SZIKRA

MARX KÁROLY

A TŐKE

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN
BÍRÁLATA

KIADTA
ENGELS FRIGYES

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1955

MARX KÁROLY

A TŐKE

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

ELSŐ KÖTET

I. KÖNYV

A TŐKE TERMELÉSI FOLYAMATA

HARMADIK KIADÁS

67 001 — 77 000

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1955

Az első német kiadás címe:

KARL MARX. DAS KAPITAL

Kritik der politischen Oekonomie

Erster Band. Buch I.

Der Produktionsprocess des Kapitals

Hamburg, Verlag von Otto Meissner, 1867.

Fordította

RUDAS LÁSZLÓ és NAGY TAMÁS

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

A MAGYAR KIADÁSHOZ

A „Tőke" I. kötetének magyar fordítása (első és második kiadás) a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában megjelent német kiadás (Karl Marx. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Volksausgabe. Erster Band. Buch I. Der Produktionsprozess des Kapitals. Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSr. Moszkva—Leningrád 1932.) alapján készült.

A jelenlegi, harmadik kiadás a Szikra Könyvkiadó munkatársai által átnézett, javított és Nagy Tamás elvtárs által jóváhagyott formában jelenik meg.

A fordítás átnézésénél felhasználtuk az Engels által sajtó alá rendezett negyedik német kiadást (Meissner, Hamburg 1890.), a Marx által szerkesztett francia fordítást (Karl Marx. Le Capital. Livre premier; újabb kiadása Éditions Sociales, Párizs 1948—50.), és az Engels által szerkesztett angol fordítást (Karl Marx. Capital. Vol. I.; újabb kiadása Foreign Languages Publishing House, Moszkva 1954.). Továbbá felhasználtuk a Tőke legújabb orosz nyelvű kiadását (Карл Маркс. Капитал. Том I. Госполитиздат 1951.), amely Marx kézipéldányán tett javításai és az idézett művek eredetijével való összehasonlítás alapján számos sajtóhibát, apró elírást küszöbölt ki.

A Marx által jegyzetben, legtöbbször eredeti nyelven idézett helyeket csak fordításban közöljük, azokban az esetekben azonban, amikor maga Marx német fordítást is, eredeti szöveget is közöl, e kiadásban a magyar fordítás mellett szintén közöljük az eredeti szöveget. A szövegben szereplő nem német nyelvű idézeteket, szólásokat meghagytuk eredeti nyelvükön és szögletes zárójelben fordítottuk. A szerkesztőség magyarázó jegyzeteit, kiegészítéseit, idegen kifejezések fordításait, illetve egyes sajátos kifejezések eredetijét csillagos jegyzetben, *Szerk.* jelzéssel, vagy a szövegben [ ] zárójellel különböztetjük meg. Engels kiegészítő jegyzeteit { } zárójelben, *E. F.* jelzéssel közöljük. A kerek zárójelek (az idézetekben is) minden esetben Marxtól származnak.

Kiadásunkat elláttuk a nevek és források mutatójával, tárgymutatóval, valamint a mértékek és pénznemek jegyzékével; e mutatók elkészítésénél felhasználtuk a fent felsorolt kiadásokat.

1955 június

A kiadó

A TŐKE

ELSŐ KÖNYV

A TŐKE TERMELÉSI FOLYAMATA

AJÁNLOM

FELEDHETETLEN BARATOM

A PROLETARIÁTUS BÁTOR, HŰ, NEMES ELŐHARCOSA

WILHELM WOLFF

EMLÉKÉNEK

SZÜLETETT TARNAUBAN, 1809 JÚNIUS 21-ÉN

MEGHALT SZÁMKIVETÉSBEN MANCHESTERBEN, 1864 MÁJUS 9-ÉN

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

A mű, melynek első kötetét a közönség elé bocsátom, folytatása 1859-ben közzétett „Zur Kritik der politischen Oekonomie" [„A politikai gazdaságtan bírálatához"] című írásomnak. A kezdet és a folytatás közötti hosszú szünetet egy többéves betegség idézte elő, amely munkámat minduntalan félbeszakította.

Az említett korábbi írás tartalmát összefoglaltam e kötet *első fejezetében**. Ezt nemcsak az összefüggés és a teljesség kedvéért tettem. Az előadás módján javítottam. Amennyire a körülmények csak valamelyest is engedték, sok, korábban csupán érintett pontot itt részletesebben kifejtettem, ezzel szemben ott kimerítően tárgyaltakat itt csak érintettem. Az *érték- és pénzelmélet történetére* vonatkozó részek most természetszerűen egészen elmaradnak. De, aki olvasta korábbi írásomat, az az első fejezet jegyzeteiben új forrásokat talál ez elmélet történetéhez.

Minden kezdet nehéz — ez minden tudományban érvényes. Ezért az *első fejezetnek*, főleg az *áru elemzését* tartalmazó résznek a megértése okozza majd a legtöbb nehézséget. Ami mármost közelebbről az *értékszubsztancia* és az *értéknagyság elemzését* illeti, ezt, amennyire lehetett, népszerűsítettem[1]. Az *értékforma*, amelynek kész alakja

---

* A „Tőke" első kiadásában az első kötet *6 fejezetre* oszlott. A második kiadásban Marx a korábbi fejezeteket *szakaszoknak* nevezte el, s ezeken belül a főbb részeket fejezeteknek. — *Szerk.*

[1] Ez annál is inkább szükségesnek látszott, mert még F. Lassalle Schulze-Delitzsch elleni írásának az a szakasza is, amelyben — amint ezt kijelenti — e témákról szóló fejtegetéseim „szellemi velejét" adja, jelentős félreértéseket tartalmaz. En passant [mellékesen]. Hogy F. Lassalle gazdasági munkáinak valamennyi általános elméleti tételét, pl. a tőke történelmi jellegéről, a termelési viszonyok és a termelési mód közti összefüggésről stb. stb., majdnem szó szerint, egészen a magam alkotta terminológiáig, írásaimból vette, mégpedig forrásmegjelölés nélkül, ezt az eljárást bizonyára propagandaszempontok határozták meg. Nem beszélek persze Lassalle fejtegetéseinek részleteiről és gyakorlati alkalmazásukról, amelyekhez semmi közöm nincs.

a pénzforma, igen tartalmatlan és egyszerű. Az emberi szellem mégis több mint kétezer esztendő óta hiába próbált a mélyére hatolni, holott sokkal tartalmasabb és bonyolultabb formák elemzése legalább megközelítő módon sikerült. Miért? Mert a kialakult test könnyebben tanulmányozható, mint a *test sejtje*. Azonkívül a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatási képességnek kell mindkettőt pótolnia. A polgári társadalomra nézve pedig a munkatermék *áruformája*, illetve az áru *értékformája* a *gazdasági sejtforma*. A beavatatlan azt hiheti, hogy az értékforma elemzése nem egyéb merő *szőrszálhasogatásnál*. Valóban *szőrszálhasogatásról* van szó, de csak olyasfajtáról, amilyet a *mikrológikus anatómia* végez.

Az értékformáról szóló resz kivételével tehát nem lehet majd azzal vádolni e könyvet, hogy nehezen érthető. Persze olyan olvasót tételezek fel, aki valami újat akar tanulni, tehát maga is gondolkodni akar.

A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyeli meg, ahol legjellegzetesebb formájukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy, ahol ez lehetséges, kísérleteket végez olyan feltételek között, amelyek a folyamat tiszta lefolyását biztosítják. Az én kutatásom tárgya e műben a *tőkés termelési mód* és az ennek megfelelő *termelési és forgalmi viszonyok*. A tőkés termelés klasszikus hona mind ez ideig *Anglia*. Ezért választottam elméleti fejtegetésem illusztrálására főleg ezt az országot. De ha a német olvasó farizeus módon vállvonogatva venne tudomást az angol ipari és mezőgazdasági munkások viszonyairól, vagy derűlátón azzal nyugtatná magát, hogy Németországban korántsem ilyen rossz a helyzet, azt kell neki mondanom: *De te fabula narratur!* [Rólad szól a mese!]

Önmagában véve nem arról van szó, hogy magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokot értek-e el azok a társadalmi antagonizmusok, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. *Magukról ezekről a törvényekről* van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel ható és érvényesülő *tendenciákról*. Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja.

De eltekintve ettől. Ahol a tőkés termelés nálunk teljesen meghonosodott, például a tulajdonképpeni gyárakban, ott az állapotok *sokkal rosszabbak*, mint Angliában, mert nincs meg a gyári törvények ellensúlya. Minden más területen nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz bennünket, és éppígy az egész kontinentális Nyugat-Európát, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett

az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, magukat túlélt termelési módok és a velük járó *anakronisztikus* társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik életüket. Nemcsak az élőtől szenvedünk, hanem a halottól is. *Le mort saisit le vif!**

Németország és az egész kontinentális Nyugat-Európa szociális statisztikája az angolhoz viszonyítva nyomorúságos. Mégis eléggé fellebbenti a fátyolt, hogy meduzafőt sejthessünk mögötte. Ha kormányaink és parlamentjeink, úgy mint Angliában, időszakos vizsgálóbizottságokat neveznének ki a gazdasági állapotok megvizsgálására, ha ezeket a bizottságokat az igazság kikutatására ugyanolyan teljhatalommal ruháznák fel, mint Angliában, ha sikerülne e célra olyan szakértő, pártatlan és tántoríthatatlan férfiakat találni, mint aminők Anglia gyárfelügyelői, a „public health" (közegészség) ügyében kiküldött orvosi tudósítói, a nők és gyermekek kizsákmányolását, a lakás- és élelmezési viszonyokat stb. vizsgáló biztosai, *megborzadnánk saját állapotainktól.* Perszeusznak azért volt szüksége ködsipkára, hogy szörnyeket üldözzön. Mi a ködsipkát mélyen szemünkre és fülünkre húzzuk, hogy a szörnyek létét letagadhassuk.

Ne áltassuk magunkat. Miként a XVIII. századi amerikai függetlenségi háború harci riadó volt az európai középosztály számára, úgy a XIX. századi amerikai polgárháború harci riadó az európai munkásosztály számára. Angliában kézzelfogható a forradalmi átalakulás folyamata. Bizonyos fokot elérve át kell csapnia a kontinensre. Ott aszerint fog brutálisabb vagy humánusabb formákat ölteni, hogy mennyire fejlett maga a munkásosztály. Tehát, emelkedettebb indokokról nem beszélve, a ma uralkodó osztályok legsajátabb érdeke követeli, hogy eltakarítsák mindazokat a törvényesen szabályozható akadályokat, amelyek a munkásosztály fejlődését gátolják. Többek közt ezért biztosítottam ebben a kötetben olyan bőséges helyet az angol gyári törvényhozás történetének, tartalmának és eredményeinek. Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól. Egy társadalom, még ha nyomára jött is *mozgása természeti törvényének* — és *e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása* —, természetes fejlődési szakaszokat sem át nem ugorhat, sem parancsszóval el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.

Egy szót esetleges félreértések elkerülése végett. A tőkés és a

* A halott örökössé teszi az élőt. — A francia jogban annak az elvnek kifejezése, hogy az utód automatikusan a halott örökösévé válik. — *Szerk.*

földbirtokos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De *személyekről* itt csak annyiban van szó, amennyiben azok *gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói*. Álláspontom, amely a *gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként* fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyest olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke, bármennyire föléjük emelkedhetik is szubjektíve.

A politikai gazdaságtan terén a *szabad tudományos kutatás* nemcsak azzal az ellenséggel találja magát szemben, amellyel minden más területen. A politikai gazdaságtan által tárgyalt anyag sajátságos természete az emberi kebel leghevesebb, legkicsinyesebb és leggyűlölködőbb szenvedélyeit, a magánérdek fúriáit állítja ellene csatasorba. Az angol magas egyház például inkább megbocsátja, ha 39 hitcikkelye közül 38-at megtámadnak, mint ha pénzjövedelmének $^1/_{39}$ részét támadják meg. Manapság még az ateizmus is culpa levis [enyhe vétek] a hagyományos tulajdonviszonyok bírálatához képest. Mégis szemmelláthatóan van bizonyos haladás e téren. Utalok például az utóbbi hetekben közzétett Kékkönyvre: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions" [„Levelezés Őfelsége külföldi követségeivel ipari kérdéseket és szakszervezeteket illetően"]. Az angol korona külföldi képviselői itt kereken kimondják, hogy Németországban, Franciaországban, egyszóval az európai kontinens valamennyi kultúrállamában a tőke és a munka közötti fennálló viszonyok átalakulása éppen úgy érezhető és éppen olyan elkerülhetetlen, mint Angliában. Ezzel egyidejűleg az Atlanti-óceán tulsó partján *Wade* úr, az Északamerikai Egyesült Államok alelnöke nyilvános gyűléseken kijelentette: A rabszolgaság eltörlése után a tőke- és földtulajdonviszonyok átalakítása kerül napirendre! Az idők jelei ezek, és nem lehet őket sem bíborpalástokkal, sem fekete csuhákkal eltakarni. Nem jelentik azt, hogy holnap csoda fog történni. De mutatják, hogy még az uralkodó osztályokban is feldereng a sejtés, hogy a mai társadalom nem szilárd kristály, hanem átalakulásra képes és folytonosan az átalakulás folyamatában levő organizmus.

Ennek az írásnak *második kötete a tőke forgalmi folyamatát (II. könyv) és az összfolyamat alakulatait (III. könyv)*, a befejező *harmadik kötet (IV. könyv) az elmélet történetét* fogja tárgyalni.

A tudományos bírálat minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett *közvéleménynek* az előítéleteivel szemben, amelynek soha-

sem tettem engedményeket, továbbra is a nagy firenzei jeligéjét vallom:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!
[Menj útadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek!]*

London, 1867 július 25.

Marx Károly

* *Dante:* „La divina commedia". Ford. Babits Mihály. — *Szerk.*

UTÓSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Mindenekelőtt azoknak, akik az első kiadást olvasták, számot kell adnom a második kiadásban végrehajtott változtatásokról. A könyv áttekinthetőbb beosztása szembeötlő. A pótlólag beiktatott jegyzeteknél mindenütt feltüntettem, hogy ezek a második kiadás jegyzetei. Ami magát a szöveget illeti, a legfontosabb a következő:

Az I. fejezet 1. részében nagyobb tudományos szigorral vezettem le az értéket azoknak az egyenleteknek az elemzése útján, amelyekben minden csereérték kifejeződik, valamint nyomatékosan hangsúlyoztam az értékszubsztancia és az értéknagyságnak a társadalmilag szükséges munkaidő által való meghatározása közötti összefüggést, amelyet az első kiadásban csak érintettem. Az I. fejezet 3. részét (Az értékforma) teljesen átdolgoztam, erre már csak azért is szükség volt, mert az első kiadásban kétszer tárgyaltam ugyanazt a kérdést. — Mellékesen megjegyzem, hogy ez a kétszeres tárgyalás barátom, a hannoveri dr. L. Kugelmann ösztönzésére történt. 1867 tavaszán, amikor Hamburgból megérkeztek az első kefelevonatok, éppen látogatóban voltam nála, és ő meggyőzött arról, hogy a legtöbb olvasó számára szükséges az értékforma pótlólagos, didaktikusabb fejtegetése. — Az I. fejezet utolsó részét: „Az áru fétisjellege stb.", nagyrészt megváltoztattam. A III. fejezet 1. részét (Értékmérő) gondosan átnéztem, mert az első kiadásban ezt a részt hanyagul kezeltem, utalván arra, amit erről „Zur Kritik der politischen Oekonomie" (Berlin 1859) című írásomban már kifejtettem. A VII. fejezetet, különösen a 2. részt, jelentősen átdolgoztam.

Felesleges lenne egyenként kitérnem a helyenként tett, sokszor csak stiláris szövegváltoztatásokra. Ezek az egész könyvre kiterjednek. Mindazonáltal most, amikor a Párizsban megjelenő francia fordítást átnézem, úgy érzem, hogy a német eredeti sokhelyütt részben alaposabb átdolgozást, részben nagyobb stiláris javítást vagy a helyenként történt elnézések gondosabb kiküszöbölését igényelte

volna. Nem volt ehhez időm, mert csak 1871 őszén, más, sürgős munkák közepette, értesültem arról, hogy a könyv elfogyott, a második kiadás nyomását pedig már 1872 januárjában meg akarják kezdeni.

Az a megértés, amellyel a „Tőké"-t rövid idő alatt a német munkásosztály széles köreiben fogadták, munkám legszebb jutalma. Egy gazdaságilag burzsoá álláspontón levő férfiú, Mayer úr, bécsi gyáros, egy brosúrában, amely a német—francia háború idején jelent meg, találóan kifejtette, hogy az a nagy elméleti érzék, amely német örökségnek számított, Németország úgynevezett művelt osztályaiból teljesen kiveszett, ellenben újraéled munkásosztályában.

A politikai gazdaságtan Németországban mind a mai napig külföldi tudomány maradt. Gustav von Gülich „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc." című művében, főleg műve 1830-ban megjelent első két kötetében, nagyrészt már taglalta azokat a történelmi körülményeket, amelyek nálunk megakadályozták a tőkés termelési mód kifejlődését, tehát a modern polgári társadalom felépülését is. A politikai gazdaságtannak tehát nem volt meg az éltető talaja. Mint készárut hozták be Angliából és Franciaországból; német tanárai tanulók maradtak. Az idegen valóság elméleti kifejezése kezükben dogmák gyűjteményévé változott, amelyeket az őket körülvevő kispolgári világ szellemében magyaráztak, tehát félremagyaráztak. A tudományos tehetetlenség nem egészen elfojtható érzését és azt a nyomasztó tudatot, hogy valójában idegen területen kell iskolamesterkedniök, irodalmi és történeti tanultságuk fitogtatásával igyekeztek leplezni, vagy pedig azzal, hogy tudományukhoz idegen anyagot kevertek, amelyet az úgynevezett kamarai tudományokból merítettek, ama ismeretek kotyvalékából, amelyek tisztítótüzén a német bürokrácia minden szépreményű jelöltjének át kell mennie.

1848 óta a tőkés termelés Németországban gyorsan fejlődött, s ma már a szédelgés virágjában pompázik. De szakembereinknek most sem kedvezett a szerencse. Amíg elfogulatlanul foglalkozhattak politikai gazdaságtannal, addig a német valóságban nem voltak meg a modern gazdasági viszonyok. Mihelyt ezek a viszonyok létrejöttek, ez olyan körülmények között történt, amelyek a polgári látókörön belül nem engedték meg többé a politikai gazdaságtan elfogulatlan tanulmányozását. Amennyiben a politikai gazdaságtan polgári, vagyis amennyiben a tőkés rendet nem történelmileg múlékony fejlődési foknak, hanem ellenkezőleg, a társadalmi termelés abszolút és végső alakjának fogja fel, csak addig maradhat meg tudománynak, amíg az osztályharc lappang, vagy csak elszigetelt jelenségekben nyilvánul meg.

Nézzük Angliát. Klasszikus politikai gazdaságtana a fejletlen osztályharc időszakára esik. Utolsó nagy képviselője, Ricardo, végül

tudatosan az osztályérdekek — a munkabér és a profit, a profit és a földjáradék — ellentétét teszi meg kutatásai kiindulópontjává, ezt az ellentétet, naivul, társadalmi természeti törvénynek fogván fel. Ezzel azonban a gazdaságtan polgári tudománya el is érkezett áthághatatlan korlátjához. A bírálat ellene még Ricardo életében — és vele ellentétben — fellépett Sismondi személyében[1].

Az ezt követő, 1820 és 1830 közötti időt Angliában tudományos élénkség jellemzi a politikai gazdaságtan területén. Ez egyrészt a ricardói elmélet vulgarizálásának és kiterjesztésének, másrészt a régi iskolával folytatott harcának az időszaka volt. Ragyogó tornákat vívtak. Amit akkoriban véghezvittek, az az európai kontinensen kevéssé ismeretes, mert a vita nagyrészt folyóiratcikkekben, alkalmi írásokban és röpiratokban van szétszórva. E vita elfogulatlan jellege — bár Ricardo elméletét kivételesen már a polgári gazdaság elleni támadás fegyveréül is használják — a kor körülményeivel magyarázható. Egyrészt maga a nagyipar alig volt túl gyermekkorán, amit már az is bizonyít, hogy csak az 1825-ös válsággal kezdi meg modern életének periodikus körforgását. Másrészt a tőke és a munka közötti osztályharc továbbra is háttérbe szorult, politikailag a Szent Szövetség köré tömörült kormányok és feudálisok között és a burzsoázia vezette néptömeg között dúló viszály folytán, gazdaságilag az ipari tőkének az arisztokrata földtulajdonnal való marakodása következtében, amely Franciaországban a parcellatulajdon és a nagybirtok közötti ellentét mögé rejtőzött, Angliában a gabonatörvények óta nyíltan kitört. Ez időszak angol politikai gazdaságtani irodalma a dr. Quesnay halála után Franciaországban bekövetkezett gazdaságtani Sturm und Drang időszakra emlékeztet, de csak úgy, mint ahogy a vénasszonyok nyara emlékeztet a tavaszra. 1830-ban beköszöntött a mindent egyszer s mindenkorra eldöntő válság.

A burzsoázia Franciaországban és Angliában politikai hatalmat hódított. Ettől kezdve az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött. Ezzel megkondult a tudományos polgári gazdaságtan lélekharangja. Most már nem arról volt szó, hogy ez vagy az az elméleti megállapítás igaz-e, hanem arról, hogy a tőkének hasznos-e vagy káros, kellemes-e vagy kellemetlen, rendőrileg megfelelő-e vagy sem. Az önzetlen kutatást bérencek kötelezködése, az elfogulatlan tudományos vizsgálatot az apologetika rossz lelkiismerete és gonosz szándéka váltotta fel. Mindazonáltal még azoknak a tolakodó értekezésecskéknek is,

[1] Lásd „Zur Kritik der politischen Oekonomie" c. munkámat, 39. old. [*Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához". Szikra 1953. 43—44. old.*].

amelyekkel a Cobden és Bright gyárosok vezette Anti-Cornlaw League [Gabonatörvény Elleni Liga] elárasztotta a világot, a földbirtokos arisztokrácia elleni polémiájuk miatt volt bizonyos, ha nem is tudományos, de legalább történelmi érdekessége. A sir Robert Peellel kezdődő szabadkereskedelmi törvényhozás ettől az utolsó tüskétől is megfosztotta a vulgáris közgazdaságtant.

Az 1848-as kontinentális forradalom Angliára is visszahatott. Azok a férfiak, akik még tudományos jelentőségre tartottak számot, és többek akartak lenni, mint pusztán az uralkodó osztályok szofistái és tányérnyalói, igyekeztek a tőke politikai gazdaságtanát összhangba hozni a proletariátus követeléseivel, amelyeket most már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ebből egy szellemtelen szinkretizmus fakadt, melynek John Stuart Mill a legjobb képviselője. Ez nem egyéb, mint a „polgári" közgazdaságtan csődbejelentése, amint erre N. Csernisevszkij, a nagy orosz tudós és kritikus, „A politikai gazdaságtan vázlata Mill szerint" című művében már mesterien rávilágított.

Németországban tehát akkor ért meg a tőkés termelési mód, amikor Franciaországban és Angliában történelmi harcokban már zajosan megnyilvánult antagonisztikus jellege, ugyanakkor a német proletariátus elméleti osztálytudata már sokkal határozottabb volt, mint a német burzsoáziáé. Ezért amikor úgy látszott, hogy egy polgári politikai gazdaságtani tudomány itt lehetővé válik, már ismét lehetetlenné is vált.

Ilyen körülmények között szóvivői két táborra oszlottak. Egy részük — okos, vállalkozószellemű, gyakorlati emberek — Bastiat-nak, a vulgáris gazdaságtani apologetika legsekélyesebb és ezért legsikerültebb képviselőjének zászlaja köré csoportosult; másik részük, büszkén tudománya professzori méltóságára, J. St. Mill követőjévé szegődött abban a kísérletben, hogy az összeegyeztethetetlent összeegyeztesse. A németek, akárcsak a polgári gazdaságtan klasszikus korszakában, hanyatlása idején is pusztán tanulók, hódolók és utánzók, a külföldi nagy cégek kis házalói maradtak.

A német társadalom sajátos történelmi fejlődése tehát lehetetlenné tette a „polgári" gazdaságtan minden eredeti továbbfejlesztését, de nem — bírálatát. Amennyiben az ilyen bírálat egyáltalán osztályt képvisel, csak azt az osztályt képviselheti, amelynek történelmi hivatása a tőkés termelési mód forradalmi átalakítása és az osztályok végleges megszüntetése — a proletariátust.

A német burzsoázia tudós és tudatlan szóvivői eleinte megkísérelték a „Tőké"-t agyonhallgatni, mint ahogy ezt korábbi írásaimmal sikerült megtenniök. Mihelyt ez a taktika nem felelt meg többé a korviszonyoknak, azzal az ürüggyel, hogy könyvemet bírálják, útmu-

tatókat írtak „a polgári tudat megnyugtatására", de a munkássajtóban — lásd például Joseph Dietzgen cikkeit a „Volksstaat"-ban — rátermett ellenfelekre akadtak, akiknek mind a mai napig adósak a felelettel[1].

1872 tavaszán Pétervárott megjelent a „Tőké"-nek egy kitűnő orosz fordítása. A 3000 példányos kiadás már csaknem elfogyott. N. Ziber (Зибер) úr, aki a kievi egyetemen a politikai gazdaságtan tanára, „Теория ценности и капитала Д. Рикардо" („D. Ricardo érték- és tőkeelmélete stb.") című írásában már 1871-ben kimutatta, hogy érték-, pénz- és tőkeelméletem alapvonásaiban a Smith—Ricardo-féle tanítás szükségszerű továbbfejlesztése. Ami jeles könyvének olvasásakor a nyugat-európait meglepi, az a tisztán elméleti álláspont következetes megőrzése.

A „Tőké"-ben alkalmazott módszert kevéssé értették meg, ahogy ezt már a vele kapcsolatos, egymásnak ellentmondó vélemények is bizonyítják.

Például a párizsi „Revue Positiviste" szememre veti egyrészt azt, hogy a gazdaságtant metafizikusan tárgyalom, másrészt — képzeljék csak! — azt, hogy csak az adottnak bírálati taglalására szorítkozom, ahelyett, hogy recepteket (Comte-féléket?) írnék a jövendő lacikonyhája számára. A metafizika vádjával szemben Ziber professzor megjegyzi: „Amennyiben a tulajdonképpeni elméletről van szó, Marx módszere az egész angol iskola deduktív módszere, amelynek előnyei és hátrányai a legjobb elméleti közgazdászok közös sajátságai." M. Block úr — „Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes, juillet-août 1872" — felfedezi, hogy módszerem analitikus, és többek közt ezt mondja: „Ezzel a művel Marx úr a legjelentősebb analitikus elmék sorába lépett." A német recenzió-írók persze hegeli szofisztikáról kiabálnak. A pétervári „Вестник Европы" („Európai Hirnök") egy cikkben, amely kizárólag

[1] A német vulgáris gazdaságtan hebegő szószátyárai szidják írásom stílusát és előadásmódját. A „Tőke" irodalmi fogyatékosságait senki sem ítélheti meg szigorúbban, mint jómagam. Mégis, ezeknek az uraknak és közönségüknek épülésére, idézek egy angol és egy orosz véleményt. A nézeteimet teljesen ellenségesen fogadó „Saturday Review" az első német kiadást ismertetve a következőket mondta: Az előadás módja „még a legszárazabb gazdaságtani kérdéseket is sajátságos bájjal (charm) övezi". A „С. П. Ведомости" („Szentpétervári Újság") 1872 április 20-i számában többek között a következőket jegyzi meg: „Az előadásmód, néhány túlságosan speciális részt kivéve, közérthetőségével, világosságával és, a tárgy magas tudományos színvonala ellenére, rendkívüli elevenségével tűnik ki. Ebben a tekintetben a szerző... egyáltalán nem hasonlít a német tudósok többségéhez, akik... könyveiket olyan homályos és száraz nyelven írják, hogy közönséges halandóknak a feje ropog bele." A mostani német-nemzeti-liberális professzori irodalom olvasóinak azonban egészen más valamijük ropog, nem a fejük.

a „Tőke" módszerével foglalkozik (1872 májusi szám, 427—436. old.), úgy találja, hogy kutatási módszerem szigorúan realisztikus, az előadás módszere azonban szerencsétlenségére német-dialektikus. A következőket mondja: „Az első pillantásra, ha az előadás külső formája alapján ítél az ember, Marx a legnagyobb mértékben idealista filozófus, mégpedig ennek a szónak német, vagyis rossz értelmében. Valójában azonban sokkalta inkább realista, mint valamennyi elődje a gazdasági kritika terén ... Semmiképpen sem nevezhető idealistának." Nem felelhetek a szerző úrnak jobban, mint néhány kivonattal saját bírálatából; emellett ezek bizonyára érdeklik sok olvasómat, akiknek az orosz eredeti nem hozzáférhető.

Miután idéz a „Zur Kritik der politischen Oekonomie"-hoz írt előszavamból (Berlin 1859. IV—VII. old.), ahol módszerem materialista alapjait taglaltam, a szerző úr így folytatja:

„Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S őt nemcsak az a törvény érdekli, amely e jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakaszban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az átmenet az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba. Mihelyt ezt a törvényt felfedezte, részletesen megvizsgálja azokat a következményeket, amelyekben a társadalmi életben megnyilvánul... Ennek folytán Marx csak egyen fáradozik: hogy pontos tudományos vizsgálattal kimutassa a társadalmi viszonyok meghatározott rendjeinek szükségszerűségét, és amennyire csak lehet, kifogástalanul megállapítsa a kiinduló- és támaszpontjául szolgáló tényeket. Ehhez teljesen elegendő, ha a jelenlegi rend szükségszerűségével egyúttal kimutatja egy másik rend szükségszerűségét, amelybe az elsőnek elkerülhetetlenül át kell mennie, egészen függetlenül attól, hogy hiszik-e ezt az emberek vagy nem hiszik, tudatában vannak-e ennek vagy sem. Marx a társadalmi mozgást természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az emberek akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk meghatározzák ezek akaratát, tudatát és szándékát ... Ha a tudatos elemnek ilyen alárendelt szerepe van a kultúra történetében, magától értetődik, hogy az a kritika, melynek tárgya maga a kultúra, még kevésbé alapulhat a tudat valamilyen formáján vagy valamilyen eredményén, mint bármi más. Vagyis nem az eszme, hanem csak a külső jelenség lehet a kiindulópontja. A kritika arra fog szorítkozni, hogy egy tényt összehasonlítson és szembeállítson, nem az eszmével, hanem a másik ténnyel. Számára csak az a fontos,

hogy mindkét tényt lehetőleg pontos vizsgálatnak vesse alá, és hogy ezek valóban egymástól eltérő fejlődési mozzanatok legyenek, de mindenekelőtt fontos az, hogy nem kevésbé pontosan kikutassa azt a rendet, azt az egymásutánt és összefüggést, amelyben e fejlődési fokok megjelennek. De, fogják mondani, a gazdasági élet általános törvényei mindig ugyanazok; egészen közömbös, hogy a jelenre vagy a múltra alkalmazzuk-e őket. Éppen ezt tagadja Marx. Szerinte ilyen elvont törvények nem léteznek ... Véleménye szerint, éppen ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak megvannak a saját törvényei ... Mihelyt az élet egy adott fejlődési időszakot túlélt, egy adott stádiumból egy másikba lép át, más törvények is kezdik irányítani. Egyszóval a gazdasági élet olyan jelenséget tár elénk, amely megfelel a biológia más területein végbemenő fejlődéstörténetnek ... A régi közgazdászok félreismerték a gazdasági törvények természetét, amikor a fizika és a vegytan törvényeivel hasonlították össze őket ... A jelenségek mélyebb elemzése megmutatta, hogy a társadalmi organizmusok éppoly gyökeresen különböznek egymástól, mint a növényi vagy állati organizmusok ... Sőt, egy és ugyanaz a jelenség teljesen különböző törvényeknek lehet alávetve annak következtében, hogy az organizmusoknak különböző összalkatuk van, hogy egyes szerveik eltérnek egymástól, hogy különbözők a feltételek, amelyek között funkcionálnak stb. Marx például tagadja, hogy a népesedési törvény mindenkor és mindenütt ugyanaz. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy minden fejlődési foknak saját népesedési törvénye van ... A termelőerő fejlettségének foka szerint változnak a viszonyok és az ezeket szabályozó törvények. Amikor Marx azt a célt tűzi maga elé, hogy ebből a szempontból vizsgálja és megmagyarázza a tőkés gazdasági rendet, nem tesz egyebet, mint szigorú tudományossággal megformulázza azt a célt, amelyet a gazdasági élet minden pontos vizsgálatának maga elé kell tűznie ... Az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különleges törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, pusztulását és egy másikkal, magasabbrendűvel való helyettesítését szabályozzák. És ez az értéke valóban megvan Marx könyvének."

Amikor a szerző úr azt, amit igazi módszeremnek nevez, ilyen találóan, s ami e módszer általam való alkalmazását illeti, ilyen jóindulattal írja le, mi mást írt le, mint a dialektikus módszert?

Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégeztével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni. Ha ez sikerül, és az anyag élete eszmeileg

visszatükröződik, az lehet a látszat, mintha a priori konstrukcióval volna dolgunk.

Az én dialektikus módszerem, alapját tekintve, nemcsak különbözik a hegelitől, hanem annak szöges ellenkezője. Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannyá is alakít, a demiurgosza a valóságosnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam, megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi.

A hegeli dialektika misztifikáló oldalát csaknem 30 évvel ezelőtt bíráltam, akkor, amikor e dialektika még divat volt. De éppen amikor a „Tőke" első kötetén dolgoztam, a visszataszító, pimasz és középszerű epigonsereg, amely most a művelt Németországban a vezérszólamot fujja, abban tetszelgett, hogy úgy kezelje Hegelt, mint ahogy Lessing idejében a derék Moses Mendelssohn Spinozát kezelte, tudniillik mint „döglött kutyát". Ezért nyíltan e nagy gondolkodó tanítványának vallottam magam, és az értékelméletről szóló fejezetben imitt-amott még az ő sajátos kifejezésmódjával is kacérkodtam. A misztifikáció, amelyben a dialektikának Hegel kezében része volt, mit sem változtat azon, hogy ő volt az első, aki általános mozgási formáit átfogón és tudatosan feltárta. A dialektika Hegelnél a fejetetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokban felfedezzük a racionális magvat.

Misztifikált alakjában a dialektika német divat volt, mert úgy látszott, hogy a fennállót dicsfénnyel övezi. Racionális alakjában a polgárságnak és doktrinér szószólóinak botránkozás és borzalom, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár.

A tőkés társadalom ellentmondásos mozgása a gyakorlati burzsoával a legerősebben a modern ipar befutotta periodikus ciklus viszontagságaiban érezteti magát, amelyeknek csúcspontja — az általános válság. A válság ismét közeledik, bár még csak előkészítő szakaszában van, és színtere kiterjedtségével, hatása intenzitásával még az új szent porosz-német birodalom szerencsefiainak fejébe is beleveri majd a dialektikát.

London, 1873 január 24.

Marx Károly

ELŐ- ÉS UTÓSZÓ A FRANCIA KIADÁSHOZ

Maurice La Châtre polgártársnak

Kedves Polgártárs!

Helyeslem azt az ötletét, hogy a „Tőke" fordítását időszakosan megjelenő füzetek formájában adjuk ki. Ebben a formában a mű megközelíthetőbb lesz a munkásosztály számára, és ez a szempont szerintem mindennél fontosabb.

Ez az érem szebbik oldala, de van visszája is: az elemzésnek az a módja, melyet alkalmaztam, és amelyet eddig nem alkalmaztak gazdasági kérdésekben, eléggé megnehezíti az első fejezetek olvasását, és félő, hogy a francia közönség, amely mindig türelmetlenül várja a végső következtetést és mohón vágyik megismerni az általános elvek összefüggését az őt közvetlenül érdeklő kérdésekkel, elkedvetlenedik, mert nem kapja meg egyszerre az egészet.

Ez ellen a hátrány ellen nem tehetek egyebet, mint hogy előre figyelmeztetem és előkészítem rá az igazságot kereső olvasót. A tudományhoz nem visz széles országút, s csak azok remélhetik, hogy napsütötte ormait elérik, akik nem riadnak vissza attól, hogy meredek ösvényeinek megmászása fáradságos.

Fogadja, kedves polgártárs, nagyrabecsülésem kifejezését.

London, 1872 március 18.

Marx Károly

AZ OLVASÓHOZ

J. Roy úr vállalta, hogy amennyire csak lehet pontos, sőt szó szerinti fordítást készít; feladatát kínos pontossággal teljesítette. De éppen kínos pontossága kényszerített arra, hogy a könyv olvasásának megkönnyítése céljából változtassak a fogalmazáson. Ezeket a változtatásokat, amelyeket napról napra tettem, mivel a könyv folytatásokban jelent meg, nem egyforma gonddal végeztem, és ezért a stílus szükségképpen egyenetlen.

Ha már egyszer vállaltam ezt az átnézést, arra az elhatározásra jutottam, hogy az alapul szolgáló eredeti szövegre (a második német kiadásra) is kiterjesztem, néhány fejtegetést leegyszerűsítek, másokat kiegészítek, újabb történeti, illetve statisztikai anyagot nyújtok, kritikai megjegyzéseket fűzök hozzá stb. Bármekkorák is az irodalmi fogyatékosságai e francia kiadásnak, önálló tudományos értéke van, függetlenül az eredetitől, és még az az olvasó is hasznát veheti, aki tud németül.

Alább közlöm a második német kiadás utószavának azokat a részeit, amelyek a politikai gazdaságtan németországi fejlődésével és az ebben a munkában alkalmazott módszerrel foglalkoznak*.

London, 1875 április 28.

Marx Károly

* Lásd ebben a kötetben 17—23. old. — *Szerk.*

A HARMADIK KIADÁSHOZ

Marxnak nem adatott meg, hogy ezt a harmadik kiadást maga rendezze sajtó alá. A hatalmas gondolkodó, akinek nagysága előtt most az ellenfelek is meghajolnak, 1883 március 14-én elhunyt.

Rám, aki benne, negyven évi szoros kapcsolat után, legjobb barátomat vesztettem el, olyan barátot, akinek többet köszönhetek, semhogy szavakban ki tudjam fejezni, rám hárult most a kötelesség, hogy ezt a harmadik kiadást, valamint a kéziratban hátrahagyott második kötetet közzétegyem. Itt számot kell adnom az olvasónak arról, hogyan teljesítettem e kötelesség első részét.

Marxnak eleinte az volt a terve, hogy az első kötet szövegét nagyrészt átdolgozza, egyes elméleti pontokat élesebben fogalmaz meg, újakat illeszt be, a történelmi és statisztikai anyagot a legújabb időkig kiegészíti. Betegsége miatt, és minthogy igyekezett a második kötet végleges megszerkesztését befejezni, kénytelen volt erről lemondani. De legalább a legszükségesebb változtatásokat szerette volna megtenni, legalább azokat a pótlásokat szerette volna beiktatni, amelyeket a közben megjelent francia kiadás („Le Capital. Par Karl Marx". Párizs, Lachâtre 1873) már tartalmazott.

Hagyatékában volt is egy német példány, amelyben helyenként javított és a francia kiadásra utalt, valamint egy francia példány, amelyben pontosan megjelölte a felhasználandó helyeket. Ezek a változtatások és kiegészítések kevés kivétellel a könyv utolsó részére korlátozódnak, „A tőke felhalmozási folyamata" című szakaszra. Ebben a részben az eddigi szöveg inkább megmaradt az eredeti vázlat szerint, míg az előbbi szakaszokat alaposabban átdolgozta. Stílusa ezért elevenebb, egyöntetűbb volt, de ugyanakkor hanyagabb is, teli anglicizmusokkal, helyenként homályos; a fejtegetés gondolatmenete itt-ott megszakadt, mert egyes fontos mozzanatokra éppen csak utalt.

Ami a stílust illeti, több alfejezetet maga Marx alaposan átdol-

gozott, s ezzel, valamint számos szóbeli megjegyzéssel, megadta a mértéket, mennyire mehetek angol szakkifejezések és egyéb angolizmusok kiküszöbölésében. A toldalékokat és kiegészítéseket Marx minden bizonnyal még átdolgozta volna, és a síma francia nyelvet a maga tömör németségével helyettesítette volna; nekem be kellett érnem azzal, hogy ezeket, a lehetőséghez képest ragaszkodva az eredeti szöveghez, átültessem.

Ebben a harmadik kiadásban tehát nem változtattam meg egyetlen szót sem, amelyről nem vagyok bizonyos, hogy a szerző maga is megváltoztatta volna. Eszembe sem juthatott, hogy a „Tőké"-be belevigyem azt a közkeletű zsargont, amelyen német közgazdászok rendszerint kifejezik magukat, azt a zagyva nyelvet, amelyen például azt, akinek készpénzfizetés ellenében mások a munkájukat odaadják, munka a d ó n a k [Arbeit g e b e r] hívják, és munka v e v ő n e k [Arbeit n e h m e r] nevezik azt, akinek munkáját bérért elveszik. A franciában is a travail szót a mindennapi életben „foglalkozás" értelmében használják. De a franciák joggal bolondnak tartanák azt a közgazdászt, aki a tőkést donneur de travail-nak, s a munkást receveur de travail-nak nevezné.

Éppoly kevéssé tartottam megengedhetőnek, hogy a szövegben mindenütt használt angol pénz-, mérték- és súlyegységeket új német egyenértékükkel helyettesítsem. Amikor az első kiadás megjelent, Németországban annyiféle mérték és súly volt, mint nap az évben, továbbá kétféle márka (a birodalmi márka akkor csak Soetbeer fejében élt, aki a harmincas évek végén kitalálta), kétféle forint és legalább háromféle tallér, köztük egy, amelynek egysége az „új kétharmad" volt. A természettudományban méterrendszer, a világpiacon angol mérték és súly volt érvényben. Ilyen körülmények között magától értetődő az angol mértékegységek használata olyan könyvben, amely kénytelen volt tárgyi bizonyítékait majdnem kizárólag angol ipari viszonyokból meríteni. S ez még ma is döntő ok, annál is inkább, mert ebben a tekintetben a világpiacon a viszonyok alig változtak, és jelesül a döntő iparágakban — a vas- és a pamutiparban — még ma is majdnem kizárólag angol hossz- és súlymértéket használnak.

Végül még egy szót Marx idézési módjáról, amelyet nem értettek meg eléggé. Tisztán ténybeli közléseknél és leírásoknál az idézetek, például az angol Kékkönyvekből, természetesen egyszerű bizonyító adatok. Más a helyzet ott, ahol Marx más közgazdászok elméleti nézeteit idézi. Ilyen esetekben az idézettel csak azt akarja leszögezni, hol, mikor és ki mondott ki először világosan valamely, a fejlődés során felmerülő közgazdasági gondolatot. S ez esetben csak az a

fontos, hogy a szóban forgó gazdasági nézet a tudomány története szempontjából jelentős, hogy többé-kevésbé adekvát elméleti kifejezése kora gazdasági helyzetének. Hogy aztán az illető gondolatnak a szerző álláspontjáról nézve van-e még abszolút vagy relatív érvénye, vagy pedig már csak történelmi szemszögből érdekes, az egyáltalán nem fontos. Ezek az idézetek tehát csak a gazdasági tudomány történetéből vett folyamatos kommentárok a szöveghez, s időpont meg szerzők szerint megállapítják a gazdasági elmélet egyes fontosabb vívmányait. S ez nagyon is szükséges volt egy olyan tudományban, amelynek történetírói mindeddig csak tendenciózus, szinte stréberkedő tudatlanságukkal tűntek ki. — Ezek után érthetővé válik az is, miért nyílik Marxnak — ahogy erre a második kiadás utószavában utal is — csak egészen kivételesen alkalma arra, hogy német közgazdászokat idézhessen.

A második kötet remélhetőleg 1884 folyamán megjelenhetik.

London, 1883 november 7.

Engels Frigyes

ELŐSZÓ AZ ANGOL KIADÁSHOZ

Hogy a „Tőké"-t angol nyelven ki kell adni, az nem szorul igazolásra. Ellenkezőleg, talán arra kell magyarázatot adnunk, miért késett ez az angol kiadás mostanáig, amikor látjuk, hogy a könyvben képviselt elméleteket mind Anglia, mind Amerika időszaki sajtójában és aktuális kérdésekkel foglalkozó irodalmában évek óta állandóan emlegetik, támadják és védelmezik, magyarázzák és félremagyarázzák.

Amikor, nem sokkal a szerző 1883-ban bekövetkezett halála után, világossá vált, hogy a mű angol kiadására valóban szükség van, Samuel Moore úr, Marxnak és e sorok írójának régi barátja, aki a könyvet talán jobban ismeri, mint bárki más, vállalta a fordítást, amelyet Marx irodalmi végrendeletének végrehajtói minél előbb a közönség kezébe akartak adni. Megegyeztünk abban, hogy én a kéziratot összehasonlítom az eredetivel, és ahol ajánlatosnak látom, változtatásokat javasolok. Amikor aztán lassanként kitűnt, hogy Moore úr hivatali elfoglaltsága következtében a fordítást nem fejezheti be olyan gyorsan, mint ahogy azt mindnyájan kívántuk, örömmel fogadtuk dr. Aveling ajánlatát, hogy a munka egy részét átveszi. Ugyanakkor Aveling asszony, Marx legfiatalabb leánya, vállalta, hogy az idézeteket ellenőrzi, és az angol szerzők munkáiból és a Kékkönyvekből vett s Marx által németre lefordított nagyszámú idézet eredeti szövegét visszaállítja. Ez néhány elkerülhetetlen kivétellel mindenütt megtörtént.

Dr. Aveling a könyv következő részeit fordította le*: 1. A X. („A munkanap") és a XI. fejezetet („Az értéktöbblet rátája és tömege"); 2. a hatodik szakaszt („A munkabér" című, amely felöleli a XIX—XXII. fejezetet); 3. a XXIV. fejezet 4. pontjától („Körül-

* Az angol kiadás fejezetbeosztása a francia kiadásénak felel meg; Marx ebben a kiadásban a 4. fejezet (amely egyúttal a II. szakasz is) pontjaiból fejezeteket csinált, a 24. fejezetet VIII. szakasszá és pontjait szintén fejezetekké változtatta. — *Szerk.*

mények, amelyek stb.") a könyv végéig, vagyis a XXIV. fejezet utolsó részét, a XXV. fejezetet és az egész hetedik szakaszt (XXVI—XXXIII. fejezet); 4. a szerző két előszavát. A könyv többi részét Moore úr fordította. Ily módon mindegyik fordító csak a munkának azért a részéért felelős, amelyet ő végzett, s én viselem a felelősséget az egészért.

A harmadik német kiadást, amely mindenben munkánk alapjául szolgált, 1883-ban én rendeztem sajtó alá, felhasználva a szerző hátrahagyott jegyzeteit, amelyekben megjelölte a második kiadásnak azokat a helyeit, amelyek az 1873-ban megjelent francia szöveg kijelölt helyeivel pótlandók[1]. A második kiadás szövegén ily módon végzett változtatások általában megegyeznek azokkal a változtatásokkal, amelyeket Marx egy csomó írásos utasításban megszabott egy tíz évvel ezelőtt Amerikában tervbevett angol kiadás számára, amely azonban, főleg rátermett és alkalmas fordító hiányában, meghiúsult. Ezt a kéziratot régi barátunk, F. A. Sorge úr (Hoboken, New Jersey) bocsátotta rendelkezésünkre. Ebben Marx még néhány beiktatást jelöl meg a francia kiadásból; de minthogy ez évekkel korábbi keletű, mint a harmadik kiadásra vonatkozó utolsó utasítások, úgy éreztem, hogy csak kivételesen van jogom felhasználni, főleg olyan esetekben, amikor ez nehézségeken segített át bennünket. Éppígy a legtöbb nehéz helyen igénybevettük a francia szöveget mint támpontot arra, mit volt hajlandó maga a szerző feláldozni, mikor a fordításban fel kellett valamit áldozni az eredeti értelmének teljéből.

Egy nehézség mégis van, amelytől nem kímélhettük meg az olvasót: bizonyos kifejezéseket e mű olyan értelemben használ, amely eltér nemcsak a mindennapi élet, hanem a közönséges politikai gazdaságtan szóhasználatától is. De ez elkerülhetetlen volt. Minden új felfogás a tudományban forradalmat idéz elő e tudomány szakkifejezéseiben is. A legjobb bizonyíték erre a vegyészet, ahol körülbelül minden húsz évben az egész terminológia gyökeresen megváltozik, és ahol alig akad egyetlen szerves vegyület is, amelynek ne lett volna már egy csomó különböző elnevezése. A politikai gazdaságtan általában megelégedett azzal, hogy a kereskedelmi és ipari élet kifejezéseit úgy, ahogy voltak, átvegye, és így használja, teljesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezzel azoknak az eszméknek a szűk körére korlátozódott, amelyeket ezek a szavak kifejeztek. Így még a klasszikus politikai gazdaságtan is, bár teljesen tudatában volt annak, hogy mind a profit,

[1] „Le Capital. Par Karl Marx". Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Páris, Lachâtre. Ebben a fordításban, különösen a könyv utolsó részében, tetemes változtatások és kiegészítések vannak a második német kiadás szövegéhez képest.

mind a földjáradék csak egy-egy alosztálya, egy-egy darabja a termék ama meg nem fizetett részének, amelyet a munkás kénytelen szolgáltatni vállalkozójának (aki e rész első elsajátítója, de nem végső, kizárólagos tulajdonosa), mégsem ment soha túl a profit és járadék közkeletű fogalmain, sohasem vizsgálta meg a termék e meg nem fizetett részét (melyet Marx többletterméknek nevez) összességében mint egészet, és ezért nem is tudta soha tisztán megérteni sem eredetét és természetét, sem azokat a törvényeket, amelyek értékének utólagos elosztását szabályozzák. Ugyanígy a mezőgazdaság és a kézművesség kivételével minden ipart megkülönböztetés nélkül a manufaktúra kifejezésben foglalnak össze, és ezzel elmossák a különbséget a gazdaságtörténet két nagy és lényegileg különböző időszaka: a kézi munka megosztásán alapuló tulajdonképpeni manufaktúra időszaka, és a gépi berendezésen alapuló modern ipar időszaka között. De magától értetődik, hogy egy olyan elméletnek, amely a modern tőkés termelést pusztán átmeneti stádiumnak fogja fel az emberiség gazdaságtörténetében, más kifejezéseket kell használnia, mint amelyeket a termelés e formáját örökkévalónak és véglegesnek tekintő írók megszoktak.

Nem lesz felesleges, ha szólunk egy szót a szerző idézési módszeréről. Az esetek többségében az idézetek, amint ez általában szokásos, okmányszerű bizonyítékai a szövegben tett megállapításoknak. De sok esetben Marx azért idéz közgazdaságtani írók műveiből, hogy kimutassa, mikor, hol és ki mondott ki először világos formában bizonyos nézetet. Ez olyan esetekben történik, amikor az idézett nézet azért fontos, mert többé-kevésbé adekvátan kifejezi a társadalmi termelés és a csere bizonyos időben uralkodó feltételeit, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy Marx elfogadja-e ezt a nézetet, vagyis hogy általános érvényű-e. Ezek az idézetek tehát kiegészítik a szöveget a tudomány történetéből vett folyamatos kommentárral.

Fordításunk csak a mű első kötetét foglalja magában. De ez az első kötet nagy mértékben önmagában is egészet alkot, és húsz éven át önálló műnek számított. A második kötet, amelyet 1885-ben adtam ki német nyelven, semmiképpen sem teljes a harmadik kötet nélkül, amelyet legkorábban 1887 végén bocsáthatok a nyilvánosság elé. A két kötet angol kiadásának előkészítésére ráérünk majd akkor gondolni, amikor német eredetiben megjelenik a harmadik kötet.

A „Tőké"-t a kontinensen gyakran nevezik „a munkásosztály bibliájának". Azok közül, akik a munkásosztály nagy mozgalmát ismerik, senki sem tagadhatja, hogy az ebben a könyvben levont végkövetkeztetések napról napra egyre inkább e mozgalom alapelveivé válnak, mégpedig nemcsak Németországban és Svájcban,

hanem Franciaországban, Hollandiában és Belgiumban, Amerikában, sőt Olaszországban és Spanyolországban is; hogy a munkásosztály e végkövetkeztetésekben mindenütt egyre inkább felismeri helyzetének és törekvéseinek legmegfelelőbb kifejezését. S Marx elméletei éppen e pillanatban Angliában is óriási hatással vannak a szocialista mozgalomra, amely a „műveltek" soraiban nem kevésbé terjed, mint a munkásosztály soraiban. De ez nem minden. Rohamosan közeledik az az idő, amikor Anglia gazdasági helyzetének alapos vizsgálata elkerülhetetlen nemzeti szükségszerűségnek fog bizonyulni. Anglia ipari rendszerének működése, amely lehetetlen a termelés és ennélfogva a piacok állandó és gyors kiterjesztése nélkül, holtpontra jutott. A szabadkereskedelem kimerítette segélyforrásait; még Manchester is kételkedik ebben az egykori gazdasági evangéliumában[1]. A gyorsan fejlődő külföldi ipar mindenütt szembemered az angol termeléssel, nemcsak vámokkal védett, hanem semleges piacokon, és még a csatornán innen is. Míg a termelőerő mértani arányban nő, a piacok bővülése legjobb esetben számtani arányban halad előre. A pangás, virágzás, túltermelés és válság tízéves körforgása — amely 1825-től 1867-ig mindig ismétlődött —, úgy látszik, valóban lejárt, de csak azért, hogy egy állandó és krónikus depresszió kétségbeejtő mocsarába taszítson bennünket. A virágzás várva várt időszaka nem akar bekövetkezni; valahányszor azt hisszük, hogy látjuk az eljövetelét hirdető tüneteket, mindannyiszor ezek szerte is foszlanak. Közben minden újabb tél ismét felveti a nagy kérdést: „Mi legyen a munkanélküliekkel?" De noha a munkanélküliek száma évről évre nő, senki sincs, aki erre a kérdésre válaszolhatna; s csaknem kiszámíthatjuk, mikor következik be az az időpont, amikor a munkanélküliek elvesztik türelmüket, és maguk veszik kezükbe sorsukat. Ilyen pillanatban kétségtelenül érdemes meghallgatni annak a férfiúnak a szavát, akinek egész elmélete az angliai gazdaságtörténet és az angliai helyzet egy életen át tartó tanulmányozásának az eredménye, és akit ez a tanulmány arra a következtetésre juttatott, hogy — legalább is Európában — Anglia az egyetlen ország, amelyben megvan a lehetőség arra, hogy az elkerülhetetlen társadalmi forradalmat mindvégig békés és törvényes eszközökkel vívják meg. Igaz, sohasem felejtette

[1] A manchesteri kereskedelmi kamara ma délután tartott negyedévi gyűlésén élénk vita folyt a szabadkereskedelem kérdéséről. Egy határozati javaslatot terjesztettek be, amely szerint „minthogy negyven évig hiába vártunk arra, hogy más nemzetek követik Anglia példáját a szabadkereskedelem bevezetésében, a kamara elérkezettnek látja az időt ennek az álláspontnak a megváltoztatására". A határozati javaslatot csak egy szavazatnyi többséggel vetették el, a szavazatok így oszlottak meg: 21 mellette, 22 ellene („Evening Standard", 1886 november 1).

el hozzátenni, hogy nemigen hiszi, hogy az angol uralkodó osztályok „pro-slavery rebellion" [rabszolgaságpárti lázadás] nélkül alávetik majd magukat ennek a békés és törvényes forradalomnak.

1886 november 5.

Engels Frigyes

A NEGYEDIK KIADÁSHOZ

A negyedik kiadás megkövetelte, hogy lehetőleg végleges formában állapítsam meg a szöveget, valamint a jegyzeteket. Hogy e követelménynek hogyan tettem eleget, arról röviden a következőt:

A francia kiadásnak és Marx kéziratos jegyzeteinek ismételt összehasonlítása után az előbbiből még néhány pótlást vettem be a német szövegbe. Ezek a következő oldalakon vannak: 80. old. (3. kiadás 88. old.), 458—460. old. (3. kiadás 509—510. old.), 547—551. old. (3. kiadás 600. old.), 591—593. old. (3. kiadás 644. old.) és 596. old. (3. kiadás 648. old.) a 79. jegyzetben. Azonkívül a francia és az angol kiadás mintájára a bányászokról szóló hosszú jegyzetet (3. kiadás 509—515. old.) felvettem a szövegbe (4. kiadás 461—467. old.)*. Az egyéb kisebb változtatások merőben technikai természetűek.

Ezenkívül pótlólag néhány magyarázó jegyzetet készítettem, mégpedig ott, ahol úgy láttam, hogy a megváltozott történelmi körülmények ezt megkövetelik. Mindezeket az új jegyzeteket szögletes zárójelbe tettem, és nevem kezdőbetűivel vagy „a kiadó" szóval jelöltem meg**.

A közben megjelent angol kiadás szükségessé tette a nagyszámú idézet teljes ellenőrzését. Marx legifjabb leánya, Eleanor, vállalta azt a fáradságos munkát, hogy az angol kiadás számára valamennyi idézett helyet összehasonlítsa az eredetiekkel, úgyhogy ott az angol forrásokból származó idézeteknél — s az idézetek túlnyomó része ilyen — nem németből visszafordított szöveg, hanem az eredeti angol szöveg szerepel. Kötelességem volt tehát a negyedik kiadásnál ezt a szöveget tekintetbe venni. Eközben előbukkantak különféle kisebb pontatlanságok. Helytelen oldalszámra való utalások — részben a füzetekből történt

---

* Ezek a helyek ebben a kötetben a következő oldalakon találhatók: 114—115, 459—461, 541—544, 581—583, 585, 461—467. — *Szerk.*

** Ebben a kötetben { } zárójelben és mindenütt *E. F.* jelzéssel. — *Szerk.*

másolásnál becsúszott elírások, részben a három kiadás folyamán felhalmozódott sajtóhibák következtében. Helytelenül alkalmazott idézőjelek vagy kihagyást jelző pontok, ami jegyzetfüzetekből történő tömeges idézésnél elkerülhetetlen. Imitt-amott egy kevésbé szerencsésen megválogatott szó a fordításban. Néhány helyet Marx régi, 1843—45-ös párizsi füzeteiből idézett, amikor még nem tudott angolul, és az angol közgazdászokat francia fordításban olvasta; ott, ahol a kettős fordítás következtében a hangsúly kissé megváltozott, például Steuart, Ure stb. esetében, most az angol szöveget kellett felhasználnom. S ilyen természetű a többi kisebb pontatlanság és hanyagság is. Ha mármost a negyedik kiadást összehasonlítjuk az előzőkkel, meggyőződhetünk arról, hogy ez az egész fáradságos helyesbítési folyamat a legcsekélyebb mértékben sem változtatott a könyvön olyasmit, ami szóra érdemes volna. Csak egy idézetet voltunk képtelenek megtalálni, egy idézetet Richard Jonestól (4. kiad. 562. old., 47. jegyzet); Marx valószínűleg eltévesztette a könyv címét*. Valamennyi többi idézet bizonyító ereje változatlanul megmaradt vagy még fokozódott is a mostani pontosabb formában.

Itt azonban kénytelen vagyok egy régi históriára visszatérni. Csak egyetlen olyan esetről tudok ugyanis, hogy Marxnak valamely idézetét kétségbevonták. De mivel ez az ügy még Marx halála után is tovább húzódott, ki kell térnem rá.

A berlini „Concordiá"-ban, a német gyárosok szövetségének lapjában, 1872 március 7-én névtelen cikk jelent meg: „Hogyan idéz Marx Károly" címmel. A cikk szerzője roppant erkölcsi felháborodással és nem parlamentáris kifejezések özönének alkalmazásával azt állította, hogy a Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből vett idézet (a Nemzetközi Munkásszövetség 1864. évi Alapító üzenetében, és megismételve a „Tőke" I. kötetében, negyedik kiad. 617. old., harmadik kiad. 671. old.**) meg van hamisítva. „A gazdagságnak és hatalomnak e szédítő növekedése . . . teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik", e mondatnak — mondja a szerző — nyoma sincs a Hansard-féle (kvázi-hivatalos) gyorsírói tudósításban. „Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Éppen az ellenkezőjét mondja ebben." (Vastag betűkkel) „*Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!*"

Marx, akinek a „Concordia" e számát májusban küldték meg, a „Volksstaat" június 1-i számában válaszolt az Anonymusnak. Minthogy

---

* Marx nem tévesztette el a könyv címét, csak pontatlanul jelölte meg az oldalszámot, 37. old. helyett 36-ot írt (lásd ebben a kötetben 554. old.). — *Szerk.*

** Lásd ebben a kötetben 605. old. — *Szerk.*

nem emlékezett már, melyik ujság tudósítása alapján idézett, arra szorítkozott, hogy mindenekelőtt két angol kiadványban kimutatta ugyanazt az idézetet, és azután a „Times" tudósítását idézte, amely szerint Gladstone a következőket mondta: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property"*.

Gladstone tehát itt azt mondja, hogy sajnálná, ha így volna, de így v a n: A hatalom és gazdagság e szédítő növekedése c s a k u g y a n teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. A kvázi-hivatalos Hansardról pedig Marx a következőket mondja: „Gladstone úrnak volt annyi esze, hogy ebből az utólag helyrepofozott kiadásból elsikkassza azt a kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Ez egyébként hagyományos angol parlamenti szokás, és semmiképpen sem Lasker uracska találmánya contra Bebel."

Az Anonymus egyre mérgesebb. Válaszában — „Concordia" július 4. — a közvetett forrásokat félretolva szemérmesen utal arra, hogy parlamenti beszédeket „szokás" a gyorsírói feljegyzések alapján idézni; de különben is — mondja — a „Times" tudósítása (amelyben megvan a „hozzáhazudott" mondat) és a Hansardé (amelyből hiányzik) „tartalmilag teljesen azonosak", s a „Times" tudósításában is „pontosan az ellenkezője áll annak, amit az Alapító üzenet azon a hírhedt helyen mond"; közben az illető gondosan elhallgatja, hogy ez a tudósítás amellett, hogy állítólag az „ellenkezőjét" mondja, szó szerint magában foglalja éppen „azt a hírhedt helyet"! Anonymus ennek ellenére érzi, hogy kátyúba jutott, és hogy csak újabb sakkhúzás mentheti meg. Mialatt tehát cikkét, amely, mint ahogy az imént bebizonyítottuk, csak úgy hemzseg a „szemtelen hazugságoktól", teletűzdeli épületes szidalmakkal, teszem például: „mala fides" [rosszhiszeműség], „tisztességtelenség", „hazug adat", „az a hazug idézet", „szemérmetlen hazugság", „teljesen meghamisított idézet", „ez a hamisítás", „egyszerűen gyalázatos" stb., szükségesnek tartja a vitát

* [„Ez a helyzet az ország gazdagságát illetően. A magam részéről ki kell jelentenem, hogy majdnem aggodalommal és fájdalommal néznék a gazdagságnak és hatalomnak e szédítő növekedésére, ha az volna a hitem, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. Ez egyáltalán nem érinti a dolgozó lakosság helyzetét. A növekedés, melyet vázoltam, és amely — azt hiszem — pontos tudósításokon alapul, teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."]

másfelé terelni, és ezért megígéri, hogy egy második cikkben kifejti majd, „hogyan értelmezzük mi (a nem „hazug" Anonymus) Gladstone szavainak tartalmát". Mintha ennek a nem mérvadó véleményének a legkisebb köze volna a dologhoz! Ez a második cikk a „Concordia" július 11-i számában jelent meg.

Marx még egyszer válaszolt a „Volksstaat" augusztus 7-i számában, és ebben közölte a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" 1863 április 17-i számának megfelelő helyét is. Mindkét lap szerint Gladstone azt mondja, hogy aggodalommal stb. nézne a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha azt hinné, hogy a valóban jómódú osztályokra (classes in easy circumstances) korlátozódik. De ez a növekedés c s a k u g y a n korlátozódik azokra az osztályokra, amelyeknek tulajdonuk van (entirely confined to classes possessed of property). Tehát ezek a tudósítások is szó szerint közlik az állítólag „hozzáhazudott" mondatot. Ezenkívül Marx, a „Times" és a Hansard szövegének összehasonlításával, újra megállapította, hogy a mondat, amely három, másnap megjelent, egymástól független, megegyező újságtudósítás szerint valóban elhangzott, az ismert „szokás" szerint átnézett Hansard-féle tudósításból hiányzik, és hogy Gladstone, Marx szavaival élve, „utólag kicsente"; s végül kijelenti, hogy nincs ideje Anonymusszal tovább foglalkozni. Az úgylátszik meg is elégelte a dolgot, Marxnak legalább is nem küldtek több számot a „Concordiá"-ból.

Ezzel az ügy végleg elintézettnek látszott. Igaz, hogy azóta egyszer-kétszer a cambridge-i egyetemmel összeköttetésben álló emberektől titokzatos híresztelések jutottak a fülünkbe valami hallatlan irodalmi bűntényről, amelyet Marx a „Tőké"-ben állítólag elkövetett, de minden nyomozás ellenére sem sikerült semmi bizonyosat megtudnunk. Egyszer aztán, 1883 november 29-én, nyolc hónappal Marx halála után, a „Times"-ban megjelent egy levél, a Trinity College-ban, Cambridge-ben keltezve és Sedley Taylor aláírással, amelyben ez a rendkívül ártalmatlan szövetkezetesdivel házaló emberke egy hajánál fogva előráncigált alkalom kapcsán végre felvilágosított bennünket nemcsak a cambridge-i suttogásokról, hanem a „Concordia" Anonymusáról is.

„Igen különösnek látszik — mondja a Trinity College-beli emberke —, hogy B r e n t a n o p r o f e s s z o r n a k (akkor a breslaui, most a strassburgi egyetem tanárának) jutott az a feladat, hogy ... leleplezze, milyen nyilvánvaló rosszhiszeműséggel idézett az (Alapító) üzenet Gladstone beszédéből. Marx Károly úr, aki ... próbált az idézet védelmére kelni, volt olyan vakmerő, hogy Brentano mesteri támadásaitól csakhamar a földre kényszerítve, haláltusában (deadly shifts) azt állítsa, hogy Gladstone a «Times» 1863 április 17-i számában beszédé-

ről közölt tudósítást helyrepofozta, mielőtt a Hansardban megjelent volna, hogy elsikkasszon egy kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Amikor Brentano alapos szövegösszehasonlítás útján bebizonyította, hogy a «Times» és a Hansard tudósítása megegyezik annyiban, hogy mindkettő teljesen kizárja azt az értelmezést, amelyet Marx ravaszul kiragadott idézéssel Gladstone szavaiba belemagyarázott, Marx időhiány ürügyén visszavonult!"

Innen fújt hát a szél! S ilyen dicső színben tükröződött Cambridge termelőszövetkezeti képzeletében Brentano úrnak a „Concordiá"-ban viselt névtelen hadjárata! Így állt ott, és így forgatta kardját, „mesteri támadásokban", a német gyárosok szövetségének ez a Szent György lovagja, és Marx, a pokolbéli sárkány „csakhamar a földre kényszerítve haláltusában" kiadta páráját!

Mégis, mindez az ariostói harci leírás csak arra való, hogy Szent Györgyünk fondorlatait leplezze. Itt már nem „hozzáhazudásról", „hamisításról" van szó, hanem „ravaszul kiragadott idézésről" (craftily isolated quotation). Az egész ügyet másfelé terelték, s Szent György és cambridge-i fegyverhordozója nagyon jól tudta, hogy miért.

Eleanor Marx, minthogy a „Times" megtagadta cikke közlését, a „To-Day" című havi folyóirat 1884 februári számában válaszolt, és visszavezette a vitát arra az egyetlen kérdésre, amelyről szó volt: „hozzáhazudta-e" Marx a szóbanforgó mondatot vagy sem? Sedley Taylor úr erre azt felelte: „Hogy egy bizonyos mondat Gladstone úr beszédében előfordul-e, vagy sem", ez az ő véleménye szerint „egészen másodrendű kérdés volt" Marx és Brentano vitájában „ahhoz a kérdéshez viszonyítva, hogy az idézet azt a célt szolgálta-e, hogy Gladstone szavainak értelmét visszaadja, vagy azt, hogy azt kiforgassa". Azután elismeri, hogy a „Times"-féle tudósításban „valóban ellentmondás van a szavakban", de, de a beszéd további összefüggéséből, ha ezt helyesen, vagyis liberális-gladstone-i értelemben fogják fel, kitűnik, mit a k a r t Gladstone úr mondani („To-Day", 1884 március). A legmulatságosabb a dologban az, hogy cambridge-i emberkénk most ragaszkodik ahhoz, hogy a beszédet n e a Hansard alapján idézzék, mint ahogy ez a névtelen Brentano szerint „szokás", hanem a „Times" tudósítása szerint, amelyet ugyanaz a Brentano „szükségképpen kontárnak" nevezett. Természetes, hiszen a végzetes mondat a Hansardból h i á n y z i k!

Eleanor Marxnak könnyű volt ezt az érvelést a „To-Day"-nak ugyanazon számában pozdorjává zúzni. Vagy olvasta Taylor úr az 1872-es vitát. Akkor most „hazudott", mégpedig nemcsak „hozzá"-hazudott, hanem „el" is hazudott belőle. Vagy nem olvasta. Akkor az

lett volna a kötelessége, hogy befogja a száját. Mindenesetre tény, hogy Brentano barátja vádját, hogy Marx „hozzáhazudott", egy pillanatra sem merte fenntartani. Ellenkezőleg, Marx most már állítólag nem hozzáhazudott, hanem egy fontos mondatot elsikkasztott. De éppen ezt a mondatot Marx idézi az Alapító üzenet 5. oldalán, néhány sorral az állítólag „hozzáhazudott" mondat fölött. Ami pedig a Gladstone beszédében fellelhető „ellentmondást" illeti, vajon nem éppen Marx az, aki a „Tőke" 618. oldalán (III. kiadás, 672. old.) a 105. jegyzetben* „Gladstone 1863. és 1864. évi költségvetési beszédeinek folytonos, égbekiáltó ellentmondásairól" beszél! Csakhogy ő nem vállalkozik arra, hogy, Sedley Taylor módjára, liberális közmegelégedéssé oldja fel őket. E. Marx feleletének végső következtetése pedig ez: „Ellenkezőleg, Marx nem hallgatott el semmi említésre méltót, s nem is hazudta hozzá a legcsekélyebbet sem. De helyreállította és megmentette a feledéstől Gladstone egy beszédének bizonyos mondatát, amely kétségtelenül elhangzott, amely azonban így vagy úgy utat talált — a Hansardból kifelé."

Ezzel Sedley Taylor úr is megelégelte a dolgot, és ennek az egész, két évtizedig tartó és két nagy országra kiterjedő professzori cselszövésnek az eredménye csak az volt, hogy senki sem merte többé kétségbevonni Marx irodalmi lelkiismeretességét, Sedley Taylor úr pedig ezekután bizonyára éppoly kevéssé bízik majd meg Brentano úr irodalmi harci jelentéseiben, mint Brentano úr a Hansard pápai csalhatatlanságában.

London, 1890 június 25.

Engels Frigyes

* Lásd ebben a kötetben 605. old. — *Szerk.*

ELSŐ KÖNYV

A TŐKE TERMELÉSI FOLYAMATA

ELSŐ SZAKASZ

ÁRU ÉS PÉNZ

Első fejezet

AZ ÁRU

1. Az áru két tényezője: használati érték és érték (értékszubsztancia, értéknagyság)

Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint „óriási árugyűjtemény"[1], az egyes áru pedig mint e gazdagság *elemi formája* jelenik meg. Vizsgálatunk tehát az áru elemzésével kezdődik.

Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva valamilyen emberi szükségletet elégít ki. E szükségletek természete, hogy például a gyomorból vagy a képzeletből fakadnak-e, mit sem változtat a lényegen[2]. Arról sincs itt szó, *hogyan* elégíti ki ez a dolog az ember szükségletét, közvetlenül mint létfenntartási eszköz, azaz mint élvezeti tárgy, vagy pedig kerülőúton, mint termelési eszköz.

Minden hasznos dolog, például a vas, a papiros stb., két szemszögből vizsgálható, *minőség* és *mennyiség* szerint. Minden ilyen dolog sok tulajdonság összessége, és ezért különböző oldalakról lehet hasznos. E különböző oldalaknak, és ennélfogva a dolgok sokféle használati módjának felfedezése a történelem munkája[3]. Ugyanígy a hasznos

[1] *Karl Marx:* „Zur Kritik der politischen Oekonomie". Berlin 1859. 3. old. [*Marx:* „A politikai gazdaságtan bírálatához". Szikra 1953. 9. old.].

[2] „A vágy szükségletet foglal magában; ez a szellem étvágya, és éppoly természetes, mint az éhség a test számára . . . a legtöbb (dolog) értéke onnan származik, hogy a szellem szükségleteit elégíti ki." *Nicolas Barbon:* „A Discourse concerning Coining the New Money lighter, in answer to Mr. *Locke's* Considerations etc." London 1696. 2—3. old.

[3] „Van egy belső erényük (*vertue* — ez a szó Barbonnál a *használati érték* sajátos megjelölése) a dolgoknak, amelyeknek mindenhol ugyanaz az erényük, ahogy például a mágnesnek az, hogy a vasat vonzza" (Barbon, id. mű, 6. old.). A mágnes tulajdonsága, hogy vonzza a vasat, csak akkor lett hasznossá, amikor segítségével felfedezték a mágneses polaritást.

dolgok *mennyiségének* mérésére alkalmas társadalmi *mértékek* felfedezése. Az áruk mértékének különbözősége részben a megmérendő tárgyak különböző természetéből, részben pedig konvencióból fakad.

Valamely dolog hasznossága *használati értékké* teszi azt[4]. De ez a hasznosság nem lóg a levegőben. Az árutest tulajdonságain alapszik, s ezért nem létezik nélküle. Ezért az *árutest* maga, például a vas, a búza, a gyémánt stb., *használati érték* vagy jószág. Ez a jellege nem függ attól, hogy használati tulajdonságainak elsajátítása sok vagy kevés munkájába kerül-e az embernek. A használati értékek vizsgálatánál mindig feltételezzük, hogy mennyiségileg meghatározottak, mint például egy *tucat* óra, egy *rőf* vászon, egy *tonna* vas stb. Az áruk használati értékei egy külön diszciplina, az *áruismeret* anyagát szolgáltatják[5]. A használati érték csak a használatban, vagyis a fogyasztásban valósul meg. Használati értékek alkotják a *gazdagság anyagi tartalmát*, bármilyen is a *társadalmi formája*. Az általunk vizsgálandó társadalmi formában a használati értékek egyúttal anyagi hordozói a — *csereértéknek*.

A csereérték mindenekelőtt mint *mennyiségi viszony* jelenik meg, mint az az arány, amelyben bizonyos fajta használati értékek másfajta használati értékekkel kicserélődnek[6], mint olyan viszony, amely idő és hely szerint állandóan változik. A csereérték ezért véletlen és teljesen *viszonylagos* valaminek, az áru benső, immanens csereértéke (valeur intrinsèque) tehát contradictio in adjectónak [képtelenségnek] tűnik fel[7]. Nézzük meg a dolgot közelebbről.

Egy bizonyos áru, például egy quarter búza x mennyiségű cipőkenőccsel vagy y mennyiségű selyemmel vagy z mennyiségű arany-

---

[4] „Minden dolog *természetes értéke* [natural worth] abban rejlik, hogy az emberi élet szükségleteinek kielégítésére vagy kényelmének szolgálatára alkalmas" (*John Locke:* „Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest". 1691. „Works". London 1777. II. köt. 28. old.). A XVII. században angol íróknál még gyakran találkozunk a „*worth*" szóval a használati érték és a „*value*" szóval a *csereérték* jelölésére, teljesen egy olyan nyelv szellemében, amely szereti a *közvetlen* dolgot germán, a *reflektált* dolgot pedig román eredetű szóval kifejezni.

[5] A polgári társadalomban az a fictio juris [jogi fikció] uralkodik, hogy minden ember mint áruvásárló egyetemes áruismerettel rendelkezik.

[6] „*Az érték* az a *csereviszony*, amely egy dolog és egy másik dolog, egy termék bizonyos mennyisége és egy másik termék bizonyos mennyisége között fennáll" (*Le Trosne:* „De l'intérêt social". „Physiocrates". Daire kiadása, Párizs 1846. 889. old.).

[7] „Semminek sem lehet benső csereértéke" (*N. Barbon*, id. mű, 6. old.), vagy ahogy *Butler* mondja:

„Minden dolog
Épp annyit ér, amennyit hozni fog." [Ford. Devecseri Gábor]

nyal stb. cserélődik ki, egyszóval a *legkülönbözőbb arányokban* cserélődik ki más árukkal. A búzának sok csereértéke van tehát, nem pedig egyetlenegy. De mivel x mennyiségű cipőkenőcs, ugyanígy y mennyiségű selyem, ugyanígy z mennyiségű arany stb. egy quarter búza csereértéke, ezért x mennyiségű cipőkenőcs, y mennyiségű selyem, z mennyiségű arany egymással helyettesíthető, vagyis egymással egyenlő nagyságú csereértékek kell hogy legyenek. Ebből először is ez következik: egy és ugyanannak az árunak érvényes csereértékei valami egyenlőt fejeznek ki. Másodszor viszont: a csereérték egyáltalában nem lehet egyéb, mint egy tőle megkülönböztethető tartalom *kifejezési módja*, „megjelenési formája".

Vegyünk továbbá két árut, mondjuk búzát és vasat. Bármilyen is a csereviszonyuk, az mindig kifejezhető egy egyenletben, amelyben adott mennyiségű búzát valamilyen mennyiségű vassal egyenlősítünk, például 1 quarter búza = a mázsa vas. Mit fejez ki ez az egyenlet? Azt, hogy egy közös valami ugyanolyan mennyiségben van meg két különböző dologban, 1 quarter búzában és éppúgy a mázsa vasban. Mind a kettő tehát egyenlő egy harmadik valamivel, ami önmagában véve sem az egyik, sem a másik. Tehát a kettő közül bármelyiknek, amennyiben csereérték, redukálhatónak kell lennie erre a harmadik valamire.

Egy egyszerű mértani példa szemléltetővé teszi ezt. Az egyenesvonalú síkidomokat területük meghatározása és összehasonlítása végett háromszögekre bontjuk. Magát a háromszöget látható ábrájától teljesen különböző kifejezésre: az alapja és magassága szorzatának a felére redukáljuk. Az áruk csereértéke ugyanígy redukálandó egy *közösre*, valamire, amiből többet vagy kevesebbet fejeznek ki.

Ez a közös valami nem lehet az áruknak egy mértani, fizikai, vegyi vagy egyéb természeti tulajdonsága. Testi tulajdonságaik egyáltalában csak annyiban számítanak, amennyiben használhatókká, tehát használati értékekké teszik őket. Másrészt azonban éppen a használati értékeiktől való elvonatkoztatás az, ami az áruk csereviszonyát szemmelláthatóan jellemzi. E viszonyon belül az egyik használati érték éppen annyinak számít, mint bármelyik másik, hacsak megfelelő arányban van meg. Vagy, ahogyan az öreg *Barbon* mondja: „Az egyik árufajta éppoly jó, mint a másik, ha csereértékük egyenlő nagy. Nincs különbség vagy disztinkció egyenlő csereértékű dolgok között"[8]. Mint használati értékek, az áruk mindenekelőtt

[8] „Az egyik árufajta éppoly jó, mint a másik, ha egyenlő nagy a csereértékük. *Nincs különbség vagy disztinkció* egyenlő csereértékű dolgok között... Száz font értékű ólom vagy vas ugyanolyan csereértékű, mint száz font értékű ezüst vagy arany" *(N. Barbon*, id. mű, 53. és 7. old.).

különböző minőségűek, mint csereértékek csak különböző mennyiségűek lehetnek, tehát nem tartalmaznak egy atomnyi használati értéket sem.

Ha mármost eltekintünk az árutestek használati értékétől, csak egy tulajdonságuk marad, az, hogy munkatermékek. De azon nyomban átalakul a munkatermék is. Ha használati értékétől elvonatkoztatunk, elvonatkoztatunk azoktól a testi alkatrészeitől és formáitól is, amelyek használati értékké teszik. A munkatermék már nem asztal vagy ház vagy fonál vagy más egyéb hasznos dolog. Valamennyi érzéki tulajdonsága eltűnt. Már nem is az asztalosmunka vagy az építőmunka vagy a szövőmunka vagy más egyéb meghatározott termelő munka terméke. A munkatermékek hasznos jellegével együtt eltűnik a bennük megtestesült munkák hasznos jellege, eltűnnek tehát e munkák különböző konkrét formái is, már nem különböznek többé egymástól, hanem valamennyi munka egyenlő emberi munkára, elvont emberi munkára van redukálva.

Vegyük mármost szemügyre azt, ami a munkatermékekből megmaradt. Nem maradt belőlük más, mint egy és ugyanaz a kísérteties tárgyiság, puszta megalvadása különbség nélküli emberi munkának, vagyis emberi munkaerő kifejtésének függetlenül attól, milyen formában történt ez a kifejtés. Ezek a dolgok már csak azt fejezik ki, hogy termelésükre emberi munkaerőt fordítottak, emberi munkát halmoztak fel. Ennek a közös társadalmi szubsztanciájuknak a kristályaiként értékek — áruértékek.

Az áruknak magában a csereviszonyában az áruk csereértéke használati értéküktől teljesen független valaminek tűnt fel. Ha mármost valóban elvonatkoztatunk a munkatermékek használati értékétől, megkapjuk értéküket, ahogy azt éppen most meghatároztuk. Tehát az a közös valami, ami az áru csereviszonyában, illetve csereértékében kifejeződik, az áru értéke. A további vizsgálat során még vissza kell majd térnünk a csereértékhez mint az érték szükségszerű kifejezési módjához, illetve megjelenési formájához. Egyelőre azonban az értéket ettől a formától függetlenül kell szemügyre vennünk.

Egy használati értéknek vagy jószágnak tehát csak azért van *értéke*, mert elvont emberi *munka tárgyiasul*, azaz *materializálódik* benne. Hogyan mérhető mármost értékének *nagysága?* A benne foglalt „értékképző szubsztancia", a munka *mennyiségével*. Magát a munkamennyiséget a munka *időtartamával* mérjük, a *munkaidő* mércéje viszont az *idő meghatározott része*, például az óra, a nap stb.

Azt gondolná az ember, hogy ha egy áru értékét a termelésére fordított munkamennyiség határozza meg, akkor mennél lustább vagy ügyetlenebb valaki, annál értékesebb az áruja, mert annál több idő kell neki az elkészítésére. Az a munka azonban, amely az

értékek szubsztanciáját alkotja, egyenlő emberi munka, ugyanannak az emberi munkaerőnek a kifejtése. A társadalom egész munkaereje, amely az áruvilág értékeiben testesül meg, itt egy és ugyanaz az emberi munkaerő, bár számtalan egyéni munkaerőből áll. Minden ilyen egyéni munkaerő ugyanolyan emberi munkaerő, mint a másik, amennyiben társadalmi átlagmunkaerő jellege van, és mint ilyen társadalmi átlagmunkaerő hat, tehát egy áru termeléséhez is csak az átlagosan szükséges, vagyis *társadalmilag szükséges munkaidőt* használja fel. Társadalmilag szükséges munkaidő az a munkaidő, amelyre szükség van ahhoz, hogy valamely használati értéket a meglevő társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsunk. Így például Angliában a gőzszövőszék bevezetése után elegendő volt talán feleannyi munka, mint azelőtt, hogy adott mennyiségű fonalat szövetté alakítsanak. Az angol kéziszövőnek valójában ugyanannyi munkaidő kellett ehhez az átalakításhoz, mint azelőtt, de egyéni munkaórájának terméke most már csak *fél* társadalmi munkaórát jelenített meg, és ezért korábbi értéke felére csökkent.

Egy *használati érték* értéknagyságát tehát csak a *társadalmilag szükséges munka mennyisége*, vagyis az *elkészítéséhez társadalmilag szükséges munkaidő* határozza meg[9]. Az egyes áru itt csak az illető árufajta átlagpéldánya[10]. Azoknak az áruknak tehát, amelyek egyenlő munkamennyiséget foglalnak magukban, vagyis *ugyanannyi munkaidő alatt* készíthetők el, *ugyanaz az értéknagyságuk*. Egy áru értéke úgy viszonylik bármely más áru értékéhez, mint az egyik termeléséhez szükséges munkaidő a másik termeléséhez szükséges munkaidőhöz. „Mint érték, minden áru csak a *megalvadt munkaidő* meghatározott mértéke"[11].

Egy áru *értéknagysága* tehát állandó maradna, ha a termeléséhez szükséges munkaidő állandó volna. Az utóbbi azonban változik *a munka termelőerejének* minden változásával. A munka termelőerejét

[9] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." „A használati tárgyak értékét, amikor egymással kicserélik őket, az a munkamennyiség határozza meg, amely termelésükhöz szükségképpen kell, és amelyet rá rendszerint fordítanak" („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc." London, 36. old.). Ennek az érdekes múlt századi névtelen munkának nincsen keltezése. De tartalmából kitűnik, hogy II. György idején, 1739-ben vagy 1740-ben jelent meg.

[10] „Az egyfajtájú termékek tulajdonképpen egy tömeget alkotnak, s áruk mint átlag, a különleges körülményekre való tekintet nélkül alakul ki" *(Le Trosne:* „De l'intérêt social". 893. old.).

[11] *K. Marx:* „Zur Kritik etc." 6. old. [magyarul: 12. old.].

sokféle körülmény határozza meg, többek közt a munkások ügyességének átlagos foka, a tudománynak és technológiai alkalmazhatóságának fejlettségi foka, a termelési folyamat társadalmi kombinációja, a termelési eszközök terjedelme és hatóképessége és a *természeti viszonyok*. Ugyanaz a munkamennyiség például kedvező időjárás esetén 8 bushel búzában jelenik meg, kedvezőtlen időjárás esetén csak 4-ben. Ugyanaz a munkamennyiség gazdag bányákban több ércet szolgáltat, mint szegényekben stb. Gyémánt ritkán fordul elő a föld kérgében, és ezért feltárása *átlagban* sok munkaidőbe kerül. Ezért kis terjedelemben sok munkát testesít meg. *Jacob* kétségbevonja, hogy az arany valaha is megfizette teljes értékét. Méginkább érvényes ez a gyémántra. *Eschwege* szerint 1823-ban a brazíliai gyémántbányák nyolcvanéves össztermelése nem érte el a brazíliai cukor- és kávéültetvények másfélévi átlagtermékének az árát sem, bár sokkal több munkát, tehát több értéket testesített meg. Ha a bányák gazdagabbak volnának, ugyanaz a munkamennyiség több gyémántban testesülne meg, s a gyémánt értéke csökkenne. Ha sikerülne kevés munkával szenet gyémánttá változtatni, a gyémánt értéke a tégláé alá süllyedhetne. Általában: mennél nagyobb a munka termelőereje, annál kisebb az egy cikk előállításához szükséges munkaidő, annál kisebb a benne kikristályosodott munka tömege, annál kisebb az értéke. Fordítva, mennél kisebb a munka termelőereje, annál nagyobb az egy cikk előállításához szükséges munkaidő, annál nagyobb az értéke. Egy áru *értéknagysága* tehát a benne megvalósuló munka *mennyiségével egyenes* és *termelőerejével fordított* arányban változik.

Egy dolog lehet *használati érték*, anélkül, hogy *érték* lenne. Ez az eset, amikor az ember számára való hasznát nem munka közvetíti. Ilyen például a levegő, a szűzföld, a természetes rétek, a vadon növő fa stb. Egy dolog lehet hasznos és emberi munka terméke, anélkül, hogy *áru* lenne. Aki termékével saját szükségletét elégíti ki, *használati értéket* hoz létre ugyan, de nem *árut*. Ahhoz, hogy árut termeljen, nemcsak használati értéket kell termelnie, hanem *használati értéket mások számára, társadalmi használati értéket*. {És nem csak egyszerűen mások számára. A középkorban a paraszt a dézsmagabonát a földesúrnak, a tizedgabonát a papnak termelte. De sem a dézsma, sem a tized nem lett áruvá azzal, hogy másoknak termelték őket. Ahhoz, hogy áruvá legyen, a terméknek csere útján kell eljutnia ahhoz, aki számára használati értékül szolgál[11a].} Végül semmilyen dolog

[11a] {Jegyzet a 4. kiadáshoz. — A zárójelben foglaltakat azért iktatom közbe, mert amiatt, hogy kimaradtak, gyakran támadt az a félreértés, hogy Marxnál minden termék, amelyet más, nem maga a termelő fogyaszt el, árunak számít. — *E. F.*}

sem lehet *érték* anélkül, hogy használati tárgy ne lenne. Ha haszontalan, a benne foglalt munka is haszontalan, nem számít munkának, és ezért nem képez értéket.

2. *Az árukban megtestesülő munka kettős jellege*

Az *áru* eredetileg mint *kettős jellegű* valami jelent meg előttünk: mint használati érték *és* mint csereérték. Később kitűnt, hogy a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, szintén nem ugyanazok már az ismertetőjelei, amelyekkel mint használati értékek létrehozója rendelkezik. Az áruban foglalt munka e kettős természetét először én mutattam ki kritikai módon[12]. Mivel ez a döntő pont, amely körül a politikai gazdaságtan megértése forog, ezt itt közelebbről meg kell világítanunk.

Vegyünk két árut, mondjuk egy kabátot és 10 rőf vásznat. Az elsőnek, tegyük fel, kétszer annyi az értéke, mint a másodiknak, úgyhogy ha 10 rőf vászon = $É$, a kabát = $2\,É$.

A kabát használati érték, amely különleges szükségletet elégít ki. Létrehozásához *meghatározott fajtájú termelőtevékenységre* van szükség. Ezt célja, működési módja, tárgya, eszköze és eredménye határozza meg. Azt a munkát, amelynek hasznossága ily módon terméke használati értékében testesül meg, vagyis abban, hogy terméke használati érték, egyszerűen *hasznos munkának* nevezzük. Ebből a szempontból a munkát mindig *hasznos* hatására való tekintettel vizsgáljuk.

Miként a kabát és a vászon *minőségileg különböző használati értékek*, a létezésüket közvetítő munkák is *minőségileg különbözők* — *szabómunka* és *takácsmunka*. Ha e dolgok nem volnának minőségileg különböző használati értékek, és ezért minőségileg különböző hasznos munkák termékei, akkor egyáltalán nem léphetnének fel egymással szemben mint *áruk*. Nem cserélnek kabátot kabátra, egy használati értéket ugyanarra a használati értékre.

A különböző fajta használati értékek, illetve árutestek összességében éppoly sokféle, nem, faj, család, alfaj, változat szerint különböző hasznos munkák összessége jelenik meg — a *munkának egy társadalmi megosztása*. Ez létezési feltétele az árutermelésnek, bár megfordítva az árutermelés nem létezési feltétele a társadalmi munkamegosztásnak. Az ősi indiai közösségben a munkát társadalmilag megosztják, anélkül, hogy a *termékek árukká* válnának. Vagy vegyünk egy közelebbi példát: minden gyárban a munka rendszeresen meg van osztva, de ezt a megosztást nem közvetíti az, hogy a munkások

[12] *Marx:* „Zur Kritik etc." 12, 13. old., **különböző helyeken** [magyarul: 18—19. old.].

egyéni termékeiket kicserélik. Csak önálló és *egymástól független magánmunkák* termékei lépnek szembe egymással *mint áruk*.

Láttuk tehát: minden áru használati értékében bizonyos célszerű termelőtevékenység, vagyis hasznos munka rejlik. Használati értékek nem léphetnek fel egymással szemben mint *áruk*, ha nem tartalmaznak minőségileg különböző hasznos munkát. Az olyan társadalomban, amelyben a termékek *általánosan áru* formáját öltik, vagyis árutermelők társadalmában, az egymástól függetlenül, önálló termelők magánügyeként űzött hasznos munkák közötti minőségi különbség sokágú rendszerré, a munka társadalmi megosztásává fejlődik.

A kabátnak egyébként közömbös, hogy a szabó hordja-e vagy a szabó vevője. Mindkét esetben használati értékként működik. Éppoly kevéssé változtatja meg a kabát és a kabátot előállító munka közötti viszonyt önmagában az a tény, hogy a szabómunka különleges foglalkozássá, a társadalmi munkamegosztás önálló részévé válik. Ahol az embert a ruházkodás szükséglete arra rákényszerítette, évezredeken át szabómunkát végzett, mielőtt egy-egy emberből szabó lett. De a kabátnak, a vászonnak, az *anyagi gazdagság* minden nem természetadta elemének létezését mindig egy speciális, célszerű módon termelőtevékenységnek kellett közvetítenie, amely különleges természeti anyagokat különleges emberi szükségletekhez idomít. Ezért használati értékek képzőjeként, *hasznos munkaként* a munka az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségszerűség, amely az ember és a természet közötti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti.

Az olyan használati értékek, mint a kabát, a vászon stb., egyszóval az árutestek, *két elemnek:* a természeti anyagnak és a munkának *az egyesülései*. Ha a kabátban, a vászonban stb. rejlő különböző hasznos munkák teljes összegét levonjuk, mindig megmarad egy anyagi szubsztrátum, amely emberi közreműködés nélkül a természet által adatott. Az ember a termelés során csak úgy járhat el, mint maga a természet, vagyis csak az *anyagok formáit változtathatja*[13]. Sőt mi több, magában a formálásnak e munkájában is folytonosan természeti erők támogatják. A *munka* tehát *nem az egyetlen forrása az általa*

[13] „A világegyetem semmilyen jelensége, akár emberi kéztől ered, akár a természet általános törvényei hozták létre, nem kelti bennünk valóságos *teremtés* képzetét, hanem csak az anyag *átalakításáét*. *Összetétel és szétválasztás* — ezek az egyetlen elemek, amelyekre az újratermelés képzetének elemzésekor az emberi elme minduntalan rábukkan, és ugyanez a helyzet az érték *(használati érték*, bár *Verri* itt, a fiziokratákkal folytatott vitájában maga sem nagyon tudja, melyik fajta értékről beszél) és a gazdagság újratermelésénél, amikor a föld, a levegő és a víz a mezőkön gabonává változik, vagy amikor az emberi kéz segítségével egy

termelt használati értékeknek, az *anyagi gazdagságnak*. A munka az atyja — mint *William Petty* mondja —, a föld pedig az anyja.

Térjünk mármost át az áruról mint használati tárgyról az *áruértékre*.

Feltevésünk szerint a kabátnak kétszer annyi az értéke, mint a vászonnak. Ez azonban csak *mennyiségi* különbség, amely egyelőre nem érdekel még bennünket. Ezért arra emlékeztetünk, hogy ha egy kabát értéke kétszer annyi, mint 10 rőf vászoné, 20 rőf vászon *értéknagysága ugyanakkora*, mint egy kabáté. Mint értékek a kabát és a vászon olyan dolgok, melyeknek *egyenlő a szubsztanciájuk*, *egyenlő fajta munka* objektív kifejezései. De a *szabómunka* és a *takácsmunka* minőségileg különböző munkák. Vannak azonban olyan társadalmi helyzetek, amelyekben *ugyanaz az ember* felváltva varr és sző, ez a két különböző munkamód tehát csak *ugyanazon egyén munkájának egy-egy módozata*, s még nem különböző egyéneknek egy-egy különleges állandó funkciója, éppúgy mint ahogy a kabát, amelyet szabónk ma, és a nadrág, melyet holnap készít, csak ugyanannak az egyéni munkának a változatait tételezi fel. Szemmelláthatóvá, hogy tőkés társadalmunkban a munkakereslet változó iránya szerint *bizonyos adott adag emberi munkát* felváltva hol szabómunka alakjában, hol takácsmunka alakjában kínálnak. A munka e formaváltozása bizonyára nem történik súrlódás nélkül, de meg kell történnie. Ha eltekintünk a termelőtevékenység meghatározott voltától, és ezért a munka hasznos jellegétől, nem marad belőle más, mint az, hogy *emberi munkaerő kifejtése*. A szabómunka és a takácsmunka minőségileg különböző termelőtevékenység ugyan, de mindkettő *emberi* agy, izom, ideg, kéz stb. termelő kifejtése, és ebben az értelemben mindkettő *emberi munka*. Ez csak két különböző formája az emberi munkaerő kifejtésének. Magának az emberi munkaerőnek persze már többékevésbé fejlettnek kell lennie, hogy ebben vagy abban a formában fejthessék ki. De az áru értéke emberi munkát mint olyant, általában vett *emberi munka* kifejtését jeleníti meg. Mint ahogy mármost a polgári társadalomban egy tábornok vagy bankár nagy, az *ember* mint olyan ellenben igen nyomorúságos szerepet játszik[14], ugyanúgy vagyunk itt is az *emberi munkával*. *Egyszerű* munkaerőnek a kifejtése ez, amellyel átlagban minden közönséges ember, különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik. Maga az *egyszerű*

rovar váladéka selyemmé változik, vagy néhány fémrészecske úgy sorakozik, hogy ütőóra lesz belőle" *(Pietro Verri:* „Meditazioni sulla Economia Politica". (Első kiadása 1773) Custodi Olasz közgazdászok gyűjteményében, „Parte moderna". XV. köt. 22. old.).

[14] V. ö. *Hegel:* „Philosophie des Rechts". Berlin 1840. 250. old. 190. §.

átlagmunka ugyan a különböző országokban és a kultúra különböző korszakaiban más-más jellegű, de egy meglevő társadalomban adva van. A bonyolultabb munka csak *hatványozott*, vagyis inkább *megsokszorozott* egyszerű munka, úgyhogy kisebb mennyiségű bonyolult munka egyenlő nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a redukálás állandóan végbemegy. Valamely áru lehet a legbonyolultabb munka terméke, *értéke* egyenlővé teszi az egyszerű munka termékével, és ezért maga is csak meghatározott mennyiségű egyszerű munkát jelenít meg[15]. A különböző arányokat, melyekben a különböző munkafajták egyszerű munkára mint *mértékegységükre* redukálódnak, bizonyos társadalmi folyamattal a termelők háta mögött állapítják meg, és ezért úgy tűnik fel a termelőknek, mintha azok a szokás által adottak volnának. Az egyszerűség kedvéért a következőkben mindenfajta munkaerőt közvetlenül *egyszerű* munkaerőnek tekintünk — ezzel csak megtakarítjuk a redukálás fáradságát.

Ahogy tehát a kabátnál és a vászonnál mint *értékeknél* elvonatkoztattunk a *használati értékük* közötti különbségtől, ugyanúgy ezekben az *értékekben* megtestesülő *munkáknál* is elvonatkoztatunk a *hasznos formáik*, a *szabómunka* és a *takácsmunka* közötti különbségtől. Ahogy a kabát és a vászon mint *használati értékek* célmeghatározta, termelőtevékenységeknek posztóval és fonállal való *egyesülései*, a kabát és a vászon mint *értékek* ellenben csak *egyenlő fajta megalvadt munkák*, ugyanúgy az ezekben az *értékekben* foglalt munkák nem a posztóhoz és a fonálhoz való termelői viszonyuk szempontjából számítanak, hanem csak mint *emberi munkaerő kifejtése*. A szabómunka és a takácsmunka éppen *különböző* minősége folytán alkotóeleme a kabátnak és a vászonnak mint *használati értékeknek*; a kabát *értékének* és a vászon *értékének* e munkák csak annyiban *szubsztanciái*, amennyiben különleges minőségüktől *elvonatkoztatunk* és mindkettőnek *egyenlő minősége* van, *emberi munka minősége*.

De a kabát és a vászon nemcsak *általában vett érték*, hanem *meghatározott nagyságú* érték, és feltevésünk szerint a kabát kétszer annyit ér, mint 10 rőf vászon. Miből adódik *értéknagyságuk* e különbözősége? Abból, hogy a vászon csak feleannyi munkát tartalmaz, mint a kabát, úgyhogy az utóbbi termeléséhez kétszer annyi *ideig* kell munkaerőt kifejteni, mint az előbbi termeléséhez.

Ha tehát a *használati érték* szempontjából az áruban foglalt munka

[15] Felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy itt nem arról a *bérről* vagy értékről van szó, melyet a munkás mondjuk egy munkanapért kap, hanem arról az áru*értékéről*, amelyben a munkás munkanapja tárgyiasul. Vizsgálatunknak ezen a fokán a munkabér fogalma még egyáltalán nem létezik.

csak *minőségileg* számít, akkor az *értéknagyság* szempontjából csak *mennyiségileg*, mivel már redukálva van minden további minőség nélküli emberi munkára. Ott arról van szó, *hogyan* és *mit* termel a munka, itt arról, hogy *mennyi* e munka, mekkora az időtartama. Minthogy valamely áru értéknagysága csak a benne foglalt munka mennyiségét jeleníti meg, az áruk bizonyos arányban szükségképpen mindig egyenlő nagyságú értékek.

Ha teszem például egy kabát termeléséhez szükséges valamennyi hasznos munka termelőereje változatlan marad, a kabátok értéknagysága saját mennyiségükkel együtt nő. Ha egy kabát x, akkor 2 kabát $2x$ munkanapot jelenít meg stb. De tegyük fel, hogy az egy kabát termeléséhez szükséges munka a kétszeresére növekedik vagy a felére csökken. Az első esetben egy kabátnak annyi az értéke, mint azelőtt két kabátnak, az utóbbi esetben két kabátnak csak annyi az értéke, mint azelőtt egynek, habár mindkét esetben egy kabát most is ugyanazt a szolgálatot teszi, mint azelőtt, s a benne foglalt hasznos munka is ugyanolyan jó, mint azelőtt. De a termelésére fordított munka*mennyiség* megváltozott.

Nagyobb mennyiségű használati érték önmagában véve nagyobb *anyagi gazdagság*, két kabát több, mint egy kabát. Két kabáttal két embert lehet ruházni, egy kabáttal csak egyet stb. Ennek ellenére az anyagi gazdagság tömegének növekedésével egyidejűleg *értéknagysága* csökkenhet. Ez az ellentétes mozgás a munka *kettős jellegéből* fakad. A termelőerő természetesen mindig valamely hasznos, konkrét munka termelőereje, és a valóságban csak azt határozza meg, hogy a célszerű termelőtevékenységnek az adott időszakaszban mekkora a hatásfoka. A hasznos munka ezért termelőereje növekedésével vagy csökkenésével *egyenes arányban* a termékek gazdagabb vagy szűkösebb forrása lesz. Ezzel szemben az *értékben* megtestesült munkát a termelőerő változása önmagában véve egyáltalán nem érinti. Minthogy a termelőerő a munka konkrét hasznos formájához tartozik, természetesen nem érintheti többé a munkát, mihelyt annak konkrét hasznos formájától elvonatkoztatunk. Ugyanaz a munka tehát *ugyanannyi idő alatt* mindig *ugyanazt az értéknagyságot* szolgáltatja, akárhogyan változik is a termelőerő. De *ugyanannyi idő alatt különböző mennyiségű használati értéket* szolgáltat, mégpedig többet, ha a termelőerő növekedik, és kevesebbet, ha csökken. A termelőerőnek ugyanaz a változása, amely növeli a munka termékenységét, és ezért az általa szolgáltatott használati értékek tömegét, *csökkenti* tehát ennek a *megnövekedett* össztömegnek az *értéknagyságát*, ha a termeléséhez szükséges *munkaidő* összegét csökkenti. És fordítva.

Minden munka egyrészt emberi munkaerő kifejtése fiziológiai

értelemben, és e tulajdonsága folytán, mint egyenlő vagy elvont emberi munka, képezi az áruk értékét. Másrészt minden munka emberi munkaerő kifejtése különleges célmeghatározta formában, és e tulajdonsága folytán, mint konkrét hasznos munka, használati értékeket termel[16].

3. Az értékforma vagy a csereérték

Az áruk használati értékek, vagyis árutestek formájában, mint vas, vászon, búza stb. jönnek a világra. Ez egészen egyszerű természeti formájuk. De csak azért áruk, mert *kettősek*, használati tárgyak és egyúttal érték hordozói. Ezért csak annyiban áruk, illetve csak annyiban van áruformájuk, amennyiben *kettős formájuk* van — természeti formájuk *és* értékformájuk.

Az áruk értéktárgyisága [Wertgegenständlichkeit] abban különbözik Falstaff szeretőjétől, hogy nem tudni, hol kapható. Szöges ellen-

---

[16] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Annak bizonyítására, hogy „csak a munka a végleges és reális mérték, amellyel minden áru értéke mindenkor megbecsülhető és összehasonlítható", *A. Smith* a következőket mondja: „Egyenlő munkamennyiségeknek a munkás számára mindenkor és mindenhol egyenlő értékűeknek kell lenniök. Egészségének, erejének és tevékenységének normális állapotában és az ügyességnek azon az átlagfokán, amellyel esetleg rendelkezik, nyugalmának, szabadságának és boldogságának mindig ugyanakkora adagját kell odaadnia" („Wealth of Nations". I. könyv, 5. fej. [E. G. Wakefield kiadása, London 1836. I. köt. 104. és köv. old.]). *A. Smith* egyrészt itt (nem mindenütt) összecseréli az értéknek az áru termelésére fordított *munkamennyiséggel* való meghatározását és az áruk *értékének* a *munka értékével* való meghatározását, és ezért igyekszik bebizonyítani, hogy egyenlő munkamennyiségeknek mindig ugyanaz az értékük. Másrészt sejti, hogy a munka, amennyiben az áruk értékében jelenik meg, nem egyéb, mint *munkaerő kifejtése*, de ezt a kifejtést megint csupán mint a nyugalom, a szabadság és a boldogság feláldozását fogja fel, és nem mint normális élettevékenységet is. Igaz, hogy a modern bérmunkás lebeg a szeme előtt. — Sokkal találóbban mondja a 9. jegyzetben idézett névtelen szerző, A. Smith előfutárja: „Egy ember egy hetet fordított bizonyos szükségleti cikk előállítására . . . és az, aki valami mást ad neki érte cserébe, nem számíthatja ki jobban, hogy mi valóban egyenlő értékű vele, mint annak a kiszámításával, mi kerül neki ugyanannyi munkába és időbe. Ez a valóságban azt jelenti, hogy egy ember azt a munkát, amelyet bizonyos idő alatt bizonyos tárgyra fordított, kicseréli egy másik embernek a munkájára, amelyet az ugyanannyi idő alatt egy másik tárgyra fordított" („Some Thoughts on the Interest of Money etc." 39. old.).

{A 4. kiadáshoz. — Az angol nyelvnek megvan az az előnye, hogy két különböző szava van a munka e két különböző oldalának a kifejezésére. Azt a munkát, amely használati értékeket hoz létre és minőségileg meghatározott, *worknek* nevezik, ellentétben a labourrel; azt a munkát, amely értéket termel és amelyet csak mennyiségileg mérnek, *labournek* nevezik, ellentétben a workkel. Lásd az angol fordításhoz csatolt jegyzetet, 14. old. — *E. F.*} [Ebben a kötetben lásd az első fejezet 4. jegyzetét, 44. old.]

tétben az árutestek érzéki durva tárgyiságával, az értékben egyetlen atom természeti anyag sincs. Forgathatod az egyes árut ide vagy oda, ahogy csak akarod, mint értékdolog megfoghatatlan marad. De ha visszaemlékszünk arra, hogy az áruknak csak annyiban van értéktárgyiságuk, amennyiben ugyanannak a társadalmi egységnek, az emberi munkának kifejezései, hogy tehát értéktárgyiságuk merőben társadalmi jelenség, akkor magától értetődik az is, hogy csak az áru és áru közti társadalmi viszonyban jelenhetik meg. Valójában az áruk csereértékéből, vagyis csereviszonyából indultunk ki, hogy a bennük rejtőző érték nyomára bukkanjunk. Most vissza kell térnünk az értéknek ehhez a megjelenési formájához.

Mindenki tudja, ha nem is tud semmi egyebet, hogy az áruknak használati értékük tarka természeti formáitól a legszembeötlőbben elütő, közös értékformájuk van — a pénzforma. Itt azonban azt kell elvégeznünk, amit a polgári gazdaságtan még csak meg sem kísérelt, tudniillik ki kell mutatnunk ennek a pénzformának keletkezését, vagyis nyomon kell követnünk az áruk értékviszonyában foglalt értékkifejezés fejlődését legegyszerűbb, legkevésbé látszó alakjától egészen a vakító pénzformáig. Ezzel egyúttal eltűnik a pénz rejtélyessége.

A *legegyszerűbb* értékviszony nyilvánvalóan egy árunak *egyetlen másfajta áruhoz*, közömbös, hogy *melyikhez* való értékviszonya. *Két áru értékviszonya* szolgáltatja tehát *egy áru legegyszerűbb értékkifejezését.*

A. Egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma

x mennyiségű A áru $= y$ mennyiségű B áru, vagy: x mennyiségű A áru y mennyiségű B árut ér.

(20 rőf vászon = 1 kabát, vagy: 20 rőf vászon 1 kabátot ér.)

1. Az értékkifejezés két pólusa: a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma

Minden értékforma titka ebben az *egyszerű értékformában* rejlik. A tulajdonképpeni nehézség tehát ennek elemzése.

Itt két különböző fajta árunak, A-nak és B-nek, példánkban a vászonnak és a kabátnak, nyilvánvalóan *egymástól különböző szerepe* van. A vászon *kifejezi értékét* a kabátban, a kabát *ennek az értékkifejezésnek az anyagául szolgál.* Az első árunak aktív, a másodiknak passzív szerepe van. Az első áru értéke *mint viszonylagos érték* fejeződik ki, vagyis az áru *viszonylagos értékformában* van. A második áru *mint egyenérték* funkcionál, vagyis *egyenértékformában* van.

A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma egymáshoz tar-

tozó, egymást kölcsönösen feltételező, elválaszthatatlan mozzanatok, de egyúttal *egymást kizáró*, illetve *ellenkező végletei, azaz pólusai egy és ugyanannak az értékkifejezésnek*; mindig azoknak a *különböző* áruknak *jutnak osztályrészül*, amelyeket az értékkifejezés egymásra vonatkoztat. Nem fejezhetem ki például a vászon értékét vászonban. *20 rőf vászon = 20 rőf vászon* — ez nem értékkifejezés. Ez az egyenlet, ellenkezőleg, azt fejezi ki, hogy 20 rőf vászon nem egyéb, mint 20 rőf vászon, a vászonnak mint *használati tárgynak* meghatározott mennyisége. A vászon *értéke* tehát csak *viszonylagosan* fejezhető ki, azaz *más áruban*. A vászon *viszonylagos értékformája* feltételezi tehát, hogy *valamilyen másik* áru vele szemben *egyenértékformában* van. Másrészt *ez a másik áru*, amely *mint egyenérték* szerepel, *nem* lehet *egyidejűleg viszonylagos értékformában*. Nem *ő fejezi ki a maga értékét*. Csak *anyagot* szolgáltat *más áru értékkifejezéséhez*.

A *20 rőf vászon = 1 kabát*, vagy *20 rőf vászon 1 kabátot ér* kifejezés kétségtelenül magában foglalja a fordított vonatkozást is: *1 kabát = 20 rőf vászon*, vagy *1 kabát 20 rőf vásznat ér*. Így azonban meg kell *fordítanom* az egyenletet, hogy a kabát értékét *viszonylagosan kifejezzem*, s mihelyt ezt teszem, a vászon lesz *egyenértékké* a kabát helyett. *Ugyanaz* az áru tehát *ugyanabban az értékkifejezésben nem léphet fel mindkét formában egyidejűleg*. Sőt, a két forma *polárisan* kizárja egymást.

Hogy egy áru viszonylagos értékformában van-e vagy a vele ellenkező egyenértékformában, az kizárólag az *értékkifejezésben* elfoglalt *mindenkori helyétől* függ, vagyis attól, vajon az az áru-e, amelynek értékét kifejezik, vagy pedig az, amelyben értéket fejeznek ki.

2. A viszonylagos értékforma

a) A viszonylagos értékforma tartalma

Annak megállapítására, hogy egy áru egyszerű értékkifejezése hogyan rejlik két áru értékviszonyában, az utóbbit egyelőre mennyiségi oldalától egész függetlenül kell szemügyre vennünk. Legtöbbször éppen fordítva járnak el, és az értékviszonyban csak azt az *arányt* látják, amelyben két árufajtának egy-egy meghatározott mennyisége egymással egyenlőnek számít. Figyelmen kívül hagyják, hogy *különböző dolgok nagyságai* csak akkor válnak *mennyiségileg összehasonlíthatóvá*, ha *már egy és ugyanarra az egységre visszavezették őket*. Csak *mint ugyanannak az egységnek kifejezései* válnak *egynemű*, tehát *összemérhető nagyságokká*[17].

[17] Az a néhány közgazdász, aki, mint például *S. Bailey*, foglalkozott az értékforma elemzésével, nem tudott eredményt elérni, először azért, mert összecserélte az értékformát és az értéket, másodszor, mert a gyakorlati polgár durva

Az, hogy 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 20, vagy = x kabát, azaz hogy egy adott mennyiségű vászon sok vagy kevés kabátot ér-e, minden ilyen arány mindig magában foglalja azt, hogy a vászon és a kabát mint értéknagyságok egy és ugyanannak az egységnek a kifejezései, azonos természetű dolgok. Vászon = kabát, ez az egyenlet alapja.

De a két, minőségileg egyenlővé tett áru nem ugyanazt a szerepet játssza. Csak a vászon értékét fejezzük ki. És hogyan? a kabátra mint „egyenértékre", vagyis mint vele „kicserélhető valamire" való vonatkoztatása révén. Ebben a viszonyban a kabát az érték létezési formája, értékdolog, mert csak ebben a minőségében ugyanaz, mint a vászon. Másrészt a vászon saját értékvolta is megmutatkozik vagy önálló kifejezéshez jut, mert csak mint értéket lehet a kabátra mint egyenlő értékűre, vagyis vele kicserélhetőre vonatkoztatni. Így például a vajsav olyan test, amely különbözik a propilformiáttól. De mindkettő ugyanazokból a vegyi szubsztanciákból áll — szénből (C), hidrogénből (H) és oxigénből (O), mégpedig azonos százalékos összetételben, tudniillik $C_4H_8O_2$. Ha mármost a vajsavat a propilformiáttal egyenlővé tennők, akkor ebben a viszonyban, először, a propilformiát csupán mint $C_4H_8O_2$ létezési formája szerepelne, és, másodszor, azt fejeznénk ki, hogy a vajsav is $C_4H_8O_2$-ből áll. Tehát azáltal, hogy a propilformiátot egyenlővé tesszük a vajsavval, kifejezzük vegyi szubsztanciájukat testi alakjukkal szemben.

Amikor azt mondjuk: mint értékek az áruk emberi munka puszta megalvadásai, elemzésünk az érték elvont fogalmára redukálja őket, de nem ad nekik természeti formájuktól különböző értékformát. Más a helyzet, amikor az egyik áru értékviszonyban van egy másik áruval. Értékjellege itt kidomborodik a másik árura való vonatkozásában.

Amikor például a kabátot mint értékdolgot egyenlővé tesszük a vászonnal, a benne rejlő munkát egyenlővé tesszük a vászonban rejlő munkával. A kabátot készítő szabómunka ugyan a vásznat készítő takácsmunkától különböző fajta konkrét munka. De az, hogy egyenlővé teszik a takácsmunkával, a szabómunkát ténylegesen redukálja arra, ami mindkét munkában valóban egyenlő: arra a közös jellegükre, hogy mindkettő emberi munka. Ezen a kerülőúton aztán az fejeződik ki, hogy a takácsmunkának, amennyiben értéket sző, ugyancsak nincsen semmilyen ismertetőjegye, amely megkülönböztetné a szabómunkától, tehát az is elvont emberi munka. Csak különböző fajta áruk egyenértékkifejezése hozza napfényre az értékképző

befolyása alatt már eleve kizárólag a mennyiségi meghatározottságot tartották szem előtt. „A *mennyiséggel* való rendelkezés . . . teszi az értéket" („Money and its Vicissitudes". London 1837. 11. old. Szerzője *S. Bailey*).

munka sajátos jellegét, azáltal, hogy a különböző fajta árukban rejlő különböző fajta munkákat ténylegesen redukálja arra, ami bennük közös, vagyis általában vett emberi munkára[17a].

De nem elegendő, ha annak a munkának a sajátos jellegét fejezzük ki, amelyből a vászon értéke áll. Emberi munkaerő folyékony állapotban, vagyis emberi munka értéket képez, de maga nem érték. Csak megalvadt állapotban, tárgyi formában válik értékké. Ahhoz, hogy a vászon értékét mint megalvadt emberi munkát fejezzük ki, olyan „tárgyiságként" kell azt kifejeznünk, amely a vászontól magától dologilag különbözik, s ugyanakkor a vászonnak és más árunak közös sajátsága. Ez a feladat már meg van oldva.

A vászonnal való értékviszonyában a kabát vele minőségileg egyenlő, vele azonos természetű dolog, mert érték. A kabát ezért itt olyan dolog, amelyben érték jelenik meg, vagyis amely kézzelfogható természeti formájában értéket képvisel. A kabát, a kabát-áru teste ugyan puszta használati érték. Egy kabát éppoly kevéssé fejez ki értéket, mint akármilyen vászondarab. Ez csak azt bizonyítja, hogy a kabát a vászonnal való értékviszonyban többet jelent, mint ezen az értékviszonyon kívül, mint ahogy egyik-másik ember sujtásos kabátban többet jelent, mint azon kívül.

A kabát termelésében ténylegesen, szabómunka alakjában, emberi munkaerőt fejtettek ki. Ezért emberi munka halmozódott fel benne. Ebben a tekintetben a kabát „értékhordozó", jóllehet ez a tulajdonsága nem látszik, bármilyen vékonyra kopott is. És a vászonnal való értékviszonyban csak ebben a tekintetben számít, tehát mint megtestesült érték, mint értéktest. S jóllehet begombolkozva jelenik meg, a vászon felismerte benne a szép rokon értéklelket. A kabát mégsem lehet a vászonnal szemben érték anélkül, hogy a vászon számára egyúttal az érték kabátformát ne öltsön. Így *A* egyén nem viszonyulhat *B* egyénhez mint felséghez anélkül, hogy a felség *A* számára ugyanakkor ne öltse *B* testi alakját, és ezért ne változzanak arcvonásai, haja és miegyebe, mindahányszor megváltozik a haza atyja.

Abban az értékviszonyban tehát, amelyben a kabát a vászon

[17a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Egyike az első közgazdászoknak, aki *William Petty* után átlátott az érték természetén, a híres Franklin, ezt mondja: „Minthogy a kereskedelem általában nem egyéb, mint az egyik munka kicserélése a másik munkára, minden dolog értéke a leghelyesebben munkával mérhető" („The Works of *B. Franklin* etc." Sparks kiadása, Boston 1836. II. köt. 267. old.). Franklin nincs tudatában annak, hogy amikor minden dolog értékét „munkával" méri, elvonatkoztat a kicserélt munkák különböző voltától — és így ezeket egyenlő emberi munkára redukálja. De ha nem is tudja, mégis kimondja. Először „az egyik munkáról" beszél, azután „a másik munkáról", végül „munkáról" közelebbi megjelölés nélkül, mint minden dolog értékének szubsztanciájáról.

egyenértéke, a kabátforma — értékforma. A vászon-áru értéke kifejeződik a kabát-áru testében, az egyik áru *értéke* a *másik használati értékében*. A vászon mint használati érték a kabáttól érzékileg különböző dolog, mint érték azonban „kabáttal-egyenlő", és olyan, mint egy kabát. Így természeti formájától különböző értékformát kap. Értékvolta abban jelenik meg, hogy egyenlő a kabáttal, mint ahogy a keresztény hívő birkatermészete abban jelenik meg, hogy egyenlő isten bárányával.

Azt látjuk, hogy mindazt, amit az áruérték elemzése nekünk előbb mondott, elmondja maga a vászon, mihelyt más áruval, a kabáttal, érintkezésbe lép. Csakhogy gondolatait az egyetlen számára érthető nyelven fejezi ki, az árunyelven. Amikor azt akarja mondani, hogy az ő értékét a munka abban az elvont minőségében, hogy emberi munka, képezi, ezt úgy fejezi ki, hogy a kabát, amennyiben vele egyenlőnek számít, tehát érték, ugyanabból a munkából áll, mint a vászon. Amikor azt akarja mondani, hogy fennkolt értéktárgyisága különbözik keményített vászonból való testétől, azt mondja, hogy az érték olyan mint egy kabát, és ezért ő maga mint értékdolog úgy hasonlít a kabáthoz, mint tojás a tojáshoz. Mellesleg szólva, az árunyelvnek a héberen kívül még sok más, többé-kevésbé szabatos tájszólása is van. A német „Wertsein" például nem fejezi ki olyan találóan, mint a román nyelvek valere, valer, valoir igéje, azt, hogy a *B* áru egyenlővétetele *A* áruval az *A* áru saját értékkifejezése. Paris vaut bien une messe! [Párizs csak megér egy misét!]

Az értékviszony útján tehát *B* áru természeti formája *A* áru értékformájává, vagyis *B* áru teste *A* áru értékének tükrévé lesz[18]. *A* áru azáltal, hogy *B* árura mint értéktestre, mint emberi munka anyagiasulására vonatkoztatja magát, *B* használati értékét saját értékkifejezésének anyagává teszi. *A* áru értékének, így *B* áru használati értékében kifejezve, viszonylagos értékformája van.

b) A viszonylagos értékforma mennyiségi meghatározottsága

Minden áru, amelynek értékét ki kell fejezni, adott mennyiségű használati tárgy: 15 véka búza, 100 font kávé stb. Ez az adott árumennyiség meghatározott mennyiségű emberi munkát tartalmaz.

[18] Az ember bizonyos tekintetben úgy jár, mint az áru. Minthogy sem tükorrel nem jön a világra, sem pedig mint Fichte-féle filozófus, aki szerint Én vagyok én, az ember először más emberben mint tükörben látja meg önmagát. Péternek, az embernek, először Pálra, az emberre mint vele egyenlőre kell magát vonatkoztatnia, hogy önmagára mint emberre vonatkoztassa magát. Ezzel azonban számára Pál, szőröstül-bőröstül, pálos testiségében az emberi genus [nem] megjelenési formájává is lesz.

Az értékformának tehát nemcsak *általában vett értéket*, hanem *mennyiségileg meghatározott értéket*, vagyis *értéknagyságot* kell kifejeznie. Az *A* árunak *B* áruval, a vászonnak a kabáttal való értékviszonyában tehát nemcsak hogy a kabát-árufajtát általában vett *értéktestként minőségileg egyenlővé tesszük* a vászonnal, hanem meghatározott vászonmennyiséggel, például 20 rőf vászonnal, egyenlővé tesszük az *értéktest*, vagyis egyenérték *meghatározott mennyiségét*, például egy kabátot.

Az egyenlet: „20 rőf vászon = 1 kabát, vagy 20 rőf vászon 1 kabátot ér" feltételezi, hogy 1 kabátban éppen annyi értékszubsztancia rejlik, mint 20 rőf vászonban, hogy tehát mindkét árumennyiség egyenlő mennyiségű munkába, vagyis egyenlő tartamú munkaidőbe kerül. De a 20 rőf vászon vagy 1 kabát termeléséhez szükséges munkaidő változik a takácsmunka, illetve a szabómunka termelőerejének minden változásával. Vizsgáljuk most meg közelebbről az ilyen változások befolyását az értéknagyság viszonylagos kifejezésére.

I. Tegyük fel, hogy a vászon értéke változik[19], míg a kabát *értéke* állandó marad. Ha a vászon termeléséhez szükséges munkaidő megkétszereződik, mondjuk a lentermő talaj csökkenő termékenysége következtében, akkor értéke megkétszereződik. 20 rőf vászon = 1 kabát helyett *20 rőf vászon = 2 kabát*, mert 1 kabát most csak fele annyi munkaidőt tartalmaz, mint 20 rőf vászon. Ha ellenben a vászon termeléséhez szükséges munkaidő a felére csökken, mondjuk tökéletesebb szövőszékek beállítása következtében, a vászon értéke a felére süllyed. Ezért most: *20 rőf vászon = $^1/_2$ kabát*. *A* áru viszonylagos értéke, vagyis *B* áruban kifejezett értéke tehát *A* áru értékével egyenes arányban növekedik, illetve csökken, ha *B* áru értéke változatlan marad.

II. Tegyük fel, hogy a vászon értéke állandó marad, míg a kabát értéke változik. Ha ilyen körülmények között a kabát termeléséhez szükséges munkaidő megkétszereződik, mondjuk kedvezőtlen gyapjúnyírás következtében, 20 rőf vászon = 1 kabát helyett most: 20 rőf vászon = $^1/_2$ kabát. Ha ellenben a kabát értéke a felére csökken, akkor *20 rőf vászon = 2 kabát*. Ha *A* áru értéke változatlan marad, akkor viszonylagos, *B* áruban kifejezett értéke *B értékének változásával fordított arányban* csökken, illetve növekedik.

Ha az I. és II. pontba foglalt különböző eseteket összehasonlítjuk, kitűnik, hogy *a viszonylagos érték nagyságának ugyanaz a változása egészen ellenkező okokból eredhet*. Így lesz a *20 rőf vászon = 1 kabát* egyenletből 1) *20 rőf vászon = 2 kabát*, akár azért, mert a vászon értéke megkétszereződik, akár azért, mert a kabátok értéke a felére csökken,

[19] Az „érték" kifejezést itt, mint ahogy ezt mellesleg helyenként már előbb is megtettük, mennyiségileg meghatározott érték, vagyis értéknagyság értelemben használjuk.

és 2) *20 rőf vászon* = $^1/_2$ *kabát*, akár azért, mert a vászon értéke a felére csökken, akár mert a kabát értéke a kétszeresére növekedik.

III. Tegyük fel, hogy a vászon és a kabát termeléséhez szükséges munkamennyiség egyidejűleg, ugyanabban az irányban és ugyanabban az arányban változik. Ebben az esetben változatlanul *20 rőf vászon* = *1 kabát*, akárhogyan változik is a vászon és a kabát értéke. Értékük változását észrevesszük, mihelyt összehasonlítjuk őket egy olyan harmadik áruval, amelynek értéke nem változott. Ha *valamennyi* áru értéke egyidejűleg és ugyanabban az arányban növekedne vagy csökkenne, *viszonylagos értékük* változatlan maradna. Valóságos értékváltozásuk abból tűnne ki, hogy ugyanannyi munkaidő alatt most általában nagyobb, illetve kisebb árumennyiséget szolgáltatnának, mint azelőtt.

IV. Tegyük fel, hogy a vászon, illetőleg a kabát termeléséhez szükséges munkaidő, és ezért értékeik is egyidejűleg ugyanabban az irányban, de egyenlőtlen mértékben, vagy pedig ellenkező irányban stb. változnak. Minden ilyen lehetséges kombinációnak a viszonylagos értékre való befolyását egyszerűen az I, II. és III. eset alkalmazásával állapítjuk meg.

Az értéknagyság valóságos változásai tehát nem tükröződnek viszonylagos kifejezésükben, vagyis a viszonylagos érték nagyságában sem egyértelműen, sem teljesen. Egy áru viszonylagos értéke változhatik, bár értéke állandó marad. Viszonylagos értéke állandó maradhat, bár értéke változik, s végül az értéknagyságukban és értéknagyságuk viszonylagos kifejezésében beállott egyidejű változásoknak semmiképpen sem kell megfelelniök egymásnak[20].

---

[20] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Azt, hogy az értéknagyság és viszonylagos kifejezése így nem felel meg egymásnak, a vulgáris gazdaságtan szokott éleselméjűségével kiaknázza. Példának okáért: „Ismerjétek csak el, hogy *A* csökken, mert *B*, amelyre cserélik, növekedik, bár közben *A*-ra nem fordítanak kevesebb munkát, és általános értékelvetek semmivé lesz . . . Elismervén, hogy *B* értéke *A*-hoz viszonyítva csökken, mert *A* értéke *B*-hez viszonyítva növekedik, kicsúszik Ricardo lába alól a talaj, amelyre azt a nagy tételét állította, hogy egy áru értékét mindig a benne megtestesült munka mennyisége határozza meg; mert ha az *A* költségeiben beállott változás nemcsak saját értékét változtatja meg *B*-hez viszonyítva, amelyre cserélik, hanem *B* értékét is *A* értékéhez viszonyítva, habár a *B* termeléséhez szükséges munkamennyiségben nem állt be változás, akkor nemcsak az az elmélet dől meg, amely azt hangoztatja, hogy valamely árucikk értékét a reá fordított munka mennyisége szabályozza, hanem az az elmélet is, hogy az árucikk értékét termelési költségei szabályozzák" (*J. Broadhurst:* „Treatise on Political Economy". London 1842. 11, 14. old.).

Broadhurst úr éppily joggal mondhatná: vegyétek csak szemügyre ezeket a számarányokat: $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ stb. A tizes szám változatlan marad, és viszonylagos nagysága, a 20, 50, 100 nevezőkhöz viszonyított nagysága mégis állandóan csökken. Tehát megdől az a nagy elv, hogy valamely egész szám, mint például a 10, nagyságát a benne foglalt egységek száma „szabályozza".

3. Az egyenértékforma

Láttuk: amikor *A* áru (a vászon) értékét egy tőle különböző fajta *B* áru (a kabát) használati értékében fejezi ki, az utóbbit egy sajátságos értékformába, az egyenérték formájába öltözteti. A vászonáru saját értékvoltát azzal mutatja meg, hogy a kabát, anélkül, hogy testi formájától különböző értékformát öltene, vele egyenlőnek számít. A vászon tehát a valóságban azzal fejezi ki a saját értékvoltát, hogy a kabát közvetlenül kicserélhető vele. Egy áru egyenértékformája következésképpen *egy másik áruval való közvetlen kicserélhetőségének formája.*

Ha egy árufajta, például kabátok, egy másik árufajtának, például vászonnak, egyenértékül szolgál, s ezért a kabátok arra a jellegzetes tulajdonságra tesznek szert, hogy a vászonnal közvetlenül kicserélhető formában vannak, ezzel még semmiképpen sincs megadva az az arány, melyben a kabátok és a vászon kicserélhetők. Ez, minthogy a vászon értéknagysága adott, a kabátok értéknagyságától függ. Akár a kabátot fejezzük ki egyenértékként és a vásznat viszonylagos értékként, akár fordítva, a vásznat egyenértékként és a kabátot viszonylagos értékként, a kabát értéknagyságát mindkét esetben a termeléséhez szükséges munkaidő alapján, tehát értékformájától függetlenül határozzák meg. De mihelyt a kabát-árufajta az értékkifejezésben az egyenérték helyét foglalja el, értéknagysága nem fejeződik ki mint értéknagyság. Sőt, a kabát-árufajta az értékegyenletben csak mint egy dolog meghatározott mennyisége szerepel.

Például: 40 rőf vászon „ér" — mit? Két kabátot. Mivel a kabát-árufajta itt egyenértékként szerepel, mivel a kabát-használatiérték a vászonnal szemben értéktest, elég a kabátok meghatározott mennyisége, hogy egy meghatározott vászon-értékmennyiséget kifejezzünk. Két kabát tehát kifejezheti 40 rőf vászon értéknagyságát, de sohasem fejezheti ki saját értéknagyságát, kabátok értéknagyságát. Ennek a ténynek — hogy az értékegyenletben az egyenérték mindig egy dolog, egy használati érték egyszerű mennyiségének formájával rendelkezik csupán — felületes felfogása arra vitte rá Baileyt, mint sok elődjét és utódját, hogy az értékkifejezésben csak mennyiségi viszonyt lásson. Valójában *egy áru egyenértékformája* nem tartalmaz *semmilyen mennyiségi értékmeghatározást* sem.

Az első *sajátosság*, amely az *egyenértékforma* vizsgálatánál szembeötlik, a következő: a *használati érték az ellenkezőjének, az értéknek megjelenési formájává lesz.*

Az áru *természeti formája értékformává válik.* De, nota bene [jól

jegyezzük meg], ez a quid pro quo [felcserélés] *B* áru (kabát vagy búza vagy vas stb.) számára *csak azon az értékviszonyon belül* történik, amelybe akármilyen *más A* áruval (vászon stb.) lép — *csak ezen a vonatkozáson belül.* Mivel semmiféle áru sem *vonatkoztathatja magát saját magára mint egyenértékre*, tehát *saját természetes burkát sem teheti meg saját értéke kifejezésévé, más árura* kell mint *egyenértékre vonatkoztatnia magát*, vagyis egy *más* áru természetes burkát kell *saját értékformájává tennie.*

Szemléltessük ezt egy olyan *mérték* példáján, amelyet az árutestekre mint árutestekre, vagyis *mint használati értékekre* alkalmaznak. Egy *cukorsüveg*, minthogy test, *nehéz*, és ezért *súlya* van, de semmiféle cukorsüvegen sem látható vagy tapintható a súlya. Most különféle, előre meghatározott súlyú *vasdarabokat* veszünk elő. A vas *testi formája*, önmagában véve, éppoly kevéssé *megjelenési formája a nehézségnek*, mint a cukorsüveg testi formája. Mindazonáltal, hogy a cukorsüveget *mint nehezet kifejezzük, súlyviszonyba* helyezzük a vassal. Ebben a viszonyban a vas olyan test, amely *semmit nem képvisel a nehézségen kívül.* A vasmennyiségek tehát a cukor súlymértékéül szolgálnak, és a cukor-testtel szemben *puszta nehézségi alakot, a nehézség megjelenési formáját képviselik.* Ezt a szerepet a vas csak ezen a viszonyon belül tölti be, amelybe a cukor vagy bármely más test, amelynek a súlyát meg kell állapítani, lép vele. Ha *nem* volna mindkét dolog *nehéz*, nem léphetnének *ebbe a viszonyba* egymással, *az egyik tehát nem szolgálhatna a másik nehézségének a kifejezéséül.* Ha mindkettőt a mérlegre tesszük, valóban azt látjuk, hogy *mint nehéz dolog* a kettő *ugyanaz*, és ezért *meghatározott arányban ugyanolyan súlyúak* is. Mint ahogy a *vas-test*, mint súlymérték, a cukorsüveggel szemben *csak nehézség*, ugyanúgy értékkifejezésünkben a *kabát-test* a vászonnal szemben csak érték.

De itt véget ér az analógia. A vas a cukorsüveg súlyának kifejezésében mindkét testnek egy közös természeti tulajdonságát képviseli: a nehézséget, míg a vászon értékkifejezésében a kabát a két dolognak egy természetfeletti tulajdonságát képviseli: értéküket, valami tisztán társadalmit.

Amikor egy áru, például a vászon, viszonylagos értékformája értékvoltát a vászon testétől és e test tulajdonságaitól teljesen különböző valamiként fejezi ki, például mint kabáttal egyenlőt, maga ez a kifejezés utal arra, hogy társadalmi viszonyt rejt magában. Az ellenkezője a helyzet az egyenértékformával. Hiszen ez éppen abban áll, hogy valamely árutest, például a kabát, ez a dolog, úgy ahogy van, értéket fejez ki, tehát természeténél fogva értékformája van. Ámbár ez csak az értékviszonyon belül érvényes, amelyben a vászon-áru a

kabát-árura, mint egyenértékre vonatkozik[21]. De mivel valamely dolog tulajdonságai nem más dolgokhoz való viszonyából erednek, hanem az ilyen viszonyban csak megnyilvánulnak, a kabát is látszólag éppúgy természeténél fogva rendelkezik egyenértékformájával, a közvetlen kicserélhetőség tulajdonságával, mint azzal a tulajdonsággal, hogy nehéz, vagy hogy melegít. Ebből fakad az egyenértékforma rejtélyessége, amely csak akkor vonja magára a polgári közgazdász felületes tekintetét, amikor ez a forma mint pénz készen elé lép. Ekkor az arany és az ezüst misztikus jellegét igyekszik eltüntetni azáltal, hogy kevésbé vakító árukat csúsztat a helyükbe, és egyre megújuló élvezettel ledarálja annak az egész árucsőcseléknek a jegyzékét, amely a maga idejében az áruegyenérték szerepét játszotta. Nem sejti, hogy már a legegyszerűbb értékkifejezés, mint például 20 rőf vászon = 1 kabát, kitűzi a feladatot: az egyenértékforma rejtélyének megfejtését.

Az egyenértékül szolgáló áru teste mindig elvont emberi munka megtestesülésének számít, és mindig meghatározott hasznos, konkrét munka terméke. Ez a konkrét munka tehát elvont emberi munka kifejezésévé válik. Ha például a kabát elvont emberi munka puszta megvalósulása, a szabómunka, amely ténylegesen megvalósul benne, elvont emberi munka puszta megvalósulási formája. A vászon értékkifejezésében a szabómunka hasznossága nem abban áll, hogy ruhákat, tehát embereket is csinál, hanem abban, hogy olyan testet hoz létre, amelyről lerí, hogy érték, tehát olyan munka megalvadása, amely egyáltalán nem különbözik a vászon-értékben tárgyiasult munkától. Ahhoz, hogy a szabómunka ilyen értéktükröt hozhasson létre, magának a szabómunkának semmi mást nem kell visszatükröznie azon az elvont tulajdonságán kívül, hogy emberi munka.

Mind a szabómunka formájában, mind a takácsmunka formájában emberi munkaerőt fejtenek ki. Mindkettőnek megvan tehát az az általános tulajdonsága, hogy emberi munka, és ezért bizonyos esetekben, például az értéktermelésnél, csak ebből a szempontból vizsgálhatók. Mindebben semmi titokzatos sincs. De az áru értékkifejezésében visszájára fordul a dolog. Amikor például azt akarjuk kifejezni, hogy a szövőmunka nem konkrét formájában mint szövőmunka, hanem általános tulajdonsága folytán mint emberi munka képezi a vászonértéket, akkor a szövőmunkával szembeállítjuk a szabómunkát, a vászon-egyenértéket termelő konkrét munkát, mint azt a formát, amelyben elvont emberi munka kézzelfoghatóan megvalósul.

[21] Az ilyen reflexiós meghatározások különben is furcsák. Ez az ember például csak azért király, mert más emberek alattvalókként viszonyulnak hozzá. Az utóbbiak, éppen fordítva, azt hiszik, hogy azért alattvalók, mert amaz király.

Az egyenértékforma második sajátossága tehát az, hogy konkrét munka az ellenkezőjének, elvont emberi munkának a megjelenési formájává válik.

Amikor azonban ez a *konkrét munka*, a *szabómunka*, különbség nélküli emberi munka puszta kifejezéseként szerepel, e formájában egyenlő más munkával, a vászonban rejlő munkával, és ezért, bár magánmunka, mint minden más, árut termelő munka, mégis közvetlen társadalmi formában levő munka. Éppen ezért olyan termékben jelenik meg, amely közvetlenül kicserélhető más áruval. Az *egyenértékforma* harmadik *sajátossága* tehát az, hogy a *magánmunka az ellenkezőjének a formájává, közvetlen társadalmi formában levő munkává válik.*

Az *egyenértékforma* két utoljára kifejtett sajátossága még kézzelfoghatóbb lesz számunkra, ha visszanyúlunk ahhoz a nagy kutatóhoz, aki az *értékformát* — akárcsak oly sok más gondolkodási formát, társadalmi formát és természeti formát — először elemezte. Ez *Arisztotelész.*

Arisztotelész először is világosan kimondja, hogy az áru *pénzformája* csak az *egyszerű értékformának*, azaz egy áru-érték bármely tetszőleges más áruban való kifejezésének *tovább fejlesztett alakja;* ezt mondja ugyanis:

„*5 ágy = 1 ház*" („*Κλῖναι πέντε ἀντὶ οἰκίας*")

„nem különbözik" ettől:

„*5 ágy = ennyi meg ennyi pénz*"

(„*Κλῖναι πέντε ἀντὶ... ὅσου αἱ πέντε κλῖναι*").

Arisztotelész továbbá belátja, hogy az *értékviszony*, amelyben ez az *értékkifejezés* rejlik, a maga részéről feltételezi, hogy a házat *minőségileg egyenlővé tesszük* az ággyal, és hogy *e nélkül a lényegi egyenlőség nélkül* ezek az érzékileg különböző dolgok *nem* lennének mint *összemérhető nagyságok* egymáshoz viszonyíthatók. „A csere — mondja — nem lehetséges *egyenlőség nélkül*, az egyenlőség pedig *nem lehetséges összemérhetőség nélkül*" („*οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας*"). Itt azonban megtorpan, és lemond az értékforma további elemzéséről. „De *valójában lehetetlen*" („*τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον*"), „hogy ilyen különböző fajta dolgok összemérhetők", vagyis *minőségileg egyenlők* legyenek. Ez az egyenlővétel csak a dolgok igazi természetétől távolálló valami, tehát csak „a gyakorlati szükség kisegítő eszköze" lehet.

Arisztotelész tehát maga megmondja, min szenvedett hajótörést további elemzése, tudniillik az *értékfogalom* hiányán. Mi az *az egyenlő*, vagyis az a közös szubsztancia, amelyet a ház az ágy számára az ágy

értékkifejezésében *képviseli*? Ilyesmi „*valójában nem létezhetik*", mondja Arisztotelész. Miért? A ház az ággyal szemben annyiban képviselt *egyenlőt*, amennyiben azt képviseli, ami a kettőben — az ágyban és a házban — valóban *egyenlő*. És ez — az *emberi munka*.

Hogy azonban az áruértékek formájában minden munka mint egyenlő *emberi munka*, s ezért *mint egyenlő érvényű* fejeződik ki, azt Arisztotelész magából az értékformából nem *olvashatta ki*, mert *a görög* társadalom a *rabszolgamunkán* alapult, tehát az *emberek és munkaerejük egyenlőtlensége* volt *természeti bázisa*. Az értékkifejezés titkát, *minden munka egyenlőségét* és *egyenlő érvényűségét*, mert és amennyiben az *általában vett emberi munka*, csak akkor lehet megfejteni, amikor az *emberi egyenlőség fogalma* már népi előítélet szilárdságával rendelkezik. De ez csak olyan társadalomban lehetséges, amelyben a munkatermék általános formája az *áruforma*, tehát az embereknek egymáshoz *mint árutulajdonosokhoz* való viszonya az uralkodó társadalmi viszony. Arisztotelész lángesze éppen abban mutatkozik meg ragyogóan, hogy az áruk *értékkifejezésében egyenlőségi viszonyt fedezett fel*. Csak kora társadalmának történelmi korlátjai akadályozták meg őt annak a megfejtésében, miben is áll „valójában" *ez az egyenlőségi viszony*.

4. Az egyszerű értékforma egészben véve

Egy áru egyszerű értékformája bennefoglaltatik egy tőle különböző fajta áruhoz való értékviszonyában, vagyis ezzel az áruval való csereviszonyában. *A* áru értékét minőségileg azzal fejezzük ki, hogy *B* áru közvetlenül cserélhető *A* áruval. Mennyiségileg azzal fejezzük ki, hogy meghatározott mennyiségű *B* áru cserélhető az adott mennyiségű *A* áruval. Más szóval: egy áru értéke önálló kifejezést kap azáltal, hogy „csereértékként" jelenik meg. Amikor ennek a fejezetnek az elején a szokványos szóhasználattal azt mondottuk: az áru használati érték és csereérték, ez, ha szigorúan vesszük, helytelen volt. Az áru használati érték, vagyis használati tárgy, és „érték". Ez a kettőssége nyomban megmutatkozik, mihelyt értékének saját, az áru természeti formájától különböző megjelenési formája van, a csereértéké, és ez a formája az árunak soha sincs meg, ha elszigetelten vizsgáljuk, hanem mindig csak egy második, tőle különböző fajta áruval való érték- vagy csereviszonyban van meg. De ha ezt már tudjuk, akkor az említett kifejezési mód nem okoz kárt, hanem rövidítésül szolgál.

Elemzésünkből kitűnt, hogy az áru értékformája vagy értékkifejezése az áruérték természetéből fakad, s nem fordítva, nem az érték és az értéknagyság abból, hogy az áru csereértékként jut kifejezésre. De ez a rögeszméje mind a merkantilistáknak és modern fel-

elevenítőiknek, például Ferrier-nek, Ganilh-nak stb.[22], mind ellenlábasaiknak, a modern szabadkereskedelmi commis-voyageuröknek [utazó ügynököknek], például Bastiat-nak és társainak. A merkantilisták a fő súlyt az értékkifejezés minőségi oldalára helyezik, tehát az áru egyenértékformájára, amelynek kész alakja a pénz — a modern szabadkereskedelmi házalók ellenben, akiknek portékájukon minden áron túl kell adniok, a viszonylagos értékforma mennyiségi oldalára. Szerintük tehát nem létezik az árunak sem értéke, sem értéknagysága, kivéve abban a kifejezésben, melyhez a csereviszony révén jut, tehát csak a napi árfolyamlistában. A skót MacLeod, akinek az a funkciója, hogy a Lombard-Street* zűrzavaros elképzeléseit minél tudósabb mezbe öltöztesse, sikerült szintézise a babonás merkantilistáknak és a felvilágosult szabadkereskedelmi házalóknak.

Amikor tüzetesebben szemügyre vettük *A* áru értékkifejezését, amelyet *B* áruval való értékviszonya tartalmaz, kitűnt, hogy ezen belül *A* áru természeti formája csak használati érték alakja, *B* áru természeti formája pedig csak értékforma vagy értékalak. A használati értéknek és az értéknek az áruban rejlő belső ellentétét tehát egy külső ellentét fejezi ki, vagyis két áru viszonya, amelyben az az áru, a m e l y n e k értékét ki kell fejezni, közvetlenül csak használati érték, a másik áru ellenben, a m e l y b e n az értéket kifejezzük, közvetlenül csak csereérték. Egy áru egyszerű értékformája tehát az áruban foglalt ellentétnek, a használati érték és az érték ellentétének egyszerű megjelenési formája.

A munkatermék minden társadalmi rendszerben használati tárgy, de csak egy történelmileg meghatározott fejlődési korszak, amelyben a használati dolog termelésére fordított munka mint ennek „tárgyi" tulajdonsága, azaz értéke jelenik meg, változtatja a munkatermeket áruvá. Ebből az következik, hogy az áru egyszerű értékformája egyúttal a munkatermék egyszerű áruformája, hogy tehát az áruforma fejlődése is egybeesik az értékforma fejlődésével.

Első pillantásra látjuk, mennyire elégtelen az egyszerű értékforma, ez a csíraforma, amely csak egy sor átalakulás útján érik árformává.

Ha *A* áru értékét valamilyen *B* áruban fejezzük ki, ezzel *A* áru értékét csak saját használati értékétől különböztetjük meg, és ezért

[22] Jegyzet a 2. kiadáshoz. *F. L. A. Ferrier* (sous-inspecteur des douanes [a vámügyek helyettes felügyelője]): „Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce". Párizs 1805, és *Charles Ganilh:* „Des systèmes de l'économie politique". 2. kiad. Párizs 1821.

* A francia kiadás hozzáteszi: „a nagy bankárok utcája Londonban". — *Szerk.*

csak valamilyen egyes, tőle különböző árufajtával hozzuk csereviszonyba, ahelyett, hogy valamennyi más áruval való minőségi egyenlőségét és mennyiségi arányosságát fejeznők ki. Egy áru *egyszerű viszonylagos értékformájának* megfelel egy *másik* áru *egyes egyenértékformája*. Például a kabátnak a vászon viszonylagos értékkifejezésében csak erre az *egyes* árufajtára, a vászonra vonatkoztatva van *egyenértékformája*, vagyis a *közvetlen kicserélhetőség formája*.

Az egyes értékforma azonban magától átmegy egy teljesebb formába. Igaz, hogy ennek révén *A* áru értékét csak egy *másik* fajta áruban fejezzük ki. De hogy milyen fajta ez a másik áru, hogy kabát-e ez, vagy vas, vagy búza stb., ez teljesen közömbös. Ahogy tehát egy áru *értékviszonyba* lép ezzel vagy azzal a másik árufajtával, egy és ugyanannak az árunak *különböző egyszerű értékkifejezései* jönnek létre[22a]. Lehetséges értékkifejezései számának csak a tőle különböző árufajták száma szab határt. *Elszigetelt* értékkifejezése ezért különböző egyszerű értékkifejezéseinek mindig meghosszabbítható sorává alakul.

B. Teljes vagy kifejlett értékforma

z mennyiségű *A* áru = *u* mennyiségű *B* áru, vagy = *v* mennyiségű *C* áru, vagy = *x* mennyiségű *D* áru, vagy = *y* mennyiségű *E* áru, vagy = stb.

(20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 10 font tea, vagy = 40 font kávé, vagy = 1 quarter búza, vagy = 2 uncia arany, vagy = $^1/_2$ tonna vas, vagy = stb.)

1. A kifejlett viszonylagos értékforma

Egy áru értéke, például a vászoné, most az áruvilág számtalan más elemében fejeződik ki. Minden más árutest a vászon-*érték* tükrévé lesz[23]. Csak így *jelenik meg* igazán maga ez az érték *mint különbség nélküli emberi munka megalvadása*. Mert az értékképző munka most

[22a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Például Homérosnál egy dolog értékét egy csomó különböző dologban fejezik ki [„Iliász", VII. 472—475.].

[23] Ezért a vászon kabát-értékéről beszélünk, ha értékét kabátokban, gabona-értékéről, ha gabonában fejezzük ki stb. Minden ilyen kifejezés azt jelenti, hogy a vászon értéke az, amely kabát, búza stb. használati értékekben megjelenik. „Minthogy minden áru értéke az áru csereviszonyát fejezi ki [valamely más áruval], úgy beszélhetünk róla, mint ... gabona-értékről, posztó-értékről, aszerint, hogy milyen áruval hasonlítjuk össze; s ezért ezernyi különböző fajta érték van, annyi, amennyi áru van, és mindegyik egyformán reális és egyformán névleges" („A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference

határozottan olyan munkaként jelenik meg, amely *minden más emberi munkával egyenlő érvényű*, bármilyen a természeti formája, tehát akár kabátban, akár búzában, akár vasban, akár aranyban stb. tárgyiasul. A vászon tehát most *értékformája* révén nemcsak egy *egyes* másik árufajtával, hanem az *áruvilággal* van *társadalmi viszonyban*. Mint áru, polgára ennek a világnak. Ugyanakkor kifejezéseinek *vég nélküli* sora azt is mutatja, hogy az áru*érték* számára közömbös annak a *használati értéknek különös formája*, amelyben *megjelenik*.

Az első formában — *20 rőf vászon = 1 kabát* — véletlen tény lehet az, hogy ez a két áru *meghatározott mennyiségi viszonyban* kicserélhető. A második formában ellenben azonnal meglátszik a véletlen megjelenési formától lényegesen különböző és azt meghatározó mögöttes alap. A vászon értéke változatlan marad, akár kabátban, akár kávéban, akár vasban stb., a legkülönbözőbb tulajdonosok számtalan különböző árujában fejezzük ki. Két egyéni árutulajdonos véletlen viszonya elesik. Nyilvánvalóvá lesz, hogy nem a csere szabályozza az áru értéknagyságát, hanem fordítva, az áru értéknagysága szabályozza csereviszonyait.

2. A különös egyenértékforma

A vászon értékkifejezésében minden áru, a kabát, a tea, a búza, a vas stb. *egyenérték*, tehát *értéktest*. Mindegyik áru *meghatározott természeti formája* most *különös egyenértékforma* sok másik mellett. Ugyanígy a különböző árutestekben foglalt *sokféle meghatározott, konkrét, hasznos munkafajta* most ugyanannyi *különös* megvalósulási vagy megjelenési formája az *emberi munkának mint olyannak*.

3. A teljes vagy kifejlett értékforma hiányosságai

Először is az áru *viszonylagos* értékkifejezése *befejezetlen*, mert értékkifejezéseinek sora sohasem végződik. A lánc, amelyben az egyik értékegyenlet a másikhoz kapcsolódik, mindig meghosszabbítható minden újonnan fellépő árufajtával, amely egy újabb értékkifejezés anyagát szolgáltatja. Másodszor, a széteső és különböző fajta értékkifejezések tarka mozaikját alkotja. Végül, ha — mint ahogyan ennek

---

to the writings of Mr. Ricardo and his followers". By the Author of „Essays on the Formation etc. of Opinions". London 1825. 39. old.). *S. Bailey*, ennek az akkoriban Angliában nagy port felvert névtelen írásnak a szerzője, azt hiszi, hogy egy és ugyanazon áruérték viszonylagos kifejezéseinek tarkaságára utalva, megsemmisítette az érték minden fogalmi meghatározását. Hogy egyébként, minden korlátoltsága ellenére, rátapintott Ricardo elméletének sebezhető pontjaira, azt mutatja az az ingerültség, amellyel a Ricardo-iskola megtámadta, pl. a „Westminster Review"-ban.

meg kell történnie — *minden áru viszonylagos értékét* ebben a kifejlett formában fejezzük ki, akkor minden áru viszonylagos értékformája az értékkifejezések vég nélküli sora, amely *különbözik* minden más áru viszonylagos értékformájától. — A *kifejlett viszonylagos* értékforma hiányosságai tükröződnek a neki megfelelő *egyenértékformában*. Minthogy minden egyes árufajta természeti formája itt *kulonos egyenértékforma* számtalan más *kulonos* egyenértékforma mellett, egyáltalában csak *korlátozott egyenértékformák* léteznek, amelyek közül mindegyik *kizárja* a másikat. Éppígy a minden különös áruegyenértékben foglalt *meghatározott, konkrét, hasznos munkafajta az emberi munkának* csak *különos*, tehát nem *teljes megjelenési formája*. Ennek ugyan megvan a teljes vagy totális megjelenési formája e *kulonos* megjelenési formák *összességében*. De így nincs *egységes* megjelenési formája.

A kifejlett viszonylagos értékforma mindazonáltal csak egyszerű viszonylagos értékkifejezések, vagyis az *első forma szerinti egyenletek* összege, például:

20 rőf vászon = 1 kabát
20 rőf vászon = 10 font tea stb.

De ezeknek az egyenleteknek mindegyike a vele azonos fordított egyenletet is tartalmazza:

1 kabát = *20 rőf vászon*
10 font tea = *20 rőf vászon* stb.

Csakugyan: ha valaki vásznát sok más árura cseréli, és ezért *a vászon értékét* egy csomó más áruban *kifejezi*, akkor szükségszerűen a sok többi árutulajdonosnak is ki kell cserélnie áruit vászonra, s ezért különböző árui *értékét ugyanabban a harmadik áruban*, vászonban kell kifejeznie. — Ha tehát megfordítjuk a *20 rőf vászon* = *1 kabát*, vagy = *10 font tea*, vagy = *stb.* sort, vagyis ha kifejezzük azt a fordított vonatkozást, amely a sorban tulajdonképpen már benne van, ezt kapjuk:

C. Általános értékforma

1 kabát	=	
10 font tea	=	
40 font kávé	=	
1 quarter búza	=	*20 rőf vászon*
2 uncia arany	=	
$^1/_2$ tonna vas	=	
x mennyiségű *A* áru	=	
stb. áru	=	

1. Az értékforma megváltozott jellege

Az áruk most értékeiket kifejezik: 1. *egyszerűen*, mert *egyetlen áruban*, és 2. *egységesen*, mert *ugyanabban* az áruban. Értékformájuk egyszerű és közös, tehát *általános*.

Az I. és a II. forma csak odáig jutott el, hogy egy áru értékét a saját használati értékétől, illetve árutestétől különböző valamiként fejezze ki.

Az *első* forma ilyen értékegyenleteket adott: 1 kabát = 20 rőf vászon, 10 font tea = $^1/_2$ tonna vas stb. A kabát értékét mint vászonnal egyenlőt, a tea értékét mint vassal egyenlőt stb. fejezzük ki, de a vászonnal-egyenlő, és a vassal-egyenlő, a kabátnak és a teának ezek az értékkifejezései éppúgy különböznek egymástól, mint a vászon és a vas. Ez a forma gyakorlatilag nyilvánvalóan csak a kezdet kezdetén fordul elő, amikor munkatermékek csak véletlen és alkalmi csere útján alakulnak árukká.

A *második* forma az elsőnél teljesebben különbözteti meg egy áru értékét saját használati értékétől, mert például a kabát értéke most a kabát természeti formájával a legkülönbözőbb formákban lép szembe, mint vászonnal-egyenlő, vassal-egyenlő, teával-egyenlő és mint bármi mással egyenlő, csak éppen nem mint kabáttal-egyenlő. Másrészt itt teljesen lehetetlen az áruk minden közös értékkifejezése, mert egy-egy áru értékkifejezésében most valamennyi többi áru csak egyenérték formájában lép fel. A kifejlett értékforma először akkor fordul elő ténylegesen, amikor egy munkaterméket, például marhát, már nemcsak kivételesen, hanem szokásszerűen cserélnek különböző más árukra.

Az *újonnan* nyert forma az áruvilág értékeit egy és ugyanabban a tőle elkülönült árufajtában, például vászonban fejezi ki, és ezért minden áru értékét vászonnal való egyenlősége útján jeleníti meg. Mint vászonnal-egyenlő, minden áru értéke most nemcsak saját használati értékétől különböző, hanem minden használati értéktől, s éppen ezáltal azt fejezi ki, ami benne minden más áruval közös. Ez a forma tehát az első, amely az árukat valóban mint értékeket vonatkoztatja egymásra, illetve megengedi, hogy mint csereértékek jelenjenek meg egymásnak.

A két korábbi forma egy-egy áru értékét vagy egyetlenegy tőle különböző fajta áruban vagy sok tőle különböző áru sorában fejezi ki. Mindkét esetben úgyszólván az egyes áru magánügye, hogy értékformát adjon magának, s ezt a többi áru közreműködése nélkül teszi. Ezek vele szemben az egyenértéknek csupán passzív szerepét játsszák. Az általános értékforma ellenben csak az egész áruvilág közös műveként keletkezik. Egy-egy áru csak azért nyer általános értékkifejezést, mert egyidejűleg valamennyi más áru ugyanabban az egyenértékben fejezi ki értékét, és minden újonnan fellépő árufajtának követnie kell ezt.

Ezzel napvilágra kerül, hogy az áruk értéktárgyisága, minthogy ez ezeknek a dolgoknak csupán „társadalmi létezése", csak mindenoldalú társadalmi vonatkozásuk útján fejezhető ki; értékformájuknak tehát társadalmilag érvényes formának kell lennie.

Abban a formában, amelyben valamennyi áru vászonnal-egyenlő, most már nemcsak mint minőségileg egyenlők, mint általában vett értékek jelennek meg, hanem ugyanakkor mint mennyiségileg összehasonlítható értéknagyságok. Mivel értékük nagyságát egy és ugyanabban az anyagban, vászonban tükrözik, ezek az értéknagyságok kölcsönösen visszatükröződnek egymásban. Például 10 font tea = 20 rőf vászon, és 40 font kávé = 20 rőf vászon. Tehát 10 font tea = 40 font kávé, vagyis: 1 font kávéban csak egynegyed annyi értékszubsztancia, munka rejlik, mint 1 font teában.

Az áruvilág általános viszonylagos értékformája a belőle kirekesztett egyenértékárunak, a vászonnak, az általános egyenérték jellegét adja. Ennek saját természeti formája e világ közös értékalakja, a vászon tehát minden más áruval közvetlenül kicserélhető. A vászon testi formája minden emberi munka látható testtéválásának, általános társadalmi bebábozódásának számít. A takácsmunka, az a magánmunka, amely vásznat termel, egyszersmind általános társadalmi formában van, abban a formában, melyben minden más munkával egyenlő. Az a számtalan egyenlet, amelyből az általános értékforma áll, a vászonban megvalósult munkát sorjában egyenlővé teszi minden, más árukban foglalt munkával, és ezzel a takácsmunkát az általában vett emberi munka általános megjelenési formájává teszi. Így az áruértékben tárgyiasult munka nemcsak negatíve jelenik meg, mint olyan munka, amelyben a valóságos munkák minden konkrét formájától és hasznos tulajdonságától elvonatkoztatunk. Saját pozitív természete határozottan kidomborodik. Ezzel minden valóságos munkát redukálunk arra, ami valamennyinek közös jellege, hogy ugyanis emberi munka — redukáljuk az emberi munkaerő kifejtésére.

Az általános értékforma, amely a munkatermékeket mint különbség nélküli emberi munka puszta megalvadásait jeleníti meg, már a felépítésével mutatja, hogy az áruvilág társadalmi kifejezése. Így kinyilatkoztatja, hogy ebben a világban a munka általános emberi jellege képezi a munka sajátos társadalmi jellegét.

2. A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma fejlődésének viszonya

A viszonylagos értékforma fejlettségi fokának megfelel az egyenértékforma fejlettségi foka. De — és ezt jól jegyezzük meg — *az egyenértékforma fejlődése csak a viszonylagos értékforma* fejlődésének *kifejezése és eredménye.*

Egy áru *egyszerű* vagy elszigetelt *viszonylagos értékformája* egy másik árut egyes egyenértékké tesz. A viszonylagos érték kifejlett formája, egy áru értékének valamennyi többi áruban való kifejezése a különböző fajta különös egyenértékek formáját adja ezeknek az áruknak. Végül egy különös árufajta általános egyenértékformára tesz szert, mert valamennyi többi áru őt teszi meg egységes, általános értékformájának anyagává.

Ugyanabban a fokban azonban, amelyben az értékforma egyáltalán fejlődik, *kifejlődik* a két pólusa, a *viszonylagos értékforma és az egyenértékforma* közötti *ellentét* is.

Már az első forma — 20 rőf vászon = 1 kabát — magában foglalja ezt az ellentétet, de nem rögzíti. Aszerint, hogy ugyanazt az egyenletet elölről vagy hátulról olvassuk, a két áruvéglet mindegyike, a vászon is, a kabát is, egyaránt hol viszonylagos értékformában, hol egyenértékformában van. Itt még eléggé nehéz a poláris ellentétet lerögzíteni.

A II. formában mindig csak *egy-egy árufajta az, amely viszonylagos értékét teljes egészében kifejtheti*, vagyis magának ennek az árufajtának csak azért és annyiban van *kifejlett viszonylagos értékformája*, mert és amennyiben *valamennyi többi áru* vele szemben *egyenértékformában* van. Itt már nem lehet az értékegyenlet két oldalát — például 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 10 font tea, vagy = 1 quarter búza stb. — felcserélni anélkül, hogy az egyenlet egész jellegét meg ne változtassuk, és teljes értékformából általános értékformává ne alakítsuk.

Végül az utolsó forma, a III. forma, az *áruvilágnak általános társadalmi viszonylagos értékformát* ad, mert és amennyiben, egyetlenegy kivétellel, valamennyi hozzátartozó áru *ki van rekesztve* az általános *egyenértékformából*. Egy áru, a vászon, tehát valamennyi más áruval szemben a közvetlen kicserélhetőség formájában van, vagyis közvetlen társadalmi formában, mert és amennyiben egyetlen más áru sincs ebben a formában[24].

---

[24] Az általános közvetlen kicserélhetőség formáján valójában egyáltalán nem látható, hogy ellentétes áruforma, amely a nem-közvetlen kicserélhetőség formájától éppolyan elválaszthatatlan, mint a mágnes egyik pólusának pozitív volta a másik pólus negatív voltától. Ezért éppúgy elképzelhető, hogy valamennyi árura egyszerre rá lehet nyomni a közvetlen kicserélhetőség bélyegét, mint ahogy elképzelhető, hogy valamennyi katolikust pápává lehet tenni. A kispolgár számára, aki az árutermelésben az emberi szabadság és egyéni függetlenség nec plus ultráját [netovábbját] látja, persze igen kívánatos volna, hogy megszabaduljon az ezzel a formával kapcsolatos *visszásságoktól*, jelesül az áruknak attól a tulajdonságától is, hogy *nem közvetlenül* kicserélhetők. Ennek a nyárspolgári utópiának kiszínezéséből áll *Proudhon* szocializmusa, aki, mint ahogy arra másutt rámutat-

Ezzel szemben, az az áru, amely *mint általános egyenérték* szerepel, *ki van rekesztve az áruvilág egységes* és ezért *általános viszonylagos értékformájából.* Ha a vászonnak, vagyis valamely általános egyenértékformában levő árunak egyúttal az *általános viszonylagos értékformában* is részt kellene vennie, *saját magának* kellene *egyenértékéül szolgálnia.* Akkor ezt kapnók: *20 rőf vászon = 20 rőf vászon*; ez tautológia, amely sem értéket, sem értéknagyságot nem fejez ki. Hogy *az általános egyenérték viszonylagos értékét kifejezzük*, a III. formát meg kell fordítanunk. Az általános egyenértéknek nincs a többi áruval közös viszonylagos értékformája, *értéke valamennyi többi árutest vég nélküli sorában* fejeződik ki *viszonylagosan.* Így most a *kifejlett viszonylagos értékforma*, vagyis a II. forma az *egyenérték-áru sajátos viszonylagos értékformájaként* jelenik meg.

3. Átmenet az általános értékformából a pénzformába

Az *általános egyenértékforma* az általában vett *értéknek* egyik *formája.* Tehát *minden* árut megillethet. Másrészt egy áru csak azért és annyiban van általános egyenértékformában (III. formában), mert és amennyiben *mint egyenértéket valamennyi többi áru kirekeszti.* És csak attól a pillanattól fogva, *amikor ez a kirekesztés* végérvényesen egy *sajátos* árufajtára *korlátozódik*, tesz szert az áruvilág *egységes viszonylagos* értékformája *objektív szilárdságra* és *általános társadalmi érvényre.*

Mármost az a *sajátos* árufajta, amelynek *természeti formájával az egyenértékforma társadalmilag összenő, pénzáruvá* lesz, vagyis *mint pénz* funkcionál. *Sajátos társadalmi funkciójává*, és ezért *társadalmi monopóliumává* lesz, hogy *az áruvilágban* az általános egyenérték szerepét játssza. Azok között az áruk között, amelyek a II. formában mint a vászon *különös egyenértékei* szerepelnek, és a III. formában *viszonylagos értéküket* közösen vászonban fejezik ki, ezt a kiváltságos helyet a történelem folyamán egy bizonyos áru, az *arany* vívta ki magának. Ha tehát a III. formában a vászon-áru helyére az arany-árut tesszük, ezt kapjuk:

---

tam, még azt sem mondhatja érdemének, hogy eredeti, mert ugyanezt jóval előtte Gray, Bray és mások sokkal világosabban kifejtették. Ez nem akadálya annak, hogy az ilyesfajta bölcsesség manapság bizonyos körökben „science" [tudomány] néven ne grasszáljon. Még soha iskola többet nem dobálózott a „science" szóval, mint Proudhoné, mert

„hol fogalom hiányzik,
kellő időben lép egy szó oda"*.

* *Goethe:* „Faust". Ford. Devecseri Gábor. — *Szerk.*

D. Pénzforma

20 rőf vászon =
1 kabát =
10 font tea =
40 font kávé = } *2 uncia arany*
1 quarter búza =
$^1/_2$ tonna vas =
x mennyiségű *A* áru =

Amikor az I. formáról a II. formára, a II. formáról a III. formára megyünk át, *lényeges változások* történnek. A IV. forma ellenben csak abban különbözik a III. formától, hogy a vászon helyett most az aranynak van általános egyenértékformája. Az arany a IV. formában ugyanaz marad, ami a vászon a III. formában volt: *általános egyenérték*. A haladás mindössze annyi, hogy a *közvetlen általános kicserélhetőség formája*, vagyis *az általános egyenértékforma* most társadalmi szokás folytán *végérvényesen összenőtt* az *arany*-áru *sajátos természeti formájával*.

Az *arany* a többi áruval csak azért lép szembe mint *pénz*, mert már előzőleg szembenállt velük *mint áru*. Mint minden más áru, az arany is funkcionált *mint egyenérték*, akár mint *egyes* egyenérték elszigetelt cseremüveletekben, akár mint *különös egyenérték más* áruegyenértékek mellett. Szűkebb vagy tágabb körökben mindinkább *általános egyenértékként* funkcionált. Mihelyt az *áruvilág értékkifejezésében* kivívta e hely monopóliumát, *pénzáruvá* válik, és csak attól a pillanattól fogva, *hogy az arany már pénzáruvá lett*, különbözik a IV. forma a III. formától, vagyis változik át az *általános értékforma pénzformává*.

Egy áru, például a vászon, *egyszerű viszonylagos értékkifejezése* a már *pénzáruként* funkcionáló áruban, például az aranyban, az illető áru *árformája*. A vászon „árformája" tehát:

20 rőf vászon = 2 uncia arany,

vagy, ha 2 uncia arany *érme-neve 2 font sterling*, akkor

20 rőf vászon = 2 font sterling.

A pénzforma fogalmában a nehézség arra korlátozódik, hogy felfogjuk az általános egyenértékformát, vagyis az általában vett *általános értékformát*, a III. formát. A III. forma visszafelé haladva a II. formára, a kifejlett értékformára bomlik fel, ennek *alkotó eleme* pedig az I. forma: *20 rőf vászon = 1 kabát*, vagy *x mennyiségű A áru = y mennyiségű B áru*. Az egyszerű áruforma tehát a pénzforma csírája.

4. Az áru fétisjellege és ennek titka

Egy *áru* első pillantásra magától értetődő, mindennapi dolognak látszik. Elemzése megmutatja, hogy nagyon szövevényes dolog, tele van metafizikai szőrszálhasogatással és teológiai bogarakkal. Mint *használati értékben* nincsen benne semmi titokzatos, akár abból a szempontból tekintem, hogy tulajdonságaival emberi szükségleteket elégít ki, akár abból, hogy ezekre a tulajdonságokra csak mint emberi munka *terméke* tesz szert. A napnál is világosabb, hogy az ember tevékenységével a természeti anyagok formáit neki hasznos módon megváltoztatja. A fa formáját például megváltoztatjuk, ha asztalt készítünk belőle. Az asztal mégis fa marad, közönséges érzéki dolog. De mihelyt *áruként* lép fel, érzékileg érzékfeletti dologgá változik. Nemcsak hogy lábaival a földön áll, hanem minden más áruval szemben a fejetetejére áll, és fafejében mindenféle rigolyát fejleszt, sokkal csudálatosabbakat, mint hogyha önszántából táncolni kezdene[25].

Az áru misztikus jellege tehát nem használati értékéből fakad. Éppoly kevéssé fakad az *értékmeghatározások* tartalmából. Mert, először, akármilyen különbözők is a hasznos munkák, vagyis a termelő tevékenységek, *fiziológiai* igazság az, hogy ezek az *emberi* szervezet funkciói, és hogy minden ilyen funkció, akármi a tartalma és a formája, lényegében *emberi* agy, ideg, izom, érzékszerv stb. *igénybevétele*. Másodszor, az értéknagyság meghatározásának alapja ennek az igénybevételnek *időtartama*, vagyis a munka *mennyisége*, márpedig ez a *mennyiség* még érzékeink által is megkülönböztethető a munka *minőségétől*. Az a munka*idő*, amelybe a létfenntartási eszközök termelése kerül, minden [társadalmi] rendszerben szükségszerűen érdekelte az embert, ha nem is egyenlő mértékben a különböző fejlődési fokokon[26]. Végül, mihelyt az emberek valamilyen módon egymásnak dolgoznak, munkájuk *társadalmi* formát is ölt.

Miből fakad hát a rejtélyes jelleg, amelyet a munkatermék kap, mihelyt *áruformát* ölt? Nyilván magából ebből a formából. Az emberi munkák egyenlősége a munkatermékek egyenlő értéktárgyiságának dologi formáját ölti, az emberi munkaerő kifejtésének az időtartammal

[25] Emlékezhetünk arra, hogy Kína és az asztalok táncolni kezdtek, amikor a világ többi része látszólag csendben állt — pour encourager les autres [hogy a többieket felbátorítsák].

[26] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Az ógermánoknál egy hold föld nagyságát egy napi munkával mérték, s ezért a hold elnevezése *Tagwerk* (másképp Tagwanne) (jurnale vagy jurnalis, terra jurnalis, jornalis vagy diornalis), *Mannwerk*, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet stb. volt. Lásd *Georg Ludwig von Maurer:* „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof- usw. Verfassung". München 1854. 129. és köv. old.

való mérése a munkatermékek értéknagyságának formáját ölti, végül a termelők viszonyai, amelyekben munkáik e társadalmi meghatározottságai érvényesülnek, a munkatermékek társadalmi viszonyának formáját öltik.

Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, tehát a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo [felcserélés] révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak. Így egy dolog fényhatása a látóidegre nem úgy jelentkezik, mint magának a látóidegnek szubjektív ingere, hanem mint a szemen kívül levő dolognak tárgyi formája. De a látásnál valóban fény vetődik egy dologról, a külső tárgyról, egy másik dologra, a szemre. Ez fizikai viszony fizikai dolgok között. Ezzel szemben az áruformának és a munkatermékek értékviszonyának, amelyben ez megjelenik, semmi köze sincs a munkatermékek fizikai természetéhez és az ebből eredő dologi vonatkozásokhoz. Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt szemükben dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti. Ahhoz tehát, hogy valami hasonlót találjunk, a vallás világának ködös tájai felé kell fordulnunk. Itt az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel. Ugyanígy vagyunk az áruvilágban az emberi kéz termékeivel. Ezt nevezem fetisizmusnak, amely a munkatermékekhez hozzátapad, mihelyt áruként termelik őket, és amely ezért az árutermeléstől elválaszthatatlan.

Az áruvilágnak ez a fétisjellege, mint ahogy az előző elemzés már megmutatta, az árukat termelő munka sajátságos társadalmi jellegéből ered.

Használati tárgyak egyáltalában csak azért lesznek árukká, mert *egymástól függetlenül űzött magánmunkák termékei*. E magánmunkák összessége a társadalmi összmunka. Mivel a termelők csak munkatermékeik kicserélése útján lépnek társadalmi kapcsolatba egymással, magánmunkáik sajátos társadalmi jellege is csak e cserén belül jelenik meg. Vagyis a magánmunkák valójában csak azok által a viszonyok által működnek a társadalmi összmunka tagjaiként, amelyekbe a csere a munkatermékeket és ezek közvetítésével a termelőket helyezi. A termelők számára tehát magánmunkájuk társadalmi vonatkozásai mint olyanok *jelennek meg*, *amilyenek*, vagyis nem mint a személyek közvetlenül társadalmi viszonyai magában a munká-

jukban, hanem inkább mint a személyek *dologi viszonyai* és *a dolgok társadalmi viszonyai.*

Csak a cserén belül jutnak a munkatermékek érzékileg különböző használati tárgyiságuktól elválasztott, társadalmilag egyenlő értéktárgyiságukhoz. A munkatermléknek ez a kettéhasadása hasznos dologra és értékdologra gyakorlatilag csak akkor érvényesül, amikor a csere már eléggé kiterjedtté és eléggé fontossá vált ahhoz, hogy hasznos dolgokat csere céljából termeljenek, tehát a dolgok értékjellegét már magánál a termelésüknél tekintetbe vegyék. E pillanattól a termelők magánmunkái ténylegesen kettős társadalmi jelleget öltenek. Egyrészt, mint meghatározott hasznos munkáknak, meghatározott társadalmi szükségletet kell kielégíteniök, és ily módon az összmunka — a társadalmi munkamegosztás természetadta rendszere — tagjainak kell bizonyulniok. Másrészt saját termelőik sokoldalú szükségleteit csak akkor elégítik ki, ha minden különleges hasznos magánmunka minden más hasznos magánmunkával kicserélhető, tehát vele egyenlőnek számít. Toto coelo [teljesen] *különböző munkák egyenlősége* csak abban állhat, hogy *elvonatkoztatunk valóságos egyenlőtlenségüktől*, hogy redukáljuk őket arra a közös jellegükre, amellyel mint *emberi munkaerő kifejtése*, mint elvontan *emberi munka* rendelkeznek. A magántermelők agya magánmunkájuk e kettős társadalmi jellegét csak azokban a formákban tükrözi vissza, amelyek a gyakorlati forgalomban, a termékcserében megjelennek — magánmunkájuk társadalmilag hasznos jellegét tehát abban a formában, hogy a munkatermléknek hasznosnak kell lennie, mégpedig mások számára hasznosnak — a különböző fajta munkák egyenlőségének társadalmi jellegét pedig abban a formában, hogy ezeknek az anyagilag különböző dolgoknak, a munkatermékeknek közös értékjellegük van.

Az emberek tehát nem azért vonatkoztatják egymásra munkatermékeiket mint *értékeket*, mert ezek a dolgok szemükben *puszta dologi burkai* egyenlő fajta emberi munkának. Ellenkezőleg. Azáltal, hogy különböző fajta *termékeiket* a cserében *mint értékeket egymással* egyenlővé teszik, azáltal teszik egyenlővé egymással különböző munkáikat mint emberi munkát. Nem tudják ezt, de *csinálják*[27]. Az értéknek tehát nincs a homlokára írva, hogy *micsoda.* Sőt, az érték minden munkatermléket társadalmi hieroglifává változtat. Később az emberek igyekeznek a hieroglifa értelmét kibogozni, saját társa-

[27] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ha tehát *Galiani* ezt mondja: Az érték személyek közti viszony — „La ricchezza è una ragione tra due persone" —, hozzá kellett volna tennie: dologi burokba rejtett viszony *(Galiani:* „Della moneta". Custodi gyűjteményében: „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica". „Parte moderna". Milano 1803. III. köt. 221. old.).

dalmi termékük titkának nyitjára jönni, hiszen a használati tárgyaknak *értékekként* való meghatározása éppúgy az *ő* társadalmi termékük, mint a nyelv. Az a késői tudományos felfedezés, hogy a munkatermékek, amennyiben értékek, csak dologi kifejezései a termelésükre fordított emberi munkának, korszakot alkot az emberiség fejlődéstörténetében, de semmiképpen sem oszlatja el a munka társadalmi jellegének tárgyi látszatát. Az, ami csak erre a különleges termelési formára, az árutermelésre érvényes — hogy tudniillik az egymástól független magánmunkák sajátosan társadalmi jellege ezeknek a munkáknak mint emberi munkáknak az egyenlőségében áll, és hogy ez a jelleg a munkatermékek értékjellegének formáját ölti —, az árutermelés viszonyainak rabjává lett emberek számára, ama felfedezés előtt és utána egyaránt, éppannyira végérvényesnek látszik, mint ahogy az, hogy a tudomány felbontotta a levegőt elemeire, nem szünteti meg a levegőformát mint fizikai testi formát.

Azokat, akik termékeket cserélnek, gyakorlatilag mindenekelőtt az a kérdés érdekli, mennyi idegen terméket kapnak saját termékükért, vagyis milyen arányokban cserélődnek a termékek. Mihelyt ezek az arányok bizonyos szokásszerű stabilitást érnek el, úgy tetszik, mintha a munkatermékek természetéből fakadnának, s így például egy tonna vas és 2 uncia arany ugyanúgy egyenlő értékű, mint ahogy egy font arany és egy font vas különböző fizikai és vegyi tulajdonságaik ellenére egyenlő nehezek. Valójában a munkatermékek értékjellege csak azáltal szilárdul meg, hogy mint értéknagyságok működnek. Az utóbbiak állandóan változnak, függetlenül a cserélők akaratától, tudtától és cselekvésétől. Az ő szemükben saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett, hogy ők ellenőriznék. Teljesen kifejlődött árutermelésre van szükség, hogy magából a tapasztalatból kisarjadhasson az a tudományos felismerés, hogy az egymástól függetlenül űzött, de a *társadalmi munkamegosztás természetadta tagjaiként* egymástól mindenoldalúan függő magánmunkák folytonosan redukálódnak társadalmilag arányos mértékükre, mert *termékeik* véletlen és állandóan ingadozó *csereviszonyaiban* a termelésükhöz társadalmilag szükséges munkaidő szabályozó *természeti törvényként* ugyanolyan erőszakosan érvényesül, mint például a nehézkedés törvénye, amikor valakinek a ház a fejére szakad[28]. Az tehát, hogy az értéknagyságot

[28] „Mit gondoljunk egy olyan törvényről, amely csak periodikus forradalmak útján érvényesülhet? Ez éppen *természeti törvény, amely azon alapul, hogy az általa érintettek nem tudatosak*" (*Friedrich Engels:* „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, kiadta *Arnold Ruge* és *Karl Marx*. Párizs 1844).

a munkaidő határozza meg, a viszonylagos áruértékek látható mozgásai mögé rejtett titok. Felfedezése megszünteti tehát azt a látszatot, hogy a munkatermékek értéknagyságát csupán a véletlen határozza meg, de semmiképp sem szünteti meg az értéknagyság dologi formáját.

Az emberi élet formáin való elmélkedés, tehát tudományos elemzésük is, általában a valóságos fejlődéssel ellentétes úton indul el. Post festum [utólag], és ennélfogva a fejlődési folyamat kész eredményeivel kezdődik. Azok a formák, amelyek munkatermékekre rányomják az áru bélyegét és ezért az áruforgalom előfeltételei, már a társadalmi élet természeti formáivá szilárdulnak, mielőtt az emberek próbálnak maguknak számot adni, nem is e formák történelmi jellegéről — ezeket a formákat éppenséggel már megváltoztathatatlanoknak tekintik —, hanem tartalmukról. Így csak az áruárak elemzése vezetett az értéknagyság meghatározásához, csak az áruk közös pénzkifejezése vezetett értékjellegük rögzítéséhez. De éppen az áruvilág e kész formája — a pénzforma — az, amely a magánmunkák társadalmi jellegét, és ennélfogva a magánmunkások társadalmi viszonyait dologilag elleplezi, ahelyett, hogy ezeket feltárná. Ha azt mondom, a kabát, a csizma stb. úgy vonatkoztatják magukat a vászonra, mint elvont emberi munka általános megtestesülésére, ennek a kifejezésnek a badarsága szembeszökő. De ha a kabát, a csizma stb. termelői ezeket az árukat a vászonra — vagy aranyra és ezüstre, ami a dolgon mitsem változtat — mint általános egyenértékre vonatkoztatják, magánmunkáiknak a társadalmi összmunkához való viszonya éppen ebben a badar formában jelenik meg előttük.

Éppen ilyen formák a polgári gazdaságtan *kategóriái*. Ezek társadalmilag érvényes, tehát objektív gondolati formák *e történelmileg meghatározott* társadalmi termelési módnak, az árutermelésnek a termelési viszonyai számára. Az áruvilág minden miszticizmusa, minden varázslat és kísértetiesség, amely az árutermelés alapján a munkatermékeket ködbe burkolja, rögtön eltűnik tehát, mihelyt más termelési formákhoz fordulunk.

Minthogy a politikai gazdaságtan szereti a robinzonádokat[29], látogassuk meg mindenekelőtt Robinzont a maga szigetén. Akármilyen szerény is már természeténél fogva, mégis különböző fajta szükségle-

[29] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ricardo sincs meg a maga robinzonádja nélkül. „Az őshalász és az ősvadász tüstént mint árutulajdonosok cserélik ki a halat és a vadat, az ezekben a csereértékekben tárgyiasult munkaidő arányában. Ezzel kapcsolatban abba az anakronizmusba esik, hogy az őshalász és az ősvadász munkaszerszámaik felszámításához a londoni tőzsdén 1817-ben érvényes törlesztési táblázatokat használják fel. Úgy látszik, «Owen úr parallelogrammái» az egyetlen társadalmi forma, melyet Ricardo a polgárin kívül ismert" *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 38, 39. old. [magyarul: 42—43. old.]).

teket kell kielégítenie, és ezért *különböző fajta hasznos munkákat* kell elvégeznie, szerszámokat kell csinálnia, bútort kell készítenie, lámát kell szelídítenie, halásznia, vadásznia kell stb. Az imádkozásról és hasonlókról itt nem beszélünk, mert Robinzonunk ebben örömét leli, és az ilyen tevékenységet felüdülésnek tekinti. Akármilyen különbözők is termelő funkciói, tudja, hogy ezek csak különböző tevékenységi formái ugyanannak a Robinzonnak, tehát csak különböző módjai *emberi* munkának. Maga a szükség viszi rá, hogy *idejét* pontosan beossza különböző funkciói között. Hogy egyik vagy másik funkciója nagyobb vagy kisebb teret foglal-e el össztevékenységében, az attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb nehézségeket kell-e leküzdenie, hogy a célul kitűzött hasznos hatást elérje. A tapasztalat megtanítja erre, és Robinzonunk, aki a hajótörésnél órát, főkönyvet, tintát és tollat mentett meg, derék angol lévén csakhamar könyvet kezd vezetni sajátmagáról. Leltárában jegyzékbe veszi használati tárgyait, azokat a *különböző* műveleteket, amelyek termelésükhöz szükségesek, végül azt a *munkaidőt*, amelybe neki e különböző termékek meghatározott mennyiségei átlagban kerülnek. Valamennyi viszony Robinzon és ama dolgok között, amelyekből magateremtette gazdagsága áll, itt olyan egyszerű és átlátszó, hogy talán még M. Wirth úr is különösebb szellemi megerőltetés nélkül megértheti őket. És mégis megvan bennük az *érték* valamennyi lényeges meghatározása.

Szálljunk most Robinzon verőfényes szigetéről a sötét európai középkorba. A független ember helyett itt csupa olyan embert találunk, aki függő helyzetben van: jobbágyokat és földesurakat, vazallusokat és hűbérurakat, világiakat és papokat. Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk épülő életszférákat. De éppen mivel a személyi függőség viszonyai alkotják az adott társadalmi alapot, a munkáknak és a termékeknek nem kell realitásuktól különböző fantasztikus alakot ölteniök. Mint természetbeni szolgálatok és természetbeni szolgáltatások kerülnek be a társadalom forgatagába. A munka közvetlen társadalmi formája itt a munka természeti formája, különleges volta, nem pedig, mint az árutermelés alapján, általános volta. A robotmunkát éppúgy idővel mérik, mint az árut termelő munkát, de minden jobbágy tudja, hogy személyes munkaerejének meghatározott mennyisége az, amelyet ura szolgálatában kifejt. A papnak beszolgáltatandó tized kézenfekvőbb, mint a pap áldása. Akárhogy ítéljük is meg tehát azokat a jelmezeket, amelyekben itt az emberek egymással szemben fellépnek, a személyek társadalmi viszonyai, amelyek munkáikban érvényesülnek, mindenesetre saját személyi viszonyaikként jelentkeznek, s nincsenek a dolgok, a munkatermékek társadalmi viszonyainak álcázva.

Ha kozos, vagyis kozvetlenul társadalmasított munkát akarunk szemugyre venni, nem kell ahhoz a természetadta formájához visszatérnunk, amellyel minden kulturnép történelmének kuszobén találkozunk[30]. Kozelebbi példa egy olyan parasztcsalád falusi patriarchális ipara, amely saját szukségletére búzát, marhát, fonalat, vásznat, ruhadarabokat stb. termel. Ezek a kulonbozó dolgok a család számára családi munkájának kulonboző termékei, de nem lépnek fel egymással szemben mint áruk. A kulonboző munkák, amelyek ezeket a termékeket előállítják: a foldművelés, az állattenyésztés, a fonás, a szovés, a szabómunka stb. természeti formájukban társadalmi funkciók, mert a család funkciói, amelynek, éppugy mint az árutermelesnek, megvan a saját, termeszetadta munkamegosztása. Nemi és korkülonbségek, valamint a munkának az evszakok váltakozásával változó természeti feltételei szabályozzák a munkának a családon belüli elosztását es az egyes családtagok munkaidejét. De az egyéni munkaerők kifejtésének az időtartammal való mérése itt már eleve mint maguknak a munkáknak a társadalmi meghatározottsága jelenik meg, mert az egyéni munkaerők már eleve csak a család kozos munkaerejének szerveiként működnek.

Képzeljünk el végül, a változatosság kedveért, egy egyesülést szabad emberekből, akik kozos termelési eszkozokkel dolgoznak, és sok egyéni munkaerejüket ontudatosan *egy* társadalmi munkaerőként fejtik ki. Itt megismétlődik Robinzon munkájának minden meghatározása, csak nem *egyénileg*, hanem *társadalmi* fokon. Robinzon valamennyi terméke kizárólag az ő személyes terméke volt, s ezért mindegyik közvetlenül használati tárgya volt *neki*. Az egyesülés összterméke *társadalmi* termék. E termék egy része ismét termelési eszkozül szolgál. Ez a rész társadalmi marad. Egy másik részét azonban létfenntartási eszkozként elfogyasztják az egyesülés tagjai. Ezt tehát el kell *osztani* kozottük. Ennek az elosztásnak a *módja* változik majd magának a társadalmi termelési organizmusnak különleges fajtája és a termelők megfelelő történelmi fejlődési foka szerint. Az árutermeléssel való

[30] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Újabban az a nevetséges előítélet terjedt el, hogy a *természetadta* koztulajdon formája sajátosan szláv, sőt kizarolag orosz forma. Az az ősi forma ez, melyet a rómaiaknál, germánoknal, keltáknál kimutathatunk, melyből azonban a változatos fajták egész mintagyűjteménye található még mindig, bár részben már csak romjaiban, az indiaiaknál. Az ázsiai, különoskeppen az indiai koztulajdonformák pontosabb tanulmányozása kimutatná, hogyan adódnak a természetadta koztulajdon kulonbozo formáiból felbomlásának kulonboző formái Így például a római és a germán magántulajdon kulonboző eredeti típusai levezethetők az indiai koztulajdon kulonboző formáiból" *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 10. old. [magyarul. 15—16. old.]).

párhuzam kedvéért feltételezzük, hogy az egyes termelőknek a létfenntartási eszközökből jutó részt *munkaidejük* határozza meg. A munkaidő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő ugyanakkor mértéke annak, hogy a termelőnek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából, és ily módon a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek a termelésben is, az elosztásban is.

Az árutermelőknek a társadalma számára, akiknek általános társadalmi termelési viszonya abban áll, hogy termékeikhez mint *árukhoz*, tehát mint *értékekhez* viszonyulnak, és magánmunkáikat ebben a *dologi* formában mint *egyenlő emberi munkát* vonatkoztatják egymásra, a legmegfelelőbb *vallási forma a kereszténység*, az elvont ember kultuszával, kivált a kereszténység polgári továbbfejlődése, a protestantizmus, deizmus stb. Az óázsiai, az antik stb. termelési módokban a termék áruvá való átváltozásának, és ennek folytán az emberek árutermelői létezésének alárendelt szerepe van, amely azonban annál jelentősebb lesz, mennél inkább hanyatlásnak indulnak a közösségek. Tulajdonképpeni kereskedőnépek csak az antik világ intermundiumaiban [világok közötti részeiben] léteznek, mint Epikurosz istenei, vagy mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban. Azok a régi társadalmi termelési szervezetek sokkal, de sokkal egyszerűbbek és átlátszóbbak, mint a polgári, de alapjuk vagy az egyéni ember éretlensége, aki még nem szakította le magát a másokkal való természetes törzsi kapcsolat köldökzsinórjáról, vagy pedig közvetlen uralmi és szolgasági viszonyok. Feltételük az, hogy a munka termelőerői alacsony fejlettségi fokon vannak, és hogy ennek megfelelően korlátozottak az emberek viszonyai életük előállításának anyagi folyamatában, tehát korlátozottak egymáshoz és a természethez való viszonyaik. Ez a valóságos korlátozottság tükröződik vissza eszmeileg a régi természeti és népi vallásokban. A való világ *vallási visszfénye* egyáltalán csak akkor tűnhetik el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az emberek számára nap nap után egymásra és a természetre való átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg. A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor az majd, mint szabadon társult emberek terméke, ezek tudatos tervszerű ellenőrzése alatt áll. Ehhez azonban a társadalom egy bizonyos anyagi alapja szükséges, vagyis egy csomó olyan anyagi létfeltétel, amelyek a maguk részéről ismét hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természetadta termékei.

Igaz, hogy a politikai gazdaságtan, ha tokeletlenul is[31], elemezte az érteket es ertéknagyságot, es felfedte az ezekben a formakban rejlő tartalmat. De soha meg csak fel sem vetette azt a kerdest, miert olti ez a tartalom azt a formát, tehát miert jelenik meg a munka a munkatermek *ertekeben* es a munka idotartama — mint annak mertéke — a munkatermek *erteknagysagaban?*[32] Formulak, amelyeknek a homlo-

[31] Hogy mennyire elégtelen az *értéknagyság* Ricardo féle elemzese — pedig az övé a legjobb —, azt meglátjuk majd e mű III és IV konyvébol Ami azonban az általában vett *értéket* illeti, a klasszikus politikai gazdaságtan sehol sem különbozteti meg kifejezetten és teljesen tudatosan a munkát, ahogyan az termeke *értékében* jelenik meg, ugyanattól a munkától, amennyiben az termeke *használati értékében* jelenik meg A valóságban természetesen megteszi ezt a különbseget, mert a munkát egyszer mennyiségi, másszor minőségi szempontbol vizsgálja De eszébe sem jut, hogy a munkák pusztán *mennyiségi különbsége minőségi egységüket* vagy *egyenlőségukel*, tehát *elvont emberi munkára* való redukálásukat tetelezi fel Ricardo például kijelenti, hogy egyetért *Destutt de Tracy* kovetkező szavaival „Mivel bizonyos, hogy eredeti gazdagságunkat csak fizikai és morális képességeink alkotják, e képességek felhasználása, valamilyen fajta munka, az eredeti kincsünk, és mindig ez a felhasznalás teremti meg mindazokat a dolgokat, amelyeket gazdagságnak nevezünk Az is bizonyos, hogy *mindezek a dolgok csak az őket létrehozo munka kifejezői, és ha értekuk, sőt két különböző értekuk van*, ez csak *a munkaéból* (t. i. értékéből) eredhet, amelyből származnak" ([*Destutt de Tracy.* „Eléments d idéologie". IV és V rész, Párizs 1826 35—36 old — V o] *Ricardo* „The Principles of Political Economy" 3 kiad London 1821 334 old.) Csak utalunk arra, hogy Ricardo saját mélyebb értelmezését tulajdonítja Destutt szavainak. A valóságban Destutt egyrészt csakugyan azt mondja, hogy az osszes dolgok, amelyek a gazdagságot alkotják, „az őket létrehozó *munka kifejezői*", masrészt azonban azt, hogy „*két különböző értékuket*" (használati értéküket és csereerteküket) „a munka *értékeiől*" kapják Ezzel átveszi a vulgáris gazdaságtan lapossagait, amely az egyik áru (itt a munka) értékét *feltételezi*, hogy ezzel azután meghatározza a tobbi áru értékét Ricardo ugy olvassa őt, hogy mind a használati értékben, mind a csereértekben *munka* (nem a munka *értéke)* jelenik meg De maga is oly kevéssé különbozteti meg a *kettős* alakban megjelenő *munka kettős* jellegét, hogy az egész „Érték es gazdagság, megkulonboztető sajátosságaik" c fejezetben egy *J B Say* elcsépelt bölcsességeivel kénytelen veszodni A végén ezért csodálkozva meg is állapítja, hogy Destutt ugyan megegyezik vele abban, hogy a *munka az érték forrása*, másrészt viszont egyetért Say-vel az érték fogalmára vonatkozoan

[32] A klasszikus politikai gazdaságtan egyik legfőbb hiányossága, hogy az áru és kulonosen az áruérték elemzésével sohasem sikerült felderítenie az érték formáját, amely az érteket csereértékké teszi Éppen legjobb képviselői, A Smith és Ricardo, az értékformát mint valami egész kozomboset, illetve magának az árunak a természetehez képest csak külsőlegest kezelik Ennek nemcsak az az oka, hogy az érteknagyság elemzése teljesen lekötí figyelmuket Mélyebb oka van ennek A munkatermek értékformája a polgári termelési mód legelvontabb, de egyszersmind legáltalánosabb formája is, amely ezt a termelesi módot a társadalmi termelés egy különleges fajtájaként, és egyúttal történelmileg jellemzi Aki tehát ezt a társadalmi termeles örök természeti formájának tekinti, annak szukségképpen elkerüli a figyelmét az értékformának, tehát az áruformának, a további fejlődes során pedig a pénzformának, tőkeformának stb sajátossaga is Ezért azt látjuk, hogy kozgazdászoknak, akik teljesen egyetértenek abban, hogy az értéknagyság

kukra van írva, hogy olyan társadalmi alakulathoz tartoznak, amelyben a termelési folyamat uralkodik az emberen, de az ember még nem uralkodik a termelési folyamaton, a politikai gazdaságtan polgári tudata számára éppoly magától értetődő természeti szükségszerűségnek tűnnek fel, mint maga a termelő munka. A társadalmi termelési organizmusnak a polgárit megelőző formáit tehát körülbelül úgy kezeli, ahogyan az egyházatyák kezelték a kereszténységet megelőző vallásokat[33].

mértéke a munkaidő, a legkülönbözőbb és legellentétesebb elképzeléseik vannak a pénzről, vagyis az általános egyenérték kész alakjáról. Ez ragyogóan megmutatkozik például a bankügy tárgyalásakor, amikor a pénz agyoncsépelt meghatározásai már nem elegendők. Ezekkel ellentétben ezért egy restaurált merkantilrendszer keletkezett (Ganilh stb.), amely az értékben csak a társadalmi formát vagy jobbanmondva e forma szubsztancia nélküli visszfényét látja. — Egyszer s mindenkorra meg kell jegyeznem, hogy klasszikus politikai gazdaságtanon azt a W. Pettyvel kezdődő egész gazdaságtant értem, amely a polgári termelési viszonyok belső összefüggését kutatja, ellentétben a vulgáris gazdaságtannal, amely nem megy túl a látszólagos összefüggésen, amely a tudományos gazdaságtan által rég nyújtott anyagon mindig újra meg újra kérődzik, hogy a mondhatni legdurvább jelenségeket elfogadható módon megmagyarázza és a polgári házihasználatra alkalmassá tegye, s amely egyébként arra szorítkozik, hogy a polgári termelés szereplőinek azokat a banális és önelégült elképzeléseit, amelyeket legjobb világukról maguknak alkotnak, rendszerezze, aprólékosan kidolgozza és örök igazságoknak kiáltsa ki.

[33] „A közgazdászok sajátságos módon járnak el. Szerintük csak kétfajta intézmény van: mesterséges és természetes. A hűbériség intézményei mesterséges intézmények, a burzsoázia intézményei természetesek. Ebben a teológusokhoz hasonlítanak, akik szintén kétfajta vallást különböztetnek meg. Minden vallás, mely nem az övék, emberek találmánya, saját vallásuk ellenben isten kinyilatkoztatása. — Történelem tehát volt, de többé nincs" *(Karl Marx:* „Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon". 1847. 113. old. [*Marx:* „A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr «A nyomor filozófiája» című művére". Szikra 1952. 122—123. old.]). Igazán mulatságos *Bastiat* úr, aki azt képzeli, hogy a régi görögök és rómaiak kizárólag *rablásból* éltek. De ha emberek sok évszázadon át rablásból élnek, mindig kell valaminek lenni, amit el lehet rabolni, vagyis a rablás *tárgyának* folytonosan újra kell termelődnie. Úgy látszik tehát, hogy a görögöknek és a rómaiaknak is volt valamilyen termelési folyamatuk, következésképpen valamilyen gazdaságuk, amely éppúgy anyagi alapja volt az ő világuknak, mint ahogy a polgári gazdaság anyagi alapja a mai világnak. Vagy talán azt hiszi Bastiat, hogy a *rabszolgamunkán* alapuló termelési mód *rablási rendszeren* alapszik? Akkor nagyon veszélyes talajra lép. Ha olyan óriás gondolkodó, mint *Arisztotelész*, a *rabszolgamunka* méltatásában tévedett, miért járna el helyesen az olyan törpe közgazdász, mint *Bastiat*, a *bérmunka* méltatásában? — Megragadom az alkalmat, hogy röviden visszautasítsak egy ellenvetést, amelyet egy amerikai német lap tett nekem, amikor 1859-ben megjelent „Zur Kritik der politischen Oekonomie" c. írásom. E lap szerint ama nézetem, hogy a meghatározott termelési mód és az annak mindenkor megfelelő termelési viszonyok, röviden „a társadalom gazdasági szerkezete az a reális alap, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg", hogy „az anyagi élet termelési módja határozza meg a társadalmi, a politikai és a szellemi életfolyamatot általában" — mindez helyt-

Hogy mennyire megtéveszti a közgazdászok egy részét az áruvilághoz tapadó fetisizmus, vagyis a munka *társadalmi* meghatározásainak *tárgyi* látszata, azt bizonyítja többek között az unalmas és ízetlen civakodás arról, mi *a természet szerepe* a csereérték képzésében. Mivel a csereérték egy meghatározott társadalmi mód arra, hogy a dolgokra fordított munkát kifejezzék, nem tartalmazhat több természeti anyagot, mint teszem a *váltóárfolyam*.

Minthogy az *áruforma* a polgári termelés legáltalánosabb és legfejletlenebb formája, aminek folytán korán lép fel, ha nem is olyan uralkodó, tehát jellegzetes módon, mint manapság, fétisjellegén, úgy tűnik fel, még viszonylag könnyű átlátni. Konkrétabb formáknál az egyszerűségnek még ez a látszata is eltűnik. Honnan erednek a monetárrendszer illúziói? Ez a rendszer nem látta meg az aranyon és az ezüstön, hogy mint pénz társadalmi termelési viszonyt fejeznek ki, de természeti dolgok formájában, amelyeknek különös társadalmi tulajdonságaik vannak. És vegyük a modern gazdaságtant, amely előkelő fintorral néz le a monetárrendszerre, vajon ennek fetisizmusa nem lesz-e kézzelfogható, mihelyt a *tőkét* tárgyalja? Talán olyan régen tűnt el az a fiziokrata illúzió, hogy a földjáradék a földből sarjad, s nem a társadalomból?

De, hogy elébe ne vágjunk a dolgoknak, érjük be itt még egy példával magára az áruformára vonatkozóan. Ha az áruk beszélni tudnának, azt mondanák, használati értékünk talán érdekli az embert. Ez a használati érték azonban nem mint dolgokat illet meg bennünket. Ami azonban *dologilag* megillet bennünket, az az értékünk. Saját forgalmunk, amelyben mint árudolgok részt veszünk, bizonyítja ezt. Csak mint csereértékek vonatkozunk egymásra. Halljuk mármost, hogyan beszél a közgazdász az áru lelkéből: „Az *érték* (csereérték) a *dolgok tulajdonsága*, a gazdagság (használati érték) az emberé. Az érték ebben az értelemben szükségszerűen magában foglalja a cserét, a gazdagság nem"[34]. „A gazdagság (használati érték) az *ember* attributuma, az

álló ugyan a mai világra, amelyben az anyagi érdekek uralkodnak, de nem érvényes sem a középkorra, amelyben a katolicizmus uralkodott, sem Athénra és Rómára, amelyben a politika volt az uralkodó. Mindenekelőtt döbbenetes, hogy valaki méltóztatik feltételezni, hogy ezek a közismert szólamok a középkorról és az antik világról bárki előtt is ismeretlenek. Annyi bizonyos, hogy a középkor nem *élhetett* a katolicizmusból, sem az antik világ a politikából. Ellenkezőleg, az a mód, ahogyan életüket termelték, magyarázza meg, miért játszotta ott a politika, itt a katolicizmus a főszerepet. Egyébként, aki csak valamelyest is jártas például a római köztársaság történetében, az tudja, hogy a földtulajdon története a köztársaság titkos története. Másrészt már Don Quijote megbűnhődött azért a tévedéséért, hogy a kóbor lovagság a társadalom valamennyi gazdasági formájával megfér.

[34] „Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply". London 1821. 16. old.

érték az áruk attributuma. Egy ember vagy egy kozosség *gazdag;* egy gyongy vagy egy gyémánt *értékes* . . . Egy gyongynek vagy egy gyémántnak *mint gyongynek vagy gyémántnak van értéke*"[35]. Eddig még egyetlen vegyesz sem fedezett fel a gyongyben vagy a gyémántban csereérteket. De ennek a vegyi szubsztanciának kozgazdász-felfedezői, akik kulonleges igenyt tartanak kritikai melységre, ugy velekednek, hogy a dolgok használati értéke fuggetlen dologi tulajdonságaiktól, értékuk ellenben mint dolgokat illeti meg oket. Ebben a hitukben az a furcsa korulmény erosíti meg óket, hogy a dolgok használati érteke az ember számára *csere nelkul,* tehát a dolog és az ember kozotti kozvetlen viszonyban, értékuk ellenben csak a *csereben,* vagyis egy *társadalmi* folyamatban realizálódik. Kinek ne jutna itt az eszébe a derék Dogberry, aki a kovetkezőkeppen oktatja ki Seacoal éjjeliőrt*: „Jóvágású embernek lenni a *korulmenyek* adománya, hanem az írás-olvasás *a természettol* jon"[36].

Második fejezet

A CSEREFOLYAMAT

Az áruk nem mehetnek maguk a piacra es nem cserelhetik ki onmagukat. Ezért őrzőik, az *árutulajdonosok* felé kell fordulnunk. Az áruk dolgok, és ezért tehetetlenek az emberrel szemben. Ha nem engedelmeskednek, erőszakot alkalmazhat, más szóval elveheti őket[37]. Ahhoz, hogy ezeket a dolgokat árukkent vonatkoztassák egymásra, az áruk őrzőinek *személyekként* kell egymashoz viszonyulniok, akiknek *akarata* e dolgokban lakozik, ugyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikuk csak egy, mindkettőjukben kozos akarat-aktussal sajátíthatja el az idegen árut, amennyiben a

[35] *S. Bailey*· „A Critical Dissertation etc." 165. old.

* *Shakespeare.* „Much ado abouth nothing". — *Szerk.*

[36] Az „Observations" szerzője és *S. Bailey* azzal vádolják Ricardót, hogy a csereérteket *csak viszonylagos* valamiből *abszolut* valamive változtatta Fordítva. Azt a *latszat-viszonylagossagot,* amellyel ezek a dolgok, például a gyemant es a gyongy, mint csereertekek rendelkeznek, visszavezette a latszat mogott elrejtett igazi *viszonyra,* arra a viszonylagossagukra, amellyel mint emberi munka puszta kifejezései rendelkeznek Ha Ricardo hivei Baileynek gorombán, de nem találoan felelnek, ez csak azért van, mert magánal Ricardonál nem talaltak felvilágosítást az *érték* es az *értekforma* vagy *csereerték* belso osszefuggeséról

[37] A jamborsagárol oly hirhedt XII században ezek kozott az aruk kozott gyakran igen gyengéd dolgok fordulnak elő Például az egyik akkori francia koltő a Landit piacan talalhato áruk kozott ruhaszovet, cipo, bor, mezogazdasági szerszám, nyersboi stb mellett „femmes folles de leur corps" [testi oromre szolgáló nőket] is emlit.

sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell tehát ismerniök egymást *magántulajdonosoknak*. Ez a *jogi viszony*, amelynek formája a *szerződés* — akár kifejlődött törvényesen, akár nem —, *akarati viszony*, amelyben a gazdasági viszony tükröződik. Ennek a *jogi* vagy *akarati viszonynak a tartalmát megadja* maga a gazdasági viszony[38]. A személyek itt csak mint áruk képviselői, tehát *árutulajdonosok* léteznek egymás számára. A további fejtegetés során általában azt látjuk majd, hogy a személyek gazdasági jelmezei csak megszemélyesítései azoknak a gazdasági viszonyoknak, amelyek hordozóiként egymással szembelépnek.

Az árutulajdonost éppen az a körülmény különbözteti meg az árutól, hogy az utóbbi számára minden más árutest csak saját értékének megjelenési formája. Mint született leveller [egyenlősítő] és cinikus, állandóan ugrásra készen áll, hogy minden más áruval, még ha az förtelmesebb is, mint Maritornes, nemcsak a lelkét, hanem a testét is kicserélje. Ezt az áruk *testének* konkrét tulajdonságai iránti érzéket, amely az áruból hiányzik, az árutulajdonos a saját öt, sőt több érzékével pótolja. Az *ő* árujának számára nincs közvetlen használati értéke. Másképp nem vinné piacra. Használati értéke van *mások számára*. Számára közvetlenül csak az a használati értéke van, hogy *csereérték hordozója*, tehát *csereeszköz*[39]. Ezért olyan áru fejében akarja elidegeníteni, amelynek használati értéke őt kielégíti. Minden áru *nem-használati érték tulajdonosa számára, használati érték nem-tulajdonosa számára*. Tehát általánosan gazdát kell cserélniok. Ez a gazdacsere azonban az

---

[38] Proudhon először az *igazságosság*, a *„justice éternelle"* [orok igazságosság] *eszményét* az árutermelésnek megfelelő jogi viszonyokból meríti, amivel, mellesleg szólva, minden nyárspolgár vigasztalására azt is bizonyítja, hogy az árutermelés formája éppoly orok, mint az igazságosság. Azután, megfordítva, a valóságos árutermelést és az annak megfelelő valóságos jogot akarja eszerint az eszmény szerint átalakítani. Mit gondolnánk egy olyan vegyészről, aki ahelyett, hogy az anyagcsere valóságos törvényeit tanulmányozná és azok alapján bizonyos feladatokat megoldana, az anyagcserét akarná a „naturalité" [természeti adottság] és az „affinité" [rokonság] „orok eszméi" szerint átalakítani. — Talán tobbet tudunk az „uzsoráról", amikor azt mondjuk, hogy ellenkezik a „justice éternelle"-lel [orok igazságossággal], az „équité éternelle"-lel [orok méltányossággal], a „mutualite éternelle"-lel [örök kölcsönösséggel] és egyéb „vérité éternelle"-ekkel [örök igazságokkal], mint amennyit az egyházatyák tudtak róla, amikor azt mondták, hogy ellenkezik a „grâce éternelle"-lel [orok keggyel], a „foi éternelle"-lel [orok hittel], a „volonté éternelle de dieu"-vel [isten orok akaratával]?

[39] „Mert minden jószág használata kettős. — Az egyik a dolognak mint olyannak sajátja, a másik nem — így például egy szandal használható azáltal, hogy lábbelinul szolgálhat, és azaltal, hogy kicserélhető. Mind a kettő a szandál hasznalati értéke, mert az is, aki a szandált cseréli olyasmire, amije nincsen, például élelemre, a szandált szandálként használja. Csakhogy nem használja természetes használati módja szerint. Mert a szandál nem a csere kedvéért van" *(Arisztotelész:* „De Republica". I. konyv, 9. fej.).

áruk cseréje, és az áruk cseréje az árukat mint értékeket viszonyítja egymáshoz és mint értékeket realizálja őket. Az áruknak tehát *mint értékeknek* kell *realizálódniok*, mielőtt *mint használati értékek realizálódhatnak*.

Másrészt *használati értékeknek* kell *bizonyulniok*, *mielőtt mint értékek realizálódhatnak*. Mert a rájuk fordított emberi munka csak annyiban számít, amennyiben mások számára hasznos formában fejtették ki. De hogy hasznos-e mások számára, s ily módon terméke kielégít-e idegen szükségleteket, azt csak az árucsere mutathatja meg.

Minden árutulajdonos áruját csak olyan *más* áru fejében akarja elidegeníteni, amelynek használati értéke az *ő* szükségletét kielégíti. Ennyiben a csere számára csak *egyéni folyamat*. Másrészt realizálni akarja áruját mint *értéket*, tehát bármely más áruban, amelynek *ugyanakkora az értéke*, akár van a *saját árujának használati értéke* a másik áru tulajdonosa számára, akár nincs. Ennyiben a csere számára *általános társadalmi folyamat*. De ugyanaz a folyamat nem lehet egyidejűleg valamennyi árutulajdonos számára csak egyéni és egyúttal csak általános társadalmi.

Ha közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, minden árutulajdonosnak minden idegen áru saját áruja *különös egyenértéke*, saját áruja pedig ily módon minden más áru *általános egyenértéke*. De mivel minden árutulajdonos *ugyanazt* teszi, egyik áru sem általános egyenérték, s ennélfogva az áruknak nincs is általános viszonylagos értékformájuk, amelyben mint értékeket egyenlővé tennék és mint értéknagyságokat összehasonlítanák magukat. Ezért egyáltalán nem is mint áruk állnak egymással szemben, hanem csak mint termékek, illetve használati értékek.

Zavarukban úgy gondolkodnak árutulajdonosaink, mint Faust. Kezdetben volt a *tett*. Ezért már cselekedtek, mielőtt még gondolkoztak volna. Az árutermészet törvényei az árutulajdonosok természetes ösztönében érvényesülnek. Az árutulajdonosok csak úgy viszonyíthatják egymáshoz áruikat mint értékeket és ezért mint árukat, hogy ezeket *valamely más* áruhoz viszonyítják, amely velük szemben *általános egyenérték*. Ez következik az áru elemzéséből. De csak a *társadalmi tett* tehet valamely *meghatározott* árut általános egyenértékké. Valamennyi más áru *társadalmi cselekedete* tehát kirekeszt egy *meghatározott* árut, amelyben valamennyien kifejezik értéküket. Ezáltal ennek az árunak a természeti alakja társadalmilag érvényes egyenértékformává lesz. Ennek a *kirekesztett* árunak a társadalmi folyamat révén *sajátos társadalmi funkciójává* válik, hogy *általános egyenérték*. Így lesz belőle — *pénz*. „Illi *unum* consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt". „Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum

nominis ejus" [Ezeknek *egy* a szándekuk; erejoket és hatalmokat is a fenevadnak adják. És hogy senki se vehessen, s el ne adhasson semmit, hanem csak akin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma] (Jelenesek, [17. fej. 13. vers, 13. fej. 17. vers]).

A penzkristály *szukséges* terméke a cserefolyamatnak, amelyben kulonbozó fajta munkatermékeket egymással tenylegesen egyenlővé tesznek, és ezzel ténylegesen árukká változtatnak. A csere kibővulesének és elmélyulesenek tortenelmi folyamata kifejleszti a hasznalati értéknek és az értéknek az árutermészetben szunnyadó ellentetet. Az a szükséglet, hogy ezt az ellentétet a forgalom számára kulsóleg kifejezésre juttassák, az áruérték onálló formájának létrehozasat surgeti. és nem nyugszik míg ez végérvenyesen letre nem jon oly módon, hogy az *árut kettossé nem teszi, áruvá es pénzzé*. Amilyen mértékben tehát a *munkatermékek árukká* változnak át, *az áru* átváltozik *pénzzé*[40].

A *kozvetlen termékcsereben* egyrészt megvan az egyszerű értékkifejezés formája, másrészt még nincs meg. Ez a forma ilyen volt: x mennyiségű A áru $= y$ mennyisegú B áru. A kozvetlen termékcsere formája a kovetkező: x mennyiségű A használati tárgy $= y$ mennyiségű B használati tárgy[41]. Itt a két dolog, A és B, a csere előtt nem *áru*, hanem csak a csere révén lesz azzá. Az első lépés ahhoz, hogy egy használati tárgy csereérték lehessen, az, hogy *nem-használati értékként*, vagyis használati értéknek a tulajdonosa kozvetlen szükségleteit meghaladó mennyiségeként létezzék. A dolgok onmagukban véve az ember számára kulsólegesek, idegenek, és ezért *elidegeníthetók*. Ahhoz, hogy ez az elidegenítés kolcsonos legyen, csak az szukséges, hogy az emberek hallgatólagosan ez elidegenithető dolgok magántulajdonosaiként és éppen ezért egymástól független személyekként lépjenek fel egymással szemben. De a kolcsonos idegenségnek ez a viszonya nincs meg egy természetadta kozosseg tagjai kozott, akár a patriarchális család, akár az ősi indiai kozosseg, akár az inka-állam stb. ennek a formája. Az árucsere ott kezdődik, ahol a kozossegek végződnek, azon a ponton, amelyen idegen kozosségekkel vagy idegen kozosségek tagjaival érintkezesbe lepnek. De ha már egyszer

[40] Eszerint kell megítélni a kispolgári szocializmus furfangosságát, amely az árutermelést orokkevalová akarja tenni, es ugyanakkor szeretne *megszuntetni* „a penz és az áru ellentétét", tehát magát a penzt, hiszen ez csak ebben az ellentétben van meg Ugyanígy lehetne a papat megszuntetni és a katolicizmust fenntartani. Kozelebbit errol lasd „Zur Kritik der politischen Oekonomie" c irasomban, 61. es kov old [magyarul 76—78. old]

[41] Amig meg nem *ket kulonböző* hasznalati targyat cserelnek ki, hanem, mint ahogy ez vadembereknel gyakran elofordul, a dolgok kaotikus tomeget ajanljak fel egyenertékul valamiert, a kozvetlen termékcsere maga is csak kezdetén van.

dolgok a közösség külső kapcsolataiban árukká lesznek, ennek visszahatásaképpen belső életében is azokká válnak. A dolgok *mennyiségi csereviszonya* eleinte teljesen *véletlenszerű*. Azért cserélhetők, mert tulajdonosaiknak az az akarata, hogy kölcsönösen *elidegenítsék* őket. Közben az idegen használati értékek iránti szükséglet fokozatosan megszilárdul. A cserét folytonos ismétlődése rendszeres társadalmi folyamattá teszi. Idővel tehát szükségszerűvé válik, hogy a munkatermékeknek legalább egy részét szándékosan csere céljára termeljék. Ettől a pillanattól egyrészt megszilárdul a dolgok közvetlen szükséglet szempontjából való hasznosságának és a csere szempontjából való hasznosságának szétválása. Használati értékük elválik csereértéküktől. Másrészt az a mennyiségi viszony, amelyben a dolgokat cserélik, magától a termelésüktől lesz függővé. A szokás megrögzíti őket mint *értéknagyságokat*.

A közvetlen termékcserében minden áru közvetlenül csereeszköz tulajdonosának, s egyenérték nem-tulajdonosának, de csak annyiban, amennyiben használati érték ennek számára. A cserecikk tehát még nem tesz szert a saját használati értékétől vagy a cserélők egyéni szükségletétől független értékformára. Ennek a formának a szükségessége a cserefolyamatba kerülő áruk számának és változatosságának növekedésével fejlődik ki. A feladat egyidejűleg merül fel megoldása eszközeivel. Az a forgalom, amelyben árutulajdonosok saját cikkeiket különböző más cikkekre cserélik és ezekkel összehasonlítják, sohasem megy végbe anélkül, hogy különböző árutulajdonosok különböző árukat forgalmukban *egy és ugyanarra a harmadik árufajtára* ki ne cserélnének és értékekként ezzel össze ne hasonlítanának. Az ilyen harmadik áru, azáltal, hogy *különböző* más áruk számára egyenértékké lesz, közvetlenül, habár szűk határok között, általános vagy társadalmi egyenértékformát ölt. Ez az általános egyenértékforma az őt életrehívó pillanatnyi társadalmi érintkezéssel együtt keletkezik és tűnik el. Váltakozva és múlékonyan hol emezt, hol amazt az árut illeti meg. Az árucsere kifejlődésével azonban csak bizonyos *különleges* árufajtákhoz nő hozzá, vagyis *pénzformává* kristályosodik. Hogy milyen árufajtához tapad, az eleinte véletlenszerű. De nagyjában és egészében két körülmény dönt. A *pénzforma* vagy az *idegenből jövő* legfontosabb *cserecikkekhez* nő hozzá, amelyek valójában a belföldi termékek csereértékének természetadta megjelenési formái, *vagy* ahhoz a használati tárgyhoz, amely a belföldi *elidegeníthető* tulajdon fő eleme, mint például a marha. Nomád népek fejlesztik ki először a pénzformát, mert egész vagyonuk *ingó*, tehát közvetlenül elidegeníthető formában van, és mert életmódjuk állandóan érintkezésbe hozza idegen közösségekkel, tehát termékcserére ösztönzi őket. Az emberek gyakran magát az embert tették meg az eredeti pénzanyaggá, a rab-

szolga alakjában, de sohasem tették azzá a *földet*. Ilyen gondolat csak a már kifejlett polgári társadalomban támadhatott. A XVII. század utolsó harmadában lép fel, és végrehajtását, nemzeti méretben, csak egy századdal később, a franciák polgári forradalmában kísérelték meg.

Amilyen mértékben az árucsere széttöri csak helyi kereteit, az *áruérték* tehát *általános emberi munka* megtestesülésévé bővül, olyan mértékben a pénzforma olyan árukra megy át, amelyek természetüknél fogva alkalmasak az általános egyenérték társadalmi funkciójára, — a *nemesfémekre*.

Azt, hogy „bár az arany és az ezüst nem természeténél fogva pénz, de a pénz természeténél fogva arany és ezüst"[42], mutatja e fémek természeti tulajdonságainak és a pénz funkcióinak egybevágása[43]. Eddig azonban a pénznek csak *egy* funkcióját ismerjük, azt, hogy az áru*érték* megjelenési formája, vagyis az az *anyag*, amelyben az áruk értéknagyságai társadalmilag kifejeződnek. Az érték adekvát megjelenési formája, vagyis az elvont és ezért *egyenlő* emberi munka anyagiasulása csak olyan anyag lehet, amelynek valamennyi példánya ugyanazzal az egyforma minőséggel rendelkezik. Másrészt, minthogy az értéknagyság különbsége tisztán *mennyiségi*, a pénzárunak alkalmasnak kell lennie tisztán mennyiségi különbségekre, tehát tetszés szerint oszthatónak és részeiből megint összetehetőnek kell lennie. Az aranynak és az ezüstnek természeténél fogva megvan ez a tulajdonsága.

A pénzáru *használati értéke kettőssé válik*. Különleges használati értékén kívül, amellyel mint áru rendelkezik — az aranyat például lyukas fogak betömésére, luxuscikkek nyersanyagául stb. használják —, formális használati értéket is kap, amely sajátos társadalmi funkcióiból ered.

Minthogy minden más áru csak a pénz különleges egyenértéke, a pénz pedig ezeknek az áruknak általános egyenértéke, minden áru mint *különös* áru viszonyul a *pénzhez* mint *az általános áruhoz*[44].

Láttuk, hogy a *pénzforma* nem egyéb, mint valamennyi más áru vonatkozásainak egy árun rögződő *visszatükrözése*. Hogy a pénz *áru*[45], az tehát csak annak számára felfedezés, aki kész alakjából

---

[42] *Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 135. old. [magyarul: 132. old.]. „A fémek ... *természetüknél fogva* pénz" *(Galiani:* „Della moneta". Custodi gyűjteményében, „Parte moderna". III. köt. 72. old.).

[43] Közelebbit erről lásd imént idézett írásomban, „A nemesfémek" c. részben.

[44] „A pénz *az általános áru*" *(Verri:* „Meditazioni sulla Economia Politica". 16. old.).

[45] „Maga az ezüst és az arany, amelyeket «nemesfém» gyűjtőnévvel jelölhetünk ... *áruk*, ... amelyeknek értéke ... növekedik vagy csökken. A nemesfémnek akkor tulajdoníthatunk nagyobb értéket, ha kisebb súlyáért az ország nagyobb mennyiségű terményét vagy termékét stb. kaphatjuk" („A Discourse

indul ki, hogy utólag elemezze. A cserefolyamat annak az árunak, amelyet pénzzé alakít, nem *értékét*, hanem csak sajátos érték-*formáját* adja. Ennek a két meghatározásnak az összetévesztése oda vezetett, hogy az arany és az ezüst értékét *képzetesnek* tartották[46]. Minthogy a pénz bizonyos funkciókban önmagának puszta jeleivel pótolható, ebből egy másik tévedés adódott, az, hogy a pénz csupán *jel*. Másrészt e tévedés mögött az a sejtelem van, hogy a dolog pénzformája a dolog számára tisztára külsőleges, és hogy ez a mögötte rejlő emberi viszonyok puszta *megjelenési formája*. Ebben az értelemben minden áru jel volna, mert mint érték csak *dologi burka* a ráfordított emberi munkának[47]. De ha valaki puszta jeleknek nyilvánítja azokat a tár-

on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant". London 1695. 7. old.). „Igaz, hogy az ezüstöt vagy aranyat, érmévé verve vagy veretlenül, valamennyi többi dolog mértékéül használják, de azért nem kevésbé *áru*, mint a bor, az olaj, a dohány, a posztó vagy a szövetek" („A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc." London 1689. 2. old.). „A királyság vagyona és gazdagsága nem állhat pusztán pénzből, de az aranyat és ezüstöt sem lehet kirekeszteni az *áruk* sorából" („The East India Trade a most Profitable Trade". London 1677. 4. old.).

[46] „Az aranynak és az ezüstnek értéke van mint fémnek, mielőtt még pénzzé válik" *(Galiani:* „Della moneta". 72. old.). *Locke* a következőt mondja: „Az emberek közmegegyezéssel *képzetes értéket* adtak az ezüstnek ama tulajdonságai miatt, amelyek a pénz szerepére alkalmassá teszik." Ezzel szemben *Law* ezt mondja: „Hogyan adhattak volna különböző nemzetek bármely dolognak képzetes értéket . . . vagy hogyan maradhatott volna fenn ez a képzetes érték?" De hogy ő maga milyen keveset értett a dologból, azt mutatják következő szavai: „Az ezüstöt *használati értéke*, tehát *valóságos* értéke szerint cserélték ki; mint . . . pénz *pótlólagos* értékre (une valeur additionelle) tett szert" *(Jean Law:* „Considérations sur le numéraire et le commerce". E. Daire kiadásában: „Economistes Financiers du XVIII. siècle". [469.] 470. old.).

[47] „A pénz az ő *jelük*" (az áruké) *(V. de Forbonnais:* „Eléments du commerce". Új kiadás, Leyden 1766. II. köt. 143. old.). „Mint jelet vonzzák az áruk" (ugyanott, 155. old.). „A pénz egy dolog jele és azt a dolgot képviseli" *(Montesquieu:* „Esprit des lois". „Oeuvres". London 1767. II. köt. 2. old.). „A pénz nem egyszerű jel, mert maga is gazdaság; *nem képviseli* az értékeket, hanem velük *egyenértékű*" *(Le Trosne:* „De l'intérêt social". 910. old.). „Ha az *érték* fogalmát vizsgáljuk, *magát a dolgot csak jelnek* tekintjük, és nem *mint önmaga* érvényes, hanem mint az, amit ér" *(Hegel:* „Philosophie des Rechts". 100. old.). Azt az elképzelést, hogy a pénz puszta jel, és hogy a nemesfémeknek csak képzetes értékük van, jóval a közgazdászok előtt a *jogászok* hozták divatba, akik tányérnyalókként szolgálva a királyi hatalmat, ennek pénzhamisítási jogát az egész középkorban a római császárság hagyományaira és a pandekták pénzfogalmaira alapozták. „Senki sem kételkedhet és ne kételkedjen abban — mondja tanulékony tanítványuk, Valois Fülöp, egy 1346-os dekrétumában —, hogy csak Minket és Királyi Felségünket illet meg . . . a pénzverés, az érmék előállítása, minőségük, készletük és az érméket illető minden rendelkezés, hogy *úgy és olyan áron hozzuk forgalomba őket, ahogy Nekünk tetszik és ahogy jónak látjuk.*" A római jogban dogma volt, hogy a császár elrendeli a pénz *értékét*. A leghatározottabban tiltották, hogy a pénzt *áruként* kezeljék. „Pénzt azonban senkinek sem szabad vásárolnia, mert azt közhasználat

sadalmi jellegzetességeket, amelyekre dolgok bizonyos termelési mód alapján szert tesznek, vagy azokat a *dologi* jellegzetességeket, amelyekre e termelési mód alapján *a munka társadalmi meghatározásai* szert tesznek, egyszersmind az emberek önkényes reflexiós termékének nyilvánítja őket. A XVIII. század felvilágosítóinak kedvelt módszere volt ez arra, hogy az emberi viszonyoknak azoktól a rejtélyes formáitól, amelyeknek keletkezési folyamatát még nem tudták felderíteni, legalább ideiglenesen elvegyék az idegenszerűség látszatát.

Az előbb megjegyeztük, hogy egy áru egyenértékformája nem foglalja magában érték*nagysága mennyiségi* meghatározását. Ha tudjuk, hogy az arany pénz, tehát minden más áruval közvetlenül kicserélhető, ebből még nem tudjuk, *mennyit ér* például 10 font arany. Mint minden áru, a pénz is csak viszonylagosan, *más* árukban *fejezheti ki* saját értéknagyságát. Saját értékét meghatározza a termeléséhez szükséges munkaidő, és ez az érték kifejeződik minden más áru olyan mennyiségében, amelyben ugyanannyi munkaidő alvadt meg[48]. Viszonylagos értéknagyságának ez a megállapítása termelési forrásánál közvetlen cserekereskedelemben történik. Mihelyt mint *pénz* lép a forgalomba, értéke már *adott*. A pénzelemzés már a XVII. század utolsó évtizedeiben régen tudta,hogy a pénz *áru*, de ez mégis a kezdet volt csak. A nehézség nem annak megértésében van, hogy a pénz áru, hanem abban, hogyan, miért és mi által lesz az áru pénz[49].

---

céljából hozták létre, s így nem lehet áru." Jól fejtl ki ezt a témát *G. F. Pagnini:* „Saggio sopra il giusto pregio delle cose". 1751. Custodi, „Parte moderna". II. kot. Jelesül múve második részében polemizál Pagnini a jogász urak ellen.

[48] „Ha valaki egy uncia ezüstot a perui föld mélyéből *ugyanannyi idő alatt* tud Londonba hozni, mint amennyi alatt egy bushel gabonát termelhetne, akkor az egyik a másiknak természetes ára; ha mármost új és gazdagabb bányák feltárásával 2 uncia ezüstot termelhet ki ugyanannyi fáradsággal, mint azelőtt egyet, a gabona, caeteris paribus [egyébként egyenlő körulmények kozott], bushelenként 10 shillinges áron ugyanolyan olcsó lesz, mint azelott 5 shillinges áron volt" *(William Petty:* „A Treatise of Taxes and Contributions". London 1667. 31. old.).

[49] *Roscher* professzor úr először kioktat bennunket: „A pénz *téves meghatározásai* két fő csoportra oszthatók: olyanokra, amelyek szerint *több*, és olyanokra, amelyek szerint *kevesebb egy árunál*", azután a pénzugyről szóló írások tarkabarka katalógusa kovetkezik, amelyen az elmélet valódi történetének még leghalványabb megértése sem dereng keresztul; majd levonja az erkolcsi tanulságot. „Egyébként nem tagadható, hogy a legtobb újabb nemzetgazdasz *nem eléggé* tartotta szem előtt azokat a sajatságokat, amelyek *a pénzt más áruktol megkulonbözteti*k (tehát ez mégis *több* vagy *kevesebb* az árunál?) ... *Ennyiben* Ganilh félmerkantilista reakcioja ... *nem egészen* alaptalan" *(Wilhelm Roscher:* „Die Grundlagen der Nationalokonomie". 3. kiad. 1858. 207—210. old.). Tobb — kevesebb — nem eléggé — ennyiben — nem egészen! Micsoda fogalmi meghatározások! És az ilyen eklektikus professzoros fecsegést nevezi Roscher úr szerényen a politikai gazdaságtan „anatómiai-fiziológiai módszerének"! Egy felfedezést mégis koszonhetunk neki, azt ugyanis, hogy a pénz *„kellemes áru"*.

Láttuk, hogy már a legegyszerűbb értékkifejezésben, x mennyiségű A áru $= y$ menyiségű B áru, az a látszat merül fel, hogy annak a dolognak, *amelyben* egy másik dolog értéknagyságát kifejezzük, megvan az egyenértékformája ettől a vonatkozástól függetlenül, mint társadalmi *természeti tulajdonság*. Ennek a hamis látszatnak a megszilárdulását nyomon követtük. Ez kiteljesedik, mihelyt az általános egyenértékforma összenő egy különleges árufajta természeti formájával, vagyis pénzformává kristályosodik. A látszat az, hogy egy áru nem azért válik csak pénzzé, mert valamennyi többi áru benne fejezi ki értékét, hanem fordítva, azért fejezik ki benne általánosan értéküket, mert ez az áru *pénz*. A közvetítő mozgás eltűnik saját eredményében, és nyoma sem marad. Az áruk, közreműködésük nélkül, készen találják saját értékalakjukat, mint egy rajtuk kívül és mellettük meglevő árutestet. Ezek a dolgok, az arany és az ezüst, úgy, ahogy a föld gyomrából kikerülnek, egyúttal minden emberi munka közvetlen megtestesülései. Ebből ered a pénz varázsa. Hogy az emberek pusztán atomisztikus viszonyban vannak egymással *társadalmi* termelési folyamatukban, s hogy ily módon saját termelési viszonyaik ellenőrzésüktől és tudatos egyéni cselekvésüktől független, *dologi* alakot öltenek, az mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy munkatermékeik *általánosan* az *áruformát* öltik. A *pénzfétis rejtélye* tehát nem egyéb, mint az *árufétis rejtélye* láthatóvá vált, szemet káprázta tó formában.

Harmadik fejezet

A PÉNZ VAGY AZ ÁRUFORGALOM

1. Értékmérő

Ebben az írásban az egyszerűség kedvéért mindenütt feltételezem, hogy az *arany* a pénzáru.

Az arany első funkciója az, hogy az áruvilágnak értékkifejezése anyagát szolgáltassa, vagyis az áruértékeket mint egynemű, minőségileg egyenlő és mennyiségileg összehasonlítható nagyságokat fejezze ki. Ily módon mint általános *értékmérő* [Maß der Werte] funkcionál, és csak e funkció révén lesz az arany, a sajátos egyenértékáru, mindenekelőtt pénzzé.

Az árukat nem a pénz teszi összemérhetővé. Ellenkezőleg. *Minden* áru mint *érték*, *tárgyiasult emberi munka*, tehát már önmagában véve összemérhető, s éppen ezért mérhetik az áruk értékeiket közösen ugyanabban a sajátos áruban, és változtathatják ezt ezáltal közös

értékmérőjükké, vagyis pénzzé. A pénz mint értékmérő *szükségszerű megjelenési formája* az áruk *immanens* értékmérőjének, *a munkaidőnek*[50].

Egy áru *értékkifejezése aranyban* — x mennyiségű A áru $= y$ mennyiségű pénzáru — az áru pénzformája, vagyis *ára*. Egy elszigetelt egyenlet, mint például 1 tonna vas = 2 uncia arany, elegendő most ahhoz, hogy a vas értékét társadalmilag érvényesen kifejezzük. Az egyenletnek most már nem kell a többi áru értékegyenleteinek sorában menetelnie, mert az egyenérték-árunak, az aranynak, már pénz jellege van. Az áruk általános viszonylagos értékformája most újra eredeti, egyszerű vagy egyes viszonylagos értékformája alakjával rendelkezik. Másrészt a *kifejlett viszonylagos értékkifejezés*, vagyis a viszonylagos értékkifejezések *vég nélküli sora a pénzáru sajátos viszonylagos értékformájává* lesz. De ez a sor most már társadalmilag adott az áruárakban. Olvassuk egy árjegyzék tételeit jobbról balra, és megtaláljuk a pénz értéknagyságát mindenféle áruban kifejezve. A pénznek ellenben *nincs* ára. Ahhoz, hogy a többi árunak ebben az *egységes* viszonylagos értékformájában részt vegyen, a pénzt önmagára mint saját egyenértékére kellene vonatkoztatni.

Az áruk ára, vagyis pénzformája, mint értékformájuk általában, kézzelfoghatóan reális testi formájuktól különböző, tehát csak eszmei vagy képzelt forma. A vas, a vászon, a búza stb. értéke, ha láthatatlanul is, de megvan magukban ezekben a dolgokban, eszmeileg kifejeződik ezeknek az áruknak arannyal való egyenlősége, az aranyra való vonatkozásuk révén, amely úgyszólván csak fejükben kísért. Őrzőjüknek ezért kölcsön kell adnia nyelvét az áruknak, vagy papírdarabokat kell a nyakukba aggatnia, hogy árukat a külvilággal közölje[51]. Mivel az áruk értékének aranyban való kifejezése eszmei

[50] Az a kérdés, miért *nem* képviseli a pénz *közvetlenül* magát a *munkaidőt*, úgyhogy például egy papírjegy x munkaórát jelentene, egyszerűen arra a kérdésre lyukad ki, miért kell a munkatermékeknek az árutermelés alapján árukká válniuk, hiszen áruvá-válásuk magában foglalja kettéhasadásukat árukká és pénzáruvá; vagyis arra, hogy miért nem kezelhető a magánmunka közvetlenül társadalmi munkaként, az ellenkezőjeként. Hogy mennyire sekélyes utópia a „munkapénz" az árutermelés alapján, azt másutt kimerítően tárgyaltam *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 61. és köv. old. [magyarul: 65—66. old.]). Itt csak annyit jegyzek még meg, hogy például az *Owen-féle* „munkapénz" éppoly kevéssé „pénz", mint egy színházjegy. Owen *közvetlenül társadalmasított munkát* tételez fel, vagyis olyan termelési formát, amely az árutermeléssel homlokegyenest ellentétes. A munkaelismervény csak azt az egyéni részt állapítja meg, amellyel a termelő a *közös munkában* részt vett, és azt, amit egyénileg igényelhet a *közös terméknek* fogyasztásra szánt részéből. De Owennek eszébe sem jut az árutermelést feltételezni és szükséges feltételeit mégis pénzkontárkodással megkerülni.

[51] A vad vagy félvad ember másképp használja *nyelvét*. *Parry* kapitány

kifejezés, ehhez a művelethez csak képzelt, vagyis eszmei arany is alkalmazható. Minden áruőrző tudja, hogy áruit még korántsem változtatta arannyá, ha értéküknek árformát, vagyis képzelt aranyformát adott, és hogy szemernyi valóságos aranyra sincs szüksége ahhoz, hogy milliós áruértékeket aranyban megbecsüljön. Értékmérő funkciójában tehát a pénz csak képzelt vagy eszmei pénz. Ez a körülmény a legvadabb elméleteket hívta életre[52]. Habár az értékmérő funkcióját csak képzelt pénz teljesíti, az ár teljesen a reális pénzanyagtól függ. Az érték, vagyis az a mennyiségű emberi munka, amelyet például egy tonna vas tartalmaz, a pénzáru olyan képzelt mennyiségében fejeződik ki, amely ugyanannyi munkát tartalmaz. Aszerint tehát, hogy arany, ezüst vagy réz az értékmérő, a tonna vas értéke egész különböző árkifejezésekre tesz szert, vagyis egész különböző mennyiségű aranyban, ezüstben vagy rézben képzelik el.

Ha tehát két különböző áru, például az arany és az ezüst, egyidejűleg szolgál értékmérőül, akkor minden árunak két különböző árkifejezése, arany-ára és ezüst-ára van, amelyek nyugodtan egymás mellett futnak mindaddig, amíg az ezüst és az arany értékviszonya változatlan marad, például = 1 : 15. De ennek az értékviszonynak minden változása megzavarja az áruk arany-ára és ezüst-ára közötti viszonyt, és ily módon a valóságban bebizonyítja, hogy az értékmérő kettéhasadása ellentmond funkciójának[53].

például a Baffin-öbol nyugati partjának lakóiról megjegyzi: „Ebben az esetben (termékcsere esetén)... kétszer megnyalták nyelvukkel (a nekik felajánlott dolgot), ami után úgy látszik az alkut megelégedésukre megkotottnek tekintették." A keleti eszkimóknál a cserélő szintén mindig megnyalta a cikket átvételekor. Ha tehát a *nyelv* északon a birtokbavétel szerve, nem csoda, hogy délen a *hasat* a felhalmozott tulajdon szervének tekintik, és a kaffer egy ember gazdagságát az illető potroha szerint becsuli meg. A kafferek csuda okos fiúk, mert amíg az 1864-es hivatalos brit *egészségügyi jelentés* amiatt panaszkodik, hogy a munkásosztály nagy része hiányt szenved zsírképző anyagokban, bizonyos *dr. Harvey*, aki ugyan nem fedezte fel a vérkeringést, ugyanabban az évben olyan kuruzsló receptekkel alapozta meg szerencséjét, amelyek a burzsoáziát és az arisztokráciat azzal kecsegtették, hogy megszabadítják zsírfoloslegétol.

[52] Lásd *Karl Marx:* „Zur Kritik etc." „Elméletek a pénz mértékegységéről" c. fej. 53. és kov. old. [magyarul: 56. és kov. old.].

[53] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Ahol tehát az ezust és az arany torvényesen mint pénz, vagyis mint értékmérő egymás mellett áll fenn, mindig tettek hiábavaló kísérleteket arra, hogy mint *egy és ugyanazt az anyagot* kezeljék őket. Ha feltételezik, hogy ugyanaz a munkaidő változhatatlanul az ezustnek és aranynak ugyanabban az arányában tárgyiasul, akkor valójában azt tételezik fel, hogy az ezüst és az arany ugyanaz az anyag, és hogy a kevésbé értékes fém, az ezüst, meghatározott *tömege* egy meghatározott arany*tömegnek* változhatatlan hányada. III. Edward uralkodásától II. György koráig az angol pénzugy története nem egyéb, mint zavarok szakadatlan sora, melyek az arany és ezust értékviszonyának törvényes megállapítása és valóságos értékingadozásuk közötti összeütközésből fakadtak. Hol

Az áruk, amelyeknek ára meg van határozva, valamennyien a következő formában fejeződnek ki: *a* mennyiségű *A* áru = *x* mennyiségű arany, *b* mennyiségű *B* áru = *z* mennyiségű arany, *c* mennyiségű *C* áru = *y* mennyiségű arany stb., ahol *a*, *b*, *c* az *A*, *B*, *C* árufajták meghatározott mennyisége, *x*, *z*, *y* az arany meghatározott mennyisége. Az áru*értékek* tehát különböző nagyságú *képzelt aranymennyiségekké*, vagyis, az árutestek tarka sokfélesége ellenére, *egynemű nagyságokká*, *arany*nagyságokká változtak át. Mint ilyen különböző aranymennyiségeket hasonlítják és mérik magukat egymáshoz, és ezért technikailag mindinkább szükségessé válik, hogy egy *rögzített* aranymennyiségre mint *mértékegységükre* vonatkoztassák őket. Magát ezt a mértékegységet azzal, hogy további felosztással egész számú hányadokra bontják, *mércévé* fejlesztik tovább. Az aranynak, az ezüstnek, a réznek, még mielőtt pénzzé lenne, már megvannak ezek a mércéi *fémsúlyaiban*, úgyhogy például egy font mértékegységül szolgál, és egyfelől unciákra stb. osztják, másfelől hundredweightekké stb. adják ossze[54]. Ezért fémforgalom esetén mindig a súlymérce kész elnevezései a pénzmércének, vagyis az árak mércéjének eredeti elnevezései is.

Mint értékmérő és mint ármérce a pénz két egészen különböző funkciót teljesít. Értékmérő mint az emberi munka társadalmi megteste-

az aranyat becsülték túlságosan magasra, hol az ezüstöt. A túlságosan alacsonyra becsült fémet kivonták a forgalomból, beolvasztották és exportáltak. Akkor a két fém értékviszonyát törvényileg ismét megváltoztatták, de az új névérték csakhamar ugyanúgy összeütközésbe került a valóságos értékviszonnyal, mint a régi. — Napjainkban az a korulmény, hogy az arany értéke az ezüsttel szemben az indiai és a kínai ezüstkereslet folytán igen kevéssé és átmenetileg csökkent, ugyanezt a jelenséget idézte elő igen nagy méretekben Franciaországban, itt is kivitték az ezüstöt és az arannyal kiszorították a forgalomból. 1855-ben, 1856-ban és 1857-ben Franciaországban 41 580 000 font sterlinggel volt nagyobb az aranybehozatal, mint az aranykivitel, míg az ezüstkivitel 14 704 000 font sterlinggel nagyobb volt, mint az ezüstbehozatal. Valójában olyan országokban, ahol mind a két fém törvényes értékmérő, tehát mindkettőt el kell fogadni fizetésre, de mindenki tetszése szerint fizethet akár ezüsttel, akar arannyal, az értékben emelkedő fémnek ázsiója van, és árát, mint minden más áru, a túlbecsült fémmel méri, s csak az utóbbi szolgál értékmérőül. Az e téren szerzett történelmi tapasztalatok egyszerűen abban foglalhatók össze, hogy ahol két áru látja el törvényesen az értékmérő funkcióját, ott ténylegesen mindig csak az egyik tartja meg ezt a szerepet (*Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 52—53. old. [magyarul: 55—56. old.]).

[54] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Annak a furcsaságnak, hogy az uncia aranyat Angliában mint a pénzmérce egységét nem osztották fel egész számú hányadokra, a következő a magyarázata: „Érmerendszerünket eredetileg csak ezüst használatához idomították — ezért egy uncia ezüstöt mindig fel lehet osztani bizonyos megfelelő számú pénzdarabra; de mivel az aranyat csak későbbi időszakban vezették be a csak az ezüsthöz idomult érmerendszerbe, egy uncia aranyat nem lehet megfelelő számú pénzdarabbá verni" (*Maclaren:* „History of the Currency". London 1858. 16. old.).

sülése, ármérce mint megállapított fémsúly. Mint értékmérő arra szolgál, hogy a legkülönbözőbb áruk értékét árrá, képzelt aranymennyiséggé változtassa; mint ármérce ezeket az aranymennyiségeket méri. Az értékmérőn az áruk mérik magukat mint értékeket, az ármérce ellenben aranymennyiségeket mér egy aranymennyiségen, nem pedig egy aranymennyiség értékét a másik súlyán. Az ármérce számára meg kell állapítani egy bizonyos aranysúlyt mint mértékegységet. Itt, mint egynemű nagyságoknak minden más mértékmeghatározásánál, döntő fontosságú az, hogy a mértékviszonyok állandóak legyenek. Az ármérce tehát annál jobban teljesíti funkcióját, mennél inkább változatlanul egy és ugyanaz az aranymennyiség szolgál mértékegységül. Értékmérőül az arany csak azért szolgálhat, mert maga is munkatermék, tehát potenciálisan változó érték[55].

Mindenekelőtt világos, hogy az arany értékváltozása semmiképp sem csorbítja az árak mércéjeként betöltött funkcióját. Akárhogy változik is az arany értéke, különböző aranymennyiségek mindig ugyanabban az értékviszonyban maradnak egymással. Ha az arany értéke 1000%-kal csökkenne, 12 uncia aranynak változatlanul 12-szer akkora értéke lenne, mint 1 uncia aranynak, és az áraknál csak a különböző aranymennyiségeknek egymáshoz való viszonyáról van szó. Mivel másrészt értékének csökkenésével vagy növekedésével semmiképp sem változik 1 uncia arany súlya, éppoly kevéssé változik meg hányadainak súlya, és így az arany mint állandó ármérce, mindig ugyanazt a szolgálatot teszi, akárhogy változik is értéke.

Értékének változása értékmérő funkciójának teljesítésében sem akadályozza meg az aranyat. Az értékváltozás valamennyi árut egyidejűleg érinti, tehát caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] *változatlanul* hagyja kölcsönös viszonylagos értékeiket, habár *mindezek* az értékek most magasabb vagy alacsonyabb aranyárakban fejeződnek ki, mint azelőtt.

Amikor az árukat aranyban becsüljük meg, ugyanúgy mint amikor egy áru értékét valamely más áru használati értékében fejezzük ki, csak azt tételezzük fel, hogy az adott időben egy meghatározott aranymennyiség termelése bizonyos adott munkamennyiségbe kerül. Általában véve az áruárak mozgására az egyszerű viszonylagos értékkifejezés korábban kifejtett törvényei érvényesek.

Az áruárak általános növekedése, változatlan pénzérték esetében, csak akkor lehetséges, ha az áruértékek növekednek; változatlan áruértékek esetében pedig csak akkor, ha a pénz értéke csökken. És for-

[55] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Angol írásokban kimondhatatlan zűrzavar uralkodik az értékmérő (measure of value) és az ármérce (standard of value) körül. A funkciókat, s ezért nevüket is folytonosan összecserélik.

dítva. Az áruárak általános csökkenése, változatlan pénzérték esetében, csak akkor lehetséges, ha az áruértékek csökkennek; változatlan áruértékek esetében pedig csak akkor, ha a pénz értéke növekedik. Ebből tehát semmiképpen sem következik az, hogy a pénz értékének növekedése mindig az áruk árainak vele arányos csökkenését és a pénz értékének csökkenése az áruk árainak vele arányos növekedését vonja maga után. Ez csak olyan árukra érvényes, amelyeknek értéke változatlan marad. Olyan áruknak például, amelyeknek értéke a pénz értékével egyenlő mértékben és egyidejűleg növekedik, változatlan marad az ára. Ha értékük lassabban vagy gyorsabban növekedik, mint a pénz értéke, áraik csökkenésének, illetve növekedésének fokát az értéküknek és a pénz értékének a mozgása közötti különbség határozza meg stb.

Térjünk most vissza az árforma vizsgálatához.

A fémsúlyok *pénznevei* mindinkább elválnak eredeti *súlyneveiktől*, különböző okokból, amelyek között történelmileg döntők: 1) *Idegen pénz bevezetése* kevésbé fejlett népeknél, mint ahogy például a régi Rómában ezüst- és aranyérmék eleinte mint külföldi áruk voltak forgalomban. Ennek az idegen pénznek a nevei különböznek a hazai súlynevektől. 2) A gazdagság fejlődésével a kevésbé nemes fémet a nemesebb fém kiszorítja az értékmérő funkciójából. A rezet az ezüst, az ezüstöt az arany, akármennyire ellentmond is ez a sorrend minden költői kronológiának[56]. A *font* például egy valóságos font ezüstnek a pénzneve volt. Mihelyt azonban az arany kiszorítja az ezüstöt mint értékmérőt, ugyanaz a név talán $^1/_{15}$ stb. font aranyhoz fűződik, az arany és az ezüst értékviszonya szerint. A font mint pénznév és a font mint az arany közönséges súlyneve most elvált egymástól[57]. 3) A *fejedelmek* évszázadokon át folytatott *pénzhamisításai*, amelyek következtében a pénzérmék eredeti súlyából a valóságban csak a név maradt meg[58].

E történelmi folyamatok következtében népszokássá vált a fémsúlyok pénzneveinek különválasztása közönséges súlyneveiktől. Mivel a pénzmérce egyrészt merőben konvencionális, másrészt általános érvényűnek kell lennie, végül is törvényileg szabályozzák. A nemesfém bizonyos súlyrészét, például egy uncia aranyat, hivatalosan egész

[56] Ez a sorrend egyébként nem is általános történelmi érvényű.

[57] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Azok az érmék, amelyek ma már csak eszmeiek, minden nép legrégibb érméi, és egy ideig valamennyien reálisak voltak, s éppen mert reálisak voltak, számolásra szolgáltak" *(Galiani:* „Della moneta". 153. old.).

[58] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Így például az angol font az eredeti súlyának kevesebb, mint egyharmadát jelöli, az unió előtti skót font csak $^1/_{36}$-át, a francia livre $^1/_{74}$-ét, a spanyol maravedi kevesebbet, mint $^1/_{1000}$-ét, a portugál reis még sokkal kisebb töredékét.

számú hányadokra osztják, s ezeknek törvényes keresztnevet adnak, például font, tallér stb. Az ilyen egész számú hányadot, amely azután a pénz tulajdonképpeni mértékegysége, tovább osztják újabb, törvényes keresztnevekkel ellátott egész számú hányadokra, például shillingre, pennyre stb.[59] Továbbra is bizonyos meghatározott fémsúlyok a fémpénz mércéi. Csak a felosztás és az elnevezés változott.

Az árakat, vagyis azokat az aranymennyiségeket, amelyekké az áruk értékei eszmeileg átváltoztak, most tehát a pénznevekben, vagyis az aranymérce törvényesen érvényes *számolási neveiben* fejezik ki. Ahelyett tehát, hogy azt mondanák: egy quarter búza egyenlő egy uncia arannyal, Angliában azt mondják: egyenlő 3 font sterling 17 shilling 10½ pennyvel. Az áruk így pénzneveikben közlik egymással, hogy mit érnek, s a pénz *számolási pénzül* szolgál, valahányszor arról van szó, hogy egy dolgot mint értéket, tehát pénzformában rögzítsünk[60].

Egy dolog *neve* természetéhez képest egészen külsőleges valami. Semmit sem tudok az emberről, ha tudom, hogy egy embert Jakabnak hívnak. Ugyanígy a font, tallér, frank, dukát stb. *pénznevekben* az értékviszonynak minden nyoma eltűnik. Ezeknek a kabbalisztikus jeleknek a titkos értelme körül annál is inkább nagy a zűrzavar, mert a pénznevek az áruk *értékét* és ugyanakkor egy *fémsúly*, a pénzmérce egész számú hányadait fejezik ki[61]. Másrészt szükségszerű, hogy az *érték* az áruvilág testeinek tarka sokféleségétől eltérően e fogalomnélkülien dologi, de egyszersmind pusztán társadalmi formává fejlődjék tovább[62].

---

[59] Jegyzet a 2. kiadáshoz. David Urquhart úr „Familiar Words"-ében a következőt jegyzi meg arról a borzasztó (!) dologról, hogy manapság egy font (font sterling), az angol pénzmérték egysége, körülbelül ¼ uncia arannyal egyenlő: „Ez egy mérték meghamisítása, nem pedig egy mérce megállapítása." Az aranysúly e „hamis megnevezésében", mint mindenütt másutt, a civilizáció hamisító kezét látja.

[60] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Amikor Anakharsziszt megkérdezték, mire kell a helléneknek a pénz, azt felelte: számoláshoz" *(Athénaiosz:* „Deipnosophistai". IV. könyv, 49. 2. köt. [120. old.] Schweighäuser kiadása, 1802).

[61] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Mivel az arany ármérceként ugyanazokon a számolási neveken jelenik meg, mint az áruárak, tehát például egy uncia arany éppúgy 3 font sterling, 17 shilling és 10½ pennyben fejeződik ki, mint egy tonna vasnak az értéke, ezeket a számolási neveit az arany *érmeárának* nevezték el. Ebből az a furcsa elképzelés adódott, hogy az aranyat (illetve ezüstöt) saját anyagában becsülik fel, és hogy — minden más árutól eltérően — az államtól *rögzített* árat kap. Összetévesztették a meghatározott aranysúlyokra vonatkozó számolási nevek rögzítését e súlyok értékének rögzítésével" *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 52. old. [magyarul: 55. old.]).

[62] V. ö. „Elméletek a pénz mértékegységéről" a „Zur Kritik der politischen Oekonomie"-ban. 53. és köv. old. [magyarul: 56. és köv. old.]. Az *„érmeár"* emelésére illetve csökkentésére vonatkozólag szőtt fantáziákat, amelyeknek az a

Az ár az áruban tárgyiasult munka *pénzneve*. Az tehát, hogy az áru és az a pénzmennyiség, amelynek neve az áru ára, *egyenértékűek*, *tautológia*[63], hiszen általánosságban *egy áru* viszonylagos *értekkifejezése* mindig *két áru egyenértékűségének* a kifejezése. De ha az ár mint az áru értéknagyságának mutatója az áru pénzzel való csereviszonyának mutatoja, ebből nem kovetkezik a fordítottja, mármint hogy az áru *pénzzel való csereviszonyának* mutatója szükségszerűen *erteknagyságának* a mutatója is. Tegyuk fel, hogy azonos mennyiségű társadalmilag szukséges munka jelenik meg 1 quarter buzában és 2 font sterlingben (korulbelül ½ uncia aranyban). A 2 font sterling a quarter buza erteknagyságának pénzkifejezése, vagyis *ára*. Ha a korulmények megengedik, hogy 3 font sterlingre, vagy arra kényszerítenek, hogy 1 font sterlingre jegyezzék, akkor az 1 font sterling és a 3 font sterling mint a buza értékn*agyságanak* kifejezése túlságosan kicsiny, illetőleg tulságosan nagy, de mégis a buza *ára*, mert e ket pénzmennyiség először is a buza *értekformája*, penz, másodszor pedig a buza pénzzel való csereviszonyának mutatója. Változatlan termelési feltetelek vagy a munka változatlan termelőereje esetén a quarter buza ujratermelésére *ugyanannyi társadalmi munkaidot* kell fordítani, mint azelőtt. Ez a korulmeny nem fugg sem a búzatermelő, sem pedig a tobbi árutulajdonos akaratától. Az áru értéknagysága tehát a társadalmi munkaidőhoz való *szuksegszeru*, az áru letrejottenek folyamatában *bennerejlo* viszonyt fejez ki. Az értéknagyságnak árra való valtozásával ez a szukségszerű viszony egy árunak a rajta kívul létező penzáruval valo csereviszonyaként jelenik meg. Ebben a viszonyban azonban eppugy kifejeződhetik az áru értéknagysága, mint az a nála tobb vagy kevesebb, amiért az adott körulmények kozott az áru elidegeníthető. Az ar és értéknagyság *mennyisegi meg nem egyezésenek*, vagyis az ár es az értéknagyság elteresének a *lehetosege* tehát *magában az árformában* rejlik. Ez nem

---

lenyege, hogy az arany vagy az ezust torvenyesen meghatározott sulyrészeinek torvényes pénzneveit államilag nagyobb vagy kisebb sulyreszekre vigyék át, és ennek megfelelően például ¼ uncia aranybol a jovoben ne 20, hanem 40 shillinget verjenek, ezeket a fantaziákat, amennyiben nem az állam vagy magánosok hitelezoi ellen irányuló ügyetlen pénzugyi machinaciok, hanem gazdasagi „csodakurák" céljait szolgáljak, *Petty* oly kimeritoen tárgyalta a „Quantulumcumque concerning money To the Lord Marquess of Halyfax"-ben (1682), hogy mar kozvetlen utodai, *Sir Dudley North* és *John Locke*, a kesobbiekrol nem is beszelve, csak elsekelyesithették „Ha egy nemzet gazdagságát — mondja tobbek kozt — egy rendelettel meg lehetne tízszerezni, furcsa lenne, hogy kormányozoink nem adtak ki mar joval ezelott ilyen rendeleteket" (id mu, 36 old).

[63] „Vagy pedig bele kell egyeznunk abba, hogy egy milliőértek pénzben *többet er*, mint *vele egyenlő ertek* áruban" (*Le Trosne:* „De l'intérêt social". 922. old.), tehat „hogy az egyik ertek tobbet ér, mint a vele egyenlő másik".

fogyatékossága ennek a formának, hanem ellenkezőleg, egy olyan termelési mód adekvát formájává teszi, amelyben a szabály a szabálytalanságok káoszában csak mint az átlagok vakon ható törvénye érvényesülhet.

De az *árforma* nemcsak az értéknagyságnak és az árnak, vagyis az értéknagyságnak és saját pénzkifejezésének *mennyiségi* meg nem egyezését teszi lehetővé, hanem *minőségi* ellentmondást is rejthet magában, úgyhogy az ár tulajdonképpen meg is szűnik *érték*kifejezés lenni, habár a pénz nem egyéb, mint *értékformája* az áruknak. Dolgok, amelyek önmagukban véve nem áruk, például a lelkiismeret, a becsület stb., birtokosaik által pénzért áruba bocsáthatók, és ily módon, minthogy áruk van, *áruformára* tehetnek szert. Egy dolognak tehát formailag lehet *ára* anélkül, hogy *értéke* volna. Az árkifejezés itt *képzetes*, mint bizonyos matematikai nagyságok. Másrészt a képzetes árforma is — például a *meg nem művelt föld ára*, amelynek *nincs értéke*, mert nem tárgyiasul benne emberi munka — valóságos értékviszonyt vagy ebből levezetett vonatkozást rejthet magában.

Mint a viszonylagos értékforma általában, az ár is azzal fejezi ki egy áru, például egy tonna vas értékét, hogy az egyenérték meghatározott mennyisége, például egy uncia arany, közvetlenül kicserélhető vasra, de semmiképpen sem megfordítva, hogy a vas a maga részéről közvetlenül kicserélhető aranyra. Ahhoz tehát, hogy egy áru gyakorlatilag csereérték hatását fejtse ki, meg kell szabadulnia természetes testétől, csak képzelt aranyból valóságos arannyá kell változnia, még ha ez az átlényegülés „keserűbb" is neki, mint a hegeli „fogalomnak" a szükségszerűségből a szabadságba való átmenet, vagy mint a tengeri ráknak héja levetése, vagy Jeromos egyházatyának a megszabadulás régi bűnös énjétől[64]. *Valóságos* alakja mellett, mint például az, hogy vas, az árunak az árban *eszmei* értékalakja, vagyis *képzelt* aranyalakja lehet, de nem lehet egyszerre valóban vas és valóban arany. Ahhoz, hogy árat adjunk neki, elégséges, hogy képzelt arannyal *egyenlővé tegyük*. De arannyal kell *helyettesíteni*, hogy tulajdonosának olyan szolgálatot tegyen, mint egy általános egyenérték. Ha a vas tulajdonosa például egy örömáru tulajdonosával kerülne szembe, és arra hivatkoznék, hogy a vas *ára* már *pénzforma*, az örömtulajdonos azt felelné, amit Szent Péter felelt az égben Danténak, aki a hit*formulát* mondta fel neki:

[64] Jeromosnak ifjúságában sokat kellett küzdenie anyagi testével, mint ahogy a pusztában szép asszonyok látomásával vívott harca bizonyítja, öregségében viszont szellemi testével. „Gondolatban — mondja például — a világ bírája előtt álltam." „Ki vagy?" — kérdezte egy hang. „Keresztény vagyok." „Hazudsz", — dörgött a világ bírája. „*Csak Cicero követője vagy!*"

„Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."

[Megmérve már — hallottam újra tőle —
a hit pénzének mind ötvénye, súlya:
de erszényedben van-e hát belőle?

Ford. Babits Mihály.]

Az árforma magában foglalja az áruknak pénz ellenében való elidegeníthetőségét és ennek az elidegenítésnek a szükségszerűségét. Másrészt az arany csak azért funkcionál mint eszmei értékmérő, mert már a cserefolyamatban mint pénzáru forog. Az eszmei *értékmérőben* tehát a csengő pénz lappang.

2. Forgalmi eszköz

a) Az áruk átalakulása

Láttuk, hogy az áruk cserefolyamata ellentmondó és egymást kizáró vonatkozásokat zár magába. Az áru fejlődése nem szünteti meg ezeket az ellentmondásokat, de megteremti azt a *formát*, amelyben mozoghatnak. Ez általában az a módszer, amellyel valóságos ellentmondások megoldódnak. Például ellentmondás, hogy egy test állandóan egy másikba esik és éppoly állandóan távolodik tőle. Az ellipszis egyike azoknak a mozgási formáknak, amelyekben ez az ellentmondás meg is valósul, s ugyanúgy meg is oldódik.

Amennyiben a cserefolyamat árukat abból a kézből, amelyben *nem-használati értékek*, átvisz abba a kézbe, amelyben *használati értékek*, annyiban *társadalmi anyagcsere*. Az egyik hasznos munkamód terméke helyettesíti a másik hasznos munkamód termékét. Ha már egyszer az áru elért arra a helyre, ahol használati értékül szolgál, a fogyasztás területére kerül az árucsere területéről. Minket itt csak az utóbbi érdekel. Az egész folyamatot tehát alaki oldaláról kell vizsgálnunk, tehát csak *az áruk alakcseréjét*, illetve *átalakulását*, amely a társadalmi anyagcserét közvetíti.

Ennek az alakcserének semmiképpen sem kielégítő felfogása, nem is beszélve a magát az értékfogalmat körülvevő homályról, annak a körülménynek tulajdonítható, hogy *egy* áru minden alakcseréje *két* áru, egy közönséges áru és a pénzáru cseréjében megy végbe. Ha csak ezt az *anyagi* mozzanatot, az árunak aranyra való cserélését vesszük szemügyre, akkor éppen azt nem vesszük észre, amit látnunk kellene, tudniillik, hogy az *alakkal* mi történik. Nem vesszük észre, hogy az arany mint puszta áru nem pénz, és hogy a többi áru az árában az aranyra mint *saját pénzalakjára* vonatkoztatja magát.

Az áruk mindenekelőtt nem megaranyosodva, nem megcukrosodva, anyaszült formájukban lépnek be a cserefolyamatba. A cserefolyamatban *az áru kettéhasad árura és pénzre*, létrejön egy külső ellentét, amelyben az áruk a használati érték és az érték közötti benső ellentétüket jelenítik meg. Ebben az ellentétben az *áruk mint használati értékek* a *pénzzel mint csereértékkel* lépnek szembe. Másrészt az ellentét mindkét oldala *áru*, tehát mindegyik a *használati érték és érték egysége*. De a különbségeknek ez az egysége az egyik póluson *fordítva* jelenik meg, mint a másikon, és ezáltal egyszersmind kölcsönös vonatkozásukat fejezi ki. Az áru *reálisan* használati érték, értékvolta *csak eszmeileg* jelenik meg *az árban*, amely a vele szembenálló *aranyra* mint *reális értékalakjára* vonatkoztatja. És fordítva, az aranyanyag csak *értéknek az anyagiasulása, pénz*. Tehát *reálisan csereérték*. *Használati értéke* még csak *eszmeileg* jelenik meg a viszonylagos értékkifejezések sorában, amelyben a vele szembenálló árukra mint *saját reális használati alakjainak összességére* vonatkozik. Az áruknak ez ellentétes formái *cserefolyamatuk valóságos mozgási formái*.

Mármost kísérjünk el valamely árutulajdonost, például régi ismerősünket, a vászonszövőt, a cserefolyamat színterére, az *árupiacra*. Árujának, a 20 rőf vászonnak, *meghatározott ára* van. Ára 2 font sterling. Kicseréli 2 font sterlingre, és, régivágású ember lévén, ismét kicseréli a 2 font sterlinget egy ugyanolyan árú családi bibliára. A vásznat, amely számára csak áru, értékhordozó, elidegeníti arany fejében, a vászon értékalakja fejében, és ebből az alakból újra elidegeníti más áru fejében, biblia fejében, amely viszont mint használati érték a szövő házába vándorol, hogy ott ájtatos szükségleteket elégítsen ki. Az áru cserefolyamata tehát *két ellenkező és egymást kiegészítő átalakulásban* megy végbe — *az árunak pénzzé való átváltozásában és pénzből áruvá való visszaváltozásában*[65]. Az áruátalakulás mozzanatai egyszersmind az árutulajdonos ügyletei: *eladás* — az áru kicserélése pénzre; *vétel* — a pénz kicserélése árura, és a két művelet egysége — *eladás vétel céljából*.

Ha mármost a vászonszövő szemügyre veszi az ügylet végeredményét, bibliája van vászon helyett, eredeti áruja helyett egy másik áru, amelynek ugyanannyi az értéke, de más a hasznossága. Ugyanígy szerzi meg a többi létfenntartási és termelési eszközét is. *Az ő szem-*

[65] „A ... tűz pedig mindenre átváltódik, mondja Hérakleitosz, és minden a tűzre, mint ahogy aranyra a javak és javakra az arany" (*F. Lassalle:* „Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln". Berlin 1858. I. köt. 222. old.). Lassalle jegyzete ehhez a helyhez, 224. old. 3. jegyzet, a pénzt helytelenül puszta értékjelnek mondja.

szögéből az egész folyamat csak munkatermékének idegen munkatermékre való cseréjét, a termékcserét közvetíti.

Az áru cserefolyamata tehát a következő alakcsere formájában történik:

Áru—Pénz—Áru.
Á—P—Á.

Anyagi tartalmát tekintve a mozgás *Á—Á*, áru cseréje áruval, a társadalmi munka anyagcseréje, amelynek eredményében maga a folyamat véget ér.

Á—P. Az áru első átalakulása, vagyis az eladás. Az áru*érték* átugrása az árutestből az aranytestbe, ez, ahogy máshol neveztem, az áru salto mortaléja [halálugrása]. Ha nem sikerül, nem bukik ugyan az áru, de bukik az árutulajdonos. Munkáját a munka társadalmi megosztása ugyanolyan egyoldalúvá teszi, mint amilyen sokoldalúvá teszi szükségleteit. Éppen ezért terméke az ő számára csak *csereérték*. Általános, társadalmilag érvényes egyenértékformára azonban csak a pénzben tesz szert, a pénz pedig másnak a zsebében van. Ahhoz, hogy onnan kicsalja, mindenekelőtt az szükséges, hogy az áru *használati érték* legyen a pénztulajdonos számára, hogy tehát a ráfordított munka társadalmilag hasznos formában legyen felhasználva, vagyis, hogy e munka a *társadalmi munkamegosztás* tagjának bizonyuljon. De a munkamegosztás *természetadta termelési organizmus*, amelynek szálai az árutermelők háta mögött szövődtek és szövődnek továbbra is. Lehet, hogy az áru valamilyen új munkamódnak a terméke, amely, úgymond, egy újonnan keletkezett szükségletet elégít ki, vagy saját szakállára most akar szükségletet teremteni. Valamely különleges munkaművelet, amely tegnap még egy és ugyanazon árutermelő sok műveletének egyike volt, ma talán kiszakad ebből az összefüggésből, önállósul, és éppen ezért *résztermékét mint önálló árut* küldi a piacra. A körülmények lehetnek érettek vagy nem érettek ehhez a különválási folyamathoz. A termék ma társadalmi szükségletet elégít ki. Holnap talán egészben vagy részben kiszorítja helyéről egy hasonló termékfajta. Még akkor is, ha a munka, mint vászonszövőnk munkája, a társadalmi munkamegosztás szabadalmazott láncszeme, ezzel még semmiképp sincsen biztosítva éppen az *ő* 20 rőf vásznának használati értéke. Ha a társadalom vászonszükségletét — és ennek éppúgy megvan a mértéke, mint minden másnak — a vászonszövő vetélytársai már kielégítették, barátunk terméke fölössé, fölöslegessé és ezáltal haszontalanná válik. Ajándék lónak nem nézik a fogát, de ő nem azért megy a piacra, hogy ajándékokat osztogasson. De tegyük fel, bebizonyul, hogy termékének van használati értéke, és ezért ez az áru pénzt

vonz. A kérdés most az, mennyi pénzt vonz? A felelet persze már előre benne van az áru árában, értéknagyságának mutatójában. Eltekintünk az árutulajdonos esetleges tisztán szubjektív számolási hibáitól, amelyek a piacon rögtön objektíven korrigálódnak. Tegyük fel, hogy termékére csak a munkaidő társadalmilag szükséges átlagát fordította. Az áru ára tehát csak pénzneve a társadalmi munka benne tárgyiasult mennyiségének. De a vászonszövés hagyományos termelési feltételei vászonszövőnk engedélye és tudta nélkül erjedésnek indultak. Ami tegnap kétségtelenül az egy rőf vászon termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő volt, ma már nem az, mint ahogy a pénztulajdonos nagybuzgón kimutatja barátunk különböző vetélytársainak árjegyzékeiből. Barátunk szerencsétlenségére sok takács van a világon. Tegyük fel végül, hogy minden a piacon található vég vászon csak a társadalmilag szükséges munkaidőt tartalmazza. A végek összessége ennek ellenére tartalmazhat fölöslegesen rájukfordított munkaidőt. Ha a piac gyomra nem tudja befogadni az egész vászonmennyiséget, rőfönként 2 shillinges normál-áron, ez azt bizonyítja, hogy a társadalmi összmunkaidő túlságosan nagy részét fejtették ki vászonszövés formájában. A hatás ugyanaz, mintha mindegyik vászonszövő a társadalmilag szükséges munkaidőnél többet fordított volna egyéni termékére. Itt azonban az a szabály: aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók. A piacon levő minden vászon csak *egy* kereskedelmi cikknek számít, mindegyik vég csak hányadnak. Hiszen minden egyéni rőf értéke valójában egynemű emberi munka egyazon társadalmilag meghatározott mennyiségének anyagiasulása*.

Mint látjuk, az áru szereti a pénzt, de „the course of true love never does run smooth" [a hű szerelmet akadály gyötörte mindig]**. A társadalmi termelési organizmusnak — amely szétszórt tagjait [membra disjecta] a munkamegosztás rendszerében jeleníti meg — *mennyiségi* tagozódása éppoly természetadta véletlen, mint a *minőségi*. Árutulajdonosaink tehát felfedezik, hogy a munkának ugyanaz a megosztása, amely őket *független magántermelőkké* teszi, a társadalmi termelési folyamatot és az ő viszonyaikat ebben a folyamatban *tőlük függetlenné teszi*, hogy a személyek egymástól való függetlenségét kiegészíti egy mindenirányú dologi függőség rendszere.

A munka megosztása a munkaterméket áruvá változtatja, és ezzel szükségessé teszi pénzzé való átváltoztatását. Ugyanakkor véletlenné

---

* 1878 november 28-án N. F. Danyielszonhoz, a „Tőke" orosz fordítójához intézett levelében Marx a következőképpen változtatja meg az utolsó mondatot: „Hiszen minden egyéni rőf értéke valójában csak a rőfök összmennyiségére fordított társadalmi munkamennyiség egy részének anyagiasulása." — *Szerk.*

** *Shakespeare:* „A Midsummer-night's Dream". **Ford. Arany János.** — *Szerk.*

teszi, sikerül-e ez az átlényegülés. De itt a jelenséget *tisztán* kell szemügyre vennünk, tehát normális lefolyását kell feltételeznünk. Ha egyébként egyáltalán lefolyik, ha tehát az áru nem eladhatatlan, mindig végbemegy ennek *alakcseréje*, bár nem-normálisan ebben az alakcserében szubsztancia — értéknagyság — elveszhet vagy hozzátevődhet.

Az egyik árutulajdonosnak arany helyettesíti az árját, a másiknak áru az aranyát. Az *érzékelhető* jelenség az, hogy az áru és az arany, a 20 rőf vászon és a 2 font sterling, *gazdát, illetve helyet cserél*, azaz *kicserélődik*. De *mire* cserélődik az áru? Saját általános értékalakjára. És mire az arany? Használati értékének egy *különleges* alakjára. Miért van az, hogy az *arany* mint *pénz* lép fel a vászonnal szemben? Azért, mert a vásznat 2 font sterlinges *ára*, vagyis pénzneve már az *aranyra mint pénzre* vonatkoztatja. Az áru *elidegenül* eredeti áruformájától, amikor *elidegenítik*, vagyis abban a pillanatban, amikor használati értéke valóban magához vonzza az árában csak elképzelt aranyat. Amikor tehát az áru *ára*, vagyis csak eszmei értékformája *realizálódik*, egyúttal, megfordítva, realizálódik a pénznek csak eszmei használati értéke, amikor az áru pénzzé változik, egyúttal a pénz is áruvá változik. Ez az *egy* folyamat *kétoldalú folyamat*, az egyik pólusról, az árutulajdonos szemszögéből nézve *eladás*, az ellenpólusról, a pénztulajdonos szemszögéből nézve *vétel*. Vagyis az *eladás vétel*, *Á—P* egyúttal *P—Á*[66].

Eddig nem ismerünk más gazdasági viszonyt az emberek között, csak az árutulajdonosok viszonyát, amelyben idegen munkaterméket csak úgy sajátíthatnak el, hogy sajátjukat elidegenítik. Tehát az egyik árutulajdonossal szemben a másik csak azért léphet fel mint pénztulajdonos, mert munkatermékének *természeténél fogva* pénzformája van, munkaterméke tehát pénzanyag, arany stb., vagy pedig azért, mert saját áruja már átvedlett és levetette eredeti használati formáját. Ahhoz, hogy az arany mint pénz funkcionálhasson, valamely ponton természetesen az árupiacra kell lépnie. Ez a pont termelési forrásánál van, ahol mint közvetlen munkatermék ugyanolyan értékű más munkatermékre cserélődik. De ettől a perctől mindig *realizált áruárakat* fejez ki[67]. Nem nézve azt, hogy az aranyat termelési forrásánál árura cserélik, az arany minden árutulajdonos kezében saját el-

[66] „Minden eladás vétel" *(Dr. Quesnay:* „Dialogues sur le commerce et les travaux des artisans". „Physiocrates". Daire kiadása, 1. rész, Párizs 1846. 170. old.), vagy ahogyan „Maximes générales"-jában mondja Quesnay: „Eladni annyi, mint venni."

[67] „Az egyik áru árát csak egy másik áru árával fizethetjük meg" *(Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques". „Physiocrates", Daire kiadása, II. rész, 554. old.).

idegenített árujának elidegenült formája, az *eladásnak*, vagyis az *első áruátalakulásnak*, az *Á—P*-nek a terméke[68]. Eszmei pénzzé, vagyis *értékmérővé* azért lett az arany, mert valamennyi áru benne mérte értékét és ily módon saját használati alakja *képzelt* ellenkezőjévé, értékalakjává tette. *Valóságos pénzzé* azért lesz, mert az áruk, mindenirányú elidegenítésük révén, az aranyat valóban elidegenült vagy átváltozott használati alakjukká, tehát valóságos értékalakjukká tették. Értékalakjában az áru eltünteti minden nyomát természetadta használati értékének és annak a különleges hasznos munkának, melynek eredetét köszönheti, hogy így begubózzon különbség nélküli emberi munka egynemű társadalmi anyagiasulásába. A pénzen tehát nem látszik, miféle áru volt az, amely pénzzé változott. Pénzformájában az egyik áru ugyanolyan, mint a másik. A pénz tehát lehet ganéj, habár a ganéj nem pénz. Tegyük fel, hogy az a két aranypénz, amelyért vászonszövőnk árját eladja, egy quarter búza átváltozott alakja. A vászon eladása, *Á—P*, egyúttal vétele, *P—Á*. De mint a *vászon eladása* ez a folyamat olyan mozgást kezd meg, amely ennek ellentétével végződik, a *biblia vételével*; mint a *vászon vétele* olyan mozgást fejez be, amely ennek ellentétével kezdődött, a *búza eladásával*. *Á—P* (vászon — pénz), az *Á—P—Á* (vászon — pénz — biblia) első szakasza egyúttal *P—Á* (pénz—vászon), egy másik *Á—P—Á* (búza—pénz—vászon) mozgás utolsó szakasza. *Egy áru első átalakulása*, áruformából pénzzé való átváltozása, mindig egyúttal *egy másik áru* másik, *ezzel ellenkező átalakulása*, pénzformából áruvá való visszaváltozása[69].

P—Á. Az áru második vagy befejező átalakulása: a vétel. — Minden más áru elidegenült alakja, vagyis általános elidegenítésének terméke lévén, a pénz *az abszolút elidegeníthető áru*. Minden árat visszafelé olvas, és ily módon tükröződik minden árutestben, mint anyagban, amely odaadja magát a pénz áruvá-válásához. Ugyanakkor az árak, ezek a szerelmes szemek, amelyekkel az áruk a pénzre kacsintanak, megmutatják átváltozási képességének *korlátait*, tudniillik saját *mennyiségét*. Mivel az áru pénzzé válva eltűnik, a pénzen nem látható, hogyan került birtokosa kezébe, vagyis hogy *mi* változott ezzé a pénzzé. Non olet [nincs szaga], akárhonnan ered is. Ha egyrészt eladott árukat képvisel, akkor másrészt vehető árukat képvisel[70].

---

[68] „Ahhoz, hogy meglegyen ez a pénzünk, először el kellett, hogy adjunk" (ugyanott, 543. old.).

[69] Kivétel, mint ahogy előbb megjegyeztük, az arany-, illetve ezüsttermelő, aki termékét kicseréli anélkül, hogy előzőleg eladta volna.

[70] „Ha a pénz kezünkben azokat a dolgokat képviseli, amelyeket *venni* óhajtunk, azokat a dolgokat is képviseli, amelyeket ezért a pénzért *eladtunk*" (*Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel etc." 586. old.).

P—Á, a vétel, egyúttal eladás, *Á—P*; egy áru utolsó átalakulása tehát egyúttal egy másik áru első átalakulása. Vászonszövőnk számára árujának életpályája a bibliával zárul, amelyre a 2 font sterlinget visszaváltoztatta. A biblia eladója viszont a vászonszövőtől kapott 2 font sterlinget pálinkává változtatja. *P—Á*, az *Á—P—Á* (vászon—pénz—biblia) végső szakasza egyúttal *Á—P*, az *Á—P—Á* (biblia—pénz—pálinka) első szakasza. Mivel az árutermelő csak egyféle terméket készít, gyakran nagyobb tömegekben *adja el*, míg sokféle szükséglete arra kényszeríti, hogy a realizált árat, vagyis a kapott pénzösszeget mindig számos *vételre* aprózza fel. Egy *eladás* tehát különböző áruk *sok vételébe* torkollik. *Egy* áru végső átalakulása tehát bizonyos *összege más áruk első átalakulásainak*.

Ha mármost egy áru, például a vászon, *összátalakulását* vesszük szemügyre, mindenekelőtt azt látjuk, hogy két ellenkező és egymást kiegészítő mozgásból áll: *Á—P* és *P—Á*. Az árunak ez a két ellenkező változása az árutulajdonos két ellenkező társadalmi folyamatában megy végbe és két ellenkező gazdasági *jellegében* tükröződik. Mint az eladás szereplője *eladóvá*, mint a vétel szereplője *vevővé* válik. De miként az áru mindegyik változásában mind a két forma, az áruforma és a pénzforma, egyidejűleg létezik, csak éppen ellenkező pólusokon, úgy ugyanazzal az árutulajdonossal mint eladóval egy másik vevő és mint vevővel egy másik eladó áll szemben. Ahogy egy és ugyanaz az áru egymásután végigmegy a két fordított változáson, áruból pénzzé és pénzből áruvá lesz, egy és ugyanaz az árutulajdonos is váltogatja az eladó és a vevő szerepét. Ezek tehát nem szilárd, hanem az áruforgalmon belül állandóan személyeket cserélő jellegek.

Egy áru összátalakulása legegyszerűbb formájában *négy végpontot* és *három personae dramatist* [szereplő személyt] tételez fel. Először az áruval szembe lép a pénz mint ennek értékalakja, amelynek túlnan, más zsebében, dologian szilárd realitása van. Az árutulajdonossal tehát szembe lép egy pénztulajdonos. Mihelyt mármost az áru pénzzé változik, az utóbbi az áru *tovatűnő egyenértékformájává* lesz, amelynek használati értéke vagy tartalma az innenső oldalon más árutestekben van meg. Mint az első áruváltozás végpontja, a pénz ugyanakkor a másodiknak a kiindulópontja. Ily módon az első aktus eladója vevő lesz a másodikban, ahol egy harmadik árutulajdonos eladóként lép fel vele szemben[71].

Az áruátalakulás két fordított mozgási szakasza *körforgást* alkot: áruforma, az áruforma levetése, visszatérés az áruformához. Minden-

[71] „Ennélfogva van négy végpont és három szerződő fél, akik közül az egyik kétszer lép fel" *(Le Trosne:* „De l'intérêt social". 908. old.).

esetre *maga az áru* itt ellentétes módon van meghatározva. A kiindulóponton nem-használati érték, a végponton használati érték tulajdonosa számára. Így a pénz először ama szilárd értékkristályként jelenik meg, amellyé az áru átváltozik, hogy azután az áru puszta egyenértékformájaként szertefoszoljon.

Az a két átalakulás, amely *egy* áru körforgását alkotja, ugyanakkor *két másik árunak* fordított irányú részátalakulása. Ugyanaz az áru (a vászon) megnyitja saját átalakulásainak a sorát és lezárja egy másik áru (a búza) összátalakulását. Első változása, az eladás közben ezt a két szerepet saját személyében játssza. Mint arany-báb ellenben, amelynek formájában maga megjárja azt az utat, amelyet halandó el nem kerülhet, egyúttal befejezi egy harmadik áru első átalakulását. A körforgás, amelyet minden áru átalakulásainak sora megtesz, kibogozhatatlanul összefonódik tehát más áruk körforgásaival. Az összfolyamat mint *áruforgalom* jelenik meg.

Az áruforgalom nemcsak formálisan, hanem lényegileg is különbözik a közvetlen termékcserétől. Vessünk csak egy pillantást az imént vázolt folyamatra. A vászonszövő feltétlenül vásznat cserélt ki bibliára, saját áruját idegenre. De ez a jelenség csak az ő szempontjából igaz. A bibliaügynök, aki a hűvössel szemben a tüzeset részesíti előnyben, nem gondolt arra, hogy vászonra cseréljen bibliát, mint ahogy a vászonszövő sem tud semmit arról, hogy búzát cseréltek ki az ő vásznára stb. *B* áruja helyettesíti *A* árját, de *A* és *B nem* cserélik ki *kölcsönösen* áruikat. A valóságban előfordulhat, hogy *A* és *B* kölcsönösen egymástól vásárolnak, de ez a különleges vonatkozás semmiképpen sem következik az áruforgalom általános viszonyaiból. Egyrészt azt látjuk itt, miként töri át az árucsere a közvetlen termékcsere *egyéni és helyi korlátait*, és miként fejleszti ki az emberi munka anyagcseréjét. Másrészt kifejlődik a cselekvő személyek ellenőrzésén kívül eső, társadalmi természeti összefüggések egész köre. A takács csak azért adhat el vásznat, mert a paraszt *már eladott* gabonát, a hevesvérű csak azért adhat el bibliát, mert a takács már eladott vásznat, a pálinkafőző csak azért adhat el tüzes vizet, mert a másik már eladta az örök élet vizét stb.

A forgalmi folyamat ezért, a közvetlen termékcserétől eltérően, nem is ér véget a használati értékek hely-, illetve gazdacseréjével. A pénz nem tűnik el azért, mert *egy* áru átalakulásainak sorából végül kiesik. Mindig újra lecsapódik a forgalomnak egy-egy olyan helyén, amelyet az áruk kiürítettek. Például a vászon összátalakulásában: *vászon — pénz — biblia*, először a vászon esik ki a forgalomból, pénz lép a helyébe, azután a biblia esik ki a forgalomból, pénz lép a helyébe. Amikor az árut áruval helyettesítik, egy harmadiknak a

kezében a pénzáru marad meg[72]. A forgalom állandóan pénzt izzad ki.

Mi sem ostobább annál a dogmánál, hogy mivel minden eladás vétel és vice versa [fordítva], az áruforgalom szükségszerűen magában foglalja az eladások és vételek egyensúlyát. Ha ezzel azt akarják mondani, hogy a valóban végrehajtott eladások száma egyenlő a vételek számával, ez közönséges tautológia. Ezzel a dogmával azonban azt akarják bizonyítani, hogy az eladó magával hozza a piacra vevőjét. A vétel és az eladás *azonos művelet* mint *két polárisan ellenkező személy*, az árutulajdonos és a pénztulajdonos kölcsönös vonatkozása. A vétel és az eladás *két polárisan ellenkező művelet* mint *ugyanannak* a személynek cselekedetei. Az eladás és vétel azonossága tehát magában foglalja azt, hogy az áru *haszontalanná* válik, ha a forgalom alkimista retortájába dobva nem *mint pénz* kerül ki belőle, ha az árutulajdonos nem tudja eladni, tehát a pénztulajdonos nem vásárolja meg. Ez az azonosság továbbá azt tartalmazza. hogy a folyamat, ha sikerül, az áru bizonyos nyugvópontját, életszakaszát alkotja, amely hosszabb vagy rövidebb ideig tarthat. Minthogy az áru *első átalakulása* egyúttal eladás és vétel, ez a részfolyamat egyúttal önálló folyamat is. A vevő birtokában van az áru, az eladó birtokában a pénz, vagyis olyan áru, amely megőrzi forgalomképes alakját, függetlenül attól, hogy előbb vagy utóbb jelenik meg ismét a piacon. Senki sem adhat el, ha más valaki nem vásárol. De senkinek sem kell azonnal vásárolnia, mert maga eladott. A forgalom éppen azzal dönti le a termékcsere időbeli, helyi és egyéni korlátait, hogy a termékcserében a saját termék kicserélése és az idegen munkatermék becserélése között meglevő *közvetlen azonosságot* az eladás és a vétel *ellentétére hasítja*. Az, hogy az önállóan egymással szembe lépő folyamatok *belső egységet* alkotnak, éppannyira azt is jelenti, hogy belső egységük külső *ellentétekben* mozog. Ha az egymást kiegészítő, s ezért belsőleg önállótlan folyamatok külső önállósulása bizonyos pontot ér el, az egység erőszakosan érvényt szerez magának — *válság* útján. Az árunak az a benne rejlő ellentéte, amely a használati érték és az érték között fennáll, az az ellentét, hogy a magánmunkának egyúttal közvetlen társadalmi munkaként kell kifejeződnie, hogy a különleges konkrét munka egyúttal csak mint elvont általános munka jön számba, az ellentét a dolog megszemélyesülése és a személyek eldologiasodása között, — ez a benső ellentmondás az áruátalakulás ellentéteiben jut kifejlett *mozgási formáihoz*. Ezek a formák tehát magukban foglalják a válságok *lehe-*

[72] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Akármilyen kézzelfogható is ez a jelenség, a közgazdászok — kivált a szokvány szabadkereskedő [Freihändler vulgaris] — a legtöbbször mégsem veszik észre.

tőség[illegible], de csakis a lehetőségüket. Ahhoz, hogy ez a lehetőség valósággá fejlődjék, egy egész sereg olyan viszony szükséges, amelyek az egyszerű áruforgalom szemszögéből nézve még egyáltalán nem léteznek[73].

Mint az áruforgalom közvetítője, a pénz a *forgalmi eszköz* funkciójára tesz szert.

b) A pénz forgása

Az alakcsere, amelyben a munkatermékek anyagcseréje végbemegy, az *Á—P—Á*, feltételezi, hogy ugyanaz az érték *mint áru* a folyamat kiindulópontja, és *mint áru* visszatér ugyanahhoz a ponthoz. Az áruk e mozgása tehát *körforgás*. Másrészt ugyanez a forma kizárja a pénz körforgását. Eredménye *a pénz folytonos eltávolodása* kiindulópontjától, nem pedig az ahhoz való visszatérés. Amíg az eladó kezében tartja áruja átváltozott alakját, a pénzt, addig az áru az első átalakulás stádiumában van, vagyis körforgásának csak az első felét tette meg. Ha a folyamat, *eladás vétel céljából*, befejeződött, a pénz is megint eltávozott eredeti tulajdonosa kezéből. Igaz, hogy ha a vászonszövő, miután a bibliát megvette, újra elad vásznat, a pénz is visszatér kezébe. De nem az első 20 rőf vászon körforgása folytán tér vissza, sőt éppen ezáltal került a vászonszövő kezéből a biblia eladója kezébe. Csak úgy tér vissza, hogy a vászonszövő ugyanazt a forgalmi folyamatot *megújítja*, vagyis megismétli újabb áruval, és ez a folyamat ugyanazzal az eredménnyel végződik, mint az előbbi. Az a mozgási forma tehát, amelyet az áruforgalom a pénznek közvetlenül ad, a pénz folytonos eltávolodása a kiindulóponttól, az egyik árutulajdonos kezéből a másikéba való átmenete, vagyis *forgása* (currency, cours de la monnaie).

A pénz forgása *ugyanannak* a folyamatnak állandó, egyhangú ismétlődése. Az áru mindig az eladó oldalán van, a pénz pedig mindig a vevő oldalán, mint *vásárlóeszköz*. Mint vásárlóeszköz funkcionál

[73] V. ö. *James Millről* szóló megjegyzéseimmel; „Zur Kritik etc." 74—76. old. [magyarul: 76—77. old.]. A közgazdaságtani apologetika módszerére itt két dolog jellemző. *Először*, azonosítja az áruforgalmat és a közvetlen termékcserét, oly módon, hogy egyszerűen *elvonatkoztat* különbségeiktől. *Másodszor*, megkísérli tagadni a *tőkés termelési folyamat* ellentmondásait, oly módon, hogy a termelés szereplőinek viszonyait feloldja azokban az egyszerű viszonyokban, amelyek az áruforgalomból fakadnak. De az árutermelés és az áruforgalom olyan jelenségek, amelyek a legkülönbözőbb termelési módok sajátjai, bár különböző terjedelemben és különböző jelentőséggel. Nem tudunk tehát még semmit e termelési módok differentia specificájáról [sajátos különbségéről], és ezért nem ítélhetjük meg őket, ha csak az áruforgalom valamennyiüknél közös, elvont kategóriáit ismerjük. Egyetlen más tudományban sem fontoskodnak annyit elemi közhelyekkel, mint a politikai gazdaságtanban. Például *J. B. Say* ítéletet merészel mondani a *válságokról*, mert tudja, hogy az áru *termék*.

azáltal, hogy az áru *árát realizálja*. Az áru árának a realizálásával az árut az eladó kezéből a vevő kezébe viszi át, míg maga ugyanakkor a vevő kezéből az eladóéba távolodik, hogy ugyanezt a folyamatot egy másik áruval megismételje. Hogy a pénz mozgásának ez az egyoldalú formája az áru kétoldalú formamozgásából ered, azt homály takarja. Maga az áruforgalomnak a természete kelti az ellenkező látszatot. Az áru első átalakulása nemcsak mint a pénz mozgása látható, hanem mint az áru saját mozgása is, második átalakulása azonban csak mint a pénz mozgása látható. Körforgása első felében az áru helyet cserél a pénzzel. Így használati alakja egyúttal kiesik a forgalomból, s a fogyasztásba kerül[74]. Értékalakja, vagyis pénzlárvája lép a helyébe. Körforgásának második felét már nem saját természetes burkában, hanem aranyburkában teszi meg. A mozgás *folytonossága* ily módon csak a pénz osztályrésze lesz, és ugyanaz a mozgás, amely az áru szempontjából két ellenkező folyamatot foglal magában, *a pénz saját mozgásaként* mindig ugyanazt a folyamatot foglalja magában, a pénz helycseréjét mindig más és más áruval. Ezért az a látszat, hogy az áruforgalom eredményét, mármint az egyik áru helyettesítését más áruval, nem az áru saját alakcseréje közvetíti, hanem a pénznek az a *funkciója*, hogy *forgalmi eszköz*, amely az önmagukban véve mozdulatlan árukat forgatja, s így átviszi abból a kézből, amelyben nem-használati értékek, abba a kézbe, melyben használati értékek, tehát mindig a saját mozgásával ellenkező irányban. A forgalmi eszköz az árukat folyton eltávolítja a forgalom területéről, mégpedig oly módon, hogy a forgalomban állandóan a helyükre lép és ezzel saját kiindulópontjától eltávolodik. Ezért, bár a pénz mozgása csak az áruforgalom kifejezése, a látszat éppen ellenkezőleg az, hogy az áruforgalom csak a pénz mozgásának eredménye[75].

Másrészt a pénz csak azért funkcionál forgalmi eszközként, mert az áruk önállósult értéke. A pénznek mint forgalmi eszköznek a mozgása tehát a valóságban csak az áruk saját formamozgása. Ennek tehát érzékileg is vissza kell tükröződnie a pénz forgásában. Például a vászon először áruformáját pénzformájává változtatja. Első átalakulásának, az *Á—P*-nek végpontja, a pénzforma, később utolsó átalakulásának, a *P—Á* mozgásnak, bibliává való visszaváltozásának kezdőpontjává lesz. De mindkét alakcsere áru és pénz

[74] Még akkor is, ha az árut újra meg újra eladják — ez a jelenség számunkra itt még nem létezik —, az utolsó végleges eladással kiesik a forgalom területéről és a fogyasztás területére kerül, hogy itt létfenntartási eszközül vagy termelési eszközül szolgáljon.

[75] „Ennek (a pénznek) nincs más mozgása, mint az, amelyre a termékek indítják" *(Le Trosne:* „De l'intérêt social". 885. old.).

cseréje útján, *kölcsönös helycseréjük* útján megy végbe. Ugyanazok a pénzdarabok jutnak *mint az áru elidegenült alakja* az eladó kezébe, és hagyják el azt mint *az áru abszolút elidegeníthető alakja*. Kétszer változtatják helyüket. A vászon első átalakulása e pénzdarabokat a takács zsebébe juttatja, a második megint kiveszi belőle. Ugyanannak az árunak két ellenkező alakcseréje tehát visszatükröződik abban, hogy a pénz kétszer helyet cserél ellenkező irányban.

Ha ellenben csak egyoldalú áruátalakulásokra kerül sor — puszta eladásokra vagy puszta vételekre, ahogy tetszik —, ugyanaz a pénz is csak egyszer cserél helyet. Második helycseréje mindig az áru második átalakulását fejezi ki, azt, hogy pénzből visszaváltozik áruvá. Ugyanazon pénzdarabok helycseréjének gyakori ismétlődésében nemcsak egyetlen áru átalakulásainak sora tükröződik, hanem általában az áruvilág számtalan átalakulásának egymásbafonódása is. Egyébként egészen magától értetődik, hogy mindez csak az itt tárgyalt formára, az egyszerű áruforgalomra érvényes.

Minden áru, mihelyt először belép a forgalomba, első alakcseréjekor, kiesik a forgalomból, amelybe mindig új áru lép be. A pénz ellenben mint forgalmi eszköz folytonosan a forgalom területén tartózkodik és folyton ott kóborol. Felmerül tehát a kérdés, *mennyi pénzt* szív fel állandóan ez a terület.

Egy országban naponta számos egyidejű és ezért térben egymás mellett lefolyó egyoldalú áruátalakulás megy végbe, vagyis, más szóval, puszta eladások az egyik oldalon, puszta vételek a másikon. Áraikban az árukat már egyenlősítették meghatározott képzelt pénzmennyiségekkel. Minthogy a forgalom itt tárgyalt, közvetlen alakja az árut és a pénzt mindig testileg állítja egymással szembe, az egyiket az eladás pólusán, a másikat a vétel ellenpólusán, az áruvilág forgalmi folyamatához szükséges forgalmi eszközök tömegét már meghatározza az áruk *árának összege*. Valójában a pénz csak valóságosan megtestesíti az áruk árának összegében eszmeileg már kifejezett aranyösszeget. E két összeg egyenlősége tehát magától értetődik. De tudjuk, hogy az áruk változatlan értéke esetén áraik együtt változnak magának az aranynak (a pénz anyagának) az értékével: arányosan növekednek, ha ez csökken, és csökkennek, ha ez növekedik. Ha az áruk árának összege ekképpen növekedik vagy csökken, a forgó pénz tömege is szükségszerűen vele arányosan növekedik vagy csökken. A forgalmi eszközök tömegének a változása itt magából a pénzből ered ugyan, de *nem forgalmi-eszköz-funkciójából, hanem értékmérő-funkciójából*. Először az áruk ára változik, *fordított arányban* a pénz értékének változásával, és azután változik a forgalmi eszközök tömege, *egyenes arányban* az áruk árának változásával. Pontosan ugyanez a jelenség

mutatkozna, ha például nem az arany értéke csökkenne, hanem ezüst helyettesítené értékmérő szerepében, vagy ha nem az ezüst értéke növekednék, hanem az arany szorítaná ki az értékmérő szerepéből. Az egyik esetben több ezüstnek kellene forognia, mint amennyi arany azelőtt forgott, a másikban kevesebb aranynak kellene forognia, mint amennyi ezüst azelőtt forgott. Mindkét esetben *a pénzanyag értéke* változnék meg, vagyis azé az árué, amely mint *értékmérő* funkcionál, tehát megváltoznék az áruértékek árkifejezése, következésképpen az árak realizálására szolgáló forgó pénz tömege. Láttuk, hogy az áruk forgalmi területén van egy rés, amelyen át az arany (az ezüst, egyszóval a pénzanyag) mint *adott értékű áru* belép erre a területre. Ez az érték előfeltétele annak, hogy a pénz mint értékmérő funkcionáljon, tehát meghatározza az árat. Ha mármost például magának az értékmérőnek az értéke csökken, ez először azoknak az áruknak az árváltozásában jelentkezik, amelyeket közvetlenül a nemesfémek termelési forrásánál cserélnek ki ez utóbbiakkal mint árukkal. Főleg a polgári társadalom alacsonyabb fejlődési fokain a többi áru nagy részét még hosszabb ideig az értékmérőnek most már illuzórikussá lett, elavult értékében becslik meg. De az egyik áru megfertőzi a másikat a vele való értékviszonya útján, az áruk arany- vagy ezüstárai fokozatosan kiegyenlítődnek a saját értékeik által meghatározott arányokban, míg végül valamennyi áru értékét a pénzfém új értékének megfelelően becslik meg. Ezzel a kiegyenlítődési folyamattal párhuzamosan egyre nő a nemesfémek mennyisége, amelyek a közvetlenül velük kicserélt áruk fejében azok helyébe özönlenek. Ugyanabban a mértékben tehát, amelyben az áruk helyesbített árai általánossá válnak, vagyis amelyben értékeiket az új, csökkent és bizonyos pontig tovább csökkenő fémértékben becslik meg, már megvan a nemesfémnek az a többlettömege is, amely realizálásukhoz szükséges. Az új arany- és ezüstforrások felfedezését követő tények egyoldalú megfigyelése a XVII. és főleg a XVIII. században arra a téves következtetésre vezetett, hogy az áruárak azért növekedtek, mert több arany és ezüst funkcionált forgalmi eszközként. A következőkben az arany értékét *adottnak* vesszük, amint az árbecslés pillanatában valóban adott valami.

Ha tehát ezt feltételezzük, a forgalmi eszközök tömegét az *áruk* realizálandó *árösszege* határozza meg. Ha továbbá feltételezzük, hogy minden árufajta ára adott, ez esetben az áruk *árösszege* nyilvánvalóan a forgalomban levő *árutömegtől* függ. Nem sok fejtörés kell ahhoz, hogy megértsük, hogy ha 1 quarter búza 2 font sterlingbe kerül, akkor 100 quarter 200 font sterlingbe, 200 quarter 400 font sterlingbe stb. kerül, tehát a búza tömegével nőnie kell annak a pénztömegnek, amely az eladásnál helyet cserél vele.

Ha az *árutömeget* adottnak vesszük, akkor a forgalomban levő pénz tömege az áruk *áringadozása* szerint árad és apad. Növekedik vagy csökken, mert az áruk *árösszege* áraik változása következtében nagyobb vagy kisebb lesz. Ehhez egyáltalán nem szükséges, hogy az összes áruk ára egyidőben növekedjék vagy csökkenjen. Bizonyos számú legfontosabb cikk árának növekedése az egyik esetben, vagy csökkenése a másikban, elegendő ahhoz, hogy valamennyi forgalomban levő áru realizálandó *árösszegét* növelje vagy csökkentse, tehát ahhoz is, hogy több vagy kevesebb pénzt hozzon forgalomba. Akár valóságos értékváltozásokat tükröz vissza az áruk árváltozása, akár csak a piaci árak ingadozását, ugyanolyan hatással van a forgalmi eszközök tömegére.

Tegyük fel, hogy adva van bizonyos számú összefüggéstelen, egyidejű és ezért térbelileg egymás mellett lefolyó eladás vagy részátalakulás, például 1 quarter búzáé, 20 rőf vászoné, 1 bibliáé, 4 gallon pálinkáé. Ha mindegyik cikk ára 2 font sterling, a realizálandó árösszeg tehát 8 font sterling, akkor 8 font sterlingnyi pénztömegnek kell forgalomba kerülnie. Ha ellenben ugyanezek az áruk láncszemei az általunk ismert átalakulássornak: 1 quarter búza — 2 font sterling — 20 rőf vászon — 2 font sterling — 1 biblia — 2 font sterling — 4 gallon pálinka — 2 font sterling, akkor 2 font sterling e különböző árukat sorjában forgásba hozza azáltal, hogy egymás után realizálja azok árát, tehát a 8 font sterlinges árösszeget is, hogy végül is a pálinkafőző kezében megpihenjen. A 2 font sterling *4 forgást* végez. Ugyanazoknak a pénzdaraboknak ez az ismételt helycseréje az áru kettős alakcseréjét fejezi ki, két ellenkező forgalmi stádiumon átmenő mozgását és különböző áruk átalakulásainak összefonódását[76]. E folyamat ellenkező és egymást kiegészítő szakaszai nem állhatnak térben egymás mellett, hanem csak *időben egymás után* következhetnek. Ezért időszakaszok szolgálnak tartamának mértékéül, vagyis azzal mérjük *a pénzforgás sebességét*, hogy ugyanazok a pénzdarabok az adott idő alatt hány forgást végeztek. Tegyük fel például, hogy ama négy áru forgalmi folyamata egy napig tart. Akkor a realizálandó árösszeg: 8 font sterling, ugyanazon pénzdarabok egy nap alatt megtett forgásainak száma: 4, és a forgó pénz tömege: 2 font sterling, vagyis a forgalmi folyamat egy adott időszakaszára:

$$\frac{\text{áruk árösszege}}{\text{egynevű pénzdarabok forgási száma}} = \textit{a forgalmi eszközként funkcio-}$$

[76] „A termékek hozzák mozgásba és forgatják (a pénzt)... Mozgásának (mármint a pénz mozgásának) gyorsasága pótolja mennyiségét. Szükség esetén úgy siklik egyik kézből a másikba, hogy egy pillanatra sem áll meg" *(Le Trosne*, id. mű, 915, 916. old.).

náló pénz tömege. Ez a törvény általános érvényű. Egy adott időszakaszban egy ország forgalmi folyamata felölel egyrészt sok szétforgácsolt, egyidejű és térben egymás mellett lefolyó eladást (illetve vételt), vagyis részátalakulást, amelyben ugyanazok a pénzdarabok csak egyszer cserélnek helyet, vagyis csak egy forgást tesznek meg, másrészt sok, részben egymás mellett lefolyó, részben egymásbafonódó, többé vagy kevésbé soktagú átalakulássorokat, melyekben ugyanazok a pénzdarabok többé vagy kevésbé számos forgást végeznek. De *a forgalomban levő* összes egynevű pénzdarabok forgásainak összszáma megadja az egyes pénzdarab forgásainak *átlagos számát*, vagyis a pénzforgás átlagos sebességét. Azt a pénztömeget, amelyet például a napi forgalmi folyamat kezdetén ebbe bevetnek, természetesen meghatározza azoknak az áruknak az árösszege, amelyek *egyidejűleg* és *térbelileg egymás mellett* forognak. De a folyamaton belül az egyik pénzdarabot úgyszólván felelőssé teszik a másikért. Ha az egyik meggyorsítja forgási sebességét, a másiké ellanyhul, vagy e másik pénzdarab egészen kirepül a forgalom területéről, mert ez utóbbi csak azt az aranytömeget képes felszívni, amely — egyes elemeinek átlagos forgási számával megszorozva — egyenlő a realizálandó árösszeggel. Ha tehát a pénzdarabok forgásainak száma nő, akkor forgó tömegük csökken. Ha forgásaik száma csökken, tömegük nő. Mivel az a pénztömeg, amely forgalmi eszközként funkcionálhat, adott átlagos sebesség esetén adott, ezért például meghatározott mennyiségű egyfontos bankjegyet kell csak a forgalomba dobni, hogy ugyanannyi sovereignt kidobjunk belőle — olyan fogás ez, amelyet minden bank kitűnően ismer.

Mint ahogy a pénzforgásban általában csak az áruk forgalmi folyamata, azaz ellenkező átalakulásuk útján végbemenő körforgásuk *jelenik meg*, a pénzforgás sebességében nem jelenik meg egyéb, mint az áruk alakcseréjének sebessége, átalakulásaik sorainak folytonos egymásbafonódása, az anyagcsere hevessége, az áruk gyors eltűnése a forgalom területéről és éppoly gyors pótlásuk új árukkal. A pénzforgás gyorsaságában tehát az ellenkező és egymást kiegészítő szakaszoknak, a használati alak értékalakká való átváltozásának és az értékalak használati alakká való visszaváltozásának, vagyis az eladás és vétel két folyamatának *folyékony egysége* jelenik meg. És fordítva, a pénzforgás lassúbbodásában e folyamatok *szétválása* és *ellentétes önállósulása*, az alakcserének és ezáltal az anyagcserének a megakadása jelentkezik. Az persze magán a forgalmon nem látszik, hogy honnan ered ez a megakadás. Ez csak magát a jelenséget mutatja. Ahhoz a népszerű nézethez, amely szerint a pénzforgás meglassulása esetén a pénz a forgalom perifériájának valamennyi pontján kevésbé gyakran jelenik meg és

tűnik el, közel áll az, hogy a jelenséget a forgalmi eszközök elégtelen mennyiségével magyarázzák[77].

Az egy-egy időszakaszban forgalmi eszközként funkcionáló pénz összmennyiségét tehát egyrészt a forgalomban levő áruvilág *árösszege* határozza meg, másrészt ellentétes körforgási folyamatainak lassúbb vagy gyorsabb lefolyása, hiszen ettől függ az, hogy ennek az árösszegnek hányad részét realizálhatják *ugyanazok* a pénzdarabok. Az áruk *árösszege* pedig egyaránt függ mindegyik árufajta *tömegétől* és *árától*. De ez a három tényező: az *árak* mozgása, a *forgalomban levő árutömeg* és végül a pénz *forgási sebessége* különböző irányban és különböző arányban változhatik, tehát a *realizálandó árösszeg* és ezért *a forgalmi eszközök* általa megszabott *tömege* számtalan kombináción mehet át. Itt csak azokat soroljuk fel, amelyek a legfontosabbak az áruárak történetében.

Változatlan áruárak esetén a forgalmi eszközök tömege nőhet, ha a forgalomban levő áruk tömege nő vagy a pénz forgási sebessége csökken, vagy ha mind a kettő együtt hat. És fordítva, a forgalmi eszközök tömege csökkenhet, ha az árutömeg csökken vagy a forgási sebesség nő.

Általánosan növekedő áruárak esetén a forgalmi eszközök tömege

[77] „Minthogy a pénz . . . a vétel és eladás közös mértéke, mindenki, akinek eladnivalója van, de nem talál vevőt, azonnal hajlik arra a gondolatra, hogy *pénzhiány van a királyságban* vagy az országban, és árui ezért nem kelnek el; ennélfogva mindenki pénzhiányra panaszkodik; ez azonban nagy tévedés . . . Mi kell ezeknek az embereknek, akik azon siránkoznak, hogy nincs pénz? . . . A farmer panaszkodik . . . azt hiszi, ha több pénz volna az országban, jó árat kapna javaiért . . . Tehát nyilvánvalóan nem pénzre van szüksége, hanem arra, hogy jó árat kapjon gabonájáért és állataiért, melyeket szeretne, de nem tud eladni . . . Miért nem tud jó árat elérni? . . 1. Vagy túlságosan sok a gabona és az állat az országban, úgyhogy a legtöbb ember, aki a piacra megy, éppúgy eladni akar, mint ő, de kevesen akarnak vásárolni, vagy 2. nincs meg az a kelendőség, amelyet a kivitel biztosítani szokott . . . vagy 3. a fogyasztás csökken, ha például az emberek szegénység következtében nem költenek már annyit háztartásukra, mint azelőtt; vagyis nem a voltaképpeni pénz gyarapítása az, ami előmozdíthatná a farmer javainak eladását, hanem a piacra valóban nehezedő három ok egyikének a kiküszöbölése . . . A kereskedőnek és a szatócsnak ugyanilyen értelemben hiányzik a pénz, vagyis az, hogy eladja azokat a javakat, amelyekkel kereskedik, amiben gátolja a piac pangása . . . Egy nemzet akkor boldogul legjobban, amikor a javak gyorsan mennek egyik kézből a másikba" *(Sir Dudley North:* „Discourses upon Trade". London 1691. 11—15. old.). *Herrenschwand* szédelgései mind arra lyukadnak ki, hogy az áru természetéből fakadó és ezért az áruforgalomban megjelenő ellentmondásokat a forgalmi eszközök gyarapításával ki lehet küszöbölni. Egyébként ha a termelési és forgalmi folyamat fennakadásainak a forgalmi eszközök hiányával való magyarázata csak népi illúzió, ebből semmiképpen sem következik a fordítottja, vagyis az, hogy a forgalmi eszközök valóságos hiánya — amelyet például a „regulation of currency"-vel [a forgalmi eszközök szabályozásával] folytatott hivatalos kontárkodás idéz elő — nem okozhat a maga részéről fennakadásokat.

változatlan maradhat, ha a forgalomban levő áruk tömege ugyanolyan arányban csökken, amilyenben az árak növekednek, vagy ha a pénz forgási sebessége éppoly gyorsan növekedik, mint ahogy az árak növekednek, a forgalomban levő árutömeg pedig állandó marad. A forgalmi eszközök tömege csökkenhet, ha az árutömeg gyorsabban csökken vagy a forgási sebesség gyorsabban nő, mint az árak.

Általánosan csökkenő áruárak esetén a forgalmi eszközök tömege változatlan maradhat, ha az árutömeg ugyanolyan arányban nő, mint amilyenben ára csökken, vagy a pénz forgási sebessége ugyanolyan arányban csökken, mint amilyenben az árak csökkennek. Nőhet, ha az árutömeg gyorsabban nő vagy a forgási sebesség gyorsabban csökken, mint ahogy az áruárak csökkennek.

A különböző tényezők variációi kölcsönösen kiegyenlíthetik egymást, úgyhogy folytonos változékonyságuk ellenére az áruárak realizálandó végösszege, tehát a forgalomban levő pénztömeg is állandó marad. Ezért, kivált ha némileg hosszabb periódusokat veszünk szemügyre, úgy találjuk, hogy az *egy-egy országban forgalomban levő pénztömeg átlagos szintje* sokkal állandóbb, és hogy — a termelési és kereskedelmi válságokból, ritkábban magának a pénzértéknek a megváltozásából periodikusan fakadó erős zavarok kivételével — sokkal csekélyebbek az eltérések ettől az átlagos szinttől, mint a látszat alapján várhatnók.

Az a törvény, hogy a forgalmi eszközök mennyiségét meghatározza a forgalomban levő áruk árösszege és a pénzforgás átlagos sebessége[78],

[78] „A pénznek bizonyos meghatározott mértéke és aránya szükséges egy nemzet kereskedelméhez; ha ennél több vagy kevesebb volna, ez károsan befolyásolná. Ugyanúgy, mint ahogy egy kiskereskedésben bizonyos mennyiségű farthingra van szükség, hogy az ezüstpénzt felváltsák és olyan fizetéseket eszközöljenek, amelyeket a legkisebb ezüstpénzzel sem lehet eszközölni ... Mármost, ahogy a kereskedelemben szükséges farthingok számaránya a vevők számától, csereügyleteik gyakoriságától és, mindenekelőtt, a legkisebb ezüstérmék *értékétől* is függ, ugyanúgy a kereskedelmünkben szükséges pénz (vert arany vagy ezüst) aránya szintén a *csereműveletek gyakoriságától* és a *fizetések magasságától* függ" (*William Petty:* „A Treatise of Taxes and Contributions". London 1667. 17. old.). Hume elméletét *J. Steuarttal* és másokkal szemben védelmébe vette *A. Young* „Political Arithmetic" (London 1774) c. munkájában, amelyben külön fejezet szól arról, hogy „Prices depend on quantity of money" [Az árak a pénz mennyiségétől függnek], 112. és köv. old. Ehhez megjegyzem a „Zur Kritik etc." 149. oldalán [magyarul: 145. old.]: „A forgásban levő érme*mennyiség* kérdését (A. Smith) hallgatólagosan kiküszöböli, amikor a pénzt egészen helytelenül puszta áruként kezeli." Ez csak annyiban érvényes, amennyiben A. Smith ex officio [hivatalosan] tárgyalja a pénzt. Alkalmanként azonban, például a politikai gazdaságtan korábbi rendszereinek bírálatánál, helyesen nyilatkozik erről a kérdésről: „A vert pénz mennyiségét minden országban az áruk értéke szabályozza, amelyeket forgatnia kell ... Az egy országban évente vásárolt és eladott javak értéke forgalmuk lebonyolítása

úgy is kifejezhető, hogy ha az áruk értékösszege és átalakulásaik átlagos sebessége adva van, a forgó pénznek vagy a pénzanyagnak a mennyisége *saját értékétől* függ. Az az illúzió, hogy éppen ellenkezőleg, az áruárakat a forgalmi eszkozok tomege, az utóbbit viszont az országban levő pénzanyag tömege határozza meg[79], eredeti képviselőinél abban az ostoba feltevésben gyökerezik, hogy az *áruk ár nélkül* és a *pénz érték nélkul* lép a forgalmi folyamatba, ahol azután az áruegyveleg bizonyos hányada a fémhalom bizonyos hányadával kicserélődik[80].

és a tulajdonképpeni fogyasztókhoz való eljuttatása végett bizonyos pénzmennyiséget kovetel meg, és tobb pénz alkalmazását nem teheti lehetővé. A forgalom csatornája szukségképpen magahoz vonz bizonyos osszeget, amely elégséges ahhoz, hogy megtoltse, és soha nem vesz fel tobbet" („Wealth of Nations". IV. konyv, I. fej. [III. kot. 87, 89. old.]). Hasonlóképpen *A. Smith* művét ex officio a munkamegosztás dicsőítésével kezdi. *Később*, az allami jovedelem forrásairól szóló utolsó konyvben, mellékesen megismétli tanitojának, A. Fergusonnak a munkamegosztasra mondott ítéletét.

[79] „A dolgok árai bizonyára minden nemzetnél novekedni fognak, olyan mertékben, amilyenben az emberek kozt forgó arany és ezust tomege novekszik; kovetkezésképpen, ha egy nemzetnél az arany és az ezust mennyisége csokken, valamennyi áru árának is a pénzmennyiség e csokkenése arányaban csokkennie kell" *(Jacob Vanderlint:* „Money answers all Things". London 1734. 5. old.). Vanderlintnek és Hume „Essays" c. munkájának tüzetesebb osszehasonlitása után teljesen kétségtelen előttem, hogy Vanderlint egyébként jelentős írását Hume ismerte és felhasználta. Az a nézet, hogy a forgalmi eszkozok tomege határozza meg az árakat, megtalálható Barbonnál és még sok régebbi írónál is. „*A korlátlan kereskedelem* nem okozhat semmiféle kellemetlenséget — mondja Vanderlint —, hanem csak igen hasznos lehet . . . mert ha a nemzet pénzkészletét csokkenti, amit a tiltó rendszabályokkal akarnak megakadalyozni, azok a nemzetek, amelyekhez a készpénz befolyik, bizonyára megállapítják, hogy minden dolognak az ára emelkedik, abban a mértékben, amelyben a pénzkeszlet náluk no. És . . . iparcikkeink és más áruink csakhamar olyan olcsók lesznek, hogy a kereskedelmi mérleg megint a javunkra fordul és ennek kovetkeztében a pénz visszaozonlik hozzánk" (ugyanott, 44. old.).

[80] Magától értetódik, hogy mindegyik árufajta *ára révén* eleme *valamennyi forgalomban levő áru árosszegének*. De teljesen érthetetlen, hogy egymassal ossze nem mérheto *használati értekek* hogyan cserélódhetnek ki en masse [tomegukben] az országban levő arany- és ezüsttomegre. Ha az áruvilágot csalárdul *egyetlenegy összáruvá* változtatjuk, amelynek minden áru csak bizonyos hányada, akkor a következő csinos számtani példát kapjuk: összáru = x mázsa arany, A áru = az összáru bizonyos hányada = x mázsa arany ugyanolyan hányada. *Montesquieu* ezt becsuletesen kiboki: „Ha a világon levő arany és ezust tomegét osszehasonlítjuk a meglevő áruk osszegével, bizonyára minden egyes terméket, illetve árut osszehasonlithatunk az egész arany- vagy ezusttomeg bizonyos részével. *Tegyuk fel, hogy egyetlenegy termék, illetve áru van a világon*, vagy hogy csak egyet vásárolnak, és *ez éppúgy osztható, mint a pénz:* ez esetben ennek az árunak bizonyos része megfelel majd a pénztomeg bizonyos részének; az áruk osszességének fele a pénztömeg osszessége felének stb. . . A dolgok árának meghatározása alapjában mindig attól függ, hogy milyen aranyban van az áruk osszessége a pénzjelek osszességével" *(Montesquieu:* „Esprit des lois". „Oeuvres". III. kot. 12, 13.

c) Az érme. Az értékjel

A pénz forgalmi-eszköz-funkciójából ered érmealakja. Az arany ama súlyrészének, amely az áruk árában, vagyis pénznevében eszmeileg megjelenik, egynevű aranydarabként, vagyis *érmeként* kell a forgalomban az árukkal szemben fellépnie. Miként az árak mércéjének megállapítása, a pénzverés ügylete is az államnak jut osztályrészül. Azokban a különböző nemzeti egyenruhákban, amelyeket az arany és az ezüst mint érmék viselnek, de a világpiacon ismét levetnek, megmutatkozik az áruforgalom belső vagy nemzeti területeinek és általános világpiaci területének különválása.

Az aranyérme és a rúdarany tehát eredetileg csak külsőleg különbözik egymástól, és az arany mindig átváltoztatható az egyik formából a másikba[81]. Az út a pénzverdéből egyszersmind út az olvasztótégelyhez. A forgásban ugyanis az aranyérmék elkopnak, az egyik jobban, a

old.). Arról, hogyan fejlesztette tovább ezt az elméletet Ricardo, valamint tanítványa, James Mill, Lord Overstone stb., v. ö. „Zur Kritik etc." 140—146. old. és 150. és köv. old. [magyarul: 137—142, 145. és köv. old.]. *J. St. Mill* úr ért ahhoz, hogy — a vérévé vált eklektikus logikával — apjának, J. Millnek a nézetét vallja és egyúttal az ellenkező nézetet is. Ha összehasonlítjuk összefoglalójának, a „Principles of Political Economy"-nak a szövegét az előszóval (első kiadás), amelyben a jelenkor Adam Smith-jének kiáltja ki magát, nem tudjuk, mit csodáljunk inkább, a szerző naivitását vagy a közönségét, amely készpénznek fogadta el, hogy Mill — Adam Smith, akihez úgy aránylik, mint a karsi Williams Kars generális Wellington herceghez. J. St. Mill úrnak a politikai gazdaságtan terén végzett sem nem átfogó, sem nem tartalmas eredeti kutatásait, mindet rendre felsorakoztatva, megtaláljuk 1844-ben megjelent kis írásában: „Some Unsettled Questions of Political Economy". *Locke* kereken kimondja azt, hogy az arany és ezüst *értéktelensége* összefügg azzal, hogy *értéküket mennyiségük határozza meg*. „Mivel az emberek megállapodtak abban, hogy az aranynak és az ezüstnek *képzetes értéket* tulajdonítanak . . . az a benső érték, amelyet ezeknél a fémeknél látunk, nem egyéb, mint *mennyiségük*" („Some Considerations etc." 1691. „Works". 1777. évi kiadás, II. köt. 15. old.).

[81] Természetesen egyáltalán nem célom, hogy az olyan részleteket, mint a pénzverési illeték és hasonlók, tárgyaljam. De a romantikus tényérnyaló *Adam Müllerrel* szemben, aki csodálja azt a *„nagyszerű szabadelvűséget"*, hogy *„az angol kormányzat ingyen veri a pénzt"*, idézzük Sir Dudley North következő véleményét: „Az ezüstnek és az aranynak, akárcsak a többi árunak, megvan az apálya és a dagálya. Ha bizonyos mennyiségű arany vagy ezüst érkezik spanyol területről . . . ezt a Towerbe viszik és pénzzé verik. Nemsokára azután kereslet merül fel rúdarany vagy ezüst iránt, kivitel céljára. S ha nincsen rúdarany vagy ezüst, mert történetesen az egészet pénzzé verték, mi történik akkor? Újra beolvasztják az érméket; ez nem jelent veszteséget, mert a pénzverés a tulajdonosnak semmibe sem kerül. De a nemzetnek kára van ebből, mert meg kell fizetnie a szalmának a fonását, amellyel szamarakat etetnek. Ha a kereskedőnek (maga North is az egyik legnagyobb kereskedő volt II. Károly idejében) a pénzverésért bizonyos árat kellene fizetnie, nem küldené ezüstjét megfontolás nélkül a Towerbe; és a vert pénznek akkor mindig magasabb értéke volna, mint a veretlen ezüstnek" (*North:* „Discourses etc." 18. old.).

másik kevésbé. Az aranycím és az aranyszubsztancia, a névleges és a valóságos tartalom kezdenek elválni egymástól. Egynevű aranyérmeknek egyenlőtlen lesz az értékük, mert különböző a súlyuk. Az arany mint forgalmi eszköz, eltér az aranytól mint az árak mércéjétől, s ezzel többé nem valóságos egyenértéke azoknak az áruknak, amelyeknek árát realizálja. A középkor és az újkor pénztörténete egészen a XVIII. századig ezeknek a zavaroknak a története. A forgalmi folyamatnak azt a természetadta tendenciáját, hogy az érme aranylétét aranylátszattá, vagyis az érmét hivatalos fémtartalmának jelképévé változtassa, még a legmodernebb törvények is elismerik, megállapítva a fémveszteségnek azt a fokát, amely egy aranydarabot a forgalomra alkalmatlanná tesz, vagyis megfoszt pénzjellegétől.

Ha maga a pénzforgás elválasztja az érme valóságos tartalmát annak névleges tartalmától, fémlétezését funkcionális létezésétől, akkor rejtetten magában foglalja azt a lehetőséget, hogy a fémpénzt érmefunkciójában más anyagból készült jegyekkel, vagyis jelképekkel helyettesítsék. Az a körülmény, hogy az arany, illetőleg az ezüst egészen parányi súlyrészeinek kiverése technikai akadályokba ütközik, és hogy eredetileg alacsonyabbrangú fémek szolgáltak értékmérőül a nemesebb fémek helyett, az ezüst az arany helyett, a réz az ezüst helyett, és ezért még pénzként forogtak abban a pillanatban, amikor a nemesebb fém ledöntötte őket trónjukról, — ez a történelmi magyarázata annak a szerepnek, melyet az ezüst- és rézpénz mint az aranyérme helyettesítői játszanak. Ezek helyettesítik az aranyat az áruforgalom ama köreiben, amelyekben az érme a leggyorsabban forog, s ezért a leggyorsabban elhasználódik, vagyis ott, ahol a vételek és eladások szüntelenül a legkisebb méretben újulnak meg. Annak megakadályozására, hogy ezek a csatlósok telepedjenek le magának az aranynak a helyére, törvényileg meghatározzák azokat az igen kis arányokat, amelyekben arany helyett fizetésre el kell fogadni őket. A külön körök, amelyekben a különböző érmefajták forognak, természetesen egymásba fonódnak. A váltópénz a legkisebb aranyérme töredékeinek megfelelő fizetések eszközlésére jelenik meg az arany mellett; az arany állandóan belép a kicsinybeni forgalomba, de éppoly állandóan ki is vetik belőle azáltal, hogy váltópénzre cserélik ki[82].

[82] „Ha az ezüstérmék készlete sohasem nagyobb, mint amennyi a kisebb fizetésekhez szükséges, nem lehet őket olyan tömegekben összegyűjteni, hogy nagyobb fizetésekre elegendők legyenek... Ha az aranyat nagyobb fizetések eszközlésére használják, ez szükségképpen magában foglalja azt, hogy a kiskereskedelemben is használják: az aranyérmék tulajdonosai kisebb vásárlásokra is használják őket, és a vásárolt áruval a maradékot ezüstben kapják vissza; ezzel az ezüstnek azt a fölöslegét, amely máskülönben a kiskereskedőt terhelné, elvonják tőle és az általános forgalomba szórják szét. De ha annyi ezüst van,

Az ezust- vagy rézpénz fémtartalmát onkényesen a torvény állapítja meg. A forgásban ezek meg gyorsabban elkopnak, mint az aranyérme. Ezért érmefunkciójuk a valóságban teljesen fuggetlenné válik sulyuktól, vagyis minden ertektől. Az arany érme-letezése teljesen elválik értékszubsztanciájától. Tehát viszonylag értéktelen dolgok, *papírdarabok* funkcionálhatnak helyette érmeként. A fem pen*zjegyek*ben a tisztán jelkepes jelleg még nemileg burkolt. A *papírpénzben* ez a jelleg szemmelláthatóvá lesz. Latjuk: ce n'est que le premier pas qui coute [csak az első lépés nehéz].

Itt csak *kényszerárfolyamú állami papírpénzről* van szó. Ez kozvetlenul a fémforgalomból nő ki. A *hitelpénz* ezzel szemben olyan viszonyokat tételez fel, amelyek szamunkra, az egyszeru áruforgalom álláspontjáról nézve, még teljesen ismeretlenek. Mellesleg szólva, mikent a tulajdonképpeni papírpénz a pénz *forgalmi-eszkoz*-funkciójából ered, a *hitelpénz* természetes gyokere a penz *fizetési-eszkoz*-funkciójában van[83].

Papírdarabokat, amelyekre penzneveket, peldául 1 font sterling, 5 font sterling stb. nyomtatnak, az állam kivulről bevet a forgalmi folyamatba. Amennyiben valóban az egynevű aranyosszeg helyett forognak, mozgásukban csak magának a pénzforgásnak torvényei tükroződnek vissza. A papírforgalom sajátos torvénye csak a papírpénznek az aranyhoz való viszonyából keletkezhet, csak abból, hogy a papírpénz aranyat kepvisel. S ez a torvény egyszeruen az, hogy a papírpenz kibocsátása arra *a mennyiségre* korlátozandó, amelyben az általa

---

hogy a kisebb fizetesek arany nélkül teljesithetok, a kiskereskedő kisebb vasarlások fejében ezustot fog kapni, amely azután szuksegszerűen fel fog halmozodni nála" (*David Buchanan* „Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain". Edinburgh 1844. 248, 249. old.)

[83] *Vang Mao-jin* penzugyi mandarin volt olyan meresz, hogy az Ég Fiának egy tervet terjesszen elo, amely burkoltan a kínai birodalmi államjegyeknek átválthato bankjegyekké valo atalakitását célozta. Az Államjegy-bizottság 1854 aprilisi jelentéseben alaposan megmossák a fejet. Hogy megkapta-e a kijáro adag bambuszbotutest is, azt a jelentes nem kozli. „A bizottság — mondja a jelentés befejezésul — figyelmesen mérlegelte a tervet, és úgy találja, hogy benne minden a kereskedők elonyet celozza, es semmit sem tartalmaz, ami a koronának elonyos" („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking uber China". Oroszbol fordította dr *K. Abel* és *F. A. Mecklenburg*. Elso kotet, Berlin 1858. 47. es kov. old.) Az aranyermeknek a forgas okozta *folytonos fenveszteségéről* az Angol Bank egyik „governor"-a a kovetkezót mondja a lordok házanak (a banktorvények kerdéseben kikuldott) bizottsaga elott: „Minden evben egy-egy újabb osztálya a szuvereneknek (nem politikai ertelemben, — sovereign-nek hívják a font sterlinget) lesz tulsagosan konnyúve. Az az osztály, amelyik az egyik evben teljes sulyukent forog, a kopas kovetkeztében eleget veszit sulyából ahhoz, hogy a kovetkező evben a merleget maga ellen forditsa" („House of Lords' Committee 1848". 429. sz.).

jelképesen megjelenített aranynak (illetve ezüstnek) ténylegesen forognia kellene. Igaz, hogy az az aranymennyiség, amelyet a forgalom területe felszívhat, állandóan ingadozik, egy bizonyos átlagos színvonal fölé emelkedik vagy ez alá süllyed. De egy-egy országban a forgalomban levő eszközök tömege sohasem süllyed bizonyos tapasztalatilag megállapítható *minimum* alá. Hogy ez a minimális tömeg folytonosan változtatja alkatrészeit, vagyis mindig más aranydarabokból áll, ez természetesen mitsem változtat terjedelmén, sem azon, hogy állandóan a forgalom területén kóborol. Ezért papírjelképekkel helyettesíthető. Ha ellenben ma a forgalom valamennyi csatornáját pénz-felvevőképességük végső fokáig papírpénzzel töltjük meg, akkor az áruforgalom ingadozásai következtében holnap kiönthetnek. Minden mérték veszendőbe megy. De ha a papír túllépi mértékét, vagyis az egyazon elnevezésű aranyérméknek azt a mennyiségét, amely foroghatna, akkor az áruvilágon belül — nem beszélve arról a veszélyről, hogy esetleg teljesen hitelét veszti — mégis csupán azt az aranymennyiséget képviseli, amelyet e világ belső törvényei meghatároznak, tehát annyit, amennyit egyáltalán képviselhet. Ha például a papírdarabok tömege minden 1 uncia arany helyett 2 unciát képvisel, akkor 1 font sterling mondjuk $^1/_4$ uncia arany helyett valójában $^1/_8$ uncia aranynak lesz a pénzneve. A hatás ugyanaz, mintha változás történt volna az arany *ármérce* funkciójában. Ugyanazok az értékek, amelyek azelőtt 1 font sterlinges árban fejeződtek ki, most 2 font sterlinges árban fejeződnek ki.

A papírpénz *aranyjel*, vagyis pénzjel. Az áru*értékekhez* való viszonya csak abban áll, hogy ezek az értékek eszmeileg ugyanazokban az aranymennyiségekben fejeződnek ki, amelyeket a papír jelképesen érzékileg megjelenít. A papírpénz csak annyiban *értékjel*, amennyiben olyan aranymennyiségeket képvisel, amelyek, mint minden egyéb árumennyiség, egyszersmind értékmennyiségek[84].

Végül felmerül a kérdés, miért helyettesíthető az arany önmagának

[84] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Hogy a pénzüggyel foglalkozó írók közül még a legjobbaknak is milyen homályos fogalmaik vannak a pénz különböző funkcióiról, azt megmutatja például a következő *Fullarton*-idézet: „Ami belföldi csereügyleteinket illeti, itt a pénz összes funkcióit, amelyeket rendszerint arany- vagy ezüstérmék töltenek be, éppen olyan hatásosan betöltheti olyan átváltathatatlan jegyek forgalma, amelyeknek nincs más értékük, mint az a mesterséges és megállapodáson alapuló érték, amelyet törvény útján nyertek. Olyan tény ez, amely, azt hiszem, tagadhatatlan. Egy ilyenfajta érték a belső érték valamennyi céljának megfelelhetne, sőt még az értékek mércéjének funkcióját is feleslegessé tenné, ha kibocsátott mennyiségét megfelelő korlátok között tartanák" *(Fullarton:* „Regulation of Currencies". 2. kiad. London 1845. 21. old.). A pénzáru tehát mint értékmérő és ármérce felesleges, mert a forgalomban puszta értékjelekkel helyettesíthető!

puszta értéktelen jeleivel? De, mint láttuk, az arany csak annyiban helyettesíthető, amennyiben érme-, vagyis forgalmi-eszköz-funkciójában elszigetelődik, vagyis önállósul. Igaz, hogy e funkció önállósulása az egyes aranyérméket tekintve nem következik be, bár abban jelentkezik, hogy az elkopott aranydarabok tovább forognak. Az aranydarabok éppen csak addig pusztán érmék, vagyis forgalmi eszközök, amíg valóban forgalomban vannak. De ami nem érvényes az egyes aranyérmére, az érvényes arra a minimális aranytömegre, amely papírpénzzel helyettesíthető. Ez állandóan a forgalom területén tartózkodik, állandóan mint forgalmi eszköz funkcionál, és ezért kizárólag mint ennek a funkciónak hordozója létezik. Mozgása tehát csak azt fejezi ki, hogy az *Á—P—Á* áruátalakulásban — amelyben az áruval csak azért lép szembe értékalakja, hogy rögtön újra eltűnjék — az ellenkező folyamatok állandóan átcsapnak egymásba. Az *áru cseréértékének önálló megjelenése* itt csak futólagos mozzanat. Tüstént ismét más áru lép helyébe. Ezért az is elegendő, ha a pénz csupán jelképesen létezik egy olyan folyamatban, amely azt állandóan az egyik kézből a másikba adja át. Funkcionális létezése úgyszólván felszívja anyagi létezését. Mint az áruk árának tovatűnő objektivizált reflexe, a pénz csak önmagának a jeleként funkcionál, és ezért jelekkel helyettesíthető is[85]. Csak az szükséges, hogy a pénzjelnek saját *objektív társadalmi érvényessége* legyen, és ezt a papírjelkép a kényszerárfolyammal kapja meg. Ez az állami kényszer csak a közösség határai között levő, vagyis belső forgalmi területen érvényesül, s úgyszintén csak itt olvad fel a pénz forgalmi-eszköz-, vagyis érme-funkciójában, és csak itt juthat ezért a papírpénzben fémtartalmától külsőlegesen elválasztott és pusztán funkcionális létezési módhoz.

3. Pénz

Az az áru, amely *értékmérőként* és ezért, testileg vagy helyettes révén, *forgalmi eszközként* is funkcionál, *pénz*. Az arany (illetve az ezüst) tehát pénz. *Mint pénz* funkcionál egyrészt ott, ahol arany

[85] Abból, hogy az arany és az ezüst mint érme, vagyis a forgalmi eszköz kizárólagos funkciójában *önmagának a jelévé* lesz, *Nicolas Barbon* azt a következtetést vonja le, hogy a kormányoknak joguk van „to raise money" [a pénz értékét emelni], vagyis pl. bizonyos mennyiségű ezüstnek, amelyet garasnak hívtak, nagyobb ezüstmennyiség nevét, pl. a tallér nevet adni, és így a hitelezőknek tallérok helyett garasokat visszafizetni. „A pénz elhasználódik és a sok számolás következtében könnyebb lesz . . . Az emberek a kereskedésben csak a *nevet* és az *árfolyamot*, nem pedig az ezüst tömegét veszik tekintetbe . . . Az állam tekintélye teszi a fémet pénzzé" (*N. Barbon:* „A Discourse concerning Coining etc." 29, 30, 25. old.).

(illetve ezüst) testiségében, vagyis *pénzárukénť* kell megjelennie, tehát sem csak eszmeileg, mint az értékmérőben, sem helyettes által képviselhetően, mint a forgalmi eszközben; másrészt ott, ahol funkciója — akár saját személyében, akár helyettes révén tölti ezt be — minden más áruval mint puszta *használati értékekkel* szemben *megrögzíti* mint *az egyetlen értékalakot*, vagyis *a csereérték egyetlen adekvát létezését.*

a) Kincsképzés

A két ellenkező áruátalakulás folytonos körforgása, vagyis a vétel és az eladás állandó váltakozása, a pénz szüntelen forgásában, vagyis a forgalom perpetuum mobiléjaként betöltött funkciójában *jelenik meg.* Mihelyt az átalakulások sorát *megszakítják*, az eladást nem egészítik ki rákövetkező vétellel, immobilissá válik, vagyis, ahogy *Boisguillebert* mondja, *meuble-ből immeuble-lé* [mozgóból mozdulatlanná], *érméből pénzzé* változik.

Az áruforgalom fejlődésének már a kezdetén kifejlődik az a szükségszerűség és szenvedély, hogy az első átalakulás termékét, az áru átváltozott alakját, vagyis aranylárváját megtartsák[86]. Árut eladnak, nem azért, hogy árut vegyenek, hanem, hogy az áruformát pénzformával helyettesítsék. Ez az alakcsere az anyagcsere puszta közvetítéséből öncéllá lesz. Az áru *elidegenült* alakját megakadályozzák abban, hogy az áru abszolút *elidegeníthető* alakjaként, vagyis csak tovatűnő pénzformájaként funkcionáljon. A pénz ezzel *kincsé* kövül, és az árueladóból *kincsképző* lesz.

Az áruforgalomnak éppen a kezdetén csak a használati értékek fölöslege változik át pénzzé. Az arany és az ezüst így önmagától a fölösleg, vagyis a gazdagság társadalmi kifejezésévé lesz. A kincsképzésnek ez a naiv formája megörökül olyan népeknél, amelyeknél a hagyományos és saját szükségleteiket szolgáló termelési módnak a szükségletek szilárdan lezárt köre felel meg. Így például az ázsiai népeknél, kivált az indusoknál. *Vanderlint*, aki úgy hiszi, hogy az áruk árát az országban levő arany vagy ezüst tömege határozza meg, felteszi magának a kérdést, hogy miért olyan olcsók az indiai áruk? Felelet: mert az indusok a pénzt elássák. *1602*-től *1734*-ig — jegyzi meg — az indusok *150* millió font sterling ezüstöt ástak el, amely eredetileg Amerikából jött Európába[87]. 1856-tól 1866-ig, tehát 10 év

[86] „A pénzbeli gazdagság nem egyéb, mint ... termékekben való gazdagság, amelyeket *pénzzé változtattak*" (*Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel etc." 537. old.). „A termékekben való érték *csak formáját változtatta*" (ugyanott, 486. old.).

[87] „Ezzel a rendszabállyal tartják valamennyi javukat és iparcikküket ilyen alacsony árszinten" (*Vanderlint:* „Money answers etc." 95, 96. old.).

alatt Anglia exportált Indiába és Kínába (a Kínába exportált fém nagyrészt ugyancsak Indiába áramlik) 120 millió font sterlinget ezüstben, amelyet előzőleg ausztráliai aranyért cseréltek be.

Ahogy az árutermelés tovább fejlődik, minden árutermelő *kénytelen* a nexus rerumot [a dolgok közti kapcsot], a „társadalmi kézizálogot" biztosítani magának[88]. Szükségletei szüntelenül megújulnak, és megkövetelik, hogy szüntelenül vásároljon idegen árut, míg saját árujának termelése és eladása időbe telik és véletlenektől függ. Hogy vehessen, anélkül, hogy eladna, ehhez előzőleg el kellett adnia, anélkül, hogy vett volna. Ez a művelet, általánosan megvalósítva, látszólag ellentmond önmagának. De termelési forrásuknál a nemesfémek közvetlenül cserélődnek más árukra. Itt eladnak (az árutulajdonosok) anélkül, hogy vennének (az arany- és ezüsttulajdonosok)[89]. És későbbi eladások, amelyekre nem következnek vételek, csak a nemesfémek további elosztását közvetítik valamennyi árutulajdonos között. Ily módon a forgalom minden pontján a legkülönbözőbb méretű arany- és ezüstkincsek keletkeznek. Mivel lehetőség van arra, hogy az árut mint csereértéket, illetve a csereértéket mint árut megtartsák, felébred az aranyszomj. Az áruforgalom kiterjedésével nő a pénznek, a gazdagság mindig ütőképes, abszolút társadalmi formájának hatalma. „Az arany csodálatos dolog! Akinek a birtokában van, ura mindennek, amit kíván. Arannyal még lelkeket a paradicsomba juttatni is lehet" *(Kolumbusz,* levél Jamaicából. 1503). Minthogy a pénzen nem látszik, mi változott át ezzé a pénzzé, minden, akár áru, akár nem, pénzzé változik. Minden eladhatóvá és megvásárolhatóvá lesz. A forgalom az a nagy társadalmi lombik lesz, amelybe minden beleröpül, hogy pénzkristályként jöjjön ki belőle. Ennek az alkímiának még szentek csontjai sem tudnak ellenállni, mégkevésbé más, nem ennyire durva res sacrosanctae, extra commercium hominum [megszentelt dolgok, amelyek az emberek kereskedésén kívül állnak][90]. Miként a pénzben az áruk minden minőségbeli különbsége megszűnik, ő maga mint

[88] „A pénz zálog" *(John Bellers:* „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality". London 1699. 13. old.).

[89] A *vétel* a szó szoros értelmében ugyanis feltételezi, hogy az arany és az ezüst már az áru átváltozott alakja, vagyis az eladás terméke.

[90] III. Henrik, Franciaország legkeresztényibb királya, elrabolja a kolostoroktól stb. ereklyéiket, hogy ezustté tegye őket. Ismeretes, milyen szerepet játszik a görög történelemben az, hogy a phokaiaiak elrabolták a delphoi-i templomi kincseket. Az áruk istene az ókori népeknél tudvalevőleg a templomokban lakott. Ezek „szent bankok" voltak. A föníciaiak, akik par excellence [kiváltképpen] kereskedő nép voltak, a pénzt minden dolog elidegenült alakjának tekintették. Ezért rendjén volt, hogy a szűzek, akik a szerelem istennőjének ünnepén idegeneknek odaadták magukat, a jutalmul kapott pénzdarabot az istennőnek áldozták.

radikális leveller [egyenlősítő] minden különbséget megszüntet[91]. De a pénz maga is áru, külső dolog, amely mindenkinek magántulajdonává lehet. A társadalmi hatalom így a magánszemély magánhatalmává lesz. Az antik társadalom ezért megbélyegzi mint gazdasági és erkölcsi rendjének *felforgatóját*[92]. A modern társadalom, amely már gyermekéveiben hajánál fogva ráncigálja ki Plutuszt a föld gyomrából[93], az arany-grálban legsajátabb életelvének ragyogó megtestesülését köszönti.

Az áru mint használati érték különleges szükségletet elégít ki és az anyagi gazdagság különleges elemét alkotja. De az áru *értéke* azt méri, milyen fokú a vonzóereje az anyagi gazdagság minden elemére, tehát méri tulajdonosa *társadalmi gazdagságát*. A barbárul egyszerű árutulajdonos számára, még a nyugat-európai paraszt számára is, az érték elválaszthatatlan az értékformától, az arany- és ezüstkincs gyarapítása tehát értékek gyarapítása. Igaz, hogy a pénz értéke változó, akár saját értékváltozása, akár az áruk értékváltozása következtében. De ez nem akadálya egyrészt annak, hogy 200 uncia arany változatlanul nagyobb értéket tartalmazzon, mint 100 uncia, 300

---

[91] „Arany-e? Sárga, csillogó, becses arany?
... Csak ennyi ebből:
S a fekete fehér lesz, rút szép, jogtalan
Jogos, silány nemes, vén ifjú, gyáva hős.
... Miért ez, istenek? Minek? Hisz ez
Elvon papot, hívet mellőletek,
S a még erősnek vánkosát kirántja.
E sárga gaz:
Hitet köt s bont; az átkost
Megáldja; szürke poklost megszerettet:
Tolvajnak állást, címet, bókokat,
Tetszést s tanácsos-széket ad: az elnyűtt
Özvegynek új férjet szerez, ...
... kárhozott fém,
Emberiség közös rimája ..."
(Shakespeare: „Timon of Athens". [Ford. Greguss Ágost.])

[92] „Mert nincs a pénznél emberek között nagyobb
gonosz, miatta városok pusztultak el,
s miatta lettek emberek földönfutók,
aljas tettekre ez tanít, a lelkeket
mikéntha megcserélné, jót gonoszra vált,
az embereknek megmutatja, hogy legyen
minden lépés istentől elrugaszkodott."
(Szophoklész: „Antigoné". [Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre.])

[93] „A kapzsiság abban reménykedik, hogy magát Plutónt is kikaparhatja a föld legbelsejéből" *(Athénaiosz:* „Deipnosophistai").

nagyobbat, mint 200 stb., sem másrészt annak, hogy ennek a dolognak a természeti fém-formája minden áru általános egyenértékformája, minden emberi munka közvetlen társadalmi megtestesülése maradjon. A kincsképzés ösztöne a természettől fogva mértéktelen. *Minőségileg*, vagyis formája szerint a pénz korlátlan, vagyis az anyagi gazdagság általános képviselője, mert minden árura közvetlenül cserélhető. De ugyanakkor minden valóságos pénzösszeg *mennyiségileg* korlátozott, tehát csak korlátozott hatású vásárlóeszköz. A pénz mennyiségi korlátjának és minőségi korlátlanságának ez az ellentmondása a kincsképzőt mindig újra és újra visszaűzi a *felhalmozás* sziszifuszi munkájához. Úgy jár, mint a világhódító, aki minden újabb országgal csak új határt hódít meg.

Hogy valaki az aranyat mint pénzt, tehát mint a kincsképzés elemét megtarthassa, meg kell akadályoznia, hogy forogjon, vagyis hogy mint *vásárlóeszköz* felolvadjon élvezeti cikkekben. A kincsképző tehát feláldozza az aranyfétisnek testi vágyait. Komolyan veszi a lemondás evangéliumát. Másrészt a forgalomból csak azt vonhatja ki pénz alakjában, amit áru alakjában forgalomba bocsát. Mennél többet termel, annál többet adhat el. A szorgalom, a takarékosság és a fösvénység tehát fő erénye, s az, hogy sokat eladjon, keveset vásároljon, ez egész politikai gazdaságtana[94].

A kincsnek közvetlen formája mellett van esztétikai formája, az arany- és ezüstáruk birtoklása. Ez a polgári társadalom gazdagságával együtt nő. „Soyons riches ou paraissons riches" [Legyünk gazdagok vagy látsszunk gazdagoknak] (Diderot). Így részben egyre kiterjedtebb piac keletkezik az arany és az ezüst számára, függetlenül pénzfunkciójuktól, másrészt a pénz rejtett pótlási forrása nyílik meg, amely kivált a társadalmi viharok időszakaiban buzog.

A kincsképzés különböző funkciókat tölt be a fémforgalom gazdaságában. A legelső funkció az arany- vagy ezüstérme forgási feltételeiből fakad. Láttuk, hogy az áruforgalom terjedelmének, árainak és sebességének állandó ingadozása arányában a pénz forgalomban levő tömege is szüntelenül árad és apad. Ezért alkalmasnak kell lennie arra, hogy összehúzódjon és táguljon. A forgalomnak hol vonzania kell pénzt mint érmét, hol visszataszítania érmét mint pénzt. Ahhoz, hogy a valóban forgalomban levő pénztömeg mindig megfeleljen a forgalmi terület felvevőképességének, az országban levő arany- vagy ezüstmennyiségnek nagyobbnak kell lennie, mint annak a mennyiségnek, amely érmefunkciót tölt be. Ezt a feltételt teljesíti

[94] „Minden áru eladóinak számát, amennyire csak lehet, növelni, vevői számát, amennyire csak lehet, csökkenteni, ez az a tengely, amely körül a politikai gazdaságtan valamennyi művelete forog" (*Verri:* „Meditazioni etc." 52. old.).

a pénz kincsformája. A kincstartalékok egyszersmind lefolyó és táplálócsatornái a forgalomban levő pénznek, s ezért a pénz sohasem árad ki a forgalom csatornáiból[95].

b) Fizetési eszköz

Az áruforgalom eddig vizsgált közvetlen formájában ugyanaz az értéknagyság mindig kétszeresen volt meg, áru alakjában az egyik póluson, pénz alakjában az ellenpóluson. Az árutulajdonosok tehát csak mint kölcsönösen meglevő egyenértékek képviselői léptek érintkezésbe. Az áruforgalom fejlődésével azonban olyan viszonyok fejlődnek ki, amelyek folytán az áruk eladása időbelileg elválik az ár realizálásától. Elég, ha itt e viszonyok közül a legegyszerűbbeket érintjük. Az egyik árufajta termelése hosszabb, a másiké rövidebb időt vesz igénybe. Különböző áruk termelése különböző évszakokhoz van kötve. Az egyik áru saját piacán születik, a másiknak messzi piacra kell utaznia. Az egyik árutulajdonos tehát felléphet mint eladó, mielőtt a másik felléphetne mint vevő. Ha ugyanazok a műveletek ugyanazok között a személyek között állandóan ismétlődnek, az áruk eladási feltételei termelési feltételeik szerint szabályozódnak. Másrészt bizonyos árufajták, például egy ház használatát meghatározott időtartamra adják el. Csak a határidő leteltével kapja meg a vevő valóban az áru használati értékét. Megveszi tehát az árut, mielőtt megfizetné. Az egyik árutulajdonos meglevő árut ad el, a másik mint pénz puszta képviselője vagy mint jövendőbeli pénz képviselője vásárol. Az eladó *hitelezővé*, a vevő *adóssá* lesz. Mivel az áru átalakulása vagy értékformájának fejlődése itt megváltozik, a pénz is más funkcióra tesz szert. *Fizetési eszközzé* lesz[96].

[95] „A kereskedéshez a nemzetnek meghatározott összegű fémpénzre (specifick money) van szüksége, amely összeg változik, egyszer nagyobb, másszor kisebb, ahogy azt a körülmények megkívánják ... A pénznek ez az apálya és dagálya magától kiegyenlítődik és alkalmazkodik, a politikusok bármely segítsége nélkül ... A vödrök felváltva dolgoznak; ha pénzszűke van, fémrudakat pénzzé vernek, ha fémrúd-hiány van, érméket beolvasztanak" (*Sir D. North:* „Discourses upon Trade". 22. old.). *John Stuart Mill*, aki hosszú ideig a Keletindiai Társaság hivatalnoka volt, megerősíti, hogy Indiában az ezüstékszer még mindig közvetlenül kincsként funkcionál. Az „ezüstékszereket a pénzverdébe hozzák, ha a kamatláb magas; újra visszavándorolnak onnan, ha a kamatláb esik" (*J. St. Mill* tanúvallomása, „Reports on Bank Acts". 1857. 2084. sz.). Az indiai arany- és ezüstbehozatalról és kivitelről szóló egyik 1864. évi parlamenti okmány szerint az arany- és ezüstbehozatal 1863-ban 19 367 764 font sterlinggel haladta meg a kivitelt. 1864 előtt az utolsó 8 évben a nemesfémek behozatala 109 652 917 font sterlinggel szárnyalta túl a kivitelt. Ebben a században Indiában jóval több mint 200 millió font sterlinget vertek pénzzé.

[96] *Luther* különbséget tesz a pénz mint *vásárlóeszköz* és a pénz mint *fizetési esz-*

A hitelező vagy az adós jelleg itt az egyszerű áruforgalomból fakad. Ennek alakváltozása nyomja rá az eladóra és a vevőre ezt az új bélyeget. Eleinte tehát ezek éppoly tovatűnő és a forgalomnak ugyanazokkal a szereplőivel felváltva játszott szerepek, mint az eladóé és vevőé. De az ellentét itt már eleve kevésbé kedélyesen fest, és sokkal inkább tud kikristályosodni[97]. De ugyanezek a jellegek az áruforgalomtól függetlenül is jelentkezhetnek. Így például az antik világ osztályharca főleg a hitelezők és adósok között folyó harc, és Rómában a plebejus adós pusztulásával végződik, akit rabszolgával helyettesítenek. A középkorban a harc a feudális adós pusztulásával végződik, aki elveszti politikai hatalmát ennek gazdasági alapjával együtt. De a pénzforma — s a hitelező és adós viszonyának pénzviszony formája van — itt csak mélyebben fekvő gazdasági életfeltételek antagonizmusát tükrözi vissza.

Térjünk vissza az áruforgalom területére. Az, hogy az áru és a pénz egyenértékek egyidejűleg jelennek meg az eladási folyamat két pólusán, megszűnt. A pénz most először mint *értékmérő* funkcionál az eladott áru árának meghatározásakor. Az áru szerződésileg megállapított ára méri a vevő kötelezettségét, vagyis azt a pénzösszeget, amelyet meghatározott *időpontra* tartozik megfizetni. Másodszor a pénz mint *eszmei vásárlóeszköz* funkcionál. Habár csak a vevő pénzígéretében létezik, mégis véghezviszi az áru gazdacseréjét. A fizetési eszköz csak az esedékes fizetési határidő napján lép valóban forgalomba, vagyis csak akkor megy át a vevő kezéből az eladó kezébe. A forgalmi eszköz *kinccsé* változott, mert a forgalmi folyamat az első szakasz után megszakadt, vagyis az áru átváltozott alakját kivonták a forgalomból. A *fizetési eszköz* forgalomba lép, de csak miután az áru már kilépett belőle. A pénz többé nem közvetíti a folyamatot. Önállóan lezárja ezt, mint a csereérték abszolút létezése, vagyis mint általános áru. Az eladó az árut azért változtatta pénzzé, hogy a pénzzel valamely szükségletét kielégítse, a kincsképző azért, hogy az árut pénzformában megtartsa, az adós vevő, hogy fizethessen. Ha nem fizet, javai kényszereladásra kerülnek. Az áru értékalakja, a pénz tehát most — magának a forgalmi folyamatnak a viszonyaiból fakadó társadalmi szükségszerűség folytán — *az eladás öncéljává* lesz.

---

köz között. „Ikret csinálsz nekem az uzsorásból, hogy itt ne tudjak *fizetni* és ott ne tudjak *vásárolni*" (*Martin Luther:* „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen". Wittenberg 1540).

[97] Az angol kereskedők között a XVIII. század elején uralkodó adós- és hitelezőviszonyokról: „A kereskedők között itt Angliában a kegyetlenség olyan szelleme uralkodik, hogy ehhez fogható nincs semmilyen más társadalomban, és a világ semmilyen másik királyságában" („An Essay on Credit and the Bankrupt Act". London 1707. 2. old.).

A vevő pénzt visszaváltoztat áruvá, mielőtt árut pénzzé változtatott volna, vagyis végrehajtja az áru második átalakulását az első előtt. Az eladó áruja forog, de csak pénzre szóló magánjogi követelés formájában realizálja árát. Használati értékké változik, mielőtt még pénzzé változott volna. Első átalakulása csak utólag megy majd végbe[98].

Az esedékes kötelezvények a forgalmi folyamat minden meghatározott időszakában azoknak az áruknak *árösszegét* képviselik, amelyek eladása ezeket a kötelezvényeket létrehozta. Az a pénztömeg, amely ez árösszeg *realizálásához* szükséges, mindenekelőtt *a fizetési eszközök forgási sebességétől* függ. Ezt két körülmény szabja meg: a hitelezők és az adósok viszonyainak *láncbafonódása*, úgy hogy *A*, aki pénzt kap adósától, *B*-től, tovább fizeti ezt hitelezőjének, *C*-nek stb. — és a különböző fizetési határidők közti *idő hossza*. A fizetések, vagyis az utólagos első átalakulások láncolata lényegesen különbözik az átalakulás-sorok fentebb vizsgált egybefonódásától. Az eladók és vevők kapcsolata a forgalmi eszköz forgásában nemcsak *kifejeződik*. Maga a kapcsolat csak a pénz forgásában és forgásával jön létre. A fizetési eszköz mozgása ellenben egy már előtte készen meglevő társadalmi kapcsolatot fejez ki.

Ha az eladások egyidejűek és párhuzamosak, ez korlátozza annak lehetőségét, hogy az érmetömeget a forgás gyorsaságával pótolják. S ellenkezőleg ugyanezek a körülmények újabb emeltyűk a fizetési eszközök gazdaságos felhasználásában. Azzal, hogy a fizetések ugyanazon a helyen összpontosulnak, spontánul kialakulnak bizonyos sajátos intézmények és módszerek ezek kiegyenlítésére. Így például a virement-ok a középkori Lyonban. *A* követeléseit *B*-vel szemben, *B* követeléseit *C*-vel szemben, *C* követeléseit *A*-val szemben stb. egyszerűen szembe kell állítani egymással, hogy mint pozitív és negatív mennyiségek bizonyos összegig kölcsönösen megsemmisítsék egymást. Így az adósságoknak csak bizonyos egyenlegét kell kiegyenlíteni. Mennél nagyobb tömeg fizetés összpontosul, annál kisebb

[98] Jegyzet a 2. kiadáshoz. A következő idézetből, amelyet 1859-ben megjelent írásomból vettem, látható, miért nem veszem tekintetbe az ellenkező formát: „Fordítva, a *P—Á* folyamatban a pénz mint valóságos vásárlóeszköz elidegeníthető, és az áru ára ily módon realizálható, mielőtt a pénz használati értéke realizálódott, vagyis mielőtt az árut elidegenítették. Ez történik például az előfizetés mindennapos formájában. Vagy abban a formában, amelyben az angol kormány az indiai ryotok ópiumát ... megveszi. De ezen a módon a pénz csak a vásárlóeszköz már ismert formájában működik ... A tőkét természetesen szintén pénz formájában előlegezik ... ez a szempont azonban nem esik az egyszerű forgalom látókörébe" (*Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 119—120. old. [magyarul: 117—118. old.]).

viszonylag az egyenleg, tehát a forgalomban levő fizetési eszkozok tömege.

A pénz fizetési-eszkoz-funkciója kozvetlen ellentmondást foglal magában. Amennyiben a fizetések kiegyenlítik egymást, a pénz *csak eszmeileg*, mint *számolási pénz*, illetve mint értékmérő funkcionál. Amennyiben valóságos fizetéseket kell eszkozolni, nem forgalmi eszkozként, nem az anyagcsere csak tovatúnő és kozvetítő formájaként lép fel, hanem mint a társadalmi munka egyéni megtestesulése, mint a csereérték onálló létezése, mint abszolút áru. Ez az ellentmondás a termelési es kereskedelmi válságoknak abban a szakaszában robban ki, amelyet *pénzválságnak* neveznek[99]. Ez csak ott kovetkezik be, ahol a fizetések láncolata és kiegyenlítésük mesterséges rendszere teljesen kifejlődott. Ha ebben a mechanizmusban általánosabb zavarok állnak be, akárhonnan erednek is ezek, a penz a számolási pénz pusztán eszmei alakjából hirtelen és kozvetlenul csengő pénzbe csap át. Nem helyettesíthető tobbé profán árukkal. Az áru használati értéke értéktelenné válik, és az áru értéke eltűnik saját értékformája előtt. Éppen az imént a virágzástól megrészegült polgár felvilágosodási mámorában a pénzt még hiu képzelgésnek nyilvánította. Csak az áru pénz. Csak a pénz áru! — harsog most végig a világpiacon. Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre, úgy kívánkozik a polgár lelke a pénzre, az egyetlen gazdagságra[100]. A válságban az áru és értékalakja, a pénz kozotti ellentét az abszolút ellentmondásig fokozódik. A pénz megjelenési formája itt tehát kozombos is. A pénzinség ugyanakkora marad, akár aranyban, akár hitelpénzben, mondjuk bankjegyekben, kell a fizetéseket eszkozolni[101].

[99] Azt a pénzválságot, amelyet a szovegben mint *minden általános termelési és kereskedelmi válság* kulonleges *szakaszat* hataroztunk meg, jol meg kell kulonboztetni a *válságnak* attól a *sajátságos fajtájától*, amelyet szinten pénzválságnak neveznek, de amely onalloan felléphet, ugyhogy az iparra és a kereskedelemre csak visszahat Olyan válságok ezek, amelyeknek mozgási kozpontja a penztoke, tehát kozvetlen területuk a bank, a tőzsde, a pénzugy {Marx jegyzete a 3 kiadáshoz}

[100] „A hitelrendszernek ez a hirtelen atcsapása a monetárrendszerbe a gyakorlati pánikhoz elméleti ujedelmet is hozzávegyit, és a forgalom szereplői megborzadnak saját viszonyaik athatolhatatlan titokzatosságától" *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc" 126 old [magyarul 124 old]) „A szegényeknek nincs munkajuk, mert a gazdagoknak nincs pénzuk, hogy foglalkoztassák oket, jollehet ugyanazokkal a birtokokkal és ugyanazokkal a munkaerokkel rendelkeznek, mint azelott, hogy élelmiszereket es ruhákat állíttassanak elo, marpedig czek alkotjak a nemzet igazi gazdagságát, nem pedig a pénz" *(John Bellers:* „Proposals for raising a Colledge of Industry" London 1696 3 old)

[101] Lám, hogyan aknázzák ki az „amis du commerce" [a kereskedelem barátai] az ilyen pillanatokat „Egy alkalommal (1839) egy oreg kapzsi bankár (a Citybol) magánszobájaban felemelte íróasztala fedelét, es bankjegykotegeket terített ki egy barátja elott, leplezetlen orommel azt mondta, hogy ez 600 000 font sterling,

Ha mármost az egy adott időszakaszban forgó pénz teljes összegét vesszük szemügyre, ez a forgalmi és fizetési eszközök adott forgási sebessége esetén egyenlő a realizálandó áruárak összege, plusz az *esedékes* fizetések összege, mínusz az egymást kiegyenlítő fizetések, végül mínusz ama forgások száma, amelyekben egy és ugyanaz a pénzdarab felváltva egyszer mint forgalmi és egyszer mint fizetési eszköz funkcionál. Például: a paraszt eladja gabonáját 2 font sterlingért, amely így forgalmi eszközként szolgál. A lejárat napján megfizeti vele azt a vásznat, amelyet a takács szállított neki. Ugyanaz a 2 font sterling most mint fizetési eszköz funkcionál. A takács aztán bibliát vesz készpénzen — a 2 font újra forgalmi eszközként funkcionál — stb. Ezért még akkor is, ha az árak, a pénzforgás sebessége és a fizetések gazdaságossága adott, az egy időszakban, például egy napon forgó pénztömeg és forgalomban levő árutömeg nem fedi többé egymást. Forog olyan pénz, amely a forgalomból már régen kivont árukat képvisel. Forognak olyan áruk, amelyeknek pénz-egyenértéke csak a jövőben jelenik meg. Másrészt az egy-egy napon lekötött és az *ugyanazon* a napon esedékes fizetések teljesen összemérhetetlen nagyságok[102].

A *hitelpénz* közvetlenül a pénz fizetési-eszköz-funkciójából ered, s az eladott árukért kiállított adóslevelek megint forgalomba kerülnek, hogy átruházzák a követeléseket másokra. Másrészt, amilyen mértékben a hitelügy kiterjed, olyan mértékben terjed ki a pénz fizetési-eszköz-funkciója. Mint ilyen, a pénz sajátos létezési formákat ölt, amelyekben a nagy kereskedelmi ügyletek területén tanyázik, míg az

---

amelyet visszatartott, hogy pénzszűkét idézzen elő, és amelyet még aznap három óra után a forgalomba vet" („The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844". London 1864. 81. old.). 1864 április 24-én a félhivatalos „The Observer" megjegyzi: „Néhány nagyon furcsa hír járja arról, milyen eszközökhöz folyamodtak, *hogy bankjegyhiányt idézzenek elő* . . . Akármennyire kétesnek is látszik feltételezni, hogy *ilyesféle fogásokat alkalmaznak*, az erre vonatkozó hírek annyira elterjedtek, hogy valóban említést kell tennünk róluk."

[102] „Az eladások vagy szerződések összege, melyeket egy bizonyos napon kötnek, nem befolyásolja azt a pénzmennyiséget, amely ezen a napon forog, de az esetek nagy többségében feloldódik majd számos váltóra, amelyet a későbbi, többé-kevésbé távoli napokon forgásba hozható pénzmennyiségre intézvényeznek . . . A ma aláírt váltóknak és a ma megnyitott hiteleknek sem mennyiségre, sem összegre, sem lejáratra nézve semmiféle hasonlóságot sem kell felmutatniok azokkal, amelyeket holnap vagy holnapután írnak alá vagy nyitnak meg: ellenkezőleg, sok mai váltó és hitel lejáratkor kiegyenlítődik egy csomó előbbi, teljesen határozatlan keltű kötelezettséggel. Váltók, amelyeknek lejárati ideje 12, 6, 3 vagy 1 hónap, gyakran úgy összetalálkoznak, hogy az egy bizonyos napon esedékes kötelezettségek rendkívül megnőnek" („The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England". Edinburgh 1845. 29, 30. old. különböző helyeken).

arany- vagy ezüstérme főleg a kiskereskedelem területére szorul vissza[103].

Az árutermelés bizonyos fejlettségi foka és terjedelme esetén a pénz fizetési-eszköz-funkciója túllép az áruforgalom területén. A pénz a szerződések *általános árujává* lesz[104]. Járadékok, adók stb. természetbeni szolgáltatásokból pénzbeli fizetésekké változnak. Hogy ez az átváltozás mennyire függ a termelési folyamat összalakjától, azt mutatja például a római császárságnak az a kétszer is meghiúsult kísérlete, hogy minden adót pénzben szedjen be. A francia falusi népesség rettenetes nyomora XIV. Lajos alatt, amelyet Boisguillebert, Vauban marsall és mások oly ékesszólóan tártak fel, nemcsak a magas adóknak a következménye volt, hanem annak is, hogy a természetbeni adókat pénzbeli adókká változtatták[105]. Ha másrészt a földjáradék természetbeni formája, amely Ázsiában egyúttal az állami adó eleme, ott olyan termelési viszonyokon nyugszik, amelyek ugyanolyan változatlanul termelődnek újra, mint a természeti viszonyok, akkor ez a fizetési forma a maga részéről fenntartja a régi termelési formát. Ez az egyik titka a

---

[103] Mint példát arra, hogy milyen kevés valóságos pénz vesz részt a tulajdonképpeni kereskedelmi ugyletekben, idézzük itt az egyik legnagyobb londoni kereskedőháznak (Morrison, Dillon & Co.) sémáját évi pénzbevételeiről és kifizetéseiről. 1856-ban lebonyolított ugyleteit, amelyek sokmillió font sterlingre rúgnak, arányosan egymillióra csökkentettük.

Bevételek		*Kiadások*	
Bankárok és kereskedők keltre fizetendő váltói	533 596	Keltre fizetendő váltók	302 674
Bankárok stb. látra fizetendő csekkjei	357 715	Londoni bankárokra szóló csekkek	663 672
Vidéki bankok jegyei	9 627	Az Angol Bank jegyei	22 743
Az Angol Bank jegyei	68 554	Arany	9 427
Arany	28 089	Ezüst és réz	1 484
Ezüst és réz	1 486		
Post Office Orders [postautalványok]	933		
Összesen:	1 000 000	Összesen:	1 000 000

(„Report from the Select Committee on the Bank Acts". 1858 július. LXXI. old.).

[104] „Az uzleti forgalom annyira megváltozott, hogy javak javakkal való cseréje, vagyis szállításuk és átvételük helyett most csak *eladás* és *fizetés* megy végbe, és minden *alkut* . . . most már pénzbeli ár alapján kotnek" („An Essay upon Publick Credit". 3. kiad. London 1710. 8. old.).

[105] „A pénz minden dolog hóhérává lett." A pénzügyi művészet az „a lombik, amelyben a javak és az áruk félelmetes tömegét párologtatták el, hogy ezt a végzetes kivonatot megkapják". „A pénz hadat uzen az egész emberi nemnek" *(Boisguillebert:* „Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs". Daire kiadása, „Economistes financiers". Párizs 1843. I. kot. 413, 419, 417. old.).

török birodalom fennmaradásának. Ha az Európa által rákényszerített külkereskedelem Japánban maga után vonja azt, hogy a természetbeni járadékot pénzbeli járadékká változtatják, ez véget vet mintaszerű földművelésének. E földművelés szűk gazdasági létezési feltételei megszűnnek.

Minden országban bizonyos *általános fizetési határidők* alakulnak ki. Ezek részben — az újratermelés más ciklusmozgásaitól eltekintve — a termelésnek az évszakok váltakozásához kötött természeti feltételein nyugszanak. Ezek a határidők szabályoznak olyan fizetéseket is, amelyek nem közvetlenül az áruforgalomból fakadnak, mint az adókét, a járadékokét stb. Hogy ezeket a társadalom egész felületén szétforgácsolt fizetéseket teljesíthessék, az év bizonyos napjain olyan pénztömegre van szükség, hogy ez periodikus, de egészen felületi zavarokat idéz elő a fizetési eszközökkel való gazdálkodásban[106]. A fizetési eszközök forgási sebességének törvényéből következik, hogy az *összes periodikus fizetések* számára, akármi is a forrásuk, *a fizetési eszközök szükséges tömege fordított arányban van a fizetési periódusok hosszával*[107].

A pénz fizetési-eszköz-funkciójának kifejlődése szükségessé teszi,

---

[106] „1824 pünkösd hétfőjén — beszéli el Craig úr az 1826-os parlamenti vizsgálóbizottságnak — olyan óriási bankjegykereslet volt Edinburghban, hogy 11 órakor már egyetlenegy bankjegy sem volt megőrzésünkben. Sorjában elküldtünk a különféle bankokhoz, hogy néhányat kölcsönkérjünk, de egyetlenegyet sem tudtunk kapni, és sok ügyletet csak slips of paper [cédulák] segítségével bonyolíthattunk le. Délután háromra azonban már valamennyi bankjegy visszakerült a bankokhoz, ahonnan kiindultak. Csak gazdát cseréltek." Bár Skóciában a bankjegyek valóságos átlagos forgalma kevesebb mint 3 millió font sterling, mégis az év különböző fizetési határidőin a bankárok birtokában levő minden bankjegy, összesen körülbelül 7 millió font sterling, működésbe lép. Ez alkalmakkor a bankjegyeknek egyetlenegy és sajátos funkciót kell betölteniük, s mihelyt ezt betöltötték, visszaáramlanak az illető bankokhoz, ahonnan kiindultak *(John Fullarton:* „Regulation of Currencies". 2. kiad. London 1845. 85. old. Jegyzet). Magyarázatképpen hozzá kell fűznünk, hogy Fullarton művének megírása idején Skóciában nem csekkeket, hanem csak bankjegyeket adtak ki a betétekre.

[107] Arra a kérdésre, hogy „ha egy év alatt 40 milliót kellene forgalmaznunk, elég volna-e ugyanaz a 6 millió (arany) az ebből folyó *forgásokra* és *körforgásokra*, amelyeket a kereskedelem megkövetel?", *Petty* megszokott mesteri módján a következőképp válaszol: „Azt felelem, igen: a 40 milliós összegre 1 milliónak $^{40}/_{52}$ része is elegendő lenne, ha a forgások olyan *rövid körökben, tudniillik hetenként* mennének végbe, mint ahogy ez szegény kézművesek és munkások közt történik, akik szombatonként [pénzt] kapnak és fizetnek; de ha a *körök* negyedévesek, mint ahogy nálunk a járadékokat fizetik és az adókat beszedik, akkor 10 millióra van szükség. Ha tehát feltételezzük, hogy a fizetési határidők általában 1 és 13 hét között váltakoznak, akkor össze kell adnunk $^{40}/_{52}$-et és 10 milliót, aminek a fele kb. 5 ½ millió, úgyhogy 5 ½ millió elegendő lenne" *(William Petty:* „Political Anatomy of Ireland". 1672. London 1691. 13, 14. old.).

hogy a lejárati napokra pénzben felhalmozzák a tartozások összegét. Míg a kincsképzés mint önálló meggazdagodási forma a polgári társadalom haladásával eltűnik, a *fizetési eszközök tartalékalapjának* formájában e haladással együtt növekszik.

c) Világpénz

Amikor a pénz kilép a belső forgalom területéről, megint leveti magáról az ott burjánzó helyi formákat, az ármérce, az érme, a váltópénz és az értékjel formáját, és visszaesik a nemesfémek eredeti rúdformájába. A világkereskedelemben az áruk világméretekben bontakoztatják ki értéküket. Itt tehát önálló értékalakjuk is mint *világpénz* lép fel velük szemben. Csak a világpiacon funkcionál a pénz teljes terjedelmében mint az az áru, amelynek természeti formája egyszersmind *az in abstracto* [elvontan] *emberi munka* közvetlen társadalmi megvalósulási formája. Létezési módja most teljesen megfelel fogalmának.

A belső forgalom területén csak egy áru lehet *értékmérő*, tehát pénz. A világpiacon *kettős értékmérő* uralkodik, arany és ezüst[108].

---

[108] Ezért otrombaság minden olyan törvényhozás, amely a nemzeti bankoknak előírja, hogy csak azt a nemesfémet raktározzák fel kincsként, amely az ország belsejében pénzként funkcionál. Az Angol Bank ilyen magateremtette „kellemetes akadályai" például közismertek. Az arany és az ezüst viszonylagos értékváltozásának nagy történelmi korszakairól lásd *Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 136. és köv. old. [magyarul: 133. és köv. old.]. — Pótlás a 2. kiadáshoz: Sir Robert Peel 1844. évi *Bank Act-jében* úgy igyekezett ezt a visszásságot kiküszöbölni, hogy engedélyezte az Angol Banknak ezüstrudakra szóló jegyek kibocsátását, azzal a feltétellel, hogy az ezüstkészletnek sohasem szabad meghaladnia az aranykészlet negyedrészét. Az ezüst értékét a jegykibocsátásnál a londoni piacon (aranyban) jegyzett piaci árának megfelelően állapítják meg. {A 4. kiadáshoz. — Újra olyan korszakot élünk, amelyben az arany és az ezüst viszonylagos értéke erősen változik. Mintegy 25 évvel ezelőtt az arany értékviszonya az ezüsthöz 15½: 1 volt, most kb. = 22 : 1, és az ezüst értéke még folyton esik az aranyhoz képest. Ez lényegében annak a következménye, hogy mindkét fém termelési módja gyökeresen átalakult. Azelőtt aranyat majdnem kizárólag aranytartalmú alluviális rétegek — aranytartalmú kőzetek málladéka — kimosása útján nyertek. Ma már ez a módszer nem elégséges, s ezt háttérbe szorította maguknak az aranytartalmú kvarc-ereknek a kitermelése, amelyet azelőtt csak másodsorban űztek, habár már az ókorban (*Diodorus*, III. 12—14.) jól ismerték. Másrészt óriási új ezüsttelepeket fedeztek fel az amerikai Sziklás-hegység nyugati részén, sőt ezekhez és a mexikói ezüstbányákhoz vasutakat is építettek, s így lehetővé tették modern gépi berendezés és tüzelőanyag odaszállítását, és ezáltal az ezüstnek a legnagyobb méretekben és csekélyebb költségekkel való bányászását. De a két fém igen különböző módon fordul elő az ércerekben. Az arany rendszerint tisztán fordul elő, de csak parányi kis tömegekben a kvarcban szétszórva; az egész kőzetet szét kell tehát zúzni, s az aranyat kimosni, illetve higannyal kivonni. 1 000 000 gramm kvarcból aztán gyakran alig 1—3, nagyon ritkán 30—60 gramm aranyat

A világpénz mint *általános fizetési eszköz, mint általános vásárlóeszköz* és mint az általánosságban vett *gazdagság (universal wealth) abszolút társadalmi anyagiasulása* funkcionál. Túlteng az a funkciója, amelyet mint *fizetési eszköz* tolt be, amikor a nemzetközi mérlegek kiegyenlítésére szolgál. Ebből adódik a merkantilrendszer jelszava — *kereskedelmi mérleg!*[109] Nemzetközi *vásárlóeszközként* az arany és az ezüst lényegében olyankor szerepel, amikor a különböző nemzetek közötti anyagcsere hagyományos egyensúlya hirtelen felborul. Végül a gazdagság abszolút társadalmi megtestesüléseként funkcionál ott, ahol nincs szó sem vételről, sem fizetésről, hanem a gazdagság *átviteléről* az egyik országból a másikba, és ahol ez az átvitel *áruformá-*

---

nyernek. Az ezüst ritkán fordul elő tisztán, de annál gyakrabban található saját, a kőzettől viszonylag könnyen elválasztható érceiben, amelyek többnyire 40—90 százalék ezüstöt tartalmaznak; vagy pedig kisebb mennyiségben olyan ércekben, amelyek már önmagukban megérik a kitermelést, például a réz-, az ólom- stb. ércben. Már ebből következik, hogy míg az arany termelési munkája inkább növekedett, az ezüsté komoly mértékben csökkent, az ezüst értékcsökkenésének tehát egész természetes magyarázata van. Ez az értékcsökkenés még nagyobb áresésben fejeződnék ki, ha az ezüst árát nem tartanák még mindig mesterséges eszközökkel magas szinten. De Amerika ezüstlelőhelyeit még csak kis részben tették hozzáférhetővé, s így minden jel arra vall, hogy az ezüst értéke még hosszabb ideig csökkenni fog. Ehhez még inkább hozzájárul az, hogy a használati és luxuscikkekhez szükséges ezüst mennyisége viszonylag csökken, mert ezüstözött árukkal, alumíniummal stb. helyettesítik. Ebből láthatjuk, mennyire utópikus az a bimetallista elképzelés, hogy az ezüst értéke nemzetközi kényszerárfolyammal megint felsrófolható majd a régi 1 : 15½ értékarányra. Inkább az várható, hogy az ezüst a világpiacon is mindinkább elveszti pénz-minőségét — *E. F.*]

[109] A merkantilrendszerrel szemben, amely a kereskedelmi mérlegek többletének arannyal és ezüsttel való kiegyenlítését a világkereskedelem *céljának* tekinti, e rendszer ellenfelei teljesen félreértették a világpénz funkcióját. Hogy a nemesfémek nemzetközi mozgásának téves felfogásában csak a forgalmi eszközök tömegét szabályozó törvények téves felfogása tükröződik, ezt részletesen kimutattam *Ricardón* („Zur Kritik etc." 150. és kov. old. [magyarul: 147. és kov. old.]). „Kedvezőtlen kereskedelmi mérleg csakis a forgalmi eszközök túlságos bősége következtében keletkezhet ... A fémpénz kivitelét olcsósága okozza, s ez nem következménye, hanem oka a kedvezőtlen mérlegnek" — Ricardónak ezt a téves dogmáját ezért már *Barbonnál* is megtalálhatjuk: „*A kereskedelmi mérleg, ha van ilyen, nem oka annak, hogy a pénzt egy országból kivisznek; ennek oka az, hogy a nemesfémrudak értéke minden országban más és más*" (*N. Barbon:* „A Discourse concerning Coining etc." 59, 60. old.). *MacCulloch* — „The Literature of Political Economy, a classified Catalogue". London 1845 — megdicséri Barbont, hogy így megelőzte Ricardót, de nagybölcsen óvakodik attól, hogy akár csak meg is említse azokat a naiv formákat, amelyekben Barbonnál a „currency principle" abszurd feltevései még megjelennek. Ennek a katalógusnak kritikátlansága, sőt becstelensége a pénzelmélet történetéről szóló részekben éri el csúcspontját, mert MacCulloch itt farkcsóválva hízeleg Lord Overstone-nak (Lloyd exbankárnak), akit „facile princeps argentariorum"-nak [a bankárok elismert fejedelmének] nevez.

ban a világpiac konjunktúrái vagy éppenséggel az elérendő cél miatt lehetetlen[110].

Ugyanúgy mint belső forgalmához, a világpiaci forgalomhoz is minden országnak tartalékalapra van szüksége. A kincsek funkciói tehát részben a pénznek mint belső forgalmi és fizetési eszköznek a funkciójából, részben világpénz-funkciójából erednek[110a]. Az utóbbi szerepben mindig a valóságos *pénzárura*, tényleges aranyra és ezüstre van szükség, amiért is *James Steuart* az aranyat és az ezüstöt, csak helyi helyetteseiktől megkülönböztetve, kifejezetten *money of the world-ként* [világpénzként] jellemzi.

Az arany- és ezüstfolyamnak kettős mozgása van. Egyrészt forrásaitól elindulva végighömpölyög az egész világpiacon, ahol a különböző nemzeti forgalmi területek különböző mértékben felfogják, hogy belső forgalmi csatornáikba ömöljék, elkopott arany- és ezüstérméket pótoljon, luxusáruk anyagává legyen és kincsekké merevedjék[111]. Ezt az első mozgást az árukban realizált nemzeti munkáknak az aranyat és ezüstöt termelő országok nemesfémekben realizált munkájával való közvetlen cseréje közvetíti. Másrészt az arany és az ezüst állandóan ide-oda áramlik a különböző nemzeti forgalmi területek között, s ez a mozgás a *váltóárfolyam* szüntelen ingadozásait követi[112].

---

[110] Így például segélyeknél, háborús célokra vagy bankok készpénzfizetésének újrafelvételére szolgáló pénzkölcsönöknél fordul elő, hogy az értékre éppen pénz formájában van szükség.

[110a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Arra, hogy a kincsképződés mechanizmusa olyan országokban, amelyekben fémvaluta van, képes minden, a nemzetközi kötelezettségek kiegyenlítésénél szükséges funkciót betölteni — mégpedig anélkül, hogy az általános forgalom észrevehetően támogatná —, csakugyan nem is kívánhatnék meggyőzőbb bizonyítékot annál, hogy Franciaország, amely még alig kezdte kiheverni a pusztító ellenséges invázió megrázkódtatásait, 27 hónap alatt oly könnyedén kifizette a szövetséges hatalmaknak a rárótt majdnem 20 milliós hadisarcot, mégpedig az összeg jelentékeny részét fémpénzben, anélkül, hogy belső pénzforgalma érezhetően csökkent volna, vagy zavar állt volna be ebben, vagy váltóárfolyamában bárminő riadalmat keltő ingadozás lett volna észlelhető" *(Fullarton:* „Regulation of Currencies". 141. old.). {A 4. kiadáshoz. — Még találóbb példa az, hogy ugyancsak Franciaország 1871/73-ban 30 hónap alatt ugyanolyan könnyedén több mint tízszer nagyobb hadisarcot tudott kifizetni, mégpedig szintén jelentős mértékben *fémpénzben. — E. F.*}

[111] „A pénz a nemzetek között szükségleteiknek megfelelően oszlik el... minthogy a termékek mindig magukhoz vonzzák" *(Le Trosne:* „De l'intérêt social". Id. kiad. 916. old.). „A bányák, amelyek folytonosan aranyat és ezüstöt szolgáltatnak, elég kiadósak ahhoz, hogy minden nemzetnek biztosítsák a szükséges egyensúlyt" *(J. Vanderlint:* „Money answers etc." 40. old.).

[112] „A váltóárfolyamok minden héten emelkednek vagy süllyednek; az év bizonyos időszakaiban magasra szöknek bizonyos nemzettel szemben, máskor pedig ugyanilyen magasra szöknek e nemzet javára" *(N. Barbon:* „A Discourse concerning Coining etc." 39. old.).

Fejlett polgári termeléssel rendelkező országok a bankok tartalékaiban tömegesen összpontosított kincseket a sajátos funkcióikhoz feltétlenül szükséges minimumra korlátozzák[113]. Ha a kincstartalékok átlagos színvonalukhoz viszonyítva feltűnően túltömöttek, ez bizonyos esetek kivételével azt mutatja, hogy az áruforgalom megakadt, vagyis az áruátalakulás folyama megszakadt[114].

[113] Ezek a különböző funkciók veszedelmes összeütközésbe kerülhetnek, mihelyt bankjegyek átváltási alapjának a funkciója társul hozzájuk.

[114] „Az a pénz, amely meghaladja a belső kereskedelemhez feltétlenül szükséges mennyiséget, *holt tőke*, s nem hoz profitot annak az országnak, amely vele rendelkezik, kivéve ha a kereskedelem útján kiviszik és behozzák" *(John Bellers:* „Essays etc." 12. old.). „Mi történik azonban akkor, ha túl sok az érménk? Akkor a leginkább teljes súlyúakat beolvaszthatjuk és pompás arany vagy ezüst asztali készletté alakíthatjuk át; vagy áruként odaküldhetjük, ahol szükség és kereslet van rá; vagy kiadhatjuk kamatra oda, ahol magas a kamat" *(W. Petty:* „Quantulumcunque etc." 39. old.). „A pénz csak az államtest zsírja, tehát ha túl sok van belőle, ez éppúgy akadályozza mozgékonyságát, mint ahogy beteggé teszi, ha túl kevés van belőle... Mint ahogy a zsír megkönnyíti az izmok mozgását, táplál, amikor nincs élelmiszer, kitölti az egyenetlen üröket és megszépíti a testet, ugyanúgy a pénz megkönnyíti az állam mozgását, élelmiszereket hoz be külföldről, amikor belföldön ínség van, adósságokat egyenlít ki... és az egészet megszépíti; persze — fejezi be gúnyosan — *főleg azokat az egyes személyeket*, akiknek bőven van belőle" *(W. Petty:* „Political Anatomy of Ireland". 14. old.).

MÁSODIK SZAKASZ

A PÉNZ ÁTVÁLTOZÁSA TŐKÉVÉ

Negyedik fejezet

A PÉNZ ÁTVÁLTOZÁSA TŐKÉVÉ

1. A tőke általános formulája

Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Az árutermelés és a fejlett áruforgalom, a *kereskedelem*, azok a *történelmi előfeltételek*, amelyek mellett a tőke létrejön. A világkereskedelem és a világpiac nyitja meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét.

Ha az áruforgalom anyagi tartalmát, a különböző használati értékek cseréjét figyelmen kívül hagyjuk, s csak azokat a gazdasági formákat vesszük szemügyre, amelyeket e folyamat létrehoz, azt látjuk, hogy utolsó terméke *a pénz*. Az áruforgalomnak ez az utolsó terméke egyúttal *a tőke első megjelenési formája*.

Történelmileg a tőke mindenütt először pénz formájában lép fel a földtulajdonnal szemben, mint *pénzvagyon*, kereskedőtőke és uzsoratőke[1]. De nincs szükség arra, hogy visszatekintsünk a tőke keletkezésének történetére, enélkül is látjuk, hogy a pénz az első megjelenési formája. Naponta ugyanaz a történet játszódik le a szemünk előtt. Minden új tőke még ma is mint pénz lép először a színre, azaz a piacra, az árupiacra, a munkapiacra vagy a pénzpiacra, mint olyan pénz, amelynek meghatározott folyamatok útján tőkévé kell átváltoznia.

A pénz mint pénz és *a pénz mint tőke* először csak abban különbözik, hogy *körforgásának más-más a formája*.

Az áruforgalom közvetlen formája *Á—P—Á*, áru átváltoztatása pénzzé és pénz visszaváltoztatása áruvá, *eladás vétel céljából*. Van azonban e formán kívül egy második, tőle sajátosan különböző forma is, a

[1] A földtulajdonnak a személyes szolgasági és uralmi viszonyokon nyugvó hatalma és a pénz személytelen hatalma közti ellentétet világosan kifejezi a következő két francia közmondás: „Nulle terre sans seigneur" [Nincs föld földesúr nélkül]. „L'argent n'a pas de maître" [A pénznek nincs ura].

P—Á—P forma, a pénz átváltoztatása áruvá és az áru visszaváltoztatása pénzzé, *vétel eladás céljából*. Az a pénz, amely mozgásában ez utóbbi körforgást teszi meg, tőkévé változik át, tőkévé *lesz*, és rendeltetése szerint *máris* tőke.

Vegyük közelebbről szemügyre a *P—Á—P* körforgást. Az egyszerű áruforgalomhoz hasonlóan ez is két ellenkező szakaszt fut be. Az első szakaszban, a *P—Á*-ban, a *vételben*, a pénzt átváltoztatják áruvá. A második szakaszban, az *Á—P*-ben, az *eladásban*, az árut visszaváltoztatják pénzzé. A két szakasz egysége pedig az *összmozgás*, amely pénzt cserél ki árura és *ugyanazt* az árut ismét pénzre, árut vesz, hogy eladja, vagy, ha nem törődünk a vétel és az eladás formai különbségeivel, a pénzzel árut és az áruval pénzt vásárol[2]. Az eredmény, amellyel az egész folyamat véget ér, *pénz kicserélése pénzre: P—P*. Ha 100 font sterlingért 2000 font gyapotot vásárolok és a 2000 font gyapotot újra eladom 110 font sterlingért, végeredményben 100 font sterlinget 110 font sterlingre, pénzt pénzre cseréltem ki.

Mármost nyilvánvaló ugyan, hogy a *P—Á—P* körforgás ízetlen és tartalmatlan volna, ha ezen a kerülő úton ugyanazt a pénzértéket ugyanarra a pénzértékre, tehát például 100 font sterlinget 100 font sterlingre akarnánk kicserélni. Akkor már hasonlíthatatlanul egyszerűbb és biztosabb volna a kincsgyűjtő módszere, aki megtartja a maga 100 font sterlingjét, ahelyett, hogy kitenné a forgalom veszélyeinek. Másrészt, akár sikerül a kereskedőnek a 100 font sterlingért vásárolt gyapotot 110 font sterlingért újra eladni, akár kénytelen 100 font sterlingért, sőt esetleg csak 50 font sterlingért túladni rajta, *pénze* mindenképpen sajátságos és eredeti mozgást végzett, egészen másmilyet, mint az egyszerű áruforgalomban, például a paraszt kezében, aki gabonát ad el, s az ily módon szerzett pénzen ruhát vesz. Először tehát jellemeznünk kell a *P—Á—P* és az *Á—P—Á* körforgás *formai különbségeit*. Ezzel egyszersmind megmutatkozik majd az a tartalmi különbség is, amely e formai különbség mögött leselkedik.

Nézzük meg először, mi a közös a két formában.

Mindkét körforgás ugyanarra a két ellenkező szakaszra hasad: *Á—P*-re, eladásra, és *P—Á*-ra, vételre. Mindkét szakaszban ugyanaz a két dologi elem, az áru és a pénz — és két ugyanazt a gazdasági jelmezt viselő személy, a vevő és az eladó áll szemben egymással. Mindkét körforgás ugyanazoknak az ellenkező szakaszoknak az *egysége*, és ezt az egységet mindkét esetben három szerződő fél megjelenése közvetíti, akik közül az egyik csak elad, a másik csak vesz, de a harmadik felváltva vesz és elad.

[2] „Pénzzel árukat vásárolnak és árukkal pénzt vásárolnak" *(Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques". 543. old.).

Az, ami az *Á—P—Á* és a *P—Á—P* körforgást mégis már eleve különválasztja, ugyanazoknak az ellenkező forgalmi szakaszoknak *fordított sorrendje*. Az egyszerű áruforgalom az eladással kezdődik és a vétellel végződik, a tőkeként működő pénz körforgása a vétellel kezdődik és az eladással végződik. Amott az *áru*, emitt a *pénz* a mozgás kezdő- és végpontja. Az első formában a *pénz*, a másodikban, fordítva, az *áru* közvetíti az összfolyamatot.

Az *Á—P—Á* körforgásban a pénz végül is olyan áruvá változik át, amely használati értékül szolgál. A pénzt tehát véglegesen *elköltötték*. A fordított formában, a *P—Á—P*-ben viszont a vevő azért ad ki pénzt, hogy mint eladó pénzt vegyen be. Az áru megvásárlásakor pénzt dob a forgalomba, hogy azt ugyanannak az árunak az eladásával újra kivonja. A pénzt csak azzal a sanda szándékkal ereszti ki a markából, hogy újra megkaparintsa. Ezért a pénzt csak *előlegezi*[3].

Az *Á—P—Á* formában *ugyanaz a pénzdarab* kétszer változtat helyet. Az eladó kapja a vevőtől és tovább adja egy másik eladónak. Az összfolyamat, amely azzal kezdődik, hogy áru fejében pénzt vesznek be, azzal végződik, hogy pénzt adnak oda áru fejében. Fordított a helyzet a *P—Á—P* formában. *Nem ugyanaz a pénzdarab*, hanem *ugyanaz az áru* változtat itt kétszer helyet. A vevő kapja az eladótól és tovább adja egy másik vevőnek. Ahogyan az egyszerű áruforgalomban *ugyanannak a pénzdarabnak a kétszeri helyváltoztatása* azt eredményezi, hogy ez a pénzdarab *végérvényesen egyik kézből a másikba vándorol*, itt *ugyanannak az árunak a kétszeri helyváltoztatása* azt eredményezi, hogy *a pénz visszaáramlik eredeti kiindulópontjára*.

A pénz visszaáramlása kiindulópontjára nem függ attól, hogy az árut drágábban adják-e el, mint amennyiért vették. Ez a körülmény csak a visszaáramló pénzösszeg *nagyságát* befolyásolja. A visszaáramlás jelensége bekövetkezik, mihelyt a megvett árut ismét eladják, tehát a *P—Á—P* körforgás teljesen bezárul. Ez tehát egy érzékileg észlelhető különbség a *pénznek tőkeként* megtett körforgása és puszta pénzként megtett körforgása között.

Az *Á—P—Á* körforgás teljesen befejeződött, mihelyt valamely áru eladása pénzt hoz, amelyet más áru vétele ismét elvon. Ha a pénz mégis visszaáramlik kiindulópontjára, ez csak azért következik be, mert az egész forgást megújítják, vagyis *megismétlik*. Ha 1 quarter gabonát eladok 3 font sterlingért és ezen a 3 font sterlingen ruhát

[3] „Ha valamely dolgot azért vesznek meg, hogy újra eladják, akkor az e célra felhasznált összeget előlegezett pénznek nevezzük; ha *nem* azért veszik, hogy újra eladják, akkor a pénzt elköltöttnek mondhatjuk" *(James Steuart:* „Works etc." Fia, Sir James Steuart tábornok kiadása, London 1801. I. köt. 274. old.).

veszek, akkor a 3 font sterlinget a magam részéről végérvényesen elköltöttem. Semmi közöm többé hozzá. A pénz a ruhakereskedőé. Ha mármost eladok egy második quarter gabonát, a pénz visszatér hozzám, de nem az első ügylet, hanem csupán annak megismétlése következtében. S ez a pénz újra eltávozik tőlem, mihelyt a második ügyletet befejezem és újra veszek. Az *Á—P—Á* körforgásban tehát a pénz elköltésének semmi köze sincs a pénz visszaáramlásához. A *P—Á—P* körforgásban viszont a pénz visszaáramlását maga az elköltés módja határozza meg. Ha nincs meg ez a visszaáramlás, a művelet nem sikerült, vagy a folyamat félbeszakadt és még nem kész, mert nincs meg második szakasza, a vételt kiegészítő és lezáró eladás.

Az *Á—P—Á* körforgás az egyik áruból mint kezdőpontból indul ki, és egy másik áruval mint végponttal zárul, úgy, hogy ez utóbbi áru kiesik a forgalomból és a fogyasztásba kerül. Végcélja tehát a fogyasztás, a szükségletek kielégítése, egyszóval a *használati érték*. A *P—Á—P* körforgás ezzel szemben a pénzből indul ki mint kezdőpontból, és ugyanehhez tér vissza mint végponthoz. Indítéka és meghatározó célja tehát *maga a csereérték*.

Az egyszerű áruforgalomban a kezdő- és a végpontnak ugyanaz a gazdasági formája. Mindkettő *áru*. Mégpedig azonos *értéknagyságú* áru. De minőségileg *különböző használati értékek*, például gabona és ruha. A mozgás tartalma ebben az esetben a termékek cseréje, a társadalmi munkát megtestesítő különböző anyagoknak a kicserélése. Más a helyzet a *P—Á—P* körforgásban. Ez első pillantásra tartalmatlannak tűnik fel, mert látszólag tautologikus. Mindkét végpontnak azonos a gazdasági formája. Mindkettő *pénz*, tehát nem *minőségileg* különböző használati értékek, hiszen a pénz éppen az áruknak olyan átváltozott alakja, amelyben azok különleges használati értéke eltűnt. Előbb 100 font sterlinget gyapotra, azután ugyanazt a gyapotot megint 100 font sterlingre, tehát kerülő úton pénzt pénzre, ugyanazt ugyanarra cserélni — ez éppoly céltalan, mint otromba műveletnek látszik[4]. Az egyik pénzösszeg csakis *nagyságában* különbözhetik a

[4] „Az ember nem cserél pénzt pénzre", kiáltja oda *Mercier de la Rivière* a merkantilistáknak („L'ordre naturel etc." 486. old.). Egy munkában, amely *ex professo* [hivatásszerűen] a „kereskedelemmel" és a „*spekulációval*" foglalkozik, ez olvasható: „Minden kereskedelem különböző fajtájú dolgok kicserélése; és az előny (a kereskedő számára?) éppen ebből a különbözőségből fakad. Egy font kenyeret egy font kenyérre cserélni ... semmiféle előnnyel nem járna ... a *kereskedelem* ezért előnyösen elüt a *játéktól*, amely csak *pénz cseréje pénzre*" (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained". London 1841. 5. old.). Bár Corbet nem látja, hogy a *P—P*, pénz cseréje pénzre, nemcsak a *kereskedelmi* tőkének, hanem *minden* tőkének jellegzetes forgási formája, legalább azt elismeri, hogy a

másiktól. A *P—Á—P* folyamat tartalmát tehát nem végpontjainak *minőségi különbsége* adja meg, hiszen mindkettő *pénz*, hanem csak a végpontok *mennyiségi különbözősége*. Végül több pénzt vonnak ki a forgalomból, mint amennyit az elején bedobtak. A 100 font sterlingért vásárolt gyapotot például 100 + 10, vagyis 110 font sterlingért adják el újra. E folyamat teljes formája tehát *P—Á—P'*, ahol $P' = P + \Delta P$, azaz egyenlő az eredetileg előlegezett pénzösszeggel plusz egy növekménnyel. Ezt a növekményt, vagyis az eredeti értéken felüli többletet *értéktöbbletnek (Mehrwert, surplus value)* nevezem. Az eredetileg előlegezett érték tehát a körforgásban nemcsak fennmarad, hanem *megváltoztatja* benne *értéknagyságát*, *értéktöbblettel* gyarapítja, vagyis *értékesíti* magát. És ez a mozgás *változtatja tőkévé*.

Lehetséges ugyan az is, hogy az *Á—P—Á* két végpontja, *Á* és *Á*, például gabona és ruha, *mennyiségileg különböző értéknagyságok*. Előfordulhat, hogy a paraszt a gabonát értéke *fölött* adja el, vagy a ruhát értéke alatt veszi meg. Előfordulhat, hogy a ruhakereskedő becsapja a parasztot. Az ilyen értékkülönbség azonban *magának e körforgási formának számára* puszta véletlen marad. Az *Á—P—Á* forma nem veszti el egészen értelmét és jelentését, mint a *P—Á—P* folyamat, ha két végpontja, például a gabona és a ruha, egyenértékek. Sőt, itt a folyamat normális lezajlásának feltétele, hogy ezek egyenértékek legyenek.

A *vétel céljából való eladás* megismétlésének vagy megújításának — éppúgy, mint magának e folyamatnak — mértéke és célja egy *rajta kívül* álló végeredmény, a fogyasztás, bizonyos szükségletek kielégítése. Az *eladás céljából való vételnek* ellenben kezdete és vége ugyanaz, *pénz*, csereérték, és a mozgás már ezért is vég nélküli. *P*-ből ugyan $P + \Delta P$, a 100 font sterlingből 100 + 10 lett. De pusztán minőségét tekintve a 110 font sterling ugyanaz, mint a 100 font sterling, t. i. pénz. Mennyiségét tekintve pedig a 110 font sterling *korlátozott* értékösszeg, akár a 100 font sterling. Ha a 110 font sterlinget pénzként *elköltenék*, akkor kiesne szerepéből. Nem lenne többé *tőke*. A forgalomból kivonva kinccsé kövül, és egyetlen garas sem nő hozzá,

---

kereskedelem egyik fajtájának, a *spekulációnak* ez a formája azonos a *játékkal*, de erre jön *MacCulloch*, aki úgy véli, hogy *eladás végett venni* spekuláció, tehát eltűnik a különbség spekuláció és kereskedelem között. „*Minden olyan ügylet, amelyben valaki azért vesz valamely terméket, hogy azt ismét eladja*, valójában *spekuláció*" (*MacCulloch*: „A Dictionary practical etc. of Commerce". London 1847. 1009. old.). Hasonlíthatatlanul naivabb Pinto, az amszterdami tőzsde Pindarosza: „*A kereskedelem játék* (ezt a mondatot Locke-tól vette), és koldusokon nem lehet keresni. Ha hosszú időn át mindenkitől mindent elszedtek volna, akkor barátságos megegyezéssel a profit legnagyobb részét vissza kellene adni, hogy előlről lehessen kezdeni a játékot" (*Pinto*: „Traité de la circulation et du crédit". Amszterdam 1771. 231. old.).

ha ítéletnapig hever is. Ha már egyszer az *érték értékesüléséről* van szó, akkor ugyanolyan szükséglet áll fenn a 110 font sterling értékesülésére, mint a 100 font sterlingére, mert mindkettő korlátozott kifejezése a csereértéknek, s ezért mindkettőjüknek egyaránt az a rendeltetése, hogy nagyságuk növelésével megközelítsék a gazdagságot mint olyat. Az eredetileg előlegezett 100 font sterling érték egy pillanatra különbözik ugyan attól a 10 font sterling értéktöbblettől, amellyel a forgalomban megnő, de ez a különbség rögtön újra szétfoszlik. A folyamat végén nem jelenik meg az egyik oldalon a 100 font sterling eredeti érték és a másikon a 10 font sterling értéktöbblet. Megjelenik *egy* 110 font sterlinges érték, amely ugyanúgy a megfelelő formában van ahhoz, hogy megkezdje értékesülési folyamatát, mint az eredeti 100 font sterling. A pénz a mozgás végén megint mint a mozgás kezdete jelenik meg[5]. Ezért a vége minden egyes körforgásnak, amelyben az eladás céljából való vétel végbemegy, önmagától egy új körforgás kezdete. Az egyszerű áruforgalom — a vétel céljából való eladás — eszköz a forgalmon kívül álló végcél elérésére, használati értékek elsajátítására, szükségletek kielégítésére. A pénznek mint tőkének a körforgása ezzel szemben öncél, mert az *érték értékesülése* csakis ezen a folytonosan megújított mozgáson belül létezik. A tőke mozgásának ezért nincs mértéke[6].

[5] „A tőke feloszlik ... az eredeti tőkére és a nyereségre, a tőke szaporulatára ... ámbár a gyakorlat ezt a nyereséget azonnal újra a tőkéhez csapja és ezzel együtt forgatja" (*Friedrich Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben. Kiadta *Arnold Ruge* és *Karl Marx*, Párizs 1844. 99. old.).

[6] *Arisztotelész* szembeállítja a *krematisztikával* [pénzszerzéssel] az *ökonómiát* [gazdálkodást]. Az ökonómiából indul ki. Amennyiben ez a szerzés művészete, annyiban az élethez szükséges és a háztartás vagy az állam számára hasznos javak megszerzésére szorítkozik. „Az igazi gazdagság (*ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος*) ilyen használati értékekből áll; mert az effajta tulajdonnak a jó élethez elégséges mértéke *nem határtalan*. De van a szerzés művészetének egy másik fajtája, amelyet leginkább, s joggal, *krematisztikának* neveznek, s melynek révén úgy látszik, hogy a gazdagságnak és a tulajdonnak *nincs határa*. Az *árukereskedelem* (*ἡ καπηλικὴ* szó szerint szatócskereskedelmet jelent, és Arisztotelész azért választja ezt a formát, mert ebben a használati érték a döntő) természeténél fogva nem tartozik a krematisztikához, mert itt a csere csak a nekik (a vevőknek és az eladóknak) szükségesre szorítkozik." Ezért — fejti ki tovább — az árukereskedelem eredeti formája a *cserekereskedelem* volt, de ennek kibővülésével szükségszerűen létrejött a *pénz*. A pénz feltalálásával a cserekereskedelemnek szükségszerűen *καπηλικὴ*-vé, árukereskedelemmé kellett fejlődnie, és ez — eredeti tendenciájával ellentmondásban — krematisztikává, a pénzcsinálás művészetévé alakult. A krematisztika pedig abban különbözik az ökonómiától, hogy „számára a *forgalom* a gazdagság forrása (*ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων διαβολῆς*). Úgy látszik, hogy a pénz körül forog, *mert a csere e fajtájának a kezdete és a vége a pénz* (*τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστιν*). Ezért az a gazdagság is, amelyre a krematisztika törekszik, *határtalan*. Miként minden művészet, amelynek célkitűzése

E mozgás tudatos hordozójaként a pénztulajdonos tőkéssé válik. Személye, vagy inkább zsebe, a pénz kiindulópontja és visszatérési pontja. Ennek a körforgásnak *objektív tartalma* — az érték értékesülése — az ő *szubjektív célja*, és ő csak annyiban funkcionál *tőkésként*, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkeként, amennyiben tevékenységének egyetlen indítéka az elvont gazdagság egyre fokozódó elsajátítása. A *használati értéket* tehát sohasem szabad a tőkés közvetlen céljának tekinteni[7]. De az egyes nyereséget sem, hanem csak a nyerészkedés szüntelen mozgását[8]. Ez az abszolút meggazdagodási törekvés, az érték e szenvedélyes hajszolása[9], közös vonása a tőkésnek és a kincsgyűjtőnek, de míg a kincsgyűjtő csak bolond tőkés, a tőkés ésszerű kincsgyűjtő. Az érték szüntelen gyarapodását, amelyre a kincsgyűjtő úgy törekszik, hogy a pénzt a forgalom elől *megmenteni* igyekszik[10], az okosabb tőkés úgy éri el, hogy pénzét újra és újra forgalomba dobja[10a].

Azok az önálló formák, a pénzformák, amelyeket az áruk értéke az egyszerű forgalomban ölt, csak közvetítik az áruk cseréjét, és a

---

nem eszköznek, hanem végső célnak számít, a törekvéseiben nem ismer határt, mert igyekszik mindjobban megközelíteni ezt a végső célt, míg azok a művészetek, amelyek csak célra vezető eszközöket keresnek, nem határtalanok, mert maga a cél határt szab nekik, akképpen a krematisztika célkitűzésének sincs határa, hanem célkitűzése az abszolút meggazdagodás. Az ökonómiának, szemben a krematisztikával, van határa ... az előbbi magától a pénztől eltérő valamire, az utóbbi a pénz gyarapítására törekszik ... E két egymásbafonódó forma felcserélése egyeseket arra késztet, hogy a pénz megtartását és határtalan gyarapítását tekintsék az ökonómia végcéljának" (*Arisztotelész*: „De Republica". Bekker kiadása, I. könyv, 8, 9. fej. különböző helyeken).

[7] „Az áru (itt használati érték értelemben) nem meghatározó célja az üzleteket kötő tőkésnek ... az ő meghatározó célja a pénz" (*Th. Chalmers*: „On Political Economy etc." 2. kiad. Glasgow 1832. [165.] 166. old.).

[8] „A kereskedő úgyszólván semmibe sem veszi a már elért nyereséget, hanem tekintete mindig az eljövendőre irányul" (*A. Genovesi*: „Lezioni di Economia Civile" (1765). Custodi Olasz közgazdászok gyűjteményében, „Parte moderna". VIII. köt. 139. old.).

[9] „A nyerészkedés olthatatlan szenvedélye, az auri sacra fames [az átkozott aranyéhség] határozza meg mindig a tőkések tevékenységét" (*MacCulloch*: „The Principles of Political Economy". London 1830. 179. old.). Ez a felismerés természetesen nem akadályozza meg ugyanazt a MacCullochot és társait abban, hogy ha az elmélet terén zavarba jönnek, például a túltermelés tárgyalásánál, ugyanezt a tőkést jóravaló polgárrá ne változtassák, akit csak a *használati érték* érdekel, sőt valóságos farkasétvággyal veti rá magát csizmákra, kalapokra, tojásra, kartonra és más igen családias használati értékekre.

[10] „Σώζειν" [megmenteni] a görögök egyik jellegzetes kifejezése a kincsképzésre. Éppen így az angol „to save" azt is jelenti, hogy megmenteni, és azt is, hogy megtakarítani.

[10a] „Az a végtelen, amely nincs meg a dolgok előrehaladásában, megvan körforgásukban" (*Galiani:* „Della moneta". [156. old.]).

mozgás végső eredményében eltűnnek. A *P—Á—P* körforgásban viszont mindkettő, az *áru* és a *pénz*, csupán *magának az értéknek különböző létezési módjaként* funkcionál, a pénz mint az érték általános, az áru mint különös, mondhatni álruhás létezési módja[11]. Az érték folytonosan átmegy egyik formából a másikba, anélkül, hogy e mozgása közben veszendőbe menne, és ily módon önmozgó alannyá válik. Ha rögzítjük azokat a különös megjelenési formákat, amelyeket a magát értékesítő érték élete körforgásában váltakozva magára ölt, ilyen felvilágosításokat kapunk: *a tőke pénz, a tőke áru*[12]. A valóságban azonban *az érték* itt egy olyan *folyamat alanya* lesz, amelyben a pénzforma és áruforma állandó váltogatása közben magát a nagyságát változtatja meg, értéktöbbletként leválik önmagáról mint eredeti értékről, *önmagát értékesíti*. Az a mozgás ugyanis, amelynek folyamán értéktöbbletet tesz hozzá, saját mozgása, tehát értékesítése *önértékesítés*. Arra a természetfölötti tulajdonságra tett szert, hogy értéket fiadzik, mert ő maga érték. Eleven kölyköket ellik, vagy legalábbis arany tojásokat tojik.

Önmagát felülmúló *alanyaként* egy ilyen folyamatnak, amelyben hol felölti, hol leveti pénzformáját és áruformáját, de ebben a változásban fenntartja magát és kinyújtózkodik, az értéknek mindenekelőtt önálló formára van szüksége, hogy ezáltal megállapítást nyerjen önmagával való azonossága. Ez a formája pedig csak a *pénzben* van meg. Ezért minden értékesülési folyamatnak ez a kezdő- és a végpontja. Az érték eredetileg 100 font sterling volt, most 110 font sterling, és így tovább. De maga a pénz itt az értéknek csak *egyik formája*, mert *két* formája van. Ha nem ölti magára az *áruformát*, a pénz nem lesz tőkévé. A pénz tehát itt nem lép fel ellenségesen az áruval szemben, mint a kincsgyűjtés esetében. A tőkés tudja, hogy valamennyi áru, bármilyen toprongyos külsejű, vagy bármennyire rossz is a szaga, hitében és valójában *pénz*, bensőleg körülmetélt zsidó, s emellett csodaszer, amellyel pénzből több pénzt lehet csinálni.

Az egyszerű forgalomban az áruk értéke használati értékükkel szemben legfeljebb a pénz önálló formáját ölti, itt viszont hirtelen mint folytonosan tovahaladó, önmagát mozgató szubsztancia jelenik meg, melynek áru és pénz egyaránt puszta formái. Sőt, mi több. Ahelyett, hogy áruviszonyokat jelenítene meg, az érték most úgyszól-

[11] „A tőkét nem anyaga, hanem ezeknek az anyagoknak az értéke alkotja" (*J. B. Say:* „Traité d'économie politique". 3. kiad. Párizs 1817. II. kót. 429. old.).

[12] „A termelő célokra felhasznált forgalmi eszköz [currency] (!) tőke" (*MacLeod:* „The Theory and Practice of Banking". London 1855. I. köt. 1. fej. [55. old.]). „A tőke egyenlő árukkal" (*James Mill:* „Elements of Political Economy", London 1821. 74. old.).

ván *magánviszonyba* lép *önmagával*. Mint eredeti érték különbözik önmagától mint értéktöbblettől, miként az Atya különbözik önmagától mint Fiútól, holott mindkettő egykorú és valójában csak egy személy, mert az előlegezett 100 font sterling csak a 10 font sterlingnyi értéktöbblet révén lesz tőkévé, és mihelyt azzá lett, mihelyt a Fiút, és a Fiú révén az Atyát nemzette, különbségük újra eltűnik és a kettő megint egy: 110 font sterling.

Az érték tehát *tovahaladó értékké*, *tovahaladó pénzzé*, és mint ilyen, *tőkévé* válik. A forgalomból jön, újra belép a forgalomba, fennmarad és megsokasodik benne, megnövekedve tér vissza belőle, és mindig újra kezdi ugyanazt a körforgást[13]. *P—P'*, pénzt fiadzó pénz — money which begets money — így hangzik a tőke meghatározása első tolmácsolói, a merkantilisták szájából.

Venni, hogy eladjunk, azaz teljesebben: *venni, hogy drágábban adjunk el*, *P—Á—P'*, ez látszólag ugyan csak a tőke egyik fajtájának, a *kereskedőtőkének* sajátságos formája. De *az ipari tőke* is pénz, amely áruvá változik, és az áru eladása révén több pénzzé változik vissza. Azok a műveletek. amelyek a vétel és az eladás között, a forgalom körén kívül esetleg végbemennek, mitsem változtatnak a mozgás e formáján. Végül a *kamatozó tőkében* a *P—Á—P'* körforgás lerövidítve jelenik meg, közvetítés nélküli eredményében, úgyszólván lapidáris stílusban, mint *P—P'*, mint pénz, amely több pénzzel egyenlő, mint érték, amely nagyobb önmagánál.

A valóságban tehát *P—Á—P' a tőke általános formulája*, ahogyan az a forgalom területén közvetlenül *megjelenik*.

2. Az általános formula ellentmondásai

A körforgásnak az a formája, amelyben a pénz-báb tőkévé gubódzik ki, ellentmond mindazoknak a törvényeknek, amelyeket az árunak, az értéknek, a pénznek és magának a forgalomnak a természetéről korábban kifejtettünk. Az egyszerű áruforgalomtól ezt a körforgást az különbözteti meg, hogy itt ugyanaz a két ellenkező folyamat, az eladás és a vétel *fordított sorrendben* van. S milyen varázslattal változtathatná át ez a pusztán formai különbség e folyamatok természetét?

Sőt. Ez a *fordított sorrend* az egymással kereskedő három üzletfél közül csupán az egyik számára létezik. Mint tőkés árut veszek *A*-tól és újra eladom *B*-nek, míg mint egyszerű árutulajdonos árut adok el *B*-nek, s azután árut veszek *A*-tól. *A* és *B* üzletfelek szempontjából

[13] „*A tőke* ... állandó, sokasodó érték" (*Sismondi:* „Nouveaux principes de l'économie politique". [Párizs 1819] I. köt. [88.] 89. old.).

nincs meg ez a különbség. Ők csak áruk vevőiként vagy eladóiként lépnek fel. Én magam mindenkor mint egyszerű pénztulajdonos vagy árutulajdonos, mint vevő vagy eladó állok szemben velük, mégpedig mindkét sorrendben az egyik személlyel csak mint vevő, a másikkal csak mint eladó, az egyikkel csak mint pénz, a másikkal csak mint áru lépek szembe, de egyikükkel sem mint tőke vagy tőkés, illetve mint olyasvalaminek a képviselője, ami több mint pénz vagy áru, illetve más hatással lehetne, mint a pénz vagy az áru. Számomra az *A*-tól való vétel és a *B*-nek való eladás bizonyos sorrendet alkot. De e két művelet összefüggése csak az én szempontomból létezik. *A* nem törődik az én *B*-vel kötött ügyletemmel, *B* sem *A*-val kötött ügyletemmel. Ha megpróbálnám felvilágosítani őket arról, hogy a sorrend *megfordításával* különös jutalomra érdemesülök, akkor bebizonyítanák nekem, hogy tévedek *magát a sorrendet* illetően, s hogy az egész ügylet nem vétellel kezdődött és eladással végződött, hanem fordítva, eladással indult és vétellel zárult. Valóban, első műveletem, a vétel, *A* szempontjából eladás, második műveletem, az eladás, *B* szempontjából vétel volt. De *A* és *B* nem elégszik meg ezzel, hanem ki fogja jelenteni, hogy az egész sorrend felesleges dolog és hókuszpókusz volt. *A* közvetlenül *B*-nek fogja áruját eladni és *B* közvetlenül *A*-tól fogja venni. Ezzel az egész ügylet a közönséges áruforgalom *egyoldalú műveletévé* zsugorodik: *A* szempontjából egyszerű eladás, *B* szempontjából egyszerű vétel. A sorrend megfordításával tehát nem jutottunk túl az *egyszerű áruforgalom* területén, ellenkezőleg, azt kell megvizsgálnunk, hogy az egyszerű áruforgalom természeténél fogva lehetővé teszi-e a körébe belépő értékek értékesülését és ennélfogva *értéktöbblet képzését*.

Vegyük a forgalmi folyamatnak olyan formáját, amelyben puszta árucsereként jelenik meg. Ez a helyzet, mindahányszor két árutulajdonos árukat vásárol egymástól és kölcsönös pénzköveteléseik mérlege a fizetés napján kiegyenlítődik. A pénz itt számolási pénzül szolgál, arra való, hogy az áruk értékét *áraikban* kifejezze, de dologi formában nem lép szembe az árukkal. Ami a *használati értéket* illeti, persze lehetséges, hogy mindkét cserélő fél *nyer*. Mindketten olyan árukat adnak el, amelyek nekik mint használati értékek haszontalanok, és olyan árukat kapnak, amelyeknek használatára szükségük van. És meglehet, hogy nem ez az egyetlen haszon az ügyletből. *A*, aki bort ad el és gabonát vásárol, *ugyanazon munkaidő alatt* talán több bort termel, mint amennyit a gabonatermelő *B* termelhetne, és a gabonatermelő *B ugyanazon munkaidő alatt* több gabonát, mint amennyit a bortermelő *A* termelhetne. *A* tehát ugyanazért a csereértékért több gabonát és *B* több bort kap, mintha mindegyiküknek, csere nélkül, saját részére kellene bort és gabonát termelnie. A *használati értéket* illetően tehát elmondhatjuk,

hogy „a csere olyan ügylet, amelyen mindkét fél *nyer*"[14]. De másképp áll a dolog a *csereértékkel*. „Egy ember, akinek sok a bora és nincs gabonája, olyan emberrel kereskedik, akinek sok a gabonája, de nincs bora; kettejük közt 50 értékű gabona és 50 értékű bor cseréje megy végbe. Ez a csere sem az egyik, sem a másik számára *nem a csereérték gyarapodása*; mert már a csere előtt mindegyikük ugyanakkora értékkel rendelkezett, mint amekkorát e művelettel szerzett"[15]. Mitsem változtat a dolgon, ha a pénz mint forgalmi eszköz az áruk közé lép, s a vétel és az eladás művelete érzékileg szétválik[16]. Az áruk értéke *kifejeződik az árakban*, még mielőtt forgalomba kerültek volna, az érték tehát előfeltétele és nem eredménye a forgalomnak[17].

Elvontan nézve a dolgot, vagyis eltekintve azoktól a körülményektől, amelyek nem az egyszerű áruforgalom benső törvényeiből fakadnak, egyik használati értéknek a másikkal való helyettesítésén kívül nem történik itt más, mint az áru *átalakulása*, puszta alakváltozása. *Ugyanaz az érték*, vagyis ugyanolyan mennyiségű tárgyiasult társadalmi munka megmarad ugyanannak az árutulajdonosnak a kezében, először saját áruja alakjában, majd pénz alakjában, amellyé ez átváltozott, végül annak az árunak az alakjában, amellyé ez a pénz visszaváltozott. Ez az alakváltozás nem foglalja magában az *értéknagyság* semmiféle változását. Az a változás pedig, amelyen az árunak maga az értéke átmegy ebben a folyamatban, *pénzformájának* változására korlátozódik. A pénzforma először mint az eladásra kínált áru *ára* van meg, azután mint pénzösszeg, amely azonban az árban már kifejeződött, végül mint valamely egyenértékű áru *ára*. E formaváltozás *önmagában véve* éppúgy nem foglalja magában az *értéknagyság* megváltozását, mint ahogy az ötfontos bankjegy értékét sem érinti, ha sovereignekre, félsovereignekre és shillingekre váltják fel. Mivel tehát az áru forgása értékének csupán *formaváltozását* feltételezi, ezért — ha a jelenség tisztán megy végbe — *egyenértékek cseréjét* feltételezi. Éppen ezért még a vulgáris gazdaságtan is — bármilyen kevés sejtelme van is arról, hogy mi az *érték* — valahányszor a maga módján tisztán akarja vizsgálni a jelenséget, felteszi, hogy kereslet és kínálat *fedik* egymást, vagyis, hogy hatásuk teljesen megszűnik. Tehát bár a *használati érték* tekintetében mindkét cserélő nyerhet, *csereértékben* nem

[14] „A csere csodálatos ügylet, amelyen mindkét szerződő fél mindig (!) nyer" (*Destutt de Tracy:* „Traité de la volonté et de ses effets". Párizs 1826. 68. old.). Ugyanez a könyv később „Traité d'économie politique" címmel jelent meg.

[15] *Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel etc." 544. old.

[16] „Hogy e két érték egyike pénz-e, vagy mind a kettő közönséges áru, magában véve tökéletesen közömbös" (*Mercier de la Rivière*, ugyanott, 543. old.).

[17] „Nem a szerződő felek döntik el az *értéket*; az eldőlt már a megállapodás *előtt*" (*Le Trosne:* „De l'intérêt social". 906. old.).

nyerhetnek mind a ketten. Ellenkezőleg itt így áll a dolog: „Ahol egyenlőség van, ott nincs nyereség"[18]. El lehet ugyan adni árukat értéküktől eltérő áron, de ez az eltérés az árucsere törvényének megsértéseként jelenik meg[19]. Tiszta alakjában az árucsere egyenértékek cseréje, tehát *nem eszköz* arra, hogy értékben meggazdagodjanak[20].

Ama kísérletek mögött tehát, hogy az áruforgalmat tüntessék fel az *értéktöbblet forrásául*, többnyire quid pro quo, a használati érték és a csereérték összecserélése rejlik. Így például *Condillac* szerint: „Nem igaz, hogy az árucserében egyenlő értéket cserélnek ki egyenlő értékre. Éppen ellenkezőleg, mind az egyik, mind a másik szerződő fél mindig kisebb értéket ad cserébe nagyobbért ... Ha valóban mindig egyenlő értékeket cserélnének, akkor egyik fél *sem tehetne szert nyereségre*. Pedig mind a kettő nyer, vagy legalábbis kellene hogy nyerjen. Miért? A dolgoknak csak *szükségleteinkhez* viszonyítva van értékük. Ami az egyiknek több, az a másiknak kevesebb, és fordítva ... Nem tételezhető fel, hogy fogyasztásunk szempontjából nélkülözhetetlen dolgokat kínálunk eladásra ... Számunkra haszontalan dolgot akarunk odaadni, hogy olyant kapjunk cserébe, amelyre szükségünk van; többért kevesebbet akarunk adni ... Természetes volt az az ítéletünk, hogy a cserében egyenlő értéket adnak egyenlő értékért, valahányszor az elcserélt dolgok értéke ugyanolyan pénzösszeggel volt egyenlő ... De még egy másik szempontot is számításba kell vennünk; felmerül a kérdés, vajon nem *felesleget* cserélünk-e mindketten valami szükségesre"[21]. Mint látjuk, *Condillac* nemcsak hogy összekeveri a használati értéket és a csereértéket, hanem, igazán gyermekded módon, fejlett árutermelő társadalomnak olyan viszonyokat tulajdonít, amelyek között a termelő a létfenntartásához szükséges eszközöket maga termeli, és csak a saját szükséglete feletti többletet, a *felesleget* dobja a forgalomba[22]. Ennek ellenére *Condillac* érvét gyakran ismétlik modern

[18] *Galiani:* „Della moneta". Custodi gyűjteményében, „Parte moderna". IV. köt. 244. old.

[19] „A csere előnytelenné válik az egyik fél számára, ha valamilyen külső körülmény az árat csökkenti vagy növeli; ez esetben az egyenlőséget megsértik; de a megsértést ez az ok, nem pedig a csere idézi elő" (*Le Trosne:* „De l'intérêt social". 904. old.).

[20] „A csere természeténél fogva egyenlőségi szerződés, amely érték és vele egyenlő érték között jön létre. *Nem eszköze tehát a meggazdagodásnak*, mert ugyanannyit adnak, mint amennyit kapnak" (*Le Trosne*, ugyanott, 903. old.).

[21] *Condillac:* „Le commerce et le gouvernement" (1776). Daire és Molinari kiadása a „Mélanges d'économie politique"-ban. Párizs 1847. 267. [291.] old.

[22] *Le Trosne* ezért igen helyesen így válaszol barátjának, *Condillacnak:* „Egy fejlett társadalomban semmiféle felesleges dolog nincs." Ugyanakkor azzal a megjegyzéssel ugratja: „ha mindkét cserélő ugyanannyival többet kap ugyanannyival kevesebbért, mindkettő ugyanannyit kap." Minthogy *Condillacnak* még

közgazdászok, jelesen akkor, amikor arra törekszenek, hogy az árucsere fejlett alakját, a *kereskedelmet*, *értéktöbblet*-termelőnek tüntessék fel. „A kereskedelem — mondják például — *értéket tesz hozzá a termékekhez*, mert ugyanazoknak a termékeknek nagyobb az értékük a fogyasztók kezében, mint a termelőkében, s ezért a kereskedelmet szigorúan véve (strictly) termelési műveletnek kell tekinteni"[23]. De az árukat nem fizetik meg kétszeresen, egyszer használati értéküket, másszor értéküket. És ha az áru használati értéke hasznosabb a vevőnek, mint az eladónak, pénzformája az eladónak hasznosabb, mint a vevőnek. Eladná-e különben? Ezért ugyanolyan joggal azt is mondhatnók, hogy a vevő szigorúan véve (strictly) „termelési műveletet" végez, amikor például a kereskedő harisnyáit pénzzé változtatja.

Ha egyenlő csereértékű árukat vagy árut és pénzt, tehát *egyenértékeket* cserélnek egymással, akkor nyilvánvalóan senki sem húzhat ki több értéket a forgalomból, mint amennyit belédobott. Ez esetben nem képződik értéktöbblet. Márpedig az áruk forgalmi folyamata tiszta formájában egyenértékek cseréjét tételezi fel. A valóságban azonban a dolgok nem folynak le tisztán. Tegyük fel ezért, hogy *nemegyenértékeket cserélnek*.

Az árupiacon mindenesetre csak árutulajdonos áll árutulajdonossal szemben, és az a hatalom, amelyet ezek a személyek egymáson gyakorolnak, csak áruik hatalma. Az áruk anyagi különbözősége a csere anyagi indítéka, s ez teszi az árutulajdonosokat egymástól függővé azáltal, hogy egyiküknek sincs a kezében saját szükségletének a tárgya, de mindkettejüknek kezében van a másik szükségletének a tárgya. Használati értékeik ez anyagi különbözőségén kívül az áruk között még csak egy különbség van, t. i. természeti formájuk és átváltozott formájuk, az áru és a pénz közötti különbség. Ennélfogva az árutulajdonosok csak mint eladók, árutulajdonosok, és mint vevők, pénztulajdonosok, különböznek egymástól.

Tegyük fel mármost, hogy valamely megmagyarázhatatlan kiváltság folytán az *eladónak* megadatik, hogy áruját értéke *fölött* adja el, ha 100 az értéke, 110-ért, tehát 10%-kal magasabb névleges áron. Az eladó tehát 10 értéktöbbletet vág zsebre. De miután eladó volt, vevővé válik. Most egy harmadik árutulajdonos kerül vele szembe mint eladó, és ő is azt a kiváltságot élvezi, hogy áruját 10%-kal

---

a leghalványabb sejtelme sincs a *csereérték* természetéről, ő a megfelelő tekintély, akire hivatkozva *Wilhelm Roscher* professzor úr igazolni igyekszik gyermeteg fogalmait. Lásd „Die Grundlagen der Nationalökonomie" c. munkáját. Harmadik kiadás 1858.

[23] *S. P. Newman:* „Elements of Political Economy". Andover és New York 1835. 175. old.

drágábban adhatja el. Emberünk mint eladó 10-et nyert, hogy mint vevő 10-et veszítsen[24]. Az egész valójában oda lyukad ki, hogy *valamennyi* árutulajdonos 10%-kal az érték *fölött* adja el áruit egymásnak, ami tökéletesen ugyanaz, mintha értékükön adnák el őket. Az ilyen általános névleges *áremelésnek* ugyanaz a hatása, mintha az áruk értékét arany helyett például ezüstben becsülnék meg. Az áruk pénznevei, vagyis árai megduzzadnának, de értékviszonyaik változatlanok maradnának.

Tegyük fel, hogy, ellenkezőleg, a *vevőnek* kiváltsága, hogy az árukat értékükön *alul* vásárolja. Itt nem is kell arra gondolnunk, hogy a vevőből ismét eladó lesz. Már eladó *volt*, mielőtt vevővé lett. Mint eladó már 10%-ot veszített, mielőtt mint vevő 10%-ot nyerhetett volna[25]. Marad megint minden a régiben.

Az értéktöbblet képződése, s ezért a pénz átváltozása tőkévé, tehát sem azzal nem magyarázható, hogy az *eladók* az árukat értékük *fölött* adják el, sem azzal, hogy a vevők értékük *alatt* vásárolják őket[26].

A problémát semmiképpen sem egyszerűsíti, ha idegen vonatkozásokat csempésznek be, tehát például *Torrens* ezredeshez hasonlóan azt mondják: „A hatékony kereslet a *fogyasztóknak* az a képessége és hajlandósága (!), hogy az árukért — akár közvetlen, akár közvetett csere révén — a tőke valamennyi tartozékából bizonyos nagyobb adagot adjanak cserébe, mint amennyibe az áruk termelése kerül"[27]. A forgalomban termelők és fogyasztók csak mint eladók és vevők állnak szemben. Az az állítás, hogy a termelő értéktöbblete onnan ered, hogy a fogyasztók értékük *fölött* fizetik meg az árukat, nem egyéb, mint ennek az egyszerű mondatnak az álcázása: Az árutulajdonosnak mint *eladónak* az a kiváltsága, hogy drágábban adhat el. Az eladó maga termelte az árut, vagy a termelőt képviseli, de a vevő ugyancsak maga termelte a pénzében megjelenő árut, vagy ugyancsak

[24] „A termék névleges értékének növelése által ... az eladók nem lesznek gazdagabbak ... mert amit eladókként nyernek, pontosan ugyanazt elvesztik mint vásárlók" („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc." London 1797. 66. old.).

[25] „Ha arra kényszerülünk, hogy 18 livre-ért olyan termékmennyiséget adjunk el, amely 24 livre-t ér, akkor — ha ugyanazt a pénzösszeget vásárlásra fordítjuk — 18 livre-ért ugyanannyit kapunk, amennyiért 24 livre-t kellett volna fizetni" (*Le Trosne:* „De l'intérêt social". 897. old.).

[26] „Egyetlen eladó sem drágíthatja tehát áruit rendszeresen, ha nem törődik bele abba, hogy a többi eladó árujáért szintén rendszeresen többet fizessen; és ugyanezen okból egyetlen fogyasztó sem fizethet rendszeresen kevesebbet azért, amit vásárol, ha nem törődik bele abba, hogy az általa eladott áruk ára éppúgy csökkenjen" (*Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel etc." 555. old.).

[27] *R. Torrens:* „An Essay on the Production of Wealth", London 1821. 349. old.

képviseli annak termelőjét. Termelő áll tehát szemben termelővel. Csak az különbözteti meg őket egymástól, hogy az egyik vesz, a másik pedig elad. Egyetlen lépéssel sem visz előbbre bennünket az, hogy az árutulajdonos *termelő* néven értéke fölött adja el az árut, *fogyasztó* néven viszont drágábban fizeti meg[28].

Ezért azok, akik következetesen képviselik azt a tévhitet, hogy az *értéktöbblet* valamilyen névleges áremelésből ered, vagyis az *eladónak* abból a kiváltságából, hogy az árut drágábban adhatja el, egy olyan *osztályt* tételeznek fel, amely *csak vesz, anélkül, hogy eladna*, tehát *csak fogyaszt, anélkül, hogy termelne*. Egy ilyen osztály létezése eddig elért álláspontunk, az egyszerű forgalom álláspontja alapján még nem magyarázható meg. De vágjunk elébe a dolgoknak. Az a pénz, amellyel egy ilyen osztály folytonosan vesz, szükségképpen folytonosan hozzááramlik maguktól az árutulajdonosoktól *csere nélkül, ingyen*, akármilyen jogcím vagy erőszak alapján. Ha az árukat értékük fölött adják el ennek az osztálynak, ez csak annyit jelent, hogy az ingyen odaadott pénz egy részét visszaszélhámoskodják[29]. Így például a kisázsiai városok évi pénzsarcot fizettek a régi Rómának. Ezen a pénzen Róma árukat vásárolt tőlük, és drágán vásárolta ezeket. A kisázsiaiak becsapták a rómaiakat, amikor a kereskedelem útján a sarc egy részét visszalopták a hódítóktól. De mégis a kisázsiaiak voltak a becsapottak. Saját áruikért így is saját pénzükkel fizettek nekik. Ez nem módszere sem a meggazdagodásnak, sem értéktöbblet képzésének.

Maradjunk tehát az árucsere korlátai között, ahol az eladók vevők s a vevők eladók. Talán az zavar meg bennünket, hogy a személyeket mint *megszemélyesített kategóriákat* és nem mint *egyéneket* vettük számba.

Az árutulajdonos esetleg van olyan agyafúrt, hogy rászedje kollégáit, *B*-t vagy *C*-t, s azok bármennyire szeretnék is, nem tudják a kölcsönt viszonozni. *A* 40 font sterling értékű bort ad el *B*-nek és cserébe 50 font sterling értékű gabonát szerez. *A* 40 font sterlingjét 50 font sterlingre változtatta, kevesebb pénzből több pénzt csinált, és áruját tőkévé változtatta. Nézzük meg a dolgot közelebbről. A csere

[28] „Az a gondolat, hogy a profitot a *fogyasztók* fizetik meg, kétségtelenül merő képtelenség. Kik a fogyasztók?" (*G. Ramsay:* „An Essay on the Distribution of Wealth". Edinburgh 1836. 183. old.)

[29] „Ha egy ember kereslet hiányában szenved, Malthus úr azt tanácsolja neki, hogy egy másik személynek fizessen, hogy ez megvehesse áruját?" kérdezi Ricardo egyik felháborodott híve *Malthust*, aki, akárcsak tanítványa, *Chalmers* pap, a csak-vevők, vagyis csak-fogyasztók osztályát gazdasági dicsfénnyel övezi. Lásd: „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc." London 1821. 55. old.

előtt *A* kezében 40 font sterling értékű bor, *B* kezében 50 font sterling értékű gabona volt; *összértékük* 90 font sterling. A csere után az összérték *ugyanannyi:* 90 font sterling. A forgalomban levő érték szemernyit sem növekedett, csak *A* és *B* közti *megoszlása* változott. Az egyik oldalon *értéktöbbletként* jelenik meg az, ami a másikon *értékhiány*, az egyik oldalon plusz az, ami a másikon mínusz. Ugyanez a változás következett volna be akkor is, ha *A* — a csere leplező formája nélkül — egyenest ellopott volna *B*-től 10 font sterlinget. A forgalomban levő értékek összege nyilvánvalóan éppúgy nem gyarapodhatik megoszlásuk bármiféle változása folytán, mint ahogy egy zsidó, aki egy Anna királynő korabeli rézpénzt egy guineáért ad el, ezzel nem gyarapítja az ország nemesfém-állományát. Egy ország tőkésosztályának egésze nem csaphatja be önmagát[30].

Akárhogy csűrjük-csavarjuk is tehát a dolgot, az eredmény ugyanaz. Egyenértékek cseréje esetén nem jön létre értéktöbblet, nemegyenértékek cseréje esetén pedig szintén nem jön létre értéktöbblet[31]. A forgalom, vagyis az árucsere nem hoz létre semmiféle értéket[32].

Ezért érthető, mi az oka annak, hogy amikor a *tőke alapformáját* elemezzük, azt a formát, amelyben a modern társadalom gazdasági szervezetét meghatározza, először teljesen figyelmen kívül hagyjuk a tőke közkeletű és úgyszólván özönvízelőtti alakjait, a *kereskedelmi tőkét és az uzoratőkét.*

A tulajdonképpeni *kereskedelmi tőkében* jelenik meg a legtisztábban a *P—A—P'* forma, venni, hogy drágábban adjunk el. Másrészt a kereskedelmi tőke egész mozgása a *forgalom területén belül* megy végbe.

---

[30] *Destutt de Tracy*, ámbár — vagy talán azért, mert — membre de l'Institut [az Akadémia tagja], ellenkező véleményen volt. Szerinte az ipari tőkések profitjukra úgy tesznek szert, hogy „mindent drágábban adnak el, mint amennyibe termelése került. És kiknek adnak el? Elsősorban *egymásnak*" („Traité de la volonté etc." 239. old.).

[31] „Két egyenlő érték cseréje nem növeli, és nem is csökkenti a társadalomban meglevő értékek tömegét. Két nem-egyenlő érték cseréje . . . ugyancsak nem változtat semmit a társadalmi értékek összegén, bár az egyiknek a vagyonához hozzáadja azt, amit a másiktól elvesz" (*J. B. Say:* „Traité d'économie politique". II. köt. 443. és köv. old.). *Say* ezt a megállapítást, természetesen mit sem törődve a belőle folyó következményekkel, a fiziokratáktól veszi át, meglehetősen szó szerint. Hogy milyen módon használja fel a fiziokratáknak az ő idejében feledésbe merült írásait tulajdon „értékének" öregbítésére, azt a következő példával szeretném megvilágítani. *Say úr* „leghíresebb" mondása: „*On n'achète des produits qu'avec des produits*" [Termékeket csak termékekkel lehet vásárolni] (ugyanott, II. köt. 441. old.), fiziokrata eredetijében így hangzik: „*Les productions ne se paient qu'avec des productions*" [Termelvényeket csak termelvényekkel lehet fizetni] (*Le Trosne:* „De l'intérêt social". 899. old.).

[32] „A csere semmiféle értéket nem ad hozzá a termékekhez" (*F. Wayland:* „The Elements of Political Economy". Boston 1843. 168. old.).

Minthogy azonban magával a forgalommal lehetetlen a pénz tőkévé változását, az értéktöbblet képződését megmagyarázni, a kereskedelmi tőke, mihelyt *egyenértékeket* cserélnek, lehetetlennek tűnik fel[33], s ezért csak úgy vezethető le, hogy a vásárló és az eladó árutermelőket az élősdi módjára közibük furakodó kereskedő mindkét oldalon *rászedi*. Ilyen értelemben mondja *Franklin:* „*A háború rablás, a kereskedelem csalás*"[34]. Ha a *kereskedelmi tőke értékesülését* nem az árutermelők puszta becsapásával akarjuk magyarázni, akkor ahhoz a közbenső láncszemek hosszú sorára van szükségünk, amely itt, ahol csak az áruforgalmat és annak egyszerű mozzanatait feltételezzük, még teljesen hiányzik.

Ami érvényes a *kereskedelmi tőkére*, még inkább érvényes az *uzsoratőkére*. A kereskedelmi tőke esetében a két végpontot, a piacra dobott pénzt és a piacról elvont, megszaporodott pénzt, legalább közvetítette a vétel és az eladás, a forgalom *mozgása*. Az *uzsoratőkénél* a *P—Á—P'* forma a közvetítés nélküli két végpontra, *P—P'*-re rövidül, azaz olyan pénzre, amely több pénzzel cserélődik ki, egy olyan formára, amely a pénz természetének ellentmond, tehát az *árucsere álláspontjáról* nézve megmagyarázhatatlan. Ezért mondja *Arisztotelész:* „Mivel a krematisztika kettős valami, egyrészt a kereskedelemhez, másrészt az ökonómiához tartozik, s az utóbbi szükséges és dícséretre méltó, az előbbi a forgalmon alapul és joggal hibáztatható (mert nem a természeten, hanem kölcsönös becsapáson nyugszik), ezért az *uzsorát* teljes joggal gyűlölik, mert itt maga a pénz a szerzés forrása, s a pénzt nem arra használják, amire feltalálták. Mert a pénzt az *árucsere* számára teremtették, a kamat azonban pénzből több pénzt csinál. Innen a neve is (*τόκος*: kamat és *ivadék*). Mert az ivadékok hasonlóak nemzőikhez. A kamat pedig pénzből lett pénz, úgyhogy valamennyi szerzési ág közül ez a leginkább természetellenes"[35].

Vizsgálódásunk során a *kamatozó tőkét*, akárcsak a *kereskedelmi tőkét*, mint *levezetett* formákat fogjuk készen találni, s egyúttal látni fogjuk, hogy miért jelennek meg ezek *történelmileg* a tőke modern *alapformája előtt*.

---

[33] „Változhatatlan *egyenértékek* uralma alatt a kereskedelem lehetetlen lenne" (*G. Opdyke:* „A Treatise on Political Economy". New York 1851. [66.] 69. old.). „A reális érték és a csereérték közötti különbségnek egy tény az alapja — mégpedig az, hogy valamely dolognak az értéke különbözik attól az úgynevezett egyenértéktől, amelyet a *kereskedelemben* adnak érte, vagyis hogy ez az egyenérték nem egyenérték" (*Friedrich Engels:* „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie". 96. old.).

[34] *Benjamin Franklin:* „Works". II. köt. Sparks kiadása a „Positions to be examined concerning National Wealth"-ben, 376. old.

[35] *Arisztotelész:* „De Republica". I. könyv, 10. fej.

Bebizonyult, hogy az értéktöbblet nem eredhet a forgalomból, ennek a *háta mögött* kell tehát képződésekor valaminek történnie, ami magában a forgalomban *láthatatlan*[36]. De eredhet-e az értéktöbblet *máshonnan*, mint a forgalomból? A forgalom az árutulajdonosok kölcsönös viszonyainak az összessége. Rajta kívül az árutulajdonos már csak saját árujával van viszonyban. Ami az áru *értékét* illeti, ez a viszony arra korlátozódik, hogy az áru az árutulajdonos saját munkájának meghatározott társadalmi törvények szerint mért mennyiségét tartalmazza. Ez a munkamennyiség kifejezésre jut árujának *értéknagyságában*, és, mivel az értéknagyság számolási pénzben mutatkozik meg, egy *árban*, mondjuk 10 font sterlingben. De munkája nem az áru értékében és ezen az értékén felüli többletben mutatkozik meg, nem egy 10-es és egyúttal egy 11-es árban, nem olyan értékben, amely *nagyobb önmagánál*. Az árutulajdonos munkájával *képezhet értékeket*, de nem magukat *értékesítő értékeket*. Megnövelheti valamely áru értékét azzal, hogy a már meglevő értékhez új munkával új értéket tesz hozzá, például bőrből csizmát készít. *Ugyanannak az anyagnak* most nagyobb az értéke, mert nagyobb mennyiségű munkát tartalmaz. A csizma értéke nagyobb, mint a bőré, de a bőr értéke ugyanaz maradt, ami volt. Nem *értékesítette* önmagát, nem tett hozzá önmagához a csizma készítése során értéktöbbletet. Lehetetlen tehát, hogy az árutermelő a forgalom területén *kívül*, anélkül, hogy *más* árutulajdonosokkal érintkezésbe lépne, *értéket értékesítsen*, s ennélfogva pénzt vagy árut tőkévé változtasson.

Lehetetlen tehát, hogy a tőke a forgalomból ered, de éppoly lehetetlen, hogy nem a forgalomból ered. Benne és ugyanakkor nem benne kell erednie.

Kettős eredményt kaptunk tehát.

A pénz tőkévé változását az árucsere benső törvényei alapján kell kifejteni, úgyhogy *egyenértékek cseréje* a kiindulópont[37]. Pénztulaj-

[36] „A piac szokásos feltételei mellett *profitra* nem csere útján tesznek szert. *Ha nem lett volna meg már azelőtt, akkor ez ügylet után sem létezhetnék*" (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth". 184. old.).

[37] Az adott fejtegetés után megérti az olvasó, hogy ez csak azt jelenti: A tőkeképződés *akkor* is lehetséges kell hogy legyen, *ha* az áru ára *egyenlő* az áru értékével. Nem magyarázható az áruáraknak az áruértékektől való *eltérésével*. Ha az árak valóban eltérnek az értékektől, akkor előbb redukálnunk kell őket az értékekre, vagyis ezt a körülményt mint véletlent, figyelmen kívül kell hagynunk, hogy *tisztán* álljon előttünk a tőkeképződés jelensége az árucsere alapján, hogy megfigyelését a tulajdonképpeni folyamattól idegen, zavaró mellékkörülmények össze ne kuszálják. Egyébként tudjuk, hogy ez a redukció korántsem pusztán tudományos eljárás. A piaci árak folytonos ingadozásai, emelkedésük és süllyedésük kiegyenlítődik, kölcsönösen megszüntetik egymást, s az *átlagárra* mint belső szabályukra redukálják magukat. Minden hosszabb időt felölelő vállalkozásban ez az

donosunknak, aki még csak tőkés hernyója, az árukat értékükön kell vásárolnia, értékükön kell eladnia és a folyamat végén mégis több pénzt kell kihúznia belőle, mint amennyit beledobott. Lepkévé bontakozásának a forgalom területén és *nem* a forgalom területén kell végbemennie. Ezek a probléma feltételei. Hic Rhodus hic salta! [Itt van Rhodosz, itt ugorj!]

3. A munkaerő vétele és eladása

Annak a pénznek az *értékváltozása*, amelynek *tőkévé* kell változnia, nem következhetik be magán ezen a pénzen, mert mint vásárlási és fizetési eszköz csak *realizálja* a vele megvásárolt vagy kifizetett áru árát, míg saját formáját megtartva változatlan értéknagyság petrefaktumává [kövületévé] merevedik[38]. Éppoly kevéssé eredhet a változás a körforgás második műveletéből, az áru újraeladásából, mert ez a művelet csak visszaváltoztatja az árut természeti formájából pénzformába. A változásnak tehát az *árun* kell végbemennie, amelyet az első műveletben *(P—Á)* megvesznek, de nem az áru *értékén*, hiszen egyenértékeket cserélnek, az árut értékén fizetik meg. A változás tehát csakis az áru *használati értékéből mint olyanból* eredhet, vagyis az áru *elhasználásából*. Ahhoz, hogy egy áru elhasználásából értékre tegyen szert, pénztulajdonosunknak olyan szerencsésnek kellene lennie, hogy a *forgalom területén belül*, a piacon, olyan árut fedezzen fel, amelynek maga a *használati értéke* azzal a sajátságos tulajdonsággal rendelkezik, hogy *érték forrása*, s amelynek tényleges elhasználása tehát maga is *munka tárgyiasulása*, s ezért *értékteremtés*. S a pénztulajdonos készen talál a piacon egy ilyen *sajátos* árut — *a munkaképességet*, vagyis *a munkaerőt*.

Munkaerőn vagy *munkaképességen* azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében megvannak, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyen fajta használati értéket termel.

Hogy azonban a pénztulajdonos a munkaerőt mint *árut* a piacon

---

átlagár a vezérlő csillaga például a kereskedőnek vagy a gyárosnak. Tudja tehát, hogy ha egy hosszabb időszakaszt a maga egészében veszünk figyelembe, az áruk valójában sem az átlagár *alatt*, sem *felette*, hanem *éppen* átlagárukon kelnek el. Ha tehát egyáltalán érdeke volna, hogy érdek nélkül gondolkodjon, a tőkeképződés kérdését így kellene felvetnie: Hogyan keletkezhetik tőke, ha az *árakat* az átlagár, vagyis *végső* soron az áru *értéke* szabályozza? Azt mondom, hogy „végső soron", mert az átlagárak nem esnek közvetlenül egybe az áruk értéknagyságával, mint azt A. Smith, Ricardo és mások gondolják.

[38] „*Pénz formájában* . . . a tőke nem hoz létre profitot" *(Ricardo:* „Principles of Political Economy". 267. old.).

készen találja, ahhoz az szükséges, hogy előzőleg eleget tegyenek különböző feltételeknek. Az árucsere önmagában véve csak olyan *függőségi viszonyokat* foglal magában, melyek saját természetéből fakadnak. Ha ezeket feltételezzük, a *munkaerő* csak akkor és annyiban jelenhetik meg *áruként* a piacon, amikor és amennyiben *saját birtokosa* — az a személy, akinek a munkaereje — *áruba* bocsátja, illetve eladja. Hogy birtokosa áruként eladhassa, ahhoz az szükséges, hogy rendelkezhessék vele, tehát *szabad tulajdonosa* legyen munkaképességének, személyének[39]. Ő és a pénztulajdonos a piacon találkoznak, s mint egyenrangú *árutulajdonosok* lépnek viszonyba egymással, csak abban különböznek, hogy az egyik vevő, a másik eladó, *jogilag* tehát mindketten *egyenlő személyek*. Hogy ez a viszony tovább tartson, ehhez az szükséges, hogy a munkaerő tulajdonosa munkaerejét mindig csak *meghatározott időre* adja el, mert ha mindenestül, egyszer s mindenkorra eladja, akkor önmagát adja el, szabad emberből rabszolgává, árutulajdonosból áruvá változik. *Mint személynek* állandóan olyan viszonyban kell lennie munkaerejével, mint tulajdonával, s ezért mint saját árujával, és ezt csak akkor teheti meg, ha munkaerejét mindig csak átmenetileg, csak meghatározott időtartamra bocsátja a vevő rendelkezésére, engedi át elhasználásra, tehát elidegenítésével nem mond le *tulajdonáról*[40].

A második lényeges feltétele annak, hogy a pénztulajdonos a *munkaerőt* a piacon *mint árut* készen találja, az, hogy a munkaerő tulajdonosa ne adhasson el *árukat*, amelyekben munkája tárgyiasult,

[39] A klasszikus ókort tárgyaló szaklexikonokban az a képtelenség olvasható, hogy az antik világban a *tőke* teljesen kifejlődött volt, „csak éppen a szabad munkás és a hitelrendszer nem volt meg". *Mommsen* úr is „Römische Geschichté"-jében egyik quid pro quo-t [felcserélést] a másik után követi el.

[40] Különböző országok törvényhozása ezért megszabja a munkaszerződés maximális időtartamát. Minden népnél, ahol szabad munka van, a törvénykönyvek szabályozzák a szerződés felmondási feltételeit. Egyes országokban, jelesül *Mexikóban* (az amerikai polgárháború előtt a Mexikótól elszakított területeken, és Cuza reformjáig tulajdonképpen a dunai tartományokban is) a rabszolgaságot a *peon-rendszer* formájába burkolják. Előlegek folytán, amelyeket munkával kell letörleszteni, és amelyek nemzedékről nemzedékre öröklődnek, nemcsak az egyes munkás, hanem családja is a valóságban más személyek és családjuk tulajdonává lesz. *Juarez* megszüntette a peon-rendszert. *Miksa*, az úgynevezett császár, újra bevezette egy rendelettel, amelyet a washingtoni képviselőházban találóan mint olyan *rendeletet* bélyegeztek meg, amely *visszaállítja a rabszolgaságot Mexikóban*. „Különös testi és szellemi képességeimnek és tevékenységi lehetőségeimnek ... *időben korlátozott* használatát *elidegeníthetem* egy másik embernek, mert e korlátozás után ezek az én *teljességemmel* és *általánosságommal* külsőleges viszonyba kerülnek. Ha azonban a *munka által konkrét egész időmet* és termelésem teljességét idegeníteném el, akkor ennek szubsztanciáját, *általános* tevékenységemet és valóságomat, *személyiségemet tenném másnak a tulajdonává*" (*Hegel:* „Philosophie des Rechts". Berlin 1840. 104. old. 67. §).

hanem *kénytelen legyen* magát *a munkaerejét*, amely csak az ő eleven testi mivoltában létezik, *áruba* bocsátani.

Ahhoz, hogy valaki munkaerejétől *megkülönböztetett árukat* adhasson el, természetesen *termelési eszközökkel*, például nyersanyagokkal, munkaszerszámokkal stb. kell rendelkeznie. Bőr nélkül nem készíthet csizmát. Ezenkívül *létfenntartási eszközökre* van szüksége. Senki, még a jövő zenésze sem élhet jövőbeli termékeken, tehát olyan használati értékeken sem, amelyeknek termelése még nem kész, és éppúgy, miként a föld színpadán való fellépésének első napján, az embernek most is nap nap után fogyasztania kell, mielőtt és miközben termel. Ha a termékeket *árukként* termelik, akkor *eladandók*, *miután* termelték őket, s a termelő szükségleteit csak eladásuk után elégíthetik ki. A termelés idejéhez az eladáshoz szükséges idő járul.

Ahhoz tehát, hogy *pénzét tőkévé* változtathassa, a pénztulajdonosnak az *árupiacon* készen kell találnia a *szabad munkást*, aki *szabad* abban a kettős értelemben, hogy szabad személyként rendelkezik munkaerejével mint a *maga* árujával, s hogy, másrészt, nincs más eladható áruja, mentes és szabad minden *dologtól*, amely munkaereje megvalósításához szükséges.

Hogy ez a szabad munkás *miért* lép vele szembe a forgalom területén, ez a kérdés nem érdekli a pénztulajdonost, aki a munkapiacot mint az árupiac egy különös osztályát készen találja. S bennünket egyelőre éppoly kevéssé érdekel ez. Elméletileg megkapaszkodunk a tényben, mint ahogy a pénztulajdonos ezt gyakorlatilag teszi. Egy azonban világos. A természet nem hoz létre az egyik oldalon pénz- vagy árutulajdonosokat, a másikon pedig olyan embereket, akik pusztán saját munkaerejük tulajdonosai. Ez a viszony nem *természeti*, és éppoly kevéssé olyan *társadalmi* viszony, amely minden történelmi korszaknak közös sajátja. Nyilvánvalóan maga is előzetes történelmi fejlődés eredménye, számos gazdasági forradalom, a társadalmi termelés egész sor régebbi alakulata pusztulásának a terméke.

Az előzőkben szemügyre vett gazdasági kategóriák is magukon viselik a történelem nyomát. A terméknek *árukként* való létezése meghatározott történelmi feltételeket burkol. Hogy a termék áruvá váljék, ehhez az szükséges, hogy *ne* magának a termelőnek *közvetlen létfenntartási eszközeként* termelje. Ha tovább kutattuk volna, milyen körülmények között ölti *valamennyi* termék vagy legalábbis többségük *áru* formáját, azt láttuk volna, hogy ez csak egy egészen sajátos termelési mód, a *tőkés termelési mód* alapján történik meg. Az ilyen vizsgálat azonban nem tartozott az áru elemzéséhez. Árutermelés és áruforgalom lehetséges akkor is, ha a termékek legnagyobb része közvetlenül a termelő saját szükségletét szolgálja, nem változik *áruvá*, tehát a

csereérték még korántsem uralkodik a társadalmi termelési folyamaton annak egész szélességében és mélységében. Hogy a *termék áruként* jelenhessen meg, ennek az a feltétele, hogy a *munka társadalmon belüli megosztása* annyira kifejlődött, hogy a használati érték és csereérték különválása, amely a *közvetlen cserekereskedelemben* még csak megkezdődik, már végbement. A fejlődésnek ez a foka azonban a történelmileg legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatoknak közös sajátja.

Ha pedig *a pénzt* vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy ennek előfeltétele az árucsere bizonyos fejlettségi foka. A *pénz különös formái* — a puszta áruegyenérték, vagy a forgalmi eszköz, vagy a fizetési eszköz, a kincs és a világpénz — az egyik vagy a másik funkció különböző terjedelme és viszonylagos túlsúlya szerint a társadalmi termelési folyamat igen különböző fokaira utalnak. A tapasztalat mégis azt mutatja, hogy viszonylag gyengén fejlett áruforgalom elegendő mindezeknek a formáknak a kialakulásához. Más a helyzet a *tőkével*. Ennek *történelmi* létezési feltételei még egyáltalán nincsenek meg attól, hogy megvan az áru- és a pénzforgalom. A tőke csak ott jön létre, ahol a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosa készen találja a piacon a *szabad munkást* mint munkaerejének eladóját, és *ez az egy történelmi feltétel* egy világtörténelmet foglal magában. A *tőke* tehát már eleve a társadalmi termelési folyamat egy *korszakát* nyitja meg[41].

Ezt a sajátságos árut, *a munkaerőt*, kell most közelebbről szemügyre vennünk. A munkaerőnek, mint minden más árunak, *értéke* van[42]. *Mi* határozza meg ezt?

A munkaerő értékét, mint minden más áruét, ennek a sajátos cikknek a termeléséhez, tehát újratermeléséhez is *szükséges munkaidő* határozza meg. Amennyiben érték, maga a munkaerő csak a benne *tárgyiasult* társadalmi átlagmunka meghatározott mennyiségét képviseli. A munkaerő csak az élő egyén képességeként létezik. Termelése tehát feltételezi az egyén létezését. Minthogy az egyén létezése adott, a munkaerő termelése magának az egyénnek az újratermelése, vagyis fenntartása. A maga fenntartásához az élő egyénnek a létfenntartási eszközök bizonyos összegére van szüksége. A munkaerő termeléséhez szükséges munkaidő tehát feloldódik az e létfenntartási eszközök ter-

[41] A tőkés korszakot tehát az jellemzi, hogy a munkaerő magának a munkásnak a számára egy birtokában levő áru formáját, s ezért munkája a bérmunka formáját ölti. Másrészt viszont a munkatermékek áruformája csak ettől a pillanattól kezdve válik általánossá.

[42] „*Egy ember értéke [value or worth]*, mint minden más dologé, az ára: vagyis annyi, amennyit *ereje használatáért* adnak" (*Th. Hobbes:* „Leviathan". „Works". Molesworth kiadása, London 1839—44. III. köt. 76. old.).

meléséhez szükséges munkaidőben, vagyis a *munkaerő értéke* a tulajdonosa fenntartásához *szükséges létfenntartási eszközök értéke*. A munkaerő azonban csak külső megnyilvánulása útján valósul meg, csak *a munkában* működik. Működésével, a munkával azonban elhasználódik az emberi izom, ideg, agy stb. bizonyos mennyisége, s ezt újra pótolni kell. Ez a fokozott kiadás fokozott bevételt kíván[43]. Ha a munkaerő tulajdonosa ma dolgozott, ugyanezt a folyamatot holnap meg kell hogy tudja ismételni ugyanilyen erőbeli és egészségi feltételek között. A létfenntartási eszközök összegének tehát elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a dolgozó egyént mint dolgozó egyént normális életállapotban megtartsa. Maguk a természetes szükségletek, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlati és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözők. Másrészt az *úgynevezett elengedhetetlen szükségletek terjedelme*, valamint kielégítésük módja maga is *történelmi termék*, s ezért nagy részben függ az ország kultúrfokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között, tehát milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya[44]. Tehát ellentétben a többi áruval, a munkaerő értékmeghatározásában egy történelmi és erkölcsi elem is közrejátszik. De egy bizonyos országban, egy bizonyos időszakban a *szükséges létfenntartási eszközök* átlagos köre adott.

A munkaerő tulajdonosa halandó. Ahhoz tehát, hogy a piacon megszakítás nélkül megjelenjék — amint ez feltétele annak, hogy a pénz megszakítás nélkül tőkévé változzék —, a munkaerő eladójának meg kell örökítenie magát, „miként minden élő egyén megörökíti magát, *szaporodás* útján"[45]. Az elhasználódás és elhalálozás által a piacról elvont munkaerőnek állandóan legalább ugyanannyi új munkaerővel kell pótlódnia. A munkaerő termeléséhez szükséges létfenntartási eszközök összege tehát magában foglalja az utánpótlásnak, azaz a munkások gyermekeinek létfenntartási eszközeit is, úgyhogy a sajátságos árutulajdonosok e fajtája az árupiacon megörökül[46].

---

[43] Ezért az ókori Rómában a *villicusnak*, aki mint intéző a földművelő rabszolgák élén állott, „kisebb volt az adagja, mert munkája könnyebb volt, mint a többi rabszolgáé" *(Th. Mommsen:* „Römische Geschichte". [I. köt. 2. kiad. Berlin] 1856. 810. old.).

[44] V. ö. *W. Th. Thornton:* „Overpopulation and its Remedy". London 1846.

[45] *Petty.*

[46] „Ennek (a munkának) természetes ára ... a létszükségleti cikkek és az élvezeti cikkek [comforts] olyan mennyisége, amilyen az ország éghajlata és szokásai szerint szükséges ahhoz, hogy a munkás fennmaradjon és olyan családot nevelhessen fel, amely *a piacon nem-csökkenő munkakínálatot biztosít*" *(R. Torrens:* „An Essay on the external Corn Trade". London 1815. 62. old.). A munkaerő szó helyett itt helytelenül munka áll.

Az általános emberi természet olyan módosításához, hogy az ember egy bizonyos munkaágban ügyességre és készségre tegyen szert, hogy fejlett és specifikus munkaerővé legyen, bizonyos képzés, illetve nevelés szükséges, s ez is nagyobb vagy kisebb összegű áruegyenértékbe kerül. Aszerint, hogy a munkaerőnek többé vagy kevésbé bonyolult jellege van, kiképzési költségei különbözők. Ezek a tanulási költségek — amelyek a közönséges munkaerőnél elenyészően csekélyek — a munkaerő termelésére fordított értékek köréhez számítanak.

A *munkaerő értéke* feloldódik *meghatározott összegű létfenntartási eszköz értékében*. A munkaerő értéke tehát ezeknek a létfenntartási eszközöknek az értéke, azaz a termelésükhöz szükséges munkaidő nagysága szerint is *változik*.

A létfenntartási eszközök egy részét, például az élelmiszereket, a tüzelőanyagot stb., naponta újra elfogyasztják, s ezeket naponta újra pótolni kell. Más létfenntartási eszközök, például a ruhák, a bútorok stb., csak hosszabb idő alatt használódnak el, s ezért csak nagyobb időközönként kell őket pótolni. Egyes árukat naponta, másokat hetenként, negyedévenként stb. kell megvásárolni vagy megfizetni. De bármiképp oszlik is el e kiadások összege mondjuk egy év folyamán, az átlagbevételnek napról napra fedeznie kell a kiadásokat. Tegyük fel, hogy a munkaerő termeléséhez naponta szükséges áruk tömege $= A$, a hetenként szükségeseké $= B$, a negyedévenként szükségeseké $= C$ stb., akkor ezeknek az áruknak napi átlaga $= \frac{365\ A + 52\ B + 4\ C + \text{stb.}}{365}$.

Tegyük fel, hogy ebben az átlagnaphoz szükséges árumennyiségben *6 óra társadalmi munka* rejlett, akkor a *munkaerőben* naponta *félnapi társadalmi átlagmunka tárgyiasul*, vagyis a munkaerő napi termeléséhez egy fél munkanapra van szükség. Ez a napi termeléséhez szükséges munkamennyiség a *munkaerő napi értéke*, azaz a naponta újratermelt munkaerő értéke. Ha félnapi társadalmi átlagmunka 3 shillingnyi aranytömegben, vagyis egy tallérban testesül meg, akkor *egy tallér* a munkaerő napi értékének megfelelő *ár*. Ha a munkaerő tulajdonosa munkaerejét napi *egy* tallérért bocsátja áruba, akkor a munkaerő *eladási ára* egyenlő *értékével*, és, feltevésünk szerint, a pénztulajdonos, aki tallérjait tőkévé áhítozik átváltoztatni, *megfizeti ezt az értéket*.

A munkaerő értékének végső, vagyis *minimális határa* azon árutömeg értéke, amelynek napi elfogyasztása nélkül a munkaerő hordozója, az ember, életfolyamatát nem újíthatja meg — tehát a *fizikailag nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök értéke*. Ha a munkaerő ára *erre a minimumra* csökken, akkor *értéke alá* csökken, mert a munka-

erő így csak *elsatnyult* formában maradhat fenn és fejlődhet. Minden áru értékét azonban az a munkaidő határozza meg, amely az áru normális minőségben való előállításához szükséges.

Nagyon olcsó érzelgősség, ha valaki a *munkaerő értékének* ezt a dolog természetéből folyó *meghatározását* durvának találja és például *Rossi* módjára sopánkodik: „A munkaképességet (puissance de travail) megérteni, és közben elvonatkoztatni azoktól a létfenntartási eszközöktől, amelyekre a munkásoknak a termelési folyamatban szükségük van, annyit jelent, mint egy agyrémet (être de raison) megérteni. Aki munkát mond, aki munkaképességet mond, egyúttal munkást és létfenntartási eszközöket, munkást és munkabért is mond"[47]. Aki munkaképességet mond, az nem mond munkát, mint ahogy az, aki emésztőképességet mond, nem emésztést mond. Az utóbbi folyamathoz tudvalevően más is kell, nemcsak jó gyomor. Aki munkaképességet mond, nem vonatkoztat el a fenntartásához szükséges létfenntartási eszközöktől. Sőt, a munkaképesség értékében éppen e létfenntartási eszközök értéke jut kifejezésre. De ez mitsem használ a munkásnak, ha munkaképességét nem sikerül eladnia, sőt akkor kegyetlen természeti szükségszerűségnek érzi azt, hogy munkaképessége termeléséhez szükség volt, és újratermeléséhez mindig újra szükség van bizonyos mennyiségű létfenntartási eszközre. Akkor majd felfedezi, akárcsak *Sismondi*, hogy: „a *munkaképesség* . . . *semmi*, ha nem sikerül eladni"[48].

E sajátos áru, a munkaerő, sajátságos természetéből következik, hogy a vevő és az eladó közti szerződés megkötésével *használati értéke* a valóságban még nem *ment át* a vevő kezébe. Értéke, mint minden más árué, már meg volt határozva, *mielőtt* a forgalomba lépett, mert termelésére meghatározott mennyiségű társadalmi munkát fordítottak, *használati értéke* azonban csak utólagos erőnyilvánításában áll. Erejének elidegenítése és valóságos megnyilvánulása, azaz használati értékként való létezése, időbelileg nem esnek tehát egybe. Olyan áruk esetében azonban[49], amelyeknél a használati értéknek az eladással történő formális elidegenítése és a vevőnek való tényleges átengedése időbelileg nem esik egybe, a vevő pénze többnyire mint

[47] *Rossi:* „Cours d'économie politique". Brüsszel 1842. 370. old.

[48] *Sismondi:* „Nouveaux principes etc." I. köt. 113. old.

[49] „Minden munkát akkor fizetnek meg, amikor befejezték" („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc." 104. old.). „A kereskedelmi *hitelnek* abban a pillanatban kellett kezdődnie, amidőn a munkás, a termelés első mestere, megtakarításai révén abba a helyzetbe került, hogy munkájának bérére a hét végéig, két hétig, egy hónapig, negyedévig stb. várhatott" *(Ch. Ganilh*: „Des systèmes de l'économie politique". 2. kiad. Párizs 1821. I. köt. 150. old.).

fizetési eszköz funkcionál. Minden országban, amelyben tőkés termelési mód van, a munkaerőt csak akkor *fizetik meg*, amikor a vételi szerződésben megállapított időszakon át már funkcionált, például minden hét végén. A munkás tehát munkaerejének használati értékét mindenütt *előlegezi* a tőkésnek; megengedi, hogy a vevő elfogyassza az árut, mielőtt árát *megfizette volna*, vagyis mindenütt a munkás *hitelez* a tőkésnek. Hogy ez a hitelezés nem puszta agyrém, ezt nemcsak az bizonyítja, hogy olykor-olykor, amikor a tőkés csődbe jut, *elvész* a hitelezett bér[50], hanem egy csomó huzamosabb ideig ható tényező is[51].

[50] „A munkás *kölcsönadja* iparkodását [industrie]" mondja *Storch*, de, teszi hozzá ravaszul, „*nem kockáztat semmit*", kivéve, hogy „*elveszíti a bérét* . . . a munkás *semmiféle anyagi természetű dolgot* nem ad át" (*Storch:* „Cours d'économie politique". Pétervár 1815. II. köt. 37. old.).

[51] Egy példa. Londonban kétfajta pék van, „full priced", aki a kenyeret teljes értékén, és „*underseller*", aki ez értéke *alatt* adja el. Az utóbbi osztályhoz tartozik a pékek több mint háromnegyede. (*H. S. Tremenheere* kormánybiztos jelentése: „Grievances complained of by the journeymen bakers etc." London 1862. XXXII. old.) Ezek az „*underseller*"-*ek*, csaknem kivétel nélkül, olyan kenyeret árusítanak, amelyet timsó, szappan, hamuzsír, mész, derbyshire-i köpor és hasonló kellemes, tápláló és egészséges tartozékok hozzákeverésével hamisítanak. (Lásd a fent idézett Kékkönyvet és a „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" jelentését, valamint *dr. Hassal:* „Adulterations detected"-jét. 2. kiad. London 1861.) *Sir John Gordon* az 1855. évi bizottság előtt kijelentette, hogy e hamisítások következtében „a szegény ember, aki napi két font kenyéren él, most valójában a tápanyagnak a negyedrészét sem kapja meg, nem beszélve az egészségére káros hatásokról." Hogy „a munkásosztály igen nagy része", ámbár jól értesült a hamisításokról, mégis elfogadja a timsót, a kőport stb., ennek okául *Tremenheere* (ugyanott, XLVIII. old.) megemlíti, hogy ezek a munkások „kénytelenek pékjüktől vagy chandler's shopjukból [szatócsboltjukból] olyan kenyeret elfogadni, amilyent ez adni óhajt". Minthogy csak a munkahét végén fizetik őket, „a hét folyamán családjuk által elfogyasztott kenyeret is csak a hét végén fizethetik meg", és — teszi hozzá Tremenheere a tanúvallomásokat idézve — „közismert dolog, hogy az ilyen keverékből összeállított kenyeret *külön az effajta vevők számára készítik*" („It is notorius that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner"). „Számos angol (és még több skót) mezőgazdasági kerületben a munkabéreket kéthetenként, sőt havonként fizetik ki. E hosszú fizetési határidők miatt a mezőgazdasági munkásnak hitelre kell vásárolnia az árukat . . . Magasabb árakat kell fizetnie, és valójában oda van kötve ahhoz a bolthoz, amely hitelez neki. Így például a wiltsi Horningshamben, ahol a béreket havonta fizetik, 2 shilling 4 pennybe kerül stone-ja annak a lisztnek, amelynek ára másutt 1 shilling 10 penny" („Sixth Report" on „Public Health" by „The Medical Officer of the Privy Council etc." 1864. 264. old.). „Paisley és Kilmarnock (Nyugat-Skócia) kézi kartonnyomó munkásai 1853-ban sztrájkkal kivívták azt, hogy a fizetési időközöket egy hónapról két hétre csökkentették" („Reports of the Inspectors of Factories 31st Oct. 1853". 34. old.). Annak a hitelnek, amelyet a munkás a tőkésnek nyújt, igen kedves továbbfejlesztése például számos angol szénbányavállalkozónak az a módszere, amely szerint a munkást csak a hónap végén fizetik ki, s hónap közben *előlegeket* kap a tőkéstől, sokszor áruk alakjában, amelyeket a piaci árnál *magasabb áron* kell megfizetnie (truck-rendszer). „A szénbánya-

Magának az árucserének a természetén azonban mitsem változtat az, hogy a pénz vásárlási vagy fizetési eszközként funkcionál-e. A munkaerő árát szerződésileg megállapították, ámbár csak utólag realizálják, éppúgy, mint egy ház bérleti díját. A munkaerőt eladták, bár csak utólag fizetik ki. De hogy a viszonyról tiszta képünk legyen, hasznos, ha egyelőre feltételezzük, hogy a munkaerő tulajdonosa az eladással egyidejűleg azonnal meg is kapja mindig árujáért a szerződésben kikötött árat.

Most már tudjuk, mi és hogyan határozza meg azt az *értéket*, amelyet a pénztulajdonos e sajátságos áru, a *munkaerő* tulajdonosának fizet. A *használati érték*, amelyet a pénztulajdonos a csere útján kap, csak a valóságos *elhasználásban*, a *munkaerő elfogyasztásának folyamatában* mutatkozik meg. Mindazokat a dolgokat, amelyek e folyamathoz szükségesek, a nyersanyagot stb., a pénztulajdonos az árupiacon megveszi és teljes árat fizet értük. A *munkaerő elfogyasztásának a folyamata* egyúttal *áru és értéktöbblet termelésének a folyamata*. A munkaerő elfogyasztása, akárcsak minden egyéb áru elfogyasztása, a *piacon kívül*, vagyis *a forgalom területén kívül* megy végbe. Ezért a pénz tulajdonosával és a munkaerő tulajdonosával együtt elhagyjuk ezt a lármás, a felszínen levő és bárki szeme előtt nyitva álló területet, és elkísérjük őket a *termelés* rejtett *műhelyébe*, melynek bejáratánál ez olvasható: *No admittance except on business* [Belépés csak üzleti ügyben]. Itt majd nemcsak az tűnik ki, *hogyan termel a tőke*, hanem az is, *hogyan termelik őt magát*, a tőkét. Végre le kell lepleződnie a *többletcsinálás titkának*.

A *forgalom, vagyis az árucsere területe*, amelynek korlátai között a munkaerő vétele és eladása mozog, valóban igazi *paradicsoma volt a velünk született emberi jogoknak*. Itt kizárólag *Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon*, és *Bentham* uralkodik. *Szabadság!* Hiszen egy áru, például a *munkaerő* vevőjét és eladóját csak *szabad akarata* határozza meg. Mint szabad, jogilag egyenrangú *személyek* szerződnek egymással. A *szerződés* az a végeredmény, amelyben akaratuk *közös* jogi kifejezést ad magának. *Egyenlőség!* Hiszen csak *mint árutulajdonosok* vonatkoznak egymásra, és egyenértéket cserélnek egyenértékért. *Tulajdon!* Hiszen mindegyikük csak a magáéval rendelkezik. *Bentham!* Hiszen mindegyikük csak önmagával törődik. Az egyetlen hatalom, amely őket össze- és viszonyba hozza, *önhasznuk*, egyéni

vállalkozók [coal masters] között általános szokás, hogy munkásaikat havonta egyszer fizetik, s a közbülső hetek végén előlegeket adnak. Ezt az előleget a bolt (t. i. a tommy-shop, vagyis magának a bányavállalkozónak a szatócsüzlete) nyújtja; az emberek az egyik oldalon felveszik és a másikon ismét kiadják" („Children's Employment Commission. III. Report". London 1864. 38. old. 192. sz.).

előnyük, *magánérdekük* hatalma. És éppen *mert* mindenki csak magával törődik, és senki sem törődik a másikkal, a *dolgok előre megállapított harmóniája* folytán vagy egy egyetemes ravaszságú gondviselés irányítása következtében, valamennyien csak a kölcsönös előny, a közhaszon, a közérdek művét teljesítik be.

Amidőn elhagyjuk az egyszerű forgalom, vagyis az árucsere területét, ahonnan a szokvány szabadkereskedő [Freihändler vulgaris] a tőke és a bérmunka társadalmára vonatkozó nézeteit, fogalmait és ítéletének mércéjét meríti, a *dramatis personae* [szereplő személyek] fiziognómiája úgy látszik már némileg megváltozik. Az egykori pénztulajdonos mint *tőkés* az élen halad, a munkaerő tulajdonosa követi, mint *az ő munkása;* az egyik jelentőségteljesen mosolyog és telve van ügybuzgósággal, a másik bátortalan, kelletlen, mint olyasvalaki, aki saját bőrét vitte a vásárra és most nem várhat egyebet, csak a — *kicserzést.*

HARMADIK SZAKASZ

AZ ABSZOLÚT ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Ötödik fejezet

MUNKAFOLYAMAT ÉS ÉRTÉKESÜLÉSI FOLYAMAT

1. A munkafolyamat

A munkaerő használata *maga a munka*. A munkaerőt vevője úgy fogyasztja el, hogy eladóját *dolgoztatja*. Az utóbbi ezáltal *actu* [ténylegesen] működő munkaerő lesz, *munkás*, ami azelőtt csak *potentia* [potenciálisan] volt. Ahhoz, hogy a munkás *árukban* jelenítse meg munkáját, mindenekelőtt *használati értékekben* kell azt megjelenítenie, olyan *dolgokban*, amelyek valamiféle szükséglet kielégítésére szolgálnak. A tőkés tehát valamilyen különös használati értéket, meghatározott *cikket* készíttet a munkással. A *használati értékek*, vagyis *javak termelése* nem változtatja meg *általános* természetét azáltal, hogy a tőkés *számára*, s az ő ellenőrzése alatt megy végbe. A *munkafolyamatot* ezért először minden *meghatározott társadalmi formától* függetlenül kell szemügyre vennünk.

A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal szemben az ember maga is mint természeti hatalom lép fel. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát. Itt nem a munka első, állatian ösztönszerű formáival van dolgunk. Azzal az állapottal szemben, amelyben a munkás saját munkaerejének eladójaként fellép az árupiacon, az ősidők homályába vész az az állapot, amidőn az emberi munka még nem vetkezte le első, ösztönszerű formáját.

Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag *az ember* sajátja. A pók a takácséihoz hasonló műveleteket végez, a méh viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a *munkás elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak *létrehozza* a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban *megvalósítja saját célját*, amelynek *tudatában van*, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a *figyelemként* megnyilvánuló *céltudatos* akaratra, mégpedig annál inkább, mennél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a maga tartalmával és végrehajtásának módjával, mennél kevésbé élvezi tehát a munkát mint testi és szellemi erőinek játékát.

A munkafolyamat egyszerű mozzanatai: a *célszerű tevékenység*, vagyis *maga a munka*, a munka *tárgya* és a munka *eszköze*.

A föld (amely gazdaságtanilag *a vizet* is magában foglalja), úgy, ahogyan az embert eredetileg élelemmel, kész létfenntartási eszközökkel látja el[1], az ember közreműködése nélkül készen megvan mint az emberi munka *általános tárgya*. Mindazok a dolgok, amelyeket a munka csak elszakít a föld-egésszel való közvetlen összefüggésüktől, a természetben készen talált munkatárgyak. Ilyen a hal, amelyet elválasztanak éltető elemétől, a víztől, és kihalásznak, ilyen az őserdőben kidöntött fa, az érből kifejtett érc. Ha ellenben magát a munkatárgyat *korábbi munka* úgyszólván már megszűrte, *nyersanyagnak* nevezzük. Ilyen például a már kifejtett érc, amelyet aztán kimosnak. Minden nyersanyag munkatárgy, de nem minden munkatárgy nyersanyag. A munkatárgy csak akkor nyersanyag, ha már munka-közvetítette változáson esett át.

A *munkaeszköz* olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének *vezető közegéül* szolgálnak. A munkás felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek *saját céljának megfelelően* mint hatalmi eszközök hassanak

[1] „A föld spontán termékeit, melyek csekély mennyiségben és az embertől teljesen függetlenül megvannak, úgy látszik a természet ugyanúgy nyújtja, ahogyan egy fiatalembernek egy kisebb összeget adnak, hogy dolgozhassék és szerencsét próbálhasson" *(James Steuart:* „Principles of Political Economy". Dublin 1770. I. köt. 116. old.).

más dolgokra[2]. Az a tárgy, amelyet a munkás *közvetlenül* hatalmába kerít — eltekintve kész létfenntartási eszkozok, például a gyumolcs megragadásától, ahol pusztán saját testi szervei szolgálnak munkaeszkozül —, nem a munkatárgy, hanem a munkaeszkoz. Ily módon maga a természeti dolog az ember tevékenységének *szervéve* válik, olyan szervvé, amelyet hozzátesz saját testi szerveihez, s így, a biblia ellenére, meghosszabbítja természetes alakját. Mint ahogy a fold az ember eredeti éléskamrája, úgyanúgy munkaeszkozeinek eredeti szertára is. A fold adja neki például a *kovet*, amellyel hajít, dorzsol, nyom, vág stb. *Maga a fold* is munkaeszkoz, de annak, hogy a földmüvelésben munkaeszkozül szolgálhasson, megint más munkaeszkozok egész sora, és a munkaerőnek már viszonylag magas fejlettsége az előfeltétele[3]. Egyáltalában, mihelyt a munkafolyamat csak valamennyire is fejlett, már megmunkált munkaeszkozoket kíván meg. A legrégibb emberlakta barlangokban kőszerszámokat és kőfegyvereket találunk. Az emberiség történetének kezdetén a megmunkált *kő*, *fa*, csont és kagyló mellett a *szelídített*, tehát munkával mar megváltoztatott, tenyésztett állat játssza a fő szerepet mint munkaeszkoz[4]. Munkaeszkozok használata és megteremtése — ámbár csíra formájában már bizonyos állatfajtáknak is sajátja — a *specifikusan emberi munkafolyamat* jellemzője, s *Franklin* ezért úgy határozza meg az embert, mint „*toolmaking animal*"-t, mint szerszámkeszítő állatot. A *munkaeszkozok* maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélese szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. Nem az kulonbozteti meg a gazdasági korszakokat, hogy *mit* termelnek, hanem az, hogy *hogyan*, milyen munkaeszkozokkel termelnek[5]. A munkaeszkozok nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek kozott az emberek dolgoznak. A munkaeszkozok kozül a *mechanikai*

[2] „Az ész éppoly *fortélyos*, mint *hatalmas*. A fortély egyáltalában a közvetítő tevékenységben van, amely azzal, hogy engedi az objektumokat saját természetükhöz mérten egymásra hatni és egymáson ledolgozódni, anélkül, hogy kozvetlenül beavatkoznek ebbe a folyamatba, mégiscsak keresztulviszi a *maga* célját" (*Hegel:* „Enzyklopadie". Erster Teil „Die Logik". Berlin 1840. 382. old. [*Hegel:* „Encziklopédia" I. kot. Akadémiai Kiado 1950. 297. old.]).

[3] A „Theorie de l'économie politique" c., egyébként nyomorúságos írásban (Párizs 1815) *Ganilh* a fiziokratákkal szemben találóan felsorolja azt a nagyszámú munkafolyamatot, amelyek *előfeltételei* a tulajdonképpeni *földmüvelésnek*.

[4] A „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses"-ben (1766) *Turgot* jol kifejti, milyen fontos szerepe volt a szelídített állatnak a kultúra kezdetei szempontjabol.

[5] Az osszes áruk közul a tulajdonképpeni *luxusáruk* a legkevésbé jelentősek a különböző termelési korszakok technológiai összehasonlítása szempontjából.

munkaeszközök, melyeknek összességét a *termelés csont- és izomrendszerének* nevezhetjük, sokkal döntőbb jellemző vonásait mutatják valamely társadalmi termelési korszaknak, mint az olyan munkaeszközök, amelyek csak a munkatárgy tárolására szolgálnak, s amelyek összességét nagy általánosságban a *termelés edényrendszerének* mondhatjuk, mint például csövek, hordók, kosarak, korsók stb. Ezek csak a vegyi gyártásban kezdenek jelentékeny szerepet játszani[5a].

Azokon a dolgokon kívül, amelyek a munkának a munkatárgyra való hatását közvetítik, s ezért ilyen vagy olyan módon a tevékenység vezető közegéül szolgálnak, tágabb értelemben a munkafolyamat *eszközei* közé számítanak mindazok a *tárgyi feltételek* is, amelyek egyáltalában szükségesek ahhoz, hogy a folyamat végbemenjen. Ezek nem vesznek részt közvetlenül a folyamatban, de nélkülük az egyáltalában nem vagy csak tökéletlen módon mehet végbe. Az ilyenfajta munkaeszközök közül a legáltalánosabb megint csak *maga a föld*, mert ez nyújtja a munkásnak a *locus standi-t* [a helyet, ahol áll] és a munkás végezte folyamatnak *a hatóteret (field of employment)*. A munka által már közvetített ilyenfajta munkaeszközök például a munkaépületek, csatornák, utak stb.

A *munkafolyamatban* tehát az ember tevékenysége a munkaeszköz révén véghezviszi a munkatárgy eleve célul kitűzött változtatását. A folyamat a *termékben* ér véget. Terméke *használati érték*, formaváltoztatással emberi szükségletekhez alkalmazott [angeeigneter] természeti anyag. A munka egyesült a munka tárgyával. A munka tárgyiasult és a tárgy megmunkálódott. Ami a munkás oldalán nyugtalanság [Unruhe] formájában jelent meg, az most nyugvó tulajdonságként, a lét formájában jelenik meg a termék oldalán. A munkás szőtt és terméke szövevény.

Ha az egész folyamatot eredménye, *a termék* álláspontjáról tekintjük, mindkettő, a *munkaeszköz* és a *munkatárgy*, *termelési eszközként*[6], s maga a munka *termelő munkaként*[7] jelenik meg.

Ha egy használati érték *termékként* kikerül a munkafolya-

[5a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Bármennyire kevéssé ismeri is az eddigi történetírás az anyagi termelés fejlődését, tehát az egész társadalmi élet, s ezért az egész valóságos történelem alapját, mégis legalább a történelem előtti időket természettudományos, nem pedig úgynevezett történelmi kutatás alapján a szerszámok és a fegyverek anyaga szerint kőkorra, bronzkorra és vaskorra osztották fel.

[6] Paradoxnak látszik, ha például a halat, amelyet még nem fogtak ki, a halászat *termelési eszközének* nevezzük. De eddig még nem találták fel azt a művészetet, hogy halat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nincsen.

[7] A *termelő munkának* ez a meghatározása, amelyhez az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról eljutunk, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából.

matból, más használati értékek, korábbi munkafolyamatok termékei *termelési eszközökként* belekerülnek ebbe a munkafolyamatba. Ugyanaz a használati érték, amely az egyik munka terméke, a másik munkának termelési eszköze. A termékek tehát nemcsak eredményei, hanem egyúttal *feltételei* is a munkafolyamatnak.

Az *extraktiv ipar* kivételével, mely munkatárgyát természetadta formában készen találja, mint a bányászat, a vadászat, a halászat stb. (a földművelés csak annyiban, amennyiben első ízben, szűz földet tör fel), minden iparág oly *tárgyat* dolgoz fel, amely *nyersanyag*, vagyis már a munka szűrőjén átjutott munkatárgy, tehát maga is munkatermék. Ilyen például a *vetőmag* a földművelésben. Az állatok és a növények, amelyeket természeti termékeknek szoktak tekinteni, nemcsak — mondjuk — az előző évi munkának, hanem — mai formájukban — számos nemzedéken át, emberi ellenőrzés alatt, emberi munka közvetítésével folytatott átalakulásnak a termékei. Ami pedig a tulajdonképpeni *munkaeszközöket* illeti, óriási többségükön a legfelületesebb pillantással is észrevehető a múltbeli munka nyoma.

A nyersanyag lehet alapvető szubsztanciája egy terméknek, vagy pedig *csak segédanyagként* vesz részt a termék létrehozásában. A segédanyagot a *munkaeszköz fogyasztja el*, például a gőzgép szenet, a kerék olajat, az igásló szénát, vagy *hozzáteszik a nyersanyaghoz*, hogy benne anyagi változást idézzenek elő, például a fehéritetlen vászonhoz klórt, a vashoz szenet, a pamuthoz festékanyagot tesznek hozzá, vagy pedig a segédanyag magának a *munkának az elvégzését* segíti elő, például a munkahelyiség megvilágítására és fűtésére felhasznált anyagok. A tulajdonképpeni vegyi gyártásban elmosódik az alapanyag és segédanyag közötti különbség, mert a felhasznált nyersanyagok közül egyik sem *jelenik meg* újra a termék szubsztanciájaként[8].

Mivel minden dolognak sokféle tulajdonsága van, s ezért különbözőképpen felhasználható, egy és ugyanaz a termék igen különböző munkafolyamatoknak lehet a nyersanyaga. A gabona például nyersanyag a molnár, a keményítőgyártó, a szeszfőző, az állattenyésztő stb. számára. Vetőmag formájában saját termelésének nyersanyagává lesz. Így a szén kikerül mint termék a bányaiparból, és bekerül oda mint termelési eszköz.

Ugyanaz a termék ugyanabban a munkafolyamatban munkaeszközül és nyersanyagul is szolgálhat. Például a hizlalásnál, ahol a jószág, a megmunkált nyersanyag, egyúttal a trágyakészítés eszköze.

Egy termék, amely fogyasztásra kész formában van meg, újból

[8] *Storch* a tulajdonképpeni nyersanyagot mint „matière"-t megkülönbözteti a segédanyagoktól mint „matériaux"-tól; Cherbuliez a segédanyagokat „matières instrumentales"-nak nevezi.

nyersanyagává válhat egy másik terméknek, például a szőlő a bor nyersanyagává. Vagy pedig a munka olyan formában bocsátja el termékét, amelyben az *csak* újból nyersanyagnak használható. A nyersanyagot ebben az állapotában *félkészgyártmánynak* nevezik, de helyesebb volna *lépcsőfok-gyártmánynak* [Stufenfabrikat] nevezni; ilyen például a gyapot, a fonál, a cérna stb. Az eredeti nyersanyag, noha már maga is termék, esetleg különböző folyamatok egész lépcsőzetén megy át, amelyekben mindig megváltozott alakban mindig újból nyersanyagként funkcionál, amíg el nem éri az utolsó munkafolyamatot, amelyből aztán mint kész *létfenntartási eszköz* vagy kész *munkaeszköz* kerül ki.

Látjuk tehát: hogy *egy használati érték nyersanyagként, munkaeszközként* vagy *termékként* jelenik-e meg, ez teljesen attól függ, hogy milyen *meghatározott funkciót tölt be a munkafolyamatban*, milyen helyet foglal el *benne*, és e hely változásával változnak rendeltetései.

A termékek tehát azáltal, hogy *termelési eszközökként* újabb munkafolyamatokba kerülnek bele, elvesztik a termékjelleget. Már csak az eleven munka tárgyi tényezőiként funkcionálnak. A fonómunkás szemében az orsó nem más, mint eszköz, amellyel, a len pedig nem más, mint tárgy, amelyet fon. Fonóanyag és orsó nélkül természetesen nem lehet fonni. E termékek megléte tehát előfeltétele a fonás megkezdésének. Magában *ebben a folyamatban* azonban éppoly közömbös, hogy a len és az orsó *múltbeli munka termékei*, mint ahogy a táplálkozás műveletében közömbös, hogy a kenyér a paraszt, a molnár, a pék stb. múltbeli munkájának *terméke*. Ellenkezőleg. Ha a termelési eszközök érvényesítik a munkafolyamatban azt a jellegüket, hogy múltbeli munka termékei, ezt hiányosságaik révén teszik. A kés, amely nem vág, a fonál, amely folyton elszakad stb., élénken emlékeztet *A* kézművesre és *E* fonóra. A sikerült terméken eltűnt a nyoma annak, hogy használati tulajdonságait múltbeli munka közvetíti.

Egy gép, amely nem vesz részt a munkafolyamatban, haszontalan. Ezenkívül áldozatul esik a természeti anyagcsere romboló hatalmának. A vas megrozsdásodik, a fa elkorhad. A fonál, melyet nem szőnek vagy nem kötnek meg, veszendőbe ment gyapot. Az eleven munkának kell ezeket a dolgokat megragadnia, halottaikból feltámasztania, csak lehetséges használati értékekből tényleges és ténykedő [wirkliche und wirkende] használati értékekké változtatnia. Amikor ezeket a dolgokat a munka tüze nyaldossa, amikor a munka testeként elsajátítják őket, amikor megelevenítik őket, hogy a folyamatban betöltsék fogalmuknak és rendeltetésüknek megfelelő funkcióikat, szintén elfogyasztják ugyan őket, de célszerűen, mint olyan új használati értékek, új termékek alkotóelemeit, amelyek alkalmasak arra, hogy

létfenntartási eszközökként az egyéni fogyasztásba vagy termelési eszközökként új munkafolyamatba kerüljenek.

Ha tehát meglevő termékek nemcsak *eredményei*, hanem *létezési feltételei* is a munkafolyamatnak, akkor másrészt e folyamatba való bedobásuk, tehát eleven munkával való érintkezésük, *az egyetlen eszköz arra, hogy a múltbeli munkának e termékei mint használati értékek* fennmaradjanak és megvalósuljanak.

A munka elhasználja anyagi elemeit, tárgyát és eszközét, elfogyasztja őket, s ezért fogyasztási folyamat. Ez a *termelő fogyasztás* abban különbözik az *egyéni fogyasztástól*, hogy az utóbbi mint *az élő egyén* létfenntartási eszközeit, az előbbi mint a munkának, az élő egyén tevékenykedő munkaerejének létfenntartási eszközeit fogyasztja el a termékeket. Az egyéni fogyasztás terméke ezért *maga a fogyasztó*, a termelő fogyasztás eredménye pedig a fogyasztótól különböző *termék*.

A munka, amennyiben eszköze és tárgya már maga is *termék*, azért *fogyaszt terméket*, hogy *terméket teremtsen*, vagyis *terméket* használ el *termékek termelési eszközéül*. De mint ahogy a munkafolyamat eredetileg csak az ember és a közreműködése nélkül meglevő föld között folyt le, mindmáig részt vesznek benne olyan termelési eszközök is, amelyek, természettől fogva meglévén, nem egyesülései természeti anyagnak és emberi munkának.

A *munkafolyamat*, ahogy azt egyszerű és *elvont* mozzanataiban leírtuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja ez élet valamennyi társadalmi formájának. Ezért nem volt szükségünk arra, hogy a munkást más munkásokhoz való viszonyában ábrázoljuk. Az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon — ez elegendő volt. Ahogy nem érezni a búzán, ki művelte, éppúgy nem látszik meg ezen a folyamaton sem, milyen feltételek között megy végbe, a rabszolgafelügyelő durva ostorcsapásai alatt-e, vagy a tőkés aggódó pillantásaitól kísérve, Cincinnatus végzi-e, megművelve pár jugerum [hold] földjét vagy a vadember, aki kővel ejti el a vadat[9].

---

[9] Bizonyára e nagyon logikus okból fedezi fel *Torrens* ezredes a vadember kövében — *a tőke eredetét*. „Az első *kőben*, amelyet a vadember az űzött vadra hajít, az első *botban*, amelyet megragad, hogy lehúzza a kézzel el nem érhető gyümölcsöt, azt látjuk, hogy egy cikket elsajátít egy másik megszerzése céljából, és így *felfedezzük — a tőke eredetét*" (*R. Torrens:* „An Essay on the Production of Wealth etc." 70, 71. old.). Valószínűleg ez az első *bot* a magyarázata annak is, hogy az angolban a *bot* szinonimája a *tőkének* (stock).

Térjünk vissza *in spe* [reménybeli] *tőkésünkhöz*. Akkor hagytuk el, amikor az árupiacon megvette az egy munkafolyamathoz szükséges összes tényezőket, a *tárgyi tényezőket*, vagyis a *termelési eszközöket*, és a *személyi tényezőt*, vagyis a *munkaerőt*. Ravasz szakértői szemmel kiválogatta a különleges üzlete, a fonoda, a csizmagyártás stb. számára megfelelő termelési eszközöket és munkaerőket. Tőkésünk tehát hozzálát a megvásárolt áru, *a munkaerő* elfogyasztásához, vagyis a munkaerő hordozójával, *a munkással munkája révén elfogyasztatja* a termelési eszközöket. A munkafolyamat *általános* természete természetesen nem változik azáltal, hogy a munkás azt a tőkés számára, nem pedig önmaga számára végzi. De a csizmakészítésnek vagy fonálfonásnak a *meghatározott módja* sem változhatik meg egyelőre a tőkés közbejötte miatt. A tőkésnek egyelőre úgy kell elfogadnia a munkaerőt, ahogyan a piacon készen találja, tehát munkáját is úgy, ahogyan kialakult abban az időszakban, amikor még nem voltak tőkések. Magának a *termelési módnak* az *átváltozására*, annak következtében, hogy a munkát alárendelik a tőkének, csak később kerülhet sor, s ezért azt csak később kell megvizsgálnunk.

A munkafolyamatnak, ahogyan az mint *a tőkés által való munkaerő-elfogyasztás folyamata* megy végbe, két különös sajátossága van.

A munkás *a tőkésnek az ellenőrzése alatt* dolgozik, akié a munkája. A tőkés ügyel arra, hogy a munka rendesen haladjon és a termelési eszközöket célszerűen használják fel, tehát ne pocsékolják a nyersanyagot és kíméljék a munkaszerszámot, azaz csak olyan mértékben rongálják, amilyenben ezt a munkában való használata szükségessé teszi.

S másodszor: *a termék a tőkés tulajdona*, nem pedig a közvetlen termelőé, a munkásé. A tőkés megfizeti például a *munkaerő napi értékét*. A munkaerő használata, éppúgy, mint bármilyen más áru használata, mondjuk egy lóé, amelyet egy napra bérel, arra a napra tehát őt illeti meg. Az áru vevőjét megilleti az áru használata, és a munkaerő tulajdonosa valójában csak az általa *eladott* használati értéket adja oda, amidőn *munkáját* odaadja. Attól a pillanattól, hogy belépett a tőkés műhelyébe, munkaerejének *használati értéke*, tehát használata, *a munka*, a tőkésé. A tőkés a *munkaerő megvásárlásával* magát a munkát eleven erjesztőanyagként *bekebelezte* a termék holt alkotóelemeibe, amelyek ugyancsak az ő tulajdonában vannak. Az ő álláspontjáról a *munkafolyamat* nem egyéb, mint az általa megvásárolt áru, a munkaerő *elfogyasztása*, de elfogyasztani csak akkor tudja, ha *hozzáad termelési eszközöket*. A munkafolyamat olyan *dolgok* között végbemenő folyamat, amelyeket a tőkés *megvásárolt*, amelyek *a tőkés tulajdonában*

vannak. E folyamat terméke tehát éppannyira az övé, mint a borospincéjében végbemenő erjedési folyamat terméke[10].

2. Az értékesülési folyamat

A termék — a tőkés tulajdona — *használati érték*, fonál, csizma stb. Jóllehet a csizma például valamelyest alapja a társadalom haladásának, és tőkésünk határozottan a haladás embere, a csizmákat mégsem önmagukért gyártja. A *használati érték* egyáltalában nem az a dolog, *qu'on aime pour lui-même* [amelyet önmagáért szeretnek] az *árutermelésben*. Használati értéket itt egyáltalában csak azért és annyiban termelnek, mert és amennyiben ez a *csereérték anyagi szubsztrátuma, hordozója*. És tőkésünket két dolog érdekli. *Először is* olyan használati értéket akar termelni, amelynek csereértéke van, eladásra szánt cikket, *árut*. Másodszor pedig olyan *árut* akar termelni, amelynek értéke *nagyobb*, mint a *termeléséhez szükséges áruk* — a termelési eszközök és a munkaerő — *értékének összege*, amelyekre jó pénzét *előlegezte* az árupiacon. Tőkésünk nemcsak *használati értéket* akar termelni, hanem *árut*, nemcsak használati értéket, hanem értéket, és nemcsak *értéket*, hanem *értéktöbbletet* is.

Valóban, minthogy itt *árutermelésről* van szó, eddig nyilván *a folyamatnak* csak *egyik oldalát* vettük szemügyre. Miként maga az *áru használati érték és érték* egysége, az áru *termelési folyamatának a munkafolyamat és az értékképzési folyamat egységének* kell lennie.

Vizsgáljuk meg mármost a *termelési folyamatot* mint *értékképzési folyamatot* is.

Tudjuk, hogy minden áru értékét a használati értékében *anyagiasult munka* mennyisége, a termeléséhez *társadalmilag szükséges munkaidő*

[10] „A termékek már el vannak sajátítva, mielőtt tőkévé változtatják őket, de ezzel az átváltoztatással nem mentesülnek az elsajátítástól" *(Cherbuliez:* „Riche ou pauvre". Párizs 1841. 53, 54. old.). „A proletár azzal, hogy meghatározott mennyiségű létfenntartási eszközért (approvisionnement) eladja munkáját, teljesen lemond arról, hogy bármiképpen részesedjen a termékből. A termékek elsajátítása ugyanolyan marad, amilyen azelőtt volt; ezt az említett megállapodás semmiképpen sem módosítja. A termék kizárólag a tőkésé, aki a nyersanyagot és az approvisionnement-t adta. Ez a szigorú következménye az elsajátítás törvényének, melynek *alapelve*, éppen *fordítva*, az volt, hogy minden munkásnak kizárólagos tulajdonjoga van termékére" (ugyanott, 58. old.). *James Mill:* „Elements of Political Economy etc." [70—71. old.]: „Ha a munkások munkabérért dolgoznak, akkor a tőkés *tulajdonosa* nemcsak a *tőkének* (ezen itt a termelési eszközöket érti), hanem a munkának is (of the labour also). Ha azt az összeget, amelyet munkabér fejében fizetnek ki, belevesszük, ahogy ez szokásos, a tőke fogalmába, akkor *tzetlenség a munkáról a tőkétől elszakítva beszélni*. A tőke szó ebben az értelemben magában foglalja mindkettőt, a tőkét is, a munkát is."

határozza meg. Ez érvényes arra a termékre is, amelyet tőkésünk a munkafolyamat eredményeként nyert. Mindenekelőtt tehát *az ebben a termékben tárgyi alakot öltött munkát* kell kiszámítanunk.

Vegyük például a *fonalat.*

A fonál előállításához először is *nyersanyagára*, mondjuk 10 font gyapotra volt szükség. Hogy mi a gyapot értéke, azt már nem kell megvizsgálnunk, mert a tőkés a gyapotot a piacon értékén, mondjuk 10 shillingért vásárolta. A gyapot *árában* a termeléséhez szükséges munka már általános társadalmi munkaként jelenik meg. Tegyük fel továbbá, hogy a gyapot feldolgozásánál *elfogyasztott orsótömeg*, amely számunkra az összes többi felhasznált munkaeszközöket képviseli, 2 shilling értékű. Ha 12 shillingnyi arany 24 munkaórának, vagyis két munkanapnak a terméke, akkor ebből mindenekelőtt az következik, hogy a fonálban 2 munkanap öltött tárgyi alakot.

Nem szabad, hogy megtévesszen bennünket az a körülmény, hogy a gyapot megváltoztatta formáját, az orsók elfogyasztott tömege pedig teljesen eltűnt. Az általános értéktörvény értelmében, ha például 40 font fonál értéke = 40 font gyapot értékével + egy egész orsó értékével, vagyis, ha a fenti egyenlet mindkét oldalának termeléséhez *ugyanannyi munkaidőre* van szükség, akkor 10 font fonál 10 font gyapotnak és $^1/_4$ orsónak az egyenértéke. Ebben az esetben *ugyanaz a munkaidő* egyszer a fonál használati értékben, másszor a gyapot és orsó használati értékekben jelenik meg. Az érték tehát közömbös aziránt, hogy fonálban, orsóban vagy gyapotban jelenik-e meg. Az, hogy orsó és gyapot nem hevernek nyugodtan egymás mellett, hanem a fonás folyamatában belekerülnek egy kapcsolatba, amely használati formájukat megváltoztatja, *fonállá alakítja őket*, éppoly kevéssé érinti értéküket, mintha *egyszerű csere* útján fonál-egyenértékre cserélték volna ki őket.

A gyapotnak, azaz a fonál nyersanyagának a termeléséhez szükséges munkaidő a fonál termeléséhez szükséges munkaidőnek része és ezért a fonálban benne foglaltatik. Ugyanígy áll a dolog annak az orsótömegnek termeléséhez szükséges munkaidővel, amelynek elkoptatása vagy elfogyasztása nélkül a gyapotot nem lehet megfonni[11].

Amennyiben tehát a *fonál értékét*, az előállításához szükséges *munkaidőt* tekintjük, annyiban egy *és ugyanazon munkafolyamat* egymást követő szakaszainak tekinthetjük mindazokat a *különböző*, időben és térben *szétválasztott különös munkafolyamatokat*, amelyeken végig kell haladni ahhoz, hogy magát a gyapotot és az elhasznált

[11] „Az áruk értékét nemcsak a közvetlenül rájuk fordított munka befolyásolja, hanem az a munka is, amelyet az ezt segítő eszközökre, szerszámokra és épületekre fordítanak" *(Ricardo:* „Principles of Political Economy". 16. old.).

orsótömeget megtermeljék, és végül a gyapotból és orsóból fonalat készítsenek. A fonálban rejlő egész munka *múltbeli munka*. Annak a körülménynek, hogy az alkotóelemei termeléséhez szükséges munkaidő *korábban múlt el*, plusquamperfectumban [régmúltban] van, a befejező folyamatra, a fonásra közvetlenül fordított munka pedig a praesenshez [jelenhez] közelebb, perfectumban [befejezett jelenben], semmiféle jelentősége nincs. Ha egy ház építéséhez bizonyos mennyiségű munkára, mondjuk 30 munkanapra van szükség, akkor a házba bekebelezett munkaidő *összmennyiségén* mitsem változtat az, hogy a 30. munkanap 29 nappal később került bele a termelésbe, mint az első munkanap. És ily módon a munkaanyagban és a munkaeszközben foglalt munkaidőt egészen úgy tekinthetjük, mintha csupán a fonási folyamat valamely korábbi stádiumában, *a fonás formájában* végezetül hozzátett munka előtt fejtették volna ki.

A termelési eszközöknek, a gyapotnak és az orsónak 12 shillingnyi árban kifejezett értékei tehát a *fonál-értéknek*, vagyis a *termék* értékének alkatrészei.

Ennek azonban két feltétele van. Először, hogy a gyapot és az orsó valóban valamilyen *használati érték* termelésére szolgáljanak. A mi esetünkben *fonállá* kellett válniok. Az értéknek mindegy, hogy hordozója *milyen* használati érték, de *használati érték* kell hogy hordozza. Másodszor, feltételezzük, hogy csak a *termelés* adott *társadalmi feltételei* mellett szükséges munkaidőt használják fel. Ha tehát 1 font fonál megfonásához csak 1 font gyapotra van szükség, akkor 1 font fonál elkészítéséhez csak 1 font gyapotot szabad elfogyasztani. Éppígy áll a dolog az orsóval. Ha a tőkésnek az az ötlete támad, hogy vasorsók helyett aranyorsókat alkalmaz, a *fonál értékeként* akkor is csak a *társadalmilag szükséges munka* számít, azaz a vasorsók termeléséhez szükséges munkaidő.

Most már tudjuk, hogy a fonál értékének milyen részét alkotják a termelési eszközök, a gyapot és az orsó. Ez a rész 12 shillinggel, vagyis két munkanap anyagiasulásával egyenlő. Tehát most arról az értékrészről van szó, amelyet magának a *fonónak a munkája* tesz hozzá a gyapothoz.

Ezt a munkát most egészen más szempontból kell megvizsgálnunk, mint a *munkafolyamat* közben. Ott arról a célszerű tevékenységről volt szó, amely által a gyapot fonállá alakul. Minél célszerűbb a munka, annál jobb — minden egyéb körülményt változatlannak véve — a fonál. A fonó munkája más termelő munkától specifikusan különbözött, s a különbözőség szubjektíven és objektíven megnyilvánult, a fonás különös céljában, művelésének különös módjában, termelési eszközeinek különös természetében, termékének különös használati

értékében. Gyapot és orsó *a fonómunka számára létfenntartási eszközök*, de nem lehet velük vontcsövű ágyukat csinálni. A fonó munkája ellenben, amennyiben *értékképző*, azaz érték forrása, annyiban egyáltalában nem különbözik az ágyúhoronyvonó munkájától, vagy, ami hozzánk itt közelebb áll, a gyapottermesztőnek és orsókészítőnek a fonál termelési eszközeiben megvalósult munkájától. A gyapottermesztés, orsókészítés és a fonás csakis emiatt az *azonosságuk* miatt lehetnek *ugyanazon* összértéknek, a *fonál értékének*, pusztán *mennyiségileg* különböző részei. Itt nincs szó többé a munka *minőségéről*, természetéről és tartalmáról, hanem csak *mennyiségéről*. Ezt pedig egyszerűen meg kell *számolni*. Feltesszük, hogy a fonómunka *egyszerű* munka, társadalmi átlagmunka. Később látni fogjuk, hogy az ellenkező feltevés mitsem változtat a dolgon.

A munkafolyamat alatt a munka szakadatlanul a nyugtalanság formájából a lét formájába, a mozgás formájából a tárgyiság formájába megy át. Egy óra elteltével a fonómozgás bizonyos mennyiségű fonálban mutatkozik meg, tehát meghatározott mennyiségű munka, *egy munkaóra, tárgyi alakot ölt* a gyapotban. Azt mondjuk: munkaóra, azaz a fonó életerejének kifejtése egy órán át, mert a fonómunka itt csak munkaerő kifejtéseként, nem pedig a *fonás* specifikus munkájaként jön számításba.

Döntő fontosságú mármost, hogy a folyamat idején, vagyis mialatt a gyapot fonállá válik, csak a *társadalmilag szükséges munkaidőt* fogyasszák el. Ha a *normális*, azaz átlagos társadalmi termelési feltételek mellett *a* font gyapotot *egy* munkaóra alatt *b* font fonállá kell átalakítani, akkor csak az a munkanap számít 12 órás munkanapnak, amely alatt $12 \times a$ font gyapotot $12 \times b$ font fonállá alakítanak át. Mert csak a társadalmilag szükséges munkaidő számít *értékképzőnek*.

Miként maga a munka, úgy a nyersanyag és a termék is egészen más megvilágításban jelenik meg itt, mint amikor a tulajdonképpeni munkafolyamat szempontjából nézzük őket. A nyersanyag itt csupán mint *bizonyos mennyiségű munka felszívója* számít. E felszívással a nyersanyag valójában fonállá alakul át, mert a munkaerő fonás alakjában volt kifejtve és hozzáadva. De a termék, a fonál, most már csak a gyapot által felszívott munka fokmérője. Ha egy óra alatt $1^2/_3$ font gyapotot fonnak, vagyis változtatnak át $1^2/_3$ font fonállá, akkor 10 font fonál 6 felszívott munkaórát jelent. Meghatározott és *tapasztalatszerűen megállapított termékmennyiségek* most már csak meghatározott mennyiségű munkát, meghatározott tömegű megalvadt munkaidőt testesítenek meg. Ezek már csak egyórányi, kétórányi, egy napi *társadalmi munka anyagiasulásai*.

Az a körülmény, hogy a munka éppen fonómunka, hogy anyaga gyapot és hogy terméke fonál, itt éppoly mellékes, mint az, hogy a *munkatárgy* maga már termék, tehát *nyersanyag*. Ha a munkást a fonoda helyett szénbányában foglalkoztatnák, akkor a munkatárgy, a szén, természettől meglenne. Mégis bizonyos mennyiségű, mondjuk egy mázsa kibányászott szén bizonyos mennyiségű magábaszívott munkát fejezne ki.

A munkaerő eladásánál feltételeztük, hogy napi értéke = 3 shilling, és hogy ebben a 3 shillingben 6 munkaóra testesül meg, hogy tehát ilyen mennyiségű munkára van szükség a munkás napi létfenntartási eszkozei átlagos osszegének termeléséhez. Ha mármost fonónk egy munkaóra alatt $1^2/_3$ font gyapotot változtat át $1^2/_3$ font fonállá[12], akkor 6 óra alatt 10 font gyapotot változtat át 10 font fonállá. A fonási folyamat tartama alatt a gyapot 6 munkaórát szív tehát magába. Ugyanez a munkaidő 3 shillingnyi aranymennyiségben fejeződik ki. A gyapothoz tehát magával a fonással 3 shillingnyi értéket adtak hozzá.

Vegyük mármost szemügyre a *termék*, a 10 font fonál *osszértékét*. $2^1/_2$ munkanap oltott benne tárgyi alakot, 2 nap van a gyapotban és az orsótomegben, $^1/_2$ napi munkát szívott magába a fonási folyamat alatt. Ugyanez a munkaidő 15 shillingnyi aranytomegben fejeződik ki. A 10 font fonál értékének megfelelő ár tehát 15 shilling, 1 font fonál ára 1 shilling 6 penny.

Tőkésunk meghokken. *A termék értéke egyenlo az elolegezett toke értékével.* Az előlegezett érték nem *értékesítette* magát, nem hozott létre *értéktobbletet*, a *pénz* tehát *nem* változott *tőkévé*. A 10 font fonál ára 15 shilling, és tőkésünk 15 shillinget adott ki az árupiacon a *termék alkotóelemeiért*, vagy ami ugyanaz, a *munkafolyamat tényezóiért:* 10 shillinget gyapotért, 2 shillinget az elfogyasztott orsótomegért és 3 shillinget munkaerőért. Az, hogy a *fonál értéke felduzzadt*, mitsem segít, mert a fonál értéke csak osszege a korábban gyapotra, orsóra és munkaerőre *megoszlott* értékeknek, és a *meglevó értékek ilyen puszta osszeadásából* sohasem fakadhat *értéktobbletet*[13]. Most ezek az értékek mind *egy*

[12] A számok itt egészen onkényesek.

[13] Ez az az alapvető tétel, amelyen a fiziokratáknak minden nem-foldmúvelő munka improduktív voltáról szóló tanítása nyugszik, s ez megingathatatlan minden — céhbeli — kozgazdász számára. „Ez a módszer, hogy egyetlen dologba beszámítjuk tobb más dolog értékét (például a vászonba a takács fogyasztását), hogy kulonbozó értékeket rakunk rá, úgyszólván *rétegenként* egyetlen értékre, azt eredményezi, hogy az utóbbi éppannyira növekszik ... Az osszeadás kifejezés igen jol megjeloli azt a módot, ahogyan a *munkatermékek ára* kialakul; ez az ár csupán tobb, már elfogyasztott és osszeadott érték *összege: márpedig az osszeadás nem szorzás*" *(Mercier de la Rivière:* „L'ordre naturel etc." 599. old.).

dologra összpontosultak, de így volt ez a 15 shilling pénzösszegben is, mielőtt ez az összeg szétforgácsolódott három áruvételben.

Önmagában véve ez az eredmény nem meglepő. Egy font fonál értéke 1 shilling 6 penny, tehát 10 font fonálért tőkésünknek 15 shillinget kellene fizetnie az árupiacon. Akár készen, a piacon vesz magának lakóházat, akár maga építteti, egyik művelet sem fogja megszaporítani a ház megszerzésére fordított pénzt.

A tőkés, aki otthon érzi magát a vulgáris gazdaságtanban, esetleg azt mondja, hogy a pénzét azzal a *szándékkal* előlegezte, *hogy több pénzt csináljon belőle*. De a pokolba vezető út jószándékokkal van kikövezve, s ugyanúgy szándéka lehetne az is, hogy termelés nélkül csináljon pénzt[14]. A tőkés fenyegetőzik. Többé nem fognak ki rajta. Ezentúl készen veszi az árut a piacon, ahelyett, hogy maga gyártaná. De ha valamennyi tőkéstestvére ugyanezt teszi, hol talál majd árut a piacon? Pénzt pedig nem ehetik. A tőkés prédikál. Vegyék figyelembe *önmegtartóztatását*. A 15 shillingjét el is herdálhatta volna. Ehelyett *termelő módon fogyasztotta el* és fonalat csinált belőle. De hát éppen ezért van fonala, nem pedig lelkiismeretfurdalása. A világért sem szabad visszaesnie a *kincsgyűjtő* szerepébe, aki már megmutatta nekünk, hogy hova vezet az önsanyargatás. Azonkívül, ahol nincs, ott a császár is hiába keres. Akármilyen nagy érdem is a tőkés *lemondása*, azt külön megfizetni nincs miből, hiszen a folyamatból kikerülő termék értéke csak a folyamatba bevetett áruk értékének az összege. Nyugodjék hát meg abban, hogy az erény önmagában hordja jutalmát. A tőkés ehelyett tolakodó lesz. A fonál nem kell neki. Azért termelte, hogy eladja. Hát csak adja el, vagy ami még egyszerűbb, a jövőben csak saját szükségletére termeljen dolgokat; olyan recept ez, melyet háziorvosa, MacCulloch már bevált orvosságként ajánlott a túltermelés járványa ellen. A tőkés dacosan ágaskodni kezd. A munkás talán a puszta kezével a nagy semmiből teremt munkaalkotásokat, termel árukat? Hát nem ő adta neki az anyagot, *amellyel* és *amelyben* munkáját megtestesítheti? Minthogy pedig a társadalom legnagyobb része ilyen éhenkórászokból áll, vajon termelési eszközeivel, gyapotjával és orsóival nem tett-e mérhetetlen *szolgálatot* a társadalomnak, és magának a munkásnak is, akit tetejébe még létfenntartási eszközökkel is ellátott? S ezt a *szolgálatot* ne számítsa fel? De hát a munkás nem tette-e neki azt a viszontszolgálatot, hogy a gyapotot és az orsót

[14] Így például 1844—47-ben tőkéjének [egy] részét kivonta a termelő vállalkozásból, hogy vasúti részvényekben elspekulálja. Így az amerikai polgárháború idején becsukta gyárát és az utcára dobta a gyári munkásokat, hogy a liverpooli gyapottőzsdén játsszék.

fonállá változtatta? Azonkívül itt nem *szolgálatokról* van szó[15]. A szolgálat nem más, mint egy *használati értéknek*, akár az árunak, akár a munkának, hasznos hatása[16]. Itt azonban a *csereértékről* van szó. A tőkés 3 shillingnyi értéket fizetett a munkásnak. A munkás a gyapothoz hozzátett 3 shilling érték formájában pontos *egyenértéket*, értéket értékért adott vissza. Barátunk, aki az imént még nagyra volt a tőkéjével, most hirtelen saját munkásának igénytelen tartását ölti fel. Hát ő maga nem dolgozott-e? nem végezte-e a fonó ellenőrzésének, főfelügyeletének munkáját? Talán ez a munkája nem képez szintén értéket? Saját overlookerja [felügyelője] és managere [igazgatója] a vállukat vonogatják. De a tőkés közben derűs mosollyal ismét felöltötte már régi ábrázatát. Ő csak ugratott bennünket az egész litániával. Egy lyukas garast sem ér az egész. Az ilyen és ehhez hasonló ócska kibúvókat és lódításokat a politikai gazdaságtan professzoraira bízza, akiket ezért külön megfizetnek. Ő maga a gyakorlat embere, aki nem mindig gondolja ugyan meg, hogy üzleten kívül mit mond, de azt mindig tudja, hogy az üzletben mit tesz.

Nézzük csak meg a dolgot közelebbről. A *munkaerő napi értéke* 3 shilling volt, mert benne egy *fél munkanap* testesült meg, vagyis mert a munkaerő napi termeléséhez szükséges létfenntartási cikkek egy fél munkanapba kerülnek. Azonban a múltbeli munka, amely a munkaerőben rejlik, és az eleven munka, amelyet a munkaerő ki tud fejteni, vagyis napi fenntartási költsége és napi kifejtése két egészen különböző nagyság. Az első szabja meg csereértékét, a második alkotja használati értékét. Az, hogy a munkás 24 órai életbentartására *fél munkanap* szükséges, egyáltalában nem akadályozza meg a munkást abban, hogy *egy egész napon át dolgozzék*. A munkaerő *értéke*

[15] „Hadd dicsekedj, diszelkedj és pompázz... Valaki pedig többet vagy jobbat vesz el (mint amit ad), *uzsora* az, és nem szolgálatot, hanem ártalmat tett felebarátjának, akárcsak a tolvajlásban és a rablásban történik. Nem minden szolgálat, és nem minden van jól téve felebarátunknak, amire azt mondják, hogy szolgálat, és hogy jól vagyon téve. Mert a házasságtörő nő és a házasságtörő férfi nagy szolgálatot tesznek egymásnak és egymás tetszésére vannak. A lovag nagy lovagi szolgálatot tesz a gyújtogató gyilkosnak, amidőn segítségére van az országúti rablásban, vidékek és emberek kifosztásában. A pápisták nagy szolgálatot tesznek a mieinknek, hogy nem mindnyájunkat fojtanak vizbe, égetnek el, gyilkolnak meg, rothasztanak el börtönben,' hanem egynémelyikünket mégis életben hagyják, és elkergetik, vagy elveszik, amije van. Maga az ördög nagy, mérhetetlen szolgálatot tesz azoknak, akik szolgálják őt... Summa, a világ telve van nagyszerű, pompás, mindennapos szolgálattal és jótéteményekkel" *(Martin Luther:* „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc." Wittenberg 1540.).

[16] A „Zur Kritik der politischen Oekonomie" 14. oldalán [magyarul: 13. old.] erről többek között a következőket jegyzem meg: „Érthető, milyen «*szolgálatok*» tehet a «*szolgálat*» (service) kategóriája olyasfajta közgazdászoknak, mint J. B. Say és F. Bastiat."

és a munkafolyamatban való *értékesülése* tehát két különböző nagyság. Ez az *értékkülönbözet* lebegett a tőkés szeme előtt, amikor a munkaerőt megvette. A munkaerő hasznos tulajdonsága, hogy fonalat vagy csizmát készít, csupán conditio sine qua non [elengedhetetlen feltétel] volt, mert a munkát hasznos formában kell kifejteni, hogy értéket képezzen. A döntő azonban *ennek az árunak sajátos használati értéke* volt, az, hogy érték forrása, mégpedig a saját értékénél nagyobb érték forrása. Ez az a sajátos *szolgálat*, amelyet a tőkés elvár tőle. És ebben a tőkés az árucsere örök törvényeinek megfelelően jár el. Valóban a munkaerő eladója, akárcsak bármely más áru eladója, *realizálja az áru csereértékét* és *elidegeníti használati értékét*. Az egyiket nem kaphatja meg anélkül, hogy a másikat oda ne adja. A munkaerő használati értéke, maga *a munka*, éppoly kevéssé az eladójáé, mint amilyen kevéssé az olajkereskedőé az eladott olaj használati értéke. A pénztulajdonos megfizette a munkaerő *napi értékét:* övé tehát *használata a nap folyamán*, a *naphosszat tartó munka*. Az a körülmény, hogy a munkaerő napi fenntartása csak fél munkanapba kerül, noha a munkaerő egész nap tud működni, dolgozni, hogy ezért az az érték, amelyet egy napi használata teremt, kétszer akkora, mint saját napi értéke, különös szerencséje a vevőnek, de egyáltalán nem jogtalanság az eladóval szemben.

Tőkésünk előre látta az esetet, amely mosolyra deríti. Ezért a munkás a műhelyben nemcsak hatórás, hanem tizenkétórás munkafolyamathoz szükséges termelési eszközöket talál. Ha 10 font gyapot 6 munkaórát szívott magába, és 10 font fonállá változott át, akkor 20 font gyapot 12 munkaórát szív magába és 20 font fonállá változik. Vizsgáljuk meg a *meghosszabbított munkafolyamat termékét*. A 20 font fonálban most 5 munkanap öltött tárgyi alakot, 4 az elfogyasztott gyapot- és orsótömegben, 1-et a fonási folyamat közben szívott magába a gyapot. 5 munkanap arany-kifejezése azonban 30 shilling, vagyis 1 font sterling és 10 shilling. Tehát ez a 20 font fonál ára. A fonál fontja most is 1 shilling 6 pennybe kerül. A folyamatba bedobott áruk értékösszege azonban csak 27 shilling volt. A fonál értéke 30 shilling. A *termék értéke* a termeléséhez előlegezett érték $^1/_9$-ével megnövekedett. Ily módon a 27 shilling 30 shillinggé változott. Három shillingnyi *értéktöbbletet* fiadzott. A bűvészmutatvány végre sikerült. *Pénz átváltozott tőkévé.*

A probléma minden feltétele megoldódott, és az árucsere törvényeit semmiképpen sem sértették meg. Egyenértéket cseréltek ki egyenértékre. A tőkés mint vevő minden árut — gyapotot, orsótömeget, munkaerőt — értékén fizetett meg. Azután azt tette, amit minden más áruvásárló tesz. Elfogyasztotta használati értéküket.

A *munkaerő elfogyasztási folyamata*, amely egyúttal az *áru termelési folyamata*, 20 font fonál terméket eredményezett, 30 shilling értékben. A tőkés most visszatér a piacra és árut ad el, miután árut vásárolt. A fonál fontját 1 shilling 6 pennyért adja el, egy garassal sem *többért* vagy *kevesebbért* értékénél. És mégis 3 shillinggel többet húz ki a forgalomból, mint amennyit eredetileg beledobott. Az egész folyamat, a tőkés pénzének átváltozása tőkévé, a forgalom területén és *nem* a forgalom területén megy végbe. A forgalom közvetítése *révén* azért, mert feltétele a *munkaerőnek* az árupiacon való *vétele*. *Nem* a forgalomban azért, mert ez csak bevezeti az *értékesülés folyamatát*, amely a *termelés területén* zajlik le. És így „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles" [minden a legjobban van ezen a lehető legjobb világon]*.

A tőkés azáltal, hogy pénzét árukká változtatja át, amelyek új termék anyagi alkotóiul vagy a munkafolyamat tényezőiül szolgálnak, azáltal, hogy holt tárgyiságukba eleven munkaerőt olt, *értéket*, múltbeli, tárgyiasult, *holt* munkát *tőkévé*, *önmagát értékesítő értékké*, lélektől áthatott szörnyeteggé változtat, amely „dolgozni" kezd, „mint hogyha teherbe esett vón"**.

Ha mármost az *értékképzési folyamatot* és az *értékesülési folyamatot* egybevetjük, azt látjuk, hogy az értékesülési folyamat nem más, mint bizonyos ponton túl *meghosszabbított* értékképzési folyamat. Ha az utóbbi csak *addig a pontig tart*, amelyen a munkaerőnek a tőke által megfizetett értéke helyére új *egyenérték* lép, akkor egyszerű értékképzési folyamattal van dolgunk. Ha az értékképzési folyamat *túllépi ezt a pontot*, akkor értékesülési folyamattá válik.

Továbbá: ha az *értékképzési folyamatot* egybevetjük a *munkafolyamattal*, azt látjuk, hogy az utóbbi *hasznos* munkából áll, amely *használati értékeket termel*. A mozgást itt *minőségileg* vizsgáljuk, különleges jellege szempontjából, célja és tartalma szerint. *Ugyanaz a munkafolyamat* az *értékképzési folyamatban* csak *mennyiségi* oldaláról mutatkozik meg. Már csak arról az *időről* van szó, amelyre a munkának a művelethez szüksége van, vagyis a munkaerő hasznos kifejtésének tartamáról. Itt a munkafolyamatba bekerülő áruk sem mint a célszerűen ható munkaerő funkcionálisan meghatározott, anyagi tényezői jönnek már tekintetbe. Már csak tárgyi alakot öltött munka meghatározott mennyiségeiként *számítanak*. A munka, akár a termelési eszközökben foglaltatik, akár a munkaerő teszi hozzá, már csak időmértéke szerint *számít*. Ennyi órát, napot stb. tesz ki.

---

* *Voltaire:* „Candide". — *Szerk.*

** *Goethe:* „Faust". Ford. Czerny József. — *Szerk.*

De a munka csak annyiban számít, amennyiben a használati érték termelésére felhasznált idő *társadalmilag szükséges*. Ez különféle dolgokat foglal magában. A munkaerőnek normális feltételek között kell funkcionálnia. Ha a fonás társadalmilag uralkodó munkaeszköze a fonógép, akkor a munkás kezébe nem szabad rokkát adni. Normális minőségű gyapot helyett nem szabad hulladékot kapnia, amely minden pillanatban elszakad. Mindkét esetben a társadalmilag szükséges munkaidőnél többet használna fel egy font fonál termeléséhez, ez a fölös idő azonban nem alkotna értéket, vagyis pénzt. A munkafolyamat tárgyi tényezőinek *normális* jellege azonban nem a munkástól, hanem a tőkéstől függ. További feltétel magának a *munkaerőnek normális jellege*. A munkaerőnek, abban a szakmában, amelyben alkalmazzák, a kialakult átlagos mértékű ügyességgel, készséggel és gyorsasággal kell rendelkeznie. A mi tőkésünk azonban normális minőségű munkaerőt vásárolt a munkapiacon. Ezt az erőt a szokott átlagos mértékű erőfeszítéssel, társadalmilag szokásos *fokú intenzitással* kell kifejteni. Erre a tőkés éppoly kínosan ügyel, mint arra, hogy a munkás egy percet se fecséreljen el munka nélkül. A tőkés meghatározott időtartamra megvásárolta a munkaerőt. Súlyt helyez rá, hogy megkapja, ami az övé. Nem akarja, hogy *meglopják*. Végül — és erre az illető úrnak saját code pénal-ja [büntetőtörvénykönyve] van — nem szabad előfordulnia, hogy nyersanyagot és munkaeszközöket célszerűtlenül fogyasszanak, mert az elpocsékolt anyag vagy munkaeszköz a tárgyi alakot öltött munkának feleslegesen kifejtett mennyiségét jelenti, tehát nem számít és nem kerül bele az értékképzés termékébe[17].

[17] Ez egyike azoknak a körülményeknek, amelyek a rabszolgaságra alapozott termelést megdrágítják. Ott ugyanis a munkás, a régiek találó kifejezése szerint, csak mint *instrumentum vocale* [beszélő szerszám] különbözik az állattól, az *instrumentum semivocalétól* [a félig beszélő szerszámtól] és a holt munkaeszköztől, az *instrumentum mutumtól* [a néma szerszámtól]. De maga a munkás érezteti az állattal és a munkaeszközzel, hogy nem hozzájuk hasonló, hanem ember. A tőlük való különbség érzését azzal szerzi meg magának, hogy rosszul bánik velük és con amore [szenvedéllyel] pusztítja őket. Ebben a termelési módban tehát gazdasági alapelv, hogy csak a legdurvább, legnehézkesebb, de éppen esetlen otrombaságuk miatt nehezen rongálható munkaszerszámokat használják. A mexikói öböl mentén elterülő rabszolgatartó államokban ezért egészen a polgárháború kitöréséig ókínai szerkezetű ekéket használtak, amelyek disznó vagy vakond módjára csak feltúrták a földet, de nem hasították és nem forgatták meg. V. ö. *J. E. Cairnes:* „The Slave Power". London 1862. 46. és köv. old. „Sea Board Slave States" c. írásában (46. old.) *Olmsted* többek között elmondja: „Olyan szerszámokat mutattak itt nekem, amelyekkel nálunk egyetlen józan eszű ember sem terhelné munkását, akinek bért fizet; e szerszámok rendkívüli súlya és nehézkessége véleményem szerint legalább 10 százalékkal növeli a munkát a nálunk rendszerint használt szerszámokhoz képest. De biztosítottak arról, hogy amiatt a hanyag és nehézkes mód miatt, ahogyan a rabszolgák kezelik őket, nem lehet könnyebb

Amint látjuk, a korábban az *áru* elemzéséből nyert különbség a munka mint használati értéket alkotó munka és *ugyanazon* munka mint értéket alkotó munka között, most a *termelési folyamat* különböző oldalainak megkülönböztetéseként mutatkozott meg.

A *termelési folyamat* mint a *munkafolyamat* és az *értékképzési folyamat egysége* áruk termelésének folyamata; *mint a munkafolyamat és az értékesülési folyamat egysége* pedig *tőkés termelési folyamat*, az árutermelés tőkés formája.

Korábban megjegyeztük, hogy az értékesülési folyamat szempontjából teljesen közömbös, hogy a tőkés által elsajátított munka *egyszerű, társadalmi átlagmunka-e*, vagy pedig *bonyolult munka, nagyobb fajsúlyú munka*. Az a munka, amely a társadalmi átlagmunkához képest magasabb fokú, bonyolultabb munkának számít, *olyan munkaerőnek a megnyilvánulása*, amely nagyobb kiképzési költségeket tartalmaz, amelynek termelése több munkaidőbe kerül, s amelynek értéke ezért nagyobb, mint az egyszerű munkaerőé. Ha ennek az erőnek nagyobb az értéke, akkor magasabb fokú munkában is nyilvánul meg, és ezért *ugyanazon időközök alatt* viszonylagosan *nagyobb értékekben* ölt tárgyi alakot. De bármilyen nagy a fokozati különbség a fonómunka és az ötvösmunka között, az a munkaadag, amellyel az ötvösmunkás csupán saját munkaereje értékét pótolja, *minőségileg* semmiben sem különbözik attól a pótlólagos adag munkától, amellyel értéktöbbletet alkot. Az értéktöbblet most is csupán a munka *mennyiségi* többletéből, *ugyanazon munkafolyamat* — az egyik esetben a fonáltermelési folyamat, a másik esetben az ékszertermelési folyamat — *meghosszabbított tartamából* jön létre[18].

vagy kevésbé durva szerszámokat gazdaságosan rájuk bízni, és hogy azok a szerszámok, amelyeket mi állandóan haszonnal adunk munkásaink kezébe, Virginia gabonaföldjein egy napot sem bírnának ki, — ámbár a talaj könnyebb és kevésbé köves, mint nálunk. Ugyanígy arra a kérdésemre, hogy miért használnak a gazdaságban lovak helyett ilyen általánosan öszvéreket, első és bevallottan döntő okként azt jelölték meg, hogy a lovak nem bírják azt a bánásmódot, amelyben a négerektől szükségképpen mindig részük van; a lovak csakhamar lesántulnak vagy megnyomorodnak ettől, az öszvérek viszont elviselik az ütlegelést vagy olykor-olykor egy-két etetés elmaradását anélkül, hogy ez ártalmukra volna, nem fáznak meg és nem betegednek meg, ha elhanyagolják vagy túldolgoztatják őket. De nem kell messze mennem, csak az ablakához kell lépnem a szobának, amelyben írok, és csaknem minden alkalommal az állattal való bánásmódnak olyan képe tárul elém, hogy azért minden északi farmer rögtön elcsapná béresét."

[18] A magasabb fokú és az egyszerű munka, a „skilled" [tanult] és az „unskilled labour" [tanulatlan munka] közti különbség *részben* puszta illúziókon alapul, vagy legalábbis olyan különbségeken, amelyek már régen nem reálisak, s már csak a hagyományos megállapodásban élnek tovább; részben a munkásosztály bizonyos rétegeinek olyan helyzetén, amely a többieknél tehetetlenebbé teszi őket, s kevésbé engedi meg nekik azt, hogy *munkaerejük értékét* kicsikarják. Véletlen

Másrészt minden értékképzési folyamatban a magasabb fokú munkát mindig társadalmi átlagmunkára kell redukálni, például egy napi magasabb fokú munkát x napi egyszerű munkára[19]. Megtakarítunk tehát egy fölösleges műveletet és egyszerűbbé tesszük az elemzést, ha feltesszük, hogy a tőke által alkalmazott munkás egyszerű társadalmi átlagmunkát végez.

Hatodik fejezet

ÁLLANDÓ TŐKE ÉS VÁLTOZÓ TŐKE

A munkafolyamat különböző tényezői különböző módon vesznek részt a *termék értékének* képzésében.

A munkás új értéket tesz a munkatárgyhoz azzal, hogy bizonyos *mennyiségű munkát tesz hozzá*, akármilyen is munkájának meghatározott tartalma, célja és technikai jellege. Másrészt az elfogyasztott termelési eszközök értéke újra megjelenik mint a *termékérték alkatrésze*, így például a gyapot és az orsó értéke a fonál értékében. A termelési eszközök értéke tehát *fennmarad* a termékre való *átvitele* révén.

---

körülmények itt oly nagy szerepet játszanak, hogy ugyanazok a munkafajták váltogatják helyüket. Ahol például a munkásosztály fizikai állaga legyengült és viszonylagosan kimerült, mint az összes országokban, ahol fejlett tőkés termelés folyik, ott a durva, nagy izomerőt igénylő munkák általában magasabb fokúvá lesznek sokkal finomabb munkákhoz képest, ezek pedig az egyszerű munka fokára süllyednek, ahogy például a bricklayer [kőműves] munkája Angliában jóval magasabb fokon áll, mint a damasztszövő munkája. Másrészt viszont a fustian cutter [pamutbársony-nyíró] munkája, ámbár nagy testi megerőltetéssel jár, s tetejébe igen egészségtelen, csak „egyszerű" munkaként szerepel. Egyébként nem kell azt képzelnünk, hogy az úgynevezett „skilled labour" a nemzeti munkának mennyiségileg jelentős része. Laing számítása szerint Angliában (és Walesben) több mint 11 millió ember megélhetése egyszerű munkán alapul. Ha a műve megírása idején 18 millió főt számláló népességből egymillió arisztokratát és másfélmillió paupert, csavargót, bűnözőt, prostituáltat stb. levonunk, akkor 4 650 000 középosztálybeli marad, beleszámítva a kisebb járadékosokat, hivatalnokokat, írókat, művészeket, iskolamestereket stb. Hogy ezt a $4^1/_2$ milliót kihozza, a középosztály *dolgozó* részéhez számít bankárokon stb. kívül *minden* jobban fizetett *„gyári munkást"*! A „hatványozott munkások" közül a bricklayerek sem hiányoznak. Megmarad aztán az említett 11 millió *(S. Laing:* „National Distress etc." London 1844. [51. és köv. old.]). „Az a nagy osztály, amely élelmiszerért semmi mást nem adhat, csupán közönséges munkát, ez a népesség nagy tömege" *(James Mill* a „Colony" címszóban, „Supplement to the Encyclopaedia Britannica". 1831. [8. old.]).

[19] „Amikor a munkát mint értékmérőt említik, szükségszerűen egy különleges fajta munkát értenek rajta ... más fajtáknak hozzá való arányát könnyű megállapítani" („Outlines of Political Economy". London 1832. 22, 23. old.).

Ez az *átvitel* a munkafolyamatban történik, miközben a termelési eszközök termékké változnak át. Az átvitelt a *munka közvetíti*. De *hogyan?*

A munkás *nem* dolgozik *egyazon idő alatt kétszeresen*, egyszer azért, hogy munkájával értéket tegyen hozzá a gyapothoz, és másszor azért, hogy a gyapot régi értékét *fenntartsa*, vagy, ami ugyanaz, hogy a gyapot értékét, amelyet feldolgoz, és az orsó értékét, amellyel dolgozik, a termékre, a fonálra *átvigye*. A régi értéket a munkás új érték puszta *hozzátételével* tartja fenn. Minthogy azonban az új érték hozzátétele a munkatárgyhoz és a régi értékeknek a termékben való fenntartása két egészen különböző eredmény, amelyet a munkás *egyazon idő alatt* hoz létre, holott egyazon idő alatt *csak egyszer* dolgozik, az *eredménynek ez a kétoldalúsága* nyilvánvalóan csakis *magának a munkájának a kétoldalúságából* magyarázható meg. A munkának ugyanabban az időpontban egyik minőségében értéket kell létrehoznia, másik minőségében pedig értéket kell fenntartania, illetve átvinnie.

Hogyan tesz hozzá minden munkás munkaidőt, s ezért értéket a munkatárgyhoz? Mindig csak a maga sajátságosan termelő munkamódja formájában. A fonó csak azzal tesz hozzá munkaidőt, hogy fon, a szövő azzal, hogy sző, a kovács azzal, hogy kovácsol. De azon *célmeghatározta forma* révén, amelyben ezek *munkát általában*, tehát új értéket tesznek hozzá fonás, szövés, kovácsolás révén, a termelési eszközök — a gyapot és az orsó, a fonál és a szövőszék, a vas és az üllő —, egy termék, egy *új használati érték* alkotóelemeivé válnak[20]. Használati értékük régi formája eltűnik, de csak azért, hogy a használati érték egy új formájában feltűnjön. Az értékképzési folyamat vizsgálatánál azonban azt láttuk, hogy ha egy használati értéket célszerűen használnak el új használati érték termeléséhez, akkor az elhasznált használati érték előállításához szükséges munkaidő az új használati érték előállításához szükséges munkaidő egy részét alkotja, tehát olyan munkaidő, amelyet az elhasznált termelési eszközről átvisznek az új termékre. A munkás tehát nem azáltal tartja fenn az elhasznált termelési eszközök értékét, vagyis viszi őket át mint értékalkatrészeket a termékre, hogy *munkát általában tesz hozzájuk*, hanem e hozzátett munkának *különleges hasznos jellege, sajátos termelő formája* révén. A munka mint ilyen célirányos termelőtevékenység — fonás, szövés, kovácsolás — a termelési eszközöket a velük való puszta *érintkezése* révén felébreszti halottaikból, a munkafolyamat tényezőivé eleveníti őket és termékké egyesül velük.

[20] „A munka új alkotást ad a megszüntetett helyébe" („An Essay on the Political Economy of Nations". London 1821. 13. old.).

Ha a munkás sajátos termelő munkája nem *fonás* volna, akkor a gyapotot nem változtatná át fonállá, tehát a gyapot és orsó értékét sem vinné át a fonálra. Ezzel szemben, ha ugyanaz a munkás megváltoztatja mesterségét és asztalossá lesz, akkor éppúgy, mint előbb, *munkanapja* révén értéket tesz hozzá anyagához. Az értéket tehát munkájával teszi hozzá, nem azáltal, hogy munkája *fonómunka* vagy *asztalosmunka*, hanem azáltal, hogy *elvont, társadalmi munka általában*, s meghatározott értéknagyságot tesz hozzá, nem azért, mert munkájának különleges hasznos tartalma van, hanem azért, mert munkája meghatározott ideig tart. A fonómunkás munkája tehát *elvont általános* tulajdonságában, mint emberi munkaerő kifejtése, *új értéket* tesz hozzá a gyapot és az orsó értékéhez, és *konkrét, különös*, hasznos tulajdonságában, mint fonófolyamat, *átviszi* e termelési eszközök értékét a termékre és ily módon *fenntartja* értéküket a termékben. Ezért van az, hogy munkájának eredménye *egyazon időpontban kétoldalú*.

A munka pusztán *mennyiségi hozzátevése* új értéket *tesz hozzá*, a *hozzátett munka minősége fenntartja* a termelési eszközök régi értékét a termékben. Hogy *egyazon munkának* kétoldalú jellege folytán ilyen kétoldalú hatása van, az különböző jelenségekben kézzelfoghatóan megmutatkozik.

Tegyük fel, hogy valamely felfedezés képessé tenné a fonómunkást arra, hogy 6 óra alatt annyi gyapotot fonjon meg, amennyit azelőtt 36 óra alatt font. Munkájának, mint célszerűen hasznos, termelőtevékenységnek, ereje meghatszorozódott. Terméke hatszor annyi, 6 helyett 36 font fonál. De e 36 font gyapot most csak annyi munkaidőt szív magába, amennyit azelőtt 6 font. A munkás a régi módszerhez képest hatodrésznyi új munkát, tehát a korábbi értéknek már csak a hatodrészét teszi hozzá minden egyes fonthoz. Másrészt most a gyapotból *hatszor akkora érték* van meg a termékben, a 36 font fonálban. A 6 fonóóra alatt a nyersanyagnak hatszor akkora értékét *tartották fenn és vitték át* a termékre, jóllehet ugyanannyi nyersanyaghoz csak hatodrésznyi új értéket *tettek hozzá*. Ebből látjuk, milyen lényeges különbség van a munkának a között a tulajdonsága között, amelynek folytán ugyanazon oszthatatlan munkafolyamat alatt értékeket *fenntart* és a között a tulajdonsága között, amelynek folytán értéket *alkot*. Minél több szükséges munkaidőt fordítanak a fonási művelet alatt *ugyanarra a gyapotmennyiségre*, annál nagyobb az *új érték*, amelyet a gyapothoz *hozzátesznek*, de minél több font gyapotot fonnak meg *ugyanannyi munkaidő alatt*, annál nagyobb a *régi érték*, amelyet a termékben *fenntartanak*.

Tegyük fel, fordítva, hogy a fonómunka termelékenysége változatlan marad, a fonónak tehát változatlanul ugyanannyi időre van

szüksége, hogy egy font gyapotot fonállá változtasson át. De változik magának a gyapotnak a *csereértéke*, egy font gyapot ára hatszorosára növekedik vagy hatodára csökken. Mindkét esetben a fonómunkás *ugyanazon mennyiségű* gyapothoz továbbra is *ugyanannyi munkaidőt*, tehát *ugyanannyi értéket* tesz hozzá és mindkét esetben ugyanannyi idő alatt ugyanannyi fonalat termel. Mégis az érték, amelyet a gyapotról a fonálra, a termékre átvisz, az egyik esetben hatszor kisebb, a másik esetben hatszor nagyobb lesz, mint azelőtt volt. Éppígy áll a dolog, ha a munkaeszközök drágulnak vagy olcsóbbodnak, de a munkafolyamatban állandóan ugyanazt a szolgálatot teljesítik.

Ha a fonási folyamat technikai feltételei változatlanok, és ha termelési eszközei *értékében* sem következik be *változás*, akkor a fonómunkás egyenlő munkaidő alatt továbbra is egyenlő mennyiségű és egyenlő értékű nyersanyagot és gépi berendezést használ el. Akkor az az érték, amelyet a termékben *fenntart*, egyenes arányban áll azzal az új értékkel, amelyet hozzátesz. Két hét alatt kétszer annyi munkát tesz hozzá, tehát kétszer annyi értéket, mint egy hét alatt, és ugyanakkor kétszer annyi anyagot használ el, kétszer annyi értékben, és kétszer annyi gépi berendezést koptat el, kétszer annyi értékben, tehát két hét termékében kétszer annyi értéket *tart fenn*, mint egy hét termékében. Adott változatlan termelési feltételek mellett a munkás annál több értéket *tart fenn*, minél több értéket *tesz hozzá*, de nem azért tart fenn több értéket, mert több értéket *tesz hozzá*, hanem azért, mert ezt az értéket *változatlan* és saját munkájától *független* feltételek mellett teszi hozzá.

Viszonylagos értelemben mindenesetre azt is mondhatjuk, hogy a munkás mindig *ugyanabban az arányban* tart fenn régi értékeket, amelyben új értéket tesz hozzájuk. Akár 1 shillingről 2 shillingre emelkedik a gyapot ára, akár 1 shillingről 6 pennyre esik, a munkás egy óra termékében mindig csak feleannyi gyapot-értéket *tart fenn* — bárhogyan változik is ez az érték —, mint két óra termékében. Továbbá, ha saját munkájának *termelékenysége* megváltozik, nő vagy csökken, akkor például egy munkaóra alatt több vagy kevesebb gyapotot fog megfonni, mint azelőtt, és ennek megfelelően egy munkaórájának termékében több vagy kevesebb gyapot-értéket fog *fenntartani*. Mindemellett két munkaóra alatt kétszer annyi értéket fog *fenntartani*, mint egy munkaóra alatt.

Az *érték*, az *értékjelben* való csupán jelképes megjelenését nem tekintve, csakis valamely *használati értékben*, valamely dologban *létezik*. (Maga az ember, ha munkaerő puszta létezéseként tekintjük, természeti tárgy, dolog, bár élő, öntudatos dolog, maga a munka pedig ennek az erőnek *dologi* megnyilvánulása.) Ha tehát a használati

érték veszendőbe megy, akkor az érték is veszendőbe megy. A termelési eszközök használati értékükkel együtt nem vesztik el egyúttal értéküket, mert a munkafolyamat révén valójában csak azért vesztik el használati értékük eredeti alakját, hogy a termékben egy másik használati érték alakját vegyék fel. De amilyen fontos az érték számára, hogy valamiféle használati értékben létezzék, olyan mindegy, amint az áruk átalakulása mutatja, hogy melyikben létezik. Ebből az következik, hogy a termelési eszköz értéke a munkafolyamatban csak annyiban megy át a termékre, amennyiben a termelési eszköz önálló használati értékével együtt csereértékét is *elveszíti*. Csak azt az értéket adja át a terméknek, amelyet mint termelési eszköz elveszít. A *munkafolyamat tárgyi tényezői* azonban e tekintetben különbözőképpen viselkednek.

A szén, amellyel a gépet fűtik nyomtalanul eltűnik, ugyanígy az olaj, amellyel a kerék tengelyét kenik stb. A festék és más segédanyagok eltűnnek, de a termék tulajdonságaiban megmutatkoznak. A nyersanyag szubsztanciája a terméknek, de megváltoztatta formáját. Nyersanyag és segédanyagok tehát elveszítik azt az önálló alakjukat, amellyel a munkafolyamatba mint használati értékek beléptek. Másképp áll a dolog a tulajdonképpeni *munkaeszközökkel*. Egy szerszám, egy gép, egy gyárépület, egy edény stb. csak addig szolgál a munkafolyamatban, ameddig eredeti alakját megőrzi, és holnap megint ugyanabban a formában lép be a munkafolyamatba, amelyben tegnap belépett. Mint ahogyan életükben, a munkafolyamatban, ugyanúgy haláluk után is megőrzik a munkaeszközök a termékkel szemben önálló alakjukat. A gépek, szerszámok, munkaépületek stb. teteme akkor is különállóan van meg azoktól a termékektől, amelyeknek megalkotásában segédkeztek. Ha mármost egy ilyen munkaeszköz szolgálatának egész időszakát tekintjük, a műhelybe lépése napjától a lomtárba való száműzetése napjáig, azt látjuk, hogy használati értékét ez alatt az idő alatt a munka teljesen elfogyasztotta, s ezért csereértéke teljesen átment a termékre. Ha például egy fonógép 10 év alatt élte le az életét, akkor a tízéves munkafolyamat alatt teljes értéke átment a tízévi termékre. A munkaeszköz életideje tehát nagyobb vagy kisebb számú munkafolyamatot ölel fel, amelyeket vele újra meg újra megismételtek. És a munkaeszköz ugyanúgy jár, mint az ember. Minden ember naponta 24 órával közelebb kerül a halálhoz. De egyik emberen sem látszik meg pontosan, hogy hány nappal került már közelebb halálához. Ez azonban nem akadályozza meg a biztosítótársaságokat abban, hogy az emberek átlagos élettartamából igen biztos, s ami még sokkal több, nagyon hasznothajtó következtetéseket ne vonjanak le. Így van ez a munkaeszközzel is. Tapasztalatból tudjuk, hogy egy munkaeszköz, például egy bizonyos

fajta gép, átlagosan mennyi ideig tart. Tegyük fel, hogy használati értéke a munkafolyamatban csak 6 napig tart. Tehát minden munkanappal használati értékének átlag $^1/_6$-át veszíti el, és ennélfogva értékének $^1/_6$-át adja át a napi terméknek. Ilyen módon számítják ki *valamennyi munkaeszköz kopását*, tehát például napi veszteségét használati értékben, és azt az értéket, amelyet a munkaeszköz ennek megfelelően naponta átad a terméknek.

Világosan kitűnik tehát, hogy a termelési eszköz a terméknek soha nem ad át több értéket, mint amennyit a munkafolyamatban saját használati értékének megsemmisülése által elveszít. Ha nem volna vesztenivaló értéke, vagyis ha nem volna maga is emberi munka terméke, akkor nem adna át értéket a terméknek. Akkor használati érték képzőjeként szolgálna, de nem csereérték képzőjeként. Így áll a dolog minden olyan termelési eszközzel, amely természettől, emberi közreműködés nélkül létezik, a földdel, a széllel, a vízzel, az érc-érben levő vassal, az őserdő fájával stb.

Itt egy másik érdekes jelenséggel találkozunk. Tegyük fel, hogy egy gép 1000 font sterlinget ér, és 1000 nap alatt kopik el. Ez esetben magáról a gépről értékének $^1/_{1000}$ része naponta átmegy napi termékére. Ugyanakkor mindig az egész gép hat a munkafolyamatban, bár csökkenő életerővel. Kitűnik tehát, hogy a *munkafolyamat* egyik *tényezője*, egy termelési eszköz *egészen belekerül a munkafolyamatba*, de *csak részben az értékesülési folyamatba*. A munkafolyamat és az értékesülési folyamat közötti különbség itt *tárgyi tényezőikben* tükröződik, mert ugyanazon termelési folyamatban ugyanaz a termelési eszköz mint a *munkafolyamat* eleme *egészében*, és mint az *értékképzés* eleme csak *töredékenként* számít[21].

[21] Itt nem a munkaeszközök, gépek, épületek stb. *javításáról* van szó. A gép, amelyet javítanak, nem mint *munkaeszköz*, hanem mint *munka anyaga* funkcionál. Nem vele dolgoznak, hanem őt magát munkálják meg, hogy megfoldozzák használati értékét. A mi célunk szempontjából az ilyen javítási munkákat mindig úgy tekinthetjük, mint amelyek bennefoglaltatnak a munkaeszköz termeléséhez szükséges munkában. A szövegben *kopásról* van szó, amelyet semmilyen doktor nem tud gyógyítani, s amely fokozatosan a halálhoz vezet, „a kopásnak arról a fajtájáról, amelyet nem lehet időről időre helyrehozni, s amely például egy kést végül is olyan állapotba juttat, hogy a késműves azt mondja róla, nem érdemel egy új pengét". A szövegben láttuk, hogy például egy gép minden egyes munkafolyamatba *egészében*, de az *egyidejű* értékesülési folyamatba csak töredékenként kerül bele. Eszerint ítélendő meg a következő fogalomösszecserélés: „Ricardo úr a gépépítőnek a harisnyakötő-gép készítésében való munkaadagjáról beszél", úgy, mintha az például egy pár harisnya értékében foglaltatnék benne. „*Holott* a minden egyes pár harisnyát előállító *egész munka* . . . *a gépépítő egész munkáját* és nem annak egy adagját foglalja magában, mert bár *egy* gép *sok pár* harisnyát készít, de egyetlen párat sem lehetett volna elkészíteni a gép valamely része nélkül" („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly

Lehetséges másrészt fordítva az is, hogy a termelési eszköz egészében belekerül az értékesítési folyamatba, holott a munkafolyamatba csak töredékenként kerül bele. Tegyük fel, hogy a gyapot megfonásánál naponta 115 fontból 15 font elhullik, nem fonál lesz belőle, hanem csak devil's dust [gyapotpor]. Mindazonáltal, ha ez a 15%-os hulladék normális, ha a gyapot átlagos feldolgozásától elválaszthatatlan, akkor ennek a 15 font gyapotnak — amely a fonálnak nem eleme — értéke éppúgy belekerül a fonál értékébe, mint annak a 100 fontnak az értéke, amely a fonál szubsztanciáját alkotja. Ahhoz, hogy 100 font fonál készülhessen, 15 font gyapot használati értékének el kell porzania. E gyapot megsemmisülése tehát a fonálnak termelési feltétele. Éppen ezért átadja értékét a fonálnak. Ez érvényes a *munkafolyamat* minden *exkrementumára*, legalábbis addig a fokig, ameddig ezek az exkrementumok nem alkotnak új termelési eszközöket, és ezért önálló használati értékeket. Manchester nagy gépgyáraiban hegyekké nő az óriási gépek által gyaluforgácsként lehántott vashulladék, amely esténként a gyárból nagy kocsikon a vasöntödébe vándorol, hogy másnap tömör vasként megint visszakerüljön az öntödéből a gyárba.

A termelési eszközök csak annyiban *visznek át* értéket a termék új alakjára, amennyiben a munkafolyamat közben régi használati értékük alakjában *veszítenek* értékükből. *Maximális értékveszteségüket*, melyet a munkafolyamatban elszenvedhetnek, nyilvánvalóan az az *eredeti értéknagyság korlátozza*, amellyel a munkafolyamatba belépnek, vagyis a saját termelésükhöz szükséges munkaidő. *A termelési eszközök tehát sohasem tehetnek hozzá több értéket a termékhez, mint amennyivel rendelkeznek, függetlenül attól a munkafolyamattól, amelyet szolgálnak.* Bármilyen hasznos is egy munkaanyag, egy gép, egy termelési eszköz: ha 150 font sterlingbe, mondjuk 500 munkanapba kerül, az össztermékhez, amelynek képzésére szolgál, sohasem tesz hozzá többet 150 font sterlingnél. Értékét nem az a munkafolyamat határozza meg, amelybe *termelési eszközként* belekerül, hanem az a munkafolyamat, amelyből *termékként* kikerül. A munkafolyamat*ban* csak mint *használati érték*, mint *hasznos tulajdonságokkal rendelkező dolog* szolgál, és semmiféle értéket nem adna át a terméknek, ha már a folyamatba való belépése *előtt* nem lett volna értéke[22].

---

relating to Value, and to Demand and Supply". London 1821. 54. old.). A szerzőnek, egy nem közönségesen önelégült „wiseacre"-nek [főokosnak] zavarosságában, és ezért vitájában csak annyiban van igaza, hogy sem Ricardo, sem előtte vagy utána egyetlen közgazdász nem választotta szét pontosan a *munka két oldalát*, nemhogy még az értékképzésben való különböző szerepüket elemezte volna.

[22] Fogalmat alkothatunk tehát az unalmas *J. B. Say* idétlenségéről, aki

Miközben a termelő munka a termelési eszközöket új termék alkotóelemeivé változtatja, értékük lélekvándorláson megy át. Az elfogyasztott testből az újonnan formált testbe költözik. De ez a lélekvándorlás mintegy a valóságos munka háta mögött megy végbe. A munkás *nem tehet semmihez új munkát*, tehát nem alkothat új értéket *anélkül, hogy régi értékeket fenn ne tartson*, mert munkáját mindig meghatározott hasznos formában kell hozzátennie, hasznos formában pedig nem teheti hozzá anélkül, hogy termékeket új termék termelési eszközeivé ne tegyen, s ezáltal értéküket az új termékre át ne vigye. A működő munkaerőnek, az eleven munkának, tehát *természeti adománya*, hogy miközben *értéket tesz hozzá, értéket tart fenn*, olyan természeti adomány, amely a munkásnak semmibe sem kerül, de a *tőkésnek* sokat hoz, *fenntartja a meglevő tőkeértéket*[22a]. Amíg jól megy az üzlet, addig a tőkés túlságosan belemerül a többletcsinálásba, semhogy a munkának ezt az ingyen adományát észrevenné. A munkafolyamat erőszakos megszakításai, a *válságok*, azonban érzékenyen figyelmeztetik rá[23].

---

az *értéktöbbletet* (kamatot, profitot, járadékot) azokból a „service productif"-ekből [produktív szolgálatokból] akarja levezetni, amelyeket a termelési eszközök, a föld, a szerszámok, a bőr stb. *használati értékük* révén a termelési folyamatban teljesítenek. *Wilhelm Roscher* úr, aki nem szalajtja el egykönnyen az alkalmat, hogy takaros apologetikus ötleteket regisztrálhat, így kiált föl: „*J. B. Say* („Traité". I. köt. 4. fej.), *nagyon helyesen* jegyzi meg: az *érték*, amelyet egy *olajütő* az összes költségek levonása után előállít, mégiscsak valami új, ami lényegesen különbözik a *munkától*, mely magát az olajütőt létrehozza" („Die Grundlagen der Nationalökonomie". 3. kiad. 1858. 82. old. Jegyzet). *Nagyon helyes!* Az „*olaj*", amit az olajütő előállít, nagyon különbözik attól a *munkától*, amelybe az olajütő építése kerül. „Érték"-en pedig *Roscher* úr olyasféle dolgot ért, mint az „*olaj*", mivel az „*olajnak*" értéke van, „a természetben" azonban készen található kőolaj, ha viszonylag nem is „nagyon sok", s bizonyára erre céloz Roscher úr másik megjegyzése: „*csereértéket* ez (a természet) *jóformán* egyáltalában nem hoz létre!" (79. old.) A roscheri természet úgy van a csereértékkel, mint a balga szűz a gyermekével, aki csak „egészen kicsi volt". Ugyanez a „tudós" („savant sérieux") a fenti alkalommal még megjegyzi: „*Ricardo* iskolája a tőkét is a munka fogalmába szokta foglalni mint «felhalmozott munkát». Ez *ügyetlenség* (!), mert (!) hiszen (!) a tőke *tulajdonosa* (!) mégiscsak (!) *többet* (!) tett, mint *annak* a (minek a?) *puszta* (?!) *előállítását* (?) és (??) fenntartását: azt, hogy *éppenséggel* (?!?) megtartóztatta önmagát az élvezettől, és ennek fejében pl. (!!!) kamatot kíván" (ugyanott). Milyen „*ügyes*"! a politikai gazdaságtannak ez az „*anatómiai-fiziológiai módszere*", amely a puszta „*kívánásból*" hiszen mégis éppenséggel „*értéket*" fejleszt ki.

[22a] „A mezőgazda vállalatában valamennyi szerszám közül az *ember munkája* . . . az, amelyre *tőkéjének visszafizetődése* szempontjából a leginkább rá van utalva. A másik kettő — az igásállat-állomány és a . . . szekerek, ekék, ásók és így tovább — mitsem ér, ha nincsen az elsőből bizonyos mennyiség" *(Edmund Burke:* „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795". Kiadva London 1800. 10. old.).

[23] A „Times" 1862 november 26-i számában egy gyáros, akinek fonodája

Ami a termelési eszközökből egyáltalán elfogyasztódik, az a használati értékük, amelynek elfogyasztása révén alkot a munka termékeket. Az értékük valójában nem *fogyasztódik el*[24], tehát *nem is lehet újratermelni*. Az értékük *fennmarad*, de nem azért, mert vele magával a munkafolyamatban valamilyen művelet megy végbe, hanem azért, mert az a használati érték, amelyben az érték eredetileg létezik, eltűnik ugyan, de csak egy *másik* használati értékbe tűnik el. A termelési eszközök értéke ezért *újra megjelenik* a termék értékében, de, pontosan szólva, *nem termelődik újra*. Az, amit termelnek, az új használati érték, amelyben a régi csereérték *újra megjelenik*[25].

Másképp áll a dolog a munkafolyamat *szubjektív tényezőjével*, a működő munkaerővel. Miközben a munka, célszerű formája révén, a termelési eszközök értékét átviszi a termékre és fenntartja, mozgásának minden mozzanata *pótlólagos értéket*, *új értéket* képez. Tegyük fel,

800 munkást foglalkoztat, és hetenként átlagosan 150 bála kelet-indiai vagy körülbelül 130 bála amerikai gyapotot fogyaszt el, a gyár *szüneteltetésének* évi *költségeiről* siránkozik a közönségnek. Ezeket 6000 font sterlingre becsüli. Ezek között az improduktív költségek között olyan tételek is szerepelnek, amelyek ehelyütt nem tartoznak ránk, mint földjáradék, adók, biztosítási díjak, az éves szerződésű munkások — manager [igazgató], könyvelő, mérnök — stb. fizetése. Ezután azonban 150 font sterling ára szenet számít, hogy a gyárat időről időre befűtsék és a gőzgépet időnként megindítsák, azonkívül azoknak a munkásoknak a bérét, akik alkalmi munkával a gépi berendezést „karban"-tartják. Végül felszámít 1200 font sterlinget a gépi berendezés romlása fejében, mert „az időjárás, valamint az enyészet természeti elve nem *függeszti fel* működését azért, mert a gőzgép nem forog". A gyáros nyomatékosan kijelenti, hogy ezt az összeget csak azért becsüli ilyen alacsonyan, 1200 font sterlingre, mert a gépi berendezés már erősen elhasznált állapotban van.

[24] „*Termelő fogyasztás:* amikor valamely áru elfogyasztása *a termelési folyamat része* . . . Ilyen esetekben *nincs értékfogyasztás*" (*S. P. Newman:* „Elements of Political Economy". 296. old.).

[25] Egy észak-amerikai kézikönyvben, amely talán 20 kiadást ért meg, ezt olvassuk: „Mindegy, hogy a tőke milyen formában jelenik meg újra." Miután bőbeszédűen felsorolja a termelés összes lehetséges tartozékait, amelyeknek értéke a termékben újra megjelenik, végül is kijelenti: „A táplálék, a ruházat és a lakás különféle fajtái, amelyek az ember létezéséhez és kényelméhez szükségesek, szintén megváltoznak. Időről időre elfogyasztják őket, s *értékük* újra *megjelenik* abban az új *erőben*, amelyet az ember testének és szellemének adtak, új tőkét alkotva, amelyet a termelés munkájában újra felhasználnak" (*F. Wayland:* „Elements of Political Economy". 31, 32. old.). A többi csodabogárról nem beszélve, nem a kenyér *ára* az például, ami a megújuló erőben megjelenik, hanem a kenyér vérképző szubsztanciái. Az erő *értékében* ezzel szemben nem a létfenntartási eszközök jelennek meg, hanem azok *értéke*. Ugyanazok a létfenntartási eszközök, ha csak feleannyiba kerülnek, akkor is éppen annyi izmot, csontot stb. röviden ugyanannyi erőt termelnek, de nem ugyanolyan értékű erőt. Az „értéknek" ez az „erővel" való felcserélése, s az egész képmutató határozatlanság azt a persze hiábavaló kísérletet takargatja, hogy az előlegezett *értékek puszta újramegjelenéséből* értéktöbbletet esztergáljanak ki.

hogy a termelési folyamat megszakad azon a ponton, amikor a munkás megtermelte *saját munkaereje értékének egyenértékét*, például 6 órai munkával 3 shillingnyi értéket tett hozzá. Ez az érték a *termék értékének többlete* a termelési eszközök értékének köszönhető alkotórészek felett. Ez az *egyetlen eredeti érték*, amely e folyamaton *belül keletkezett*, *a termék egyetlen olyan értékrésze*, amelyet maga a folyamat *termelt*. Igaz, hogy csak azt a pénzt *pótolja*, amelyet e tőkés a munkaerő megvételénél előlegezett, maga a munkás pedig létfenntartási eszközökre elköltött. Az elköltött 3 shillingre vonatkoztatva a 3 shillingnyi új érték csak mint *újratermelés* jelenik meg. De ezt *valóban újratermelik*, nemcsak *látszólag*, mint a termelési eszközök értékét. *Egyik értéknek a másikkal való pótlását* itt *új érték teremtése* közvetíti.

Már tudjuk azonban, hogy a munkafolyamat *tovább tart* annál a pontnál, amikor a munkaerő értékének puszta *egyenértékét* újratermelték és hozzátették a munkatárgyhoz. Az erre elegendő 6 óra helyett a folyamat például 12 órán át tart. A munkaerő, tevékenysége révén, tehát nemcsak saját értékét termeli újra, hanem többlet értéket is termel. Ez az *értéktöbblet* az a *többlet*, amellyel *a termék értéke meghaladja az elfogyasztott termékképzőknek*, vagyis a termelési eszközöknek és a munkaerőnek az *értékét*.

Amikor azokat a különböző szerepeket ábrázoltuk, amelyeket a munkafolyamat különböző tényezői a *termék értékének képzésében* játszanak, valójában a *tőke különböző alkatrészeinek saját értékesülése folyamatában betöltött funkcióit* jellemeztük. Az a többlet, amellyel e termék összértéke alkotóelemeinek értékösszegét meghaladja, az *értékesült tőkének* a többlete *az eredetileg előlegezett tőkeérték felett*. Termelési eszközök az egyik oldalon, munkaerő a másikon — ezek csak a különböző létezési formák, amelyeket az eredeti tőkeérték magára öltött, amikor pénzformáját levetkőzte és átváltozott a munkafolyamat tényezőivé.

A tőkének az a része tehát, amely *termelési eszközökké*, azaz nyersanyaggá, segédanyagokká és munkaeszközökké alakul át, *nem változtatja értékének nagyságát* a termelési folyamatban. Ezért *állandó tőkerésznek*, vagy rövidebben *állandó tőkének* nevezem.

A tőkének *munkaerővé átalakult* része viszont *megváltoztatja értékét* a termelési folyamatban. Újratermeli saját egyenértékét és azonfelül még egy többletet, *értéktöbbletet*, amely maga változhatik, nagyobb vagy kisebb lehet. A tőkének ez a része állandó nagyságból folyton átalakul változóvá. Ezért *változó tőkerésznek*, vagy rövidebben *változó tőkének* nevezem. *Ugyanazok a tőkealkatrészek*, amelyek a *munkafolyamat szempontjából* mint objektív és szubjektív tényezők, mint termelési eszközök és munkaerő különböznek, az *értékesülési*

folyamat szempontjából mint *állandó* tőke és *változó* tőke különböznek.

Az *állandó* tőke fogalma semmiképpen nem zárja ki alkotórészeinek *értékforradalmát*. Tegyük fel, hogy a gyapot fontja ma 6 pennybe kerül és holnap, rossz gyapottermés következtében, 1 shillingre emelkedik. A régi gyapotot, amelynek feldolgozását folytatják, 6 penny értékért vásárolták, most pedig 1 shilling értékrészt ad hozzá a termék értékéhez. És az a gyapot, amelyet már megfontak, amely fonálként talán már forgalomban van a piacon, szintén eredeti értékének kétszeresét adja hozzá a termék értékéhez. Látjuk viszont, hogy ezek az *értékváltozások* függetlenek a gyapotnak *magában a fonás folyamatában* történő értékesülésétől. Ha a régi gyapot még nem került volna be a munkafolyamatba, akkor most 6 penny helyett 1 shillingért *újra el lehetne adni*. Fordítva: *Mennél kevesebb munkafolyamaton* haladt keresztül, annál biztosabb ez az eredmény. Ezért a spekulációnak törvénye, hogy ilyen értékforradalmak idején a legkevésbé feldolgozott formájú nyersanyagra kell spekulálni, tehát inkább fonálra, mint szövetre, és inkább magára a gyapotra, mint a fonálra. Az *értékváltozás* itt abban a folyamatban ered, amely a gyapotot termeli, nem pedig abban a folyamatban, amelyben a gyapot mint termelési eszköz, s ezért mint *állandó* tőke funkcionál. Egy áru értékét a benne foglalt munka mennyisége határozza meg ugyan, de maga ez a mennyiség *társadalmilag* meghatározott. Ha az áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő megváltozik — s *ugyanaz a gyapotmennyiség* például kedvezőtlen termés esetén *nagyobb munkamennyiséget* testesít meg, mint kedvező termés esetén —, akkor ez *visszahat* a régi árura, amely mindig csak fajtájának egy példányaként jön számításba[26], és amelynek értékét mindig a *társadalmilag szükséges*, tehát mindig a *fennálló társadalmi* feltételek között szükséges munka méri.

Mint ahogyan megváltozhatik a nyersanyag értéke, megváltozhatik a már a termelési folyamatban szolgáló *munkaeszközök*, a gépi berendezés stb. értéke, tehát az az értékrész is, amelyet a munkaeszközök a terméknek átadnak. Ha például egy új találmány következtében ugyanazt a fajta gépi berendezést kevesebb munka ráfordításával lehet újratermelni, akkor a régi gépi berendezés többé-kevésbé *elértéktelenedik*, s ezért a termékre is arányosan kevesebb értéket visz át. Az értékváltozás azonban itt is azon a termelési folyamaton *kívül* jön létre, amelyben a gép termelési eszközként funkcionál. E folyamat-

[26] „Az összes azonos fajtájú termékek tulajdonképpen csak egy tömeget alkotnak, melynek ára *általánosságban* és a különleges körülményekre való tekintet nélkül határozódik meg" *(Le Trosne:* „De l'intérêt social". 893. old.).

ban a gép sohasem ad át több értéket, mint amennyivel a folyamattól *függetlenül* rendelkezik.

Mint ahogyan a termelési eszközök értékében bekövetkezett változás, ha visszahat is a folyamatba már *belépett* termelési eszközökre, de *állandó* tőke jellegüket nem változtatja meg, éppúgy az *állandó és változó tőke arányában* beállt *változás* sem érinti funkcionális különbségüket. Tegyük fel például, hogy a munkafolyamat technikai feltételei úgy alakulnak át, hogy ott, ahol azelőtt tíz munkás tíz csekély értékű szerszámmal aránylag kistömegű nyersanyagot dolgozott fel, most egy munkás egy drága géppel százszor annyi nyersanyagot dolgoz fel. Ebben az esetben *az állandó tőke*, vagyis az alkalmazott termelési eszközök értékének tömege nagyon megnőne és a tőke *változó, munkaerőben* előlegezett része nagyon csökkenne. Ez a változás azonban csak az állandó és változó tőke *nagyságviszonyát* módosítja, vagyis azt az *arányt*, amelyben az összes tőke *állandó* és *változó* alkatrészekre esik szét, ellenben nem érinti a különbséget az állandó és változó tőke között.

Hetedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET RÁTÁJA

1. A munkaerő kizsákmányolási foka

Az *értéktöbblet*, amelyet a C előlegezett tőke a termelési folyamatban létrehozott, vagyis az előlegezett C *tőkeérték értékesülése*, mindenekelőtt *a termék értékének a termelési elemek értékösszege feletti többleteként* jelenik meg.

A C tőke két részre esik szét, egy c pénzösszegre, amelyet termelési eszközökre, és egy másik, v pénzösszegre, amelyet munkaerőre fordítanak; c az *állandó*, v a *változó* tőkévé átalakított értékrészt jelképezi*. Eredetileg tehát $C = c + v$, például 500 font sterling előlegezett tőke = = 410 font sterling *(c)* + 90 font sterling *(v)*. A termelési folyamat végén olyan áru kerül ki, amelynek értéke = $(c + v) + m$, ahol m az értéktöbblet, például: (410 font sterling *(c)* + 90 font sterling *(v)*) + 90 font sterling *(m)*. A C eredeti tőke C'-vé, 500 font sterlingből 590 font sterlinggé alakult. A kettejük közti különbség = m, 90 értéktöbblet. Minthogy a *termelési elemek értéke* egyenlő az *előlegezett tőke értékével*, ezért valójában tautológia az, hogy a termék értékének

* Az alábbi formulákat a könnyebb megértés kedvéért Engelsnek az angol kiadásban alkalmazott írásmódja szerint adjuk. — *Szerk.*

a termelési elemek értéke feletti többlete egyenlő az előlegezett tőke értékesülésével, vagyis egyenlő a termelt értéktöbblettel.

Mindazonáltal ez a tautológia közelebbi meghatározást követel. A termékértékkel a képzésében *elfogyasztott* termelési elemek értékét hasonlítjuk össze. De láttuk, hogy az *alkalmazott állandó* tőke munkaeszközökből álló része értékének csak egy darabját adja át a terméknek, másik darabja viszont továbbra is megmarad régi létezési formájában. Minthogy az utóbbi nem játszik szerepet *az értékképzésben*, itt *el* kell tőle *vonatkoztatnunk*. Ha bevennénk is a számításba, ez mitsem változtatna a helyzeten. Tegyük fel, hogy $c = 410$ font sterling, s ez 312 font sterlingnyi nyersanyagból, 44 font sterlingnyi segédanyagból és 54 font sterlingnyi, a folyamatban *elkopó* gépi berendezésből áll, a valóban *alkalmazott* gépi berendezés értéke azonban 1054 font sterling. A termékérték létrehozásához *előlegezettnek* csak azt az 54 font sterling értéket számítjuk, amelyet a gépek funkciójuk révén *elvesztenek*, s következésképpen átadnak a terméknek. Ha azt az 1000 font sterlinget, amely régi formájában tovább létezik mint gőzgép stb., szintén számításba vennénk, akkor ezt *mindkét* oldalon, az előlegezett érték oldalán is, a termékérték oldalán is meg kellene tennünk[26a], és így 1500 font sterlinget, illetőleg 1590 font sterlinget kapnánk. A különbség, vagyis az értéktöbblet megint csak 90 font sterling lenne. Az *érték*termeléshez előlegezett *állandó* tőkén ezért — hacsak az összefüggésből nem az ellenkezője világlik ki — mindig csak a *termelésben elfogyasztott termelési eszközök értékét* értjük.

Ennek feltételezése után térjünk vissza a $C = c + v$ formulához, amely átváltozik $C' = (c + v) + m$ formulává, s éppen ezáltal C átváltozik C'-vé. Tudjuk, hogy az állandó tőke *értéke* a termékben csak *újra megjelenik*. A folyamat során valóban újonnan létrehozott *értéktermék* tehát különbözik a folyamatból kapott *termékértéktől*, ezért az értéktermék nem $(c + v) + m$, azaz (410 font sterling (c) + 90 font sterling (v)) + 90 font sterling (m), ahogyan az első pillantásra *látszik*, hanem $v + m$, azaz 90 font sterling + 90 font sterling; nem 590 font sterling, hanem 180 font sterling. Ha c, az állandó tőke, 0-val lenne egyenlő, más szóval, ha lennének olyan iparágak, amelyekben a tőkésnek semmilyen termelt termelési eszközt, sem nyersanyagot, sem segédanyagokat, sem munkaszerszámokat nem kellene alkalmaznia, hanem csupán természettől meglevő anyagokat és *munkaerőt*, akkor semmiféle állandó értékrészt nem kellene átvinni a termékre. A termékértéknek ez az

[26a] „Ha az alkalmazott állótőke értékét mint az előlegek egy részét számítjuk, akkor e tőkének az év végén megmaradó értékét mint az évi bevételek egy részét kell számítanunk" *(Malthus:* „Principles of Political Economy". 2. kiad. London 1836. 269. old.).

eleme, példánkban 410 font sterling, elesnék, de a 180 font sterling értéktermék, amely 90 font sterling értéktöbbletet tartalmaz, ugyanakkora maradna akkor, mint ha c igen nagy értékösszeget képviselne. Ez esetben $C = (0 + v) = v$, és C', az értékesült tőke $= v + m$, $C' - C$ pedig változatlanul $= m$. Ha viszont, megfordítva, m lenne egyenlő 0-val, más szóval, ha a munkaerő, amelynek értékét a változó tőkében előlegezik, csak egyenértéket termelne, akkor $C = c + v$, C' (a termékérték) $= (c + v) + 0$, tehát $C = C'$. Az előlegezett tőke *nem* értékesülne.

Valójában már tudjuk, hogy az *értéktöbblet* csupán következménye a v, a munkaerővé átalakított tőkerész *értékváltozásának*, hogy tehát $v + m = v + \Delta v$ (v plusz v növekménye). De a *valóságos értékváltozást*, és azt az *arányt*, amelyben az érték változik, elhomályosítja az, hogy *változó alkatrészének növekedése* következtében az *előlegezett összeg* is *nő*. 500 volt és 590-né lett. A folyamat tiszta elemzése tehát megköveteli, hogy egészen elvonatkoztassunk a termékértéknek attól a részétől, amelyben csak állandó tőkeérték jelenik meg újra, vagyis hogy a c állandó tőkét 0-val tegyük egyenlővé, és ezzel a matematikának egy törvényét alkalmazzuk, amelyet akkor használ, amikor változó és állandó nagyságokkal dolgozik, s amikor az állandó nagyság csak összeadás vagy kivonás révén kapcsolódik össze a változóval.

Egy másik nehézség a változó tőke *eredeti* formájából fakad. A fenti példában $C' = 410$ font sterling állandó tőke + 90 font sterling változó tőke + 90 font sterling értéktöbblet. Kilencven font sterling azonban adott, tehát állandó nagyság, s ezért képtelen dolognak látszik változó nagyságként kezelni. De a 90 font sterling *(v)*, azaz a 90 font sterling változó tőke itt valójában csak *jelképe annak a folyamatnak, amelyen ez az érték átmegy*. A *munkaerő* megvásárlására előlegezett tőkerész *meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka*, tehát állandó *értéknagyság*, akár a megvásárolt munkaerő értéke. Magában a termelési folyamatban azonban az előlegezett 90 font sterling helyébe a működő munkaerő, a holt munka helyébe eleven, a nyugvó nagyság helyébe folyékony, az állandó helyébe változó lép. Az eredmény: a v újratermelése plusz a v növekménye. A tőkés termelés szempontjából ez az egész folyamat a munkaerővé átalakított — eredetileg állandó — érték *önmozgása*. A folyamatot is, eredményét is, ennek az értéknek a javára írják. Ha tehát a 90 font sterling *változó* tőke, vagyis önmagát értékesítő érték formulája ellentmondásosan jelenik meg, ez csupán a tőkés termelésben benne rejlő ellentmondást fejez ki.

Az első pillantásra megütközést kelt az, hogy az állandó tőkét 0-val tesszük egyenlővé. De a mindennapi életben ezt állandóan megteszik. Ha például valaki Angliának a pamutiparból származó

nyereségét akarja kiszámítani, akkor mindenekelőtt levonja az Egyesült Államoknak, Indiának, Egyiptomnak stb. kifizetett gyapotárat; azaz a termékértékben csak újramegjelenő tőkeértéket 0-val teszi egyenlővé.

Mindenesetre nemcsak az értéktöbblet és azon tőkerész viszonyának van nagy gazdasági jelentősége, amelyből az előbbi közvetlenül ered, s amelynek *értékváltozását* megtestesíti, hanem az értéktöbblet és az előlegezett *összőke* viszonyának is. Ezt a viszonyt ezért a harmadik könyvben részletesen tárgyaljuk. Ahhoz, hogy a tőke egy részét munkaerővé való átalakítása révén értékesíteni lehessen, a tőke egy másik részét termelési eszközökké kell változtatni. Hogy a változó tőke funkcionálhasson, ahhoz megfelelő arányokban, a *munkafolyamat* meghatározott technikai jellege szerint, állandó tőkét kell *előlegezni*. Az a körülmény azonban, hogy egy vegyi folyamathoz retorták és más edények kellenek, nem akadályoz bennünket abban, hogy az elemzésnél magától a retortától el ne vonatkoztassunk. Amennyiben az értékteremtést és az értékváltozást önmagáért, azaz *tisztán* vizsgáljuk, annyiban a termelési eszközök, az állandó tőke ez anyagi alakjai, csupán azt az anyagot szolgáltatják, amelyben a folyékony, értékképző erőnek rögződnie kell. Ezért közömbös az is, hogy mi a *természete* ennek az anyagnak, hogy gyapot-e avagy vas. Közömbös továbbá ez anyag *értéke* is. Csak elegendő tömegben meg kell lennie, hogy a termelési folyamat alatt kifejtendő munkamennyiséget magába tudja szívni. Ha ez a tömeg adva van, akkor akár növekedik, akár csökken az értéke, akár pedig értéktelen, miként a föld és a tenger, mindez az értékteremtés és értékváltozás folyamatát nem érinti[27].

Az állandó tőkerészt tehát először is nullával tesszük egyenlővé. Az előlegezett tőke ezért $c + v$-ből v-re redukálódik, a $(c + v) + m$ termékérték pedig $(v + m)$ értéktermékre. Ha az értéktermék adott, például 180 font sterling, amelyben a termelési folyamat egész tartama alatt folyó munka testesül meg, akkor ebből a változó tőke értékét, 90 font sterlinget le kell vonnunk, hogy az értéktöbbletet, 90 font sterlinget megkapjuk. Ez a szám, a 90 font sterling $= m$, itt a termelt értéktöbblet *abszolút nagyságát* fejezi ki. Az értéktöbblet *aránylagos nagyságát* azonban, tehát azt a viszonyt, amelyben a változó tőke értékesült, nyilvánvalóan az *értéktöbbletnek a változó tőkéhez való viszonya* határozza meg, vagyis az $\frac{m}{v}$ tört fejezi ki. A fenti példában tehát

[27] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Magától értetődik, hogy — Lucretius kifejezésével élve — „*nil posse creari de nihilo*". Semmiből semmi sem lesz. Az „értékteremtés" munkaerőnek munkává való átalakulása. Maga a munkaerő pedig mindenekelőtt emberi organizmussá átalakult természeti anyag.

$^{90}/_{90} = 100\%$. A változó tőkének ezt a viszonylagos értékesülését, vagyis az értéktöbblet viszonylagos nagyságát az *értéktöbblet rátájának* nevezem[28].

Láttuk, hogy a munkás a *munkafolyamat egyik szakaszában* csak munkaerejének értékét, vagyis szükséges létfenntartási eszközeinek értékét *termeli meg*. Mivel a munka társadalmi megosztásán nyugvó viszonyok közepette termel, létfenntartási eszközeit nem közvetlenül termeli, hanem egy különös áru, például a fonál formájában *értéket* termel, amely *egyenlő létfenntartási eszközeinek értékével*, vagyis azzal a pénzzel, amelyen ezeket az eszközöket megvásárolja. *Munkanapjának az a része*, amelyet erre használ fel, nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy átlagos napi létfenntartási eszközeinek mekkora az értéke, tehát aszerint, hogy mekkora a termelésükhöz szükséges átlagos napi munkaerő. Ha napi létfenntartási eszközeinek értéke átlagosan 6 tárgyiasult munkaórát testesít meg, akkor a munkásnak átlagosan napi 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy ezt az értéket megtermelje. Ha nem a tőkés számára, hanem a maga számára, önállóan dolgoznék, akkor — egyébként változatlan körülmények között — továbbra is átlagban a *napnak ugyanekkora hányadán át* kellene dolgoznia, hogy *munkaerejének értékét* megtermelje, és ezáltal a saját fenntartásához, azaz állandó újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközöket megszerezze. De mivel a munkanapnak abban a részében, amelyben munkaerejének napi értékét — mondjuk 3 shillinget — termeli meg, csak a tőkés által neki már kifizetett[28a] érték *egyenértékét* termeli meg, tehát az újonnan létrehozott érték révén csak az előlegezett *változó tőkeértéket pótolja*, ezért ez az értéktermelés puszta *újratermelésként* jelenik meg. A munkanapnak azt a részét tehát, amelyben ez az újratermelés végbemegy, *szükséges munkaidőnek*, az ezalatt kifejtett munkát pedig *szükséges munkának* nevezem[29]. Szükséges a munkás számára, mert független

[28] Ugyanolyan módon, ahogyan az angolok „rate of profits"-ot, „rate of interest"-et stb. használnak. A III. könyvből meglátjuk majd, hogy a *profitrátát* könnyű megérteni, mihelyt az *értéktöbblet* törvényeit ismerjük. A fordított úton nem lehet megérteni ni l'un, ni l'autre [sem az egyiket, sem a másikat].

[28a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Marx itt a közkeletű gazdasági nyelvet használja. Emlékezhetünk arra, hogy — miként ez a 167. oldalon bebizonyosodott — a valóságban nem a tőkés „előlegez" a munkásnak, hanem a munkás a tőkésnek. — *E. F.*}

[29] A *„szükséges munkaidő"* kifejezést e munkában eddig az egy áru termeléséhez egyáltalában társadalmilag szükséges munkaidőre alkalmaztuk. Mostantól kezdve a *munkaerő* nevű *sajátos* áru termeléséhez szükséges munkaidőre is használjuk. Ugyanazon terminus technicusoknak [szakkifejezéseknek] különböző értelemben való használata fonák dolog, de egyetlen tudományban sem kerülhető el egészen. Vesd össze például a felsőbb és az alsóbb matematikát.

munkájának társadalmi formájától. Szükséges a tőke és világa számára, mert bázisuk a munkás állandó megléte.

A munkafolyamat második időszaka, amelyet a munkás a szükséges munka határain túl robotol le, munkába, munkaerő kifejtésébe kerül ugyan neki, de *nem* képez az ő számára *értéket*. *Értéktöbbletet* képez, amely a semmiből teremtetés minden csáberejével nevet a tőkésre. A munkanapnak ezt a részét *többletmunkaidőnek*, s az ez idő alatt kifejtett munkát *többletmunkának* (Mehrarbeit, surplus labour) nevezem. Amilyen döntő *egyáltalán az érték* megismerése szempontjából, hogy azt *munkaidő* puszta *megalvadásának*, pusztán tárgyi alakot öltött munkának tekintsük, éppoly döntő az *értéktöbblet* megismerése szempontjából, hogy azt *többletmunkaidő* puszta *megalvadásának*, pusztán *tárgyi alakot öltött többletmunkának* fogjuk fel. Csak az a *forma*, amelyben ezt a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkásból kipréselik, különbözteti meg a gazdasági társadalomalakulatokat egymástól, például a rabszolgaság társadalmát a bérmunkáétól[30].

Minthogy a változó tőke értéke = az általa megvásárolt munkaerő értékével, s minthogy a munkanap szükséges részét ennek a munkaerőnek az értéke, az értéktöbbletet viszont a munkanap többletrésze határozza meg, ebből következik: *Az értéktöbblet úgy aránylik a változó tőkéhez, mint a többletmunka a szükséges munkához*, vagyis az értéktöbblet rátája $\frac{m}{v} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$. Mindkét arány ugyanazt a viszonyt fejezi ki más-más formában, az egyik esetben tárgyiasult, a másik esetben folyékony munka formájában.

Az értéktöbblet rátája tehát exakt módon kifejezi *a munkaerő tőke általi*, vagyis a munkás tőkés általi *kizsákmányolásának fokát*[30a].

[30] *Wilhelm Thukydides Roseher* úr igazán *gottschedi* zsenialitással fedezi fel, hogy míg az *értéktöbblet*, illetve a *többlettermék* képződése és az ezzel kapcsolatos felhalmozás manapság a tőkés *„takarékosságának"* köszönhető, aki ezért „például kamatot kíván", addig „a legalacsonyabb kultúrfokokon . . . a gyengébbeket kényszerítik *takarékosságra* az erősebbek" („Die Grundlagen etc." 78. old.). *Munka* megtakarítására? vagy *nem létező termékfeleslegek* megtakarítására? A tényleges tudatlanságon kívül az érték és értéktöbblet lelkiismeretes elemzésétől, valamint az esetleg kényes, rendőri előírásokba ütköző eredménytől való apologetikus irtózás kényszeríti az ilyen Roschert és társait arra, hogy a tőkésnek a meglevő értéktöbbletek *elsajátítására* vonatkozó többé-kevésbé plauzibilis *igazoló okait* az értéktöbblet *keletkezésének okaivá* forgassák ki.

[30a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ámbár az értéktöbblet rátája exakt módon kifejezi a munkaerő kizsákmányolásának fokát, nem fejezi ki a kizsákmányolás abszolút nagyságát. Ha például a szükséges munka = 5 óra, és a többletmunka = 5 óra, akkor a kizsákmányolás foka = 100%. A kizsákmányolás nagyságát itt 5 óra méri. Ha ellenben a szükséges munka = 6 óra, és a többletmunka = 6 óra, akkor a kizsákmányolás foka változatlanul 100%, a kizsákmányolás nagysága viszont 20%-kal, 5 óráról 6 órára növekszik.

Feltevésünk szerint a termék értéke = (410 font sterling (c) + 90 font sterling (v)) + 90 font sterling (m), az előlegezett tőke = 500 font sterling volt. Minthogy az értéktöbblet = 90 és az előlegezett tőke = 500, a számítás szokásos módja szerint azt kapnók eredményül, hogy az értéktöbblet rátája (amelyet összecserélnek a *profitrátával)* = 18%, olyan arányszám, amelynek alacsonysága *Carey* urat és a többi harmóniát hirdető közgazdászt elérzékenyítené. A valóságban azonban az értéktöbblet rátája nem = $\frac{m}{C}$, azaz $\frac{m}{c+v}$, hanem = $\frac{m}{v}$, tehát nem $\frac{90}{500}$, hanem $\frac{90}{90}$ = 100%, a *látszólagos* kizsákmányolási foknak több mint ötszöröse. Ámbár az adott esetben nem ismerjük sem a *munkanap abszolút nagyságát*, sem a munkafolyamat periódusát (nap, hét, stb.), sem pedig, végül, a 90 font sterling változó tőke által egyidejűleg mozgásba hozott munkások számát — mégis az értéktöbblet rátája, az $\frac{m}{v}$, a $\frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$ formába való átválthatósága révén pontosan megmutatja nekünk a munkanap két alkatrészének egymáshoz való arányát. Ez pedig 100%. A munkás tehát a nap egyik felében a maga számára, a másik felében a tőkés számára dolgozott.

Az értéktöbbletráta kiszámításának módszere tehát rövidre fogva ez: Vesszük az *egész termékértéket*, és az ebben csak újramegjelenő *állandó tőkeértéket* nullával tesszük egyenlővé. A fennmaradó értékösszeg az egyetlen az áru előállításának folyamatában valóban létrehozott értéktermék. Ha az értéktöbblet adott, akkor az értéktöbbletet ebből az értéktermékből levonjuk, hogy a változó tőkét megkapjuk. Fordítva járunk el, ha az utóbbi adott, és az értéktöbbletet keressük. Ha mindkettő adott, akkor már csak a befejező műveletet kell elvégeznünk, az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való viszonyát, az $\frac{m}{v}$-t kell kiszámítanunk.

Bármilyen egyszerű is ez a módszer, mégis helyesnek látszik, hogy az olvasót az ennek alapjául szolgáló, számára szokatlan szemléleti módba néhány példa segítségével begyakoroltassuk.

Az első példa legyen egy 10 000 mule-orsós fonoda, amely amerikai gyapotból 32. számú fonalat állít elő, és orsónként heti 1 font fonalat termel. A hulladék 6%. Tehát hetenként 10 600 font gyapotot dolgoznak fel 10 000 font fonállá és 600 font hulladékká. 1871 áprilisában e gyapot fontjának ára $7^3/_4$ penny, tehát a 10 600 font kereken 342 font sterlingbe kerül. A 10 000 orsó, előfonó-berendezést és gőzgépet is hozzászámítva, orsónként 1 font sterlingbe, tehát 10 000 font sterlingbe kerül. Kopásuk évente 10% = 1000 font sterling, vagyis hetenként

20 font sterling. A gyárépület bére 300 font sterling, tehát egy hétre 6 font sterling. A szén (100 (indikált) lóerőt és heti 60 órát számítva, belevéve az épület fűtését), óránként és lóerőnként 4 font) heti 11 tonna, tonnája 8 shilling 6 penny, kereken heti $4^1/_2$ font sterling; a gáz heti 1 font sterling, az olaj heti $4^1/_2$ font sterling, tehát az összes segédanyagok heti 10 font sterlingbe kerülnek. Az *állandó* értékrész tehát heti 378 font sterling. A heti munkabér 52 font sterling. A fonál fontjának ára $12^1/_4$ penny, vagyis 10 000 font = 510 font sterling, az értéktöbblet 510 — 430 = 80 font sterling. A 378 font sterling állandó értékrészt 0-val tesszük egyenlővé, mivel nem vesz részt a heti értékképzésben. Megmarad a 132 = 52 (*v*) + 80 (*m*) font sterling *heti értéktermék*. *Az értéktöbblet rátája* tehát $^{80}/_{52} = 153\ ^{11}/_{13}\%$. Tízórás átlagos munkanap esetén ez adódik: szükséges munka = 3 $^{31}/_{33}$ óra és többletmunka = 6 $^2/_{33}$ óra[31].

Jacob az 1815-ös évre, quarterenként 80 shillinges búzaár és acre-enként 22 busheles átlagtermés, tehát acre-enként 11 font sterlinnyi hozam alapulvételével az alábbi, különböző tételek előzetes kiegyenlítődése miatt igen hiányos, de célunkra kielégítő számítást közli:

Értéktermelés acre-enként

Vetőmag (búza)	1 font sterling	9 sh.	Tizedek, illetékek, adók	1 font sterling	1 sh.
Trágya	2 « «	10 «	Földjáradék	1 « «	8 «
Munkabér	3 « «	10 «	A bérlő profitja és kamat	1 « «	2 «
Összesen;	7 font sterling	9 sh.	Összesen;	3 font sterling	11 sh.

Az *értéktöbblet* — mindig feltételezve, hogy a termék *ára* egyenlő értékével — itt a különböző rovatok, profit, kamat, tized stb., között oszlik meg. Ezek a rovatok számunkra közömbösek. Összeadjuk őket, és *egy*, 3 font sterling 11 shillingnyi értéktöbbletet kapunk. A vetőmagra és trágyára költött 3 font sterling 19 shillinget mint *állandó* tőkerészt nullával tesszük egyenlővé. Megmarad a 3 font sterling 10 shilling előlegezett változó tőke, amelynek helyébe 3 font sterling 10 shilling + 3 font sterling 11 shilling új értéket *termeltek*. Vagyis $\frac{m}{v} = \frac{\text{3 font sterling 11 shilling}}{\text{3 font sterling 10 shilling}}$, több mint 100%. A munkás munka-

[31] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Az első kiadásban megadott, 1860-ra vonatkozó fonoda-példa néhány ténybeli tévedést tartalmazott. A szövegben [most] közölt teljesen pontos adatokat egy manchesteri gyáros szolgáltatta nekem. — Meg kell jegyeznem, hogy Angliában a régi lóerőt a hengerátmérő szerint számították, az új viszont a valóságos erő szerint számít, amelyet az indikátor jelez.

napjának több mint a felét fordítja értéktöbblet termelésére, amelyet különböző személyek különböző ürügyeken elosztanak maguk között[31a].

2. A termék értékének kifejezése a termék arányos részeiben

Térjünk most vissza ahhoz a példához, amely megmutatta nekünk, hogyan csinál a tőkés pénzből tőkét. Fonómunkásának *szükséges munkája* 6 óra volt, *többletmunkája* ugyanennyi, a munkaerő kizsákmányolási foka tehát 100%.

A tizenkétórás munkanap terméke 20 font fonál, 30 shilling értékben. E fonál-értéknek nem kevesebb, mint $^{8}/_{10}$ részét (24 shilling) az elfogyasztott termelési eszközöknek csak újra megjelenő értéke alkotja (20 font gyapot 20 shillingért, orsók stb. 4 shillingért), vagyis ez a rész állandó tőkéből áll. A többi $^{2}/_{10}$ a fonófolyamat alatt keletkezett 6 shillingnyi új érték, amelynek fele a munkaerő előlegezett napi értékét, vagyis a változó tőkét pótolja, a másik fele pedig 3 shillingnyi értéktöbbletet alkot. A 20 font fonál összértéke tehát a következőképpen tevődik össze:

30 shilling fonál-érték = 24 sh. (c) + (3 sh. (v) + 3 sh. (m)).

Minthogy ez az összérték a 20 font fonál össztermékben fejeződik ki, a különböző értékelemeknek is kifejezhetőknek kell lenniök a termék arányos részeiben.

Ha 30 shilling fonál-érték 20 font fonálban van meg, akkor ennek az értéknek $^{8}/_{10}$-e, vagyis 24 shillingnyi állandó része a termék $^{8}/_{10}$-ében, vagyis 16 font fonálban van meg. Ebből $13^{1}/_{3}$ font a nyersanyag, a 20 shillingnyi megfont gyapot értékét fejezi ki, $2^{2}/_{3}$ font pedig a 4 shillingnyi elfogyasztott segédanyagok és munkaeszközök, orsók stb. értékét.

A $13^{1}/_{3}$ font fonál tehát a 20 font fonál össztermékké megfont egész gyapotot, az össztermék nyersanyagát fejezi ki, de semmi egyebet. Bár csak $13^{1}/_{3}$ font gyapot rejlik benne, melynek értéke $13^{1}/_{3}$ shilling, de $6^{2}/_{3}$ shillingnyi pótlólagos értéke egyenértéke a többi $6^{2}/_{3}$ font fonállá megfont gyapotnak. Olyan ez, mintha az utóbbi gyapját kitépték, s az össztermék egész gyapját a $13^{1}/_{3}$ font fonálba tömték volna bele. Ez a fonál azonban most sem az elhasznált segédanyagok és munkaeszközök értékének, sem a fonás folyamatában létrehozott új értéknek egyetlen atomját sem tartalmazza.

[31a] Az adott számítások csak a dolog megvilágítására szolgálnak. Feltételezzük ugyanis, hogy az árak egyenlők az értékekkel. A III. könyvben majd meglátjuk, hogy ez az egyenlővétel nem ilyen egyszerű módon történik, még *átlagárakra* vonatkozólag sem.

Ugyanígy további $2^2/_3$ font fonál, amelyben az állandó tőke maradéka (= 4 shilling) rejlik, nem fejez ki semmit a 20 font fonál összes termékhez elhasznált segédanyagok és munkaeszközök értékén kívül.

A termék nyolctizede, vagyis 16 font fonál — ámbár testileg, használati értékként tekintve, mint fonál, éppúgy a fonómunka alkotása, mint a maradék termékrészek — ebben az összefüggésben semmiféle fonómunkát, semmiféle magában a fonófolyamatban felszívott munkát nem tartalmaz. Olyan ez, mintha fonás nélkül változott volna fonállá, s mintha fonálalakja merő csalás és ámítás volna. S valóban, amikor a tőkés 24 shillingért eladja, és ezen visszavásárolja termelési eszközeit, megmutatkozik, hogy a 16 font fonál csak álruhás gyapot, orsó, szén stb.

Fordítva, a termék megmaradó $^2/_{10}$ része, vagyis a 4 font fonál most már csak a tizenkétórás fonófolyamat alatt termelt 6 shillingnyi új értéket fejezi ki. Amennyi az elhasznált nyersanyagok és munkaeszközök értékéből benne rejlett, azt már kizsigerelték belőle, és az első 16 font fonálba kebelezték be. A 20 font fonálban megtestesült fonómunka a termék $^2/_{10}$-ére összpontosult. Olyan ez, mintha a fonómunkás a levegőből fonta volna meg a 4 font fonalat vagy olyan gyapotból és olyan orsókkal, amelyek emberi munka hozzátevése nélkül, természettől megvannak, s a termékhez nem tesznek hozzá értéket.

A 4 font fonálnak, melyben így a napi fonófolyamat egész értéktermése megvan, az egyik fele csak az elhasznált munkaerő értékének pótlását, tehát a 3 shillingnyi változó tőkét fejezi ki, a másik 2 font fonál pedig csak a 3 shillingnyi értéktöbbletet.

Minthogy a fonómunkás 12 munkaórája 6 shillingben tárgyiasul, a 30 shillingnyi fonál-értékben 60 munkaóra tárgyiasult. Ez 20 font fonálban van meg, amelynek $^8/_{10}$-e, vagyis 16 font, a fonófolyamat előtt elmúlt 48 munkaóra anyagiasulása, tudniillik a fonál termelési eszközeiben tárgyiasult munkáé, $^2/_{10}$-e viszont, vagyis 4 font, a magában a fonófolyamatban kifejtett 12 munkaóra anyagiasulása.

Előbb láttuk, hogy a fonál értéke a termelése során előállított új értékkel plusz a termelési eszközeiben már előtte létező értékek összegével egyenlő. Most megmutatkozott, hogyan lehet a *termékérték funkcionálisan*, illetve *fogalmilag különböző alkatrészeit magának a terméknek arányos részeiben kifejezni.*

A *terméknek* — a termelési folyamat *eredményének* — ez a *szétdarabolása* egy olyan termékmennyiségre, amely csak a *termelési eszközökben* foglalt munkát, vagyis az állandó tőkerészt, egy másik mennyiségre, amely csak a termelési folyamat során *hozzátett szükséges*

munkát, vagyis a változó tőkerészt, és egy utolsó termékmennyiségre, amely csak az ugyanezen folyamatban *hozzátett többletmunkát*, vagyis az értéktöbbletet fejezi ki, — ez amilyen egyszerű, annyira fontos művelet, amint azt bonyolult és még megoldatlan kérdésekre való későbbi alkalmazása meg fogja mutatni.

Az imént az összterméket mint a tizenkétórás munkanap kész eredményét vettük szemügyre. De végigkísérhetjük keletkezésének folyamatában is, és akkor is ki tudjuk fejezni a résztermékeket mint funkcionálisan megkülönböztetett termékrészeket.

A fonómunkás 12 óra alatt 20 font fonalat termel, vagyis 1 óra alatt $1^2/_3$, és 8 óra alatt $13^1/_3$ fontot, tehát az egész munkanap során megfont *gyapot összértékével* egyenlő résztermeket. Ugyanezen úton-módon a következő 1 óra és 36 perc résztermeke $= 2^2/_3$ font fonál, s ezért ez a 12 munkaóra alatt elhasznált *munkaeszközök* értékét fejezi ki. Ugyanígy a következő 1 óra és 12 perc alatt a fonómunkás 2 font fonalat termel 3 shilling értékben, egy termékértéket, amely a *6 óra szükséges munka* alatt létrehozott egész értéktermékkel egyenlő. Végül az utolsó $^6/_5$ órában ugyancsak 2 font fonalat termel, amelynek értéke a *félnapi többletmunkája* által létrehozott *értéktöbblettel* egyenlő. Ez a számítási mód szolgál az angol gyárosnak házi használatra, aki azt fogja például mondani, hogy az első 8 órából, vagyis a munkanap $^2/_3$-ából kihozza a gyapotot stb. Látjuk, a formula helyes, hiszen valójában nem más, mint az első formula, áttéve a térből, ahol a termék részei készen egymás mellett hevernek, az időbe, ahol a részek egymás után következnek. De e formulához igen barbár elképzelések is társulhatnak, kiváltképpen azoknak a fejében, akik amennyire érdekeltek gyakorlatilag az értékesülés folyamatában, éppannyira érdekeltek abban, hogy elméletileg félreértsék azt. Így azt képzelheti valaki, hogy fonómunkásunk például munkanapjának első 8 órája alatt a gyapot *értékét*, a következő 1 óra és 36 perc alatt az elfogyasztott munkaeszközök értékét, az ezt követő 1 óra és 12 perc alatt a munkabér értékét *termeli*, illetve *pótolja*, és csak a híres „*utolsó órát*" szenteli a gyáros úrnak, az értéktöbblet termelésének. A fonómunkásnak ily módon azt a kétszeres csodatételt varrják a nyakába, hogy gyapotot, orsót, gőzgépet, szenet, olajat stb. termel ugyanabban a pillanatban, amelyben *segítségükkel* fon, és hogy *egy* adott intenzitásfokú munkanapból *öt* ilyen napot csinál. Esetünkben ugyanis a nyersanyag és a munkaeszközök termelése $^{24}/_6 = 4$ tizenkétórás munkanapot, és fonállá való átváltoztatásuk egy további tizenkétórás munkanapot követel meg. Azt, hogy a *rablás vágya hiszi* az ilyen csodákat, s hogy soha nincs hiány doktrinér tányérnyalóban, aki ezeket *bizonyítja*, mutassa egy történelmi nevezetességű példa.

3. Senior „utolsó órája"

Az 1836-ik esztendő egy szép reggelén a közgazdasági tudományáról és szép stílusáról híres *Nassau W. Senior*, aki úgyszólván *Claurenja* az angol közgazdászoknak, Oxfordból Manchesterbe idézték, hogy itt politikai gazdaságtant tanuljon, ahelyett, hogy Oxfordban tanítson. A gyárosok arra szemelték ki, hogy fizetett bajvívójuk legyen a nemrégiben kibocsátott *Factory Act* [gyári törvény], s az ennél még többre törekvő tízórás agitáció ellen. Szokott gyakorlati éleselméjűségükkel felismerték, hogy a professzor úr „wanted a good deal of finishing" [még derekas simításra szorul]. Ezért Manchesterbe rendelték. A professzor úr pedig a manchesteri gyárosoktól kapott leckét a „*Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. London 1837*" című röpiratában stilizálta. Ebben többek között a következő épületes dolgok olvashatók:

„A jelenlegi törvény mellett semelyik gyár, amely 18 éven *aluli* személyeket foglalkoztat, *nem dolgozhat többet napi* $11^1/_2$ *óránál*, azaz 12 órát a hét első 5 napján és 9 órát szombaton. Mármost a következő *elemzés* (!) megmutatja, hogy egy ilyen gyárnak *egész tiszta nyeresége az utolsó órából* ered. Egy gyáros 100 000 font sterlinget fektet be — 80 000 font sterlinget gyárépületbe és gépekbe, 20 000 font sterlinget nyersanyagba *és* munkabérbe. A gyár évi forgalmának, ha feltételezzük, hogy a tőke egy évben egyszer térül meg és a *bruttó nyereség* 15%, 115 000 font sterling értékű árunak kell lennie . . . A *napi 23 munkafélóra mindegyike* e 115 000 font sterling $^5/_{115}$, vagyis $^1/_{23}$ részét *termeli meg*. Ebből a $^{23}/_{23}$-ból, amely a 115 000 font sterling egészét alkotja (constituting the whole £ 115 000), $^{20}/_{23}$, vagyis 100 000 a 115 000-ből, csak *pótolja* a tőkét; $^1/_{23}$, vagyis 5000 a 15 000 font sterling *bruttó nyereségből* (!), a gyár és a gépi berendezés *elhasználódását* pótolja. A megmaradó $^2/_{23}$, vagyis minden nap két utolsó félórája *termeli a 10%-os tiszta nyereséget*. Ha tehát változatlan árak mellett a gyár $11^1/_2$ óra helyett 13 órát dolgozhatnék, akkor körülbelül 2600 font sterlingnek a forgótőkéhez való hozzáadásával a tiszta nyereség több mint kétszeresére növekednék. Másrészt, ha a munkaórákat napi 1 órával csökkentenék, eltűnnék a *tiszta nyereség*, ha $1^1/_2$ órával, akkor a *bruttó nyereség* is"[32].

[32] *Senior*, id. mű, 12, 13. old. Nem térünk ki a célunk szempontjából közömbös kuriózumokra, például arra az állításra, hogy a gyárosok az elkopott gépek stb., tehát egy *tőkealkatrész* pótlását a — bruttó vagy nettó, piszkos vagy tiszta — *nyereséghez* számítják. Nem térünk ki a számadatok helyességére vagy helytelenségére sem. Hogy ezek sem érnek többet az úgynevezett „*elemzésnél*", azt bebizonyította *Leonard Horner* a „Letter to Mr. Senior etc."-ben, London 1837. Leonard Horner,

S ezt nevezi a professzor úr „*elemzésnek*"! Ha elhitte a gyárosok siránkozását, hogy a munkások a nap *java részét* az épületek, a gépek, a gyapot, a szén stb. *értékének* megtermelésére, tehát újratermelésére, illetve *pótlására* pocsékolják, akkor minden elemzés felesleges volt. Egyszerűen így kellett volna felelnie: Uraim! Ha $11^1/_2$ óra helyett 10 órát dolgoztattok, akkor — egyébként változatlan körülmények között — a gyapot, a gépi berendezés stb. napi fogyasztása is $1^1/_2$ órával csökken. Épp annyit nyertek tehát, amennyit vesztettek. Munkásaitok a jövőben $1^1/_2$ órával kevesebbet fognak pocsékolni az előlegezett tőkeérték újratermelésére, illetve pótlására. Ha viszont nem hitt a gyárosok szavának, hanem, mint szakértő, elemzést tartott szükségesnek, akkor egy olyan kérdésben, amely kizárólag a tiszta nyereségnek a munkanap hosszához való viszonyára vonatkozik, mindenekelőtt arra kellett volna a gyáros urakat felkérnie, hogy a gépi berendezést és a gyárépületet, a nyersanyagot *és* a munkát ne keverjék zagyván összevissza, hanem szíveskedjenek a gyárépületben, gépi berendezésben, nyersanyagban stb. foglalt *állandó tőkét* az egyik oldalra, a *munkabérben előlegezett tőkét* pedig a másik oldalra állítani. Ha ezután esetleg az derült volna ki, hogy a gyáros számítása szerint a munkás $^2/_2$ munkaóra, vagyis egy óra alatt újratermeli, illetve pótolja *munkabérét*, akkor az elemzőnek így kellett volna folytatnia:

A ti adataitok szerint a munkás az utolsó előtti órában a munkabérét és az utolsóban a ti értéktöbbleteteket, vagyis a tiszta nyeresé-

---

aki az 1833. évi Factory Inquiry Commissionerek [A gyárak vizsgálatára kiküldött biztosok] egyike, és 1859-ig gyárfelügyelő, valójában *gyárcenzor* volt, halhatatlan szolgálatokat tett az angol munkásosztálynak. Az elkeseredett gyárosokon kívül élete fogytáig tartó küzdelmet vívott a miniszterekkel is, akiknek hasonlíthatatlanul fontosabb volt a gyáros urak „*voksait*" számolgatni az alsóházban, mint a „kezek" *munkaóráit* a gyárban.

Pótlás a 32. jegyzethez. Senior előadásmódja zavaros, még ha teljesen eltekintünk is tartalmának hamis voltától. Amit tulajdonképpen mondani akart, az a következő: A gyáros a munkásokat napi $11^1/_2$, vagyis $^{23}/_2$ óra hosszat foglalkoztatja. Ahogyan az egyes munkanap, az évi munka is $11^1/_2$, azaz $^{23}/_2$ órából áll (megszorozva az évi munkanapok számával). Ezt feltételezve, a $^{23}/_2$ munkaóra 115 000 font sterling évi terméket állít elő; $^1/_2$ munkaóra $^1/_{23} \times 115\,000$ font sterlinget termel; $^{20}/_2$ munkaóra $^{20}/_{23} \times 115\,000$ font sterling = 100 000 font sterlinget termel, vagyis csak az előlegezett tőkét pótolja. Marad $^3/_2$ munkaóra, amely $^3/_{23} \times 115\,000$ font sterling = 15 000 font sterlinget termel, azaz a bruttó nyereséget hozza létre. E $^3/_2$ munkaórából $^1/_2$ munkaóra $^1/_{23} \times 115\,000$ font sterling = 5000 font sterlinget termel, azaz csak a gyár és a gépi berendezés kopásának pótlását termeli. Az utolsó két munkafélóra, vagyis az utolsó munkaóra, $^2/_{23} \times 115\,000$ = 10 000 font sterlinget termel, vagyis a nettó profitot. A szövegben Senior a termék utolsó $^2/_{23}$-át magának a munkanapnak részévé változtatja.

get termeli meg. Minthogy egyenlő időközök alatt egyenlő értékeket termel, az utolsó előtti óra termékének ugyanaz az értéke, mint az utolsóénak. Továbbá, a munkás csak annyiban termel *értéket*, amennyiben munkát fejt ki, munkájának mennyiségét pedig *munkaideje* méri. A ti adataitok szerint ez napi $11^1/_2$ óra. A munkás e $11^1/_2$ óra egy részét munkabérének termelésére, illetve *pótlására* használja fel, másik részét a ti tiszta nyereségetek megtermelésére. Más semmit nem tesz a munkanap folyamán. Minthogy azonban az adatok szerint az ő bére és az általa szolgáltatott értéktöbblet egyenlő nagyságú értékek, ezért nyilván $5^3/_4$ óra alatt termeli meg munkabérét, és a másik $5^3/_4$ óra alatt tiszta nyereségeteket. Továbbá, minthogy a *kétórai fonáltermék értéke* az ő munkabérének plusz a ti tiszta nyereségeteknek értékösszegével egyenlő, e *fonálértékét* $11^1/_2$ munkaóra kell hogy mérje, az utolsó előtti óra termékét $5^3/_4$ munkaóra, s az utolsóét ugyanannyi. Most kényes ponthoz érünk. Tehát figyelem! Az utolsó előtti munkaóra éppoly közönséges munkaóra, mint az első. Ni plus, ni moins [sem több, sem kevesebb]. Hogyan termelhet tehát a fonómunkás *egy* munkaóra alatt olyan *fonálértéket*, amely $5^3/_4$ *munkaórát* testesít meg? Valójában nem művel ilyen csodát. Ami *használati értéket egy* munkaóra alatt termel, az *meghatározott mennyiségű fonál*. E fonál *értékét* $5^3/_4$ munkaóra méri, amiből $4^3/_4$ az ő közreműködése nélkül már benne rejlik az óránként elfogyasztott *termelési eszközökben*, a gyapotban, a gépi berendezésben stb., $^1/_4$-et, azaz egy órát pedig ő maga tett hozzá. Mivel tehát munkabérét $5^3/_4$ óra alatt megtermeli, és mivel *egy fonó-óra fonáltermé*ke ugyancsak $5^3/_4$ munkaórát tartalmaz, korántsem boszorkányság, hogy $5^3/_4$ *fonó-órájának értéktermé*ke *egy fonó-óra termékértékével egyenlő*. De egészen rossz úton jártok, ha azt vélitek, hogy a munkás munkanapjának akár csak egyetlen időatomját is a gyapot, gépi berendezés stb. értékének újratermelésére, illetve „*pótlására*" vesztegeti. Azáltal, hogy munkája gyapotból és orsókból *fonalat* készít, azáltal, hogy *fon*, a gyapot és az orsók *értéke magától* átmegy a fonálra. Ez a tény munkája *minőségének*, nem pedig *mennyiségének* köszönhető. Mindenesetre egy óra alatt több gyapotértéket stb. visz át a fonálra, mint $^1/_2$ óra alatt, de csak azért, mert 1 óra alatt több gyapotot fon meg, mint $^1/_2$ óra alatt. Most hát megértitek: a ti kijelentésetek, hogy a munkás az *utolsó előtti* órában munkabérének értékét, az *utolsóban* pedig a tiszta nyereséget termeli meg, nem jelent semmi mást, csak azt, hogy *munkanapja 2 órájának fonáltermékében*, — akár az elején, akár az utolján van ez a két óra — $11^1/_2$ munkaóra testesül meg, éppen annyi óra, ahányból *egész munkanapja* áll. Az a kijelentés pedig, hogy a munkás az első $5^3/_4$ órában munkabérét, és az utolsó $5^3/_4$ órában tiszta nyereségeteket termeli meg, ugyancsak nem jelent semmi mást, csak azt, hogy

az első $5^3/_4$ órát megfizetitek, és az utolsó $5^3/_4$ órát nem fizetitek meg. A munkaerő megfizetése helyett a munka megfizetéséről beszélek, hogy a ti tolvajnyelveteken szóljak. Ha mármost, urak, egybevetitek azt a munkaidőt, amelyet megfizettek, azzal a munkaidővel, amelyet nem fizettek meg, akkor azt fogjátok találni, hogy a viszony félnap a félnaphoz, tehát 100%, ami mindenesetre csinos százalékarány. Ahhoz sem fér a legcsekélyebb kétség sem, hogy ha „kezeiteket" $11^1/_2$ óra helyett 13 óra hosszat robotoltatjátok, és — ami jellemző rátok — a másfél óra többletet a puszta többletmunkához csapjátok hozzá, akkor az utóbbi $5^3/_4$ óráról $7^1/_4$ órára nő, s ezért az *értéktöbblet rátája* 100%-ról $126^2/_{23}$%-ra emelkedik. Ellenben ugyancsak veszettül vérmesek vagytok, ha azt remélitek, hogy az a másfél óra hozzátevésével 100-ról 200%-ra, sőt 200% fölé, vagyis „több mint kétszeresére" fog emelkedni. Másrészt — az emberi szív csodálatos jószág, kivált, ha az ember a szívét a bugyellárisban hordja — ugyancsak megszédült pesszimisták vagytok, ha attól féltek, hogy a munkanapnak $11^1/_2$ óráról $10^1/_2$ órára való csökkentésével egész tiszta nyereségetek füstbemegy. Korántsem. Minden más körülményt változatlannak feltételezve, a többletmunka $5^3/_4$ óráról $4^3/_4$ órára fog csökkenni, ami még mindig egész tekintélyes értéktöbbletrátát, nevezetesen $82^{14}/_{23}$%-ot ad. A végzetes „*utolsó óra*" pedig, amelyről több mesét hordtatok össze, mint a chiliaszták a világ végéről, csak „all bosh" [merő fecsegés]. Elvesztése sem a ti „*tiszta nyereségetekbe*", sem az általatok megdolgoztatott mindkét nembeli gyermekek „*lelki tisztaságába*" nem fog kerülni[32a].

[32a] Míg *Senior* bebizonyította, hogy „*az utolsó munkaórától*" függ a gyárosok *tiszta nyeresége*, az angol pamutipar létezése, Anglia világpiaci nagysága, addig *dr. Andrew Ure* azt bizonyította be, hogy azok a gyári gyermekek és 18 éven aluli fiatal személyek, akiket nem köteleznek teljes 12 óra hosszat a gyárhelyiség meleg és tiszta erkölcsi levegőjébe, hanem „egy órával" előbb kilöknek a rideg és frivol külvilágba, a semmittevés és a bűn miatt elveszítik lelki üdvösségüket. 1848 óta a gyárfelügyelők nem fáradnak bele, hogy félévi *jelentéseikben* „*az utolsó*", a „*végzetes órával*" bosszantsák a gyárosokat. Így *Howell* úr 1855 május 31-i gyári jelentésében ezt mondja: „Ha a következő éleseszű számítás (idézi Seniort) helyes lenne, akkor az Egyesült Királyságban 1850 óta minden pamutgyár veszteséggel dolgozott volna" („Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855". 19, 20. old.). 1848-ban, miután a tízórás törvényt a parlament elfogadta, a gyárosok a Dorset és Somerset grófságok közötti szétszórt falusi lenfonodák egyes, szabályozott munkanap szerint dolgozó munkásaira ellenbeadványt kényszerítettek, amelyben többek között ez áll: „Az Önök kérelmezői, mint szülők, úgy vélik, hogy egy további pihenőórának nem lehet más következménye, mint az, hogy züllésbe taszítja a gyermekeket, mert a semmittevés minden bűn szülőanyja." Ehhez az 1848 október 31-i gyári jelentés megjegyzi: „A lenfonodáknak a légköre, amelyekben ezeknek az erényes és gyengéd szülőknek a gyermekei dolgoznak,

Ha majd egyszer valóban üt az „*utolsó órácskátok*", gondoljatok az oxfordi professzorra. Most pedig: Egy jobb világban majd többet kívánok becses társaságtokból. Isten hozzátok!...[33] A *Senior* által 1836-ban felfedezett „*utolsó óra*" kürtjelét 1848 április 15-én *James Wilson*, az egyik közgazdasági főmandarin a londoni „Economist"-ban újból megfújta a tízórás törvény elleni harcban.

---

annyira terhes a nyersanyag számtalan porszemcséjével, rostrészecskéjével, hogy rendkívül kellemetlen akár csak 10 percet is eltölteni a fonószobákban, mert ezt nem tehetitek meg a nélkül a roppant kínos érzés nélkül, hogy szemeteket, fületeket, orrotokat és szátokat azonnal eltömik a lenporfelhők, melyek elől nincs menekvés. Maga a munka a gépek lázas rohanása miatt szakadatlan, megfeszített ügyességet és mozgást követel, soha el nem lankadó figyelem ellenőrzése mellett, és kissé keménynek tűnik, hogy szülők a «lustálkodás» kifejezéssel illethetik saját gyermekeiket, akik, ha az evés idejét levonjuk, 10 teljes órát ilyen foglalatossághoz vannak béklyózva, ilyen légkörben ... Ezek a gyerekek hosszabb időt dolgoznak, mint a szomszédos falvak béresei ... Az ilyen, «semmittevést és bűnt» emlegető szeretettelen fecsegést a legtisztább *szenteskedésnek* és a legszemérmetlenebb képmutatásnak kell bélyegezni ... A közönségnek az a része, amely mintegy 12 évvel ezelőtt felháborodott azon a biztonságon, amellyel, magas tekintély által szentesítve, nyilvánosan és egészen komolyan kinyilatkoztatták, hogy a gyáros egész «*tiszta nyeresége*» az «*utolsó óra*» munkájából fakad, és hogy ezért a munkanapnak egy órával való csökkentése megsemmisíti a tiszta nyereséget; a közönségnek ez a része, mondom, aligha fog hinni a szemének, ha most azt látja, hogy az «utolsó óra» erényeiről szóló eredeti felfedezést azóta már annyira tökéletesítették, hogy ezek «*erkölcsöt*» és «*profitot*» egyaránt magukba foglalnak; úgyhogy ha a gyermekmunka tartamát összesen 10 órára csökkentik, akkor a gyermekek *erkölcse* alkalmazójuk *nettó nyereségével* együtt odavész, mert mindkettő ettől az utolsó, ettől a végzetes órától függ" („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848". 101. old.). Ugyanez a gyári jelentés azután kóstolót ad e gyáros urak „erkölcséből" és „erényéből", azokból a mesterkedésekből, fortélyokból, csábításokból, fenyegetésekből, hamisításokból stb., melyekkel néhány egészen lerongyolódott munkást ilyesféle beadványok aláírására késztettek, hogy azután ezeket mint egy egész iparág, egész grófságok beadványát sózzák rá a parlamentre. Az úgynevezett közgazdasági „*tudomány*" mai állapotára roppant jellemző, hogy sem maga *Senior*, aki később — becsületére legyen mondva — erélyesen kiállt a gyári törvényhozás *mellett*, sem eredeti és későbbi ellenfelei nem tudták az „eredeti felfedezés" tévkövetkeztetéseit feloldani. A tényleges tapasztalathoz fellebbeztek. A why és wherefore [miért és mi miatt] rejtély maradt.

[33] De a professzor úr mégis csak húzott valami hasznot manchesteri kirándulásából! A „Letters on the Factory Act"-ben az egész *tiszta nyereség* — a „*profit*" és a „*kamat*", sőt „something more" [valamivel több] — *a munkás meg nem fizetett egy munkaórájától függ!* Egy évvel azelőtt oxfordi diákok és művelt nyárspolgárok épülésére megírt „Outlines of Political Economy"-jában a munkaidő által történő *ricardói* értékmeghatározással szemben még azt „fedezte fel", hogy a *profit a tőkés munkájából*, a *kamat* pedig *aszkéziséből*, „*absztinenciájából*" származik. A mese maga régi volt, de az „*absztinencia*" szó új. Roscher úr ezt helyesen „önmegtartóztatás"-sal [*Enthaltung*] fordítja. Latinban kevésbé járatos honfitársai, a Wirth-ek, Schulzék és egyéb Jánosok ezt „*lemondás*"-sá [*Entsagung*] szerzetesítették.

4. A többlettermék

A terméknek azt a részét (a 2. alatti példában a 20 font fonál $^1/_{10}$-ét, vagyis 2 font fonalat), amelyben az értéktöbblet megtestesül, többlettermléknek (Mehrprodukt, surplus produce, produit net) nevezzük. Ahogyan az *értéktöbblet rátáját* nem a tőke teljes összegéhez, hanem változó alkatrészéhez való viszonya határozza meg, úgy a *többlettermék nagyságát* sem az össztermék megmaradó részéhez, hanem ahhoz a termékrészhez való viszonya határozza meg, amelyben a szükséges munka megtestesül. Ahogyan a tőkés termelés meghatározó célja értéktöbblet termelése, úgy a gazdagság fokát nem a termék abszolút nagysága, hanem a többlettermék viszonylagos nagysága méri[34].

A szükséges munkának és a többletmunkának, tehát azon időszakaszoknak *összege*, amelyekben a munkás a munkaerejét pótló értéket és az értéktöbbletet termeli, alkotja munkaidejének *abszolút nagyságát* — a *munkanapot (working day)*.

Nyolcadik fejezet

A MUNKANAP

1. A munkanap határai

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a munkaerőt *értékén* vásárolják és adják el. Értékét, mint minden más áruét, a termeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. Ha tehát a munkás átlagos napi

[34] „Egy egyén számára, akinek 20 000 font sterling tőkéje van, és annak a profitja évenként 2000 font sterling, teljesen közömbös dolog, hogy tőkéje 100 vagy 1000 munkást foglalkoztat-e, hogy a termelt áruk 10 000 vagy 20 000 font sterlingért kerülnek-e eladásra, mindig feltételezve azt, hogy profitja egy esetben sem csökken 2000 font sterling alá. Vajon egy nemzet *reális érdeke* nem ugyanez-e? Feltételezve, hogy reális nettó jövedelme, járadéka és profitja ugyanakkora marad, semmi fontossága nincs annak, hogy az illető nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e" *(Ricardo:* „Principles etc." 416. old.). Már jóval Ricardo előtt a többlettermék fanatikusa, *Arthur Young*, egy különben terjengősen locsogó, kritikátlan író, akinek híre fordított arányban áll érdemeivel, megmondotta többek között: „Vajon mi haszna volna egy modern királyságban egy egész tartománynak, amelynek földjét régi római módra független kisparasztok művelnék meg — felőlem ugyan mégoly jól is? Mi célja volna ennek, azon az egyen kívül, hogy embereket nemzenek („the mere purpose of breeding men"), aminek önmagában egyáltalán nincs célja" („is a most useless purpose") *(Arthur Young:* „Political Arithmetic etc." London 1774. 47. old.).

létfenntartási eszközeinek megtermelése 6 órát kíván, akkor átlagosan napi 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy munkaerejét naponta megtermelje, illetve az eladása fejében kapott *értéket* újratermelje. *Munkanapjának szükséges része* ekkor 6 óra, tehát — egyébként változatlan körülmények között — *adott nagyság*. De ezzel *magának a munkanapnak a nagysága* még nincs adva.

Tegyük fel, hogy az *a* — — — — — — — *b* vonal a *szükséges munkaidő* tartamát, vagyis hosszát képviseli, mondjuk 6 órát. Aszerint, hogy a munka *ab*-n túl 1, 3 vagy 6 órával stb. hosszabbodik meg, a következő 3 különböző vonalat kapjuk:

I. munkanap: *a* — — — — — — *b* — *c*,
II. munkanap: *a* — — — — — — *b* — — — *c*,
III. munkanap: *a* — — — — — — *b* — — — — — — *c*,

melyek három különböző 7, 9 és 12 órás munkanapot jelképeznek. A *bc* meghosszabbító vonal a többletmunka hosszát jelképezi. Mivel a munkanap = *ab* + *bc*, vagyis *ac*, hossza tehát a *bc* változó nagysággal együtt változik. Mivel *ab* adott, *bc*-nek *ab*-hez való arányát mindig meg lehet mérni. Az I. munkanapnál $^1/_6$-a, a II. munkanapnál $^3/_6$-a, a III. munkanapnál $^6/_6$-a *ab*-nek. Mivel továbbá a $\frac{\text{többletmunkaidő}}{\text{szükséges munkaidő}}$ arány meghatározza az értéktöbblet rátáját, az utóbbi adott e viszony révén. E ráta a három különböző munkanapnál $16^2/_3$, 50, illetőleg 100%. Fordítva azonban az *értéktöbblet rátája* egymaga nem adná meg nekünk *a munkanap nagyságát*. Ha például 100% volna, attól a munkanap még lehetne 8, 10, 12 órás stb. Megmutatná azt, hogy a munkanap két alkatrésze, a szükséges munka és a többletmunka egyenlő nagyságú, de azt nem, hogy e részek mindegyike *mekkora*.

A munkanap tehát nem állandó, hanem *változó nagyság*. Egyik részét ugyan meghatározza a magának a munkásnak állandó újratermeléséhez szükséges munkaidő, de teljes nagysága a többletmunka hossza, vagyis tartama szerint változik. A munkanap ezért meghatározható, de önmagában véve határozatlan[35].

Pótlás a 34. jegyzethez. Különös „az erős hajlam, amely a nettó gazdagságot [net wealth] a munkásosztályra nézve előnyösnek igyekszik feltüntetni ... [mert az munkalehetőséget nyújt. De ha ezt meg is teszi] ... nyilvánvalóan nem azért előnyös, mert nettó" *(Th. Hopkins:* „On Rent of Land etc." London 1828. 126. old.).

[35] „A munkanap határozatlan, lehet hosszú vagy rövid." „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc." London 1770. 73. old.

Ámbár egyrészt a munkanap nem szilárd, hanem folyékony nagyság, másrészt csak *bizonyos korlátok között* változhatik. *Minimális korlátja* azonban meghatározhatatlan. Persze ha a *bc* meghosszabbító vonalat, vagyis a többletmunkát, 0-val tesszük egyenlővé, akkor kapunk egy minimális korlátot, tudniillik a napnak azt a részét, amely alatt a munkásnak szükségszerűen dolgoznia kell, hogy önmagát fenntartsa. A tőkés termelési mód alapján azonban a szükséges munka mindig csak *egy* része lehet munkanapjának, a munkanap tehát sohasem rövidülhet eddig a minimumig. *Maximális korlátja* ellenben van a munkanapnak. Bizonyos határon túl nem hosszabbítható meg. Ez a maximális korlát kettősen meghatározott. Egyrészt a *munkaerő fizikai korlátja* révén. Az ember a 24 órás természetes nap során csak bizonyos mennyiségű életerőt fejthet ki; ahogy a ló csak 8 órát dolgozhatik nap nap után. A nap egy részében az erőnek nyugodnia, aludnia kell, egy másik részében az embernek más fizikai szükségleteit kell kielégítenie, táplálkoznia, tisztálkodnia, öltözködnie stb. kell. E tisztára *fizikai korláton* kívül a munkanap meghosszabbítása *erkölcsi korlátokba* ütközik. A munkásnak idő kell szellemi és szociális szükségleteinek kielégítésére, amelyeknek terjedelmét és számát a kultúra általános állapota határozza meg. A munkanap változása ezért fizikai és szociális korlátok között mozog. De mindkét korlát igen rugalmas természetű, és a legnagyobb mozgási teret engedi meg. Így találkozunk 8, 10, 12, 14, 16, 18 órás, tehát a legkülönbözőbb hosszúságú munkanapokkal.

A tőkés a munkaerőt *napi értékén* vásárolta meg. *Használati értéke* egy munkanapra az övé. Jogot szerzett tehát arra, hogy a munkást egy napig a maga számára dolgoztassa. De *mi egy munkanap*?[36] Mindenesetre kevesebb, mint egy természetes életnap. Mennyivel? A tőkésnek megvan a maga nézete erről az ultima Thuléról [végső határról], a *munkanap szükségszerű korlátjáról*. Mint tőkés, ő csak megszemélyesített tőke. Az ő lelke a tőke lelke. A tőkét azonban csak egyetlen élettörekvés hajtja, az a törekvés, hogy magát értékesítse, hogy értéktöbbletet hozzon létre, hogy *állandó* részével, a termelési eszközökkel a lehető legnagyobb tömegű többletmunkát szívja magába[37].

[36] Ez a kérdés összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint Sir Robert Peel híres kérdése a birminghami Kereskedelmi Kamarához: „*What is a pound*?" [Mi egy font?], amely kérdést Peel csak azért tehette fel, mert éppúgy nem volt tisztában a pénz természetével, mint a birminghami „little shilling man"-ek [kis-shilling emberek]. [Lásd erről *Marx:* „A politikai gazdaságtan bírálatához". 62—63. old. — *Szerk.*].

[37] „A *tőkés feladata*, hogy ráfordított tőkéjével a *lehető legnagyobb összegű munkát* érje el" („d'obtenir du capital dépensé *la plus forte somme de travail possible*") (*J. G. Courcelle-Seneuil:* „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles". 2. kiad. Párizs 1857. 62. old.).

A tőke elhalt munka, amely vámpír módjára csak azáltal elevenedik meg, hogy eleven munkát szív magába, és annál inkább él, mennél többet szívott be. Az az idő, amely alatt a munkás dolgozik, azt az időt jelenti, amely alatt a tőkés a vásárolt munkaerőt *elfogyasztja*[38]. Ha a munkás a rendelkezésére álló időt a maga részére fogyasztja el, meglopja a tőkést[39].

A tőkés tehát az *árucsere törvényére* hivatkozik. Ő, mint minden más vevő, árujának használati értékéből a lehető legnagyobb hasznot igyekszik kicsiholni. Ám hirtelen felhangzik a munkás hangja, amely a termelési folyamat lázas forgatagában elnémult.

Az az áru, amelyet neked eladtam, különbözik a többi áru tömkelegétől abban, hogy használata *értéket hoz létre*, mégpedig nagyobb értéket, mint amennyibe önmaga kerül. Ez volt az oka, hogy megvetted! Ami a te oldaladon a tőke értékesüléseként jelenik meg, az az én oldalamon munkaerőkifejtés-többletet jelent. Te és én a piacon csak egy törvényt ismerünk, az árucseréét. Márpedig az áru fogyasztása nem az eladót illeti meg, aki elidegeníti, hanem a vevőt, aki megszerzi azt. Tiéd tehát napi munkaerőm használata. De napi eladási árából tudnom kell naponként újratermelni, és ennek révén újból eladni munkaerőmet. Nem tekintve az öregség stb. okozta természetes kopást, képesnek kell lennem arra, hogy holnap az erőnek, egészségnek és frisseségnek ugyanabban a normális állapotában dolgozzam, mint ma. Te állandóan a „takarékosság" és „önmegtartóztatás" evangéliumát prédikálod nekem. Hát jó! Okos, takarékos gazda módjára jól akarok gazdálkodni egyetlen vagyonommal, a munkaerővel, és tartózkodni akarok minden esztelen eltékozlásától. Naponként csak annyit akarok belőle folyósítani, mozgássá, munkává alakítani, amennyi normális élettartamával, egészséges fejlődésével összefér. A munkanap mértéktelen meghosszabbításával *egy* nap alatt munkaerőmnek nagyobb mennyiségét folyósíthatod, mint amennyit három nap alatt pótolni tudok. Amit te így munkában nyersz, én elveszítem munkaszubsztanciában. Munkaerőm *használása* és *kifosztása* egészen különböző dolgok. Ha az átlagos időszak, ameddig egy átlagos munkás

[38] „Napi egy elveszett munkaóra óriási kár egy kereskedőállam számára." „Igen nagy a *luxuscikkek fogyasztása* e királyság dolgozó szegényei körében; különösen a manufaktúra-népség körében; *közben idejüket is fogyasztják*; *ez minden fogyasztás közül a legvégzetesebb.*" „An Essay on Trade and Commerce etc." London 1770. 47. és 153. old.

[39] „Ha a szabad munkás egy pillanatnyi pihenőt tart, a piszkos ökonómia, amely nyugtalanul szemmel követi, azt állítja, hogy meglopja őt" (*N. Linguet:* „Théorie des Lois Civiles etc." London 1767. II. köt. 466. old.).

munkájának ésszerű mértéke mellett élhet, harminc év, akkor munkaerőm értéke, amelyet napról napra fizetsz nekem, összértékének $\frac{1}{365 \times 30}$, vagyis $^1/_{10950}$ része. Ha azonban 10 év alatt fogyasztod el, akkor naponként összértékének $^1/_{3650}$-e helyett $^1/_{10950}$-ét, tehát napi értékének csak $^1/_3$-át fizeted, és ezzel árum értékének $^2/_3$-át naponként *ellopod* tőlem. Egy napi munkaerőt fizetsz meg nekem, holott három napit használsz el. Ez ellenkezik szerződésünkkel és az árucsere törvényével. Én tehát *normális* hosszúságú munkanapot kívánok, és ezt nem szívedhez fellebbezve kívánom, mert pénzdolgokban vége a kedélyességnek. Meglehet, mintapolgár vagy, talán tagja az Állatkínzás Megszüntetéséért Küzdő Egyesületnek, és a tetejében még szent ember hírében is állsz, de annak a *dolognak*, amit te velem szemben képviselsz, nem ver szív a kebelében. Ami benne dobogni látszik, az az *én saját szívverésem. A normális munkanapot* kívánom, mert árum *értékét* kívánom, mint minden más eladó[40].

Látjuk: az egészen rugalmas korlátoktól eltekintve, magából az árucsere természetéből nem adódik a munkanap határa, tehát a többletmunka határa sem. A tőkés vevői jogára támaszkodik, amikor a munkanapot a lehető leghosszabbra nyújtja, s *egy* munkanapból lehetőleg kettőt igyekszik csinálni. Másrészt az eladott áru sajátos természete korlátot szab az áru vevő általi elfogyasztásának, és a munkás eladói jogára támaszkodik, amikor a munkanapot meghatározott normális nagyságra akarja korlátozni. Itt tehát *antinómia* van, jog áll joggal szemben, mindkettőt egyaránt az árucsere törvénye szentesíti. Egyenlő jogok között az *erőszak* dönt. És így a tőkés termelés történetében *a munkanap normalizálása* mint *a munkanap korlátaiért vívott harc* jelenik meg — mint harc az össztőkés, azaz a *tőkések osztálya* és az összmunkás, vagyis a *munkásosztály* között.

2. *Farkasétvágy a többletmunkára. Gyáros és bojár*

A tőke a *többletmunkát* nem feltalálta. Mindenütt, ahol a társadalom egy része a termelési eszközök monopóliumával rendelkezik, a munkásnak, akár szabad ember, akár nem, az önmaga fenntartásához

[40] A londoni builderek [építőmunkások] 1860—61-es nagy sztrájkja idején, amely a munkanapnak 9 órára való csökkentésére irányult, bizottságuk egy nyilatkozatot adott ki, mely félig-meddig munkásunk perbeszédére lyukad ki. A nyilatkozat nem minden gúny nélkül céloz arra, hogy a „building master"-ek [építési vállalkozók] legprofitsóvárabbja — egy bizonyos Sir M. Peto — „szent ember hírében" áll. (Ez a Peto 1867 után ugyanúgy végezte, mint — Stroussberg!)

szükséges munkaidőhoz tobbletmunkaidőt kell hozzátennie, hogy a létfenntartási eszkozoket megtermelje a termelési eszközök tulajdonosai számára[41]; egyremegy, hogy ez a tulajdonos athéni καλὸς κἀγαθός [nemes], etruszk teokrata, civis romanus [római polgár], normann báró, amerikai rabszolgatartó, oláh bojár, modern landlord vagy tőkés-e[42]. Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a terméknek nem a *csereértéke*, hanem a *használati értéke* a dontő, akkor a tobbletmunkát a szukségletek szűkebb vagy tágabb kore korlátozza, de *magának a termelésnek a jellegébol* nem fakad *korlátlan szukséglet a tobbletmunkára*. Rettenetes módon jelentkezik ezért a tulmunka az ókorban ott, ahol arról van szó, hogy a csereértéket onálló pénzalakjában nyerjék, vagyis az arany és ezust termelésénél. Az erőszakos agyondolgoztatás itt a túlmunka hivatalos formája. Csak Diodorus Siculust kell olvasni[43]. De a régi világban ezek kivetelek. Mihelyt azonban olyan népeket, amelyeknel a termelés még a rabszolgamunka, a jobbágymunka stb. alacsonyabb formáiban mozog, bevonnak egy tőkés termelési módot uraló világpiacba, amely termekeiknek kulfoldre való eladását dontő érdekükké fejleszti, a rabszolgaság, a jobbágyság stb. barbár borzalmaihoz a túlmunka civilizált borzalma járul. Ezért van az, hogy a négermunka az amerikai Unió déli államaiban, amíg a termelés főként a kozvetlen saját szükségletre irányult, megőrizte mérsékelt patriarchális jellegét. Amilyen mértékben azonban a gyapotkivitel ez államok létérdekévé vált, a néger tuldolgoztatása, hellyelkozzel életének hét munkaév alatti elfogyasztása egy kiszámított és számító rendszer tényezője lett. Nem arról volt szó tobbé, hogy bizonyos tomegű hasznos terméket sajtoljanak ki belőle. Most már *magáról az értéktobblet termeléséről* volt szó. Hasonló volt a helyzet a *robotmunkával*, peldául a dunai fejedelemségekben.

Kulonosen érdekes osszehasonlítani azt a farkasétvágyat, ami a

[41] „Akik dolgoznak ... a valóságban azok táplálják mind a *javadalmasokat* [*pensioners*], *akiket gazdagoknak neveznek, mind önmagukat*" (Edmund Burke: „Thoughts and Details on Scarcity". London 1800. 2. old.).

[42] *Niebuhr* „Römische Geschichte"-jében igen naivan jegyzi meg. „Nem palástolhatjuk el magunk elott, hogy olyan, romjaikban is csodálatos művek, mint az etruszkok alkotasai, kis (!) államokban *hűbérurakat* és *jobbágyokat* tételeznek fel." Sokkal melyebbre hatolva mondta *Sismondi*, hogy a „brüsszeli csipkék" berurakat és bérszolgákat tételeznek fel.

[43] „Ezeket a szerencsétleneket (az Egyiptom, Etiópia és Arábia kozotti *aranybányakban*), akik még testuket tisztán tartani és meztelenségüket eltakarni sem tudják, nem nézhetni anélkül, hogy siralmas sorsukon ne sajnálkoznánk. Mert itt nincs elnézés és nincs kímélet betegek, véznák, oregek, a női gyengeség iránt. Mindannyiuknak dolgozniok kell, ütésektől kényszerítve, míg csak a halál véget nem vet kínjaiknak és nyomoruságuknak." *Diodorus Siculus:* „Historische Bibliothek". 3. konyv, 13. fej. [260. old.].

dunai fejedelemségekben volt meg a többletmunkára, ugyanezzel a farkasétvággyal az angol gyárakban, mégpedig azért, mert a *robotmunkában a többletmunkának önálló*, érzékileg észlelhető formája van.

Tegyük fel, hogy a munkanap 6 óra szükséges munkából és 6 óra többletmunkából áll. Akkor a szabad munkás hetenként 6×6, vagyis 36 óra többletmunkát szolgáltat a tőkésnek. Ez ugyanaz, mintha heti 3 napot önmagának, heti 3 napot pedig ingyen a tőkésnek dolgozna. Ez azonban nem látható. Többletmunka és szükséges munka egymásba folyik. Ugyanezt az arányt ezért például úgy is kifejezhetem, hogy a munkás minden percből 30 másodpercet dolgozik önmagának és 30 másodpercet a tőkésnek stb. Másképp áll a dolog a *robotmunkával*. Az a szükséges munka, amelyet például az oláh paraszt önmaga fenntartására végez, *térbelileg* elválik a bojár számára végzett többletmunkájától. Az egyiket saját földjén, a másikat az urasági birtokon végzi. A munkaidő két része tehát *önállóan* van meg egymás mellett. A *robotmunka* formájában a többletmunka pontosan elkülönül a szükséges munkától. A többletmunka és a szükséges munka *mennyiségi* viszonyán ez a különböző megjelenési forma nyilvánvalóan mitsem változtat. Hetenként három napi többletmunka olyan háromnapi munka marad, amely maga a munkás számára egyenértéket nem alkot, akár robotmunkának nevezik, akár bérmunkának. A tőkésnél azonban a többletmunkára irányuló farkasétvágy abban a törekvésben mutatkozik meg, hogy *a munkanapot mértéktelenül meghosszabbítsa*, a bojárnál viszont egyszerűbben, a robotnapokra való közvetlen vadászatban[44].

A robotmunka a dunai fejedelemségekben össze volt kötve természetbeni járadékokkal és a jobbágyrendszer más egyéb tartozékaival, de az uralkodó osztálynak fizetett döntő sarc a robotmunka volt. Ahol ez az eset, ott ritkán származott a robotmunka a jobbágyrendszerből, hanem legtöbbször fordítva, a jobbágyrendszer a robotmunkából[44a]. Így volt a román tartományokban. Eredeti termelési módjuk

[44] Az alábbiak azokra az állapotokra vonatkoznak, amelyek a román tartományokban a krími háborút követő átalakulás *előtt* jöttek létre.

[44a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Ez éppúgy érvényes Németországra, és sajátosan a kelet-elbai Poroszországra. A XV. században a német paraszt csaknem mindenütt bizonyos termény- és munkaszolgáltatásoknak alávetett, de különben, legalábbis ténylegesen, szabad ember volt. A brandenburgi, pomerániai, sziléziai és kelet-poroszországi német telepeseket még jogilag is szabadoknak ismerték el. A nemességnek a parasztháborúban aratott győzelme véget vetett ennek. Nemcsak a legyőzött délnémet parasztok lettek megint jobbágyok. Már a XVI. század közepétől kezdve a kelet-poroszországi, brandenburgi, pomerániai és sziléziai, majd nem sokkal később a schleswig-holsteini szabad parasztokat is jobbágysorba taszították (*Maurer:* „Fronhöfe". IV. köt. — *Meitzen:* „Der Boden des preussischen Staats". — *Hanssen:* „Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein".) — *E. F.*}

köztulajdonon alapult, de nem a köztulajdonnak szláv vagy éppen indiai formáján. A föld egy részét a közösség tagjai önállóan művelték meg, mint szabad magántulajdonukat, egy másik részét — az ager publicust — közösen művelték. E közös munka termékei részint tartalékalapul szolgáltak rossz termés és más véletlenek esetére, részint pedig, mint állami kincs, a háború, a vallás és más közösségi kiadások költségeit fedezték. Az idők folyamán a hadi és egyházi méltóságok viselői a köztulajdonnal együtt az annak javára teljesítendő szolgáltatásokat is maguknak bitorolták. A szabad parasztoknak a *maguk* közös földjén végzett munkája a közös föld tolvajai számára teljesített *robotmunkává* változott át. Ezzel egyúttal jobbágysági viszonyok fejlődtek ki, de csak ténylegesen, nem törvényileg, mígcsak a világfelszabadító Oroszország a jobbágyság eltörlésének ürügyén törvénnyé nem emelte őket. A *robotmunka törvénykönyvét*, melyet *Kiszeljov* orosz generális hirdetett ki *1831-ben*, természetesen maguk a bojárok mondták tollba. Oroszország ezzel egy csapásra hódította meg a dunai fejedelemségek mágnásait és vívta ki egész Európa liberális kreténjeinek tapsát.

A „*Règlement organique*" szerint — így hívják a robotmunka e törvénykönyvét — minden oláh paraszt egy tömeg részletezett természetbeni szolgáltatáson kívül 1) tizenkét munkanapot általában, 2) egy nap mezei munkát, 3) egy nap fafuvarozást tartozik teljesíteni az úgynevezett földtulajdonosnak. Mindent összevéve évi 14 napot. De a munkanapot — a politikai gazdaságtant mélyen megértve — nem közönséges értelmében veszik, hanem egy napi átlagtermék előállításához *szükséges* munkanapot vesznek alapul, ezt a *napi* átlagterméket viszont ravaszul úgy állapították meg, hogy nincs az a ciklopsz, aki 24 óra alatt elkészülne vele. A hamisítatlan orosz gúny száraz szavaival maga a „Règlement" kijelenti ezért, hogy 12 munkanapon 36 napi kézi munkának a terméke értendő, egy nap mezei munkán három nap, egy nap fafuvarozáson pedig szintén a háromszorosa. Összesen: 42 nap robot. Ehhez azonban hozzájön az úgynevezett *iobăgie*, azaz olyan szolgáltatás, amely a földesurat rendkívüli termelési szükségleteinek kielégítése céljából illeti meg. Minden falu köteles népessége nagyságának arányában évente bizonyos létszámot iobăgie-re kiállítani. Ebből a pótlólagos robotból, úgy becsülik, 14 nap jut minden oláh parasztra. Az előírt robotmunka tehát évi 56 munkanap. Havasalföldön azonban a földművelő év a rossz éghajlat miatt csak 210 nap, s ebből vasárnapokra és ünnepnapokra 40, rossz idő miatt átlagosan 30, összesen 70 nap kiesik. Marad 140 munkanap. A robotmunkának a szükséges munkához való aránya, az $\frac{56}{84}$, vagyis

66²/₃%, sokkal alacsonyabb értéktöbbletrátát fejez ki, mint amely az angol mezőgazdasági vagy ipari munkás munkáját szabályozza. Ez azonban csak a *törvényileg* előírt robotmunka. S a „Règlement organique" értett hozzá, hogy még az angol gyári törvényhozásnál is „liberálisabb" szellemben könnyítse meg saját kijátszását. Miután 12 napból 56-ot csinált, most az 56 robotnap mindegyikén elvégzendő névleges napi teljesítményt megint úgy határozza meg, hogy a következő napokon is rá kelljen még dolgozni. Egy nap alatt például akkora területet kell kigyomlálni, amely, főleg a kukoricaföldeken, ehhez a művelethez kétszer annyi időt követel meg. Egyes földművelő munkák esetében a törvényes napi teljesítményt úgy lehet értelmezni, hogy a nap májusban kezdődik és októberben ér véget. *Moldvára* vonatkozólag a határozmányok még keményebbek. „A *Règlement organique* tizenkét robotnapja — kiáltott fel egy győzelemittas bojár — évi 365 napra terjed!"[45]

Ha a dunai fejedelemségek *Règlement organique-ja pozitiv* kifejezése az értéktöbbletre irányuló farkasétvágynak, amelyet minden paragrafusa törvényesít, akkor az angol *Factory Act-ek negativ* kifejezői ugyanennek a farkasétvágynak. E törvények a tőkének a munkaerő mértéktelen kiszipolyozására irányuló törekvését megzabolázzák azáltal, hogy az *állam*, mégpedig egy olyan állam, amelyen a tőkés és a földbirtokos uralkodik, *erőszakosan korlátozza a munkanapot*. A napról napra fenyegetőbben növekvő munkásmozgalomról nem beszélve, a gyári munka korlátozását ugyanaz a szükségszerűség diktálta, amely guanót szórt az angol földekre. A rablásnak ugyanaz a vak vágya, amely az egyik esetben a földet merítette ki, a másikban a nemzet életerejét támadta meg gyökerében. A periodikus járványok éppoly világosan beszéltek, mint Németországban és Franciaországban a *csökkenő katonamérték*[46].

---

[45] További részletek találhatók *E. Regnault* „Histoire politique et sociale des principautés danubiennes" c. munkájában, Párizs 1855. [303, 321. és köv. old.]

[46] „Általánosságban, bizonyos határok közt, a szerves lények virulásáról tanúskodik az, ha fajtájuk átlagméretét túllépik. Ami az embert illeti, testmérete kisebb lesz, ha fejlődése kárt szenved, akár fizikai, akár szociális viszonyok folytán. Valamennyi európai országban, ahol van állításkötelezettség, ennek bevezetése óta a felnőtt férfiak átlagos testmérete, és egészében véve a hadiszolgálatra való alkalmassága csökkent. A forradalom (1789) előtt Franciaországban a gyalogos legkisebb testmagassága 165 cm volt; 1818-ban (március 10-i törvény) 157, az 1832 március 21-i törvény szerint 156 centiméter; kis növés és testi fogyatkozások miatt Franciaországban átlagosan az összeírottaknak több mint a felét kimustrálták. Szászországban a katonamérték 1780-ban 178 cm volt, most 155. Poroszországban 157. *Dr. Meyernek* a «Bayrische Zeitung» 1862 május 9-i számában közölt adatai

A most (1867) ervenyben levo 1850-es *Factory Act* 10 orát engedelyez az atlagos hetkoznapra, nevezetesen a het első 5 napjara 12 orát, reggel 6 oratol este 6 oraig, amibol azonban $^1/_2$ ora reggeli- es 1 ora ebedszunet torvenyesen leszamitando, tehat marad $10^1/_2$ munkaora, es 8 órat szombatra, reggel 6 oratol delutan 2 óráig, amibol $^1/_2$ ora reggeliszunet szamitando le. Marad 60 munkaora, $10^1/_2$ a het elso 5 napjara, $7^1/_2$ az utolso hetkoznapra[47]. A torveny megtartásanak ellenorzesére kulon őroket neveztek ki, a belugyminiszteriumnak kozvetlenül alárendelt *gyarfelugyelőket*, akiknek jelenteseit felevenkent a parlament rendeletére kozzе teszik Ezek tehat folytatolagos es hivatalos statisztikát szolgáltatnak a tobbletmunkára irányulo tokes tarkasetvágyról.

Halljuk egy pillanatra a gyarfelugyeloket[48]

„A csaló gyaros reggel egy negyedórával — neha tobbel, neha kevesebbel — 6 előtt kezdi a munkát es delutan egy negyedóraval — neha tobbel, neha kevesebbel — 6 után fejezi be 5—5 percet elvesz a nevlegesen reggeli celjara kiszabott felóra elejeről es vegerol, es 10—10 percet lecsíp az ebedelesre kiszabott ora kezdeterol es vegerol Szom-

szerint 9 év atlaga alapján kitúnik, hogy Poroszországban 1000 állitáskoteles személy kozul 716 alkalmatlan a katonai szolgálatra 317 azert, mert nem üti meg a mertéket, 399 pedig testi fogyatkozás miatt . Berlin város 1858 ban nem tudta kiállitani a rá kiszabott ujonclétszámot, 156 ember hiányzott" *(J v Liebig* „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie' 1862 7 kiad. I kot 117, 118 old)

[47] Az 1850 évi gyári torvény története e fejezet folyamán kovetkezik

[48] Az angol nagyipar kezdetétól 1845 ig terjedő időszakra csak itt ott terek ki, s ezzel kapcsolatban az olvasot *Friedrich Engels* konyvere utalom „Die Lage der arbeitenden Klasse in England' Leipzig 1845 [A munkásosztály helyzete Angliában Szikra 1954] Hogy *Engels* milyen mélyrehatoan felfogta a tőkés termelesi mod *szellemét*, mutatja a sok Factory Report, Report on Mines [gyári jelentés, banyákról szolo jelentes] stb , amely *1845 óta* jelent meg, és hogy milyen csodálatraméltoan festette le az állapotokat részleteiben, azt megmutatja munkájának akár legfelületesebb osszehasonlítása is a „Children's Employment Commission" [A gyermekmunka vizsgálatára kikuldott bizottsag] 18—20 evvel később (1863—67) kozzétett hivatalos jelentéseivel Ezek ugyanis *olyan iparagakról* szólnak, amelyekre a gyári torvenyhozás 1862-ig még nem volt kiterjesztve, s reszben meg ma sincs kiterjesztve Itt tehát az *Engels* leírta allapotokra kívulrol nem kényszerítettek rá tobbe kevesbé nagy változast A magam példáit főleg az *1848 at követő* szabadkereskedelmi időszakból veszem, abbol a paradicsomi idoból, amelyről az éppannyira nagyszáju, mint amennyire tudományosan ágrólszakadt szabadkereskedelmi házalólegények a németeknek oly mesesen sokat *faucherolnak* elő*. — *Anglia* egyébkent *itt* csak azert van előterben, mert klasszikus képviselője a tőkés termelésnek, és csak neki van a tárgyalt kerdésekről hivatalos folytatolagos statisztikája

* Utalás Julius Faucher német vulgáris kozgazdászra, „a hazudozás igazi Münchhausenére". — ***Szerk.***

baton egy negyedórával — néha többel, néha kevesebbel — tovább dolgozik délután 2 óra után. Nyeresége tehát:

Reggel 6 óra előtt	15 perc	*5 nap alatt összesen* 300 perc.
Délután 6 óra után	15 «	
A reggeli idejéből	10 «	
Az ebédidőből	20 «	
	60 perc	
Szombatonként		
Reggel 6 óra előtt	15 perc	*Heti össznyereség* 340 perc.
A reggeli idejéből	10 «	
Délután 2 óra után	15 «	
	40 perc	

Vagyis hetenként 5 óra 40 perc, ez 50 munkahéttel megszorozva, és ünnepnapokra, illetve alkalmi megszakításokra 2 hetet levonva, 27 *munkanapot* ad"[49].

„Ha a munkanapot naponta 5 perccel meghosszabbítják normális tartamán túl, akkor az évente $2^1/_2$ termelési napot ad"[50]. „Napi egy pótlólagos óra, amelyet úgy nyernek, hogy hol itt csípnek el egy darabka időt, hol ott egy másik darabkát, az év 12 hónapjából 13-at csinál"[51].

A válságok, amelyek alatt a termelés megszakad, és csak „rövid időt", csak a hét néhány napján dolgoznak, természetesen mitsem változtatnak a munkanap meghosszabbítására irányuló törekvésen. Mennél kevesebb üzletet kötnek, annál nagyobbnak kell lennie a kötött üzletből származó nyereségnek. Mennél kevesebb időt lehet dolgozni, annál több többletmunkaidőt kell dolgozni. A gyárfelügyelők az 1857—1858-as válság időszakáról ezt jelentik:

„Következetlenségnek lehetne tartani, hogy valamiféle túlmunka legyen olyan időben, amikor az üzlet ilyen rosszul megy; de éppen ez a rossz helyzet ösztökél a törvény áthágására gátlástalan embereket; így *extraprofitot* biztosítanak maguknak . . ." „Ugyanabban az időben — mondja *Leonard Horner* —, amidőn kerületemben 122 gyárat teljesen felszámoltak, 143-at leállítottak, és valamennyi többi rövid időt dolgozik, tovább folyik a törvényesen meghatározott időn felüli túlmunka"[52]. „Ámbár — mondja *Howell* úr — a legtöbb gyárban a rossz

[49] „Suggestions etc. by Mr. *L. Horner*, Inspector of Factories", „Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Aug. 1859". 4, 5. old.

[50] „Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1856". 35. old.

[51] „Reports etc. 30th April 1858". 9. old.

[52] Ugyanott, 43. old.

üzleti helyzet miatt csak fele időt dolgoznak, változatlanul *ugyanakkora számú* panaszt kapok, hogy naponta $^1/_2$ vagy $^3/_4$ órát lecsípnek (snatched) a munkásoktól, a nekik törvényileg biztosított étkezési- és pihenőidőbe való belenyúlással"[53].

Ugyanez a jelenség ismétlődik meg kisebb mértékben az 1861-től 1865-ig tartó szörnyű gyapotválság idején[54].

„Némelykor azt hozzák fel mentségül, amikor munkásokat étkezési órában vagy más törvénytiltotta időben munkán érünk, hogy a munkások *semmiképpen sem akarják elhagyni a gyárat*, s kényszerre van szükség ahhoz, hogy munkájukat (a gépek tisztítását stb.) abbahagyassák velük, kivált szombat délután. De ha a «kezek» a gépi berendezés leállítása után a gyárban maradnak, ez csak azért történik, mert reggel 6 óra és este 6 óra kozott, a torvényben meghatározott munkaórák alatt, nem engedtek nekik időt e dolgok elvégzésére"[55].

„A törvényes időn felüli túlmunkával elérhető extraprofit sok gyáros számára úgy látszik túl nagy kísértés, semhogy ellenállhassanak neki. Arra az eshetőségre számítanak, hogy nem jonnek rá, és kiszámítják, hogy — felfedeztetés esetén is — a pénzbüntetés meg a perköltségek csekély volta még mindig *nyereséges mérleget* biztosít szá-

[53] Ugyanott, 25. old.

[54] „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861". Lásd „Appendix", No. 2; „Reports etc. 31st Oct. 1862". 7, 52, 53. old. A torvény-áthágások megint gyakoribbak lesznek 1863 második félévében. V. ó. „Reports etc. ending 31st Oct. 1863". 7. old.

[55] „Reports etc. 31st Oct. 1860". 23. old. Hogy — a gyárosok bíróság előtt tett vallomásai szerint — gyári kezeik milyen fanatizmussal szegulnek szembe a gyári munka mindennemű megszakításával, mutassa a kovetkező kuriózum: 1836 június elején a dewsbury-i (Yorkshire) magistrate-ekhez [békebírákhoz] feljelentések érkeztek, melyek szerint nyolc Batley kozelében levő nagy gyár tulajdonosai megsértették a gyári törvényt. Ezeknek az uraknak egy részét azzal vádolták, hogy ot 12 és 15 év kozotti fiút péntek reggel 6 órától szombat délután 4 óráig robotoltattak anélkul, hogy bármilyen pihenést engedtek volna nekik az étkezési időn és éjfél korul *egy órai alváson* kívul. S ezeknek a gyermekeknek e 30 órás, szunet nélkuli munkát a „shoddy-hole"-ban [rongylyukban] kellett elvégezniök — így hívják azt az odut, ahol a gyapjúrongyokat szétszaggatják, és ahol a tengernyi porral, rosttal stb. telített levegő még a felnőtt munkást is arra kényszeríti, hogy állandóan szája elé kotott zsebkendővel védje tudejét! A vádlott urak az esküt helyettesítő fogadalommal — *quakerek* lévén aggályosabban vallásos férfiúk voltak, semmint hogy *eskut* tegyenek — erősítették, hogy nagy irgalmasságukban a nyomorult gyermekeknek 4 óra alvást engedélyeztek, de a csokonyos gyermekek semmiképpen sem akartak ágyba menni! A quaker urakat 20 font sterling pénzbírságra ítélték. *Dryden* megsejtette ezeket a quakereket:

„Egy álszent róka, esküt tenni félt,
de mint a sátán, hazugságban élt,
a képe Bőjt, kegyes-bandzsítva járt,
s nem vétkezett, míg nem mondott imát."

[Ford. Devecseri Gabor]

mukra"[56]. „Ott, ahol a pótlólagos időt a nap folyamán *kis tolvajlások sokszorozásával* („a multiplication of small thefts") nyerik, a felügyelők számára a bizonyítás csaknem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik"[57]. A gyárfelügyelők a tőkének ezeket a munkások étkezési idejéből és pihenőidejéből való *„kis tolvajlásait"* „petty pilferings of minutes"-nek, perc-csenésnek[58], „snatching a few minutes"-nek, perc-lecsípésnek[59] is mondják, vagy, ahogyan a munkások szaknyelven nevezik, „nibbling and cribbling at meal times"-nak [az étkezési időkön való rágcsálásnak és farigcsálásnak][60].

Látjuk, ebben a légkörben nem titok, hogy az *értéktöbbletet a többletmunka képezi*. „Ha megengedi — mondotta nekem egy igen tiszteletre méltó gyáros úr —, hogy naponta csak 10 perc túlidőt *dolgoztathassak*, ezzel évi 1000 font sterlinget dug a zsebembe"[61]. *„Időatomok a nyereség elemei"*[62].

Mi sem jellemzőbb e tekintetben, mint az, hogy a teljes időt dolgozó munkásokat „full timer"-eknek, és a 13 éven aluli gyermekeket, akiknek csak 6 órát szabad dolgozniuk, *„half timer"-eknek* nevezik[63]. A munkás itt semmi több, csak megszemélyesített munkaidő. Minden egyéni különbség feloldódik a *„teljesidejűek"* és *„félidejűek"* különbségében.

3. A kizsákmányolás törvényes korlátja nélkül dolgozó angol iparágak

A *munkanap meghosszabbítására* irányuló törekvést, a többletmunkára való olthatatlan farkasétvágyat eddig olyan területen vettük szemügyre, ahol a tőkét mértéktelen túlkapásai következtében — amelyek, mint egy angol polgári közgazdász mondja, semmivel sem maradtak el a spanyoloknak az amerikai vörösbőrűekkel szemben elkövetett kegyetlenségei mögött[64] — végül is a *törvényes szabályozás*

[56] „Rep. etc. 31st Oct. 1856". 34. old.
[57] Ugyanott, 35. old.
[58] Ugyanott, 48. old.
[59] Ugyanott.
[60] Ugyanott.
[61] Ugyanott.
[62] „Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860". 56. old.
[63] Ez a kifejezés hivatalosan polgárjogot nyert mind a gyárakban, mind a gyári jelentésekben.
[64] „A gyártulajdonosok mohósága, akiknek a nyereség utáni hajszában elkövetett kegyetlenkedéseit aligha múlták felül azok, amelyeket Amerika meghódításakor a spanyolok követtek el az arany utáni hajszában." *John Wade:* „History of the Middle and Working Classes". 3. kiad. London 1835. 114. old. E könyvben, amely bizonyos fajta vázlata a politikai gazdaságtannak, az elméleti rész egy s más, a maga idejében eredeti dolgot tartalmaz, például a kereskedelmi

láncára verték. Vessük most pillantásunkat néhány olyan termelési ágra, ahol a munkaerő kiszipolyozása vagy még ma is *mentes* a béklyóktól, vagy tegnap még az volt.

„Broughton úr, county magistrate [grófsági békebíró], mint az *1860 január 14-én* a nottinghami városházán tartott gyűlés elnöke kijelentette, hogy a város népességének *csipkegyártással* foglalkozó részében olyan fokú szenvedés és nélkülözés uralkodik, amilyen a civilizált világban másutt ismeretlen ... 9—10 éves gyermekeket reggel 2, 3, 4 órakor kirángatnak piszkos ágyukból, s arra kényszerítik őket, hogy puszta megélhetésükért éjjel 10, 11, 12 óráig dolgozzanak, miközben végtagjaik elsorvadnak, termetük összezsugorodik, arcvonásaik eltompulnak, emberi lényük teljes egészében kőszerű kábulatba merevedik, melynek puszta megpillantása is dermesztő. Nem lep meg bennünket az, hogy *Mallett* úr és más gyárosok előálltak, és *tiltakozást jelentettek be mindennemű megvitatás ellen* ... Ez a rendszer, miként azt *Montagu Valpy tiszteletes* leírta, *a korlátlan rabszolgaságnak*, a szociális, fizikai, morális és intellektuális rabszolgaságnak a *rendszere* ... Mit gondoljanak egy olyan városról, amely nyilvános gyűlést tart, hogy *a férfiak munkaidejének napi 18 órára való korlátozását kérelmezze!* ... Szónokolunk a virginiai és karolinai ültetvényesek ellen. De vajon az ő négerpiacuk a korbács és az emberhússal való kufárkodás rémségeivel együtt undorítóbb-e, mint ez a lassú embermészárlás, amely azért folyik, hogy fátylakat és gallérokat *gyártsanak tőkések előnyére?*"[65]

A *staffordshire-i fazekasság* (pottery) az utolsó 22 évben három parlamenti vizsgálatnak volt tárgya. Az eredményeket a következő jelentések rögzítik le: *Scriven* úrnak a „Children's Employment Commissioner"-ekhez intézett 1841. évi jelentése, dr. Greenhow 1860. évi jelentése, amelyet a Privy Council orvostisztviselőjének rendeletére tettek közé („Public Health. 3rd Report", I. 112—113.), végül *Longe* úr 1863. évi jelentése az 1863 június 13-i „First Report of the Children's Employment Commission"-ban. Feladatom szempontjából elegendő, ha az 1860. és 1863. évi jelentésekből átveszem maguknak a kizsákmányolt gyermekeknek néhány tanúvallomását. A gyermekekről következtethetünk a felnőttekre, kiváltképpen a leányokra és az asszonyokra, mégpedig egy olyan iparágban, amelyhez képest a pamutfonás és az ehhez hasonlók igen kellemes és egészséges foglalatosságnak tűnnek[66].

válságokra vonatkozólag. Történelmi része szemérmetlen plagizálás *Sir M. Eden* „History of the Poor", London 1799, c. munkájából.

[65] „London Daily Telegraph". 1860 január 17.

[66] V. ö. *Friedrich Engels:* „Lage etc." 249—251. old. [*Engels:* „A munkásosztály helyzete ..." 245—247. old.]

William Wood, kilencéves, „7 éves és 10 hónapos volt, amikor dolgozni kezdett". Kezdettől fogva „*ran moulds*" (a készre formázott árut hordta a szárító szobába, hogy aztán az üres formát visszahozza). A hét minden napján reggel 6 órára jár munkába, és körülbelül este 9 órakor végez. „Este 9-ig dolgozom a hét minden napján. Így például az utolsó 7—8 héten." Tehát tizenötórás munka egy hétéves gyermeknek! *J. Murray*, egy tizenkétéves fiú, ezt vallja: „I run moulds and turn jigger (a korongot forgatom). Reggel 6-kor jövök, néha 4-kor. Az egész elmúlt éjszaka dolgoztam, ma reggel 8 óráig. Nem voltam ágyban tegnapelőtt éjjel óta. Rajtam kívül még 8 vagy 9 fiú átdolgozta az elmúlt éjszakát. *Egy* kivételével mind bejött ma reggel. Heti 3 shilling 6 pennyt (1 tallér 5 garast) kapok. *Nem kapok többet, ha az egész éjszakát átdolgozom.* A múlt héten 2 éjszakát dolgoztam át." *Fernyhough*, egy tízéves fiú: „Az ebédre nincs mindig egy egész órám; gyakran csak félórám van; minden csütörtökön, pénteken és szombaton"[67].

Dr. Greenhow kijelenti, hogy *Stoke-upon-Trent* és *Wolstanton* fazekaskerületekben az emberek élettartama rendkívül rövid. Ámbár a 20 éven felüli férfinépességnek Stoke kerületben csak 30,6%-át, Wolstantonban csak 30,4%-át foglalkoztatják a fazekasműhelyekben, az e kategóriabeli férfiak közül tüdőbetegségben elhalálozottaknak az első kerületben *több mint a fele*, a másodikban kb. $^2/_5$-e fazekas. *Dr. Boothroyd*, hanley-i gyakorló orvos ezt vallja: „A fazekasoknak minden újabb nemzedéke törpébb és gyengébb, mint a megelőző." Éppígy egy másik orvos, McBean úr: „Amióta 25 évvel ezelőtt gyakorlatomat a fazekasok között megkezdtem, mindinkább megmutatkozott ennek az osztálynak feltűnő elfajulása a termet és a súly csökkenésében." Ezek a tanúvallomások dr. Greenhow *1860.* évi jelentéséből valók[68].

A biztosok *1863.* évi jelentéséből idézzük a következőket: Dr. J. T. Arledge, a North Staffordshire-i kórház főorvosa mondja: „Mint osztály a fazekasok, férfiak és asszonyok egyaránt ... fizikailag és erkölcsileg *elfajult* népességet képviselnek. Rendszerint törpék, rosszul felépítettek, mellkasuk gyakran deformált. Korán öregszenek és rövidéletűek; flegmatikusak és vérszegények, makacs diszpepsziás rohamok, máj- és vesezavarok és reumatikus bántalmak mutatják alkatuk gyengeségét. De leginkább a mellbetegségeknek vannak kiszolgáltatva, a tüdőgyulladásnak, sorvadásnak, hörghurutnak és asztmának. Ez utóbbinak egyik formája rájuk nézve sajátságos, és

[67] „Children's Employment Commission. First Report etc. 1863". Evidence. 16, 19, 18. old.

[68] „Public Health. 3rd Report etc." 102, 104, 105. old.

fazekas-asztma, vagy fazekas-aszkór néven ismeretes. A mandulát, a csontokat vagy más testrészeket megtámadó görvély a fazekasok több mint kétharmadának betegsége. Hogy e kerület népességének *elkorcsosulása* (degenerescence) nem öltött még nagyobb méreteket, az kizárólag annak köszönhető, hogy a lakosok a környező mezőgazdasági kerületekből regrutálódnak, s hogy összeházasodnak egészségesebb fajokkal." *Charles Parsons* úr, nemrégiben még ugyanennek a gyógyintézetnek house surgeonja [intézeti orvosa], Longe biztoshoz intézett levelében többek között ezt írja: „Csak személyes megfigyeléseim, nem statisztikai adatok alapján beszélhetek, de nem habozom kijelenteni, hogy újra meg újra úrrá lett rajtam a felháborodás e szegény gyermekek láttán, akiknek egészségét áldozatul dobták, hogy ezzel szüleik és munkaadóik kapzsiságát szolgálják." Felsorolja a fazekasbetegségek okait, s a felsorolást betetőzésképpen a „long hours"-szal (hosszú munkaórákkal) zárja. A bizottsági jelentés reméli, hogy „egy ipar, amely ilyen kiemelkedő helyet foglal el a világban, nem sokáig fogja azt a szégyenfoltot viselni, hogy nagy sikerét annak a munkásnépességnek fizikai elkorcsosulása, sokféle testi szenvedése és korai halála kíséri, amelynek munkájával és ügyességével ilyen nagy eredményeket ért el"[69]. Ami az angliai fazekasműhelyekre érvényes, az áll a skóciaiakra is[70].

A *gyufagyártás 1833-ban* azzal a felfedezéssel indul meg, hogy a foszfort magán a gyújtószálon lehet alkalmazni. 1845 óta Angliában gyorsan fejlődött, és London sűrűn lakott részeiből Manchesterre, Birminghamre, Liverpoolra, Bristolra, Norwichra, Newcastle-ra és Glasgow-ra is átterjedt, s átterjedt vele együtt a szájzár, amelyről egy bécsi orvos már 1845-ben megállapította, hogy a gyufakészítők sajátságos betegsége. A munkások fele 13 év alatti gyermek és 18 év alatti fiatal személy. Ez az ipar annyira hírhedt egészségtelenségéről és undorító voltáról, hogy csak a munkásosztály legnyomorultabbjai, félig éhenveszett özvegyek stb. adnak számára gyermekeket, „lerongyolódott, félig éhenveszett, egészen elhanyagolt és neveletlen gyermekeket"[71]. A tanúk közül, akiket White biztos (1863) kihallgatott, 270 tizennyolc éven, 50 tíz éven aluli, 10 csak nyolcéves és 5 csak hatéves volt. A munkanap 12, 14 és 15 óra között váltakozik, éjjeli munka folyik, étkezési idő nincs rendszeresítve, többnyire magukban a munkahelyiségekben esznek, amelyek foszfortól dögletesek. *Dante* úgy találná, hogy ez az ipar túltesz legszörnyűbb pokol-elképzelésein is.

[69] „Children's Employment Commission. 1863". 24, 22. és XI. old.
[70] Ugyanott, XLVII. old.
[71] Ugyanott, LIV. old.

A *tapétagyárban* a durvább fajtákat géppel, a finomabbakat kézzel (block printing) nyomják. A legélénkebb üzleti hónapok október eleje és április vége között vannak. Ez időszak alatt a munka gyakran *és csaknem megszakítás nélkül* reggel 6 órától este 10 óráig és tovább, késő éjszakáig tart.

J. Leach ezt vallja: „A múlt télen (1862) 19 leány közül 6 kimaradt túldolgozásból szerzett betegség miatt. Hogy ébren tartsam őket, *kiabálnom* kell rájuk." *W. Duffy:* „A fáradtságtól a gyermekek sokszor a szemüket sem tudták nyitva tartani; való igaz, gyakran magunk sem tudtuk." *J. Lightbourne:* „13 éves vagyok . . . A múlt télen este 9 óráig, az előző télen 10 óráig dolgoztunk. A múlt télen csaknem minden este üvöltöttem a fájdalomtól kisebesedett lábam miatt." *G. Apsden:* „Ezt a fiamat, amikor 7 éves volt, a hátamon vittem oda és vissza a hóban, és *16 órát* szokott dolgozni! . . Gyakran letérdeltem, hogy megetessem, *miközben a gép mellett állt, mert otthagynia vagy leállítania nem volt szabad.*" *Smith*, egy manchesteri gyár üzletvezető társtulajdonosa: „*Mi* (ezen a „kezeket" érti, akik „nekünk" dolgoznak) étkezési szünetek nélkül dolgozunk, úgyhogy a $10^1/_2$ óra napi munka délután $^1/_2$ 5-kor bevégződik, és minden, ami azután van, *túlóra*[72]. (Vajon ez a *Smith* úr a $10^1/_2$ óra alatt nem vesz magához semminemű *ételt?)* Mi (ugyanaz a Smith) ritkán hagyjuk abba (mármint a „mi" munkaerő-gépeink elfogyasztását) este 6 óra előtt, úgyhogy mi (iterum Crispinus) valójában egész éven át túlórázunk . . . A gyermekek és a felnőttek (152 gyermek és 18 éven aluli fiatal személy, valamint 140 felnőtt) *egyaránt* az utolsó 18 hónap alatt átlagosan *legkevesebb heti 7 napot és 5 órát* dolgoztak, vagyis $78^1/_2$ órát hetenként. Az ez év (1863) május 2-ával végződő 6 hét átlaga magasabb volt — *heti 8 nap, vagyis 84 óra!*" Mégis, ugyanez a *Smith* úr, aki oly nagy híve a fejedelmi többesnek, mosolyogva hozzáfűzi: „A gépi munka könnyű." A block printing alkalmazói pedig így mondják: „A kézi munka egészségesebb, mint a gépi munka." Egészében véve a gyáros urak felháborodással utasítják vissza azt a javaslatot, hogy „*a gépeket legalább az étkezési idők tartamára állítsák le*". „Egy olyan törvény — mondja *Otley* úr, egy *borough-i* (London) tapétagyár

[72] Ezt nem szabad a mi értelmünkben felfogott *többletmunkaidőnek* tekinteni. Ezek az urak a 10 ½ órás munkát *normálmunkanapnak* tekintik, amely tehát a normális többletmunkát is magában foglalja. Ezután kezdődik a „*túlóra*", amit valamivel jobban fizetnek. Egy későbbi alkalommal látni fogjuk, hogy a munkaerőnek az úgynevezett *normálnap* alatt való felhasználását *értéken alul* fizetik, úgyhogy a „túlóra" puszta tőkésfurfang több „többletmunka" kipréselésére, s egyébként még akkor is az marad, ha a „normálnap" alatt felhasznált munkaerőt valóban teljesen megfizetik.

managere —, amely reggel 6 órától este 9 óráig tartó munkaórákat engedélyezne, *nekünk* (!) igen megfelelő volna, de a Factory Act reggel 6 órától este 6 óráig tartó munkaideje *nekünk* (!) nem felel meg... *Ebédidő alatt* (mely nagylelkűség!) leállítjuk gépünket. Az állás nem okoz említésre méltó veszteséget papírban és festékben." „De — teszi hozzá rokonérzéssel — *meg tudom érteni, hogy az ezzel kapcsolatos veszteséget nem szeretik.*" A bizottsági jelentés naivul úgy véli, hogy egyes „vezető cégek" attól való félelme, hogy időt — azaz idegen munka elsajátításának idejét — és ezáltal „profitot veszítenek", nem „elégséges ok" arra, hogy 13 éven aluli gyermekekkel és 18 éven aluli fiatal személyekkel 12—16 órán át „elveszíttessék" ebédjüket, vagy hogy úgy adják nekik az ételt, mint ahogy a gőzgépnek szenet és vizet, a gyapjúnak szappant, a kereknek olajat stb. adnak, — *a termelési folyamat közben*, mint *a munkaeszköznek* kijáró puszta *segédanyagot*[73].

Egyetlen angliai iparág sem őrizte meg annyira ódon, sőt, amint az a római császárkor költőinek műveiből látható, kereszténység előtti termelési módját, mint a *pékipar* (a gépi kenyérről, amely csak újabban kezd utat törni magának, nem beszélünk). De a *tőke*, mint korábban megjegyeztük, eleinte közömbös annak a munkafolyamatnak technikai jellege iránt, amelyet hatalmába kerít. Eleinte átveszi úgy, ahogy készen találja.

A hihetetlen kenyérhamisításról, ami nevezetesen Londonban folyt, először az alsóháznak „*az élelmiszerek hamisítása tárgyában*" kiküldött bizottsága (1855—56) és *dr. Hassal* „Adulterations detected" című írása[74] rántotta le a leplet. Ezeknek a leleplezéseknek a következménye az 1860 augusztus 6-i törvény volt: „for preventing the adulteration of articles of food and drink" [az élelmicikkek és italáruk hamisításának megakadályozása céljából], egy hatástalan törvény, mert természetesen a legnagyobb gyengédséget tanúsítja minden free-traderrel szemben, aki felteszi magában, hogy hamisított áruk vételével és eladásával „turn an honest penny" [szerez egy tisztességes fillért][75].

---

[73] „Children's Employment Commission. 1863". Evidence. 123, 124, 125, 140. és LIV. old.

[74] A timsó, finomra zúzott, vagy sóval kevert állapotban, szabályos kereskedelmi cikk, amely a jellemző „baker's stuff" [pékanyag] nevet viseli.

[75] A *korom* tudvalevően igen energikus formája a szénnek, és trágyázószerül szolgál, melyet tőkés-kéményseprők angol bérlőknek eladnak. Mármost 1862-ben az angol „juryman"-nek [esküdtnek] egy perben el kellett döntenie, vajon az olyan korom, amelyhez a vevő tudta nélkül 90% port és homokot kevertek, „valódi" korom-e „kereskedelmi" értelemben vagy „hamisított" korom „törvényes" értelemben? Az „amis du commerce" [a kereskedelem barátai] úgy döntöttek,

Maga a bizottság fogalmazta meg többé-kevésbé naivul azt a meggyőződését, hogy a szabadkereskedelem lényegében hamisított, vagy ahogy az angolok tréfásan nevezik, „szofisztikált anyagokkal" való kereskedelmet jelent. Valóban, ez a fajta „*szofisztika*" *Protagoraszná*l is jobban ért ahhoz, hogy fehérből feketét és feketéből fehéret csináljon, és az *eleatáknál* is jobban ahhoz, hogy ad oculos bebizonyítsa minden valóságos dolog puszta *látszat* voltát[76].

A bizottság mindenesetre ráirányította a közönség figyelmét „mindennapi kenyerére", és ezzel a *pékségre*. Egyidejűleg nyilvános gyűléseken és a parlamenthez intézett petíciókban felharsant a londoni péklegények kiáltása *túldolgoztatásuk* stb. miatt. A kiáltás olyan sürgető lett, hogy H. S. Tremenheere urat, aki a már többször említett 1863-as bizottságnak is tagja volt, kinevezték királyi vizsgálóbiztossá. Jelentése[77], a benne foglalt tanúvallomásokkal együtt, felkavarta a közönséget — nem a szívét, hanem a gyomrát. A bibliás angol tudta ugyan, hogy az ember — hacsak *kegyelmi kiválasztás* folytán nem tőkés, földbirtokos vagy szinekurás — arra rendeltetett, hogy orcája verítékével egye kenyerét, de azt nem tudta, hogy kenyerével mindennap bizonyos mennyiségű *emberi verítéket* kell megennie, tele gennyes kelések váladékával, pókhálóval, svábbogár-hullákkal és rothadt szeszélesztővel, nem beszélve a timsóról, kőporról és egyéb kellemes ásványi tartozékokról. Ezért, tekintet nélkül „freetrade" őszentségére, az addig „szabad" pékipart állami felügyelők ellenőrzése alá vetették (az 1863. évi parlamenti ülésszak végén), és ugyanezen parlamenti törvénnyel megtiltották 18 éven *aluli* péklegények számára az este 9 óra és reggel 5 óra közötti munkaidőt. Az utóbbi záradék köteteknél többet mond a munkások túldolgoztatásáról ebben az oly régimódian barátságosnak tetsző iparágban.

„A londoni péklegény munkája rendszerint éjjel 11 órakor kezdődik. Ekkor készíti el a tésztát. Ez igen fáradságos folyamat, amely $^1/_2$—$^3/_4$ óráig tart aszerint, hogy milyen a sütemény nagysága és

hogy „valódi" kereskedelmi korom, és elutasították a panaszos bérlőt, akinek a tetejébe még viselnie is kellett a perköltségeket.

[76] *Chevallier* francia vegyész az áruk „sophistication"-járól írott értekezésében 600 és egynéhány cikk felett tart szemlét, s ezek közül soknál 10, 20, 30 különböző hamisítási módszert sorol fel. Hozzáteszi, hogy nem minden módszert ismer, és nem mindet említi, amelyet ismer. A cukorra 6 hamisítási módot ad meg, az olivaolajra 9-et, a vajra 10-et, a sóra 12-t, a tejre 19-et, a kenyérre 20-at, a pálinkára 23-at, a lisztre 24-et, a csokoládéra 28-at, a borra 30-at, a kávéra 32-t stb. Maga a jóisten sem kerüli el e sorsot. Lásd *Rouard de Card:* „De la falsification des substances sacramentales". Párizs 1856.

[77] „Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc." London 1862, és „Second Report etc." London 1863.

milyen a finomsága. Azután ledől a szaggatótáblára, amely egyszersmind fedele annak a teknőnek, amelyben a tésztát dagasztják, s néhány órát alszik egy liszteszsákkal a feje alatt, és egy másik liszteszsákkal takarózva. Ezután 4 óra hosszat tartó gyors és szakadatlan munka kezdődik, a tészta szaggatása, lemérése, formázása, bevetése a kemencébe és kiszedése a kemencéből stb. Egy sütöde hőmérséklete 75—90 fok [24—32 C°], a kisebb sütödékben pedig inkább több ennél, mint kevesebb. Amikor a kenyér, a zsemle stb. készítésének munkája befejeződött, kezdődik a kenyér elosztása; s a napibéresek jelentékeny része, miután a leírt kemény éjszakai munkát elvégezte, napközben kosárban kihordja a kenyeret, vagy kézikocsin tolja házról házra, s közben néha a sütödében is működik. A munka az üzlet terjedelme és az évszak szerint délután 1 és 6 óra között végződik, míg a legények egy másik részét késő estig a sütödében foglalkoztatják"[78]. „A londoni *idényben* a west-endi «teljes áron» árusító pékek legényei rendszeresen éjjel 11 órakor kezdik a munkát, és egy vagy két, gyakran igen rövid megszakítással másnap reggel 8 óráig vannak elfoglalva a kenyérsütéssel. Azután délután 4, 5, 6, sőt este 7 óráig kenyérkihordásra használják őket, vagy néha a sütödében kétszersült sütésére. Munkájuk végeztével 6, gyakran csak 5 vagy 4 óra alvás a részük. Pénteken a munka mindig korábban, értsd este 10 órakor kezdődik, és — akár készíteni, akár kihordani kell a kenyeret — szünet nélkül tart szombat este 8 óráig, de többnyire vasárnap hajnali 4 vagy 5 óráig. A «teljes áron» árusító előkelő pékségekben vasárnap megint 4—5 órai előkészítő munkát kell elvégezni a következő napra ... Az «*underselling master*»-*eknél* (akik a kenyeret teljes árán *alul* árusítják) — s mint korábban megjegyeztük, a londoni pékek több mint $^3/_4$-e ilyen — a péklegények munkaórái még hosszabbak, de munkájuk csaknem teljesen a sütödére korlátozódik, mert mestereik, a kis szatócsboltoknak való szállítást kivéve, csak saját boltjukban árusítanak. A hét vége felé ... vagyis csütörtökön a munka éjjel 10 órakor kezdődik itt, és csak csekély megszakítással mélyen belenyúlik a vasárnapra virradó éjszakába"[79].

Az „underselling master"-ek esetében még a polgári álláspont is felfogja azt, hogy „a *legények meg nem fizetett munkája* (the unpaid labour of the men) az alapja konkurrenciájuknak"[80]. És a „full priced baker" beárulja „underselling" konkurrenseit a vizsgálóbizottságnak mint idegen munka tolvajait és hamisítókat. „Csak azáltal érvényesül-

[78] Id. mű, „First Report etc." VI. old.
[79] Ugyanott, LXXI. old.
[80] *George Read:* „The History of Baking". London 1848. 16. old.

hetnek, hogy becsapják a közönséget, s hogy 18 órát sajtolnak ki legényeikből 12 órai bérért"[81].

A kenyérhamisítás és egy olyan pékosztály kialakulása, amely a kenyeret teljes árán *alul* árusítja, Angliában a XVIII. század eleje óta fejlődött ki, amikor az ipar céhjellege felbomlott, és a *névleges* pékmester mögé a molnár vagy a liszt-factor alakjában odalépett a *tőkés*[82]. Ez megvetette az alapját a tőkés termelésnek, a munkanap mértéktelen meghosszabbításának és az éjjeli munkának, bár az utóbbi még Londonban is csak 1824-ben honosodott meg komoly mértékben[83].

A mondottak alapján érthető, hogy a bizottsági jelentés a péklegényeket a rövid életű munkásokhoz számítja, akik, miután a munkásosztály minden részében normális gyermektizedelést szerencsésen túlélték, ritkán érik meg a 42. életévüket. Mindazonáltal a pékiparban mindig *túl sok* a jelentkező. E „munkaerők" utánpótlási forrásai London számára: Skócia, Anglia nyugati földművelő kerületei és — *Németország*.

1858 és 1860 között az *írországi* péklegények saját költségükön nagy gyűléseket szerveztek az éjjeli és vasárnapi munka elleni agitáció érdekében. A közönség — így például a dublini 1860 májusi gyűlésen — igazi ír hevességgel a péklegények pártjára állott. E mozgalom eredményeképpen Wexfordban, Kilkennyben, Clonmelben, Waterfordban és másutt valóban eredményesen keresztülvitték a kizárólagos nappali munkát. „Limerickben, ahol a legények gyötrelmei tudvalevőleg minden mértéket felülmúltak, e mozgalom hajótörést szenvedett a pékmesterek, nevezetesen a pék-molnárok ellenállásán. A limericki példa visszaeséshez vezetett Ennisben és Tipperaryben. Corkban, ahol a közfelháborodás a legélénkebb formában nyilatkozott meg, a mesterek oly módon hiúsították meg a mozgalmat, hogy éltek hatalmukkal, és az utcára tették legényeiket. Dublinben a mesterek igen elszánt ellenállást fejtettek ki, s az agitációt irányító legények üldözésével a többieket arra kényszerítették, hogy engedjenek, törőd-

[81] „Report (First) etc. Evidence". Cheeseman „full priced baker" vallomása. 108. old.

[82] *George Read*, id. mű. A XVII. század végén és a XVIII. elején a minden lehetséges iparba befurakodó factorokat (ügynököket) még hivatalosan „public nuisance"-eknek [közártalmaknak] bélyegezték. Így például a Grand Jury [esküdtszék] a Somerset grófságban tartott negyedévi békebírói ülésen „presentment"-et [emlékiratot] terjesztett be az alsóházhoz, amelyben többek között az olvasható, „hogy ezek a Blackwell Hall-i factorok közártalom és sérelem a posztóipar számára, s mint ártalmat el kell őket nyomni" („The Case of our English Wool etc." London 1685. 6, 7. old.).

[83] „First Report etc." VIII. old.

jenek bele az *éjjeli* és *vasárnapi munkába*"[84]. Az Írországban állig felfegyverkezett *angol* kormányzat bizottsága siránkozó hangon kérleli Dublin, Limerick, Cork stb. kérlelhetetlen pékmestereit: „A bizottság úgy véli, hogy a munkaórákat *természeti törvények* korlátozzák, amelyeket nem lehet büntetlenül megsérteni. Az, hogy a mesterek munkásaikat elkergetéssel fenyegetik, és így kényszerítik vallásos meggyőződésük megsértésére, az ország törvényével szembeni engedetlenségre, és a kozvélemény semmibevevésére" (ez utóbbiak mind a vasárnapi munkára vonatkoznak), „rossz vért szül a tőke és munka viszonyában, s olyan példát mutat, amely veszélyes a vallás, az erkölcs és a közrend szempontjából . . . A bizottság úgy véli, hogy a munkanapnak 12 órán túl való meghosszabbítása *bitorló* beavatkozás a munkás családi és magánéletébe, és baljós erkölcsi következményekhez vezet azáltal, hogy *feldúlja a férfi házi tűzhelyét*, és gátolja *családi*, fiúi, testvéri, férji és atyai *kötelességeinek teljesítésében*. A 12 órát meghaladó munkának a munkás egészségét aláásó tendenciája van; *időelőtti oregedésre és korai halálra* vezet, s ezáltal szerencsétlenné teszi a munkáscsaládokat, amelyeket éppen akkor *fosztanak meg* („are deprived") a családfő gondoskodásától és támaszától, amikor a legnagyobb szükségük lenne rá"[85].

Az imént Írországban voltunk. A csatorna tulsó oldalán, *Skóciában*, a *mezőgazdasági munkás*, az eke embere tiltakozik az ellen, hogy 13—14 órát kell dolgoznia a legzordabb éghajlat alatt, vasárnapi négyórás pótlólagos munkával (a szombatnapot megszentelőknek ebben az országában!)[86], míg ezzel egyidőben egy londoni esküdtszék előtt három vasúti munkás áll: egy kalauz, egy mozdonyvezető és egy jelzőkezelő. Egy nagy vasúti szerencsétlenség utasok százait küldte a másvilágra. A szerencsétlenség oka a vasúti munkások *gondatlansága*. Egybehangzóan jelentik ki az esküdtek előtt, hogy 10—12 év előtt munkájuk csak napi 8 óra hosszat tartott. Az utolsó

[84] „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861".

[85] Ugyanott.

[86] A mezőgazdasági munkások nyilvános gyűlése az Edinburgh melletti Lasswade-ben, 1866 január 5-én. (Lásd „Workman's Advocate", 1866 január 13.) Egy *trade-union* megalakulása a mezőgazdasági munkások kozott — 1865 vége óta, legelőször Skóciában — történelmi esemény. Anglia egyik legelnyomottabb mezőgazdasági kerületében, Buckinghamshire-ben, a bérmunkások 1867 márciusában nagy sztrájkot rendeztek, hogy hetibérüket 9—10 shillingről 12 shillingre emeljék. (Az előzőkből látható, hogy az angol mezőgazdasági proletariátus mozgalma, amely 1830 utáni erőszakos tüntetéseinek elfojtása és kivált az új szegénytorvény bevezetése után teljesen megtort, a hatvanas években újra kezdődik, s végül 1872-ben korszakot alkotóvá lesz. A II. kötetben visszatérek erre, s éppígy az 1867 óta megjelent és az angol földmunkás helyzetével foglalkozó Kékkönyvekre. Pótlás a 3. kiadáshoz.)

5—6 év folyamán azonban a munkaidőt 14, 18 és 20 órára srófolták fel, sőt, amikor különösen nagy számban jelentkeznek az utazni vágyók, mint például a kiránduló vonatok időszakában, a munka gyakran 40—50 óra hosszat tart megszakítás nélkül. Közönséges emberek ők, nem pedig ciklopszok. Egy bizonyos ponton munkaerejük felmondja a szolgálatot. Kábulat fogja el őket. Agyuk nem gondolkodik, szemük nem lát többé. A felette „respectable British juryman" [tiszteletreméltó brit esküdt] olyan határozattal válaszolt, hogy „manslaughter" (gondatlanságból okozott emberölés) vádjával az esküdtek [assizes] elé állítandók, s egy szelíd hangú függelékben azt a jámbor óhaját nyilvánítja, hogy a vasút tőkemágnásai a jövőben mégiscsak tékozlóbbak lehetnének a szükséges számú „munkaerő" megvásárlásában és „*önmegtartóztatóbbak*", vagy „*lemondóbbak*", vagy „*takarékosabbak*" a fizetett munkaerő kiszipolyozásában[87].

A mindenféle foglalkozású, korú és nemű munkások tarka sokaságából, akik buzgóbban nyomakodnak felénk, mint a megöltek árnyai Odysszeusz felé, s akikről, ha nem is hordanak kékkönyveket a hónuk alatt, első pillantásra lerí a túlmunka, még két alakot ragadunk ki, akiknek csattanós kontrasztja bizonyítja, hogy a tőke előtt minden ember egyenlő — egy *divatárukészítőnőt* és egy *kovácsot*.

1863 júniusának utolsó heteiben valamennyi londoni napilap egy cikket közölt ezzel a „szenzációs" cégérrel: „*Death from simple overwork*" (Halál egyszerű túlmunka következtében). A cikk a húszéves *Mary Anne Walkley* divatárukészítőnő haláláról szólt, aki egy igen tekintélyes, udvari szállító divatáru-manufaktúrában dolgozott, s akit a barátságos *Elise* nevet viselő tulajdonoshölgy zsák-

[87] „*Reynolds' Paper*", 1866 január 20. Ugyanez a hetilap közvetlenül ezután hétről hétre „Fearful and fatal accidents" [Félelmetes és végzetes balesetek], „Appalling tragedies" [Szörnyű tragédiák] stb. „sensational heading"-ek [szenzációs címek] alatt egy egész sor újabb vasúti szerencsétlenségről ad hírt. A North Stafford-vonal egyik munkása erre így válaszol: „Mindenki tudja, mik a következményei annak, ha a mozdonyvezető és a fűtő figyelme egy pillanatra ellankad. S hogyan is lehetne ez másként a munka mértéktelen meghosszabbítása esetén, a legzordabb időben, szünet és pihenés nélkül? Vegyétek például a következő mindennapi esetet. Egy fűtő a múlt hétfőn kora hajnalban kezdte meg munkáját. 14 óra 50 perc elteltével fejezte be. Még mielőtt teáját meg tudta volna inni, újra munkába hívták. Így aztán összesen 29 órát és 15 percet kellett megszakítás nélkül végigrobotolnia. Heti munkája a továbbiakban így alakult: szerdán 15 óra; csütörtökön 15 óra 35 perc; pénteken 14 ½ óra; szombaton 14 óra 10 perc; az egész héten összesen 88 óra 30 perc. S most gondoljátok el, mennyire elcsodálkozott, amikor csak 6 munkanapra kapott bért. Emberünk újonc volt, és megkérdezte, mit értenek egy napi munkán. A felelet így hangzott: 13 órát, tehát heti 78 órát. De mi lesz a 10 óra 30 perc többletért járó fizetéssel? Hosszas perpatvar után 10 penny (nem egész 10 ezüst garas) térítést kapott." Ugyanott, 1866 február 4-i szám.

mányolt ki. Most újra felfedezték a régi, sokszor elmondott történetet[88], azt, hogy ezek a leányok átlagosan $16^1/_2$ órát, az *idényben* pedig gyakran 30 órát dolgoznak megszakítás nélkül, miközben lankadó „munkaerejüket" sherry, portói vagy kávé adagolásával tartják működésben. Az idény éppen a tetőfokát érte el. A nemes ladyk ruhacsodáit egy szempillantás alatt kellett készre varázsolni, hogy megjelenhessenek a frissen importált walesi hercegnő hódolatára rendezett bálon. Mary Anne Walkley $26^1/_2$ órát dolgozott megszakítás nélkül 60 más leánnyal együtt, harmincadmagával egy olyan szobában, amely a szükséges levegő-köbhüvelykeknek alig $^1/_3$-át biztosította, éjjel pedig ketten osztoztak *egy* ágyon azoknak a fullasztó levegőjű lyukaknak egyikében, amelyeket *egy* hálószobából különféle deszkafalakkal kerítettek el[89]. S ez még a jobb londoni divatárucégek közé tartozott. Mary Anne Walkley pénteken betegedett meg, és vasárnap meghalt, Elise asszony legnagyobb csodálkozására anélkül, hogy az utolsó öltést legalább elvégezte volna a munkáján. A halottaságyhoz már elkésve hívott orvos, *Keys* úr a *„coroner's jury"* [a halottkémesküdtszék] előtt kereken ezt vallotta: „Mary Anne Walkley a *hosszú munkaórák miatt halt meg*, amelyeket a túlzsúfolt munkaszobában és a túl szűk, rosszul szellőzött hálóhelyiségben töltött el". A „coroner's jury" ezzel szemben, hogy az orvosnak leckét adjon a jómodorból,

[88] V. ö. *F. Engels:* „Die Lage etc." 253, 254. old. [magyarul: 248—251. old.].

[89] *Dr. Letheby*, a Board of Health-nél [a közegészségügyi hivatalnál] működő orvos annak idején kijelentette: „Felnőttek számára hálószobában minimálisan 300 köbláb, lakószobában pedig 500 köbláb levegő szükséges." *Dr. Richardson*, az egyik londoni kórház főorvosa: „A különféle varrónők, a divatárukészítők, a szabónők és a közönséges varrónők háromszoros bajtól szenvednek — túlmunkától, levegőhiánytól és hiányos táplálkozástól vagy elégtelen emésztéstől. Ez a fajta munka egészében véve minden körülmények között inkább megfelel a nők, mint a férfiak számára. De szerencsétlensége ennek az iparnak, hogy, nevezetesen a fővárosban, mintegy 26 tőkés monopolizálja, akik hatalmi eszközökkel, amelyek a tőkéből fakadnak (that spring from capital), *gazdaságosságot* kényszerítenek ki a munkából (force economy out of labour; úgy érti, hogy a kiadásokat teszik *gazdaságossá* azáltal, hogy tékozolják a munkaerőt). Hatalmukat a munkásnőknek ez egész osztálya megérzi. Ha valamely szabónő egy kis vevőkört szerez magának, a konkurrencia arra kényszeríti, hogy ennek megtartása végett otthon agyondolgozza magát; és ugyanezzel a túlmunkával kell szükségszerűen sújtania segédeit is. Ha üzlete balul üt ki, vagy nem tudja magát önállósítani, akkor egy olyan céghez fordul, ahol a munka ugyan nem kevesebb, de a fizetés legalább biztos. Ilyen helyzetben *merőben rabszolgává* lesz, akit a társaság hullámzása ide-oda sodor; hol otthon, kis szobácskájában éhezik vagy az éhezés határán áll; hol 24 órából 15, 16, sőt 18 órát foglalkoztatják alig elviselhető levegőben és olyan táplálékon, amelyet, még ha jó is, tiszta levegő hiányában nem lehet megemészteni. Ezekből az áldozatokból táplálkozik a tűdővész, amely nem más, mint levegőbetegség" (*Dr. Richardson:* „Work and Overwork". „Social Science Rewiew". 1863 július 18.).

kinyilvánította: „Az elhunyt *apoplexiában halt meg*, mindazonáltal *okunk* van attól *tartani*, hogy halálát a túlzsúfolt műhelyben való túlmunka stb. *meggyorsította*." A mi „*fehér rabszolgáinkat*" — kiáltotta a „*Morning Star*", Cobden és Bright szabadkereskedő urak lapja —, „*a mi fehér rabszolgáinkat* a sírba *dolgoztatják*, s ők némán, zokszó nélkül mennek tönkre és halnak meg"[90].

„*Az agyondolgoztatás* napirenden van, nemcsak a divatárukészítőnők műhelyeiben, hanem ezer más helyen is, sőt, mindenütt, ahol az üzlet virágzik ... Vegyük példának a *kovácsot*. Ha hihetünk a költőknek, nincs még egy olyan életerős, vidám ember, mint a kovács. Korán kel, és szikrákat ver a napot megelőzve; úgy eszik, iszik és alszik, mint senki más. Ha tisztán fizikai szempontból nézzük, mérsékelt munka mellett helyzete valóban a legjobb emberi helyzetek egyike. De kövessük nyomon a városba, és nézzük meg, mekkora munkaterhet raknak erre az erős férfira, és milyen helyet foglal el országunk halálozási listáján. Marylebone-ban (London egyik legnagyobb városnegyedében) a kovácsok évi halálozási arányszáma 31 az 1000-hez, ami 11-gyel több, mint amennyi megfelel Angliában a felnőtt férfiak átlagos halálozási arányának. Ez a foglalkozás, az emberiségnek ez a szinte ösztönös művészete, amely önmagában véve kifogástalan, pusztán a munka túlhajtása révén elpusztítja mesterét. Ennyi kalapácsütést tehet naponta, ennyi lépést mehet, ennyi lélegzetet vehet, ennyi munkát végezhet az ember, és átlagosan, mondjuk, 50 évet élhet. De kényszerítik arra, hogy ennyivel több ütést tegyen, ennyivel több lépést menjen, ennyivel gyakrabban vegyen lélegzetet napjában, és *mindent összevéve életének elfogyasztását*

[90] „*Morning Star*", 1863 június 23. A „Times" az esetet arra használta fel, hogy Brighttal és a többiekkel szemben védelmébe vegye az amerikai rabszolgatartókat. „Igen sokan közülünk — mondja — úgy vélekednek, hogy amíg saját fiatal leányainkat agyondolgoztatjuk, az ostor csattanása helyett az éhség korbácsával, addig aligha van jogunk ahhoz, hogy tűzzel-vassal üldözzünk olyan családokat, akik rabszolgatartóknak születtek, s akik rabszolgáikat legalább jól táplálják és mérsékelten dolgoztatják" („*Times*", 1863 július 2). Ugyanilyen módon leckéztette meg a „*Standard*", egy tory-lap, Newman Hall tiszteletest: „Kiátkozza a rabszolgatartókat, de együtt imádkozik azokkal a derék emberekkel, akik London kocsisait, omnibuszvezetőit stb. csak napi 16 óra hosszat dolgoztatják kutyának való bérért." Végül megszólalt az orákulum, *Thomas Carlyle* úr, akiről már 1850-ben ezt írtam: „Ördögbe ment a géniusz, a kultusz megmaradt." Egy rövid példabeszédben Carlyle a kor történetének egyetlen nagyszerű eseményét, az amerikai polgárháborút, arra vezeti vissza, hogy az északi Péter a déli Pál fejét erőnek erejével be akarja verni, mert az északi Péter „*naponta*", a déli Pál pedig „*egész életre bérli*" munkását („Macmillan's Magazine". Ilias Americana in nuce. 1863 augusztusi füzet. [301. old.]). A *városi* — a világért sem a *falusi!* — bérmunkás iránt tanúsított tory-rokonszenv szappanbuboréka így végre szétpattant. Magvát úgy hívják — *rabszolgaság!*

naponta negyedével növelje. Megkísérli ezt, s az az eredmény, hogy egy korlátozott időszakban negyedével több munkát végez, és 50-ik életéve helyett a 37-ikben hal meg"[91].

4. Nappali és éjjeli munka. A váltási rendszer

Az állandó tőke, a termelési eszközök, az *értékesülési folyamat* szempontjából tekintve csak azért vannak meg, hogy munkát, és minden csepp munkával együtt *arányos mennyiségű többletmunkát szívjanak magukba.* Amennyiben ezt nem teszik, puszta létezésük *negatív veszteség* a tőkés számára, mert azon idő alatt, amíg parlagon hevernek, haszontalan tőkeelőleget képviselnek, s e veszteség *pozitívvá* lesz, mihelyt a megszakítás pótlólagos kiadásokat tesz szükségessé a munka újrakezdéséhez. *A munkanapnak a természetes nap határain túl, az éjszakába nyúló meghosszabbítása* csak csillapítószerként hat, csak megközelítőleg oltja az eleven munka vérére áhítozó vámpírszomjat. Az a törekvés tehát, hogy a napnak *mind* a 24 órájában munkát sajátítson el, a tőkés termelés benső törekvése. De minthogy ez fizikailag lehetetlen volna akkor, ha *ugyanazokat* a munkaerőket szipolyoznák ki éjjel-nappal folytonosan, ezért, a fizikai akadály leküzdése céljából, *váltani* kell a nappal és az éjjel elfogyasztott munkaerőket; ez a váltás különböző módszereket enged meg: például úgy lehet elrendezni, hogy a munkásszemélyzet egy része az egyik héten nappali szolgálatot, a másik héten éjszakai szolgálatot teljesít stb. Tudjuk, hogy ez a *váltási rendszer,* ez a *váltógazdaság* az angol pamutipar stb. vérbő ifjúkorában uralkodó volt, s jelenleg többek között Moszkva kormányzóság pamutfonodáiban virágzik. Ez a 24 órás termelési folyamat mint *rendszer* létezik még ma is Nagy-Britanniának sok, mindmáig „*szabad*" iparágában, többek között Anglia, Wales és Skócia kohóműveiben, kovácsműhelyeiben, hengerműveiben és más fémipari üzemeiben. A munkafolyamat itt a 6 hétköznap 24 óráján kívül többnyire a vasárnap 24 óráját is felöleli. A munkások férfiak és asszonyok, mindkét nembeli felnőttek és gyermekek. A gyermekek és fiatal személyek kora a 8. (egyes esetekben a 6.) életévtől a 18.-ig valamennyi közbülső fokon végigfut[92]. Egyes szakmákban a lányok és asszonyok együtt dolgoznak éjszaka a férfiszemélyzettel[93].

---

[91] *Dr. Richardson:* „Work and Overwork" („Social Science Review". 1863 július 18. [476. old.]).

[92] „Children's Employment Commission. Third Report. London 1864". IV, V, VI. old.

[93] „Mind Staffordshire-ben, mind Dél-Walesben a szénbányákban és a koksz-

Az éjszakai munka általános káros hatásaitól eltekintve[94], a termelési folyamat huszonnégyórás szakadatlan tartama hőn óhajtott alkalmat ad arra, hogy a *névleges* munkanap határát túllépjék. Például az előbb említett, igen megerőltető iparágakban a hivatalos munkanap minden munkás számára tobbnyire *12 óra*, éjjeli illetve nappali óra. De az határon túli túlmunka sok esetben — hogy az angol hivatalos jelentés szavaival éljünk — „*valóban borzalmas*" („truly fearful")[95]. „Azt a munkatomeget — hangzik a jelentés —, amelyet a tanúvallomások szerint 9—12 éves fiúk végeznek el, ember fel nem foghatja anélkül, hogy ellenállhatatlanul arra a következtetésre ne jutna, hogy nem szabad tovább megengedni a szülőknek és a *munkaadóknak* ezt a hatalmukkal való visszaélést"[96].

„Az a módszer, hogy fiúkat egyáltalában felváltva éjjel-nappal dolgoztatnak, mind az élénk üzletmenet, mind a dolgok közönséges menete idején, a munkanap gyalázatos meghosszabbítására vezet.

---

hanyokon fiatal lányokat és asszonyokat foglalkoztatnak, nemcsak nappal, hanem éjszaka is. A parlamentnek benyújtott jelentések ezt gyakran említették mint olyan gyakorlatot, amely nagy és nyilvánvaló bajokat von maga után. Ezek a férfiakkal egyutt dolgozó, toluk ruházatukban alig megkulonboztethető, szennytől es fusttől mocskos asszonyok ki vannak téve annak, hogy jellemuk megromlik, mert elveszítik onmegbecsulésuket noietlen foglalkozásuk csaknem elkerulhetetlen kovetkezményeképpen." Ugyanott, 194, XXVI. old. V. o. „Fourth Report". (1865) 61, XIII. old. Ugyanez a helyzet az *uveggyárakban*.

[94] „Természetesnek latszik — jegyezte meg egy acélgyáros, aki gyermekeket éjszakai munkára alkalmaz —, hogy a fiúk, akik ejszaka dolgoznak, napkozben nem tudnak sem aludni, sem rendesen pihenni, hanem másnap szuntelenul ideoda futkosnak." Ugyanott, „Fourth Rep." 63. XIII. old. Arra vonatkozólag, hogy a *napfény* milyen fontos a test fenntartása és fejlődése szempontjából, egy orvos tobbek kozott ezt jegyzi meg: „A fény a test szoveteire kozvetlenul is hat, keménnyé és rugalmassá teszi óket. A normális fénymennyiségtől megfosztott állatok izmai petyhudtté és rugalmatlanná válnak, inger hiányában az idegek elveszítik tónusukat, és minden novekedofélben levő dolog elsatnyul fejlődésében . . . A gyermekek esetében éppenséggel fontos az egészség szempontjából az állandó, bőséges nappali fény, s a nap egy részében a napsugarak kozvetlen hatása. A fény segít az ételeket jó plasztikus vérré feldolgozni, és edzi a rostot, miután kialakult. A látószerveket ugyancsak stimulálja, s ezáltal nagyobb tevékenységet vált ki a különféle agyfunkciókban." *W. Strange* úr, a worcesteri „General Hospital" főorvosa, akinek az „*Egészség*"-ről szóló írásából (1864) vettuk ezt az idézetet, az egyik vizsgalóbiztosnak, White úrnak kuldott levelében ezt írja: „Azelőtt alkalmam nyílott Lancashire-ben arra, hogy az éjszakai munkának a gyári gyerekekre gyakorolt hatásait megfigyeljem. *Egyes munkaadók kedvelt állításával ellentmondásban* határozottan kijelentem, hogy a gyermekek egészsége ezt hamarosan megszenvedte" (ugyanott, 284, 55. old.). Hogy ilyen dolgokról egyáltalában komoly viták folynak, mutatja a legjobban azt, hogyan hat a tőkés termelés a tőkések és retainereik [csatlósaik] „*agyműködésére*".

[95] Ugyanott, 57, XII. old.

[96] Ugyanott („4th Report. 1865"), 58, XII. old.

Ez a meghosszabbítás sok esetben *nemcsak kegyetlen, hanem éppenséggel hihetetlen.* Nem egyszer megtörténik, hogy ilyen vagy olyan okból egy-egy váltógyerek távol marad. Akkor a jelenlevő, munkanapjukat már bevégzett fiúk közül kell egynek vagy többnek a kiesést helyrehoznia. Ez a rendszer oly általánosan ismert, hogy egy hengerműmanagere [igazgatója], arra a kérdésemre, hogy miképpen töltik be a távollevő váltógyermekek helyét, így felelt: Hiszen Ön éppoly jól tudja mint én — és szemrebbenés nélkül bevallotta a tényt"[97].

„Egy hengerműben, ahol a névleges munkanap reggel 6 órától este $^1/_2$6 óráig tartott, egy fiú minden héten 4 éjszakát dolgozott át legkevesebb másnap este $^1/_2$9 óráig ... és tette ezt 6 hónapon keresztül." „Egy másik fiú 9 éves korában néha *egyvégtében három tizenkét órás műszakot* dolgozott, 10 éves korában pedig *két napot és két éjszakát egyvégtében.*" „Egy harmadik, *most 10 éves fiú* reggel 6 órától éjjel 12 óráig dolgozott három éjszakán át, a többi napokon pedig este 9 óráig." „Egy negyedik, most 13 éves, egy egész héten át délután 6 órától másnap déli 12 óráig dolgozott, néha 3 műszakot egyvégtében, például hétfő reggeltől kedd éjszakáig." „Egy ötödik, most 12 éves gyermek egy stavely-i vasöntödében 14 napon át reggel 6 órától éjjel 12 óráig dolgozott, s képtelen arra, hogy tovább csinálja." *George Allinsworth, kilencéves:* „Múlt pénteken kerültem ide. Másnap reggel 3 órakor kellett kezdenünk. Ezért egész éjszaka ittmaradtam. 5 mérföldre lakom innen. A padlón, egy bőrkötényen aludtam, s egy kiskabáttal takaróztam. A másik két napon reggel 6 órakor jöttem be. Igen! ez *forró* hely! *Mielőtt idekerültem, egy egész éven át* szintén kohó mellett dolgoztam. Igen nagy üzem volt, vidéken. Szombat reggel ott is 3-kor kezdtem, de legalább hazamehettem aludni, mert közel laktunk. A többi napokon reggel 6 órakor fogtam a munkához, és este 6 vagy 7 órakor végeztem" stb.[98]

---

[97] Ugyanott.

[98] Ugyanott, XIII. old. E „munkaerők" műveltségi foka természetesen nem is lehet más, mint amilyenre az egyik vizsgálóbiztossal folytatott következő párbeszédek vetnek fényt! „*Jeremiah Haynes*, 12 éves: „... Négyszer négy az nyolc, de négy négyes (4 fours) az 16... Egy király az *azt*, akié minden pénz és arany. (A king is him that has all the money and gold.)Van királyunk, azt mondják, hogy királynő, Alexandra hercegnőnek hívják. Azt mondják, hogy a királynő fiát vette el. Egy hercegnő az egy férfi." *Wm. Turner*, tizenkétéves: „Nem Angliában élek. Gondolom, van ilyen ország, azelőtt nem tudtam róla." *John Morris*, tizennégyéves: „Hallottam mondani, hogy isten csinálta a világot, és hogy az egész nép vízbefúlt egy kivételével; hallottam, hogy ez az egy egy kismadár volt." *William Smith*, tizenötéves: „Isten csinálta a férfit; a férfi csinálta a nőt." *Edward Taylor*, tizenötéves: „Nem tudok Londonról." *Henry Matthewman*, tizenhétéves: „Néha elmegyek a templomba ... Egy név, amiről prédikálnak, egy bizonyos Jézus Krisztus volt, de más nevet nem tudok mondani, és nem is tudok semmit

Halljuk mármost, hogyan vélekedik maga a *tőke* erről a huszonnégyórás rendszerről. A rendszer túlhajtásairól, arról, hogy a munkanap „kegyetlen és hihetetlen" meghosszabbítására használják fel, persze mélyen hallgat. A rendszerről csak „*normális*" alakjában beszél.

Naylor és Vickers acélgyáros urak, akik 600—700 személyt alkalmaznak, és köztük csak 10%-ban 18 éven alulit, s ebből a 10%-ból is csak 20 gyermeket éjszakai személyzetként, a következőképpen nyilatkoznak: „A fiúk egyáltalában nem szenvednek a hőségtől. A hőmérséklet valószínűleg 86—90° [30—32 C°]... A kovácsműhelyben és a hengerdében a *kezek* éjjel-nappal váltásban dolgoznak, *de* ezzel szemben minden más munka nappali munka, reggel 6 órától este 6 óráig. A kovácsműhelyben 12 órától 12 óráig dolgoznak. *Egyes kezek állandóan éjjel dolgoznak, anélkül, hogy váltogatnák a nappali és az éjjeli munkát*... Nem tapasztaljuk, hogy a nappali vagy éjszakai

---

mondani róla. Nem gyilkolták meg, hanem meghalt, mint a többi ember. Más volt mint a többi ember bizonyos tekintetben, mert vallásos volt bizonyos tekintetben, és mások meg nem vallásos." (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't.) (Ugyanott, 74, XV. old.) „Az ördög az egy jó személy. Nem tudom, hol él. Krisztus gonosz fickó volt." (The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a vicked man.) „Ez a leány (10 éves) god-ot dog-nak betűzi [god = isten, dog = kutya], és nem tudta a királynő nevét" („Ch. Empl. Comm. V. Rep. 1866". 55. old. 278. sz.). Az *üveg-* és *papírgyárakban* ugyanaz a rendszer uralkodik, ami az említett fémipari üzemekben. Azokban a papírgyárakban, ahol a papír gépekkel készül, minden folyamatban — a rongyválogatást kivéve — az éjszakai munka a szabály. Egyes esetekben az *éjszakai munkát*, váltásokkal, egész héten át szakadatlanul folytatják, rendszerint vasárnap éjjeltől a rákövetkező szombat éjjel 12 óráig. A nappal soros csoport öt 12 órás és egy 18 órás napot dolgozik, az éjjel soros öt 12 órás és egy 6 órás éjszakát hetenként. Más esetekben minden csoport 24 órát dolgozik, egymás után, napiváltással. Egy csoport hétfőn 6 órát, szombaton 18-at dolgozik, hogy meglegyen a 24 órája. Más esetekben egy közbülső rendszert vezettek be, amely szerint mindazok, akik a papírkészítő gépek mellett vannak alkalmazva, a hét minden napján 15—16 órát dolgoznak. Ez a rendszer, mondja Lord vizsgálóbiztos, egyesíteni látszik a tizenkétórás és a huszonnégyórás váltásból minden rosszat. 13 éven aluli gyermekek, 18 éven aluli fiatal személyek és nők dolgoznak ebben az éjszakai rendszerben. A 12 órás rendszerben néha a váltó távolmaradása miatt 24 órás dupla műszakot kell dolgozniok. Tanúvallomások bizonyítják, hogy fiúk és leányok *nagyon gyakran túlóráznak*, ami nem ritkán 24, sőt 36 órás megszakítás nélküli munkává húzódik ki. A simítás „folytonos és változhatatlan" folyamatában 12 éves leányok vannak, akik egész hónapon át napi 14 órát dolgoznak, „bármiféle rendszeres pihenő vagy megszakítás nélkül, kivéve két, legfeljebb három félórás étkezési kiesést". Egyes gyárakban, ahol a rendszeres éjjeli munkát egészen megszüntették, rettenetes sokat túlóráznak, mégpedig „gyakran a legpiszkosabb, legforróbb és legegyhangúbb folyamatoknál" („Children's Employment Commission. Report IV. 1865". XXXVIII. és XXXIX. old.).

munka bármiféle különbséget okozna az egészségben (Naylor és Vickers urakéban?), és *valósztnűleg* jobban is alszanak az emberek, ha *ugyanaz* a pihenőidejük, mint ha ez az idő változna ... Körülbelül húsz 18 éven aluli fiú dolgozik az éjszakai személyzettel ... Nem tudnánk jól meglenni (not well do) 18 éven aluli ifjak éjszakai munkája nélkül. Ellenvetésünk — *a termelési költségek növekedése.* Gyakorlott kezeket és departement- [részleg-] főnököket nehezen kapni, de fiút annyit kap az ember, amennyit csak akar ... Természetesen, tekintettel az ifjak csekély arányára, akiket alkalmazunk, az éjjeli munka korlátozásai *kevéssé fontosak* illetve *érdekesek számunkra*"[99].

J. Ellis úr, a *John Brown et Co.* urak vas- és acélműveitől — ahol 3000 férfit és ifjút alkalmaznak, mégpedig a vas- és acélgyártással kapcsolatos nehéz munkák [egy] részének elvégzésére „éjjel-nappal váltásokban" — kijelenti, hogy a nehéz acélművekben egy vagy két fiú jut két férfira. Vállalatuknál 500 tizennyolc éven aluli fiú van, s ezeknek kb. $^1/_3$-a, vagyis 170, *tizenhárom éven aluli.* A javasolt törvénymódosításra vonatkozólag Ellis úr így vélekedik: „Nem hiszem, hogy *nagyon kifogásolható* (very objectionable) volna az, hogy 18 éven *aluli* személy a 24 órából 12 órán *túl* ne dolgozhasson. De nem hiszem, hogy bármilyen vonalat lehetne húzni a 12 éven *felüli* fiúk éjjeli munkában való nélkülözhetősége tekintetében. *Sőt,* szívesebben elfogadnánk egy olyan törvényt, hogy egyáltalában ne alkalmazzunk 13 éven *aluli* fiúkat, vagy *még 14 éven aluliakat* se, mint azt, hogy eltiltsanak bennünket a már *meglevő* fiúk éjszakai felhasználásától. A nappali csoportba beosztott fiúknak váltakozva az éjszakai csoportban is dolgozniuk kell, mert a férfiak nem végezhetnek szakadatlanul éjjeli munkát; ez tönkretenné egészségüket. Úgy hisszük azonban, hogy az éjszakai munka, ha heti váltásokkal történik, nem ártalmas. (Naylor és Vickers urak viszont, üzletük érdekével megegyezően, fordítva, úgy hitték, hogy nem a folytonos, hanem éppen a periodikusan váltakozó éjszakai munka lehet ártalmas.) Azt tapasztaljuk, hogy azok az emberek, akik váltakozó éjszakai munkát végeznek, éppen olyan egészségesek, mint azok, akik csak nappal dolgoznak ... *Ellenvetéseinket* a *18* éven *aluli* fiúk éjszakai alkalmazásának megszüntetése ellen a költségnövekedés miatt tennők, de ez az egyetlen ok. (Milyen cinikusan naiv!) Azt hisszük, hogy ez a növekedés nagyobb lenne, mint amit *az üzlet* (the trade), eredményes vitelére való köteles tekintettel, méltányosan el tudna viselni. *(As the* trade with *due regard* to etc. could *fairly* bear! Mily kásásszájú frazeológia!) A munka itt ritka, és ilyen szabályozás esetén

[99] „Fourth Report etc. 1865". 79, XVI. old.

elégtelenné válhatna" (vagyis az Ellis, Brown et Co. abba a végzetes zavarba juthatna, hogy a *munkaerő értékét* teljesen meg kellene fizetnie)[100].

Cammel et Co. urak „Cyklops Vas- és Acélművei" éppoly nagyszabásúak, mint az említett John Brown et Co. üzemei. Az ügyvezető igazgató írásban terjesztette be tanúvallomását White-nak, a kormánybizottság tagjának, később azonban helyénvalónak találta, hogy az átnézésre megint visszaszolgáltatott kéziratot elsikkassza. De White úrnak jó az emlékezőképessége. Egész pontosan emlékszik, hogy e ciklopsz urak számára a gyerekek és fiatal személyek éjszakai munkájának megtiltása „merő lehetetlenség; ez ugyanannyi volna, mintha leállítanák üzemeiket", holott vállalatuknál alig valamivel több, mint 6% a 18 éven aluli, és csak 1% a 13 éven aluli fiú![101]

Ugyanerről a tárgyról *E. F. Sanderson* úr, az attercliffe-i Sanderson, Bros. et Co. Acél-, Henger- és Kovácsművek cég tagja, ezt jelenti ki: „Nagy nehézségek fakadnának a 18 éven aluli fiúk éjszakai munkájának *megtiltásából*; a fő nehézség a költségek növekedése volna, amit a fiúk munkájának férfiak munkájával való pótlása szükségszerűen maga után von. Hogy ez *mennyire* rúgna, azt nem tudom megmondani, de valószínűleg *nem* lenne *annyi*, hogy a gyáros az acél árát emelhesse, s következésképpen a *veszteség* reá hárulna, mert a férfiak (mily konok népség!) ezt természetesen vonakodnának viselni." Sanderson úr nem tudja, mennyit fizet a gyerekeknek, de „talán heti 4—5 shillinget keresnek fejenként... A fiúk munkája olyan, hogy *általában* („generally"; persze, nem minden „külön" esetben) *erejük éppen elég hozzá*, s következésképpen a *férfiak nagyobb erejéből nem folynék nyereség, ami a veszteségért kárpótolna*, vagy csak abban a kevés esetben, amikor a fém igen nehéz. A férfiaknak sem lenne ínyére, hogy nincsenek fiúk a kezük alatt, a férfiak ugyanis kevésbé engedelmesek. Ezenkívül a fiúknak fiatalon kell elkezdeniök, hogy a szakmát megtanulják. A fiúknak puszta nappali munkára való korlátozása *ennek* a célnak nem felelne meg." És miért nem? Miért nem tanulhatják meg a fiúk nappal a mesterségüket? Mivel okolod meg? „Mert ezáltal azok a férfiak, akik heti váltásban hol nappal, hol éjszaka dolgoznak, csoportjuk gyerekeitől erre az időre elválasztva, elvesztenék fele profitjukat, amelyet belőlük merítenek. Az oktatás ugyanis, amelyben a fiúkat részesítik, beszámít e fiúk munkabérébe, s ezért ez lehetővé teszi a férfiak számára, hogy a fiúk

[100] „Fourth Report etc. 1865". 80, XVI. old.
[101] Ugyanott, 82, XVII. old.

munkáját olcsóbban kapják meg. Minden férfi elveszítené fele profitját." (Más szóval, Sanderson úrék kénytelenek lennének a felnőtt férfiak munkabérének egy részét saját zsebükből kifizetni, ahelyett, hogy a fiúk éjjeli munkájával fizetnék. *Sanderson úrék profitja* ebben az esetben valamelyest csökkenne, és *ez a Sanderson-féle jó oka* annak, hogy a fiúk miért *nem tudják nappal megtanulni* mesterségüket[102]. Ezenkívül ez rendszeres éjszakai munkát hárítana a férfiakra, akiket most a fiúk váltanak, s ezt ők nem bírnák ki. Röviden és velősen, *a nehézségek olyan nagyok lennének*, hogy valószínűleg *az éjjeli munka teljes megszüntetésére* vezetnének.) „Magát az acél termelését illetően — mondja E. F. Sanderson — ez a legcsekélyebb különbséget sem jelentené, *de!*" De Sanderson úréknak többet kell tenniök, mint acélt csinálni. Az acélcsinálás puszta ürügy a többletcsinálásra. Az olvasztókemencéknek, hengerműveknek stb., az épületeknek, a gépeknek, a vasnak, a szénnek stb. többet kell tenniök, mint acéllá változni. Azért vannak meg, hogy többletmunkát szívjanak magukba, és 24 óra alatt természetesen többet szívnak magukba, mint 12 alatt. Isten és jog szerint valóban a nap teljes huszonnégy órájára *utalványt* adnak Sandersonéknak bizonyos számú kéz munkaidejére, és mihelyt munkát felszívó funkciójuk megszakad, *elvesztik* tőkejellegüket, vagyis Sandersonék számára *tiszta veszteséget* jelentenek. „*De akkor veszteség* származnék abból a sok drága gépi berendezésből, amely fele időn át parlagon heverne; s egy olyan terméktömeghez, amilyet *nekünk* a *jelenlegi rendszer* mellett módunkban áll szolgáltatni, meg kellene kettőznünk helyiségeinket és gépeinket, ami megkettőzné a kiadást." De miért tartanak igényt éppen ezek a Sandersonék kiváltságra más tőkésekkel szemben, akik csak nappal dolgoztathatnak, s akiknek épülete, gépi berendezése, nyersanyaga ezért éjszaka „parlagon" hever? „Igaz — feleli *E. F. Sanderson* az összes Sandersonok nevében —, igaz, hogy a parlagon heverő gépi berendezés okozta *veszteség* minden üzemet érint, ahol csak nappal dolgoznak. *De* az olvasztókemencék használata a mi esetünkben extra-veszteséget okozna. Ha üzemben tartjuk őket, akkor tüzelőanyagot pocsékolunk (ahelyett, hogy, mint most, a munkások életanyagát *pocsékolnák)*, ha pedig nem tartjuk őket üzemben, akkor ez időveszteséget jelent a tűz újbóli meggyújtásakor és a szükséges hőfok elérésénél (míg az alvási idő elvesztése, még a nyolcéveseké is, munkaidő-nyereséget jelent a Sander-

[102] „A mi reflexiókban gazdag és okoskodó korunkban még nem sokra kellett, hogy vigye az, aki nem tud mindenre, még a legrosszabb és legfonákabb dologra is *jó okot* megadni. Mindent, amit a világban elrontottak, jó okokból rontottak el" (*Hegel:* „Enzyklopädie". Erster Teil. „Die Logik". 249. old. [magyarul: 203. old.]).

son-nemzetsegnek), es maguk a kemencek is szenvednenek a hőmersekletváltozastol" (mig ugyanezek a kemencek mitsem szenvednek a munka nappali es ejjeli valtasatol)[103]

5 A normalmunkanapert vivott harc Kenyszertorvenyek a munkanap meghosszabbitasara a XIV. szazad kozepetol a XVII szazad vegeig

„*Mi egy munkanap?*" Mekkora idon at fogyaszthatja a toke a munkaerot, amelynek napi erteket megfizeti? „Meddig *hosszabbithato meg* a munkanap a maganak a munkaeronek ujratermelesehez szukseges munkaidőn tul? Ezekre a kerdesekre, lattuk, *a toke* igy

[103] „Children's Employment Commission IV Report, 1865' 85 old Az *uveggyáros* urak ama hasonlo gyenged meggondolásaira, hogy *lehetetlen* a gyerekeknek „*rendszeres etkezesi időt*' adni, mert igy a kemencek által kisugárzott *hő* bizonyos *mennyisége* „*tiszta veszteség*' lenne, vagyis „*elpocsekolodnek*", a kovetkezoképpen felel *White* vizsgalobiztos, akit — *Ure ral, Seniorral stb* es vekonypenzű nemet szajkózóikkal, *Roscherrel* stb ellentétben — egyáltalaban nem hatott meg a tőkeseknek *a sajat penzuk* kiadasában tanusitott „onmegtartóztatása', „lemondása' es „takarekossága', és az *emberelettel* valo timur tamerlani „pazarlása' „Lehetséges, hogy *bizonyos mennyisegu hő*, a jelenleg szokásos merteken felül, *elpocsekolódik* a *rendszeres étkezési idők* biztositása folytán, de ez még *penzertekben* is semmiseg *az életerőnek ahhoz az elpocsekolasahoz* („the waste of animal power) képest, ami most abból ered, hogy szerte a királysagban az uveghutákban foglalkoztatott és novésben levó gyermekeknek annyi nyugalmuk sincs, hogy eledeluket kenyelmesen elfogyasszák es megemésszek' (ugyanott, XLV old) S mindez a „haladás éveben", 1865 ben tortenik! Az emeles és a cipeles kozben kifejtett erőrol nem is beszelve, az ilyen gyermek a palackokat es flintüveget keszito hutákban munkájának folyamatos végzése soran 15—20 (angol) merfoldet gyalogol 6 ora alatt! A munka pedig gyakran 14—15 ora hosszat tart! Sok ilyen üveghutában, akár a moszkvai fonodakban, a *hatorás váltasok* rendszere uralkodik „A heti munkaidő folyaman hat ora a leghosszabb meg nem szakitott pihenési időszak, s ebből még levonando a gyarbamenes és a hazatérés, a mosdas, az oltozkodés, a táplalkozás által felemésztett idő Igy valoban csak a legrovidebb ido marad pihenesre Nincs idő játékra es friss levegore, hacsak nem az alvás rovására, amely annyira nélkülozhetetlen az ilyen forroságban ilyen megeroltető munkát vegzo gyermekeknek S még a rovid alvást is megzavarja az, hogy a gyermeknek ejjel magatol kell felébrednie, nappal viszont a kulső zaj ebreszti fel" *White* ur eseteket sorol fel, hogy egy fiu 36 órát dolgozott egyvégteben, más esetekben *12 eves* fiuk *éjjel 2 óráig* robotolnak, s aztán a hutaban alszanak *reggel 5 ig* (3 orát!), hogy ujra kezdjék a nappali munkát! „Az a munkatomeg — mondják az általános jelentes szerkesztői, Tremenheere es Tufnell — amelyet fiuk, leányok és asszonyok nappali vagy éjszakai munkakotelékuk (*„spell of labour"*)* folyamán végeznek, mesébe illő" (ugyanott, XLIII es XLIV old) Ekozben, meglehet, a „lemondással *teli*" üvegtőke késő este, portói bortol mámorosan tántorog klubjából hazafelé, s hülyén dünnyogi maga elé „Britons never, never shall be slaves!" [A britek soha soha nem lesznek rabszolgák]

* Lefordíthatatlan szójáték Marx az angol „spell" szót „Bann"-nal fordítja, mindkét szó egyaránt jelent csoportot, kényszert és elvarázsoltságot — *Szerk.*

felel: A munkanap naponta teljes *24 órából* áll, levonva ebből azt a kevés pihenőórát, amely nélkül a munkaerő teljességgel felmondja megújuló szolgálatát. Először is magától értetődik, hogy a munkás egész élete folyamán *semmi más, csak munkaerő*, hogy ezért *teljes rendelkezésre álló ideje* természet és jog szerint *munkaidő*, tehát a *tőke önértékesítéséhez* tartozik. Az emberi művelődésre, szellemi fejlődésre, a szociális funkciók teljesítésére, a társas érintkezésre, a fizikai és szellemi életerők szabad játékára fordított idő, sőt a vasárnap ünnepi ideje — még a szombatnapot megszentelők országában is[104] — merő *lárifári!* De mértéktelen, vak törekvésében, a többletmunkára irányuló olthatatlan farkasétvágyában a tőke átgázol a *munkanap maximális korlátain — nemcsak az erkölcsi, hanem a tisztán fizikai korlátain is.* Bitorolja a test növekedésére, fejlődésére és egészségének fenntartására szolgáló időt. Elrabolja a szabad levegő és a napfény fogyasztásához szükséges időt. Lecsipeget az étkezési időből, s azt, hacsak lehet bekebelezi magába a termelési folyamatba; úgyhogy a munkásnak, mint puszta termelési eszköznek, úgy adják a táplálékot, mint a kazánnak a szenet, a gépnek a zsírt vagy az olajat. Az életerő gyűjtésére, megújítására és felfrissítésére szolgáló egészséges alvást annyi óráig tartó dermedtségre redukálja, amennyit egy abszolút kimerült szervezet újjáéledése nélkülözhetetlenné tesz. Ahelyett, hogy a munkaerő normális fenntartása határozná meg a munkanap korlátját, itt, megfordítva, a naponta lehetséges legnagyobb munkaerőkifejtés — bármilyen betegesen erőltetett és kínos is az — határozza meg a munkás pihenőidejének korlátját. A tőkét nem érdekli a *munkaerő élettartama.* Kizárólag az egy munkanap alatt folyósítható munkaerő-maximum érdekli. E célját a *munkaerő élettartamának megrövidítése* útján éri el, mint ahogy a kapzsi gazda a talaj termékenységének *megrablása* útján ér el fokozott terméshozamot.

[104] Angliában például némely vidéki helyen még mindig fogházbüntetéssel sujtanak egy-egy munkást, mert azzal, hogy a háza előtti kertecskéjében dolgozott, megszentségtelenítette a szombatnapot. Ugyanezt a munkást szerződésszegés miatt *megbüntetik*, ha vasárnap — még ha vallásos hóbortból is — elmarad a fém-, papír-, vagy üveggyárból. Az ortodox parlament nem vesz tudomást a szombatnap megszentségtelenítéséről, ha ez a tőke „értékesülési folyamatában" történik. Egy emlékiratban *(1863 augusztus)*, amelyben a londoni *halas- és baromfiboltokban foglalkoztatott napibéresek a vasárnapi munka eltiltását* kérik, az olvasható, hogy munkájuk a hét első hat napján átlagosan napi 15, vasárnap pedig 8—10 óra hosszat tart. Az emlékiratból egyúttal kivehető, hogy kiváltképpen az Exeter Hall-i *arisztokrata szenteskedők* raffinált inyencsége ösztönzi ezt a „vasárnapi munkát". E „szentek", akik oly buzgók „in cute curanda" [porhüvelyük gondozásában], kereszténysi mivoltukat igazolják azzal a megadással, amellyel mások túlmunkáját, nélkülözéseit és éhezését elviselik. Obsequium ventris *istis* (a munkások számára) perniciosius est [A dőzsölés számukra ártalmasabb].

A tőkés termelés tehát — amely lényegében értéktöbblet termelése, többletmunka felszívása — a munkanap meghosszabbításával nemcsak az emberi munkaerő *elsatnyulását* termeli, megrabolva ezt fejlődésének és működésének normális erkölcsi és fizikai feltételeitől. *Magának a munkaerőnek idő előtti kimerülését és elhalását is termeli*[105]. Meghosszabbítja a munkás *termelési idejét* egy adott időszakban, azáltal, hogy megrövidíti *életének idejét.*

A munkaerő értéke azonban magában foglalja a munkás újratermeléséhez, illetve a munkásosztály szaporodásához szükséges áruk értékét. Ha tehát a munkanap természetellenes meghosszabbítása — amire a tőke mértéktelen önértékesítési vágyától hajtva szükségszerűen törekszik — megrövidíti az egyes munkások életidejét, s ezzel munkaerejük tartamát, akkor az elkopottak gyorsabb pótlására lesz szükség, tehát nagyobb kopási költségeknek kell belekerülniök a munkaerő újratermelésébe, egészen úgy, ahogyan egy gép naponta újratermelendő értékrésze annál nagyobb, mennél gyorsabban kopik. Úgy látszik tehát, hogy a tőkének saját érdeke is a *normálmunkanaphoz* fűződik.

A rabszolgatartó úgy vásárolja munkását, mint a lovát. Rabszolgájának elvesztésével tőkét veszít el, amelyet a rabszolgapiacon való új kiadással kell pótolnia. De: „Georgia rizsföldjei és a Mississippi mocsarai lehet, hogy végzetesen romboló hatással vannak az emberi alkatra; mégis, az emberéletben véghezvitt pusztítás nem olyan nagy, hogy ne lehetne pótolni Virginia és Kentucky élettől duzzadó néger-telepeiből. A gazdasági szempontok, amelyek valamelyes biztosítékot nyújthatnának a rabszolgával való emberi bánásmódra, amennyiben az úr érdekét a rabszolga fenntartásával azonossá teszik, a rabszolgakereskedelem bevezetése után éppen fordítva, a rabszolga legvégletesebb tönkretételének okaivá alakulnak át; mert mihelyt a rabszolga helye idegen néger-telepekről való pótlással betölthető, *kevésbé fontos lesz az, hogy élete meddig tart, mint az, hogy amíg tart, mennyire termelékeny.* Ezért a rabszolgákat importáló országokban alapelve a rabszolgagazdaságnak, hogy a leghatásosabb gazdálkodás az, ha a lehetséges legrövidebb idő alatt a lehető legnagyobb teljesítményt préselik ki az emberi baromból (human cattle). Éppen a trópusi művelésben, ahol az évi profitok gyakran az ültetvények összértékéjével egyenlők, ott áldozzák fel a négerek életét a legkíméletlenebbül. Nyugat-India földművelése, amely évszázadok óta mesébe-

[105] „Előző jelentéseinkben közöltük különböző tapasztalt gyárosok megállapításait arról, hogy a túlórák . . . minden bizonnyal *az emberek munkaerejének idő előtti kimerüléséhez vezetnek.*" „Child. Empl. Comm. IV. Report. 1865". 64, XIII. old.

illő gazdagság bölcsője, az afrikai faj millióit nyelte el. Manapság Kubában, melynek jövedelmeit milliókban számlálják, s amelynek ültetvényesei fejedelmek, látjuk, hogy a rabszolgák osztálya nemcsak a leggorombább táplálékot kapja és a legkimerítőbb, szakadatlan robotot végzi, hanem egy nagy része a *túlmunka lassú torturájába, az alvás és pihenés hiányába* évente egyenesen belepusztul"[106].

Mutato nomine de te fabula narratur! [Más néven rólad szól a mese!] Rabszolgakereskedelem helyett mondj munkapiacot, Kentucky és Virginia helyett mondj Írországot és Anglia, Skócia meg Wales földművelő kerületeit, Afrika helyett Németországot! Hallottuk, hogy a túlmunka mint ritkítja a londoni pékek sorait, s mégis, a londoni munkapiac állandóan túl van telítve a pékipar német és más nemzetiségű halottjelöltjeivel. A fazekasság, mint láttuk, egyike a legrövidebb élettel járó iparágaknak. Hiány van ezért fazekasokban? *Josiah Wedgwood*, a modern fazekasság feltalálója, származását tekintve maga is közönséges munkás, 1785-ben kijelentette az alsóház előtt, hogy az egész ipar 15—20 000 személyt foglalkoztat[107]. 1861-ben Nagy-Britanniában ez iparnak csupán a városi központjaiban a népesség száma 101 302 volt. „A pamutipar 90 éves . . . Az angol faj három nemzedéke alatt a pamutipari munkások kilenc nemzedékét fogyasztotta el"[108]. Mindenesetre a lázas fellendülés egyes korszakaiban a munkapiacon aggasztó hézagok mutatkoztak. Így például 1834-ben. De akkor a gyáros urak javasolták a Poor Law Commissionereknek [a szegénytörvény-biztosoknak], hogy a földművelő kerületek „túlnépességét" küldjék északra, s kijelentették, hogy „*a gyárosok ezt felszívnák és elfogyasztanák.* Pontosan ezek voltak a saját szavaik"[109]. „Ügynököket bíztak meg Manchesterben a Poor Law Commissionerek beleegyezésével. A mezőgazdasági munkásokról lajstromokat készítettek, s ezeket átadták az ügynököknek. A gyárosok megrohanták az irodákat, a nekik megfelelőket kiválogatták, majd a családokat útnak indították Dél-Angliából. Ezeket az embercsomagokat címkékkel ellátva, mint megannyi árubálát, csatornán és teherkocsin szállították — egyesek gyalog csellengtek utánuk, és sokan eltévedve, az éhségtől félholtan bolyongtak szerte az ipari kerületekben. A dolog valóságos kereskedelmi ággá fejlődött. Az alsóház nehezen fogja ezt elhinni. E szabályos kereskedelem, ez az emberhússal való kufárkodás tovább

[106] *Cairnes:* „The Slave Power". 110, 111. old.

[107] *John Ward:* „History of the Borough of Stoke-upon-Trent". London 1843. 42. old.

[108] Ferrand beszéde a „House of Commons"-ban [az alsóházban] *1863 április 27-én.*

[109] Ugyanott.

folyt; az embereket a manchesteri ügynökök megvették, és eladták a manchesteri gyárosoknak, éppoly szabályosan, mint ahogy négereket adnak el a déli államok gyapotültetvényeseinek ... *Az 1860-as év* jelentette a pamutipar delelőjét ... Megint hiány volt kezekben. A gyárosok megint a húsügynökökhöz fordultak ... és ezek átkutatták Dorset dünéit, Devon dombjait és Wilts síkságait, de a túlnépesség már felemésztődött." A „Bury Guardian" azon siránkozott, hogy 10 000 pótlólagos kezet lehetett volna az angol-francia kereskedelmi szerződés megkötése után *felszívni*, s hogy nemsokára 30 vagy 40 000-rel többre lesz szükség. Miután a húskereskedelem ügynökei és alügynökei 1860-ban meglehetősen eredménytelenül fésülték át a földművelő kerületeket, „egy gyárosküldöttség *Villiers* úrhoz, a Poor Law Board [a szegénytörvény-hatóság] elnökéhez folyamodott, s kérte, engedélyezze megint, hogy szegény- és árvagyermekeket kaphassanak a workhouse-okból [dologházakból]"[110].

[110] Ugyanott. Villiers legjobb akarata ellenére is „törvényileg" abban a helyzetben volt, hogy a gyárosok kérését vissza kellett utasítania. Az urak mégis elérték céljukat a *helyi* szegényügyi hatóságok szolgálatkészsége folytán. *A. Redgrave* úr, gyárfelügyelő, biztosít arról, hogy ez alkalommal az a rendszer, mely szerint az árvák és a pauperek gyermekei „törvényesen" *apprentice-eknek* (tanoncoknak) számítanak, „nem járt a régi visszásságokkal" — (e „visszásságokkal" kapcsolatban v. ö. *Engels*: „Die Lage der arbeitenden Klasse etc.") —, ámbár, minden bizonnyal, egy ízben „visszaéltek a rendszerrel, azoknak a leányoknak és fiatal asszonyoknak az esetében, akiket Skócia földművelő kerületeiből hoztak Lancashire-be és Cheshire-be". E „rendszer" szerint a gyáros meghatározott időszakra szóló szerződést köt a szegényházi hatóságokkal. Táplálja, ruházza és elszállásolja a gyermekeket, és egy kis pénzbeli ráadást is ad nekik. *Redgrave* úr következő megjegyzése furcsán hangzik, kivált ha meggondoljuk, hogy az 1860-as esztendő még az angol pamutipar virágzási évei között is párját ritkítja, s a munkabérek ezenkívül magasak voltak, mert a kivételes munkakereslet kielégítését akadályozta Írország elnéptelenedése, az angol és skót földművelő kerületekből Ausztráliába és Amerikába irányuló példátlan kivándorlás, egyes angol földművelő kerületekben pedig — részint az életerő szerencsésen elért megtörése miatt, részint amiatt, hogy a rendelkezésre álló népességet az emberhús-kereskedők már korábban lefölözték — a *népesség pozitív csökkenése*. S mindennek ellenére *Redgrave* úr ezt mondja: „Az effajta munkát (a szegényházi gyerekekét) mégis csak akkor keresik, ha mást nem lehet találni, mert ez *drága munka* (high-priced labour). Egy 13 éves fiú szokásos munkabére körülbelül heti 4 shilling; de 50 vagy 100 ilyen fiút elszállásolni, ruházni, táplálni, orvosi segélyben és megfelelő felügyeletben részesíteni, és ezenfelül egy kis pénzbeli ráadást adni nekik, lehetetlen fejenként heti 4 shillingből" („Rep. of the Insp. of Factories for 30th April 1860". 27. old.). Redgrave úr elfelejti megmondani, hogyan nyújthatja maga a munkás mindezt a *maga* gyermekeinek a 4 shilling bérből, ha a gyáros nem tudja megtenni 50 vagy 100 gyereknél, akik *közösen* laknak, esznek és közös felügyelet alatt állnak. A szövegből való téves végkövetkeztetések elhárítására meg kell itt még jegyeznem, hogy *az angol pamutipart*, amióta az 1850. évi gyári törvény, s annak munkaidő-szabályozása stb. alá vetették, az angol *mintaiparnak* kell tekinteni. Az angol pamutipari munkás minden szempontból magasabban áll, mint a kontinensen élő sorstársa.

A *tapasztalat* a tőkés számára általánosságban véve azt mutatja, hogy állandó túlnépesség van, azaz túlnépesség van a tőke pillanatnyi értékesülési szükségletéhez viszonyítva, ámbár ez satnya, éltüket hamar leélő, egymást gyorsan kiszorító, úgyszólván éretlenül leszedett emberi nemzedékekből tevődik össze[111]. A tapasztalat az értelmes megfigyelő számára a másik oldalon mindenesetre megmutatja, hogy a tőkés termelés — amely, ha történetileg nézzük, csak a minapról kelteződik — milyen gyorsan és mélyen ragadta meg gyökerében a nép életerejét, hogy az ipari népesség elkorcsosulását csak természetesen tenyésző életelemeknek a faluról való állandó felszívása lassítja, s hogy maguk a falusi munkások is, a szabad levegő, s a köztük oly mindenhatóan érvényesülő principle of natural selection [természetes kiválogatódás elve] ellenére, amely csak a legerőteljesebb egyéneket engedi felülkerekedni, már romlásnak indulnak[112]. A tőkét — amelynek oly „jó okai" vannak az őt körülvevő munkásnemzedék szenvedéseinek letagadására — gyakorlati mozgásában éppolyan kevéssé és éppolyan nagyon befolyásolja az emberiség jövendő elrothadásának és a végül mégis feltartóztathatatlan elnéptelenedésnek a kilátása, mint az a lehetőség, hogy a Föld beleesik a Napba. Minden részvényszédelgésben mindenki tudja, hogy a viharnak egyszer ki kell törnie, de mindenki azt reméli, hogy a villám

„A porosz gyári munkás legalább 10 órával többet dolgozik hetenként angol vetélytársánál, s ha saját szövőszékén, otthon foglalkoztatják, akkor pótlólagos munkaóráinak még ez a korlátja is elesik" („Rep. of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1855". 103. old.). A fent említett Redgrave gyárfelügyelő az 1851. évi ipari kiállítás után beutazta a kontinenst, jelesül Franciaországot és Poroszországot, hogy megvizsgálja az ottani gyári állapotokat. A porosz gyári munkásról ezt mondja: „Olyan bért kap, amely elégséges arra, hogy megszerezze egyszerű táplálékát, s azt a kevés kényelmet, amelyhez hozzászokott, s amellyel beéri ... Rosszabbul él és keményebben dolgozik, mint angol vetélytársa" („Rep. of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853". 85. old.).

[111] „A túldolgoztatottak megdöbbentő gyorsasággal halnak meg; de azoknak a helye, akik elpusztulnak, azonnal betöltődik, és a *személyek gyakori váltakozása* nem idéz elő változást a színpadon." „England and America". London 1833. I. köt. 55. old. (Szerzője *E. G. Wakefield.*)

[112] Lásd „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council 1863", közzétették Londonban 1864-ben. Ez a jelentés éppen a mezőgazdasági munkásokról szól. „Sutherlandet olyan grófságnak ábrázolták, amely nagy mértékben tökéletesedett. Egy legutóbbi vizsgálat azonban kiderítette, hogy itt, ezekben a szép férfiairól és bátor katonáiról egykor oly híres kerületekben, a lakosok sovány és satnya fajjá korcsosultak. A legegészségesebb helyeken, a tengerre néző domboldalakon, a gyermekek arca oly keskeny és halvány, amilyen csak egy londoni sikátor bűzhödt légkörében lehet" (*Thornton:* „Overpopulation etc." 74, 75. old.). Valóban arra a 30 000 „gallant highlander"-re [derék felföldire] hasonlítanak, akiknek Glasgow a maga wyndjeiben [sikátoraiban] és close-aiban [zugutcáiban] prostituáltakkal és tolvajokkal vet közös ágyat.

felebarátjába vág bele, miután ő maga már felfogta és biztonságba helyezte az aranyesőt. *Apres moi le déluge!* [Utánam az ozonvíz!] — ez minden tőkés és minden tőkésnemzet jelszava. A tőke tehát nincs tekintettel a munkás egészségére és élettartamára, *hacsak a társadalom nem kényszeríti rá, hogy tekintettel legyen*[113]. A fizikai és szellemi elsatnyulás, az idő előtti halál, a túlmunka gyotrelme miatti panaszokra ezt válaszolja: Kínozzon e kín bennunket, mely gyonyorunk (a profitunk) noveli?* Nagyjaban és egészében azonban ez nem is az egyes tőkés jó- vagy rosszakaratától fugg. A *szabadverseny a tőkés termelés bensó torvényeit* az egyes tőkéssel szemben mint *kulso kényszertorvényt* érvényesíti[114].

Egy normálmunkanap megállapítása a tőkés és a munkas kozott sokszáz éven át folyó harcnak az eredménye. E harc tortenete azonban két *ellentetes* áramlatot mutat. Hasonlítsuk ossze peldául korunk angol gyári torvényhozását a XIV. századtól egészen a XVIII. század kozepéig hozott angol munka-statútumokkal[115]. Míg a modern gyári

[113] „Ámbár a nepesség egészsege a nemzeti tóke oly fontos eleme, attól tartunk, be kell vallanunk, hogy a tőkések egyáltalán nem buzgolkodnak azon, hogy e kincset megorizzek és becsben tartsák ... A munkások egeszségenek tekintetbevételét rákényszerítették a gyárosokra" (*„Times", 1861 november 5).* „West Riding férfiai az emberiseg posztokészítói lettek ... a munkásnép *egészségét* feláldozták, és néhány nemzedék alatt a faj elkorcsosult volna, de visszahatás kovetkezett be. A gyermekmunka óráit korlátozták stb." („Report of the Registrar-General for October 1861".)

* *Goethe:* „An Suleika". Ford. Devecseri Gábor. — *Szerk.*

[114] Ezért peldául azt látjuk, hogy 1863 *elején* 26 cég, melyek Staffordshire-ben kiterjedt fazekasuzemekkel rendelkeztek, koztuk J. Wedgwood és Fiai is, emlékiratban *kérelmezte „az allam erőszakos beavatkozását".* A „más tőkésekkel való konkurrencia" nem engedi meg nekik a gyermekek munkaidejenek stb. *„önkéntes"* korlátozását. „Bármennyire fájlaljuk is a fent emlitett bajokat, ezeket *lehetetlen* volna megakadályozni *a gyárosok között kötendő bármiféle megállapodással* ... Mindezeket a szempontokat tekintetbe véve, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy *kényszertörvényre* van szukség" („Child. Empl. Comm. 1st Rep. 1863". 322. old.).

Potlás a 114. jegyzethez. Sokkal csattanósabb példával szolgált a kozelmúlt. A gyapotárak magassaga egy lázas uzleti idoszakban a blackburni pamutszovődék tulajdonosait arra indította, hogy gyáraikban kozos megállapodással a munkaidőt egy meghatározott ideig megrovidítsék. Ez az idő korulbelul november végén (1871) járt le. Ekozben a gazdagabb gyárosok, akik a szovodevel fonodát egyesítenek, a megállapodás előidézte termeléskiesést arra használták fel, hogy saját uzletuket kiterjesszék, és igy a kis munkáltatók rovására nagy profitokat vágjanak zsebre. Az utóbbiak ekkor szorultságukban — a gyári munkásokhoz fordultak, felszólították őket arra, hogy komoly agitációt fejtsenek ki a kilencoras munkanapért, és pénzbeli hozzájárulást igértek erre a célra!

[115] E munkás-statútumokat, amelyek egyidejűleg Franciaországban, Németalföldon stb. is fellelhetők, Angliában csak 1813-ban torolték el formálisan, miután a termelési viszonyok már régen félretolták őket.

törvény a munkanapot erőszakosan *megrövidíti*, e statútumok arra törekszenek, hogy erőszakosan *meghosszabbítsák* azt. Mindenesetre a tőke *igényei* embrióállapotában — amidőn még csak *lesz*, amidőn tehát még nem pusztán a gazdasági viszonyok hatalmával, hanem az államhatalom segítségét is igénybe véve biztosítja magának elegendő mennyiségű többletmunka felszívásának jogát — teljességgel szerények, ha összehasonlítjuk őket azokkal az *engedményekkel*, amelyeket férfikorában morogva és vonakodva meg kell tennie. Évszázadokba kerül, míg a „szabad" munkás a fejlett tőkés termelési mód következményeképp *önként* hajlandó lesz, azaz *társadalmilag* kényszerül arra, hogy szokásos létfenntartási eszközeinek áráért *életének egész tevékeny idejét*, sőt magát a munkaképességét, elsőszülöttségi jogát egy tál lencséért eladja. Ezért természetes, hogy *a munkanapnak az a meghosszabbítása*, amelyet a tőke a XIV. század közepétől a XVII. század végéig államhatalmilag a *teljeskorú munkásokra ráerőszakolni* törekszik, körülbelül egybeesik a *munkaidőnek* azzal a *korlátjával*, amelyet a XIX. század második felében itt-ott államilag emeltek a *gyermekvér* tőkévé változtatása elé. Ami manapság például *Massachusetts* államban, az észak-amerikai köztársaság mostanáig legszabadabb államában a 12 éven *aluli* gyermekek munkájának állami korlátjaként van proklamálva, Angliában még a *XVII. század közepén* életerős kézművesek, tagbaszakadt béresek és óriástermetű kovácsok normális munkanapja volt[116].

Az első „Statute of Labourers"-nek [munkás-statútumnak] (23 Edward III. 1349*) közvetlen ürügye (nem *oka*, mert az effajta törvényhozás évszázadokon át tartott ez ürügy megszűnése után is) az a nagy pestis volt, amely megtizedelte a lakosságot, úgy, hogy — mint egy tory író mondja — „munkásokat *ésszerű árakon* (azaz olyan árakon, amelyek alkalmazóiknak ésszerű mennyiségű többletmunkát biztosítanak) munkába állítani valóban elviselhetetlenül nehézzé

[116] „Egyetlen *12 éven aluli* gyermeket se foglalkoztassanak valamely ipari üzemben *egy nap 10 óránál tovább*." „General Statutes of Massachusetts". 63, ch. 12. (E rendeleteket 1836 és 1858 között bocsátották ki.) „A napi 10 órás időszak alatt elvégzett munkát minden pamut-, gyapjú-, selyem-, papír-, üveg- és lengyárban, illetve a vas- és fémipari üzemekben törvényes napi munkának kell tekinteni. És elrendeljük, hogy ezután egyetlen kiskorút, akit valamely gyárban alkalmaznak, se tartsanak benn, vagy kötelezzenek arra, hogy naponként 10 óránál, illetve hetenként 60 óránál tovább dolgozzék; és hogy ezután egyetlen kiskorút se vegyenek fel munkásnak 10 éven alul ez államban." „State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc." § 1 and 2 (1855 március 11-i törvény). „Egyetlen 12 éves korát elért és 15 év alatt levő kiskorút se foglalkoztassanak valamely ipari üzemben *egy nap 11 óránál tovább*, sem *reggel 5 óra előtt, sem este ½8 óra után*." „Revised Statutes of the State of Rhode Island etc." ch. 39. § 23, 1st. Júly 1857.

* III. Edward uralkodásának 23. esztendejéből való törvény. — *Szerk.*

vált"[117]. Az ésszerű munkabéreket ezért kényszertörvényekkel diktálták, éppúgy, mint a munkanap határát. Ez utóbbi pont, s itt csak ez érdekel bennünket, megismétlődik az 1496. évi statútumban (VII. Henrik alatt). *Minden kézműves* (artificer) és *mezőgazdasági munkás* munkanapjának akkoriban márciustól szeptemberig reggel 5 órától este 7—8 óráig kellett tartania — bár ezt sohasem vitték keresztül —, de az étkezési idő reggelire 1 óra, ebédre $1^1/_2$ óra és uzsonnára $^1/_2$ óra volt, tehát éppen *kétszer annyi*, mint a most érvényes gyári törvény szerint[118]. Télen reggel 5 órától besötétedésig kellett dolgozni, ugyanezekkel a megszakításokkal. *Erzsébetnek egy 1562.* évi *statútuma* a munkanap hosszát *valamennyi* „napi vagy heti bérért szegődtetett" munkás számára érintetlenül hagyja, de a közöket korlátozni igyekszik nyáron $2^1/_2$ órára, és télen 2 órára. Az ebéd csak egy óra hosszat tartson, s „a félórás délutáni alvás" csak május közepétől augusztus közepéig engedtessék meg. Minden óra távollétért 1 pennyt (mintegy 8 pfenniget) vonjanak le a bérből. A gyakorlatban azonban e viszony a munkások számára sokkal kedvezőbb volt, mint az, amelyet a statútumok könyve megszabott. A politikai gazdaságtan atyja, és bizonyos mértékig a statisztika feltalálója, *William Petty*, ezt mondja egyik írásában, amelyet a XVII. század utolsó harmadában tett közzé: „A munkások (labouring men, akkoriban tulajdonképpen mezőgazdasági munkások) *napi 10 órát dolgoznak*, és hetenként hússzor étkeznek, tudniillik munkanapokon háromszor és vasárnap kétszer; amiből világosan látható, hogy ha pénteken este böjtölni akarnának és *másfél óra alatt* akarnának *megebédelni*, amihez most két óra kell nekik, *11-től 1 óráig*, ha tehát $^1/_{20}$-dal többet dolgoznának és $^1/_{20}$-dal kevesebbet fogyasztanának, akkor a fent említett adó tizedrészét elő lehetne teremteni"[119]. Nem volt-e igaza *dr. Andrew Ure-nak*, amikor az 1833.

---

[117] „Sophisms of Free Trade". 7. kiad. London 1850. 205. old. Ez a tory egyébként elismeri: „464 évig tartó hosszú időszakon át olyan parlamenti törvények álltak fenn, amelyek a munkabéreket a munkások *rovására*, a munkáltatók *javára* szabályozták. A népesség megnövekedett. E törvények *most már* feleslegessé és terhessé váltak" (ugyanott, 206. old.).

[118] *J. Wade* joggal jegyzi meg e statútummal kapcsolatosan: „Az 1496. évi statútumból kiderül, hogy az élelem egy kézműves jövedelmének $^1/_3$-ával, és egy mezőgazdasági munkás jövedelmének $^1/_2$-ével számított egyenértékűnek, s ez a munkásoknak a mainál nagyobb fokú függetlenségére mutat; jelenleg ugyanis a mezőgazdaságban és az iparban a munkások élelme bérük sokkal nagyobb részét alkotja" (*J. Wade:* „History etc." 24, 25. és 577. old.). Azt a véleményt, hogy ez a különbség az élelmiszerek és a ruhafélék akkori és mostani árviszonyának különbségéből adódik, megcáfolja akár a legfelületesebb pillantás is a „Chronicon Pretiosum etc."-ra, *Fleetwood püspök* írására, 1. kiad. London 1707. 2. kiad. London 1745.

[119] *W. Petty:* „Political Anatomy of Ireland". 1672. 1691-es kiadás, 10. old.

evi tizenketoras torvenyt a sotetseg korszakaba valo visszaesesnek kialtotta ki? Mindenesetre a statutumok es Petty altal emlitett hatarozmanyok az „*apprentice*"-*ekre* [tanoncokra] is ervenyesek Az azonban, hogy mi volt a helyzet a gyermekmunka ugyevel meg a *XVII szazad* vegen is, a kovetkezo panaszbol lathato „Ifjusagunk, itt Angliaban, semmit sem csinal addig az idoig, ameddig tanoncca nem lesz, es azutan termeszetesen hosszu ido — het ev — kell neki, hogy tokeletes kezmuvesse kepezze magat" Nemetorszagot viszont magasztalja, mert ott a gyermekeket a bolcsotol kezdve legalabb „valamelyes foglalkozasra nevelik"[120]

A *XVIII szazad* legnagyobb reszeben, a nagyipar korszakaig, a tokenek Angliában meg nem sikerult a munkaero heti ertekenek megfizetesevel a *munkas egesz hetet* hatalmaba keritenie — *a mezogazdasagi munkasok mindenesetre kivetelek* Azt a korulmenyt, hogy 4 nap berebol egesz heten at megelhettek, a munkasok nem lattak elegseges oknak arra, hogy a tobbi ket napon is dolgozzanak a tokes szamara. Az angol kozgazdaszok egyik szarnya a toke szolgalataban a legduhodtebben hanytorgatta fel ezt az onfejuseget, egy masik szarnyuk a munkasokat vedte Hallgassuk meg peldaul a vitat *Postlethwayt* —

---

[120] „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry London 1689 13 old *Macaulay*, aki az angol tortenelmet whig és burzsoa erdekben helyrehamisította, imigyen szaval „Az a gyakorlat, hogy a gyermekeket ido elótt fogják munkára a XVII szazadban az ipar akkori allapotához képest szinte hihetetlen fokban uralkodott Norwichban, a gyapjuipar szekhelyen, a 6 éves gyermeket munkakepesnek tartottak A kor kulonbozo iroi — koztuk nem egy olyan, akit rendkivul joerzesunek tekintettek —, exultation nel (elragadtatassal) említik azt a tényt, hogy ebben az egyetlen városban a fiuk es leanyok olyan gazdagságot teremtenek, amely saját fenntartasukon felul 12 000 font sterlingre rug egy évben Mennel pontosabban vizsgaljuk a mult tortenetét, annal tobb okot talalunk arra, hogy elvessuk azoknak a nezetet, akik korunkat uj szocialis bajokat termőnek tartják Ami uj, az a bajokat felfedezo ertelem es az oket begyogyíto humanitas („History of England I kot 419 old) *Macaulay* továbba beszámolhatott volna arrol, hogy „rendkivul joérzesú" *amis du commerce* [kereskedelem barátok] a XVII században „exultacioval beszelik el hogyan foglalkoztattak egy hollandiai szegényhazban egy 4 eves gyermeket, es hogy a „vertu mise en pratique [gyakorlatba attett erenv] e peldaja az osszes Macaulay fele humanitariusok irasaiban mintának számított egeszen A Smith idejeig Az igaz, hogy a *manufaktura feltörtevel*, a *kezmuvessegtől* elteroen, megmutatkoznak a nyomai a gyermekek kizsakmanyolásának, amely mindenkor megvolt bizonyos fokig a parasztoknál, mégpedig annal kifejlettebben, mennel kemenyebb volt az iga amely a foldmuvesre nehezedett A *toke tendenciaja* felre nem ismerheto, de maguk a tenyek meg olyan elszigeteltek, mint a ketfeju gyermek jelensege Ezert latnok *amis du commerce* ezeket a tényeket „exultacioval", mint külonosen figyelemre es bámulatra méltokat, a kortársak és az utokor szamára feljegyezték és utánzásra ajánlották Ugyanez a skot tányernyalo es szóvirág *Macaulay* ezt mondja „Manapsag csak visszaesésről hallunk, és csak haladást látunk" Micsoda szem es foleg micsoda ful!

akinek kereskedelmi szótára annak idején ugyanolyan hírnévnek örvendett, mint manapság MacCulloch és MacGregor hasonló írásai — és az „Essay on Trade and Commerce" fentebb idézett szerzője között[121].

Postlethwayt többek között ezt mondja: „E néhány megjegyzést nem zárhatom le úgy, hogy ne vegyek tudomást arról a túl sokak szájából hallott triviális szólamról, amely szerint a munkás (industrious poor), ha 5 nap alatt eleget kereshet ahhoz, hogy megéljen, nem akar teljes 6 napot dolgozni. Ebből annak szükségszerűségére következtetnek, hogy még a szükséges létfenntartási eszközöket is adókkal vagy bármi más eszközzel meg kell drágítani, hogy a kézművest és a manufaktúra-munkást megszakítatlan *hatnapos* heti munkára kényszerítsék. Engedtessék meg nekem, hogy más véleményen legyek, mint e nagy politikusok, akik e királyság *munkásnépességének örökös rabszolgasága* („the perpetual slavery of the working people") *mellett* törnek lándzsát, elfelejtvén a közmondást: «*all work and no play*» (csak munka és semmi játék elbutít). Vajon nem büszkélkednek-e az angolok kézműveseik és manufaktúra-munkásaik zsenialitásával és ügyességével, amelyek eddigelé a brit áruknak általános hitelt és hírnevet szereztek? Vajon minek köszönhető ez? Valószínűleg semmi másnak, mint annak a módnak, ahogyan munkásnépünk, a maga kedve szerint, szórakozni tud. Ha rákényszerítenék őket, hogy az egész évet, *a hétnek mind a hat napját* átdolgozzák, folyvást ismételve ugyanazt a munkát, vajon ez nem tompítaná-e el zsenialitásukat, nem tenné-e bárgyúkká és tunyákká az élénk és ügyes munkásokat; és munkásaink az *ilyen örökös rabszolgaság* következtében vajon nem inkább elveszítenék, semmint fenntartanák hírnevüket? . . Miféle műérzéket várhatnánk el *ilyen keményen meghajszolt állatoktól* (hard driven animals)? . . Sokan közülük annyi munkát végeznek 4 nap alatt, mint egy francia 5 vagy 6 nap alatt. De ha az angoloknak örökös robotosokká kell válniuk, akkor félő, hogy a franciáknál is mélyebbre fajulnak (degenerate). Ha népünk harci bátorságáról híres, nem azt mondjuk-e, hogy ez egyrészt

[121] A munkások vádlói közül a legádázabb az „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc."-nak (London 1770) a szövegben már említett névtelen szerzője. Már korábban is ilyennek mutatkozott „Consideration on Taxes", London 1765. c. írásában. *Polonius Arthur Young*, ez a szédületes statisztikai fecsegő is ugyanide tartozik. A munkások védelmezői közt élen áll: *Jacob Vanderlint* („Money answers all things". London 1734), *Nathaniel Forster* tiszteletes, a teológia tudora („An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions". London 1767), *dr. Price* és nevezetesen *Postlethwayt* is („Universal Dictionary of Trade and Commerce"-ének egy függeléke és „Great Britain's Commercial Interest explained and improved". 2. kiad. London 1755). Magukat a tényeket sok más kortárs író megállapítja, többek között *Josiah Tucker*.

a hasában levő jó angol roastbeefnek és puddingnak, másrészt — s nem kevésbé — alkotmányos szabadságszellemünknek köszönhető? És kézműveseink és manufaktúra-munkásaink nagyobb zsenialitása, energiája és ügyessége miért ne annak a szabadságnak lenne köszönhető, hogy a maguk módján szórakoznak? Remélem, *soha nem fogják elveszíteni ezeket a kiváltságokat, sem a jó életet*, amiből munka-rátermettségük és bátorságuk egyaránt származik!"[122]

Az „Essay on Trade and Commerce" szerzője erre így felel:

„Ha *isteni* elrendelés a hét hetedik napjának megünneplése, akkor ez magában foglalja azt, hogy a hét többi napja a munkáé legyen (úgy érti, a *tőkéé*, mint mindjárt látni fogjuk), s nem lehet kegyetlenségnek szidalmazni isten e parancsolatjának *kikényszerítését* . . . Hogy az emberiség általában természeténél fogva kényelmességre és tunyaságra hajlik, azt végzetesen tapasztaltuk a mi manufaktúra-népségünk viselkedésében, amely *átlagosan nem dolgozik többet heti 4 napnál*, hacsak a létfenntartási eszközök meg nem drágulnak . . . Tegyük fel, hogy egy bushel búza képviseli a munkás valamennyi létfenntartási eszközét, hogy ez 5 shillingbe kerül, és hogy a munkás napi egy shillinget keres munkájával. Akkor csupán 5 napot kell dolgoznia egy héten; csak 4-et, ha bushelje 4 shilling . . . Minthogy azonban a munkabér e királyságban a létfenntartási eszközök árához képest sokkal magasabb, a 4 napot dolgozó manufaktúra-munkásnak olyan pénzfeleslege van, amelyből a hét hátralevő részén dologtalanul él . . . Remélem, eleget mondtam annak megvilágítására, hogy *hetenként 6 napi mérsékelt munka nem rabszolgaság. Mezőgazdasági munkásaink* ennyit dolgoznak, és, minden látszat szerint, a munkások (labouring poor) közül ők a legboldogabbak[123], a *hollandok* pedig a manufaktúrákban teszik ugyanezt, és nagyon boldog népnek látszanak. A *franciák* így tesznek, ha csak közbe nem jön a sok *ünnepnap* . . .[124] De a mi népségünk azt a rögeszmét vette fejébe, hogy őt mint angolt születése jogán megilleti a kiváltság, hogy *szabadabb* és *függetlenebb* legyen, mint (a munkásnép) Európa bármely más országában. Nos, lehetséges, hogy ez az eszme, amennyiben katonáink bátorságára hat, némi haszonnal jár; de mennél keve-

[122] *Postlethwayt*, ugyanott, „First Preliminary Discourse". 14. old.

[123] „An Essay etc." A 96. oldalon ő maga mondja el, hogy már 1770-ben miben állt az angol *mezőgazdasági munkások* „boldogsága". „Munkaerejüket („their working powers") állandóan inuk szakadtáig megfeszítik („on the stretch"); rosszabbul nem élhetnek, mint ahogy élnek („They cannot live cheaper than they do"), s keményebben sem dolgozhatnak" („nor work harder").

[124] A protestantizmus, már azáltal is, hogy csaknem valamennyi hagyományos ünnepnapot munkanappá változtatta, fontos szerepet játszik a tőke keletkezésében.

sebbjük van belőle a manufaktúra-munkásoknak, annál jobb rájuk magukra és az államra nézve. Munkások *sohase* tartsák magukat *függetleneknek elöljáróiktól* („independent of their superiors") ... Kereskedőállamban, amilyen a mienk, ahol az össznépességnek talán $^{7}/_{8}$-a kevés tulajdonnal rendelkezik, vagy semmilyennel sem, rendkívül veszélyes a csőcseléket felbátorítani ...[125] Nem lesz teljes a kúra mindaddig, amíg *ipari szegényeink rá nem állnak, hogy 6 napot dolgozzanak ugyanazért az összegért, amelyet most 4 nap alatt megkeresnek*"[126]. Erre a célra, valamint „a lustálkodás, a kicsapongás és a romantikus szabadság-ábrándozás kiirtására", nemkülönben „a szegényadó csökkentésére, az ipar szellemének emelésére és a *munka árának lenyomására a manufaktúrákban*" a tőkének ez a hűséges Eckartja azt a bevált szert javasolja, hogy az olyan munkásokat, akik a közjótékonyságra szorulnak, egyszóval a paupereket, zárják egy „*eszményi dologházba*" *(an ideal workhouse)*. „Az ilyen házat a *rémület házává (house of terror)* kell tenni"[127]. Ebben a „*rémület házában*", ebben az „*eszményében a workhouse-nak*" [dologháznak] „napi 14 órát" kell dolgozni „beleértve azonban a kellő étkezési időket, úgyhogy *teljes 12 munkaóra* marad"[128].

12 munkaóra naponta az „*eszményi workhouse*"-*ban*, az *1770-es rémület házában!* Hatvanhárom évvel később, *1833-ban*, amidőn az angol parlament négy iparágban *12 teljes munkaórára szállította le* a 13 és 18 év közötti gyermekek munkanapját, úgy látszott, hogy felvirradt az angol ipar ítéletnapja! *1852-ben*, amidőn L. Bonaparte a törvényes munkanap bolygatásával igyekezett megnyerni magának a polgárságot, a francia munkásnép egy emberként kiáltotta: „*A munkanapot 12 órára rövidítő* törvény az egyetlen jó, ami megmaradt számunkra a köztársaság törvényhozásából!"[129] *Zürichben* a 10 évnél

---

[125] „An Essay etc." 15, 41, 96, 97, 55, 57. old.

[126] Ugyanott, 69. old. *Jacob Vanderlint* már 1734-ben kijelentette, hogy a munkásnép lustaságáról szóló tőkéspanasznak egyszerűen az a titka, hogy *ugyanazért a bérért* 4 helyett 6 munkanapra tartottak igényt.

[127] „An Essay etc." 242. old.: „Az ilyen *eszményi dologházat* a «*rémület házává*» kell tenni, nem pedig a szegények menedékévé, ahol bőséges táplálékot, meleg és tisztességes ruhát kapnak és csak keveset dolgoznak."

[128] Ugyanott [260. old.]. „A franciák — mondja — nevetnek a mi lelkes szabadságeszméinken" (ugyanott, 78. old.).

[129] „Kiváltképpen azért tiltakoztak a napi 12 órát meghaladó munka ellen, mert az a törvény, amely ezeket az órákat rögzítette, az egyetlen jó, ami megmaradt számukra a köztársaság törvényhozásából" („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856". 80. old.). Az 1850 szeptember 5-i francia tizenkétórás törvény, az ideiglenes kormány 1848 március 2-i rendeletének ez az elpolgáriasított kiadása, *különbségtétel nélkül valamennyi atelier-re* [üzemre] kiterjed. E törvény előtt a munkanap

idősebb gyermekek munkaideje *12 órára van korlátozva*; *Aargauban 1862-ben* a 13 és 16 év közötti gyermekek munkáját *12½ óráról 12 órára csökkentették*, *Ausztriában 1860-ban* a 14 és 16 év közötti gyermekekét szintén *12 órára*[130]. Micsoda „*haladás 1770 óta*", ujjongana fel *Macaulay* „exultációval"!

A „*rémület háza*" a pauperek számára, amelyről a tőkés lelke *1770-ben* még csak álmodozott, egynéhány évvel később megvalósult mint óriási „*dologház*" maguk a manufaktúra-munkások számára. *Gyárnak* hívták. S ezúttal az eszmény elhalványult a valóság mellett.

6. *A normálmunkanapért vívott harc. A munkaidő kényszertörvényekkel való korlátozása. Az angol gyári törvényhozás 1833-tól 1864-ig*

A tőkének évszázadok kellettek ahhoz, hogy a *munkanapot maximális normális határáig*, majd ezen túl, *a 12 órás természetes nap határáig megnyújtsa*[131], most viszont, azóta, hogy a XVIII. század utolsó harmadában megszületett a nagyipar, lavinaszerűen erőszakos és mértéktelen roham következett be. Az erkölcs és a természet, a kor és a nem, a nappal és az éjszaka minden korlátját szétrombolták. Még a nappalnak és az éjszakának a régi statútumokban oly parasztian egyszerű fogalmai is annyira elmosódtak, hogy egy angol bírónak még 1860-ban

---

Franciaországban korlátozatlan volt. A gyárakban 14, 15 és még több óra hosszáig tartott. Lásd „Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par *M. Blanqui*". Blanqui urat — a közgazdászt, nem a forradalmárt —, a kormány bízta meg a munkás-állapotok megvizsgálásával.

[130] *Belgium* a munkanap szabályozása tekintetében is *polgári mintaállamnak* bizonyul. Lord Howard de Welden, a brüsszeli angol meghatalmazott, 1862 május 12-én ezt jelenti a Foreign Office-nak [külügyminisztériumnak]: „Rogier miniszter kijelentette nekem, hogy a gyermekmunkát sem általános törvény, sem helyi szabályozások nem korlátozzák ; hogy a kormány az utolsó 3 évben minden ülésszakon foglalkozott azzal a gondolattal, hogy e tárgyban törvényt terjeszt a kamarák elé, de ez mindig leküzdhetetlen akadályba ütközött: a féltékeny aggodalomba minden olyan törvényhozással szemben, amely a *munka teljes szabadságának elvével ellentmondásban van!*"

[131] „Bizonyára igen sajnálatos, hogy a személyek egy bizonyos osztályának naponta 12 órát kell robotolnia. Ha ehhez hozzászámítjuk az étkezési időket, meg a műhelybe menés és a hazatérés idejét, akkor ez valójában 14 a nap 24 órájából . . . Az egészségről nem is beszélve, remélem, senki sem habozik majd elismerni, hogy erkölcsi szempontból a dolgozó osztályok idejének ennyire teljes, szünet nélküli felszívása — fiatal, 13 éves kortól, a «szabad» iparágakban pedig még sokkal fiatalabb kortól kezdve — rendkívül káros és félelmetes baj . . . A közerkölcs érdekében tehát, hogy derék népesség nevelődjék fel, és hogy a nép nagy tömege ésszerűen élvezhesse az életet, azt kell követelni, hogy valamennyi szakmában minden munkanap egy része tartassék fenn pihenésre és szabadidőre" (*Leonard Horner* a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Dec. 1841"-ben).

valósággal talmudi éleslátásra volt szuksege, hogy „jogerősen" megmagyarázza, mi a nappal és mi az éjszaka[132]. A tőke orgiákat ult.

Mihelyt a termelés lármájától elkábított munkasosztály valamennyire feleszmélt, megkezdte ellenallását, legelószor is a nagyipar szulőhazajaban, Angliában. Három évtizeden át a kicsikart engedmények megis tisztára nevlegesek maradtak. A parlament 5 munkatorvényt bocsátott ki 1802-től 1833-ig, de elég ravasz volt ahhoz, hogy egyetlen fillert se szavazzon meg kényszerrel való vegrehajtásukra, a szukseges hivatalnokszemélyzetre stb.[133] A torvények holt betűk maradtak. „A teny az, hogy az *1833. évi torveny elott* gyerekeket és fiatal személyeket egész éjszaka, egész nap, vagy így is, ugy is *ad libitum* [tetszés szerint] megdolgoztattak („were worked")"[134].

Csak az *1833-as gyári torvénytol* — amely a pamut-, a gyapjú-, a len- és a selyemgyárakra terjedt ki — kelteződik a modern iparban a *normálmunkanap*. Mi sem jellemzi jobban *a toke szellemét*, mint az angol gyári torvényhozás története 1833-tól 1864-ig!

Az 1833. évi torvény kijelenti, hogy *a kozonseges gyári munkanap* reggel fel 6-kor kezdódjék, és este fel 9-kor végződjek, s *e korlatokon*, e *15 órás idoszakon belul*, torvényes dolog fiatal személyeket (azaz *13 és 18 év kozotti* szemelyeket) a nap bármely szakában alkalmazni, mindig feltéve azt, *hogy egy és ugyanaz a fiatal szemely egy nap nem dolgozik tobbet 12 óranál*, bizonyos speciálisan meghatározott esetek kivételevel. A torvény 6. szakasza elrendeli, „hogy minden egyes nap folyamán minden ilyen korlátolt munkaidejú személynek legalább $1^1/_2$ óra etkezési időt kell biztosítani". *A 9 even aluli gyermekek* alkalmazását — később megemlítendő kivétellel — megtiltották, a *9 és 13 ev kozotti gyermekek* munkaját *napi 8 órára* korlátozták. *Az ejjeli munkát*, azaz e torvény szerint az este fél 9 és reggel fél 6 óra kozotti munkát valamennyi 9 és 18 év kozotti személy számára megtiltották.

---

[132] Lásd „Judgement of Mr. J H Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860"

[133] Igen jellemzo Lajos Fülòp, a roi bourgeois [polgári-király] rezsimjere, hogy az 1841 marcius 22-i gyári torvenyt, az *egyetlent*, melyet uralkodása alatt kibocsátottak, *soha* nem hajtották vegre S ez a torveny csak a *gyermekmunkat* érinti A 8 es 12 ev kozotti gyermekek számára 8 orat, a 12 es 16 ev kozotti gyermekek számara 12 orát stb allapít meg, sok kivetellel, amelyek az éjszakai munkát még nyolceveseknek is megengedik A torvény felügyeletét es foganatosítását egy olyan országban, ahol minden egeret rendorileg nyilvantartanak, az „amis du commerce" [kereskedelem-barátok] jóakaratára bízták. Csak 1853 *ota*, és csak egyetlen departementben, a Département du Nord-ban, van egy fizetett kormanyfelugyelő. Nem kevésbé jellemző egyáltalaban a francia társadalom fejlődesére az, hogy Lajos Fulop torvénye az 1848-as forradalomig *egyedul* állott a mindenre kiterjedő francia torvénygyárban!

[134] „Rep of Insp of Fact. 30th April 1860". 51. old

A törvényhozóknak annyira nem volt eszük ágában sem hozzányúlni a *tőke szabadságához* — amelyet a felnőtt munkaerő kiszipolyozásában élvez —, vagy ahogy ők nevezték, „*a munka szabadságához*", hogy külön rendszert agyaltak ki a gyári törvény ilyen hajmeresztő következményének megelőzésére.

„A gyári rendszernek, ahogy jelenleg be van rendezve, az a nagy baja — hangzik a bizottság központi tanácsának 1833 június 25-i első jelentése —, hogy szükségszerűvé teszi a gyermekmunka kiterjesztését a felnőttek munkanapjának legvégső hosszáig. Az egyetlen orvosságnak erre a bajra — *a felnőttek munkájának korlátozása nélkül, amiből nagyobb baj származnék, mint az, amelynek elejét akarjuk venni* —, az a terv látszik, hogy a gyermekeknek két csoportját kell alkalmazni." Ezt a „tervet" ezért *relais-rendszer* („*system of relays*") néven keresztül is vitték (*relay* angolul, akárcsak franciául, a postalovak váltását jelenti a különböző állomásokon), úgyhogy például reggel fél 6-tól délután fél 2-ig a 9 és 13 év közötti gyermekek egyik csoportját, délután fél 2-től este fél 9-ig egy másik csoportját fogják be és így tovább.

Jutalmul azért, hogy a gyáros urak az utóbbi 22 év folyamán a gyermekmunka tárgyában kibocsátott valamennyi törvénynek a legszemtelenebbül fittyet hánytak, a keserű pilulát még most is megaranyozták nekik. A parlament elrendelte, hogy *1834* március 1 után *11 éven aluli gyermek*, *1835* március 1 után *12 éven aluli gyermek* és *1836* március 1 után *13 éven aluli gyermek* nem dolgozhat egy gyárban sem 8 óránál többet! Ez a „tőkével" szemben oly kíméletes „liberalizmus" annál is inkább elismerésre érdemes volt, mert dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie és mások, egyszóval London legjelentősebb physicianjei és surgeonjai [orvosai és seborvosai] az alsóház előtt tett tanúvallomásukban kijelentették, hogy *periculum in mora* [a késlekedés veszéllyel jár]! Dr. Farre még valamivel gorombábban így fejezte ki magát: „Törvényhozásra egyformán szükség van az idő előtt okozható *halál minden formájának elhárítására*, és *ezt* (a gyári módot) *minden bizonnyal* a halálokozás *egyik legkegyetlenebb módszerének* kell tekinteni"[135]. Ugyanaz a „reformált" parlament, amely a gyáros urak iránti gyöngédségből 13 éven aluli gyermekeket még évekre a heti 72 órás gyári munka poklába kötelezett el, a *felszabadító törvényben* viszont — amely a szabadságot is cseppenként adagolta — eleve megtiltotta az ültetvényeseknek, hogy *bármilyen néger rabszolgát heti 45 óránál tovább* dolgoztassanak!

De a tőke, korántsem megbékélten, most évekig tartó, zajos

[135] [„Report of the select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories". London 1831—1832. 602. old.]

agitációba kezdett. Ez az agitáció főleg *azoknak a kategóriáknak a kora körül* forgott, amelyeket *gyermekek elnevezéssel* 8 órás munkára korlátoztak és bizonyos iskolakényszernek vetettek alá. A tőkés antropológia szerint a gyermekkor a 10., vagy végső esetben a 11. évnél végződik. Mennél jobban közeledett a gyári törvény teljes végrehajtásának határideje, a végzetes 1836-os esztendő, annál vadabbul tombolt a gyáros-csőcselék. Valóban sikerült a kormányt annyira megfélemlíteniök, hogy az 1835-ben javasolta a gyermekkor határának 13-ról 12 évre való leszállítását. Közben fenyegetően megnövekedett a *pressure from without* [külső nyomás]. Az alsóháznak inába szállt a bátorsága. Megtagadta, hogy tizenhárom éveseket napi 8 óránál hosszabb időre a tőke Dzsaggernot-kereke* elé vessen, s az 1833-as törvény teljes hatályba lépett. Változatlanul maradt 1844 júniusáig.

Abban az évtizedben, melyben ez a törvény előbb részben, majd egészében szabályozta a gyári munkát, a gyárfelügyelők hivatalos jelentései tele voltak olyan panaszokkal, hogy e törvényt lehetetlen végrehajtani. Minthogy ugyanis az 1833-as törvény alapján a tőke urainak szabadságukban állott, hogy a reggel fél 6-tól este fél 9-ig terjedő tizenötórás időszakban minden „fiatal személlyel" és minden „gyermekkel" bármely tetszőleges időben kezdessék meg, szakíttassák félbe, fejeztessék be a tizenkét-, illetőleg nyolcórás munkát, és ugyanígy a különböző személyeknek *különböző étkezési órákat* jelöljenek ki, az urak csakhamar egy új „*relais-rendszert*" találtak ki, amely szerint nem az történik, hogy a munkalovakat meghatározott állomásokon váltják, hanem hogy váltakozó állomásokon újra meg újra befogják őket. Nem időzünk tovább e rendszer szépségénél, mivel később vissza kell rá térnünk. Annyi azonban az első pillantásra is világos, hogy ez az egész gyári törvényt, nemcsak szellemét, hanem betűjét is hatálytalanította. E minden egyes gyermekről és minden fiatal személyről vezetett bonyolult könyvvitel mellett hogyan kényszerítsék ki a gyárfelügyelők a törvényesen meghatározott munkaidőt és a törvényes étkezési idők biztosítását? A gyárak nagy részében a régi durva garázdálkodás csakhamar ismét büntetlenül felvirágzott. A belügyminiszterrel folytatott egyik megbeszélésen (1844-ben) a gyárfelügyelők bebizonyították, hogy az újonnan kiagyalt relais-rendszer mellett lehetetlen minden ellenőrzés[136]. Közben azonban a körülmények nagyot változtak. A gyári munkások — főleg 1838 óta — a *tízórás törvényt* gazdasági jelszavukká tették, mint ahogyan a

*Dzsaggernot — Visnu hindu isten egyik neve. A Visnu tiszteletére rendezett ünnepeken a fanatikus hívők a Dzsaggernot szobrát hordozó szekér kerekei alá vetették magukat. — *Szerk.*

[136] „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849". 6. old.

chartát politikai jelszavukká. Maguknak a gyárosoknak egy része, nevezetesen az, amely gyárüzemét az 1833-as törvénynek megfelelően szabályozta, emlékiratokkal árasztotta el a parlamentet, azon panaszkodva, hogy a „csalárd testvérek", akik nagyobb szemtelenségük vagy szerencsésebb helyi körülményeik folytán megszeghették a törvényt, tisztességtelenül „konkurrálnak" velük. Ehhez járult még az is, hogy bármily szívesen engedte volna szabadjára régi rablási vágyát az egyes gyáros, a gyárososztály hangadói és politikai vezetői megváltozott magatartást és megváltozott hangot írtak elő a munkásokkal szemben. Megkezdték a *gabonatörvények eltörlésére* irányuló hadjáratot, és a győzelemhez szükségük volt a munkások segítségére! Ezért megígérték, hogy a Free Trade [szabadkereskedelem] ezeréves birodalmában nemcsak a cipót kétszerezik meg, hanem a tízórás törvényt is elfogadják[137]. Tehát még kevésbé küzdhettek egy olyan rendszabály ellen, amely csak az 1833-as törvényt akarta valóra váltani. Végül a toryk, akiknek legszentebb érdekét, a *földjáradékot* fenyegette veszély, emberbaráti érzelmektől fűtve felháborodottan mennydörögtek ellenségeik *„gyalázatos praktikái"*[138] ellen.

Így jött létre az *1844 június 7-i gyári póttörvény*. Ez 1844 szeptember 10-én lépett hatályba. A munkások újabb kategóriáját vonja be a védettek közé, t. i. a 18 éven felüli *nőket*. Ezeket minden tekintetben a *fiatal személyekkel* tették egyenlővé: munkaidejüket 12 órára korlátozták, az éjjeli munkát eltiltották számukra stb. Először kényszerült tehát a törvényhozás arra, hogy teljeskorúak munkáját is közvetlenül és hivatalosan ellenőrizze. Az 1844—45-ös gyári jelentés gúnyosan így ír: „Egyetlenegy olyan eset sem jutott tudomásunkra, hogy felnőtt nők panaszkodtak volna a *jogaikba való eme beavatkozás* miatt"[139]. A 13 éven aluli gyermekek munkáját napi $6^1/_2$ órára, bizonyos feltételek között 7 órára csökkentették[140].

A *csalárd „relais-rendszer"* visszaéléseinek kiküszöbölése végett, a törvény többek között az alábbi fontos részletrendelkezéseket hozta: „A gyermekek és fiatal személyek munkanapja attól az időtől számítandó, amidőn *bármelyik* gyermek vagy fiatal személy *reggel a gyárban* dolgozni kezd." Vagyis ha például *A* reggel 8 órakor kezdi meg a munkát, és *B* 10 órakor, a munkanapnak *B* számára mégis

[137] „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848". 98. old.

[138] Egyébként Leonard Horner a *„nefarious practice"* [gyalázatos praktika] kifejezést hivatalosan használja („Reports of Insp. of Fact. 31st October 1859". 7. old.).

[139] „Rep. etc. for 30th Sept. 1844". 15. old.

[140] A törvény megengedi, hogy gyermekeket 10 órán át foglalkoztassanak, ha nem nap nap után, hanem csak másodnaponként dolgoznak. Ez a záradék egészében hatástalan maradt.

ugyanabban az órában kell végződnie, mint *A* számára. A munkanap kezdetét nyilvános óra. például a legkozelebbi vasúti óra jelezze, a gyári harang ehhez igazodjék. A gyárosnak nagy betűkkel nyomott hirdetményt kell a gyárban kifuggesztenie, amelyben a munkanap kezdete, vége, valamint a szunetek fel vannak tüntetve. Azokat a gyermekeket, akik délelőtt 12 óra *előtt* kezdik meg munkájukat, déli 1 óra *után* újra foglalkoztatni nem szabad. A delutáni csoportnak tehát *más* gyermekekből kell állnia, mint a délelőttinek. A $1^1/_2$ óra étkezési időt valamennyi védett munkás számára *ugyanazon napszakokban* kell biztosítani, legalább *egy* órát délután 3 óra előtt. Gyermekeket vagy fiatal személyeket nem szabad déli 1 óra előtt 5 óránál hosszabb ideig foglalkoztatni legalább félórás étkezési szunet nélkul. Gyermekek, fiatal személyek vagy nők étkezési idő alatt nem tartózkodhatnak olyan gyári helyiségben, ahol valamilyen munkafolyamat megy végbe stb.

Láttuk, hogy ezek az aprólékos rendelkezések, amelyek a munka időszakát, határait, szuneteit olyan katonai egyontetűséggel, órautésre szabályozzák, semmiképpen sem a parlamenti elmefuttatás termékei. Fokozatosan fejlődtek ki a viszonyokból, mint a modern termelési mód *természeti törvényei*. Megformulázásuk, hivatalos elismerésuk és állami kihirdetésük hosszas osztályharcoknak volt az eredménye. Egyik legelső kovetkezményük az lett, hogy a gyakorlat a *gyárak felnott férfimunkásainak* munkanapját is ugyanazoknak a korlátoknak vetette alá, mert a legtobb termelési folyamatban a gyermekek, fiatal személyek és nők egyuttműkodése nélkulozhetetlen. Ezért nagyjában és egészében az 1844 és 1847 kozti időszak alatt a tizenkétórás munkanap általánosan és egyontetűen érvényes volt minden gyári torvényhozás alá vetett iparágban.

A gyárosok azonban ezt az „előrelépést" nem engedték meg egy kárpótló „hátralépés" nélkul. Ósztonzésukre az alsóház a megdolgoztatható gyermekek *minimális korát* 9-ről 8 évre csokkentette, hogy biztosítsa a tőkének isten és jog szerint járó „*pótlólagos gyárigyermekkínálatot*"[141].

Az 1846—47-es évek korszakalkotók Anglia gazdaságtorténetében. A gabonatorvényeket hatálytalanították, a gyapot és más nyersanyagok behozatali vámját eltorolték, a szabadkereskedelmet a torvényhozás vezérlő csillagává nyilvánították! Roviden, felvirradt az ezeréves birodalom. Másrészt ugyanezekben az években érte el a tető-

[141] „Minthogy munkaidejuk csokkentése nagyobb számu gyermek alkalmazásához vezetne, úgy gondolták, hogy a *nyolc és kilenc év kozotti gyermekek pótlólagos kínálata* fedezné a megnovekedett keresletet" („Rep. etc. 30th Sept. 1844". 13. old.).

pontját a chartista mozgalom és a tízórás agitáció, s szövetségesekre talált a bosszút lihegő torykban. A Bright és Cobden vezette szószegő szabadkereskedő sereg fanatikus ellenállása ellenére a *tízórás törvényt*, amelyért oly sokáig küzdöttek, a parlament elfogadta.

Az *1847 június 8-i* új gyári törvény elrendelte, hogy *1847 július 1-én* a „*fiatal személyek*" (13 és 18 év között) és minden *munkásnő* munkanapjának 11 órára való ideiglenes csökkentése, *1848 május 1-én* pedig *10 órára* való végleges korlátozása lépjen életbe. Egyebekben e törvény csak az 1833-as és 1844-es törvények *módosító kiegészítése* volt.

A tőke megelőző hadjáratot indított, hogy a törvény 1848 május elsejei teljes keresztülvitelét megakadályozza. Mégpedig maguknak a munkásoknak kellett volna, állítólag saját tapasztalatukon okulva, segíteniök saját művüket újra szétrombolni. A pillanatot ügyesen választották meg. „Emlékeznünk kell arra, hogy az 1846—47-es félelmetes válság következtében a gyári munkások között nagy volt a nyomorúság, mert sok gyár csak rövid időt dolgozott, mások meg teljesen leálltak. Jelentékeny számú munkás emiatt a legnyomasztóbb helyzetben volt, sokan eladósodtak. Ezért meglehetős bizonyossággal fel lehetett tételezni, hogy inkább a hosszabb munkaidőt választják, hogy kárpótolják magukat múltbeli veszteségeikért, esetleg kifizessék adósságaikat, kiváltsák bútoraikat a zálogházból, pótolják eladott holmijukat, vagy maguknak és családjuknak új ruhadarabokat szerezzenek"[142]. A gyáros urak azon voltak, hogy e körülmények természetes hatását 10%-os *általános bércsökkentéssel* fokozzák. Ez úgyszólván az új szabadkereskedelmi korszak avatóünnepe jegyében történt. Ezután $8^1/_3$%-os újabb bércsökkentés következett, mihelyt a munkanapot 11 órára, és kétszer ekkora, mihelyt véglegesen 10 órára rövidítették. Ahol tehát a viszonyok egyáltalán megengedték, mindenütt legalább 25%-os bércsökkentést hajtottak végre[143]. Ilyen kedvezően előkészített esélyekkel kezdték meg az agitációt a munkások között az 1847-es törvény visszavonásáért. Eközben nem vetették meg a csalás, a megtévesztés, a fenyegetés semmilyen eszközét sem, de mindez hiábavaló volt. Arra a féltucat petícióra vonatkozólag, amelyekben a munkásoknak panaszkodniok kellett, hogy „a törvény elnyomja őket", maguk a kérelmezők jelentették ki szóbeli kihallgatásukkor, hogy kényszerítették őket az aláírásra. „El vannak nyomva, de más

[142] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848". 16. old.

[143] „Azt tapasztaltam, hogy olyan embereknek, akik heti 10 shillinget kerestek, a 10%-os általános bércsökkentés címén 1 shillinget, az idő rövidítése miatt további 1 shilling 6 pennyt, összesen 2 shilling 6 pennyt vontak le, és a többség mindezek ellenére kitartott a tízórás törvény mellett" (ugyanott).

nyomja el őket, nem a gyári törvény"[144]. De a gyárosok, ha nem sikerült is a munkásokat a maguk szellemében megszólaltatniok, annál hangosabban kiabáltak a sajtóban és a parlamentben a munkások nevében. A gyárfelügyelőket valamiféle konventbiztosoknak bélyegezték, akik a szerencsétlen munkást könyörtelenül feláldozták világtökéletesítő hóbortjuknak. Ez a manőver is balul ütött ki. *Leonard Horner* gyárfelügyelő saját személyében és segédfelügyelői révén számos tanúkihallgatást folytatott le Lancashire gyáraiban. A kihallgatott munkásoknak kb. 70 százaléka a 10 óra, sokkal kisebb százaléka a 11 óra és egészen jelentéktelen kisebbsége a régi 12 óra mellett nyilatkozott[145].

Egy másik „jóságos" fogás az volt, hogy a *felnőtt férfimunkásokat* 12—15 órát dolgoztatták, és azután *e tényt* a proletárok szíve vágyának legigazibb kifejezésévé nyilvánították. De a „könyörtelen" gyárfelügyelő, Leonard Horner, ismét a helyén volt. A legtöbb „túlórás" azt vallotta, „sokkal szívesebben dolgozna 10 órát kisebb munkabérért, de nincs választása; olyan sokan vannak munka nélkül, olyan sok fonó kénytelen egyszerű piecerként [kötözőként] dolgozni, hogy, ha a hosszabb munkaidőt megtagadnák, rögtön mások foglalnák el helyüket; a kérdés tehát számukra ez: vagy hosszabb időt dolgoznak, vagy az utcára kerülnek"[146].

A tőke megelőző hadjárata nem sikerült, és a *tízórás törvény 1848 május 1-én* hatályba lépett. Közben azonban a chartista párt kudarca, amelynek vezetőit bebörtönözték és szervezetét szétrobbantották, már megingatta az angol munkásosztály önbizalmát. Nem sokkal ezután a párizsi júniusi felkelés és annak vérbefojtása egyesítette mind a kontinentális Európában, mind Angliában az uralkodó osztályok összes frakcióit, földtulajdonosokat és tőkéseket, tőzsdehiénákat és szatócsokat, protekcionistákat és szabadkereskedőket, kormányt és ellenzéket, papokat és szabadgondolkodókat, ifjú szajhákat és vén apácákat a tulajdon, a vallás, a család, a társadalom megmentésének közös zász-

[144] „Amikor a petíciót aláírtam, egyúttal kijelentettem, hogy ezzel valami rosszat cselekszem. — Hát miért írta alá? — Mert ha megtagadom, az utcára dobtak volna. — A kérelmező valóban «elnyomottnak» érezte magát, de nem éppen a gyári törvény által" (ugyanott, 102. old.).

[145] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848". 17. old. Horner úr kerületében 10 270 felnőtt férfimunkást hallgattak ki így 181 gyárban. Vallomásaik az 1848 októberével végződő félévről szóló gyári jelentés *Appendixében* találhatók. E tanúkihallgatások más vonatkozásban is értékes anyagot szolgáltatnak.

[146] Ugyanott. Lásd a maga Leonard Horner által gyűjtött 69, 70, 71, 72, 92, 93. sz., és az A. segédfelügyelő által gyűjtött 51, 52, 58, 59, 62, 70. sz. vallomást az „Appendix"-ben. Az egyik gyáros maga öntött tiszta vizet a pohárba. Lásd ugyanott a 14. sz. vallomást a 265. sz. után.

laja alatt. A munkásosztályt mindenütt számkivetettnek nyilvánították, kiátkozták és a „*loi des suspects*" [gyanúsak törvénye] hatálya alá helyezték. A gyáros uraknak tehát nem kellett feszélyezniök magukat. *Nyílt lázadásban* törtek ki nemcsak a tízórás törvény, hanem az ellen az egész törvényhozás ellen is, amely 1833 óta a munkaerő „*szabad*" kiszipolyozását némiképp zabolázni igyekezett. *Pro-slavery rebellion* [rabszolgaságpárti lázadás] volt ez kicsiben, több mint két éven át folytatták cinikus kíméletlenséggel, terrorista energiával, s ez annál is olcsóbb volt, mert a rebellis tőkés mitsem kockáztatott munkásainak bőrén kívül.

Az ezután következők megértéséhez emlékeznünk kell arra, hogy az 1833., az 1844. és az 1847. évi gyári törvény — mind a három — jogerős, amennyiben egyik a másikát nem módosítja; hogy a *18 éven felüli férfimunkás* munkanapját egyikük sem korlátozza, és hogy *1833 után* a reggel fél 6-tól este fél 9-ig tartó tizenötórás időszak maradt a törvényes „*nap*", amelyen belül kellett a fiatal személyeknek és nőknek először tizenkét-, majd tízórás munkájukat az előírt feltételek mellett elvégezniük.

A gyárosok itt-ott azzal kezdték, hogy az általuk foglalkoztatott fiatal személyek és munkásnők egy részét, néha felét, elbocsátották, s ezzel szemben a felnőtt férfimunkások között visszaállították a csaknem feledésbe ment *éjjeli munkát*. A tízórás törvény miatt — kiáltották — nincs más választásuk![147]

A második lépés a törvényes *étkezési* szünetekre vonatkozott. Halljuk a gyárfelügyelőket. „A munkaórák 10-re való korlátozása óta a gyárosok azt állítják — bár nézetüket gyakorlatilag még nem viszik keresztül a végső következtetésig —, hogy, ha például reggel 9 órától este 7 óráig dolgoztatnak, eleget tesznek a törvényes előírásoknak, amennyiben *egy* órát reggel 9 óra *előtt*, egy félórát pedig este 7 óra *után*, tehát $1^1/_2$ órát adnak étkezési időkre. Egyes esetekben most fél órát vagy egy órát engednek ebédelésre, de ugyanakkor ragaszkodnak ahhoz, hogy egyáltalán nem kötelesek a másfél óra semmilyen részét sem a 10 órás munkanap folyamán biztosítani"[148]. A gyáros urak tehát azt állították, hogy az 1844-es törvénynek az étkezési időkre vonatkozó kínosan pontos rendelkezései a munkásoknak csak arra adnak *engedélyt*, hogy a gyárba való belépésük *előtt* és a gyárból való kilépésük *után*, tehát otthonukban ehessenek és ihassanak! És miért is ne fogyaszthatnák el a munkások reggel 9 óra előtt az ebédjüket? A királyi jogászok azonban úgy döntöttek, hogy az előírt étkezési időket

[147] „Reports etc. for 31th October 1848". 133, 134. old.
[148] „Reports etc. for 30th April 1848". 47. old.

„*a valóságos munkanap alatti szünetekben* kell megadni, és hogy törvénybe ütköző dolog 10 órát egyvégtében, reggel 9-től este 7-ig megszakítás nélkül dolgoztatni"[149].

E kedélyes tüntetések után a tőke bevezette *lázadását* egy olyan lépéssel, amely megfelelt az 1844-es törvény *betűjének*, tehát törvényes volt.

Az 1844-es törvény megtiltotta ugyan, hogy azokat a 8—13 éves gyermekeket, akiket *délelőtt 12 óra előtt* foglalkoztattak, *déli 1 óra után* ismét foglalkoztassák. De semmi módon nem szabályozta azoknak a gyermekeknek $6^1/_2$ órás munkáját, akiknek munkaideje *délelőtt 12 órakor* vagy később *kezdődött!* Nyolcéves gyermekeket ezért, ha a munkát délelőtt 12 órakor kezdték, 12-től 1-ig lehetett alkalmazni, ez 1 óra; délután 2-től 4-ig, ez 2 óra, és 5-től este fél 9-ig, ez $3^1/_2$ óra; — mindez összesen a törvényes $6^1/_2$ óra! Vagy ami még jobb: hogy alkalmazásukat a *felnőtt férfimunkások este fél 9-ig* tartó munkájához idomítsák, csak az kellett, hogy a gyárosok ne adjanak nekik munkát délután 2 óra előtt, és akkor este fél 9-ig megszakítás nélkül a gyárban tarthatták őket! „És most kifejezetten elismerik, hogy újabban, a gyárosok mohósága következtében, akik gépi berendezésüket 10 óra hosszánál tovább akarják járatni, orvul elterjedt Angliában az a gyakorlat, hogy mindkét nembeli nyolc—tizenhárom éves gyermekeket az összes fiatal személyeknek és a nőknek a gyárból való eltávozása után, *csakis* a *felnőtt férfiakkal együtt*, este fél 9-ig dolgoztatnak"[150] Munkások és gyárfelügyelők egészségügyi és erkölcsi okokból tiltakoztak ez ellen. De a tőke így felelt:

„Fejemre száll! A törvényt akarom,
Bírságomat, s a zálogom jogát!"

Valóban, az alsóháznak 1850 július 26-án benyújtott statisztikai előterjesztés szerint, 1850 július 15-én 275 gyárban 3742 gyermek volt, minden tiltakozás ellenére, e „gyakorlatnak" alávetve[151]. De még ez sem elég! A tőke hiúzszeme felfedezte, hogy az 1844. évi törvény nem engedélyez *délelőtt* ötórai munkát legalább 30 perc felfrissülési szünet nélkül, a délutáni munkára azonban semmi ilyesfélét nem ír elő. A tőke ezért megkívánta és kicsikarta magának azt az élvezetet, hogy nyolcéves munkásgyermekeket 2 órától este fél 9-ig ne csak robotoltathasson, hanem éheztethessen is!

[149] „Reports etc. for 31st Oct. 1848". 130. old.
[150] Ugyanott, 42. old.
[151] „Reports etc. for 31st Oct. 1850". 5, 6. old.

„Így szól az írás, úgye bölcs bíró?
A szíve táján — éppen e szavakkal"[152]*.

De ez a shylocki kapaszkodás az 1844-es törvény betűjébe, amennyiben e törvény a *gyermekmunkát* szabályozza, szükségképpen csak azt célozta, hogy közvetítse a *nyílt lázadást* ugyanezen törvény ellen, amennyiben ez a „*fiatal személyek és nők*" munkáját szabályozza. Emlékszünk, hogy e törvény fő célja és fő tartalma a „*családrelais-rendszer*" megszüntetése. A gyárosok lázadásukat azzal az egyszerű kijelentéssel kezdték meg, hogy az 1844-es törvény ama szakaszai, amelyek megtiltják azt, hogy a fiatal személyeket és nőket a tizenötórás gyári nap tetszés szerinti rövidebb szakaszaiban tetszés szerint használják fel, „*viszonylag ártalmatlanok* (comparatively harmless) maradtak mindaddig, amíg a munkaidő 12 órára volt korlátozva. A tízórás törvény mellett ezek elviselhetetlenül *méltánytalanok* (hardship)"[153]. Ezért a leghűvösebb hangon közölték a felügyelőkkel, hogy túlteszik magukat a törvény *betűjén*, és saját szakállukra ismét bevezetik a régi rendszert[154]. Ez maguknak a félrevezetett munkásoknak érdekében történik, „hogy nagyobb béreket lehessen nekik fizetni". „A tízórás törvény mellett ez az egyetlen lehetséges terv Nagy-Britannia ipari felsőbbségének megőrzésére"[155]. „Meglehet, kissé nehéz szabálytalanságokat felfedni a relais-rendszer mellett, dehát mit tesz ez? (what of that?) Vagy kezeljük másodrangú dologként országunk fontos gyári érdekét, hogy a gyárfelügyelőknek és segédfelügyelőknek némi kis fáradságot (some little trouble) megtakarítsunk?"[156]

---

[152] A tőke természete ugyanaz marad, fejletlen és fejlett formáiban egyaránt. Abban a törvénykönyvben, amelyet a rabszolgatartók befolyása nem sokkal az amerikai polgárháború kitörése előtt New Mexico területére rákényszerített, ez olvasható: A munkás, ha munkaerejét a tőkés megvásárolta, „*az ő* (a tőkés) *pénze*" („The labourer *is his* (the capitalist's) *money*"). Ugyanez a szemlélet dívott a római patriciusok közt. *A pénz*, melyet a plebejus adósnak előlegeztek, a létfenntartási eszközök közvetítésével az adós húsává és vérévé változott át. E „hús és vér" tehát „az ő pénzük" volt. Innét a shylocki 10 táblás törvény! Linguet hipotézisét, hogy a patricius hitelezők időről időre a Tiberis tulsó partján ünnepi lakmározást rendeztek főtt adóshúsból, éppúgy ne firtassuk, mint Daumer hipotézisét a keresztény úrvacsoráról.

* *Shakespeare:* „The Merchant of Venice". Ford. Vas István.— *Szerk.*

[153] „Reports etc. for 30th April 1848". 28. old.

[154] Így nyilatkozik többek között az emberbarát *Ashworth* egyik Leonard Hornernek írott quakeresen visszataszító levelében („Reports etc. April 1849". 4. old.).

[155] Ugyanott, 134. old.

[156] Ugyanott, 140. old.

Mindez a fecsegés természetesen mitsem használt. A gyárfelügyelők bírói úton léptek közbe. Nemsokára azonban a gyárospetíciók olyan porfelhője zúdult a belügyminiszter, *Sir George Grey* nyakába, hogy *1848 augusztus 5-i* körlevelében utasította a felügyelőket: „általában ne lépjenek közbe a *törvény betűjének megsértése* miatt, valahányszor nem bizonyítható az, hogy a relais-rendszert fiatal személyek és nők tíz óránál hosszabb ideig való dolgoztatására használják fel." Erre *J. Stuart* gyárfelügyelő engedélyezte a gyári nap tizenötórás időszakára az úgynevezett váltási rendszert egész *Skóciában*, ahol ez csakhamar újra felvirágzott a régi módon. Az angol gyárfelügyelők ezzel szemben kijelentették, hogy a miniszternek nincs diktátori hatalma a törvények felfüggesztésére, és továbbra is bírói úton jártak el a pro-slavery rebellisek [rabszolgaságpárti lázadók] ellen.

De mire való minden törvény elé idézés, ha a törvényszékek, a *county magistrate-ek*[157], felmentő ítéleteket hoztak? E törvényszékeken a gyáros urak önmaguk felett ültek törvényt. Íme egy példa. Egy bizonyos *Eskrigge*, pamutfonógyáros a Kershaw, Leese és Co. cégtől, kerületének gyárfelügyelője elé terjesztette egy relais-rendszer sémáját, amelyet a maga gyárának szánt. Miután elutasították, eleinte passzívan viselkedett. Néhány hónappal később egy Robinson nevezetű egyén, ugyancsak pamutfonógyáros és Eskrigge-nek ha nem is Péntekje, de mindenesetre rokona, a stockporti városi békebírák előtt állott ugyanezen, Eskrigge által kiagyalt relais-rendszer bevezetése miatt. A bírák négyen voltak, köztük három pamutfonógyáros, élükön pedig ugyanaz a mellőzhetetlen Eskrigge. Eskrigge fölmentette Robinsont, és most már kijelentette, hogy ami Robinsonnak jogos, az Eskriggenek méltányos. Saját jogerős döntésére támaszkodva, tüstént bevezette e rendszert a saját gyárában[158]. Mindenesetre e törvényszékeknek már az összetétele is a törvény nyílt megsértése volt[159]. „Az effajta törvényszéki komédiák — kiált fel Howell felügyelő — orvoslásért kiáltanak ... vagy a törvényt idomítsátok ezekhez az ítélethirdetésekhez, vagy egy kevésbé gyarló bírósággal töltessétek be, amely

[157] E „county magistrate"-ek — a „great unpaid"-ek [nagy fizetetlenek], ahogy *W. Cobbett* nevezi őket — fizetés nélkül működő békebírák, akik a grófságok honorációraiból kerülnek ki. Ezek a valóságban az *uralkodó osztályok úriszékei*.

[158] „Reports etc. for 30th April 1849". 21, 22. old. V. ö. a hasonló példákkal, ugyanott, 4, 5. old.

[159] Az 1. és 2. William IV. [IV. Vilmos uralkodásának első és második esztendejéből való törvény] c. 24. s. 10., amely mint Sir John Hobhouse gyári törvénye ismeretes, megtiltja, hogy bármely pamutfonoda- vagy szövődetulajdonos vagy az ilyen tulajdonos atyja, fia és testvére a gyári törvényt érintő kérdésekben békebíróként funkcionáljon.

döntéseit a törvényhez idomítja ... valahányszor ilyen esetek fordulnak elő. Mennyire vágyunk fizetett bíróra!"[160]

A királyi jogászok kijelentették, hogy az 1848-as törvény gyárosértelmezése ízetlen, de a társadalom e megmentői nem hagyták magukat eltántorítani. „Miután — jelenti Leonard Horner — hét különböző bírósági körzetben tíz eljárást indítva megkíséreltem a törvény kikényszerítését, és csak egy esetben támogattak a magistrateek [békebírák] ... további eljárások indítását a törvény kijátszása miatt haszontalannak tartom. A törvénynek az a része, amelyet azért alkottak, hogy a munkaórákban egyöntetűséget teremtsenek ... többé nem létezik Lancashire-ben. Sem nekem, sem segédfelügyelőimnek nem is áll a rendelkezésünkre semmiféle eszköz, amely biztosítana bennünket afelől, hogy azok a gyárak, amelyekben az úgynevezett relais-rendszer uralkodik, nem foglalkoztatnak fiatal személyeket és nőket 10 óránál tovább ... 1849 április végén már 118 gyár dolgozott kerületemben e módszer szerint, és számuk az utóbbi időben rohamosan növekszik. Általában jelenleg $13^1/_2$ órát dolgoznak, reggel 6 órától este fél 8-ig; egyes esetekben 15 órát, reggel fél 6-tól este fél 9-ig"[161]. Leonard Horner már 1848 decemberében 65 gyáros és 29 munkafelügyelő listájával rendelkezett, akik egyhangúlag kijelentették, hogy e relais-rendszer mellett semmiféle felügyeleti rendszer nem tudja megakadályozni a legkiterjedtebb túlmunkát[162]. Ugyanazokat a gyerekeket és fiatal személyeket hol a fonóhelyiségből a szövőhelyiségbe stb., hol, 15 óra alatt, egyik gyárból a másikba tologatták (shifted)[163]. Hogyan ellenőrizzenek egy rendszert, „amely visszaél a *váltás* szóval azért, hogy a *kezeket* vég nélküli változatossággal, mint a kártyákat, összevissza keverje, és a különböző egyének munkájának és pihenésének óráit naponta úgy tologassa, hogy a kezeknek egyazon teljes készlete sohase működjék össze ugyanazon a helyen és ugyanazon időben!"[164]

De a valóságos túldolgoztatást egészen figyelmen kívül hagyva, ez az úgynevezett *relais-rendszer* a tőkés fantázia olyan szüleménye volt, melyet *Fourier* sem múlt felül a „courtes séances" [rövid ülések] humoros karcolataiban*, csakhogy a munka vonzása a tőke vonzásává

[160] Ugyanott.
[161] „Reports etc. for 30th April 1849". 5. old.
[162] „Rep. etc. for 31st Oct. 1849". 6. old.
[163] „Rep. etc. for 30th April 1849". 21. old.
[164] „Rep. etc. 1. Dec. 1848". 95. old.
* V. ö. többek közt *Fourier:* „Le nouveau monde industriel et sociétaire". 3. kiad. 1848. 67—68. old. — Hogy a munkát vonzóbbá tegye, Fourier a munka-

változott át. Nézzük meg azokat a gyáros-sémákat, amelyeket a megbízható sajtó annak mintájaként dicsőített, hogy „mit vihet végbe az ésszerű gondosság és módszeresség" („what a reasonable degree of care and method can accomplish"). A munkásszemélyzetet néha 12—15 kategóriára osztották, amelyek megint csak folyton cserélgették alkatrészeiket. A gyári nap 15 órás időszaka alatt a tőke egyszer 30 percre, egyszer egy órára vonzotta magához a munkást, majd ismét eltaszította, hogy újra a gyárba vonzza, és a gyártól eltaszítsa, szétszórt időfoszlányokban ide-oda hajszolva, anélkül, hogy egyszer is kieresztette volna a markából, mígcsak a tízórás munka be nem végződött. Akárcsak a színpadon, ugyanazoknak a személyeknek felváltva kellett fellépniök a különböző felvonások különböző jeleneteiben. Ahogyan a színész a dráma egész tartama alatt a színpadhoz tartozik, ugyanúgy tartoztak a munkások most 15 órán át a gyárhoz, nem számítva a gyárbamenés és a hazatérés idejét. A pihenés órái így a kényszerű semmittevés óráivá változtak át, amelyek a fiatal munkást a kocsmába, a fiatal munkásnőt a bordélyba hajtották. Aszerint, hogy a tőkés naponta milyen új ötletet agyalt ki, hogy gépi berendezését a munkásszemélyzet szaporítása nélkül 12 vagy 15 órán át működésben tartsa, a munkásnak majd ebben, majd abban a darab időhulladékban kellett ebédjét bekapnia. A tízórás agitáció idején a gyárosok azt kiáltozták, hogy a munkásbanda abban a reményben nyújt be petíciókat, hogy majd tizenkétórás bért kap tízórás munkáért. Most a gyárosok megfordították az érmét. Tíz órai bért fizettek, holott tizenkéttizenöt óra hosszat rendelkeztek a munkaerővel![165] Itt volt a kutya eltemetve, ez a tízórás törvény gyáros kiadása! Ezek ugyanazok a kenetteljes, emberszeretettől csepegő szabadkereskedők voltak, akik 10 teljes éven át, a gabonatörvény elleni agitáció során fillérre kiszámolták a munkásoknak, hogy szabad gabonabehozatal esetén tíz órai munka, az angol ipar eszközeivel, teljesen elegendő a tőkések gazdagítására[166].

A tőke kétesztendei lázadására végül a négy legfelsőbb angol törvényszék egyikének, a *Court of Exchequernek* az ítélete tette fel a koronát; ez a törvényszék egy elébevitt esetben 1850 február 8-án

napot falanszterében „rövid ülésekre" osztotta, amelyek legfeljebb két órán át tartottak, és különféle munkáknak voltak szentelve. — *Szerk.*

[165] Lásd „Reports etc. for 30th April 1849". 6. old., és a „shifting system" aprólékos kifejtését Howell és Saunders gyárfelügyelők jelentésében; „Reports etc. for 31st Oct. 1848". Lásd továbbá Ashton és környéke lelkészeinek 1849 tavaszán a királynőhöz intézett petícióját a „shift system" ellen.

[166] V. ö. például „The Factory Question and the Ten Hours Bill". Szerzője *R. H. Greg.* [London] 1837.

úgy döntött, hogy habár a gyárosok az 1844-es törvény értelme ellen cselekedtek, de maga ez a törvény tartalmaz bizonyos szavakat, amelyek értelmetlenné teszik. „Ezzel a döntéssel a tízórás törvényt eltörölték"[167]. Egy sereg gyáros, aki eddig még visszariadt attól, hogy a relais-rendszert fiatal személyek és munkásnők számára bevezesse, most két kézzel kapott rajta[168].

A tőkének e látszólag végleges győzelmével azonban nyomban fordulat következett be. A munkások eddig passzív — bár hajthatatlan és naponta megújuló — ellenállást fejtettek ki. Most hangos és fenyegető gyűléseken tiltakoztak Lancashire-ben és Yorkshire-ben. Az állítólagos tízórás törvény tehát puszta szemfényvesztés, parlamenti csalás, és soha nem is létezett! A gyárfelügyelők sürgetően intették a kormányt, hogy az osztályantagonizmus hihetetlen mértékben kiéleződött. Maguknak a gyárosoknak egy része is morgott: „A magistrate-ek ellentmondó döntései folytán egészen abnormis és anarchikus állapot uralkodik. Más törvény érvényes Yorkshire-ben, más Lancashire-ben, más törvény Lancashire egyik egyházközségében, és ismét más a közvetlen szomszédságában. A nagyvárosi gyáros kijátszhatja a törvényt, a vidéki viszont nem kapja meg a szükséges személyzetet a relais-rendszerhez, és még kevésbé a munkásoknak egyik gyárból a másikba való tologatásához stb." *A munkaerő egyenlő kizsákmányolása* pedig a tőke legelső emberi joga.

Ilyen körülmények között *a gyárosok és a munkások kompromisszumot* kötöttek, amelyet az *1850 augusztus 5-i* új *kiegészítő* gyári törvény pecsételt meg parlamentileg. A *„fiatal személyek és nők"* munkanapját a hét első 5 napján 10 óráról $10^1/_2$ órára emelték fel, szombaton $7^1/_2$ órára korlátozták. A munkának a reggel 6 órától este 6 óráig terjedő időszakban kell végbemennie[169], másfél órás étkezési szünetekkel, amelyeket *egyidőben* és az 1844-es rendelkezéseknek megfelelően kell biztosítani stb. Ezzel a relais-rendszernek egyszer s mindenkorra véget vetettek[170]. A gyermekmunkára vonatkozóan az 1844-es törvény maradt érvényben.

---

[167] *F. Engels:* „Die englische Zehnstundenbill" (az általam kiadott „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ben, 1850 áprilisi füzet, 13. old.). Ugyanez a „magas" törvényszék az amerikai polgárháború idején szintén felfedezett egy szócsavarást, amely a kalózhajók felszerelése elleni törvényt pontosan az ellenkezőjére fordította.

[168] „Rep. etc. for 30th April 1850".

[169] Télen ezt a reggel 7 órától este 7 óráig terjedő időszak válthatja fel.

[170] „A jelenlegi törvény (az 1850-es) *kompromisszum* volt, amelyben a foglalkoztatottak lemondtak a *tízórás törvény* jótéteményéről a munkakorlátozás alá esők *egyforma munkakezdési és befejezési idejének az előnyéért*" („Reports etc. for 30th April 1852". 14. old.).

Egy gyároskategória ez alkalommal is, mint korábban, különleges hűbérúri jogokat biztosított magának a proletárgyermekek fölött. Ezek a *selyemgyárosok*. 1833-ban fenyegetően azt üvöltözték, hogy „ha *megfosztják őket attól a szabadságtól*, hogy *akármilyen korú gyermeket* napi 10 órán át robotoltathassanak, ezzel leállítják gyáraikat" *(if the liberty of working children of any age for 10 hours a day* was taken away, it would stop their works). Azt állítják, lehetetlen elegendő számú *13 éven felüli* gyereket vásárolniok. Az óhajtott kiváltságot ki is zsarolták. Az ürügy későbbi vizsgálat során merő hazugságnak bizonyult[171], ami viszont nem akadályozta meg a gyárosokat abban, hogy egy évtizeden át kisgyermekek véréből — akiket, hogy munkájukat elvégezhessék, székre kellett állítani — napi 10 óra hosszat selymet ne fonjanak[172]. Az 1844. évi törvény ugyan „megfosztotta" őket attól a „szabadságtól", hogy *11 éven aluli gyermekeket* napi $6^1/_2$ óránál tovább foglalkoztassanak, ellenben biztosította számukra azt a kiváltságot, hogy *11 és 13 év közötti gyermekeket* napi 10 óra hosszat megdolgoztassanak, és ezekre vonatkozóan eltörölte a többi munkásgyerekre előírt *iskolakényszert*. Ezúttal az ürügy így hangzott: „*A szövet finomsága* olyan *gyengéd ujjakat* követel, hogy ez csak a gyárba való korai belépés révén biztosítható"[173]. A finom ujj végett a gyerekeket egészben leölték, mint Dél-Oroszországban bőre és faggyúja végett a marhát. Végül is, 1850-ben, az 1844-ben biztosított kiváltságot a selyemcérnázó és a selyemmotolláló részlegekre korlátozták, itt azonban, hogy a „szabadságától" megfosztott tőkét kárpótolják, a 11—13 éves gyermekek munkaidejét 10-ről $10^1/_2$ órára emelték. Ürügy: „A munka selyemgyárakban könnyebb, mint más gyárakban, és semmiképpen sem olyan hátrányos az egészségre"[174]. *Hivatalos* orvosi vizsgálat később bebizonyította, hogy fordítva, „a selyemipari kerületekben az átlagos halálozási arány *kivételesen magas*, a népesség női részében pedig még magasabb, mint Lancashire pamutipari kerületeiben"[175].

---

[171] „Reports etc. for 30th Sept. 1844". 13. old.
[172] Ugyanott.
[173] Ugyanott, 20. old.
[174] „Reports etc. for 31st Oct. 1861". 26. old.
[175] Ugyanott, 27. old. Általában véve a gyári törvénynek alávetett munkásnépesség fizikai szempontból sokat javult. Minden orvosi vélemény megegyezik ebben, és saját különböző időszakokban tett személyes megfigyeléseim is meggyőztek erről. Mégis — nem beszélve az első életévekben levő gyermekek borzasztó halálozási arányáról — dr. Greenhow hivatalos jelentései azt mutatják, hogy a gyári kerületekben uralkodó egészségügyi állapotok kedvezőtlenek a „normális egészségű mezőgazdasági kerületekhez" képest. Szolgáljon

A gyárfelügyelők félévenként megismételt tiltakozásai ellenére e garázdálkodás mindmáig tart[176].

Az 1850-es törvény csak a „fiatal személyek és nők" számára változtatta át a reggel fél 6-tól este fél 9-ig tartó 15 órás időszakot reggel 6-tól este 6-ig tartó tizenkétórás időszakká. Tehát nem a *gyermekek* számára, akiket még mindig fel lehetett használni egy félórával ez időszak kezdete *előtt* és $2^1/_2$ órával a vége *után* is, ha munkájuk teljes tartama a $6^1/_2$ órát nem haladhatta is meg. A törvény megvitatása során a gyárfelügyelők egy statisztikát terjesztettek a parlament elé az ezzel a rendellenességgel való gyalázatos visszaélésekről. De hiába. A háttérben az a szándék húzódott meg, hogy a felnőtt munkások munkanapját a gyermekek segítségével a virágzás éveiben ismét 15 órára srófolják fel. A következő 3 év tapasztalata megmutatta, hogy az ilyen kísérletnek a felnőtt férfimunkások ellenállásán hajótörést kell szenvednie[177]. Az *1850-es* törvényt ezért *1853-ban* végre kiegészítették annak megtiltásával, hogy „gyermekeket reggel a fiatal személyek és nők *előtt* és este *utánuk* alkalmazzanak". Ettől kezdve — kevés kivétellel — az 1850-es gyári törvény az alája vetett

bizonyításul többek között a következő táblázat Greenhow 1861. évi jelentéséből:

Az iparban foglalkoztatott felnőtt férfiak százalékaránya	A tüdőbetegségekből eredő halálozások arányszáma 100 000 férfira	A kerület neve	A tüdőbetegségekből eredő halálozások arányszáma 100 000 nőre	Az iparban foglalkoztatott felnőtt nők százalékaránya	A nők foglalkozásának fajtája
14,9	598	Wigan	644	18,0	Pamut
42,6	708	Blackburn	734	34,9	Pamut
37,3	547	Halifax	564	20,4	Fésűs-fonál
41,9	611	Bradford	603	30,0	Fésűs-fonál
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	Selyem
14,9	588	Leek	705	17,2	Selyem
36,6	721	Stoke-upon-Trent	665	19,3	Cserépáru
30,4	726	Wolstanton	727	13,9	Cserépáru
—	305	Nyolc egészséges mezőgazdasági kerület	340	—	—

[176] Tudjuk, milyen vonakodva mondtak le az angol „szabadkereskedők" a selyemipar védővámjáról. A francia behozatal elleni védelem helyét most az angol gyárigyermekek védtelensége tölti be.

[177] „Reports etc. for the 30th April 1853". 31. old.

iparágakban *valamennyi* munkás munkanapját szabályozta[178]. Az első gyári törvény kibocsátása óta eddig *fél évszázad* telt el[179].

Eredeti területén a törvényhozás először az 1845-ös „*Printworks' Act*"-tel (a kartonnyomó üzemekről stb. szóló törvénnyel) lépett tul. A kelletlenség, mellyel a tőke ezt az új „kulonckodest" engedélyezte, kirí a törvény minden sorából! A 8—13 éves gyermekek és a nők munkanapját *16 órára* — reggel 6 órától este 10 óráig — *korlátozza*, mindennemű törvényes étkezesi szünet nélkül. Megengedi, hogy 13 éven feluli férfimunkásokat tetszés szerint ejjel-nappal egyfolytában robotoltassanak[180]. Parlamentáris elvetélés ez[181].

Mégis, az elv győzött, mert győzött a nagy iparágakban, amelyek a modern termelési mód legsajátabb teremtményei. Ezeknek az iparágaknak 1853 és 1860 kozotti csodálatos fejlődése, karoltve a gyári munkások fizikai és erkolcsi újjászületésével, a legrovidlátóbbnak is szemetszúrt. Maguk a gyárosok, akiktől a munkanap törvényes korlátját és szabályozását félévszázados polgárháborúban lepésről lépésre csikarták ki, dicsekedve mutattak rá a kizsákmányolásnak még „szabad" területeivel szemben fennálló kontrasztra[182]. A „politikai gazdaságtan" farizeusai a törvényesen szabályozott munkanap szükségességének átlátasat most „tudományuk" jellegzetes uj vívmányá-

[178] Az angol pamutipar delelőjén, 1859-ben és 1860-ban, egyes gyárosok megkísérelték, hogy a *felnőtt férfi* fonómunkásokat stb. a kulonóráért fizetett magas munkabérek mézesmadzagjával rábírják a munkanap meghosszabbítására. A kézi mule-fonók és a selfactor kezelők véget vetettek a kísérletnek azzal, hogy emlékiratot intéztek munkáltatóikhoz, amelyben tobbek kozott ez olvasható: „Az élet, őszintén kimondva, teher számunkra, és mindaddig, amíg a tobbi munkásnál csaknem heti két nappal (20 órával) tovább láncolnak bennunket a gyárhoz, *helotáknak* erezzuk magunkat az országban, és szemrehányást teszunk onmagunknak, hogy olyan rendszert teszünk orokossé, amely nekunk magunknak és utódainknak testileg és erkolcsileg ártalmas . . Ezért ezennel tisztelettel tudatjuk, hogy újév napjától kezdve egy perccel sem dolgozunk tobbet hetenként 60 óránál, 6 órától 6 óráig, a $1^1/_2$ órás törvényes szunetek levonásával" („Reports etc. for 30th April 1860". 30. old.).

[179] Azokra az eszkozokre vonatkozólag, amelyeket e törvény megfogalmazasa onmaga megszegésére nyújt, v. o. a „Factories Regulation Acts" (1859 augusztus 9) c. parlamenti jelentést, és benne Leonard Horner javaslatat· „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent".

[180] „8 éves és ennél idősebb gyermekeket a kerületemben valoban reggel 6 órától este 9 óráig robotoltattak a második félévben (1857)' („Reports etc. for 31st Oct. 1857". 39. old.).

[181] „Elismerik, hogy a Printworks' Act balfogás, mind nevelő-, mind védórendszabályait illetően" („Reports etc. for 31st Oct. 1862". 52. old)

[182] Így például *E. Potter* a *„Times"-hoz* intézett levelében, 1863 március 24-én. A „Times" ezzel kapcsolatban emlékezteti ot a gyárosok tízórás torvény elleni lázadására.

nak kiáltották ki[183]. Könnyen érthető, hogy miután a gyármágnások alkalmazkodtak az elkerülhetetlenhez és megbékéltek vele, a tőke ellenállóereje fokozatosan gyengült, míg ugyanakkor a munkásosztály támadóereje a nem közvetlenül érdekelt társadalmi rétegekben szerzett szövetségeseinek számával együtt növekedett. Innét az aránylag gyors haladás 1860 óta.

A festődéket és a fehérítőket[184] 1860-ban, a csipkegyárakat és a harisnyakötődéket 1861-ben vetették az 1850-es gyári törvény alá. „*A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság*" *első* jelentésének (1863) következményeképpen ugyanerre a sorsra jutott a cserépáru-ipar *minden fajtája* (nemcsak a fazekasság), a gyufa-, gyutacs-, töltény-, tapétagyártás, a pamutbársony-nyírás (fustian cutting), és számos olyan folyamat, amelyet a „finishing" (végső kikészítés) néven foglalnak össze. 1863-ban a „*szabad levegőn történő fehérítést*"[185] és a *pékséget* külön törvények alá helyezték, amelyek

---

[183] Így többek között *W. Newmarch* úr, *Tooke* „History of Prices" c. művének munkatársa és kiadója. *Tudományos* haladás-e a közvéleménynek gyáva engedményeket tenni?

[184] A fehérítőkről és festődékről 1860-ban kibocsátott törvény elrendeli, hogy a munkanapot 1861 augusztus 1-én egyelőre 12, 1862 augusztus 1-én pedig véglegesen 10 órára, vagyis hétköznapokon $10^1/_2$, szombaton $7^1/_2$ órára kell csökkenteni. De amint bekövetkezett az 1862-es rossz esztendő, megismétlődött a régi komédia. A gyáros urak petícióval fordultak a parlamenthez, hogy csak még egyetlen évvel tűrje tovább a fiatal személyek és nők tizenkétórás foglalkoztatását... „Az üzlet jelenlegi állapota mellett (a gyapotínség idején) nagy előny a munkások számára, ha *megengedik* nekik, hogy napi 12 órát dolgozzanak, és annyi munkabért szerezzenek, amennyit csak lehet... Már sikerült egy ilyen értelmű törvényjavaslatot az alsóház elé terjeszteni. Ezt a skóciai fehérítők munkásainak agitációja következtében elvetették..." („Reports etc. for 31st Oct. 1862". 14, 15. old.). Miután így vereséget szenvedett maguktól a munkásoktól, akiknek állítólag a nevében beszélt, a tőke most a jogászi pápaszem segítségével felfedezte, hogy az 1860-as törvény, amelyet, mint „a munka védelmére" hozott minden parlamenti törvényt, nyakatekerten fogalmaztak meg, ürügyet ad arra, hogy a „calenderer"-eket és „finisher"-eket [a kalanderezőket és kikészítőket] *kirekesszék* a hatálya alól. Az angol jogszolgáltatás — a tőkének mindig hűséges szolgája — a „Court of Common Pleas" [polgári perek törvényszéke] révén szentesítette e csűrés-csavarást. „Ez a munkások között nagy elégedetlenséget keltett, és igen sajnálatos, hogy a törvényhozás világos szándékát fogyatékos megfogalmazás ürügyén meghiúsítják" (ugyanott, 18. old.).

[185] A „szabad levegőn fehérítők" a „fehérítésre" vonatkozó 1860-as törvény hatálya alól azzal a hazugsággal vonták ki magukat, hogy ők nem dolgoztatnak nőket éjszaka. A hazugságot a gyárfelügyelők leleplezték, a munkáspetíciók pedig egyúttal megfosztották a parlamentet a „szabad levegőn történő fehérítésről" alkotott rétillatúan hűvös elképzeléseitől. Ezekben a fehérítőkben 90—100 Fahrenheit fokú [32—38 C°] szárítószobák vannak, amelyekben főleg lányok dolgoznak. A szárítószobából a szabad levegőre való alkalmi kimenekülésre „cooling" (lehűlés) a szakkifejezés. „Tizenöt lány van a szárítószobákban. A hőség vászonnál

közül az első többek között megtiltotta a gyermekek, fiatal személyek és nők éjszakai munkáját (este 8 órától reggel 6 óráig), a második pedig 18 éven aluli péklegények alkalmazását este 9 óra és reggel 5 óra kozott. Az említett bizottság későbbi javaslataira, amelyek a foldmüvelés, a bányák és a szállításügy kivételével *valamennyi* fontos angol iparágat a „szabadságától" való megfosztással fenyegetik, még visszatérünk[185a].

7. A normálmunkanapért vivott harc. Az angol gyári törvényhozás visszahatása más országokra

Az olvasó emlékszik rá, hogy az *értéktöbblet-termelés*, vagyis a *többletmunka-nyerés* alkotja a *tőkés termelés* sajátos tartalmát és célját, függetlenül *magának a termelési módnak* bármilyen — a munkának a tőke alá rendeléséből esetleg fakadó — *átalakulásától*. Emlékszik, hogy az eddig kialakított álláspont szerint csak az *önálló* és ezért

---

80—90 fok [27—32 C°], cambricnál [gyolcsnál] 100 fok [38 C°], sőt tobb. Tizenkét lány vasal és hajtogat egy kis szobában, amelynek széle-hossza körülbelül 10 láb, közepén teljesen lezárt kályha. A lányok a kályha korul állnak, mely szörnyű hőséget sugároz, és a cambricot gyorsan szárítja a vasalónők számára. E kezek óraszáma korlátozatlan. Ha sok a dolog, éjjel 9 vagy 12 óráig dolgoznak napokon át" („Reports etc. for 31st Oct. 1862". 56. old.). Egy orvos kijelenti: „A lehűlésre nincsenek kulon órák engedélyezve, de ha a hőmérséklet túlságosan kibírhatatlanná lesz, vagy a munkásnők keze izzadságtól beszennyeződik, egy pár percre ki szabad menniok ... E munkásnők betegségeinek kezelése során szerzett tapasztalataim annak megállapítására kényszerítenek, hogy *egészségi állapotuk mélyen alatta áll a pamutfonónőkének* (a tőkének a parlamenthez benyújtott kérelmei pedig Rubens modorában *kicsattanóan egészségesnek* festették őket!). Leggyakoribb betegségeik: sorvadás, bronchitis, méhbetegségek, a legszornyűbb formájú hisztéria és reumatizmus. Mindennek kozvetlen vagy közvetett oka, úgy hiszem, munkaszobáik túlhevített levegője és az olyan elégséges kényelmes ruházat hiánya, amely hazamenéskor a téli hónapokban a hideg és nyirkos levegő ellen megvédené őket" (ugyanott, 56, 57. old.). A gyárfelugyelók a kedélyes „szabad levegőn fehérítőktől" utóbb kicsikart 1863-as torvénnyel kapcsolatban megjegyzik: „E torvény elmulasztotta biztosítani a munkások számára azt a védelmet, amelyet biztosítani látszik ... sőt mi több, úgy van megfogalmazva, hogy a védelemre csak akkor kerul sor, ha gyermekeket és nőket este 8 óra *után* érnek munkán, de az előírt bizonyítási mód még akkor is olyan korulményes, hogy buntetés aligha kovetkezhetik be" (ugyanott, 52. old.). „Ez a torvény mint humánus és nevelő célzatú torvény, teljességgel elhibázott. Hiszen aligha nevezhető humánusnak az, ha nőknek és gyermekeknek *megengedik, vagy, ami egyre megy, kényszerítik őket*, hogy napi 14 órát vagy még tobbet dolgozzanak, étkezési időkkel vagy anélkül, ahogy éppen jón, korra vonatkozó korlát, nemek szerinti különbségtevés nélkül és tekintet nélkul azon kornyék családjainak társadalmi szokásaira, ahol a fehérítők létesultek" („Reports etc. for 30th April 1863". 40. old.).

[185a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. 1866 óta, amidőn a szövegben levőket írtam, smét visszahatás következett be.

törvényileg teljeskorú munkás szerződik mint árueladó a tőkéssel. Ha tehát történelmi vázlatunkban egyrészt a *modern ipar*, másrészt *a fizikailag és jogilag kiskorúak munkája* játszik főszerepet, akkor számunkra az egyik csak mint különös terület, a másik csak mint a munka kiszipolyozásának különösen csattanós példája jön számba. Anélkül azonban, hogy a későbbi kifejtésnek elébe vágnánk, a történelmi tények puszta összefüggéséből következik:

Először: A víz, a gőz és a gépek által elsőnek forradalmasított iparokban, a modern termelési mód ez első teremtményeiben, a pamut-, gyapjú-, len-, selyemfonodákban és szövödékben elégül ki legelőbb a tőkének *a munkanap* mértéktelen és kíméletlen *meghosszabbítására* irányuló törekvése. A megváltozott anyagi termelési mód és a termelők ennek megfelelően megváltozott társadalmi viszonyai[186] először mértéktelen túlhajtást idéznek elő, majd ezzel ellentétben életre hívják a társadalmi ellenőrzést, amely a munkanapot, szüneteivel együtt, törvényileg korlátozza, szabályozza és egységesíti. Ez az ellenőrzés ezért a XIX. század első felében csupán *kivételes törvényhozásként* jelenik meg[187]. Mihelyt azonban meghódította az új termelési mód eredeti területét, nemcsak az derült ki, hogy közben sok más termelési ág belépett a *tulajdonképpeni gyári rendszerbe*, hanem az is, hogy többé-kevésbé elavult üzemmóddal dolgozó *manufaktúrák*, mint a fazekas, üveggyártó műhelyek stb., *régimódi kézművességek*, mint a pékség, és végül még a szétszórt úgynevezett *otthonmunka* is, mint a szögkészítés stb.[188], már rég éppen úgy a tőkés kizsákmányolás hatalmába kerültek, mint a gyár. A törvényhozás ezért rákényszerült, hogy fokozatosan levesse kivételes jellegét, vagy pedig — ahol római módra kazuisztikusan jár el, mint Angliában — bármely házat, amelyben dolgoznak, tetszőlegesen gyárrá (factory) nyilvánítson[189].

Másodszor: A munkanap szabályozásának története egyes termelési

[186] „Ez osztályok (tőkések és munkások) mindegyikének magatartása annak a kölcsönös helyzetnek volt a következménye, amelybe kerültek" („Reports etc. for 31st Oct. 1848". 113. old.).

[187] „A korlátozás alá vetett foglalkozások textiltermékeknek gőz- vagy vízierő segítségével történő előállításával voltak kapcsolatosak. Egy foglalkozás felügyelet alá helyezése két feltételhez van kötve, t. i. gőz- vagy vízierő használatához és bizonyos részletezett rostok feldolgozásához" („Reports etc. for 31st October 1864". 8. old.).

[188] Ennek az úgynevezett *házi* iparnak az állapotáról rendkívül gazdag anyag van a „Children's Employment Commission" utolsó jelentéseiben.

[189] „A legutóbbi ülésszak (1864) törvényei ... különböző foglalkozásokat ölelnek fel, amelyekben a szokások jelentősen különböznek; a mechanikai erő használata gépek mozgatására ma már nem tartozik, mint azelőtt, azon elemek közé, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy üzem törvényes értelemben *gyárnak* számítson" („Reports etc. 31st Oct. 1864". 8. old.).

ágakban, más ágakban pedig a még folyó küzdelem e szabályozásért kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy az *elszigetelt* munkás, a munkás mint munkaerejének „szabad" eladója, a tőkés termelés bizonyos érettségi fokán nem tud ellenállni, alulmarad. A normálmunkanap megteremtése tehát a tőkésosztály és a munkásosztály közötti hosszadalmas, többé vagy kevésbé burkolt polgárháború terméke. Minthogy a küzdelem a modern ipar területén kezdődik, ezért először annak hazájában, *Angliában*, zajlik[190]. Az angol gyári munkások nemcsak az angol, hanem az egész modern munkásosztály bajvívói voltak, mint ahogy az ő teoretikusaik voltak az elsők, akik a tőke teóriájának odadobták a kesztyűt[191]. *Ure*, a gyárfilozófus, ezért az angol munkásosztály kitörölhetetlen szégyenfoltjának bélyegzi, hogy „*a gyári törvények rabszolgaságát*" írta zászlajára a tőkével szemben, amely férfiasan „*a munka tökéletes szabadságáért*" küzdött[192].

Franciaország lassan sántikál Anglia mögött. A *februári forradalomra* volt szükség ahhoz, hogy megszülessen a *tizenkétórás törvény*[193],

---

[190] *Belgiumban*, a kontinentális liberalizmus paradicsomában, nyoma sincs e mozgalomnak. Még *szénbányáiban* és *fémbányáiban* is tökéletes „szabadsággal" fogyasztanak mindkét nembeli és mindenféle korú munkásokat *bármely időtartamra* és *bármely időszakban*. Minden 1000, bányákban foglalkoztatott személy közül 733 férfi, 88 nő, 135 fiú és 44 leány (ez utóbbiak 16 éven aluliak); a kohóknál stb. minden 1000 munkás közül 668 férfi, 149 nő, 98 fiú és 85 leány (16 éven aluliak). Ezt még tetézi az érett és éretlen munkaerők rendkívüli kizsákmányolásáért fizetett alacsony munkabér, napi átlagban férfiaknak 2 shilling 8 penny, nőknek 1 shilling 8 penny, fiúknak 1 shilling $2^1/_2$ penny. Így aztán 1863-ban Belgium csaknem meg is kétszerezte szén-, vas- stb. kivitelének mennyiségét és értékét 1850-hez képest.

[191] Amikor *Robert Owen* röviddel e század első évtizede után a munkanap korlátozásának szükségességét nemcsak teoretikusan képviselte, hanem new-lanarki gyárában valóban be is vezette a tízórás napot, ezt mint kommunista utópiát kinevették, éppenúgy, mint a „termelő munka összekapcsolását a gyermekek nevelésével", s mint az általa életrehívott munkásszövetkezeteket. Manapság az első utópia gyári törvény, a második *hivatalos* fráziként szerepel valamennyi „Factory Act"-ben, a harmadik pedig már éppenséggel reakciós szédelgések köpönyegéül szolgál.

[192] *Ure* (francia fordítás): „Philosophie des manufactures". Párizs 1836. II. köt. 39, 40, 67, 77. stb. old.

[193] Az 1855. évi Párizsi Nemzetközi Statisztikai Kongresszus „compte rendu"-jében [jelentésében] többek között ez olvasható: „A francia törvény, amely a napi munka tartamát a gyárakban és a műhelyekben 12 órára korlátozza, e munkát nem szorítja *meghatározott fix órák* (időszakok) határai *közé*, csak a gyermekmunka számára írja elő a reggel 5 óra és este 9 óra közti időszakot. A gyárosok egy része él is a joggal, melyet e végzetes hallgatás ad neki, és nap nap után, talán a vasárnapok kivételével, *megszakítás nélkül* dolgoztat. Ehhez a gyárosok két különböző munkáscsoportot használnak, amelyek közül egyik sem tölt 12 óránál többet a műhelyben, de a vállalat munkája éjjel-nappal tart. A törvénynek eleget tesznek, de vajon eleget tesznek-e az emberiességnek is?" Az „éjszakai munkának

amely sokkal fogyatékosabb, mint angol eredetije. Ennek ellenére a francia forradalmi módszer a maga sajátságos előnyeit is érvényesíti. Egy csapásra *valamennyi* műhelynek és gyárnak különbség nélkül *a munkanap egyazon korlátját* diktálja, míg az angol törvényhozás, hol ezen, hol azon a ponton, kelletlenül enged a viszonyok nyomásának, és a legjobb úton van afelé, hogy egy új jogi óriáskígyót költsön ki[194]. Másrészt a francia törvény *elvileg* kimondja azt, amit Angliában csak a gyermekek, kiskorúak és nők nevében küzdöttek ki, s amit csak újabban kezdenek általános jogként igényelni[195].

Az észak-amerikai *Egyesült Államokban* minden önálló munkásmozgalom béna maradt addig, amíg a köztársaság egy részét a rabszolgaság éktelenítette. A munka fehér bőrben nem szabadíthatja fel magát ott, ahol fekete bőrben bélyeget visel. De a rabszolgaság halálából azonnal egy új, megifjodott élet sarjadt. A polgárháború első gyümölcse a *nyolcórás agitáció* volt, amely a mozdony hétmérföldes sebességével terjed az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, Új-Angliától Kaliforniáig. A *baltimore-i* általános *munkáskongresszus* (1866 augusztus 16.) kijelenti: „A jelenkor első és nagy követelménye — hogy felszabadíthassuk ez ország munkáját a tőkés rabszolgaság alól — egy olyan *törvény* kibocsátása, amely szerint *8 óra* a normálmunkanap az amerikai Unió *valamennyi* államában. El vagyunk szánva, hogy minden erőnket latbavetjük, amíg e dicsőséges eredményt el nem érjük"[196]. Egyidejűleg (1866 szeptember elején) a genfi „*Nemzetközi*

az emberi szervezetre gyakorolt romboló befolyásán" kívül a jelentés „a két nem ugyanabban a homályosan megvilágított műhelyben való éjszakai együttlétének végzetes befolyását" is hangsúlyozza.

[194] „Az én kerületemben például ugyanazokban a gyárépületekben ugyanaz a gyáros fehérítő és festő a «Fehérítő és festőde törvény»-nek alávetve, nyomó a «Printworks' Act»-nek alávetve és finisher a «Gyári törvény»-nek alávetve..." (Baker úr jelentése a „Reports etc. for 31st Oct. 1861"-ben, 20. old.) E törvények különböző rendelkezéseinek és az ebből következő bonyodalomnak a felsorolása után Baker úr ezt mondja: „Látjuk, hogy szükségképpen milyen nehéz e 3 parlamenti törvény végrehajtását biztosítani, ha a gyártulajdonosnak úgy tetszik, hogy kijátssza a törvényt." A jogász uraknak azonban ezáltal biztosítva vannak a perek.

[195] A gyárfelügyelők így végre meg merik mondani: „E kifogásoknak (a tőke kifogásainak a munkaidő törvényes korlátozása ellen) meg kell hátrálniok a munka jogainak nagy elvével szemben... Van olyan időpont, amikor megszűnik a munkáltató joga munkásának munkájára, és a munkás ideje a sajátjává lesz, még akkor is, ha nincs szó kimerültségről" („Reports etc. for 31st Oct. 1862". 54. old.).

[196] „Mi, Dunkirk munkásai, kijelentjük, hogy a munkaidőnek a jelenlegi rendszerben megkövetelt hossza túl nagy, s nem hagy időt a munkásnak a pihenésre és a fejlődésre, sőt, a *szolgaság olyan állapotába* taszítja, amely *alig jobb a rabszolgaságnál* („a condition of servitude but little better than slavery"). Ezért elhatároztuk, hogy *8 óra* elég egy munkanapra, és törvényesen elégnek is kell elismerni; hogy felszólítjuk támogatásunkra a sajtót, ezt a hatalmas emelőt... és mindazokat, akik ezt a támogatást megtagadják tőlünk, a munkareform és a

Munkáskongresszus" a londoni Főtanács javaslatára elhatározta: „A *munkanap korlátozását* előzetes feltételnek nyilvánítjuk, amely nélkül minden más felszabadulási törekvés kudarcra van ítélve... *A munkanap törvényes korlátjául 8 munkaórát* javasolunk."

Így az Atlanti-óceán mindkét partján ösztönösen, magukból a termelési viszonyokból kisarjadt munkásmozgalom igazolja *R. J. Saunders* angol gyárfelügyelő kijelentését: „Nem lehet soha az eredmény bármilyen kilátásával további lépéseket tenni a társadalom reformja felé, ha előzőleg a munkanapot nem korlátozzák, és előírt korlátját szigorúan ki nem kényszerítik"[197].

Meg kell vallani, hogy munkásunk másképp jön ki a termelési folyamatból, mint ahogyan oda belépett. A piacon mint a „munkaerő"-áru tulajdonosa lépett szembe más árutulajdonosokkal, mint árutulajdonos az árutulajdonossal. A szerződés, amellyel munkaerejét eladta a tőkésnek, úgyszólván fekete fehér alapon bizonyította, hogy szabadon rendelkezik önmaga fölött. Az alku megkötése után kiderül, hogy a munkás *nem* volt „*szabadon cselekvő*", hogy az idő, amelyre *szabadságában áll* munkaerejét eladni, olyan idő, amelyre *kénytelen* azt eladni[198], hogy a valóságban szipolyozója nem engedi el, „ameddig egy izom, egy ín, egy csepp vér még kizsákmányolható"[199]. „Védelmül" „kínjaik kígyója"* ellen, a munkásoknak össze kell fogniuk, és *mint osztálynak* állami törvényt kell kikényszeríteniük, egy lebírhatatlan *társadalmi akadályt*, mely őket magukat megakadályozza abban, hogy a *tőkével kötött önkéntes szerződéssel* halálra és rabszolgaságra adják el magukat és fajtájukat[200]. Az „elidegeníthetetlen emberi

munkásjogok ellenségeinek tekintjük" (A dunkirki munkások határozatai, New York állam, 1866).

[197] „Reports etc. 31st Oct. 1848". 112. old.

[198] „Ezek az eljárások (a tőke manőverei például 1848—1850-ben) azonfelül *megcáfolhatatlan bizonyítékát szolgáltatták* ama gyakran hangoztatott *állítás hamisságának*, hogy a munkásoknak *nincs szükségük védelemre, hanem úgy tekinthetők, mint szabadon cselekvők, akik rendelkeznek egyetlen tulajdonukkal, amelyet birtokolnak*, a kezük *munkájával* és orcájuk verítékével" („Reports etc. for 30th April 1850". 45. old.). „*A szabad munka, ha így lehet nevezni*, még szabad országban is a törvény erős karjának védelmére szorul" („Reports etc. for 31st Oct. 1864". 34. old.). „*Megengedni, ami ugyanannyi, mint kényszeríteni* . . . hogy napi 14 órát dolgozzanak étkezésekkel vagy anélkül stb." („Reports etc. for 30th April 1863". 40. old.)

[199] *Friedrich Engels:* „Die englische Zehnstundenbill". 5. old.

* *Heine:* „Heinrich". — *Szerk.*

[200] A tízórás törvény a hatáskörébe tartozó iparágakban „megmentette a munkásokat a *teljes elkorcsosulástól*, és megóvta *fizikai állapotukat*" („Reports etc. for 31st Oct. 1859". 47. old.). „A tőke (a gyárakban) a gépi berendezést sohasem tarthatja mozgásban egy meghatározott időszakon túl anélkül, hogy a foglalkoztatott munkások egészségének és erkölcsének ártalmára ne legyen; *ők pedig nincsenek olyan helyzetben, hogy önmagukat megvédhessék*" (ugyanott, 8. old.).

jogok" pompázatos listája helyébe a törvényileg korlátozott munkanap szerény *Magna Chartája* lép, amely „végre tisztázza azt, hogy *mikor végződik az az idő, amelyet a munkás elad*, és *mikor kezdődik az őt magát megillető idő*"[201]. Quantum mutatus ab illo! [Mekkora változás azóta!]

Kilencedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET RÁTÁJA ÉS TÖMEGE

Mint eddig, ebben a fejezetben is a *munkaerő értékét*, tehát a *munkanapnak* a munkaerő újratermeléséhez, illetve fenntartásához *szükséges részét adott, állandó nagyságnak* tesszük fel.

Ezt feltételezve tehát, az *értéktöbblet rátájával* egyúttal adva van a *tömege* is, amelyet az *egyes* munkás meghatározott időszak alatt szolgáltat a tőkésnek. Ha például a szükséges munka naponta 6 óra, s ezt 3 shillingnyi aranymennyiség = 1 tallér fejezi ki, akkor a tallér *egy* munkaerő *napi értéke*, vagyis az *egy* munkaerő vásárlásában előlegezett tőkeérték. Továbbá, ha az *értéktöbblet rátája 100%*, akkor ez az 1 tallérnyi változó tőke 1 tallérnyi értéktöbblet-tömeget termel, illetve a munkás naponta 6 óra *többletmunka-tömeget* szolgáltat.

A *változó tőke* azonban a tőkés által egyidejűleg alkalmazott *valamennyi munkaerő összértékének* a pénzkifejezése. Értéke tehát egyenlő *egy munkaerő átlagértékének* és az alkalmazott munkaerők számának szorzatával. A *munkaerő* adott *értéke* esetén tehát a *változó tőke nagysága* egyenes arányban van az egyidejűleg foglalkoztatott munkások *számával*. Ha *egy* munkaerő napi értéke = 1 tallér, akkor 100 tallérnyi tőkét kell előlegezni 100, *n* tallérnyit *n* munkaerő napi kizsákmányolására.

Ugyanígy: Ha 1 tallérnyi változó tőke — vagyis *egy* munkaerő napi értéke — 1 tallérnyi napi értéktöbbletet termel, akkor 100 tallér-

[201] „Még nagyobb jótétemény, hogy végre világossá *válik a különbség a munkás saját ideje és munkáltatója ideje között*. A munkás most tudja, *mikor végződik az az idő, amelyet elad, és mikor kezdődik a sajátja*, s minthogy ezt bizonyossággal előre tudja, saját perceit saját céljaira előre beoszthatja" (ugyanott, 52. old.). „Azáltal, hogy saját idejük gazdáivá tették őket (a gyári törvények), olyan erkölcsi energiát adtak nekik, amely a politikai hatalom esetleges birtoklása felé irányítja őket" (ugyanott, 47. old.). A gyárfelügyelők visszafojtott gúnnyal és igen óvatos kifejezésekkel sejtetik, hogy a mostani tízórás törvény a tőkést is megszabadította némiképpen a rá mint a tőke puszta megtestesülésére jellemző természetadta brutalitástól, és időt adott neki némi „művelődésre". Azelőtt „a munkáltatónak semmire sem volt ideje, csak a *pénzre*, az alkalmazottnak semmire sem volt ideje, csak a *munkára*" (ugyanott, 48. old.).

nyi változó tőke 100 tallernyi napi értéktobbletet, és n tallernyi változó tőke 1 tallér$\times n$ napi értéktobbletet termel. A *termelt értéktobblet tomege* tehát egyenlő az egyes munkás munkanapja által szolgáltatott értéktobbletnek és az alkalmazott munkások számának a szorzatával. De mivel továbbá az egyes munkás által termelt értéktobblet-*tomeget* a munkaerő adott erteke esetén az *értéktobblet rátája* határozza meg, ebből kovetkezik ez az első torvény: *A termelt értéktobblet tomege egyenlő az elolegezett változó tőke nagysagának és az értéktobblet rátájának a szorzatával*, illetve az értéktobblet tomegét az egyazon tőkés által *egyidejűleg kizsakmányolt munkaerők száma* és *az egyes munkaerő kizsakmányolásának foka* kozti osszetett viszony határozza meg.

Ha tehát az értéktobblet tomeget M-mel, az egyes munkás által napi átlagban szolgáltatott értéktobbletet m-mel, az egyes munkaerő megvásárlasában naponta előlegezett változó tőkét v-vel, a változó tőke teljes osszegét V-vel, az átlagmunkaerő értékét k-val, kizsakmányolása fokát $\frac{a'}{a}$-val $\left(\frac{\text{többletmunka}}{\text{szukseges munka}}\right)$ és az alkalmazott munkások számát n-nel jeloljük, akkor ezt kapjuk:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n. \end{cases}$$

Folytonosan feltételezzuk nemcsak azt, hogy az átlagmunkaerő értéke állandó, hanem azt is, hogy az egy tőkés által alkalmazott munkások átlagmunkásokra vannak redukálva. Akadnak kivételes esetek, amikor a termelt értéktobblet nem nő arányosan a kizsakmányolt munkások számával, de akkor a munkaerő értéke sem marad állandó.

Egy meghatározott értéktobblet-tomeg termelésében ezért az *egyik tényező csokkenését* pótolni lehet *a másik novekedésével*. Ha a változó tőkét csokkentik, és egyidejuleg az értéktobblet rátáját *ugyanolyan arányban* novelik, akkor *a termelt értéktobblet tomege változatlan* marad. Ha előbbi feltevéseink mellett a tőkésnek 100 tallért kell előlegeznie ahhoz, hogy naponta 100 munkást zsákmányoljon ki, és ha az értéktobblet rátája 50%, akkor ez a 100 változó tőke 50 tallérnyi, illetve 100×3 munkaórányi értéktobbletet fiadzik. Ha az értéktobblet rátáját megkétszerezik, illetve a munkanapot nem 6-ról 9-re, hanem 6-ról 12 órára hosszabbítják meg, akkor az 50 tallérnyi, felére csokkentett változó tőke ugyancsak 50 tallérnyi, illetve 50×6 munkaórányi értéktöbbletet fiadzik. A változó tőke kevesbedése tehát kiegyenlíthető a munkaerő kizsakmányolási fokának arányos novelésével, vagyis a

foglalkoztatott munkások számának csökkenése a munkanap arányos meghosszabbításával. Bizonyos határokon belül *a munkának* a tőke által kipréselhető *kínálata* tehát független lesz a *munkáskínálattól*[202]. Fordítva, *az értéktöbblet rátájának csökkenése* nem érinti a *termelt értéktöbblet tömegét*, ha a változó tőke nagysága, illetve a foglalkoztatott munkások száma arányosan nő.

A munkások számának, illetve a változó tőke nagyságának az értéktöbbletráta növelése, illetve a munkanap meghosszabbítása útján történő *pótlása* azonban áthághatatlan korlátokba ütközik. Bármekkora a *munkaerő értéke* — tehát akár 2 óra, akár 10 óra a munkás fenntartásához *szükséges munkaidő* —, az *összérték*, amelyet egy munkás nap nap után termelni tud, mindig *kisebb*, mint az az érték, amelyben 24 munkaóra tárgyiasul, kisebb, mint 12 shilling vagy 4 tallér, ha ez 24 tárgyiasult munkaóra pénzkifejezése. Előbbi feltevésünk alapján — amely szerint naponta 6 munkaóra szükséges magának a munkaerőnek az újratermelésére, illetve a megvásárlásában előlegezett tőkeérték pótlására — 500 tallérnyi változó tőke, amely 500 munkást alkalmaz 100%-os értéktöbbletrátával, illetve 12 órás munkanappal, naponta 500 tallérnyi, illetve 6×500 munkaóránnyi *értéktöbbletet* termel. 100 tallérnyi tőke, amely naponta 100 munkást alkalmaz 200%-os értéktöbbletrátával, illetve 18 órás munkanappal, csak 200 tallérnyi, illetve 12×100 munkaóránnyi *értéktöbblet-tömeget* termel. Teljes értékterméke pedig — az előlegezett változó tőke egyenértéke plusz értéktöbblet — nap nap után *sohasem* érheti el a 400 tallér, illetve 24×100 munkaóra összeget. *Az átlagos munkanap abszolút korlátja*, s ez a munkanap természettől fogva mindig kisebb 24 óránál, *abszolút korlátot állít az elé, hogy a megkisebbedett változó tőkét az értéktöbblet fokozott rátájával*, illetve *a kizsákmányolt munkások csökkent számát a munkaerő megnövelt kizsákmányolási fokával pótolják*. E kézzelfogható második törvény fontos sok olyan jelenség megmagyarázásához, amelyek a tőke ama később kifejtendő tendenciájából fakadnak, hogy az általa foglalkoztatott munkások számát, illetve a maga változó, munkaerővé átalakított alkatrészét amennyire csak lehet, csökkentse, ellentmondásban másik tendenciájával, azzal, hogy a lehető legnagyobb *értéktöbblet-tömeget* termelje. Fordítva: ha az alkalmazott munkaerők tömege, illetve a változó tőke nagysága nő, de nem olyan arányban, mint ahogy az értéktöbbletráta csökken, akkor a termelt értéktöbblet *tömege csökken*.

[202] Ez az elemi törvény, úgy látszik, ismeretlen a vulgáris közgazdász uraknak, akik, mint fordított Archimédészek, azt hiszik, hogy a munka piaci árainak a kereslet és a kínálat által való meghatározásában megtalálták a pontot — nem arra, hogy a világot sarkaiból kiemeljék, hanem arra, hogy megállítsák.

Egy harmadik törvény abból adódik, hogy *a termelt értéktöbblet tömegét a két tényező*, az értéktöbblet rátája és az előlegezett változó tőke nagysága határozza meg. Ha az értéktöbblet rátája, vagyis a munkaerő kizsákmányolási foka, és a munkaerő értéke, vagyis a *szükséges munkaidő* nagysága adott, magától értetődik, hogy *mennél nagyobb a változó tőke, annál nagyobb a termelt érték és értéktöbblet tömege.* Ha a *munkanap határa,* valamint *szükséges alkatrészének* határa adott, akkor az egyes tőkés által termelt érték és értéktöbblet *tömege* nyilván kizárólag attól a *munkatömegtől* függ, melyet a tőkés mozgásba hoz. Ez azonban — az adott feltevések mellett — a *munkaerő-tömegtől* függ, vagyis a *munkások számától*, akiket kizsákmányol, e számot viszont az általa előlegezett *változó* tőke *nagysága* határozza meg. *Az értéktöbblet adott rátája és a munkaerő adott értéke esetén a termelt értéktöbblet-tömegek egyenes arányban vannak az előlegezett változó tőkék nagyságával.* Mármost tudjuk azonban, hogy a tőkés két részre osztja tőkéjét. Az egyik részt termelési eszközökre fordítja. Ez tőkéjének *állandó* része. A másik részt eleven munkaerővé változtatja. Ez a rész alkotja *változó tőkéjét. Egyazon* termelési mód bázisán *különböző termelési ágakban* a tőke különbözőképpen oszlik meg állandó és változó alkatrészre. *Egyazon termelési ágon* belül ez az arány a termelési folyamat technikai alapjának és társadalmi kombinációjának változásával együtt változik. De bárhogyan esik is szét egy adott tőke állandó és változó alkatrészre — akár 1 : 2, akár 1 : 10 vagy 1 : x az utóbbi aránya az előbbihez —, ez az imént felállított törvényt nem érinti, mivel korábbi elemzésünk szerint az állandó tőke értéke a termékértékben újra megjelenik ugyan, de az újonnan alkotott értéktermékbe nem kerül bele. 1000 fonómunkás alkalmazásához természetesen több nyersanyagra, orsóra stb. van szükség, mint 100 alkalmazásához. Ezeknek a hozzáteendő termelési eszközöknek az *értéke* azonban nőhet, csökkenhet, változatlan maradhat, nagy vagy kicsi lehet, nem lesz semmiféle befolyással az őket mozgató munkaerők *értékesülési folyamatára.* A fent megállapított törvény tehát ezt a formát ölti: *A különböző tőkék által termelt érték- és értéktöbblet-tömegek a munkaerő adott értéke és egyenlő kizsákmányolási foka esetén egyenes arányban vannak e tőkék változó alkatrészének, azaz eleven munkaerővé átalakított alkatrészének nagyságával.*

Ez a törvény nyilvánvalóan *ellentmond* minden látszatra alapozott tapasztalatnak. Mindenki tudja, hogy egy pamutfonógyáros, aki — az alkalmazott össztőke százalékos megoszlását tekintve — *viszonylag* sok állandó és kevés változó tőkét alkalmaz, ezért még nem zsebel be kisebb nyereséget, illetve értéktöbbletet, mint egy pék, aki viszonylag sok változó és kevés állandó tőkét hoz mozgásba. E lát-

szólagos ellentmondás megoldásához még sok közbenső láncszemre van szükség, mint ahogy az elemi algebra álláspontjáról kiindulva sok közbenső láncszemre van szükség annak megértéséhez, hogy $\frac{0}{0}$ valóságos nagyságot fejezhet ki. Ámbár e törvényt a klasszikus gazdaságtan sohasem formulázta meg, mégis ösztönösen ragaszkodik hozzá, mert ez szükségszerű következménye az értéktörvénynek egyáltalában. Igyekszik a törvényt a jelenség ellentmondásaitól való erőszakos *elvonatkoztatással* megmenteni. Később[203] majd meglátjuk, hogyan botlott el a *ricardói iskola* ezen a botránykövön. A vulgáris gazdaságtan, amely „valóban semmit sem tanult", itt, mint mindenütt, a látszatra hivatkozik a jelenség törvényével szemben. Azt hiszi, ellentétben *Spinozával*, hogy „a tudatlanság elégséges ok".

A munkát, melyet egy társadalom össztőkéje napról napra mozgásba hoz, *egyetlen munkanapnak* tekinthetjük. Ha például a munkások száma egymillió, és egy munkás átlagmunkanapja 10 óra, akkor *a társadalmi munkanap* 10 millió órából áll. E munkanap adott hossza esetén, akár fizikailag, akár szociálisan vannak megvonva határai, az *értéktöbblet tömegét* csak a munkások számának, azaz a *munkásnépességnek* gyarapításával lehet gyarapítani. A népesség növekedése alkotja itt a matematikai határt a társadalmi össztőke révén történő értéktöbblet-termelés számára. Fordítva: a népesség adott nagysága esetén e határt *a munkanap lehetséges meghosszabbítása* alkotja[204]. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy e törvény csak az értéktöbblet eddig tárgyalt formájára érvényes.

Az értéktöbblet termelésének eddigi vizsgálatából adódik, hogy nem minden tetszőleges pénz- vagy értékösszeg változtatható át *tőkévé*, hanem ennek az átváltoztatásnak az az előfeltétele, hogy pénznek, vagyis csereértéknek bizonyos *minimuma* legyen az *egyes* pénz- vagy árutulajdonos kezében. *A változó tőke minimuma* egyetlen munkaerő költségára, akit az egész éven át, napról napra értéktöbblet nyerésére felhasználnak. Ha ez a munkás saját termelési eszközökkel rendelkeznék és megelégednék azzal, hogy munkás módjára éljen, akkor elég lenne neki a saját létfenntartási eszközeinek újratermeléséhez szükséges munkaidő, mondjuk naponta 8 óra. Tehát termelési eszköz is csak 8 munkaórára való kellene neki. A tőkésnek ellenben,

[203] Közelebbit erről a „Negyedik Könyvben".

[204] „A *társadalom* munkája, azaz *gazdasági* ideje *[economic time]* adott mennyiség, mondjuk egymillió ember napi tízórája, vagyis tízmillió óra . . . A tőkének megvan a gyarapodási határa. E határt — minden adott időszakban — a felhasznált gazdasági idő tényleges kiterjedésében kaphatjuk meg" („An Essay on the Political Economy of Nations". London 1821. 47, 49. old.).

aki vele e 8 órán felül mondjuk 4 óra többletmunkát végeztet, pótlólagos pénzösszegre van szüksége a pótlólagos termelési eszközök beszerzésére. Feltevésünk alapján azonban már két munkást kellene alkalmaznia, hogy a naponta elsajátított értéktöbbletből munkás módjára éljen, azaz hogy elengedhetetlen szükségleteit kielégíthesse. Ebben az esetben termelésének célja életének puszta fenntartása lenne, nem a gazdagság gyarapítása, márpedig a tőkés termelésben az utóbbi benne foglaltatik. Hogy csak kétszer olyan jól éljen, mint egy közönséges munkás, és a termelt értéktöbblet felét visszaváltoztassa tőkévé, a munkások számával egyúttal az előlegezett tőke *minimumát* is a nyolcszorosára kellene növelnie. Persze ő maga, akárcsak munkása, közvetlenül közreműködhet a termelési folyamatban, de akkor csak középlény tőkés és munkás között, „*kismester*". A tőkés termelés bizonyos foka feltételezi, hogy a tőkés az egész időt, amely alatt tőkésként, azaz megszemélyesített tőkeként funkcionál, idegen munka elsajátítására, és ezért ellenőrzésére, valamint e munka termékeinek eladására fordíthassa[205]. A kézművesmesternek tőkéssé való átváltozását a középkor céhrendszere azzal igyekezett erőszakosan megakadályozni, hogy a munkásoknak azt a számát, amelyet az egyes mesternek szabad volt foglalkoztatnia, nagyon csekély *maximumra* korlátozta. A pénz- vagy árutulajdonos csak akkor változik át valóban tőkéssé, amikor a termelésre előlegezett minimális összeg messze felette van a középkori maximumnak. Itt, akár a természettudományban, igazolódik ama törvény helyessége, melyet *Hegel* fedezett fel Logikájában, hogy pusztán *mennyiségi* változások egy bizonyos ponton *minőségi* különbségekbe csapnak át[205a].

[205] „A farmer nem bízhatja magát saját munkájára; ha pedig ezt teszi, azt tartom, veszít vele. Foglalkozása az általános felügyelet kell hogy legyen az egészre: szemmel kell tartania cséplőjét, különben hamarosan ki nem csépelt gabonára fogja vesztegetni a bért; utána kell néznie aratóinak, kaszásainak stb.; állandóan körbe kell járnia a kerítéseit; ügyelnie kell, hogy semmit el ne hanyagoljanak; márpedig ez történnék, ha egy helyre volna korlátozva." „An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer". London 1773. 12. old. Ez az írás nagyon érdekes. Tanulmányozhatjuk benne a „*capitalist farmer*" [tőkés bérlő] vagy „*merchant farmer*" [kereskedő bérlő] — kifejezetten így nevezi — keletkezését, és meghallgathatjuk öndicsőítését a „small farmer"-rel [kisbérlővel] szemben, akinek lényegében a létfenntartásért kell dolgoznia. „A tőkésosztály először részlegesen, és végül teljes egészében feloldozódik a kétkezi munka szükségessége alól" („Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations". Írta *Richard Jones tiszteletes*, Hertford 1852. III. előadás, 39. old.).

[205a] A modern kémiában alkalmazott, először *Laurent* és *Gerhardt* által tudományosan kifejtett *molekuláris elmélet* is ezen a törvényen nyugszik. {Pótlás a 3. kiadáshoz. Ennek a nem-kémikus számára meglehetősen homályos jegyzetnek megmagyarázására megjegyezzük, hogy a szerző itt a szénhidrogénvegyületekne k

Annak az *értékösszegnek a minimuma*, amellyel az egyes pénz- vagy árutulajdonosnak rendelkeznie kell, hogy tőkéssé gubózzék ki, a tőkés termelés különböző fejlődési fokain más és más; adott fejlődési fokon pedig ugyancsak különbözik a termelés különböző területein, e területek különleges technikai feltételeinek megfelelően. Bizonyos termelési területek már a tőkés termelés kezdetein is akkora *tőkeminimumot* követelnek meg, amely az egyes egyének kezében még nem található együtt. Ez részben az ilyen magánosok állami támogatását idézi elő, mint Franciaországban Colbert idején, és mint egynémely német államban egészen a mi korszakunkig, részben bizonyos ipari és kereskedelmi ágak űzésére törvényes monopóliummal rendelkező társaságok alkotását[206] — ezek a modern részvénytársaságok előfutárai.

*

Nem időzünk azon változások részleteinél, amelyeken a tőkés és bérmunkás viszonya a termelési folyamat során átmegy, tehát magának *a tőkének* további meghatározásainál sem. Csak néhány fő pontot hangsúlyozunk itt.

A *tőke* a termelési folyamaton belül a *munka*, azaz a működő munkaerő, vagyis maga a munkás *fölötti parancsnoklássá* fejlődött. A *megszemélyesített tőke*, a tőkés, ügyel arra, hogy a munkás rendesen és az intenzitás kellő fokán végezze munkáját.

A tőke továbbá *kényszerviszonnyá* fejlődött, amely a munkásosztályt arra szorítja, hogy több munkát végezzen, mint amennyit saját életszükségleteinek szűk köre előírt. És mint idegen dolgosság termelője, mint többletmunka kiszipolyozója és munkaerő kizsákmányolója, a tőke energiában, mértéktelenségben és hatékonyságban túlszárnyal minden korábbi, *közvetlen kényszermunkán* nyugvó termelési rendszert.

A tőke először azon technikai feltételek mellett rendeli maga alá a munkát, melyek között azt történelmileg készen találja. Nem változtatja meg tehát közvetlenül a termelési módot. Az értéktöbblet

---

először C. Gerhardt által 1843-ban így nevezett „homológ sorairól" beszél, amelyek közül mindegyiknek saját algebrai összetétel-formulája van. Így a parafinok sora: C_nH_{2n+2}; a normális alkoholé: $C_nH_{2n+2}O$; a normális zsírsavaké: $C_nH_{2n}O_2$ és sok más. A fenti példákban CH_2-nek a molekulaformulához való egyszerű mennyiségi hozzátétele által minden alkalommal minőségileg különböző test képződik. Laurent-nak és Gerhardtnak e fontos tény megállapításában való — Marx által túlbecsült — részvételéről v. ö. *Kopp:* „Entwicklung der Chemie". München 1873. 709. és 716. old. és *Schorlemmer:* „Rise and Progress of Organic Chemistry". London 1879. 54. old. — *E. F.*}

[206] „Die Gesellschaft Monopolia" [monopol társaság], így nevezi *Luther Márton* az ilyesfajta intézményeket.

termelése abban a formában, amelyben eddig szemügyre vettük — amelyben a munkanap egyszerű meghosszabbítása révén történik — ezért magának a termelési módnak minden változásától függetlenül jelent meg. A régimódi pékségben nem kevésbé volt hatékony, mint a modern pamutfonodában.

Ha a termelési folyamatot a *munkafolyamat* nézőpontjából vesszük szemügyre, akkor a munkás a termelési eszközökhöz nem mint tőkéhez, hanem mint célszerű termelőtevékenységének puszta eszközeihez és anyagához viszonylik. A cserzőműhelyben például a bőröket puszta munkatárgyaként kezeli. Nem a tőkés az, akinek a bőrt cserzi. Más a helyzet, mihelyt a termelési folyamatot az *értékesülési folyamat* nézőpontjából vesszük szemügyre. A termelési eszközök azonnal idegen munka felszívásának eszközeivé változnak át. *Már nem a munkás alkalmazza a termelési eszközöket, hanem a termelési eszközök alkalmazzák a munkást.* Ahelyett, hogy a munkás fogyasztaná el termelőtevékenységének anyagi elemeiként a termelési eszközöket, ezek fogyasztják el őt saját életfolyamatuk erjesztőjeként, a tőke életfolyamata pedig csak *önmagát értékesítő értékként* való mozgásában áll. Olvasztókemence és munkaépület, amely éjszaka pihen és nem szív fel eleven munkát, „tiszta veszteség" („mere loss") a tőkésnek. Ezért olvasztókemence és munkaépület a munkaerők „éjjeli munkájára való igényt" alkot. A pénz puszta átváltozása a termelési folyamat tárgyi tényezőivé, termelési eszközökké, ez utóbbiakat idegen munkára és többletmunkára *jogcímet adó* és arra *kényszerítő tényezővé* [Rechtstitel und Zwangstitel] alakítja át. Hogy a holt és eleven munka, érték és értékteremtő erő viszonyának ez a tőkés termelésre nézve sajátságos és jellemző megfordulása, sőt megzavarodása hogyan tükröződik a tőkésfejek tudatában, mutassa végül még egy példa. Az 1848—1850-es angol gyároslázadás idején „a paisley-i len- és pamutfonodának, Nyugat-Skócia egyik legrégibb és legtiszteletreméltóbb cégének, az 1752 óta fennálló és nemzedékről nemzedékre ugyanazon család által vezetett Carlile, Fiai & Co.-nak a főnöke" — ez a rendkívül intelligens gentleman levelet írt a „*Glasgow Daily Mail*" 1849 április 25-i számába[207] „*A relais-rendszer*" címmel, amelybe többek között a következő groteszkül naiv részlet csúszott bele: „Vegyük mármost szemügyre azokat a bajokat, amelyek a munkaidőnek 12 óráról 10-re való csökkentéséből folynak... Ezek a gyáros kilátásainak és *tulajdonának* legeslegkomolyabb károsodását «teszik ki». Ha 12 órát dolgozott (mármint a „kezei" dolgoztak), és 10 órára korlátozzák, akkor vállalatának minden 12 gépe

[207] „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849". 59. old.

vagy orsója 10-re zsugorodik össze („then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10"), és ha gyárát el akarná adni, akkor ezeket csak 10-re értékelnék, úgyhogy így egyhatodot levonnának az egész ország minden egyes gyárának értékéből"[208].

E nyugat-skóciai törzsökös tőkéskoponyában a termelési eszközök, orsók stb. *értéke* annyira összefolyik *tőketulajdonságukkal*, azzal, hogy önmagukat értékesítik, vagyis naponta meghatározott mennyiségű idegen ingyenmunkát nyelnek el, hogy a Carlile & Co. cég főnöke valóban úgy hiszi, hogy gyárának eladásakor nemcsak az orsók értékét fizetik majd meg neki, hanem tetejébe az értékesülésüket is, nemcsak azt a munkát, ami bennük rejlik és ilyenfajta orsók termeléséhez szükséges, hanem azt a többletmunkát is, amelyet naponta segítenek kiszivattyúzni a derék paisley-i nyugatskótokból, és éppen ezért, gondolja, ha a munkanapot két órával megrövidítik, akkor minden 12 fonógép eladási ára 10 fonógép árára zsugorodik össze!

[208] Ugyanott, 60. old. Stuart gyárfelügyelő, maga is skót, és az angol gyárfelügyelőkkel ellentétben teljesen foglya a tőkés gondolkodásmódnak, nyomatékosan megjegyzi, hogy ez a levél, melyet jelentésébe belefoglal, „a leghasznosabb kozlés, amelyet a relais-rendszert alkalmazó gyárosok kozul bárki is tett, és egész különosképpen azzal a szándékkal írodott, hogy eloszlassa az ezzel a rendszerrel szemben táplált előítéleteket és aggályokat".

NEGYEDIK SZAKASZ

A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Tizedik fejezet

A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET FOGALMA

A *munkanapnak azt a részét*, amely csupán a tőke által megfizetett munkaerő-érték egyenértékét termeli, eddig *állandó nagyságnak* vettük, mint ahogy adott termelési feltételek között, a társadalom gazdasági fejlődésének egy meglevő fokán valóban az is. E *szükséges munkaidején* túl dolgozhatott a munkás 2, 3, 4, 6 stb. órát. E *meghosszabbítás nagyságától* függött az *értéktöbblet rátája* és a *munkanap nagysága*. A szükséges munkaidő állandó volt, ezzel szemben az összmunkanap változó. Tegyünk fel most egy *munkanapot*, amelynek *nagysága*, valamint szükséges munkára és többletmunkára való *megoszlása* adott. Az *ac* vonal,

a — — — — — — — — — — — *b* — — *c*,

jelképezzen például egy tizenkétórás munkanapot, az *ab* rész 10 óra szükséges munkát, a *bc* rész 2 óra többletmunkát. Hogyan lehet mármost az értéktöbblet termelését megnövelni, azaz a többletmunkát meghosszabbítani *ac* minden további meghosszabbítása *nélkül*, illetve minden további meghosszabbításától *függetlenül?*

Noha az *ac* munkanap határai adottak, *bc* meghosszabbíthatónak látszik, ha nem úgy, hogy végpontján, *c*-n — amely egyúttal az *ac* munkanap végpontja —, túl terjesztjük ki, akkor úgy, hogy kezdőpontját, *b*-t, ellenkező irányban, *a* felé toljuk el. Tegyük fel, hogy az

a — — — — — — — — — — *b'* — *b* — — *c*

vonalon a *b'*—*b* rész *bc* felével, vagyis egy munkaórával egyenlő. Ha mármost az *ac* tizenkétórás munkanapban a *b* pontot *b'*-hez toljuk, akkor *bc* *b'c*-vé bővül, a többletmunka a felével, 2 óráról 3-ra megnő, bár a munkanap most is csak 12 órás. De a többletmunkának ez a kibővülése *bc*-ről *b'*-*c*-re, 2 óráról 3-ra, nyilvánvalóan lehetetlen a

szükséges munkának *ab*-ről *ab'*-re, vagyis 10 óráról 9-re való egyidejű összehúzódása nélkül. A *tobbletmunka meghosszabbodásának* a *szükséges munka megrovidulése* felelne meg, vagyis a munkaidőnek egy olyan része, amelyet a munkás eddig a valóságban onmaga számára használt fel, a tőkés számára való munkaidővé változik át. Nem a *munkanap hossza* változnék meg, hanem *megoszlása* szükséges munkára és tobbletmunkára.

Másrészt a *tobbletmunka nagysága* nyilvánvalóan maga is adott a *munkanap adott nagyságával* és a munkaerő *adott értékével*. A munkaerő értéke, azaz a munkaerő termeléséhez szükséges munkaidő, meghatározza az értékének újratermeléséhez szükséges munkaidőt. Ha egy munkaóra fél shilling, azaz 6 penny aranymennyiségben testesül meg, és a munkaerő napi értéke 5 shilling, akkor a munkásnak napi 10 órát kell dolgoznia, hogy munkaerejének a tőke által megfizetett napi értékét pótolja, vagyis, hogy szukséges napi létfenntartási eszkozei értekének egyenértékét megtermelje. E létfenntartási eszkozok értékével adva van munkaerejének értéke[1], munkaerejének értékével pedig *szukséges munkaidejének nagysága*. A *tobbletmunka nagyságát* viszont megkapjuk, ha *a szukseges munkaidót levonjuk az osszmunkanapból*. Tíz órát tizenkettőből levonva, marad kettő, és nehéz elképzelni, hogyan lehet a tobbletmunkát az adott feltételek kozott két órán túl meghosszabbítani. Lehetséges persze, hogy a tőkés 5 shilling helyett csak 4 shilling 6 pennyt vagy még kevesebbet fizet a munkásnak. E 4 shilling 6 penny érték újratermeléséhez 9 munkaóra elegendő lenne, a tizenkétórás munkanapból tehát 2 óra helyett 3 jutna a tobbletmunkára, és maga az értéktöbblet 1 shillingről 1 shilling 6 pennyre novekednék. Ezt az eredményt azonban csak úgy lehetne elérni, ha *a munkás bérét munkaerejének értéke alá nyomnák*. A 4 shilling 6 penny révén, amelyet 9 óra alatt termel, a munkás $^1/_{10}$-évl kevesebb létfenntartási eszközzel rendelkezik, mint azelőtt, és így munkaerejének csak satnya

[1] A napi átlagbér értékét az határozza meg, ami a munkásnak kell „avégett, hogy éljen, dolgozzék és nemzzen" *(William Petty:* „Political Anatomy of Ireland". 1672. 64. old.). „A munka ára mindig a szukségleti javak árából tevődik ossze." A munkás nem kapja meg a megfelelő bért, „amikor ... a munkás bére nem tarthat fenn a munkás alacsony rendjének és helyzetének *megfelelően* akkora családot, amekkora sokuknak gyakran osztályreszul jut" *(J. Vanderlint:* „Money answers etc". 15. old.). „Az egyszerű munkásnak, akinek csak karja és szorgalma van, csak annyiban van valamije, amennyiben sikerul munkáját másoknak eladnia ... Mindenfajta munkánál ki kell derulnie annak, és valóban ki is derül, hogy a munkás bére arra korlátozodik, amire szuksége van megélhetése biztosításához" *(Turgot:* „Réflexions etc". „Oeuvres". Daire kiadása, I. kot. 10. old.). „A létszükségleti javak ára a valóságban a munka termelésének koltsége" *(Malthus:* „Inquiry into etc. Rent." London 1815. 48. old. jegyzet).

újratermelése megy végbe. A többletmunka itt csak normális határainak túllépése révén hosszabbodnék meg, birodalma csak a szükséges munkaidő birodalma egy részének bitorló elszakítása révén bővülne ki. Ámbár ez a módszer a munkabér valóságos mozgásában fontos szerepet játszik, itt mégis kirekesztjük azzal az előfeltételezéssel, hogy az *árukat*, tehát a munkaerőt is, teljes *értékükön* veszik és adják el. Ha ezt már feltettük, akkor a munkaerő termeléséhez, illetve értékének újratermeléséhez *szükséges munkaidő* nem kevesbedhetik azért, mert a munkás bére munkaerejének értéke *alá* csökken, hanem csak akkor, ha *maga ez az érték csökken*. A munkanap adott hossza esetén a többletmunka meghosszabbodásának a szükséges munkaidő megrövidüléséből kell fakadnia, nem fordítva, a szükséges munkaidő megrövidülésének a többletmunka meghosszabbodásából. Példánkban a munkaerő értékének valóban $^1/_{10}$-ével kell csökkennie, hogy a szükséges munkaidő $^1/_{10}$-ével, 10 óráról 9-re kevesbedjék, és hogy *ezért* a többletmunka 2 óráról 3-ra hosszabbodjék.

A munkaerő értékének ilyetén $^1/_{10}$-nyi csökkenése viszont feltételezi, hogy a *létfenntartási eszközöknek ugyanazt a tömegét*, amelyet korábban 10 óra alatt termeltek, most 9 alatt termelik. Ez azonban lehetetlen a *munka termelőerejének fokozódása* nélkül. Adott eszközökkel a cipész például egy pár csizmát készít egy tizenkétórás munkanap alatt. Hogy ugyanezen idő alatt két pár csizmát készítsen, munkája termelőerejének meg kell kétszereződnie, ez pedig nem kétszereződhetik meg anélkül, hogy munkaeszközeiben vagy munkamódszerében vagy mind a kettőben egyszerre *változás* ne történjék. Ezért *forradalomnak* kell bekövetkeznie munkájának *termelési feltételeiben*, azaz *termelési módjában*, és így magában a munkafolyamatban is. A *munka termelőerejének fokozásán* itt egyáltalában *a munkafolyamatban történő olyan változást* értünk, amelynek révén az egy áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő megrövidül, tehát egy kisebb munkamennyiség tesz szert arra az *erőre*, hogy nagyobb használatiérték-mennyiséget termeljen[2]. Míg tehát az értéktöbblettermelés eddig vizsgált formájában a *termelési módot adottnak* feltételeztük, a szükséges munkának többletmunkává való *átváltoztatása* révén történő értéktöbblet-termelés szempontjából semmi esetre sem elegendő, hogy a tőke a munkafolyamatot *történelmileg rámaradt, vagyis meglevő alakjában* kerítse hatalmába, és csak *meghosszabbítsa*

[2] „A mesterségek tökéletesedése nem más, mint olyan új módok felfedezése, amelyek révén egy terméket *kevesebb emberrel*, vagy (ami ugyanaz) *rövidebb idő* alatt lehet elkészíteni, *mint azelőtt*" *(Galiani:* „Della moneta". 159. old.). „A termelési költségekben való megtakarítás nem lehet más, mint a termeléshez felhasznált munkamennyiségben való megtakarítás" *(Sismondi:* „Etudes etc." I. köt. 22. old.).

tartamát. Forradalmasítania kell a munkafolyamat technikai és társadalmi feltételeit, tehát magát a *termelési módot*, hogy *a munka termelőerejét* fokozza, a munka termelőerejének fokozása révén a *munkaerő értékét* csökkentse, és így a munkanapnak ezen érték újratermeléséhez szükséges részét *megrövidítse.*

A munkanap *meghosszabbítása* révén termelt értéktöbbletet *abszolút értéktöbbletnek* nevezem; azt az értéktöbbletet viszont, amely a szükséges munkaidő *megrövidítéséből* és a munkanap két alkatrésze közötti *nagyságviszony* megfelelő megváltoztatásából fakad — *relatív értéktöbbletnek.*

Ahhoz, hogy a *munkaerő értékét* csökkentse, a *termelőerő fokozódásának* olyan iparágakat kell megragadnia, amelyeknek termékei a munkaerő értékét meghatározzák, tehát vagy a szokásos létfenntartási eszközök körébe tartoznak, vagy helyettesíthetik ezeket. Egy áru értékét azonban nemcsak annak a munkának a mennyisége határozza meg, amely a végső formát adja meg neki, hanem éppígy a *termelési eszközeiben* foglalt munkatömeg is. Például egy csizma értékét nemcsak a cipészmunka határozza meg, hanem a bőr, az enyv, a fonál stb. értéke is. A termelőerő fokozódása és az *áruk* megfelelő *olcsóbbodása* azokban az iparokban, amelyek az *állandó* tőke anyagi elemeit, a szükséges létfenntartási eszközök létrehozására szolgáló munkaeszközöket és munkaanyagot szolgáltatják, ugyancsak csökkenti tehát a munkaerő értékét. Olyan termelési ágakban ellenben, amelyek sem szükséges létfenntartási eszközöket, sem előállításukhoz való termelési eszközöket nem szolgáltatnak, a megnövekedett termelőerő a munkaerő értékét nem érinti.

Az olcsóbbá lett áru a munkaerő értékét természetesen csak *pro tanto*, azaz csak olyan arányban csökkenti, amilyenben a munkaerő újratermelésébe belekerül. Az ing például szükséges létfenntartási eszköz, de csak egy a sok közül. Olcsóbbodása csupán a munkásnak ingekre fordított kiadását csökkenti. A szükséges létfenntartási eszközök teljes összege azonban csak különféle árukból áll, amelyek mind különös iparok termékei, és minden ilyen áru értéke mindig a munkaerő értékének bizonyos hányadát alkotja. Ez az érték az újratermeléséhez szükséges munkaidővel együtt csökken, s e munkaidő összmegrövidülése a mindezen különös termelési ágakban végbement megrövidüléseinek *összegével* egyenlő. Ezt az általános eredményt itt úgy tárgyaljuk, mintha az minden egyes esetben *közvetlen eredmény* és *közvetlen cél* lenne. Amikor az egyes tőkés a munka termelőerejének fokozása révén például ingeket olcsóbbá tesz, semmi esetre sem szükségszerűen az a cél lebeg előtte, hogy a munkaerő értékét, és ennélfogva a *szükséges munkaidőt* pro tanto csökkentse, de csak amennyiben

végül is ehhez az eredményhez hozzájárul, járul hozzá az *értéktöbblet általános rátájának* növeléséhez[3]. A tőke általános és szükségszerű tendenciáit meg kell különböztetni e tendenciák *megjelenési formáitól.*

Azt az utat-módot, ahogyan a *tőkés termelés benső törvényei* a tőkék külső mozgásában *megjelennek*, a *konkurrencia kényszertörvényeiként* érvényesülnek, s ezért *indítékként* az egyéni tőkés *tudatába* jutnak, most nem kell szemügyre vennünk, de annyi eleve kiviláglik, hogy a konkurrencia tudományos elemzése csak akkor lehetséges, ha a tőke belső természetét már felfogtuk, ugyanúgy, ahogy az égitestek látszólagos mozgása csak annak érthető, aki valóságos, de érzékileg nem észlelhető mozgásukat ismeri. Mégis, a relatív értéktöbbletet termelésének megértéséhez, pusztán a már elért eredmények alapján, a következőket kell megjegyeznünk.

Ha egy munkaóra 6 penny, vagyis $^1/_2$ shilling aranymennyiségben testesül meg, akkor tizenkétórás munkanap alatt 6 shilling értéket termelnek. Tegyük fel, hogy a munka adott termelőereje mellett e 12 munkaóra alatt 12 darab árut készítenek. Az egyes darabokhoz elhasznált termelési eszközök, nyersanyag stb. értéke legyen 6 penny. Ilyen körülmények között az egyes áru 1 shillingbe kerül, tudniillik 6 penny a termelési eszközök értéke, 6 penny a feldolgozásuk során újonnan hozzátett érték. Mondjuk mármost, hogy egy tőkésnek sikerül a munka termelőerejét megkétszerezni, tehát a tizenkétórás munkanap alatt nem 12, hanem 24 darab ilyenfajta árut termelni. Ha a termelési eszközök értéke változatlan, az egyes áru értéke most 9 pennyre csökken, tudniillik 6 penny lesz a termelési eszközök értéke, 3 penny pedig az utolsó munka által újonnan hozzátett érték. A termelőerő megkétszereződése ellenére a munkanap most is csak 6 shilling új értéket hoz létre, amely azonban most kétszer annyi termékre oszlik el. Minden egyes termékre ezért most ennek az összértéknek nem $^1/_{12}$-e, hanem már csak $^1/_{24}$-e, nem 6 penny, hanem 3 penny jut, vagy, ami ugyanaz, a termelési eszközökhöz, termékké változásuk során, darabját számítva, most már csak egy fél munkaóra tevődik hozzá, nem pedig egy egész, mint korábban. Ennek az árunak *egyéni értéke* most *társadalmi értéke alatt* van, azaz kevesebb munkaidőbe kerül, mint az ugyanilyen cikkek nagy halmaza, amelyet a társadalmi átlagfeltételek között termeltek. Darabja átlagosan 1 shillingbe kerül, vagyis két óra társadalmi munkát testesít meg; a megváltoztatott termelési mód eredményeképp csak 9 pennybe,

[3] „Ha a gyáros a gépi berendezés tökéletesítése révén termékeit megkétszerezi ... (végül) csupán annyiban nyer, amennyiben ezáltal a munkást olcsóbban tudja ruházni ... s így az összjövedelem kisebb része jut a munkásra" *(Ramsay:* „An Essay on the Distribution etc." 168. old.).

vagyis csak $1^1/_2$ munkaórát tartalmaz. Egy áru valóságos értékét azonban nem *egyéni*, hanem *társadalmi* értéke alkotja, vagyis a valóságos értéket nem az a munkaidő méri, amelybe az egyes esetben a termelőnek ténylegesen kerül, hanem a termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő. Ha tehát az a tőkés, aki az új módszert alkalmazza, áruját társadalmi értékén, 1 shillingért adja el, akkor 3 pennyvel egyéni értéke *fölött* adja el és így 3 penny extra-értéktöbbletet realizál. Másrészt viszont a tizenkétórás munkanap most számára 24 darab áruban testesül meg, nem mint korábban 12-ben. Hogy tehát *egy* munkanap termékét eladhassa, *kétszeres* kelendőségre, vagyis kétszerte nagyobb piacra van szüksége. Egyébként változatlan körülmények között árui csak akkor hódítanak nagyobb teret a piacon, ha áruk összezsugorodik. Ezért egyéni értékük *fölött*, de *társadalmi értékük alatt* fogja eladni őket, darabját mondjuk 10 pennyért. Akkor minden egyes darabon még mindig 1 penny extra-értéktöbbletet keres. Értéktöbbletének ez a növekedése végbemegy, akár beletartozik áruja a szükséges létfenntartási eszközök körébe, és ezért mint meghatározó tényező, belekerül a munkaerő általános értékébe, akár nem. Az utóbbi körülménytől eltekintve, minden egyes tőkés számára megvan tehát az indíték ahhoz, hogy az árut a munka termelőerejének fokozásával olcsóbbá tegye.

De az értéktöbblet termelésének fokozása még ebben az esetben is a szükséges munkaidő megrövidítéséből és a többletmunka ennek megfelelő meghosszabbításából fakad[3a]. Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő 10 óra, vagyis a munkaerő napi értéke 5 shilling, a többletmunka 2 óra, a naponta termelt értéktöbblet tehát 1 shilling. Tőkésünk azonban most 24 darabot termel, s ezt darabonként 10 pennyért, vagyis összesen 20 shillingért adja el. Minthogy a termelési eszközök értéke egyenlő 12 shillinggel, $14^2/_5$ darab áru csak az előlegezett állandó tőkét pótolja. A tizenkétórás munkanap a fennmaradó $9^3/_5$ darabban testesül meg. Minthogy a munkaerő ára = 5 shilling, tehát 6 darab termékben a szükséges munkaidő, és $3^3/_5$ darabban a többletmunka testesül meg. A szükséges munka és a többletmunka aránya, amely a társadalmi átlagfeltételek mellett 5 : 1 volt, most már csak 5 : 3. Ugyanezt az eredményt kapjuk meg a következőképpen: a tizenkétórás munkanap *termékértéke* 20 shilling. Ebből

[3a] „Egy ember profitja nem attól függ, hogy a más emberek munkájának *termé*ke fölött parancsnokol, hanem attól, hogy maga a *munka fölött parancsnokol*. Ha javait magasabb áron tudja eladni, míg munkásainak bére nem változik, akkor nyilvánvalóan hasznot húz ... Egy kisebb része annak, amit termel, elegendő ahhoz, hogy ezt a munkát mozgásba hozza, következésképpen nagyobb rész marad neki magának" („Outlines of Political Economy". London 1832. 49, 50. old.).

12 shilling a termelési eszközöknek csak újramegjelenő értékére jut. Marad tehát 8 shilling, mint annak az értéknek pénzkifejezése, amelyben a munkanap megtestesül. Ez a pénzkifejezés nagyobb, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunkának a pénzkifejezése, amelyből 12 óra csak 6 shillingben fejeződik ki. A *kivételes* termelőerejü munka *hatványozott* munkaként hat, vagyis ugyanakkora időközökben nagyobb értékeket hoz létre, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunka. Tökésünk azonban most is csak 5 shillinget fizet a munkaerő napi értékéért. A munkásnak tehát a korábbi 10 óra helyett most már csak $7^1/_5$ órára van szüksége ahhoz, hogy ezt az értéket újratermelje. Többletmunkája tehát $2^4/_5$ órával növekszik, az általa termelt értéktöbblet 1-ről 3 shillingre nő. Ezért az a tőkés, aki a tökéletesített termelési módot alkalmazza, a munkanapnak nagyobb részét sajátítja el a többletmunkára, mint ugyanazon üzletág többi tőkése. E tőkés az egyes esetben teszi azt, amit a tőke nagyban és egészben tesz a relatív értéktöbblet termelésekor. Másrészt azonban ez az extra-értéktöbblet eltűnik, mihelyt az új termelési mód általánossá lesz, és ezzel az olcsóbban termelt áruk *egyéni értéke* és *társadalmi értéke* közti *különbség* eltűnik. Az érték munkaidő által való meghatározottságának ugyanaz a törvénye, amely az új módszert alkalmazó tőkés számára abban a formában válik érezhetővé, hogy áruját társadalmi értéke *alatt* kell eladnia, versenytársait a konkurrencia *kényszertörvényeként* hatva rászorítja az új termelési mód bevezetésére[4]. Az *értéktöbblet általános rátáját* tehát az egész folyamat végül is csak akkor érinti, ha a munka termelőerejének fokozódása olyan termelési ágakat ragadott meg, tehát olyan árukat tett olcsóbbá, amelyek belekerülnek a szükséges létfenntartási eszközök körébe, tehát elemei a *munkaerő értékének*.

Az *áruk értéke fordított arányban* áll *a munka termelőerejével*. A *munkaerő értéke* hasonlóképpen, hiszen áruértékek határozzák meg. Ezzel szemben *a relatív értéktöbblet egyenes arányban* áll a munka termelőerejével. Nő a termelőerő növekedésével és csökken a csökkenésével. Egy 12 órás társadalmi átlagmunkanap — a pénzértéket változatlannak feltételezve — mindig ugyanazt a 6 shillingnyi értékterméket termeli, bárhogyan oszlik is meg ez az értékösszeg a

[4] „Ha szomszédom azáltal, hogy kevés munkával sokat csinál, olcsón tud eladni, akkor módot kell találnom arra, hogy én is olyan olcsón adhassak el, mint ő. Ezáltal minden mesterség, ipar vagy gép, amely kevesebb kéz munkájával, ennélfogva olcsóbban dolgozik, másokban bizonyos fajta kényszerűséget és versengést szül, amely arra készteti őket, hogy vagy használják fel ugyanazt a mesterséget, ipart vagy gépet, vagy találjanak ki valami hasonlót, s így mindenki egyenlő helyzetben legyen, senki se tudjon olcsóbban eladni szomszédjánál" („The Advantages of the East-India Trade to England". London 1720. 67. old.).

munkaerő értékének egyenértéke és az értéktöbblet között. Ha azonban a fokozódott termelőerő következtében a napi létfenntartási eszközök értéke, s ezért a munkaerő napi értéke 5 shillingről 3 shillingre csökken, akkor az értéktöbblet 1 shillingről 3 shillingre növekszik. A munkaerő értékének újratermeléséhez eddig 10 munkaórára volt szükség, most ehhez már csak 6 munkaóra szükséges. Négy munkaóra felszabadult és bekebelezhető a többletmunka birodalmába. A tőkének ezért benső törekvése és állandó tendenciája a munka termelőerejének fokozása, hogy az árut, és az *áru olcsóbbítása révén magát a munkást olcsóbbá tegye*[5].

Az áru *abszolút értéke* a tőkés számára, aki termeli, önmagában véve közömbös. Őt csak az áruban rejlő és az eladással realizálható értéktöbblet érdekli. Értéktöbblet realizálása eleve magában foglalja az előlegezett érték pótlását. Minthogy mármost a relatív értéktöbblet a munka termelőerejének fejlődésével egyenes arányban nő, míg az áruk értéke ezzel a fejlődéssel fordított arányban csökken, minthogy tehát egy és ugyanaz a folyamat olcsóbbítja az árukat és növeli a bennük foglalt értéktöbbletet, megoldódik az a rejtély, hogy a tőkés, aki csak a csereérték termelésével törődik, miért igyekszik állandóan csökkenteni az áruk csereértékét — az az ellentmondás, amellyel a politikai gazdaságtan egyik megalapítója, *Quesnay* kínozta ellenfeleit, és amelyre ezek adósak maradtak neki a felelettel. „Elismeritek — mondja Quesnay —, hogy mennél inkább meg lehet takarítani, a termelés hátránya nélkül, költségeket vagy költséges munkákat az ipari termékek gyártásában, annál előnyösebb ez a megtakarítás, mert csökkenti a készítmény árát. És ennek ellenére azt hiszitek, hogy az iparosok munkájából származó gazdagság termelése készítményük csereértékének gyarapításában áll"[6].

A munka termelőerejének fejlesztése révén való *munkamegtakarítás*[7] a tőkés termelésben tehát egyáltalában nem a *munkanap megrövi-*

[5] „Akármilyen arányban csökkennek is egy munkás kiadásai, ugyanilyen arányban fog csökkenni a bére is, ha egyidejűleg megszüntetik az ipar korlátozásait" („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc." London 1753. 7. old.). „Az üzlet érdeke azt követeli, hogy a gabona és minden élelmiszer a lehető legolcsóbb legyen; mert bárminek, ami megdrágítja őket, meg kell drágítania a munkát is . . . minden országban, ahol az ipar nincs korlátozva, az élelmiszerek árának befolyásolnia kell a munka árát. Ez utóbbi mindig csökkenni fog, ha a létszükségleti javak olcsóbbá válnak" (ugyanott, 3. old.). „A bérek ugyanabban az arányban *csökkennek*, amilyenben a *termelés erői nőnek*. A gép, igaz, olcsóbbítja a létszükségleti javakat, *de olcsóbbítja a munkást is*" („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation". London 1834. 27. old.).

[6] *Quesnay:* „Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans". 188, 189. old.

[7] „Mennyire takarékosak e spekulánsok a munkások munkájával, amit meg

dítését célozza. Célja csak az *egy meghatározott árumennyiség* termeléséhez szükséges munkaidő megrövidítése. Az, hogy a munkás munkájának fokozott termelőereje esetén egy óra alatt például tízszer annyi árut termel mint korábban, tehát minden darab áruhoz tízszer kevesebb munkaidő kell neki, egyáltalában nem akadálya annak, hogy továbbra is 12 órát dolgoztassák, és a 12 óra alatt a korábbi 120 helyett 1200 darabot termeltessenek vele. Sőt, lehet, hogy munkanapját egyidejűleg még meg is hosszabbítják, úgyhogy most 14 óra alatt 1400 darabot termel stb. Ezért az olyan vágású közgazdászoknál, mint MacCulloch, Ure, Senior és tutti quanti [ahányan csak vannak], az egyik oldalon azt olvashatjuk, hogy a munkás a tőkének a termelőerők fejlesztéséért hálával tartozik, mert ez a szükséges *munkaidőt* megrövidíti, a következő oldalon pedig azt, hogy ezt a hálát azzal kell kimutatnia, hogy 10 óra helyett a jövőben 15 órát dolgozik. A tőkés termelésben a munka termelőerejének fejlesztése azt célozza, hogy *a munkanapnak azt a részét*, amelyben a munkásnak *önmaga számára kell dolgoznia, megrövidítse*, azért, hogy éppen ezáltal *a munkanapnak a másik részét*, amelyben a munkás a *tőkés számára ingyen dolgozhat, meghosszabbítsa*. Hogy ez az eredmény mennyire érhető el az áruk olcsóbbá tétele nélkül is, meg fog mutatkozni a *relatív értéktöbblet termelésének különleges módszereinél*, amelyek vizsgálatára most áttérünk.

Tizenegyedik fejezet

KOOPERÁCIÓ

A tőkés termelés, mint láttuk, a valóságban csak akkor kezdődik, amikor *egyazon* egyéni tőke nagyobb számú munkást foglalkoztat egyidejűleg, amikor tehát a munkafolyamat kibővíti terjedelmét és nagyobb *mennyiségben* szolgáltat terméket. Nagyobb számú munkás működése egyazon időben, egyazon helyiségben (vagy, ha úgy tetszik, egyazon munkamezőn), egyazon árufajta termelése céljából, egyazon tőkés parancsnoksága alatt — ez alkotja történelmileg és fogalmilag a *tőkés termelés kiindulópontját*. Magára a *termelési módra* nézve a *manu-*

kellene fizetniük" *(J. N. Bidaut:* „Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce". Párizs 1828. 13. old.). „A vállalkozó mindig mindent el fog követni, hogy időt és munkát takarítson meg" *(Dugald Stewart:* „Works". Kiadta *Sir W. Hamilton*, Edinburgh 1855. VIII. köt. „Lectures on Political Economy". 318. old.). „Érdekük (a tőkéseké) az, hogy az általuk alkalmazott munkások termelőerői a lehető legnagyobbak legyenek. Figyelmük, mégpedig csaknem kizárólagosan, ennek az erőnek a fokozására irányul" *(R. Jones:* „Textbook of Lectures etc." III. előadás).

faktúra kezdetben például alig különbözik másban a céhes kézművességtől, mint az egyidejűleg egyazon tőke által foglalkoztatott munkások nagyobb számában. A céhmester műhelye csak kibővült.

A különbség tehát először pusztán *mennyiségi*. Láttuk, hogy az *értéktöbblet tömege*, amelyet egy adott tőke termel, az egyes munkás által szolgáltatott értéktöbbletnek és az egyidejűleg foglalkoztatott munkások számának szorzatával egyenlő. A munkások száma önmagában véve mitsem változtat az *értéktöbblet rátáján*, vagyis a munkaerő kizsákmányolási fokán; egyáltalában az *áruérték* termelését tekintve a munkafolyamatnak bármilyen *minőségi* megváltozása közömbösnek látszik. Ez az érték természetéből következik. Ha egy tizenkétórás munkanap 6 shillingben tárgyiasul, akkor 1200 ilyen munkanap 6 shilling×1200-ban ölt tárgyi alakot. Egyik esetben 12×1200, a másikban 12 munkaórát kebeleztek be a termékekbe. Az *érték*termelésben a sok mindig csak mint *sok egyes* számít. Az értéktermelés szempontjából tehát nem jelent különbséget az, hogy 1200 munkás *elszigetelten*, vagy pedig *egyazon* tőke parancsnoksága alatt *egyesítve* termel-e.

Bizonyos határok között azonban mégis módosul a helyzet. Az *értékben* tárgyiasult munka társadalmi átlagminőségű munka, tehát átlagos munkaerő megnyilvánulása. Átlagos nagyság azonban mindig csak mint egyazon fajta sok különböző nagyság-egyedének átlaga *létezik*. Az egyedi munkás, Péter vagy Pál, minden iparágban többé-kevésbé eltér az átlagmunkástól. Ezek az egyéni eltérések, melyeket matematikailag „hibáknak" hívnak, kiegyenlítődnek és eltűnnek, mihelyt nagyobb számú munkást veszünk egybe. A híres szofista és tányérnyaló, *Edmund Burke*, bérlőként szerzett gyakorlati tapasztalatai alapján még azt is tudni véli, hogy már „egy olyan kis pelotonban [csapatban]", mint 5 mezőgazdasági cseléd, a munka minden egyéni különbsége eltűnik, tehát az éppen utunkba akadó, férfikorban levő öt angol mezőgazdasági cseléd együttvéve ugyanazon idő alatt pontosan ugyanannyi munkát végez el, mint bármely más öt angol mezőgazdasági cseléd[8].

[8] „Kétségtelen, hogy erőt, ügyességet és lelkiismeretességet tekintve jókora különbség van az egyik vagy a másik ember munkájának az értéke között. De, legjobb megfigyelésem alapján, egészen bizonyos vagyok abban, hogy bármely adott *öt ember*, *összességében*, olyan munkamennyiséget teljesít, amely egyenlő bármely más öt, az általam említett életkorban levő férfi munkájával; vagyis ez 5 ember között van egy, aki a jó munkás minden tulajdonságával rendelkezik, van köztük egy rossz, a többi három pedig közepes, és az előbbihez vagy az utóbbihoz áll közelebb. Ily módon egy olyan kis csapatban, mint ez az öt ember, megtalálhatod mindannak összességét, amit öt ember el tud érni". *(E. Burke:* „Thoughts and Details etc." [15.] 16. old.). V. ö. *Quételet* az átlagegyénről [„Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme". 1835. Lásd többek között III. köt. V. könyv, „De l'homme moyen et du système social"].

Akárhogy is van, világos, hogy nagyobb számú egyidejűleg foglalkoztatott munkás *összmunkanapja*, elosztva a munkások számával, önmagában véve *egy nap társadalmi átlagmunka*. Tegyük fel, hogy az egyes munkás munkanapja például tizenkétórás. Ez esetben 12 egyidejűleg foglalkoztatott munkás munkanapja egy 144 órás összmunkanapot alkot, s jóllehet a tucat munkás mindegyikének munkája többé-kevésbé eltér a társadalmi átlagmunkától — egyeseknek tehát meglehet, valamivel több vagy kevesebb idő kell ugyanahhoz a művelethez — minden egyes munkás munkanapja, mint a 144 órás összmunkanap $^1/_{12}$-e, társadalmi átlagminőségű. A tőkés számára azonban, aki egy tucat munkást foglalkoztat, a munkanap a tucatnak összmunkanapjaként létezik. Minden egyes munkás munkanapja mint az összmunkanap bizonyos hányada létezik, egészen függetlenül attól, hogy a tizenkettő egymás kezére dolgozik-e, vagy pedig hogy munkáik egész összefüggése csupán az, hogy egyazon tőkés *számára* dolgoznak. Ha viszont a 12 munkást kettesével egy-egy kismester foglalkoztatja, akkor véletlen, hogy minden egyes mester ugyanazt az értéktömeget termeli-e, és ezért az értéktöbblet általános rátáját realizálja-e. Egyéni eltérések jönnének létre. Ha egy munkás jelentékenyen több időt használna el egy áru termeléséhez, mint amennyi társadalmilag szükséges, ha a számára egyénileg szükséges munkaidő jelentékenyen eltérne a társadalmilag szükséges, vagyis az átlagos munkaidőtől, akkor munkája nem számítana átlagos munkának, munkaereje átlagos munkaerőnek. Munkaereje vagy egyáltalán nem, vagy csak a munkaerő átlagos értéke alatt kelne el. A munkakészség bizonyos minimuma tehát előfeltételezett, és később látni fogjuk, a tőkés termelés talál eszközöket arra, hogy e minimumot megmérje. Mindazonáltal a minimum eltér az átlagtól, jóllehet másrészt a munkaerő átlagos értékét kell megfizetni. A hat kismester közül ezért az egyik többet, a másik kevesebbet keresne az értéktöbblet általános rátájánál. Az egyenlőtlenségek a társadalom szempontjából kiegyenlítődnének, az egyes mester szempontjából azonban nem. Az *értékesülés törvénye* tehát egyáltalában csak akkor realizálódik teljesen az egyes termelő számára, amikor az mint tőkés termel, sok munkást alkalmaz egyidejűleg, tehát eleve *társadalmi átlagmunkát* hoz mozgásba[9].

Még *változatlan* munkamód esetén is forradalmat idéz elő a *munkafolyamat tárgyi feltételeiben* a munkások nagyobb számának egyidejű

[9] *Roscher* professzor úr, úgymond, felfedezte, hogy egy varrólány, akit a professzorné asszony két napon át foglalkoztat, több munkát szolgáltat, mint két varrólány, akit a professzorné asszony ugyanazon a napon foglalkoztat. A professzor úr a tőkés termelési folyamatra vonatkozó megfigyeléseit ne a gyerekszobában végezze, és ne olyan körülmények között, ahol hiányzik a főszemély, a tőkés.

alkalmazása. Az épületeket, amelyekben sokan dolgoznak, a nyersanyagraktárakat stb., az edényeket, szerszámokat, készülékeket stb., amelyek egyidejűleg vagy felváltva sokakat szolgálnak, röviden: a *termelési eszközök egy részét* most a *munkafolyamatban közösen* fogyasztják el. Egyrészt az áruk — tehát úgyszintén a termelési eszközök — *csereértékét* egyáltalán nem növeli *használati értékük* bármilyen megnövelt kiaknázása. Másrészt a közösen használt termelési eszközök mérete megnő. Egy szobának, amelyben 20 takács 20 szövőszéken dolgozik, tágasabbnak kell lennie, mint a két segéddel dolgozó független takács munkaszobájának. De egy 20 személyes műhely megépítése kevesebb munkába kerül, mint 10 két-két személyes műhelyé, és így egyáltalában a tömegesen koncentrált és közös termelési eszközök értéke nem növekszik terjedelmükkel és hasznos hatásukkal arányosan. A közösen elhasznált termelési eszközök kisebb értékalkatrészt adnak át az egyes terméknek, részben azért, mert az összérték, melyet átadnak, egyidejűleg nagyobb terméktömegre oszlik el, részben pedig azért, mert az elszigetelt termelési eszközökhöz képest abszolúte ugyan nagyobb, de hatásuk körét tekintve relatíve kisebb értékkel *lépnek be* a termelési folyamatba. Ezzel az állandó tőke egyik értékalkatrésze csökken, tehát, ennek nagyságával arányosan, csökken az áru összértéke is. A hatás ugyanaz, mintha az áru termelési eszközeit olcsóbban termelték volna. Ez a *termelési eszközök alkalmazásában való gazdaságosság* kizárólag abból fakad, hogy e termelési eszközöket *sok ember munkafolyamatában közösen fogyasztják el.* S e jellegüket, azt, hogy *a társadalmi munka feltételeit,* illetve *a munka társadalmi feltételeit* alkotják, szemben az elszigetelt önálló munkások vagy kismesterek szétforgácsolt és viszonylag költséges termelési eszközeivel, megkapják még akkor is, ha e sok munkás csak térbelileg együtt dolgozik, de nem működik együtt. A *munkaeszközök* egy része megszerzi ezt a *társadalmi jelleget,* mielőtt azt *maga a munkafolyamat* megszerezné.

A *termelési eszközök gazdaságosságát* egyáltalán, kettős szempontból kell vizsgálnunk. Egyrészt abból a szempontból, hogy *olcsóbbá tesz árukat,* és ezáltal csökkenti a munkaerő értékét. Másrészt, hogy megváltoztatja *az értéktöbbletnek az előlegezett összlőkéhez,* azaz állandó és változó alkatrészeinek *értékösszegéhez* való *viszonyát.* Az utóbbi pontot csak e mű harmadik könyvének első szakaszában fogjuk tárgyalni, s az összefüggés kedvéért egy s más már ide tartozó dolgot is oda utalunk. Az elemzés menete parancsolja a tárgynak ezt a szétszakítását, amely ugyanakkor megfelel a tőkés termelés szellemének. Minthogy ugyanis itt a munkafeltételek önállóan szembe kerülnek a munkással, gazdaságosságuk is különleges műveletként jelenik meg,

amely nem tartozik a munkásra, és ezért el van választva azoktól a módszerektől, amelyek a munkás személyes termelékenységét fokozzák.

A *munkának azt a formáját*, amikor *ugyanabban* a termelési folyamatban vagy különböző, de *egymással összefüggő* termelési folyamatokban *sok ember* tervszerűen együtt dolgozik és együttműködik, *kooperációnak* hívják[10].

Miként egy lovasszázad támadóereje vagy egy gyalogezred ellenállóereje lényegesen különbözik az egyes lovasok és gyalogosok által elszigetelten kifejtett támadó- és ellenállóerők összegétől, úgy az elszigetelt munkások *mechanikai erő-összege* is különbözik attól a társadalmi erőpotenciától, amely akkor fejtődik ki, ha sok kéz működik össze *egyidejűleg egyazon osztatlan műveletben*, például, ha egy terhet fel kell emelni, egy hajtókart kell forgatni, vagy valamely ellenállást az útból el kell hárítani[11]. A kombinált munka hatását itt az elszigetelt munka vagy egyáltalában nem, vagy csak sokkal hosszabb időközök alatt, vagy csak törpeméretben tudná létrehozni. Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy termelőerő teremtéséről is, amelynek önmagában *tömegerőnek* kell lennie[11a].

Nem tekintve azt az új erőpotenciát, mely sok erőnek *egy* összerővé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelő munkánál a puszta *társadalmi érintkezés* versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítő képességét, úgyhogy tizenkét személy együtt egy egyidejű 144 órás munkanap alatt sokkal nagyobb összterméket szolgáltat, mint tizenkét elszigetelt munkás, akik közül mindegyik 12 órát, vagy mint egy munkás, aki egymásután 12 napot dolgozik[12]. Ez onnan ered, hogy az ember termé-

[10] „Concours des forces" [az erők összeműködése, ill. versengése] *(Destutt de Tracy:* „Traité de la volonté etc." 80. old.).

[11] „Számos művelet van, amely olyan egyszerű, hogy nem engedi meg részekre bontását, s amelyet mégsem lehet sok pár kéz kooperációja nélkül végrehajtani. Például, ha egy nagy fát szekérre raknak ... röviden, minden dolog, amit nem lehet elvégezni, csak úgy, ha nagyon sok pár kéz egyazon osztatlan foglalatosságban és egyazon időben segít egymásnak" *(E. G. Wakefield:* „A View of the Art of Colonization". London 1849. 168. old.).

[11a] „Egy ember nem tud egy tonna terhet felemelni, tíz embernek erőlködnie kell, száz ember viszont mindegyiküknek csak egy ujja erejével megteheti" *(John Bellers:* „Proposals for raising a Colledge of Industry". London 1696. 21. old.).

[12] „Előny (ha ugyanakkora számú munkást egy bérlő alkalmaz 300 acre-en, nem pedig 10 bérlő egyenként 30 acre-en) a cselédek száma is, s ezt nem könnyű megérteniök azoknak, akik nem a gyakorlat emberei; persze, az ember azt mondhatja, hogy 1 úgy aránylik a 4-hez, mint 3 a 12-höz: de ez nem áll helyt a gyakorlatban; mert aratáskor és sok más műveletnél, amely ilyen sietséget követel, a munkát *sok kéz egybefogásával* jobban és gyorsabban végzik el: aratáskor például 2 kocsis, 2 rakodó, 2 adogató, 2 gereblyés, a többi pedig az asztagnál vagy a csűrben együttesen kétszer annyi munkát végez, mint amennyit ugyanennyi kéz különböző

szettől fogva, ha nem is — mint Arisztotelész véli — politikus[13], de mindenesetre társas állat.

Ámbár sokan végeznek egyidejűleg együttesen *egy munkát* vagy *egyenlő fajta munkát*, mégis az egyesek egyéni munkája, mint az összmunka része, *magának a munkafolyamatnak különböző szakaszait* képviselheti, amelyeket a munkatárgy, a kooperáció következtében, gyorsabban fut be. Ha például a kőművesek láncot alkotnak, hogy az építőköveket az állvány lábától a tetejére továbbítsák, mindegyikük ugyanazt a munkát végzi, mégis az egyes műveletek az összműveletben folyamatos részeket, különös szakaszokat alkotnak, melyeket minden építőkőnek be kell futnia a munkafolyamatban, és amelyek révén az összmunkás 24 keze gyorsabban továbbítja a köveket, mint a két keze az egyes munkásnak, aki az állványzaton föl- és lemászik[14]. *A munkatárgy ugyanazt a teret rövidebb idő alatt futja be.* Másrészt a munkát kombinálják is, amikor például egy épülethez *egyidejűleg* több oldalról fognak hozzá, jóllehet a kooperálók *egy* vagy *egyenlő fajta munkát* végeznek. A 144 órás kombinált munkanap, amely a munkatárgyhoz *sok oldalról* fog hozzá — mivel a kombinált munkásnak vagy *összmunkásnak* elől-hátul van szeme meg keze, és bizonyos fokig mindenütt jelenvaló —, gyorsabban viszi előre az össztermeket, mint az olyan, többé-kevésbé elszigetelt munkások 12 tizenkétórás munkanapja, akik egyoldalúbban kénytelenek hozzáfogni munkájukhoz. *Egyazon idő alatt a termék különböző térbeli részei érlelődnek meg.*

Hangsúlyoztuk, hogy a sok, egymást kiegészítő ember *egy* vagy *egyenlő fajta munkát* végez, mert a közös munkának *e legegyszerűbb formája* nagy szerepet játszik *a kooperáció* legkifejlettebb alakjában is. Ha a munkafolyamat *bonyolult*, az együttdolgozók puszta tömege megengedi, hogy a *különböző műveleteket* különböző kezek között

csapatokban és különböző gazdaságokban elosztva végezne" („An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer". London 1773. 7, 8. old.).

[13] Arisztotelész meghatározása tulajdonképpen azt mondja, hogy az ember természettől fogva városi polgár. Ez a klasszikus ókorra épp olyan jellemző, mint a jenkire Franklinnak az a meghatározása, hogy az ember természettől fogva szerszámcsináló.

[14] „Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a részleges munkamegosztás akkor is létrejöhet, ha a munkások ugyanazzal a munkával foglalatoskodnak. A kőművesek például, akik a téglákat kézről kézre továbbítják a felső állványra, valamennyien ugyanazt a munkát végzik, és mégis van köztük bizonyos fajta munkamegosztás, mely abban áll, hogy mindegyikük egy adott térközben továbbítja a téglát, s hogy valamennyien együtt sokkal hamarabb juttatják el a kijelölt helyre, mintha mindegyikük külön-külön vinné fel tégláját a felső állványra" *(F. Skarbek:* „Théorie des richesses sociales". 2. kiad. Párizs 1840. I. köt. 97, 98. old.).

osszák el, tehát *egyidejűleg* végezzék, és ezáltal az össztermék előállításához szükséges munkaidőt megrövidítsék[15].

Sok termelési ágban vannak *kritikus pillanatok*, azaz maga a munkafolyamat természete által meghatározott olyan időszakok, amelyek alatt meghatározott munkaeredményeket el kell érni. Ha például egy birkanyájat kell megnyírni, vagy bizonyos nagyságú gabonaföldet kell learatni és betakarítani, akkor a termék mennyisége és minősége attól függ, hogy a műveletet elkezdik-e egy bizonyos időben, és befejezik-e egy bizonyos időre. Az az *idő*, amelyet a munkafolyamat igénybevehet, itt ugyanúgy elő van írva, mint, mondjuk, a heringfogásnál. Az egyes munkás *egy* napból csak *egy munkanapot* hasíthat ki, mondjuk 12 órásat, de például 100 munkás kooperációja *egy tizenkétórás napot 1200 órás munkanappá* tágít. A munka határidejének rövidsége kiegyenlítődik a döntő pillanatban a termelés mezejére dobott munkatömeg nagysága révén. Az *idejében* való hatás itt sok kombinált munkanap *egyidejű* alkalmazásától, a hasznos hatás terjedelme pedig a *munkások számától* függ, e szám azonban mindig kisebb, mint azoké a munkásoké, akik elszigetelten ugyanannyi idő alatt ugyanakkora hatásteret tudnának betölteni[16]. E kooperáció hiánya miatt van az, hogy az Egyesült Államok nyugati részén nagy mennyiségű gabona, és Kelet-Indiának azokon a részein, ahol az angol uralom az ősi közösséget szétrombolta, nagy mennyiségű gyapot évente tönkremegy[17].

A kooperáció egyrészt megengedi, hogy *a munka térbeli területét* kiterjesszék, és ezért bizonyos munkafolyamatokban, például lecsa-

[15] „Ha bonyolult munka elvégzéséről van szó, több dolgot egyidejűleg kell csinálni. Az egyik ezt teszi, a másik azt, s mindannyian hozzájárulnak ahhoz a hatáshoz, melyet az egyes ember nem tudott volna létrehozni. Az egyik evez, miközben a másik kormányoz, a harmadik a hálót veti ki vagy megszigonyozza a halat, és a halászat olyan eredménnyel jár, amely lehetetlen volna e nélkül az összeműködés [concours] nélkül" *(Destutt de Tracy:* „Traité de la volonté etc." [78. old.]).

[16] „Ennek (a földművelő munkának) a *kritikus pillanatban* való elvégzése igen nagyfontosságú" („An Inquiry into the Connection between the Present Price etc." 7. old.). „A földművelésben nincs fontosabb tényező az idő tényezőjénél" *(Liebig:* „Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft". [Braunschweig] 1856. 23. old.).

[17] „A következő baj az — s ezt aligha várná valaki egy olyan országban, amely több munkást exportál, mint a világ bármely más országa, talán Kína és Anglia kivételével —, hogy a gyapottisztításhoz lehetetlen elegendő számú kezet kapni. Ennek az a következménye, hogy a termés egy nagy részét leszedetlenül hagyják, más részét pedig a földről szedik fel, miután lehullott és természetesen elszíneződött, részben meg elrothadt, úgyhogy *a tulajdonképpeni idényben mutatkozó munkáshiány* jelenleg arra kényszeríti az ültetvényest, hogy beletörődjék azon termés nagy részének elvesztésébe, melyet Anglia oly nyugtalanul vár" („Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News". 1861 július 22.).

polásnál, gátépítésnél, ontozésnél, csatorna-, út- és vasútépítésnél stb. ezt már a munkatárgy térbeli osszefüggése is megkoveteli. Másrészt a kooperáció lehetővé teszi a *termelés területének térbeli szűkítését* a termelés mereteihez képest. A munka térbeli területének ez a hatásterulete egyidejű kitágulása mellett végbemenő korlátozása, ami sok hamis koltséget (faux frais [improduktív, de szukseges koltségek]) takarit meg, a munkások osszetomoruléséből, kulonboző munkafolyamatok osszehozásából és a termelesi eszkozok koncentrációjából fakad[18].

Elszigetelt egyéni munkanapok ugyanakkora osszegével osszehasonlítva, a kombinált munkanap nagyobb tomegű használati értéket termel, és ezért csokkenti az egy meghatározott hasznos hatás eléréséhez szukséges munkaidőt. Akár azert tesz szert a kombinált munkanap az adott esetben erre a *fokozott termeloeróre*, mert megnoveli a munka mechanikai erőpotenciáját, vagy kitágítja térbeli hatásterületét, vagy a termeles méreteihez viszonyítva leszűkiti a termelés térbeli mezejét, vagy a kritikus pillanatban rovid idó alatt sok munkát mozgat meg, vagy felszítja az egyesek versengését s megfeszíti életerejuket, vagy sok ember *egyenlo fajta* muveleteire rányomja a folyamatosság és sokoldaluság bélyegét, vagy *kulonbozo* műveleteket *egyidejűleg* végez, vagy kozos használatuk által gazdaságosabbá teszi a termelési eszkozoket, vagy az egyéni munkának a társadalmi átlagmunka jellegét kolcsonzi — a kombinált munkanap *sajátos termelóereje* minden korulmények kozott *a munka társadalmi termeloereje*, vagyis *társadalmi munka termelóereje*. E termelóerő magából a kooperációból fakad. A másokkal való tervszerű egyuttműkodésben a munkás levetkezi egyéni korlátait és kifejleszti fajtája képességét[19].

Ha általában munkások nem működhetnek kozvetlenül össze anélkül, hogy egyutt ne legyenek, ha tehát meghatározott térben való tomorulésuk feltétele kooperációjuknak, akkor *bermunkások* nem *kooperálhatnak* anelkul, hogy *ugyanaz a tóke, ugyanaz a tókés* egyidejűleg ne alkalmazza óket, tehát munkaerejuket egyidejűleg ne vásárolja meg. *E munkaerók osszértékének*, vagyis a munkások napi, heti stb. bérossze-

[18] „A foldmuvelés elorehaladasával mindazt a tókét és munkát, sőt talán még tobbet is, amely egykor 500 acre-t lazan foglalt el, most koncentrálják 100 acre tokéletesebb megmuvelesére." Ámbár „a felhasznált toke és munka osszegéhez képest a *tér koncentrálodott*, a termeles terulete megis *kitágult*, osszehasonlítva a korábban egy egyes, fuggetlen termelesi szereplo által elfoglalt vagy megművelt termelési terulettel" *(R Jones:* „An Essay on the Distribution of Wealth. On Rent". London 1831. I rész, 191. old).

[19] „Az egyes ember ereje igen csekély, de a sok csekély erő egyesítése olyan osszerot alkot, amely nagyobb ugyanezen erok osszegénél, úgyhogy az erok azáltal, hogy egyesítve vannak, megrovidíthetik mukodésuk idejét es kitágíthatják terét." *(G. R. Carli* jegyzete *P. Verri* „Meditazioni etc." XV. kot. 196. old.-hoz.)

gének ezért a tőkés zsebében már *egyesítve* kell lennie, mielőtt magukat a munkaerőket a termelés folyamatában egyesítik. 300 munkásnak egyszerre történő kifizetése — ha csak egy napra is — nagyobb tőkekiadást feltételez, mint kevesebb munkásnak hétről hétre történő kifizetése egész éven át. A kooperáló munkások száma, illetve a kooperáció mérete tehát mindenekelőtt annak a tőkének a nagyságától függ, amelyet az egyes tőkés munkaerők vásárlására kiadhat, azaz attól, hogy *egy-egy tőkés milyen terjedelemben rendelkezik sok munkás létfenntartási eszközeivel.*

És mint a *változóval*, ugyanaz a helyzet az *állandó* tőkével is. A nyersanyagra fordított kiadása például 30-szor nagyobb annak az egy tőkésnek, aki 300 munkást foglalkoztat, mint a 10—10 munkást foglalkoztató 30 tőkés bármelyikének. A közösen használt munkaeszközök értékterjedelme és anyagtömege ugyan nem nő ugyanabban a mértékben, mint a foglalkoztatott munkások száma, de azért tetemesen növekszik. *Termelési eszközök nagyobb tömegeinek az egyes tőkések kezében való koncentrációja* tehát anyagi feltétele a bérmunkások kooperációjának, és a kooperáció terjedelme, vagyis a termelés mérete ennek a koncentrációnak a terjedelmétől függ.

Az egyéni *tőke* bizonyos *minimális nagysága* eredetileg úgy jelent meg, mint ami szükséges, hogy az egyidejűleg kizsákmányolt munkások száma, következésképpen a termelt értéktöbblet tömege elegendő legyen ahhoz, hogy magát a munkáltatót feloldozza a kétkezi munka alól, hogy a kismesterből tőkést csináljon, s így a tőkeviszonyt *formailag* létrehozza. Most ez a minimális nagyság *anyagi feltételeként* jelenik meg annak, hogy sok szétforgácsolt és egymástól független egyéni munkafolyamatot egy kombinált társadalmi munkafolyamattá lehessen átváltoztatni.

Ugyanígy a tőkének a munka fölötti parancsnoklása eredetileg csak *formális* következményeként jelent meg annak, hogy a munkás nem *magának*, hanem a tőkés*nek*, s ezért a tőkés *alatt* dolgozik. Sok *bérmunkás* kooperációjával a tőke parancsnoklása magának a munkafolyamat kivitelezésének követelményévé, valóságos termelési feltétellé fejlődik. A tőkés parancsnoksága a termelés mezején most éppoly nélkülözhetetlenné lesz, mint a tábornok parancsnoksága a csatamezőn.

Minden közvetlenül társadalmi vagy közös munkának, mely nagyobb méretű, többé-kevésbé igazgatásra van szüksége, mely közvetíti az egyéni tevékenységek összhangját, és teljesíti azokat az *általános funkciókat*, amelyek a termelő szervezet összességének — az ezen összességhez tartozó önálló szervek mozgásától megkülönböztetett — mozgásából fakadnak. Az egyes hegedűjátékos önmagát vezényli, a zenekarnak szüksége van a karmesterre. A vezetésnek, felügyeletnek és közvetítésnek e funkciója *a tőke funkciójává*

lesz, mihelyt a neki alárendelt munka kooperatívvá válik. A tőke sajátos funkciójaként a vezetés funkciója sajátos jellemvonásokra tesz szert.

Először is a tőkés termelési folyamat indítéka és meghatározó célja *a tőke* lehető legnagyobb fokú *önértékesítése*[20], azaz lehető legnagyobb értéktöbblet termelése, tehát a munkaerő lehető legnagyobb fokú kizsákmányolása a tőkés által. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások tömegével együtt növekszik a munkások ellenállása, és ezzel szükségszerűen a tőke nyomása is, amely ennek az ellenállásnak a leküzdésére irányul. A tőkés vezető szerepe nemcsak a társadalmi munkafolyamat természetéből fakadó és ahhoz tartozó külön funkció, hanem egyszersmind *egy társadalmi munkafolyamat kizsákmányolásának funkciója* is, s ezért a kizsákmányoló és a kizsákmányolás nyersanyaga közötti elkerülhetetlen antagonizmusban gyökerezik. Éppígy a bérmunkással idegen tulajdonként szemben álló termelési eszközök terjedelmével együtt növekszik célszerű alkalmazásuk ellenőrzésének szükségessége[21]. A bérmunkások kooperációja továbbá puszta hatása a tőkének, mely őket egyidejűleg alkalmazza. Funkcióik összefüggése és egységük, mint termelő szervezet összessége, rajtuk *kívül*, a tőkében van, amely együvé hozza és együtt tartja őket. Munkáik összefüggése ezért eszmeileg mint a tőkés *terve*, gyakorlatilag mint a tőkés *tekintélye* lép velük szembe, mint egy idegen akarat hatalma, amely cselekvésüket a maga céljának veti alá.

Tartalmát tekintve tehát a tőkés vezetés kettős jellegű, mivel kettős jellegű maga a vezetendő termelési folyamat is — amely egyrészt egy termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamat, másrészt a tőke értékesülési folyamata —, formáját tekintve viszont *zsarnoki*. A kooperáció nagyobb méretű kifejlődésével

---

[20] „A *profit* . . . az üzlet egyetlen célja" *(J. Vanderlint:* „Money answers etc." 11. old.).

[21] Egy angol nyárspolgári lap, a *„Spectator"* 1866 május 26-án arról tudósít, hogy a „Wirework Company of Manchester"-nél [Manchesteri Huzalgyártó Társaságnál], miután a tőkés és a munkások között bizonyos fajta társasviszony létesült, „az első eredmény a pocsékolás hirtelen csökkenése volt, mert az emberek nem látták be, miért pocsékolják jobban a saját tulajdonukat, mint bármelyik más vállalkozó; márpedig a pocsékolás, a behajthatatlan követelések mellett, talán a legfőbb forrása az ipari veszteségnek". Ugyanez a lap a következőkben fedezi fel a Rochdale cooperative experiments [rochdale-i szövetkezeti kísérletek] alaphibáját: „They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, *but then they did not leave a clear place for masters.*" („Bebizonyították, hogy munkásszövetkezetek eredményesen tudják kezelni a boltokat, gyárakat és az ipar csaknem valamennyi formáját, s rendkívüli módon megjavították az emberek helyzetét, de!, de azután nem hagytak látható helyet a tőkések számára." Quelle horreur [mely szörnyűség!])

e zsarnokság kifejleszti sajátságos formáit. A tőkés először, mihelyt tőkéje elérte azt a minimális nagyságot, amellyel a tulajdonképpeni tőkés termelés csak megkezdődik, mentesül a kétkezi munkától; most pedig még az egyes munkások és munkáscsoportok fölötti közvetlen és folytonos felügyelet funkcióját is átruházza a bérmunkások egy különleges fajtájára. Miként egy hadseregnek katonai, úgy az egyazon tőke parancsnoksága alatt összeműködő munkástömegnek ipari főtisztekre (igazgatókra, managerekre) és altisztekre (munkafelügyelőkre, foremanekre, overlookerekre, contremaître-ekre) van szüksége, akik a munkafolyamat alatt a tőke nevében parancsnokolnak. A felügyelet munkája ezek kizárólagos funkciójává szilárdul. A közgazdász, amikor a független parasztok vagy önálló kézművesek termelési módját összehasonlítja a rabszolgaságon nyugvó ültetvénygazdálkodással, *a felügyeletnek ezt a munkáját* a faux frais de production [a termelés hamis költségei] közé számítja[21a]. Ezzel szemben a tőkés termelési mód vizsgálatakor a vezetés funkcióját, amennyiben az a közös munkafolyamat természetéből fakad, azonosítja ugyanezzel a funkcióval, amennyiben az e folyamat tőkés és ezért antagonisztikus jellegéből származik[22]. A tőkés nem azért tőkés, mert ipari vezető, hanem azért lesz ipari parancsnok, mert tőkés. A főparancsnokság az iparban a tőke velejárója lesz, mint ahogy a hűbéri időkben a főparancsnokság háborúban és bíráskodásban a földtulajdon velejárója volt[22a].

A munkás addig tulajdonosa munkaerejének, amíg annak eladójaként a tőkéssel alkuszik, és csak azt adhatja el, amije van: egyéni, elszigetelt munkaerejét. Ezt a viszonyt semmiképpen sem változtatja meg az, hogy a tőkés 100 munkaerőt vásárol meg, nem egyet, vagyis hogy 100 egymástól független munkással köt szerződést, nem eggyel. A 100 munkást *anélkül* is alkalmazhatja, hogy kooperáltatná őket. A tőkés tehát megfizeti a 100 önálló munkaerő értékét, de nem fizeti meg a száznak kombinált munkaerejét. Mint független szemé-

[21a] *Cairnes* professzor, miután a „superintendence of labour"-t [munka fölötti felügyeletet] mint az Észak-Amerika déli államaiban folyó rabszolgatermelés egyik fő jellegzetességét ábrázolta, így folytatja: „A paraszti tulajdonosnak (Északon), aki munkájának egész termékét elsajátítja, nincs szüksége egyéb ösztönzésre ahhoz, hogy erejét megfeszítse. A *felügyelet* itt teljesen felesleges" (*Cairnes:* „The Slave Power". 48, 49. old.).

[22] *Sir James Steuart*, aki egyáltalában kitűnik azzal, hogy jól látja a különböző termelési módok jellegzetesen társadalmi különbségeit, megjegyzi: „Miért teszik tönkre a nagy manufaktúra-vállalkozások a magánipart, ha nem azért, mert közelebb jutnak a rabszolgák egyszerűségéhez?" („Principles of Political Economy". London 1767. I. köt. 167, 168. old.)

[22a] *Auguste Comte* és iskolája ezért ugyanúgy bebizonyíthatta volna a hűbérurak örök szükségességét, mint ahogy ezt a tőkeurakat illetően megtette.

lyek, a munkások *elszigetelt* emberek, akik egyazon tőkével, de nem egymással lépnek viszonyba. Kooperációjuk csak a munkafolyamatban kezdődik, de a munkafolyamatban már megszűntek önmagukéi lenni. Azzal, hogy beléptek a munkafolyamatba, a tőke már bekebelezte őket. Mint kooperálók, mint egy dolgozó organizmus tagjai, maguk a munkások csak a tőke különleges létezési formáját alkotják. A termelőerő, amelyet a munkás mint *társadalmi munkás* fejleszt ki, ezért a *tőke termelőereje*. A munka *társadalmi termelőereje* ingyen kifejlődik, mihelyt a munkásokat meghatározott feltételek közé helyezik, márpedig a tőke az, amely e feltételek közé helyezi őket. Mivel a *munka társadalmi termelőereje* a tőkének semmibe sem kerül, mivel másrészt a munkás e termelőerőt nem fejleszti ki, *mielőtt* munkája maga nem kerül a tőke birtokába, ezért a munka társadalmi termelőereje olyan termelőerőként jelenik meg, amely a tőkének *természettől* fogva megvan, vagyis a tőke *immanens* termelőerejeként.

Nagyszerűen mutatkozik meg az egyszerű kooperáció hatása a régi ázsiaiak, egyiptomiak, etruszkok stb. óriásműveiben. „A régmúlt időkben megtörtént, hogy ezeknek az ázsiai államoknak polgári és katonai kiadásaik fedezése után fölös létfenntartási eszközeik maradtak, amelyeket a pompa és a haszon műveire fordíthattak. Az, hogy csaknem az egész nem-földművelő népesség kezei fölött parancsnokoltak, [...] s hogy az egyeduralkodó és a papság kizárólagosan rendelkezett ezzel a felesleggel, megadta nekik az eszközöket ama hatalmas alkotások létrehozására, amelyekkel az országot megtöltötték ... Az óriási szobrok és a roppant tömegek mozgatásánál, melyek szállítása ámulatot kelt, csaknem kizárólag emberi munkát alkalmaztak, nagy pazarlással. A *munkások száma* és *erőfeszítéseik koncentrációja* elegendőnek bizonyult. Így látunk hatalmas korallzátonyokat az óceán mélységeiből szigetekké dagadni és szárazfölddé formálódni, bár minden egyéni lerakó (depositary) parányi, gyönge és hitvány. Egy ázsiai monarchia nem-földművelő munkásai, egyéni testi fáradozásukon kívül, keveset tehettek hozzá a műhöz; erejük számukban rejlett, és az e tömegek feletti igazgatás hatalma adta ezeknek az óriási alkotásoknak az eredetét. A jövedelmeknek, amelyekből a munkások élnek, egy kézben vagy kevés kézben való koncentrációja volt az, ami ilyen vállalkozásokat lehetővé tett"[23]. Az ázsiai és egyiptomi uralkodóknak vagy az etruszk teokratáknak stb. ez a hatalma a modern társadalomban a tőkésre szállott át, akár

[23] *R. Jones:* „Textbook of Lectures etc." 77, 78. old. A Londonban és más európai fővárosokban levő óasszír, egyiptomi stb. gyűjtemények szemtanúivá tesznek bennünket e kooperatív munkafolyamatoknak.

elszigetelt tőkésként lép fel, akár — mint a részvénytársaságok esetében — kombinált tőkésként.

A munkafolyamatbeli kooperáció, miként azt az emberi kultúra kezdetein, vadásznépeknél[23a] vagy, mondjuk, az indiai közösségek földművelésében uralkodni látjuk, egyrészt a *termelési feltételek közös tulajdonán* alapul, másrészt azon, hogy az egyes egyén még éppoly kevéssé szakadt le a *törzs* vagy a *közösség* köldökzsinórjáról, mint a méh-egyén a kaptárról. Ezt a kooperációt mindkettő megkülönbözteti a tőkés kooperációtól. A nagyméretű kooperációnak az antik világban, a középkorban és a modern gyarmatokon való szórványos alkalmazása *közvetlen* uralmi és szolgasági viszonyokon, többnyire rabszolgaságon nyugszik. A kooperáció tőkés formája ellenben eleve a szabad bérmunkást tételezi fel, aki munkaerejét a tőkének eladja. Történelmileg azonban e kooperáció a paraszti gazdasággal és a független kézműves üzemmel — akár céhformája van ennek, akár nem — *ellentétben* fejlődik ki[24]. Velük szemben a tőkés kooperáció nem *a kooperáció egy különleges történelmi formájaként* jelenik meg, hanem maga a kooperáció jelenik meg *a tőkés termelési folyamatra nézve sajátságos és e folyamatot sajátosan megkülönböztető történelmi formaként.*

Mint ahogy a *munkának* a kooperáció által kifejlesztett *társadalmi termelőereje a tőke termelőerejeként*, úgy maga *a kooperáció a tőkés termelési folyamat sajátos formájaként* jelenik meg, ellentétben az elszigetelt független munkások vagy akár kismesterek termelési folyamatával. Ez az *első változás*, amelyen a valóságos munkafolyamat átmegy azáltal, hogy a *tőke alá rendelik*. Ez a változás természetadta módon megy végbe. Előfeltétele — nagyobb számú bérmunkás egyidejű foglalkoztatása egyazon munkafolyamatban — a tőkés termelés kiindulópontját alkotja. Ez utóbbi egybeesik magával a tőke létezésével. Ha tehát egyrészt a tőkés termelési mód úgy mutatkozik meg, mint *történelmi szükségszerűség*, amely megköveteli a munkafolyamatnak társadalmi folyamattá való alakítását, akkor másrészt a munkafolyamatnak ez a társadalmi formája úgy mutatkozik meg, mint a tőke által alkalmazott módszer arra, hogy e folyamatot termelőerejének fokozása útján hasznothajtóbban zsákmányolja ki.

Eddig vizsgált *egyszerű alakjában* a kooperáció egybeesik *a nagyobb*

[23a] *Linguet-nek* a „Théorie des lois civiles"-ben talán igaza van, mikor a vadászatot a kooperáció első formájának, és *az embervadászatot* (a háborút) a vadászat egyik első formájának mondja.

[24] A kis parasztgazdaság és a független kézműves üzem, amelyek részben a feudális termelési mód bázisát alkotják, részben ennek felbomlása után a tőkés üzem *mellett* jelennek meg, egyszersmind a klasszikus közösségek gazdasági alapjai azok virágkorában, miután az eredeti keleti köztulajdon felbomlott, és mielőtt a rabszolgaság a termelést komoly mértékben hatalmába kerítette.

méretű termeléssel, de nem *szilárd*, jellegzetes formája a tőkés termelési mód egy *különös* fejlődési *korszakának*. Legfeljebb megközelítőleg jelenik meg így a manufaktúrának még kézműszerű kezdeteiben[25] és a nagyméretű földművelésnek abban a fajtájában, amely a manufaktúra-időszaknak felel meg, és amely lényegileg csak az egyidejűleg alkalmazott munkások tömegével és a koncentrált termelési eszközök terjedelme révén különbözik a paraszti gazdaságtól. Az egyszerű kooperáció még mindig uralkodó forma az olyan termelési ágakban, ahol a tőke nagyméretekben működik anélkül, hogy a munkamegosztás vagy a gépek jelentős szerepet játszanának.

A *kooperáció* a tőkés termelési mód *alapformája* marad, ámbár *egyszerű alakja* maga *mint különös forma* jelenik meg továbbfejlődött formái mellett.

Tizenkettedik fejezet

A MUNKA MEGOSZTÁSA ÉS A MANUFAKTÚRA

1. A manufaktúra kettős eredete

A munkamegosztáson nyugvó kooperáció a *manufaktúrában* teremti meg klasszikus alakját. Mint a tőkés termelési folyamat jellegzetes formája uralkodik a tulajdonképpeni *manufaktúra-időszakban*, amely hozzávetőlegesen a XVI. század közepétől a XVIII. század utolsó harmadáig tart.

A *manufaktúra* eredete kettős.

Vagy *különböző fajta*, önálló kézművességek munkásait — akiknek kezén a terméknek át kell futnia végső megéréséig — *egyesítik egy* műhelybe egyazon tőkés parancsnoklása alatt. Például a hintó nagyszámú független kézműves munkájának összterméke volt, mint amilyen a bognár, a szíjgyártó, a szabó, a lakatos, a rézműves, az esztergályos, a paszománykészítő, az üveges, a mázoló, a fényező, az aranyozó stb. A *hintó-manufaktúra* mindezeket a különböző kézműveseket egy munkaépületbe egyesíti, ahol egyidejűleg és egymás kezére dolgoznak. A hintót ugyan nem lehet megaranyozni, amíg el nem készült. Ha azonban sok hintót készítenek egyidejűleg, akkor egy részüket állandóan aranyozni lehet, miközben egy másik részük a termelési

[25] „Vajon nem azzal lehet-e a munkát előbbre vinni, hogy sokak ügyességét, iparkodását és versengését ugyanazon a munkán egyesítik? Vajon másképpen emelhette volna-e Anglia a maga gyapjú-manufaktúráját ily nagy tökélyre?" (*Berkeley:* „The Querist". London 1750. 56. old. 521. §.)

folyamat egy korábbi szakaszán fut át. Ennyiben még az egyszerű kooperáció talaján állunk, amely ember- és dolog-anyagát *készen találja*. De csakhamar lényeges változás következik be. Az a szabó, lakatos, rézműves stb., aki csak hintókészítésben van foglalkoztatva, a gyakorlattal együtt apránként elveszíti a képességét is arra, hogy régi mesterségét teljes terjedelmében űzze. Másrészt egyoldalúvá lett cselekvése most a megszűkült hatásterület szempontjából a legcélszerűbb formára tesz szert. A hintó-manufaktúra eredetileg *önálló kézművességek kombinációjaként* jelent meg. Fokozatosan a *hintótermelésnek különböző külön műveletekre való megosztásává* lesz, amelyek mindegyike egy munkás kizárólagos funkciójává kristályosodik, és amelyeknek összességét *e részmunkások egyesülése* végzi. Éppígy a posztómanufaktúra és egy egész sor más manufaktúra is *különböző* kézműveségeknek egyazon tőke parancsnoklása alatti kombinációjából keletkezett[26].

A manufaktúra azonban ezzel *ellenkező* módon is ered. *Sok* olyan kézművest, akik *egy munkát* vagy *egyenlő fajta munkát* végeznek, például papírt, vagy betűket, vagy tűt készítenek, *egyazon* tőke *egyidejűleg egyazon műhelyben* foglalkoztat. Ez legegyszerűbb formájú kooperáció. E kézművesek mindegyike (talán egy vagy két legénnyel) az egész árut készíti, tehát sorjában elvégzi az előállításához szükséges különböző műveleteket. Tovább dolgozik régi, kézműszerű módján. A külső körülmények azonban hamarosan azt eredményezik, hogy a munkások egyazon térben való koncentrációját és munkáik egyidejűségét másképp használják fel. Például nagyobb mennyiségű készárut kell meghatározott határidőre szállítani. A munkát ezért *felosztják*. Ahelyett, hogy a különböző műveleteket egyazon kézművessel időbeli egymásutánban végeztetnék el, egymástól elválasztják, elszigetelik, térbelileg egymás mellé helyezik e műveleteket, mindegyiküket más kézművesre osztják ki, és valamennyit együttesen, egyidejűleg hajtják

[26] A manufaktúra effajta kialakulásának modernebb példájául közöljük a következő idézetet. Lyon és Nîmes selyemfonása és selyemszövése „egészen patriarchális; sok nőt és gyermeket foglalkoztat, de anélkül, hogy kimerítené vagy tönkretenné őket; a Drôme, a Var, az Isère, a Vaucluse szép völgyeiben hagyja őket, hogy ott selyemhernyót tenyésszenek és gubóikat legombolyítsák; [...] sohasem lesz igazi gyárrá. Ha jobban megvizsgáljuk ... a munkamegosztás elve itt sajátos jelleget ölt. Vannak ugyan gombolyítónők, cérnázók, festők, irezők, továbbá szövők; de nincsenek egyesítve egyazon vállalatban, nem függenek ugyanattól a vállalkozótól; mindnyájan függetlenek" (*A. Blanqui:* „Cours d'économie industrielle". Összeállította A. Blaise, Párizs 1838—1839. 79. old.). Amióta Blanqui ezt írta, a különböző független munkásokat részben gyárakban egyesítették. {A 4. kiadáshoz. — És amióta Marx ezt írta, e gyárakban meghonosodott a mechanikai szövőszék és gyorsan kiszorítja a kéziszövőszéket. A krefeldi selyemipar szintén regélhetne erről. — *E. F.*}

végre a kooperálók. Ez a véletlen *felosztás* megismétlődik, megmutatja sajátságos előnyeit, s lassanként a *munka* rendszeres *megosztásává* csontosul. Az áru, amely azelőtt egy sokféle munkát végző önálló kézműves *egyéni* terméke volt, kézművesek egyesülésének *társadalmi* termékévé változik át, akik közül mindegyik folytonosan csak egy és ugyanazt a részműveletet végzi. Ugyanazok a műveletek, amelyek a német céhes papírkészítő egymást követő teendőiként egymásbafolytak, a holland papír-manufaktúrában sok kooperáló munkás egymás mellett futó részműveleteivé önállósulnak. A céhes nürnbergi tűkészítő alkotja az angol tűmanufaktúra alapelemét. Míg azonban Nürnbergben egy tűkészítő egy talán 20 egymás utáni műveletből álló soron haladt át, itt csakhamar 20 tűkészítő dolgozott egymás mellett, mindegyik csak egyet végzett a 20 műveletből, amelyeket tapasztalatok folytán még sokkal tovább hasogattak, elszigeteltek és egyes munkások kizárólagos funkcióivá önállósítottak.

A manufaktúra keletkezési módja, a kézművességből való kialakulása tehát kettős jellegű. Egyrészt *különböző fajta, önálló* kézművességek *kombinációjából* indul ki, amelyek addig a fokig *önállótlanodnak* és egyoldalúsodnak, amelyen már nem egyebek, mint egymást kiegészítő részműveletek egyazon áru termelési folyamatában. Másrészt *egyenlő fajta kézművesek kooperációjából* indul ki, egyazon egyéni kézművességet különböző különös műveleteire bontja, ezeket elszigeteli és *önállósítja* addig a fokig, amelyen mindegyikük egy külön munkás kizárólagos funkciójává lesz. A manufaktúra tehát egyrészt bevezeti a munka megosztását egy termelési folyamatba, vagy továbbfejleszti azt, másrészt kombinál korábban különálló kézművességeket. De bármi is különös kiindulópontja, végső alakja ugyanaz: *olyan termelési mechanizmus, amelynek szervei emberek.*

A manufaktúrabeli munkamegosztás helyes megértéséhez lényeges a következőket leszögeznünk: Mindenekelőtt, a *termelési folyamatnak különös szakaszai szerinti elemzése* itt teljességgel egybeesik *egy kézműszerű tevékenység különböző részműveletekre való szétbontásával.* Akár összetett, akár egyszerű, a művelet *kézműszerű* marad, és ezért függ az egyes munkás erejétől, ügyességétől, gyorsaságától és biztonságától, amellyel szerszámát kezeli. A kézművesség marad a bázis. Ez a *szűk technikai bázis* kizárja a termelési folyamat valóban tudományos elemzését, hiszen minden részfolyamatnak, amelyen a termék átmegy, kézműszerű részmunkaként kivitelezhetőnek kell fennie. S éppen azért, mert a kézműszerű ügyesség így a termelési lolyamat alapja marad, minden egyes munkást kizárólag egy részfunkcióra *sajáttlanak el* [wird angeeignet], és munkaerejét e részfunkció élethossziglani szervévé alakítják. Végül a munkának ez a

megosztása a *kooperáció* különleges *fajtája*, és jónéhány előnye a kooperáció általános lényegéből, nem pedig e különleges formájából ered.

2. A részmunkás és szerszáma

Ha mármost jobban közeledünk az egyes jelenség felé, akkor mindenekelőtt világos, hogy az a munkás, aki élethosszíglan egy és ugyanazt az egyszerű műveletet végzi, egész testét e művelet önműködő, egyoldalú szervévé változtatja, és ezért *kevesebb időt* használ fel elvégzésére, mint a kézműves, aki műveletek egész sorát végzi váltakozva. A kombinált *összmunkás* azonban, aki a manufaktúra élő mechanizmusát alkotja, csupa ilyen egyoldalú részmunkásból áll. Az önálló kézművességhez képest ezért *kevesebb idő alatt többet* termelnek, vagyis a munka termelőerejét fokozzák[27]. Tökéletesedik a részmunka módszere is, miután egy személy kizárólagos funkciójává *önállósult*. Ugyanannak a korlátozott cselekvésnek folytonos megismétlése és a figyelemnek erre a korlátozott cselekvésre való koncentrálása tapasztalatszerűen megtanít arra, hogyan lehet a kívánt hasznos hatást a legkisebb erőkifejtéssel elérni. Minthogy azonban mindig különböző munkásnemzedékek élnek együtt *egyidejűleg*, és működnek együtt ugyanazokban a manufaktúrákban, az így nyert technikai műfogások csakhamar megszilárdulnak, felhalmozódnak és *átszállnak* nemzedékről nemzedékre[28].

A manufaktúra valóban kitermeli a részmunkás virtuozitását azáltal, hogy a mesterségek természetadta elkülönülését, amelyet a társadalomban készen talált, a műhely belsejében újratermeli és rendszeresen a végletekig hajtja. Másrészt az, hogy a részmunkát egy ember élethivatásává változtatja, megfelel a korábbi társadalmak ama törekvésének, hogy a mesterségeket *örökletessé* tegyék, *kasztokba* kövesítsék vagy — ha meghatározott történelmi feltételek az egyénnek olyan változékonyságát hozzák létre, amely a kasztrendszernek ellentmond — *céhekbe* csontosítsák. A kasztok és céhek ugyanabból a természeti törvényből erednek, amely a növényeknek és állatoknak fajokra és alfajokra való elkülönülését szabályozza, csakhogy bizonyos fejlődési fokon a kasztok örökletességét vagy a céhek kizárólagosságát

[27] „Mennél inkább fel lehet osztani és különböző művesekre lehet bízni valamely nagy változatosságú gyártást, szükségképpen annál jobban és gyorsabban, annál kevesebb idő- és munkaveszteséggel lehet azt elvégezni" („The Advantages of the East-India Trade". London 1720. 71. old.).

[28] „A könnyed munka ... hagyományozott ügyesség" *(Th. Hodgskin:* „Popular Political Economy". [London 1827.] 48. old.).

társadalmi törvénynek nyilvánítják[29]. „A dakkai muszlinok fínomságát, a koromandeli kartonok és más kelmék színeinek pompáját és tartósságát sohasem múlták felül. Pedig ezeket a termékeket tőke, gépi berendezés, munkamegosztás vagy azon más eszközök bármelyike nélkül állítják elő, amelyek az európai gyártásnak olyan sok előnyt nyújtanak. A takács elszigetelt egyén, aki a terméket egy fogyasztó rendelésére készíti, mégpedig a legegyszerűbb szerkezetű szövőszéken, amely néha csak durván összetákolt falécekből áll. Még a lánc felhúzására sincs készüléke, a szövőszéknek egész hosszában elnyúltan kell maradnia, ezért olyan ormótlan és széles lesz, hogy nem fér el a termelő kunyhójában, aki munkáját ezért a szabad ég alatt kénytelen végezni, ahol azt minden időváltozás megszakítja"[30]. Csak a nemzedékről nemzedékre felhalmozott és apáról fiúra *átöröklött* külön ügyesség az, amely a hindunak — akár a póknak — ilyen virtuozitást kölcsönöz. És mégis, a manufaktúramunkások többségéhez képest az ilyen indiai takács nagyon bonyolult munkát végez.

Egy kézművesnek, aki egy készítmény termelése során a különböző részfolyamatokat egymás után végzi el, hol helyét, hol szerszámait kell változtatnia. Az egyik műveletről a másikra való átmenet *megszakítja* munkájának folyamát, és úgyszólván *pórusokat* alkot munkanapjában. Ezek a pórusok tömítődnek, mihelyt a kézműves egész nap folyamatosan egy és ugyanazt a műveletet végzi, illetve eltűnnek olyan mértékben, ahogyan műveletének váltakozása csökken. A fokozott termelékenység itt vagy az egy adott időközben kifejtett munkaerő nagyobbodásának, tehát a *munka növekvő intenzitásának* köszönhető, vagy pedig annak, hogy a *munkaerő improduktív elfogyasztása csökken*. Az a pótlólagos erő-ráfordítás ugyanis, amelyet a nyugalomból a mozgásba való minden átmenet megkövetel,

[29] „Egyiptomban ... a mesterségek is a tökéletesség illő fokára fejlődtek. Mert csupán ebben az országban nem szabad a kézműveseknek egyáltalán beleavatkozniok a polgárok más osztályának ügyleteibe, hanem pusztán a törvény szerint törzsükhöz örökletesen hozzátartozó hivatást űzhetik ... Más népeknél azt látjuk, hogy a mesteremberek túl sok tárgyra osztják el figyelmüket ... Hol a földműveléssel kísérleteznek, hol kereskedelmi ügyletekbe bocsátkoznak, hol egyszerre két vagy három mesterséggel foglalkoznak. Szabad államokban legtöbbször a népgyűlésekre szaladgálnak ... Egyiptomban viszont minden kézművest súlyos büntetéssel sújtanak, ha államügyekbe avatkozik vagy egyszerre több mesterséget űz. Hivatásbeli serénységüket így semmi sem zavarhatja ... Ezenkívül, ahogy elődeiktől sok szabályt átvettek, úgy buzgón törekszenek arra, hogy még újabb előnyöket fedezzenek fel" *(Diodorus Siculus:* „Historische Bibliothek". I. könyv, 74. fej. [117, 118. old.]).

[30] „Historical and descriptive Account of British India etc." Írták *Hugh Murray, James Wilson stb.* Edinburgh 1832. II. köt. 449. [450.] old. Az indiai szövőszék magasnyüstű, azaz a lánc függőlegesen van rajta kifeszítve.

az egyszer elért normálsebesség hosszabb tartama esetén kiegyenlítődik. Másrészt a folyamatos, egyforma munka szétrombolja az életerő rugalmasságát és lendületét, azét az életerőét, amely éppen a tevékenység váltakozásában leli felüdülését és ingerét.

A munka termelékenysége nemcsak a munkás virtuozitásától függ, hanem *szerszámainak* tökéletességétől is. Egyazon fajta, például vágó, fúró, véső, ütő stb. szerszámokat különböző munkafolyamatokban használnak, ugyanabban a munkafolyamatban pedig ugyanaz a szerszám különböző műveletekre szolgál. Mihelyt azonban egy munkafolyamat különböző műveletei elválnak egymástól, és minden részművelet a részmunkás kezében a lehető legmegfelelőbb s ezért kizárólagos formára tesz szert, az azelőtt különböző célokra szolgáló szerszámokon változtatásokat kell tenni. Formaváltoztatásuk iránya azoknak a különleges nehézségeknek a tapasztalataiból adódik, amelyeket a változatlan forma okoz. A munkaszerszámok *differenciálódása*, ami által egyazon fajtájú szerszámok minden különös hasznos alkalmazásra különös szilárd formát kapnak, és *specializálódásuk*, ami által minden ilyen külön szerszám csak sajátos részmunkások kezében hat egész terjedelmében — ez jellemzi a manufaktúrát. Csupán Birminghamben mintegy 500 kalapács-változatot termelnek; mindegyikük egy különös termelési folyamatra, sőt jónéhány változat gyakran csak egyazon folyamat különböző műveleteire szolgál. A manufaktúra-időszak egyszerűsíti, tökéletesíti és megsokszorozza a munkaszerszámokat azáltal, hogy a részmunkások kizárólagos külön funkcióihoz idomítja őket[31]. Ezzel egyszersmind megteremti egyik *anyagi feltételét* a gépnek, amely egyszerű szerszámok kombinációja.

A részmunkás és szerszáma alkotják a manufaktúra egyszerű *elemeit*. Forduljunk most a manufaktúra *összalakja* felé.

3. A manufaktúra két alapformája — a különnemű manufaktúra és a szerves manufaktúra

A manufaktúra tagozódásának *két alapformája* van, amelyek alkalmi egybefonódásuk ellenére is két lényegesen különböző fajtát alkotnak, és főként a manufaktúrának gépi üzemű nagyiparrá való

[31] *Darwin* „A fajok keletkezéséről" c. korszakalkotó művében a növények és az állatok természetes szerveire vonatkozólag megjegyzi a következőket: „Ameddig egy és ugyanazon szervnek különböző munkákat kell elvégeznie, változékonyságának oka talán abban található meg, hogy a természetes kiválogatódás a formának minden kis eltérését kevésbé gondosan tartja fenn vagy nyomja el, mintha ugyanaz a szerv csak egyetlen különleges célra volna hivatva. Így az olyan kések, amelyek mindenféle dolog vágására hivatottak, egészében egyféle formájúak lesz-

későbbi átváltozásakor egészen különböző szerepet játszanak. E kettős jelleg magának a készítménynek a természetéből ered. A készítmény vagy önálló résztermékeknek pusztán mechanikus összeállítása útján jön létre, vagy összefüggő folyamatok és eljárások egymásutánjának köszönheti kész alakját.

Egy mozdony például több mint 5000 önálló részből áll. Mindazonáltal a mozdony nem lehet példa a tulajdonképpeni manufaktúra első fajtájára, mert a nagyipar alkotása. Annál inkább az *óra*, amelyen *William Petty* is szemlélteti a munka manufaktúraszerű megosztását. Egy nürnbergi kézműves egyéni művéből az óra számtalan részmunkás társadalmi termékévé lett. Ilyen részmunkás a nyersszerkezetkészítő, az órarugó-készítő, a számlap-készítő, a hajszálrugó-készítő, a kőcsapágy- és horgonykő-készítő, a mutató-készítő, tokkészítő, csavar-készítő, aranyozó. E részmunkásoknak továbbá számos *alosztálya* van, mint például a kerékgyártó (a réz- és az acélkerekeket ismét más-más készíti), hajtóka-készítő, mutatószerkezet-készítő, acheveur de pignon (aki a kerekeket a hajtókára erősíti, polírozza a fazettákat stb.), csapkészítő, planteur de finissage (aki a különböző kerekeket és hajtókákat a szerkezetbe helyezi), finisseur de barillet (aki a fogakat marja be, a lyukakat megfelelő bőségre dörzsöli, megedzi a beállítószerkezetet és a kilincsszerkezetet), járat-készítő, cilinderjárat esetében ismét cilinder-készítő, gátkerék-készítő, billegő-készítő, requette-készítő (az órát szabályozó rész), planteur d'échappement (tulajdonképpeni járat-készítő); azután a repasseur de barillet (aki a rugóházat és a beállítószerkezetet egészen befejezi), acélpolírozó, kerékpolírozó, csavarfej-polírozó, számfestő, lapkészítő (aki a zománcot a rézre olvasztja), fabricant de pendants (aki csupán a tok füleit csinálja), finisseur de charnière (aki a rézpecket a tok közepébe helyezi stb.), faiseur de secret (aki a fedelet felpattantó rugókat helyezi be a tokba), graveur [vésnök], ciseleur [cizelláló], polisseur de boîte [tokfényező] stb. stb., végül a repasseur, aki az egész órát összeállítja és működő állapotban leszállítja. Az órának csak kevés része fut át különböző kezeken, és mindezek a membra disjecta [szétszórt tagok] csak abban a kézben gyűlnek össze, amely végül mechanikai egésszé kapcsolja őket össze. A kész terméknek és különböző fajta elemeinek e külsőleges viszonya itt is, mint hasonló készítményeknél, a részmunkások *egyazon* műhelyben való kombinációját meghagyja véletlennek. Előfordulhat, hogy magukat a részmunkákat ismét csak

nek, míg a csak egyféle használatra hivatott szerszámnak minden más használathoz más formája is kell hogy legyen" [*Charles Darwin:* „The Origin of Species etc." London 1859. 149. old.].

egymástól független kézművességekként végzik, mint például Waadt és Neuchâtel kantonban, míg például Genfben nagy óra-manufaktúrák vannak, azaz a részmunkások közvetlenül kooperálnak *egy* tőke parancsnoklása alatt. De a számlapot, a rugót, a tokot még az utóbbi esetben is ritkán készítik magában a manufaktúrában. A kombinált manufaktúraszerű üzem itt csak kivételes viszonyok között hasznothajtó, mivel a konkurrencia azok között a munkások között, akik otthon akarnak dolgozni, igen nagy, mivel a termelésnek egy tömeg különnemű folyamatra való szétforgácsolása alig engedi meg közös munkaeszközök alkalmazását, s mivel a tőkés a szétszórt gyártás esetén megtakarítja a munkaépületek stb. költségét[32]. Mindazonáltal ezeknek a részmunkásoknak a helyzete, akik otthon, de egy tőkés (gyáros, établisseur) számára dolgoznak, teljességgel különbözik az önálló kézművesétől, aki saját vevői számára dolgozik[33].

A manufaktúra második fajtája, a kiteljesedett forma, olyan készítményeket termel, amelyek összefüggő fejlődési szakaszokon, lépcsőfok-folyamatok egymásutánján haladnak át, amiként például a varrótű-manufaktúrában a drót 72, sőt 92 specifikus részmunkás kezén halad át.

Amennyiben az ilyen manufaktúra eredetileg szétszórt kézművességeket kombinál, csökkenti a készítmény különös termelési szakaszai közti *térbeli távolságot*. Az egyik stádiumból a másikba való átmenet ideje megrövidül, s éppígy megrövidül a munka is, amely ezeket az átmeneteket közvetíti[34]. A *kézművességhez* képest így termelőerőt nyernek, s ez a nyereség a manufaktúra *általános kooperatív jellegéből* ered. Másrészt a munkamegosztásnak a manufaktúrára nézve saját-

[32] Genf 1854-ben 80 000 órát termelt, még nem is egyötödét Neuchâtel kanton óratermelésének. Chaux-de-Fonds, amely egyetlen óra-manufaktúrának tekinthető, egymaga kétszer annyi órát állít elő évente, mint Genf. 1850-től 1861-ig Genf 750 000 órát szállított. Lásd: „Report from Geneva on the Watch Trade" („Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. No. 6. 1863"). Az a tény, hogy a csak *összeállított* készítmények termelése egymással össze nem függő folyamatokra esik szét, önmagában véve is nagyon megnehezíti az ilyen manufaktúráknak nagyipari gépi üzemmé való átváltozását; ehhez azonban az óra esetében még két másik akadály járul: elemeinek apró és finom volta, valamint az óra luxus-jellege, következésképpen változatossága. A legjobb londoni cégek például egész éven át alig egy tucat egymáshoz hasonlító órát készítenek. A Vacheron & Constantin óragyár viszont, amely sikeresen alkalmazza a gépi berendezést, legfeljebb 3—4 különböző nagyság- és formaváltozatot állít elő.

[33] Az órakészítésen, a különnemű manufaktúra e klasszikus példáján igen pontosan lehet tanulmányozni a munkaszerszámoknak fentemlített, a kézműszerű tevékenység felbontásából eredő *differenciálódását* és *specializálódását*.

[34] „Az emberek ilyen szoros együttélése esetén a szállításnak szükségképpen kevesebbnek kell lennie" („The Advantages of the East-India Trade". 106. old.)

ságos elve feltételezi a különböző termelési szakaszok *elszigetelését*, amelyek mint megannyi kézműszerű részmunka önállósultak egymással szemben. Az elszigetelt funkciók közti *összefüggés* helyreállítása és fenntartása szükségessé teszi a készítmény állandó szállítását egyik kézből a másikba, egyik folyamatból a másikba. A *nagyipar* álláspontjáról tekintve ez mint jellegzetes, költséges és a manufaktúra *elvében benne rejlő* korlátozottság domborodik ki[35].

Ha egy bizonyos nyersanyag-mennyiséget, például a papírmanufaktúrában rongyot, vagy a tű-manufaktúrában drótot veszünk szemügyre, akkor azt látjuk, hogy e nyersanyag a különböző részmunkások kezében termelési szakaszok időbeli lépcsőzetén halad át végső alakjáig. Ha viszont a műhelyt mint *egy* összmechanizmust vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a nyersanyag *egyidejűleg* ott van valamennyi termelési szakaszban. A részmunkásokból kombinált összmunkás szerszámmal felfegyverzett számos keze közül néhánnyal húzza a drótot, miközben más kezeivel és szerszámaival egyidejűleg nyújtja, ismét másokkal vágja, hegyezi stb. A különböző lépcsőfok-folyamatok időbeli egymásutániságból térbeli egymásmellettiséggé változtak. Ezért van az, hogy ugyanakkora időközben több *készárut* állítanak elő[36]. Ez az egyidejűség ugyan az összfolyamat általános kooperatív formájából ered, a manufaktúra azonban nemcsak készentalálja a kooperáció feltételeit, hanem részben maga *teremti meg* őket a kézműszerű tevékenység szétbontása révén. Másrészt a munkafolyamat e társadalmi szervezetét a manufaktúra csak úgy alakíthatja ki, hogy az egyes munkást ugyanahhoz a részlethez láncolja.

Minthogy minden részmunkás résztermék egyúttal csupán egy különös fejlődési foka *egyazon* készítménynek, az egyik munkás vagy az egyik munkáscsoport nyersanyagot szállít a másiknak. Az egyik munkájának az eredménye a másik munkájának kiindulópontja. Az egyik munkás tehát itt közvetlenül foglalkoztatja a másikat. A célul

[35] „A termelés különböző lépcsőfokainak elszigetelése a manufaktúrában, ami a kézi munka alkalmazásából következik, mérhetetlenül megnöveli a termelés költségeit; a veszteség főleg az egyik folyamattól a másikig való puszta szállításokból ered" („The Industry of Nations". London 1855. II. rész, 200. old.).

[36] „Ez (a munka megosztása) időmegtakarítást is eredményez azáltal, hogy a munkát különböző ágaira különíti, amelyek mindegyikének véghezviteléhez ugyanabban a pillanatban lehet hozzáfogni ... Azáltal, hogy mindazokat a különböző folyamatokat, amelyeket egy egyénnek külön-külön kellett volna elvégeznie, egyszerre hajtják végre, lehetségessé válik, hogy például teljesen kész tűk sokaságát termeljék ugyanannyi idő alatt, amennyi alatt egy egyes tűt csak levágni vagy meghegyezni lehetett volna" *(Dugald Stewart:* „Works". Kiadta Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855. VIII. köt. „Lectures etc." 319. old.).

kitűzött hasznos hatás eléréséhez minden egyes részfolyamatban szükséges munkaidőt tapasztalatilag megállapítják, és *a manufaktúra osszmechanizmusa* azon az előfeltételezésen nyugszik, hogy *adott munkaidő alatt adott eredményt* érnek el. Csak ezzel az előfeltételezéssel mehetnek végbe a különböző, egymást kiegészítő munkafolyamatok szakadatlanul, egyidejűleg és térbelileg egymás mellett. Világos, hogy a munkáknak, kovetkezésképpen a munkásoknak ez az egymástól való *kozvetlen fuggósége* minden egyes munkást rákényszerít, hogy csak a szükséges időt fordítsa funkciójára, és ily módon a *munkának* egészen más folyamatossága, egyontetúsége, szabályszerűsége, rendje[37] és főleg *intenzitása* jon létre, mint a független kézművességben vagy akár az egyszerű kooperációban. Az, hogy egy árura csak az előállításához *társadalmilag szukséges munkaidót* fordítják, az árutermelésnél egyáltalában mint a konkurrencia külső kényszere jelenik meg, mivel, felszínesen kifejezve, minden egyes termelőnek az árut *piaci áron* kell eladnia. A manufaktúrában ezzel szemben *magának a termelési folyamatnak technikai torvényévé* lesz az, hogy adott munkaidő alatt adott termékmennyiséget kell szolgáltatni[38].

Kulonbozó műveletek azonban *egyenlótlen idótartamokat* vesznek igénybe, s ezért egyenlő időkozok alatt egyenlőtlen résztermék-mennyiségeket szolgáltatnak. Ahhoz tehát, hogy ugyanaz a munkás napról napra mindig csak ugyanazt a műveletet végezze, a különböző műveleteknél *a munkások kulonbozó számarányát* kell alkalmazni, például egy betű-manufaktúrában — ahol az öntő óránként 2000 betűt ont, az öntőfej-letorő 4000-et tor le. s a betűcsiszoló 8000-et csiszol simára — 4 öntőt és 2 ontőfej-letorőt egy betűcsiszolóra számítva. Itt visszatér a kooperáció elve a maga legegyszerűbb formájában — sok ember egyidejű foglalkoztatása, akik *egyenlő fajta* munkát végeznek —, de most egy szerves viszony kifejezéseként. A munka manufaktúraszerű megosztása tehát nemcsak egyszerűsíti és megsokszorozza a társadalmi összmunkás *minóségileg* megkülonboztetett szerveit, hanem létrehoz egy matematikailag szilárd arányt is e szervek *mennyiségi* terjedelmét, vagyis az egyes külon funkciókban foglalkoztatott munkások vagy *munkáscsoportok* viszonylagos számát, illetve viszonylagos nagyságát illetően. E manufaktúraszerű munkamegosztás *a társadalmi munka-*

[37] „Mennel nagyobb minden egyes manufaktúraban a művesek változatossága . . . annal nagyobb rendben és annál szabalyszerűbben folyik minden munka, szükségképpen annál kevesebb idő kell elvégzéséhez, s az erofeszítésnek is kevesebbnek kell lennie" („The Advantages etc." 68. old).

[38] Mégis, a manufaktúraszerú uzem ezt az eredményt sok ágban csak tökéletlenül éri el, mert a termelési folyamat általános kémiai es fizikai feltételeit nem tudja biztonsággal ellenőrizni.

folyamat minőségi tagolásával együtt kifejleszti annak *mennyiségi szabályát és arányosságát.*

Ha a részmunkások különböző csoportjainak legmegfelelőbb viszonyszámát tapasztalatilag megállapították a termelés meghatározott méretére nézve, akkor ezt a méretet csak úgy lehet bővíteni, ha minden különös munkáscsoport *többszörösét* alkalmazzák[39]. Ehhez járul még, hogy ugyanaz az egyén bizonyos munkákat — például a felügyelet munkáját, a résztermékeknek egyik termelési szakaszból a másikba való szállítását stb. — nagy méretben éppen olyan jól el tud végezni, mint kis méretben. E funkciók önállósulása, vagyis különös munkásokra való rábízása tehát csak a foglalkoztatott munkások számának megnagyobbodása esetén lesz előnyössé, de ennek a megnagyobbodásnak azonnal minden csoportot arányosan meg kell ragadnia.

Az egyes *csoport* — bizonyos számú munkás, aki *ugyanazt* a részfunkciót végzi — *egynemű* elemekből áll, és az összmechanizmus egy különös szervét alkotja. Különböző manufaktúrákban azonban maga a csoport is *tagozott munkaszervezet*, míg az összmechanizmus ezeknek az elemi termelő organizmusoknak ismétlése vagy sokszorozása révén jön létre. Nézzük például az üvegpalack-manufaktúrát. Ez három lényegesen különböző szakaszra oszlik. Az első az *előkészítő szakasz:* az üvegkeverék készítése, a homok, a mész stb. összekeverése, s az egész keveréknek folyékony üvegmasszává olvasztása[40]. Ebben az első szakaszban különböző részmunkásokat foglalkoztatnak, ugyanígy a *befejező szakaszban* — a palackoknak a szárítókemencéből való kivételében, osztályozásában, csomagolásában stb. A két szakasz között középen foglal helyet a tulajdonképpeni *üvegkészítés*, vagyis a folyékony üvegmassza feldolgozása. Az üvegkemence mindegyik szájánál egy-egy csoport dolgozik, amelyet Angliában „hole"-nak (lyuknak) neveznek, és amelynek tagjai a következők: egy bottle maker [palackkészítő] vagy finisher [kikészítő], egy blower [fúvó], egy gatherer [összehordó], egy putter up [felrakó] vagy whetter off [lecsiszoló] és egy taker in [átvevő]. Ez az öt részmunkás megannyi külön

[39] „Ha a tapasztalat, az egyes manufaktúrák termékeinek különleges természete alapján, már megismertetett azzal, mi a legelőnyösebb módja a gyártás részműveletekre hasításának, és mekkora az e részműveletekhez szükséges munkások száma, akkor mindazok a vállalatok, amelyek nem e szám pontos többszörösét alkalmazzák, több költséggel fognak gyártani . . . Ez az egyik oka az iparvállalatok roppant kiterjedésének" *(Ch. Babbage:* „On the Economy of Machinery". [1. kiad.] London 1832. XXI. fej. 172, 173. old.).

[40] Angliában az olvasztókemence el van választva az üvegkemencétől, ahol az üveget feldolgozzák, míg például Belgiumban ugyanaz a kemence szolgál mind a két folyamat elvégzésére.

szerve egyetlen munkaszervezetnek, amely csak mint egység, tehát csak az öt munkás közvetlen kooperációja révén tud működni. Ha az ötrészű testnek akárcsak egy tagja is hiányzik, akkor ez a test megbénul. Egyazon üvegkemencének azonban több nyílása van, Angliában például 4—6, mindegyikükben egy-egy folyékony üveggel teli agyag olvasztótégely van, és mindegyikük egy-egy ugyanilyen öttagú munkáscsoportot foglalkoztat. Az egyes csoportok tagozódása itt közvetlenül a munka megosztásán nyugszik, míg a különböző egyenlő fajta csoportok között a kötelék az egyszerű kooperáció, amely a termelési eszközök egyikét, jelen esetben az üvegkemencét, közös fogyasztás útján gazdaságosabban használja fel. Egy ilyen üvegkemence a maga 4—6 csoportjával üveghutát alkot, és egy üveg-manufaktúra nagyobbszámú ilyen hutát foglal magában, a termelés bevezető és záró szakaszához való berendezésekkel és munkásokkal együtt.

Végül a manufaktúra, amiként részben különböző kézművesek kombinációjából ered, ugyanúgy különböző manufaktúrák kombinációjává is fejlődhetik. A nagyobb angliai üveghuták például maguk gyártják agyag olvasztótégelyeiket, mert ezeknek jóságától lényegesen függ az, hogy sikerül-e a termék vagy sem. Egy termelési eszköz manufaktúráját itt összekapcsolják a termék manufaktúrájával. S megfordítva, a termék manufaktúrája összekapcsolható olyan manufaktúrákkal, amelyekben a termék maga megint nyersanyagul szolgál, vagy amelyeknek a termékeivel később összeteszik. Így például a flintüveg-manufaktúrát üvegcsiszolással és rézöntéssel kombinálják, mely utóbbi sokféle üvegcikk fémfoglalására szolgál. A különböző kombinált manufaktúrák azután egy összmanufaktúrának térbelileg többékevésbé elválasztott részlegei, egyúttal egymástól független termelési folyamatok lesznek, mindegyik saját munkamegosztással. A *kombinált* manufaktúra — noha egynémely előnyt nyújt — a saját alapján nem éri el a valóságos technikai egységet. Ez csak gépi üzemmé való átváltozásakor jön létre.

A manufaktúra-időszak, amely az áru termeléséhez szükséges munkaidő csökkentését csakhamar *tudatos elvként* mondja ki[41], szórványosan a *gépek* használatát is kifejleszti, kiváltképpen bizonyos *egyszerű első folyamatok* esetében, amelyeket tömegesen és nagy erőkifejtéssel kell kivitelezni. Így például a papír-manufaktúrában a rongyok szétőrlését hamarosan *papírmalmok*, a kohászatban az ércek szétzúzását úgynevezett *zúzómalmok* segítségével végzik[42]. Minden

[41] Ez látható többek között W. Pettynél, John Bellersnél, Andrew Yarrantonnál, az „Advantages of the East-India Trade"-ben és J. Vanderlintnél.

[42] Franciaország a XVI. század vége felé még mozsarakat és szitákat használ az ércek szétzúzásához és mosásához.

gépi berendezés elemi formáját — a *vízimalmot* — a római császárság hagyományozta ránk[43]. A kézműves időszak hagyta orokul az *iránytu*, a *lopor*, a *konyvnyomtatás* és az onmukodő *óra* nagyjelentőségű találmányait. Nagyjában és egészében azonban a gép azt a mellekszerepet játssza, amelyet *Adam Smith* a *munkamegosztás mellett* utal ki neki[44]. Igen fontossá lett a gépek szorványos alkalmazása a XVII. században, mert e kor nagy matematikusainak gyakorlati támaszpontot és osztonzést nyújtott a modern mechanika megteremtésére.

A *manufaktúra-idoszak sajátos gépi berendezese* maga a sok részmunkásból kombinált *osszmunkás* marad. A kulonbozó muveletek, amelyeket egy áru termelője váltakozva vegez el, és amelyek a munkafolyamat egeszében osszefonódnak, a termelot kulonbozőkeppen veszik igénybe. Az egyik művelet tobb erőt, a másik tobb jártasságot, a harmadik tobb szellemi figyelmet stb. kovetel, márpedig egyazon egyénben ezek a tulajdonságok nem egyenlő fokon vannak meg. A kulonbozó műveletek szétválasztása, onállósítása és elszigetelése után a munkásokat dominálo tulajdonságaik szerint osztják el, minősitik és csoportositják. Termeszeti kulonosségeik alkotják azt az alapot, amelyen a munkamegosztás gyokeret ereszt; az egyszer már bevezetett manufaktura viszont olyan munkaeróket fejleszt ki, melyek természettől fogva csak egyoldalu, kulonleges funkcióra alkalmasak. Az *osszmunkas* most valamennyi termeló tulajdonsággal a virtuozitás egyenlő magas fokán rendelkezik, és egyúttal a leggazdaságosabban fejti ki őket, mert valamennyi szervét, amelyek kulonleges munkásokban vagy munkáscsoportokban személyesulnek meg, kizárólag azok specifikus funkcióira alkalmazza[45]. A részmunkás egyoldalusága, sót

[43] A gepek egesz fejlódestortenetet nyomon lehet kovetni a gabonamalmok történetén A *gyarat* angolul még mindig *millnek* [malomnak] nevezik A XIX század első évtizedeiből való német technologiai munkakban még a *Muhle* [malom] kifejezést találjuk nemcsak valamennyi termeszeti erővel meghajtott gépi berendezésre, hanem minden olyan manufakturara is, amely gepszerű keszulékeket alkalmaz.

[44] Mint e mú negyedik konyvében kozelebbről látni fogjuk, A Smith egyetlen uj tételt sem állított fel a munkamegosztásra vonatkozolag Ami azonban őt mint a *manufaktúra-időszak* osszefoglaló kozgazdászát jellemzi, az az a *hangsuly*, amelyet a munkamegosztásra helyez Az az alárendelt szerep, amelyet a gépeknek klutal, a nagyipar kezdetén *Lauderdale-t*, egy fejlettebb korszakban *Ure-t* polémiára késztette. A. Smith a *szerszamok differenciálasat* is — amiben a manufaktura részmunkásai maguk igen tevekenyen kozreműkodtek — osszecseréli a *gépfeltalálással* Ez utobbiban nem manufaktura-munkások, hanem tudosok, kézművesek, sot parasztok (Brindley) stb játszanak szerepet

[45] „Azáltal, hogy a gyártást tobb kulonbozó műveletre osztja, amelyek kozul mindegyikhez a jártasságnak és az erőnek kulonbozó foka szukséges, lehetővé válik a manufaktúra tulajdonosa számára, hogy pontosan az egyes műveleteknek

tökéletlensége tökéletességévé lesz, mihelyt tagja az összmunkásnak[46]. Egy egyoldalú funkció megszokása e funkció természetszerű biztonsággal működő szervévé alakítja a részmunkást, míg az összmechanizmus összefüggése rákényszeríti, hogy a gépalkatrész szabályszerűségével működjék[47].

Minthogy az összmunkás különböző funkciói egyszerűbbek vagy összetettebbek, alacsonyabb vagy magasabb fokúak, következésképp szerveinek, az egyéni munkaerőknek, igen különböző fokú kiképzésre van szükségük, és ezért *értékük* is igen különböző. A manufaktúra tehát kifejleszti a *munkaerők hierarchiáját*, amelynek megfelel a munkabérek lépcsőzete. Egyrészt az egyéni munkást egy egyoldalú funkcióhoz *sajátítják el* és élethossziglan *hozzácsatolják*, másrészt a különböző munkaműveleteket *hozzáidomítják* a természetes és szerzett ügyességek e hierarchiájához[48]. Mindazonáltal minden termelési folyamat feltételez bizonyos egyszerű műveleteket, amelyeket bármely ember el tud végezni. Most ezeket is kiragadják a tevékenység tartalmasabb mozzanataival való folyamatos összefüggésükből, és kizárólagos funkciókká csontosítják.

A manufaktúra ezért minden kézművességben, melyet megragad, létrehozza az úgynevezett *tanulatlan munkások* osztályát, akiket a kézműves üzem szigorúan kirekesztett. Amikor a manufaktúra az egész munkaképesség rovására virtuozitássá fejleszti a teljességgel egyoldalúvá tett specialitást, akkor még a kifejlődés teljes hiányát is specialitássá kezdi tenni. A hierarchikus lépcsőzet mellett megjelenik a

---

megfelelő mennyiségű erőt és ügyességet szerezze be. Ha ellenben az egész munkát egy munkásnak kellene elvégeznie, akkor ugyanannak az egyénnek elég jártassággal kellene rendelkeznie a legkényesebb, és elég erővel a legfáradságosabb műveletekhez" *(Ch. Babbage:* „On the Economy etc." XVIII. fej.).

[46] Például az izmok egyoldalú fejlődése, a csontok elgörbülése stb.

[47] Igen helyesen felel *Wm. Marshall* úr, egy üveg-manufaktúra general managere [vezető igazgatója] a vizsgálóbiztosnak arra a kérdésére, hogyan tartják fenn a foglalkoztatott ifjak serénységét; „Munkájukat egyáltalán nem hanyagolhatják el; ha egyszer már belekezdtek, *kénytelenek* tovább folytatni; *pontosan olyanok, mint egy gép részei*" („Child. Empl. Comm. Fourth Report. 1865". 247. old.).

[48] *Dr. Ure*, a *nagyipart* felmagasztalva, jobban kitapintja a *manufaktúra* sajátságos jellegzetességeit, mint azok a korábbi közgazdászok, akik nem voltak érdekelve a polémiában, sőt mint kortársai, például *Babbage*, aki mint matematikus és mechanikus fölötte áll ugyan, de a nagyipart mégis tulajdonképpen csak a manufaktúra álláspontjáról fogja fel. Ure megjegyzi: „*A munkásoknak* minden egyes külön művelethez való *elsajátítása* a munkák elosztásának a lényege." Másrészt ezt az elosztást úgy írja le, mint „*a munkák hozzáidomítását* a különböző egyéni képességekhez", s végül az egész manufaktúra-rendszert úgy jellemzi, mint „az ügyesség szerint megállapított rangfokozatok rendszerét", mint „a munkának az ügyesség különböző fokai szerinti megosztását" stb. *(Ure:* „Philosophy of Manufactures". 19—22. old. különböző helyeken).

munkásoknak *tanultakra* és *tanulatlanokra* való egyszerű szétválasztása. A tanulási költségek az utóbbiak esetében teljesen elesnek, az előbbiekében pedig, a kézművesekhez képest, csökkennek a funkció egyszerűsödése következtében. Mindkét esetben csökken a munkaerő *értéke*[49]. Kivétel az, amikor a munkafolyamat szétbontása új összefoglaló funkciókat hoz létre, amelyek a kézműves üzemben egyáltalán nem vagy nem ugyanabban a terjedelemben fordultak elő. *A munkaerőnek* a tanulási költségek elmaradásából, illetve csökkenéséből eredő viszonylagos *elértéktelenedése* közvetlenül magába zárja *a tőke nagyobb értékesülését*, mert minden, ami a munkaerő újratermeléséhez szükséges időt megrövidíti, növeli a többletmunka birodalmát.

4. *A manufaktúrán belüli és a társadalmon belüli munkamegosztás*

Először a manufaktúra eredetét, azután egyszerű elemeit — a részmunkást és szerszámát —, végül összmechanizmusát vettük szemügyre. Most röviden érintjük a viszonyt a *manufaktúraszerű* munkamegosztás és a *társadalmi* munkamegosztás között, mely utóbbi minden árutermelés általános alapja.

Ha csak *magát a munkát* tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek nagy nemeire — földművelésre, iparra stb. — való szétválását *általános munkamegosztásnak*, e termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését *különös munkamegosztásnak*, s az egy műhelyen belüli munkamegosztást *egyes munkamegosztásnak* nevezhetjük[50].

A munka *társadalmon belüli* megosztása és az egyéneknek különös hivatásterületekre való megfelelő korlátozása, a munka manufaktúrán belüli megosztásához hasonlóan, ellentétes kiindulópontokból fejlődik

[49] „Minden kézműves ... akinek módot adtak arra, hogy gyakorlás útján tökéletesítse magát egy bizonyos dologban ... olcsóbb munkássá vált" *(Ure:* „Philosophy etc." 19. old.).

[50] „A munka megosztása a legkülönbözőbb foglalkozások szétválásától tovább halad addig a megosztásig, amikor, mint a manufaktúrában, több munkás osztozik egy és ugyanazon termék elkészítésében" *(Storch:* „Cours d'économie politique". Párizsi kiadás, 1. köt. 173. old.). „A civilizáció bizonyos fokát elért népeknél a tevékenység háromfajta megosztásával találkozunk: *az első*, amelyet *általánosnak* nevezünk, a termelőknek földművelőkre, iparosokra és kereskedőkre való különülését hozza létre, s a nemzeti tevékenység három fő ágának felel meg; *a második*, amelyet *különösnek* nevezhetnénk, a tevékenység minden ágának fajtákra való megosztása; *a harmadik* tevékenységi megosztás végül az, amit a *foglalatosság*, illetve a szó szoros értelmében vett munka *megosztásának* kellene minősítenünk, s ez az, ami az elkülönült mesterségekben és szakmákban kialakul ..., ami a manufaktúrák és a műhelyek többségében kialakul" *(Skarbek:* „Théorie des richesses". 84, 85. old.).

ki. A családon belül[50a], továbbfejlődve a torzson belül természetadta munkamegosztás jon létre a nemi és korkulonbségek szerint, tehát tisztán *fiziológiai alapon*, s ez a kozosseg kiterjedése, a népesség novekedése, és fóleg a kulonbozó torzsek kozotti osszeutkozések, egyik torzsnek a másik által történó leigázása utján kibóviti anyagát. Másrészt, mint korábban megjegyeztem, a *termékcsere* azokon a pontokon jon létre, ahol kulonbozó családok, torzsek, kozossegek kerulnek érintkezésbe, a kultúra kezdetein ugyanis nem magánszemélyek, hanem családok, torzsek stb. lépnek onállóan szembe egymassal. Kulon'tehó kozosségek különbozó termelesi eszkozoket és kulonbozó létfenntartási eszkozoket találnak készen *természeti kornyezetukben*. Termelési módjuk, életmódjuk és termékeik ezért kulonbozók. E termeszetadta különbozőség az, amely a kozosségek érintkezésekor kolcsonos termékeik cseréjet, s ennélfogva e termékeknek árukká való fokozatos átváltozását előidézi. A csere nem megteremti a termelési teruletek különbsegét, hanem vonatkozásba hozza a megkulonboztetett teruleteket, és ily módon a *társadalmi* ossztermelés tobbé vagy kevésbé egymástól fuggő ágaivá alakítja őket. Itt a munka társadalmi megosztása *eredetileg kulonbozo, de* egymástól *fuggetlen* termelési teruletek cseréje révén jon létre. Ott, ahol a kiindulópont a *munka fiziológiai megosztása*, egy kozvetlenul osszetartozó egésznek kulonos szervei válnak le egymásról, bomlanak fel — amely felbomlási folyamathoz az idegen közösségekkel való árucsere adja a fó lokést — és onállósulnak addig a pontig, amelyen a különbozó munkák osszefüggését a termékeknek mint *áruknak* a cseréje kozvetíti. Az egyik esetben a korábban onállóak lettek onállótlanokká, a másikban a korábban onállótlanok onállósultak.

Minden fejlett és árucsere által kozvetített munkamegosztás alapja *a város és falu elválása*[51]. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában osszegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben.

Ahogyan a munka manufaktúrán beluli megosztásának az egy-

[50a] {Jegyzet a 3 kiadáshoz. Az emberi ősallapotok későbbi igen alapos tanulmányozása a szerzőt arra az eredményre vezette, hogy eredetileg nem a család fejlődott torzzsé, hanem fordítva, a torzs volt a vérrokonságon nyugvó emberi társulás eredeti, természetadta formája, úgyhogy a torzsi kotelekek kezdődő bomlásából csak később fejlődtek ki a család sokrétűen kulonbozó formái. — *E F*}

[51] *Sir James Steuart* világította meg e kerdest a legjobban. Hogy műve, amely 10 évvel a „Wealth of Nations" előtt jelent meg, manapság mily kevéssé ismert, az tobbek kozt abból látható, hogy *Malthus* csodálói mégcsak nem is tudják, hogy a „népesedésről" szoló írasának első kiadásában Malthus a tisztán szónoki részt leszámítva, nem tett egyebet, mint jóformán *lemásolta Steuartot*, továbbá *Wallace* és *Townsend* papokat.

idejűleg alkalmazott munkások bizonyos *száma* az anyagi előfeltétele, ugy a munka társadalmon beluli megosztásának a *népesség nagysága* és *sűrűsége*, amely itt az egyazon műhelybe való osszetomorítés helyébe lep[52]. Ez a sűrűség azonban viszonylagos valami. Egy viszonylag gyéren benépesult országnak, ha kozlekedési eszkozei fejlettek, sűrűbb a népessége, mint egy jobban benépesultnek, amelynek fejletlenebbek a kozlekedési eszkozei, és ilyen ertelemben például az amerikai Unió északi államai sűrűbben lakottak, mint India[53].

Minthogy az árutermelés és az áruforgalom a tőkés termelési mód általános előfeltétele, a munka manufaktúraszerű megosztása már bizonyos fejlődési fokig érett társadalmon beluli munkamegosztást kovetel meg. Megfordítva, a munka manufakturaszerű megosztása visszahat, s kifejleszti és sokrétűvé teszi a munka társadalmi megosztását. A munkaszerszamok differenciálodásával mindinkább differenciálódnak azok az iparok, amelyek e szerszámokat termelik[54]. Ha a manufakturaszerű uzem olyan ipart ragad meg, amely eddig fő- vagy mellekiparként másokkal osszefuggott, es amelyet ugyanazok a termelők űztek, azonnal elválás és kolcsonos onállósulás megy végbe. Ha egy *árunak* egy kulonos termelési lepcsófokát ragadja meg, akkor az illető áru kulonbozó termelési lépcsőfokai kulonbozó fuggetlen iparokká változnak. Már utaltunk arra, hogy ott, ahol a készítmény részterméknek pusztán mechanikusan osszeállított egésze, a részmunkák megint kulon kézmüvességekké onállósulhatnak. Hogy a munkamegosztást egy manufaktúrán belül tokéletesebben vigyék keresztül, ugyanazt a termelési ágat — nyersanyagainak különbözősége szerint, vagy azon különböző formák szerint, amelyekre ugyanaz a nyersanyag szert tehet — kulonbozó, részben egészen új manufaktúrákra hasítják. Így már a XVIII. század első felében csupán Franciaországban tobb, mint száz kulonbozó fajta selymet szőttek, és például Avignonban torvény volt, hogy „minden inas mindig csak egy gyártásfajtának szentelhette magát, és egyidejűleg tobb szovetfajta készítését

[52] „A nepesség bizonyos surusegere van szükség mind a társadalmi érintkezéshez, mind az eroknek olyan kombinaciójához, amely által a munka hozama megnovekedik" *(James Mill* „Elements etc" 50 old.) „Ha a munkasok szama nő, a társadalom termelőereje ennek megfelelő arányban novekszik, megszorozva a munkamegosztás hatásával" *(Th. Hodgskin:* „Popular Political Economy". 125, 126 old.).

[53] Az 1861 ota tarto nagy gyapotkereslet kovetkeztében Kelet-India egyes, kulonben sűrűn lakott kerületeiben a gyapottermelést a rizstermeles rovására megnovelték. Ezert részleges éhínség támadt, mert a kozlekedési eszkozok és ezért a fizikai kapcsolat hiánya miatt az egyik keruletben bekovetkező rizskiesést nem lehetett kiegyenlíteni más kerületekből való odahozatallal.

[54] Így a vetélők gyartása már a XVII században kulon iparág volt Hollandiában.

tanulnia nem volt szabad". A *munka területi megosztása*, amely különleges termelési ágakat az ország különleges kerületeihez köt, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmel, amely minden különlegességet kiaknáz[55]. A manufaktúra-időszak számára gazdag anyagot szolgáltat a munka társadalmon belüli megosztásához a világpiac kibővülése és a gyarmati rendszer, amelyek a manufaktúra-időszak általános létfeltételeinek köréhez tartoznak. Nem itt van a helye annak, hogy továbbmenően kimutassuk, miként ragadja meg a munkamegosztás a gazdasági terület mellett a társadalom minden más területét, és miként veti meg mindenütt az alapot a szakmaiságnak, a specialitásoknak és az ember felparcellázásának ahhoz a kialakulásához, melynek láttán már *A. Ferguson*, A. Smith tanítómestere így kiáltott fel: „Helóták nemzete vagyunk, s nincs közöttünk szabad ember"[56].

De a számos analógia és ama összefüggések ellenére, amelyek a társadalmon belüli és az egy műhelyen belüli munkamegosztás között megvannak, e két dolog nemcsak *fokozatilag*, hanem *lényegileg* is különbözik egymástól. Az analógia vitathatatlanul ott látszik a legszembeötlőbben, ahol egy belső kötelék különböző üzletágakat köt össze. Például az állattenyésztő nyersbőröket termel, a tímár a nyersbőröket cserzett bőrré alakítja, a csizmadia a cserzett bőrt csizmává dolgozza fel. Mindegyikük egy lépcsőfok-terméket állít elő, és az utolsó, kész alak külön munkáik kombinált terméke. Ehhez járul még az a sokféle munkaág, amely az állattenyésztőnek, a tímárnak, a csizmadiának termelési eszközöket szállít. Mármost azt képzelhetnők *A. Smithszel* együtt, hogy a munkának ez a társadalmi megosztása a manufaktúraszerű megosztástól *csak szubjektíven* különbözik, tudniillik a szemlélő számára, aki a manufaktúrában a sokféle részmunkát térbelileg egy pillantással átlátja, míg a társadalomban a részmunkák nagy területen való szétszórtsága és az egyes külön ágakban foglalkoztatott emberek nagy száma elhomályosítja az összefüggést[57]. De mi hozza létre az összefüggést az állattenyésztő,

[55] „Vajon Anglia gyapjú-manufaktúrája nincs-e megosztva különböző részekre vagy ágakra, amelyek különleges helyekhez kapcsolódtak, ahol csakis vagy főleg ezeket űzik; finom posztókat Somersetshire-ben készítenek, durvákat Yorkshire-ben, duplaszéleseket Exeterben, selymeket Sudburyben, kreppeket Norwichban, félgyapjúkat Kendalben, takarókat Whitneyben és így tovább!" *(Berkeley:* „The Querist". 1750. 520. §.)

[56] *A. Ferguson:* „History of Civil Society". Edinburgh 1767. IV. rész, II. szakasz, 285. old.

[57] A tulajdonképpeni manufaktúrákban, úgymond, a munkamegosztás nagyobbnak látszik, mert „azok, akiket a munka minden egyes külön ágában foglalkoztatnak, gyakran összegyűjthetők ugyanabba a munkahelyiségbe, s egyszerre áttekinthetők a szemlélő számára. Azokban a nagy *manufaktúrákban* (!) ellenben, amelyek a népesség nagy tömegének fő szükségleteit hivatottak kielégíteni, a munka

a tímár, a csizmadia független munkái között? Megfelelő termékeik *árukként* való létezése. Mi jellemzi ezzel szemben a munka manufaktúraszerű megosztását? Az, hogy a részmunkás *nem termel árut*[58]. Csupán a részmunkások *kozos terméke* változik *áruvá*[58a]. A munka társadalmon beluli megosztását kulonboző munkaágak termékeinek vétele és eladása közvetíti, a részmunkák manufaktúrabeli összefüggését viszont a különboző munkaerők ugyanazon — őket kombinált munkaerőként alkalmazó — tőkésnek való eladása. A munka manufaktúraszerű megosztása a termelési eszközöknek *egy* tőkés kezében való *koncentrációját*, a munka társadalmi megosztása a termelési eszközöknek sok egymástól független árutermelő kozott való *szétforgácsolását* tételezi fel. Míg a manufaktúrában a viszonyszám vagy arányosság vastorvénye meghatározott munkástomegeket meghatározott funkciók alá rendel, addig az árutermelőknek és termelési eszközeiknek a különboző társadalmi munkaágak kozotti elosztásában

---

egyes külon ágai oly nagyszámú munkásembert foglalkoztatnak, hogy lehetetlen őket mind ugyanabba a munkahelyiségbe osszegyujteni . . . a megosztás korántsem olyan szembeszokő" (*A. Smith*: „Wealth of Nations". I. konyv, I. fej. [I. kot. 7. old.]). Ugyanennek a fejezetnek a híres passzusa — amely e szavakkal kezdődik: „Figyeljuk meg a legkozonségesebb kézmuves vagy napszámos holmiját egy civilizált és virágzó országban stb.", s amely azután tovább ecseteli, milyen számtalan, sokrétű ipar működik ossze egy kozonséges munkás szükségleteinek kielégítésére — meglehetősen *szószerint* le van másolva *B. de Mandeville-nek* a „Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits" c. művéhez fűzott saját megjegyzéseiből. (Első kiadás megjegyzések nélkül 1706, a megjegyzésekkel 1714.)

[58] „Semmi olyan nincs tobbé, amit az egyéni munka természetes díjának nevezhetnénk. Egy-egy munkás az egésznek csak egy részét termeli, és minthogy egy-egy résznek onmagában sem értéke, sem hasznossága, nincsen semmi, amire a munkás rátehetné a kezet, és amiről azt mondhatná: ez az én termékem, ezt meg akarom tartani magamnak" („Labour Defended against the Claims of Capital". London 1825. 25. old.). E kiváló írás szerzője a korábban idézett *Th. Hodgskin*.

[58a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ezt a munka társadalmi és manufaktúraszerű megosztása kozotti kulonbséget a jenkiknek gyakorlatilag világították meg. A polgárháború alatt Washingtonban újonnan kieszelt adók egyike a „minden ipari termékre" kivetett 6%-os forgalmi adó volt. Kérdés: Mi egy ipari termék? A torvényhozó felelete: Egy dolog meg van termelve, „ha megcsinálták" (when it is made), és meg van csinálva, ha eladásra kész. Nézzunk egy példát a sok kozül. New Yorkban és Philadelphiában a manufaktúrák korábban minden tartozékkal egyutt „csináltak" esernyőket. Minthogy azonban egy esernyó mixtum composituma [összetétele] egészen különnemű alkatrészeknek, ez utóbbiak lassanként egymástól függetlenul és kulonboző helyeken folytatott uzletágak készítményeivé lettek. Ezeknek az üzletágaknak résztermékei most onálló árukként kerultek be az esernyő-manufaktúrába, amely már csak összeállította őket egy egésszé. A jenkik az ilyesfajta cikkeket „assembled article"-eknek [összegyűjtott cikkeknek] keresztelték el, amit mint adók gyűjtőhelyei meg is szolgáltak. Így az esernyő először 6% forgalmi adót „gyűjtött ossze" mindegyik elemének árára, és ismét 6%-ot saját összárára.

a véletlen és az önkény őzi tarka játékát. A különböző termelési területek ugyan állandóan igyekeznek egyensúlyba jutni, mert egyrészt minden árutermelőnek használati értéket kell termelnie, tehát egy különös társadalmi szükségletet kell kielégítenie — e szükségletek terjedelme azonban mennyiségileg különböző, és a különböző szükséglet-tömegeket egy benső kötelék természetadta rendszerré láncolja össze —; mert másrészt az áruk *értéktörvénye* meghatározza, mennyit fordíthat a társadalom az egész rendelkezésére álló munkaidejéből egy-egy különös árufajta termelésére. De a különböző termelési területeknek ez az állandó tendenciája, hogy egyensúlyba jussanak, csak ez egyensúly állandó megbomlásával szembeni visszahatásként érvényesül. A műhelyen belüli munkamegosztásnál *a priori* és tervszerűen követett szabály a társadalmon belüli munkamegosztásnál csupán *a posteriori*, a piaci árak barométer-változásában észlelhető, az árutermelők szabály nélküli önkényét legyűrő belső, néma természeti szükségszerűségként hat. A munka manufaktúraszerű megosztása feltételezi a tőkés feltétlen *tekintélyét* emberek fölött, akik puszta tagjai egy összmechanizmusnak, amely a tőkésé; a munka társadalmi megosztása független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismernek el más tekintélyt, mint a *konkurrenciáét*, mint a kényszert, amelyet kölcsönös érdekeik nyomása gyakorol rájuk, miként az állatok birodalmában is a bellum omnium contra omnes [mindenki háborúja mindenki ellen] tartja fenn, többé vagy kevésbé, valamennyi faj létezési feltételeit. Ugyanaz a polgári tudat, amely a munka manufaktúraszerű megosztását, a munkás életfogytiglani hozzácsatolását egy részletművelethez és a részmunkás feltétlen alárendelését a tőkének úgy ünnepli, mint a munka olyan megszervezését, amely annak termelőerejét fokozza — ez a polgári tudat ezért éppoly hangosan a társadalmi termelési folyamat minden tudatos társadalmi ellenőrzését és szabályozását az egyéni tőkés sérthetetlen tulajdonjogaiba, szabadságába és önmagát meghatározó „zsenialitásába" való beavatkozásnak bélyegzi. Nagyon is jellemző, hogy a gyárrendszer lelkes apologétái a társadalmi munka általános megszervezése ellen nem tudnak súlyosabb dolgot mondani, mint azt, hogy ez az egész társadalmat egyetlen gyárrá változtatná.

A *társadalmi* munkamegosztás anarchiája és a *manufaktúraszerű* munkamegosztás zsarnoksága a tőkés termelési mód társadalmában feltételezi egymást, ezzel szemben a korábbi társadalmi formák — melyekben az iparok elkülönülése természetadta módon kifejlődött, azután kikristályosult, s végül *törvényesen* megszilárdult — egyrészt a társadalmi munka tervszerű és *tekintélyen nyugvó* megszervezésének képét nyújtják, míg másrészt a munka műhelyen belüli megosztását

egészen kizárják, vagy csak törpeméretben, vagy csak szórványosan és véletlenszerűen fejlesztik ki[59].

Azok az ősrégi, kis indiai közösségek például, amelyek részben még tovább léteznek, a föld közösségi birtoklásán, a földművelés és a kézművesség közvetlen egyesülésén és a munka bizonyos szilárd megosztásán nyugszanak, amely utóbbi új közösségek létesítése esetén adott tervül és vezérfonalul szolgál. E közösségek önmagával beérő termelési egészet alkotnak, melynek termelési területe száz és néhány ezer acre között váltakozik. A termékek fő tömegét a közösség közvetlen saját szükségletére termelik, nem mint *árut*; maga a termelés ezért független a munkának az indiai társadalom egészében árucsere által közvetített megosztásától. Csupán a termékek fölöslege alakul *áruvá*, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik mint természetbeni járadék. India különböző részein a közösség formái különbözők. A legegyszerűbb formában a közösség a földet közösen műveli, és ennek termékeit elosztja tagjai között, míg a fonást, szövést stb. minden család házi mellékiparként űzi. Ez egyfajta munkával foglalatoskodó tömeg mellett ott található a *„főlakos"*, aki bíró, rendőr és adóbeszedő egyszemélyben; a *könyvelő*, aki a földművelésre vonatkozó számvetést vezeti és minden erre vonatkozó dolgot katasztrál és regisztrál; egy harmadik hivatalnok, aki a bűnözőket üldözi, az idegen utazókat védelmezi és egyik faluból a másikba kíséri; a *határcsősz*, aki a közösség határait őrzi a szomszédos közösségekkel szemben; a *vízfelvigyázó*, aki a közös tartályokból földművelési célokra a vizet szétosztja; a *bramin*, aki a vallási kultusz funkcióit végzi; az *iskolamester*, aki a közösség gyermekeit a homokban írni és olvasni tanítja, a *naptárbramin*, aki mint csillagjós megjelöli a vetés és az aratás időpontját, és megmondja a kedvező vagy kedvezőtlen órákat minden egyes földművelő munka számára; egy *kovács* és egy *ács*, aki az összes földműves-szerszámokat készíti és javítja; a *fazekas*, aki az összes edényeket készíti a falu számára; a *borbély*; a *ruhamosó* a ruhák tisztítására; az *ezüstműves*; itt-ott pedig a *költő*, aki egyes közösségekben az ezüstművest, másokban az iskolamestert helyettesíti. E tucatnyi személyt az egész közösség költségére tartják el. Ha a népesség megnő, akkor szűz földön új közösséget telepítenek a régi mintájára. A közösség

[59] „Megállapítható ... általános szabályként, hogy minél kevésbé irányítja a tekintély a munkamegosztást a társadalmon belül, annál jobban kifejlődik a munkamegosztás a műhelyen belül, és annál inkább alá van rendelve egyetlen ember tekintélyének. Eszerint a tekintély a műhelyben és a tekintély a társadalomban a munkamegosztás szempontjából *fordított arányban* állnak egymással" (*Karl Marx:* „Misère de la Philosophie etc." 130, 131. old. [magyarul: 135. old.]).

mechanizmusa a munka tervszerű megosztását mutatja, de a manufaktúraszerű megosztás lehetetlen, mert a piac a kovács, az ács stb. számára változatlan marad, legfeljebb, a falvak nagyságkülönbsége szerint, egy kovács, fazekas stb. helyett kettő vagy három van[60]. A közösségi munka megosztását szabályozó törvény itt a természeti törvény rendíthetetlen tekintélyével hat, míg minden különös kézműves, például a kovács stb. hagyományos módon, de önállóan, és anélkül, hogy műhelyében bármilyen tekintélyt elismerne, végzi a szakmájához tartozó valamennyi műveletet. Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek — amelyek magukat állandóan ugyanabban a formában termelik újra, és amelyek, ha véletlenül szétrombolják őket, ugyanazon a helyen, ugyanazon a néven megint felépülnek — az egyszerű termelő organizmusa[61] szolgáltatja a kulcsot az ázsiai *társadalmak* ama *változatlanságának* titkához, amellyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai *államok* folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen változása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai.

A céhtörvények, mint már korábban említettük, az egyes mester által foglalkoztatható segédek számának igen szigorú korlátozásával tervszerűen megakadályozták a céhmester tőkéssé változását. Hasonlóképpen segédeket csak abban a kizárólagos kézművességben foglalkoztathatott, amelyben maga mester volt. A céh féltékenyen hárította el minden beavatkozását *a kereskedőtőkének*, a tőke egyetlen szabad formájának, amely vele szembenállt. A kereskedő minden árut megvásárolhatott, de a munkát mint árut nem. Csak mint a kézműves-termékek *elhelyezőjét* [Verleger] tűrték meg. Ha a külső körülmények a munka további megosztását idézték elő, akkor fennálló céhek alfajokra hasadtak, vagy új céhek rakódtak le a régiek mellé, de a különböző kézművességeknek egy műhelyben való összefogása nélkül. A céhszervezet ezért — bármennyire hozzátartozik is a manufaktúra-időszak anyagi létezési feltételeihez az iparoknak a céhszervezet által véghez-

[60] *Mark Wilks alezredes:* „Historical Sketches of the South of India". London 1810—17. I. köt. 118—120. old. Az indiai közösség különböző formáinak jó összeállítása található *George Campbell* „Modern India" c. munkájában, London 1852.

[61] „Ebben az egyszerű formában . . . éltek az ország lakosai emberemlékezet óta. A falvak határai csak ritkán változtak; és bár maguk a falvak olykor szenvedtek, sőt elpusztultak háború, éhínség és járvány miatt, ugyanaz a név, ugyanazok a határok, ugyanazok az érdekek, sőt ugyanazok a családok megmaradtak korszakokon át. A lakosokat nem nyugtalanítja királyságok letűnte és megoszlása; amíg a falu egészben van, nem törődnek azzal, hogy milyen hatalom alá kerül, vagy milyen uralkodóra száll; belső gazdasága változatlan marad" *(Th. Stamford Raffles,* Jáva volt helyettes kormányzója: „The History of Java". London 1817. I. köt. 285. old. [Jegyzet]).

vitt elkülönítése, elszigetelése és kifejlesztése — kizárta a munka manufaktúraszerű megosztását. Nagyjában és egészében a munkás és termelési eszközei kapcsolatban maradtak egymással, mint a csiga a csigaházzal, s így hiányzott a manufaktúra első alapja, a termelési eszközök *tőkeként* való önállósulása a munkással szemben.

Míg a társadalom egészén belüli munkamegosztás, akár közvetíti azt az árucsere, akár nem, a legkülönbözőbb fajta gazdasági társadalomalakulatokhoz tartozik, addig a munka *manufaktúraszerű* megosztása a *tőkés termelési mód* egészen sajátos teremtménye.

5. A manufaktúra tőkés jellege

Nagyobb számú munkás *egyazon tőke* parancsnoksága alatt — ez a természetadta kiindulópontja mind a kooperációnak általában, mind a manufaktúrának. Megfordítva: a munka manufaktúraszerű megosztása az alkalmazott munkáslétszám növekedését *technikai* szükségszerűséggé fejleszti. A munkás-minimumot, melyet egy egyes tőkésnek alkalmaznia kell, most a meglevő munkamegosztás írja elő neki. Másrészt a további megosztás előnyeinek a munkáslétszám további növelése a feltétele, s ez már csak az egyes csoportok megtöbbszörözése útján vihető keresztül. A tőke *változó* alkatrészével együtt azonban az *állandónak* is nőnie kell; gyarapodnia kell a közös termelési feltételek: az épületek, kemencék stb. terjedelmén kívül nevezetesen — mégpedig a munkások számánál sokkal gyorsabban — a *nyersanyagnak* is. Az adott idő alatt adott munkamennyiség által elfogyasztott nyersanyag tömege ugyanabban az arányban nő, mint a munkamegosztás következtében a munka termelőereje. Az egyes tőkések kezében levő *tőke növekvő minimális terjedelme*, illetve a *társadalmi létfenntartási eszközöknek és termelési eszközöknek tőkévé való növekvő átváltozása* tehát a manufaktúra technikai jellegéből fakadó törvény[62].

[62] „Nem elégséges, hogy a társadalomban meglegyen a kézművességek alosztályokra osztásához szükséges *tőke* (úgy kellene mondania; az ehhez szükséges létfenntartási és termelési eszközök); ezenkívül szükséges, hogy e tőke a vállalkozók kezében elég tetemes tömegekben legyen felhalmozva ahhoz, hogy őket a nagybani munkára képessé tegye . . . Mennél inkább növekszik a munkamegosztás, annál tetemesebb szerszámokban, nyersanyagokban stb. meglevő tőkére van szükség azonos számú munkás állandó foglalkoztatásához" *(Storch:* „Cours d'économie politique". Párizsi kiadás, I. köt. 250, 251. old.). „A termelési szerszámok koncentrációja és a munka megosztása éppen olyan elválaszthatatlan egymástól, mint a politika birodalmában a közhatalom koncentrációja és a magánérdekek megoszlása" *(Karl Marx:* „Misère de la Philosophie etc." 134. old. [magyarul: 138. old.]).

Mint az egyszerű *kooperációban*, a *manufaktúrában* is a funkcionáló munkaszervezet a *tőke* egyik *létezési formája*. A sok egyéni részmunkásból összetett társadalmi termelési mechanizmus a tőkés tulajdonában van. A munkák kombinációjából eredő termelőerő ezért a *tőke termelőerejeként* jelenik meg. A tulajdonképpeni manufaktúra nemcsak hogy a tőke parancsnoklása és fegyelme alá veti a korábban önálló munkást, hanem ezenfelül *hierarchikus* tagozódást is teremt maguk a munkások között. Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjaiban forradalmasítja, és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és képességek egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban csak azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék. A különös részmunkákat nemcsak különböző egyének között *osztják el*, hanem magát az egyént is felosztják, egy részmunka önműködő gépezetévé változtatják[63], és valóra váltják Menenius Agrippa ízetlen meséjét, amely az embert saját teste puszta töredékeként ábrázolja[64]. A munkás eredetileg azért adja el munkaerejét a tőkének, mert hiányzanak az *anyagi eszközei* egy áru *termeléséhez*, most viszont maga az *egyéni munkaereje* mondja fel a szolgálatot, mihelyt nem adják el a tőkének. Az egyéni munkaerő már csak olyan összefüggésben funkcionál, amely csupán eladása *után* létezik, a tőkés műhelyében. Mivel a manufaktúra-munkás természeti adottságában képtelenné vált arra, hogy valami önálló dolgot végezzen, termelőtevékenységet már csak mint a tőkés műhelyének *tartozéka* fejt ki[65]. Miként a kiválasztott népnek homlokára volt írva, hogy Jehova tulajdona, úgy a munkamegosztás a manufaktúra-munkásra ráüti a jegyet, amely a tőke tulajdonává bélyegzi.

Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, hacsak kis méretben is, de kifejleszt — miként

---

[63] *Dugald Stewart* a manufaktúra-munkásokat „a munka részleteinek elvégzésére alkalmazott ... eleven automatáknak" nevezi („Works". Kiadta Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855. VIII. köt. „Lectures etc." 318. old.).

[64] A koralloknál minden egyén valóban az egész csoport gyomra. De tápanyagot juttat a csoportnak ahelyett, hogy, mint a római patricius, elszedné tőle.

[65] „Az olyan munkás, akinek egy egész mesterség van a kezében, mindenütt hozzáfoghat ipara gyakorlásához, és megkeresheti az eszközöket megélhetéséhez; a másik (a manufaktúra-munkás) csak *tartozék*, akinek, társaitól elválasztva, nincs többé sem képessége, sem függetlensége, és aki kénytelen elfogadni azt a törvényt, amelyet ráerőszakolni jónak látnak" (*Storch:* „Cours d'économie politique". Pétervári kiadás, 1815. I. köt. 204. old.).

a vadember a háború egész művészetét személyi fortélyként gyakorolja —, most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az *koncentrálódik* velük szemben a tőkében[66]. A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik eredménye az, hogy az anyagi termelési folyamat *szellemi potenciáit* mint *idegen tulajdont* és mint rajtuk *uralkodó hatalmat* szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az *elválási folyamat* elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a *tudományt* mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja, és a tőke szolgálatába hajtja[67].

A manufaktúrában az összmunkásnak és ezért a tőkének társadalmi termelőerőben való meggazdagodása a munkás egyéni termelőerőkben való elszegényedését feltételezi. „A tudatlanság szülőanyja az iparnak, akárcsak a babonának. A gondolkodás és a képzelőerő alá van vetve a tévedésnek, de a láb vagy a kéz mozgatásának megszokása sem az egyiktől, sem a másiktól nem függ. A manufaktúrák tehát ott virágzanak a leginkább, ahol a leginkább megszabadulnak a szellemtől, oly módon, hogy a műhelyt *egy gépnek lehet tekinteni, melynek részei emberek*"[68]. Valóban, a XVIII. század közepén egyes manufaktúrák bizonyos egyszerű műveletekre, amelyek azonban gyári titkok voltak, előszeretettel alkalmaztak félkegyelműeket[69].

„Az emberek nagy többségének szelleme — mondja *A. Smith* — szükségszerűen mindennapi műveleteikből és műveleteiken fejlődik ki. Egy embernek, aki egész életét néhány egyszerű művelet elvégzésére fordítja ... nincs alkalma értelmét gyakorolni ... Általában olyan ostoba és tudatlan lesz, amennyire ez emberi teremtménynél lehetséges." A részmunkás eltompultságának ecsetelése után Smith így folytatja: „Mozdulatlan életének egyformasága természetesen szellemének *bátorságát* is megrontja ... Szétrombolja még testi energiáját is, és

[66] *A. Ferguson:* „History of Civil Society". 281. old.: „Az egyik megnyerhette azt, amit a másik elvesztett."

[67] „A tudás embere és a termelő munkás messze el vannak választva egymástól, és a tudomány, ahelyett, hogy a munkás kezében a munkás saját termelőerőit őneki magának szaporítaná, csaknem mindenütt szembefordult vele ... Az ismeret olyan szerszámmá lesz, mely alkalmas arra, hogy a munkától elválaszszák, és vele szembeszegezzék" *(W. Thompson:* „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth". London 1824. 274. old.).

[68] *A. Ferguson:* „History of Civil Society". 280. old.

[69] *J. D. Tuckett:* „A History of the Past and Present State of the Labouring Population". London 1846. I. köt. 149. old.

képtelenné teszi arra, hogy erejét lendületesen és kitartóan alkalmazza azon a részletfoglalatosságon kívül, melyre ránevelték. Különleges szakmájában való ügyessége így intellektuális, társadalmi és hadi erényeinek rovására megszerzettnek látszik, de minden ipari és civilizált társadalomban ez az az állapot, amelybe a dolgozó szegénynek (the labouring poor), azaz a nép nagy tömegének *szükségképpen* süllyednie kell"[70]. Hogy a néptömegnek a munkamegosztásból eredő teljes elsatnyulását megakadályozza, A. Smith állami úton való népoktatást javasol, bár óvatosan homöopata adagokban. Ezzel következetesen polemizál francia fordítója és kommentátora, *G. Garnier*, aki az első francia császárság alatt természetszerűleg szenátorrá vedlett. Szerinte a népoktatás beleütközik a munkamegosztás elemi törvényeibe, és vele *„egész társadalmi rendszerünket halálra szánnák"*. „A munka minden más megosztásához hasonlóan — mondja — a kétkezi munka és az értelmi munka közötti megosztás[71] abban a mértékben lesz határozottabb és döntőbb, amilyen mértékben gazdagabb lesz *a társadalom* (helyesen alkalmazza ezt a kifejezést a tőkére, a földtulajdonra és *ezek* államára). A munkának ez a megosztása, mint minden más megosztás, múltbeli haladás okozata és jövőbeli haladás oka ... Szabad-e hát a kormánynak ellenehatnia a munka e megosztásának, és feltartóztatnia annak természetszerű menetét? Szabad-e az állami bevételek egy részét arra a kísérletre fordítania, hogy a munkának két osztályát, amelyek a maguk megosztására és elválasztására törekszenek, összezavarja és összekeverje?"[72]

Bizonyos szellemi és testi elnyomorodás elválaszthatatlan még a társadalom egészén belüli munkamegosztástól is. Minthogy azonban a manufaktúra-időszak a munkaágak e társadalmi széthasítását sokkal tovább viszi, másrészt a rá nézve sajátságos megosztással

[70] *A. Smith:* „Wealth of Nations". V. könyv, I. fej. [3. rész] II. cikkely [IV. köt. 140, 141. old.]. Mint a munkamegosztás hátrányos következményeit kifejtő A. Ferguson tanítványa, A. Smith e pontot illetően nagyon is tisztán látott. Művének bevezetésében, ahol a munkamegosztást ex professo [hivatásszerűen] ünnepli, csak futólag utal a munkamegosztásra, mint a társadalmi egyenlőtlenségek forrására. Csak az állami jövedelemről szóló, 5. könyvben reprodukálja Fergusont. A „Misère de la Philosophie"-ban elmondottam a szükségest Ferguson, A. Smith, Lemontey és Say munkamegosztásra vonatkozó bírálatának történelmi viszonyáról, és ugyancsak ott először ábrázoltam a munka manufaktúraszerű megosztását a *tőkés termelési mód sajátos formájaként (Karl Marx:* „Misère de la Philosophie". Párizs 1847. 122. és köv. old. [magyarul: 129. és köv. old.]).

[71] *Ferguson* már a „History of Civil Society"-ben, a 281. oldalon, megmondja: „Olyan korszakban, melyben mindent különválasztottak, maga a gondolkodás is külön szakmává válhatik."

[72] *G. Garnier*, fordításának V. kötete, 4—5. old.

először ragadja meg az egyént életének gyökerénél, ezért először ez az időszak szolgáltat anyagot és ösztönzést az *ipari kórtanhoz*[73].

„Egy embert felosztani annyit tesz, mint kivégezni, ha rászolgál a halálos ítéletre, orvul meggyilkolni, ha nem szolgál rá. A munka felosztása egy nép meggyilkolása"[74].

A munkamegosztáson nyugvó kooperáció, vagyis a manufaktúra, kezdeteiben természetes képződmény. Mihelyt némileg megszilárdult és kiterjedt, a tőkés termelési mód tudatos, tervszerű és rendszeres formájává lesz. A tulajdonképpeni manufaktúra története megmutatja, hogyan nyeri el a munkának a manufaktúrára nézve sajátságos megosztása először tapasztalatszerűen, mintegy a cselekvő személyek háta mögött a tárgyhoz mért formákat, azután pedig hogyan törekszik — akárcsak a céhes kézművesség — az egyszer megtalált formát hagyományosan megrögzíteni, és hogyan rögzíti is meg egyes esetekben évszázadokon át. Ha e forma megváltozik, akkor e változás — hacsak mellékes dolgokban nem — mindig csak a munkaszerszámok forradalma következtében jön létre. A *modern* manufaktúra — itt nem a gépi berendezésen nyugvó nagyiparról beszélek — vagy már készentalálja a nagy városokban, ahol keletkezik, a disjecta membra poetae-t [a költő szétszórt tagjait], és csak össze kell gyűjtenie őket szétszórtságukból, így van például a ruhamanufaktúránál; vagy pedig a megosztás elve magától értetődő, amennyiben egyszerűen a kézműszerű termelés különböző műveleteit (például a könyvkötészet esetében) különös munkások kizárólagos sajátjává teszik. Még egyheti tapasztalatba sem kerül ilyen esetekben az egyes funkciókhoz szükséges kezek viszonyszámát megtalálni[75].

[73] *Ramazzini*, a gyakorlati orvostudomány professzora Páduában, 1713-ban tette közzé „De morbis artificum" c. művét, amelyet 1781-ben lefordítottak franciára, 1841-ben újra kinyomtattak az „Encyclopédie des sciences médicales. Auteurs classiques"-ban (7me discours). A nagyipar időszaka a Ramazzini munkásbetegség-katalógusát természetesen nagyon megnövelte. Lásd többek között „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le *dr. A. L. Fonteret*". Párizs 1858, és „Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind". 6 köt. Ulm 1860. 1854-ben a *Society of Arts* az ipari kórtan ügyében vizsgálóbizottságot nevezett ki. Az e bizottság által összegyűjtött okmányok listája a „Twickenham Economic Museum" katalógusában található. Nagyon fontos a hivatalos „Reports on Public Health" anyaga. Lásd továbbá *Eduard Reich, M. D.*: „Ueber die Entartung des Menschen". Erlangen 1868.

[74] *D. Urquhart:* „Familiar Words". London 1855. 119. old. *Hegelnek* igen eretnek nézetei voltak a munkamegosztásról. „Művelt embereken mindenekelőtt az olyanok érthetők, akik mindent meg tudnak csinálni, amit mások tesznek" — mondja Jogfilozófiájában [*Hegel:* „Grundlinien der Philosophie des Rechts". 3. rész, 2. szakasz, 187. §, 2. kiad. Berlin 1840. 247. old.].

[75] A kedélyes hit a feltalálói lángészben, amelyről állítólag az egyes tőkés

A kézműszerű tevékenység elemzése, a munkaszerszámok specializálása, a részmunkások kialakítása, továbbá e részmunkásoknak egy összmechanizmussá való csoportosítása és kombinálása révén a munka manufaktúraszerű megosztása megteremti a társadalmi termelési folyamatok minőségi tagozódását és mennyiségi arányosságát, tehát a *társadalmi munka* meghatározott *szervezetét*, és ezzel egyúttal kifejleszti a munka új, társadalmi termelőerejét. A manufaktúraszerű munkamegosztás, mint a társadalmi termelési folyamat sajátosan *tőkés* formája — márpedig a készentalált alapokon nem is fejlődhetett ki másképp, mint a *tőkés* formában —, csak különleges módszer arra, hogy *relatív értéktöbbletet* hozzanak létre, vagyis hogy a *tőke önértékesítését* — amit *társadalmi gazdagságnak*, „*Wealth of Nations*"-nek stb. neveznek — a munkások rovására növeljék. E megosztás a munka társadalmi termelőerejét a munkás helyett a tőkés számára fejleszti ki, sőt, mi több, ezt az egyéni munkás elnyomorítása révén teszi. A tőke munka feletti uralmának új feltételeit termeli meg. Ezért egyrészt úgy jelenik meg, mint történelmi haladás és szükségszerű fejlődési mozzanat a társadalom gazdasági alakulási folyamatában, másrészt viszont úgy, mint a civilizált és raffinált kizsákmányolás egyik eszköze.

A politikai gazdaságtan, amely mint külön tudomány csak a manufaktúra-időszakban jelentkezik, a munka *társadalmi* megosztását egyáltalában csak a munka *manufaktúraszerű* megosztásának álláspontjáról veszi szemügyre[76], mint eszközt arra, hogy ugyanazzal a munkamennyiséggel több árut termeljenek, következésképpen az árut olcsóbbítsák, és a tőke felhalmozását gyorsítsák. A *mennyiség* és a *csereérték* e hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben a klasszikus ókor írói kizárólag a *minőséghez* és a *használati értékhez* tartják magukat[77]. A társadalmi termelési ágak elválása következtében az áru-

a munka megosztásában a priori bizonyságot tesz, már csak német professzoroknál található meg, mint például Roscher úrnál, aki a tőkésnek, kinek Jupiter-fejéből a munka megosztása készen pattan ki, hálaképpen „különféle munkabéreket" ajánl fel. A munka megosztásának nagyobb vagy csekélyebb mérvű alkalmazása az erszény teltségétől és nem a lángész nagyságától függ.

[76] Régebbi írók, mint Petty, mint az „Advantages of the East-India Trade" névtelen szerzője és mások A. Smithnél határozottabban leszögezik a munka manufaktúraszerű megosztásának tőkés jellegét.

[77] A modernek között kivétel néhány XVIII. századi író, aki a munka megosztására vonatkozólag csaknem kizárólag a régieket ismétli, például *Beccaria* és *James Harris*. Így Beccaria: „A tapasztalat mindenkit megtanít arra, hogy ha kezét és elméjét mindig ugyanolyan fajta munkákhoz és termékekhez használja, akkor könnyebb, bőségesebb és jobb eredményeket ér el, mintha mindenki elszigetelten, egymaga csinálna minden számára szükséges dolgot ... Ily módon az emberek a köz és saját maguk hasznára különféle osztályokra és állapotokra oszlanak"

kat jobban készítik el, az emberek különböző törekvései és tehetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak[78]; s korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni[79]. A munka megosztása tehát *tökéletesebbé* teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a *csereértéket*, az áruk *olcsóbbodását*. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik mind *Platónnál*[80], aki a

---

(Cesare Beccaria: „Elementi di Economia Pubblica". Custodi kiadása, „Parte moderna". XI. köt. 28. old.). *James Harris*, később Earl of Malmesbury, aki pétervári követségéről szóló „Diaries" c. munkája révén vált híressé, maga mondja egy jegyzetében, amelyet „Dialogue concerning Happiness"-éhez (London 1741, később újra lenyomatva a „Three Treatises etc."-ben, 3. kiad. London 1772. [292. old.]) fűzött: „Az egész érv, amelyet annak bizonyítására hoznak fel, hogy a társadalom természetes (tudniillik a „foglalkozások megosztása" révén), Platón Respublikájának második könyvéből való."

[78] Így az Odysszeiában, XIV. 228 [Ford. Devecseri Gábor.]: „Más-más munkákban lel más-más ember örömre" és *Archilochosz*, Sextus Empiricusnál: „Más-más ember más-más munkával vidámodik fel szívében" [„Adversus Mathematicos". XI. Bekker kiadása, 555.].

[79] „Értett sok munkához, mindhez rosszul azonban." [„Margitész". Ford. Devecseri Gábor.] — Az athéni, mint árutermelő, fölötte érezte magát a spártainak, mert ez utóbbi a háborúban *emberekkel* ugyan rendelkezhetett, de *pénzzel* nem, mint ahogy Thukydidész mondatja Periklésszel abban a beszédében, amelyben az athéniakat a peloponnészoszi háborúra tüzeli: „Testükkel viselni háborút az emberek közül a *maguk dolgozók* [οἱ αὐτουργοί] készebbek, mint pénzzel" *(Thukydidész:* I. könyv, 141. fej.). Mégis eszményük, az anyagi termelésben is, az αὐτάρκεια [autarkia, önmagával beérés] maradt, amely szemben áll a munka megosztásával, „azoknál van ugyanis a jó, akiknél az önmagukkal beérés [τὸ αὔταρκες] is". Emellett mérlegelnünk kell azt, hogy még a 30 zsarnok bukása idején sem akadt 5000 athéni, akinek ne lett volna földtulajdona.

[80] Platón a munka közösségen belüli megosztását a szükségletek sokoldalúságából és az egyének hajlamainak egyoldalúságából kiindulva fejti ki. Fő szempontja az, hogy a munkásnak kell igazodnia a műhöz, nem a műnek a munkáshoz, ami elkerülhetetlen akkor, ha különböző művességeket űz egyszerre, tehát az egyiket vagy a másikat mint *mellékmunkát* űzi. „Mert a tennivaló nem akar a tevő szabadidejére várni, hanem szükséges, hogy a tevő igazodjék a tennivalóhoz, de ne úgy, mint mellékmunkához. — Ez szükséges. — Eszerint hát több lesz minden, meg szebb és könnyebb, ha egy ember egyet csinál, természete szerint és a helyes időben, egyéb foglalatosságtól menten" („De Republica". II. könyv, [11. fej.] Baiter, Orelli etc. kiadása). Hasonlóképppen *Thukydidésznél*, id. mű, 142. fej.: „A hajózás mesterség, éppúgy, mint akármi más, és nem lehet alkalmilag előforduló esetekben *mellékmunkaként* űzni, sőt inkább mellette semmi mást nem lehet mellékmunkaként végezni." Ha a műnek, mondja Platón, várnia kell a munkásra, akkor sokszor elszalasztják a termelés kritikus időpontját, és elrontják a készítményt, „ἔργου καιρὸν διόλλυται" [a munka helyes ideje veszendőbe megy]. Ezt a platóni eszmét viszontlátjuk az angol fehérítőüzemek tulajdonosainak tiltakozásában a gyári törvény ama záradéka ellen, amely meghatározott étkezési órát állapít meg valamennyi munkás számára. Üzletük nem igazodhatik a munkások-

munka megosztását a rendek társadalmi elválásának alapjaként tárgyalja, mind *Xenophónnál*[81], aki jellegzetesen polgári ösztönével már közelebb kerül a munka műhelyen belüli megosztásához. Platón Respublikája, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejti ki, csak *athéni eszményesítése az egyiptomi kasztrendszernek*, ahogyan Egyiptom ipari mintaországnak számít más kortársai, például Iszokratész[82] szemében is, és ezt a jelentőségét még a római császárkor görögjei számára is megtartotta[83].

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt, vagyis azon időszak alatt, amelyben a manufaktúra a tőkés termelési mód uralkodó formája, a benne meglevő tendenciák teljes megvalósulása sokoldalú akadályokba ütközik. Ámbár, mint láttuk, a manufaktúra a munkások hierarchikus tagozása mellett a tanult és tanulatlan munkások egyszerű elválását is megteremti, az utóbbiak száma az előbbiek túlnyomó

---

hoz, mert „a leperzselés, mosás, fehérítés, mángorlás, préselés és festés különböző műveletei közül egyiket sem lehet egy adott pillanatban abbahagyni a károsodás kockázata nélkül . . . Ugyanazon étkezési óra kikényszerítése az összes munkások számára *esetleg* értékes javakat dönthet a befejezetlen műveletek miatti károsodás kockázatába." Le platonisme où va-t-il se nicher! [A platonizmus hová be nem fészkelődik!]

[81] *Xenophón* elbeszéli, hogy a perzsa király asztaláról étkeket kapni nemcsak megtisztelő dolog, hanem ezek az étkek sokkal ízletesebbek is, mint a többiek. „És ebben nincs semmi csodálatos, mert ahogy a többi mesterség a *nagy városokban* különösképp tökéletesült, éppúgy a királyi étkeket is egészen sajátosan készítik el. Mert a *kis városokban* ugyanaz készít fekvőhelyet, ajtót, ekét, asztalt; sokszor ezenfelül még házakat is épít, és meg van elégedve, ha akár így is elégséges vevőkört talál megélhetéséhez. Tisztára lehetetlen, hogy egy ember, aki ilyen sokfélét űz, mindent *jól* csináljon. A nagy városokban azonban, ahol *mindegyik sok vevőre talál*, elegendő *egy* kézművesség is, hogy emberét táplálja. Sőt sokszor nem kell ehhez még egy egész szakma sem, hanem az egyik férficipőket, a másik női cipőket készít. Itt-ott az egyik pusztán a cipők megvarrásából, a másik kiszabásukból él; az egyik pusztán kiszabja a ruhákat, a másik csak összeállítja a darabokat. Szükséges mármost, hogy a *legegyszerűbb* munka elvégzője munkáját feltétlenül *a legjobban* is csinálja. Éppígy van a szakácsmesterséggel is" *(Xenophón:* „Cyropaedia". VIII. könyv, 2. fej.). A kizárólagos hangsúly itt a használati érték elérendő jóságán van, ámbár már Xenophón is a munkamegosztás fokát a *piac terjedelmétől* függőnek tudja.

[82] „Ő (Busiris) mindenkit különleges kasztokba osztott . . . megparancsolta, hogy mindig ugyanazok űzzék ugyanazokat a foglalatosságokat, mert tudta, hogy azok, akik foglalkozásukat váltogatják, semmiféle foglalatosságban sem lesznek alaposak; azok azonban, akik állandóan ugyanannál a foglalkozásnál maradnak, mindent a legtökéletesebben visznek véghez. Így hát valóban azt fogjuk látni, hogy a művességek és mesterségek tekintetében jobban felülmúlták versenytársaikat, mint máskülönben a mester a kontárt, és a berendezés tekintetében, amely által a királyi uralmat és az egyéb államalkotmányt fenntartják, oly kiválóak, hogy a híres filozófusok, akik erről beszélni vállalkoznak, Egyiptom államalkotmányát mindenekfölött dicsérték" *(Iszokratész:* „Busiris". 8. fej.).

[83] V. ö. *Diodorus Siculus.*

befolyása miatt igen korlátozott marad. Ámbár a külön műveleteket eleven munkaszervei érettségének, erejének és fejlődésének különböző fokához idomítja, s ezért az asszonyok és a gyermekek termelő kiaknázására sarkall, ez a tendencia nagyjában és egészében meghiúsul a férfimunkások szokásain és ellenállásán. Ámbár a kézműszerű tevékenység szétbontása a munkások képzési költségeit és ezért értékét csökkenti, a nehezebb részmunkához továbbra is hosszabb tanulási idő szükséges, s ezt ott is, ahol felesleges, a munkások féltékenyen fenntartják. Például Angliában a laws of apprenticeship [tanonctörvények] hétéves tanidejükkel a manufaktúra-időszak végéig teljes érvényben maradtak, és csak a nagyipar dobta sutba őket. Minthogy a *kézműves ügyesség* marad a manufaktúra alapja, és a manufaktúrában funkcionáló összmechanizmusnak nincs maguktól a munkásoktól független *objektív* csontváza, a tőke állandóan viaskodik a munkások engedetlenségével. „Az emberi természet gyengesége — kiált fel *Ure* barátunk — oly nagy, hogy mennél ügyesebb a munkás, annál önfejűbb és nehezebben kezelhető lesz, és következésképpen hóbortos hangulataival súlyos károkat okoz az összmechanizmusnak"[84]. Ezért az egész manufaktúra-időszakot végigkíséri a munkások fegyelmezetlensége miatti panasz[85]. És ha nem állanának rendelkezésünkre egykorú írók tanúskodásai, akkor is az egyszerű tények — hogy a XVI. századtól a nagyipar korszakáig a tőkének nem sikerül a manufaktúramunkások egész rendelkezésükre álló munkaidejét hatalmába kerítenie, hogy a manufaktúrák rövidéletűek, és a munkások be- és kivándorlása következtében elhagyják az egyik országban levő székhelyüket, és egy másik országban telepednek meg — könyvtárak helyett beszélnének. „*Rendet* kell teremteni ilyen vagy olyan módon" — kiált fel 1770-ben az „Essay on Trade and Commerce" többször idézett szerzője. *Rendet*, visszhangzik 66 évvel később dr. Andrew Ure szájából, a „rend" hiányzott „a munka megosztásának skolasztikus dogmáján" nyugvó manufaktúrában, és „*Arkwright megteremtette a rendet*".

Ugyanakkor a manufaktúra a társadalmi termelést sem egész terjedelmében megragadni, sem mélységében forradalmasítani nem tudta. Mint gazdasági mesterműemelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapján. Saját szűk technikai bázisa egy bizonyos fejlődési fokon ellentmondásba került az önmaga teremtette termelési szükségletekkel.

A manufaktúra egyik legkiteljesedettebb képződménye a *maguk-*

[84] *Ure:* „Philosophy etc." 20. old.

[85] A szövegben mondottak sokkal inkább érvényesek Angliára, mint Franciaországra, és Franciaországra inkább, mint Hollandiára.

nak a munkaszerszámoknak, és kiváltképpen a már alkalmazott bonyolult *mechanikai készülékeknek* termelésére szolgáló műhely volt. „Egy ilyen műhely — mondta Ure — a munka megosztását a maga sokféle fokozatában tárta szemünk elé. Fúrónak, vésőnek, esztergapadnak mind megvolt a saját munkása, hierarchikusan tagozottan ügyességük foka szerint." A munka manufaktúraszerű megosztásának ez a terméke maga viszont — *gépeket* termelt. Ezek megszüntetik a kézműszerű tevékenységet mint a társadalmi termelés szabályozó elvét. Így egyrészt elhárítják a technikai okát annak, hogy a munkást élethossziglan egy részfunkcióhoz csatolják. Másrészt leomlanak a korlátok, amelyeket ugyanez az elv a tőke uralmának még útjába állított.

Tizenharmadik fejezet

GÉPI BERENDEZÉS ÉS NAGYIPAR

1. A gépi berendezés fejlődése

John Stuart Mill „A politikai gazdaságtan alapelvei"-ben ezt mondja: „Kérdéses, vajon az összes eddigi mechanikai találmányok megkönnyítették-e bármely emberi lény napi fáradságát"[86]. Ilyesmi azonban semmiképpen nem is célja a tőkés módon alkalmazott gépi berendezésnek. Mint a munka termelőereje minden más fejlődésének, ennek is árukat kell olcsóbbítania, és a munkanapnak azt a részét, amelyre a munkásnak önmaga számára van szüksége, *megrövidítenie*, hogy a munkanap másik részét, amelyet a munkás ingyen ad a tőkésnek, *meghosszabbítsa*. A gépi berendezés eszköz *értéktöbblet* termelésére.

A termelési mód forradalmasodásának a manufaktúrában a *munkaerő* a kiindulópontja, a nagyiparban a *munkaeszköz*. Először tehát meg kell vizsgálnunk, mi által változik át a munkaeszköz szerszámból géppé, vagyis miben különbözik a gép a kézművesszerszámtól. Itt csak nagy, általános jellemvonásokról van szó, hiszen a társadalomtörténet korszakait éppoly kevéssé választják el elvont és szigorú határvonalak, mint a földtörténet korszakait.

Matematikusok és mechanikusok — hellyel-közzel angol közgazdászok is megismétlik ezt — a szerszámot egyszerű gépnek és a gépet összetett szerszámnak mondják. Nem látnak itt lényeges különb-

[86] Millnek ezt kellett volna mondania: „bármely emberi lényét, aki nem más emberek munkájából táplálkozik", a gépi berendezés ugyanis az előkelő semmittevők számát kétségtelenül nagyon szaporította.

séget, sőt az egyszerű mechanikai potenciákat is, például az emelőt, a lejtőt, a csavart, az éket stb., gépeknek nevezik[87]. Valóban minden gép ezekből az egyszerű potenciákból áll, bármennyire burkoltan és kombináltan vannak is meg benne. Gazdasági nézőpontból azonban ez a megállapítás mitsem ér, mert hiányzik belőle a *történelmi* elem. Mások a szerszám és a gép közötti különbséget abban keresik, hogy a szerszámnál az ember a mozgatóerő, a gépnél pedig az emberitől különböző természeti erő, mint az állat, a víz, a szél stb.[88] Ezek szerint az ökörfogatos eke, amely a legkülönbözőbb termelési korszakokhoz tartozik hozzá, gép volna, Claussen circular loomja [körkötőgépe] pedig, amelyet egyetlen munkás keze mozgat, és amely percenként 96 000 hurkot készít, puszta szerszám. Sőt, ugyanez a loom szerszám lenne, ha kézzel, és gép, ha gőzzel mozgatnák. Minthogy az állati erő alkalmazása az emberiség egyik legrégibb találmánya, valójában a gépi termelés megelőzte volna a kézműves termelést. Amidőn *John Wyatt* 1735-ben bejelentette fonógépét és vele a XVIII. század ipari forradalmát, egy szóval sem említette, hogy ember helyett szamár hajtja a gépet, és mégis e szerep a szamárnak jutott. Egy gép, amellyel „*ujjak nélkül lehet fonni*" — így hangzott programja[89].

[87] Lásd például *Hutton* „Course of Mathematics" c. munkáját.

[88] „Ebből a nézőpontból aztán éles határt lehet vonni szerszám és gép közé: ásó, kalapács, véső stb., emelő- és csavarszerkezetek, amelyek számára, ha mégoly mesterségesek is egyébként, az ember a mozgatóerő . . ., mindez a szerszám fogalmába tartozik; míg az ekét az őt mozgató állati erővel, a szél- és egyéb malmokat a gépekhez kell számítani" *(Wilhelm Schulz:* „Die Bewegung der Produktion". Zürich 1843. 38. old.). Nem egy tekintetben dícséretreméltó írás.

[89] Már Wyatt előtt alkalmaztak — habár igen tökéletlen — gépeket az előfonáshoz, valószínűleg először Itáliában. Egyáltalában *a technológia kritikai története* kimutatná, hogy a XVIII. század bármely találmánya mennyire nem egyetlen egyéné. Eddig nem született ilyen mű. *Darwin* ráirányította az érdeklődést a természeti technológia történetére, azaz a növényi és állati szerveknek, mint a növények és állatok életét szolgáló termelési szerszámoknak a képződésére. Nem érdemel-e a társadalmi ember termelő szerveinek — minden különös társadalmi szervezet anyagi bázisának — fejlődéstörténete ezzel egyenlő figyelmet? És nem írhatnánk-e meg ezt a történetet könnyebben, hiszen — mint *Vico* mondja — az emberi történet abban különbözik a természettörténettől, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk? A technológia felfedi az ember aktív magatartását a természettel szemben, felfedi életének közvetlen termelési folyamatát, s ezzel társadalmi életviszonyainak és az ezekből fakadó szellemi képzeteknek termelési folyamatát is. Sőt, minden vallástörténet is, amely ettől az anyagi bázistól elvonatkoztat — kritikátlan. Valóban sokkal könnyebb elemzés révén a vallási ködképződmények földi magvát megtalálni, mint fordítva, a mindenkori valóságos életviszonyokból égivé magasztosított formáikat *kifejteni*. Az utóbbi az egyetlen materialista és ezért tudományos módszer. Az elvontan természettudományos materializmusnak — amely a *történelmi folyamatot* kizárja — fogyatékosságai láthatók már szóvivőinek elvont és ideológikus képzeteiből, mihelyt túlmerészkednek specialitásukon.

Minden kifejlődött gépi berendezés három, lényegileg különböző részből áll, *a mozgatógépből, az átviteli mechanizmusból*, végül a *szerszámgépből* vagy *munkagépből*. A mozgatógép az egész mechanizmus hajtóerejeként működik. Létrehozza saját mozgatóerejét, mint a gőzgép, a kalorikus gép, az elektromágneses gép stb., vagy pedig rajta kívül álló, már kész természeti erőtől kapja a lökést, mint a vízikerék a víz esésétől, a szélkerék a széltől stb. Az átviteli mechanizmus, amely lendkerekekből, hajtótengelyekből, fogaskerekekből, csigakerekekből, vezető rudazatból, kötelekből, szíjakból, a legkülönbözőbb fajtájú közlőművekből és előtétekből van összetéve, szabályozza a mozgást, ahol szükséges, átváltoztatja formáját, például egyenesvonalúból körformájúvá, s elosztja és átviszi a szerszámgépekre. A mechanizmusnak e két része csak arra való, hogy a mozgást közölje a szerszámgéppel, ami által ez a munkatárgyat megragadja és célirányosan megváltoztatja. A gépi berendezés utóbbi része, a *szerszámgép* az, amelyből a XVIII. századi ipari forradalom kiindul. Még napról napra újólag ez a kiindulópont, valahányszor kézműves üzem vagy manufaktúra üzem gépi üzemmé alakul át.

Ha mármost a *szerszámgépet*, vagyis a tulajdonképpeni *munkagépet* közelebbről megnézzük, akkor nagyjában és egészében — ha sokszor nagyon módosult formában is — azok a készülékek és szerszámok jelennek meg újra, amelyekkel a kézműves és a manufaktúra-munkás dolgozik, de most nem úgy, mint az embernek, hanem mint egy mechanizmusnak a szerszámai, vagyis mint mechanikai szerszámok. Az egész gép vagy csak többé-kevésbé megváltoztatott mechanikai kiadása a régi kézművesszerszámnak, mint a mechanikai szövőszék esetében[90], vagy pedig a munkagép vázára alkalmazott tevékeny szervek régi ismerőseink, mint az orsók a fonógép, a tűk a harisnyakötő-gép, a fűrészlapok a fűrészgép, a kések a darabológép esetében stb. E *szerszámoknak* a munkagép tulajdonképpeni testétől való különbsége születésükre is kiterjed. Ezeket ugyanis még mindig nagyrészt kézműszerűen vagy manufaktúraszerűen termelik, és csak később erősítik rá a munkagép gépileg termelt testére[91]. A szerszámgép tehát olyan mechanizmus, amely a megfelelő mozgás közlése után szerszámaival

[90] Nevezetesen a mechanikai szövőszék eredeti formáján az első pillantásra felismerhető a régi szövőszék. Modern formájában lényegesen megváltozottan jelenik meg.

[91] Csak körülbelül 1850 óta gyártják a munkagépek szerszámainak egyre nagyobb részét gépileg Angliában, ámbár nem ugyanazok a gyárosok, akik magukat a gépeket készítik. Ilyen mechanikai szerszámok gyártására szolgáló gépek például az automatic bobbin-making engine [automatikus fonóhüvelykészítő gép], a card-setting engine [kárttűző gép], nyüstszálkészítő gépek, a mule- és throstle-orsók kovácsolására szolgáló gépek.

elvégzi ugyanazokat a műveleteket, amelyeket korábban a munkás végzett el hasonló szerszámokkal. Hogy mármost a hajtóerő az emberből indul-e ki, vagy megint csak egy gépből, a dolog lényegén mitsem változtat. A tulajdonképpeni szerszámnak az emberről egy mechanizmusra való átvitele után *gép* lépett a puszta *szerszám* helyére. A különbség azonnal szembeötlik, akkor is, ha még mindig maga az ember az elsődleges mozgató [erste Motor]. A *munkaszerszámok száma*, melyekkel az ember egyidejűleg hatni tud, korlátozva van természetes termelési szerszámainak, saját testi szerveinek száma által. Németországban eleinte megkísérelték, hogy egy fonómunkással két rokkát hajtassanak, tehát hogy egyidejűleg két kezével és két lábával dolgoztassák. Ez túl megerőltető volt. Később feltaláltak egy kétorsós, lábbal hajtott rokkát, de azok a fonóvirtuózok, akik egyidejűleg két fonalat tudtak fonni, csaknem olyan ritkák voltak, mint a kétfejű emberek. A Jenny ellenben eleve 12—18 orsóval fon, a harisnyakötőgép sok ezer tűvel köt egyszerre stb. A szerszámoknak a *száma*, amelyekkel egyazon szerszámgép egyidejűleg játszik, eleve megszabadult attól a szerves korláttól, amely a munkás kézművesszerszámát szűkre szabja.

Sok kézművesszerszámnál annak a különbségnek, amely az ember mint puszta hajtóerő és mint a tulajdonképpeni operátorral dolgozó munkás között fennáll, érzékileg különvált létezése van. Például a rokkánál a láb csak hajtóerőként hat, míg a kéz, amely az orsón dolgozik, húz és sodor, végzi a tulajdonképpeni fonóműveletet. A kézművesszerszámnak éppen ez utóbbi részét ragadja meg az ipari forradalom elsőnek, és eleinte még meghagyja az embernek — azon új munka mellett, hogy a gépre szemével felügyeljen és annak tévedéseit kezével kijavítsa — a hajtóerő pusztán mechanikus szerepét. Olyan szerszámok ellenben, amelyekre az ember eleve csak mint egyszerű hajtóerő hat — mint például egy malom forgattyújának forgatásakor[92], szivattyúzáskor, a fújtató karjának fel és le mozgatásakor, mozsárban töréskor stb. —, igaz, elsőnek idézik elő az állatok, a víz, a szél mozgatóerőként való alkalmazását[93]. Ezek részben a manufaktúra-időszakban,

[92] Mózes, az egyiptomi mondja: „Ne kösd be az ökörnek száját, mikor nyomtat" [Mózes V. 25. fej. 4.]. A keresztény-germán emberbarátok viszont a jobbágynak, akit az őrléshez hajtóerőként alkalmaztak, egy nagy fakorongot raktak a nyakába, hogy kezével ne vihessen lisztet a szájához.

[93] Részben az erős esésű vizek hiánya, részben a különbeni vízfelesleg elleni harc arra kényszerítette a hollandusokat, hogy a szelet alkalmazzák hajtóerőül. Magát a szélmalmot Németországból kapták, ahol ez a találmány csinos harcot idézett elő nemesség, papok és császár közt amiatt, hogy hármójuk közül ugyan kit „illet" a szél. Luft macht eigen [a levegő tulajdonná, illetve jobbággyá tesz], mondották Németországban, míg a szél Hollandiát szabaddá tette. Amit itt tulajdonná tett, az nem a hollandus volt, hanem a föld, a hollandus számára.

szórványosan pedig már sokkal előtte gépekké nőnek, de nem forradalmasítják a termelési módot. Hogy kézműszerű formájukban is gépek már, az a nagyipar időszakában mutatkozik meg. Azok a szivattyúk például, amelyekkel a hollandusok 1836—37-ben a haarlemi tavat kiszivattyúzták, a közönséges szivattyúk elve szerint voltak szerkesztve, csakhogy dugattyúikat emberi kezek helyett óriási gőzgépek hajtották. A kovács közönséges és igen tökéletlen fújtatóját Angliában olykor még ma is átalakítják mechanikai légszivattyúvá pusztán azáltal, hogy karját gőzgéppel kötik össze. Maga a gőzgép, ahogyan a XVII. század végén a manufaktúra-időszak alatt feltalálták, és ahogyan a XVIII. század 80-as éveinek elejéig tovább létezett[94], nem idézett elő ipari forradalmat. Éppen fordítva, a szerszámgépek megalkotása volt az, ami a forradalmasított gőzgépet szükségessé tette. Mihelyt az ember, ahelyett, hogy a szerszámmal hatna a munkatárgyra, már csak hajtóerőként hat egy szerszámgépre, a hajtóerőnek emberi izom alakjában való fellépése *véletlenné* lesz, és helyébe a szél, a víz, a gőz stb. léphet. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az ilyen változás gyakran nagy technikai módosításokat idéz elő az eredetileg kizárólag emberi hajtóerőre szerkesztett mechanizmusban. Manapság minden gépet, amelynek előbb még utat kell törnie, például varrógépet, kenyérkészítő gépet stb. — hacsak rendeltetésük eleve nem teszi lehetetlenné a kis méretet —, úgy szerkesztenek meg, hogy emberi és tisztán mechanikai hajtóerőre egyaránt alkalmas legyen.

A gép, amelyből az ipari forradalom kiindul, az egyetlen szerszámot kezelő munkást olyan mechanizmussal helyettesíti, amely ugyanazon vagy egyenlő fajta szerszámok *tömegével* egyszerre operál, és amelyet egyetlen hajtóerő mozgat, bármilyen is annak formája[95]. Itt áll előttünk *a gép*, de csak mint a gépi termelés egyszerű eleme.

A munkagép terjedelmének és egyidejűleg operáló szerszámai számának kibővülése tömegesebb mozgató mechanizmust, e mechanizmus pedig saját ellenállásának legyőzésére az emberinél hatalmasabb hajtóerőt feltételez, nem beszélve arról, hogy az ember egyforma és folytonos mozgás termelésére igen tökéletlen szerszám. Feltételezve, hogy az ember már csak mint egyszerű hajtóerő hat, tehát szerszáma

---

Még 1836-ban 12 000, összesen 6000 lóerőnyi, szélmalmot alkalmaztak Hollandiában, hogy az ország kétharmad részét a mocsárrá való visszaváltozástól megvédjék.

[94] Bár *Watt* első, úgynevezett egyszeresen működő gőzgépe már nagyon tökéletesítette, mégis ebben a formájában puszta emelőgép maradt víz és sólé számára.

[95] „Mindezen egyszerű szerszámok egyesülése, egyetlen motor által mozgásba hozva — gépet alkot" *(Babbage:* „On the Economy of Machinery". [136. old.]).

helyébe egy szerszámgép lépett, a természeti erők most már mint hajtóerőt is helyettesíthetik. Valamennyi, a manufaktúra-időszakból ránk maradt nagy mozgatóerő közül a lóerő volt a legrosszabb, részint mert a lónak saját feje van, részint mert költséges, és gyárakban csak igen korlátozott mértékben alkalmazható[96]. Mégis, a lovat a nagyipar gyermekkorában gyakran alkalmazták, amit az egykoru mezőgazdászok siránkozásán kívul már a mechanikai erőnek máig fennmaradt, lóerőben való kifejezése is tanúsít. A szél tul állhatatlan és ellenőrizhetetlen volt, és ezenkívul Angliában, a nagyipar szulőhelyén, már a manufaktúra-időszak alatt tulnyomóreszt vízierőt alkalmaztak. Már a XVII. században megkíserelték, hogy ket forgókovet, tehát két őrlőjáratot is, *egy* vízikerekkel hozzanak mozgasba. Az átviteli mechanizmus felduzzadt terjedelme azonban ekkor összeütkozésbe került a most már elégtelen vízierővel, és ez az egyik korulmény, amely a súrlódás törvényeinek pontosabb vizsgálatára indított. Éppígy a mozgatóerő egyenetlen hatása az olyan malmoknál, amelyeket lengőkarokkal való lokéssel és huzással hoztak mozgásba, a lendkerek elméletére és alkalmazására vezetett[97], amely később olyan fontos szerepet játszik a nagyiparban. Ily módon fejlesztette ki a manufaktúra-időszak a nagyipar első tudományos és technikai elemeit. *Arkwright* throstle-fonodáját kezdettől fogva vízzel hajtották. De a vízierőnek mint uralkodó hajtóerőnek a használata is megnehezítő korülményekkel járt együtt. Nem lehetett tetszőlegesen novelni, és hiányán nem lehetett segíteni; olykor felmondta a szolgálatot, és mindenekelőtt merőben

[96] *John C. Morton* 1861 januárjában a *Society of Arts-ban* felolvasott egy tanulmányt a „foldművelesben alkalmazott erőkről". Ebben többek kozott ezeket mondta „Minden javítás, amely előmozditja a talaj egyformaságát, alkalmazhatóbbá teszi a gőzgépet tisztán mechanikai erő előallitására . . Loerőre ott van szükség, ahol a girbegurba sovenyek és más akadályok meggátoljak az egyforma cselekvest. Ezek az akadályok naprol napra mindinkább eltűnnek Olyan műveletekben, amelyek inkább az akarat gyakorlását követelik meg, és kevesbé a valóságos erőt, csakis az emberi szellem által percről percre irányított erő, tehát az emberi eró alkalmazható " Morton ur ezután gozerót, loerot es emberi erot redukál a gőzgépeknél szokásos mértekegységre, t. i. arra az erőre, amely 33 000 fontot egy perc alatt egy láb magasra emel, es kiszámitja, hogy egy gőz-loerő költsége a gőzgépnel 3 penny, a lonál pedig $5^1/_2$ penny óránként. Továbbá, a lovat egészségének teljes fenntartásával csak 8 orán át lehet naponta alkalmazni. Gőzerő révén a művelt foldon az egész ev folyamán minden hét ló kozül legalább hármat meg lehet takarítani, olyan onkoltségi áron, amely nem nagyobb, mint a nélkülozhetővé tett lovaké az alatt a harom vagy négy hónap alatt, amelyre valósagos felhasználásuk korlátozódik. Végul a gozerő, azon mezőgazdasági műveleteknel, ahol alkalmazható, a lóerőhoz képest megjavítja a keszítmény minőségét. A gőzgép munkájának elvégzésére 66 munkást kellene alkalmazni, óránként összesen 15 shillingért, a lovak munkájának elvégzésére pedig 32 embert, összesen 8 shillingért óránként.

[97] Faulhaber 1625, De Caus 1688

helyi természetű volt[98]. Csak *Watt* második, úgynevezett *kettősen működő gőzgépével* találtak olyan elsődleges mozgatót, amely — szén és víz elfogyasztása révén — maga állítja elő mozgatóerejét, amelynek erőpotenciája teljességgel az ember ellenőrzése alatt áll, amely mozgékony és a mozgatás eszköze, amely városi, nem pedig falusi, mint a vízikerék, amely lehetővé teszi a termelés városokban való koncentrációját, ahelyett, hogy — mint a vízikerék — szétszórná a vidéken[99], amely technológiai alkalmazását tekintve egyetemes, s székhelyét illetően viszonylag kevéssé függ helyi körülményektől. Watt lángelméje megmutatkozik az 1784 áprilisában kiváltott szabadalom részletezésében, amelyben gőzgépét nem mint egy különös célokra szolgáló találmányt, hanem mint *a nagyipar általános szereplőjét* írja le. Olyan alkalmazásokra utal itt, amelyek közül némelyiket, mint például a gőzkalapácsot, több mint egy fél évszázaddal később vezették csak be. De kétségbe vonta a gőzgépnek tengerhajózásra való alkalmazhatóságát. Utódai, Boulton és Watt, 1851-ben a londoni ipari kiállításon roppant gőzgépet állítottak ki ocean steamerek [óceánjáró gőzösök] számára.

Miután előbb a szerszámok az emberi szervezet szerszámaiból egy mechanikai készülék, a szerszámgép szerszámaivá változtak át, most már a mozgatógép is önálló, az emberi erő korlátai alól teljesen felszabadult formát kapott. Ezzel az egyes szerszámgép, amelyet eddig szemügyre vettünk, a gépi termelés puszta *elemévé* süllyed. *Egy* mozgatógép most már *sok* munkagépet hajthatott egyidejűleg. A mozgatógép az egyidejűleg mozgatott munkagépek számával nő, és az átviteli mechanizmus szerteágazó apparátussá tágul.

Ezek után kétféle dolgot kell megkülönböztetnünk: *sok egyenlő fajta gép kooperációját* és a *géprendszert*.

Az egyik esetben az *egész készítményt ugyanaz* a munkagép csinálja. Végrehajtja mindazokat a különböző műveleteket, amelyeket egy kézműves a szerszámával, például a takács a szövőszékével elvégzett,

---

[98] A *turbinák* modern találmánya megszabadítja a vízierő ipari kiaknázását sok korábbi korlátjától.

[99] „A textil-manufaktúrák **első idejében** a gyár helye a folyóvíztől függött, amelynek elegendő esése volt ahhoz, hogy egy vízikereket forgasson; s bár a *vízimalmok létesítése az otthonipar-rendszer felbomlásának kezdete volt*, mégis a malmok, amelyeket szükségszerűen folyóvizek mellé helyeztek el, gyakran tekintélyes távolságra egymástól, inkább egy *falusi* mintsem *városi rendszer* részei voltak; csak a gőzerőnek a vízierő helyettesítőjeként való bevezetése után tömörültek a gyárak városokban és olyan helyeken, ahol a gőz termeléséhez szükséges szén és víz elegendő mennyiségben fordult elő. A gőzgép az ipari városok szülőanyja" (*A. Redgrave* megállapítása, „Report of the Insp. of Fact. 30th April 1866". 36. old.).

vagy amelyeket kézművesek különböző szerszámokkal, akár önállóan, akár egy manufaktúra tagjaiként, sorjában hajtottak végre[100]. Például a modern levélboríték-manufaktúrában egy munkás a papírt hajtogatta a simítócsonttal, a másik a ragasztót kente fel, a harmadik áthajtotta a nyelvet, amelyre a névjelet nyomják rá, a negyedik a névjelet domborította stb., és mindegyik ilyen részműveletkor minden egyes borítéknak újabb kézbe kellett kerülnie. Egyetlen borítékgyártó gép mindezeket a műveleteket egy csapásra elvégzi, és 3000, sőt több borítékot készít óránként. Az 1862. évi londoni ipari kiállításon bemutattak egy amerikai papírzacskókészítő gépet, amely felvágja a papírt, 300 darabot enyvez, hajtogat és fejez be percenként. A manufaktúrában megosztott és sorrendben végzett összfolyamatot itt *egy* munkagép végzi el, amely különböző szerszámok kombinációja révén hat. Mármost akár csupán mechanikai újjászületése az ilyen munkagép *egy* bonyolultabb kézművesszerszámnak, akár kombinációja különböző fajta egyszerű, manufaktúraszerűen specializált szerszámoknak — *a gyárban*, azaz a gépi üzemre alapozott *műhelyben* mindannyiszor újra megjelenik az *egyszerű kooperáció*, mégpedig először is (a munkástól itt eltekintünk) *mint egyenlő fajta és egyidejűleg összeműködő munkagépek térbeli összetömörülése.* Így a szövőgyár sok mechanikai szövőszéknek, a konfekciógyár sok varrógépnek ugyanabban az épületben való egymásmellettléte folytán jön létre. De itt egy *technikai egység* létezik, mert a sok egyenlő fajta munkagép egyidejűleg és egyenlően kapja impulzusát az átviteli mechanizmus révén a közös elsődleges mozgató szívverésétől, s ez a mechanizmus részben szintén közös, mert csak külön kifutások ágaznak ki belőle minden egyes szerszámgéphez. Miként a sok szerszám *egy* munkagép szerveit, éppúgy a sok munkagép most már csak *ugyanazon* mozgató mechanizmus *egyenlő fajta* szerveit alkotja.

Tulajdonképpeni *géprendszer* azonban csak ott lép az *egyes önálló gép* helyébe, ahol a munkatárgy különböző lépcsőfok-folyamatok összefüggő során fut át, amelyeket *különböző fajta*, de egymást kiegészítő szerszámgépek láncolata visz véghez. Itt újra megjelenik a manufaktúrára jellemző, munkamegosztás útján megvalósuló kooperáció,

[100] A manufaktúraszerű megosztás álláspontjáról nézve a szövés nem egyszerű, hanem ellenkezőleg, bonyolult kézműszerű munka volt, és ezért a mechanikai szövőszék olyan gép, amely nagyon sokféle műveletet végez. Egyáltalában téves elképzelés az, hogy a modern gépi berendezés eredetileg olyan műveleteket kerített hatalmába, amelyeket a munka manufaktúraszerű megosztása leegyszerűsített. A fonást és szövést a manufaktúra-időszakban új fajtákra különítették, a hozzájuk szükséges szerszámokat tökéletesítették és változatossá tették, de maga a munkafolyamat, amely semmi módon nem volt megosztva, kézműszerű maradt. Nem a munka, hanem a munkaeszköz az, amiből a gép kiindul.

de most már *részmunka-gépek kombinációjaként.* A különböző részmunkások — a gyapjú-manufaktúrában például a gyapjúverők, gyapjúfésülők, gyapjúnyírók, gyapjúfonók stb. — sajátos szerszámai most *sajátossá* lett munkagépek szerszámaivá változnak át, s e munkagépek mindegyike egy különleges funkcióra szánt különleges szerv a kombinált szerszám-mechanizmus rendszerében. Azokban az ágakban, amelyekben először vezetik be a géprendszert, a manufaktúra nagyjában és egészében maga szolgáltatja számára a termelési folyamat megosztásának, következésképp szervezetének *természetadta* alapját[101]. Mindazonáltal azonnal lényeges különbség mutatkozik. A manufaktúrában a munkásoknak kell, elszigetelten vagy csoportokban, minden különös részfolyamatot kézművesszerszámaikkal elvégezniök. A munkást a folyamathoz alkalmazzák, de előzőleg a folyamatot is hozzáidomítják a munkáshoz. A megosztásnak ez a *szubjektív* elve elesik a gépi termelés esetén. Az összfolyamatot itt *objektíven*, önmagában és önmagáért tekintik, összetevő szakaszaiban elemzik, és minden részfolyamat elvégzésének és a különböző részfolyamatok összekapcsolásának kérdését a mechanika, a kémia stb. technikai alkalmazása révén oldják meg[102], miközben, természetesen, az elméleti felfogásnak továbbra is tökéletesednie kell a nagy méretekben felhalmozott gyakorlati tapasztalás révén. Minden részgép nyersanyagot szolgáltat a rákövetkezőnek, és minthogy valamennyien egyidejűleg működnek, a termék éppúgy folytonosan a maga képzési folyamatának különböző lépcsőfokain van, mint ahogy átmenőben van az egyik termelési szakaszból a másikba. Ahogyan a manufaktúrában a részmunkások közvetlen

[101] A nagyipar korszaka előtt a gyapjú-manufaktúra volt Anglia uralkodó manufaktúrája. Ezért ott végezték a XVIII. század első felében a legtöbb kísérletet. A gyapotnak, amelynek mechanikai feldolgozása kevésbé fáradságos előkészületeket követel, a gyapjúval kapcsolatban szerzett tapasztalatok a javára váltak, mint ahogyan később, megfordítva, a mechanikai gyapjúipar a mechanikai gyapotfonás és szövés alapján fejlődik ki. A gyapjú-manufaktúra egyes elemeit csak az utolsó évtizedek folyamán kebelezték be a gyári rendszerbe, például a gyapjúfésülést. „Gépi erő alkalmazása a gyapjúfésülés folyamatában . . . ami a «fésülőgép», különösképpen a Lister-féle gép bevezetése óta kiterjedt gyakorlat . . . kétségtelenül azzal a hatással járt, hogy igen nagyszámú embert dobtak ki munkájából. A gyapjút azelőtt kézzel fésülték, leggyakrabban a fésülő cottage-ában. Most igen általános az, hogy a gyárban fésülik, és a kézi munka kiszorult, kivéve néhány különleges munkafajtát, amelyekben a kézzel fésült gyapjút még előnyben részesítik. A kézifésülők közül sokan foglalkoztatást találtak a gyárakban, de a kézifésülő terméke a gépéhez képest olyan csekély, hogy igen nagyszámú fésülő foglalkoztatottsága megszűnt" („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856". 16. old.).

[102] „A gyárrendszer elve tehát . . . , a munkának a művesek közötti megosztását vagy fokozatokra osztását a folyamatnak lényeges összetevőire való felosztásával helyettesíti" *(Ure:* „Philosophy of Manufactures". 20. old.).

kooperációja meghatározott *viszonyszámokat* hoz létre a különös munkáscsoportok között, úgy a tagozott géprendszerben a részgépeknek egymás által való állandó foglalkoztatottsága meghatározott *viszonyt* hoz létre számuk, terjedelmük és sebességük között. A kombinált munkagép — ebben az esetben *különböző fajta* egyes munkagépeknek és ezek *csoportjainak* tagozott rendszere — annál tökéletesebb, mennél folyamatosabb az összfolyamat, azaz mennél kevesebb megszakítással megy át a nyersanyag az első szakaszából az utolsóba, tehát mennél inkább maga a mechanizmus és nem az emberi kéz továbbítja az egyik termelési szakaszból a másikba. A *manufaktúrában* a külön folyamatok elszigetelése magának a munkának a megosztása által adott elv, a kifejlett *gyárban* ezzel szemben a külön folyamatok *folyamatossága* uralkodik.

A gépi berendezés valamely rendszere, akár *egyenlő fajta* munkagépek puszta kooperációján nyugszik, mint a szövödében, akár *különböző fajtájúak* kombinációján, mint a fonodában, önmagában *egyetlen* nagy *automata*, mihelyt egy önmozgó elsődleges mozgató hajtja. Mindamellett lehet, hogy az összrendszert például a gőzgép hajtja, bár egyes szerszámgépeknek bizonyos mozgásokhoz még szükségük van a munkásra — ilyen a mule betolásához szükséges mozgás a selfacting mule [szelfaktor] bevezetése előtt, a finomfonásnál pedig még most is, vagy pedig a gép meghatározott részeit, mint valami szerszámot, a munkásnak irányítania kell munkájuk elvégzéséhez, például a gépépítésnél, mielőtt a *slide rest-et** (egy esztergakészüléket) selfactorrá [önműködővé] változtatták. Mihelyt a munkagép a nyersanyag feldolgozásához szükséges valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végzi el, és már csak emberi utánasegítésre van szüksége, a gépek *automatikus* rendszerével rendelkezünk, amelyet most már részleteiben állandóan tökéletesíteni lehet. Így például az a készülék, amely a fonógépet magától megállítja, mihelyt egyetlen fonál elszakad, továbbá a selfacting stop [vetülékvilla], amely a tökéletesített mechanikai szövőszéket állítja meg, mihelyt a vetélő orsójáról a vetülékfonal elfogy, egészen modern találmányok. Mind a termelés folyamatosságának, mind az automata-elv érvényesítésének példájául a modern papírgyár szolgálhat. A papírtermelésen az egyes esetben egyáltalában előnyösen tanulmányozható mind a különböző termelési módoknak a különböző termelési eszközök bázisán nyugvó különbsége, mind a társadalmi termelési viszonyoknak e termelési módokkal való összefüggése, mert a régi német papírkészítés a kézműszerű termelés mintáját, a XVII. századi Hollandia és a XVIII. századi Franciaország a tulajdon-

* — esztergaszán. — *Szerk.*

képpeni manufaktúra mintáját, a modern Anglia pedig az automata gyártás mintáját szolgáltatja ebben az ágban, ezenkívül Kínában és Indiában még létezik ugyanezen iparnak két különböző óázsiai formája.

A gépi üzem legfejlettebb formája az olyan munkagépek tagozott rendszere, amelyek mozgásukat az átviteli gépezet közvetítésével egy *központi automatától* nyerik. Az egyes gép helyébe itt egy mechanikai szörnyeteg lép, melynek teste egész gyárépületeket tölt meg, és melynek démoni ereje eleinte óriási tagjainak szinte ünnepélyesen kimért mozgása mögé rejtőzik, majd számtalan tulajdonképpeni munkaszervének őrjöngő körtáncában tör ki.

Mule-ok, gőzgépek stb. már voltak, mielőtt lettek volna olyan munkások, akiknek kizárólagos foglalatossága gőzgépek, mule-ok stb. készítéséből állt, egészen úgy, mint ahogy az ember már viselt ruhát, mielőtt szabók lettek volna. Mégis, Vaucanson, Arkwright, Watt és mások találmányai csak azért voltak kivitelezhetők, mert e feltalálók a manufaktúra-időszak által készen szállított és tekintélyes számú ügyes mechanikai munkást találtak. E munkások egy része különböző szakmájú önálló kézművesekből állott, más része manufaktúrákban egyesült, amelyekben, mint korábban említettük, a munka megosztása különös szigorral uralkodott. A találmányok szaporodásával és az újonnan feltalált gépek iránti kereslet növekedésével mindinkább kifejlődött egyrészt a gépgyártás elkülönülése sokféle önálló ágra, másrészt a munka megosztása a gépépítő manufaktúrák belsejében. Itt tehát a *manufaktúrában* a *nagyipar* közvetlen technikai alapját pillantjuk meg. A manufaktúra termelte azokat a gépeket, amelyekkel a nagyipar, azokon a termelési területeken, amelyeket először megragadott, a kézmű- és manufaktúraszerű üzemet megszüntette. A gépi üzem tehát *természetadta* módon egy *nem hozzámért anyagi alapon* emelkedett fel. Bizonyos fejlődési fokon ezt az először készentalált, majd régi formájában továbbmenően kidolgozott alapot forradalmasítania kellett, és saját termelési módjának megfelelő új bázist kellett teremtenie. Ahogyan az egyes gép törpeméretű marad, amíg csak emberek mozgatják, s ahogyan a géprendszer nem fejlődhetett szabadon, mielőtt a készentalált hajtóerők — az állat, a szél, sőt a víz — helyébe a gőzgép nem lépett, éppúgy a nagyipar is meg volt bénítva egész fejlődésében, ameddig jellegzetes termelési eszköze, maga a gép, személyes erőnek és személyes ügyességnek köszönhette létezését, tehát ameddig az izmoknak attól a fejlettségétől, a pillantásnak attól az élességétől és a kéznek attól a virtuozitásától függött, amellyel a részmunkás a manufaktúrában és a kézműves a manufaktúrán kívül törpeszerszámát kezelte. Nem beszélve a gépeknek e keletkezési mód okozta megdrágulásáról — olyan körülmény ez,

amely *tudatos mottvumként* uralkodik a tőkén —, a már gépileg űzött ipar terjeszkedése és a gépeknek új termelési ágakba való behatolása így továbbra is teljesen egy olyan munkáskategória növekedésétől függött, amelyet foglalatosságának félig művészi természete folytán csak fokozatosan és nem ugrásszerűen lehetett szaporítani. De bizonyos fejlődési fokon a nagyipar *technikailag* is összeütközésbe került kézmű- és manufaktúraszerű alapzatával. A mozgatógépek, az átviteli mechanizmus és a szerszámgépek terjedelmének növekedése, alkatrészeik nagyobb bonyolultsága, sokrétűsége és szigorúbb szabályossága, ami olyan mértékben következett be, ahogy a szerszámgép a kézműszerű modellről, amely a felépítésén eredetileg uralkodik, leszakította magát, és szabad, csak mechanikai feladata által meghatározott alakot öltött[103], az automata-rendszer kialakulása és nehezen megmunkálható anyagoknak, például fa helyett vasnak, mind elkerülhetetlenebb alkalmazása — mindezeknek a természetadta feladatoknak a megoldása mindenütt beleütközött azokba a személyi korlátokba, amelyeket a manufaktúrában kombinált munkásszemélyzet is csak bizonyos fokig, de nem lényegileg tör át. Olyan gépeket, mint amilyen például a modern nyomdai sajtó, a modern gőzszövőszék és a modern kártológép, a manufaktúra nem szolgáltathatott.

A termelési mód forradalmasodása az ipar egyik területén maga után vonja forradalmasodását a másikon. Ez elsősorban olyan iparágakra érvényes, amelyek bár a munka *társadalmi* megosztása folytán elszigeteltek, úgyhogy mindegyikük önálló árut termel, de mégis összefonódnak mint egy összfolyamat szakaszai. Így a gépi fonás gépi szövést tett szükségessé, és a kettő együtt szükségessé tette a mechanikai-kémiai forradalmat a fehérítésben, a nyomásban és a festésben. Így idézte elő, másrészt, a pamutfonás forradalmasodása a gyapotszálnak a magtól való elválasztására szolgáló *gin* feltalálását, s csak ezzel vált lehetővé a pamuttermelés a most szükséges nagy méretben[104]. Az ipar és a mezőgazdaság termelési módjában be-

[103] A mechanikai szövőszék első formájában főként fából, a javított, modernebb változata pedig vasból készült. Hogy kezdetben a termelési eszköz régi formája mennyire uralkodik új formáján, megmutatkozik többek között akkor, ha akár csak a legfelszínesebben is összehasonlítjuk a modern gőzszövőszéket a régivel, a vasöntödék modern fúvószerkezeteit a közönséges fújtató első gyámoltalan mechanikai újjászületésével, és talán minden másnál csattanósabb bizonyíték az a mostani mozdonyok feltalálása előtt konstruált mozdony, amelynek valójában két lába volt, s ezeket váltogatva emelgette, mint a ló. Csak a mechanika további fejlődése és gyakorlati tapasztalatok halmozódása vezet oda, hogy a formát teljesen a mechanikai elv határozza meg, és ezért teljesen megszabadítja annak a szerszámnak hagyományos formájától, amely géppé változik.

[104] A jenki Eli Whitney *cotton ginjén* a legújabb időkig lényegében kevesebbet

következett forradalom azonban szükségessé tette a forradalmat a társadalmi termelési folyamat *általános* feltételeiben, azaz a *közlekedési és szállító eszközökben* is. Mint ahogyan egy olyan társadalom közlekedési és szállító eszközei, amelynek pivot-ja [tengelye] — hogy *Fourier* kifejezésével éljek — a kis földművelés a maga házi mellékiparával, valamint a városi kézművesség volt, már egyáltalán nem elégíthették ki a társadalmi munkamegosztást kibővítő, a munkaeszközöket és a munkásokat koncentráló és gyarmati piacokra dolgozó manufaktúra-időszak termelési szükségleteit, s ezért valóban forradalmasodtak is, ugyanúgy a manufaktúra-időszaktól örökölt közlekedési és szállító eszközök csakhamar elviselhetetlen kerékkötőivé váltak a nagyiparnak, amely a termelést lázas gyorsaságúvá változtatja, tömegméretűvé teszi, tőke- és munkástömegeket dob állandóan az egyik termelési területről a másikra, és új világpiaci kapcsolatokat hoz létre. A közlekedés- és szállításügy ezért — eltekintve az egészen forradalmasodott vitorláshajó-építéstől — a folyami gőzhajók, vasutak, óceánjáró gőzhajók és távírók rendszere révén fokozatosan *hozzáidomult* a nagyipar termelési módjához. A félelmetes vastömegek azonban, melyeket most kovácsolni, hegeszteni, vágni, fúrni és formázni kellett, a maguk részéről olyan óriási gépeket követeltek, amelyeknek megteremtése meghaladta a manufaktúraszerű gépépítés erejét.

A nagyiparnak tehát hatalmába kellett kerítenie jellegzetes termelési eszközét, magát a gépet, *és a gépeket gépekkel kellett termelnie.* Így teremtette csak meg adekvát technikai alapzatát, és állt a saját lábára. A gépi üzem növekedésével a XIX. század első évtizedeiben a *gépi berendezés* fokozatosan valóban *hatalmába kerítette a szerszámgépek gyártását.* De csak a legutóbbi évtizedek folyamán hívta életre a roppant arányú vasútépítkezés és a tengeri gőzhajózás az *elsődleges mozgatók előállításában alkalmazott óriási gépeket.*

A gépek gépekkel való gyártásának leglényegesebb termelési feltétele egy bármely erőpotenciára képes és ugyanakkor mégis teljesen ellenőrizhető mozgatógép volt. Ez már létezett a gőzgépben. De egyúttal az egyes géprészekhez szükséges szigorúan mértani formákat, mint a vonal, sík, kör, henger, kúp és gömb, gépi úton kellett termelni. Ezt a problémát *Henry Maudsley* oldotta meg a XIX. század első évtizedében, a *slide rest* [esztergaszán] feltalálásával, amelyet hamarosan önműködővé tettek, és az esztergapadról, melynek számára

változtattak, mint a XVIII. század bármely más gépén. Csak az utolsó évtizedekben {1867 előtt} tette elavulttá Whitney gépét egy másik amerikai, Emery úr (a New York állambeli Albanyból) egy éppoly egyszerű, mint hatásos tökéletesítéssel.

először készült, módosított formában átvittek más konstrukciós gépekre. Ez a mechanikai berendezés nem valamely különleges szerszámot helyettesít, hanem magát *az emberi kezet*, amely egy meghatározott formát hoz létre azáltal, hogy vágószerszámok stb. élét a munkaanyag, például vas elé tartja, odailleszti és irányítja. Így sikerült az egyes géprészek mértani formáit „olyan könnyedséggel, pontossággal és gyorsasággal előállítani, amilyet semmiféle felhalmozott tapasztalat nem kölcsönözhetett a legügyesebb munkás kezének sem"[105].

Ha mármost szemügyre vesszük a *gépépítésben alkalmazott gépi berendezésnek* azt a részét, amely a tulajdonképpeni *szerszámgépet* alkotja, ismét megjelenik a kézművesszerszám, de óriási terjedelemben. A *fúrógép* operátora például egy roppant fúró, amelyet gőzgép hajt, és amely nélkül viszont nagy gőzgépek és hidraulikus sajtók hengereit nem lehetne előállítani. A mechanikai esztergapad a közönséges, lábbal hajtott esztergapad óriási új kiadása, a gyalugép vasból való ács, s ugyanazokkal a szerszámokkal dolgozza meg a vasat, amelyekkel az ács a fát; az a szerszám, amely a londoni hajóépítő üzemekben a lemezeket vágja, óriási borotva, a nyírógépnek, amely úgy vágja a vasat, mint a szabóolló a posztót, egy szörnyű nagy olló a szerszáma, a gőzkalapács meg közönséges kalapácsfejjel operál, de olyan súlyúval, hogy maga Thor sem tudná meglendíteni[106]. E *Nasmyth* feltalálta gőzkalapácsok egyike például többet nyom 6 tonnánál, és 7 lábnyi függőleges eséssel zuhan egy 36 tonna súlyú üllőre. Játszva zúzza porrá a gránittömböt, és ugyanúgy képes arra is, hogy egymást követő könnyed ütésekkel puhafába szöget verjen[107].

A munkaeszköz, mint gépi berendezés, olyan anyagi létezési módra tesz szert, amely az emberi erőnek természeti erőkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a természettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi. A manufaktúrában a társadalmi munkafolyamat tagozódása *tisztán szubjektív*, rész-

[105] „The Industry of Nations". London 1855. II. rész, 239. old. Ugyanitt ez olvasható: „Bármennyire egyszerűnek és külsőleg jelentéktelennek tűnhet is az esztergapadoknak ez a tartozéka, úgy hisszük, mégsem mondunk túl nagyot, ha megállapítjuk, hogy befolyása a gépek használatának tökéletesítésére és elterjedésére éppoly nagy volt, mint amilyet magának a gőzgépnek Watt-féle tökéletesítései idéztek elő. Bevezetése egyszeriben minden gép tökéletesedését és olcsóbbodását vonta maga után, s találmányokra és tökéletesítésekre ösztönzött."

[106] Az egyik ilyen gép, amelyet Londonban paddle-wheel shaft-ok [lapátkerék-tengelyek] kovácsolására használnak, a „Thor" nevet viseli. Egy 16½ tonna súlyú tengelyt ugyanolyan könnyedséggel kovácsol ki, mint a kovács a patkót.

[107] A famegmunkáló gépek, amelyek kis méretben is alkalmazhatók, többnyire *amerikai* találmányok.

munkások *kombinációja;* a géprendszerben a nagyiparnak egészen *objektív* termelési organizmusa van, amelyet a munkás mint meglevő anyagi termelési feltételt *készen talál.* Az egyszerű kooperációban, sőt még a munka megosztása révén specializált kooperációban is az *elszigetelt* munkásnak a *társadalmasított* munkás által való kiszorítása még mindig többé-kevésbé véletlenként jelenik meg. A gépi berendezés, egyes később megemlítendő kivételekkel, csak a közvetlenül társadalmasított, vagyis *közös* munka kezében funkcionál. A munkafolyamat *kooperatív jellege* most tehát *technikai szükségességgé* lesz, amelyet *maga a munkaeszköz természete* diktál.

2. A gépi berendezés által a terméknek átadott érték

Láttuk, hogy a kooperációból és a munkamegosztásból eredő termelőerők a tőkének semmibe sem kerülnek. Ezek *a társadalmi munka természeti erői.* Azok a természeti erők, amelyeket termelő folyamatokhoz elsajátítanak, például a gőz, a víz stb., ugyancsak nem kerülnek semmibe. De ahogy az embernek tüdő kell a lélegzéshez, ugyanúgy „emberkéz alkotására"* van szüksége ahhoz, hogy természeti erőket termelően fogyasszon el. Vízikerékre van szükség a víz mozgatóerejének, gőzgépre a gőz rugalmasságának kiaknázásához. Ami a természeti erőkre, az áll a tudományra is. Az a törvény, hogy a mágnestű elektromos áram hatókörében elhajlik, vagy hogy a vasban, amely körül elektromos áram kering, mágnesség keletkezik, mihelyt egyszer felfedezték, nem kerül egy fityingbe sem[108]. De e törvényeknek a távírás stb. céljaira való kiaknázásához igen költséges és szerteágazó készülékre van szükség. A gép, mint láttuk, *a szerszámot* nem szorítja ki. Az emberi szervezet törpeszerszámából az ember teremtette mechanizmus szerszámává terebélyesedik és sokasodik. A kézművesszerszám helyett a tőke a munkást most géppel dolgoztatja, amely gép maga irányítja a szerszámait, Ha tehát az első pillantásra világos, hogy a nagyipar roppant természeti erőknek és a természettudománynak a termelési folyamatba való bekebelezése által szükségképpen rendkívüli módon fokozza a munka

* *Schiller:* „Das Lied von der Glocke". — *Szerk.*

[108] A tudomány a tőkésnek egyáltalán „semmibe" nem kerül, de ez a körülmény a legkevésbé sem akadályozza meg abban, hogy ki ne aknázza. Az „idegen" tudományt a tőkébe ugyanúgy bekebelezik, mint az idegen munkát. „Tőkés" elsajátítás és „személyes" elsajátítás azonban — akár tudományról, akár anyagi gazdagságról van szó — teljességgel különböző dolgok. Dr. Ure maga siránkozott azon, hogy a gépeket kiaknázó kedves gyárosai szörnyen járatlanok a mechanikában, és Liebignek van mit elbeszélnie arról, hogy az angol vegyészeti gyárosok hajmeresztően tudatlanok a kémiában.

termelékenységét, korántsem ugyanilyen világos az, hogy e fokozott termelőerőt a másik oldalon nem megnövelt munka-ráfordítás árán szerzi-e meg. Mint az *állandó tőke* minden más alkatrésze, a gép sem teremt értéket, de átadja saját értékét a terméknek, amelynek előállítására szolgál. Amennyiben értéke van, és ezért értéket visz át a termékre, annyiban alkatrésze ez utóbbi értékének. Ahelyett, hogy *olcsóbbítaná*, saját értékének arányában *megdrágítja* a terméket. És kézzelfogható, hogy a gép és a rendszeresen kifejlesztett gépi berendezés, a nagyipar jellegzetes *munkaeszköze*, értékben aránytalanul felduzzad a kézműves és manufaktúra üzem munkaeszközeihez képest.

Mármost mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a *gépi berendezés* a *munkafolyamatba* mindig egészen, és az *értékképzési folyamatba* mindig csak részenként kerül bele. Sohasem tesz hozzá a termékhez több értéket, mint amennyit elhasználódása révén átlagosan elveszít. Nagy különbség van tehát a gép értéke és az általa a termékre periodikusan átvitt értékrész között. Nagy különbség van a gép mint *értékképző* és mint *termékképző* elem között. Mennél nagyobb a periódus, amely alatt ugyanaz a gép ismételten ugyanabban a munkafolyamatban szolgál, annál nagyobb ez a különbség. Mindenesetre láttuk, hogy minden tulajdonképpeni *munkaeszköz* vagy termelési szerszám mindig egészen kerül bele a munkafolyamatba, és mindig csak részletenként, napi átlagkopásának arányában az értékképzési folyamatba. De ez a használás és elhasználás közötti *különbség* sokkal nagyobb a gép, mint a szerszám esetében, mert a gép, amely tartósabb anyagból készült, tovább él, mert alkalmazása, melyet szigorúan tudományos törvények szabályoznak, nagyobb gazdaságosságot tesz lehetővé alkatrészeinek és fogyasztási eszközeinek ráfordításában, és végül, mert termelési mezeje *aránytalanul* nagyobb, mint a szerszámé. Ha mindkettőjükből, a gépből és a szerszámból levonjuk napi átlagköltségüket, vagyis azt az értékalkatrészt, amelyet napi átlagkopásuk és a segédanyagoknak, például olajnak, szénnek stb. elfogyasztása által a termékhez hozzátesznek, akkor *ingyen* hatnak, egészen úgy, mint az emberi munka közreműködése nélkül meglevő természeti erők. Amennyivel nagyobb a gép termelő hatásterjedelme a szerszáménál, annyival nagyobb *ingyenes* szolgálatának terjedelme a szerszámához képest. Csak a nagyiparban tanulja meg az ember, hogy múltbeli, már tárgyiasult munkájának termékét nagyméretben, akár egy természeti erőt, *ingyen* hatni engedje[109].

[109] *Ricardo* a gépeknek ezt a hatását, amelyet egyébként éppoly kevéssé fejtett ki, mint a munkafolyamat és az értékesülési folyamat közötti általános különbséget, néha annyira szem előtt tartja, hogy alkalmilag elfeledkezik arról az

A kooperáció és a manufaktúra vizsgálatánál kitűnt, hogy bizonyos általános termelési feltételek, például épületek stb., összehasonlítva elszigetelt munkások szétforgácsolt termelési feltételeivel, a közös fogyasztás által *gazdaságosabbá lesznek*, ezért a terméket kevésbé drágítják meg. A gépi berendezésnél nemcsak *egy* munkagép testét használja el e gép *sok* szerszáma, hanem egyazon mozgatógépet és az átviteli mechanizmus egy részét *sok munkagép kozosen* használja el.

Ha a különbség a gépi berendezés értéke és a napi termékére átvitt értékrész között adott, a termék ez értékrész okozta megdrágulásának foka elsősorban a *termék terjedelmétol*, mintegy felületétől függ. *Baynes* úr Blackburnből egy 1858-ban közzétett előadásában úgy veli, hogy „minden reális[109a] mechanikai lóerő 450 selfacting mule-orsót hajt az előkészítőgépekkel egyetemben, vagy 200 throstle-orsót, vagy 15 szovőszéket — amely 40 inch cloth-ot [40 hüvelyk széles posztót] állít elő — a lánc felvetésére, az irezésre stb. szolgáló berendezésekkel egyetemben". Az első esetben 450 mule-orsó, a másodikban 200 throstle-orsó, a harmadikban 15 mechanikai szövőszék napi terméke az, amire egy gőz-lóerő napi koltsége és az általa mozgásba hozott gépi berendezés kopása eloszlik, úgyhogy e réven egy uncia fonalra vagy

értékalkatrészről, amelyet a gepek átadnak a terméknek, és teljességgel osszekeveri a gépeket a természeti erőkkel. Így például: „Adam Smith sehol sem becsuli le azokat a szolgálatokat, amelyeket a természeti erők *és* a gépek teljesítenek nekünk, de nagyon helyesen megkulonbozteti azon érték természetét, amelyet ezek az árukhoz hozzátesznek ... mivel munkájukat *ingyenesen* teljesítik, a segítség, amelyet nekunk nyújtanak, semmit sem tesz hozzá a csereértékhez" *(Ricardo:* „Principles etc." 336, 337. old.). Ricardo megjegyzése természetesen helyes *J. B. Say-vel* szemben, aki arról képzeleg, hogy a gépek azt a „szolgálatot" teljesítik, hogy *értéket teremtenek*, amely része a „profitnak".

[109a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Egy „lóerő" percenként 33 000 láb-font erővel egyenlo, vagyis azzal az erővel, amely 33 000 fontot 1 perc alatt 1 (angol) labnyira vagy 1 fontot 33 000 lábnyira emel fel. A fenti lóerőn ez értendő. A kozonséges uzleti nyelvben és hellyel-kozzel e konyv idézeteiben is kulonbséget tesznek ugyanazon gép „névleges" és „kereskedelmi" vagy „indikált" lóerői kozott. A regi vagy névleges loerót kizárólag a dugattyúloketből és a hengerátmerőből számítják, és a gőznyomast meg a dugattyúsebességet egészen figyelmen kívul hagyják. Vagyis ez ténylegesen a kovetkezót jelenti: ennek a gőzgépnek pl. 50 lóereje van, ha ugyanazzal a gyenge gőznyomással és ugyanazzal a csekély dugattyúsebességgel múkodtetik, mint Boulton és Watt idején. Az utóbbi két tényező azonban azóta rendkívul megnőtt. Valamely gép által manapság valóban szolgáltatott mechanikai erő mérésére feltalálták az indikátort, amely jelzi a gőznyomást. A dugattyúsebességet konnyű megállapítani. Ily módon valamely gép „indikált" vagy „kereskedelmi" lóerejének mértéke egy matematikai formula, amely a hengerátmérőt, a dugattyúloket magasságát, a dugattyúsebességet és a gőznyomást egyidejűleg tekintetbe veszi, és ezzel jelzi, hogy a gép a valóságban percenként hányszor 33 000 láb-fontot teljesít. Egy névleges lóerő tehát a valóságban három, négy, sőt öt indikált, vagyis valóságos lóerőt teljesíthet. Ennyit a kulonbözó későbbi idézetek megvilágítására. — *E. F.*}

egy rőf szövetre csak egy parányi értékrész megy át. Ugyanez a helyzet a fenti példában a gőzkalapáccsal. Minthogy napi kopása, szénfogyasztása stb. eloszlik azokra a félelmetes vastömegekre, amelyeket naponta kalapál, minden mázsa vashoz csak csekély értékrész tapad, amely azonban igen nagy volna, ha az óriási szerszámnak kis szögeket kellene bevernie.

Ha a munkagép hatóköre, tehát szerszámainak száma, vagy pedig, ahol erőről van szó, az erő terjedelme adott, a terméktömeg attól a *sebességtől* függ, amellyel a gép működik, tehát például attól a sebességtől, amellyel az orsó forog, vagy pedig azoknak az ütéseknek a számától, amelyeket a kalapács egy perc alatt mér. E hatalmas kalapácsok némelyike 70-et, Ryder különleges kovácsológépe pedig, amely kisebb méretű gőzkalapácsokat alkalmaz orsók kovácsolásához, 700-at üt egy perc alatt.

Ha az az arány, amelyben a gépi berendezés értéket visz át a termékre, adott, akkor ennek az értékrésznek a nagysága a *gépi berendezés saját értéknagyságától* függ[110]. Mennél kevesebb munkát tartalmaz ő maga, annál kevesebb értéket tesz hozzá a termékhez. Mennél kevesebb értéket ad át, annál termelékenyebb, és szolgálata annál inkább megközelíti a természeti erőkét. Márpedig a *gépi berendezésnek gépi berendezés által való termelése* csökkenti értékét, kiterjedéséhez és hatásához viszonyítva.

A kézmű- vagy manufaktúraszerűen termelt áruk árának és ugyanezen áruk mint gépi termékek árának összehasonlító elemzése általában azt az eredményt adja, hogy a gépi terméknél a *munkaeszköz* számlájára írható értékalkatrész *relative nő, abszolúte* azonban *csökken*. Azaz abszolút nagysága csökken, de a termék — például 1 font fonál — összértékéhez viszonyított nagysága növekszik[111].

---

[110] Az olvasó, aki a tőkés képzetek foglya, természetesen hiányolja itt a „*kamatot*", amelyet a gép, tőkeértékével arányosan, a termékhez hozzátesz. Könnyű azonban belátni, hogy a gép, minthogy éppoly kevéssé hoz létre *új értéket*, mint az állandó tőke bármely más alkatrésze, semmi ilyet nem tehet hozzá „*kamat*" néven. Világos továbbá, hogy itt, ahol az *értéktöbblet termeléséről* van szó, nem lehet az értéktöbbletnek egy *részét* a priori előfeltételezni „kamat" néven. A tőkés *számítási mód*, amely prima facie [első pillantásra] izetlennek és az értékképzés törvényeivel ellentmondónak *látszik*, ez írás harmadik könyvében leli meg magyarázatát.

[111] Ez a gép által a termékhez hozzátett értékalkatrész abszolúte és relatíve csökken ott, ahol a gép lovakat, egyáltalában munkaállatokat szorít ki, olyan állatokat, amelyeket csak mint mozgatóerőt, nem mint anyagcseregépeket használnak. Mellesleg megjegyezve, *Descartes* azzal, hogy az állatokat puszta gépekként határozza meg, a manufaktúra-időszak szemével lát, eltérően a középkortól, amelynek számára az állat az ember *segítőtársának* számított, akárcsak később von Haller úr számára a „Restauration der Staatswissenschaften" c. munkájában

Világos, hogy a munka pusztán áthelyezódik, tehat az egy áru termeleséhez szukséges munka teljes osszege nem csokken, illetve a munka termelőereje nem no akkor, ha a gép megtermelése annyi munkába kerul, amennyit alkalmazása megtakarít. Megis, a kulonbség azon munka kozott, amelybe kerul és azon munka kozott, amelyet megtakarít — vagyis termelékenységének foka —, nyilvánvalóan nem függ attól a kulonbségtől, amely saját értéke és az általa helyettesített szerszám erteke kozott van. E kulonbség addig áll fenn, amíg a gep munkakoltsége, és ezert az általa a termekhez hozzátett ertekrész kisebb marad, mint az az ertek, amelyet a munkás a szerszámával tenne hozzá a munkatárgyhoz. A gep termelekenységét tehát az méri, hogy *milyen fokban helyettesít emberi munkaerot.* Baynes ur szerint 450 mule-orsóra es elóberendezesére, amelyeket egy gőzlóerő hajt meg, $2^1/_2$ munkás jut[112], es egy tízórás munkanap alatt minden egyes selfacting mule-orsóval 13 uncia (átlagos finomsagi számu) fonalat fonnak meg, tehát $2^1/_2$ munkás hetenként $365^5/_8$ font fonalat fon meg. Fonállá változása kozben a korulbelul 366 font gyapot (az egyszerűség kedvéert a hulladekot figyelmen kívül hagyjuk) tehát csak 150 munkaórát, vagyis 15 tízórás munkanapot szív fel, míg a rokka eseteben, amikor a kezifono 60 óra alatt szolgáltat 13 uncia fonalat, ugyanez a gyapotmennyiség 2700 tízórás

ujra annak számított. Hogy Descartes, eppugy mint Bacon, a termeles megváltozott alakját es az embernek a természet folotti gyakorlati uralmát a megváltozott gondolkodasi modszer eredményének tekintette, mutatja „Discours de la methode"-ja, amelyben tobbek kozt ez olvashato [VI rész] „Lehetseges (az általa a filozófiába bevezetett módszer révén) eljutnunk az elet számára igen hasznos ismeretekhez, és azon spekulatív filozofia helyett, amelyet az iskolakban tanítanak, találhatunk egy gyakorlatit, amelynek reven, a túz, a víz, a levegó, a csillagok és valamennyi tobbi bennünket korulvevo test erejét és cselekveseit éppoly szabatosan ismerve, mint ahogyan muveseink kulonbozó mesterségeit ismerjuk, ezeket ugyanolyan módon mindazokra a használatokra alkalmazhatnánk, amelyekre megfeleloek, es ily modon magunkat *a természet mestereive es birtokosaiva* tehetnénk", és igy „hozzájárulhatnank *az emberi elet tökeletesítésehez*". *Sir Dudley North* „Discourses upon Trade"-jének (1691) elószavában az olvasható, hogy Descartes modszere, a politikai gazdaságtanra alkalmazva, kezdte azt megszabadítani a pénzről, kereskedelemrol stb szolo regi mesektól és babonás képzetektol Általában azonban a korábbi idők angol kozgazdaszai mégis Baconhoz es Hobbeshoz csatlakoznak, mint filozofusaikhoz, később pedig *Locke* lett κατ' ἐξοχήν [sajátképpen] „a filozófusa" a politikai gazdaságtannak Anglia, Franciaország es Itália számára

[112] Az essení kereskedelmi kamara egyik evi jelentese (1863 oktober) szerint 1862-ben a Krupp-féle acélontode 161 olvaszto-, izzito- és cementálokemencével, 32 gőzgéppel (1800-ban korulbelul ennyi volt a *Manchesterben* alkalmazott gőzgépek teljes száma) és 14 gőzkalapáccsal, amelyek osszesen 1236 loerőt kepviselnek, 49 kovacstuzhellyel, 203 szerszámgeppel es korulbelul 2400 munkassal — 13 milho font ontottacélt termelt Itt meg 2 munkas sem jut 1 loerore

munkanapot, vagyis 27 000 munkaórát szívna fel[113]. Ahol a block-printing, vagyis a kézi kartonnyomás régi módszerét a gépi nyomás kiszorította, egyetlen gép egy férfi vagy fiú segédletével annyi négyszínű kartont nyom egy óra alatt, mint korábban 200 férfi[114]. Mielőtt Eli Whitney 1793-ban feltalálta a cotton gint, egy font gyapotnak a magtól való elválasztása egy átlagmunkanapba került. Találmánya következtében egy néger nő naponta 100 font gyapotot tudott megtisztítani, és a gin hatékonyságát azóta még jelentősen növelték. Egy font gyapotszálat, amelyet korábban 50 centért termeltek, később nagyobb profittal — azaz több meg nem fizetett munka belefoglalásával — 10 centért adtak el. Indiában a szálnak a magtól való elválasztására egy félig gépszerű szerszámot használnak, a churkát, amellyel egy férfi meg egy nő naponta 28 fontot tisztít meg. A dr. Forbes által néhány éve feltalált churkával egy férfi meg egy fiú naponta 250 fontot termel; ott, ahol ökröket, gőzt vagy vizet használnak hajtóerőül, csak néhány fiúra vagy leányra van szükség, mint feedererekre (akik a gépet anyaggal táplálják). Tizenhat ilyen, ökrökkel hajtott gép naponta 750 ember korábbi átlagos napi munkáját végzi el[115].

Mint már említettük, a gőzeke gőzgépe egy óra alatt 3 pennyért, vagyis $^1/_4$ shillingért annyi munkát végez, mint 66 férfi óránként 15 shillingért. Visszatérek erre a példára, hogy eloszlassak egy téves elképzelést. A 15 shilling ugyanis semmiképpen sem a 66 ember által egy óra alatt hozzátett munkának a kifejezése. Ha a többletmunka aránya a szükséges munkához 100% volt, akkor ez a 66 munkás óránként 30 shilling értéket termelt, ámbár csak 33 óra testesül meg a kapott egyenértékben, azaz a 15 shilling munkabérben. Ha tehát feltételezzük, hogy egy gép ugyanannyiba kerül, mint amennyi 150 általa kiszorított munkás évi bére, mondjuk 3000 font sterlingbe, akkor a 3000 font sterling semmiképpen sem a 150 munkás által szolgáltatott és a munkatárgyhoz hozzátett munkának a pénzkifejezése, hanem csak *évi munkájuk azon részének*, amely az ő számukra munkabérben testesül meg. Ezzel szemben a gép 3000 font sterling *pénzértéke* a megtermelése során kifejtett *összes* munkát kifejezi, bármilyen arány-

[113] *Babbage* úgy számítja, hogy Jávában úgyszólván csak a fonómunka 117%-ot tesz hozzá a gyapotértékhez. Ugyanabban az időben (1832) Angliában az az összérték, amelyet gépi berendezés és munka a gyapothoz a finomfonásban hozzátett, körülbelül 33%-a volt a nyersanyag értékének („On the Economy of Machinery". 214. old.).

[114] A gépi nyomás ezenkívül festéket takarít meg.

[115] V. ö. „Paper read by dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts. 17. April 1860".

ban alkot ez a munka munkabért a munkás számára és értéktobbletet a tőkés számára. Ha tehát a gép *ugyanannyiba* kerul, mint az általa helyettesített munkaerő, akkor a benne targyiasult munka mindig sokkal kisebb, mint az általa helyettesített eleven munka[116].

Ha a gépet kizárólag a *termék olcsóbbítására szolgáló eszköznek* tekintjuk, a gépi berendezés használatának *határát* az szabja meg, hogy onmaga megtermelésének kevesebb munkába kell kerulnie, mint amennyi munkát alkalmazása helyettesít. A *tőke* számára azonban ez a határ szűkebb. Minthogy a tőke nem az *alkalmazott munkát* fizeti meg, hanem az alkalmazott munkaerő értékét, ezert számára a gépek használatának határát a *gép értéke és az általa helyettesített munkaerő értéke kozti kulonbség* szabja meg. Minthogy a munkanapnak szukseges munkára és tobbletmunkára való megoszlása különböző országokban, továbbá egyazon országon belül különböző időszakokban, vagy egyazon időszak alatt kulonbozó iparágakban különböző, minthogy tovabbá a munkás valóságos bére hol munkaerejének értéke alá süllyed, hol afolé emelkedik, a *gépi berendezés ára és az általa helyettesítendő munkaerő ára kozti kulonbség* nagyon *változó* lehet, akkor is, ha a *gép megtermeléséhez szukséges munkamennyiség és az általa helyettesített munka osszmennyisége kozti kulonbség ugyanaz* marad[116a]. De csak az első különbseg az, amely az áru termelési koltségét magának a tőkésnek *számára* meghatározza, és ot a konkurrencia kényszertorvényei révén befolyásolja. Ezert van az, hogy ma Angliában feltalálnak olyan gépeket, amelyeket csak Észak-Amerikában alkalmaznak, mint ahogyan Németország a XVI. és XVII. században feltalált olyan gépeket, amelyeket csak Hollandia alkalmazott, és ahogyan a XVIII. század egynémely francia találmányát csak Angliában aknázták ki. Maga a gép a régebbtől fogva fejlett országokban egyes uzletágakra való alkalmazása réven más ágakban olyan munkafelesleget *(redundancy of labour,* mondja Ricardo) termel, hogy a munkabérnek a munkaerő értéke alá sullyedese ez orszagokban a gépi berendezés használatát *megakadályozza,* és a tőke szempontjából, amelynek nyeresége amúgy sem az *alkalmazott,* hanem a *megfizetett* munka csokkenéséből ered, feleslegessé, gyakran lehetetlenné teszi. Az angol *gyapjúipar* egyes ágaiban az utóbbi evek folyamán a gyermekmunka jelentekenyen csokkent, hellyel-kozzel csaknem kiszorult. Miért? A gyári torvény két gyermekcsoport alkalmazását tette szukségessé, melyek kozul

[116] „Ezek a néma szereplok (a gepek) mindig sokkal kevesebb munka termekei, mint az, amit kiszorítanak, meg akkor is, ha ugyanolyan penzertékúek" *(Ricardo:* „Principles etc." 40. old.)

[116a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Egy kommunista társadalomban ezért a gépi berendezésnek egészen más mozgási tere lenne, mint a polgári társadalomban

az egyik 6, a másik 4 órát, vagy mindegyik csak 5 órát dolgozik. A szülők azonban a half-timereket (félidejűeket) nem akarták olcsóbban eladni, mint korábban a full-timereket (teljesidejűeket). *Ezért* a half-timereket gépekkel helyettesítették[117]. A nők és gyermekek (10 éven aluliak) bányamunkájának eltiltása előtt a tőke azt a módszert, hogy meztelen asszonyokat és leányokat, gyakran férfiakkal egyesítve, használjon fel szén- és más bányákban, annyira összhangban levőnek találta a maga erkölcskódexével, kiváltképpen pedig főkönyvével, hogy csak az eltiltás után folyamodott a gépekhez. A jenkik gépeket találtak fel a kőtöréshez. Az angolok ezeket nem alkalmazzák, mert a „nyomorultnak" *(„wretch"*, ez az angol politikai gazdaságtan műszava a mezőgazdasági munkásra), aki ezt a munkát végzi, munkája oly csekély részét fizetik meg, hogy a gépi berendezés a termelést a tőkés számára *megdrágítaná*[118]. Angliában még mindig előfordul, hogy lovak helyett *nőket* alkalmaznak a csatornákon közlekedő bárkák vontatására stb.[119], mert a lovak és a gépek megtermeléséhez szükséges munka matematikailag adott mennyiség, a többletnépesség asszonyainak fenntartásához szükséges munka ellenben minden számvetésnek alatta áll. Emberi erőt ezért sehol sem pocsékolnak szégyentelenebbül semmiségek miatt, mint éppen Angliában, a gépek országában.

3. A gépi üzem legközvetlenebb hatásai a munkásra

A nagyipar kiindulópontja, mint megmutattuk, a munkaeszköz forradalma, a forradalmasított munkaeszköz pedig legkifejlettebb alakját a gyár tagozott géprendszerében nyeri el. Mielőtt megnéznők, hogy ebbe az objektív organizmusba hogyan kebeleznek be emberanyagot, vegyük szemügyre e forradalom egyes általános visszahatásait magára a munkásra.

---

[117] „A munkáltatók szükségtelenül nem tartanának meg két csoport tizenhárom éven aluli gyermeket ... Valóban, a gyárosok egy osztálya, a gyapjúfonálfonók, manapság ritkán alkalmaznak tizenhárom éven aluli gyermekeket, azaz félidejűeket. Különféle fajtájú tökéletesített és új gépeket vezettek be, amelyek a gyermekek (azaz a 13 éven aluliak) alkalmazását teljesen feleslegessé tették; pl. a gyermekek e létszámcsökkentésének illusztrálására meg akarok említeni egy folyamatot, amelyben azáltal, hogy a meglevő gépekhez egy etetőgépnek nevezett készüléket csatoltak, egy fiatal személy (13 éven felüli) elvégezheti, az egyes gépek sajátosságának megfelelően, hat vagy négy félidejűnek a munkáját ... a félidős rendszer «ösztönzött» az etetőgép feltalálására" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858").

[118] „A gépi berendezés ... gyakran nem alkalmazható, amíg a *munka (a munkabért* érti rajta) nem emelkedik" *(Ricardo:* „Principles etc." 479. old.).

[119] Lásd „Report of the Social Science Congress at Edinburgh, Oct. 1863".

a) Pótlólagos munkaerők elsajátítása a tőke által. Női és gyermekmunka

A gépi berendezés, amennyiben izomerőt tesz nélkülözhetővé, *eszközzé* lesz olyan *munkások* alkalmazására, akiknek *nincs izomerejük*, vagy testi fejlettségre nézve éretlenek, de akiknek tagjai hajlékonyabbak. A *női és gyermekmunka* volt tehát az első szava a gépek *tőkés* alkalmazásának! Ez a munkának és munkásoknak a pótlására szolgáló hatalmas eszköz ezzel rögtön *a bérmunkás-létszám gyarapításának* eszközévé változott azáltal, hogy a munkáscsalád valamennyi tagját korra és nemre való tekintet nélkül a tőke közvetlen fennhatósága alá hajtotta. A tőkés számára végzett kényszermunka bitorolta a helyét nemcsak a gyermekek játékának, hanem az otthon, a szokások megszabta erkölcsi korláton belül, a család *számára* végzett szabad munkának is[120].

A *munkaerő értékét* nem pusztán az egyéni felnőtt munkás fenntartásához szükséges munkaidő határozta meg, hanem a munkáscsalád fenntartásához szükséges munkaidő is. Minthogy a gépi berendezés a munkáscsalád valamennyi tagját a munkapiacra dobja, a férfi munkaerejének értékét elosztja egész családjára. Ezért *elértékteleníti* a férfi munkaerejét. A például négy munkaerőre felparcellázott család megvásárlása talán többe kerül, mint korábban a családfő munkaerejének megvásárlása, de ennek ellenében egy munkanap helyébe négy lép, és áruk olyan arányban csökken, amilyenben a négynek többletmunkája meghaladja az egy többletmunkáját. Most már négynek kell nemcsak munkát, hanem többletmunkát is szolgáltatnia a tőke számára, hogy *egy* család megéljen. Így a gépi berendezés a *kizsákmányolás emberanyagával*, a tőke legsajátabb kiaknázási mezejével[121] egyszersmind a *kizsákmányolás fokát* is eleve kibővíti.

[120] *Dr. Edward Smithi* az amerikai polgárháborút kísérő gyapotválság idején az angol kormány Lancashire-be, Cheshire-be stb. küldte, hogy a pamutmunkások egészségi állapotáról jelentést tegyen. Többek között ezt jelenti: Egészségi szempontból a válságnak, nem beszélve arról, hogy száműzte a munkásokat a gyári légkörből, sokféle más előnye is van. A munkásasszonyoknak most megvan a szükséges szabadidejük arra, hogy gyermekeiknek mellüket nyújtsák, ahelyett, hogy Godfrey cordialjával (egy ópiumkészítménnyel) mérgezzék őket. Van idejük arra, hogy megtanuljanak *főzni*. Szerencsétlenségükre ez a főzőművészet olyan pillanatra esett, amikor nem volt mit enniök. Látjuk azonban, hogy a maga önértékesítése céljából hogyan bitorolta a tőke a fogyasztáshoz szükséges családi munkát. Ugyanígy felhasználták a válságot arra, hogy a munkások lányait külön iskolákban *varrni* tanítsák. Egy amerikai forradalomra és egy világválságra van szükség, hogy a munkáslányok, akik az egész világ számára fonnak, *varrni* tanuljanak!

[121] „A munkások száma nagyon megnövekedett azáltal, hogy a férfi munkát mindinkább nőivel, és mindenekfelett a felnőtt munkát gyermekmunkával helyet-

Éppen így alapjaiban forradalmasítja a gepi berendezés a tőkeviszony formai kozvetiteset, a munkas es tokes kozotti *szerzodest*. Az árucsere alapjan az elso elofeltetel az *volt*, hogy tokes es munkás *mint szabad szemelyek*, mint fuggetlen árutulajdonosok lepjenek szembe egymassal: az egyik mint penz es termelesi eszkozok tulajdonosa, a masik mint munkaero tulajdonosa. De most a toke nemteljesjogu vagy felig nem-teljesjogu szemelyeket vasárol. Korabban a munkas a saját munkaerejet adta el, amellyel mint formailag szabad személy rendelkezett. Most asszonyat es gyermeket adja el *Rabszolgakereskedo* lesz[122]. A gyermekmunka irantı kereslet gyakran formajaban is egyezik a neger rabszolgak irantı kereslettel, mint ahogy azt amerikai ujsághirdetésekben szoktuk volt olvasni. „Figyelmemet — mondja peldául egy angol gyarfelugyelo — rairanyitottak egy hirdetesre, amely keruletem egyik legjelentosebb ipari varosanak helyi lapjában jelent meg, s amelynek a masolata a kovetkezo. *Keresunk 12—20 fiút, akik legalabb 13 evesnek elfogadhatok.* Ber 4 shilling hetenkent. Érdek-

---

tesítették Három 13 eves leany, akik heti 6—8 shilling bert kapnak, kiszorított egy meglett férfit, akinek bére 18—45 shilling kozott valtakozott" *(Th de Quincey* „The Logic of Political Economy' London 1844 Jegyzet a 147 oldalhoz) Mint hogy a család bizonyos funkcioit, peldául a gyermekek gondozasát es szoptatását stb. nem lehet egészen elnyomni, a toke altal konfiskált családanyáknak tobbékevésbé helyettest kell szegodtetniok Azokat a munkakat, amelyekre a családi fogyasztásnak szuksége van, peldául varrás, foltozás stb , kesz áruk vásárlásával kell helyettesiteni A csokkent házimunka-ráfordításnak tehát megszaporodott pénz-ráfordítás felel meg A munkáscsalád termelési koltségei tehát novekednek, es kiegyenlitik a tobbletbevételt Ehhez jarul, hogy lehetetlenné lesz a *gazdaságossag* és a *célszerüseg* a letfenntartási eszkozok elhasznalásában es elkeszíteseben Ezekról a hivatalos politikai gazdaságtan által eltitkolt tenyekrol bóseges anyag található a gyárfelugyelók, a „Children's Employment Commission" jelentéseiben és foleg a „Reports on Public Health"-ben is

[122] Szemben azzal a nagy horderejú tennyel, hogy az angol gyarakban a felnótt férfimunkások kicsikarták a tokétól a noi es gyermekmunka korlatozását, a „Children s Employment Commission" legutóbbi jelenteseiben meg mindig igazán felháborító tenyek találhatok arra vonatkozoan, hogy a munkásszulők rabszolgakereskedokhoz hasonloan kufárkodnak a gyermekekkel A tokes farizeus azonban, amint ugyanezekból a „Report"-okbol latható, *megbelyegzi* ezt az altala teremtett, állandová tett és kiaknázott állatiasságot, amelyet kulonben *„a munka szabadságának"* keresztel „Gyermekmunkat hivtak segitsegul . meg arra is, hogy a saját maguk mindennapi kenyerét megszerezzek Ezeket a gyermekeket fizikailag és erkolcsileg szennyes helyzetbe tasztitották, anélkül, hogy erejük lett volna ilyen aranytalan erofeszítes elviseléséhez, anelkul, hogy megtanították volna őket jovendo életuk irányítására A zsidó tortenetíró Jeruzsálem Titus által történt lerombolásarol megjegyezte, nem csoda, hogy a várost ilyen hallatlan pusztítással dulták fel, amikor egy embertelen anya saját magzatát áldozta fel, hogy fékezhetetlen, gyotro ehsegét csillapitsa" („Public Economy Concentrated' Carlisle 1833. 66 old)

lődni lehet stb."[123] A „legalább 13 évesnek elfogadhatók" kitétel arra vonatkozik, hogy a Factory Act szerint a *13 éven aluli gyermekeknek* csak 6 órát szabad dolgozniok. Hivatalosan kinevezett orvosnak (certifying surgeon) kell korukat igazolnia. A gyáros tehát olyan fiúkat kíván, akik úgy *néznek ki*, mintha már tizenhárom évesek lennének. A gyárosok által foglalkoztatott 13 éven aluli gyermekek számának néha ugrásszerű csökkenése, ami az utolsó 20 év angol statisztikájában oly meglepő, maguknak a gyárfelügyelőknek a vallomása szerint nagyrészt certifying surgeonok műve volt, akik a gyermekkor határát a tőkések kizsákmányolókedvének és a szülők kufárszükségletének megfelelően lejjebb tolták. London hírhedt kerületében, a Bethnal Greenben minden hétfőn és kedden reggel nyílt vásárt tartanak, amelyen mindkét nembeli gyermekek kilencéves kortól önmagukat adják bérbe a londoni selyem-manufaktúráknak. „A szokásos feltételek: 1 shilling 8 penny (ami a szülőké) egy hétre, és 2 penny nekem magamnak, meg tea." A szerződések csak egy hétre érvényesek. E vásáron a jelenetek és a nyelv igazán felháborítóak[124]. Még mindig előfordul Angliában, hogy nők „fiúkat vesznek a workhouse-ból [dologházból], s heti 2 shilling 6 pennyért bérbeadják őket bármely tetszőleges vevőnek"[125]. A törvényhozás ellenére Nagy-Britanniában még mindig legkevesebb 2000 fiút adnak el saját szüleik eleven kéményseprő-gépnek (holott léteznek gépek a helyettesítésükre)[126]. A gépek olyannyira forradalmasították a munkaerő vevője és eladója közötti *jogviszonyt*, hogy az egész ügylet még *a látszatát* is elveszíti a szabad személyek közötti *szerződésnek*. Ez szolgáltatta később az angol parlamentnek a jogi *mentőokot* a gyárügybe való állami beavatkozásra. Valahányszor a gyári törvény eddig meg nem támadott iparágakban 6 órára korlátozza a gyermekmunkát, mindig újra felhangzik a gyárosok siránkozása: most a szülők egy része elvonja a gyermekeket a megrendszabályozott iparból, hogy olyanokba adja el őket, ahol még „*a munka szabadsága*" uralkodik, azaz ahol 13 éven aluli gyermekeket *kényszerítenek* arra, hogy úgy dolgozzanak, mint a felnőttek, tehát ahol drágábban is lehet rajtuk túladni. Minthogy azonban a tőke természettől fogva *leveller*, azaz a munka kizsákmányolási feltételeinek *egyenlőségét* minden termelési területen mint a maga vele született emberi

[123] *A. Redgrave* a „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858"-ban, 40, 41. old.

[124] „Children's Employment Commission, V. Report. London 1866". 81. old. 31. sz. {A 4. kiadáshoz. — Bethnal Green selyemipara ma már csaknem teljesen megsemmisült. — *E. F.*}

[125] „Child. Empl. Comm., III. Report. London 1864". 53. old. 15. sz.

[126] Ugyanott, „V. Report", XXIII. old. 137. sz.

jogát követeli, a gyermekmunka törvényes korlátozása az egyik iparágban oka lesz korlátozásának a másikban.

Már korábban utaltunk azoknak a gyermekeknek és fiatal személyeknek, valamint munkásasszonyoknak a *fizikai romlására*, akiket a gépi berendezés először közvetlenül, a maga alapján kisarjadó gyárakban, és aztán közvetve, *valamennyi többi iparágban*, a tőke kizsákmányolásának vet alá. Itt ezért csak egy pontnál időzünk, *a munkások gyermekeinek az első életévekben tapasztalható iszonyú halandóságánál*. Angliában 16 olyan anyakönyvi kerület van, ahol, évi átlagban, 100 000 egy éven aluli élő gyermekre csak 9000 haláleset jut (az egyik kerületben csak 7047), 24 kerületben 10 000-nél több, de 11 000-nél kevesebb, 39 kerületben 11 000-nél több, de 12 000-nél kevesebb, 48 kerületben 12 000-nél több, de 13 000-nél kevesebb, 22 kerületben a halálesetek száma meghaladja a 20 000-et, 25 kerületben a 21 000-et, 17-ben a 22 000-et, 11-ben a 23 000-et, Hoo-ban, Wolverhamptonban, Ashton-under-Lyne-ban és Prestonban a 24 000-et, Nottinghamben, Stockportban és Bradfordban a 25 000-et, Wisbeachben 26 000 és Manchesterben 26 125[127]. Mint egy 1861-ben megtartott hivatalos orvosi vizsgálat bebizonyította, a magas halálozási arányszámok oka, figyelmen kívül hagyva a helyi körülményeket, kiváltképpen *az anyák házonkívüli foglalkoztatásában*, a gyermekek ebből fakadó elhanyagolásában és a velük való rossz bánásmódban, többek között meg nem felelő táplálékban vagy táplálékhiányban, ópiumkészítményekkel való etetésben stb. keresendő, ehhez járul az anyák természetellenes elidegenedése gyermekeiktől, s ennek következtében ez utóbbiak szándékos agyonéheztetése és megmérgezése[128]. Olyan mezőgazdasági kerületekben viszont, „ahol az asszonyok foglalkoztatása minimális, a halandósági arányszám a legalacsonyabb"[129]. Az 1861. évi vizsgálóbizottság mégis arra a váratlan eredményre jutott, hogy az Északi-tengernél elterülő egyes tisztán mezőgazdasági kerületekben az egy éven aluli gyermekek halálozási arányszáma csaknem eléri a leghírhedtebb gyári kerületekét. Ezért *dr. Julian Huntert* megbízták, hogy e jelenségnek a helyszínen a végére járjon. Jelentését a „VI. Report on Public Health"-be vették fel[130]. Eddig azt

[127] „Sixth Report on Public Health. London 1864". 34. old.

[128] „Ez (az 1861. évi vizsgálat) ... megmutatta ezenfelül, hogy miközben a gyermekek, a leírt körülmények között, elpusztulnak az elhanyagolás és a rossz bánásmód következtében, amely az anyák elfoglaltságából fakad, ugyanakkor az anyák fájdalmas mértékben természetellenesekké válnak szülötteikkel szemben, s rendszerint nem sokat bánkódnak halálukon, sőt néha ... közvetlen rendszabályokat foganatosítanak, hogy azt biztosítsák" (ugyanott).

[129] „Sixth Report on Public Health". 454. old.

[130] „Sixth Report on Public Health. London 1864". 454—463. old. „Report by

gyanították, hogy malária és más, alacsony fekvésű és mocsaras tájakra jellemző betegségek tizedelték meg a gyermekeket. A vizsgálat ennek éppen az ellenkezőjét eredményezte, nevezetesen azt, „hogy a csecsemők rendkívüli halálozási arányszámát *ugyanaz az ok* hozta létre, amely a maláriát előzte, tudniillik a talajnak téli mocsárból és nyári sovány legelőből termékeny gabonafölddé való átváltoztatása"[131]. Az a 70 gyakorló orvos, akiket dr. Hunter ezekben a kerületekben kihallgatott, „bámulatosan egyetértett" e pontban. A talajművelés forradalmával ugyanis bevezették *az ipari rendszert*. „Férjes asszonyokat, akik *bandákban* lányokkal és fiúkkal dolgoznak együtt, egy férfi, akit «*bandagazdának*» hívnak, és aki az egész bandát szegődteti, meghatározott összegért a bérlő rendelkezésére bocsát. Ezek a bandák gyakran sok mérföldre vándorolnak falujuktól, reggel és este az országutakon találkozunk velük, a nők rövid alsószoknyába, ennek megfelelő szoknyába, csizmába, néha pedig nadrágba öltözötten, külsőre erőteljesek és egészségesek, de megrontotta őket a szokásukká lett ledérség, és mitsem törődnek azokkal a vészterhes következményekkel, amelyeket e mozgalmas és független életmód iránti előszeretetük szülötteikre zúdít, akik otthon elsatnyulnak"[132]. A gyári kerületek minden jelensége újratermelődik itt, s a burkolt gyermekgyilkosság, a gyermekeknek ópiumkészítményekkel való kezelése még nagyobb méreteket ölt[133]. „Mélységes irtózásomra — mondja *dr. Simon*, az angol *Privy Council* orvostisztviselője és a „*Public Health*"-ről szóló jelentések rédacteur en chefje [főszerkesztője] —, amellyel a felnőtt nők *mindennemű* átfogó *ipari* foglalkoztatását szemlélem, szolgáljon mentségül az, hogy ismerem az általa létrehozott bajokat"[134]. „Valóban — kiált fel *R. Baker* gyárfelügyelő egy hivatalos jelentésben — szerencse lesz Anglia ipari kerületei számára, ha minden férjes asszonynak, akinek családja van, *megtiltják*, hogy bármilyen gyárban dolgozzék"[135].

---

dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England".

[131] Ugyanott, 35. és 455, 456. old.

[132] „Sixth Report on Public Health. London 1864". 456. old.

[133] Mint az angol gyári kerületekben, úgyanúgy a *mezőgazdasági kerületekben* is napról napra terjed az *ópiumfogyasztás* a felnőtt munkások és munkásnők között. „Az ópiumkészítmények eladásának előmozdítása ... egyes vállalkozó nagykereskedők nagy célja. E készítményeket a gyógyszerészek a *legkelendőbb cikknek* tekintik" (ugyanott, 459. old.). Csecsemők, akik ópiumkészítményeket kaptak, „apró öregemberekké töpörödtek vagy kis majmokká zsugorodtak" (ugyanott, 460. old.): Látjuk, India és Kína hogyan áll bosszút Anglián.

[134] „Sixth Report on Public Health. London 1864". 37. old.

[135] „Reports of Insp. of Fact. for 31st. Oct. 1862". 59. old. Ez a gyárfelügyelő korábban orvos volt.

A női és gyermekmunka tőkés kizsákmányolásából fakadó *erkölcsi elnyomorodást F. Engels* a „Lage der arbeitenden Klasse in England"-ban, valamint más írók olyan kimerítően ecsetelték, hogy én itt csak megemlítem. Az az *értelmi elsorvadás* pedig, amelyet éretlen embereknek puszta értéktöbblet-gyártó gépekké való átváltoztatása mesterségesen létrehoz — és amelyet nagyon meg kell különböztetni attól a természetadta tudatlanságtól, amely a szellemet parlagon heverteti, de magát a *fejlődőképességét, természetes termékenységét* nem rontja meg —, végül még az angol parlamentet is rákényszerítette, hogy az elemi oktatást a gyári törvény alá vetett minden iparban a 14 éven aluli gyermekek „produktív" elhasználásának *törvényes feltételévé* tegye. A tőkés termelés szellemét napnál világosabban mutatta a gyári törvények úgynevezett *nevelési záradékainak* hányaveti megszerkesztése, az adminisztratív gépezet hiánya, ami által ez a kötelező oktatás nagyrészt megint csak illuzórikussá lesz, a gyárosoknak még *ezzel* az oktatási törvénnyel szemben is kifejtett oppozíciója, és a kijátszására irányuló számos gyakorlati fogása és furfangja. „Csakis a törvényhozást kell hibáztatni, amiért egy csalóka törvényt (delusive law) bocsátott ki, amely miközben azt színleli, hogy a gyermekek neveléséről gondoskodik, egyetlenegy rendelkezést sem tartalmaz, amellyel ez az állítólagos cél biztosítható volna. Semmit sem rendel el azonkívül, hogy a gyermekeket naponta bizonyos óraszámra (3 órára) egy iskolának nevezett hely négy fala közé kell bezárni, és hogy a gyermek alkalmazójának erről hetenként egy bizonyítványt kell kapnia egy személytől, aki mint iskolatanító vagy iskolatanítónő írja alá a nevét"[136]. Az 1844-es módosított gyári törvény kibocsátása előtt nem voltak ritkák az olyan iskolalátogatási bizonyítványok, amelyeket az iskolamester vagy iskolamesternő kereszttel írt alá, mert maga sem tudott írni. „Amikor egy ilyen bizonyítványokat kiállító iskolát meglátogattam, annyira megdöbbentett az iskolamester tudatlansága, hogy így szóltam hozzá: «Kérem, Uram, tud ön olvasni?» Felelete ez volt: «Ehe, valamicskét (summat)». A maga igazolására hozzáfűzte: «Mindenesetre fölötte állok tanítványaimnak»." Az 1844-es törvény előkészítése folyamán a gyárfelügyelők leleplezték, hogy milyen gyalázatos állapotok uralkodnak az iskolának nevezett helyeken, melyeknek bizonyítványait a törvény szempontjából teljes érvényűnek kellett elfogadniok. Minden, amit elértek, az volt, hogy 1844-től „az iskolai bizonyítványban a jegyeket az iskolamesternek saját kezeírásával kell kitöltenie, és éppígy vezeték- és keresztnevét is neki magának kell

[136] *Leonard Horner* a „Reports of Insp. of Fact. for 30th June 1857"-ben 17. old.

aláírnia"[137]. *Sir John Kincaid* skóciai gyárfelügyelő hasonló hivatalos tapasztalatokról számol be: „Az első iskolát, amelyet meglátogattunk, bizonyos Mrs. Ann Killin vezette. Felszólításomra, hogy betűzze a nevét, tüstént bakot lőtt, mert C betűvel kezdte, de azonnal kijavítva magát azt mondta, hogy neve K-val kezdődik. Amikor azonban megnéztem aláírását a bizonyítvány-könyvecskékben, észrevettem, hogy nevét különbözőképpen írja, emellett kézírása sem hagyott kétséget tanításra való alkalmatlansága felől. Maga is elismerte, hogy a névsort nem tudja vezetni ... Egy másik iskolában azt láttam, hogy a tanterem 15 láb hosszú és 10 láb széles, és ebben a helyiségben 75 gyermeket számoltam össze, akik valami érthetetlen szöveget hadartak"[138]. „De nemcsak ezekben a siralmas lyukakban történik az, hogy a gyermekek bizonyítványt ugyan kapnak, oktatást azonban nem, mivel sok iskolában az egyébként alkalmas tanító fáradozásai csaknem teljesen meghiúsulnak a gyermekek — akik között háromévestől felfelé mindenféle korúak vannak — észbontó összevisszaságán. A tanító megélhetése, amely a legjobb esetben is csak nyomorúságos, teljesen attól függ, hogy hány gyermeket tud bezsúfolni egy szobába, mert aszerint kapja a pennyket. Ehhez járul a gyér iskolabútorzat, a könyvek és más tanszerek hiánya, s a fülledt és undorító levegőnek magukra a szegény gyermekekre gyakorolt leverő hatása. Sok ilyen iskolában voltam, s egész sor gyermeket láttam, akik semmit a világon nem csináltak; ezt mint iskolalátogatást nyugtázzák, s az ilyen gyermekek a hivatalos statisztikában iskolázottakként (educated) szerepelnek"[139]. Skóciában a gyárosok arra törekednek, hogy az iskolalátogatásra kötelezett gyerekeket lehetőleg mellőzzék. „Ez elegendő bizonyíték arra, hogy *mennyire nem kedvelik a gyárosok a nevelési záradékokat*"[140]. Groteszk és förtelmes módon jelenik ez meg a *karton- stb. nyomóüzemekben*, amelyeket külön gyári törvény szabályoz. A törvény rendelkezései szerint „minden gyermeknek, mielőtt egy ilyen nyomóüzemben foglalkoztatnák, a foglalkoztatása első napját közvetlenül megelőző 6 hónap alatt legalább 30 napon és nem kevesebb, mint 150 órán át iskolát kell látogatnia. A nyomóüzemben való foglalkoztatásának tartama alatt minden második 6 hónapban ugyancsak egy 30 napos és 150 órás perióduson át iskolát kell látogatnia ... Az iskolalátogatásnak reggel 8 óra és délután 6 óra között kell megtörténnie. Ugyanazon a napon

[137] *Leonard Horner* a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855"-ben, 18, 19. old.

[138] *Sir John Kincaid* a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858"-ban, 31, 32. old.

[139] *Leonard Horner* a „Reports etc. for 31st Oct. 1857"-ben, 17, 18. old.

[140] *Sir J. Kincaid* a „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856"-ban, 66. old.

$2^1/_2$ óránál rövidebb vagy 5 óránál hosszabb látogatás nem számítható be a 150 órába. Szokásos körülmények között a gyermekek délelőtt és délután mennek iskolába, 30 napon át, napi 5 óra hosszat, és a 30 nap leteltével, amikor a statútumnak megfelelő összesen 150 órát elérték, amikor, saját nyelvükön szólva, könyvüket elintézték, visszatérnek a nyomodába, ahol ismét 6 hónapig maradnak, míg esedékessé nem lesz az iskolalátogatásnak egy másik törlesztési ideje, és akkor megint az iskolában maradnak, míg a könyvet megint el nem intézik . . . Nagyon sok fiú, aki az iskolát az előírásos 150 órán át látogatta, amikor a nyomodában való 6 hónapos tartózkodás után visszatér, ugyanott tart, ahol kezdte . . . Természetesen megint elfelejtettek mindent, amit a korábbi iskolalátogatás során tanultak. Más kartonnyomóüzemekben az iskolalátogatást teljesen a gyár üzleti szükségleteitől teszik függővé. A megkövetelt óraszámot minden hathónapos periódus alatt alkalmanként 3—5 órás részletekben róják le, amelyek esetleg 6 hónapra vannak szétszórva. Például a gyermek egy napon reggel 8 órától 11 óráig, egy másik napon délután 1-től 4 óráig van iskolában, majd miután megint jó pár napra kimaradt, hirtelen újra jön délután 3-tól 6-ig: azután talán 3 vagy 4 napon át egymás után vagy egy hétig megjelenik, azután 3 hétre vagy egy egész hónapra eltűnik megint, s egyes kieső napokon, egyes lyukas órákra tér vissza, amikor alkalmazóinak véletlenül nincs rá szükségük; a gyereket így úgyszólván ide-oda lökdösik (buffeted) az iskolából a gyárba, a gyárból az iskolába, amíg le nem rója a 150 órát"[141]. Azáltal, hogy a kombinált munkaszemélyzethez túlnyomó számú gyermeket és nőt tesz hozzá, a gépi berendezés végül is megtöri azt az ellenállást, amelyet a manufaktúrában a férfimunkás a tőke zsarnokságával még szembeszegezett[142].

[141] *A. Redgrave* a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857"-ben, 41, 42. old. Azokban az angol iparágakban, ahol a tulajdonképpeni gyári törvény (nem a szövegben legutolsóan említett Printworks' Act) hosszabb ideje érvényben van, a nevelési záradékokkal szemben támasztott akadályokat a *legutóbbi* években némileg legyűrték. A gyári törvénynek alá nem vetett iparokban még erősen uralkodnak *J. Geddes* üveggyáros nézetei, aki White vizsgálóbiztost így oktatja ki: „Amennyire én látom, a nagyobb mértékű nevelés, amelyet a munkásosztály egy része az utóbbi években élvezett, káros. Veszélyes, mert túl függetlenné teszi őket" („Children's Empl. Commission. IV. Report. London 1865". 253. old.).

[142] „E. úr, egy gyáros, értésemre adta, hogy kizárólag nőket foglalkoztat mechanikai szövőszékein; előnyben részesíti a *férjes* nőket, különösen az olyanokat, akiknek otthon családjuk van, amely függ tőlük megélhetésében; ezek a nők sokkal figyelmesebbek és tanulékonyabbak, mint a hajadonok, és rákényszerülnek erőik végsőkig való megfeszítésére, hogy a szükséges létfenntartási eszközöket megszerezzék. Az erények, a női jellem sajátságos erényei így kárukra fordulnak — s minden, ami természetükben erkölcsös és gyöngéd, rabszolgaságuk és szenvedésük eszközévé lesz" („Ten Hour's Factory Bill, The Speech of Lord Ashley, 15th March". London 1844. 20. old.).

b) A munkanap meghosszabbítása

A gépi berendezés, amely a legerőteljesebb eszköz a munka termelékenységének fokozására, vagyis a valamely áru termeléséhez szükséges *munkaidő megrövidítésére, a tőke hordozójaként* — először azokban az iparokban, amelyeket közvetlenül megragadott — a legerőteljesebb eszközzé lesz a *munkanap* minden természetes korláton túlmenő *meghosszabbítására*. Egyrészt *új feltételeket* teremt, amelyek *a tőkét képessé teszik* arra, hogy ennek az állandó tendenciájának gyeplőjét szabadjára engedje, másrészt *új motívumokat* hoz létre idegen munkára való farkasétvágyának felcsigázására.

Először is, a gépi berendezésben a *munkaeszköz* mozgása és munkálkodása a *munkással* szemben önállósul. A munkaeszköz önmagában ipari perpetuum mobilévé [örökmozgóvá] lesz, amely szakadatlanul tovább termelne, ha nem ütköznék emberi segédeinek bizonyos természeti korlátaiba: testi gyengeségükbe és önakaratukba. Ezért *mint tőkében* — márpedig mint ilyen, az automata a tőkésben tudattal és akarattal rendelkezik — az a törekvés él benne, hogy az ellenszegülő, de rugalmas emberi természeti korlátot a minimális ellenállásra szorítsa össze[143]. Ezt az ellenállást amúgy is csökkenti a gépen való munka látszólagos könnyűsége, s az alkalmazkodóbb és hajlíthatóbb női és gyermek-elem[144].

A gépi berendezés termelékenysége, mint láttuk, fordított arányban áll az általa a készítményre átvitt értékalkatrésszel. Mennél

---

[143] „A költséges gépi berendezés általános bevezetése óta az emberi természetet messze átlagos erején felül kényszerítették munkára" *(Robert Owen:* „Observations on the effects of the manufacturing system". 2. kiad. London 1817. [16. old.]).

[144] Az angolok, akik valamely dolog első tapasztalati megjelenési formáját szívesen tekintik az illető dolog *okának*, a gyárakban uralkodó hosszú munkaidő *okának* gyakran azt a nagy heródesi gyermekrablást tulajdonítják, amelyet a tőke a gyárrendszer kezdetein a szegényházakban és az árvaházakban elkövetett, és ami által egy egészen *akarat nélküli* emberanyagot kebelezett be magába. *Fielden*, maga is angol gyáros, például így ír: „A hosszú munkaórákat nyilvánvalóan az a körülmény idézte elő, hogy az ország különböző részei olyan nagyszámú elhagyott gyermeket szolgáltattak, hogy a vállalkozók függetlenek lettek a kezektől, és miután egyszer az ily módon megszerzett nyomorúságos anyag segítségével megteremtették a szokást, ezt nagyobb könnyedséggel rákényszeríthették szomszédaikra" *(J. Fielden:* „The Curse of the Factory System". London 1836. 11. old.). A női munkára vonatkozólag *Saunders* gyárfelügyelő ezt mondja az 1844. évi gyári jelentésben: „A munkásnők között vannak asszonyok, akiket hosszú heteken át, csak kevés nap kiestével, reggel 6 órától éjjel 12 óráig foglalkoztatnak — étkezési idejük kevesebb mint két óra —, úgyhogy a hét 5 napján a nap 24 órájából csak 6 marad nekik arra, hogy a gyárba jojjenek és hazamenjenek, s az ágyban megpihenjenek."

hosszabb az a periódus, amelyben működik, annál nagyobb terméktömegre oszlik el az általa hozzátett érték, és annál kisebb az az értékrész, amelyet az egyes áruhoz hozzáad. A gépi berendezés életének aktív periódusát azonban nyilvánvalóan meghatározza a *munkanap hossza*, vagyis a napi munkafolyamat tartama, szorozva a *napok számával*, amelyeken át e munkafolyamat ismétlődik.

A gépkopás semmiképpen sem felel meg matematikai pontossággal a gép használati idejének. De még ha feltételezzük is ezt, egy gép, amely $7^1/_2$ éven át napi 16 órát működik, ugyanakkora termelési periódust ölel fel, és az össztermékhez nem tesz hozzá több értéket, mint ugyanez a gép akkor, ha 15 éven át csak napi 8 órát működik. Az előbbi esetben azonban a gépérték kétszer olyan gyorsan termelődnék újra, mint az utóbbiban, és a tőkés a gép közvetítésével $7^1/_2$ év alatt annyi többletmunkát nyelne el, mint különben 15 év alatt.

A gép anyagi kopásának két fajtája van. Az egyik a használatából ered, mint ahogy pénzdarabok is elkopnak a forgalom által, a másik a nem-használatából, mint ahogy a tétlen kard is megrozsdásodik hüvelyében. Ez a gépnek az elemek által való elfogyasztása. Az első fajta kopás többé-kevésbé *egyenes* arányban, az utóbbi bizonyos fokig *fordított* arányban van a gép használatával[145].

Az anyagi kopáson kívül azonban a gép egy mondhatni *erkölcsi kopásnak* is alá van vetve. Veszít *csereértékéből* abban a mértékben, amelyben vagy olcsóbban lehet újratermelni ugyanilyen szerkezetű gépeket, vagy jobb gépek kelnek versenyre vele[146]. Értékét mindkét esetben — bármilyen fiatal és életerős még egyébként a gép — többé nem a benne valóban tárgyiasult, hanem a saját újratermeléséhez vagy a jobb gép újratermeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. Ezért többé vagy kevésbé *elértéktelenedett*. Mennél rövidebb az a periódus, amely alatt a gép összértékét újratermelik, annál csekélyebb az erkölcsi kopás veszélye, és mennél hosszabb a munkanap, annál rövidebb ez a periódus. Amikor először vezetik be a gépi berendezést valamilyen termelési ágba, egymást érik az új módszerek a gépek olcsóbb újratermelésére[147], egymást érik a tökéletesítések, amelyek a gépi berende-

[145] „A rongálódás, amelyet... a fémmechanizmus kényes mozgó részeiben a tétlenség okoz" (*Ure:* „Philosophy of Manufactures". London 1835. 281. old.).

[146] „A már korábban említett «Manchester Spinner» [„manchesteri fonógyáros"] („Times", 1862 november 26) a gépi berendezés költségei közé ezt a körülményt is beszámítja: „Ez (tudniillik „a gépi berendezés romlása címén eszközölt levonás") azt a célt is szolgálja, hogy fedezze azt a veszteséget, amely állandóan keletkezik amiatt, hogy a gépeket elkopásuk előtt más — új és jobb szerkezetű — gépek szorítják ki".

[147] „Hozzávetőlegesen úgy becsülik, hogy egy újonnan feltalált gép első példányának megépítése *ötször* annyiba kerül, mint a második példány megépí-

zésnek nemcsak egyes részeit vagy készülékeit, hanem egész szerkezetét ragadják meg. *Ez a* munkanap meghosszabbítására késztető *különleges motívum* tehát a gépi berendezés *első* életperiódusában igen akutan hat[148].

Különben változatlan körülmények között és adott munkanap mellett *kétszer annyi munkás* kizsákmányolásához az állandó tőkének gépi berendezésre és épületekre kiadott részét éppúgy meg kell kétszerezni, mint a nyersanyagra, segédanyagokra stb. kiadott részét. A *munkanap meghosszabbításával* kibővülnek a termelés méretei, míg a gépi berendezésre és épületekre kiadott tőkerész változatlan marad[149]. Ezért nemcsak az értéktöbblet nő, hanem a megszerzéséhez szükséges *kiadások* is csökkennek. Bár ez különben is megtörténik többékevésbé a munkanap bárminő meghosszabbításakor, itt azonban döntőbb súllyal esik latba, mert a munkaeszközökké átváltozott tőkerész egyáltalában többet nyom a latban[150]. A gépi üzem fejlődése ugyanis a tőkének egyre növekvő alkatrészét köti meg olyan formában, amelyben egyrészt folytonosan *értékesíthető*, másrészt *veszít* használati értékéből és csereértékéből, mihelyt az eleven munkával való érintkezése megszakad. „Ha — oktatta ki *Ashworth* úr, egy angol pamutmágnás, Nassau W. Senior professzort —, ha a földműves leteszi ásóját, 18 penny értékű tőkét tesz haszontalanná erre a periódusra. Ha a mi embereink (azaz a gyári munkások) közül valaki elhagyja a gyárat, *olyan tőkét tesz haszontalanná, amely 100 000 font sterlingbe* került"[151]. Gondoljuk csak el! Egy tőkét, amely 100 000 font sterlingbe került, „*haszontalanná*" tenni akár csak egy pillanatra is! Valóban égbekiáltó, hogy a *mi* embereink közül valaki egyáltalán *bármikor is* elhagyja a

tése" *(Babbage:* „On the Economy of Machinery and Manufactures". London 1832. 349. old.).

[148] „Néhány év óta olyan nagyszámú és jelentős tökéletesítést végeztek a tüllgyártásban, hogy egy jókarban tartott gépet, amelynek eredeti önköltségi ára 1200 font sterling volt, néhány évvel később 60 font sterlingért adtak el . . . A tökéletesítések olyan gyorsasággal követték egymást, hogy gépek befejezetlenül építőik nyakán maradtak, mert szerencsésebb találmányok miatt már elavultak." Ebben a lázas, viharos időszakban ezért a tüllgyárosok az eredeti 8 órás munkaidőt két műszakkal csakhamar 24 órára tágították (ugyanott, 233. old.).

[149] „Magától értetődő, hogy a piac apálya és dagálya és a kereslet váltakozó kitágulása és összehúzódása közepette állandóan visszatérnek olyan alkalmak, amikor a gyáros pótlólagos forgótőkét alkalmazhat pótlólagos állótőke alkalmazása nélkül . . . ha pótlólagos nyersanyag-mennyiségeket lehet feldolgozni az épületekre és gépi berendezésre fordítandó pótlólagos kiadás nélkül" *(R. Torrens:* „On Wages and Combination. London 1834". 64. old.).

[150] A szövegben említett körülményről csak a teljesség kedvéért emlékeztem meg, mivel a *profitrátát*, azaz az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való viszonyát csak a *harmadik könyvben* tárgyalom.

[151] *Senior:* „Letters on the Factory Act". London 1837. 13, 14. old.

gyárat! A gépi berendezés növekvő terjedelme — mint az Ashworth által kioktatott Senior belátja — *a munkanap* egyre növekvő *meghosszabbítását* teszi „*kívánatossá*"[152].

A gép *relatív értéktöbbletet* termel, nemcsak azáltal, hogy a munkaerőt közvetlenül *elértékteleníti*, közvetve pedig az újratermelésébe belekerülő áruk olcsóbbítása révén olcsóbbítja, hanem azáltal is, hogy első, szórványos bevezetésekor a géptulajdonos által alkalmazott munkát *hatványozott* munkává változtatja át, a gépi termék társadalmi értékét egyéni értéke fölé emeli, és a tőkést így képessé teszi arra, hogy a munkaerő napi értékét a napi termék csekélyebb értékrészével pótolja. Ebben az *átmeneti időszakban*, amelyben a gépi üzem egyfajta monopólium marad, a nyereségek következésképpen rendkívüliek, s a tőkés igyekszik „ifjú szerelme első napjait"* a legalaposabban kiaknázni *a munkanap* lehető legnagyobb *meghosszabbítása* révén. A nyereség nagysága felcsigázza a több nyereségre való farkasétvágyat.

Amint a gépi berendezés az illető termelési ágban *általánossá válik*, a gépi termék társadalmi értéke egyéni értékére csökken, és érvényesül az a törvény, hogy az *értéktöbblet nem azokból a munkaerőkből ered, amelyeket a tőkés a géppel helyettesített, hanem fordítva, azokból a munkaerőkből, amelyeket a gépen foglalkoztat.* Az értéktöbblet csak a *tőke változó részéből* ered, és láttuk, hogy az *értéktöbblet tömegét* két tényező határozza meg: az *értéktöbblet rátája* és az *egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma.* Ha a munkanap hossza adott, az értéktöbblet rátáját az az arány határozza meg, amely szerint a munkanap szükséges munkára és többletmunkára oszlik. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma viszont a változó tőkerésznek az állandóhoz való arányától függ. Mármost világos, hogy a gépi üzem, bármennyire kiterjeszti is a munka termelőerejének fokozása révén a többletmunkát a szükséges munka rovására, ezt az eredményt csak azáltal hozza létre, hogy a valamely *adott tőke* által foglalkoztatott munkások *számát csökkenti.* A tőke egy részét, amely korábban *változó* volt, azaz eleven

---

[152] „Az állótőke túlsúlya a forgóval szemben ... hosszú munkaórákat tesz *kívánatossá.*" Ahogy a gépi berendezés terjedelme stb. növekszik, „erősebbekké válnak a hosszú munkaórákra mint az egyetlen olyan eszközre irányuló *indítékok*, amellyel az állótőke túlsúlyát hasznothajtóvá lehet tenni" (ugyanott, 11—13. old.). „Egy gyárban különböző kiadások vannak, amelyek állandóak maradnak, akár több, akár kevesebb időn át dolgozik a gyár, például: az épületek után fizetendő járadék, helyi és általános adók, tűzbiztosítás, a különböző állandó munkásoknak járó munkabér, a gépi berendezés romlása és különböző más terhek, amelyeknek a profithoz való viszonya ugyanabban az arányban csökken, amelyben a termelés terjedelme nő" („Reports of the Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862". 19. old.).

* *Schiller:* „Das Lied von der Glocke". — *Szerk.*

munkaerővé alakult át, gépi berendezéssé, tehát állandó tőkévé változtatja, amely nem termel értéktöbbletet. Lehetetlen például két munkásból annyi értéktöbbletet kisajtolni, mint 24-ből. Ha a 24 munkás mindegyike 12 órából csak egy óra többletmunkát szolgáltat, akkor együtt *24 óra többletmunkát* szolgáltatnak, míg a két munkás *összmunkája* csak 24 óra. A gépi berendezésnek értéktöbblet termelésére való alkalmazásában tehát egy *benső ellentmondás* van, mert a valamely *adott nagyságú tőke* által szolgáltatott értéktöbblet két tényezője közül az egyik tényezőt, az értéktöbblet rátáját csak azáltal *nagyobbítja*, hogy a másik tényezőt, a munkások számát, *kisebbíti*. Ez a benső ellentmondás felszínre kerül, mihelyt a gépi berendezésnek egy iparágban való általánossá válásával a gépileg termelt áru értéke az összes ugyanolyan fajtájú áruk szabályozó társadalmi értékévé lesz, s ez az ellentmondás az, amely a tőkét, anélkül, hogy az ennek tudatában volna[153], megint csak *a munkanap* legerőszakosabb *meghosszabbítására* ösztökéli, hogy így a kizsákmányolt munkások *viszonylagos számának* csökkenését ne csak a relatív *többletmunka* növekedésével *egyenlítse ki*, hanem az *abszolút többletmunkáéval* is.

A *gép tőkés alkalmazása* egyrészt új hatalmas indítékokat teremt a munkanap mértéktelen meghosszabbítására, s magát a *munkamódot*, valamint *a társadalmi munkaorganizmus jellegét* oly módon forradalmasítja, hogy e forradalmasodás megtöri az ezzel a tendenciával szemben mutatkozó *ellenállást*, másrészt — részben azáltal, hogy besorozza a munkásosztálynak a tőke számára korábban hozzáférhetetlen rétegeit, részben pedig azáltal, hogy szabaddá teszi a gép által kiszorított munkásokat — *fölös munkásnépességet*[154] termel, amely kénytelen engedni, hogy a törvényt a tőke diktálja neki. Innen van az a figyelemre méltó jelenség a modern ipar történetében, hogy a gép halomra dönti a munkanap valamennyi erkölcsi és természeti korlátját. Innen van az a gazdasági paradoxon, hogy *a munkaidő megrövidítésének* legerőteljesebb *eszköze* a legbiztosabb eszközévé válik annak, hogy a munkás és családja *egész életidejét* a tőke értékesülése számára *rendelkezésre álló munkaidővé* változtassák. „Ha" — álmodott *Arisztotelész*, az ókor legnagyobb gondolkodója —, „ha minden szerszám parancsszóra, vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan

[153] Hogy ez a benső ellentmondás miért nem jut a tudatára az egyes tőkésnek és következésképpen a tőkés szemléletétől korlátozott politikai gazdaságtannak sem, kitűnik majd a harmadik könyv első szakaszaiból.

[154] *Ricardo* nagy érdemeinek egyike, hogy a gépi berendezést nemcsak úgy fogta fel, mint áruk termelési eszközét, hanem mint „redundant population" [fölös népesség] termelési eszközét is.

Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, *ha így a vetélők maguktól szőnének*, akkor sem a mestereknek nem volna szüksége a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra"[155]. S *Antipatrosz*, egy Cicero korabeli görög költő, a gabona őrlésére szolgáló *vízimalom* feltalálását, minden termelő gépi berendezésnek ezt az elemi formáját, mint a rabszolganők felszabadítóját és az aranykor helyreállítóját köszöntötte![156] „A pogányok, azok a pogányok!" Azok — mint az okos Bastiat és már előtte a még bölcsebb MacCulloch felfedezte — semmit sem fogtak fel politikai gazdaságtanból és kereszténységből. Többek között nem fogták fel, hogy a gép a legbeváltabb eszköz a munkanap meghosszabbítására. Mentegették esetleg az egyik ember rabszolgaságát azzal, hogy ez eszköze a másik teljes emberi kifejlődésének. De a tömegek rabszolgaságát prédikálni azért, hogy néhány faragatlan vagy félművelt parvenüt „eminent spinner"-ré [jeles fonóvá], „extensive sausage maker"-ré [nagy kolbászgyárossá], „influential shoe black dealer"-ré [befolyásos cipőkenőcskereskedővé] tegyenek — erre nem volt meg a sajátos keresztény szervük.

c) A munka intenzívebbé tétele

A munkanap mértéktelen meghosszabbítása, amelyet a gépi berendezés — a tőke kezei között — előidéz, később, mint láttuk, az életének gyökerében fenyegetett társadalom *reakcióját* váltja ki, és ezzel a *törvényesen korlátozott normálmunkanaphoz* vezet. Az utóbbinak alapján döntő fontosságúvá fejlődik egy jelenség, amellyel már korábban találkoztunk — tudniillik a *munka intenzívebbé tétele*. Az abszolút értéktöbblet elemzésénél először is a munka *extenzív nagyságáról* volt szó, míg intenzitásának fokát adottnak tételeztük fel. Most az extenzív

---

[155] *F. Biese:* „Die Philosophie des Aristoteles". Második kötet, Berlin 1842. 408. old. [V. ö. *Arisztotelész:* „De republica". I. 4.]

[156] Közlöm itt a költeményt fordításban, mert a munkamegosztásra vonatkozó korábbi idézetekhez hasonlóan jól jellemzi azt, hogy az antik szemlélet mennyire ellentétes a modernnel.

Őrlő asszonyok, alhattok már nagy nyugalomban!
Szól a kakas? Nektek hasztalanul kukorít.
Mert malmok kerekén szökelő szép nimfa-csapatnak
adta ki már Déó mind a ti dolgotokat.
Lábuk alatt rázkódik a tengely, perdül a küllő,
forgatják a követ s őrleni kényszerítik.
Éljünk hát munkátlanul, úgy, mint boldog apáink,
mert istennőtől kapjuk a dús adományt.

[Gábor Andor fordítása után]

([A költemény Marx által közölt német fordítása megjelent:] „Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von *Christian Graf zu Stolberg*". Hamburg 1782.)

nagyságnak *intenzív*, vagyis *fokozati nagyságba* való *átcsapását* kell szemügyre vennünk.

Magától értetődik, hogy a gépek fejlődése és a gépekkel dolgozó munkások külön osztályának halmozott tapasztalata folytán a munka sebessége és ezzel intenzitása *természetadta módon* növekszik. Így Angliában egy fél évszázadon át a *munkanap meghosszabbítása* karöltve jár a *gyári munka* növekvő *intenzitásával*. Mindazonáltal érthető, hogy az olyan munkánál, ahol nem múlékony nekirugaszkodásokról, hanem napról napra ismétlődő, szabályszerű egyformaságról van szó, be kell következnie egy csomópontnak, amelyen a munkanap kiterjedtsége és a munka intenzitása kizárja egymást, úgyhogy a munkanap meghosszabbítása már csak a munka gyengébb intenzitási fokával, és megfordítva, a megnövelt intenzitási fok már csak a munkanap megrövidítésével fér meg. Mihelyt a munkásosztály fokozatosan gyülemlő felháborodása rákényszerítette az államot, hogy a munkaidőt erőszakosan megrövidítse, és mindenekelőtt a tulajdonképpeni gyár számára normálmunkanapot írjon elő, tehát attól a pillanattól fogva, hogy a *munkanap meghosszabbítása* útján történő fokozott értéktöbblet-termelés egyszer s mindenkorra lehetetlenné vált, a tőke minden hatalmával és teljes tudatossággal rávetette magát a géprendszer gyorsított kifejlesztése útján történő *relatív-értéktöbblet*-termelésre. Egyidejűleg változás következik be a relatív értéktöbblet jellegében. Általában a relatív értéktöbblet termelésének az a módszere, hogy a munka termelőerejének fokozása által a munkást képessé teszik arra, hogy *ugyanazon munkakifejtéssel ugyanazon idő alatt* többet termeljen. *Ugyanazon munkaidő* az össztermékhez továbbra is *ugyanannyi értéket* tesz hozzá, bár ez a változatlan csereérték most több használati értékben testesül meg, és ezért az egyes áru értéke *csökken*. Nem így azonban, mihelyt a *munkanap* erőszakos *megrövidítése* — azzal a roppant lökéssel, amelyet a *termelőerő fejlesztésének* és *a termelési feltételek gazdaságossá tételének* ad — egyúttal rákényszeríti a munkást *ugyanazon idő alatt több munka kifejtésére*, *a munkaerő* nagyobb *megfeszítésére*, a munkaidő pórusainak szorosabb kitöltésére, azaz a munka sűrítésére, olyan *mértékben*, amely csak a *megrövidített munkanapon belül* érhető el. A nagyobb tömegű munkának ez a valamely adott időperiódusba való belepréselése most annak számít, ami valójában: *nagyobb munkamennyiségnek*. A munkaidőnek, mint „kiterjedt nagyságnak" mértéke mellé most *sűrítettségi fokának* mértéke lép[157]. A tízórás munkanap intenzívebb órája most annyi

[157] Vannak természetesen egyáltalában különbségek a *különböző termelési ágak* munkáinak intenzitásában. Ezek — mint már *A. Smith* kimutatta — részint kiegyenlítődnek annak következtében, hogy minden egyes munkafajtának meg-

vagy több munkát, azaz *kifejtett munkaerőt* tartalmaz, mint a tizenkétórás munkanap likacsosabb órája. Termékének tehát annyi vagy több értéke van, mint a likacsosabb $1^1/_5$ óráénak. Nem tekintve a relatív értéktöbbletnek a munka fokozott termelőereje általi megnövekedését, most például $3^1/_3$ óra többletmunka, amely $6^2/_3$ óra szükséges munkára jut, a tőkésnek ugyanazt az *értéktömeget* szolgáltatja, mint előzőleg a 8 óra szükséges munkára jutó 4 óra többletmunka.

A kérdés mármost az, hogyan *teszik intenzivebbé* a munkát?

A *megrövidített munkanap* első hatása azon a magától értetődő törvényen alapszik, hogy a munkaerő hatóképessége fordított arányban van hatóidejével. Ezért, bizonyos határok között, az erőkifejtés fokában megnyerik azt, ami tartamában veszendőbe megy. Arról pedig, hogy a munkás valóban több munkaerőt *folyósítson*, a fizetés módszere révén gondoskodik a tőke[158]. *Manufaktúrákban*, például a fazekasságban, ahol a gépi berendezés semmilyen szerepet nem játszik, vagy csak jelentéktelent, a gyári törvény bevezetése csattanósan bebizonyította, hogy *a munkanap puszta megrövidítése* csodálatosan növeli a munka szabályosságát, egyformaságát, rendjét, folyamatosságát és energiáját[159]. Ez a hatás azonban a *tulajdonképpeni gyárban* kétségesnek látszott, mert a munkásnak a gép folyamatos és egyforma mozgásától való függősége itt már régen megteremtette a legszigorúbb fegyelmet. Ezért, amikor 1844-ben azt tárgyalták, hogy a munkanapot 12 óra alá kell csökkenteni, a gyárosok csaknem egyhangúlag kijelentették: „munkafelügyelőik a különböző munkatermekben vigyáztak, nehogy a kezek időt veszítsenek", „az éberség és figyelem foka a munkások részéről (the extent of vigilance and attention on the part of the workmen) aligha növelhető", és minden más körülményt, mint a gépi berendezés járását stb. *változatlannak* feltételezve, „értelmetlenség ezért jól vezetett gyárakban a munkások fokozott figyelmétől stb. bármilyen jelentékeny eredményt várni"[160]. Ezt az állítást a *kísérletek* megcáfolták. *R. Gardner* úr két nagy prestoni gyárában 1844 április 20-tól 12 helyett csak 11 órát dolgoztatott naponta. Körülbelül egy év elteltével az az eredmény mutatkozott, hogy „ugyanazt a termékmennyiséget ugyanazért a költségért kapta meg, és a

vannak a saját mellékkörülményei. A munkaidőre mint *értékmérőre* azonban ez is csak annyiban van hatással, amennyiben az *intenzív* és az *extenzív nagyság* mint *ugyanazon munkamennyiség* ellentétes és egymást kizáró kifejezése mutatkozik meg.

[158] Nevezetesen a darabbér, egy olyan forma révén, amelyet a hatodik szakaszban fogunk kifejteni.

[159] Lásd „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865".

[160] „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845". 20, 21. old.

munkások mindnyájan ugyanannyi munkabért kerestek 11 óra alatt, mint korábban 12 alatt"[161]. Mellőzöm itt a fonó- és kártolótermekben végzett kísérleteket, mert ezek a gépek sebességének (2%-os) növekedésével voltak egybekötve. A szövőrészlegnél ellenben, ahol méghozzá *nagyon különböző fajtájú* különleges, könnyű, mintás cikkeket szőttek, egyáltalában semmi változás nem történt az *objektív* termelési feltételekben. Az eredmény: „1844 január 6-tól április 20-ig, tizenkétórás munkanap mellett, egy-egy munkás heti átlagbére 10 shilling $1^1/_2$ penny, 1844 április 20-tól június 29-ig, tizenegyórás munkanap mellett, a heti átlagbér 10 shilling $3^1/_2$ penny volt"[162]. Itt 11 óra alatt többet termeltek, mint régebben 12 alatt, kizárólag a munkások egyenletesebb kitartása és idejük gazdaságosabb felhasználása következtében. Míg ők ugyanazt a bért kapták és egy óra szabadidőt nyertek, a tőkés ugyanarra a terméktömegre tett szert, és megtakarította egy órára a szén-, gáz- stb. ráfordítást. Hasonló kísérleteket végeztek egyező eredménnyel Horrocks és Jacson urak gyáraiban[163].

Mihelyt a *munkanap megrövidítése*, amely először is megteremti a munka sűrítésének *szubjektív* feltételét — tudniillik a munkás képességét arra, hogy több erőt folyósítson adott idő alatt —, *kényszertörvény-jellegűvé* válik, a gép a tőke kezében *objektív és rendszeresen alkalmazott eszközzé* lesz arra, hogy ugyanazon idő alatt több munkát préseljen ki. Ez kettős módon történik: *a gépek megnövelt sebessége* révén és az ugyanazon munkás felügyeletére bízott gépi berendezésnek, illetve a munkás munkamezejének *bővített terjedelme* révén. A gépi berendezés szerkezetének tökéletesítése részint szükséges ahhoz, hogy a munkásra nagyobb nyomást gyakoroljanak, részint automatikusan együtt jár a munka intenzívebbé tételével, mert a munkanap korlátja a tőkést a termelési költségekkel való legszigorúbb gazdálkodásra kényszeríti. A gőzgép tökéletesítése megnöveli dugattyúlökéseinek percenkénti számát, és egyúttal lehetővé teszi, hogy nagyobb erőmegtakarítás következtében ugyanazzal az erőgéppel terjedelmesebb mechanizmust hajtsanak változatlan, sőt csökkenő szénfogyasztás mellett. Az átviteli mechanizmus tökéletesítése csökkenti a súrlódást, és, ami oly szembeszökően bizonyítja a modern gépi berendezés előnyét a régivel szemben, egy állandóan csökkenő minimumra redukálja

[161] Ugyanott, 19. old. Minthogy a darabbér ugyanaz maradt, a hetibér nagysága a termék mennyiségétől függött.

[162] Ugyanott, 22. old.

[163] Ugyanott, 21. old. Az erkölcsi elem jelentős szerepet játszott a fent említett kísérletekben. „Lelkesebben dolgozunk — jelentették ki a munkások a gyárfelügyelőnek —, folyton előttünk van az a jutalom, hogy éjjel korábban szabadulunk, és tetterős és örömteli szellem hatja át az egész gyárat a legfiatalabb csomózótól a legöregebb munkásig, és sokat segíthetünk egymásnak."

a nagy és kis tengelyek átmérőjét és súlyát. Végül a munkagépek tökéletesítései *csökkentik* azok terjedelmét — miközben növelik sebességüket és kiterjesztik hatékonyságukat —, mint a modern gőzszövőszék esetében, vagy a munkagépek törzsével együtt *megnagyobbítják* szerszámaik terjedelmét és számát, mint a fonógép esetében, vagy kevéssé látszó részletváltoztatásokkal növelik e szerszámok mozgékonyságát, ahogyan a selfacting mule esetében az orsók sebességét az ötvenes évek közepén ily módon $^1/_5$-ével fokozták.

A munkanap *12 órára* való rövidítése Angliában 1833-tól kelteződik. Már 1836-ban kijelentette egy angol gyáros: „A gyárakban végzendő munka a korábbihoz képest nagyon megnőtt ama nagyobb figyelem és tevékenység következtében, amelyet a gépi berendezés jelentősen megnövelt sebessége a munkástól megkövetel"[164]. 1844-ben Lord *Ashley*, most Shaftesbury grófja, a következő, dokumentumokkal alátámasztott megállapításokat tette az alsóházban:

„A gyári folyamatokban foglalkoztatottak munkája most háromszor akkora, mint az ilyen műveletek bevezetésekor. A gépek kétségkívül olyan munkát végeztek, amely sok millió ember inait és izmait helyettesíti, de egyúttal bámulatosan (prodigiously) megszaporították a félelmes mozgásuk által uralmuk alá vetett emberek munkáját... Az a munka, amellyel egy mule-párt 40-es számú fonál fonása közben 12 órán át követnek, 1815-ben 8 mérföldnyi távolság megtételét foglalta magában. 1832-ben ugyanezen szám fonása közben az egy mule-pár nyomonkísérése azt jelentette, hogy 12 óra alatt 20, sőt gyakran több mérföld távolságot kell bejárni. 1815-ben 12 óra alatt a fonónak 820 kihúzást kellett végeznie mindegyik mule-on, ami összesen 1640 volt a 12 órára. 1832-ben a fonónak, tizenkétórás munkanapja alatt, mindegyik mule-on 2200 kihúzást kellett végeznie, tehát összesen 4400-at, 1844-ben mindegyik mule-on 2400-at, tehát összesen 4800-at: és egyes esetekben a szükséges munkamennyiség (amount of labour) még nagyobb... Itt van a kezemben egy másik, 1842-es dokumentum, amely bizonyítja, hogy a *munka progresszíven növekszik*, nemcsak azért, mert nagyobb távolságot kell megtenni, hanem azért is, mert a termelt áruk mennyisége szaporodik, míg a kezek száma arányosan csökken; és, továbbá, mert most gyakran rosszabb gyapotot fonnak, amely több munkát követel... A kártolóteremben szintén nagyon megnövekedett a munka. Most egy személy végzi azt a munkát, amely korábban kettő között oszlott el... A szövődében, ahol nagyszámú személyt, többnyire a női nemhez

[164] *John Fielden:* „The Curse of the Factory System". London 1836. 32. old.

tartozókat foglalkoztatnak, a munka az utóbbi években teljes 10%-kal növekedett a gépi berendezés megnövelt sebessége következtében. 1833-ban a hetenként megfont hankek [matringok] száma 18 000 volt, 1843-ban elérte a 21 000-et. 1819-ben a pickek [vetések] száma a gőzszövőszéknél percenként 60 volt, 1842-ben 140, ami a munka erős növekedését mutatja"[165].

Tekintettel erre a figyelemre méltó intenzitásra, amelyet a munka a tizenkétórás törvény uralma alatt már 1844-ben elért, akkoriban jogosultnak látszott az angol gyárosoknak az a kijelentése, hogy ebben az irányban lehetetlen minden további haladás, s hogy ezért a munkaidő minden további csökkenése a termelés csökkenésével azonos. Okoskodásuk látszólagos helyességét a legjobban bizonyítja fáradhatatlan cenzoruknak, *Leonard Horner* gyárfelügyelőnek a következő egykorú közlése:

„Minthogy a termelt mennyiséget főképpen a gépi berendezés sebessége szabályozza, a gyárosnak szükségképpen érdeke, hogy azt a lehető legnagyobb sebességgel működtesse, amely még összeegyeztethető a következő feltételekkel: a gépi berendezésnek a túl gyors romlástól való megóvásával, a gyártott cikk minőségének fenntartásával, és azzal, hogy a munkás a gép mozgását nagyobb erőfeszítés nélkül követhesse, mint amekkorát folyamatosan teljesíteni *bír*. Gyakran előfordul, hogy a gyáros sietségében a mozgást túlságosan gyorsítja. A számos törés és a gyártmány elrontása a gyorsaságot ekkor nemcsak kiegyensúlyozza, hanem még több kárt is csinál, s a gyáros arra kényszerül, hogy mérsékelje a gépi berendezés sebességét. Minthogy a tevékeny és intelligens gyáros megtalálja az elérhető maximumot, arra a következtetésre jutottam, hogy lehetetlen 11 óra alatt annyit termelni, mint 12 alatt. Ezenkívül feltettem, hogy a darabbér szerint fizetett munkás a végletekig megfeszíti erejét, annyira, amennyire a munkának ezt a fokát folyamatosan el bírja viselni"[166]. *Horner* tehát — Gardner és mások kísérletei ellenére — arra a következtetésre jutott, hogy a *munkanap 12 óra alá történő további csökkentésének csökkentenie kell a termék mennyiségét*[167]. Ő maga idézi tíz évvel később 1845-ös aggályát, bizonyítékul arra, hogy akkoriban még milyen kevéssé értette meg, mennyire *rugalmas* a gépi berendezés és az *emberi munkaerő*, amelyeket *a munkanap kényszerű megrövidítése* révén egyaránt a végsőkig feszítenek.

Térjünk mármost rá az *1847 utáni időszakra*, amely a *tízórás*

[165] *Lord Ashley:* „Ten Hours' Factory Bill". London 1844. 6—9. old. különböző helyeken.

[166] „Reports of Insp. of Fact. to 30th April 1845". 20. old.

[167] Ugyanott, 22. old.

törvénynek az angol pamut-, gyapjú-, selyem- és lengyárakba való bevezetésével kezdődik.

„Az orsók sebessége a throstle-okon percenként 500, a mule-okon 1000 fordulattal nőtt, azaz a throstle-orsók sebessége, amely 1839-ben percenként 4500 fordulat volt, most (1862) 5000-re rúg, a mule-orsóké pedig, amely 5000 volt, most percenként 6000-re rúg; ez az első esetben $^1/_{10}$, a másodikban $^1/_6$ sebességtöbblet"[168]. *James Nasmyth*, a Manchester melletti Patricroft híres mérnöke 1852-ben Leonard Hornerhez intézett levelében rámutatott azokra a tökéletesítésekre, amelyeket a gőzgépen 1848 és 1852 között végeztek. Miután megjegyzi, hogy az a gőz-lóerő, amelyet a hivatalos gyári statisztikában állandóan a gőzgépek 1828. évi teljesítménye alapján számítanak[169], már csak *névleges*, és a valóságos erőnek csak indexéül szolgálhat, többek között ezt mondja: „Nincs kétség afelől, hogy ugyanolyan súlyú gőzgépek, gyakran ugyanazok a gépek, amelyeken csupán alkalmazták a modern tökéletesítéseket, átlagosan 50%-kal több munkát végeznek, mint korábban, s hogy sok esetben ugyanazok a gőzgépek, amelyek a percenként 220 lábra korlátozott sebesség napjaiban 50 lóerőt szolgáltattak, ma, csökkent szénfogyasztással, több mint 100-at szolgáltatnak ... Az ugyanakkora névleges lóerejű modern gőzgépet a korábbinál nagyobb erő hajtja, a konstrukciós tökéletesítések, a gőzkazánok csökkentett terjedelme és szerkezete stb. következtében ... Ezért, ámbár a névleges lóerőhöz viszonyítva a *kezeknek ugyanakkora számát* foglalkoztatják, mint korábban, mégis, a *munkagépekhez viszonyítva, kevesebb kezet alkalmaznak*"[170]. 1850-ben az Egyesült Királyság gyárai 134 217 névleges lóerőt alkalmaztak 25 638 716 orsó és 301 495 szövőszék mozgatására. 1856-ban az orsók és szövőszékek száma 33 503 580, illetőleg 369 205 volt. Ha a megkívánt lóerő ugyanaz maradt volna, mint 1850-ben, akkor 1856-ban 175 000 lóerőre lett volna szükség. A hivatalos kimutatás szerint azonban a lóerők száma csak 161 435 volt, tehát több mint 10 000-rel kevesebb, mint ha az 1850-es bázis szerint számítanók[171]. „Az utolsó, 1856-os jelentés

[168] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862". 62. old.

[169] Ez az 1862-es „Parliamentary Return"-nel [parlamenti jelentéssel] megváltozott. Itt a modern gőzgépek és vizikerekek valóságos gőz-lóereje lép a névleges helyére. {Lásd a 109[a] jegyzetet a 362. oldalon.} A **kettőzőorsókat** sem keverik már össze a tulajdonképpeni fonóorsókkal (mint az 1839-es, 1850-es és 1856-os „jelentések"-ben); továbbá a gyapjúgyárakban feltüntetik a „gig"-ek [bolyhozó gépek] számát, megkülönböztetik egyrészt a juta- és kendergyárakat, másrészt a lengyárakat, s végül, ez alkalommal először, a harisnyakötést felvették a jelentésbe.

[170] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856". 11. old.

[171] Ugyanott, 14, 15. old.

(hivatalos statisztika) által megállapított tények a következők: a gyárrendszer rohamos gyorsasággal terjed, *a kezek száma a gépi berendezéshez viszonyítva csökkent*, a gőzgép az erő gazdaságos felhasználása és más módszerek révén nagyobb súlyú gépet hajt meg, és a tökéletesített munkagépek, a megváltozott gyártási módszerek, a gépi berendezés megnövelt sebessége és sok más ok következtében nagyobb mennyiségű gyártmányt állítanak elő"[172]. „A legkülönbözőbb fajtájú gépeken bevezetett nagyarányú tökéletesítések a gépek termelőerejét igen fokozták. Minden kétségen kívül a *munkanap megrövidítése* . . . ösztökélt e tökéletesítésekre. Az utóbbiak és a *munkás intenzívebb erőfeszítése* azt eredményezték, hogy a (két órával, vagyis $^1/_6$-ával) *megrövidített munkanap alatt legalább ugyanannyi gyártmányt állítanak elő, mint korábban a hosszabb alatt*"[173].

Hogy a gyárosok meggazdagodása a munkaerő intenzívebb kizsákmányolásával mennyire fokozódott, azt már az az egy körülmény is bizonyítja, hogy az angol pamut- stb. gyárak számának átlagos arányos növekedése 1838-tól 1850-ig 32%, 1850-től 1856-ig ellenben 86% volt*.

Bármilyen nagy volt is az 1848-tól 1856-ig terjedő 8 évben — a tízórás munkanap uralma alatt — az angol ipar haladása, a következő, 1856-tól 1862-ig terjedő hatéves időszakban ezt megint messze túlszárnyalták. A *selyemgyárakban* például az orsók száma a következőképpen alakult: 1856-ban 1 093 799, 1862-ben 1 388 544; a szövőszékeké 1856-ban 9260 és 1862-ben 10 709. Ezzel szemben a munkások száma 1856-ban 56 131 és 1862-ben 52 429. Vagyis az orsók száma 26,9%-kal és a szövőszékek száma 15,6%-kal *növekedett*, míg *ugyanakkor a munkások száma* 7%-kal *csökkent*. 1850-ben a *worsted-gyárakban* [fésűsfonó-gyárakban] 875 830 orsót alkalmaztak, 1856-ban 1 324 549-et (51,2%-os növekedés), és 1862-ben 1 289 172-t (2,7%-os csökkenés). Ha azonban leszámítjuk a kettőzőorsókat, amelyek az 1856. évi adatokban szerepelnek, de az 1862. években nem, akkor az orsók száma 1856 óta meglehetősen változatlan maradt. Ezzel szemben az orsók és a szövőszékek sebességét 1850 óta sok esetben *megkétszerezték*. A gőzszövőszékek száma a fésűsfonó-gyárakban 1850-ben 32 617, 1856-ban 38 956 és 1862-ben 43 048. A szövőszékeken 1850-

[172] Ugyanott, 20. old.

[173] „Reports etc. for 31st Oct. 1858". 9, 10. old. V. ö. „Reports etc. for 30th April 1860". 30. és köv. oldalak.

* A 32-es és 86-os számok mellett nyilván elírás a % jel, ezek a gyárak abszolút számának évi átlagos növekedését jelzik. Vesd össze Marxnak „The English Factory System" c. cikkével („New York Daily Tribune", 1857 április 18. 6. old.). — *Szerk.*

ben 79 737, 1856-ban 87 794 és 1862-ben 86 063 személyt foglalkoztattak, de ebből *14 éven aluli gyermek* 1850-ben 9956, 1856-ban 11 228 és 1862-ben 13 178. Tehát annak ellenére, hogy a szövőszékek száma 1862-ben 1856-hoz képest nagyon megszaporodott, a foglalkoztatott munkások *teljes száma* csökkent, a kizsákmányolt *gyermekeké* növekedett[174].

1863 április 27-én Ferrand képviselő az alsóházban kijelentette: „Lancashire és Cheshire 16 kerületének munkásküldöttei, akiknek megbízásából beszélek, közölték velem, hogy a munka a gyárakban a gépi berendezés tökéletesítése következtében állandóan növekszik. Míg korábban egy személy segítőkkel két szövőszéket szolgált ki, most hármat szolgál ki segítők nélkül. és egyáltalán nem szokatlan, hogy egy személy négyet szolgál ki stb. *Tizenkét óra munkát*, mint a közölt tényekből kiderül, most *kevesebb mint 10 munkaórába préselnek bele.* Ezért magától értetődő, hogy az utóbbi évek óta milyen rettenetes mértékben megnövekedett a gyári munkások munkaterhe"[175].

Ezért a gyárfelügyelők, bár fáradhatatlanul és teljes joggal magasztalják az 1844-es és 1850-es gyári törvények kedvező eredményeit, mindazonáltal megvallják, hogy a munkanap megrövidítése máris a munkának a munkás egészségét, tehát *magát a munkaerőt* tönkretevő intenzitását idézte elő. „Úgy látszik, a legtöbb pamut-, fésűsfonál- és selyemgyárban az a kimerítő izgalmi állapot, amelyet a munka az utóbbi években oly rendkívül meggyorsított mozgású gépi berendezésen megkövetel, egyik oka a tüdőmegbetegedésekben való elhalálozás ama többletének, amelyet dr. Greenhow a legutóbbi csodálatra méltó jelentésében kimutatott"[176]. A legcsekélyebb kétség sem fér hozzá, hogy — mihelyt a munkanap *meghosszabbítását* a törvény a tőke számára egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette — a tőke ama tendenciájának, hogy magát a munka-*intenzitásfok* rendszeres növelésével kárpótolja, és a gépi berendezés minden tökéletesítését a munkaerő fokozottabb kiszipolyozására szolgáló *eszközzé* torzítsa, csakhamar megint egy fordulóponthoz kell

[174] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862". 100. és 130. old.

[175] A modern gőzszövőszék alkalmazásával egy szövő most heti 60 óra alatt két szövőszéken 26 véget gyárt egy bizonyos meghatározott hosszúságú és szélességű fajtából, melyből a régi gőzszövőszéken csak 4-et tudott gyártani. Egy ilyen vég szövési költségei már az 1850-es évek elején 2 shilling 9 pennyről $5^1/_8$ pennyre csökkentek.

Pótlás a 2. kiadáshoz. „30 évvel ezelőtt (1841) egy pamutfonótól, aki 3 segítővel dolgozott, csak azt kívánták meg, hogy egy 300—324 orsós mule-párra felügyeljen. Most (1871 végén) 5 segítővel annyi mule-ra kell felügyelnie, amelyeknek orsószáma 2200, és legalább hétszer annyi fonalat termel, mint 1841-ben (*Alexander Redgrave*, gyárfelügyelő, a „Journal of the Society of Arts"-ban, 1872 január 5).

[176] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861". 25, 26. old.

elvezetnie, amelyen a munkaórák újabb csökkentése elkerülhetetlenné lesz[177]. Másrészt az angol iparnak 1848-tól napjainkig, azaz a *tízórás munkanap időszakában* végbement rohamos fejlődése még sokkal inkább túlszárnyalja az 1833 és 1847 közötti időt, azaz *a tizenkétórás* munkanap *időszakát*, mint az utóbbi a gyárrendszer bevezetése utáni fél évszázadot, azaz a *korlátozatlan munkanap időszakát*[178].

---

[177] A nyolcórás agitáció most (1867) megkezdődött Lancashire-ben a gyári munkások között.

[178] A következő néhány szám mutatja a tulajdonképpeni „factory"-k [gyárak] haladását a United Kingdomban [Egyesült Királyságban] 1848 óta:

	Kivitel: mennyiség			
	1848	1851	1860	1865
Pamutgyárak				
Pamutfonál (font)	135 831 162	143 966 106	197 345 655	103 751 455
Varrócérna (font)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Pamutszövet (yard)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Len- és kendergyárak				
Fonál (font)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Szövet (yard)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Selyemgyárak				
Láncfonál, cérna, fonál (font) [1846]	466 825	462 513	897 402	812 589
Szövet (yard)		1 181 455	1 307 293	2 869 837 [vég 146 879] [font 102 773]
Gyapjúgyárak				
Gyapjú- és fésüsfonál (font)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
Szövet (yard)		151 231 153	190 037 537	278 837 418

	Kivitel: érték (font sterling)			
	1848	1851	1860	1865
Pamutgyárak				
Pamutfonál	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Pamutszövet	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Len- és kendergyárak				
Fonál	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Szövet	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Selyemgyárak				
Láncfonál, cérna, fonál	77 789	196 380	826 107	768 064
Szövet		1 130 398	1 587 303	1 409 221
Gyapjúgyárak				
Gyapjú- és fésüsfonál	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Szövet	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

4. A gyár

E fejezet elején a gyár *testét*, a géprendszer tagozódását vettük szemügyre. Azután láttuk, hogyan szaporítja a gépi berendezés a női és gyermekmunka elsajátítása révén a tőke emberi kizsákmányolási anyagát, hogyan kobozza el a munkanap mértéktelen kiterjesztése révén a munkás egész életidejét, és hogyan szolgál haladása — amely lehetővé teszi, hogy mind rövidebb idő alatt roppantul növekvő termékmennyiséget állítsanak elő — végül rendszeres *eszközül* arra, hogy *minden pillanatban több munkát folyósítsanak*, vagyis *a munkaerőt mind intenzívebben zsákmányolják ki*. Most a *gyár-egészhez* fordulunk, mégpedig ennek legkifejlettebb alakjához.

Dr. Ure, az automatikus gyár Pindarosza, egyrészt úgy írja le azt, mint „*kooperációját* különböző kategóriájú munkásoknak — felnőtteknek és nem felnőtteknek —, akik gyakorlottan és szorgalmasan felügyelnek a termelő gépeknek olyan rendszerére, amelyet egy központi erő (az elsődleges mozgató) szakadatlanul működtet", másrészt mint „*egy roppant automatát*, amely számtalan mechanikai és öntudattal bíró szervből van összetéve; e szervek egyetértésben és megszakítás nélkül hatnak, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, s így mindnyájan *alá* vannak *rendelve egy* mozgatóerőnek, amely magától mozog". Ez a két meghatározás semmiképpen sem azonos. Az egyikben a kombinált összmunkás, vagyis a társadalmi munkaorganizmus jelenik meg mint átfogó alany, s a mechanikai automata mint tárgy; a másikban maga az automata az alany, és a munkások csak mint tudattal bíró szervek vannak tudattalan szerveinek *mellérendelve*, és ezekkel együtt a központi mozgatóerőnek *alárendelve*. Az előbbi meghatározás a gépi berendezés minden lehetséges nagybani alkalmazására érvényes, a másik *tőkés alkalmazását* és ezért *a modern gyárrendszert* jellemzi. Ure ezért szereti a központi gépet, amelyből a mozgás kiindul, nemcsak *automatának*, hanem *autokratának* is ábrázolni. „Ezekben a

---

(Lásd a következő Kékkönyveket: „Statistical Abstract for the United Kingdom". 8. és 13. sz. London 1861 és 1866.)

Lancashire-ben a gyárak 1839 és 1850 között csak 4 százalékkal, 1850 és 1856 között 19 százalékkal, 1856 és 1862 között 33 százalékkal szaporodtak, míg a foglalkoztatott személyek száma mind a két 11 éves időszakban abszolúte növekedett, relative csökkent. V. ö. „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862". 63. old. Lancashire-ben a pamutgyárak uralkodók. Hogy azonban e gyárak milyen arányú teret foglalnak el a fonál- és szövetgyártásban egyáltalán, azt abból látni, hogy rájuk jut Anglia, Wales, Skócia és Írország összes textilgyárainak 45,2 százaléka, az összes orsók 83,3 százaléka, az összes gőzszövőszékek 81,4 százaléka, az őket mozgató összes gőz-lóerők 72,6 százaléka és a foglalkoztatott személyek teljes számának 58,2 százaléka (ugyanott, 62, 63. old.).

nagy műhelyekben a gőz jótékony hatalma *alattvalóinak* miriádjait gyűjti maga köré"[179].

A munkaszerszámmal együtt kezelésének virtuozitása is átmegy a munkásról a gépre. A szerszám teljesítőképessége felszabadul az emberi munkaerő személyi korlátai alól. Ezzel *megszűnik az a technikai alap, amelyen a munka megosztása a manufaktúrában nyugszik.* A specializált munkásoknak a manufaktúrára jellemző *hierarchiája* helyébe ezért az automatikus gyárban *azon munkák egyenlősítésének, vagyis nivellálásának tendenciája* lép, amelyeket a gépi berendezés segítőinek kell elvégezniök[180], a részmunkások mesterségesen létrehozott különbségei helyébe túlnyomórészt a kor és a nem természetes különbségei lépnek.

Amennyiben az automatikus gyárban a *munka megosztása* ismét megjelenik, ez mindenekelőtt *munkások elosztása a specializált gépek között,* és munkástömegeké — amelyek azonban nem alkotnak tagozott csoportokat — a gyár különböző részlegei között, ahol egymás mellé sorozott egyenlő fajta szerszámgépeken dolgoznak, tehát csak *egyszerű kooperáció* megy végbe közöttük. A manufaktúra tagozott csoportját a főmunkásnak néhány segítővel való kapcsolata helyettesíti. A lényeges választóvonal a valóban a szerszámgépeken foglalkoztatott munkások (közéjük számít a mozgatógép felügyelésére, illetve etetésére alkalmazott néhány munkás) és e gépmunkások *puszta kéz alá adogatói* (csaknem kizárólag gyermekek) között húzódik. A kéz alá adogatók közé számítanak többé-kevésbé az összes „feeder"-ek [etetők] (akik pusztán munkaanyagot juttatnak a gépeknek). E fő osztályok mellett van egy számszerűen jelentéktelen személyzet, amely a teljes gépi berendezés ellenőrzésével és állandó javításával foglalkozik; ide mérnökök, mechanikusok, asztalosok stb. tartoznak. Magasabb fokon álló, részint tudományosan képzett, részint kézművesszerű munkásosztály ez, amely kívül esik a gyári munkások körén, és csak hozzájuk van csatolva[181]. A munkának ez a megosztása *merőben technikai.*

A gépen való minden munka megköveteli a munkás korai betaní-

[179] *Ure:* „Philosophy of Manufactures". 18. old.

[180] Ugyanott, 31. old. V. ö. *Karl Marx:* „Misère de la Philosophie". 140, 141. old. *(Marx:* „A filozófia nyomora". 140—142. old.).

[181] Jellemző a statisztikai csalás szándékára (amelyet egyebütt is ki lehetne még részletesen mutatni), hogy az angol gyári törvényhozás a szövegben utoljára említett munkásokat kifejezetten kizárja hatóköréből mint *nem-gyári munkásokat,* másrészt viszont a parlament által nyilvánosságra hozott „return"-ök [jelentések] éppoly kifejezetten nemcsak mérnököket, mechanikusokat stb., hanem gyárigazgatókat, írnokokat, kifutókat, raktárfelügyelőket, csomagolókat stb., röviden *mindenkit,* kivéve magát a gyártulajdonost, a *gyári munkások* kategóriájába foglalnak.

tását, azért, hogy megtanulja saját mozgását hozzáidomítani egy automata egyenletes, folyamatos mozgasahoz. Amennyiben maga a teljes gépi berendezes *sokfele*, egyidejuleg ható és kombinált gep rendszere, a rajta nyugvo kooperació is kulonbozó fajta munkascsoportoknak a kulonbozo fajta gepek kozotti *elosztasat* koveteli meg. De a gépi uzem megszuntetı annak szuksegességet, hogy ezt az elosztast manufakturaszeruen *megszilarditsak* ugyanazon munkásoknak ugyanazon funkciohoz való allando elsajátítasa által[182]. Minthogy a gyar osszmozgása nem a munkastol indul ki, hanem a geptol, folytonos szemelycsere mehet végbe a munkafolyamat megszakitasa nelkul. A legcsattanosabb bizonyítekot erre az 1848—1850. evi angol gyároslázadas idejen eletbeléptetett relais-rendszer szolgaltatja. Vegul az a gyorsaság, amellyel a gepen való munkát fiatal korban megtanulják, kikuszoboli annak szuksegesseget is, hogy a munkasok egy kulonos osztalyát kizárolag gepmunkasokká neveljek[183]. A pusztán kez ala adogatók szolgalatai viszont a gyárban részint gepekkel helyettesíthetok[184], reszint teljes egyszeruseguk miatt megengedik az ezzel a robottal terhelt szemelyek gyors es állandó cseréleset.

[182] *Ure* elismeri ezt Azt mondja, a munkásokat „szukseg esetén ' az igazgató akarata szerint az egyik géptol át lehet helyezni a másikhoz, majd diadalmaskodva felkiált „Az ilyesféle cserelés nyílt ellentmondásban van a régi gyakorlattal, amely megosztja a munkát és az egyik munkásra azt a feladatot rója, hogy egy gombostú fejét formázza, a másikra azt, hogy a hegyét koszorülje" [„Philosophy of Manufactures". 22 old] Sokkal inkabb azt kellett volna magától kérdezni, hogy ezzel a „régi gyakorlattal" az automatikus gyárban miért csak „szukség esetén" szakítanak

[183] Ha szorul a kapca, mint például az amerikai polgárháboru alatt, akkor a gyári munkást a burzsoá kivételesen a legdurvább munkákra, például utepítésre stb , alkalmazza Az 1862 es es ezt kovető éveknek a munkanélküli pamutmunkások számára létesített angol *„atelier national"-jai* [nemzeti műhelyei] abban kulonboztek az 1848-as franciáktól, hogy az utobbiakban a munkásnak az állam koltsegen improduktiv munkákat, az előbbiekben a burzsoá elónyére produktív városi munkákat kellett végeznie, mégpedig *olcsobban* a rendes munkásoknál, akikkel így konkurrenciára kenyszerítették „Ketségtelen, hogy a pamutmunkások fizikai állapota szemmelláthatoan javult Ezt ami a férfiakat illeti, *a szabadban* végzett kozmunkának tulajdonitom " (Itt a prestoni gyári munkásokról van szo, akiket a „Preston Moor -nál [prestoni mocsárnál] foglalkoztattak „Rep of Insp of Fact [31st] Oct 1865" 59 old)

[184] Pelda a kulonböző mechanikai készülekek, amelyeket a gyermekmunka helyettesítésere az 1844-es torveny óta a gyapjugyárakba bevezettek Ha majd a gyáros urak gyermekeinek is a gyárban, kez alá adogatokként kell kijárniok „iskolájukat", a mechanikának ez a szinte meg feltoretlen területe csakhamar figyelemre méltoan fel fog lendülni „A selfacting mule ok talán epp olyan veszélyesek, mint bármely mas gép A legtobb baleset kis gyermekekkel történik, mégpedig annak kovetkezteben, hogy a mule-ok alatt kusznak, hogy a padlót soporjék, mikozben a mule-ok mozgásban vannak. Kulonböző «minder»-eket (a mule on dolgozó munkásokat) feljelentettek (a gyárfelugyelők), és a bíroság

Ámbár a gépi berendezés a munka megosztásának régi rendszerét technikailag halomra dönti, e rendszer először mint a manufaktúra hagyománya szokásszerűen tovább tengődik a gyárban, hogy azután a tőke, mint a munkaerő kizsákmányolásának eszközét, *rendszeresen*, még undorítóbb formában termelje újra és szilárdítsa meg. Egy részszerszám kezelésének élethossziglani specialitása egy részgép szolgálatának élethossziglani specialitásává lesz. A gépi berendezéssel *visszaélnek*, hogy a munkást — már zsenge gyermekkorától fogva — egy részgép részévé változtassák[185]. Így nemcsak a munkás újratermeléséhez szükséges költségeket csökkentik jelentősen, hanem egyúttal teljessé teszik a munkásnak a gyár-egésztől, tehát a tőkéstől való tehetetlen függőségét is. Itt, mint mindenütt, különbséget kell tennünk azon nagyobb termelékenység között, amely a társadalmi termelési folyamat fejlődésének, és azon nagyobb termelékenység között, amely e folyamat tőkés kiaknázásának tulajdonítható.

A manufaktúrában és a kézművességben a szerszám szolgál a munkásnak, a gyárban ő szolgál a gépnek. Ott tőle indul ki a munkaeszköz mozgása, amely mozgást itt követnie kell. A manufaktúrában a munkások egy eleven mechanizmus tagjai. A gyárban egy holt mechanizmus létezik függetlenül tőlük, és ebbe a mechanizmusba eleven függelékekként kebelezik be őket. „A vég nélküli munkagyötrelem nyomorult egyhangúsága, ugyanannak a mechanikus műveletnek szüntelen ismétlése; Sziszyphosz kínjához hasonló a munka terhe, akár a szikla, mindig újra visszazúdul az elcsigázott munkásra"[186]. A gépi munka — miközben az idegrendszert a legsúlyosabban megtámadja — elnyomja az izmok sokoldalú játékát, és minden szabad testi és szellemi tevékenységet konfiskál[187]. Még a munka megkönnyí-

---

pénzbüntetésre ítélte őket e vétség miatt, de ez semmiféle általános haszonnal nem járt. Ha a gépkészítők csupán egy önműködő söprűt találnának fel, amelynek használata következtében e kis gyermekeknek nem kellene a gépek alatt kúszniok, ez szerencsés hozzájárulás volna védelmi rendszabályainkhoz" („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866". 63. old.).

[185] Eszerint kell méltatnunk *Proudhon* mesés ötletét, aki a gépi berendezést nem mint munkaeszközök szintézisét, hanem mint részmunkáknak maguk a munkások számára való szintézisét — „konstruálja meg".

[186] *F. Engels:* „Die Lage der arbeitenden Klasse etc." 217. old. [magyarul: 217. old.]. Még egy egész közönséges optimista szabadkereskedő, *Molinari* úr is megjegyzi: „Az ember gyorsabban használódik el, ha naponta tizenöt órát felügyel egy mechanizmus egyforma járására, mint ha ugyanezen időtartam alatt fizikai erejét működteti. A felügyeletnek ez a munkája, amely, meglehet, hasznos torna lenne az értelemnek, ha nem nyújtanák nagyon hosszúra, végtére is túlzott mértéke folytán szétrombolja az értelmet és magát a testet is" *(G. de Molinari:* „Etudes économiques". Párizs 1846. [49. old.]).

[187] Lásd *F. Engels*, ugyanott, 216. old. [magyarul: 216. old.].

tése is a kínzás eszközévé lesz, mert a gép nem a munkást szabadítja meg a munkától, hanem munkáját a tartalomtól. Minden tőkés termelésnek, amennyiben nemcsak *munkafolyamat*, hanem egyszersmind a tőke *értékesülési folyamata* is, közös vonása, hogy nem a munkás alkalmazza a munkafeltételt, hanem fordítva, a munkafeltétel a munkást; de csak a gépi berendezéssel tesz szert ez a megfordítás *technikailag kézzelfogható* valóságra. Automatává való átváltozása révén a munkaeszköz magának a munkafolyamatnak során a munkással *mint tőke* lép szembe, mint holt munka, amely az eleven munkaerőn uralkodik és azt kiszipolyozza. A termelési folyamat *szellemi potenciáinak* elválása a kétkezi munkától és átváltozása *a tőkének a munka feletti hatalmává*, mint már korábban jeleztük, kiteljesedik a gépi berendezés alapján felépült nagyiparban. Az egyéni, üressé tett gépmunkás részletügyessége mint apró, mellékes dolog eltűnik a tudomány, a roppant természeti erők és a társadalmi tömegmunka mellett, amelyek a géprendszerben testesülnek meg és az utóbbival együtt *a „mester"* (master) hatalmát alkotják. Ezért ez a mester, akinek agyában a gépi berendezés és a gépi berendezésre vonatkozó *saját monopóliuma* elválaszthatatlanul összenőtt, összeütközések esetén megvetően kiáltja oda a „kezeknek": „A gyári munkások tartsák üdvös emlékezetükben, hogy munkájuk valójában a tanult munkának igen alacsony fajtája; hogy nincs munka, amely könnyebben elsajátítható és minőségét tekintve jobban díjazott, vagy amelyet a legtapasztalatlanabb emberek rövid betanítása révén ily gyorsan és ilyen bőségben lehet megszerezni. *A mester gépi berendezése* valójában sokkal fontosabb szerepet játszik a termelés ügyletében, mint a munka, meg *a munkás ügyessége*, amelyre hathónapos nevelés megtaníthat, és amelyet minden béres megtanulhat"[188].

Az, hogy a munkás technikailag alá van rendelve a munkaeszköz egyenletes járásának, s hogy a munkaorganizmus mindkét nembeli, legkülönbözőbb korosztályú egyénekből tevődik össze sajátságos módon, kaszárnyaszerű fegyelmet teremt, amely teljes *gyári rezsimmé* alakul, és tökéletesen kifejleszti a már korábban említett, *felügyeletből álló munkát*, tehát egyszersmind a *munkások megosztását* is kétkezi munkásokra és munkafelügyelőkre, ipari közkatonákra és ipari altisztekre. „Az automatikus gyárban a fő nehézség . . . a szükséges fegyelem megteremtésében állott, abban, hogy az embereket lemondassák a munkában tapasztalható szabályszerűtlen szokásaikról, és *azonosítsák*

[188] „The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee". Manchester 1854. 17. old. Mint később látni fogjuk, a „master" más húrokat penget, mihelyt az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti *„eleven"* automatáit.

őket *a nagy automata változhatatlan szabályszerűségével.* De egy olyan fegyelmi kódexet feltalálni és sikerrel érvényesíteni, amely megfelel az automatikus rendszer szükségleteinek és sebességének, Herkuleshez méltó vállalkozás volt, s ez Arkwright nemes műve! Még manapság is, amikor a rendszert egész kiteljesedettségében megszervezték, *csaknem lehetetlen* a serdülőkoron már túl levő munkások között... hasznos segítőket találni az automatikus rendszer számára"[189]. A gyári kódex, amelyben a tőke a munkásai fölötti önkényuralmát — a hatalmaknak a polgárság által különben annyira kedvelt megosztását és a még kedveltebb képviseleti rendszert mellőzve — magántörvényekkel és önhatalmúlag formulázza meg, csak *tőkés karikatúrája a munkafolyamat társadalmi szabályozásának*, amely szükségessé válik a nagyméretű kooperáció és a közös munkaeszközök, nevezetesen a gépi berendezés alkalmazása következtében. A rabszolgahajcsár korbácsa helyébe a felügyelő büntetőkönyve lép. Valamennyi büntetés természetesen pénzbüntetésekben és bérlevonásokban oldódik fel, és a gyár-Lykurgoszok törvényhozói éleselméjűsége törvényeik megsértését, ha lehet, még jövedelmezőbbé teszi számukra, mint megtartásukat[190].

---

[189] *Ure:* „Philosophy of Manufactures". 15. old. Aki ismeri Arkwright élettörténetét, a „*nemes*" szót e zseniális borbélynak sohasem fogja a fejéhez vágni. A XVIII. század valamennyi nagy feltalálója közül vitathatatlanul ő volt a mások találmányainak legnagyobb tolvaja és a legaljasabb fickó.

[190] „A rabszolgaság, amelynek bilincseiben a burzsoázia a proletariátust tartja, sehol sem mutatkozik meg világosabban, mint a gyárrendszerben. Itt nyoma sincs többé a szabadságnak, sem jogilag, sem ténylegesen. A munkásnak reggel fél 6-kor a gyárban kell lennie; ha pár perccel később jön, megbüntetik, ha 10 perccel jön később, be sem engedik, amíg a reggelizés ideje el nem telt, és elveszti negyednapi bérét. Parancsszóra kell ennie, innia és aludnia... A zsarnoki harang elszólítja az ágyából, elszólítja a reggeli és ebéd mellől. És mi történik aztán magában a gyárban? Itt a gyáros abszolút törvényhozó. Gyári szabályokat bocsát ki, ahogy a kedve tartja; változtatja és kiegészíti kódexét, ahogy neki tetszik; és bármilyen eszeveszett dolgot ír is bele, a bíróságok ezt mondják a munkásnak: Mivel önként vállaltátok ezt a szerződést, most meg is kell tartanotok... Ezek a munkások arra vannak kárhoztatva, hogy kilencéves koruktól halálukig szellemi és testi pallos alatt éljenek" (*F. Engels:* „Die Lage der arbeitenden Klasse etc." 217. és köv. old. [magyarul: 217, 219. old.]). Azt, amit „a bíróságok mondanak", két példán akarom megvilágítani. Az egyik eset *Sheffieldben* játszódik, 1866 végén. Egy munkás két évre egy fémgyárba szegődött el. A gyárossal való összeütközés következtében otthagyta a gyárat, és kijelentette, hogy semmilyen körülmények között sem akar többé dolgozni neki. Szerződésszegés miatt perbefogták, és kéthavi börtönre ítélték. (Ha a gyáros szegi meg a szerződést, perbefogni csak civiliter [magánjogilag] lehet, s csak pénzbüntetést kockáztat.) Miután a két hónapot leülte, ugyanaz a gyáros idézést küldött neki, hogy a régi szerződés értelmében térjen vissza a gyárba. A munkás kijelenti: Nem. A szerződésszegésért már megbűnhődött. A gyáros újra perbefogja, a bíróság újra elítéli, bár a bírák egyike, *Shee úr*, nyilvánosan jogi szörnyűségnek bélyegzi, hogy egy embert egész életén át periodikusan ugyanazért a vétségért, illetőleg büntettért újra és újra meg lehessen

Csak utalunk azokra az anyagi feltételekre, melyek között a gyári munkát végzik. Egyaránt valamennyi érzékszervet sérti a mesterségesen felfokozott hőmérséklet, a nyersanyag hulladékaival teli levegő, a fülsiketítő lárma stb., nem beszélve arról, hogy a munkást életveszély fenyegeti a sűrűn összezsúfolt gépek között, amelyek az évszakok szabályszerűségével termelik ipari veszteséglistájukat[190a]. *A társa-*

büntetni. Ezt az ítéletet nem a „great unpaid"-ek, vidéki dogberryk hozták, hanem Londonban, az egyik legfelsőbb bíróság ítélt így. {A 4. kiadáshoz. — Ezt most megszüntették. Egy néhány esetet kivéve — például a községi gázműveknél — Angliában jelenleg a munkás szerződésszegés tekintetében az alkalmazóval egyenrangú, és csak magánjogilag perelhető. — *E. F.*} — A második eset *Wiltshire-ben* játszódik, 1863 november végén. Mintegy 30, gőzszövőszéken dolgozó munkásnő, egy bizonyos *Harrupp* posztógyáros (Leower's Mill, Westbury Leigh) alkalmazásában, sztrájkot rendezett, mert ennek a *Harruppnak* az a kellemes szokása volt, hogy reggeli elkésés miatt levont a bérükből, mégpedig 2 percért 6 pennyt, 3 percért 1 shillinget és 10 percért 1 shilling 6 pennyt. Ez, óránként 9 shillinget véve, naponként 4 font sterling 10 shilling, míg heti átlagbérük az év folyamán soha nem emelkedik 10—12 shilling fölé. Harrupp továbbá kirendelt egy gyereket, hogy a gyári időt fújja, amit ez néha reggel 6 óra előtt tesz meg, és ha a kezek nincsenek ott pontosan, amint abbahagyja, a kapukat bezárják, s a kintrekedteket pénzbüntetéssel sújtják; minthogy pedig az épületben óra nincs, a szerencsétlen kezek a Harrupp által irányított ifjú idő-őr hatalmában vannak. A „sztrájkban" levő kezek — családanyák és leányok — kijelentették, hogy újra munkába állnak, ha az idő-őrt órával helyettesítik, és ésszerűbb büntetési díjszabást vezetnek be. Harrupp 19 asszonyt és leányt idézett a magistrate-ek [békebírák] elé szerződésszegés miatt. Fejenként 9 penny büntetésre és 2 shilling 6 penny perköltségmegtérítésre ítélték őket, a hallgatóság hangos felháborodása közepette. Harruppot a bíróságról távoztában pisszegő néptömeg kísérte. — A gyárosok egyik kedvenc művelete, hogy a munkásokat bérlevonásokkal büntetik a nekik szolgáltatott anyag hibáiért. Ez a módszer 1866-ban általános sztrájkot idézett elő az angol *fazekaskerületekben*. A „Child. Empl. Commission" jelentései (1863—1866) felsorolnak eseteket, amikor a munkás ahelyett, hogy bért kapna, munkája által és a büntetőszabályzat révén még a tetejébe adósává lesz kegyelmes „master"-ének. Épületes adalékokkal szolgált a gyár-autokraták bérlevonásban tanúsított éleselméjűségéhez a legutóbbi gyapotválság is. „Nekem magamnak — mondja *R. Baker* gyárfelügyelő — nemrégiben bírói eljárást kellett indítanom egy pamutgyáros ellen, mert ezekben a nehéz és gyötrelmes időkben 10 pennyt levont az általa foglalkoztatott «fiatal» (tizenhárom éven felüli) munkások közül egynéhánytól az orvosi korbizonylatért, amely neki csak 6 pennyjébe kerül, és amelyért a törvény csak 3 pennys levonást enged meg, a szokás pedig semmilyet sem . . . Egy másik gyáros, hogy ugyanezt a célt a törvénnyel való összeütközés nélkül érje el, a szegény gyermekek mindegyikét, akik számára dolgoznak, egy shilling illetékkel terheli meg a fonás művészetének és misztériumának kitanulásáért, mihelyt az orvosi bizonyítvány e foglalkozásra éretteknek jelenti ki őket. Léteznek tehát mélybeni áramlatok, amelyeket ismernünk kell, hogy megérthessünk olyan rendkívüli jelenségeket, aminők a *sztrájkok* olyan időkben, mint a jelenlegiek (a darveni gyárban 1863 júniusában a gépszövők között kitört sztrájkról van szó)." „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863". 50, 51. old. (A gyári jelentések mindig túlmennek hivatalos keltezésükön.)

[190a] A veszélyes gépek elleni védekezésre irányuló törvények jótékonyan

dalmi termelési eszközök gazdaságosabbá tétele, amelyet először a gyárrendszerben érlelnek melegházszerűen, a tőke kezén egyúttal *rendszeres megrablásává* lesz a *munkás munka közbeni életfeltételeinek*, a térnek, levegőnek, világosságnak és a termelési folyamat életveszélyes vagy egészségre ártalmas körülményei elleni személyes védelmi eszközöknek, hogy a munkás kényelmét szolgáló berendezésekről ne is beszéljünk[191]. Vajon igaztalanul nevezi-e *Fourier* a gyárakat „enyhített bagnónak" [gályarabságnak]?[192]

---

hatottak. „De ... a baleseteknek most új forrásai vannak, amelyek 20 évvel ezelőtt nem léteztek, nevezetesen a gépi berendezés megnövekedett sebessége. A kerekeket, hengereket, orsókat és szövőszékeket most megnövekedett és egyre tovább növekvő erővel hajtják; az ujjaknak gyorsabban és biztosabban kell megragadniok az elszakadt szálat, mert ha habozva, vagy vigyázatlanul nyúlnak hozzá, már áldozatul is estek ... Nagyszámú balesetet okoz a munkások buzgósága, hogy munkájukat gyorsan elvégezzék. Emlékeznünk kell arra, hogy a gyárosok számára elsőrendű fontosságú az, hogy gépi berendezésüket szakadatlanul mozgásban tartsák, azaz szakadatlanul termeljenek fonalat és szövetet. Minden percnyi állás veszteség nemcsak hajtóerőben, hanem termelésben is. A munkásokat ezért munkafelügyelők révén, akik a gyártmány mennyiségében érdekeltek, arra hajszolják, hogy a gépi berendezést mozgásban tartsák; és ez nem kevésbé fontos az olyan munkásoknak, akiket súly vagy darab szerint fizetnek. Ezért, ámbár a legtöbb gyárban forma szerint tilos a gépeket mozgásuk közben tisztogatni, ez a gyakorlat mégis általános. Ez az ok egymaga az utóbbi 6 hónap alatt 906 balesetet idézett elő ... Jóllehet a tisztogatás napról napra folyik, mégis többnyire a szombatot jelölik ki a gépek alapos megtisztítására, és ez nagyrészt a gépek mozgása közben történik ... Ez *meg nem fizetett* művelet, és a munkások igyekeznek ezért a lehető leggyorsabban elkészülni vele. Emiatt a balesetek száma pénteken és különösen szombaton sokkal nagyobb, mint a hét többi napján. Pénteken a baleseteknek az első négy hétköznap átlaga feletti többlete körülbelül 12%, szombaton a megelőző öt nap átlaga feletti többlet 25%; ha azonban számításba vesszük, hogy a gyári nap szombaton csak $7^1/_2$ órát, a többi hétköznapon $10^1/_2$ órát számlál — akkor a többlet több mint 65%-ra emelkedik" („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866". London 1867. 9, 15, 16, 17. old.).

[191] A harmadik könyv első szakaszában be fogok számolni az angol gyárosoknak a legutóbbi időben folytatott hadjáratáról a gyári törvény ama záradékai ellen, amelyek a „kezek" testrészeinek az életveszélyes gépek elleni védelmét szolgálják. Itt legyen elég egy idézet *Leonard Horner* gyárfelügyelő egyik hivatalos jelentéséből: „Hallottam gyárosokat megbocsáthatatlan léhasággal beszélni némelyik balesetről; egy ujj elvesztése például szerintük csekélység. Egy munkás élete és kilátásai annyira ujjaitól függnek, hogy az ilyen veszteség rendkívül komoly esemény számára. Ha ilyen meggondolatlan fecsegést hallok, megkérdezem: Feltéve, hogy Önnek egy pótlólagos munkás kell, és ketten jelentkeztek, akik mindketten minden egyéb tekintetben egyformán alkalmasak, de az egyiknek nincs hüvelyk- vagy mutatóujja, melyiket választaná? Soha egy pillanatig sem haboztak: amellett döntöttek, akinek minden ujja megvan ... Ezeknek a gyáros uraknak téves előítéleteik vannak azzal szemben, amit ők *ál-emberbaráti törvényhozásnak* neveznek" („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855"). Ezeknek az uraknak „van sütnivalójuk", és nemhiába rajonganak a rabszolgatartó-lázadásért!

[192] Azokban a gyárakban, amelyek legrégebben vannak alávetve a gyári

5. Harc a munkás és a gép között

A harc a tőkés és a bérmunkás között magával a tőkeviszonnyal kezdődik. Tovább dühöng *az egész manufaktúra-időszak alatt*[193]. De csak a *gépi berendezés* bevezetése óta harcol a munkás maga a munkaeszköz, a *tőke materiális létezési módja* ellen. A *termelési eszköz* e meghatározott formája ellen mint a *tőkés termelési mód* anyagi alapja ellen lázad.

Szinte egész Európa átélt a XVII. század folyamán munkáslázadásokat, amelyek az úgynevezett *Bandmühle* [szalagmalom] (Schnurmühlének [zsinórmalomnak] vagy Mühlenstuhlnak [malomszéknek] is nevezték), egy szalag- és paszományszövésre szolgáló gép ellen irányultak[194]. A XVII. század első harmadának végén a zavargó plebs elpusz-

---

törvénynek, e törvény kényszerű munkaidő-korlátozásának és egyéb szabályozásainak, néhány korábbi visszásság eltűnt. Maga a gépi berendezés tökéletesedése bizonyos ponton megköveteli a *„gyárépületek tökéletesített konstrukcióját"*, s ez a munkásoknak javukra válik (V. ö. „Reports etc. for 31st Oct. 1863". 109. old.).

[193] Lásd többek között *John Houghton:* „Husbandry and Trade improved". London 1727., „The Advantages of the East-India Trade". 1720., *John Bellers:* „Proposals for raising a Colledge of Industry". London 1696. „A vállalkozók és munkásaik szerencsétlenségre örökös háborúságban vannak egymással. Az előbbieknek változatlan célja az, hogy olyan olcsón végeztessék a munkát a maguk számára, amennyire lehetséges, és semmiféle mesterkedést nem mulasztanak el ennek érdekében, míg az utóbbiak ugyanúgy ügyelnek minden alkalomra, hogy rákényszeritsék vállalkozóikat magasabb követeléseik teljesítésére." „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions". 1767. 61, 62. old. (Szerzője, *Nathaniel Forster tiszteletes*, teljesen a munkások oldalán áll.)

[194] A Bandmühlét Németországban találták fel. Az olasz *Lancellotti abbé* egy írásában, amely 1636-ban Velencében jelent meg, elbeszéli: „A danzigi Anton Müller körülbelül 50 évvel ezelőtt (Lancellotti ezt 1629-ben írta) egy igen elmés gépet látott Danzigban, amely 4—6 szövedéket készített egyszerre; minthogy azonban a városi tanács attól tartott, hogy ez a találmány egy tömeg munkást koldussá tenne, a találmányt eltiltotta, és a feltalálót titokban megfojtatta vagy vízbe fullasztatta." Leydenben ugyanezt a gépet először 1629-ben alkalmazták. A paszománykészítők zendülései a magisztrátust először eltiltására kényszeritették; a Generalstaatennek [a holland tartományok közös törvényhozó testületének] különböző, 1623-as, 1639-es stb. rendelkezései korlátozni igyekeztek a használatát; végül az 1661 december 15-i rendelkezés engedélyezte bizonyos feltételek mellett. „Ebben a városban — mondja *Boxhorn* („Institutiones politicae". 1663) a Bandmühle Leydenben való bevezetéséről — körülbelül húsz évvel ezelőtt némelyek egy szövő alkalmatosságot találtak fel, amellyel *valaki egymaga* több posztót tudott készíteni és könnyebben, *mint ugyanannyi idő alatt többen mások.* Ebből a takácsok között zavargások és panaszok támadtak, míg ez alkalmatosság használatát a magisztrátus el nem tiltotta." Ugyanezt a gépet 1676-ban Kölnben tiltották be, míg Angliában való bevezetése ugyanakkor munkászavargásokat idézett elő. Az 1685 február 19-i császári ediktummal használatát egész Németországban eltiltották. Hamburgban a magisztrátus parancsára nyilvánosan elégették. VI. Károly 1719 február 9-én megújította az 1685-ös ediktumot, és

tított egy szélhajtású fűrészmalmot, amelyet egy hollandus létesített London közelében. Még a XVIII. század elején is csak nehezen győzték le a vízzel hajtott fűrészgépek Angliában a parlament által támogatott népi ellenállást. Amidőn Everet 1758-ban az első vízzel hajtott gyapjúnyíró gépet megépítette, ezt néhányszáz munkából kitett ember lángba borította. Arkwright scribbling milljei [előkártológép] és kártológépei ellen 50 000 munkás — akik eddig a gyapjúkártolásból éltek — peticionált a parlamentnél. A gépeknek az angol ipari kerületekben a XIX. század első 15 évében végbement tömeges szétrombolása, amelyet nevezetesen a gőzszövőszék kiaknázása idézett elő, adta az ürügyet, *luddita mozgalom** néven, egy Sidmouth, Castlereagh stb. jakobinusellenes kormányának a legreakciósabb erőszakos lépésekre. Idő és tapasztalat szükséges, amíg a munkás megtanulja, hogy a *gépi berendezést* ennek *tőkés alkalmazásától* megkülönböztesse, és ezért támadásait *magáról az anyagi termelési eszközről* annak *társadalmi kizsákmányolási formájára* vigye át[195].

Azok a harcok, amelyek a manufaktúrán belül a munkabér körül folynak, feltételezik a manufaktúrát, és semmiképpen sem irányulnak ennek létezése ellen. Amennyiben a manufaktúrák alakulása ellen folyik harc, ezt a céhmesterek és a kiváltságos városok vívják, nem a bérmunkások. A manufaktúra-időszak írói *a munka megosztását* ezért túlnyomórészt eszköznek tekintik arra, hogy *virtuálisan* munkásokat *pótoljanak*, de nem arra, hogy valóságosan munkásokat *kiszorítsanak*. Ez a különbség magától értetődő. Ha azt mondják például, hogy 100 millió emberre volna szükség Angliában, hogy a régi rokkával megfonják azt a gyapotot, amelyet most géppel 500 000 fon meg, akkor ez természetesen nem azt jelenti, hogy a gép elfoglalta ezeknek a soha nem létezett milliónak a helyét. Csak annyit jelent, hogy sok millió munkásra lenne szükség ahhoz, *hogy a fonógépeket pótolják*. Ha ellenben azt mondják, hogy a gőzszövőszék Angliában 800 000 takácsot dobott az utcára, akkor nem gépekről beszélnek, amelyek léteznek, s

---

a szász választófejedelemség csak 1765-ben engedte meg nyilvános használatát. Ez a gép, amely oly sok vihart támasztott a világban, a valóságban a fonó- és szövőgépeknek, tehát a XVIII. század ipari forradalmának előfutára volt. Lehetővé tette, hogy egy, a szövésben teljesen járatlan fiú egy hajtórúd puszta ide-oda lökésével az egész szövőszéket összes vetélőivel mozgásba hozza, és, tökéletesített formájában, 40—50 szalagot szolgáltatott egyszerre.

* Ez az elnevezés Ned Luddnak, a mozgalom megindítójának nevéből származik. — *Szerk.*

[195] Régimódi manufaktúrákban még ma is megismétlődik olykor a gépek elleni munkáslázadások nyers formája. Ez történt például a sheffieldi reszelőkészítésben 1865-ben.

amelyeket munkások meghatározott számával kellene pótolni, hanem munkások létező számáról, akiket ténylegesen gépek pótoltak, vagyis kiszorítottak. A manufaktúra-időszakban a kézműszerű üzem maradt, ha szétbontottan is, az alap. Az új gyarmati piacokat a középkortól örökül kapott városi munkások viszonylag csekély száma révén nem lehetett kielégíteni, és ugyanakkor a tulajdonképpeni manufaktúrák a hűbériség bomlásával földjükről elkergetett falusi nép előtt új termelési területeket nyitottak meg. Annak idején tehát a műhelyeken belüli munkamegosztásnak és kooperációnak inkább a pozitív oldala domborodott ki, az, hogy *foglalkoztatott* munkásokat *termelékenyebbekké* tesz[196]. Igaz, a kooperáció és a munkaeszközök kevesek kezében való kombinációja sok országban jóval a nagyipar időszaka előtt — a mezőgazdaságra alkalmazva — nagy, hirtelen és erőszakos forradalmakat idéz elő a falusi népesség termelési módjában, következésképpen életfeltételeiben és foglalkoztatási eszközeiben. De ez a harc eredetileg inkább a nagy és a kis földtulajdonosok között folyik, mint a tőke és a bérmunka között; másrészt, amennyiben munkásokat munkaeszközök — juhok, lovak stb. — kiszorítanak, annyiban itt első fokon közvetlen erőszak-aktusok alkotják az ipari forradalom előfeltételét. Először elkergetik a munkásokat a földről, és azután jönnek a juhok. Csak a nagyméretű földrablás, mint amilyen Angliában ment végbe, teremti meg a nagybani mezőgazdaság alkalmazási mezejét[196a]. Ezért ez a mezőgazdasági forradalom a kezdetén inkább politikai forradalomnak tűnik.

Mint gép, a *munkaeszköz* azonnal *konkurrensévé* lesz *magának a*

---

[196] *Sir James Steuart* a gépi berendezés hatását is még egészen ebben az értelemben fogja fel. „A gépeket tehát úgy tekintem, mint eszközöket arra, hogy növeljék (virtuálisan) a tevékeny emberek számát, akiket nem kell táplálni . . . Miben különbözik egy gép hatása az új lakosokétól?" ([„Principles etc."] Francia fordítás, I. köt. I. könyv, XIX. fej.) Sokkal naivabb *Petty*, aki azt mondja, hogy a gépi berendezés a *„poligámiát"* pótolja. Ez a szempont legfeljebb az Egyesült Államok egyes részeire illik. Ellenben: „Gépi berendezést ritkán lehet sikeresen egy egyén munkájának megrövidítésére használni; több időt vesztenének megépítésükkel, mint amennyit megtakaríthatnak alkalmazásukkal. Csak akkor hasznos valóban, ha nagy tömegekre hat, ha egyetlen gép ezrek munkáját támogathatja. Ennek megfelelően a legnépesebb országokban van a legnagyobb bőségben, ott, ahol a legtöbb a munkátlan ember . . . Ami a gépi berendezést használatba szólítja, az *nem az, hogy kevés az ember, hanem, hogy így könnyű őket tömeges munkára rábírni" (Piercy Ravenstone:* „Thoughts on the Funding System and its Effects". London 1824. 45. old.).

[196a] {A 4. kiadáshoz. — Ez Németországra is érvényes. Ahol nálunk nagybani mezőgazdaság áll fenn, nevezetesen keleten, ott az csak a XVI. század óta, főleg azonban 1648 óta elharapózott „Bauernlegen" [paraszt-elűzés] által vált lehetővé. — *E. F.*}

munkásnak[197]. A tőkének a gép révén történő önértékesítése egyenes arányban van a munkások számával, akiknek létezési feltételeit a gép megsemmisíti. A tőkés termelés egész rendszere azon nyugszik, hogy a munkás a munkaerejét áruként eladja. A munkamegosztás e munkaerőt egy részszerszám kezelésének részügyességévé egyoldalúsítja. Mihelyt a szerszám kezelése a gépre száll át, a munkaerő használati értékével együtt megszűnik csereértéke. A munkás eladhatatlanná lesz, mint a forgalmon kívül helyezett papírpénz. A munkásosztálynak az a része, amelyet a gépi berendezés így *fölösleges, azaz a tőke önértékesítéséhez többé közvetlenül nem szükséges népességgé* változtatott, egyrészt elpusztul a régi kézmű- és manufaktúraszerű üzemnek a gépi üzem ellen vívott egyenlőtlen küzdelmében, másrészt elárasztja valamennyi könnyebben hozzáférhető iparágat, túltelíti a munkapiacot, és ezért a munkaerő árát értéke alá csökkenti. A pauperizált munkásoknak, mondják, szolgáljon vigaszul részben az, hogy szenvedéseik csak „mulandók" („a temporary inconvenience"), részben pedig az, hogy a gépi berendezés csak fokozatosan kerít hatalmába egy egész termelési mezőt, miáltal megsemmisítő hatásának terjedelme és intenzitása megtörik. Az egyik vigasz agyonüti a másikat. Ahol a gép fokozatosan ragad meg egy termelési mezőt, ott krónikus nyomort idéz elő a vele konkurráló munkásrétegben. Ahol az átmenet gyors, ott tömegesen és akutan hat. Nincs a világtörténelemnek rettentőbb színjátéka, mint az angol kézi pamutszövőknek fokozatos, évtizedeken át húzódó, végül 1838-ban megpecsételt pusztulása. Sokan közülük éhhalált haltak, sokan hosszú ideig tengődtek családjukkal együtt napi $2^1/_2$ pennyből[198]. Akutan hatottak ellenben az angol pamutgépek Kelet-Indiára, melynek főkormányzója 1834—35. évi jelentésében megállapí-

[197] „Gép és munka állandó konkurrenciában vannak" *(Ricardo:* „Principles etc." 479. old.).

[198] A kéziszövés és gépszövés közötti konkurrenciát Angliában az 1833-as szegénytörvény bevezetése előtt azzal hosszabbították meg, hogy a mélyen a minimum alá csökkent béreket egyházközségi támogatással kiegészítették. „Turner tiszteletes úr 1827-ben a Cheshire-ben, egy ipari kerületben levő Wilmslow plébánosa volt. A kivándorlási bizottság kérdései és Turner úr feleletei megmutatják, hogyan tartják fenn az emberi munka konkurrenciáját a gépekkel szemben. *Kérdés:* «A mechanikai szövőszék használata nem szorította-e ki a kézi szövőszék használatát?» *Felelet:* «Kétségtelenül; még sokkal inkább kiszorította volna, mint ahogyan megtette, ha a kéziszövőket nem tették volna képessé arra, hogy bércsökkentésnek vessék alá magukat.» *Kérdés:* «De alávetvén magát, nem olyan bért fogadott-e el a kéziszövő, amely elégtelen ahhoz, hogy fenntartsa őt, és nem egyházközségi támogatásra tekint-e, mint fenntartása kiegészítésére?» *Felelet:* «Igen, és valójában a kézi szövőszék és a mechanikai szövőszék közti konkurrenciát a szegényadókból tartják fenn.» Így lealacsonyító nyomor vagy kivándorlás az az előny, amelyet a dolgozó a gépek bevezetésétől kap, az, hogy tiszteletre méltó és bizonyos fokig független kézművesből csúszómászó nyomorulttá süllyed, aki

totta: „A nyomor párját ritkítja a kereskedelem történetében. *India sikságai a pamutszövők csontjaitól fehérlenek.*" Mindenesetre, amennyiben ezek a takácsok búcsút vettek a mulandó világtól, a gép csak „mulandó visszásságokat" okozott nekik. Egyébként a gépi berendezés „*mulandó*" hatása *állandó*, mert mindig új meg új termelési területeket ragad meg. Az az önállósult és elidegenedett alak tehát, amelyet egyáltalában a tőkés termelési mód a munkafeltételeknek és a munkaterméknek a munkással szemben ad, a gépi berendezés bevezetésével teljes *ellentétté* fejlődik[199]. Ezért a gépi berendezés megjelenésével tör ki először a munkás brutális lázadása a munkaeszköz ellen.

A munkaeszköz agyonüti a munkást. Ez a szöges ellentét persze akkor jelenik meg a legkézzelfoghatóbban, amikor újonnan bevezetett gépi berendezés konkurrál hagyományos kézműves vagy manufaktúra üzemmel. De magán a nagyiparon belül a gépi berendezés folytonos tökéletesedése és az automatikus rendszer kifejlődése analóg módon hat. „A gépek tökéletesítésének állandó célja az, hogy a kézi munkát csökkentsék, vagyis a gyár termelési láncolatának egy láncszemét tökéletesítsék azáltal, hogy az emberi készülékeket vasból valókkal helyettesítik"[200]. „Mindennapos esemény, hogy gőz- és vízierőt alkalmaznak eleddig kézzel mozgatott gépi berendezéshez . . . A gépi berendezés kisebb tökéletesítései, amelyek a mozgatóerő gazdaságosabbá tételét, a gyártmány tökéletesítését, az ugyanazon idő alatti termelés megnövelését, vagy egy-egy gyermek, nő vagy férfi kiszorítását célozzák, *állandóak*, és bár látszólag nem nagy horderejűek, mégis fontos eredményekkel járnak"[201]. „Mindenütt, ahol egy művelet nagy ügyességet és biztos kezet kíván, ezt, amilyen gyorsan csak lehet, kiveszik a *túl ügyes* és gyakran mindenfajta szabályszerűtlenségekre hajló munkás kezéből, hogy egy különleges mechanizmusra bízzák, amely oly jól van szabályozva, hogy egy gyermek felügyelhet rá"[202]. „Az automatikus

a könyörületesség megalázó kenyerén él. Ezt ők *mulandó visszásságnak* nevezik" („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation". London 1834. 29. old.).

[199] „*Ugyanaz az ok*, amely növelheti *az ország jövedelmét* (azaz, mint Ricardo ugyanezen a helyen megmagyarázza, *a földbirtokosok és tőkések jövedelmét*, akiknek gazdagsága, közgazdaságilag tekintve, egyáltalán egyenlő a nemzet gazdagságával), egyidejűleg *fölös népességet idézhet elő, és ronthatja a munkás helyzetét*" (*Ricardo:* „Principles etc." 469. old.). „A mechanizmus minden tökéletesítésének állandó célja és tendenciája valójában az, hogy az ember munkáját egészen kiküszöbölje, vagy munkájának *árát csökkentsék* a felnőtt férfimunkások munkájának női és gyermekmunkával, vagy pedig a tanult munkások munkájának tanulatlanokéval való helyettesítése által" (*Ure:* [„Philosophy of Manufactures". 23. old.]).

[200] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1858". 43. old.

[201] „Reports etc. 31st Oct. 1856". 15. old.

[202] *Ure:* „Philosophy of Manufactures". 19. old. „A téglaégetésnél alkal-

rendszerben a *munkás tehetségét egyre fokozódóan kiszorítják*"[203]. „A gépi berendezés tökéletesítése nemcsak hogy a foglalkoztatott felnőtt munkások kisebb számát követeli meg egy meghatározott eredmény eléréséhez, hanem egyének bizonyos osztályával helyettesít egy más osztályt, kevésbé tanulttal tanultabbat, gyermekekkel felnőtteket, nőkkel férfiakat. Mindezek a változások a *munkabér rátájának folytonos ingadozását* idézik elő"[204]. „A gépi berendezés *szüntelenül dob ki felnőtteket a gyárból*"[205]. Hogy a *géprendszer* a felhalmozott gyakorlati tapasztalat, a mechanikai eszközök már meglevő terjedelme és a technika állandó haladása következtében milyen rendkívül *rugalmas*, megmutatkozott akkor, amikor a megrövidített munkanap nyomása alatt rohamléptekkel tört előre. De ki sejtette volna 1860-ban, az angol pamutipar delelő évében, a gépi berendezésnek azt a rohamos tökéletesítését és a kézi munkának ennek megfelelő kiszorítását, amelyet *a következő három év az amerikai polgárháború ösztökéje alatt* előidézett? Az angol gyárfelügyelőknek e pontra vonatkozó hivatalos utalásaiból elegendő itt egy pár példa. Egy manchesteri gyáros kijelenti: „75 kártológép helyett most csak 12 kell nekünk, s ezek ugyanolyan mennyiséget szolgáltatnak épp oly jó, ha nem jobb minőségben... A megtakarítás munkabérben heti 10 font sterling, gyapothulladékban 10%." Egy manchesteri finomfonodában „a meggyorsított mozgás és különböző (self-acting) [önműködő] folyamatok bevezetése révén egy részlegben a munkásszemélyzet $^1/_4$-ét, egy másikban több mint a $^1/_2$-ét kiküszöbölték, míg a második kártológép helyett alkalmazott fésülőgép a korábban a kártolóteremben foglalkoztatott kezek számát erősen csökkentette". Egy másik fonógyár a „kezekben" elért általános megtakarítását 10%-ra becsüli. *Gilmour* urak, manchesteri fonógyárosok kijelentik: „Blowing departementünkben [tisztítóműhelyünkben] az új

mazott gépi berendezés nagy előnye az, hogy alkalmazóját teljességgel függetleníti a tanult munkásoktól" („Child. Empl. Comm. V. Report. London 1866". 180. old. 46. sz.).

Pótlás a 2. kiadáshoz. A. Sturrock úr, a „Great Northern Railway" [Nagy Északi Vasút] gép-részlegének főfelügyelője a gépépítésre (mozdonyok stb.) vonatkozólag kijelenti: „Költséges (expensive) angol munkásokat napról napra kevésbé használnak. A termelést tökéletesített szerszámok alkalmazásával növelik, és ezeket a szerszámokat viszont alacsony kategóriájú munkások (a low class of labour) kezelik... Korábban szükségképpen tanult munka termelte a gőzgép valamennyi részét. Ugyanezeket a részeket most kevesebb szakképzettséggel, de jó szerszámokkal rendelkező munka által termelik. Szerszámokon a gépépítésnél alkalmazott gépeket értem" („Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence". 17 862. és 17 863. sz. London 1867).

[203] *Ure:* „Philosophy of Manufactures". 20. old.

[204] Ugyanott, 321. old.

[205] Ugyanott, 23. old.

gépi berendezés kovetkeztében kezekben és munkabérben elért megtakarítást teljes egyharmadra becsultuk . . . A jack frame és drawing frame roomban [finom előfonógép- es nyújtógep-teremben] körulbelul $^1/_3$-dal kevesebb a kiadás és a kéz; a fonóteremben korülbelul $^1/_3$-dal kevesebb a kiadás. De ez nem minden; fonalunk, amely most a szovőkhoz kerül, annyira megjavult az új gépi berendezés alkalmazása révén, hogy a szovők most tobb és jobb szövetet termelnek, mint a régi gépi fonallal"[206]. A. Redgrave gyárfelugyelő ehhez megjegyzi: „A munkások számának fokozott termelés mellett történő csokkentése gyorsan halad előre; a gyapjúgyarakban nemrégiben a kezek ujabb csökkentése kezdődott meg, és tovább tart; néhány nappal ezelőtt azt mondta nekem egy iskolamester, aki Rochdale kozelében lakik, hogy a leányiskolákban a nagy létszámcsökkenés nemcsak a válság nyomásának az eredménye, hanem a gyapjúgyárak gépi berendezéseben történt változásoknak is, melyek kovetkeztében mintegy 70 félidejű munkást érintő csokkentés ment végbe"[207].

Az amerikai polgárháborúnak tulajdonítható mechanikai tokéletesítések összeredményét az angol pamutiparban a kovetkező táblázat mutatja:

Gyárak száma

	1858	1861	1868
Anglia és Wales	2 046	2 715	2 405
Skócia	152	163	131
Írország	12	9	13
Egyesült Királyság	2 210	2 887	2 549

Gőzszovőszékek száma

Anglia és Wales	275 590	368 125	344 719
Skócia	21 624	30 110	31 864
Írország	1 633	1 757	2 746
Egyesult Királyság	298 847	399 992	379 329

[206] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863". 108. és kov. old.

[207] Ugyanott, 109. old. A gépi berendezésnek a gyapotvalság alatti gyors tokéletesítese lehetővé tette az angol gyárosoknak, hogy tustént az amerikai polgárhaború befejezése utan egy szempillantás alatt megint túltelítsek a világpiacot. A szovetek mar 1866 utolsó 6 honapja alatt szinte eladhatatlanná lettek. Ezzel elkezdődott az aruknak Kínába és Indiaba való konszignácioja, ami a „glut"-ot [túltelítettséget] termeszetesen még intenzívebbé tette. 1867 elején a gyárosok szokásos kibúvo-eszkozukhoz folyamodtak, a munkabért 5%-kal csokkentették. A munkások ellenálltak, és kijelentették, elmeletileg egészen helyesen, hogy az egyetlen orvosság rovid időt, heti 4 napot dolgozni. Hosszabb berzenkedés után az ipar onmaguk kinevezte kapitányainak rá kellett szánniok magukat erre, egyes helyeken 5%-os bércsokkentés *mellett*, másutt *anélkul*.

	1858	1861	1868
Orsók száma			
Anglia és Wales	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Skócia	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Írország	150 512	119 944	124 240
Egyesült Királyság	28 010 217	30 387 467	32 000 014
Foglalkoztatott személyek száma			
Anglia és Wales	341 170	407 598	357 052
Skócia	34 698	41 237	39 809
Írország	3 345	2 734	4 203
Egyesult Királyság	379 213	451 569	401 064

1861 és 1868 között tehát 338 pamutgyár tűnt el; azaz termelekenyebb és nagyobbszabású gépi berendezés koncentrálódott csekélyebb számú tőkés kezében. A gőzszovőszékek száma 20 663-mal csokkent; de termékük egyidejűleg szaporodott, úgyhogy egy tokéletesített szövőszék most többet teljesített, mint egy régi. Végül az orsók száma 1 612 547-tel nőtt, míg a foglalkoztatott munkások száma 50 505-tel csökkent. A „mulandó" nyomor tehát, amellyel a gyapotválság a munkásokat sujtotta, fokozódott és megszilárdult a gépi berendezés gyors és tartós haladása révén.

A gépi berendezés azonban nemcsak úgy hat, mint túlerőben levő konkurrens, amely állandóan ugrásra kész, hogy a bérmunkást *„folos-legessé"* tegye. A tőke a gépi berendezést hangosan és tendenciózusan a munkással szemben *ellenséges potenciának* nyilvánítja, és úgy is kezeli. A gépi berendezés a *leghatalmasabb hadieszközé* lesz a *tőke önkényuralma* elleni periodikus munkásfelkelések, sztrájkok stb. leverésére[208]. *Gaskell* szerint a gőzgép rogton az „emberi erő" antagonistája volt, s a tőkést képessé tette arra, hogy letorje a munkások fokozódó igényeit, amelyek azzal fenyegettek, hogy válságba kergetik a kezdődő gyárrendszert[209]. Egész történetét lehetne megírni azoknak az 1830 óta létrejött találmányoknak, amelyek pusztán mint a tőkének munkászendülések elleni hadieszközei láttak napvilágot. Mindenekelőtt a selfacting mule-ra emlékeztetünk, mert ez az automatikus rendszer új korszakát nyitja meg[210].

A *Trades' Unions Commission* [szakszervezetek ügyében kiküldott

[208] „A mesterek és kezek viszonya a flintüveg- és palackuveg-fúvókban a krónikus sztrájk." Ezért lendült fel a préselt üveg gyartása, amelyben a fo muveleteket gépi berendezéssel végzik. Egy Newcastle melletti cég, amely korábban évente 350 000 font fújt flintuveget allított elő, most ehelyett 3 000 500 font préselt uveget termel („Ch. Empl. Comm IV. Rep 1865". 262, 263 old.).

[209] *Gaskell:* „The Manufacturing Population of England". London 1833. 3, 4 old.

[210] Gépeknek a gépépítésben való néhány igen jelentos alkalmazását Fairbairn ur a saját gépgyárában kitort sztrajkok kovetkezteben találta fel.

bizottság] előtt tett vallomásában Nasmyth, a gőzkalapács feltalálója a következőképpen számol be a gépi berendezés azon tökéletesítéseiről, amelyeket a gépmunkások 1851-es nagy és hosszú sztrájkja következtében vezetett be: „Modern mechanikai tökéletesítéseinknek jellemző vonása az önműködő szerszámgépek bevezetése. Amit most egy mechanikai munkásnak tennie kell, és amit minden fiú meg tud tenni, nem az, hogy maga dolgozzék, hanem hogy a gép szép munkájára felügyeljen. A munkásoknak kizárólag a jártasságtól függő egész osztályát most kiküszöbölték. Korábban négy fiút foglalkoztattam egy-egy mechanikusra számítva. Hála ezeknek az új mechanikai kombinációknak, a felnőtt férfiak számát 1500-ról 750-re csökkentettem. A következmény profitom jelentős szaporodása volt."

Ure egy gépről, amely a kartonnyomóban színes nyomásra szolgál, ezt mondja: „Végül a tőkések igyekeztek megszabadulni ettől a *tűrhetetlen rabságtól* (tudniillik a munkásokkal való szerződések számukra terhes feltételeitől) azáltal, hogy a tudomány segélyforrásaihoz folyamodtak, és csakhamar *vissza is kerültek legitim jogaikba*, amelyek a fejet megilletik a többi testrésszel szemben." Egy láncirezésre szolgáló találmányról, amelynek közvetlen indítéka egy sztrájk volt, ezt mondja: „Az elégedetlenek hordája, amely a munkamegosztás régi vonalai mögött legyőzhetetlenül elsáncoltnak hitte magát, így azt látta, hogy oldalba támadták, és védelmi eszközeit megsemmisítették *a modern mechanikai taktika révén*. *Kényre-kegyre* meg kellett adnia magát." A selfacting mule találmányáról ezt mondja: „Arra volt hivatott, hogy ismét helyreállítsa *a rendet* az ipari osztályok között... Ez a találmány igazolja azt *az általunk már kifejtett tant, hogy a tőke, amidőn a tudományt szolgálatába szorítja, a munka lázadó kezét mindig engedelmességre kényszeríti*"[211]. Ámbár Ure írása 1835-ben jelent meg, tehát a viszonylag még gyengén fejlett gyárrendszer idején, mégis *a klasszikus kifejezése* marad *a gyárszellemnek*, nemcsak *őszinte cinizmusa* miatt, hanem ama naivitás miatt is, mellyel a tőkésagy végig nem gondolt ellentmondásait kifecsegi. Miután például kifejti azt a „tant", hogy a tőke a zsoldjába vett tudomány segítségével „a munka lázadó kezét mindig engedelmességre kényszeríti", megbotránkozik azon, „hogy bizonyos oldalról ezt (a mechanikai-fizikai tudományt) megvádolják, hogy a gazdag tőkések zsarnokságának és a szegény osztályok elnyomásának eszközéül adja oda magát". Miután széltében-hosszában prédikálta, milyen előnyös a gépi berendezés gyors fejlődése a munkásoknak, inti őket, hogy ellenszegülésükkel, sztrájkjaikkal stb. *gyorsítják a gépi berendezés fejlődését*. „Az ilyen fajta erőszakos lázadá-

[211] *Ure:* „Philosophy of Manufactures". 367—370. old.

sok — mondja — az emberi rövidlátást a legmegvetésre méltóbb mezében mutatják meg, az olyan ember mezében, *aki saját hóhérává teszi magát.*" Néhány oldallal előtte, megfordítva, ez olvasható: „A heves összeütközések és megszakítások nélkül, amelyeket a munkások téves nézetei okoztak, *a gyárrendszer még sokkal gyorsabban* és minden érdekelt fél számára sokkal hasznosabban *fejlődött volna.*" Azután megint így kiált fel: „A Nagy-Britannia gyári kerületeiben élő népesség szerencséjére a tökéletesítések a mechanikában csak fokozatosan mennek végbe." „Igaztalanul vádolják — mondja — a gépeket azzal, hogy csökkentik a felnőttek munkabérét, mivel egy részüket kiszorítják, s ennek következtében számuk meghaladja a munka iránti szükségletet. De növelik a gyermekmunka iránti keresletet, s ezáltal emelik e z e k n e k bérrátáját." Ugyanez a vigaszosztó másrészt a gyermekbérek alacsonyságát azzal védelmezi, hogy „ez a szülőket visszatartja attól, hogy gyermekeiket túl korán küldjék a gyárakba". Egész könyve a *korlátozatlan* munkanap apológiája, és liberális lelke előtt a középkor legsötétebb ideje rémlik fel, ha a törvényhozás eltiltja, hogy 13 éves gyerekeket naponta 12 óránál többet robotoltassanak. Ez nem tartja vissza attól, hogy a gyári munkásokat hálaimára ne szólítsa a gondviseléshez, amely nekik a gépi berendezés által „megteremtette a szabadidőt, hogy halhatatlan érdekeiken elmélkedhessenek"[212].

6. A kiegyenlítési elmélet a gépi berendezés által kiszorított munkásokra vonatkozóan

Egész sor polgári közgazdász, mint James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill stb. azt állítja, hogy minden gép, amely munkásokat szorít ki, egyidejűleg és szükségszerűen mindig szabaddá tesz egy adekvát tőkét ugyanezeknek a munkásoknak a foglalkoztatásához[213].

Tegyük fel, hogy egy tőkés 100 munkást alkalmaz például egy kárpit-manufaktúrában, fejenként évi 30 font sterlingért. Az általa évente befektetett *változó* tőke tehát 3000 font sterling. Elbocsát 50 munkást, és a fennmaradó 50-et egy gépi berendezés mellett foglalkoztatja, amely neki 1500 font sterlingbe kerül. Az egyszerűség kedvéért az épületeket, szenet stb. figyelmen kívül hagyjuk. Feltesszük továbbá, hogy az évente elfogyasztott nyersanyag továbbra is 3000 font sterlingbe kerül[214]. „Szabaddá tett"-e ez az átalakulás bármilyen tőkét?

[212] *Ure:* „Philosophy of Manufactures". 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475, [370.] old.

[213] *Ricardo* eredetileg osztotta ezt a nézetet, de később, a reá jellemző tudományos elfogulatlansággal és igazságszeretettel, kifejezetten megtagadta. Lásd „Principles etc." XXXI. fej. „On Machinery".

[214] NB, az illusztrációt egészen a fent nevezett közgazdászok módján adom.

A régi üzemmód mellett a 6000 font sterlingnyi teljes befektetett összeg felerészben állandó és felerészben változó tőkéből állott. Most ez az összeg 4500 font sterling (nyersanyagért 3000 font sterling és gépi berendezésért 1500 font sterling) állandó és 1500 font sterling változó tőkéből áll. A változó, vagyis eleven munkaerővé átalakult tőkerész már nem fele, hanem csak negyede az össztőkének. A szabaddá tétel helyett itt tőkének olyan formában való *megkötése* megy végbe, amelyben megszűnik munkaerőre kicserélődni, azaz változó tőke állandóvá *változik át.* A 6000 font sterling tőke, különben változatlan körülmények között, most sohasem foglalkoztathat többet 50 munkásnál. A gépi berendezésnek minden tökéletesítése nyomán egyre kevesebbet foglalkoztat. Ha az újonnan bevezetett gép kevesebbe került, mint az általa kiszorított munkaerők és munkaszerszámok összege, tehát például 1500 helyett csak 1000 font sterlingbe, akkor 1000 font sterlingnyi változó tőke állandóvá változna, vagyis megkötődnék, míg 500 font sterlingnyi tőke szabaddá válna. Az utóbbi — feltéve, hogy az évi bér ugyanaz — körülbelül 16 munkás számára alkot foglalkoztatási alapot (holott 50-et bocsátottak el), sőt jóval kevesebb mint 16 munkás számára, mert az 500 font sterlingnek ahhoz, hogy tőkévé változzék, megint részben állandó tőkévé kell változnia, tehát szintén csak részben alakítható át munkaerővé.

De tegyük fel azt is, hogy az új gépi berendezés elkészítése nagyobb számú mechanikust foglalkoztat; vajon *kiegyenlítés* ez az utcára dobott kárpitkészítők számára? Elkészítése még a legjobb esetben is kevesebb munkást foglalkoztat, mint amennyit alkalmazása kiszorít. Az az 1500 font sterlingnyi összeg, amely csak az elbocsátott kárpitkészítők munkabérét fejezte ki, most, gépi berendezés alakjában, kifejezi: 1) az előállításához szükséges termelési eszközök értékét, 2) a készítő mechanikusok munkabérét, 3) a „mesterüknek" jutó értéktöbbletet. Továbbá: a gépet, ha egyszer kész, egészen haláláig nem kell megújítani. Ahhoz tehát, hogy a mechanikusok pótlólagos számát tartósan foglalkoztassák, egyik kárpitgyárosnak a másik után gépek által munkásokat kell kiszorítania.

Valójában ezeknek az apologétáknak nem is a tőke effajta szabaddá tétele jár az eszükben. Ők *a szabaddá tett munkások létfenntartási eszközeire* gondolnak. Nem lehet tagadni, hogy például a fenti esetben a gépi berendezés nemcsak 50 munkást tesz szabaddá és ezáltal „rendelkezésre állóvá", hanem egyszersmind *megszünteti* 1500 font sterling értékű létfenntartási eszközzel való *kapcsolatukat,* és így „szabaddá teszi" e létfenntartási eszközöket. Az az egyszerű és korántsem új tény, *hogy a gépi berendezés szabaddá teszi a munkást a létfenntartási eszközöktől, közgazdaságtani nyelven* tehát úgy hangzik, *hogy*

a gépi berendezés szabaddá tesz létfenntartási eszközöket a munkás számára, illetve átváltoztatja őket a munkás alkalmazására szolgáló tőkévé. Látjuk, minden a kifejezésmódon fordul meg. Nominibus mollire licet mala. [Szabad elnevezésekkel enyhíteni a rossz dolgokat.]

E szerint az elmélet szerint az 1500 font sterling értékű létfenntartási eszköz olyan tőke volt, amelyet az ötven elbocsátott kárpitmunkás munkája értékesített. Ez a tőke következésképpen elveszti foglalkoztatottságát, mihelyt az ötven munkást sétálni küldik, és nincs nyugta, pihenése, míg új „befektetésre" nem talál, amelyben az említett ötven munkás megint termelő módon elfogyaszthatja. Előbb vagy utóbb tehát a tőkének és a munkásnak megint össze kell találkoznia, s akkor megvan a kiegyenlítés. A gépi berendezés által kiszorított munkások szenvedése tehát éppoly mulandó, mint e világ gazdagsága.

Az 1500 font sterling összegű létfenntartási eszköz sohasem állt szemben az elbocsátott munkásokkal *tőkeként*. Ami velük tőkeként állott szemben, az a most *gépi berendezéssé átváltozott* 1500 font sterling volt. Közelebbről szemügyre véve, ez az 1500 font sterling csak azon része az elbocsátott 50 munkás révén évente termelt kárpitoknak, amelyet a munkások bérként pénzformában, nem pedig in natura [természetben], megkaptak alkalmazójuktól. Az 1500 font sterlinggé átváltozott kárpitokon ugyanilyen összegű létfenntartási eszközt vásároltak. Ez utóbbiak tehát számukra *nem tőkeként*, hanem *árukként*, ők maguk pedig ez áruk számára nem *bérmunkásokként*, hanem vevőkként léteztek. Az a körülmény, hogy a gépi berendezés e munkásokat vásárlási eszközöktől „szabaddá tette", vevőkből nem-vevőkké változtatja őket. Innen a csökkent kereslet ez áruk iránt. Voilà tout [ez az egész]. Ha ezt a csökkent keresletet más oldalról jövő megnövekedett kereslet ki nem egyenlíti, akkor az áruk piaci ára csökken. Ha ez hosszabb ideig tart és nagyobb méreteket ölt, akkor azok a munkások, akik ez áruk termelésében voltak foglalkoztatva, kiszorulnak a termelésből. Annak a tőkének egy részét, amely korábban szükséges létfenntartási eszközöket termelt, más formában termelik újra. A piaci árak csökkenése és a tőke-áthelyezés közben a szükséges létfenntartási eszközök termelésében foglalkoztatott munkásokat is „szabaddá teszik" bérük egy részétől. Annak bebizonyítása helyett tehát, hogy a gépi berendezés a munkásoknak létfenntartási eszközöktől való szabaddá tétele által az utóbbiakat egyidejűleg az előbbiek alkalmazására szolgáló tőkévé változtatja át, az apologéta úr a kereslet és kínálat bevált törvényével, megfordítva, azt bizonyítja be, hogy a gépi berendezés — nemcsak abban a termelési ágban, amelybe bevezetik, hanem azokban a termelési ágakban is, amelyekbe nem vezetik be — munkásokat dob az utcára.

A valóságos tények, amelyeket a közgazdasági optimizmus átköltött, a következők: A gépi berendezés által kiszorított munkások a műhelyből kidobva a munkapiacra kerülnek, és ott a tőkés kiaknázás számára már rendelkezésre álló munkaerők számát gyarapítják. A hetedik szakaszban meg fog mutatkozni, hogy a gépi berendezésnek ez a hatása, amelyet itt úgy ábrázolnak, mint kiegyenlítést a munkásosztály számára, a munkást, ellenkezőleg, a legszörnyűbb ostorként éri. Itt csak ennyit: Az egyik iparágból kidobott munkások mindenesetre foglalkoztatást kereshetnek valamelyik másikban. Ha találnak — és ezzel megint létrejön a kötelék köztük meg a velük együtt szabaddá tett létfenntartási eszközök között —, akkor ez egy új, pótlólagos tőke révén történik, amely elhelyezésre törekszik, de semmiképpen sem a már korábban funkcionáló és most gépi berendezéssé változtatott tőke révén. És még akkor is, mily csekélyek a kilátásaik! A munkamegosztástól megnyomorítva e szegény ördögök régi munkakörükön kívül oly keveset érnek, hogy csak néhány alacsonyrendű, s ezért állandóan túltelített és alulfizetett munkaágba nyernek bebocsátást[215]. Továbbá minden iparág évenként újabb emberáradatot vonz magához, amely kontingenséül szolgál szabályszerű újoncozására és növekedésére. Mihelyt a gépi berendezés az eddig egy meghatározott iparágban foglalkoztatott munkások egy részét szabaddá teszi, az újoncállományt is újra elosztják, és más munkaágakban szívják fel, míg az eredeti áldozatok az átmeneti idő alatt nagyrészt lesüllyednek és elnyomorodnak.

Kétségtelen tény, hogy *a gépi berendezés önmagában* nem felelős a munkásoknak létfenntartási eszközöktől való „szabaddá tételéért". Olcsóbbítja és szaporítja a terméket abban az ágban, amelyet megragad, és eleinte változatlanul hagyja a más iparágakban termelt létfenntartási eszközök tömegét. Bevezetése után a társadalomnak tehát ugyanannyi vagy több létfenntartási eszköze van a kiszorított munkások számára, mint előtte, egészen figyelmen kívül hagyva az évi terméknek azt a roppant részét, amelyet a nem-dolgozók elpocsékolnak. És ez a csattanója a közgazdasági apologetikának! *A gépi berendezés tőkés alkalmazásától elválaszthatatlan ellentmondások és antagonizmusok nem léteznek, mert nem magából a gépi berendezésből,*

[215] Egy ricardiánus erre vonatkozólag megjegyzi *J. B. Say* sületlenségeivel szemben: „Fejlett munkamegosztás esetén a munkások szakképzettsége csak abban a különleges ágban alkalmazható, amelybe betanították őket; *ők maguk bizonyos fajta gépek.* Ezért abszolúte semmit sem segít papagájmódra azt ismételgetni, hogy a dolgoknak van egy olyan tendenciájuk, hogy szintbe kerüljenek. Körül kell néznünk, és azt látjuk, hogy hosszú időre *nem találhatják meg szintjüket*; ha pedig megtalálják, akkor e szint *alacsonyabb*, mint a folyamat elején" („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc." London 1821. 72. old.).

hanem annak tőkés alkalmazásából nőnek ki! Minthogy tehát a gépi berendezés *önmagában tekintve* a munkaidőt megrövidíti, míg tőkés módon alkalmazva a munkanapot meghosszabbítja, önmagában a munkát megkönnyíti, tőkés módon alkalmazva intenzitását fokozza, önmagában az ember győzelme a természeti erő felett, tőkés módon alkalmazva az embert a természeti erő révén leigázza, önmagában a termelő gazdagságát növeli, tőkés módon alkalmazva a termelőt pauperré teszi stb. — a polgári közgazdász egyszerűen kijelenti: *a gépi berendezés önmagában való tekintése* hajszálpontosan bizonyítja, hogy mindezek a kézzelfogható ellentmondások nem egyebek a közönséges valóság *látszatánál*, de *önmagukban*, tehát úgyszintén *az elméletben*, egyáltalán nincsenek meg. Így megtakarít magának minden további fejtörést, és a tetejébe ellenfelének nyakába varrja azt a butaságot, hogy nem *a gépi berendezés tőkés alkalmazása*, hanem *maga a gépi berendezés ellen* harcol.

A polgári közgazdász semmiképpen nem tagadja, hogy emellett mulandó kellemetlenségek is előállnak; de melyik éremnek nincs visszája! A gépi berendezésnek másféle, mint tőkés kihasználása az ő számára lehetetlen. Az ő szemében tehát a munkásnak a gép révén való kiaknázása azonos a gépnek a munkás révén való kiaknázásával. Aki tehát leleplezi, hogyan is áll a dolog a gépi berendezés tőkés alkalmazásával a valóságban, az egyáltalán nem akarja a gépek alkalmazását, az ellensége a szociális haladásnak![216] Ez egészen Bill Sikes, a híres torokmetsző okoskodása: „Esküdt Uraim, ennek a kereskedelmi utazónak mindenesetre elvágták a torkát. Ez a tény azonban nem az én bűnöm, ez a kés bűne. Ilyen mulandó visszásságok miatt megszüntessük a kés használatát? Gondolják csak meg! Hol lenne a földművelés és a kézművesség kés nélkül? Nem éppoly áldásos-e a sebészetben, mint amilyen tudós a bonctanban? S ráadásul nem készséges segítőtárs-e a vidám lakomázásnál? Ha megszüntetik a kést — visszavetnek bennünket a legmélységesebb barbárságba"[216a].

Bár a gépi berendezés szükségszerűen munkásokat szorít ki azok-

[216] Virtuóza ennek a nagyhangú kretenizmusnak többek között *MacCulloch*. „Ha előnyös — mondja például, egy 8 éves gyermek naivitását affektálva — a munkás ügyességét mindinkább kifejleszteni, olyannyira, hogy képessé lesz egyre növekvő árumennyiséget termelni ugyanakkora vagy kisebb munkamennyiséggel, akkor annak is előnyösnek kell lennie, hogy *olyan gépi berendezést vegyen segítségül igénybe, amely őt* ennek az eredménynek elérésében a leghatékonyabban *támogatja*" (*MacCulloch:* „Principles of Political Economy". London 1830. 166. old.).

[216a] „A fonógép feltalálója tönkretette Indiát, *ami azonban bennünket kevéssé érint.*" *A. Thiers:* „De la propriété". [Párizs 1848. 275. old.] Thiers úr itt a fonógépet összecseréli a mechanikai szövőszékkel, *„ami azonban bennünket kevéssé érint"*.

ban a munkaágakban, amelyekbe bevezetik, mégis előidézheti más munkaágakban a foglalkoztatottság novekedését. Ennek a hatásnak azonban semmi koze az úgynevezett kiegyenlítesi elmélethez. Minthogy minden gépi termék, például egy rőf gépi szövet, olcsóbb, mint az általa kiszorított egyenlő fajta kézi termék, abszolút torvényként adódik a kovetkező: Ha a gépileg termelt cikk *osszmennyisége* az általa helyettesített kézmű- vagy manufaktúraszerűen termelt cikk *osszmennyiségével egyenlo* marad, *akkor az alkalmazott munka teljes osszege csokken*. A maguk a munkaeszkozok, a gépi berendezés, a szén stb. termeléséhez szükséges *munkaszaporulatnak* kisebbnek kell lennie a gépi berendezés alkalmazása által kiváltott *munkacsokkenésnél*. Különben a gépi termék éppoly drága vagy drágább volna, mint a kézi termek. A *csökkent számú munkás* által termelt gépi cikkek összmegye azonban nem marad egyenlő, hanem ténylegesen messze túlnő a kiszorított kézművescikkek összmegén. Tegyük fel, hogy 400 000 rőf gépi szovetet kevesebb munkás termel, mint 100 000 rőf kézi szövetet. A megnégyszerezett termékben négyszer annyi nyersanyag rejlik. A nyersanyag termelését tehát meg kell négyszerezni. Ami azonban az elfogyasztott munkaeszkozoket, mint az épuleteket, a szenet, a gépeket stb. illeti, a *határ*, amelyen belül a termelesükhoz szükséges *pótlólagos munka* nőhet, a gépi termék tomege és az ugyanazon számú munkás által előállítható kézi termék tomege kozti *kulonbséggel* változik.

A gépi üzemnek egy iparágban való terjeszkedése nyomán a termelés tehát először azon más ágakban fokozódik, amelyek a szóban forgó iparág termelési eszközeit szolgáltatják. Hogy a foglalkoztatott munkástomeg ezáltal mennyire novekszik, az — ha a munkanap hossza és a munka intenzitása adott — az alkalmazott tőkék összetételétől, azaz állandó és változó alkatrészeik arányától függ. Ez az arány viszont nagyon változik azzal a terjedelemmel, amelyben a gépi berendezés magukat ezeket az iparokat már megragadta vagy megragadja. A szén- és fémbányászásra ítélt emberek száma rettenetesen felduzzadt az angol gépesítés előrehaladásával, ámbár gyarapodásukat az utolsó évtizedekben meglassítja az új bányászati gépi berendezés használata[217]. Egy új munkásfajta kel a géppel életre: a gép termelője. Tudjuk már, hogy a gépi üzem ezt a termelési ágat magát is mind tömegesebb méretekben keríti hatalmába[218]. Ami

[217] Az 1861-es cenzus szerint (II. kot. London 1863) az Anglia és Wales szénbányáiban foglalkoztatott munkások száma 246 613 volt, kozuluk 73 546 húsz éven *aluli* és 173 067 húsz éven *felüli*. Az első rovatba 835 öt-tízéves, 30 701 tíz-tizenotéves, 42 010 tizenot-tizenkilencéves személy tartozik. A vas-, réz-, ólom-, ón- és az összes tobbi fémbányákban foglalkoztatottak száma: 319 222.

[218] Angliában és Walesben 1861-ben a gépi berendezés termelésében 60 807 személyt foglalkoztattak, beleszámítva a gyárosokat irnokaikkal stb. egyetemben,

továbbá a nyersanyagot illeti[219], semmi kétség nem fér például ahhoz, hogy a pamutfonás rohamos fejlődése melegházszerűen érlelte az Egyesült Államok gyapottermesztését és vele az afrikai rabszolgakereskedelmet, sőt, egyúttal a négertenyésztést az úgynevezett határrabszolgaállamok* fő üzletévé tette. Amikor 1790-ben az Egyesült Államokban a rabszolgákat első ízben összeírták, számuk 697 000 volt, 1861-ben ellenben körülbelül négymillió. Másrészt nem kevésbé bizonyos, hogy a mechanikai gyapjúgyár felvirágzása a szántóföldeknek birkalegelővé való fokozódó átváltoztatásával együtt a mezőgazdasági munkások tömeges elkergetését és „létszámfelettivé tételét" idézte elő. Írország még ebben a pillanatban is azon a folyamaton megy át, amely az 1845 óta közel a felével csökkent népességét még tovább — a landlordjai és az angol gyapjúgyáros urak szükségleteinek pontosan megfelelő mértékre — szorítja le.

Ha a gépi berendezés olyan, bevezető vagy közbülső fokokat ragad meg, amelyeken egy munkatárgynak végső formája elnyeréséig át kell futnia, akkor a munkaanyaggal a munkakereslet is nő azokban a még kézmű- vagy manufaktúraszerűen űzött szakmákban, amelyekbe a gépi gyártmány belekerül. A gépi fonoda például a fonalat olyan olcsón és olyan bőségesen szolgáltatta, hogy a kéziszövők eleinte megnövekedett kiadás nélkül teljes időt dolgozhattak. Így jövedelmük megnőtt[220]. Ezért emberek áramlottak a pamutszövésbe, míg végül a Jenny, a throstle és a mule által például Angliában életre keltett 800 000 pamutszövőt agyon nem ütötte a gőzszövőszék. Így nő a gépileg termelt ruházati anyagok bőségével együtt a szabók, ruhakészítőnők, varrónők stb. száma mindaddig, amíg a varrógép meg nem jelenik.

A nyersanyagok, félkészgyártmányok, munkaszerszámok stb. növekvő tömegének megfelelően, amelyeket a gépi üzem viszonylag csekélyszámú munkással szolgáltat, e nyersanyagok és félkészgyárt-

úgyszintén valamennyi e szakmabeli ügynököt és kereskedőt. Viszont ki vannak rekesztve e számításból a kisebb gépek, mint a varrógépek stb. termelői, valamint a munkagépek szerszámainak, mint az orsóknak stb. termelői. Az összes mérnökök száma 3329 volt.

[219] Minthogy a vas a legfontosabb nyersanyagok egyike, megjegyezzük itt, hogy 1861-ben Angliában és Walesben 125 771 a vasöntő, közülük 123 430 férfi, 2341 nő. Az előbbiek közül 30 810 húsz éven *aluli* és 92 620 húsz éven *felüli*.

* Border slave-states — az északi és a déli államok közti határon levő rabszolgatartó államok. — *Szerk.*

[220] „Egy család, amely négy felnőtt személyből (pamutszövőből) és két winderként [csévélőként] dolgozó gyermekből állott, a múlt század végén és a jelenlegi elején 10 órás napi munkával hetenként 4 font sterlinget keresett; ha a munka nagyon sürgős volt, többet is kereshettek ... Korábban mindig szenvedtek a hiányos fonálellátás miatt" *(Gaskell:* „The Manufacturing Population of England". London 1833. 25—27. old.).

mányok feldolgozása számtalan alfajra *különül el*, tehát nő a társadalmi termelési ágak sokrétűsége. A gépi üzem a munka *társadalmi* megosztását hasonlíthatatlanul tovább hajtja, mint a manufaktúra, mert hasonlíthatatlanul nagyobb fokban növeli az általa megragadott iparok termelőerejét.

A gépi berendezés legközvetlenebb eredménye az, hogy megnöveli az *értéktöbbletet*, s egyszersmind azt a terméktömeget, amelyben ez megtestesül; következésképpen a szubsztanciával együtt, amelyből a tőkésosztály függelékestül fogyaszt, megnöveli magukat e társadalmi rétegeket is. E rétegek növekvő gazdagsága és az elemi létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkások viszonylag állandóan csökkenő száma az új luxusszükséglettel együttal kielégítésének új eszközeit is létrehozza. A társadalmi termék nagyobb része változik át többlettermékké, és a többlettermék nagyobb részét termelik újra és fogyasztják el kifinomult és változatos formákban, mint eddig. Más szóval: a *luxustermelés* nő[221]. A termékek kifinomulása és nagyobb változatossága a nagyipar teremtette új világpiaci kapcsolatokból is fakad. Nemcsak több külföldi élvezeti cikket cserélnek ki a hazai termék ellenében, hanem idegen nyersanyagok, tartozékok, félkészgyártmányok stb. nagyobb tömege is kerül bele termelési eszközként a hazai iparba. Ezekkel a világpiaci kapcsolatokkal növekszik a munkakereslet a szállító iparban, s ez utóbbi számos új alfajra hasad[222].

A termelési és létfenntartási eszközök gyarapodása, a munkások számának viszonylagos csökkenése mellett, arra ösztökél, hogy kiterjesszék a munkát olyan iparágakban, amelyeknek termékei — mint például csatornák, áruraktárak, alagutak, hidak stb.— csak a távolabbi jövőben hozzák meg gyümölcseiket. Egészen új termelési ágak, következésképpen új munkaterületek alakulnak ki vagy közvetlenül a gépi berendezés, vagy legalábbis a neki megfelelő általános ipari forradalmasodás alapján. Az össztermelés volumenében való részesedésük azonban semmiképpen sem jelentős még a legfejlettebb országokban sem. Az általuk foglalkoztatott munkások száma egyenes arányban növekszik azzal, ahogyan a legnyersebb kétkezi munka szükségessége újratermelődik. Az effajta iparok közül a legfőbbeknek jelenleg a gázműveket, a távírást, a fényképészetet, a gőzhajózást és a vasutakat tekinthetjük. Az 1861-es cenzus (Angliára és Walesre vonatkozólag) a *gáziparban* (gázművek, a mechanikai készülékek termelése, a gáz-

[221] *F. Engels* a „Lage der arbeitenden Klasse etc."-ban kimutatja, milyen siralmas az állapota éppen e luxusmunkások nagy részének. Újabb bizonyító adatok tömegével vannak ehhez a „Child. Empl. Comm." jelentéseiben.

[222] 1861-ben Angliában és Walesben a kereskedelmi hajózásban 94 665 tengerészt foglalkoztattak.

társaságok ügynökei stb.) 15 211 személyt, a *távirászban* 2399-et, a *fényképészetben* 2366-ot, a *gőzhajózásban* 3570-et és a *vasutaknál* 70 599-et mutat ki, az utóbbiakból körülbelül 28 000 a többé-kevésbé állandóan foglalkoztatott „tanulatlan" földmunkás, meg az egész adminisztratív és kereskedelmi személyzet. Tehát az ebben az öt új iparban foglalkoztatottak teljes száma 94 145.

Végül a nagyipar területein rendkívülien megnövekedett termelőerő — amelyet rendszerint a munkaerő intenzív és extenzív módon fokozott kizsákmányolása kísér *valamennyi* többi termelési területen — megengedi, hogy a munkásosztálynak mind nagyobb részét *improduktívan* alkalmazzák, és így nevezetesen a *régi házirabszolgákat* mind tömegesebben újratermeljék *„szolgáló osztály"* néven — mint inasokat, komornákat, lakájokat stb. Az 1861-es cenzus szerint Anglia és Wales össznépessége 20 066 224 személy volt, akik közül 9 776 259 férfi és 10 289 965 nő. Ha ebből levonjuk azokat, akik a munkára túl öregek vagy túl fiatalok, az összes „improduktív" nőket, fiatal személyeket és gyermekeket, valamint az „ideológiai" rendeket, mint a kormányzat, a papok, a jogászok, a katonaság stb., továbbá mindazokat, akiknek kizárólagos foglalatossága idegen munka elfogyasztása földjáradék, kamat stb. formájában, végül a paupereket, csavargókat, bűnözőket stb., akkor hozzávetőleges számban 8 millió mindkét nembeli, legkülönbözőbb korú személy marad, belefoglalva az összes, valamiféleképpen a termelésben, a kereskedelemben, a pénzügyekben stb. funkcionáló tőkéseket. Ebből a 8 millióból:

Mezőgazdasági munkások (belefoglalva a pásztorokat és a bérlőknél lakó béreseket és női cselédeket)	1 098 261	személy
Pamut-, gyapjú-, fésűsfonó-, len-, kender-, selyem-, jutagyárakban és a mechanikai harisnyakötésben, valamint csipkegyártásban foglalkoztatottak összesen	642 607[223]	„
Szén- és ércbányákban foglalkoztatottak összesen	565 835	„
Valamennyi fémműben (kohók, hengerművek stb.) és mindenfajta fémfeldolgozó üzemben foglalkoztatottak	396 998[224]	„
Szolgáló osztály	1 208 648[225]	„

[223] Ebből csak 177 596 a 13 éven felüli férfi.

[224] Ebből nő: 30 501.

[225] Ebből férfi: 137 447. Az 1 208 648-as számból ki van rekesztve mindaz a személyzet, amely nem magánházaknál szolgál.

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1861-től 1870-ig a férfi szolgák száma csaknem megkétszereződött: 267 671-re növekedett. 1847-ben 2694 vadőr volt (az arisztokrata vadaskertekben), 1869-ben ellenben 4921. — A londoni kis nyárspolgárnál szolgáló fiatal leányokat a népnyelv „little slavey"-nek, kis rabszolgáknak nevezi.

Ha az összes textilgyárakban foglalkoztatott személyekhez hozzáadjuk a szén- és ércbányák személyzetét, 1 208 442-t kapunk; ha az összes fémművek és fémfeldolgozó üzemek személyzetét adjuk hozzájuk, akkor az összeg 1 039 605 lesz, mindkét esetben kisebb, mint a modern házirabszolgák száma. Mely felemelő eredménye ez a tőkés módon kiaknázott gépi berendezésnek!

7. *Munkások taszítása és vonzása a gépi üzem fejlődésével. A pamutipar válságai*

A politikai gazdaságtan minden beszámítható képviselője elismeri, hogy a gépi berendezés újonnan való bevezetése pestisként hat a munkásokra azokban a hagyományos kézművességekben és manufaktúrákban, amelyekkel legelsőbb konkurrál. Csaknem mindnyájan jajonganak a gyári munkás rabszolgasága miatt. És mi az a nagy tromf, amelyet mindnyájan kijátszanak? Az, hogy a gépi berendezés, bevezetési és kifejlődési időszakának borzalmai után, végső soron *szaporítja* a *munka-rabszolgákat* ahelyett, hogy végül is *csökkentené* számukat! Igen, a politikai gazdaságtan kiujjongja magát annak az ocsmány tételnek a hangoztatásában — ocsmány minden „emberbarát" számára, aki hisz a tőkés termelési mód örök természeti szükségszerűségében —, hogy maga a már gépi üzemre alapozott gyár is, meghatározott növekedési időszak, rövidebb vagy hosszabb „*átmeneti idő*" után több munkást gyötör agyon, mint amennyit eredetileg az utcára dobott![226]

[226] *Ganilh* ezzel szemben a gépi üzem végeredményének a munka-rabszolgák abszolúte csökkent számát tekinti, akiknek rovására aztán a „gens honnêtes" [tisztességes emberek] megnövekedett számban fogyasztanak, és kifejlesztik ismert „perfectibilité perfectible"-jüket [tökéletesedőképes tökéletesedőképességüket]. Bármily kevéssé érti is a termelés mozgását, de érzi legalább, hogy a gépi berendezés igen végzetes intézmény, ha *bevezetése* foglalkoztatott munkásokat pauperekké változtat, *fejlődése* viszont több munka-rabszolgát hív életre, mint amennyit agyonütött. Saját álláspontjának kretenizmusát csak saját szavaival lehet kifejezni: „Azon osztályok, amelyek arra ítéltettek, hogy *termeljenek és fogyasszanak*, fogyatkoznak, azon osztályok pedig, amelyek a munkát irányítják, amelyek az egész népességet *gyámolítják*, *vigasztalják és felvilágosítják*, sokasodnak . . . *és elsajátítják mindazokat a jótéleményeket*, amelyek *a munka költségeinek csökkenéséből*, a termékek bőségéből és a fogyasztási javak olcsóságából erednek. Ebben az irányban az emberi faj felemelkedik a lángész legmagasabb koncepcióihoz, behatol a vallás titokzatos mélységeibe, *felállítja üdvös alapelveit az erkölcsnek* (amely abban áll, hogy *„elsajátítják mindazokat a jótéleményeket stb."*), oltalmazó törvényeit a szabadságnak (a szabadságnak „azon osztályok" számára, „amelyek arra *ítéltettek*, hogy termeljenek"?) és a hatalomnak, az *engedelmességnek* és az igazságosságnak, a kötelességnek és az emberiességnek." Ezt a zagyvaságot lásd *Ch. Ganilh:* „Des systèmes d'économie politique etc." 2. kiad. Párizs 1821. I. köt. 224. old. V. ö. ugyanott, 212. old.

Már megmutatkozott néhány példán, így az angol fésűsfonó- és selyemgyárak példáján, hogy egy bizonyos fejlettségi fokon a gyári ágak rendkívüli terjeszkedése *az alkalmazott munkások számának* nemcsak *relatív*, hanem *abszolút csökkenésével* is egybe lehet kötve. *1860-ban*, amidőn a parlament parancsára speciális cenzust vettek fel az Egyesült Királyság valamennyi gyáráról, Lancashire, Cheshire és Yorkshire gyári kerületeinek *R. Baker* gyárfelügyelőre kiosztott része 652 gyárat számlált; ezek közül 570 magában foglalt: 85 622 *gőzszövőszéket*, 6 819 146 *orsót* (a kettőzőorsókat nem számítva), 27 439 *lóerőt* gőzgépekben, 1390-et vízikerekekben, és 94 119 foglalkoztatott személyt. 1865-ben ellenben *ugyanezek* a gyárak magukban foglaltak: 95 163 *szövőszéket*, 7 025 031 *orsót*, 28 925 *lóerőt* gőzgépekben, 1445-öt vízikerekekben, 88 913 foglalkoztatott személyt. 1860-tól 1865-ig tehát e gyárak *gyarapodása* gőzszövőszékekben 11%, orsókban 3%, gőz-lóerőben 5% volt, míg egyidejűleg a foglalkoztatott személyek száma 5,5%-kal *csökkent*[227]. 1852 és 1862 között az angol *gyapjúgyártás* tetemesen növekedett, míg az alkalmazott munkások száma csaknem változatlan maradt. „Ez mutatja, milyen nagy mértékben szorította ki az újonnan bevezetett gépi berendezés a megelőző időszakok munkáját"[228]. Tapasztalatilag adott esetekben a foglalkoztatott gyári munkások szaporulata gyakran csak *látszólagos*, azaz nem a már gépi üzemen nyugvó gyár terjeszkedésének, hanem mellékágak fokozatos bekebelezésének tulajdonítható. Például „a mechanikai szövőszékek és *az általuk foglalkoztatott gyári munkások* 1838 és 1856 közötti megszaporodása a (brit) pamutgyárakban egyszerűen *ez üzletág terjeszkedésének* volt köszönhető; a többi gyárakban ellenben annak, hogy a *gőzerőt újonnan alkalmazták* a szőnyeg-, szalag-, vászonszövőszékekre stb., amelyeket azelőtt emberi izomerővel hajtottak"[229]. E gyári munkások megszaporodása tehát csak a foglal-

[227] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 58. és köv. old. Egyidejűleg azonban adva volt már az anyagi alap egy növekvő munkáslétszám foglalkoztatása számára is 110 *új* gyárban, amelyek 11 625 gőzszövőszékkel, 628 756 orsóval, 2695 gőz- és víz-lóerővel rendelkeztek (ugyanott).

[228] „Reports etc. for 31st Oct. 1862". 79. old.

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1871 december végén A. Redgrave gyárfelügyelő egy előadásában, amelyet Bradfordban a „New Mechanics' Institution"-ban tartott, ezt mondta: „Ami nekem bizonyos idő óta szemet szúrt, az a gyapjúgyárak megváltozott képe. Korábban nőkkel és gyerekekkel voltak telve, most pedig, úgy látszik, a gépi berendezés végez minden munkát. Kérdésemre egy gyáros a következő felvilágosítást adta: A régi rendszer idején 63 személyt foglalkoztattam; a tökéletesített gépi berendezés bevezetése után kezeimet 33-ra csökkentettem, és legutóbb, újabb nagy változtatások következtében, abba a helyzetbe kerültem, hogy 33-ról 13-ra csökkentsem őket."

[229] „Reports etc. for 31st Oct. 1856". 16. old.

koztatott munkások teljes számában végbement csökkenésnek a kifejezése volt. Végül itt egészen figyelmen kívül hagyjuk, hogy a kohászati üzemek kivételével mindenütt fiatal munkások (18 éven aluliak), nők és gyerekek alkotják a gyári személyzet túlnyomó elemét.

Mégis megérthetjük, hogy, a gépi üzem által ténylegesen kiszorított és virtuálisan helyettesített munkástömeg ellenére, hogyan lehetnek a gyári munkások *a gépi üzem növekedésével* — amely az egyazon fajtájú gyárak megnövekedett számában vagy a meglevő gyárak kibővült dimenzióiban fejeződik ki — végül is számosabbak, mint az általuk kiszorított manufaktúra-munkások vagy kézművesek. Tegyük fel, hogy a hetenként alkalmazott 500 font sterlingnyi tőke a régi üzemmódban $^2/_5$-nyi állandó és $^3/_5$-nyi változó alkatrészből áll, azaz 200 font sterlinget adtak ki termelési eszközökre, 300 font sterlinget munkaerőre — mondjuk 1 font sterlinget munkásonként. A gépi üzemmel az össztőke összetétele megváltozik. Most például $^4/_5$-nyi állandó és $^1/_5$-nyi változó alkatrészre hasad szét, vagyis már csak 100 font sterlinget adnak ki munkaerőre. A korábban foglalkoztatott munkások kétharmadát tehát elbocsátják. Ha ez a gyárüzem terjeszkedik, és egyébként változatlan termelési feltételek mellett az alkalmazott össztőke 500-ról 1500-ra nő, akkor most 300 munkást foglalkoztatnak, annyit, mint az ipari forradalom előtt. Ha az alkalmazott tőke tovább nő 2000-re, akkor 400 munkást foglalkoztatnak, tehát $^1/_3$-dal többet, mint a régi üzemmód mellett. *Abszolúte* az alkalmazott munkások száma 100-zal növekedett, *relative* — azaz az előlegezett össztőkéhez viszonyítva — 800-zal csökkent, mert a 2000 font sterling tőke a régi üzemmódban nem 400, hanem 1200 munkást foglalkoztatott volna. A foglalkoztatott munkások számának *relatív csökkenése* tehát megfér *abszolút növekedésével*. Fentebb feltettük, hogy az össztőke növekedése esetén összetétele állandó marad, mert a termelési feltételek állandóak. De tudjuk már, hogy a gépesítés minden haladásával az állandó, gépi berendezésből, nyersanyagból stb. álló tőkerész nő, míg a változó, munkaerőbe fektetett tőkerész csökken, és egyúttal tudjuk, hogy semmilyen más üzemmódban nem ennyire állandó a tökéletesítés, tehát nem ennyire változó az össztőke összetétele. Ezt az állandó változást azonban éppoly állandóan megszakítják nyugvópontok és az *adott technikai alapon való* pusztán *mennyiségi terjeszkedés*. Ezáltal a foglalkoztatott munkások száma nő. Így például az Egyesült Királyság pamut-, gyapjú-, fésűsfonó-, len- és selyemgyáraiban dolgozó *összes munkások* száma 1835-ben csak 354 684, míg 1861-ben csupán a gőzszövők (mindkét nembeliek és a legkülönbözőbb korosztályúak, 8 évestől kezdve) száma 230 654 volt. Mindenesetre ez a növekedés kevésbé bizonyul

nagynak, ha mérlegeljük, hogy a brit kézi pamutszövők családjukkal együtt, amelyet ők maguk foglalkoztattak, 1838-ban még 800 000 főt számláltak[230], teljesen figyelmen kívül hagyva az Ázsiában és az európai kontinensen kiszorítottakat.

Abban a kevés megjegyzésben, amit e pontra vonatkozólag még tenni kell, részben *tisztán tényszerűen* érintünk viszonyokat, amelyekhez elméleti fejtegetésünk maga még nem vezetett el.

Amíg a gépi üzem egy iparágban a hagyományos kézművesség vagy a manufaktúra rovására terjeszkedik, sikere olyan biztos, mint mondjuk egy gyújtótűs puskával felfegyverzett hadseregé volna egy íjászokból álló hadsereggel szemben. Ez az első időszak, amelyben a gép éppen csak meghódítja hatókörét, döntően fontos azok miatt a rendkívüli profitok miatt, melyeket megtermelni segít. Ezek nemcsak hogy önmagukban a gyorsított felhalmozásnak egy forrását alkotják, hanem az állandóan újraalkotott és új befektetés felé nyomakodó társadalmi pótlólagos tőke nagy részét a kedvezményezett termelési területre vonják. Az első viharos és lázas időszak különleges előnyei állandóan megismétlődnek azokban a termelési ágakban, ahová a gépi berendezést újonnan vezetik be. Mihelyt azonban a gyár elérte a létezés bizonyos kiterjedtségét és az érettség meghatározott fokát, mihelyt nevezetesen saját technikai alapját, a gépi berendezést, szintén gépekkel termelik, mihelyt a szén- és vaskitermelést, valamint a fémek feldolgozását és a szállítást forradalmasították, s egyáltalán létrehívták a nagyiparnak megfelelő általános termelési feltételeket, ez az üzemmód olyan *rugalmasságra, a hirtelen, ugrásszerű terjeszkedés olyan képességére* tesz szert, hogy ennek csak a nyersanyag és a felvevőpiac szab korlátokat. A gépi berendezés egyrészt közvetlenül szaporítja a nyersanyagot, ahogyan például a cotton gin a gyapottermelést szaporította[231]. Másrészt a gépi termék olcsósága, meg a forradalmasított szállítás és közlekedés fegyverül szolgál idegen piacok meghódítására. Kézműszerű termelésük tönkretétele által e piacokat a gépi üzem kényszer útján a saját magának szükséges nyersanyag termelési területeivé változtatja. Így Kelet-Indiát rákényszerítették, hogy gyapotot, gyapjút, kendert, jutát, indigót stb. termeljen Nagy-

[230] „A (pamut vagy pamuttal kevert anyagok szövésével foglalkozó) kéziszövők szenvedéseit egy királyi bizottság vizsgálta ki, de, bár nyomorukat elismerték és sopánkodtak rajta, helyzetük megjavítását (!) átengedték a véletlennek és az idő változásának, és szabad remélnünk, hogy e szenvedések *most* (20 évvel később!) *csaknem* (nearly) megszűntek, amihez minden valószínűség szerint hozzájárult a gőzszövőszékek mostani nagymértékű elterjedtsége" („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856". 15. old.).

[231] Egyéb módszereket, amelyek által a gépi berendezés a nyersanyag termelésére hat, a harmadik könyvben fogunk megemlíteni.

Britannia számára[232]. A munkások állandó „létszámfelettivé tétele" a nagyipar országaiban melegházszerűen érleli a kivándorlást és idegen országok gyarmatosítását, amely országok aztán az anyaország nyersanyagtelepévé változnak át, ahogyan például Ausztrália gyapjúteleppé vált[233]. Egy új, a gépi üzem fő székhelyeinek megfelelő nemzetközi munkamegosztás jön létre, amely a földgolyó egy részét kiváltképpen mezőgazdasági termelési területté változtatja a másik, a kiváltképpen ipari termelési terület számára. Ez a forradalom összefügg a mezőgazdaságban végbemenő forradalmi átalakulásokkal, amelyeket itt még nem kell tovább taglalnunk[234].

Gladstone úr ösztönzésére az alsóház 1867 február 17-én elrendelte, hogy állítsanak össze egy statisztikát valamennyi, 1831 és 1866

---

[232] *Gyapotkivitel Kelet-Indiából Nagy-Britanniába*

1846: 34 540 143 font, *1860:* 204 141 168 font, *1865:* 445 947 600 font

Gyapjúkivitel Kelet-Indiából Nagy-Britanniába

1846: 4 570 581 font, *1860:* 20 214 173 font, *1865:* 20 679 111 font.

[233] *Gyapjúkivitel a Jóreménység-fokáról Nagy-Britanniába*

1846: 2 958 457 font, *1860:* 16 574 345 font, *1865:* 29 920 623 font

Gyapjúkivitel Ausztráliából Nagy-Britanniába

1846: 21 789 346 font, *1860:* 59 166 616 font, *1865:* 109 734 261 font.

[234] Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése maga is az európai, közelebbről az angol nagyipar terméke. Mostani alakjában (1866) az Egyesült Államokat még mindig Európa gyarmati országának kell tekintenünk. {A 4. kiadáshoz. — Azóta a világ második ipari országává fejlődött, anélkül, hogy ezért gyarmati jellegét egészen elvesztette volna. — *E. F.*}

Gyapotkivitel az Egyesült Államokból Nagy-Britanniába
(fontban)

1846	401 949 393	*1852*	765 630 544
1859	961 707 264	*1860*	1 115 890 608

Gabona- stb. kivitel az Egyesült Államokból Nagy-Britanniába

(1850 és 1862)	*1850*	*1862*
Búza cwt	16 202 312	41 033 503
Árpa cwt	3 669 653	6 624 800
Zab cwt	3 174 801	4 426 994
Rozs cwt	388 749	7 108
Búzaliszt cwt	3 819 440	7 207 113
Hajdina cwt	1 054	19 571
Kukorica cwt	5 473 161	11 694 818
Bere vagy bigg (különleges árpafajta) cwt	2 039	7 675
Borsó cwt	811 620	1 024 722
Bab cwt	1 822 972	2 037 137
Összesen cwt	34 365 801	74 083 351

között az Egyesült Királyságba behozott és onnan kivitt mindenfajta szemesterményről, gabonáról és lisztről. Az alábbiakban adom az összefoglaló eredményt. A liszt *quarter* gabonára van átszámítva. (A táblázatot lásd a 423. oldalon.)

A gyárnak a roppant, lökésszerű terjeszkedésre való képessége és függősége a világpiactól szükségszerűen előidézi a lázas termelést és a piacok erre következő túltelítését, mely utóbbiak összehúzódásával bénulás lép fel. Az ipar élete a közepes élénkség, virágzás, túltermelés, válság és pangás periódusainak egymásutánjává alakul. A bizonytalanság és állandótlanság, amelynek a gépi üzem a munkás foglalkoztatását és ezzel élethelyzetét aláveti, normálissá lesz az ipari ciklus e periódus-váltakozásával. A virágzás idejét leszámítva, a tőkések között a leghevesebb harc dúl kinek-kinek a piac területéből való egyéni részesedéséért. Ez a részesedés egyenes arányban van a termék olcsóságával. A tökéletesített, munkaerőt helyettesítő gépi berendezésnek, valamint az új termelési módszereknek használatában ezáltal előidézett vetélkedésen kívül mindenkor bekövetkezik egy olyan pillanat, amikor azáltal törekednek az áru olcsóbbítására, hogy a munkabért erőszakosan a munkaerő értéke alá nyomják[285].

[285] Egy felhívásban, amelyet a *leicesteri* cipőgyárosok által „lock out" [kizárás] révén utcára dobott munkások 1866 *júliusában* a „Trade Societies of England"-hez [Anglia szakszervezeteihez] intéztek, többek között ez olvasható: „Körülbelül 20 évvel ezelőtt a leicesteri cipőipart forradalmasították azáltal, hogy bevezették a szegelést a varrás helyett. Abban az időben jó béreket lehetett elérni. Ez az új uzlet csakhamar nagyon kiterjedt. A kulonböző cégek kozott nagy konkurrencia mutatkozott, hogy melyikuk tudja a legízlésesebb cikket szállítani. Nem sokkal ezután azonban egy rosszabb fajtájú konkurrencia támadt, tudniillik az, hogy a piacon lerontották egymás árait (undersell). A káros következmények csakhamar bércsökkentésben nyilvánultak meg, és a csokkenés a munka árában oly rohamosan gyors volt, hogy sok cég most már csak felét fizeti az eredeti bérnek. És mégis, bár a bérek mélyebbre és mélyebbre sullyednek, a profitok a munkatarifa minden változásával nőni látszanak." — Még az ipar kedvezőtlen periódusait is felhasználják a gyárosok arra, hogy túlhajtott bércsökkentés, azaz a munkás legszükségesebb létfenntartási eszkozeinek nyílt megrablása révén rendkívuli profitokra tegyenek szert. Egy példa. A coventry-i selyemszövés válságáról van szó: „Felvilágosításokból, amelyeket mind gyarosoktól, mind munkásoktol kaptam, kétségtelenul kovetkezik, hogy a béreket nagyobb mértékben megkurtították, mint amennyire azt a kulfoldi termelők konkurrenciája vagy más korulmények szukségessé tették. A szovők tobbsége 30—40%-kal csokkentett bérért dolgozik. Egy vég szalag, amelyért a szovő ot évvel korábban 6 vagy 7 shillinget kapott, most csak 3 shilling 3 pennyt vagy 3 shilling 6 pennyt hoz neki; más munkáért, amelyet korábban 4 shillinggel meg 4 shilling 3 pennyvel fizettek, most csak 2 shillinget vagy 2 shilling 3 pennyt kap. A bércsokkentés nagyobb, mint amekkorát a kereslet felélénkítése szukségessé tesz. Valójában *sok szalagfajtánál a bércsökkentést még csak nem is kísérte valamiféle csökkentés a cikk árában*" (*F. D. Longe* biztos jelentése a „Child. Empl. Comm. V. Rep. 1866"-ban, 114. old. 1. sz.).

Ötéves időszakok és az 1866-os év

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Évi átlag								
Behozatal (quarter)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Évi átlag								
Kivitel (quarter) ...	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
A behozatal többlete a kivitel fölött évi átlagban	874 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Népesség								
Évi átlagszám minden egyes időszakban	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
A hazai termelésen felüli többletként évente elfogyasztott gabona stb. egy főre jutó átlagmennyisége quarterekben, a népesség között egyenlően megosztva ...	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

A gyári munkások létszámnövekedésének tehát *feltétele* a gyárakba fektetett össztőke *arányosan* sokkal gyorsabb növekedése. Ez a folyamat azonban csak az ipari ciklus apály- és dagályperiódusain belül megy végbe. Ezenkívül folytonosan megszakad a technikai haladás következtében, amely munkásokat hol virtuálisan pótol, hol ténylegesen kiszorít. Ez a gépi üzemben végbemenő *minőségi változás* állandóan eltávolít munkásokat a gyárból vagy bezárja a gyár kapuját az új regruta-áradat előtt, míg a gyárak pusztán *mennyiségi terjeszkedése* a kidobottak mellett friss kontingenseket nyel el. A munkásokat így folytonosan taszítják és vonzzák, ide-oda dobálják, és mindez a toborzottak nemében, korában és tanultságában való állandó változás közepette történik.

A gyári munkás sorsát a legjobban szemlélteti *az angol pamutipar sorsának* gyors áttekintése.

1770-től 1815-ig a pamutipar 5 évet volt nyomott vagy pangó. Ebben az első 45 éves időszakban az angol gyárosok kezében volt a gépi berendezés és a világpiac monopóliuma. *1815-től 1821-ig* nyomott, *1822 és 1823* virágzó, *1824* a koalíciós törvények [a munkások egyesüléseit tiltó törvények] eltörlése, a gyárak általános nagy terjeszkedése, *1825* válság; *1826* nagy nyomor és felkelések a pamutipari munkások között; *1827* csekély javulás, *1828* nagy szaporulat gőzszövőszékekben és kivitelben; *1829* a kivitel — különösen Indiába — az összes korábbi éveket felülmúlja; *1830* túltelített piacok, nagy szorultság, *1831-től 1833-ig* továbbtartó nyomás; a Kelet-Ázsia (India és Kína) felé irányuló kereskedelmet kivonják a Keletindiai Társaság monopóliuma alól. *1834* gyárak és gépi berendezés nagy növekedése, hiány kezekben. Az *új szegénytörvény* előmozdítja a mezőgazdasági munkások elvándorlását a gyári kerületekbe. A vidéki grófságok megtisztítása a gyermekektől. Fehér rabszolgakereskedelem. *1835* nagy virágzás. A kézi pamutszövők egyidejű éhhalála. *1836* nagy virágzás. *1837 és 1838* nyomott állapot és válság. *1839* megélénkülés. *1840* nagy nyomottság, felkelések, a katonaság közbelépése. *1841 és 1842* a gyári munkások rettenetes szenvedése. 1842-ben a gyárosok kizárják a kezeket a gyárakból, hogy kikényszerítsék a gabonatörvények visszavonását. A munkások ezrével özönlenek Yorkshire-be, a katonaság visszahajtja őket, vezetőiket Lancasterben bíróság elé állítják. *1843* nagy nyomor. *1844* megélénkülés. *1845* nagy virágzás. *1846* először tovább tartó fellendülés, majd az ellenhatás tünetei. *A gabonatörvények visszavonása. 1847* válság. A bérek általános csökkentése 10, sőt több százalékkal a „big loaf" [nagy cipó] ünnepére. *1848* tovább tartó nyomás. Manchester katonai védelem alatt. *1849* megélénkülés. *1850* virágzás. *1851* csökkenő áruárak, alacsony bérek,

gyakori sztrájkok. *1852* kezdődő javulás. A sztrájkok tovább tartanak, a gyárosok külföldi munkások behozatalával fenyegetődznek. *1853* növekvő kivitel. Nyolchónapos sztrájk és nagy nyomor Prestonban. *1854* virágzás, a piacok túltelítése. *1855* csődökről szóló jelentések özönlenek az Egyesült Államokból, Kanadából, a kelet-ázsiai piacokról. *1856* nagy virágzás. *1857* válság. *1858* javulás. *1859* nagy virágzás, a gyárak szaporodása. *1860* az angol pamutipar delelője. Az indiai, ausztráliai és egyéb piacok annyira túltelítettek, hogy még 1863-ban is alig szívták fel az egész rakást. *Francia kereskedelmi szerződés.* A gyárak és a gépi berendezés hallatlan növekedése. *1861* a fellendülés egy ideig tovább tart, ellenhatás, amerikai polgárháború, gyapotínség. *1862-től 1863-ig* teljes összeomlás.

A gyapotínség története túl jellegzetes ahhoz, hogy egy pillanatig ne időzzünk e kérdésnél. A világpiac 1860—1861-es állapotára vonatkozó jelzésekből látható, hogy a gyapotínség a gyárosoknak kapóra jött, és részben előnyös volt. Olyan tény ez, amelyet a Manchesteri Kereskedelmi Kamara jelentései elismertek, a parlamentben Palmerston és Derby proklamáltak, s az események megerősítettek[236]. 1861-ben az Egyesült Királyság 2887 pamutgyára között kétségkívül sok kicsi akadt. *A. Redgrave* gyárfelügyelő jelentése szerint, akinek kerülete ebből a 2887 gyárból 2109-et foglal magában, az utóbbiak közül 392, vagyis 19% csak 10 gőz-lóerőnél *kevesebbet* alkalmazott, 345, vagyis 16% 10 és 20 között, 1372 ellenben 20 és ennél több lóerőt[237]. A kis gyárak többsége szövöde volt, amelyeket az 1858-tól kezdődő virágzási időszakban létesítettek, többnyire spekulánsok, akik közül az egyik a fonalat, a másik a gépi berendezést, a harmadik az épületet szolgáltatta, s amelyeket egykori *overlookerek* [munkafelügyelők] vagy más vagyontalan emberek vezettek. Ezek a kis gyárosok többnyire tönkrementek. A gyapotcsőd által megakadályozott kereskedelmi válság ugyanezt a sorsot tartogatta volna számukra. Ámbár a gyárosok számának $^1/_3$-át alkották, gyáraik hasonlíthatatlanul csekély részét szívták fel a pamutiparba fektetett tőkének. Ami a bénulás terjedelmét illeti, mérvadó becslések szerint 1862 októberében az orsók 60,3%-a és a szövőszékek 58%-a állt. Ezek a számok az egész iparágra vonatkoznak, de természetesen az egyes kerületekben nagyon módosultak. Csak igen kevés gyár dolgozott teljes időt (heti 60 órát), a többi megszakításokkal működött. Még annak a kevés munkásnak is, akit *teljes időben* és a *szokott darabbér* mellett foglalkoztat-

[236] V. ö. „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862". 30. old.
[237] Ugyanott, 19. old.

tak, szükségképpen megcsappant a *helibére* annak következtében, hogy a jobb gyapotot rosszabbal, a Sea Islandet egyiptomival (a finomfonodákban), az amerikait és egyiptomit Surattal (kelet-indiai gyapot), és a tiszta gyapotot a gyapothulladéknak Surattal való keverékével helyettesítették. A Surat-gyapot rövidebb rostja, szennyezettsége, szálainak nagyobb törékenysége, a lisztnek mindenfajta nehéz tartozékokkal való helyettesítése a láncfonal irezésénél stb., csökkentette a gépi berendezés sebességét vagy pedig a szövőszékek számát, amelyekre egy szövőmunkás felügyelni tudott, növelte a gép tévedéseinek kiküszöböléséhez szükséges munkát, és korlátozta a terméktömeggel együtt a darabbért. *Teljes foglalkoztatottság* esetén, ha Surattal dolgozott, a munkás vesztesége 20, 30 és több százalékra rúgott. A gyárosok többsége azonban a *darabbér rátáját* is csökkentette 5, $7^1/_2$ és 10 százalékkal. Ebből megérthetjük azok helyzetét, akik csak heti 3, $3^1/_2$, 4 napot, vagy csak napi 6 órát voltak foglalkoztatva. 1863-ban, miután már viszonylagos javulás következett be, a fonók, szövők stb. hetibére 3 shilling 4 penny, 3 shilling 10 penny, 4 shilling 6 penny, 5 shilling 1 penny stb. volt[238]. Még e gyötrelmes állapotok közepette sem maradt tétlen a gyárosnak a *bérlevonásokban* való *találékonysága*. Ezeket a levonásokat részben büntetésként rótták ki a gyártmánynak a gyáros rossz gyapotja, meg nem felelő gépi berendezése stb. által okozott hibáiért. Ahol pedig a gyáros tulajdonosa a munkások cottageainak [házikóinak], ott még a házbért is a névleges bérből való levonások útján térítette meg magának. *Redgrave* gyárfelügyelő beszámol *selfacting minderekről* (ezek egy selfacting mule-párra ügyelnek fel), akik „*tizennégynapos teljes munka befejeztével* 8 shilling 11 pennyt kerestek, és ebből az összegből vonták le a házbért, aminek azonban a felét a gyáros *ajándékképpen* visszaadta, úgyhogy a minderek teljes 6 shilling 11 pennyt vittek haza. A szövők hetibére 2 shilling 6 pennynél kezdődött 1862 utóján"[239]. A házbért gyakran még akkor is levonták a bérekből, ha a kezek csak rövid időt dolgoztak[240]. Nem csoda, hogy Lancashire egyes részeiben egy fajta éhségpestis tört ki! Mindezeknél jellemzőbb volt azonban az, ahogyan a *termelési folyamat forradalmasítása* a munkások költségére végbement. Valósággal experimenta in corpore vili [értéktelen testen végzett kísérletek] voltak ezek, mint az anatómusok békákon végzett kísérletei. „Jóllehet én — mondja Redgrave gyárfelügyelő — azt a keresetet adtam meg, amelyet a munkások sok gyárban ténylegesen kaptak, ebből nem

[238] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1863". 41—45. [és 51.] old.
[239] „Reports etc. 31st Oct. 1863". 41, 42. old.
[240] „Reports etc. 31st Oct. 1865". 57. old.

kell azt a következtetést levonni, hogy ezt az összeget hétről hétre megkapják. A munkásoknak igen nagy ingadozásokat kell elviselniök a gyárosok *állandó kísérletezése („experimentalizing") miatt* . . . keresetük a gyapotkeverék minőségétől függően nő és csökken; egyszer 15%-nyira megközelíti korábbi keresetüket, a következő vagy az azt követő héten meg 50—60%-ra csökken"[241]. Ezek a kísérletek nemcsak a munkások létfenntartási eszközeit érintették. Mind az öt érzékükkel meg kellett szenvedniök. „A gyapot bontásával foglalkoztatottak arról tudósítanak engem, hogy az elviselhetetlen bűztől rosszul lesznek . . . A keverő-, scribbling- [előkártoló-] és kártolótermekben alkalmazottaknak a szabaddá tett por és piszok irritálja valamennyi fejnyílását, köhögést és légzési nehézséget okoz . . . A rost rövidsége miatt a fonálhoz az irezésnél nagy halmaz anyagot tesznek hozzá, mégpedig mindenféle pótlékot a korábban használt liszt helyett. Innen ered a szövők émelygése és diszpepsziája. A por miatt uralkodó a hörghurut, hasonlóképpen a torokgyulladás, továbbá egy bőrbetegség, amelyet a bőrnek a Suratban levő piszok általi irritációja okoz." Másrészt a liszt pótlékai, azáltal, hogy a fonálsúlyt növelték, szinte bőségszaru voltak a gyáros urak számára. Elérték, hogy „15 font nyersanyag, ha megszőtték, 26 fontot nyom"[242]. A gyárfelügyelők *1864 április 30-i* keltezésű jelentésében ezt olvassuk: „Az ipar ezt a segélyforrást most igazán tisztességtelen mértékben értékesíti. Megbízható tekintélytől tudom, hogy 8 fontos szövetet $5^1/_4$ font gyapotból és $2^3/_4$ font irezőanyagból készítenek. Egy másik, $5^1/_4$ fontos szövet 2 font irezőanyagot tartalmazott. Ezek kivitelre szánt közönséges shirtingek [inganyagok] voltak. Más fajtákhoz néha 50% irezőanyag volt hozzátéve, úgyhogy a gyárosok azzal dicsekedhetnek, és valóban dicsekednek is, hogy meggazdagodnak azáltal, hogy kevesebb pénzért adnak el szöveteket, mint amennyibe a *névlegesen* bennük foglalt fonál kerül[243]. A munkásoknak azonban nemcsak a gyárosoknak a gyárakban, a községtanácsoknak a gyárakon kívül végzett kísérletei következtében, nemcsak a bércsökkentéstől és a munkanélküliségtől, a nélkülözéstől és az alamizsnától, a lordok és az alsóházi tagok dicsőítő beszédeitől kellett szenvedniök. „Szerencsétlen nők, akik a gyapotínség következtében elvesztették munkájukat, a társadalom kitaszítottjai lettek, és azok is maradtak . . . A fiatal prostituáltak száma jobban megnőtt, mint bármikor az utolsó 25 évben"[244].

[241] Ugyanott, 50, 51. old.
[242] „Reports etc. 31st Oct. 1865". 62, 63. old.
[243] „Reports etc. 30th April 1864". 27. old.
[244] *Harris* boltoni rendőrfőnök leveléből a „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865"-ben 61, 62. old.

A brit pamutipar 1770-től 1815-ig terjedő első 45 évében tehát a válságnak és pangásnak csak 5 évét találjuk; de ez világmonopóliumának időszaka volt. Az 1815-től 1863-ig tartó második, 48 éves időszakban a nyomás és a pangás 28 évére a megélénkülésnek és a virágzásnak csak 20 éve jut. 1815 és 1830 között megkezdődik a konkurrencia a kontinentális Európával és az Egyesült Államokkal. 1833-tól kikényszerítik az ázsiai piacok kibővítését „az emberi faj tönkretétele" útján. A gabonatörvények visszavonása után, 1846-tól 1863-ig, a közepes élénkség és virágzás 8 évére a nyomás és a pangás 9 éve jut. A felnőtt férfi pamutmunkások helyzetét — még a virágzás idején is — megítélhetjük az idecsatolt jegyzetből[245].

8. A manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka forradalmasítása a nagyipar által

a) A kézművességen és a munka megosztásán nyugvó kooperáció megszüntetése

Láttuk, hogyan szünteti meg a gépi berendezés a kézművességen nyugvó *kooperációt* és a kézműszerű munka megosztásán nyugvó *manufaktúrát*. Az első esetre példa a *kaszalógép*, amely a kaszások kooperációját helyettesíti. A második esetre csattanós példa a *varrótűk*

[245] *A pamutmunkásoknak 1863 tavaszán kiadott*, kivándorlási társaság megalakítására vonatkozó *felhívásában* többek között ez olvasható: „Hogy gyári munkások nagyarányú kivándorlására *most* feltétlenül szükség van, csak kevesen fogják tagadni. Hogy azonban állandó kivándorlási áramlat *minden időben* szükséges, és enélkül lehetetlen helyzetünket *a rendes körülmények között* tartani, mutatják a következő tények: 1814-ben a kivitt pamutcikkek hivatalos értéke (amely csak a *mennyiség* jelzője) 17 665 378 font sterling volt, valóságos piaci értékük 20 070 824 font sterling. 1858-ban a kivitt pamutcikkek hivatalos értéke 182 221 681 font sterling, valóságos piaci értéke csak 43 001 312 font sterling volt, úgyhogy a mennyiség megtízszereződése az egyenértéknek csak kevéssel több mint a kétszeresére való növekedését váltotta ki. Ezt az eredményt, amely oly vészes az ország szempontjából általában és a gyári munkások szempontjából különösen, különböző összeműködő okok idézték elő. A leginkább szemetszúró okok egyike az állandó munkafelesleg, amely *nélkülözhetetlen* ennél az iparágnál, amelynek a piac állandó tágulására van szüksége, különben megsemmisül. Pamutgyárainkat leállíthatja a kereskedelem periodikus pangása, amely a jelenlegi berendezkedés mellett éppoly elkerülhetetlen, mint maga a halál. De emiatt az emberi találékonyság nem szűnik meg működni. Ámbár szerény becslés szerint 6 millióan hagyták el ez országot az utóbbi 25 év alatt, mégis — a munkának a termék olcsóbbítása végett történő folytonos kiszorítása következtében — *a felnőtt férfiak nagy százaléka még a legnagyobb virágzás idején is* képtelen arra, hogy bármiféle feltételekkel valamilyen foglalkoztatást találjon a gyárakban" („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863". 51, 52. old.). Látni fogjuk egy későbbi fejezetben, hogyan igyekeztek a gyáros urak a gyapotkatasztrófa idején a gyári munkások kivándorlását minden módon, még *államilag* is, megakadályozni.

gyártására szolgáló gép. Adam Smith szerint az ő idejében *10 férfi* a munka megosztása révén naponta több mint 48 000 varrótűt készített. Egyetlen gép ellenben 145 000 varrótűt szolgáltat egy 11 órás munkanap alatt. *Egy* asszony vagy *egy* leány átlagosan 4 ilyen gépre felügyel, tehát a gépi berendezéssel naponta mintegy 600 000, hetenként több mint 3 000 000 varrótűt termel[246]. Amennyiben a *kooperáció* vagy a *manufaktúra* helyébe *egyetlen munkagép* lép, ez maga ismét *kézműszerű üzem* alapjává lehet. Mindazonáltal a kézműves üzemnek ez a gépi berendezésen nyugvó újratermelése csak *átmenet* a gyárüzemhez, amely rendszerint mindig megjelenik, mihelyt az emberi izmokat a gép mozgatásában mechanikai hajtóerő, gőz vagy víz helyettesíti. A kis üzem szórványosan és szintén csak átmenetszerűen összekapcsolódhatik mechanikai hajtóerővel azáltal, hogy gőzt bérel, mint Birmingham egyes manufaktúráiban, vagy kis kalorikus gépeket használ, mint a szövés bizonyos ágaiban stb.[247] A coventry-i selyemszövésben természetadta módon kifejlődött a „*cottage-gyárak*" kísérlete. A négyzetszerűen épített cottage-sorok közepén egy úgynevezett engine house-t [gépházat] létesítettek a gőzgép számára, és ezt tengelyek révén összekötötték a cottage-okban levő szövőszékekkel. A gőzt minden esetben bérelték, például $2^1/_2$ shillingért szövőszékenként. Ezt a gőzbért hetenként kellett fizetni, akár jártak a szövőszékek, akár nem. Minden cottage 2—6 szövőszéket foglalt magában, amely vagy a munkásoké volt, vagy hitelbe vették, vagy bérelték. A harc a cottage-gyár és a tulajdonképpeni gyár között több mint 12 évig tartott. A vége az lett, hogy a 300 cottage-gyár teljesen tönkrement[248]. Ahol a folyamat természete eleve nem tette szükségessé a nagyméretű termelést, ott az utolsó évtizedekben újonnan feltörő iparok, mint például a levélboríték-, az acéltoll-készítés stb. rendszerint átmentek először a kézműves üzemen és azután a manufaktúra üzemen mint a gyárüzemhez vezető rövidéletű átmeneti szakaszokon. Ez az átalakulás ott marad a legnehezebb, ahol a gyártmány *manufaktúraszerű termelése* nem fejlődési folyamatok lépcsősorát, hanem különnemű folyamatok sokaságát zárja magába. Ez például nagy akadálya volt az acéltollgyár létrejöttének. Mégis, már körülbelül másfél évtizeddel ezelőtt feltaláltak egy automatát, amely 6 különnemű folyamatot egy csapásra végez. A *kézművesség* az első 12 tucat acéltollat 1820-

[246] „Child. Empl. Comm. III. Report. 1864". 108. old. 447. sz.

[247] Az Egyesült Államokban gyakori a kézművességnek ilyenfajta, a gépi berendezés alapján történő újratermelése. Éppen ezért ott a koncentráció, a gyárüzemre való elkerülhetetlen átmenetkor, Európával, sőt Angliával összehasonlítva is hétmérföldes csizmával fog előrehaladni.

[248] V. ö. „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 64. old.

ban 7 font sterling 4 shillingért szolgáltatta, a *manufaktúra* 1830-ban 8 shillingért, és a *gyár* ma a nagykereskedelemnek 2—6 pennyért szolgáltatja[249].

b) A gyár visszahatása a manufaktúrára és az otthonmunkára

A gyár kifejlődésével és a mezőgazdaság ezt kísérő forradalmasodásával nemcsak kibővülnek a *termelés méretei valamennyi többi iparágban*, hanem *megváltozik ez ágak jellege is*. A gépi üzem elve, amely szerint a termelési folyamatot összetevő szakaszaiban kell elemezni és az így adott problémákat a mechanika, kémia stb., egyszóval a természettudományok alkalmazásával kell megoldani, mindenütt meghatározó lesz. Ezért gépi berendezés nyomul be hol ennek, hol annak a részfolyamatnak az elvégzésére a *manufaktúrákba*. Tagozódásuk szilárd kristályosodása, amely a régi munkamegosztásból származik, ezzel feloldódik, és folytonos változásnak ad helyet. Ettől eltekintve, az összmunkásnak, vagyis a kombinált munkaszemélyzetnek az összetétele gyökerében forradalmasodik. A *manufaktúra-időszakkal ellentétben a munkamegosztás terve* most, ahol csak lehet, a női munkának, mindenféle korosztályú gyermekek, tanulatlan munkások munkájának, röviden, ahogy az angolok jellemzően nevezik: a *„cheap labour"-nek* az olcsó munkának az alkalmazásán alapul. Ez nemcsak valamennyi *nagy méretekben kombinált termelésre* érvényes, akár alkalmaz ez gépi berendezést, akár nem, hanem az úgynevezett *háziiparra* is, akár a munkások magánlakásában, akár kis műhelyekben űzik. Ennek az úgynevezett modern háziiparnak a régimódival — amely a független városi kézművességet, az önálló parasztgazdaságot és mindenekelőtt *a munkáscsalád házát* feltételezi — a nevén kívül semmi közössége nincs. Most átváltozott *a gyár, a manufaktúra vagy az árulerakat* kiosztályává. A gyári munkásokon, manufaktúra-munkásokon és kézműveseken kívül, akiket nagy tömegekben térbelileg koncentrál és közvetlenül vezényel, a tőke láthatatlan szálakkal egy másik hadsereget is mozgat, a nagy városokban és szerte a vidéken szétszórt otthonmunkásokét. Példa: Tillie urak inggyára az írországi Londonderry-

[249] Gillott úr létesítette Birminghamben az első nagyméretű acéltoll-manufaktúrát. Ez már 1851-ben több mint 180 millió tollat szolgáltatott, és évente 120 tonna acéllemezt fogyasztott. Birmingham, amely ezt az ipart az Egyesült Királyságban monopolizálja, most évente acéltollak milliárdjait termeli. A foglalkoztatott személyek száma az 1861-es cenzus szerint 1428, ezek közül 1268 munkásnő, az 5. életévtől felfelé besorozva.

ben, amely 1000 gyári munkást és 9000 vidéken szétszórt otthonmunkást foglalkoztat[250].

Olcsó és éretlen munkaerők kizsákmányolása a *modern manufaktúrában* szemérmetlenebb, mint a *tulajdonképpeni gyárban*, mert az utóbbiban létező technikai alap, az izomerő gépek által való helyettesítése és a munka könnyűsége, az előbbiben nagyobbrészt elesik; ugyanakkor a női vagy még éretlen testeket a leglelkiismeretlenebbül prédául vetik mérgező szubsztanciák stb. befolyásának. Az úgynevezett *otthonmunkánál* szemérmetlenebb, mint a *manufaktúrában*, mert a munkások ellenállóképessége szétforgácsoltságukkal csökken, mert a tulajdonképpeni munkaadó és a munkás közé a rabló élősdiek egész sora nyomakodik, mert az otthonmunka mindenütt az ugyanazon termelési ágban meglevő gépi vagy legalábbis manufaktúra üzemmel küzd, mert a szegénység megfosztja a munkást a legszükségesebb munkafeltételektől, a tértől, a világosságtól, a szellőzéstől stb., mert a foglalkoztatottság rendszertelensége nő, és végül, mert a nagyipar meg a nagybani mezőgazdaság által „létszámfelettivé" tettek ez utolsó menedékében a munkások közötti konkurrencia szükségszerűen a maximumát éri el. A *termelési eszközöknek* rendszeresen először a gépi üzem által kialakított *gazdaságossá tétele*, amely eleve egyszersmind a *munkaerő* legkíméletlenebb *pazarlása és a munkafunkció normális előfeltételein elkövetett rablás*, most annál inkább megmutatja ezt az antagonisztikus és embergyilkos oldalát, mennél kevésbé kifejlett egy iparágban a *munka társadalmi termelőereje* és a *kombinált munkafolyamatok technikai alapja*.

c) A modern manufaktúra

Néhány példán meg akarom mármost világítani a fent megfogalmazott tételeket. Az olvasó valójában már tömeges bizonyító adatokat ismer a *munkanapról* szóló szakaszból. Birminghamnek és környékének fém-manufaktúrái, nagyrészt igen nehéz munkára, 30 000 gyermeket és fiatal személyt, valamint 10 000 nőt alkalmaznak. Itt találni ezeket az egészségtelen sárgaréztöntödékben, gombgyárakban, zománcozó, galvanizáló és lakkozó munkákon[251]. A felnőttek és nemfelnőttek munkájának túlhajtásai különböző londoni *újság- és könyvnyomdáknak* a dicső „*vágóhíd*" nevet biztosították[251a]. Ugyanezek a

[250] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". LXVIII. old. 415. sz.

[251] Sőt most már *gyermekeket a sheffieldi reszelőkészítésben!*

[251a] „Child. Empl. Comm. V. Rep. 1866". 3. old. 24. sz.; 6. old. 55, 56. sz.; 7. old. 59, 60. sz.

túlhajtások, melyeknek áldozatai itt főleg nők, leányok és gyermekek, megvannak a *könyvkötészetben*. Nehéz munkát kell végezniük nemfelnőtteknek a kötélverő-üzemekben, éjszakai munkát a sófőzőkben, gyertya- és más vegyi manufaktúrákban; fiúkat gyilkos módon használnak el a szövőszékek forgatására a selyemszövödékben, amelyeket nem mechanikailag üzemeltetnek[252]. A legalantasabb, legpiszkosabb és legrosszabbul fizetett munkák egyike, amelyre előszeretettel alkalmaznak fiatal lányokat, valamint nőket, a *rongyválogatás*. Tudjuk, hogy Nagy-Britannia, saját számtalan rongyáról nem beszélve, az egész világ rongykereskedelmének lerakodóhelye. Ide áramlanak a rongyok Japánból, Dél-Amerika legtávolabbi államaiból és a Kanári-szigetekről. Fő utánpótlási forrásuk azonban Németország, Franciaország, Oroszország, Olaszország, Egyiptom, Törökország, Belgium és Hollandia. E rongyok trágyázásra, pehely gyártásra (ágynemű céljára), shoddy (rongygyapjú) előállítására és papír nyersanyagául szolgálnak. A női rongyválogatók viszont közegekül szolgálnak arra, hogy széjjelhordják a himlőt és más fertőző betegségeket, melyeknek első áldozatai ők maguk[253]. A túlmunkának, a nehéz és nem nekik való munkának, s a zsenge gyermekkortól fogva elfogyasztott munkások ebből következő brutalizálásának klasszikus példájául szolgálhat az érc- és szénbányászaton kívül a *cserép- vagy téglagyártás*, amelynél Angliában az újonnan feltalált gépet még csak szórványosan alkalmazzák (1866). Május és szeptember között a munka reggel 5 órától este 8 óráig tart, és, ahol szabad levegőn való szárítás történik, gyakran reggel 4 órától este 9 óráig. A reggel 5 órától este 7 óráig tartó munkanap „*csökkentetlnek*", „*mérsékeltnek*" számít. 6 sőt 4 éves kortól kezdve alkalmaznak mindkét nembeli gyermekeket. Ezek ugyanazt az óraszámot dolgozzák, mint a felnőttek, gyakran többet. A munka kemény, és a nyári hőség még fokozza a kimerülést. Egy mosley-i téglagyárban például egy 24 éves leány 2000 téglát készített naponta, két nem-felnőtt leány segítségével, akik az agyagot hordták és a téglákat rakták. Ezek a leányok naponta 10 tonnát cipeltek fel az agyagbánya csúszós oldalán 30 láb mélységből és 210 láb távolságból. „Lehetetlenség egy gyermek számára, hogy nagymértékű erkölcsi lealacsonyodás nélkül haladjon át a téglagyár tisztítótüzén ... Az alávaló beszéd, amelyet legzsengébb koruktól kezdve hallaniok kell, a szennyes, tisztességtelen és szemérmetlen szokások, amelyek között tudatlanul

[252] Ugyanott, 114, 115. old. 6—7. sz. A biztos helyesen megjegyzi, hogy különben a gép helyettesíti az embert, itt azonban verbatim [a szó szoros értelmében] a fiú helyettesíti a gépet.

[253] Lásd a rongykereskedelemről szóló jelentést és számos bizonyító adatot: „Public Health. VIII. Report. London 1866". „Appendix". 196—208. old.

és elvadultan felnőnek, egész későbbi életükre törvény nélkülivé, elvetemültté, züllötté teszik őket... A demoralizáció egyik félelmetes forrása az a mód, ahogyan laknak. Minden *moulder* (formázó) (a tulajdonképpeni szakképzett munkás és egyben egy munkás*csoport* főnöke) 7 személyes bandájának lakást és ellátást ad kunyhójában, illetve cottage-ában. Akár családjához tartoznak, akár nem, férfiak, fiúk, lányok a kunyhóban alszanak. Ez rendszerint két szobából áll, csak kivételesen háromból; mind a földszinten, kevés szellőzéssel. A testek annyira kimerültek az egésznapi erős verejtékezés folytán, hogy sem egészségi szabályokra, sem tisztaságra, sem illendőségre nincsenek semmiképpen tekintettel. Sok ilyen kunyhó a rendetlenség, a piszok és a por igazi mintapéldánya... A rendszernek, amely fiatal lányokat alkalmaz effajta munkára, a legnagyobb baja az, hogy rendszerint gyermekségüktől kezdve egész későbbi életükre a legelvetemültebb csőcselékhez láncolja őket. Durva, mocskosszájú fiúkká („rough, foul-mouthed boys") lesznek, mielőtt a természet megtanította volna őket arra, hogy nők. Kevés piszkos rongyba öltözötten, lábuk jóval térden felül csupaszon, hajuk és arcuk sárral bemázolva, megtanulják, hogy az erkölcsösség és szégyen minden érzését megvetéssel kezeljék. Az étkezési idő alatt elnyújtózva fekszenek a mezőkön, vagy meglesik a szomszédos csatornában fürdőző fiúkat. Ha nehéz napi munkájukat végre bevégezték, jobb ruhát vesznek fel, és elkísérik a férfiakat a kocsmákba." Hogy ebben az egész osztályban zsenge gyermekkortól kezdve a legnagyobb részegeskedés uralkodik, az csak természetszerű. „A legrosszabb az, hogy a téglaégetők elvesztik hitüket önmagukban. Ön — mondta a jobbak egyike Southallfield káplánjának — éppúgy megpróbálhatja az ördögöt felemelni és megjavítani, mint egy téglaégetőt, uram!" („You might as well try, to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[254]

A munkafeltételek tőkés módon való gazdaságossá tételéről a modern manufaktúrában (amelyen itt minden nagyméretű műhely értendő a tulajdonképpeni gyárakon kívül) hivatalos és igen bőséges anyag található a IV. (1863) és VI. (1864) „Public Health Report"-ban. A workshopoknak [munkahelyiségeknek], nevezetesen a londoni nyomdászok és szabók workshopjainak leírása felülmúlja utálatosságban mindazt, ami regényíróink fantáziájából kitelik. A munkások egészségi állapotára való hatás magától értetődő. *Dr. Simon*, a Privy Council legfelső orvostisztviselője és a „Public Health Report"-ok hivatalos kiadója többek között ezt mondja: „Negyedik jelentésem-

[254] „Child. Empl. Comm. V. Report. 1866". XVI—XVIII. old. 86—97. sz. és 130. old. 39—61. sz. V. ö. ugyanott, „III. Report 1864". 48, 56. old.

ben (1863) rámutattam, mennyire lehetetlen gyakorlatilag a munkások számára, hogy ragaszkodjanak ahhoz, ami első *egészségi joguk*, ahhoz, hogy bármilyen munkára gyűjti is őket össze alkalmazójuk, a munka, amennyire ez tőle függ, minden elkerülhető, egészségre ártalmas körülménytől megszabadítassék. Kimutattam, hogy a munkások gyakorlatilag képtelenek ezt az egészségi igazságszolgáltatást önmaguknak megszerezni, és nem tudnak hatékony támogatást elérni az egészségrendészet kinevezett adminisztrátoraitól sem ... Munkások és munkásnők miriádjainak életét manapság haszontalanul gyötri és rövidíti meg az a vég nélküli fizikai szenvedés, amelyet puszta foglalkoztatásuk idéz elő"[255]. A munkahelyiségeknek az egészségi állapotra gyakorolt befolyását illusztrálandó, dr. Simon a következő halálozási listát közli:

A megadott iparokban alkalmazott személyek száma korra való tekintet nélkül	Egészségre vonatkozóan összehasonlított iparok	Halálozási arányszám 100 000 férfira a megadott iparokban meghatározott életkor szerint		
		25—35 éves korban	35—45 éves korban	45—55 éves korban
958 265	Mezőgazdaság Angliában és Walesben	743	805	1 145
22 301 férfi 12 377 nő	Londoni szabók	958	1 262	2 093
13 803	Londoni nyomdászok	894	1 747	2 367[256]

d) A modern otthonmunka

Most az úgynevezett *otthonmunkára* térek át. Ha valaki *a tőkének* erről a nagyipar mögöttes alapján [Hintergrund] felépített *kizsákmányolási területéről* és ennek borzalmairól képet akar alkotni magának, az vegye szemügyre például a látszólag egészen idillikus, Anglia egyes félreeső falvaiban űzött *szögkészítést*[257]. Itt elegendő néhány példa a

[255] „Public Health. VI. Report. London 1864". 29, 31. old.

[256] Ugyanott, 30. old. Dr. Simon megjegyzi, hogy a 25—35 év közötti londoni szabók és nyomdászok halandósága valójában sokkal nagyobb, mert londoni alkalmazóik nagyszámú 30 éven aluli fiatalembert kapnak faluról mint „tanoncokat" és „improver"-eket (akik tökéletesíteni akarják magukat kézművességükben). Ezek a cenzusban mint londoniak szerepelnek, duzzasztják a személyek számát, akikre a londoni halálozási arányszámot számítják, anélkül, hogy arányosan hozzájárulnának a londoni halálesetek számához. Nagy részük ugyanis, különösen súlyos betegségek esetében, visszatér falura.

[257] Itt kovácsolt szögekről van szó, szemben a gépileg gyártott vágott szögekkel. Lásd „Child. Empl. Comm. III. Report". XI. old., XIX. old. 125—130. sz.; 53. old. 11. sz.; 114. old. 487. sz.; 137. old. 674. sz.

csipkegyártásnak és a *szalmafonásnak* még egyáltalán nem gépileg űzött, vagy gépi és manufaktúra üzemmel nem konkurráló ágaiból.

A 150 000 személy közül, akiket az angol csipketermelésben foglalkoztatnak, körülbelül 10 000 tartozik az 1861-es gyári törvény fennhatósága alá. A fennmaradó 140 000 óriási többsége nő, valamint fiatal személyek és gyermekek mindkét nemből, ámbár a férfinem csak gyengén van képviselve. Ennek az „olcsó" kizsákmányolási anyagnak az egészségi állapota kiviláglik *dr. Truemannak*, a nottinghami General Dispensary [általános szegényklinika] orvosának következő összeállításából. 686, többnyire 17 és 24 év közötti *csipkekészítőnő* paciensből *tüdővészes* volt:

1852-ben	minden	45-ik	1857-ben	minden	13-ik
1853-ban	«	28-ik	1858-ban	«	15-ik
1854-ben	«	17-ik	1859-ben	«	9-ik
1855-ben	«	18-ik	1860-ban	«	8-ik
1856-ban	«	15-ik	1861-ben	«	8-ik[258]

Ezzel a tüdővész halálozási arányszámában mutatkozó haladással a legoptimistább haladáspárti és a leghazugabb [lügenfauchendster]* német szabadkereskedő házalólegény is megelégedhet.

Az 1861-es gyári törvény szabályozza a tulajdonképpeni *csipkekészítést*, amennyiben az gépi berendezéssel történik, márpedig ez a szabályszerű Angliában. Azok az ágak, amelyeket itt röviden szemügyre veszünk — mégpedig nem annyiban, amennyiben a munkások koncentrálva vannak manufaktúrákban, áruházakban stb., hanem csak amennyiben úgynevezett *otthonmunkások* — megoszlanak: 1. a *finishingre* (a gépileg gyártott csipkék utolsó kikészítése, egy kategória, amely megint számos alosztályt zár magába), 2. a *csipkeverésre*.

A *lace finishinget* [csipke-kikészítést] a nők otthonmunkaként űzik vagy az úgynevezett „*mistresses house*"-*okban* [mesternők házaiban], vagy pedig — egymagukban vagy gyermekeikkel együtt — magánlakásukon. Azok a nők, akik a „mistresses house"-okat tartják, maguk is szegények. A munkahelyiség magánlakásuk része. Gyárosoktól, árulerakatok tulajdonosaitól stb. kapnak megrendeléseket, és asszonyokat, leányokat meg fiatal gyermekeket alkalmaznak szobáik terjedelmétől és az üzlet ingadozó keresletétől függően. A foglalkoz-

[258] „Child. Empl. Comm. II. Report". XXII. old. 166. sz.

* Lásd a 225. oldalon a jegyzetet.

tatott munkásnők száma némelyik ilyen helyiségben 20 és 40, másokban 10 és 20 között változik. Az átlagos minimális kor, amelyben a gyermekek a munkát megkezdik, 6 év, vannak azonban, akik 5 éven *alul* kezdik. A szokásos munkaidő reggel 8 órától este 8 óráig tart, 1½ óra étkezési idővel; az ételt rendszertelenül és gyakran magukban a bűzös munkalyukakban fogyasztják el. Ha jól megy az üzlet, a munka reggel 8 órától (néha 6 órától) gyakran éjjel 10, 11 vagy 12 óráig tart. Az angol kaszárnyákban az előírásos légtér minden egyes katonára 500—600 köbláb, a katonai kórházakban 1200. Ezekben a munkalyukakban 67—100 köbláb jut minden személyre. Ugyanakkor gázvilágítás fogyasztja a levegő oxigénjét. Hogy a csipkéket tisztán tartsák, a gyermekeknek gyakran le kell vetniük cipőjüket, még télen is, noha a padló kövezett vagy téglás. „Semmi szokatlan nincs azon Nottinghamben, ha 14—20 gyermeket találni összezsúfolva egy kicsiny szobában, amelynek széle-hossza nem több talán 12 lábnál, 24-ből 15 órán át foglalkoztatva egy olyan munkán, amely unalmassága és egyhangúsága miatt önmagában is kimerítő, s méghozzá e munkát minden lehetséges egészségromboló körülmény közepette végzik . . . Még a legfiatalabb gyermekek is olyan megfeszített figyelemmel és gyorsasággal dolgoznak, amely bámulatos, s szinte sohasem engednek ujjaiknak pihenést vagy lassúbb mozgást. Ha kérdéseket intéznek hozzájuk, szemüket nem emelik fel munkájukról, félelmükben, nehogy egy pillanatot veszítsenek." A „*hosszú botot*" a „mistress"-ek olyan mértékben használják ösztönzőeszközül, amilyenben a munkaidő hosszabbodik. „A gyermekek fokozatosan kifáradnak, és olyan nyughatatlanok lesznek, mint a madarak, mire vége felé jár hosszú odakötöttségük egy olyan foglalatossághoz, amely egyhangú, szemrontó, s a testtartás egyformasága miatt kimerítő. Igazi rabszolgamunka ez" („Their work is like slavery")[259]. Ahol asszonyok saját gyermekeikkel együtt *otthon*, azaz modern értelemben egy bérelt szobában, gyakran padlásszobában dolgoznak, az állapotok — ha lehet — még rosszabbak. Ezt a fajta munkát Nottingham körül 80 mérföldes körzetben adják ki. Amikor az áruházban foglalkoztatott gyerek este 9 vagy 10 órakor hazamegy, gyakran még egy nyaláb csipkét adnak vele az útra, hogy otthon kikészítse. A tőkés farizeus, egyik bérszolgája által képviselten, ezt természetesen ezzel a kenetteljes frázissal teszi: „Ez anyádnak van", de nagyon is jól tudja, hogy a szegény gyermeknek fenn kell maradnia és segítenie kell[260].

A *csipkeverés* iparát főleg két angol mezőgazdasági kerületben

[259] „Child. Empl. Comm. II. Report. 1864". XIX, XX, XXI. old.
[260] Ugyanott, XXI, XXII. old.

űzik, a *honitoni csipkekerületben*, amely Devonshire déli részén, a partvidék mentén terül el 20—30 mérföldnyi hosszúságban, hozzászámítva Észak-Devon néhány helységét, és egy másik kerületben, amely Buckingham, Bedford, Northampton grófságok nagy részét és Oxfordshire meg Huntingdonshire szomszédos részeit öleli fel. A munkahelyiségek általában a mezőgazdasági napszámosok cottage-ai. Egynémely manufaktúra tulajdonos több mint 3000 ilyen otthonmunkást foglalkoztat, főleg gyermekeket és fiatal személyeket, kizárólag nőneműeket. A lace finishingnél leírt állapotok megismétlődnek. Csupán a „mistresses house"-ok helyébe az úgynevezett „*lace school*"-*ok* (csipke-iskolák) lépnek, melyeket szegény asszonyok tartanak kunyhóikban. A gyermekek 5 éves, néha még fiatalabb kortól kezdve 12 vagy 15 éves korukig dolgoznak ezekben az iskolákban, az első évben a legfiatalabbak 4—8 órát, később reggel 6 órától este 8 és 10 óráig. „A szobák általában kis cottage-ok szokásos lakószobái, a kürtőt betömik a léghuzat ellen; a benttartózkodókat néha télen is csak saját állati melegük fűti. Más esetekben ezek az úgynevezett iskolaszobák kis, éléskamrához hasonló, tűzhely nélküli helyiségek . . . E lyukak túlzsúfoltsága, és ennek következtében a levegő dögletessége gyakran kibírhatatlan. Ehhez járul a csatornák, az árnyékszékek, a rothadó anyagok és más szennyek ártalmas hatása, amelyek szokás szerint ott vannak a kisebb cottage-ok környékén." A légtérre vonatkozólag: „Egy csipke-iskolában, amelyben 18 leány és egy mesternő dolgozik, 35 köbláb jut minden személyre; egy másikban, ahol elviselhetetlen a bűz, 18 személy, s az egy főre jutó tér $24^1/_2$ köbláb. Ebben az iparban 2—$2^1/_2$ éves gyermekeket is alkalmaznak"[261].

Ahol a csipkeverés Buckingham és Bedford mezőgazdasági grófságokban véget ér, megkezdődik a *szalmafonás*. Ez kiterjed Hertfordshire nagy részére és Essex nyugati és északi részeire. 1861-ben a szalmafonásban és szalmakalap-készítésben 40 043 személy volt foglalkoztatva, közülük 3815 tartozott a férfinemhez, minden korcsoportban, a többi nőnemű, mégpedig 14 913 húsz éven *aluli*, ebből vagy 7000 gyermek. A csipke-iskolák helyébe itt a „*straw plait school*"-*ok* (szalmafonó-iskolák) lépnek. A gyermekek a szalmafonás tanulását ezekben szokás szerint 4 éves koruktól, néha már a 3. és a 4. évük között kezdik el. Nevelést természetesen semmit nem kapnak. Maguk a gyermekek az *elemi iskolákat* „*natural school*"-*oknak* (természetes iskoláknak) nevezik, megkülönböztetésül ezektől a vérszívó intézetektől, amelyekben egyszerűen azért tartják munkán őket, hogy a majd éhen

[261] Ugyanott, XXIX, XXX. old.

nem vesző anyjuk által előírt mennyiséget, többnyire napi 30 yardot, elkészítsék. Ezek az anyák aztán gyakran még éjjel 10, 11, 12 óráig dolgoztatják őket otthon. A szalma megvágja ujjukat és szájukat, amellyel állandóan megnedvesítik. London orvostisztviselőinek *dr. Ballard* által összegezett általános nézete szerint 300 köbláb a *minimális légtér* egy-egy személyre egy háló- vagy munkaszobában. A szalmafonó-iskolákban azonban a tér még szűkösebben van kimérve, mint a csipke-iskolákban: $12^2/_3$, 17, $18^1/_2$ és kevesebb mint 22 köbláb jut egy-egy személyre. „E számok közül a kisebbek — mondja *White* biztos — kevesebb mint a felét képviselik annak a térnek, amelyet egy gyermek elfoglalna, ha egy minden irányban 3 lábnyi dobozba csomagolnák." Így élvezik ezek a gyermekek az életet 12 vagy 14 éves korukig. A nyomorult, lezüllött szülőknek csak azon jár az eszük, hogy a gyerekekből annyit csiholjanak ki, amennyit csak lehet. Felnőtt gyerekek természetesen egy fikarcnyit sem törődnek szüleikkel, és elhagyják őket. „Nem csoda, hogy a tudatlanság és a bűn eluralkodik egy így felnevelt népességben ... Erkölcsük a legalacsonyabb fokon áll ... A nők közül igen soknak törvénytelen gyermekei vannak, néhánynak olyan éretlen korban, hogy még azok is, akik a bűnözési statisztikában otthonosak, megdöbbennek ezen"[262]. És az az ország, amely e mintacsaládok hazája — úgymond a kereszténységben bizonyára illetékes *Montalembert* gróf — Európa keresztény mintaországa!

A munkabért, amely az éppen tárgyalt iparágakban általában igen nyomorúságos (a szalmafonó-iskolákban dolgozó gyermekek *kivétel számba menő maximális bére* 3 shilling), még mélyen névleges összege alá szorítják le a főleg a csipkekerületekben általánosan uralkodó *truck-rendszer* révén[263].

e) A modern manufaktúra és otthonmunka átmenete a nagyiparba. E forradalom meggyorsítása a gyári törvényeknek ezekre az üzemmódokra való alkalmazása által

A *munkaerőnek* a női és éretlen munkaerőkkel való puszta visszaélés, minden normális munka- és életfeltétel puszta megrablása és a túlmunka meg az éjjeli munka puszta brutalitása révén történő *olcsóbbá tétele* végül is beleütközik bizonyos tovább át nem hágható természeti korlátokba, és vele együtt beleütközik e korlátokba az ezeken az alapokon nyugvó áru-olcsóbbítás és egyáltalában tőkés

[262] „Child. Empl. Comm. II. Report. 1864". XL, XLI. old.
[263] „Child. Empl. Comm. I. Report. 1863". 185. old.

kizsákmányolás is. Mihelyt ezt a pontot végül is elérik, és ez sokáig tart, üt az órája a *gépi berendezés* bevezetésének és a szétforgácsolt otthonmunka (vagy akár manufaktúra) *gyárüzemmé* való most már gyors átváltozásának.

E mozgás legkiemelkedőbb példáját a „*wearing apparel*" (ruházati cikkek) termelése szolgáltatja. A „Child. Empl. Comm." osztályozása szerint ez az ipar felölel szalmakalap- és nőikalap-készítőket, sapkakészítőket, szabókat, millinereket és dressmakereket[264], ingkészítőket és varrónőket, fűző-, kesztyű-, cipőkészítőket, sok kisebb ággal egyetemben, mint amilyen a nyakkendő-, gallér- stb. gyártás. Az Angliában és Walesben ez iparokban foglalkoztatott *női* személyzet száma 1861-ben 586 298 volt, közülük legalább 115 242 húsz éven *aluli*, 16 650 tizenötön *aluli*. E munkásnők száma az Egyesült Királyságban (1861) 750 334. Az ugyanakkor a kalap-, cipő-, kesztyűkészítésben és a szabóságban foglalkoztatott *férfi*munkások száma Angliában és Walesben 437 969, közülük 14 964 tizenöt éven *aluli*, 89 285 tizenöthúszéves, 333 117 húsz éven felüli. Ezekben az adatokban nincs benne sok idetartozó kisebb ág. Ha azonban a számokat úgy vesszük, ahogy vannak, akkor az 1861-es cenzus szerint csupán Angliára és Walesre vonatkozólag összesen 1 024 277 személy adódik, tehát körülbelül annyi, amennyit a földművelés és állattenyésztés szív fel. Kezdjük megérteni, mivégből segít a gépi berendezés ilyen roppant terméktömegeket elővarázsolni, és ilyen roppant munkástömegeket „*szabaddá tenni*".

A „wearing apparel" termelését végzik: *manufaktúrák*, amelyek belsejükben a munkának csak azt a megosztását termelték újra, amelynek szétszórt tagjait [membra disjecta] készen találták; *kisebb kézművesmesterek*, akik azonban nem egyéni fogyasztók számára dolgoznak, mint korábban, hanem manufaktúrák és árulerakatok számára, úgyhogy gyakran egész városok vagy vidékek specialitásként űznek olyan ágakat, mint a cipészet stb.; végül a legnagyobb terjedelemben úgynevezett *otthonmunkások*, akik a manufaktúrák, árulerakatok, sőt a kisebb mesterek külosztályát alkotják[265]. A munkaanyag, nyersanyag, félkészgyártmányok stb. tömegeit a nagyipar szolgáltatja, az olcsó emberanyag tömege (taillable à merci et miséricorde [kényre-kedvre sarcolható]) pedig a nagyipar és a nagybani mezőgazdaság által „szabaddá tettekből" áll. E terület *manufaktúrái* ere-

[264] A *millinerybe* tulajdonképpen csak a fejdísz tartozik, de a női köpenyek és mantillák is, míg a *dressmakerek* a mi divatárukészítőnőinkkel azonosak.

[265] Az angol millineryt és a dressmakinget többnyire az alkalmazó épületében űzik, részint ottlakó és szerződtetett munkásnőkkel, részint kintlakó napibéres nőkkel.

detüket főként a tőkés ama szükségletének köszönhették, hogy a kereslet minden mozgásának megfelelő ütőképes hadsereg legyen a keze ügyében[266]. Ezek a manufaktúrák azonban engedték, hogy mellettük mint széles alap tovább fennálljon a szétszórt kézműszerű és otthoni üzem. Az ezekben a munkaágakban végbemenő nagy értéktöbblettermelés, s ugyanakkor cikkeik előrehaladó olcsóbbodása főként a nyomorúságos tengődéshez szükséges munkabér minimumának volt köszönhető és köszönhető ma is, amely minimum az emberileg lehetséges munkaidő maximumával párosult. Éppen az áruvá alakult emberi verejték és emberi vér olcsósága volt az, ami a felvevőpiacot állandóan bővítette és napról napra bővíti, Anglia számára nevezetesen a gyarmati piacot is, ahol ezenfelül angol szokás és ízlés uralkodik. Végül egy csomópont következett be. A régi módszer alapja, a munkásanyag pusztán brutális kizsákmányolása, amelyet rendszeresen kifejlesztett munkamegosztás kísér többé-kevésbé, nem volt már elegendő a növekvő piacnak és a tőkések még gyorsabban növekvő konkurrenciájának. Ütött a gépi berendezés órája. Az a döntően *forradalmi gép*, amely e termelési terület számtalan ágát, a divatáru-készítést, a szabóságot, a cipészetet, a varrást, a kalapkészítést stb. egytől egyig megragadja — a *varrógép*.

Közvetlen hatása a munkásokra körülbelül az, ami minden gépi berendezésé, amely a nagyipar időszakában új üzletágakat hódít meg. A legéretlenebb korú gyermekeket eltávolítják. A gépmunkások bére emelkedik az *otthonmunkásokéhoz* viszonyítva, akik közül sokan a „szegények legszegényebbjeihez" („the poorest of the poor") tartoznak. A jobb helyzetben levő kézművesek bére, akikkel a gép konkurrál, csökken. Az új gépmunkások kizárólag leányok és fiatal asszonyok. A mechanikai erő segítségével megsemmisítik a férfimunka monopóliumát a nehéz munkában, és tömegével kergetik el a könnyebb munkából az öreg asszonyokat meg az éretlen gyermekeket. A túlerejű konkurrencia agyonüti a leggyengébb kézi munkásokat. Az *éhhalál (death from starvation)* borzalmas növekedése Londonban az utolsó évtized alatt párhuzamosan fut a gépi varrás terjeszkedésével[267]. Az új munkásnők a varrógépen — melyet a gép súlyától, nagyságától és specialitásától függően kézzel és lábbal, vagy csak kézzel,

[266] White biztos meglátogatott egy katonaruha-manufaktúrát, amely 1000—1200 személyt, csaknem kizárólag nőket, foglalkoztatott, egy 1300 személyel dolgozó cipő-manufaktúrát, akiknek csaknem a fele gyerek és fiatal személy stb. („Child. Empl. Comm. II. Report". XLVII. old. 319. sz.)

[267] Egy példa. 1864 február 26-án a *Registrar General* [legfőbb anyakönyvvezető] heti halálozási jelentése öt éhhalálesetet említ. Ugyanaznap a „*Times*" egy újabb éhhalálesetről tudósít. Hat áldozata volt az éhhalálnak *egy* hét alatt!

ülve vagy állva mozgatnak — nagy munkaerőt fejtenek ki. Foglalkozásuk a folyamat tartamánál fogva az egészségre ártalmas lesz, noha e tartam többnyire rövidebb, mint a régi rendszerben. Mindenütt, ahol a varrógép különben is szűk és túlzsúfolt műhelyeket meglátogat, mint például a cipő-, fűző-, kalapkészítésnél stb., szaporítja az egészségre ártalmas behatásokat. „A hatás — mondja *Lord* biztos —, amit az ember érez, amikor belép az alacsonyra szabott munkahelyiségekbe, ahol 30 vagy 40 gépmunkás dolgozik együtt, elviselhetetlen ... A hőség, amelyet részben a vasalók melegítésére szolgáló gázkályhák okoznak, rettenetes ... Még ha csak az úgynevezett mérsékelt — azaz reggel 8 órától este 6 óráig tartó — munkaórák vannak érvényben ilyen helyiségekben, akkor is mindennap rendszeresen 3 vagy 4 személy elájul"[268].

A *társadalmi üzemmód forradalmasodása, a termelési eszközök átalakulásának* ez a *szükségszerű terméke az átmeneti formák* tarka összevisszaságában megy végbe. E formák aszerint változnak, hogy a varrógép milyen mértékben és mennyi ideje ragadta már meg az egyik vagy a másik iparágat; változnak a munkások készentalált helyzetétől, a manufaktúra, a kézműves vagy az otthoni üzem túlsúlyától, a munkahelyiségek bérleti díjától stb. függően[269]. A divatáru-készítésben például, ahol, főleg egyszerű kooperáció révén, a munka többnyire már szervezett volt, a varrógép először csak egy új tényezője a manufaktúra üzemnek. A szabóságban, az ingkészítésben, a cipészetben stb. valamennyi forma keresztezi egymást. Itt tulajdonképpeni gyárüzemet látunk. Ott közbenső munkáltatók kapják a nyersanyagot a fő tőkéstől [Kapitalist en chef], és „kamrákban" vagy „padlásszobákban" 10—50, sőt több bérmunkást csoportosítanak a varrógépek köré. Végül, mint minden gépi berendezésnél, amely nem alkot tagozott rendszert, és amely törpeformátumban alkalmazható, kézművesek vagy otthonmunkások, saját családjukkal vagy néhány idegen munkás bevonásával, saját tulajdonukban levő varrógépeket is használnak[270]. Most Angliában ténylegesen az a rendszer van túlsúlyban, hogy

[268] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". LXVII. old. 406—9. sz.; 84. old. 124. sz.; LXXIII. old. 441. sz.; 68. old. 6. sz.; 84. old. 126. sz.; 78. old. 85. sz.; 76. old. 69. sz.; LXXII. old. 438. sz.

[269] „A munkahelyiségekért megkövetelt bér látszik annak az elemnek, amely végső soron a döntő; következésképpen a fővárosban tartották fenn a legtovább a régi rendszert, azt, hogy a munkát kiadják kis vállalkozóknak és családoknak, és ott is tértek hozzá vissza a leghamarabb" („Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". 83. old. 123. sz.). A záró kitétel kizárólag a cipészetre vonatkozik.

[270] A kesztyűkészítésben stb., ahol a munkások helyzete a pauperekétől alig különböztethető meg, ez nem fordul elő.

a tőkés nagyobb számú gépet koncentrál épületeiben, és aztán a gépi terméket további feldolgozásra elosztja az otthonmunkások hadserege között[271]. Az átmeneti formák tarkasága azonban nem rejti el a tulajdonképpeni *gyárüzemmé* való átváltozás tendenciáját. Ezt a tendenciát táplálja magának a varrógépnek a jellege, amelynek sokrétű alkalmazhatósága arra késztet, hogy korábban elválasztott üzletágakat ugyanazon épületben és ugyanazon tőke parancsnoklása alatt egyesítsenek; táplálja az a körülmény, hogy az előzetes tűmunka és néhány más művelet a legalkalmasabban a gép székhelyén végezhető el; végül táplálja a saját gépekkel termelő *kézművesek és otthonmunkások* elkerülhetetlen *kisajátítása*. E végzet részben már most elérte őket. A varrógépekbe fektetett tőke folytonosan növekvő tömege[272] sarkallja a termelést, és piaci fennakadásokat hoz létre, amelyek megadják a jelet az otthonmunkásoknak varrógépük eladására. Maguknak az ilyen gépeknek a túltermelése arra kényszeríti kelendőség szűkében levő termelőiket, hogy heti bérletbe kikölcsönözzék őket, és ezzel a kis géptulajdonosoknak halálos konkurrenciát teremt[273]. A gépeknek még állandóan továbbtartó szerkezeti változása és olcsóbbodása régi példányaikat éppilyen állandóan elértékteleníti, és már csak tömegesen, potom áron vásárolva, nagy tőkések kezén teszi lehetővé hasznothajtó alkalmazásukat. Végül az embernek a *gőzgéppel* való helyettesítése itt is, mint minden hasonló forradalmasodási folyamatban, megadja a döntő csapást. A gőzerő alkalmazása kezdetben tisztán technikai akadályokba ütközik, mint amilyen a gépek rázkódása, a sebességükön való uralkodás nehézsége, a könnyebb gépek gyors tönkremenése stb., csupa olyan akadályba, amelynek legyűrésére a tapasztalat hamarosan megtanít[274]. Ha egyrészt sok munkagépnek nagyobb manufaktúrákban való koncentrációja a gőzerő alkalmazására sarkall, másrészt a gőznek emberi izmokkal való konkurrenciája meggyorsítja munkások és munkagépek nagy gyárakban való koncentrációját. Így Anglia jelenleg a „wearing apparel" kolosszális termelési területén a legtöbb más szakmához hasonlóan a manufaktúrának, a kézművességnek és az otthonmunkának *gyárüzemmé* való forradalmi átalakulását éli át, miután mindezek a formák — a nagyipar befolyása alatt teljesen megváltozva, felbomolva, eltorzulva — már régóta a

[271] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". 83. old. 122. sz.

[272] 1864 folyamán a nagybani eladásra termelő leicesteri csizma- és cipőkészítésben egymagában már 800 varrógép volt használatban.

[273] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". 84. old. 124. sz.

[274] Így például a pimlicói (London) katonai ruházati lerakatban, Tillie és Henderson londonderry-i inggyárában, a limericki Tait cég ruhagyárában, amely körülbelül 1200 „kezet" használ el.

gyárrendszer minden szörnyűségét, annak pozitív fejlődési mozzanatai nélkül, újratermelték, sőt túlhajtották[275].

Ezt a természetadta módon végbemenő ipari forradalmat mesterségesen meggyorsítja a *gyári törvények* kiterjesztése *minden* iparágra, amelyben nők, fiatal személyek és gyermekek dolgoznak. A munkanap kényszerjellegű szabályozása hossza, szünetei, kezdő- és végpontja tekintetében, a váltás rendszere a gyermekek számára, az összes, egy bizonyos koron aluli gyermekek kizárása stb., egyrészt szükségessé teszi a gépi berendezés szaporítását[276] és az izmoknak mint hajtóerőnek gőzzel való helyettesítését[277]. Másrészt, hogy a térben megnyerjék, ami az időben veszendőbe megy, a közösen elhasznált termelési eszközök, a kemencék, épületek stb. kibővítése, tehát egyszóval a termelési eszközök nagyobb koncentrációja és ennek megfelelően munkások nagyobb összetömörítése megy végbe. Minden a gyári törvénnyel fenyegetett manufaktúrának valóban az a szenvedélyesen ismételt fő kifogása, hogy nagyobb tőkekiadás szükséges ahhoz, hogy az üzletet régi terjedelmében továbbvezessék. Ami pedig a közbeeső formákat a manufaktúra és az otthonmunka között meg az utóbbit magát illeti, a munkanap és a gyermekmunka korlátjával kicsúszik alóluk a talaj. Olcsó munkaerők *korlátlan* kizsákmányolása az egyetlen alapja konkurrenciaképességüknek.

A gyárüzem lényeges feltétele — nevezetesen mihelyt alá van vetve a munkanap szabályozásának — az eredmény normális *biztonsága*, azaz, hogy adott időköz alatt egy meghatározott árumennyiséget termeljenek, illetve egy célul tűzött hasznos hatást érjenek el. A szabályozott munkanap törvényes szünetei feltételezik továbbá a munká-

[275] „Tendencia a gyárrendszerre" („Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". LXVII. old.). „Az egész vállalkozás ez idő szerint *átmenet állapotában* van, és ugyanazt a változást szenvedi el, amely végbement a csipkeiparban, a szövésben stb." (ugyanott, 405. sz.). „Teljes forradalom" (ugyanott, XLVI. old. 318. sz.). Az 1840-es „Child. Empl. Comm." idején a *harisnyakötés* még kézi munka volt. 1846 óta különböző fajta gépi berendezést vezettek be; ezt most gőzzel hajtják. Az *angol* harisnyakötésben foglalkoztatott mindkét nembeli és 3 évestől kezdve legkülönbözőbb korosztályú személyek teljes száma 1862-ben körülbelül 129 000 fő volt. Közülük azonban, az 1862 február 11-i parlamenti jelentés szerint, csak 4063 tartozott a gyári törvény fennhatósága alá.

[276] Így például a fazekasságban a Cochrane cég, „Britain Pottery, Glasgow", ezt jelenti: „Hogy termelésünk mennyiségét fenntartsuk, most kiterjedten áttértünk gépekre, amelyek *tanulatlan munkával* dolgoznak, és mindennap meggyőződünk róla, hogy nagyobb mennyiséget tudunk termelni, mint a régi módszerrel" („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 13. old.). „A gyári törvénynek az a hatása, hogy gépi berendezés további bevezetésére sarkall" (ugyanott, 13, 14. old.).

[277] Így a gyári törvénynek a fazekasságba való bevezetése után **nagyon megszaporodtak** a power jiggerek [mechanikai korongok] a handmoved jiggerek [kézi mozgatású korongok] helyett.

nak a termelési folyamatban levő gyártmány károsodása nélküli hirtelen és periodikus megszakítását. Az eredmény e biztonsága és a munka e megszakíthatósága természetesen könnyebben érhető el tisztán mechanikai iparokban, mint ott, ahol vegyi és fizikai folyamatok szerepet játszanak, mint pl. a fazekasságban, fehérítésben, festésben, pékségben, a legtöbb fémipari üzemben. Amikor vakszokás a korlátozatlan munkanap, az éjjeli munka és a szabad emberpusztítás, minden természetadta akadály csakhamar a termelés *örök „természeti korlátjának"* számít. Nincs méreg, amely biztosabban irtaná a férgeket, mint a gyári törvény az ilyen „természeti korlátokat". Senki sem kiabálta hangosabban: „lehetetlenség", mint a *fazekasság* urai. *1864-ben* rájuk kényszerítették a gyári törvényt, és már *16 hónappal* később valamennyi lehetetlenség eltűnt. A gyári törvény életrehívta „tökéletesített módszer, hogy a fazekaspépet (slip) elpárologtatás helyett sajtolással csinálják, az égetetlen áru szárítására szolgáló kemencék új szerkezete stb. nagy fontosságú események a fazekasművességben, és ennek olyan haladását jelzik, amilyet az utolsó évszázad nem tud felmutatni... A kemencék hőmérséklete tetemesen csökkent, a szénfogyasztás tetemes csökkenése és az árura való gyorsabb hatás mellett"[278]. Minden jövendölés ellenére nem a cserépcikk önköltségi ára, hanem a terméktömeg emelkedett, úgyhogy az 1864 decemberétől 1865 decemberéig tartó 12 hónap kivitele 138 628 font sterling értékbeli többletet adott a három előző év átlaga felett. A *gyufák* gyártásában természeti törvénynek számított, hogy fiúk, még ebédjük legyűrése közben is, a fácskákat egy meleg foszforkeverékbe mártogassák, amelynek mérgező gőze arcukba szállott. Az idővel való gazdálkodás szükségessé tételével a gyári törvény (1864) kikényszerített egy *„dipping machine"-t* (mártogatógépet), melynek gőzei a munkást nem érhetik el[279]. Így most a *csipke-manufaktúrának* azokban az ágaiban, amelyeket még nem vetettek alá a gyári törvénynek, azt állítják, hogy az étkezési idők nem lehetnek rendszeresek a különböző időtartamok miatt, amelyek a különböző csipkeanyagok száradásához kellenek, és amelyek 3 perctől 1 óráig és többig váltakoznak. Erre a *„Children's Employment Commission"* biztosai ezt felelik: „A körülmények ugyanazok, mint a kárpitnyomásban. Néhány legfőbb gyáros ebben az ágban élénken hangoztatta, hogy az alkalmazott anyagok természete és azoknak a folyamatoknak különfélesége, amelyeken átfutnak, nem

[278] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 96. és 127. old.

[279] Ennek és más gépi berendezésnek a gyufagyárba való bevezetése e gyár egy részlegében 230 fiatal személyt 32 14—17 éves fiúval és leánnyal helyettesített. Ezt a munkás-megtakarítást 1865-ben tovább fokozták a gőzerő alkalmazása révén.

engedné meg, csak nagy veszteséggel, hogy a munkát étkezési időkre hirtelen megszakítsák ... A *Factory Act's Extension Act* [a gyári törvény kiterjesztéséről szóló törvény] (1864) 6. szakaszának 6. záradéka a törvény kibocsátása keltétől számított tizennyolc hónapos határidőt biztosított nekik, melynek leteltével alkalmazkodniok kellett a gyári törvény által részletezett étkezési szünetekhez"[280]. Alighogy a törvényt a parlament szentesítette, a gyáros urak is felfedezték: „A visszásságok, amelyeket a gyári törvény bevezetésétől vártunk, nem következtek be. Nem tapasztaljuk, hogy a termelés valahogyan is megbénult. Valójában ugyanazon idő alatt többet termelünk"[281]. Látjuk, az angol parlament, amelynek bizonyosan senki nem fog zsenialitást a szemére lobbantani, tapasztalat révén eljutott ahhoz a belátáshoz, hogy egy *kényszertörvény* a termelésnek a munkanap korlátozásával és szabályozásával szembeni összes úgynevezett *természeti akadályait* egyszerűen *elparancsolhatja*. Ezért, amikor a gyári törvényt egy iparágba bevezetik, 6—18 hónapos határidőt szabnak, s a gyáros dolga, hogy ezen belül a technikai akadályokat eltakarítsa. Mirabeau mondása: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!" [Lehetetlen? Sohase mondjátok nekem ezt az ostoba szót!] kiváltképpen érvényes a modern technológiára. Amikor azonban a gyári törvény ily módon melegházszerűen érleli a manufaktúra üzemnek gyárüzemmé való átváltozásához szükséges anyagi elemeket, egyúttal gyorsítja a megnagyobbodott tőkekiadás szükségessége révén a kisebb mesterek pusztulását és a tőke koncentrációját[282].

A tisztán technikai és technikailag kiküszöbölhető akadályoktól eltekintve, a munkanap szabályozása beleütközik maguknak a munkásoknak szabályszerűtlen szokásaiba, kivált ahol darabbér uralkodik, és az időnek a nap vagy a hét egy szakában való elfecsérelését utólagos túlmunkával vagy éjszakai munkával jóvá lehet tenni, olyan módszerrel, amely a felnőtt munkást brutalizálja, éretlen és női társait tönkreteszi[283]. Ámbár ez a szabálynélküliség a munkaerő kifejtésében ter-

[280] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864". IX. old. 50. sz.

[281] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 22. old.

[282] „A szükséges tökéletesítéseket ... sok régi manufaktúrában nem lehet bevezetni olyan tőkekiadás nélkül, amely sok jelenlegi tulajdonos eszközeit meghaladja ... Átmeneti dezorganizáció kíséri szükségszerűen a gyári törvények bevezetését. Ennek a dezorganizációnak terjedelme egyenes arányban van az orvosolandó visszásságok nagyságával" (ugyanott, 96, 97. old.).

[283] A kohókban pl. „a munka tartamát a hét vége felé általában erősen megnövelik az emberek azon szokása következtében, hogy hétfőn és néha a kedd egy részében vagy az egész keddi napon is henyélnek" („Child. Empl. Comm. III. Rep." VI. old.). „A kismesterek munkaórái általában igen szabálytalanok. Elvesztegetnek két vagy három napot, s aztán egész éjjel dolgoznak, hogy behoz-

mészetadta nyers visszahatás az egyhangú munkarobot unalmával szemben, mégis hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben magának a termelésnek az anarchiájából ered, amely viszont megint a munkaerőnek a tőke által való zabolázatlan kizsákmányolását előfeltételezi. Nevezetesen az ipari ciklus *általános* periodikus viszontagságai és az egyes termelési ágak *különleges* piacingadozásai mellé odalép az úgynevezett *idény* — akár a hajózásra kedvező évszakok periodikusságán, akár a divaton nyugszik —, meg a nagy és a legrövidebb határidő alatt kivitelezendő rendelések hirtelensége. Az utóbbiak szokása a vasutakkal és távírással együtt terjed. „A vasútrendszer kiterjesztése az egész országra — mondja például egy londoni gyáros — nagyon előmozdította a rövid rendelések szokását; vevők jönnek most Glasgowból, Manchesterből és Edinburghból kéthetenként egyszer, vagy nagybani vásárlásra a City-áruházakba, melyeknek az árukat szállítjuk. Rendeléseket adnak fel, melyeket azonnal kell kivitelezni, ahelyett, hogy raktárról vásárolnának, mint az szokás volt. A korábbi években mindig előre tudtunk dolgozni a lanyha időben a következő idény kereslete számára, de most senki sem tudja előre megmondani, miben lesz akkor kereslet"[284].

A gyári törvénynek még alá nem vetett gyárakban és manufaktúrákban a legborzalmasabb túlmunka uralkodik periodikusan az úgynevezett idény alatt, lökésszerűen hirtelen rendelések következtében. A gyár, a manufaktúra és az árulerakat külosztályán, az *otthonmunka* területén — amely különben is teljesen szabálytalan, nyersanyagát és rendeléseit illetően egészen a tőkés hangulataitól függ, akit itt semmi tekintet épületek, gépek stb. értékesülésére nem köt, és aki itt semmit nem kockáztat, csak maguknak a munkásoknak a bőrét — ily módon rendszeresen kitenyésztenek egy állandóan rendelkezésre álló ipari tartalékssereget, amely az év egyik részében megtizedelődik a legembertelenebb munkakényszertől, másik részében lerongyolódik a munkahiánytól. „A munkáltatók — mondja a „Child. Empl. Comm." — kiaknázzák az otthonmunka szokásszerű szabálynélküliségét, hogy azt olyan időkben, amikor extra-munka szükséges, éjjel 11, 12, 2 óráig, valójában, mint a bevett szólás mondja, *minden órára* kierő-

zák ... Ha vannak gyermekeik, mindig felhasználják őket" (ugyanott, VII. old.). „A szabályosság hiánya a munkakezdésben, amit az a lehetőség és gyakorlat bátorít, hogy ezt behozzák túlórázással" (ugyanott, XVIII. old.). „Óriási időveszteség Birminghamben ... azáltal, hogy elfecsérlik az idő egy részét, agyondolgozzák magukat a többiben" (ugyanott, XI. old.).

[284] „Child. Empl. Comm. IV. Rep." XXXII, XXXIII. old. „A vasútrendszer kiterjesztése, úgy mondják, nagyban hozzájárult a hirtelen rendelések adásának ehhez a szokásához, és a *munkásnép* ebből következő hajszájához, étkezési időinek elhanyagolásához és *késői órákig* való dolgozásához" (ugyanott, XXXI. old.).

szakolják", és ezt olyan helyiségekben, „ahol a bűz elegendő, hogy földhöz vágjon benneteket (the stench is enough to knock you down). Talán elmentek egész az ajtóig és kinyitjátok, de visszarettentek a további előrehatolástól"[285]. „Mulatságos fickók ezek a mi alkalmazóink — mondja az egyik kihallgatott tanú, egy cipész — azt hiszik, hogy nem árt semmit egy fiúnak, ha fél éven át agyongürcöltetik, és a másik fél évben jóformán kényszerítik, hogy tekeregjen"[286].

Mint a technikai akadályokról, úgy ezekről az úgynevezett „*üzleti szokásokról*" („usages which have grown with the growth of trade") is érdekelt tőkések azt állították és állítják, hogy ezek a termelés „*természeti korlátai*"; kedvenc kiáltása volt ez a pamutlordoknak abban az időben, mikor a gyári törvény először fenyegette őket. Ámbár iparuk minden másiknál inkább a világpiacon és ezért a hajózáson nyugszik, a tapasztalat meghazudtolta őket. Ezóta az angol gyárfelügyelők minden állítólagos „üzleti akadályt" üres lódításként kezelnek[287]. A „Child. Empl. Comm." alapos és lelkiismeretes vizsgálatai valóban bebizonyítják, hogy néhány iparágban a már alkalmazott munkatömeg csak egyenletesebben oszlanék el az egész évre a munkanap szabályozása folytán[288], hogy az utóbbi az első ésszerű megzabolázása a *divat* embergyilkos, tartalmatlan és önmagában a nagyipar rendszerével össze nem illő szeszélyes hangulatainak[289], hogy az óceánhajózás és egyáltalában a közlekedési eszközök fejlődése az idénymunka tulajdonképpeni technikai okát megszüntette[290], hogy

---

[285] „Child. Empl. Comm. IV. Rep." XXXV. old. 235. és 237. sz.

[286] Ugyanott, 127. old. 56. sz.

[287] „Ami azt az *üzleti veszteséget* illeti, amely abból keletkezik, hogy nem teljesítik időben a behajózásra szóló rendeléseket, emlékszem, hogy ez volt a gyárvállalkozók kedvenc érve 1832-ben és 1833-ban. Semmi, ami most e tárgyban felemlíthető, nem lehet olyan meggyőző erejű, mint annak idején, amikor a gőz nem csökkentett még felére minden távolságot, és nem vezetett még be új szabályozást a szállítás számára. Ez az érv annak idején teljesen megbukott, mihelyt próbának vették alá, és bizonyosan most sem állja meg a próbát" („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1862". 54, 55. old.).

[288] „Child. Empl. Comm. IV. Rep." XVIII. old. 118. sz.

[289] *John Bellers* már 1699-ben megjegyzi: „A divatok bizonytalansága szaporítja a szűkölködő szegényeket. Két nagy bajt foglal magában: 1) A legények télen nyomorognak a munka hiánya miatt, mert a szövetkereskedők és a takácsmesterek nem merik tőkéjüket kiadni a foglalkoztatott legények tartására, amíg nem jön a tavasz és nem tudják, mi lesz akkor a divat. 2) Tavasszal a legények nincsenek elegen, a takácsmesterek pedig kénytelenek sok tanoncot bevonni, hogy a királyság kereskedelmét egy negyed- vagy fél év alatt elláthassák, ami megfosztja az ekét a kezektől, lecsapolja a vidékről a munkásokat, és a várost nagyrészben megtölti koldusokkal, s halálra koplaltat télen némelyeket, akik koldulni szégyelnek" („Essays about the Poor, Manufactures etc." 9. old.).

[290] „Child. Empl. Comm. V. Rep." 171. old. 34. sz.

valamennyi többi állítólag ellenőrizhetetlen körülmény elhárul az útból a tágasabb épületek, pótlólagos gépi berendezés, az egyidejűleg foglalkoztatott munkások nagyobb száma[291] és mindezeknek a nagykereskedelem rendszerére való, önmagától következő visszahatása folytán[292]. Mégis a tőke — ahogy ezt képviselői száján át ismételten kijelenti — ilyen forradalmasításba „*csak egy általános parlamenti törvény nyomása alatt*"[293] egyezik bele, amely a munkanapot kényszertörvényileg szabályozza.

9. Gyári törvényhozás. (Egészség- és nevelésügyi záradékok.) Általánossá válása Angliában

A *gyári törvényhozás*, a társadalomnak ez az első tudatos és tervszerű visszahatása termelési folyamatának természetadta alakjára, mint láttuk, éppúgy szükségszerű terméke a nagyiparnak, mint a pamutfonál, a self-actorok és a villamos távíró. Mielőtt áttérnénk *általánossá válására* Angliában, röviden meg kell említenünk az angol gyári törvénynek még néhány, nem a munkanap óraszámára vonatkozó záradékát.

Nem beszélve megszerkesztésükről, amely a tőkésnek megkönnyíti kijátszásukat, az *egészségügyi záradékok* rendkívül soványak, a valóságban a falak meszelését illető előírásokra és néhány egyéb tisztasági rendszabályra, szellőztetésre és veszélyes gépek elleni védelemre korlátozódnak. A harmadik könyvben visszatérünk a gyárosok fanatikus harcára az ellen a záradék ellen, amely egy csekély kiadást kényszerít rájuk „kezeik" testrészeinek védelmére. Itt ismét ragyogóan igazolódik a szabadkereskedelmi dogma, hogy antagonisztikus érdekek

[291] Így például bradfordi exportkereskedők tanúvallomásaiban ez olvasható: „E körülmények között világos, hogy a fiúkat nem kell tovább foglalkoztatni az áruházakban, mint reggel 8 órától este 7 vagy 1/2 8 óráig. Ez csak extra-befektetés és extra-kezek kérdése. (A fiúknak nem kellene olyan késő éjszakáig dolgozniok, ha némely alkalmazó nem lenne olyan profitéhes; egy extra-gép csak 16 vagy 18 font sterlingbe kerül.) . . . Minden nehézség elégtelen berendezésekből és térhiányból fakad" (ugyanott, 171. old. 35, 36. és 38. sz.).

[292] „Child. Empl. Comm. V. Rep." Egy londoni gyáros, aki egyébként a munkanap kényszerrel való szabályozását védőeszközknek tekinti a munkások számára a gyárosokkal szemben, s *maguknak a gyárosoknak a számára a nagykereskedelemmel szemben*, ezt vallja: „A nyomást üzletünkben az exportőrök okozzák, akik például vitorláshajóval akarják elküldeni az árut, úgy, hogy egy meghatározott idényre rendeltetési helyén legyen és egyúttal a vitorlás és a gőzhajó közti fuvardíj különbözetet zsebre tegyék, vagy két gőzhajó közül a korábbit választják, hogy konkurrenseik előtt jelenjenek meg a külföldi piacon."

[293] „Ezt el lehetne kerülni — mondja egy gyáros — azon az áron, hogy az üzemeket kibővítik *egy általános parlamenti törvény nyomása alatt*" (ugyanott, X. old. 38. sz.).

társadalmában mindenki azáltal mozdítja elő a köz javát, hogy saját hasznát hajszolja. Egy példa elegendő. Tudjuk, hogy a legutóbbi húszéves időszak alatt a *lenipar* és vele a *scutching millek* (lentiloló gyárak) *Irországban* nagyon megszaporodtak. 1864-ben mintegy 1800 ilyen mill volt ott. Periodikusan ősszel és télen főleg fiatal személyeket és nőket, a szomszédos kisbérlők fiait, leányait és asszonyait, csupa olyan embert, akiknek gépi berendezéssel soha dolguk nem volt, elvisznek a mezei munkától, hogy a scutching millek hengereit lennel etessék. A balesetek terjedelmüket és intenzitásukat tekintve egészen példátlanok a gépi berendezés történetében. Egyetlen scutching millben Kildinanben (Cork mellett) 1852-től 1856-ig hat haláleset és 60 súlyos csonkítás történt, melyeknek a legegyszerűbb intézkedésekkel, néhány shilling árán elejét lehetett volna venni. Dr. W. White, a downpatricki gyárak certifying surgeonja egy 1865 december 15-i keltezésű hivatalos jelentésben kijelenti: „A scutching millekben előforduló balesetek a legborzalmasabb fajtájúak. Sok esetben a test egynegyed része szakad le a törzsről. Halál, vagy nyomorult tehetetlenséget és szenvedést rejtő jövő a sebek szokásos következménye. A gyárak szaporodása ez országban természetesen ki fogja terjeszteni ezeket az irtózatos eredményeket. Meg vagyok győződve, hogy a scutching millek megfelelő *állami felügyelete által* nagy áldozatokat lehet elkerülni testben és életben"[294]. Mi jellemezhetné jobban a tőkés termelési módot, mint az a szükségesség, hogy kényszertörvény által államilag rá kell erőszakolni a legegyszerűbb tisztasági és egészségügyi berendezéseket? „Az 1864-es gyári törvény a fazekasságokban több mint 200 műhelyt meszelt és tisztított ki *minden ilyen művelettől való húszéves vagy teljes tartózkodás után* (ez a tőke „önmegtartóztatása"!) olyan helyeken, ahol 27 800 munkás van foglalkoztatva, és eddig, mértéken felüli nappali, gyakran éjszakai munka közben, dögletes levegőt lélegzett be, amely a különben aránylag ártalmatlan foglalkozást betegséggel és halállal tette terhessé. A törvény a szellőztető eszközöket nagyon megszaporította"[295]. Egyúttal a gyári törvénynek ez az ága csattanósan megmutatja, hogy a tőkés termelési mód, lényege szerint, egy bizonyos ponton túl minden ésszerű tökéletesítést kizár. Ismételten megjegyeztük, hogy az angol orvosok egyhangúlag kijelentik, személyenként 500 köbláb légtér alig elégséges minimum folyamatos munka esetén. Nos jól Ha a gyári törvény összes kényszerrendszabályai révén közvetetten meggyorsítja kisebb műhelyek átváltozását gyárakká, tehát közvetetten belenyúl a kisebb tőkések tulajdon-

[294] „Child. Empl. Comm. V. Rep." XV. old. 72. és köv. számok.
[295] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 127. old.

jogába és biztosítja a nagyoknak a monopóliumot, akkor annak törvényes kikényszerítése, hogy a szükséges légtér meglegyen a műhelyben minden munkás számára, kis tőkések ezreit egy csapásra közvetlenül kisajátítaná! A tőkés termelési mód gyökerét támadná meg, azaz a tőkének — akár nagy, akár kicsi — a munkaerő „szabad" vétele és elfogyasztása által való önértékesítését. Ez előtt az 500 köbláb levegő előtt ezért a gyári törvényhozásnak kifogy a lélegzete. Az egészségügyi hatóságok, az ipari vizsgálóbizottságok, a gyárfelügyelők újra meg újra megismétlik az 500 köbláb szükségességét és annak lehetetlenségét, hogy ezt a tőkére rákényszerítsék. Így valójában a tüdővészt és a munka egyéb tüdőbetegségeit a tőke életfeltételének jelentik ki[296].

Bármilyen szegényesek a gyári törvény *nevelési záradékai* egészben véve, *az elemi oktatást a munka kényszerfeltételének* nyilvánították[297]. Sikerük bizonyította be először, hogy lehetséges az oktatást és a tornát[298] kétkezi munkával, tehát a kétkezi munkát is oktatással és tornával összekapcsolni. A gyárfelügyelők csakhamar felfedezték az iskolamesterek tanúkihallgatásaiból, hogy a gyári gyermekek, bár csak feleannyi oktatásban részesülnek, mint a rendes nappali tanulók, ugyanannyit, sőt gyakran többet tanulnak. „A dolog egyszerű. Azok, akik csak egy fél napot tartózkodnak az iskolában, állandóan frissek, és csaknem mindig képesek és készek oktatás befogadására. *A fele munka, fele iskola rendszere* mind a két foglalatosságot pihenéssé és felüdüléssé teszi a másik után, és következésképp sokkal megfelelőbb

[296] Tapasztalatilag azt találták, hogy egy egészséges átlagegyén minden egyes közepes intenzitású lélegzetvételnél korulbelül 25 kobhuvelyk levegőt fogyaszt el, és percenként korulbelul 20-at lélegzik. Egy egyén 24 órai levegőfogyasztása ezek szerint kb. 720 000 kobhuvelyk, vagyis 416 köbláb lenne. Tudjuk azonban, hogy az egyszer belélegzett levegő nem szolgálhat tobbé ugyanerre a folyamatra, amíg a természet nagy műhelyében meg nem tisztították. Valentin és Brunner kísérletei alapján úgy látszik, hogy egy egészséges férfi korulbelül 1300 kobhuvelyk szénsavat lélegzik ki óránként, ez azt jelentené, hogy a tudó 24 óra alatt korulbelül 8 uncia szilárd szenet vet ki. „Minden férfira legalább 800 köblábnak kellene jutnia" (*Huxley:* [„Lessons in Elementary Physiology". London 1866. 105. old.]).

[297] Az angol gyári torvény szerint a szulők 14 éven aluli gyermekeiket nem küldhetik az „ellenőrzott" gyárakba anélkül, hogy egyúttal elemi oktatásban ne részesíttessék őket. A gyáros felelős a torvény megtartásáért. „A gyári oktatás *kötelező, és feltétele a munkának*" („Report of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863". 111. old.).

[298] Azokról az igen elonyos eredményekről, amelyeket tornának (fiúk számára katonai gyakorlatoknak is) a gyári gyermekek és szegényiskolások kényszeroktatásával való összekapcsolásával elértek, lásd *N. W. Senior* beszédét a „National Association for the Promotion of Social Science" 7. évi kongresszusán a „Report of Proceedings etc. London 1863"-ban, 63, 64. old., éppígy a gyárfelügyelők 1865 október 31-i keltezésű jelentését, 118, 119, 120, 126. és kov. oldalak.

a gyermek számára, mintha valamelyikük szakadatlanul folynék. Egy fiú, aki kora reggeltől az iskolában ül, s kivált meleg időben, nem versenyezhet egy másikkal, aki frissen és fürgén jön munkájából"[299]. További bizonyító adatok találhatók *Seniornak* az edinburghi szociológiai kongresszuson 1863-ban mondott beszédében. Itt többek között még azt is megmutatja, hogy a felső- és középosztályok gyermekeinek egyoldalú, improduktív és hosszúra nyújtott iskolai napja hogyan szaporítja haszontalanul a tanítók munkáját, „miközben a gyermekek idejét, egészségét és energiáját nemcsak terméketlenül, hanem abszolúte károsan pocsékolja"[300]. A *gyárrendszerből* — ahogyan *Robert Owennál* részleteiben nyomon követhetjük — kisarjadt a csírája *a jövő nevelésének*, amely *minden* gyermek számára egy bizonyos koron túl összekapcsolja majd *a termelő munkát az oktatással és a tornával*, nemcsak egyik módszerként a társadalmi termelés fokozására, hanem az egyetlen módszerként mindenoldalúan fejlett emberek termelésére.

Láttuk, hogy a nagyipar a munka manufaktúraszerű megosztását, s vele azt, hogy egy egész embert élethossziglan egy részművelethez csatol hozzá, technikailag megszünteti, míg ugyanakkor *a nagyipar tőkés formája* ezt a munkamegosztást még szörnyűbb alakban újratermeli, a tulajdonképpeni gyárban a munkásnak egy részgép öntudattal bíró tartozékává való átváltoztatása által, mindenütt egyebütt részben a gépek és a gépi munka szórványos használata[301], részben

[299] „Reports of Insp. of Fact." Ugyanott, 118. old. Egy naiv selyemgyáros kijelenti a „Child. Empl. Comm." vizsgálóbiztosainak: „Tökéletesen meg vagyok győződve róla, hogy a derék munkások termelésének igazi titkát megtalálták a munkának és oktatásnak a gyermekkortól kezdődő egyesítésében. Természetesen a munka ne legyen se túl megerőltető, se visszataszító és egészségtelen. Kívánnám, bár saját gyermekeimnek volna munkájuk és játékuk, hogy váltogathatnák velük az iskolát" („Child. Empl. Comm. V. Rep." 82. old. 36. sz.).

[300] *Senior* a „Report of Proceedings etc." 66. oldalán. Hogy a nagyipar bizonyos fejlettségi fokon, az anyagi termelési mód és a társadalmi termelési viszonyok forradalmasítása révén hogyan forradalmasítja a fejeket is, csattanósan megmutatkozik, ha összehasonlítjuk N. W. Senior 1863-as beszédét és az 1833-as gyári törvény elleni filippikáját, vagy ha összehasonlítjuk az említett kongresszus nézeteit azzal a ténnyel, hogy Anglia bizonyos vidéki részein a szegény szülőknek *még* mindig *éhhalál terhe alatt* tilos gyermekeiket nevelni. Így például Snell úr arról tudósít mint Somersetshire-ben szokásos gyakorlatról, hogy ha egy szegény személy egyházközségi segélyt kér, kényszerítik, hogy gyermekeit kivegye az iskolából. Így Wollaston úr, felthami pap, olyan esetekről számol be, amikor bizonyos családoktól minden támogatást megtagadtak, *„mert fiaikat iskolába küldték"!*

[301] Ahol kézműszerű gépek, amelyeket emberi erő hajt, fejlett és ezért mechanikai hajtóerőt előfeltételező gépi berendezéssel konkurrálnak közvetlenül vagy közvetetten, ott nagy átalakulás megy végbe a munkásra vonatkozólag, aki a gépet hajtja. Eredetileg a gőzgép helyettesítette ezt a munkást, most neki kell a gőzgépet helyettesítenie. Munkaerejének megfeszítése és kifejtése ezért

női, gyermek- és tanulatlan munkának mint a munkamegosztás új alapjának bevezetése által. A munka manufaktúraszerű megosztása és a nagyipar lényege közötti ellentmondás erőszakosan érvényt szerez magának. Megjelenik többek között abban a rettentő tényben, hogy a modern gyárakban és manufaktúrákban foglalkoztatott gyermekek nagy részét, legzsengébb koruktól odaláncolva a legegyszerűbb műveletekhez, éveken át kizsákmányolják, anélkül, hogy bármilyen munkát tanulnának, amely őket később csak ugyanabban a manufaktúrában vagy gyárban is használhatókká tenné. Az angol könyvnyomdákban pl. korábban megvolt a tanoncok számára a régi manufaktúra és a kézművesség rendszerének megfelelő átmenet a könnyebb munkákról a tartalmasabbakra. Egy tanmenetet végeztek el, mire kész nyomdászok lettek. Az olvasni és írni tudás mindannyiuk számára szakmai követelmény volt. Mindez megváltozott a nyomógéppel. Ez kétfajta munkást használ, egy felnőtt munkást, a gépfelügyelőt, és gépfiúkat, többnyire 11—17 éveseket, akiknek dolga kizárólag az, hogy egy ív papírt rakjanak be a gépbe, vagy a megnyomott ívet kivegyék. Ezt a robotolást, nevezetesen Londonban, 14, 15, 16 órán át szakadatlanul végzik a hét néhány napján, és sokszor 36 órán át egyfolytában, csak két óra pihenővel étkezésre és alvásra![302] Nagy részük nem tud olvasni, és rendszerint egészen elvadult, abnormis teremtmények. „Semmiféle fajta intellektuális neveltetés nem szükséges ahhoz, hogy munkájukra képessé tegyék őket; kevés alkalmuk van ügyességre és még kevesebb ítéletalkotásra; bérük, ámbár fiúk számára némileg magas, nem nő arányosan, ahogy ők maguk felnőnek, s nagy többségüknek nincs kilátása a gépfelügyelő jövedelmezőbb és felelősebb posztjára, mert mindegyik gépre csak egy felügyelő és gyakran négy fiú jut"[303]. Mihelyt kiöregszenek gyerekes munkájukból, tehát legkésőbb a 17. évükben, elbocsátják őket a nyomdából. A bűnözés újoncai lesznek. Néhány kísérlet, hogy másutt szerezzenek nekik munkát, meghiúsult tudatlanságukon, nyerseségükön, testi és szellemi züllöttségükön.

Ami érvényes *a munkának* a műhelyen belüli *manufaktúraszerű*

szörnyű lesz, hát még nem-felnőttek számára, akiket e gyötrelemre ítéltek! Így Longe biztos Coventryben és környékén 10—15 éves fiúkat talált, akiket szalagszövőszékek forgatására alkalmaztak, nem beszélve fiatalabb gyermekekről, akiknek kisebb méretű szövőszékeket kellett forgatniok. „Rendkívül fáradságos munka ez. *The boy is a mere substitute for steam power.* [A fiú pusztán helyettesítője a gőzerőnek.]" („Child. Empl. Comm. V. Rep. 1866". 6. sz.) A *„rabszolgaság e rendszerének"* — ahogyan a hivatalos jelentés ezt nevezi — gyilkos következményeiről ugyanott és köv. oldalak.

[302] Ugyanott, 3. old. 24. sz.

[303] Ugyanott, 7. old. 60. sz.

megosztására, az érvényes *a munkának a társadalmon belüli megosztására*. Ameddig a kézművesség és a manufaktúra a társadalmi termelés általános alapja, addig a termelőnek egy kizárólagos termelési ág alá való besorolása, foglalkozása eredeti sokrétűségének szétszakítása[304] szükségszerű fejlődési mozzanat. Ezen az alapon minden különös termelési ág tapasztalatilag találja meg a neki megfelelő technikai alakot, ezt lassan tökéletesíti és gyorsan kikristályosítja, mihelyt egy bizonyos érettségi fokot elért. Ami hellyel-közzel változást idéz elő, az, a kereskedelem szolgáltatta új munkaanyagon kívül, a munkaszerszám fokozatos megváltozása. Ha a tapasztalatszerűen megfelelő formájára egyszer szert tett, megcsontosodik a munkaszerszám is, amint gyakran évezredes átöröklődése egyik nemzedék kezéből a másikéba bizonyítja. Jellemző, hogy mélyen a XVIII. századba belenyúlva a különleges szakmákat *mysteryknek* (mystères [titkok])[305] hívták, melyeknek homályába csak a tapasztalatilag és hivatásosan beavatott hatolhatott be. A nagyipar széttépte a fátylat, amely az emberek elől saját társadalmi termelési folyamatukat elrejtette, és a különböző természetadta módon elkülönösült termelési ágakat egymással szemben, sőt az ágakba beavatottnak is rejtélyekké tette. A nagyipar elve, hogy minden termelési folyamatot, önmagában és mindenekelőtt az emberi kézre való minden tekintet nélkül, összetevő elemeivé oldjon fel, megteremtette a technológia egészen modern tudományát. A társadalmi termelési folyamat tarka, látszólag össze nem függő és megcsontosodott alakjai a természettudomány tudatosan tervszerű és a célul tűzött hasznos hatás szerint rendszeresen elkülönösült alkalmazásaivá oldódtak fel. A technológia továbbá felfedezte *a mozgásnak* azt a *kevés nagy alapformáját*, amelyekben az emberi test minden termelő cselekvése, az alkalmazott szerszámok minden sokrétűsége ellenére, szükségszerűen végbemegy — egészen úgy, ahogyan a mechanikát a gépi berendezés legnagyobb bonyolultsága nem

[304] „A skót felföld egyes részein ... sok juhpásztor és cotter [zsellér], aszszonyával és gyerekével együtt, a *Statistical Account* [statisztikai jelentés] szerint olyan cipőkben jelent meg, amelyeket maguk készítettek maguk cserzette bőrből, olyan ruhákban, amelyeket semmilyen kéz a sajátjukon kívül nem érintett, amelyeknek anyagát maguk nyírták a juhokról, vagy amelyekhez a lent maguk termesztették. A ruhák elkészítésébe alig került bele valamilyen vásárolt cikk, kivéve az árt, tűt, gyűszűt és a szövésnél alkalmazott vasfelszerelés igen kevés részét. A festékeket az asszonyok maguk nyerték fákból, cserjékből és füvekből stb." (*Dugald Stewart:* „Works". Hamilton kiadása, VIII. köt. 327—328. old.).

[305] *Etienne Boileau* híres „Livre des métiers"-jében többek között elő van írva, hogy a legénynek a mesterek közé való felvételekor esküt kell tennie, hogy „testvéreit testvérien szereti, támogatja őket, kiki a métier-jében [mesterségében], *a szakmai titkokat önként nem árulja el*, sőt az összesség érdekében nem hívja fel a vevő figyelmét saját áruja ajánlása céljából mások készítményének hibáira".

téveszthetí meg afelől, hogy e berendezésben az egyszerű mechanikai potenciák ismétlődnek állandóan. A modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt[306]. Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapjával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. A nagyipar természete ezért feltételezi a *munka változását*, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát. Másrészt *tőkés formájában* újratermeli a munka régi megosztását, megcsontosodott partikularitásaival együtt. Láttuk, hogyan szünteti meg *ez az abszolút ellentmondás* a munkás élethelyzetének minden nyugalmát, szilárdságát, biztonságát, hogyan fenyegeti őt állandóan, hogy a munkaeszközzel együtt kiveri kezéből a létfenntartási eszközt[307], és részfunkciójával együtt feleslegessé teszi őt magát is; hogyan tombolja ki magát ez az ellentmondás a munkásosztály szakadatlan feláldozási ünnepében, a munkaerők legmértéktelenebb elpocsékolásában és a társadalmi anarchia dúlásaiban. Ez a negatív oldal. Ha azonban a munka változása most csak mindent legyőző természeti törvényként, mégpedig egy mindenütt akadályokba ütköző természeti törvény vakon romboló hatásával tör magának utat[308], a nagyipar a

[306] „A burzsoázia nem lehet meg a termelési szerszamok, tehát a termelési viszonyok, tehát valamennyi társadalmi viszony állandó forradalmasítása nélkül. Minden megelőző ipari osztaly első létfeltétele ellenben a régi termelési mód változatlan fenntartása volt. A burzsoázia korát minden előbbi kortól a termelés folytonos felforgatása, minden társadalmi viszony szakadatlan megrendítése, az örokos bizonytalanság és mozgás kulonbozteti meg. A szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó hagyományos képzetek és nézetek mind feloldódnak, a kialakult új viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentségtelenítenek, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy helyzetüket, egymáshoz való viszonyukat józan szemmel vizsgálják" (*F. Engels und K. Marx:* „Manifest der Kommunistischen Partei". London 1848. 5. old. [*Marx—Engels:* „A Kommunista Párt kiáltványa". Szikra 1953. 33. old.]).

[307] „Éltem veszed,
Ha attól fosztasz meg, mi által élek."
(Shakespeare)

[308] Egy francia munkás írja San Franciscóból valo visszatértekor: „Sohasem hittem volna, hogy képes lennék mindazokat az iparokat gyakorolni, amelyeket Kaliforniában űztem. Szilárdan meg voltam győződve, hogy a konyvnyomtatáson kívül semmire sem vagyok jó . . . Egyszer belecsöppenve a kalandorok e világába,

maga katasztrófái által élethalál-kérdéssé teszi, hogy a munkák változását és ezért a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjék el, és ennek normális megvalósulásához a viszonyokat hozzáidomítsák. Élethalál-kérdéssé teszi, hogy egy nyomorult, a tőke változó kizsákmányolási szükséglete számára tartalékban tartott, rendelkezésre álló munkásnépesség szornyűségét helyettesítsek azzal, hogy az ember abszolúte rendelkezésre áll változó munkakovetelmények számára; hogy a részegyént, egy társadalmi reszletfunkció puszta hordozóját helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenységi módok. Ennek a forradalmasodási folyamatnak a nagyipar alapján természetadta módon kifejlődott egyik mozzanatát a politechnikai és agronómiai iskolák alkotják, egy másikat az „*écoles d'enseignement professionnel*" [szakoktatási iskolák], amelyekben a munkások gyermekei némi oktatást kapnak a technológiában és a kulonbozó termelési szerszámok gyakorlati kezelésében. Ha a gyári torvényhozás első, a tőkétől nyomorúságosan kicsikart engedményként csak elemi oktatást kapcsol ossze gyárszerű munkával, nem fér kétség hozzá, hogy a politikai hatalomnak a munkásosztály által való elkerülhetetlen meghódítása meg fogja hódítani a helyet az elméleti és gyakorlati technológiai oktatásnak is a munkásiskolákban. Éppily kevéssé fér kétség ahhoz, hogy a termelés *tőkés* formája és a munkás ennek megfelelő gazdasági viszonyai a legszogesebb ellentmondásban állnak a forradalmasodás ilyen erjesztőivel és ezek céljával, *a munka régi megosztásának megszuntetésével*. Egy történelmi termelési forma ellentmondásainak fejlődése azonban az egyetlen történelmi útja e termelesi forma feloldódásának és újjáalakulásának. „Ne sutor ultra crepidam!" [Varga, ne tovább a kaptafánál!] — a kézműszerü bolcsességnek e nec plus ultrája [netovábbja] rettentő butasággá lett attól a pillanattól, amidőn az órás Watt feltalálta a gőzgépet, a borbély Arkwright a láncszovőszéket, az otvosmunkás Fulton a gőzhajót[309].

akik konnyebben váltogatják szakmájukat, mint az ingüket, hitemre! ugy tettem mint a tobbiek. Minthogy a bányamunka nem bizonyult elég jovedelmezőnek, otthagytam és a városba koltoztem, ahol sorjában betűszedo, tetőfedő, ólomontő stb. lettem E tapasztalat folytán, hogy minden munkára alkalmas vagyok, kevésbé érzem magam puhánynak és inkább embernek" (*A. Corbon:* „De l'enseignement professionnel." 2. kiad. [Párizs 1860.] 50. old.).

[309] *John Bellers*, egy igazi tünemény a politikai gazdaságtan történetében, már a XVII. század végén a legteljesebb világossággal megértette a szukségszerűségét a mostani nevelés és munkamegosztás megszüntetésének, amelyek a társadalom két végpontján — ha ellentetes irányban is — hipertrófiát [túlfejlődést] es atrófiát [sorvadást] hoznak létre. Szépen mondja tobbek kozott:

Amennyiben a gyári törvényhozás a munkát gyárakban, manufaktúrákban stb. szabályozza, ez először csak a tőke kizsákmányolási jogaiba való beavatkozásként jelenik meg. Az úgynevezett *otthonmunka*[310] minden szabályozása ellenben azonnal a *patria potestásba* [atyai hatalomba], azaz modernül értelmezve a *szülői tekintélybe* való közvetlen belenyúlásként mutatkozik meg, olyan lépésként, amelytől a gyengédérzésű angol parlament sokáig visszarettenést szenvelgett. A tények ereje azonban végül is rákényszerítette annak elismerésére, hogy a nagyipar a régi család [Familienwesen] gazdasági alapjával és az ennek megfelelő családi munkával együtt magukat a régi családi viszonyokat is felbomlasztja. *A gyermekek jogát* ki kellett nyilvánítani. „Szerencsétlenségre — olvasható az 1866-os „Child. Empl. Comm." zárójelentésében — a tanúvallomások összességéből kiviláglik, hogy a mindkét nembeli gyermekek senkivel szemben sem szorulnak rá inkább a védelemre, mint szüleikkel szemben." A gyermekmunka mértéktelen kizsákmányolásának rendszerét általában és az otthonmunkáét különösen azáltal „tartják fenn, hogy a szülők fiatal és zsenge gyermekeiken önkényes és áldatlan hatalmat gyakorolnak, zabolázás vagy ellenőrzés nélkül ... A szülőknek nem szabad azzal az abszolút hatalommal rendelkezniük, hogy gyermekeiket merő gépekké tegyék, hogy ennyi és ennyi hetibért keressenek rajtuk ... A gyermekeknek és a fiatal személyeknek joguk van a törvényhozás védelmére a szülői hatalommal való visszaéléssel szemben, amely idő előtt megtöri fizikai erejüket és lefokozza őket az erkölcsi és értelmi lények rangsorában"[311]. Mégis, nem a szülői hatalommal való visszaélés az, amely éretlen munkaerők közvetlen vagy közvetett kizsákmányolását a tőke által megteremtette, hanem megfordítva, a tőkés kizsákmányolási mód az, amely a szülői hatalmat, a neki megfelelő gazdasági alap megszüntetése által, visszaéléssé tette. Bármily rettenetesnek és undorítónak látszik mármost a régi család felbomlása a

„A rest tanulás nem sokkal jobb a restség tanulásánál ... *Testi munka*, ez istennek eredeti intézménye. A munka éppúgy szükséges a test egészsége szempontjából, mint az evés élete szempontjából; mert amely szenvedéseket egy ember megtakarít kényelmességgel [Ease], megleli majd betegségben [Disease] ... A munka olajat önt az élet lámpásába, a gondolkodás meggyújtja azt ... A gyerekesen *buta foglalatosság* (a jövőt sejtően mondja ezt, a Basedowok és modern kontár-utódaik ellen) után hagyja a gyermekek szellemét" („Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry". London 1696. 12, 14, 16, 18. old.).

[310] Ez a fajta munka egyébként többnyire *kisebb műhelyekben* is folyik, amint a csipkegyártásnál és a szalmafonásnál láttuk, és amint nevezetesen a sheffieldi, birminghami stb. fémipari üzemeken is meg lehetne részletesebben mutatni.

[311] „Child. Empl. Comm. V. Rep." XXV. old. 162. sz. és „II. Rep." XXXVIII. old. 285, 289. sz.; XXV., XXVI. old. 191. sz.

tőkés rendszeren belül, mégis, a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppolyan bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia[312].

Az a szükségesség, hogy a gyári törvényt a fonodákra és szövődékre, a gépi üzem ez első képződményeire vonatkozó kivételes törvényből az egész társadalmi termelés törvényévé általánosítsák, mint láttuk, a nagyipar történelmi fejlődésmenetéből ered, amelynek mögöttes alapján a manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka hagyományos alakja teljesen forradalmasodik, a manufaktúra állandóan a gyárba, a kézművesség állandóan a manufaktúrába csap át, és végül a kézművesség és az otthonmunka területei viszonylag csodálatosan rövid idő alatt siralombarlangokká válnak, ahol a tőkés kizsákmányolás legvadabb szörnyűségei szabad játékukat űzik. Két körülmény méri végül is a döntő csapást, először a folyton újra megismétlődő tapasztalat, hogy a tőke, amennyiben csak a társadalmi periféria egyes pontjain kerül az állami ellenőrzés alá, annál mértéktelenebbül kárpótolja magát a többi ponton[313], másodszor maguknak a tőkéseknek kiáltása a *konkurrencia-feltételek egyenlőségéért, azaz a munkakizsakmányolás egyenlő korlátaiért*[314]. Halljunk erről két szívettépő megnyilatkozást. W. Cooksley urak (bristoli szög-, lánc- stb. gyárosok) a gyári szabályozást önként bevezették üzletükbe. „Minthogy a régi szabálytalan rendszer a szomszédos üzemekben tovább tart, ki vannak téve annak a méltánytalanságnak, hogy munkásfiúikat máshova csábítják (enticed) a munka este 6 óra utáni folytatására. «Ez — mondják természetesen — igazságtalanság velünk szemben, és veszteség, mert *kimeríti egy részét a fiúk erejének, melynek teljes előnye bennünket*

[312] „A gyári munka éppolyan tiszta és éppolyan kitűnő lehet, mint az otthonmunka, sőt talán még inkább" („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865". 127. old.).

[313] Ugyanott, 27, 32. old.

[314] Tömeges bizonyító adatok erre a „Rep. of Insp. of Fact."-ban.

illet»"[315]. J. Simpson úr (paper-box and bag maker [papírdoboz- és zacskókészítő], London) kijelenti a „Children's Empl. Comm." biztosainak: „Aláírna minden petíciót a gyári törvények bevezetése érdekében. Ahogy most van, *mindig nyugtalannak érzi magát éjszaka* („he always felt restless at night") műhelye bezárása után, arra gondolva, hogy mások tovább dolgoztatnak és megrendeléseket halásznak el az orra elől"[316]. „Igazságtalanság lenne a nagyobb munkáltatókkal szemben — mondja a „Child. Empl. Comm." összefoglalóan —, ha gyáraikat a szabályozásnak alávetnék, miközben saját üzletágukban a kisüzem a munkaidő semmilyen törvényes korlátozása alá nem esik. A kisebb műhelyek kivételezettsége esetén a munkaórák tekintetében egyenlőtlen konkurrencia-feltételek igazságtalanságához még az a másik hátrány is járulna a nagyobb gyárosok számára, hogy fiatal és női munka-utánpótlásukat elterelnék a törvénytől megkímélt műhelyek felé. Végül pedig ez lökést adna a kisebb műhelyek szaporításához, amelyek csaknem kivétel nélkül igen kedvezőtlenek a nép egészsége, kényelme, nevelése és helyzetének általános javítása szempontjából"[317].

Zárójelentésében a „Children's Employment Commission" javasolja, hogy több mint 1 400 000 gyermeket, fiatal személyt és nőt, akiknek korülbelül a felét a kisüzem és az otthonmunka zsákmányolja ki, vessenek alá a gyári törvénynek[318]. „Ha a parlament — mondja — javaslatunkat teljes terjedelmében elfogadná, kétségtelen, hogy ilyen törvényhozásnak a legjótékonyabb befolyása lenne nemcsak az ifjakra és gyengékre, akikkel mindenekelőtt foglalkozik, hanem a felnőtt munkásoknak még nagyobb tömegére is, akik közvetlenül (nők) és közvetetten (férfiak) hatókörébe esnek. Szabályos és mérsékelt munkaidőt kényszerítene rájuk; a fizikai erő készlettel, amitől saját jólétük és az országé oly nagyon függ, gazdálkodnék és gyarapítaná

[315] „Child. Empl. Comm. V. Rep." X. old. 35. sz.

[316] „Child. Empl. Comm. V. Rep." IX. old. 28. sz.

[317] Ugyanott, XXV. old. 165—167. sz. A nagyuzem előnyeiről a törpeüzemhez képest v. ö. „Child. Empl. Comm. III. Rep." 13. old. 144. sz.; 25. old. 121. sz.; 26. old. 125. sz.; 27. old. 140. sz. stb.

[318] A rendszabályozandó iparágak a következők: csipkegyártás, harisnyakötés, szalmafonás, wearing apparel készítés ennek számos fajtájával, művirág-készítés, cipő-, kalap- és kesztyűkészítés, szabászat, minden fémgyár, a kohóktól a tűgyárakig stb., papírgyártás, üveggyártás, dohánygyártás, india rubber [gumi] uzemek, nyüstgyártás (a szövés számára), kézi szőnyegszövés, esernyő- és napernyő-készítés, orsó- és csévegyártás, konyvnyomtatás, konyvkötészet, írószerkereskedelem *(stationery*, ehhez hozzátartozik papírdobozok, kártyák készítése, papírfestés stb. is), kötélverés, gagátékszerek készítése, téglagyárak, kézi selyemgyártás, Coventry-szövés [selyemszalag-szövés], só-, faggyúgyertya- és cementüzemek, cukorfinomítás, kétszersült-készítés, különböző fa- és más vegyes munkák.

azt; megvédené a felcseperedő nemzedéket a zsenge korban való túlerőltetéstől, amely szervezetüket aláássa és idő előtti pusztuláshoz vezet; végül, legalábbis a 13. életévig, alkalmat adna az elemi oktatásra, s ezzel véget vetne a hihetetlen tudatlanságnak, amely oly híven van megrajzolva a bizottsági jelentésekben, és amelyre csak a leggyötrelmesebb érzelemmel és a nemzeti megalázottság mély érzésével tekinthetünk"[319]. A tory-kormány az 1867 február 5-i trónbeszédben bejelentette, hogy az ipari vizsgálóbizottság javaslatait[319a] „bill"-ekbe [törvényjavaslatokba] öntötte. Ehhez új húszéves experimentum in corpore vilire [értéktelen testen végzett kísérletre] volt szükség. Már 1840-ben kineveztek egy parlamenti bizottságot a gyermekmunka megvizsgálására. E bizottság 1842-es jelentése *N. W. Senior* szavai szerint „a tőkések és szülők kapzsiságáról, önzéséről és kegyetlenségéről, a gyermekek és fiatal személyek nyomoráról, lealacsonyításáról és elpusztításáról a legrettenetesebb képet" teregette ki, „amely valaha a világ szeme elé tárult ... Azt hihetnék talán, hogy a jelentés egy elmúlt korszak borzalmait írja le. Sajnos azonban jelentések vannak arról, hogy ezek a borzalmak tovább tartanak, olyan intenzíven, mint valaha. Egy Hardwicke által két évvel ezelőtt közzétett röpirat kijelenti, hogy az 1842-ben megrótt visszaélések manapság (1863) teljes virágjukban vannak ... Ez a jelentés (az 1842-es) húsz éven át hevert úgy, hogy nem vették figyelembe, mialatt ezeknek a gyerekeknek, akik felnőttek a legcsekélyebb sejtelem nélkül akár arról, amit erkölcsnek nevezünk, akár iskolai képzésről, vallásról vagy természetes családi szeretetről — ezeknek a gyerekeknek megengedték, hogy a mostani nemzedék szülei legyenek"[320].

Közben a társadalmi helyzet megváltozott. A parlament nem merte az 1863-as bizottság követeléseit éppúgy visszautasítani, mint annak idején az 1842-es követeléseket. Ezért már 1864-ben, amikor a bizottság csak egy részét hozta nyilvánosságra jelentéseinek, a cserépáru-ipart (belefoglalva a fazekasságot), a kárpitok, gyufák,

---

[319] „Child. Empl. Comm. V. Rep." XXV. old. 169. sz.

[319a] A Factory Acts Extension Actet [a gyári törvény kiterjesztéséről szóló törvényt] 1867 augusztus 12-én fogadták el. Szabályozza az összes fémöntödéket, fémkovácsoló és fémfeldolgozó üzemeket, belefoglalva a gépgyárakat, továbbá az üveg-, papír-, guttapercha-, kaucsuk-, dohány-manufaktúrákat, könyvnyomdákat, könyvkötödéket, végül valamennyi műhelyt, amelyben több mint 50 személyt foglalkoztatnak. — A Hours of Labour Regulation Act [a munkaórák szabályozásáról szóló törvény], amelyet 1867 augusztus 17-én fogadtak el, a kisebb műhelyeket és az úgynevezett otthonmunkát szabályozza.

E törvényekre, az 1872-es új Mining Actre [bányászati törvényre] stb. a második kötetben visszatérek.

[320] *Senior*, „Social Science Congress". [Edinburgh 1863.] 55—58. old.

töltények és gyutacsok gyártását, valamint a bársonynyírást a textiliparra érvényes törvények alá helyezték. Az 1867 február 5-i trónbeszédben az akkori tory-kabinet további törvényjavaslatokat jelentett be a bizottság zárójavaslataira alapozva, amely közben 1866-ban munkáját bevégezte.

1867 augusztus 15-én a *Factory Acts Extension Act* és augusztus 21-én a *Workshops' Regulation Act* [a műhelyek szabályozásáról szóló törvény] elnyerte a királyi jóváhagyást; az előbbi törvény a nagy, az utóbbi a kis üzletágakat szabályozza.

A Factory Acts Extension Act szabályozza a kohókat, vas- és rézműveket, öntödéket, gépgyárakat, fémműhelyeket, guttapercha-, papír-, üveg- és dohánygyárakat, továbbá a nyomdákat és könyvkötödéket, és egyáltalában *az összes* effajta *ipari műhelyeket*, amelyekben 50 vagy több személyt egyidejűleg és legalább évi 100 napon át foglalkoztatnak.

Hogy elképzelést adjunk az e törvény által átfogott terület kiterjedéséről, itt következik néhány a benne lerögzített meghatározások közül:

„*Kézművesség* (ebben a törvényben) ezt jelentse: bármely kézi munka, amelyet üzletszerűen, illetve nyereségért űznek bármilyen cikknek vagy egy részének elkészítése, megváltoztatása, díszítése, javítása vagy eladáshoz való kikészítése közben vagy alkalmából."

„*Műhely* ezt jelentse: bármely szoba vagy helyiség, fedett vagy a szabad ég alatti, amelyben valamely «kézművességet» űz bármilyen gyermek, fiatal munkás vagy nő, és amelyre vonatkozóan annak a személynek, aki ilyen gyermeket, fiatal munkást vagy nőt *foglalkoztat*, belépési és ellenőrzési joga van."

„*Foglalkoztatott* ezt jelentse: tevékeny egy «kézművességben», akár bér fejében, akár nem, egy mester *vagy a szülők egyike* alatt, amint ezek alább közelebbről meg vannak határozva."

„*Szülők* ezt jelentse: atya, anya, gyám vagy más személy, akié a gyámság vagy ellenőrzés bármilyen ... gyermek vagy fiatal munkás fölött."

A *7. záradék*, a büntetőzáradék, gyermekeknek, fiatal munkásoknak és nőknek e törvény rendelkezéseivel ellenkező foglalkoztatására pénzbüntetéseket állapít meg, nemcsak a műhely tulajdonosára — akár a szülők egyike ez, akár nem —, hanem éppúgy „*a szülőkre* vagy más személyekre, akiknek a gyermek, a fiatal munkás vagy a nő oltalma alatt van, vagy akik közvetlen hasznot húznak annak munkájából".

A *Factory Acts Extension Act*, amely a nagy vállalatokat érinti, mögötte marad a gyári törvénynek, mert egy sereg nyomorult kivételt tesz, és a tőkésekkel gyáva kompromisszumot köt.

A *Workshops' Regulation Act*, amely szánalmas minden részletében, holt betű maradt a végrehajtásával megbízott városi és helyi hatóságok kezében. Amikor a parlament 1871-ben ezt a teljhatalmat megvonta tőlük, hogy a gyárfelügyelőkre ruházza át, akiknek felügyeleti kerülete így egy csapásra több mint 100 000 műhellyel és csak téglagyárból 300-zal nagyobbodott, személyzetüket igen gondoskodóan csak *nyolc segéderővel* szaporították, holott már eddig is túlságosan kevesen voltak[321].

Ami tehát ebben az 1867-es angol törvényhozásban feltűnik, az egyrészt az uralkodó osztályok parlamentjére rákényszerített szükségesség, hogy ilyen rendkívüli és kiterjedt rendszabályokat a tőkés kizsákmányolás túlkapásai ellen elvben elfogadjon; másrészt a felemásság, a kelletlenség és a mala fides [rosszhiszeműség], amellyel a parlament ezeket a rendszabályokat azután valóban életrehívta.

Az 1862-es vizsgálóbizottság a *bányaipar* új szabályozását is javasolta, egy olyan iparét, amely valamennyi többitől abban különbözik, hogy itt a földbirtokosok és az ipari tőkések érdekei karöltve haladnak. E két érdek ellentéte kedvezett a gyári törvényhozásnak; ez ellentét hiánya elegendő ahhoz, hogy a huzavonát és az akadékoskodást a bányászati törvényhozásnál megmagyarázza.

Az 1840-es vizsgálóbizottság olyan szörnyűséges és felháborító leleplezéseket tett, és egész Európa előtt olyan botrányt idézett elő, hogy a parlamentnek meg kellett váltania lelkiismeretét az 1842-es Mining Act [bányászati törvény] révén, amelyben arra szorítkozott, hogy a nők és 10 éven aluli gyermekek föld alatti munkáját megtiltotta.

Azután jött 1860-ban a Mines' Inspection Act [a bányafelügyeleti törvény], amely szerint a bányákat külön erre kinevezett közhivatalnokok vizsgálják felül, s 10 és 12 év közötti fiúkat nem szabad foglalkoztatni, kivéve akkor, ha iskolai bizonyítvány birtokában vannak, vagy egy bizonyos számú órán át az iskolát látogatják. Ez a törvény teljességgel holt betű maradt a kinevezett felügyelők nevetségesen csekély száma, jogkörük arasznyi volta és más okok következtében, amelyek a későbbiek során közelebbről kiderülnek.

Az egyik legújabb Kékkönyv a bányákról a „Report from the Select Committee on Mines, together with . . . Evidence, 23. July 1866". Az alsóház tagjaiból választott bizottság műve ez, amelyet felhatal-

[321] A gyárfelügyelet személyzete két felügyelőből, két helyettes felügyelőből és 41 segédfelügyelőből állott. 1871-ben nyolc további segédfelügyelőt neveztek ki. A gyári törvények végrehajtásának összköltsége Angliában, Skóciában és Írországban 1871—1872-ben csak 25 347 font sterling volt, beleszámítva az áthágások elleni perek bírói költségeit.

maztak, hogy tanúkat idézzen meg és hallgasson ki; egy vastag fólió kötet, melyben a „Report" maga csak *öt sorra* terjed, tartalma: hogy a bizottság semmit sem tud mondani, és hogy *még több* tanút kell kihallgatni!

A tanúkikérdezés módja az angol bíróságok előtti cross examinationokra [keresztkérdéses kihallgatásokra] emlékeztet, ahol az ügyvéd igyekszik szemtelen, összezavaró keresztül-kasul kérdezéssel a tanút sodrából kihozni és szavait kiforgatni. Az ügyvédek itt maguk a parlamenti vizsgálóbiztosok, köztük *bányatulajdonosok és kiaknázók*; a tanúk *bányamunkások*, többnyire szénbányákból. Az egész komédia túl jellemző a *tőke szellemére*, semhogy itt néhány kivonatot ne adjunk. A könnyebb áttekinthetőség végett a vizsgálat eredményeit stb. rovatokban közlöm. Emlékeztetek arra, hogy a kérdés és a ráadott felelet az angol Blue Bookokban [Kékkönyvekben] *számozva* van, és hogy a tanúk, akiknek vallomását itt idézem, szénbányákban dolgozó *munkások*.

1. *A fiúk foglalkoztatása tízéves kortól kezdve a bányákban.* A munka a velejáró odamenéssel és hazatéréssel rendszerint 14—15 órát, kivételesen hosszabb ideig, reggel 3, 4, 5 órától este 4 és 5 óráig tart. (6, 452, 83. sz.) A felnőtt munkások két műszakban, vagyis 8 órát dolgoznak, de a fiúk számára ilyen váltás nincs, hogy a költségeket megtakarítsák. (80, 203, 204. sz.) A fiatal gyermekeket főleg a bánya különböző tagozataiban levő szellőző ajtók nyitására és csukására alkalmazzák, az idősebbeket nehezebb munkára, szénszállításra stb. (122, 739, 740. sz.) A hosszú munkaidő a föld alatt a 18. vagy 22. évig tart, amikor az átmenet a tulajdonképpeni bányamunkára megtörténik. (161. sz.) *A gyermekeket és fiatal személyeket manapság keményebben robotoltatják, mint bármelyik korábbi időszakban.* (1663—67. sz.) A bányamunkások csaknem egyhangúlag parlamenti törvényt kívánnak a bányamunka megtiltására 14 éves korig. És most *Hussey Vivian* (maga is bányakiaknázó) megkérdezi: „Nem függ-e ez a követelés a szülők nagyobb vagy kisebb szegénységétől?" — És Bruce úr: „Nem volna-e kegyetlen dolog megvonni a családtól ezt a segélyforrást ott, ahol az apa halott vagy megrokkant stb.? Hiszen egy általános szabálynak kell uralkodnia. Minden esetben meg akarjátok tiltani a 14 éven *aluli* gyermekek föld alatti foglalkoztatását?" *Felelet:* „*Minden* esetben." (107—110. sz.) *Vivian:* „Ha a 14. év előtti munkát a bányákban betiltanák, nem küldenék-e a szülők a gyermekeket gyárakba stb.? — Általában nem." (174. sz.) *Munkás:* „Az ajtók kinyitása és becsukása könnyűnek látszik. Ez igen gyötrelmes munka. Az állandó huzatról nem beszélve, a fiú be van börtönözve, éppen úgy, mint egy sötét börtöncellában." *Vivian polgár:* „Nem olvashat

a fiú az ajtóőrzés közben, ha gyertyája van? — Először is neki kellene megvennie a gyertyát. De ezenkívül nem engednék meg neki. Azért van ott, hogy a dolgára ügyeljen, kötelességet kell teljesítenie. Soha egy fiút nem láttam a bányában olvasni." (141—60. sz.)

2. *Nevelés.* A bányamunkások törvényt kívánnak a gyermekek *kényszeroktatására*, akárcsak a gyárakban. Az 1860-as törvénynek azt a záradékát, amely iskolai bizonyítványt követel meg a 10—12 éves fiúk alkalmazásához, merőben illuzórikusnak mondják. A tőkés vizsgálóbírák „kínos" kihallgatási eljárása itt valósággal mulatságos lesz. (115. sz.) „A törvény a munkáltatókkal vagy a szülőkkel szemben szükséges-e inkább? — Mindkettővel szemben." (116. sz.) „Inkább az egyikkel, mint a másikkal szemben? — Hogyan feleljek erre?" (137. sz.) „Mutatnak-e a munkáltatók valamilyen óhajt, hogy a munkaórákat az iskolai oktatáshoz igazítsák? — Soha." (211. sz.) „Javítják-e a bányamunkások később nevelésüket? — Általában rosszabbodnak; gonosz szokásokat vesznek fel; ivásra, játékra és hasonlókra adják magukat, és teljességgel zátonyra jutnak." (109. sz.) „Miért nem járatják a gyerekeket esti iskolába? — A legtöbb szénkerületben ilyenek nincsenek. De a fő ok az, hogy a hosszú túlmunkától annyira kimerültek, hogy a fáradtságtól leragad a szemük." „Tehát — következtet a polgár — ti a nevelés ellen vagytok? — A világért sem, de stb." (443. sz.) „Nincsenek-e a bányatulajdonosok stb. az 1860-as törvény által rákényszerítve, hogy iskolai bizonyítványt kérjenek, ha 10 és 12 év közötti gyermekeket alkalmaznak? — A törvény által igen, de a munkáltatók ezt nem teszik." (444. sz.) „A ti nézetetek szerint ez a törvényzáradék *nincs általánosan* végrehajtva? — *Egyáltalán nincs* végrehajtva." (717. sz.) „A bányamunkások nagyon érdeklődnek a nevelési kérdés iránt? — A nagy többség." (718. sz.) „Aggódnak a törvény végrehajtásáért? — A nagy többség." (720. sz.) „Miért nem kényszerítik hát ki a végrehajtását? — Nem egy munkás kívánja, hogy a bizonyítvány nélküli gyermekeket utasítsák el, de ezzel *megjegyzett emberré* lesz (a marked man)." (721. sz.) „Ki jegyzi meg? — A munkáltatója." (722. sz.) „Csak nem hiszitek, hogy a munkáltatók üldöznének egy embert a törvény iránti engedelmességéért? — Azt hiszem, megtennék." (723. sz.) „Miért nem utasítják el a munkások, hogy ilyen fiúkat alkalmazzanak? — Ez nincs az ő választásukra bízva." (1634. sz.) „Parlamenti beavatkozást kívántok? — Ha azt akarják, hogy valami hathatós történjék a bányamunkások gyermekeinek nevelése dolgában, akkor a nevelést parlamenti törvény révén *kényszerjellegűvé* kell tenni." (1636. sz.) „Ez Nagy-Britannia összes munkásainak gyermekeire érvényes legyen, vagy csak a bányamunkásokra? — Azért vagyok itt, hogy a bányamunkások nevében beszél-

jek." (1638. sz.) „Minek megkülönböztetni a bányászgyermekeket másoktól? — Mert kivételek a szabály alól." (1639. sz.) „Milyen tekintetben? — Fizikai tekintetben." (1640. sz.) „Miért lenne a nevelés számukra értékesebb, mint más osztályok fiai számára? — Nem mondom, hogy értékesebb számukra, de a bányákban való túldolgoztatásuk miatt kevesebb esélyük van nevelésre a nappali és vasárnapi iskolákban." (1644. sz.) „Ugye, lehetetlen effajta kérdéseket *abszolút* módon kezelni?" (1646. sz.) „Elég iskola van a kerületekben? — Nem." (1647. sz.) „Ha az állam azt kívánná, hogy minden gyermeket iskolába járassanak, honnan kerülne iskola minden gyermek számára? — Azt hiszem, mihelyt a körülmények parancsolják, az iskolák maguktól létrejönnek. Nemcsak a gyermekeknek, hanem a felnőtt bányamunkásoknak nagy többsége sem tud sem írni, sem olvasni." (705, 726. sz.)

3. *Női munka.* Munkásnőket ugyan 1842 óta a föld *alatt* nem használnak, de annál inkább a föld *felett*, a szén rakodására stb., a teknőknek a csatornákhoz és vasúti kocsikhoz való cipelésére, a szén válogatására stb. Alkalmazásuk nagyon megnövekedett az utolsó 3—4 év alatt. (1727. sz.) Többnyire bányamunkások asszonyai, leányai és özvegyei, 12-től 50—60 éves korig. (645, 1779. sz.) (648. sz.) „Hogyan vélekednek a bányamunkások a nők foglalkoztatásáról a bányákban? — Általánosan elítélik." (649. sz.) „Miért? — Mert lealacsonyítónak tartják nemükre ... Férfiruha-félét hordanak. Sok esetben minden szemérem elvész. Nem egy nő dohányzik. A munka éppolyan piszkos, mint magukban a bányákban. Köztük sok a férjes asszony, akik házi kötelességeiket nem teljesíthetik." (651. és köv. sz.) (709. sz.) „Találhatnak-e az özvegyek ilyen jövedelmező munkát (heti 8—10 shilling) másutt? — Erről semmit sem tudok mondani." (710. sz.) „És mégis el vagytok tökélve (milyen kőszívűek!), hogy megfosztjátok őket ettől a megélhetéstől? — Minden bizonnyal." (1715. sz.) „Honnan ez a hangulat? — Mi, bányamunkások, jobban becsüljük a szépnemet annál, semhogy szénbányára ítélve lássuk ... Ez a munka nagyrészt igen nehéz. Sokan e lányok közül 10 tonnát emelnek naponta." (1732. sz.) „Azt hiszitek, hogy a bányákban foglalkoztatott munkásnők erkölcstelenebbek, mint a gyárakban foglalkoztatottak? — A rosszak százalékszáma nagyobb, mint a gyári lányok között." (1733. sz.) „De nem vagytok megelégedve az erkölcsiség állásával a gyárakban sem? — Nem." (1734. sz.) „Akkor hát a gyárakban is meg akarjátok tiltani a női munkát? — Nem, nem akarom." (1735.sz.) „Miért nem? — Az a női nem számára tisztesebb és illőbb." (1736. sz.) „Mégis káros erkölcsiségükre, nemde? — Nem, korántsem annyira, mint a bányákban való munka. Egyébként nemcsak erkölcsi, hanem fizikai és szociális okokból is beszélek. A lányok szociális lealacsonyodása siralmas

és határtalan. Ha ezek a lányok bányamunkás-feleségek lesznek, férjeik mélységesen szenvednek ettől a lealacsonyodástól, és ez előzi őket hazulról a kocsmába." (1737. sz.) „De nem érvényes-e ugyanez a vasművekben foglalkoztatott nőkre? — Nem beszélhetek más üzletágak nevében." (1740. sz.) „De mi különbség van hát a vasművekben és a bányákban foglalkoztatott nők között? — Nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel." (1741. sz.) „Fel tudtok fedezni valamilyen különbséget az egyik vagy a másik osztály között? — Erről nem bizonyosodtam meg, de házról házra tett látogatásaim révén ismerem a dolgok gyalázatos állapotát kerületünkben." (1750. sz.) „Nem lenne nagy kedvetek a nők foglalkoztatását mindenütt megszüntetni, ahol az lealacsonyító? — Igen... A gyermekek legjobb érzései az anyai nevelésből kell hogy származzanak." (1751. sz.) „De hiszen ez ráillik a nők mezőgazdasági foglalkoztatására is? — Ez csak két évszakra terjed, nálunk viszont mind a négy évszakon át dolgoznak, néha éjjel-nappal, bőrig ázva, legyöngült szervezettel, megtört egészséggel." (1753. sz.) „A kérdést (t. i. a nők foglalkoztatását) *nem* tanulmányoztátok *általánosan?* — Körülnéztem és annyit mondhatok, hogy sehol sem láttam semmit, ami a nők szénbányákban való foglalkoztatásához fogható. Ez férfimunka és erős férfiaknak való munka. A bányamunkások jobb osztályát, amely igyekszik felemelkedni és kiművelődni, asszonyai, ahelyett, hogy valamilyen támaszt találna bennük, lehúzzák." Miután a polgárok még tovább kérdezgettek keresztbe-hosszába, végül kibújt az özvegyek, szegény családok stb. iránti „részvétük" titka: „A széntulajdonos bizonyos úriembereket nevez ki a főfelügyeletre, és ezek azzal a politikával igyekeznek tetszést aratni, hogy mindent a lehető leggazdaságosabb alapra helyeznek, s a foglalkoztatott leányok napi 1 shillingtől 1 shilling 6 pennyig terjedő bért kapnak ott, ahol egy férfinak 2 shilling 6 pennyt kellene kapnia." (1816. sz.)

4. *Halottkém-esküdtszékek.* (360. sz.) „A coroner's inquestekre [a halottkémi vizsgálatokra] vonatkozólag meg vannak elégedve kerületeitekben a munkások a balesetekkor folytatott bírói eljárással? — Nem, nincsenek." (861. sz.) „Miért nem? — Kivált, mert olyan embereket tettek meg esküdteknek, akik abszolúte semmit nem tudnak a bányákhoz. Munkásokat sohasem vonnak be, kivéve, mint tanúkat. Általában szatócsokat hívnak a szomszédságból, akik a bányatulajdonosok, vevőik befolyása alatt állnak, és még a tanúk szakkifejezéseit sem értik. Azt kívánjuk, hogy bányamunkások alkossák az esküdtszék egy részét. Átlagban az ítélet ellentmondásban van a tanúvallomásokkal." (378. sz.) „Ne legyenek az esküdtszékek pártatlanok? — De igen." (379. sz.) „A munkások azok lennének? — Nem látok semmi indokot, amiért ne lennének pártatlanok. Szakértelmük

van." (380. sz.) „De nem lenne-e az a tendenciájuk, hogy a munkások érdekében igazságtalanul kemény ítéleteket hozzanak? — Nem, nem hiszem."

5. *Hamis mérték és súly stb.* A munkások heti fizetést kívánnak félhavi helyett, súly és nem a teknők köbtartalma szerinti mérést, védelmet hamis súlyok alkalmazása ellen stb. (1071. sz.) „Hiszen ha a teknőket csalárdul megnagyobbítják, akkor a munkás elhagyhatja a bányát félhavi felmondás után? — De ha más helyre megy, ugyanazt találja." (1072. sz.) „De mégis elhagyhatja a helyet, ahol a jogtalanságot elkövetik? — A jogtalanság általánosan uralkodó." (1073. sz.) „De a munkás a mindenkori helyét félhavi felmondás után elhagyhatja? — Igen." Ezzel aztán be van fejezve!

6. *Bányafelügyelet.* A munkások nemcsak a robbanó gázok okozta balesetektől szenvednek. (234. és köv. sz.) „Éppannyira panaszt kell tennünk amiatt, hogy rossz a szénbányák szellőztetése, úgyhogy az emberek alig tudnak bennük lélegzeni; ezáltal mindenfajta foglalatosságra képtelenek lesznek. Így például éppen most a bányának abban a részében, ahol dolgozom, a dögletes levegő sok embert hetekre betegágyba döntött. A fő járatok többnyire elég levegősek, de azok a helyek éppen nem, ahol dolgozunk. Ha egy ember panaszt tesz a szellőztetésről a felügyelőnél, akkor *elbocsátják* és «*megjegyzett*» ember lesz, aki másutt sem talál foglalkoztatást. Az 1860-as «Mines' inspection Act» [bányafelügyeleti törvény] puszta papírrongy. A felügyelő — és számuk túlságosan kicsi — talán 7 évben egyszer tesz egy formális látogatást. A mi felügyelőnk egy teljesen tehetetlen, 70 éves ember, aki alá több mint 130 szénbánya tartozik. Több felügyelőn kívül segédfelügyelők kellenek nekünk." (280. sz.) „A kormány tehát *olyan felügyelő-sereget tartson*, hogy mindazt, amit kívántok, maguknak a munkásoknak tájékoztatásai nélkül megtehessék? — Ez lehetetlen, de jöjjenek el a tájékoztatásokért magukba a bányákba." (285. sz.) „Nem gondoljátok, hogy a hatás az lenne, hogy a *felelősséget* (!) a szellőzésért stb. a bányatulajdonosról a kormányhivatalnokokra hárítanák? — Semmiképpen; az ő dolguk az kell legyen, hogy a már fennálló törvények megtartását kikényszerítsék." (294. sz.) „Amikor segédfelügyelőkről beszéltek, akkor kevesebb fizetésű és alantasabb jellegű emberekre gondoltok, mint a jelenlegi felügyelők? — Semmi esetre sem kívánok *alantasabbakat*, ha jobbakat tudnak kapni." (295. sz.) „Több felügyelőt akartok, vagy a felügyelőknél alantasabb emberek osztályát? — Olyan emberek kellenek nekünk, akik magukban a bányákban forgolódnak, emberek, akik nem féltik a saját bőrüket." (296. sz.) „Ha *rosszabb fajtájú felügyelők iránti kívánságtokat* teljesítenék, szakképzettségük hiánya nem idézne elő veszélyeket stb.? — Nem; a kormány

dolga megfelelő embereket alkalmazni." Ezt a fajta kikérdezést végül még a vizsgálóbizottság elnöke is megsokallja. „Ti — vág közbe — gyakorlati embereket akartok, akik magukban a bányákban körülnéznek, és jelentést tesznek a felügyelőnek, aki aztán *magasabb tudományát* alkalmazhatja." (531. sz.) „Mindezeknek a régi üzemeknek a szellőztetése nem okozna-e sok költséget? — Igen, költségek felmerülhetnének, de emberéletek meg lennének védve." (581. sz.) Egy szénmunkás tiltakozik az 1860-as törvény 17. szakasza ellen: „Jelenleg, ha a bányafelügyelő úgy találja, hogy a bánya valamilyen része nem-megművelhető állapotban van, akkor ezt a bányatulajdonosnak és a belügyminiszternek kell jelentenie. Ezután a bányatulajdonosnak 20 nap gondolkodási ideje van; a 20 nap végén minden változtatást megtagadhat. Ha pedig ezt teszi, írnia kell a belügyminiszternek, és 5 bányamérnököt kell javasolnia, akik közül a miniszternek ki kell választania a döntőbírákat. Mi azt állítjuk, hogy ebben az esetben virtuálisan a bányatulajdonos nevezi ki saját bíráit." (586. sz.) *A burzsoá kikérdező*, maga is bányatulajdonos: „Ez tisztán spekulatív ellenvetés." (588. sz.) „Ti tehát nagyon keveset tarttok a bányamérnökök becsületességéről? — Azt mondom, hogy ez nagyon méltánytalan és igazságtalan." (589. sz.) „Nincs-e a bányamérnököknek egy fajta nyilvános jellegük, amely döntéseiket fölébe emeli annak a részrehajlásnak, amelytől féltek? — Megtagadom, hogy ezeknek az embereknek személyes jellemére vonatkozó kérdésekre feleljek. Meg vagyok győződve róla, hogy sok esetben igen részrehajlóan cselekszenek, és hogy ezt a hatalmat el kellene tőlük venni ott, ahol emberéletek forognak kockán." Ugyanez a burzsoá van olyan szemérmetlen, hogy megkérdezze: „Nem gondoljátok-e, hogy a bányatulajdonosoknak is vannak veszteségeik a robbanásoknál?" — Végül (1042. sz.): „Ti munkások nem ügyelhettek saját érdekeitekre magatok, anélkül, hogy a kormány segítségéhez folyamodnátok? — Nem." — 1865-ben 3217 szénbánya volt Nagy-Britanniában és — 12 felügyelő. Egy yorkshire-i bányatulajdonos („Times", 1867 január 26) maga kiszámítja, hogy ezek a felügyelők, figyelmen kívül hagyva tisztán bürokratikus munkáikat, amelyek egész idejüket elnyelik, minden bányát csak 10 évben egyszer tekinthetnének meg. Nem csoda, hogy a katasztrófák az utolsó években (nevezetesen 1866-ban és 1867-ben is) számban és terjedelemben progresszíve (néha 200—300 munkás esett áldozatul) növekedtek. Ezek a „*szabad*" tőkés termelés szépségei!

Mindenesetre az 1872-es törvény, akármilyen hiányos, az első, amely a bányákban foglalkoztatott gyermekek munkaidejét szabályozza, és a kiaknázókat és bányatulajdonosokat bizonyos mértékben felelőssé teszi úgynevezett balesetekért.

A gyermekek, fiatal személyek és nők mezőgazdasági foglalkoztatásának vizsgálatára alakult 1867-es királyi bizottság néhány igen fontos jelentést tett közzé. Különböző kísérletek történtek, hogy a gyári törvényhozás elveit, módosított formában, a mezőgazdaságra alkalmazzák, de mostanáig valamennyi teljes kudarcot vallott. Amire azonban itt fel kell hívnom a figyelmet, az az, hogy ellenállhatatlan tendencia van ezeknek az elveknek általános alkalmazására.

Ha a gyári törvényhozás általánossá válása a munkásosztály fizikai és szellemi védelmi eszközeként elkerülhetetlenné lett, másrészt ez általánossá teszi és meggyorsítja, mint már jeleztük, a törpeméretű szétszórt munkafolyamatok átváltozását nagy, társadalmi méretű kombinált munkafolyamatokká, tehát a tőke koncentrációját és a gyárrendszer egyeduralmát. Szétrombolja az összes ódon és átmeneti formákat, amelyek mögé a tőke uralma még részben rejtőzik, és ezeket a tőke közvetlen, leplezetlen uralmával helyettesíti. Ezzel általánossá teszi a közvetlen harcot is ez ellen az uralom ellen. Míg az egyéni műhelyekben egyformaságot, szabályszerűséget, rendet és gazdaságosságot kényszerít ki, azzal a hatalmas sarkantyúval, amelyet a munkanap korlátozása és szabályozása a technika oldalába nyom, megnöveli a tőkés termelés egészének anarchiáját és katasztrófáit, a munka intenzitását és a gépi berendezés konkurrenciáját a munkással. A kisüzem és az otthonmunka területeivel megsemmisíti a „létszámfelettiek" utolsó menedékeit, és ezzel az egész társadalmi mechanizmus eddigi biztonsági szelepét. A termelési folyamat anyagi feltételeivel és társadalmi kombinációjával érleli e folyamat *tőkés formájának* ellentmondásait és antagonizmusait, tehát egyidejűleg érleli *egy új társadalom alkotó elemeit és a régi társadalom forradalmasító mozzanatait*[322].

[322] *Robert Owen*, a szövetkezeti gyárak és boltok atyja, aki azonban, mint korábban megjegyeztem, semmiképpen nem osztotta nyomonkövetőinek illúzióit ez elszigetelt átalakító-elemek horderejéről — nemcsak ténylegesen, kísérleteiben indult ki *a gyárrendszerből*, hanem azt elméletileg is a szociális forradalom kiindulópontjának jelentette ki. *Vissering* úr, a politikai gazdaságtan professzora a leydeni egyetemen, úgy látszik ilyesvalamit sejt, amikor „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde"-jében, 1860—1862, amely a vulgáris közgazdaságtan sekélyességeit a nekik legmegfelelőbb formában adja elő, a nagyiparral szemben a kézműves üzemért hevül. — {A 4. kiadáshoz. — Az „új jogi óriáskígyó" (283. old.), amelyet az angol törvényhozás az egymásnak ellentmondó Factory Actek, Factory Acts Extension Act és Workshops' Act révén életre hívott, végül is elviselhetetlenné vált, és így az 1878-as Factory and Workshop Actben [gyári és műhelytörvény] létrejött az egész idevágó törvényhozás kodifikálása. Anglia e most érvényes iparkódexének részletes kritikáját itt természetesen nem adhatjuk. Ezért talán elegendők lesznek a következő jegyzetek. A törvény felölel: 1. Textilgyárakat. Itt nagyjából minden a régiben marad: 10 éven felüli gyermekek engedélyezett munkaideje napi $5^1/_2$ óra, vagy pedig 6 óra, s akkor a szombat szabad;

10. Nagyipar és mezőgazdaság

A forradalmat, amelyet a nagyipar a földművelésben és termelési szereplőinek szociális viszonyaiban előidéz, csak később ábrázolhatjuk. Itt elég néhány előlegezett eredmény rövid jelzése. Ha a gépi berendezés használata a földművelésben nagyrészt mentes is azoktól a fizikai hátrányoktól, amelyekkel a gyári munkást sújtja[323], itt még intenzívebben és ellenlökés nélkül hat a munkások „létszámfelettivé tételére", mint azt később részleteiben látni fogjuk. Cambridge és Suffolk grófságokban például a megművelt föld területe az utolsó húsz év alatt nagyon kiterjedt, míg a falusi népesség ugyanebben az időszakban nemcsak *relative*, hanem *abszolúte* is megfogyatkozott. Az Északamerikai Egyesült Államokban mezőgazdasági gépek egyelőre csak *virtuálisan* helyettesítettek munkásokat, azaz megengedik a termelőnek egy nagyobb földterület megművelését, de nem kergetnek el valóban foglalkoztatott munkásokat. Angliában és Walesben 1861-ben a *mezőgazdasági gépek* gyártásában résztvevő személyek száma 1034 volt, míg a gőz- és munkagépeknél *foglalkoztatott mezőgazdasági munkások* száma csak 1205.

---

fiatal személyek és nők: öt napon 10 óra, szombaton legfeljebb $6^1/_2$. — 2. Nemtextilgyárakat. Itt a rendelkezések jobban megközelítik az 1. pontéit, mint korábban, de még mindig vannak némely, a tőkéseknek kedvező kivételek, amelyek némely esetekben a belügyminiszter külön engedélyével még kiterjeszthetők. — 3. Workshopokat [műhelyeket], körülbelül úgy meghatározva, mint a korábbi törvényben; amennyiben gyermekeket, fiatal munkásokat vagy nőket foglalkoztatnak bennük, a workshopoknak a nem-textilgyárakkal meglehetősen egy a helyzetük, de megint könnyítésekkel az egyes esetekben. — 4. Workshopokat, amelyekben nem foglalkoztatnak gyermekeket vagy fiatal munkásokat, csak 18 éven felüli mindkét nembeli személyeket; erre a kategóriára még további könnyítések érvényesek. — 5. Domestic workshopokat [otthonműhelyeket], ahol csak családtagokat foglalkoztatnak a családi lakásban; még rugalmasabb rendelkezések, és egyidejűleg az a korlátozás, hogy a felügyelő különleges miniszteri vagy bírói engedély nélkül csak olyan helyiségekbe léphet be, amelyeket nem használnak egyúttal lakóhelyiségnek; és végül a családon belüli szalmafonás, csipkeverés és kesztyűkészítés teljes szabadjára engedése. Minden hiányosságával a törvény még mindig, az 1877 március 23-i svájci szövetségi gyári törvény mellett, messze a legjobb törvény ebben a tárgyban. Összehasonlítása az említett svájci szövetségi törvénnyel különös érdekességű, mert igen szemléltetővé teszi a két törvényhozói módszer — az angol, „történelmi", esetről esetre belenyúló, és a kontinentális, a francia forradalom hagyományaira felépített, inkább általánosító módszer — előnyeit és hátrányait. Sajnos az angol kódex a workshopokra való alkalmazásában nagyrészt még mindig holt betű — elégtelen felügyelő személyzet miatt. — *E. F.*}

[323] Az angol földművelésben alkalmazott gépi berendezés részletes leírását találjuk *dr. W. Hamm* „Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands" c. munkájában, 2. kiad. [Braunschweig] 1856. Az angol mezőgazdaság fejlődésmenetéről adott vázlatában Hamm úr túl kritikátlanul követi Leonce de Lavergne urat. {A 4. kiadáshoz. — Most természetesen elavult. — *E. F.*}

A mezőgazdaság területén a nagyipar a legforradalmibban hat annyiban, hogy megsemmisíti a régi társadalom bástyáját, *a „parasztot"*, és *a bérmunkást* tolja a helyébe. A falu szociális forradalmasodási szükségletei és ellentétei így egyenlőkké lesznek a városéival. A legmaradibb és legésszerűtlenebb üzem helyébe a tudomány tudatos, technológiai alkalmazása lép. A tőkés termelési mód kiteljesíti a mezőgazdaság és az ipar eredeti családi kötelékének széttépését, amely kettejük gyermekien fejletlen alakját átölelte. Egyúttal azonban megteremti az anyagi előfeltételeit egy új, magasabb szintézisnek, a mezőgazdaság és az ipar egyesülésének ellentétesen kidolgozott alakjuk alapján. A városi népességnek, amelyet nagy központokban halmoz össze, folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés egyrészt halmozza a társadalom történelmi mozgatóerejét, másrészt megzavarja az ember és a föld közti anyagcserét, azaz az ember által élelmi és ruházkodási eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységének örök természeti feltételét. Ezzel szétrombolja egyúttal a városi munkások fizikai egészségét és a falusi munkások szellemi életét[324]. De egyúttal azáltal, hogy ennek az anyagcserének pusztán természetadta módon keletkezett körülményeit szétrombolja, rákényszerít arra, hogy ezt az anyagcserét rendszeresen, mint a társadalmi termelés szabályozó törvényét, mégpedig a teljes emberi fejlődésnek megfelelő formában állítsák helyre. A mezőgazdaságban, akár az iparban, a termelési folyamat tőkés átalakulása egyúttal mint a termelők mártíromsága jelenik meg, a munkaeszköz mint a munkás leigázásának eszköze, kizsákmányolásának eszköze és elszegényítésének eszköze, a munkafolyamatok *társadalmi* kombinációja mint a munkás *egyéni* elevenségének, szabadságának és önállóságának szervezett elnyomása. A mezőgazdasági munkások nagyobb területeken való szétszórása egyúttal megtöri ellenállóerejüket, míg a koncentráció a városi munkásokét fokozza. Mint a városi iparban, a modern mezőgazdaságban is a munka fokozott termelőerejét és nagyobb folyósítását magának a munkaerőnek elpusztítása és elsenyvesztése árán vásárolják meg. És a tőkés mezőgazdaság minden haladása nemcsak abban a művészetben haladás, hogy a *munkást*, hanem egyszersmind abban a művészetben is, hogy *a talajt megrabolják*, minden hala-

[324] „Két ellenséges táborra osztjátok meg a népet, faragatlan parasztokra és férfiatlan törpékre. Jóságos egek! egy nemzet, amely mezőgazdasági és kereskedelmi érdekekre van megosztva, egészségesnek nevezi, sőt felvilágosultnak és civilizáltnak címezi magát, nemcsak hogy e szörnyeteg és természetellenes megosztás ellenére, hanem ennek következtében" *(David Urquhart:* „Familiar Words". 119. old.). Ez a hely egyszersmind megmutatja az olyan fajta bírálat erősségét és gyengéjét, amely tudja meg- és elítélni a jelent, de felfogni nem.

dás a talaj termékenységének egy adott időközre való fokozásában, egyszersmind haladás e termékenység tartós forrásainak elpusztításában. Mennél inkább indul ki egy ország, mint például az Északamerikai Egyesült Államok, a nagyiparból mint fejlődésének mögöttes alapjából, annál gyorsabb ez a szétrombolási folyamat[325]. A tőkés termelés tehát csak azáltal fejleszti a társadalmi termelési folyamat technikáját és kombinációját, hogy egyúttal aláássa minden gazdagság kútforrásait: *a földet és a munkást.*

[325] V. ö. *Liebig:* „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie". 7. kiad. 1862., nevezetesen az *első kötetben* a *„Bevezetés a földművelés természeti törvényeibe"*. A modern mezőgazdaság negatív oldalának kifejtése, természettudományos álláspontról, egyike Liebig halhatatlan érdemeinek. A mezőgazdaság történetére vonatkozó történelmi észrevételei is, ámbár nem mentesek goromba tévedésektől, tartalmaznak felvillanásokat. Sajnálatos, hogy vaktában olyan kijelentésekre merészkedik, mint a következő: „Fokozottabb porhanyósítás és gyakoribb szántás elősegíti a likacsos talajrészek belsejében a levegőváltást, megnöveli és megújítja azoknak a talajrészeknek felületét, amelyekre a levegőnek hatnia kell, de könnyen érthető, hogy *a föld többlethozamai nem lehetnek arányosak a földre fordított munkával*, hanem sokkal kisebb arányban nőnek." *„Ezt a törvényt* — teszi hozzá Liebig — *először* J. St. Mill a «Principles of Political Economy» c. munkájában, I. köt. 17. old. a következő módon *mondta ki:* «Hogy a föld hozama caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] az *alkalmazott munkások számának* növekedésével csökkenő arányban nő. (Mill úr még a ricardói iskolatörvényt is hamis formulában ismétli, hiszen, minthogy „the *decrease* of the labourers employed" — az alkalmazott munkások csökkenése — Angliában állandóan lépést tartott a mezőgazdaság fejlődésével, az Anglia számára és Angliában feltalált törvény legalábbis Angliában nem találna alkalmazást), ez a mezőgazdálkodás általános törvénye», eléggé figyelemre méltóan, mivel számára ennek oka ismeretlen volt" *(Liebig,* id. mű, I. köt. 143. old. és jegyzet). Eltekintve a *„munka"* szó téves értelmezésétől, amelyen Liebig másvalamit ért, mint a politikai gazdaságtan, mindenesetre „eléggé figyelemre méltó", hogy *J. St. Mill* urat megteszi egy olyan elmélet első meghirdetőjének, amelyet *James Anderson* A. Smith idején tett közzé először, és különböző írásokban egészen a XIX. század elejéig ismételt, amelyet *Malthus*, a plágiumnak egyáltalában mestere (egész népesedéselmélete szemérmetlen plágium), 1815-ben bekebelezett, amelyet *West* ugyanabban az időben és Andersontól függetlenül kifejtett, amelyet *Ricardo* 1817-ben összefüggésbe hozott az általános értékelmélettel, és amely ettől kezdve Ricardo neve alatt bejárta a világot, amelyet 1820-ban *James Mill* (J. St. Mill atyja) *vulgarizált*, és végül többek közt J. St. Mill úr is mint már közhellyé lett iskoladogmát ismétel. Tagadhatatlan, hogy J. St. Mill a mindenesetre „figyelemre méltó" tekintélyét szinte kizárólag hasonló qui pro quo-knak [összecseréléseknek] köszönheti.

ÖTÖDIK SZAKASZ

AZ ABSZOLÚT ÉS RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Tizennegyedik fejezet

ABSZOLÚT ÉS RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET

A *munkafolyamatot* először (lásd az ötödik fejezetet) elvontan, történelmi formáitól függetlenül, mint ember és természet közötti folyamatot vizsgáltuk. Ott ezt mondottuk: „Ha az egész munkafolyamatot eredménye álláspontjáról tekintjük, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy, termelési eszközként, s maga a munka *termelő munkaként* jelenik meg." A 7. jegyzetben pedig hozzáfűztük: „A termelő munkának ez a meghatározása, amelyhez az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról eljutunk, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából." Ezt kell itt tovább kifejtenünk.

Ameddig a munkafolyamat tisztán egyéni, ugyanaz a munkás egyesíti az összes funkciókat, amelyek később elválasztódnak. Természeti tárgyaknak élete céljaira való egyéni elsajátításában a munka önmagát ellenőrzi. Később őt ellenőrzik. Az egyes ember nem hathat a természetre anélkül, hogy saját izmai saját agyának ellenőrzésével ne működnének. Ahogyan a természeti rendszerben agy és kéz összetartoznak, úgy egyesít a munkafolyamat agymunkát és kézmunkát. Később ezek szétválnak egészen az ellenséges ellentétig. Egyáltalában a termék az egyéni termelő közvetlen termékéből társadalmi termékké változik, közös termékévé egy összmunkásnak, azaz egy kombinált munkaszemélyzetnek, melynek tagjai a munkatárgy kezeléséhez közelebb vagy távolabb állnak. Magával a munkafolyamat kooperatív jellegével tehát szükségszerűen kitágul *a termelő munkának* és hordozójának, *a termelő munkásnak a fogalma.* Az embernek ahhoz, hogy termelően dolgozzék, most már nincs szüksége arra, hogy a munkatárgyat maga vegye kezébe; elegendő, ha az összmunkás szerve, ha annak valamilyen alfunkcióját végzi. A termelő munka fenti eredeti meghatározása, amely magából az anyagi termelés természetéből van levezetve,

mindig igaz marad az összmunkásra mint összességre vonatkozóan. De nem érvényes többé az összmunkás mindegyik tagjára egyenként véve.

Másrészt azonban leszűkül a termelő munka fogalma. A tőkés termelés nemcsak *áru termelése*, a tőkés termelés lényegileg *értéktöbblet termelése*. A munkás nem a maga számára termel, hanem a tőke számára. A továbbiakban tehát nem elegendő, hogy a munkás egyáltalában termel. Értéktöbbletet kell termelnie. *Csak az a munkás termelő, aki értéktöbbletet termel a tőkés számára, vagyis a tőke önértékesítésére szolgál.* Ha szabad olyan példát választanunk, amely az anyagi termelés területén kívül esik, egy iskolamester akkor termelő munkás, ha nemcsak gyermekfejeket dolgoz meg, hanem önmagát is agyondolgozza a vállalkozó meggazdagodására. Hogy ez utóbbi a tőkéjét egy tangyárba, nem pedig egy kolbászgyárba fektette, mitsem változtat a viszonyon. A termelő munkás fogalma tehát semmiképpen sem pusztán a tevékenység és a hasznos hatás közti viszonyt, a munkás és a munkatermék közti viszonyt zárja magába, hanem egy sajátosan társadalmi, történelmileg keletkezett termelési viszonyt is, amely a munkást a tőke közvetlen értékesítési eszközévé bélyegzi. Termelő munkásnak lenni tehát nem szerencse, hanem balszerencse. Ennek az írásnak negyedik könyvében, amely az elmélet történetét tárgyalja, közelebbről meglátjuk majd, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan kezdettől fogva *az értéktöbblet termelését* tette a termelő munkás döntő jellegzetességévé. Az értéktöbblet természetéről alkotott felfogásával együtt változik ezért a termelő munkásról adott meghatározása. Így a fiziokraták kijelentik, hogy csak a földművelő munka termelő, mert csakis az szolgáltat értéktöbbletet. A fiziokraták számára értéktöbblet pedig kizárólag a földjáradék formájában létezik.

A munkanap meghosszabbítása azon a ponton túl, amelyen a munkás csak munkaereje értékének egyenértékét termelte volna, és e többletmunka elsajátítása a tőke által — ez az *abszolút értéktöbblet termelése*. Ez a tőkés rendszer általános alapja és a relatív értéktöbblet termelésének kiindulópontja. Az utóbbinál a munkanap eleve két darabra oszlik: szükséges munkára és többletmunkára. Hogy a többletmunkát meghosszabbítsák, a szükséges munkát megrövidítik olyan módszerekkel, melyek révén a munkabér egyenértékét kevesebb idő alatt termelik. Az abszolút értéktöbblet termelése csak a munkanap hosszán fordul meg; a relatív értéktöbblet termelése keresztül-kasul forradalmasítja a munka technikai folyamatait és a társadalmi csoportosulásokat.

A relatív értéktöbblet termelése tehát egy *sajátosan tőkés termelési módot* tételez fel, amely módszereivel, eszközeivel és feltételeivel maga is természetadta módon keletkezik és alakul ki csak azon az alapon,

hogy a munka formailag alá van rendelve a tőkének. A *munka* formai alárendeltségét *a tőkének felváltja reális alárendeltsége.*

Elég a puszta utalás olyan *vegyes formákra*, amelyekben a többletmunkát nem közvetlen kényszer alkalmazásával préselik ki a termelőből, és a termelő *formai* alárendelése a tőkének sem következett még be. A tőke itt még nem kerítette közvetlenül hatalmába a munkafolyamatot. Az *önálló* termelők mellé, akik hagyományos, ősi üzemmódon kézműveskednek vagy művelik a földet, odalép az uzsorás vagy a kereskedő, az uzsoratőke vagy a kereskedelmi tőke, amely élősdi módra kiszipolyozza őket. Ennek a kizsákmányolási formának uralkodó volta egy társadalomban *kizárja a tőkés termelési módot*, jóllehet másrészt, mint a késői középkorban, a hozzá való *átmenetet* alkothatja. Végül, mint a modern otthonmunka példája mutatja, bizonyos vegyes formák a nagyipar mögöttes alapján helyenként újratermelődnek, ha teljesen megváltozott arculattal is.

Ha az abszolút értéktöbblet termeléséhez elegendő a munka pusztán formai alárendeltsége a tőkének, például elegendő, hogy kézművesek, akik azelőtt a maguk számára vagy akár egy céhmester legényeiként dolgoztak, most mint bérmunkások a tőkés közvetlen ellenőrzése alá kerülnek, másrészt megmutatkozott, hogy a relatív értéktöbblet termelésének módszerei egyszersmind az abszolút értéktöbblet termelésének módszerei is. Sőt, a munkanap mértéktelen meghosszabbítása a nagyipar legsajátabb termékeként jelent meg. Egyáltalában a *sajátosan tőkés termelési mód* megszűnik a *relatív értéktöbblet* termelésének puszta eszköze lenni, mihelyt egy egész termelési ágat, és még inkább, mihelyt *minden* döntő termelési ágat hatalmába kerített. Ekkor a termelési folyamat általános, társadalmilag uralkodó formájává válik. Mint *a relatív értéktöbblet termelésére szolgáló különös módszer* már csak annyiban hat, először, amennyiben a tőkének eddig csak formailag alárendelt iparokat ragad meg, tehát továbbterjedésében. Másodszor, amennyiben a termelési módszerek változtatása révén *folytonosan* forradalmasítja azokat az iparokat, amelyeket már hatalmába kerített.

Bizonyos szempontból az abszolút és relatív értéktöbblet közti különbség egyáltalában illuzórikusnak látszik. A relatív értéktöbblet *abszolút*, mert *abszolút meghosszabbítását* tételezi fel *a munkanapnak* azon a munkaidőn túl, amely magának a munkásnak megélhetéséhez szükséges. Az abszolút értéktöbblet *relatív*, mert a munkatermelékenység olyan fejlődését tételezi fel, amely megengedi a szükséges munkaidőnek *a munkanap egy részére* való korlátozását. Ha azonban az értéktöbblet *mozgását* tartjuk szem előtt, akkor az egyféleségnek ez a látszata eltűnik. Mihelyt a tőkés termelési mód egyszer létrejött és általános termelési móddá lett, a különbség abszolút és relatív értéktöbblet

között érezteti magát, mihelyt arról van szó, hogy az értéktöbblet rátáját egyáltalában növeljék. Feltételezve, hogy a munkaerőt értékén fizetik meg, ez előtt az alternatíva előtt állunk: ha a munka termelőereje és intenzitásának normálfoka adott, az értéktöbblet rátája csak *a munkanap abszolút meghosszabbítása* révén emelhető; másrészt, ha a munkanap határa adott, az értéktöbblet rátája csak *alkatrészeinek*, a szükséges munkának és a többletmunkának, *relatív nagyságváltoztatása* révén emelhető, ami viszont — ha nem akarjuk, hogy a bér a munkaerő értéke alá süllyedjen — változtatást tételez fel a munka termelékenységében vagy intenzitásában.

Ha a munkásnak minden idejére szüksége van ahhoz, hogy a maga és faja fenntartására szükséges létfenntartási eszközöket megtermelje, akkor nem marad ideje ahhoz, hogy ingyen dolgozzék más személyek számára. A munka bizonyos termelékenységi foka nélkül a munkásnak nincs ilyen rendelkezésre álló ideje, ilyen fölös idő nélkül nincs többletmunka és ezért nincsenek tőkések, de nincsenek rabszolgatartók, nincsenek feudális bárók, egyszóval nincs semmilyen nagytulajdonos osztály sem[1].

Ily módon beszélhetünk az értéktöbblet *természeti bázisáról*, de csak abban az egészen általános értelemben, hogy semmilyen abszolút természeti akadály nem tartja vissza az egyik embert attól, hogy a saját létezéséhez szükséges munkát önmagáról elhárítsa és másra ráhárítsa, éppoly kevéssé például, mint amennyire abszolút természeti akadályok nem tartják vissza az egyiket attól, hogy a másik húsát táplálékul használja[1a]. A munkának ezzel a *természetadta termelékenységével* semmi esetre sem kell — mint ez hellyel-közzel megtörtént — misztikus képzeteket összekapcsolni. Csak amikor az emberek első, állati állapotaikból a munka segítségével felküzdötték magukat, munkájuk maga tehát már bizonyos fokban társadalmasult, következnek be olyan viszonyok, amelyekben az egyik ember többletmunkája a másik létezésének feltételévé válik. A kultúra kezdetein a munka szerzett termelőerői csekélyek, de ilyenek a szükségletek is, amelyek kielégítésük eszközeivel és eszközein fejlődnek. Továbbá, ezekben a kezdetekben az idegen munkából élő társadalomrészek aránya elenyészően csekély a közvetlen termelők tömegéhez képest. A munka társadalmi termelőerejének haladásával ez az arány abszo-

[1] „A tőkés vállalkozóknak mint külön osztálynak a létezése maga is az iparűzés termelékenységétől függ" *(Ramsay:* „An Essay on the Distribution etc." 206. old.). „Ha mindegyik ember munkája csak arra volna elegendő, hogy megtermelje saját táplálékát, nem lehetne tulajdon" *(Ravenstone:* „Thoughts on the Funding System etc." 14, 15. old.).

[1a] Egy nemrégiben végzett számítás szerint csak a már kikutatott földtájakon még legalább négymillió emberevő él.

lúte és relatíve nő[2]. A *tőkeviszony* egyébként olyan gazdasági talajból sarjad ki, amely hosszú fejlődési folyamat terméke. A *munka meglevő termelékenysége*, amelyből *mint alapból* kiindul, nem a természet adománya, hanem évszázadok ezreit felölelő történelemé.

A társadalmi termelés többé vagy kevésbé fejlett alakjától eltekintve, a munka termelékenysége *természeti feltételekhez* marad kötve. Ezek mind visszavezethetők magának az embernek természetére, mint a faj stb., és az őt körülvevő természetre. A külső természeti feltételek gazdaságilag két nagy osztályra oszlanak: *létfenntartási eszközökben* való természeti gazdagságra, tehát talajtermékenység, halban gazdag vizek stb. és *munkaeszközökben* való természeti gazdagságra, mint erős esésű vizek, hajózható folyók, fa, fémek, szén stb. A kultúra kezdetein a természeti gazdagság első fajtája a döntő, magasabb fejlődési fokon a második. Hasonlítsuk össze például Angliát Indiával, vagy, az antik világban, Athént és Korinthoszt a Fekete-tenger parti országokkal.

Mennél csekélyebb az abszolúte kielégítendő természeti szükségletek száma, és mennél nagyobb a talaj természetes termékenysége és kedvezőbb az éghajlat, annál csekélyebb a termelő fenntartásához és újratermeléséhez *szükséges munkaidő*. Annál nagyobb *lehet* tehát az a többlet, amelyet a maga számára végzett munkáján felül mások számára végez. Így már Diodorus megjegyzi a régi egyiptomiakról: „Egészen hihetetlen, milyen kevés fáradságot és költséget okoz nekik gyermekeik felnevelése. Egyszerű ételt főznek nekik, ami éppen adódik; a papirusz-cserje alsó részével is etetik őket, amennyiben azt tűzben meg lehet pirítani, és a mocsári növények gyökerével és szárával, részint nyersen, részint főve és sütve. A legtöbb gyerek cipő nélkül és ruhátlanul járkál, mert a levegő igen enyhe. Ezért egy gyermek, míg felnő, egészben véve nem kerül többe szüleinek húsz drachmánál. Főleg ez a magyarázata annak, hogy Egyiptomban olyan nagyszámú a népesség, és ezért *létesíthettek oly sok nagy művet*"[3]. Egyébként a régi Egyiptom nagy építményei nem annyira népessége terjedelmének tulajdoníthatók, mint annak a nagy aránynak, amelyben rendelkezésre állott. Ahogyan az egyéni munkás annál több többletmunkát tud szolgáltatni, mennél csekélyebb a szükséges munkaideje, úgy, mennél csekélyebb a munkásnépességnek az a része, amely a szükséges létfenntartási eszközök termeléséhez kell, annál nagyobb a más munka számára rendelkezésre álló része.

[2] „Amerika vad indiánjai között csaknem minden dolog a munkásé, száz részből 99-et a munka számlájára kell írni. Angliában a munkásnak talán $^2/_3$ sem jut" („The Advantages of the East-India Trade etc." 73. old.).

[3] *Diodorus Siculus:* „Historische Bibliothek". I. könyv, 80. fej.

A tőkés termelést egyszer feltételezve, különben változatlan körülmények között és a munkanap adott hossza mellett, a többletmunka nagysága a munka természeti feltételeivel, nevezetesen a talaj termékenységével is változik. Semmiképpen sem következik azonban megfordítva, hogy a legtermékenyebb talaj a legalkalmasabb a tőkés termelési mód növekedéséhez. E termelési mód feltételezi az ember uralmát a természet felett. Egy túlságosan tékozló természet „kézen fogva úgy vezet, mint szalagon gyermeket". Nem teszi az ember saját fejlődését természeti szükségszerűséggé[4]. Nem a trópusi éghajlat, túlburjánzó növényzetével, hanem a mérsékelt égöv a tőke szülőhazája. Nem a talaj abszolút termékenysége, hanem differenciáltsága, természetes termékeinek sokrétűsége az, ami a munka társadalmi megosztásának természeti alapját alkotja, és az embert a természeti körülmények váltakozása révén, melyek között él, saját szükségletei, képességei, munkaeszközei és munkamódjai megsokszorozására sarkallja. Annak *szükségessége, hogy egy természeti erőt társadalmilag ellenőrizzenek*, vele gazdálkodjanak, hogy emberkéz művei révén először sajátítsák el vagy szelídítsék meg nagy méretben, játssza a legdöntőbb szerepet az ipar történetében. Így például a vízszabályozás Egyiptomban[5], Lombardiában, Hollandiában stb. Vagy Indiában, Perzsiában stb., ahol a mesterséges csatornák útján való öntözés a talajnak nemcsak a nélkülözhetetlen vizet, hanem annak iszapjával egyszersmind a hegyekből az ásványi trágyát is odahozza.

---

[4] „Az első *(a természetes gazdagság)*, minthogy nemesebb és előnyösebb, gondtalanná, önhitté és minden szertelenségre hajlóvá teszi a népet; míg a második éberséget, tudományt, művészeteket és állambölcsességet kényszerít ki" („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by *Thomas Mun*, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun". London 1669. 181, 182. old.). „Éppúgy nem tudok elgondolni nagyobb átkot egy nép összessége számára, mint azt, hogy olyan földdarabra vessék, ahol a *létfenntartásra és táplálékra szolgáló termékek* nagymértékben maguktól adottak, és az éghajlat kevés gondoskodást követel vagy enged ruházatra és födélre ... lehet egy véglet a másik oldalon is. Az olyan talaj, amely képtelen munka révén teremni, éppen olyan rossz, mint az, amely bőségesen terem minden munka nélkül" („An Inquiry into the Present High Price etc." London 1767. 10. old.).

[5] Annak szükségessége, hogy a Nilus mozgásának periódusait kiszámítsák, megteremtette az egyiptomi csillagászatot és vele a papi kasztnak mint a mezőgazdaság vezetőjének uralmát. „A napfordulat az évnek az a pillanata, amikor megkezdődik a Nilus áradása, és amelyet az egyiptomiaknak a legnagyobb gondossággal kellett megfigyelniök ... Ez a tropikus év volt az, amit fontos volt jelezniök, hogy földművelő munkáikban tájékozódjanak. Meg kellett tehát keresniök az égen visszatértének egy látható jelét" *(Cuvier:* „Discours sur les révolutions du globe". Hoefer kiadása, Párizs 1863. 141. old.).

Spanyolország és Szicilia arab uralom alatti ipari virágzásának titka a csatornázás volt[6].

A természeti feltételek kedvezősége mindig csak a *lehetoségét*, sohasem a *valóságát* szolgáltatja a tobbletmunkanak, tehát az értektobbletnek, illetve a tobblettermeknek. A munka kulonbozó természeti feltételei oda hatnak, hogy *ugyanakkora mennyisegu munka* kulonbozó országokban kulonbozó szukseglet-tomegeket elegit ki[7], hogy tehát, különben analog korulmények kozott, a *szukséges munkaido* kulonbozó. A tobbletmunkara ezek a feltételek csak természeti korlátként hatnak, azaz azáltal, hogy meghatározzák azt a pontot, ahol *a mások számara való munka megkezdodhetik*. Abban a mertekben, amelyben az ipar előre lép, ez a termeszeti korlát hátrál. A nyugat-európai társadalomban, ahol a munkás az engedelmet, hogy saját letezéséert dolgozhassék, csak tobbletmunka révén vásárolja meg, konnyen azt kepzelik, hogy az emberi munkának veleszuletett tulajdonsága tobbletterméket szolgáltatni[8]. Nézzuk azonban peldául az ázsiai szigetvilág keleti szigeteinek lakóját, ahol a szágo vadon nó az erdőben. „Amikor a bennszülottek, azáltal, hogy egy lyukat furnak a fába, meggyőződnek róla, hogy a bél erett, a torzset ledontik és tobb darabra osztják, a belet kikaparják, vízzel keverik, megszurik, ez aztán tokéletesen használható szágóliszt. Egy fa általában 300 fontot ad, es adhat 500—600 fontot is. Az ember ott tehát kimegy az erdőbe és levágja magának a kenyerét, ahogyan nálunk a tűzifaját vágja"[9]. Tegyuk

---

[6] Az *államhatalom* egyik anyagi alapja India osszе nem fuggo kicsiny termelési szervezetei folott a vízellátas szabályozása volt. India mohamedán uralkodói ezt jobban megértették, mint angol utódaik. Csak az 1866-os éhínségre emlekeztetünk, amely az orisszai kerületben, bengáliai elnokség, tobb mint egymillió hindu életébe került.

[7] „Nincs ket ország, amely egyenlo számu létszükségleti javat egyenlő bőségben és *ugyanazzal a munkamennyiseggel* szolgáltat. Az emberek szükségletei nőnek vagy csokkennek az éghajlatnak a szigorával vagy mersekeltsegevel, amely **alatt** élnek, kovetkezésképpen *az ipar aranya*, amelynek űzésere a különböző országok lakóit a szükség kotelezi, nem lehet ugyanaz, sem az nem vihető keresztül, hogy a változat fokát másképp állapítsák meg, mint a meleg és a hideg fokai által; amiből az az általános kovetkeztetes vonhato le, hogy a bizonyos számú ember számára szükséges munkamennyiseg hideg eghajlatok alatt a legnagyobb, és melegek alatt a legkisebb, mert az előbbiek alatt nemcsak az embereknek van szükségük tobb ruhára, hanem a foldnek is tobb művelesre, mint az utóbbiak alatt" („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest". London 1750. 60 old.) E korszakalkotó nevtelen írás szerzője *J Massie* Hume ebből vette kamatelméletét.

[8] „Minden munkának *kell* (úgylatszik ez is a droits és devoirs du citoyen-hez [a polgár jogaihoz és kotelességeihez] tartozik) egy tobbletet hagyni *(Proudhon)*.

[9] *F. Schouw*· „Die Erde, die Pflanzen und der Mensch" 2 kiad Lipcse 1854. 148 old

fel, hogy egy ilyen kelet-ázsiai kenyérvágónak heti 12 munkaóra kell összes szükségleteinek kielégítésére. Amit neki a természet kedvezősége közvetlenül ad, az sok *szabadidő*. Hogy ezt termelően hasznosítsa a maga számára, ahhoz egész sor történelmi körülmény szükséges, hogy idegen személyek számára többletmunkára fordítsa, ahhoz külső kényszer. Ha tőkés termelést vezetnének be, akkor a derék embernek talán heti 6 napot kellene dolgoznia, hogy önmagának *egy* munkanap termékét elsajátítsa. A természet kedvezősége nem magyarázza meg, miért dolgozik most heti 6 napot, vagyis miért szolgáltat 5 napi többletmunkát. Csak azt magyarázza meg, miért korlátozódik szükséges munkaideje heti egy napra. De semelyik esetben sem fakadna többlettermeke az emberi munkával veleszületett, okkult tulajdonságból.

Miként a *munka* történelmileg kifejlődött, *társadalmi* termelőerői, úgy *a természet feltételezte termelőerői is a tőke termelőerőiként* jelennek meg, amelybe a munkát bekebelezik.

Ricardo sohasem törődik az értéktöbblet eredetével. Úgy kezeli, mint a tőkés termelési móddal — amely az ő szemében a társadalmi termelés természetes formája — velejáró dolgot. Ahol a munka termelékenységéről beszél, ott nem az értéktöbblet létezésének okát keresi benne, hanem csak azt az okot, amely nagyságát meghatározza. Ezzel szemben iskolája a munka termelőerejét hangosan a profit (olvasd: értéktöbblet) keletkezési okának nyilvánította. Mindenesetre haladás ez a merkantilistákhoz képest, akik a termékek árának termelési költségük feletti többletét a cseréből, értékük feletti eladásukból vezetik le. Ennek ellenére Ricardo iskolája is pusztán megkerülte, nem megoldotta a problémát. Valójában ezeknek a polgári közgazdászoknak megvolt az a helyes ösztönük, hogy nagyon veszélyes az értéktöbblet eredete égető kérdésének túlságosan a mélyére hatolni. Mit szóljunk azonban ahhoz, hogy egy fél évszázaddal Ricardo után John Stuart Mill úr — rosszul megismételvén Ricardo első ellaposítóinak üres kibúvóit — méltóságteljesen megállapítja fölényét a merkantilisták felett?

Mill ezt mondja: „A profit oka az, hogy a munka többet termel, mint amennyi fenntartásához szükséges." Eddig semmi, csak a régi nóta; de Mill valami sajátot is akar hozzátenni: „Vagy, hogy a tétel formáját *variáljuk:* az ok, ami miatt a tőke profitot szolgáltat, az, hogy a táplálék, ruhák, nyersanyagok és munkaeszközök *hosszabb ideig tartanak, mint amennyi termelésükhöz szükséges.*" Mill összecseréli itt a munkaidő tartamát termékeinek tartósságával. E nézet szerint egy pék, akinek termékei csak egy napig tartanak, bérmunkásaiból sohasem húzhatná ugyanazt a profitot, mint egy gépépítő, akinek termékei húsz évig, sőt tovább tartanak. Mindenesetre, ha a madárfészkek nem

tartanának el hosszabb ideig, mint amennyi építésükhöz szükséges, akkor a madaraknak fészek nélkül kellene boldogulniok.

Miután ezt az alapigazságot egyszer megállapította, Mill megállapítja fölényét a merkantilistákkal szemben: „Látjuk hát, hogy a profit nem a *cserék közbejöttéből*, hanem a munka termelőerejéből keletkezik; egy ország összprofitját mindig a munka termelőereje határozza meg, akár történik csere, akár nem. Ha nem állna fenn a foglalkozások megosztása, akkor nem volna sem vétel, sem eladás, de még mindig volna profit." Itt tehát csere, vétel és eladás, a tőkés termelés általános feltételei, tiszta *közbejött valami*, és még mindig van *profit* a munkaerő vétele és eladása nélkül!

Továbbá: „Ha egy ország munkásainak összessége 20%-ot termel bérösszege felett, akkor a profitok 20%-osak lesznek, akármilyenek is az áruárak." — Ez egyrészt szerfelett sikerült tautológia, hiszen ha munkások 20%-os értéktöbbletet termelnek tőkéseik számára, akkor a profitok úgy aránylanak majd a munkások összbéréhez, mint 20 : 100. Másrészt abszolúte hamis, hogy a profitok „20%-osak lesznek". Mindig kisebbeknek kell lenniük, mert a profitokat az előlegezett tőke teljes összegére számítják. A tőkés például 500 font sterlinget előlegezett, ebből 400 font sterlinget termelési eszközökben, 100 font sterlinget munkabérben. Ha az értéktöbblet rátája, mint feltettük, 20%, akkor a profitráta 20 : 500, azaz 4%, és nem 20%.

Következik egy ragyogó próbája annak, hogyan kezeli Mill a társadalmi termelés különböző történelmi formáit: „Mindenütt feltételezem a dolgok jelenlegi állását, amely kevés kivétellel mindenütt uralkodik, vagyis azt, hogy a tőkés előlegez mindent, beleértve a munkás fizetését." Furcsa optikai csalódás mindenütt olyan állapotot látni, amely mostanáig csak kivételképpen uralkodik a földgolyón! De menjünk tovább. Mill elég jóságos elismerni, „hogy nem abszolút szükségszerűség, hogy ez így legyen"*. Ellenkezőleg. „A munkás, akár egész bérösszegét illetően, várni tudna a fizetésre addig, amíg a munka teljesen elkészül, ha a fenntartásához a közbenső időben szükséges eszközök meglennének neki. De ebben az esetben bizonyos fokig tőkés lenne, aki tőkét fektetett az üzletbe, és az ennek továbbviteléhez szük-

* Marxnak N. F. Danyielszonhoz írott 1878 november 28-i levele értelmében a bekezdés eddig terjedő részét ki kell javítani a következőképpen:

„Következik egy ragyogó próbája annak, hogyan kezeli Mill a társadalmi termelés különböző történelmi formáit: «Mindenütt feltételezem a dolgok jelenlegi állását, amely kevés kivétellel mindenütt uralkodik, ahol a munkások és a tőkések különálló osztályok, vagyis azt, hogy a tőkés előlegez mindent, beleértve a munkás fizetését.» Mill úr elég jóságos elismerni, hogy nem abszolúte szükségszerű, hogy ez így legyen — még olyan gazdasági rendszerben sem, ahol a munkások és a tőkések különálló osztályok." — *Szerk.*

séges alap egy részét szolgáltatta." Éppen ilyen joggal mondhatná Mill, hogy az a munkás, aki önmagának nemcsak a létfenntartási eszközöket, hanem a munkaeszközöket is előlegezi, a valóságban sajátmaga bérmunkása. Vagy hogy az amerikai paraszt sajátmaga rabszolgája, csakhogy önmagának, nem pedig idegen úrnak robotol.

Miután Mill ily módon világosan bebizonyította nekünk, hogy a tőkés termelés, még ha nem is létezett, mégis mindig léteznék, most elég következetes bebizonyítani azt, hogy még akkor sem létezik, amikor létezik: „És még az előző esetben is (ha a tőkés a bérmunkásnak valamennyi létfenntartási eszközét előlegezi) a munkást ugyanabból a szempontból nézhetjük (azaz mint tőkést). Mert amennyiben munkáját a piaci áron alul (!) adja oda, úgy tekinthetjük, mintha előlegezné a különbözetet (?) vállalkozójának stb."[9a] A gyakorlati valóságban a munkás a tőkésnek egy hét stb. folyamán ingyen előlegezi munkáját, hogy a hét stb. végén megkapja ennek piaci árát; ez teszi őt, Mill szerint, tőkéssé! A lapos síkságon földkupacok is dombnak látszanak; mai burzsoáziánk laposságát felmérhetjük „nagy szellemei" kaliberén.

Tizenötödik fejezet

A MUNKAERŐ ÁRÁNAK ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLETNEK NAGYSÁGVÁLTOZÁSAI

A munkaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg. E létfenntartási eszközök *tömege*, bár *formájuk* változhatik, egy meghatározott társadalom meghatározott korszakában adott, és ezért állandó nagyságként kell kezelni. Ami változik, az *az értéke ennek a tömegnek*. Két másik tényező is közrejátszik a munkaerő értékmeghatározásában. Egyrészt a munkaerő *kifejlesztési költségei*, amelyek a termelési móddal változnak, másrészt *természeti különbözősége*, hogy férfi-e vagy nő, érett-e vagy éretlen. E különböző munkaerők elhasználása, amelyet megint a termelési mód szab meg, nagy különbséget tesz a munkáscsalád újratermelési költségeiben és a felnőtt férfimunkás értékében. Mindkét tényezőt mégis kizárjuk a következő vizsgálatnál[9b].

[9a] *J. St. Mill:* „Principles of Political Economy". London 1868. 252, 253. old., különböző helyeken. — {A fenti helyeket a „Tőke" francia kiadása nyomán fordítottuk. — *E. F.*}

[9b] A 298—299. oldalon tárgyalt eset itt természetesen szintén ki van zárva. {Jegyzet a 3. kiadáshoz. — *E. F.*}

Feltesszük, 1) hogy az *árukat* értékükön adják el, 2) hogy a *munkaerő ára*, bár alkalmilag értéke *fölé* emelkedik, de *alá* sohasem csökken.

Ezt egyszer feltéve, kiderült, hogy a munkaerő árának és az értéktöbbletnek relatív nagyságát három körülmény szabja meg: 1) *a munkanap hossza*, vagyis a munka extenzív nagysága; 2) *a munka normális intenzitása*, vagyis intenzív nagysága, úgy, hogy meghatározott idő alatt meghatározott munkamennyiséget fejtenek ki; 3) végül *a munka termelőereje*, úgy, hogy a termelési feltételek fejlettségi fokától függően ugyanakkora mennyiségű munka ugyanannyi idő alatt nagyobb vagy kisebb mennyiségű terméket szolgáltat. Nyilvánvalóan igen különböző kombinációk lehetségesek, aszerint, hogy a három tényező közül az egyik állandó és kettő változó, vagy két tényező állandó és egy változó, vagy végül mind a három egyidejűleg változó. E kombinációkat még az is megsokszorozza, hogy különböző tényezők egyidejű változása esetén a változás nagysága és iránya különböző lehet. A következőkben csak a fő kombinációkat ábrázoljuk.

I. A munkanap nagysága és a munka intenzitása állandó (adott), a munka termelőereje változó

E feltételezés mellett a munkaerő értékét és az értéktöbbletet három törvény határozza meg.

Először: az adott nagyságú munkanap mindig ugyanabban az értéktermékben fejeződik ki, bárhogyan változik is a munka termelékenysége, vele a terméktömeg, és ezért az egyes áru ára.

Egy tizenkétórás munkanap *értéktermék* például 6 shilling, noha a termelt használati értékek tömege a munka termelőerejével változik, tehát a 6 shilling érték több vagy kevesebb árura oszlik el.

Másodszor: a munkaerő értéke és az értéktöbblet egymással ellenkező irányban változik. A munka termelőerejének változása, ennek növekedése vagy csökkenése, fordított irányban hat a munkaerő értékére és egyenes irányban az értéktöbbletre.

A tizenkétórás munkanap értéktermék állandó nagyság, például 6 shilling. Ez az állandó nagyság egyenlő az *értéktöbblet összegével plusz a munkaerő értékével*, amelyet a munkás egyenértékkel helyettesít. Magától értetődő, hogy egy állandó nagyság két része közül egyik sem növekedhetik anélkül, hogy a másik ne csökkenjen. A munkaerő értéke nem növekedhetik 3 shillingről 4-re anélkül, hogy az értéktöbblet 3 shillingről 2-re ne csökkenjen, és az értéktöbblet nem növekedhetik 3-ról 4 shillingre anélkül, hogy a munkaerő értéke 3 shillingről 2-re ne csökkenjen. E körülmények között tehát sem a munkaerő értékének, sem az értéktöbbletnek *abszolút nagysága* nem változhatik *relatív*,

vagyis *viszonylagos nagyságaik* egyidejű változása nélkül. *Lehetetlen*, hogy *egyidejűleg csökkenjenek, illetve növekedjenek.*

A munkaerő értéke továbbá nem csökkenhet, tehát az értéktöbblet nem növekedhetik anélkül, hogy a *munka termelőereje ne növekedjék*, például a fenti esetben a munkaerő értéke nem süllyedhet 3-ról 2 shillingre anélkül, hogy a munka megnövekedett termelőereje meg ne engedné, hogy 4 óra alatt ugyanakkora tömegű létfenntartási eszközt termeljenek, amekkorának termeléséhez azelőtt 6 órára volt szükség. Megfordítva, a munkaerő értéke nem nőhet 3-ról 4 shillingre anélkül, hogy a munka termelőereje ne csökkenne, tehát hogy ne 8 óra legyen szükséges ugyanakkora tömeg létfenntartási eszköz megtermeléséhez, amekkorához korábban 6 óra elegendő volt. Ebből következik, hogy a munka termelékenységének növekedése csökkenti a munkaerő értékét és ezzel növeli az értéktöbbletet, míg megfordítva, a termelékenység csökkenése növeli a munkaerő értékét és csökkenti az értéktöbbletet.

E törvény megformulázásánál egy körülmény elkerülte *Ricardo* figyelmét: bár a változás az értéktöbblet, illetve a többletmunka nagyságában *fordított* változást feltételez a munkaerő értékének, illetve a szükséges munkának a nagyságában, ebből semmiképpen sem következik, hogy *ugyanabban az arányban* változnak. *Ugyanazzal a nagysággal* növekednek vagy csökkennek. Az az *arány* azonban, melyben az értékterméknek, illetve a munkanapnak mindegyik része nő vagy csökken, az *eredeti* megosztástól függ, amely a munka termelőerejében történt változás előtt volt meg. Ha a munkaerő értéke 4 shilling, illetve a szükséges munkaidő 8 óra volt, az értéktöbblet 2 shilling, illetve a többletmunka 4 óra, és ha, a munka megnövekedett termelőereje következtében, a munkaerő értéke 3 shillingre, illetve a szükséges munka 6 órára csökken, akkor az értéktöbblet 3 shillingre, illetve a többletmunka 6 órára nő. *Ugyanaz* a 2 órányi, illetve 1 shillingnyi *nagyság* az, amelyet ott hozzátesznek, itt elvesznek. De az *aránylagos nagyságváltozás* a két oldalon *különböző*. Míg a munkaerő értéke 4 shillingről 3-ra, tehát $^1/_4$-ével, vagyis 25%-kal csökken, az értéktöbblet 2 shillingről 3-ra, tehát $^1/_2$-ével, vagyis 50%-kal nő. Ebből következik, hogy az értéktöbblet *aránylagos* növekedése vagy csökkenése, a munka termelőerejének adott változása következtében, annál nagyobb, minnél kisebb, és annál kisebb, mennél nagyobb volt eredetileg a munkanapnak az a része, amely értéktöbbletben fejeződik ki.

Harmadszor: az értéktöbblet növekedése vagy csökkenése mindig következménye és sohasem oka a munkaerő értéke megfelelő csökkenésének és növekedésének[10].

[10] Ehhez a harmadik törvényhez *MacCulloch* többek között azt az ízetlen

Minthogy a munkanap állandó nagyságú, s állandó értéknagyságban fejeződik ki, minthogy az értéktöbblet minden nagyságváltozásának a munkaerő értékének fordított nagyságváltozása felel meg, és minthogy a munkaerő értéke csak a munka termelőerejének változásával változhatik — e feltételek között nyilvánvalóan következik, hogy az értéktöbblet minden nagyságváltozása a munkaerő értékének fordított nagyságváltozásából fakad. Ha tehát láttuk, hogy a munkaerő értékének és az értéktöbbletnek semmilyen *abszolút nagyságváltozása* nem lehetséges *relatív nagyságaik* változása nélkül, akkor most az következik, hogy *relatív értéknagyságaik semmilyen változása* nem lehetséges a *munkaerő abszolút értéknagyságának változása* nélkül.

A harmadik törvény szerint az *értéktöbblet nagyságváltozása* feltételezi a munkaerő értékének a munka termelőerejében történt változás okozta mozgását. E változás *határa a munkaerő új értékhatára* révén adott. Történhetnek azonban, még ha a körülmények engedik is hatni a törvényt, közbenső mozgások. Ha például a munka megnövekedett termelőereje következtében a munkaerő *értéke* 4 shillingről 3-ra, illetve a szükséges munkaidő 8 óráról 6-ra csökken, akkor, meglehet, a munkaerő *ára* csak 3 shilling 8 pennyre, 3 shilling 6 pennyre, 3 shilling 2 pennyre stb. csökken, s az értéktöbblet ezért csak 3 shilling 4 pennyre, 3 shilling 6 pennyre, 3 shilling 10 pennyre stb. növekedik. A csökkenés foka, amelynek *maximális határa** 3 shilling, attól a relatív súlytól függ, amelyet a tőke nyomása az egyik oldalon, a munkások ellenállása a másik oldalon a mérleg serpenyőjébe vet.

A munkaerő értékét meghatározott mennyiségű létfenntartási eszköz értéke határozza meg. Ami a munka termelőerejével változik, az az *értéke* ezeknek a létfenntartási eszközöknek, nem a *tömegük*. A tömeg maga, a munka növekvő termelőereje esetén, munkás és tőkés számára *egyidejűleg és ugyanabban az arányban nőhet*, a munkaerő *ára* és az értéktöbblet közti bármilyen nagyságváltozás nélkül. Ha a munkaerő eredeti értéke 3 shilling és a szükséges munkaidő 6 óra, ha

---

pótlást tette, hogy az értéktöbblet a munkaerő értékének csökkenése nélkül növekedhetik olyan adók eltörlése révén, amelyeket a tőkésnek korábban fizetnie kellett. Az ilyen adók eltörlése abszolúte semmit nem változtat azon az értéktöbblet-mennyiségen, amelyet az ipari tőkés elsőkézből kiszív a munkásból. Ez csak az arányt változtatja meg, amelyben az értéktöbbletet a saját zsebébe dugja vagy harmadik személyekkel megosztani kénytelen. Mitsem változtat tehát a munkaerő értéke és az értéktöbblet közötti viszonyon. MacCulloch kivétele tehát csak azt bizonyítja, hogy félreértette a szabályt — olyan baleset ez, ami Ricardo vulgarizálása közben éppoly gyakran esik meg vele, mint J. B. Say-vel A. Smith vulgarizálása közben.

* A „Tőke" Marx, illetve Engels által sajtó alá rendezett 1—4. kiadásában „maximális" helyett tévesen „minimális" áll. A javítás Marxnak kézipéldányába bevezetett saját kezű korrektúrája alapján történt. — *Szerk.*

az értéktöbblet ugyancsak 3 shilling, illetve a többletmunka szintén 6 óra, akkor a munka termelőerejének megkettőződése, a munkanap változatlan megoszlása esetén, a munkaerő árát és az értéktöbbletet *változatlanul* hagyná. Csak most mindegyikük kétszer annyi, de viszonylag olcsóbbá lett használati értékben testesülne meg. Ámbár a munkaerő *ára változatlan* lenne, mégis *értéke* fölé emelkednék. Ha a munkaerő *ára* csökkenne, de nem az új értéke által adott $1^1/_2$ shilling minimális határig, hanem 2 shilling 10 pennyre, 2 shilling 6 pennyre stb., akkor ez a csökkenő ár még mindig növekvő tömegű létfenntartási eszközt képviselne. A munkaerő ára így a munka termelőerejének növekedése esetén állandóan csökkenhetne, a munkás létfenntartási eszközei tömegének egyidejű, folytonos növekedése mellett. *Relative* azonban, azaz az értéktöbblethez képest, a munkaerő értéke állandóan csökkenne, tehát a munkás és a tőkés élethelyzete közti szakadék szélesednék[11].

Ricardo volt az első, aki a fent felállított három törvényt szigorúan megformulázta. Ábrázolásának hiányosságai, 1) hogy azokat a *különös* feltételeket, amelyek között e törvények érvényesek, a tőkés termelés maguktól értetődő, *általános* és *kizárólagos* feltételeinek tekinti. Nem ismer változást, sem a munkanap hosszában, sem a munka intenzitásában, úgyhogy számára a munka termelékenysége önmagától az egyetlen változó tényezővé lesz; — 2) azonban — és ez még sokkal nagyobb mértékben meghamisítja elemzését — éppúgy, mint a többi közgazdász, ő sem vizsgálta soha az *értéktöbbletet* mint olyant, azaz függetlenül különös formáitól, mint amilyen a profit, a földjáradék stb. Ezért az *értéktöbblet rátájának törvényeit* közvetlenül összekeveri a *profitráta törvényeivel.* Mint már mondottuk, a profitráta az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való aránya, míg az értéktöbbletráta az értéktöbbletnek e tőke pusztán változó részéhez való aránya. Tegyük fel, hogy egy 500 font sterlingnyi tőke (C) megoszlik nyersanyagokra, munkaeszközökre stb., együttesen 400 font sterling értékben (c), és 100 font sterling munkabérre (v); hogy továbbá az értéktöbblet = 100 font sterling (m). Akkor az értéktöbbletráta $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ font sterling}}{100 \text{ font sterling}} = 100\ \%$. De a profitráta $\frac{m}{C} = \frac{100 \text{ font sterling}}{500 \text{ font sterling}} = 20\%$. Ezenkívül világos, hogy a profit-

[11] „Ha változás következik be az ipar termelékenységében, és adott mennyiségű munkával és tőkével többet, illetve kevesebbet termelnek, akkor a bér aránya szembeszökően változhatik, míg az a mennyiség, amelyet ez az arány képvisel, ugyanaz marad, vagy a mennyiség változhatik, míg az arány ugyanaz marad" („Outlines of Political Economy etc." 67. old.).

ráta függhet olyan körülményektől, amelyek az értéktöbbletrátára semmiképpen sem hatnak. Később, ez írás harmadik könyvében be fogom bizonyítani, hogy *ugyanaz az értéktöbbletráta a legkülönbözőbb profitrátákban*, és *különböző értéktöbbletráták*, meghatározott körülmények között, *ugyanabban a profitrátában* fejeződhetnek ki.

II. A munkanap állandó, a munka termelőereje állandó, a munka intenzitása változó

A munka növekvő intenzitása feltételezi több munka kifejtését ugyanabban az időközben. Az intenzívebb munkanap ezért több termékben testesül meg, mint az egyenlő óraszámú kevésbé intenzív munkanap. Megnövekedett termelőerő esetén persze ugyanaz a munkanap is több terméket szolgáltat. De az utóbbi esetben az egyes termék értéke csökken, mert kevesebb munkába kerül, mint azelőtt, az előbbi esetben változatlan marad, mert a termék továbbra is ugyanannyi munkába kerül. A termékek száma itt áruk csökkenése nélkül növekedik. Számukkal árösszegük nő, míg amott ugyanaz az értékösszeg csak megnagyobbodott terméktömegben fejeződik ki. Változatlan óraszám esetén tehát az intenzívebb munkanap magasabb értéktermékben testesül meg, tehát, a pénz változatlan értéke esetén, több pénzben. Értékterméke aszerint változik, hogy intenzitása mennyire tér el a társadalmi normálfoktól. Ugyanaz a munkanap tehát nem *állandó értéktermékben* fejeződik ki, mint azelőtt, hanem *változóban*, az intenzívebb tizenkétórás munkanap például 7 shillingben, 8 shillingben stb., nem pedig 6 shillingben, mint a szokásos intenzitású tizenkétórás munkanap. Világos: *ha a munkanap értéktermése változik*, mondjuk 6 shillingről 8-ra, akkor *ennek az értéktermésnek mindkét része*, a munkaerő ára és az értéktöbblet, *egyidejűleg* nőhet, akár egyenlő, akár egyenlőtlen mértékben. Mindkettő, a munkaerő ára és az értéktöbblet, ugyanabban az időben 3 shillingről 4 shillingre nőhet, ha az értéktermék 6 shillingről 8-ra emelkedik. A munkaerő *árn*övekedése itt nem foglalja szükségképpen magába árának *értéke* fölé való emelkedését. Megfordítva, lehetséges, hogy értékének *csökkenése* kíséri. Ez történik mindig, ha a munkaerő árnövekedése nem egyenlíti ki meggyorsult elhasználódását.

Tudjuk, hogy, átmeneti kivételekkel, a munka termelékenységének változása csak akkor okoz változást a munkaerő értéknagyságában és *ezért* az értéktöbblet nagyságában, ha az érintett iparágak termékei a munkás szokásszerű fogyasztásába belekerülnek. Ez a korlát itt elesik. Akár extenzíve, akár intenzíve változik a munka nagysága, nagyságváltozásának megfelel egy változás értékterméke

nagyságában, függetlenül a cikk természetétől, amelyben ez az érték megtestesül.

Ha a munka intenzitasa valamennyi iparágban egyidejűleg és egyenlően fokozódnék, akkor az új, magasabb intenzitási fok szokásos társadalmi normálfokká válnék, és ezért nem számítana tobbe extenzív nagyságnak. Mindazonáltal a munka átlagos intenzitási fokai kulonbozó nemzeteknél még akkor is különbozők maradnának, és ezért módosítanák az értektorvény alkalmazását kulonboző nemzeti munkanapokra. Az egyik nemzet intenzívebb munkanapja nagyobb pénzkifejezésben testesul meg, mint a tobbiek kevésbé intenzív munkanapja[12].

III. A munka termelőereje és intenzitása állandó, a munkanap változó

A munkanap két irányban változhatık. *Megrovidíthető* vagy *meghosszabbítható.*

1. *A munkanap megrovidítese* az adott feltételek — azaz a munka változatlan termelőereje és intenzitása — kozott a *munkaerő értékét* és ezért a szukséges munkaidot változatlanul hagyja. Megrovidíti a tobbletmunkát és az értéktobbletet. Az utóbbinak abszolut nagyságával csokken relatív nagysága, azaz a munkaerő változatlan értéknagyságához viszonyított nagysága is. A tőkés csak a munkaerő árának értéke alá nyomása révén kártalaníthatná magát.

A munkanap megrovidítése ellen hangoztatott valamennyi hagyományos szólam abból indul ki, hogy a jelenség az itt előfeltételezett korülmények kozott megy végbe, míg a valóságban megfordítva, a munka termelékenységében és intenzitásában való változások vagy megelőzik a munkanap megrovidítését, vagy azt kozvetlenul kovetik[13].

2. *A munkanap meghosszabbítása:* Tegyuk fel, hogy a szukséges munkaidő 6 óra, illetve a munkaerő értéke 3 shilling, ugyanígy a tobbletmunka 6 óra és az értéktobblet 3 shilling. A teljes munkanap

---

[12] „Egyenlo korulmények kozott az angol gyáros adott idó alatt tetemesen nagyobb osszegú munkát tud kihozni, mint egy kulfoldi gyáros, annyit, hogy ellensulyozza a munkanapok kulonbségét az itteni heti 60 ora és a másutt szokásos 72—80 kozott" („Reports of Insp of Fact for 31st Oct 1855" 65 old.) A munkanap nagyobb torvényes megrovidítése a kontinentális gyárakban, ez lenne a legcsalhatatlanabb eszkoz ennek a kontinentális és az angol munkaóra kozotti kulonbségnek a csokkentésére

[13] „Vannak kiegyenlítő korulmények, amelyeket a tízorás torvény működése hozott napfényre" („Reports of Insp. of Fact for 1st December 1848". 7. old.).

akkor 12 óra, és 6 shilling értéktermékben fejeződik ki. Ha a munkanapot 2 órával meghosszabbítják, és a munkaerő ára változatlan, akkor az értéktöbblet *abszolút* nagyságával nő *relatív* nagysága. Ámbár a munkaerő értéknagysága abszolúte változatlan marad, relatíve csökken. Az I. feltételei között a munkaerő relatív értéknagysága nem változhatott abszolút nagyságának változása nélkül. Itt, ellenkezőleg, a munkaerő értékének relatív nagyságváltozása az értéktöbblet abszolút nagyságváltozásának az eredménye.

Minthogy az értéktermék, amelyben a munkanap kifejeződik, ennek meghosszabbításával nő, a *munkaerő ára és az értéktöbblet egyidejűleg nőhet*, akár egyenlő, akár egyenlőtlen növekménnyel. Ez az *egyidejű* növekedés tehát két esetben lehetséges, a munkanap abszolút meghosszabbítása esetén, és, a munka növekedő intenzitása esetén, ilyen meghosszabbítás nélkül.

Meghosszabbított munkanap esetén a munkaerő *ára értéke alá süllyedhet*, ámbár névlegesen *változatlan* marad, vagy éppen *emelkedik*. A munkaerő napi értékét ugyanis — mint emlékezünk — normális átlagtartama, vagyis a munkás normális élettartama alapján, és életszubsztanciának mozgássá való megfelelő, normális, az emberi természethez mért átalakítása alapján becsülik fel[14]. Egy bizonyos pontig a munkaerőnek a munkanap meghosszabbításától elválaszthatatlan nagyobb elhasználódása nagyobb pótlással kiegyenlíthető. Ezen a ponton túl az elhasználódás mértani haladványban nő, s egyszersmind a munkaerő valamennyi normális újratermelési és tevékenységi feltétele szétrombolódik. A munkaerő ára és kizsákmányolási foka megszűnnek összemérhető nagyságok lenni.

IV. Egyidejű változások a munka tartamában, termelőerejében és intenzitásában

Itt nyilvánvalóan nagyszámú kombináció lehetséges. Két-két tényező változhatik és egy állandó maradhat, vagy mind a három egyidejűleg változhatik. Változhatnak egyenlő vagy egyenlőtlen mértékben, ugyanazon vagy ellentétes irányban, változásaik tehát részben vagy egészen megsemmisíthetik egymást. Mindazonáltal valamennyi lehetséges eset az I., II. és III. alatt adott útmutatások

[14] „Az a munkamennyiség, amelyet egy férfi 24 óra folyamán teljesített, megközelítően meghatározható azon vegyi változások vizsgálata révén, amelyek testében végbementek, mivel a változott formák az anyagban mutatják a dinamikai erő előbbi kifejtését" *(Grove:* „On the Correlation of Physical Forces". [London 1846.]).

nyomán könnyen elemezhető. Minden lehetséges kombináció eredményét megkapjuk, ha sorjában egy-egy tényezőt változónak és a többit egyelőre állandónak kezeljük. Ezért itt már csak röviden megemlítünk két fontos esetet.

1. A munka csökkenő termelőereje a munkanap egyidejű meghosszabbítása mellett:

Amikor itt a munka csökkenő termelőerejéről beszélünk, olyan munkaágakról van szó, melyeknek termékei a munkaerő értékét meghatározzák, tehát például a munkának a talaj növekvő termékenységének következtében csökkenő termelőerejéről és a talaj termékeinek megfelelő drágulásáról. Tegyük fel, hogy a munkanap tizenkétórás, értékterméke 6 shilling, amelyből a fele a munkaerő értékét pótolja, míg a másik fele értéktöbbletet alkot. A munkanap tehát 6 óra szükséges munkára és 6 óra többletmunkára hasad szét. Tegyük fel, hogy a talaj termékeinek drágulása következtében a munkaerő értéke 3-ról 4 shillingre, tehát a szükséges munkaidő 6-ról 8 órára növekedik. Ha a munkanap változatlan marad, akkor a többletmunka 6-ról 4 órára, az értéktöbblet 3-ról 2 shillingre csökken. Ha a munkanapot 2 órával meghosszabbítják, tehát 12-ről 14 órára, akkor a többletmunka 6 óra, az értéktöbblet 3 shilling marad, de nagysága a munkaerő értékéhez képest, amelyet a szükséges munka mér, csökken. Ha a munkanapot 4 órával hosszabbítják meg, 12-ről 16 órára, akkor az értéktöbbletnek és a munkaerő értékének, a többletmunkának és a szükséges munkának *aránylagos* nagyságai *változatlanok* maradnak, de az értéktöbblet *abszolút nagysága* 3-ról 4 shillingre, a többletmunkáé 6-ról 8 munkaórára, tehát $^1/_3$-dal, vagyis $33^1/_3$%-kal nő. *A munka csökkenő termelőereje* és *a munkanap egyidejű meghosszabbítása* esetén tehát az értéktöbblet abszolút nagysága változatlan maradhat, míg aránylagos nagysága csökken; aránylagos nagysága változatlan maradhat, míg abszolút nagysága nő, és — a meghosszabbítás mértéke szerint — mindkettő nőhet.

Az 1799-től 1815-ig terjedő időközben a létfenntartási eszközök emelkedő árai Angliában névleges béremelkedést idéztek elő, bár a valóságos, létfenntartási eszközökben kifejezett munkabérek csökkentek. Ebből West és Ricardo arra következtetett, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének csökkenése az értéktöbbletráta esését okozta, és ezt a csak képzeletükben érvényes feltevést kiindulópontjává tették a munkabér, profit és földjáradék relatív nagyságviszonyára vonatkozó fontos elemzéseknek. Hála azonban a munka fokozott intenzitásának és a munkaidő kikényszerített meghosszabbításának, az értéktöbblet akkoriban abszolúte és relatíve nőtt. Ez volt az az időszak, amelyben a munkanap mértéktelen meghosszab-

bítása polgárjogot nyert[15], az az időszak, amelyet speciálisan jellemez az egyik oldalon a tőkének, a másikon a pauperizmusnak meggyorsult növekedése[16].

2. A munka növekvő intenzitása és termelőereje a munkanap egyidejű megrövidítése mellett:

A munka fokozott termelőereje és növekvő intenzitása egy irányban egyformán hat. Mindkettő megnöveli az egyes időszakaszokban elért terméktömeget. Mindkettő megrövidíti tehát a munkanapnak azt a részét, amely a munkásnak létfenntartási eszközei, illetve egyenértékük megtermeléséhez kell. A munkanap *abszolút minimális határát* egyáltalában ez a *szükséges*, de *összehúzódásra képes alkatrésze* alkotja. Ha az egész munkanap erre zsugorodnék össze, akkor eltűnnék a többletmunka, ami a tőke uralma alatt lehetetlen. A tőkés termelési forma kiküszöbölése megengedi, hogy a *munkanapot* a *szükséges munkára* korlátozzák. Mindazonáltal az utóbbi — különben változatlan körülmények között — kitágulna. Egyrészt mert a munkás életfeltételei gazdagabbak és életigényei nagyobbak lennének. Másrészt a mostani többletmunka egy része a szükséges

[15] „Gabona és munka ritkán menetelnek egészen egymás mellett; de van egy nyilvánvaló határ, amelyen túl nem választhatók szét. Ami a dolgozó osztályoknak a drágaság időszakaiban — *ezek idézik elő a tanúvallomásokban* (t. i. az 1814—15-ös parlamenti vizsgálóbizottságok előtt) *említett bércsökkenést* — tett *rendkívüli erőfeszítéseit* illeti, ezek igen dicséretesek az egyénekre nézve, és bizonyára *kedveznek a tőke növekedésének*. De egyetlen humánus ember sem kívánhatja, hogy ezek *állandóan és változatlanul folytatódjanak*. Igen csodálatra méltók mint időleges segítség, de ha állandóan működnének, akkor hatásuk hasonló lenne, mint ha egy ország népességét táplálékának legvégső határáig növelték volna" (*Malthus:* „Inquiry into the Nature and Progress of Rent". London 1815. 48. old. Jegyzet). Malthus becsületére válik, hogy a *munkanapnak* röpiratában más helyen is közvetlenül megtárgyalt *meghosszabbítását* hangsúlyozza, míg Ricardo és mások, a legkiáltóbb tényekkel szemben, valamennyi vizsgálatuk alapjává a munkanap *állandó nagyságát* tették. De a konzervatív érdekek, melyeknek Malthus szolgája volt, megakadályozták őt abban, hogy meglássa, hogy a munkanap mértéktelen meghosszabbítása, a gépi berendezés rendkívüli kifejlődésével és a női és gyermekmunka kiaknázásával együtt, a munkásosztály egy nagy részét „létszámfelettivé" kellett hogy tegye, nevezetesen mihelyt a háborús kereslet és a világpiac angol monopóliuma megszűnt. Természetesen sokkal kényelmesebb volt, és az uralkodó osztályok érdekeinek, amelyeket Malthus valódi papi módon bálványoz, sokkal megfelelőbb, ezt a „túlnépesedést" a természet örök törvényeiből, mint a *tőkés* termelés csak történelmi természeti törvényeiből magyarázni.

[16] „*A tőke* háború alatti *megnövekedésének* egy alapvető oka *a dolgozó osztályok nagyobb erőfeszítéseiből* és talán *nagyobb nélkülözéseiből* eredt, mely osztályok minden társadalomban a legnépesebbek. Több nő és gyermek volt kénytelen, a szűkös körülmények miatt, fáradságos foglalkozást vállalni; és a régebbi munkások, ugyanebből az okból, rákényszerültek, hogy *idejük nagyobb részét szenteljék a termelés szaporításának*" („Essays onPolitical Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress". London 1830. 248. old.).

munkához számítana, tudniillik az a munka, amely egy társadalmi tartalék- és felhalmozási alap létrehozásához szükséges.

Mennél jobban nő a munka termelőereje, annál jobban meg lehet a munkanapot rövidíteni, és mennél jobban megrövidítik a munkanapot, annál jobban nőhet a munka intenzitása. Társadalmilag tekintve a munka termelékenysége gazdaságosságával is nő. Ez nemcsak a termelési eszközök gazdaságosabbá tételét foglalja magába, hanem minden haszontalan munka elkerülését is. Jóllehet a tőkés termelési mód minden egyéni vállalkozásban gazdaságosságot kényszerít ki, anarchikus konkurrencia-rendszere a társadalmi termelési eszközök és munkaerők legmértéktelenebb eltékozlását hozza létre, nem beszélve számtalan most nélkülözhetetlen, de önmagában véve felesleges funkcióról.

Ha a munka intenzitása és termelőereje adott, akkor a *társadalmi munkanapnak az anyagi termeléshez szükséges része* annál rövidebb, az egyének szabad, szellemi és társadalmi tevékenysége számára meghódított időrész tehát annál nagyobb, mennél *egyenletesebben* oszlik el a munka a társadalom valamennyi munkaképes tagja között, mennél kevésbé tudja egy társadalmi réteg a munka természeti szükségességét önmagáról elhárítani és egy más rétegre ráhárítani. A munkanap megrövidítésének abszolút határa ebben az irányban a *munka általánossá válása.* A tőkés társadalomban azáltal termelnek szabadidőt egy osztály számára, hogy a tömegek egész életidejét munkaidővé változtatják át.

Tizenhatodik fejezet

KÜLÖNBÖZŐ FORMULÁK AZ ÉRTÉKTÖBBLET RÁTÁJÁRA

Láttuk, hogy *az értéktöbblet rátája* a következő formulákban fejeződik ki:

I.

$$\frac{\text{értéktöbblet}}{\text{változó tőke}}\left(\frac{m}{v}\right) = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{munkaerő értéke}} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}.$$

A két első formula értékek arányaként fejezi ki azt, amit a harmadik az idők arányaként, amelyek alatt ezeket az értékeket termelik. Ezek az egymást helyettesítő formulák fogalmilag szigorúak. Ezért lényegük szerint megtaláljuk őket, de tudatosan kidolgozva nem,

a klasszikus politikai gazdaságtanban. Ebben, ezzel szemben, a következő levezetett formulákkal találkozunk:

II.

$$\frac{\text{többletmunka}^*}{\text{munkanap}} = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{termékérték}} = \frac{\text{többlettermék}}{\text{össztermék}}.$$

Egy és ugyanazt az arányt itt váltakozva fejezik ki a munkaidők formájában, az értékekében, amelyekben megtestesülnek, a termékekében, amelyekben ezek az értékek léteznek. Természetesen feltételezik, hogy a *termék értékén* csak a munkanap *értékterméke* értendő, a termékérték állandó része pedig ki van rekesztve.

Mindezekben a formulákban *a munka valóságos kizsákmányolási fokát*, vagyis az *értéktöbblet rátáját* hamisan fejezik ki. Tegyük fel, hogy a munkanap 12 óra. Korábbi példánk többi feltevésével ebben az esetben a munka valóságos kizsákmányolási foka ezekben az arányokban fejeződik ki:

$$\frac{\text{6 óra többletmunka}}{\text{6 óra szükséges munka}} = \frac{\text{3 sh. értéktöbblet}}{\text{3 sh. változó tőke}} = 100\%.$$

A II. formulák szerint ezzel szemben ezt kapjuk:

$$\frac{\text{6 óra többletmunka}}{\text{12 órás munkanap}} = \frac{\text{3 sh. értéktöbblet}}{\text{6 sh. értéktermék}} = 50\%.$$

Ezek a levezetett formulák valójában azt az *arányt* fejezik ki, amelyben a *munkanap*, illetve *értékterméke* tőkés és munkás között megoszlik. Ezért ha a tőke önértékesítési fokának közvetlen kifejezéseiként számítanak, akkor érvényes a hamis törvény: *a többletmunka, illetve az értéktöbblet sohasem érhet el 100 %-ot*[17]. Minthogy

* Marx a francia kiadásban ezt az első formulát zárójelbe tette a következő jegyzet kíséretében: „Az első formulát zárójelbe tesszük, mert a többletmunka fogalma kifejtett formában nincs meg a polgári politikai gazdaságtanban." — *Szerk.*

[17] Így például a „Dritter Brief an v. Kirchmann von *Rodbertus*. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie"-ben, Berlin 1851. Később visszatérek erre az írásra, amely hamis földjáradék-elmélete ellenére átlátja a tőkés termelés lényegét. — {Pótlás a 3. kiadáshoz. Látható itt, milyen jóakaratúan ítélte meg Marx az elődeit, mihelyt valóságos előrehaladást, helyes új gondolatot talált náluk. Közben Rodbertus Rud. Meyerhez intézett leveleinek közzététele a fenti elismerést némileg korlátozta. Ott ez olvasható: „A tőkét nemcsak a munkától, hanem önmagától is meg kell menteni, és ez a valóságban úgy történik a legjobban, ha a vállalkozó-tőkés tevékenységét mint nép- vagy államgazdasági funkciókat fogják fel, amelyeket a tőketulajdon ruház rá, és nyereségét mint egy fizetésformát, mert más társadalmi szervezetet még nem ismerünk. Fizetéseket azonban szabad szabályozni, sőt csökkenteni, ha túl sokat

a többletmunka mindig csak bizonyos hányada lehet a munkanapnak, illetve az értéktöbblet mindig csak bizonyos hányada lehet az értékterméknek, a többletmunka szükségképpen mindig kisebb, mint a munkanap, illetve az értéktöbblet mindig kisebb, mint az értéktermék. Ahhoz azonban, hogy arányuk olyan legyen, mint $\frac{100}{100}$, egyenlőknek kellene lenniük. Hogy a többletmunka az egész munkanapot felszívja (itt a munkahét, a munkaév stb. átlagnapjáról van szó), a szükséges munkának nullára kellene csökkennie. De ha eltűnik a szükséges munka, eltűnik a többletmunka is, mert az utóbbi csak függvénye az előbbinek. A $\frac{\text{többletmunka}}{\text{munkanap}} = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{értéktermék}}$ arány tehát sohasem érheti el a $\frac{100}{100}$ határt, és még kevésbé nőhet $\frac{100 + x}{100}$-ra. Az értéktöbblet rátája, vagyis a munka valóságos kizsákmányolási foka azonban igen. Vegyük például L. de Lavergne úr becslését, amely szerint az angol mezőgazdasági munkás a terméknek, illetve értékének csak $^1/_4$-ét, a tőkés (bérlő) ellenben $^3/_4$-ét[18] kapja meg, akárhogyan oszlik el tovább a zsákmány utólag tőkés és földtulajdonos stb. között. Az angol mezőgazdasági munkás többletmunkája ezek szerint úgy viszonylik szükséges munkájához, mint 3 : 1, a kizsákmányolás százalékaránya 300%.

A klasszikus iskola módszere, hogy a munkanapot *állandó nagyságként* kezeljék, a II. formulák alkalmazása révén szilárdult meg, mert itt a többletmunkát mindig egy adott nagyságú munkanappal hasonlítják össze. Ugyanez a helyzet, ha kizárólag az *értéktermék megoszlására* vannak figyelemmel. A munkanap, amely már tárgyiasult egy értéktermékben, mindig adott határú munkanap.

Az értéktöbbletnek és a munkaerő értékének az értéktermék törtrészeiként való kifejezése — olyan kifejezési mód ez, amely egyébként magából a tőkés termelési módból ered, és amelynek jelentősége később fog feltárulni — *elrejti* a tőkeviszony sajátos jellegét, t. i. a változó tőke kicserélését az eleven munkaerővel, és a munkás meg-

---

vennének el a bérből. Marx rátörését a társadalomra — így nevezném könyvét — is így kell elhárítani ... Egyáltalában Marx könyve nem annyira vizsgálódás a tőkéről, mint polémia a mai tőkeforma ellen, amelyet összecserél magával a tőkefogalommal, s éppen ebből fakadnak tévedései" („Briefe etc. von *dr. Rodbertus—Jagetzow*". Kiadta dr. Rud. Meyer, Berlin 1881. I. köt. 111. old., Rodbertus 48. levele). — Ilyen ideológikus közhelyekben reked meg a Rodbertus-féle „szociális levelek" valóban merész nekilendülése. — *E. F.*}

[18] A terméknek azt a részét, amely csak a kiadott állandó tőkét pótolja, ennél a számításnál természetesen levonták. — L. de Lavergne úr, Anglia vak csodálója, inkább túl alacsony, mintsem túl magas arányt ad meg.

felelő kirekesztését a termékből. Helyébe egy társasviszony hamis látszata lép, amelyben munkás és tőkés a terméket különböző alkotótényezőinek arányában osztja meg[19].

Egyébként a II. formulák mindig visszaváltoztathatók az I. formulákká. Ha például formulánk $\frac{6 \text{ órás többletmunka}}{12 \text{ órás munkanap}}$, akkor *a szükséges munkaidő = tizenkétórás munkanap* mínusz *hatórás többletmunka*, és így az eredmény:

$$\frac{6 \text{ órás többletmunka}}{6 \text{ órás szükséges munka}} = \frac{100}{100}.$$

Egy harmadik formula, amelyet alkalmilag már előlegeztem, a következő:

III.

$$\frac{\text{értéktöbblet}}{\text{munkaerő értéke}} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}} = \frac{\text{meg nem fizetett munka}}{\text{megfizetett munka}}.$$

Az a félreértés, amelyhez a $\frac{\text{meg nem fizetett munka}}{\text{megfizetett munka}}$ formula vezethetne, mintha a tőkés a munkát fizetné meg, és nem a munkaerőt, a korábban adott fejtegetés után elesik. $\frac{\text{Meg nem fizetett munka}}{\text{megfizetett munka}}$ csak *népszerű* kifejezés a $\frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$ helyett. A tőkés a munkaerő értékét, illetőleg attól eltérő árát fizeti meg, és cserébe magával az eleven munkaerővel való rendelkezést kapja. E munkaerő haszonélvezete két periódusra esik szét: az egyik periódusban a munkás csak olyan értéket termel, amely = munkaerejének értékével, tehát csak egyenértéket. A munkaerő előlegezett áráért a tőkés így ugyanolyan árú terméket kap. Olyan ez, mintha a terméket készen a piacon vette volna. A többletmunka periódusában ellenben a munkaerő haszonélvezete értéket képez a tőkés számára, anélkül, hogy neki ellenértékbe kerülne[20]. A munkaerőnek ez a folyósítása ingyen van neki. Ebben az értelemben lehet a többletmunkát *meg nem fizetett munkának* nevezni.

[19] Minthogy a tőkés termelési folyamat összes fejlett formái a kooperáció formái, természetesen misem könnyebb, mint elvonatkoztatni sajátosan antagonisztikus jellegüktől és ily módon szabad társulási formákká átvarázsolni őket, amint ez történt *A. de Laborde* gróf „De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté"-jában, Párizs 1818. A jenki *H. Carey* ezt a bűvészmutatványt ugyanilyen eredménnyel alkalmilag még a *rabszolgarendszer* viszonyaival is véghezviszi.

[20] Ámbár a fiziokraták az értéktöbblet titkát nem látták át, annyi mégis világos volt nekik, hogy az „független és rendelkezésre álló gazdagság, amelyet ő (a birtokosa) *nem vásárolt meg, és amelyet elad*" (*Turgot:* „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses". 11. old.).

A tőke tehát nemcsak *parancsnoklás munka felett*, ahogy A. Smith mondja. Lényegileg *parancsnoklás meg nem fizetett munka felett.* Minden értéktöbblet, bármely *különös* alakban — profit, kamat, járadék stb. — kristályosodik később ki, szubsztanciáját tekintve *meg nem fizetett munkaidő anyagiasulása. A tőke önértékesítésének* a titka feloldódik *meghatározott mennyiségű meg nem fizetett idegen munkával való rendelkezésében.*

HATODIK SZAKASZ

A MUNKABÉR

Tizenhetedik fejezet

A MUNKAERŐ ÉRTÉKÉNEK, ILLETVE ÁRÁNAK ÁTVÁLTOZÁSA MUNKABÉRRÉ

A polgári társadalom felszínén a munkás bére mint *a munka ára jelenik meg,* mint meghatározott mennyiségű pénz, amelyet egy meghatározott mennyiségű munkáért fizetnek. A *munka értékéről* beszélnek itt, és ennek pénzkifejezését a munka *szükséges* vagy *természetes árának* nevezik. Másrészt beszélnek *a munka piaci árairól,* azaz a szükséges ára felett vagy alatt ingadozó árakról.

De mi egy áru értéke? A termelésében kifejtett társadalmi munka tárgyi formája. És mivel mérjük értékének *nagyságát*? A benne foglalt *munka nagyságával.* Mi határozná meg tehát például egy tizenkétórás munkanap értékét? A 12 órás munkanapban foglalt 12 munkaóra, ami ízetlen tautológia[21].

Ahhoz, hogy mint árut a piacon eladják, a munkának mindenesetre léteznie kellene, mielőtt eladják. De ha a munkás önálló létezést adhatna munkájának, akkor árut adna el és nem munkát[22].

---

[21] „Ricardo úr, elég szellemesen, elkerül egy nehézséget, amely, első pillantásra, megdöntéssel fenyegeti azt a tanát, hogy az érték a termelésben alkalmazott munkamennyiségtől függ. Ha ehhez az elvhez szigorúan ragaszkodunk, az következik belőle, hogy *a munka értéke a termelésében alkalmazott munkamennyiségtől függ* — ami nyilvánvalóan képtelenség. Ricardo úr ezért ügyes fordulattal a munka értékét a bér termeléséhez szükséges munkamennyiségtől teszi függővé; illetve, saját szavaival szólva, azt állítja, hogy a munka értékét a bér termeléséhez szükséges munkamennyiséggel kell mérni; amin a munkásnak adott pénz vagy áruk termeléséhez szükséges munkamennyiséget érti. Ez olyan, mintha azt mondanók, hogy a posztó értékét nem a termeléséhez felhasznált munkamennyiséggel mérik, hanem az annak az ezüstnek a termeléséhez felhasznált munkamennyiséggel, amelyre a posztót kicserélték" („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value". 50, 51. old.).

[22] „Ha a munkát *árunak* nevezitek, ez nem olyan, mint az az áru, amelyet csere céljára először megtermelnek, és aztán piacra visznek, ahol megfelelő arányban

Ezekről az ellentmondásokról nem beszélve, pénznek, azaz tárgyiasult munkának eleven munkával való közvetlen kicserélése vagy az *értéktörvényt* szüntetné meg, amely éppen a tőkés termelés alapján fejlődik csak ki szabadon, vagy *magát a tőkés termelést*, amely éppen a *bérmunkán* nyugszik. Például a 12 órás munkanap 6 shilling pénzértékben fejeződik ki. Vagy egyenértékeket cserélnek, és akkor a munkás tizenkétórai munkáért 6 shillinget kap. Munkájának ára egyenlő lenne termékének árával. Ebben az esetben nem termelne munkájának megvásárlója számára *értéktöbbletet*, a 6 shilling nem változna át tőkévé, a tőkés termelés alapja eltűnnék, de éppen ezen az alapon *adja el* a munkás a munkáját, és ezen az alapon bérmunka a munkája. Vagy pedig 12 óra munkáért kevesebbet kap 6 shillingnél, azaz kevesebbet 12 óra munkánál. Tizenkét óra munka 10, 6 stb. óra munkával cserélődik ki. Egyenlőtlen nagyságoknak ez az egyenlővététele nemcsak az *értékmeghatározást* szünteti meg. Az ilyen önmagát megszüntető ellentmondást egyáltalában még csak ki sem lehet fejezni vagy meg sem lehet formulázni *törvényként*[23].

Mitsem használ a több munkának kevesebb munkával való kicserélését abból a *formakülönbségből* levezetni, hogy az egyik *tárgyiasult*, a másik *eleven* munka[24]. Ez annál izetlenebb, mert *egy áru értékét* nem a benne valóban tárgyiasult munka mennyisége, hanem a termeléséhez szükséges eleven munka mennyisége határozza meg. Tegyük fel, hogy egy áru 6 munkaórát testesít meg. Ha olyan találmányok jönnek létre, amelyek révén 3 óra alatt lehet megtermelni, akkor a már megtermelt áru értéke is a felére csökken. Most a korábbi 6 óra helyett 3 óra szükséges társadalmi munkát testesít meg. Tehát a termeléséhez szükséges munka*mennyiség*, nem a munka *tárgyi formája* határozza meg az áru *értéknagyságát*.

Ami a pénztulajdonossal az árupiacon közvetlenül szembelép,

---

ki kell cserélni más árukkal, amelyek ugyanakkor a piacon találhatók; a munkát abban a pillanatban *hozzák létre*, amikor a piacra viszik; sőt, piacra viszik, *mielőtt létrehozták*" („Observations on some verbal disputes etc." 75, 76. old.).

[23] „Ha a munkát egy áruként és a tőkét, a munka termékét egy másik áruként kezeljük, akkor, ha e két áru értékét egyenlő munkamennyiségek szabályoznák, egy adott összegű munka . . . olyan tőkemennyiségre cserélődnék ki, amelyet ugyanakkora összegű munka termelt volt; *múltbeli munka* . . . ugyanolyan összegű *jelenlegi* munkára cserélődnék ki. De a munka értékét, más árukhoz viszonyítva . . . *nem egyenlő munkamennyiségek* határozzák meg" *(E. G. Wakefield* jegyzete *A. Smith* „Wealth of Nations"-jének általa sajtó alá rendezett kiadásában, London 1836. I. köt. 231. old.).

[24] „Meg kellett állapodni (ismét a „contrat social" [társadalmi szerződés] egy kiadása), hogy mindannyiszor, amikor *megtett munkát megteendő munkával* cserélnek ki, az utóbbi (a tőkés) magasabb értéket kap, mint az előbbi (a munkás)" *(Simonde de Sismondi:* „De la richesse commerciale". Genf 1803. I. köt. 37. old.).

az valójában nem *a munka*, hanem *a munkás*. Amit az utóbbi elad, az a *munkaereje*. Mihelyt munkája valóban megkezdődik, már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé. A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, de neki magának *nincs értéke*[25].

A „*munka értéke*" kifejezésben az értékfogalom nemcsak teljesen eltűnt, hanem ellenkezőjébe fordult. Képzetes kifejezés ez, mint mondjuk a *föld értéke*. Ezek a képzetes kifejezések azonban magukból a termelési viszonyokból fakadnak. Kategóriák, lényegi *viszonyok megjelenési formái* számára. Hogy *megjelenésükben* a dolgok gyakran fonákjukról mutatkoznak meg, az egyébként minden tudományban ismeretes, kivéve a politikai gazdaságtanban[26].

A klasszikus politikai gazdaságtan minden további bírálat nélkül átvette a mindennapi életből a „*munka ára*" kategóriát, hogy aztán utólag megkérdezze, mi határozza meg ezt az árat? Csakhamar felismerte, hogy a kereslet és a kínálat viszonyának változása a munka ára tekintetében, mint minden más áru ára tekintetében, semmit sem magyaráz meg, kivéve a *változását*, azaz a piaci árak ingadozását egy bizonyos nagyság fölött vagy alatt. Ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, akkor, különben változatlan körülmények között, az áringadozás megszűnik. De akkor a kereslet és kínálat is megszűnik bármit is megmagyarázni. A munka ára, ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, a munkának a kereslet és a kínálat viszonyától függetlenül meghatározott ára, természetes ára, amelyben így megtalálták a tulajdonképpen elemzésre váró tárgyat. Vagy a piaci ár ingadozásai-

[25] „A munka, az érték kizárólagos mértéke . . . minden gazdagság teremtője, *nem áru*" (*Th. Hodgskin:* „Popular Political Economy". 186. old.).

[26] Ilyen kifejezéseket puszta licentia poeticának [költői szabadságnak] kijelenteni viszont csak az elemzés tehetetlenségét mutatja. Proudhon frázisával szemben: „Azt mondják a munkáról, hogy *érték*, nem azért, mert maga is áru, hanem azokra az értékekre való tekintettel, amelyekről feltételezik, hogy potenciálisan megvannak benne. *A munka értéke képletes kifejezés* stb.", ezért megjegyzem: „A munka-áruban, amely félelmes valóság, csak nyelvtani leegyszerűsítést lát. Így tehát az egész mai, a munka-árun alapuló társadalom ezentúl költői szabadságon, képletes kifejezésen alapul. Ha a társadalom «ki akar irtani minden visszásságot», amelyektől szenvednie kell, nos, irtsa ki ezeket a megbotránkoztató kifejezéseket, változtassa meg a nyelvet, és evégett csak az Akadémiához kell fordulnia, hogy szótárának új kiadását kérje tőle" (*Karl Marx:* „Misère de la Philosophie". 34, 35. old. [magyarul: 65, 66. old.]). Még kényelmesebb természetesen értéken semmit sem gondolni. Akkor teketória nélkül mindent e kategória alá lehet sorolni. Így például *J. B. Say:* Mi az „*érték*"? *Felelet:* „*Az, amit egy dolog ér*", és mi az „*ár*"? *Felelet:* „Egy dolog értéke pénzben kifejezve." És miért van „*a föld munkájának . . . értéke?* Mert *bizonyos árat* adnak érte" (*J. B. Say:* „Traité d'économie politique". 3. kiad. 1817. 2. köt. 484, 485, 464. old.). Tehát érték az, amit egy dolog ér, és a földnek azért van „értéke", *mert* értékét „pénzben fejezik ki". Ez mindenesetre igen egyszerű módszer, hogy a dolgok why-ját [miértjét] és wherefore-ját [micélbólját] megmagyarázzák.

nak egy hosszabb időszakát vették, például egy évet, és azután azt találták, hogy a hullámhegyek és hullámvölgyek kiegyenlítődnek egy közepes átlagnagysággá, egy *állandó nagysággá*. Ezt természetesen másképp kellett meghatározni, mint a tőle magától való, egymást kiegyenlítő eltéréseket. Ez az ár, amely a munka véletlen piaci árai felett átnyúlik, és őket szabályozza, *a munka „szükséges ára"* (fiziokraták) vagy *„természetes ára"* (Adam Smith), ez, miként más áruknál, csak az áru pénzben kifejezett *értéke* lehet. A politikai gazdaságtan azt hitte, hogy ilyen módon a munka véletlen árain át az *értékéhez* hatolhat. Ezt az értéket aztán, mint a többi árunál, a termelési költségek által határozták meg tovább. De mik a termelési költségei — *a munkásnak*, azaz mik a költségei annak, hogy *magát a munkást* termeljék vagy újratermeljék? A politikai gazdaságtan *tudattalanul* ezt a kérdést csúsztatta az eredeti helyébe, minthogy *a munkának mint olyannak termelési költségeivel körben* forgott és egy tapodtat sem jutott előre. Amit tehát *a munka értékének* (value of labour) nevez, az valójában *a munkaerő értéke*, amely munkaerő a munkás személyiségében van meg, és funkciójától, a munkától, éppúgy különbözik, mint a gép a gép műveleteitől. Minthogy el voltak foglalva a munka piaci árai és úgynevezett értéke közti különbséggel, ennek az értéknek a profitrátához, a munka segítségével termelt áruértékekhez stb. való viszonyával, sohasem fedezték fel, hogy az elemzés menete nemcsak a munka piaci áraitól a vélt értékéhez vezetett, hanem oda is, hogy a *munkának* ezt az *értékét* megint feloldják a *munkaerő értékében*. Az, hogy saját elemzése ezen eredményének nem volt tudatában, hogy *„a munka értéke"*, *„a munka természetes ára"* stb. kategóriákat kritikátlanul elfogadta a tárgyalt értékviszony utolsó adekvát kifejezéseiként, a klasszikus politikai gazdaságtant, mint később látni fogjuk, feloldhatatlan zűrzavarba és ellentmondásokba bonyolította, míg a vulgáris gazdaságtan elvből csak a látszatnak hódoló lapossága számára biztos működési bázist nyújtott.

Lássuk mármost először, hogyan fejeződnek ki a munkaerő értéke és árai *átváltozott formájukban, munkabérként*.

Tudjuk, hogy a munkaerő napi értékét a munkás bizonyos élettartamára számítják, melynek a munkanap bizonyos hossza felel meg. Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra és a munkaerő napi értéke 3 shilling, egy olyan érték pénzkifejezése, amelyben 6 munkaóra fejeződik ki. Ha a munkás 3 shillinget kap, akkor megkapja 12 órán át funkcionáló munkaerejének értékét. Ha mármost *a munkaerőnek* ezt a *napi értékét mint a napi munka értékét* fejezik ki, akkor ezt a formulát kapjuk: a tizenkétórás munkának 3 shilling *értéke* van. A munkaerő értéke ily módon meghatározza a munka értékét, vagy,

pénzben kifejezve, *szükséges árát*. Ha ellenben a munkaerő ára eltér értékétől, akkor a *munka ára* ugyancsak eltér úgynevezett értékétől.

Minthogy a munka értéke csak irracionális kifejezés a munkaerő értékére, magától adódik, hogy *a munka értéke mindig kisebb kell hogy legyen, mint értékterméke*, mert a tőkés mindig hosszabb ideig funkcionáltatja a munkaerőt, mint amennyi saját értéke újratermeléséhez szükséges. A fenti példában a 12 órán át funkcionáló munkaerő értéke 3 shilling, olyan érték, amelynek újratermeléséhez 6 óra kell neki. Értékterméke viszont 6 shilling, mert valójában 12 órán át funkcionál, és értékterméke nem saját értékétől, hanem funkciójának időtartamától függ. Ily módon azt az első pillantásra izetlen eredményt kapjuk, hogy a munkának, amely 6 shilling értéket teremt, 3 shilling értéke van[27].

Látjuk továbbá: a 3 shilling érték, amelyben a *munkanap megfizetett része, azaz határai* munka megtestesül, mint *a 12 órás — 6 meg nem fizetett* órát tartalmazó — *teljes munkanap* értéke vagy *ára* jelenik meg. *A munkabér formája tehát eltünteti minden nyomát annak, hogy a munkanap megoszlik szükséges munkára és többletmunkára, megfizetett és meg nem fizetett munkára.* Az egész munka mint megfizetett munka *jelenik meg.* A *jobbágymunkánál* térben és időben, kézzelfoghatóan érzékileg megkülönböztethető a jobbágy maga számára végzett munkája és a földesúr számára végzett kényszermunkája. A *rabszolgamunkánál* a munkanapnak még az a része is, amelyben a rabszolga csak saját létfenntartási eszközeinek értékét pótolja, tehát amelyben valójában a maga számára dolgozik, úgy jelenik meg, mint gazdája számára végzett munka. Egész munkája mint meg nem fizetett munka jelenik meg[28]. A *bérmunkánál*, megfordítva, még a többletmunka, vagyis a meg nem fizetett munka is úgy jelenik meg, mint megfizetett. Ott a tulajdonviszony elrejti *a rabszolga önmaga számára végzett munkáját*, itt a pénzviszony *a bérmunkás ingyenmunkáját.*

Érthető tehát, milyen döntő fontosságú, hogy a munkaerő értéke

[27] V. ö. „Zur Kritik der politischen Oekonomie". 40. old. [magyarul: 44. old.], ahol bejelentem, hogy a tőke vizsgálatánál meg kell oldani a következő problémát: „Hogyan vezet a pusztán a munkaidő által meghatározott csereérték bázisán folyó termelés arra az eredményre, hogy a munka csereértéke kisebb, mint termékének csereértéke."

[28] A „Morning Star", egy egészen a bárgyúságig naiv londoni szabadkereskedő lap, az amerikai polgárháború alatt az emberileg lehetséges legnagyobb erkölcsi felháborodással újra meg újra azt bizonygatta, hogy a négerek a „Confederate States"-ben [az Északamerikai Unió déli államaiban] teljesen *ingyen* dolgoznak. Szíveskedett volna összehasonlítani egy ilyen néger napi költségeit például a londoni East End szabad munkásának napi költségeivel.

és ára a *munkabér* formájává, vagyis magának a munkának értékévé és árává *változik át*. Ezen a *megjelenési formán*, amely a valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, összes szabadság-illúziói, a vulgáris gazdaságtan összes apologetikus lódításai.

Ha a világtörténelemnek sok időre volt is szüksége, hogy *a bérmunka titkának* a végére járjon, ezzel szemben misem könnyebb, mint ennek a *megjelenési formának* a szükségszerűségét, a raison d'être-jeit [létokait] megérteni.

A tőke és a munka közötti csere az észlelés számára először ugyanolyan módon mutatkozik meg, mint minden más áru vétele és eladása. A vevő egy bizonyos pénzösszeget, az eladó egy a pénztől különböző cikket ad. A jogi tudat itt legfeljebb anyagi különbséget ismer fel, amely e jogilag egyenértékű formulákban fejeződik ki: Do ut des, do ut facias, facio ut des és facio ut facias [Adok, hogy adj; adok, hogy csinálj; csinálok, hogy adj; és csinálok, hogy csinálj].

Továbbá: minthogy csereérték és használati érték *önmagukban összemérhetetlen nagyságok*, a „munka értéke", „munka ára" kifejezés nem tűnik fel irracionálisabbnak, mint a „pamut értéke", „pamut ára" kifejezés. Ehhez járul, hogy a munkást akkor fizetik, amikor munkáját már szolgáltatta. *Fizetési eszköz* funkciójában pedig a pénz utólag *realizálja* a szolgáltatott cikk értékét vagy árát, tehát az adott esetben a szolgáltatott munka értékét vagy árát. Végül, a *„használati érték"*, amelyet a munkás a tőkésnek szolgáltat, valóban nem a munkaereje, hanem annak funkciója, meghatározott hasznos munka, szabómunka, cipészmunka, fonómunka stb. Az, hogy *ugyanaz a munka* más oldalról tekintve általános *értékképző elem* — olyan tulajdonság ez, amely minden más árutól megkülönbözteti —, kívül esik a közönséges tudat területén.

Ha a munkásnak az álláspontjára helyezkedünk, aki tizenkétórai munka fejében például határi munka értéktermékét kapja meg, mondjuk 3 shillinget, *számára* a valóságban *az ő tizenkétórás munkája a 3 shilling vásárlási eszköze*. Munkaerejének értéke szokásos létfenntartási eszközeinek értékével együtt 3 shillingről 4-re, vagy 3-ról 2-re változhatik, vagy munkaerejének változatlan értéke mellett annak ára a kereslet és kínálat változó viszonya következtében 4 shillingre emelkedhetik vagy 2 shillingre csökkenhet, *ő mindig 12 munkaórát ad*. A kapott egyenérték nagyságának minden változása ezért szükségképpen úgy jelenik meg neki, mint 12 munkaórájának érték- vagy árváltozása. Ez a körülmény *Adam Smitht*, aki a munka-

napot *állandó nagyságnak* kezelte[29], éppen fordítva, arra az állításra csábította, hogy *a munka értéke állandó*, bár a létfenntartási eszközök értéke változik, és ugyanaz a munkanap ezért több vagy kevesebb pénzben fejeződik ki a munkás számára.

Ha másrészt a tőkést vesszük szemügyre, ő persze a lehető legkevesebb pénzért a lehető legtöbb munkát szeretné kapni. Gyakorlatilag ezért csak a munkaerő ára és a funkciója teremtette érték közötti *különbözet* érdekli. De *minden* árut a lehető legolcsóbban igyekszik megvenni, és profitját mindenütt az egyszerű becsapásból, az értéken aluli vételből és értéken felüli *eladásból* magyarázza. Ezért nem jut el ahhoz a felismeréshez, hogy ha olyan dolog, mint *a munka értéke*, valóban léteznék, s ő ezt az értéket valóban megfizetné, akkor nem léteznék tőke, pénze nem változna át tőkévé.

Emellett a *munkabér valóságos mozgása* mutat olyan jelenségeket, melyek bizonyítani látszanak, hogy nem a *munkaerő értékét* fizetik meg, hanem funkciójának, *magának a munkának* az értékét. Ezeket a jelenségeket két nagy osztályra vezethetjük vissza. *Először:* a munkabér változása a munkanap hosszának változásával. Ugyanígy lehetne azt következtetni, hogy nem a gép értékét, hanem művelete értékét fizetik meg, mert többe kerül egy gépet egy hétre bérelni, mint egy napra. *Másodszor:* az egyéni különbség különböző munkások munkabéreiben, akik ugyanazt a funkciót végzik. Ez az egyéni különbség — de anélkül, hogy illúziókra alkalmat adna — a rabszolgaság rendszerében is megtalálható, ahol nyíltan és szabadon, kertelés nélkül *magát a munkaerőt* adják el. Csakhogy az átlagon felüli munkaerő előnye vagy az átlagon aluli munkaerő hátránya a rabszolgarendszerben a rabszolgatulajdonosnak jut, a bérmunka rendszerében magának a munkásnak, mert munkaerejét az egyik esetben ő maga, a másikban egy harmadik személy adja el.

Egyébként a „munka értéke és ára" vagy a „*munkabér*" *megjelenési formára* — megkülönböztetve a *lényegi viszonytól*, amely *megjelenik*, a munkaerő értékétől és árától — ugyanaz érvényes, ami *az összes megjelenési formákra* és rejtett mögöttes alapjukra. Az előbbiek közvetlenül spontán újratermelődnek, mint közkeletű *gondolkodási formák*, az utóbbit a tudomány révén először *fel* kell *fedezni*. A klasszikus politikai gazdaságtan megközelíti az igazi tényállást, anélkül azonban, hogy *tudatosan megformulázná*. Nem képes erre, amíg polgári bőrében van.

---

[29] A. Smith csak véletlenszerűen céloz a munkanap változására a darabbér alkalmából.

Tizennyolcadik fejezet

AZ IDŐBÉR

Maga a *munkabér* megint *igen sokféle formát* ölt; olyan körülmény ez, amely a közgazdasági kézikönyvekből nem ismerhető fel, mert ezek az anyag iránti durva érdekeltségükben minden formakülönbséget elhanyagolnak. Mindezeknek a formáknak az ábrázolása azonban a bérmunkáról szóló speciális tanba tartozik, tehát nem ebbe a műbe. A két uralkodó alapformát azonban röviden ki kell itt fejteni.

A munkaerő eladása, mint emlékszünk, mindig *meghatározott időszakaszokra* történik. Ezért az átváltozott forma, amelyben a munkaerő napi értéke, heti értéke stb. *közvetlenül* megmutatkozik, az „*időbér*" formája, tehát napibér stb.

Meg kell mármost először is jegyeznünk, hogy a munkaerő árának és az értéktöbbletnek nagyságváltozásairól a tizenötödik fejezetben kimutatott törvények egyszerű formaváltozással *a munkabér törvényeivé* változnak át. Ugyanígy a munkaerő *csereértéke* és a *létfenntartási eszközök* azon *tömege* közötti különbség, amellyé ez az érték átalakul, most mint a *névleges* és *reális* munkabér különbsége jelenik meg. Haszontalan volna a megjelenési formánál megismételni azt, amit a lényegi formánál már kifejtettünk. Ezért néhány, az *időbért* jellemző pontra szorítkozunk.

A pénzösszeg[30], amelyet a munkás napi munkájáért, heti munkájáért stb. kap, *névleges*, vagyis *érték szerint becsült* munkabérének *összege*. Világos azonban, hogy a munkanap hossza szerint, tehát a naponta szolgáltatott *munkamennyiség* szerint ugyanaz a napibér, hetibér stb. *a munkának* igen különböző *árát* fejezheti ki, azaz igen különböző pénzösszegeket *ugyanazért a munkamennyiségért*[31]. Az időbérnél tehát megint különbséget kell tennünk a *munkabér*, napibér, hetibér stb. *teljes összege* és a *munka ára* között. Hogyan találjuk meg mármost ezt az árat, azaz egy *adott munkamennyiség pénzértékét?* A munka átlagos árát úgy kapjuk meg, hogy a *munkaerő átlagos napi értékét elosztjuk az átlagos munkanap óraszámával.* Ha például a munkaerő napi értéke 3 shilling, 6 munkaóra értékterméke, és a munkanap tizenkétórás, akkor egy munkaóra ára $\frac{3 \text{ shilling}}{12} = 3$ penny. A *munkaóra* így megtalált *ára szolgál egységmértékül a munka ára számára.*

[30] Magát a *pénzértéket* itt mindig állandónak feltételezzük.

[31] „*A munka ára* az az *összeg, amelyet egy adott munkamennyiségért fizetnek*" (*Sir Edward West:* „Price of Corn and Wages of Labour". London 1826. 67. old.). *West* a szerzője a politikai gazdaságtan történetében korszakot alkotó névtelen

Ebből az kovetkezik, hogy a napibér, hetibér stb. *ugyanaz* maradhat, noha *a munka ara folytonosan csokken*. Ha például a szokásos munkanap 10 óra és a munkaerő napi értéke 3 shilling volt, akkor a munkaóra ára $3^3/_5$ penny; ez az ár 3 pennyre csokken, mihelyt a munkanap 12 órára, és $2^2/_5$ pennyre, mihelyt a munkanap 15 órára nő. A napi- vagy hetiber ennek ellenére változatlan marad. Megfordítva, a napi- vagy hetibér *emelkedhetik*, noha a munka ára *allandó* marad, sőt *csokken*. Ha például a munkanap tízórás volt, s a munkaerő napi értéke 3 shilling, akkor egy munkaóra ára $3^3/_5$ penny. Ha a munkás szaporodó munka kovetkezteben és a munka változatlan ára mellett 12 órát dolgozik, akkor napibere most 3 shilling $7^1/_5$ pennyre emelkedik anélkul, hogy a munka ára változnek. Ugyanez lehetne az eredmeny, ha a munka extenzív nagysága helyett intenzív nagysága novekednék[32]. A névleges napi- vagy hetiber emelkedesét ezért a munka változatlan vagy csokkenó ára kíserheti. Ugyanez érvényes a munkáscsalád bevételéről, mihelyt a csaladfo által szolgáltatott munkamennyiséget a családtagok munkája szaporítja. Vannak tehat a nevleges napi- vagy hetibér megkurtításától *fuggetlen* módszerek a munka áranak leszallítására[33].

Mint általános torveny kovetkezik azonban: *ha a napi, heti stb. munka mennyisege adott, akkor a napi- vagy hetiber a munka aratól fugg*, amely maga is változik vagy a munkaerő ertekevel, vagy arának értékétől való eltéréseivel. Ha ellenben *a munka ára adott, akkor a napi- vagy hetibér a napi vagy heti munka mennyiségétol fugg.*

írásnak „Essay on the Application of Capital to Land By a Fellow of Univ College of Oxford", London 1815

[32] „A munkabér a **munka** arától es a teljesített munka mennyisegetol függ ... A munkaber novekedése nem zárja szükségkeppen magaba a munka áranak nagyobbodását Hosszabb ideig tarto munka es nagyobb megeroltetés kovetkeztében a munkaberek jelentekenyen novekedhetnek, míg a munka ára ugyanaz maradhat" (*West*, ugyanott, 67, 68 es 112 old.) A fo kerdést — mi hatarozza meg a „price of labour"-t [munka arát]? — West egyébként banalis szólamokkal intezi el

[33] Helyesen megérzi ezt a XVIII szazad ipari burzsoáziájának legfanatikusabb képviselője, az „Essay on Trade and Commerce" általunk gyakran idézett szerzője, ámbár zavarosan ábrazolja a dolgot „A munka mennyisege es nem az ára (ezen a névleges napi- vagy hetibert erti) az, amit *az élelmiszerek és más szukseglett javak* ára meghataroz csokkentsetek a szukségleti javak árát nagyon alacsonyra, és természetesen arányosan csokkentitek a munka mennyiséget . Az ipari vállalkozok tudják, hogy kulonbozó módok vannak *a munka aranak* novelesere és csokkentésére azon kivul, hogy *névleges összegét* megváltoztatják" (ugyanott, 48 és 61 old.). *N. W. Senior* „Three Lectures on the Rate of Wages"-ében, London 1830, amelyben felhasználja West írását anélkul, hogy hivatkozna rá, tobbek kozott ezt mondja: „A munkás foleg a *munkabér osszegeben* érdekelt" (14, [15.] old.) Tehát a munkás főleg abban erdekelt, amit *kap*, a bér névleges osszegében, nem abban, amit *ad*, a munka mennyiségében!

Az időbér mértékegysége, a munkaóra ára, úgy adódik, hogy a munkaerő napi értékét elosztják a szokásos munkanap óraszámával. Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, a munkaerő napi értéke pedig 3 shilling, 6 munkaóra értékterméke. A munkaóra ára e körülmények között 3 penny, értékterméke 6 penny. Ha a munkást mármost naponta 12 óránál kevesebbet (vagy hetenként 6 napnál kevesebbet) foglalkoztatják, például csak 6 vagy 8 órát, akkor, a munka *ezen* ára mellett, csak 2 vagy $1^1/_2$ shilling napibért kap[34]. Minthogy feltevésünk szerint átlagban *naponta 6 órát* kell dolgoznia csak azért, hogy a munkaereje értékének megfelelő napibért megtermelje, minthogy ugyanezen feltevés szerint minden órának csak a felét dolgozza a maga számára, felét pedig a tőkés számára, világos, hogy a *6 óra értéktermékét* nem tudja kicsiholni, ha *12 óránál kevesebbet* foglalkoztatják. Korábban a túlmunka pusztító következményeit láttuk, itt viszont azoknak a szenvedéseknek a forrásai tárulnak fel előttünk, amelyek *nem-teljes foglalkoztatottságából* fakadnak a munkás számára.

Ha az *órabért* olyan módon rögzítik, hogy a tőkés nem egy napi- vagy hetibérnek, hanem csak azoknak a munkaóráknak a fizetésére kötelezi magát, amelyek alatt a munkást foglalkoztatni szíveskedik, akkor *rövidebb ideig* foglalkoztathatja, mint amennyi az órabér, vagyis a munka-ár mértékegysége becslésének eredetileg alapjául szolgál. Minthogy ezt a mértékegységet a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ arány határozza meg, természetesen elveszti minden értelmét, mihelyt a munkanap már nem foglal magában meghatározott óraszámot. Megszűnik az összefüggés a megfizetett és a meg nem fizetett munka között. A tőkés most bizonyos mennyiségű többletmunkát csiholhat ki a munkásból anélkül, hogy az önfenntartásához szükséges munkaidőt biztosítaná neki. Megsemmisítheti a foglalkoztatás minden szabályosságát, és teljesen kényelme, önkénye és pillanatnyi érdeke szerint váltogathatja a legszörnyűbb túlmunkát relatív vagy teljes munkanélküliséggel. Annak örvén, hogy „a munka normális árát" megfizeti, abnormálisan meghosszabbíthatja a munkanapot anélkül, hogy bármilyen megfelelő kárpótlást adna a munkásnak. Innen eredt az építőszakmában foglalkoztatott londoni munkások nagyonis ésszerű felkelése (1860) a

[34] Az ilyen *abnormális* nem-teljes foglalkoztatottság hatása teljességgel különbözik a munkanap *általános kényszertörvényes* csökkentésétől. Az előbbinek a munkanap *abszolút hosszához* semmi köze, és éppúgy bekövetkezhetik 15 órás, mint 6 órás munkanapnál. A munka normális árát az első esetben **aszerint kalkulálják**, hogy a munkás 15 órát, a másodikban **aszerint**, hogy 6 órát dolgozik naponta átlagosan. A hatás ezért ugyanaz, ha az egyik esetben csak $7^1/_2$, a másikban csak 3 órát foglalkoztatják.

tőkések azon kísérlete ellen, hogy ilyen órabért kényszerítsenek rájuk. A *munkanap törvényes korlátozása* véget vet az ilyen garázdálkodásnak, bár természetesen nem vet véget a gépi berendezés konkurrenciájából, az alkalmazott munkások minőségében való változásból, a részleges és általános válságokból eredő nem-teljes foglalkoztatottságnak.

Növekvő napi- és hetibér mellett a *munka ára* névleg állandó maradhat és mégis normális színvonala alá süllyedhet. Ez mindannyiszor bekövetkezik, mikor a munka, illetőleg a munkaóra állandó ára mellett a munkanapot szokásos tartamán túl meghosszabbítják. Ha a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{munkanap}}$ törtben a nevező nő, a számláló még gyorsabban nő. A munkaerő értéke — mert elhasználódása is — funkciója tartamával együtt nő, mégpedig gyorsabb arányban, mint funkciótartamának növekménye. Ezért sok iparágban, ahol *időbér* uralkodik a munkaidő törvényes korlátozása nélkül, természetadta módon kialakult az a szokás, hogy a munkanap csak egy bizonyos pontig, például a tizedik óra elteltéig, számít *normálisnak* („normal working day", „the day's work", „the regular hours of work" [normális munkanap, napi munka, szabályos munkaórák]). Ezen a határon túl a munkaidő *túlóra* (overtime), és, az órát mértékegységül véve, jobban fizetik (extra pay), ámbár gyakran nevetségesen kicsiny arányban[35]. A normális munkanap itt a valóságos munkanap *törtrészeként* létezik, az utóbbi gyakran az egész év folyamán hosszabb, mint az előbbi[36]. A munka árának növekedése a munkanapnak egy bizonyos normális határon túl való meghosszabbításával különböző brit iparágakban úgy alakul, hogy az úgynevezett normálidő alatti munka alacsony ára rákényszeríti a munkást a jobban fizetett túlórázásra, ha egyáltalában elegendő munkabért akar keresni[37].

---

[35] „A túlórapótlék (a csipkegyártásban) olyan kicsiny, $^1/_4$ penny stb. óránként, hogy kínos ellentétben áll azzal a tömeges ártalommal, amelyet a munkások egészségének és életerejének okoz ... Az így nyert kis többletet ezenkívül gyakran újra el kell költeni külön táplálószerekre" („Child. Empl. Comm. II. Rep." XVI. old. 117. sz.).

[36] Így például a kárpitnyomásban a gyári törvény nemrégiben történt bevezetése előtt. „Mi étkezési szünetek nélkül dolgozunk, úgyhogy a $10^1/_2$ *óra napi munka* délután fél 5-kor bevégződik, és minden, ami azután van, *túlóra*, amely ritkán marad abba este 6 óra előtt, úgyhogy mi valójában *egész éven át* túlórázunk" (*Mr. Smith* vallomása a „Child. Empl. Comm. I. Rep."-ben, 125. old.).

[37] Például a skót fehérítőkben. „Skócia egyes részein ezt az ipart (az 1862-es gyári törvény bevezetése előtt) a túlóra rendszere alapján űzték, azaz tíz óra számított normális munkanapnak. Ezért a férfimunkás 1 shilling 2 pennyt kapott. Ehhez azonban napi 3 vagy 4 túlóra járult, amelyért óránként 3 pennyt fizettek. Ennek a rendszernek a következménye az volt, hogy az a férfimunkás, aki csak

A munkanap törvényes korlátozása véget vet ennek a mulatságnak[38].

Általánosan ismert tény, hogy mennél hosszabb a munkanap egy iparágban, annál alacsonyabb a munkabér[39]. A. Redgrave gyárfelügyelő ezt az 1839 és 1859 közötti húszéves időszak összehasonlító áttekintésével világítja meg, amely szerint a munkabér a tízórás törvénynek alávetett gyárakban emelkedett, míg azokban a gyárakban, ahol napi 14—15 órát dolgoznak, csökkent[40].

Abból a törvényből, hogy „ha *a munka ára adott*, a napi- vagy hetibér a szolgáltatott munka *mennyiségétől* függ", mindenekelőtt az következik, hogy mennél alacsonyabb a munka ára, annál nagyobbnak kell lennie a munkamennyiségnek, illetve annál hosszabbnak kell lennie a munkanapnak, hogy a munkásnak akár csak nyomorúságos átlagbért is biztosítson. A munka árának alacsonysága itt a munkaidő meghosszabbítására sarkall[41].

---

a normális időt dolgozta le, csak 8 shilling hetibért kereshetett. Túlóra nélkül a bér nem volt elegendő" („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863". 10. old.). A „túlóráért való extra-fizetés olyan *kísértés*, amelynek a munkások nem tudnak ellenállni" („Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1848". 5. old.). A londoni Cityben a könyvkötészet igen sok 14—15 éves fiatal leányt alkalmaz, mégpedig tanoncszerződéssel, amely meghatározott munkaórákat ír elő. Mindazonáltal minden hónap utolsó hetében éjjel 10, 11, 12 és 1 óráig dolgoznak, az idősebb munkásokkal együtt, *igen vegyes* társaságban. „A mesterek extra-bérrel és kiadós vacsora fizetésével csábítják el (tempt) őket", amelyet a szomszédos kocsmákban fogyasztanak el. Az a nagyfokú ledérség, amelyet e „young immortals" [fiatal halhatatlanok] között ily módon kitermelnek („Child. Empl. Comm. V. Rep." 44. old. 191. sz.), kiegyenlítődik abban, hogy a lányok többek között sok bibliát és kegyes könyvet kötnek be.

[38] Lásd „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863". 10. old. Az építőszakmában foglalkoztatott londoni munkások az 1860-as nagy sztrájk és lock out [kizárás] idején a tényállás egészen helyes bírálatával kijelentették, hogy az *órabért* csak két feltétellel fogadják el: 1) hogy a munkaóra árával együtt állapítsanak meg 9 illetőleg 10 órás normálmunkanapot, és hogy a tízórás munkanap órájának ára nagyobb legyen, mint a kilencórás órájáé; 2) hogy a normálmunkanapon felüli minden órát mint túlórát arányosan magasabban fizessenek.

[39] „Nagyon figyelemre méltó dolog ezenkívül, hogy ott, ahol hosszú munkaidő a szabály, ott szabály a kis bér is" („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863". 9. old.). „Az a munka, amely a szűkös éhségporciót kapja, többnyire szertelenül meg van hosszabbítva" („Public Health. VI. Rep. 1863". 15. old.).

[40] „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1860". 31, 32. old.

[41] Az angliai kézi szögkészítőknek például a munka alacsony ára miatt napi 15 órát kell dolgozniuk, hogy nyomorúságos hetibérüket megkeressék. „Sok-sok órája van a napnak, és az egész idő alatt keményen kell robotolnia, hogy 11 pennyt vagy 1 shillinget megkeressen, és ebből $2^1/_2$—3 pennyt le kell vonni a szerszámok kopásáért, a tüzelésért, a vashulladékért" („Child. Empl. Comm. III. Rep." 136. old. 671. sz.). A nők ugyanezen munkaidő mellett csak 5 shilling hetibért keresnek meg (ugyanott. 137. old. 674. sz.).

Megfordítva azonban a munkaidő meghosszabbítása a maga részéről a munka árának és ezzel a napi- vagy hetibérnek csökkenését idézi elő.

A munka árának a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ által való meghatározásából az adódik, hogy a munkanap puszta meghosszabbítása csökkenti a munka árát, ha nem következik be kiegyenlítés. De ugyanazok a körülmények, amelyek képessé teszik a tőkést arra, hogy a munkanapot tartósan meghosszabbítsa, először képessé teszik és végül kényszerítik arra, hogy a munka árát névlegesen is csökkentse, míg csak nem csökken a megszaporított óraszám összára, tehát a napi- vagy hetibér. Itt elegendő, ha két körülményre utalunk. Ha egy férfi elvégzi $1\,^1/_2$ vagy 2 férfi munkáját, akkor nő a munka kínálata, még ha a piacon található munkaerő kínálata állandó marad is. A munkások között ily módon létrehozott konkurrencia képessé teszi a tőkést arra, hogy a munka árát lenyomja, míg a munka árának csökkenése, megfordítva, képessé teszi, hogy a munkaidőt még tovább srófolja[42]. A *meg nem fizetett munka* abnormális, azaz a társadalmi átlagszínvonalat meghaladó *mennyiségeivel* való eme rendelkezés azonban csakhamar a maguk a *tőkések közötti konkurrencia eszközévé* válik. Az *áruár* egy *része a munka árából* áll. A *munka árának* meg nem fizetett részét nem kell az áru árába beszámítani. Oda *lehet* ajándékozni az áru vevőjének. Ez az első lépés, amelyre a konkurrencia ösztönöz. A második lépés, amelyre kényszerít, az, hogy a munkanap meghosszabbítása révén létrehozott *abnormális értéktöbbletnek* legalább *egy részét* ugyancsak kizárják *az áru eladási árából*. Ezen a módon előbb szórványosan kialakul, majd lassanként megrögződik az árunak egy abnormálisan alacsony eladási ára, amely ettől kezdve a mérték feletti munkaidővel párosuló nyomorúságos munkabér állandó alapjává lesz, mint ahogy eredetileg terméke volt ezeknek a körülményeknek. Erre a mozgásra csupán utalunk, mivel a konkurrencia elemzése nem ide tartozik. Beszéljen azonban egy pillanatig maga a tőkés. „Birminghamben a mesterek között olyan nagy a konkurrencia, hogy nem egy közülünk mint munkáltató olyat kényszerül tenni, amit különben szégyenlene; és mégsem csinálunk több pénzt (and yet no more money is made),

[42] Ha egy gyári munkás például megtagadná, hogy a hagyományos hosszú munkaidőn át dolgozzék, „helyét igen hamar betöltenék valakivel, aki hajlandó akármilyen hosszú időt dolgozni, és ily módon az utcára kerülne" („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848". „Evidence". 39. old. 58. sz.). „Ha egy férfi elvégzi kettőnek a munkáját . . . a profitráta általánosan emelkedni fog . . . mivel a munka pótlólagos kínálata csökkentette az árát" *(Senior:* „Three Lectures on the Rate of Wages". 15. old.).

hanem csak a közönségnek van előnye belőle"[43]. Emlékszünk a *londoni pékek* két fajtájára, akik közül az egyik teljes áron (the „fullpriced" bakers), a másik a normális árán *alul* ad el („the underpriced", „the undersellers") kenyeret. A „fullpriced"-ek így bélyegzik meg konkurrenseiket a parlamenti vizsgálóbizottság előtt: „Csak azáltal léteznek, hogy először is becsapják a közönséget (az áru hamisítása révén), és másodszor 18 óra munkát préselnek ki embereikből tizenkétórai munka béréért ... A munkások *meg nem fizetett munkája (the unpaid labour)* az az eszköz, amellyel a konkurrenciaharcot vívják ... A pékmesterek közti konkurrencia miatt ütközik nehézségbe az éjjeli munka kikűszöbölése. Az áron alul árusító, aki kenyerét a liszt-árral együtt változó önköltségi áron alul adja el, azáltal kártalanítja magát, hogy több munkát sajtol ki embereiből. Ha csak 12 óra munkát hozok ki embereimből, szomszédom ellenben 18-at vagy 20-at, akkor az eladási árban le kell győznie engem. Ha a munkások ragaszkodhatnának a *túlóra* megfizetéséhez, akkor ennek a mesterkedésnek hamar vége szakadna ... Az áron alul árusítók által foglalkoztatottak között sok a külföldi, a fiatal és más olyan, aki kénytelen beérni szinte minden munkabérrel, amelyet kaphat"[44].

Ez a jeremiáda azért is érdekes, mert megmutatja, hogy a tőkés agyában mennyire *csak a látszata* tükröződik vissza *a termelési viszonyoknak*. A tőkés nem tudja, hogy *a munka normális ára* is bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát foglal magában, és hogy nyereségének *normális* forrása éppen ez a meg nem fizetett munka. A többletmunkaidő kategóriája egyáltalában nem létezik számára, mert bele van foglalva a normális munkanapba, amelyről azt hiszi, hogy a napibérben megfizeti. Igenis létezik azonban számára a *túlóra*, a munkanap meghosszabbítása a munka megszokott árának megfelelő korláton túl. Sőt *áron alul árusító* konkurrenseivel szemben ragaszkodik e túlóra extra-fizetéséhez (extra pay). Megint nem tudja, hogy ez az extrafizetés éppúgy foglal magában *meg nem fizetett munkát*, mint a szokásos munkaóra ára. Például a tizenkétórás munkanap egy órájának ára 3 penny, $^1/_2$ munkaóra értékterméke, míg a túlórás munkaóra ára 4 penny, $^2/_3$ munkaóra értékterméke. Az első esetben a tőkés a munkaóra $^1/_2$-ét, a másodikban $^1/_3$-át sajátítja el fizetés nélkül.

[43] „Child. Empl. Comm. III. Rep." „Evidence". 66. old. 22. sz.

[44] „Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers". London 1862. LII. old., és ugyanott, „Evidence". 479, 359, 27. sz. Mindazonáltal a fullpricedek is — mint korábban említettük, és mint szóvivőjük, Bennett maga elismeri — embereikkel „este 11 órakor vagy korábban kezdetik a munkát, és gyakran másnap este 7 óráig hosszabbítják meg" (ugyanott, 22. old.).

Tizenkilencedik fejezet

A DARABBÉR

A darabbér nem más, mint az *időbér átváltozott formája*, mint ahogy az időbér a munkaerő értékének, illetve árának átváltozott formája.

A darabbérnél az első pillantásra az a látszat, hogy a munkás által eladott *használati érték* nem munkaerejének a funkciója, nem az *eleven munka*, hanem *a már termékben tárgyiasult munka*, és hogy ennek a munkának az árát nem a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ tört határozza meg, mint az időbérnél, hanem a *termelő teljesítőképessége*[45].

Azt a bizalmat, amely hisz ennek a látszatnak, először is már annak a ténynek erősen meg kell ingatnia, hogy a munkabér mindkét formája ugyanabban az időben ugyanabban az iparágban egymás mellett áll fenn. Például: „A londoni szedők rendszerint darabbérben dolgoznak, az időbér náluk kivétel. Fordított a helyzet a vidéki szedőknél, náluk az időbér a szabály és a darabbér a kivétel. A hajóácsokat a londoni kikötőben darabbérben fizetik, valamennyi többi angol kikötőben időbérben"[46]. Ugyanazokban a londoni nyergesműhelyekben gyakran ugyanazért a munkáért a franciáknak darabbért és az angoloknak időbért fizetnek. A tulajdonképpeni gyárakban, ahol a darabbér általánosan uralkodó, egyes munkafunkciókat technikai okokból nem lehet így mérni, és ezért ezeket időbérben fizetik[47]. Önmagában véve mindazonáltal világos, hogy *a munkabér kifizetésének formakülönbsége* a munkabér lényegén mitsem változtat, ámbár

[45] „A darabmunka rendszere korszakot jelöl a munkás történetében; félúton van a puszta napszámos helyzete között, aki a tőkés akaratától függ, és a szövetkezeti munkás helyzete között, aki azzal kecsegtet, hogy a nem távoli jövőben saját személyében egyesíti a munkást és a tőkést. A darab-munkások ténylegesen a maguk mesterei, még ha a vállalkozó tőkéjével dolgoznak is" *(John Watts:* „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies". Manchester 1865. 52, 53. old.). Ezt az írásocskát azért idézem, mert igazi szennycsatornája valamennyi régóta elrothadt, apologetikus közhelynek. Ugyanez a Watts úr azelőtt owenizmussal házalt, és 1842-ben közzétett egy másik írásocskát: „Facts and Fictions of Political Economy", amelyben többek között a propertyt [tulajdont] robberynek [rablásnak] nyilvánítja. Ez már régen volt.

[46] *T. J. Dunning:* „Trades' Unions and Strikes". London 1860. 22. old.

[47] Hogyan kedvez a munkabér e két formájának egymásmelletti fennállása a gyárosok csalásainak: „Egy gyár 400 embert foglalkoztat, akiknek a fele darabbérben dolgozik, és közvetlen érdeke, hogy hosszabb időt dolgozzék. A másik 200-at napibérben fizetik, ezek egyenlő hosszú ideig dolgoznak a többiekkel, és túlórájukért nem kapnak pénzt ... E 200 ember napi félórás munkája egyenlő egy személy 50 órás munkájával, vagyis egy személy heti munkájának $^5/_6$-ával,

a tőkés termelés fejlődése szempontjából az egyik forma kedvezőbb lehet, mint a másik.

Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, amelyből 6-ot megfizetnek, 6-ot nem. A munkanap értéktermék 6 shilling, egy munkaóráé tehát 6 penny. Tegyük fel, hogy tapasztalatilag kiderül, hogy az a munkás, aki az intenzitás és ügyesség átlagos fokával dolgozik, tehát a cikk előállítására valóban csak *a társadalmilag szükséges munkaidőt* fordítja, 12 óra alatt 24 darabot szolgáltat, akár különálló termékekről, akár egy folyamatos készítmény mérhető részeiről van szó. Ebben az esetben ennek a 24 darabnak az értéke, a bennük foglalt állandó tőkerész levonása után, 6 shilling, az egyes darab értéke pedig 3 penny. A munkás darabonként $1^1/_2$ pennyt kap, és így 12 óra alatt 3 shillinget keres. Ahogyan az időbérnél egyremegy, úgy vesszük-e, hogy a munkás 6 órát a maga számára és 6 órát a tőkés számára dolgozik, vagy úgy, hogy minden órának az egyik felét a maga számára és a másikat a tőkés számára, ugyanúgy itt is egyremegy, azt mondjuk-e, hogy minden egyes darab félig meg van fizetve és félig nem, vagy azt, hogy 12 darab ára csak a munkaerő értékét pótolja, míg a másik 12 darabban az értéktöbblet testesül meg.

A darabbér-forma ugyanolyan *ésszerűtlen*, mint az időbér-forma. Míg például két darab áru, a bennük elfogyasztott termelési eszközök értékének levonása után, mint egy munkaóra terméke 6 pennyt *ér*, a munkás csak 3 penny *árat* kap érte. A valóságban a darabbér *közvetlenül* nem fejez ki *semmiféle értékviszonyt*. Nem arról van szó, hogy a darab értékét mérik a benne megtestesült munkaidővel, hanem megfordítva, arról, hogy a munkás által kifejtett munkát mérik az általa termelt darabok számával. Az időbér esetében a munka a közvetlen időtartamán méri magát, a darabbér esetében azon a termékmennyiségen, amelyben a munka egy bizonyos időtartam alatt összesűrűsödik[48]. Magának a munkaidőnek az árát végül a következő egyenlet határozza meg: *a napi munka értéke = a munkaerő napi értékével*. A darabbér tehát csak módosított formája az időbérnek.

és pozitív nyereség az alkalmazó számára" („Reports of Insp. of Fact. 31st October 1860". 9. old.). „A túldolgozás még mindig nagy mértékben uralkodik; és, a legtöbb esetben, maga a törvény nyújt biztonságot a felfedezés és büntetés ellen. Sok korábbi jelentésben rámutattam ... milyen hátrányt szenvednek mindazok a munkások, akiket nem *darabbérben* foglalkoztatnak, hanem *hetibért* kapnak." *Leonard Horner* a „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1859"-ben, 8, 9. old.

[48] „A bér két módon mérhető: vagy a munka tartamán, vagy a munka termékén" („Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique". Párizs 1796. 32. old.). E névtelen írás szerzője: *G. Garnier*.

Vegyük szemügyre mármost kissé közelebbről a darabbér jellegzetes sajátosságait.

A *munka minőségét* itt maga a mű ellenőrzi, amelynek meg kell hogy legyen az átlagos jósága, hogy a teljes darabárat kifizessék. A darabbér e tekintetben a bérlevonások és a tőkés csalás legtermékenyebb forrásává válik.

A darabbér a tőkésnek egészen biztos mértéket ad a *munka intenzitására* vonatkozóan. Csak az a munkaidő, amely előzetesen meghatározott és tapasztalatilag megállapított árumennyiségben testesül meg, számít *társadalmilag szükséges munkaidőnek*, és csak azt fizetik mint ilyet. London nagyobb szabóműhelyeiben ezért egy bizonyos darab munkát, például egy mellényt stb., órának, félórának hívnak, óráját 6 pennyvel számítva. A gyakorlatból ismeretes, mennyi egy óra átlagterméke. Új divatoknál, javításoknál stb., munkáltató és munkás közt vita támad azon, hogy egy bizonyos munkadarab egy órával stb. egyenlő-e, amíg itt is nem dönt a tapasztalat. Hasonló a helyzet a londoni bútorasztalos műhelyekben stb. Ha a munkásnak nincs meg az átlagos teljesítőképessége, tehát nem tud bizonyos *napi munkaminimumot* szolgáltatni, elbocsátják[49].

Minthogy a munka minőségét és intenzitását itt maga a munkabér formája ellenőrzi, a *munkafelügyelet* nagy része feleslegessé válik. Ezért a darabbér alapja mind a korábban leírt *modern otthonmunkának*, mind a kizsákmányolás és elnyomás egy hierarchikusan tagozott rendszerének. Az utóbbinak két alapformája van. A darabbér egyrészt megkönnyíti *élősdiek* közbeékelődését a tőkés és a bérmunkás közé, *a munka albérletbe adását* (subletting of labour). A közbenső személyek nyeresége kizárólag a tőkés által fizetett munka-ár és ennek az árnak ama *része* közötti *különbözetből* folyik, amelyet e közbenső személyek a munkásnak valóban juttatnak[50]. Ezt a rendszert Angliában jellemzően „*sweating-system*"-*nek* (izzasztó rendszernek) hívják. Másrészt a darabbér megengedi a tőkésnek, hogy a főmunkással — a manufaktúrában egy csoport vezetőjével, a bányákban a szenelővájárral stb., a gyárban

[49] „Ennyi meg ennyi súlyú gyapotot átadnak neki (a fonónak), és meghatározott idő múlva adott súlyú, meghatározott finomsági fokú cérnát vagy fonalat kell helyébe visszaadnia, s ennyit meg ennyit fizetnek neki fontonként mindazért, amit így visszaad; ha munkája minőségileg hibás, bírsággal sújtják; ha mennyiségileg kevesebb, mint az adott időre megállapított minimum, elbocsátják, és alkalmasabb munkást állítanak a helyére" (*Ure:* „Philosophy of Manufactures". [316,] 317. old.).

[50] „Ha a munka több kézen megy át, s mindegyikük részesedni akar a profitból, míg a munkát csak az utolsó végzi, akkor a fizetség, amely a munkásnőhöz elérkezik, nyomorúságosan aránytalan" („Child. Empl. Comm. II. Rep." LXX. old. 424. sz.).

a tulajdonképpeni gépmunkással — darabonként ennyire és ennyire szerződést kössön, olyan áron, amelyért a főmunkás maga veszi át segédmunkásainak toborzását és fizetését. A munkásoknak a tőke által való kizsákmányolása itt a munkásnak a munkás által való kizsákmányolása közvetítésével valósul meg[51].

Ha a darabbér már adva van, akkor természetesen a munkás személyes érdeke, hogy munkaerejét a lehető legintenzívebben megfeszítse, ami megkönnyíti a tőkésnek az *intenzitás normálfokának* emelését[51a]. Ugyanígy személyes érdeke a munkásnak, hogy a *munkanapot meghosszabbítsa*, mert ezzel napi- vagy hetibére növekszik[52]. Ezzel bekövetkezik az időbérnél már leírt visszahatás, nem beszélve arról, hogy a munkanap meghosszabbítása, még állandó darabbér esetén is, önmagában véve a *munka árának* csökkenését foglalja magában.

Az időbérnél, kevés kivétellel, ugyanazokért a funkciókért *egyenlő munkabér* uralkodik, míg a darabbérnél, bár a munkaidő árát egy meghatározott termékmennyiség méri, ezzel szemben a napi- vagy hetibér a munkások egyéni különbözőségével változik, akik közül az egyik csak minimális terméket szolgáltat adott idő alatt,

---

[51] Még az apologéta Watts is megjegyzi: „Nagy tökéletesítése lenne a darabbér-rendszernek, ha az egy munkán foglalkoztatott összes munkások részesek lennének a szerződésben, ki-ki képességeinek megfelelően, ahelyett, hogy *egy ember érdekelve van abban, hogy társait saját előnyére túldolgoztassa*" (ugyanott, 53. old.). E rendszer aljasságairól v. ö. „Child. Empl. Comm. III. Rep." 66. old. 22. sz.; 11. old. 124. sz.; XI. old. 13, 53, 59. sz. stb.

[51a] Ezt a természetadta eredményt gyakran mesterségesen elősegítik. Például a londoni engineering trade-ben [gépépítő iparban] hagyományos fogás, „hogy a tőkés egy fölényes fizikai erejű és készségű férfit választ ki bizonyos számú munkás főnökéül. Negyedévenként vagy más időközökben pótlólagos bért fizet neki, azzal a feltétellel, hogy minden lehetőt elkövet, hogy munkatársait, akik csak a *szokásos bért* kapják, a vele való leghevesebb versengésre ösztökélje . . . Ez további kommentár nélkül megmagyarázza a tőkések panaszát arról, hogy a trade-unionok megbénítják a tevékenységet, illetve a nagyobb ügyességet és munkaerőt (*„stinting* the action, superior skill and working power")" (*Dunning:* „Trades' Unions and Strikes". 22, 23. old.). Minthogy a szerző maga is munkás és egy trade-union titkára, ezt túlzásnak vehetnők. De nézzük meg például *J. Ch. Morton* „highly respectable" [nagyon tiszteletre méltó] mezőgazdasági enciklopédiáját, a *„Labourer"* [Munkás] c. cikket, ahol ezt bevált módszerként ajánlják a bérlőknek.

[52] „Mindazoknak, akiket darabbérben fizetnek . . . előnyük van a munka törvényes határainak áthágásából. A túlórázásra való hajlandóságot különösen a szövőkként és motolláiókként foglalkoztatott nőknél lehet megfigyelni" („Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1858". 9. old.). „Ez a darabbér-rendszer, amely *oly előnyös a tőkés számára* . . . egyenesen arra irányul, hogy a fiatal fazekast nagy túlmunkára serkentse az alatt a 4 vagy 5 év alatt, amikor darabra, de alacsony árban fizetik. Ez egyike a fő okoknak, amelyeknek a fazekasok fizikai elkorcsosulása tulajdonítható" („Child. Empl. Comm. I. Rep." XIII. old.).

a másik az átlagot, a harmadik az átlagnál többet. A valóságos kereset tekintetében itt tehát nagy különbségek keletkeznek az egyéni munkások különböző ügyessége, ereje, energiája, kitartása stb. szerint[53]. Ez természetesen mitsem változtat a tőke és a bérmunka közti általános viszonyon. Először is az egyéni különbségek az összműhely szempontjából kiegyenlítődnek, úgyhogy ez meghatározott munkaidő alatt az átlagterméket szolgáltatja, és a fizetett összbér az iparág átlagbére lesz. Másodszor a munkabér és az értéktöbblet közötti arány változatlan marad, mert az egyes munkás egyéni bérének megfelel az általa egyénileg szolgáltatott értéktöbblet-tömeg. De a nagyobb mozgási tér, amelyet a darabbér az egyéniségnek biztosít, elősegíti, hogy kifejlődjék egyrészt a munkások egyénisége és ezzel szabadságérzete, önállósága és önfegyelme, másrészt *egymás közötti és egymással szembeni konkurrenciája.* A darabbérnek ezért van egy olyan tendenciája, hogy egyéni munkabéreknek az átlagszínvonal fölé való emelésével magát ezt a színvonalat süllyessze. Ahol azonban bizonyos darabbér régóta hagyományosan megrögződött, és *leszállítása* ezért különleges nehézségekbe ütközött, a mesterek *kivételesen* időbérré való erőszakos átváltoztatásához menekültek. Ez ellen például 1860-ban nagy sztrájk tört ki a coventry-i szalagszövők között[54].

---

[53] „Ahol a munkát valamely iparban *darabszám*, munkadarabonként ennyiért **és ennyiért** fizetik . . ., a *bérek összege* igen lényegesen különbözhet egymástól . . . A *nap szerint* fizetett munkában viszont általában *egyforma ráta* **van** . . . amelyet alkalmazó és alkalmazott egyaránt a bérek mércéjének ismer el az illető iparban dolgozó átlagos munkások **számára**" *(Dunning:* „Trades' Unions and Strikes". 17. old.).

[54] „A kézműveslegények munkája nap vagy darab szerint (à la journée ou à la pièce) szabályozódik . . . A mesterek körülbelül tudják, hogy a munkások mindegyik métier-ben [szakmában] mennyi munkát végezhetnek el naponta, és ezért gyakran a végzett munka arányában fizetik őket, így ezek a legények annyit dolgoznak, amennyit csak bírnak, a saját érdekükben, további felügyelet nélkül" *(Cantillon:* „Essai sur la nature du commerce en général". Amszterdam, 1756-os kiadás, [III. köt.] 185, 202. old. Az első kiadás 1755-ben jelent meg). Cantillon tehát, akiből Quesnay, Sir James Steuart és A. Smith bőségesen merítettek, a darabbért már itt mint az időbér pusztán módosított formáját ábrázolja. Cantillon francia kiadása a címlapon angolból való fordításnak jelenti be magát, de az angol kiadás: „The Analysis of Trade, Commerce etc. by *Philip Cantillon*, late of the City of London, Merchant", nemcsak későbbi keletű (1759-es), hanem tartalma révén is későbbi átdolgozásnak bizonyul. Így például a francia kiadásban *Hume* még nincs említve, míg megfordítva, az angolban *Petty* már alig szerepel. Az angol kiadás elméletileg kevésbé jelentős, ezzel szemben tartalmaz mindenféle sajátosan az angol kereskedelemre, nemesfémrúd-kereskedelemre stb. vonatkozó dolgot, ami a francia szövegből hiányzik. Tehát az angol kiadás címében foglalt szavak, melyek szerint a munka „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc." [főként egy igen szellemes elhúnyt úriember

A darabbér végül egyik fő támasza a már korábban leírt órarendszernek[55].

Az eddigi fejtegetésből következik, hogy a *darabbér* a tőkés termelési módnak legjobban megfelelő munkabér-forma. Bár semmiképpen nem új — az időbér mellett hivatalosan szerepel többek között a XIV. század francia és angol munkásstatútumaiban —, nagyobb mozgási teret mégis először a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt nyer. A nagyipar ifjúságának viharos és lázas időszakában, nevezetesen 1797 és 1815 között, emeltyűként szolgál a munkaidő meghosszabbítására és a munkabér leszállítására. A munkabér ez időszak alatti mozgására vonatkozólag igen fontos anyag található a „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws" (1813—14-es parlamenti ülésszak) és „Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto" (1814—15-ös ülésszak) című Kékkönyvekben. Itt okmányszerű bizonyítását találjuk annak, hogy a munka ára a jakobinusellenes háború kezdete óta folytonosan csökkent. A szövőiparban például a darabbér annyira csökkent, hogy a nagyon meghosszabbított munkanap ellenére a napibér most alacsonyabb volt, mint azelőtt. „A szövőmunkás valóságos keresete sokkal kevesebb, mint korábban: fölénye a közönséges munkással szemben, amely azelőtt igen nagy volt, csaknem teljesen eltűnt. Valójában a tanult és a közönséges munka bére közti különbség most sokkal jelentéktelenebb, mint bármilyen korábbi időszakban"[56]. Hogy a munkának a darabbér révén fokozódott intenzitása és terjedelme milyen keveset gyümölcsözött a falusi proletariátusnak, mutassa a következő idézet, amelyet *a földbirtokosok és bérlők pártján álló írásból* vettünk: „A mezőgazdasági műveletek túlnyomó részét olyan emberek végzik, akiket *napszámra* vagy *darabszámra* szegődtetnek. Heti bérük körülbelül 12 shilling; és ámbár fel lehet tételezni, hogy egy ember *darabbér* esetén, jobban ösztökélve a munkára, 1 shillinggel vagy talán 2 shillinggel többet keres, mint hetibér esetén, mégis összkeresetének becslésekor azt látjuk, hogy amit az év folyamán foglalkoztatásban veszít, az

kéziratából van véve és átdolgozva stb.], többnek látszanak puszta — akkoriban igen szokásos — fikciónál.

[55] „Hányszor láttuk, hogy bizonyos műhelyekbe jóval több munkást fogadtak fel, mint amennyit a munka elvégzése megkívánt? Gyakran előfordul, hogy bizonytalan, sőt néha képzelt munkára számítva felvesznek munkásokat; minthogy *darabbérben fizetik őket*, azt tartják, semmit sem kockáztatnak, mert minden *időveszteség* a nem foglalkoztatottakat terheli" *(H. Gregoir:* „Les typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles". Brüsszel 1865. 9. old.).

[56] „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain". London 1815. 48. old.

kiegyenlíti ezt a többletet ... Továbbá, általában azt látjuk majd, hogy ezeknek az embereknek a bére bizonyos arányban van a szükséges létfenntartási eszközök árával, úgyhogy *egy kétgyermekes ember el tudja tartani családját anélkül, hogy egyházközségi támogatáshoz folyamodnék*"[57]. *Malthus* annak idején megjegyezte a parlament által közzétett tényekre vonatkozóan: „Bevallom, hogy a *darabbér gyakorlatának nagy elterjedését* nem nézem örömmel. Napi 12 vagy 14 órai valóban kemény munka, valamilyen hosszabb időszakra, túl sok egy emberi lénynek"[58].

A gyári törvénynek alávetett műhelyekben a darabbér általános szabállyá válik, mert a tőke ott már csak intenzíve tudja megnyújtani a munkanapot[59].

A munka termelékenységének változásával ugyanaz a termékmennyiség változó munkaidőt testesít meg. Tehát változik a darabbér is, mivel egy meghatározott munkaidő árkifejezése. Fenti példánkban 12 óra alatt 24 darabot termeltek, míg a 12 óra értékterméke 6 shilling, a munkaerő napi értéke 3 shilling, a munkaóra ára 3 penny és a bér egy darabra $1^1/_2$ penny volt. Egy darab $^1/_2$ munkaórát szívott fel. Ha mármost ugyanez a munkanap mondjuk a munka termelékenységének megkétszereződése következtében nem 24, hanem 48 darabot szolgáltat, és minden más körülmény változatlan marad, akkor a darabbér $1^1/_2$ pennyről $^3/_4$ pennyre csökken, mert minden egyes darab most már nem $^1/_2$, hanem csak $^1/_4$ munkaórát testesít meg. $24 \times 1^1/_2$ penny = 3 shilling, és éppígy $48 \times {}^3/_4$ penny = 3 shilling. Más szavakkal: a darabbért ugyanabban az arányban szállítják le, amelyben az ugyanazon idő alatt termelt darabok száma nő[60], tehát amelyben az

[57] „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain". London 1814. 4, 5. old.

[58] *Malthus:* „Inquiry into the Nature and Progress of Rent." London 1815 [49. old., jegyzet.].

[59] „A darabbérben dolgozó munkások valószínűleg az összes gyári munkások $^4/_5$-ét alkotják". („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858". 9. old.).

[60] „Fonógépének termelőerejét pontosan mérik, és a vele végzett munkáért való fizetés rátája a gép termelőercjének növekedésével e g y ü t t csökken, ha nem is a r á n y o s a n" *(Ure:* „Philosophy of Manufactures". 317. old.). Az utóbbi apologetikus fordulatot később maga Ure semmisíti meg. Elismeri, hogy például a mule meghosszabbítása esetén a meghosszabbításból *pótlólagos munka* fakad. A munka tehát nem csökken abban a mértékben, amelyben termelékenysége nő. Továbbá: „Ez a növekedés a gép termelőerejét $^1/_5$-ével növeli. Ha ez bekövetkezik, a fonómunkást nem ugyanazzal a bérrátával fizetik végzett munkájáért, mint azelőtt, de minthogy a rátát nem csökkentik $^1/_5$ arányban, a tökéletesítés megnöveli valamely adott számú munkaórára jutó pénzkeresetét" — de, de — „az előző megállapítás bizonyos módosítást követel ... A fonónak *pótlólagos fél shillingjéből* valami pótlólagosat kell *kifizetnie* fiatal segítőjének", s ezt az kíséri, hogy „a *felnőttek* egy része *kiszorul a munkából*" (ugyanott, [320,] 321. old.), aminek semmiképpen sincs a munkabér emelkedésére vezető tendenciája.

ugyanazon darabra fordított munkaidő csökken. A darabbérnek ez a változása, amennyiben *pusztán névleges*, állandó harcokat idéz elő tőkés és munkás között. Vagy azért, mert a tőkés ezt az ürügyet felhasználja arra, hogy a munka árát valóban leszállítsa, vagy mert a munka fokozott termelőerejét fokozott *intenzitása* kíséri. Vagy pedig azért, mert a munkás a darabbér *látszatát* — mintha termékét fizetnék meg neki és nem munkaerejét — komolyan veszi, és ezért ellene szegül az olyan bércsökkentésnek, amelynek nem felel meg az áru eladási árának csökkentése. „A munkások gondosan szemmel tartják a nyersanyag árát és a gyártott javak árát, és ezáltal pontosan ki tudják számítani mestereik profitját"[61]. Az ilyen igényt a tőke joggal mint a bérmunka természetét illető durva tévedést intézi el[62]. Kígyóbékát kiált erre az arcátlan követelésre, hogy az ipar haladását megadóztassák, és kereken kijelenti, hogy a munka termelékenységéhez a munkásnak egyáltalán semmi köze[63].

Huszadik fejezet

A MUNKABÉREK NEMZETI KÜLÖNBÖZŐSÉGE

A tizenötödik fejezetben azzal a sokféle kombinációval foglalkoztunk, amelyek a munkaerő abszolút vagy relatív (azaz az értéktöbblettel összehasonlított) értéknagyságában változást idézhetnek elő, míg másrészt viszont a létfenntartási eszközöknek az a mennyisége, amely-

[61] *H. Fawcett:* „The Economic Position of the British Labourer". Cambridge és London 1865. 178. old.

[62] A londoni „Standard" 1861 október 26-i számában beszámol a *John Bright et Co.* cégnek a rochdale-i magistrate-ek [békebírák] előtt folyó peréről *„a szőnyegszövők trade-unionjának* képviselői ellen, akiket megfélemlítéssel vádolnak. Bright társai új gépi berendezést vezettek be, amely 240 yard szőnyeget állít elő az alatt az idő alatt és azzal a munkával (!), amely azelőtt 160 yard termeléséhez volt szükséges. A munkásoknak semmiféle joguk nem volt, hogy részesedjenek abban a profitban, amely alkalmazóik tőkéjének mechanikai tökéletesítésekbe való befektetése révén állott elő. Ennek megfelelően Bright úrék javasolták, hogy a bérrátát yardonként $1^1/_2$ pennyről csökkentsék 1 pennyre, ami által az emberek keresete ugyanazért a munkáért pontosan ugyanakkora marad, mint azelőtt. Ez azonban névleges csökkentés volt, amelyről a munkásokat, azt állítják, nem értesítették becsületesen előre."

[63] „A trade-unionok, abbeli vágyukban, hogy a munkabért fenntartsák, arra törekszenek, hogy a tökéletesített gépi berendezés profitjában *részesedjenek!* (Quelle horreur! [Mily szörnyűség!]) ... magasabb bért kívánnak, mert a munka megrövidült ... más szavakkal, arra törekszenek, hogy az ipari tökéletesítéseket megadóztassák" („On Combination of Trades". Új kiadás, London 1834. 42. old.).

ben a munkaerő ára realizálódik, ennek az árnak a változásától független[64] vagy eltérő mozgásokon mehetett át. Mint már megjegyeztük, a *munkaerő értékének, illetőleg árának* a *munkabér* exoterikus [külsőleges] formájába való egyszerű áttétele révén mindezek a törvények *a munkabér mozgásának törvényeivé* változnak át. Ami ezen a mozgáson belül mint váltakozó kombináció jelenik meg, a különböző országok számára mint a *nemzeti munkabérek egyidejű különbözősége* jelenhetik meg. A nemzeti munkabérek összehasonlításánál tehát az összes mozzanatokat mérlegelni kell, amelyek a munkaerő értéknagyságának *változását* meghatározzák, a természetes és a történelmileg kifejlődött elemi létszükségletek árát és terjedelmét, a munkás nevelési költségeit, a női és gyermekmunka szerepét, a munka termelékenységét, extenzív és intenzív nagyságát. Még a legfelületesebb összehasonlítás is megköveteli, hogy mindenekelőtt a különböző országok ugyanazon iparainak átlagos napibérét egyenlő nagyságú munkanapokra redukáljuk. A napibérek ilyen egy nevezőre hozása után az időbért megint darabbérbe kell áttenni, mert csak az utóbbi lehet fokmérője mind a munka termelékenységének, mind intenzív nagyságának.

Minden országban van a munkának bizonyos közepes intenzitása, amelyen alul a munka a társadalmilag szükséges időnél többet használ el valamely áru termelésénél, és ezért nem számít normális minőségű munkának. Csak a nemzeti átlagot felülmúló intenzitási fok változtatja meg, egy adott országban, az értéknek a munkaidő puszta tartama révén való mértékét. Másképp áll a helyzet a világpiacon, amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országról országra változik; itt nagyobb, ott kisebb. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősort alkotnak, melynek mértékegysége az egyetemes munka átlagegysége. Összehasonlítva a kevésbé intenzívvel, az *intenzívebb* nemzeti munka tehát egyenlő idő alatt több értéket termel, amely több pénzben fejeződik ki.

Még jobban módosítja azonban az értéktörvényt nemzetközi alkalmazásában az, hogy a világpiacon a *termelékenyebb* nemzeti munka ugyancsak intenzívebbnek számít, hacsak a termelékenyebb nemzetet a konkurrencia nem kényszeríti arra, hogy árujának eladási árát értékére csökkentse.

Abban a mértékben, amelyben kifejlődött egy országban a tőkés termelés, múlja felül ott a munka nemzeti intenzitása és termelékeny-

[64] „Nem pontos, ha azt mondjuk, hogy a bérek (itt a bérek pénzbeli kifejezéséről van szó) növekedtek azért, mert valamely olcsóbb cikkből többet lehet értük vásárolni" (*David Buchanan* jegyzete *A. Smith* „Wealth of Nations"-jének általa sajtó alá rendezett kiadásában, 1814. I. köt. 417. old.).

sége is a nemzetközi színvonalat[64a]. Az ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket különböző országokban egyenlő munkaidő alatt termelnek, nem-egyenlő nemzetközi értéke van tehát, amely különböző árakban, azaz a nemzetközi értékek szerint különböző pénzösszegekben fejeződik ki. A pénz relatív értéke tehát kisebb lesz a fejlettebb tőkés termelési móddal rendelkező nemzetnél, mint a kevéssé fejlettel rendelkezőnél. Ebből következik tehát, hogy a névleges munkabér, a munkaerő pénzben kifejezett egyenértéke ugyancsak magasabb lesz az első nemzetnél, mint a másodiknál; ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy ez a valóságos bérre, azaz a munkás rendelkezésére bocsátott létfenntartási eszközökre is érvényes.

De ha figyelmen kívül hagyjuk is a pénzérték e relatív különbözőségét különböző országokban, gyakran azt fogjuk látni, hogy a napi-, heti- stb. bér az első nemzetnél magasabb, mint a másodiknál, míg a munka relatív ára, azaz mind az értéktöbblethez, mind a termék értékéhez viszonyított ára a második nemzetnél magasabb, mint az elsőnél[65].

J. W. Cowell, az 1833-as gyári bizottság tagja, a fonodák gondos vizsgálata után arra az eredményre jutott, hogy „Angliában a munkabérek lényegében alacsonyabbak a gyáros számára, mint a kontinensen, noha a munkás számára, meglehet, magasabbak" (*Ure*, 314. old.). Alexander Redgrave angol gyárfelügyelő az 1866 október 31-i gyári jelentésben a kontinentális államokkal való összehasonlító statisztika alapján kimutatja, hogy az alacsony bér és a sokkal hosszabb munkaidő ellenére a kontinentális munka, a termékhez viszonyítva, drágább, mint az angol. Egy oldenburgi pamutgyár angol igazgatója (managere) kijelenti, hogy ott a munkaidő reggel 5.30-tól este 8 óráig tart, szombatot is beleértve, és hogy az ottani munkások angol munkafelügyelők

[64a] Máshelyütt meg fogjuk vizsgálni, mely körülmények módosíthatják, a termelékenység tekintetében, ezt a törvényt egyes termelési ágakra nézve.

[65] *James Anderson* A. Smith ellen polemizálva megjegyzi: „Ugyanúgy érdemes megjegyezni, hogy bár a munka látszólagos ára szegény országokban, ahol a föld terméke, és különösen a gabona olcsó, rendszerint alacsonyabb; mégis a valóságban legnagyobbrészt reálisan magasabb, mint más országokban. Mert nem az a bér, amelyet a munkásnak egy napra adnak, a munka reális ára, noha ez a látszólagos ára. A *reális ára* az, amibe *a végzett munka bizonyos mennyisége* az alkalmazónak tényleg kerül; és, ebben a megvilágításban szemlélve, a munka csaknem minden esetben *olcsóbb a gazdag országokban, mint a szegényebbekben*, noha a gabona és más élelmiszerek ára az utóbbiakban rendszerint sokkal alacsonyabb, mint az előbbiekben ... *A munka, napszámban becsülve*, Skóciában sokkal olcsóbb, mint Angliában ... *A munka, darabszám becsülve*, általában Angliában olcsóbb" (*James Anderson:* „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc." Edinburgh 1777. 350, 351. old.). — Megfordítva, a munkabér alacsony volta a maga részéről a munka megdrágulását idézi elő. „A munka drágább Írországban, mint Angliában ... mert a bér annyival alacsonyabb" („Royal Commission on Railways, Minutes". 1867. 2074. sz.).

alatt ez idő folyamán nem egészen annyi terméket szolgáltatnak, mint az angolok 10 óra folyamán, német munkafelügyelők alatt pedig még sokkal kevesebbet. A bér jóval alacsonyabb, mint Angliában, sok esetben 50%-kal, de a kezek száma a gépi berendezéshez képest sokkal nagyobb, egyes részlegekben 5 : 3 arányban. Redgrave úr igen pontos részleteket közöl az orosz pamutgyárakról. Az adatokat egy nemrégiben még ott foglalkoztatott angol manager szolgáltatta neki. Ezen az orosz talajon, amely minden gyalázatosságban oly termékeny, az angol factoryk [gyárak] gyermekkorából való régi borzalmak is teljes virágjukban pompáznak. Az igazgatók természetesen angolok, mert a bennszülött orosz tőkés nem alkalmas a gyári üzletre. Minden túlmunka, szakadatlan nappali és éjjeli munka és a leggyalázatosabb bérek ellenére az orosz gyártmányok csak a külföldiek kitiltása révén tengődnek. — Végül közlöm még Redgrave úrnak egy összehasonlító áttekintését a gyárankénti és fonómunkásonkénti átlagos orsószámról Európa különböző országaiban. Maga Redgrave úr megjegyzi, hogy ezeket a számokat néhány évvel ezelőtt gyűjtötte, és azóta a gyárak nagysága és a munkásonkénti orsószám Angliában megnőtt. Felteszi azonban, hogy aránylag egyenlő nagy a haladás a felsorolt kontinentális országokban, úgyhogy a számadatok megtartják összehasonlító értéküket.

Orsók átlagos száma gyáranként

Angliában	orsók	átlagos	száma	egy-egy	gyárra	12 600
Svájcban	«	«	«	«	«	8 000
Ausztriában	«	«	«	«	«	7 000
Szászországban	«	«	«	«	«	4 500
Belgiumban	«	«	«	«	«	4 000
Franciaországban	«	«	«	«	«	1 500
Poroszországban	«	«	«	«	«	1 500

Orsók átlagos száma fejenként

Franciaországban	egy	személy	14	orsóra
Oroszországban	«	«	28	«
Poroszországban	«	«	37	«
Bajorországban	«	«	46	«
Ausztriában	«	«	49	«
Belgiumban	«	«	50	«
Szászországban	«	«	50	«
A kisebb német államokban	«	«	55	«
Svájcban	«	«	55	«
Nagy-Britanniában	«	«	74	«

„Ez az összehasonlítás — mondja Redgrave úr —, más okokon kívül, különösen azért is kedvezőtlen Nagy-Britanniára, mert ott igen sok olyan gyár van, amelyekben a fonással összekapcsolják a gépi szövést, míg a számítás egy főt sem von le a szövőszékekre. A külföldi gyárak viszont többnyire csakis fonodák. Ha pontosan egyenlőt egyenlővel hasonlíthatnánk össze, akkor sok olyan pamutfonodát sorolhatnék fel kerületemben, amelyben 2200 orsós mule-okra egyetlen férfi (minden) és két segédmunkásnő felügyel, és naponta 220 font súlyú és 400 (angol) mérföld hosszúságú fonalat készítenek" („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866". 31—37. old., különböző helyeken).

Tudjuk, hogy Kelet-Európában és Ázsiában angol társaságok vasutak építését vállalták, és ehhez ottaniakon kívül bizonyos számú angol munkást is alkalmaznak. Így gyakorlati szükségesség kényszerítette e társaságokat, hogy a munka intenzitásában mutatkozó nemzeti különbségeket számba vegyék, s ez nem volt káros rájuk. Tapasztalatuk arra tanít, hogy ha a bér magassága többé-kevésbé megfelel is a közepes munkaintenzitásnak, a munka relatív ára (a termékhez viszonyítva) általában az ellenkező irányban mozog.

„Vizsgálódás a munkabér rátájáról"[86] című munkájában, egyik legkorábbi közgazdasági írásában, *H. Carey* megkísérli kimutatni, hogy a különböző nemzeti munkabérek úgy aránylanak egymáshoz, mint a nemzeti munkanapok termelékenységi fokai, hogy azután ebből a nemzetközi arányból azt a következtetést vonja le, hogy a munkabér egyáltalában úgy növekszik vagy csökken, mint a munka termelékenysége. Az értéktöbblet termelésére vonatkozó egész elemzésünk bizonyítja ennek a végkövetkeztetésnek ízetlenségét, még ha Carey *bebizonyította* volna is premisszáját, ahelyett, hogy, szokása szerint, kritikátlanul és felületesen összehordott statisztikai anyagot tarkán összevissza zagyvál. A legjobb az, hogy, saját állítása szerint, a dolog a valóságban nem úgy van, ahogy az elmélet szerint lennie kellene. Az *állami beavatkozás* ugyanis meghamisította *a természetes gazdasági viszonyt*. Ezért a nemzeti munkabéreket úgy kell számításba venni, mintha az a részük, amely adók formájában az államnak jut, magának a munkásnak jutna. Nem kellene-e Carey úrnak tovább elmélkednie azon, vajon ezek az „állami költségek" nem szintén „természetes gyümölcsei"-e a tőkés fejlődésnek? — Ez az okoskodás egészen méltó ahhoz a férfiúhoz, aki a tőkés termelési viszonyokat először örök természeti és észtörvényeknek nyilvánította, melyeknek szabad harmonikus játékát csak *az állami beavatkozás* zavarja meg, hogy később felfedezze,

[86] „Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World". Philadelphia 1835.

hogy Anglia ördögi befolyása a világpiacra — egy olyan befolyás, amely úgy látszik, nem a tőkés termelés természeti törvényeiből fakad — szükségessé teszi az *állami beavatkozást*, t. i. ezeknek a természeti és észtörvényeknek *az állam általi védelmét*, másnéven a protekcionizmus rendszerét. Felfedezte továbbá, hogy Ricardo stb. tételei, amelyekben létező társadalmi ellentétek és ellentmondások vannak megformulázva, nem a valóságos gazdasági mozgás eszmei termékei, hanem megfordítva, a tőkés termelés valóságos ellentétei Angliában és másutt a Ricardo-féle stb. elmélet következményei! Végül felfedezte, hogy végső soron a *kereskedelem* az, ami a tőkés termelési mód veleszületett szépségeit és harmóniáit megsemmisíti. Még egy lépés tovább, s talán felfedezi, hogy a tőkés termelés egyetlen visszássága maga a tőke. Csak egy ilyen förtelmesen kritikátlan és ilyen talmi tudományosságú férfiú érdemelhette ki, hogy, protekcionista eretneksége ellenére, egy Bastiat és valamennyi többi jelenkori szabadkereskedelmi optimista harmonikus bölcsességének *titkos forrásává* legyen.

HETEDIK SZAKASZ

A TŐKE FELHALMOZÁSI FOLYAMATA

Egy pénzösszeg átváltozása termelési eszközökké és munkaerővé az első mozgás, amelyet az az értékmennyiség végez, melynek tőkeként kell funkcionálnia. Ez a mozgás a piacon, a forgalom területén megy végbe. A mozgás második szakasza, a termelési folyamat, lezárult, mihelyt a termelési eszközök átváltoztak árukká, amelyeknek értéke meghaladja alkotórészeik értékét, tehát tartalmazza az eredetileg előlegezett tőkét plusz értéktöbbletet. Ezeket az árukat aztán megint a forgalom területére kell dobni. El kell őket adni, értéküket pénzben kell realizálni, ezt a pénzt újból tőkévé átváltoztatni, és ez így ismétlődik újra meg újra. Ez a mindig ugyanazokon az egymást követő szakaszokon áthaladó körforgás a tőke forgalma.

A felhalmozásnak első feltétele az, hogy a tőkésnek sikerült áruit eladni és az így kapott pénz legnagyobb részét tőkévé visszaváltoztatni. A következőkben feltételezzük, hogy a tőke normális módon futja be forgalmi folyamatát. E folyamat közelebbi elemzése a második könyvbe tartozik.

A tőkés, aki az értéktöbbletet *termeli*, azaz meg nem fizetett munkát közvetlenül a munkásokból kiprésel és árukban rögzít, ennek az értéktöbbletnek első elsajátítója ugyan, de semmiképpen nem utolsó tulajdonosa. Utólag *meg* kell *osztania* ezt olyan tőkésekkel, akik a társadalmi termelés egészében más funkciókat végeznek, a földtulajdonossal stb. Az értéktöbblet ezért *széthasad* különböző részekre. Töredékei személyek különböző kategóriáinak jutnak, és különböző, egymással szemben önálló *formákat* öltenek, amilyenek a profit, a kamat, a kereskedelmi nyereség, a földjáradék stb. Az *értéktöbbletnek* ezeket az *átalakult formáit* csak a harmadik könyvben tárgyalhatjuk.

Itt tehát egyrészt feltesszük, hogy a tőkés, aki az árut termeli, értékén *adja el*, és nem időzünk tovább a tőkésnek az árupiacra való visszatérésénél, sem azoknál az új formáknál, amelyek a forgalom területén a tőkére rárakodnak, sem az újratermelésnek e formákba burkolt konkrét feltételeinél. Másrészt számunkra a tőkés termelő az

egész értéktöbblet tulajdonosa, vagy, ha úgy tetszik, a zsákmányban részesedő valamennyi társának képviselője. A felhalmozást tehát először *elvontan* vizsgáljuk, azaz pusztán a közvetlen termelési folyamat mozzanataként.

Egyébként, amennyiben felhalmozás történik, ez magában foglalja azt, hogy a tőkésnek sikerült a termelt árut eladnia, és az érte kapott pénzt visszaváltoztatnia tőkévé. Továbbá: az a körülmény, hogy az értéktöbblet különböző darabokra törik, mitsem változtat természetén, sem azokon a szükségszerű feltételeken, amelyekkel a felhalmozás elemévé lesz. Az értéktöbbletet — bármekkora részét tartja is meg a tőkés termelő önmagának vagy engedi át másoknak — első kézből mindig ő sajátítja el. Amit tehát a felhalmozás ábrázolásánál feltételezünk, az a felhalmozás valóságos lefolyásánál is feltételezett. Másrészt az értéktöbblet széthasadása és a forgalom közvetítő mozgása elhomályosítja a felhalmozási folyamat *egyszerű alapformáját.* A felhalmozási folyamat tiszta elemzése tehát megkívánja, hogy egyelőre figyelmen kívül hagyjuk mindazokat a jelenségeket, amelyek mechanizmusának belső játékát elrejtik.

Huszonegyedik fejezet

EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS

Bármilyen is a termelési folyamat társadalmi formája, a folyamatnak folytonosnak kell lennie, vagyis periodikusan újra meg újra ugyanazokon a stádiumokon kell áthaladnia. Ahogyan egy társadalom nem hagyhatja abba a fogyasztást, ugyanúgy nem hagyhatja abba a termelést sem. Ezért minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának állandó folyamában vizsgálva, egyúttal *újratermelési folyamat* is.

A termelés feltételei egyúttal az újratermelés feltételei. Egyetlen társadalom sem tud folytonosan termelni, azaz újratermelni anélkül, hogy termékeinek egy részét állandóan vissza ne változtassa termelési eszközökké, vagyis az új termelés elemeivé. Egyébként változatlan körülmények között egy társadalom csak úgy termelheti újra ugyanazon a szinten, illetve tarthatja fenn gazdagságát, ha például az év folyamán elhasznált termelési eszközöket, azaz munkaeszközöket, nyersanyagokat és segédanyagokat in natura [természetben] egyenlő mennyiségű új példányokkal pótolja, amelyeket az évi terméktömegről leválasztanak és újból bekebeleznek a termelési folyamatba. Az évi termék egy meghatározott mennyisége tehát a termelést illeti. Mint-

hogy ez a mennyiség eleve a termelő fogyasztásra van szánva, többnyire olyan természeti formákban létezik, amelyek az egyéni fogyasztást önmaguktól kizárják.

Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor ugyanilyen formája van az újratermelésnek is. Ahogyan a tőkés termelési módban a munkafolyamat csak az értékesülési folyamat eszközeként jelenik meg, ugyanúgy az újratermelés is csak mint eszköz az előlegezett érték tőkeként, azaz magát értékesítő értékként való újratermeléséhez. A tőkés gazdasági jelmeze csak azért tapad egy emberhez, mert pénze folytonosan *mint tőke* funkcionál. Ha például a 100 font sterling előlegezett pénzösszeg ebben az évben tőkévé alakult és 20 font sterling értéktöbbletet termelt, akkor a következő évben és így tovább meg kell ismételnie ugyanezt a műveletet. Mint *a tőkeérték periodikus növekménye*, vagyis a folyamatot végző tőke periodikus gyümölcse, az értéktöbblet *a tőkéből eredő jövedelem* formáját veszi fel[1].

Ha ez a jövedelem a tőkésnek csak fogyasztási alapul szolgál, vagyis ha ugyanolyan periodikusan elfogyasztják, mint ahogy nyerik, akkor, egyébként változatlan körülmények között, *egyszerű újratermelés* megy végbe. Ámbár az utóbbi *a termelési folyamatnak ugyanazon a szinten való puszta megismétlődése*, ez a puszta megismétlődés, illetve folytonosság, a folyamatnak bizonyos új jellegzetességeket kölcsönöz, illetve helyesebben feloldja csak elszigetelt lefolyásának látszatjellegzetességeit.

A termelési folyamatot a munkaerőnek egy meghatározott időre való megvásárlása vezeti be, és ez a bevezetés állandóan megújul, mihelyt a munka eladási határideje lejárt, és ezzel egy meghatározott termelési periódus, egy hét, egy hónap stb. letelt. *Fizetést* azonban a munkás csak azután kap, miután munkaereje már működött és mind saját értékét, mind az értéktöbbletet árukban realizálta. A munkás tehát nemcsak az értéktöbbletet, amelyet egyelőre csak a tőkés fogyasztási alapjának tekintünk, hanem saját fizetésének alapját, a *változó tőkét* is megtermelte, mielőtt ez a munkabér formájában visszaáramlik hozzá, és csak addig foglalkoztatják, amíg ezt állandóan újratermeli. Innen ered a közgazdászoknak a tizenhatodik fejezetben „II" alatt említett formulája, amely a munkabért magában a termék-

[1] „A gazdagok, akik mások munkájának termékeit fogyasztják el, ezekre csak cseremüveletek (árueladások) révén tesznek szert . . . Ezért úgy látszik, hogy tartalékalapjuk hamaros kimerülésének vannak kitéve . . . De a társadalmi rendben a gazdagság szert tett arra az erőre, hogy *idegen munka révén újratermelje magát* . . . A gazdagság, a munkához hasonlóan és *a munka révén*, évente gyümölcsöt hoz, amelyet minden évben el lehet pusztítani, anélkül, hogy a gazdag szegényebb lenne. Ez a gyümölcs *a jövedelem*, amely a tőkéből ered" *(Sismondi:* „Nouveaux principes etc." I. köt. 81, 82. old.).

ben való részesedésként ábrázolja[2]. A munkás által állandóan újratermelt termék egy része az, ami hozzá munkabér formájában állandóan visszaáramlik. A tőkés az áruértéket ugyan pénzben fizeti ki neki. Ez a pénz azonban csak átváltozott formája a munkaterméknek, illetve helyesebben a munkatermék egy részének. Miközben a munkás a termelési eszközök egy részét termékké változtatja át, korábbi termékének egy része pénzzé változik vissza. Előző heti vagy elmúlt félévi munkája az, amivel mai vagy a következő félévi munkáját fizetik. Az az illúzió, amelyet a pénzforma kelt, nyomban szétfoszlik, mihelyt az egyes tőkés és az egyes munkás helyett a tőkésosztályt és a munkásosztályt vesszük szemügyre. A tőkésosztály pénzformában állandóan utalványokat ad a munkásosztálynak az utóbbi által termelt és az előbbi által elsajátított termék egy részére. A munkás ezeket az utalványokat ugyanilyen állandóan visszaadja a tőkésosztálynak, és ezen az úton vonja el tőle saját terméke saját magának jutó részét. A termék áruformája és az áru pénzformája elkendőzi ezt az ügyletet.

A *változó tőke* tehát csak *különleges történelmi megjelenési formája* a létfenntartási eszköz-alapnak vagy a *munkaalapnak*, amelyre a munkásnak önmaga fenntartásához és újratermeléséhez szüksége van, és amelyet a társadalmi termelés *valamennyi* rendszerében mindig önmagának kell termelnie és újratermelnie. A munkaalap csak azért áramlik állandóan a munkáshoz munkája *fizetési eszközeinek formájában*, mert saját terméke állandóan eltávolodik tőle a *tőke formájában*. De *a munkaalapnak* ez a *megjelenési formája* mitsem változtat azon, hogy a munkás *saját tárgyiasult munkája* az, amit a tőkés *előlegez* neki[3]. Nézzünk például egy jobbágyot. Saját termelési eszközeivel saját szántóföldjén dolgozik például 3 napot hetenként. A hét másik három napján robotmunkát végez az uraság birtokán. Állandóan újratermeli saját munkaalapját, és ez sohasem ölti vele szemben olyan *fizetési eszköz formáját, amelyet egy másik személy előlegez neki munkájáért*. Ezzel szemben *meg nem fizetett kényszermunkája* sem ölti soha *önkéntes és megfizetett munka formáját*. Ha az uraság holnap elsajátítja a jobbágy földjét, igásállatait, vetőmagját, egyszóval a termelési eszközeit, akkor a jobbágy ettől kezdve

[2] „A bért éppúgy, mint a profitot, *a kész termék egy részének* kell tekinteni" *(Ramsay:* „An Essay on the Distribution of Wealth". 142. old.). „*A terméknek az a része*, amely a munkást *a bér formájában illeti*" *(J. Mill:* „Éléments etc." Parissot fordítása, Párizs 1823. 34. old.).

[3] „Amikor a tőkét a munkások bérének *előlegezésére* használják, *ez semmit nem tesz hozzá* a munka fenntartására szolgáló alaphoz" *(Cazenove* jegyzete *Malthus* „Definitions in Political Economy"-jának általa sajtó alá rendezett kiadásához, London 1853. 22. old.).

kénytelen lesz eladni munkaerejét a földesúrnak. Egyébként változatlan körülmények között ezután is heti 6 napot fog dolgozni. 3 napot önmaga számára, 3 napot a volt hűbérúr számára, aki most bérúrrá változott. A termelési eszközöket ezután is mint termelési eszközöket használja majd el, és értéküket átviszi a termékre. A termék egy meghatározott része ezután is belekerül majd az újratermelésbe. De mint ahogyan a *robotmunka* a *bérmunka formáját* veszi fel, ugyanúgy a *munkaalap*, amelyet a jobbágy, mint annak előtte, termel és újratermel, *a volt hűbérúr által neki előlegezett tőke formáját ölti*. A polgári közgazdász, akinek korlátolt agya nem képes arra, hogy a megjelenési formát elválassza attól, ami benne megjelenik, behúnyja a szemét az előtt a tény előtt, hogy a munkaalap a földkerekségen még manapság is csak kivételképpen *lép fel tőke formájában*[4].

Igaz, hogy *a változó tőke* csak akkor veszíti el a tőkés *saját* alapjából előlegezett értékjellegét[4a], ha a tőkés termelési folyamatot megújulásának állandó folyamában vizsgáljuk. De valahol és valamikor csak el kellett kezdődnie ennek a folyamatnak. Eddigi álláspontunkról szemlélve ezért *valószínű*, hogy a tőkés valamikor valamilyen, a meg nem fizetett idegen munkától független, *eredeti felhalmozás* révén pénztulajdonossá lett, és ezért léphetett fel a piacon mint munkaerő vásárlója. De a tőkés termelési folyamat puszta folytonossága, vagyis az egyszerű újratermelés még más különös változásokat is idéz elő, amelyek nemcsak a változó tőkerészt, hanem az *össztőkét* is érintik.

Ha az 1000 font sterling tőkével periodikusan, például évenként, előállított értéktöbblet 200 font sterling, és ezt az értéktöbbletet minden évben elfogyasztják, akkor világos, hogy ugyanennek a folyamatnak öt évi megismétlődése után az elfogyasztott értéktöbblet összege $= 5 \times 200$, vagyis egyenlő az *eredetileg előlegezett 1000 font sterling tőkeértékkel*. Ha az évi értéktöbbletnek csak egy részét, például csak a felét fogyasztanák el, akkor ugyanez az eredmény a termelési folyamat tíz évi megismétlődése után következnék be, mert $10 \times 100 = 1000$. Általánosságban: *Ha az előlegezett tőkeértéket elosztjuk az évenként elfogyasztott értéktöbblettel*, akkor megkapjuk azoknak az *éveknek a számát*, illetve azoknak az újratermelési perió-

[4] „A munkások létfenntartási eszközeit a földnek még csak nem is egynegyed részén előlegezik tőkések a munkásoknak" *(Richard Jones:* „Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations". Hertford 1852. 36. old.).

[4a] „Ámbár a manufaktúrás (azaz a manufaktúra-munkás) bérét mestere *előlegezi*, ez a valóságban *mégsem* jelent *költséget* az utóbbi számára, mert ennek a bérnek az értéke rendszerint megtérül, profittal együtt, annak a tárgynak megnövekedett értékében, amelyre a munkás munkáját fordították" *(A. Smith:* „Wealth of Nations". II. könyv. III. fej. 311. old.).

dusoknak a számát, amelyeknek elteltével a tőkés *az eredetileg előlegezett tőkét felélte*, úgyhogy az *eltűnt*. A tőkésnek az az elképzelése, hogy az idegen meg nem fizetett munka termékét, az értéktöbbletet fogyasztja el, és az eredeti tőkeértéket fenntartja, mitsem változtathat a tényen. Bizonyos számú év elteltével a tulajdonában levő tőkeérték egyenlő az ugyanezen számú év alatt ellenérték nélkül elsajátított értéktöbblet összegével, és az általa elfogyasztott értékösszeg egyenlő az eredeti tőkeértékkel. Igaz, hogy kezében tart egy tőkét, amelynek nagysága nem változott, amelynek egy része, épületek, gépek stb., már megvolt, amikor üzletét megindította. De itt a tőke értékéről, nem pedig anyagi alkatrészeiről van szó. Ha valaki egész vagyonát feléli úgy, hogy olyan adósságokat csinál, amelyek egyenlőek e vagyon értékével, akkor egész vagyona nem képvisel egyebet, mint adósságainak teljes összegét. És ugyanúgy, ha a tőkés felélte előlegezett tőkéje egyenértékét, akkor e tőke értéke már nem képvisel egyebet, mint az általa kárpótlás nélkül elsajátított értéktöbblet teljes összegét. *Régi tőkéje értékének egyetlen atomja sem létezik többet.*

Tehát, teljesen eltekintve minden felhalmozástól, a termelési folyamat puszta folytonossága, vagyis az egyszerű újratermelés, rövidebb vagy hosszabb időszak alatt *minden tőkét* szükségképpen *felhalmozott tőkévé*, vagyis *tőkésített értéktöbbletté változtat át*. Még akkor is, ha a tőke a termelési folyamatba való belépésekor felhasználójának személyes munkával szerzett tulajdona volt, előbb-utóbb *ellenérték nélkül elsajátított értékké*, vagyis *meg nem fizetett idegen munkának anyagiasulásává* válik — akár pénzformában, akár másképp.

Láttuk a negyedik fejezetben: ahhoz, hogy pénzt tőkévé változtassanak, nem volt elegendő az, hogy volt értéktermelés és volt áruforgalom. Először vevőként és eladóként kellett szembelépniük egymással, az egyik oldalon az érték vagy pénz birtokosának, a másikon az értékalkotó szubsztancia birtokosának; az egyik oldalon a termelési és létfenntartási eszközök birtokosának, a másikon a puszta munkaerő birtokosának. A munkatermléknek és magának a munkának, az objektív munkafeltételeknek és a szubjektív munkaerőnek *szétválása* volt tehát *a tőkés termelési folyamat ténylegesen adott alapja*, kiindulópontja.

Ami azonban kezdetben csak *kiindulópont* volt, az a folyamat puszta folytonossága, az egyszerű újratermelés révén állandóan újra *termelődik és örökössé válik* mint a tőkés termelés *saját eredménye*. Egyrészt a termelési folyamat az anyagi gazdagságot folytonosan tőkévé változtatja át, értékesítési és élvezeti eszközökké a tőkés számára. Másrészt a munkás állandóan úgy kerül ki a folyamatból, mint ahogy belépett — mint a gazdagság személyi forrása, de megfosztva minden

eszköztől, amellyel ezt a gazdagságot a maga számára megvalósíthatná. Minthogy saját munkája tőle magától a folyamatba való belépése előtt *elidegenült*, minthogy a tőkés azt elsajátította és a tőkébe bekebelezte, ez a munka a folyamat alatt állandóan *idegen termékben tárgyiasul*. Minthogy a termelési folyamat egyszersmind a munkaerő elfogyasztásának folyamata a tőkés által, a munkás terméke nemcsak *áruvá alakul át* folytonosan, hanem *tőkévé* is, olyan értékké, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza, olyan létfenntartási eszközökké, amelyek személyeket vásárolnak, olyan termelési eszközökké, amelyek a termelőt alkalmazzák[5]. Ezért maga a munkás az *objektív gazdagságot* állandóan *mint tőkét*, mint számára idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat termeli, és a tőkés éppoly állandóan termeli *a munkaerőt mint szubjektív*, saját tárgyiasulási és megvalósulási eszközeitől elválasztott, elvont, pusztán a munkás testében létező *gazdagságforrást*, egyszóval a munkást *mint bérmunkást*[6]. *A munkásnak* ez az *állandó újratermelése, vagyis megörökítése* a tőkés termelés *sine qua non-ja* [elengedhetetlen feltétele].

A munkás fogyasztása kétfajta. Magában a termelésben *munkája révén* termelési eszközöket *fogyaszt el* és az előlegezett tőke értékénél magasabb értékű termékekké változtatja őket. Ez a munkás *termelő fogyasztása*. Ez egyidejűleg *munkaerejének elfogyasztása* a tőkés által, aki azt megvásárolta. Másrészt a munkás a munkaerő megvásárlására kifizetett pénzt *létfenntartási eszközökre* fordítja: ez az ő *egyéni fogyasztása*. A munkás termelő fogyasztása és egyéni fogyasztása tehát teljesen különböző. Az elsőben a munkás a tőke mozgatóerejeként cselekszik és a tőkésé; a másodikban önmagáé, és a termelési folyamaton kívül álló életfunkciókat végez. Az egyik eredménye a tőkés élete, a másiké magának a munkásnak az élete.

A „munkanap" stb. vizsgálatánál alkalmilag megmutatkozott, hogy a munkás gyakran arra kényszerül, hogy egyéni fogyasztását a termelési folyamat puszta mellékjelenségévé tegye. Ebben az esetben azért vesz magához létfenntartási eszközöket, hogy munkaerejét

[5] „Ez a termelő fogyasztásnak egy különösen említésre méltó tulajdonsága. Amit termelő módon fogyasztanak el, *az tőke*, és *a fogyasztás által lesz tőkévé*" *(James Mill:* „Éléments etc." 242. old.). J. Mill mindazonáltal nem akadt e „különösen említésre méltó tulajdonság" nyitjára.

[6] „Valóban igaz, hogy egy manufaktúra újonnan való bevezetése *sok szegényt foglalkoztat, de ezek szegények maradnak*, és a manufaktúra további fennállása *még sok szegényt szül*" („Reasons for a limited Exportation of Wool". London 1677. 19. old.). „A bérlő most azt a képtelenséget állítja, hogy ő tartja el a szegényeket. *A valóságban nyomorban tartják őket*" („Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions". London 1777. 31. old.).

működésben tartsa, mint ahogy a gőzgépnek szenet és vizet, a keréknek olajat adnak. A munkás fogyasztási eszközei ekkor csak egy termelési eszköz fogyasztási eszközei, egyéni fogyasztása közvetlenül termelő fogyasztás. Ez azonban mint *visszaélés* jelenik meg, amely nem tartozik a tőkés termelési folyamat lényegéhez[7].

Másképp fest a dolog, mihelyt nem az egyes tőkést és az egyes munkást vesszük szemügyre, hanem a tőkésosztályt és a munkásosztályt, nem az áru elszigetelt termelési folyamatát vizsgáljuk, hanem a tőkés termelési folyamatot a maga folyamában és társadalmi terjedelmében. — Amikor a tőkés tőkéjének egy részét munkaerővé változtatja, ezzel értékesíti össztőkéjét. Két legyet üt egy csapásra. Nemcsak abból húz hasznot, amit a munkástól kap, hanem abból is, amit ad neki. A munkaerőért cserében elidegenített tőkét létfenntartási eszközökké változtatják át, amelyeknek elfogyasztása a meglevő munkások izmainak, idegeinek, csontjainak, agyának újratermelésére és új munkások nemzésére szolgál. Ezért a feltétlenül szükségesnek a határain belül a munkásosztály egyéni fogyasztása nem egyéb, mint a tőke által munkaerő ellenében elidegenített létfenntartási eszközök visszaváltoztatása a tőke által újra kizsákmányolható munkaerővé. Nem egyéb, mint a tőkés számára legnélkülözhetetlenebb termelési eszköznek, magának a munkásnak termelése és újratermelése. *A munkás egyéni fogyasztása* tehát, akár a műhelyben, gyárban stb., akár azon kívül, akár a munkafolyamat alatt, akár azon kívül megy végbe, a tőke termelésének és újratermelésének egyik mozzanata, éppúgy, mint a gép tisztítása, történjék ez a munkafolyamat alatt, vagy ennek meghatározott szüneteiben. Mitsem változtat a dolgon az, hogy a munkás az egyéni fogyasztását a maga és nem a tőkés kedvéért végzi. Az igavonó állat fogyasztása sem kevésbé szükséges mozzanata a termelési folyamatnak azért, mert maga az állat élvezi, amit felfal. A munkásosztály állandó fenntartása és újratermelése a tőke újratermelésének állandó feltétele marad. A tőkés e feltétel teljesítését nyugodtan rábízhatja a munkások önfenntartási és fajfenntartási ösztönére. Csak arra van gondja, hogy egyéni fogyasztásukat lehetőleg a szükségesre korlátozza, és mérhetetlenül távol áll tőle az a délamerikai durvaság, amely a munkást kényszeríti, hogy kevésbé tartalmas táplálék helyett tartalmasabbat vegyen magához[8].

[7] *Rossi* nem tagadná oly fellengős szavalással e pontot, ha valóban behatolt volna a „productive consumption" [termelő fogyasztás] titkába.

[8] „A dél-amerikai bányák munkásai, akiknek napi munkája (talán a legnehezebb a világon) abban áll, hogy 180—200 font súlyú ércet 450 láb mélységből vállukon hoznak fel, csak kenyéren és babon élnek; szívesebben táplálkoznának csak kenyérrel, de uraik, akik úgy találták, hogy *kenyérrel nem tudnak oly keményen*

Ezért tekinti is a tőkés és ideológusa, a közgazdász, *termelő* fogyasztásnak a munkás fogyasztásának csak azt a részét, amely a munkásosztály megörökítéséhez szükséges, amelyet tehát valóban el kell fogyasztania, hogy a tőke a munkaerőt elfogyaszthassa; amit a munkás ezenfelül a maga élvezetére esetleg elfogyaszt, az *nem-termelő fogyasztás*[9]. Ha a tőke felhalmozása a munkabér emelkedésével és ezért a munkás fogyasztási eszközeinek szaporításával járna, anélkül, hogy a tőke több munkaerőt fogyasztana, akkor a pótlólagos tőkét *nem-termelő módon fogyasztanák el*[10]. Valóban: a munkás egyéni fogyasztása *önmaga számára nem-termelő*, mert csakis a *szűkölködő egyént* termeli újra; *termelő a tőkés és az állam számára*, mert *az idegen gazdagságot termelő erő* termelése[11].

Társadalmi szempontból nézve tehát a munkásosztály, a közvetlen munkafolyamaton kívül is, éppúgy *tartozéka* a tőkének, mint a holt munkaeszköz. Még egyéni fogyasztása is bizonyos határokon belül csak egyik mozzanata a tőke újratermelési folyamatának. A folyamat azonban gondoskodik arról, hogy ezek a tudattal bíró termelési szerszámok el ne szaladjanak, mert terméküket állandóan eltávolítja az ő pólusukról az ellenpólusra, a tőke pólusára. Az egyéni fogyasztás gondoskodik egyrészt a munkások saját fenntartásáról és újratermeléséről, másrészt, a létfenntartási eszközök megsemmisítése révén, arról, hogy állandóan újra megjelenjenek a munkapiacon. A római rabszolgát láncok, a bérmunkást láthatatlan szálak kötik tulajdonosához. Függetlenségének látszatát az egyéni bérurak állandó változása és a szerződés jogi fikciója tartja fenn.

Azelőtt a tőke, ahol szükségesnek látta, kényszertörvénnyel érvényesítette *tulajdonjogát a szabad munkásra*. Így például Angliában 1815-ig súlyos büntetés terhe alatt tiltották a gépmunkások kivándorlását.

A munkásosztály újratermelése egyúttal magában foglalja az

dolgozni, lovakként kezelik őket, és kényszerítik arra, hogy babot egyenek; a bab ugyanis aránylag sokkal gazdagabb csontképző anyagokban, mint a kenyér" *(Liebig:* „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie". I. rész, 194. old., jegyzet).

[9] *James Mill:* „Éléments etc." 238. és köv. old.

[10] „Ha a munka ára oly magasra emelkednék, hogy a tőke szaporulata ellenére *nem* lehetne *több munkát* foglalkoztatni, azt mondanám, hogy az ilyen tőkeszaporulatot nem-termelő módon fogyasztják el" *(Ricardo:* „Principles of Political Economy". 163. old.).

[11] „Az egyetlen termelő fogyasztás, a szó tulajdonképpeni értelmében, gazdagság elfogyasztása, vagyis elpusztítása (a termelési eszközök elhasználására gondol) a tőkések által az újratermelés céljából . . . A munkás . . . termelő fogyasztó annak a személynek a számára, aki alkalmazza, és az állam számára, de, szigorúan véve, nem az önmaga számára" *(Malthus:* „Definitions etc." 30. old.).

ügyesség nemzedékről nemzedékre való átadását és felgyülemlését[12]. Hogy a tőkés mennyire *az őt megillető termelési feltételek* közé *számítja* egy ilyen ügyes munkásosztály létezését, hogy ezt valójában változó tőkéje reális létezésének tekinti, megmutatkozik, mihelyt egy válság ennek elvesztésével fenyegeti. Az amerikai polgárháború és a velejáró pamutínség következtében, mint ismeretes, a lancashire-i stb. pamutipari munkások többségét az utcára dobták. Magának a munkásosztálynak a köréből és más társadalmi rétegekből is felhangzott a követelés: adjanak állami támogatást vagy rendezzenek önkéntes nemzeti gyűjtést, hogy lehetővé tegyék a „feleslegesek" kivándorlását az angol gyarmatokra vagy az Egyesült Államokba. Akkor a „*Times*" (1863 március 24) közzétette *Edmund Potternek*, a manchesteri Kereskedelmi Kamara volt elnökének levelét. Ezt a levelet joggal nevezték az alsóházban „*a gyárosok kiáltványának*"[13]. Közöljük itt néhány jellegzetes részét, amelyekben kertelés nélkül kimondják *a tőke tulajdonjogát a munkaerőre.*

„A pamutmunkásoknak, meglehet, azt mondják, hogy kínálatuk túlságosan nagy... hogy azt talán egyharmaddal redukálni kell, és akkor a többi kétharmadrész iránt egészséges kereslet mutatkoznék... A közvélemény *kivándorlást* követel... *A mester* (azaz a pamutgyáros) nem *nézheti* szívesen *munkakínálatának eltávolítását*; azt gondolhatja, hogy ez éppoly igazságtalan, mint amennyire helytelen... Ha a kivándorlást közalapokból támogatják, akkor joga van arra, hogy meghallgatását követelje, s talán *tiltakozzék*." Ugyanez a Potter a továbbiakban kifejti, hogy milyen hasznos a pamutipar, hogy „kétségtelenül lecsapolta Írország és az angol mezőgazdasági kerületek lakosságát", hogy milyen óriási a terjedelme, hogy 1860-ban az egész angol kivitelnek $^{5}/_{13}$-át szolgáltatta, hogy pár év múlva a piac, különösen az indiai piac, kibővülésével és megfelelő, „fontonként 6 pennys gyapotkínálat" kikényszerítésével ismét kiterjed majd. Aztán így folytatja: „Az idő — egy, két, talán három év — meg fogja hozni a szükséges mennyiséget... Ezután szeretném felvetni a kérdést, megéri-e ez az ipar, hogy fenntartsák, *megéri-e a fáradságot, hogy gépi berendezését* (tudniillik az *eleven* munkagépeket) *rendbentartsák, és nem a legnagyobb bolondság-e arra gondolni, hogy lemondjanak róla!* Azt hiszem, hogy igen. Megengedem, hogy *a munkás nem tulajdon*

[12] „Az egyetlen dolog, amelyről azt lehet mondani, hogy felraktározzák és előzetesen előkészítik, a munkás ügyessége... Az ügyes munkának a felhalmozása és felraktározása, ez a legfontosabb művelet, ami a munkások nagy tömegét illeti, minden tőke nélkül történik" (*Hodgskin:* „Labour Defended etc." [12.] 13. old.).

[13] „Ezt a levelet a gyárosok kiáltványának lehet tekinteni" (*Ferrand*, indítvány a gyapotínség ügyében, az alsóház 1863 április 27-i ülése).

(„I allow that the workers are not a property"), *nem tulajdona Lancashirenek és a mestereknek*; de ő az erőssége mindkettőnek, ő az a szellemi és iskolázott erő, amelyet egy nemzedék alatt nem lehet pótolni; a többi gépi berendezés viszont, amelyen dolgoznak („the mere machinery which they work"), nagyrészt *12 hónap alatt előnyösen pótolható és tökéletesíthető*[14]. *Bátorítsátok vagy engedélyezzétek (!) a munkaerő kivándorlását és mi lesz a tőkésből?* („Encourage or *allow* the working power to emigrate, and what of the capitalist?" Ez a szívből jövő kiáltás Kalb udvari marsallra emlékeztet.) . . . Vegyétek el a munkások színe-javát, s az állótőke nagymértékben elértéktelenedik, és a forgótőke nem veszi fel a harcot az alacsonyabb fajtájú munka gyér kínálatával . . . Azt mondják nekünk, hogy *maguk a munkások kívánják a kivándorlást.* Nagyon természetes, hogy ezt teszik . . . Csökkentsétek, szorítsátok össze a pamutüzletet azáltal, hogy *elveszitek munkaerőit* (by taking away its working power), hogy csökkentitek bérkiadásait, mondjuk $^1/_3$-dal, vagyis 5 millióval, és mi lesz akkor a közvetlenül fölöttük álló osztállyal, a kis boltosokkal? Mi lesz a földjáradékokkal, mi lesz a cottage-ok bérével? . . . mi lesz a kis bérlővel, a jobbfajta háztulajdonossal és a földtulajdonossal? És most mondjátok meg, lehet-e valamely terv öngyilkosabb az ország valamennyi osztálya szempontjából, mint ez, hogy a nemzetet *legjobb gyári munkásainak kivitelével* meggyengítsék, s hogy legtermelékenyebb tőkéjének és gazdagságának egy részét elértéktelenítsék?" „5—6 milliós kölcsönt javasolok, két vagy három évre elosztva, amelyet a pamutipari kerületek szegénygondozó hivatalai mellé rendelt külön biztosok kezeljenek, különleges törvényes előírások szerint, bizonyos *kényszermunkával,* hogy az alamizsnában részesülők erkölcsi értéke fenntartassék . . . *Lehetséges-e rosszabb valami a földtulajdonosok vagy a mesterek számára* („can anything be worse for landowners or masters"), mint hogy legjobb munkásaikról lemondjanak, s a *megmaradókat* kiterjedt, űrt teremtő kivándorlással és egy

[14] Az olvasó emlékszik arra, hogy ugyanaz a tőke, rendes körülmények között, amikor arról van szó, hogy a munkabért csökkentsék, más húrokat penget. Akkor „a mesterek" egyhangúlag kijelentik (lásd *negyedik szakasz,* 188. jegyzet, 395. old.): „A gyári munkások tartsák üdvös emlékezetükben, hogy munkájuk valójában a tanult munkának igen alacsony fajtája; hogy nincs munka, amely könnyebben elsajátítható és minőségét tekintve jobban díjazott, vagy amelyet a legtapasztalatlanabb emberek rövid betanítása révén *ily gyorsan* és ilyen bőségben lehet megszerezni. *A mester gépi berendezése* (amely, mint most halljuk, 12 hónap alatt előnyösen és tökéletesítve pótolható) valójában *sokkal fontosabb szerepet* játszik a termelés ügyletében, mint *a munka, meg a munkás ügyessége* (aki most 30 év alatt sem pótolható), amelyre *hathónapos nevelés* megtaníthat és amelyet minden béres megtanulhat."

egész tartománynak minden értéktől és tőkétől való kiürítésével *demoralizálják és elkedvetlenítsék?*"

Potter, a pamutgyárosok kiválasztott szócsöve, kétféle „*gépi berendezést*" különböztet meg, amelyeknek mindegyike a tőkésé: az egyik a tőkés gyárában áll, a másik éjjel és vasárnap kint, cottage-okban tartózkodik. Az egyik holt, a másik eleven. A holt gépi berendezés nemcsak hogy napról napra rosszabbodik és értéktelenedik, hanem meglevő tömegének nagy része a folytonos technikai haladás következtében állandóan annyira elavul, hogy előnyösen és pár hónap alatt újabb gépi berendezéssel pótolható. Az eleven gépi berendezés, megfordítva, annál inkább javul, minél hosszabb ideig tart, minél inkább felgyülemlik benne nemzedékek ügyessége. A „*Times*" többek között ezt felelte az iparmágnásnak:

„E. Potter urat annyira áthatja a *pamutmesterek* rendkívüli és abszolút fontosságának az érzete, hogy ennek az osztálynak fenntartása és szakmájának megörökítése érdekében félmillió munkást akaratuk ellenére egy nagy erkölcsi *dologházba* akar bezárni. Megéri-e ez az ipar, hogy fenntartsák? — kérdi Potter úr. Mi azt feleljük: Kétségkívül, minden tisztességes eszközzel. Megéri-e a fáradságot, hogy a gépi berendezést rendbentartsák? — kérdi ismét Potter úr. Itt meghökkenünk. *Gépi berendezésen* Potter úr *az emberi gépezetet* érti, mert hiszen azt bizonygatja, hogy *nincs szándékában azt abszolút tulajdonként kezelni*. Be kell vallanunk, hogy mi nem tartjuk «a fáradságra érdemesnek», sőt lehetségesnek sem tartjuk, hogy az emberi gépezetet rendben tartsák, azaz bezárják és beolajozzák, amíg szükség nem lesz rá. Az emberi gépezetnek az a tulajdonsága, hogy tétlenség közben megrozsdásodik, akármennyit olajozzák vagy tisztogatják. Az emberi gépezet ezenkívül, mint a tapasztalat éppen most mutatja, képes arra, hogy önszántából gőzt fejlesszen és robbanjon, vagy hogy vitustáncot járjon nagy városainkban. Lehetséges, hogy, mint Potter úr mondja, *a munkások újratermeléséhez hosszabb időre van szükség*, de ha vannak gépkezelőink és pénzünk, mindig találunk majd serény, kemény, iparkodó férfiakat, akikből *több gyári mestert faraghatunk, mint amennyit valaha használni tudunk* ... Potter úr arról cseveg, hogy az ipar 1, 2, 3 éven belül újjáéled, és azt követeli tőlünk, hogy *a munkaerő kivándorlását* ne bátorítsuk vagy ne *engedélyezzük!* Azt mondja, természetes, hogy a munkások ki akarnak vándorolni, de úgy véli, hogy a nemzet köteles ezt a félmillió munkást 700 ezer főnyi hozzátartozójával együtt *kívánságuk ellenére* bezárni a pamutipari kerületekbe, és — ez szükségszerű következmény — elégedetlenségüket erőszakkal letörni, őket magukat pedig alamizsnával táplálni, s mindezt azért az eshetőségért, mert a *pamutmestereknek* egy tetszőleges napon

megint szükségük lehet rájuk ... Eljött az az idő, amikor e szigetek nagy közvéleményének tennie kell valamit, hogy «*ezt a munkaerőt*» megmentse azoktól, akik úgy akarják kezelni, mint ahogy a szenet, a vasat és a gyapotot kezelik" („to save this «working power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton")[15].

A „*Times*" cikke csak jeu d'esprit [szellemeskedés] volt. A „nagy közvélemény" a valóságban Potter úr véleményén volt, hogy a gyári munkások *a gyárak ingó tartozékai*. Kivándorlásukat megakadályozták[16]. Bezárták őket a pamutipari kerületek „erkölcsi dologházába", és ők most is, mint annakelőtte „a lancashire-i pamutmesterek erőssége (the strength)".

A tőkés termelési folyamat tehát saját menete révén újratermeli a munkaerő és a munkafeltételek *szétválását*. Ezzel újratermeli és megörökíti a munkás kizsákmányolásának feltételeit. Állandóan arra kényszeríti a munkást, hogy munkaerejét eladja azért, hogy élhessen, és a tőkésnek állandóan lehetővé teszi a munkaerő megvásárlását azért, hogy meggazdagodjék[17]. Most már nem a véletlen állítja szembe a tőkést és a munkást az árupiacon mint vevőt és eladót. Magának a folyamatnak a kettős malma [Zwickmühle] az, ami az egyiket állandóan mint munkaerejének eladóját visszadobja az árupiacra és saját termékét állandóan a másik vásárlási eszközévé változtatja. A valóságban a munkás a tőkéé, még mielőtt magát a tőkésnek eladta volna. Gazdasági jobbágyságát[18] közvetíti és egyszersmind

---

[15] „Times", 1863 március 24.

[16] A parlament egyetlen fillért sem szavazott meg kivándorlásra, hanem csak törvényeket, amelyek a helyi hatóságokat felhatalmazták, hogy a munkásokat élet és halál között tartsák, vagyis kizsákmányolják anélkül, hogy normálbéreket fizetnének. Ezzel szemben, amikor 3 évvel később kitört a marhavész, a parlament még a képviselőházi illemszabályokat is vadul áttörte, és egy szempillantás alatt milliókat szavazott meg a milliomos földbirtokosok kártalanítására, akiknek bérlői a húsárak emelése következtében egyébként sem károsodtak. A földtulajdonosok baromi ordítozása az 1866-os parlament megnyitásakor bebizonyította, hogy nem kell hindunak lenni ahhoz, hogy valaki a szent tehenet imádja, sem pedig Jupiternek, hogy ökörré változzék.

[17] „A munkás létszükségleti javakat kívánt, hogy éljen, a főnök munkát kívánt, hogy nyerészkedjék" *(Sismondi:* „Nouveaux principes d'économie politique". 91. old.).

[18] Ennek a jobbágyságnak parasztian otromba formája létezik *Durham* grófságban. Ez egyike annak a kevésszámú grófságnak, ahol *a viszonyok* nem biztosítanak a bérlőnek vitathatatlan tulajdonjogot a mezőgazdasági napszámosokra. A bányaipar lehetővé teszi az utóbbiaknak, hogy válasszanak. A bérlő tehát az általános szabállyal ellentétben, itt csak olyan birtokok bérletét veszi át, amelyeken munkás-cottage-ok vannak. A cottage bére a munkabér része. E cottage-okat „hind's house"-oknak [cselédházaknak] hívják. Bizonyos hűbéri kötelezettségek mellett adják bérbe őket a munkásoknak, egy szerződéssel, amelyet

eltakarja önmaga eladásának periodikus megújulása, egyéni bérurának változása és a munka piaci árának ingadozása[19].

A tőkés termelési folyamat, összefüggésében, vagyis újratermelési folyamatként tekintve, tehát nemcsak árut, nemcsak értéktöbbletet termel, hanem termeli és újratermeli magát a *tőkeviszonyt*, az egyik oldalon *a tőkést*, a másikon *a bérmunkást*[20].

Huszonkettedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZTATÁSA TŐKÉVÉ

1. Tőkés termelési folyamat bővített szinten. Az árutermelés tulajdontörvényeinek átcsapása a tőkés elsajátítás törvényeibe

Korábban azt kellett megvizsgálnunk, hogyan ered az értéktöbblet a tőkéből, most azt, hogyan ered a tőke az értéktöbbletből. *Az értéktöbbletnek tőkeként való alkalmazását*, vagyis az *értéktöbbletnek tőkévé való visszaváltoztatását a tőke felhalmozásának* nevezik[21].

Vizsgáljuk meg ezt a folyamatot először az egyes tőkés szempontjából. Tegyük fel, hogy egy fonóüzem tulajdonosa 10 000 font sterling

„bondage"-nak (jobbágyságnak) neveznek, s amely a munkást például arra kötelezi, hogy ameddig máshol dolgozik, leányát stb. állítsa munkába. Magát a munkást *bondsmannek*, jobbágynak hívják. Ez a viszony egészen új oldalról mutatja meg azt is, hogy a munkás *egyéni fogyasztása a tőke számára* való fogyasztás, vagyis *termelő fogyasztás:* „Különös megfigyelni, hogy ennek a bondsmannek még az ürüléke is számító urának járandóságaihoz tartozik . . . A bérlő az egész szomszédságban nem engedélyez más árnyékszéket, csak a sajátját, és nem tűri e tekintetben hűbérúri jogainak legkisebb csorbítását sem" („Public Health. VII. Rep. 1864". 188. old.).

[19] Emlékezzünk arra, hogy a gyermekek stb. munkájánál még az öneladás formasága is eltűnik.

[20] „A tőke feltételezi a bérmunkát, a bérmunka feltételezi a tőkét. Kölcsönösen feltételezik egymást, kölcsönösen előidézik egymást. Vajon a munkás, aki pamutgyárban dolgozik, csak pamutszöveteket termel? Nem, *tőkét termel.* Értékeket termel, amelyek újból arra szolgálnak, hogy munkája felett parancsoljanak és segítségével új értékeket teremtsenek" *(Karl Marx:* „Lohnarbeit und Kapital". A „Neue Rheinische Zeitung"-ban, 266. sz. 1849. április 7 [„Bérmunka és tőke". *Marx—Engels.* Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 69. old.]). Az e címmel a „Neue Rheinische Zeitung"-ban közzétett cikkek azoknak az előadásoknak a töredékei, amelyeket erről a témáról 1847-ben a brüsszeli német munkásegyletben tartottam, és amelyek kinyomtatását a februári forradalom megszakította.

[21] „*A tőke felhalmozása:* a jövedelem egy részének tőkeként való alkalmazása" *(Malthus:* „Definitions in Political Economy". Cazenove kiadása, 11. old.). „A jövedelem tőkévé való átváltoztatása" *(Malthus:* „Principles of Political Economy". 2. kiad. London 1836. 320. old.).

tőkét előlegezett, ennek négyötödét gyapotba, gépekbe stb., az utolsó ötödöt munkabérbe fektette. Tegyük fel, hogy évente 240 000 font fonalat termel 12 000 font sterling értékben. Ha az értéktöbblet rátája 100%, akkor az értéktöbblet 40 000 font fonál többlettermékben vagy nettótermékben van, amely e bruttótermék egyhatoda, 2000 font sterlinget ér, s amelyet az eladás realizál majd. 2000 font sterling értékösszeg az 2000 font sterling értékösszeg. Ennek a pénznek sem a szaga, sem a színe nem árulja el, hogy *értéktöbblet*. Egy érték értéktöbblet-jellege megmutatja, *hogyan* került ez az érték a tulajdonosához, de mitsem változtat az érték vagy a pénz természetén.

Hogy tehát a 2000 font sterling újonnan hozzájárult összeget tőkévé változtassa, a fonóüzem tulajdonosa, minden egyéb körülményt változatlannak véve, ennek az összegnek négyötödét gyapot stb. vásárlására fogja előlegezni, egyötödét pedig új fonómunkások megvásárlására, akik a piacon meg fogják találni azokat a létfenntartási eszközöket, amelyeknek értékét a tőkés nekik előlegezte. Ezután a 2000 font sterlingnyi új tőke funkcionál a fonodában és a maga részéről 400 font értéktöbbletet jövedelmez.

A tőkeértéket eredetileg pénzformában előlegezték; az értéktöbblet viszont már eleve mint a bruttótermék egy bizonyos részének az értéke van meg. Ha ezt a terméket eladják, pénzzé változtatják, akkor a tőkeérték visszanyeri eredeti formáját, de az értéktöbblet megváltoztatja eredeti létezési módját. Ettől a pillanattól kezdve azonban a tőkeérték is, az értéktöbblet is pénzösszeg, és tőkévé való visszaváltoztatásuk teljesen ugyanolyan módon megy végbe. A tőkés mind az egyiket, mind a másikat azoknak az áruknak a megvásárlásába fekteti, amelyek lehetővé teszik számára, hogy cikkének gyártását újból megkezdje, mégpedig ezúttal bővített szinten. Ahhoz azonban, hogy ezeket az árukat megvehesse, ott kell találnia őket a piacon.

A tőkés saját fonala csak azért van forgalomban, mert évi termékét a piacra viszi, mint ahogy valamennyi többi tőkés is ezt teszi áruival. De mielőtt ezek az áruk piacra kerültek, már benne voltak az évi termelési alapban, azaz a mindenfajta tárgyaknak abban az összetömegében, amellyé az egyéni tőkék teljes összege, vagyis a társadalmi össztőke az év folyamán átváltozik, és amelyből minden egyéni tőkés csak egy bizonyos hányadot tart a kezében. A piacon végbemenő folyamatok az évi termelés egyes alkotórészeinek forgalmát bonyolítják le csupán, egyik kézből a másikba juttatják ezeket, de sem az évi össztermelést nem növelhetik, sem a termelt tárgyak természetét nem változtathatják meg. Az tehát, hogy mire lehet használni az évi össztermeket, saját összetételétől függ, és semmiképpen nem a forgalomtól.

Az évi termelésnek mindenekelőtt szolgáltatnia kell mindazokat a tárgyakat (használati értékeket), amelyekből a tőkének az év folyamán elhasznált dologi alkatrészeit pótolni kell. Ezeknek levonása után marad a nettó- vagy többlettermék, amelyben az értéktöbblet rejlik. És miből áll ez a többlettermék? Talán olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetése, hogy a tőkésosztály szükségleteit és vágyait kielégítsék, amelyek tehát belekerülnek az ő fogyasztási alapjába? Ha ez volna minden, akkor az értéktöbbletet az utolsó garasig elprédálnák, és pusztán egyszerű újratermelés menne végbe.

Ahhoz, hogy felhalmozni lehessen, a többlettermék egy részét tőkévé kell változtatni. De anélkül, hogy csodát tennének, csak olyan dolgokat lehet tőkévé változtatni, amelyek a munkafolyamatban felhasználhatók, azaz termelési eszközöket, továbbá olyan dolgokat, amelyekből a munkás fenntarthatja magát, azaz létfenntartási eszközöket. Az évi többletmunka egy részét pótlólagos termelési és létfenntartási eszközök előállítására kellett tehát hogy fordítsák, azon a mennyiségen felül, amely az előlegezett tőke pótlására szükséges volt. Egyszóval: az értéktöbblet csak azért változtatható tőkévé, mert a többlettermék, amelynek értékét alkotja, már tartalmazza egy új tőke dologi alkatrészeit[21a].

Ahhoz mármost, hogy ezeket az alkatrészeket ténylegesen tőkeként funkcionáltassa, a tőkésosztálynak pótlólagos munkára van szüksége. Ha a már foglalkoztatott munkások kizsákmányolását extenzív vagy intenzív módon nem növelik, akkor pótlólagos munkaerőket kell beállítani. Erről a tőkés termelés mechanizmusa már szintén gondoskodott, azáltal, hogy a munkásosztályt mint a munkabértől függő osztályt termeli újra, amelynek szokásos bére nemcsak fenntartásának, hanem szaporodásának biztosítására is elegendő. Most már csak az kell, hogy ezeket a munkásosztály által évente szállított különböző korosztálybeli pótlólagos munkaerőket a tőke az évi termelésben már benne foglalt pótlólagos termelési eszközökbe bekebelezze, és az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása megtörtént. Konkrétan vizsgálva, a felhalmozás a tőke mind magasabb szinten való újratermelésében oldódik fel. Az egyszerű újratermelés körforgása módosul, és, Sismondi kifejezésével élve, spirálissá változik[21b].

[21a] Itt elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől, amelynek segítségével egy nemzet luxuscikkeket termelési vagy létfenntartási eszközökké tud változtatni és *megfordítva*. Hogy a vizsgálat tárgyát a maga tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen foghassuk fel, itt az egész kereskedelmi világot egyetlen nemzetnek kell tekintenünk, és fel kell tételeznünk, hogy a tőkés termelés mindenütt meghonosodott és az összes iparágakat hatalmába kerítette.

[21b] Sismondi a felhalmozás elemzésénél azt a nagy hibát követi el, hogy

Térjünk mármost vissza példánkhoz. A régi történet ez: Ábrahám nemzette Izsákot, Izsák nemzette Jákobot stb. A 10 000 font sterling eredeti tőke 2000 font sterling értéktöbbletet hoz, amelyet tőkésítenek. A 2000 font sterling új tőke 400 font sterling értéktöbbletet hoz; ez, megint tőkésítve, tehát második pótlólagos tőkévé változtatva, 80 font sterling új értéktöbbletet hoz, és így tovább.

Az értéktöbbletnek a tőkés által elfogyasztott részét itt nem vesszük figyelembe. Az sem érdekel bennünket ebben a pillanatban, hogy a pótlólagos tőkéket hozzácsapják-e az eredeti tőkéhez, vagy pedig önálló értékesülés céljából elválasztják tőle; hogy ugyanaz a tőkés használja-e fel őket, aki felhalmozta, vagy másnak adja át. Csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy az újonnan képződött tőkék mellett az eredeti tőke továbbra is újratermelődik és értéktöbbletet termel, és hogy ugyanez érvényes minden felhalmozott tőkére az általa létrehozott pótlólagos tőkével kapcsolatban.

Az eredeti tőke a 10 000 font sterling előlegezése által képződött. Honnan vette ezt a pénzt a birtokosa? A saját munkájából és elődei munkájából! — felelik egyhangúlag a politikai gazdaságtan hangadói[210] és valóban az ő feltevésük látszik az egyetlennek, amely összhangban van az árutermelés törvényeivel.

Egészen másképp áll a dolog a 2000 font sterling pótlólagos tőkével. Keletkezésének folyamatát pontosan ismerjük. Ez a tőke tőkésített értéktöbblet. Kezdettől egyetlen olyan értékatomot sem tartalmaz, amely ne meg nem fizetett idegen munkából származna. A termelési eszközök, amelyekbe a pótlólagos munkaerőt bekebelezik, és ugyanúgy a létfenntartási eszközök, amelyekből ez a munkaerő fenntartja magát, nem egyebek, mint integráns alkatrészei a többlettermléknek, a sarcnak, amelyet a tőkésosztály a munkásosztálytól évente elragad. Amikor a tőkésosztály a sarc egy részén ebből a pótlólagos munkaerőből vásárol, ha mindjárt teljes áron is, úgyhogy egyenérték cserélődik egyenértékre — ez csak a hódítónak az ősrégi eljárása, aki a legyőzöttől annak saját, tőle elrabolt pénzén vesz árukat.

Ha a pótlólagos tőke a saját termelőjét foglalkoztatja, akkor ennek először is tovább kell folytatnia az eredeti tőke értékesítését, s ezenkívül vissza kell vásárolnia korábbi munkájának hozadékát több munkával, mint amennyibe került. Minthogy ezt a tőkésosztály és a munkásosztály közti ügyletnek tekintjük, mitsem változtat a dolgon az, hogy az eddig foglalkoztatott munkások meg nem fizetett munkája révén

túlságosan megelégszik a „jövedelem átváltoztatása tőkévé" frázissal, anélkül, hogy e művelet anyagi feltételeinek mélyére hatolna.

[210] „Az eredeti munka, amelynek tőkéje létrejöttét köszönheti" *(Sismondi:* „Nouveaux principes etc." Párizsi kiadás, I. köt. 109. old.).

pótlólagos munkásokat foglalkoztatnak. A tőkés esetleg a pótlólagos tőkét is géppé változtathatja, amely a pótlólagos tőke termelőjét az utcára dobja és néhány gyerekkel helyettesíti. Minden esetben a munkásosztály teremtette meg ezévi többletmunkájával azt a tőkét, amely a következő évben pótlólagos munkát foglalkoztat majd[22]. Ez az, amire azt mondják: tőkével tőkét teremteni.

A 2000 font sterling első pótlólagos tőke felhalmozásának előfeltétele egy a tőkés által előlegezett, őt „eredeti munkája" folytán megillető 10 000 font sterlingnyi értékösszeg volt. A 400 font sterling második pótlólagos tőke előfeltétele ellenben semmi egyéb, mint a már megtörtént felhalmozása az elsőnek, a 2000 font sterlingnek, amelynek tőkésített értéktöbblete. A múltbeli meg nem fizetett munka tulajdona most úgy jelenik meg, mint egyetlen feltétele eleven meg nem fizetett munka egyre növekvő terjedelemben való jelenbeli elsajátításának. Mennél többet halmozott fel a tőkés, annál többet tud felhalmozni.

Amennyiben az az értéktöbblet, amelyből az I. sz. pótlólagos tőke áll, annak eredménye volt, hogy a munkaerőt az eredeti tőke egy részével vásárolták meg, olyan vétellel, amely megfelelt az árucsere törvényeinek és jogilag tekintve semmi mást nem tételez fel, mint azt, hogy a munkás szabadon rendelkezik saját képességeivel, a pénz vagy árutulajdonos pedig a birtokában levő értékekkel; amennyiben továbbá a II. stb. sz. pótlólagos tőke csak az I. sz. pótlólagos tőkének az eredménye, tehát ennek az első viszonynak a következménye; amennyiben minden egyes ügylet állandóan megfelel az árucsere törvényének, a tőkés a munkaerőt mindig megveszi, a munkás mindig eladja, és még azt is feltesszük, hogy valóságos értékén — nyilvánvaló, hogy *az elsajátításnak az árutermelésen és áruforgalmon nyugvó törvénye*, vagyis *a magántulajdon törvénye, saját, benső, elkerülhetetlen dialektikája* révén *a maga egyenes ellentétébe csap át*. Az egyenértékek kicserélése, amely az eredeti műveletként megjelent, úgy fordult, hogy *csak látszólag* cserélnek, mert, először, maga a munkaerő ellenében kicserélt tőkerész csak az *egyenérték nélkül elsajátított idegen munkatermék* része, és, másodszor, ezt a tőkerészt termelőjének, a munkásnak nemcsak pótolnia kell, hanem *új* többlettel együtt kell pótolnia. *A tőkés és a munkás közötti csereviszony* tehát *a forgalmi folyamathoz tartozó látszattá* lesz *csupán, puszta formává*, amely magától a tartalomtól idegen és csak misztifikálja azt. A forma a munkaerő folytonos vétele és eladása.

---

[22] „A munka megteremti a tőkét, mielőtt a tőke a munkát alkalmazza" („Labour creates capital, before capital employs labour"). *E. G. Wakefield:* „England and America". London 1833. II. köt. 110. old.

A tartalom pedig az, hogy a tőkés egy részét a már tárgyi alakot öltött idegen munkának, amelyet szakadatlanul egyenérték nélkül elsajátít, újra meg újra nagyobb mennyiségű eleven idegen munkára cseréli ki. Eredetileg a tulajdonjog úgy jelent meg előttünk, mint ami saját munkán alapul. Legalábbis ennek a feltevésnek kellett érvényben lennie, mivel csak egyenjogú árutulajdonosok állnak egymással szemben, az idegen áru elsajátításának az eszköze pedig csak a saját áru elidegenítése, s ez utóbbit csak munkával lehet előállítani. Most viszont a tulajdon a tőkés oldalán úgy jelenik meg, mint *jog arra*, hogy *idegen meg nem fizetett munkát* vagy annak termékét elsajátítsa, a munkás oldalán pedig mint lehetetlensége annak, hogy saját termékét elsajátítsa. *A tulajdon és a munka szétválása* szükségszerű következményévé lesz egy törvénynek, amely látszólag *azonosságukból* indult ki[23].

Bármennyire úgy tűnik tehát, hogy a tőkés elsajátítási mód arculcsapása az árutermelés eredeti törvényeinek, mégis, semmiképpen nem e törvények megsértéséből, hanem ellenkezőleg, alkalmazásukból fakad. Hogy ezt még egyszer megvilágítsuk, pillantsunk vissza röviden azoknak a mozgási szakaszoknak a sorrendjére, amelyeknek végpontja a tőkés felhalmozás.

Először azt láttuk, hogy egy értékösszeg eredeti átváltozása tőkévé teljesen a csere törvényeinek megfelelően ment végbe. Az egyik szerződő fél eladja munkaerejét, a másik megveszi. Az első megkapja áruja értékét, és ezzel áruja használati értékét — a munkát — elidegenítette a másodiknak. Ez utóbbi most a már tulajdonában levő termelési eszközöket a szintén tulajdonában levő munka segítségével új termékké változtatja át, amely jog szerint ugyancsak az övé.

Ennek a terméknek az értéke magában foglalja: először az elhasznált termelési eszközök értékét. A hasznos munka nem használhatja el ezeket a termelési eszközöket anélkül, hogy értéküket át ne vigye az új termékre; ahhoz azonban, hogy a munkaerő eladható legyen, képesnek kell lennie arra, hogy hasznos munkát szolgáltasson abban az iparágban, ahol alkalmazni akarják.

Az új termék értéke magában foglalja továbbá: a munkaerő értékének egyenértékét és az értéktöbbletet. Mégpedig azért, mert a meghatározott időtartamra, napra, hétre stb. eladott munkaerőnek kisebb az értéke, mint amekkorát használata ez idő alatt teremt. A munkás azonban megkapta munkaereje csereértékét, s ezzel elidege-

[23] A tőkés tulajdona az idegen munkatermék fölött „elkerülhetetlen következménye az elsajátítás törvényének, amelynek *alapelve*, *megfordítva*, az volt, hogy minden munkásnak kizárólagos **tulajdonjoga** van saját munkája termékére". (*Cherbuliez:* „Riche ou pauvre". Párizs 1841. 58. old., ahol azonban ez a dialektikus átcsapás nincsen helyesen kifejtve.)

nítette annak használati értékét — ahogyan ez minden vételnél és eladásnál történik.

Az a körülmény, hogy ennek a különleges árunak, a munkaerőnek, az a sajátságos használati értéke van, hogy munkát szolgáltat, tehát értéket teremt, nem érintheti az árutermelés általános törvényét. Hogy tehát a munkabérben előlegezett értékösszeg a termékben nemcsak egyszerűen újra megvan, hanem értéktöbblettel megnövelve van meg, ez nem onnan ered, hogy az eladót becsapták, hiszen árujának értékét megkapta, hanem csak ennek az árunak a vevő által való elhasználásából.

A csere törvénye csak az egymásért cserébe adott áruk csereértékének egyenlőségét tételezi fel. Sőt már eleve feltételezi használati értékük különbözőségét, és egyáltalában semmi köze nincs elfogyasztásukhoz, amely csak az üzlet megkötése és lebonyolítása után kezdődik meg.

A pénz eredeti átváltozása tőkévé tehát a legteljesebb összhangban megy végbe az árutermelés gazdasági törvényeivel és a belőlük eredő tulajdonjoggal. Ennek ellenére eredménye a következő:

1. A termék a tőkésé és nem a munkásé;

2. ennek a terméknek az értéke az előlegezett tőke értékén kívül értéktöbbletet is tartalmaz, amely a munkásnak munkába, a tőkésnek azonban semmibe sem került, és amely mégis a tőkés jogszerinti tulajdonává lesz;

3. a munkás fenntartotta munkaerejét, s újból eladhatja, ha vevőre talál.

Az egyszerű újratermelés csak periodikus megismétlése ennek az első műveletnek; mindig újból pénzt változtatnak át tőkévé. A törvényt tehát nem szegik meg, ellenkezőleg, csak alkalma nyílik arra, hogy állandóan érvényesüljön. „Több egymást követő csereművelet a legutolsót csak az első képviselőjévé teszi" (*Sismondi:* „Nouveaux principes etc." 70. old.).

És mégis azt láttuk, hogy az egyszerű újratermelés elegendő arra, hogy ennek az első műveletnek — amennyiben ezt elszigetelt folyamatnak fogtuk fel — teljesen megváltozott jelleget kölcsönözzön. „Azok közül, akik a nemzeti jövedelmen osztoznak, az egyik rész (a munkások) *minden évben új munkával új jogot* nyer *rá*, a másik (a tőkések) *eredeti munkával már előzőleg állandó jogot nyert rá*" (*Sismondi*, ugyanott, [110,] 111. old.). Mint ismeretes, nem a munka területe az egyetlen, ahol az elsőszülöttség csodát művel.

Az sem változtat a dolgon, ha az egyszerű újratermelést a bővített újratermeléssel, a felhalmozással helyettesítik. Amannál a tőkés az egész értéktöbbletet elveri, ennél bizonyságot tesz polgári erényéről

azzal, hogy csak egyik részét fogyasztja el, a többit pedig pénzzé változtatja.

Az értéktöbblet a tőkés tulajdona, sohasem volt másé. Ha előlegezi a termelés céljára, akkor — éppúgy mint azon a napon, amidőn először lépett a piacra — a saját alapjából előlegez. Hogy ez az alap ezúttal munkásainak meg nem fizetett munkájából származik, mitsem változtat a dolgon. Ha *B* munkást azzal az értéktöbblettel foglalkoztatják, amelyet *A* munkás termelt, akkor először is *A* ezt az értéktöbbletet úgy szolgáltatta, hogy árujának jogos árából egyetlen fillérrel sem rövidítették meg, és másodszor ez az üzlet egyáltalában nem tartozik *B*-re. Amit *B* kíván és amit joga van kívánni, az az, hogy a tőkés megfizesse neki munkaerejének értékét. „Mind a kettő nyert még; a munkás, mert előlegezték neki munkájának (helyesen: más munkások meg nem fizetett munkájának) gyümölcseit, mielőtt azt elvégezte volna (helyesen: mielőtt az saját gyümölcseit meghozta volna); a vállalkozó (le maître), mert e munkás munkája többet ért, mint a bére" (helyesen: több értéket hozott létre, mint amennyi bérének értéke). *(Sismondi*, ugyanott, 135. old.)

Persze a dolog egészen másképp fest, ha a tőkés termelést megújulásának szakadatlan folyamában vizsgáljuk, s az egyes tőkés és az egyes munkás helyett az összességet, a tőkésosztályt és vele szemben a munkásosztályt vesszük szemügyre. Ezzel azonban olyan mércét alkalmaznánk, amely az árutermeléstől teljesen idegen.

Az árutermelésben csak egymástól független eladó és vevő áll szemben egymással. Kölcsönös vonatkozásaik a köztük létrejött szerződés lejárati napjával véget érnek. Ha az üzlet megismétlődik, akkor új szerződés következtében ismétlődik meg, amelynek az előzőhöz semmi köze, s amelynél csak a véletlen hozza újra össze ugyanazt a vevőt ugyanazzal az eladóval.

Ha tehát az árutermelést vagy egy hozzá tartozó folyamatot saját gazdasági törvényei szerint akarunk megítélni, akkor minden egyes cseremüveletet önmagában kell szemügyre vennünk, kiragadva az őt megelőző, valamint az őt követő cseremüvelettel való minden összefüggéséből. S minthogy vételeket és eladásokat csak egyes egyének között kötnek, megengedhetetlen, hogy bennük egész társadalmi osztályok közötti vonatkozásokat keressünk.

Bármilyen hosszú is azoknak a periodikus újratermeléseknek és előzetes felhalmozásoknak a sora, amelyeken a ma funkcionáló tőke átment, ez a tőke mindig megőrzi eredeti szüzességét. Ameddig a csere törvényeit minden cseremüveletnél — egyenként véve — megtartják, az elsajátítási mód teljesen forradalmasodhat anélkül, hogy ez az árutermelésnek megfelelő tulajdonjogot bármiképpen is érintené. Ugyanaz

a jog van érvényben, mind kezdetben, amikor a termék a termelőé, és amikor ez, egyenértéket egyenérték ellenében cserélve, csak saját munkája által gazdagodhatik meg, mind pedig a tőkés időszakban, amikor a társadalmi gazdagság egyre fokozódó mértékben azoknak a tulajdonává lesz, akik abban a helyzetben vannak, hogy újra meg újra mások meg nem fizetett munkáját elsajátítsák.

Ez az eredmény elkerülhetetlenné válik, mihelyt a munkaerőt maga a munkás mint árut szabadon eladja. De az árutermelés is csak ettől kezdve lesz általánossá és tipikus termelési formává; csak ettől kezdve termelnek minden terméket eleve eladás céljából, és csak ettől kezdve megy át minden termelt gazdagság a forgalmon. Csak ott, ahol a bérmunka a bázisa, erőszakolja rá magát az árutermelés az egész társadalomra; de csak ott bontakoztatja is ki összes rejtett potenciáit. Azt mondani, hogy a bérmunka közbejötte meghamisítja az árutermelést, annyi, mint azt mondani, hogy az árutermelésnek, ha nem akarja, hogy meghamisítsák, nem szabad fejlődnie. Amilyen mértékben az árutermelés saját benső törvényei szerint tőkés termeléssé fejlődik, ugyanolyan mértékben csapnak át az árutermelés tulajdontörvényei a tőkés elsajátítás törvényeibe[24].

Láttuk, hogy még egyszerű újratermelés esetén is minden előlegezett tőke, akárhogyan szerezték eredetileg, felhalmozott tőkévé, vagyis tőkésített értéktöbbletté változik át. De a termelés áramlatában egyáltalában minden eredetileg előlegezett tőke elenyésző nagysággá (magnitudo evanescens matematikai értelemben) lesz a közvetlenül felhalmozott tőkével, azaz a tőkévé visszaváltoztatott értéktöbblettel vagy többlettermékkel összehasonlítva, akár annak a kezében funkcionál ez, aki felhalmozta, akár idegen kézben. Ezért a politikai gazdaságtan a tőkét általában mint *„felhalmozott gazdagságot"* (átváltozott értéktöbbletet vagy jövedelmet) ábrázolja, „amelyet újból értéktöbblet termelésére alkalmaznak"[25], a tőkést pedig mint „a többlettermék birtokosát"[26]. Ugyanennek a szemléleti módnak csak másik formája az a kifejezés, hogy minden meglevő tőke felhalmozott vagy tőkésített *kamat*, mert a kamat nem egyéb, mint az értéktöbblet töredéke[27].

---

[24] Csak ámulhatunk hát Proudhon agyafúrtságán, aki úgy akarja megszüntetni a tőkés tulajdont, hogy vele szemben — az árutermelés örök tulajdontörvényeit érvényesíti!

[25] „*Tőke*, azaz felhalmozott gazdagság, amelyet profit céljából alkalmaznak" (*Malthus:* „Principles etc." [262. old.]). „A tőke . . . olyan *gazdagságból áll, amelyet a jövedelemből megtakarítanak* és profit céljából használnak fel" (*R. Jones:* „An Introductory Lecture on Political Economy". London 1833. 16. old.).

[26] „A többlettermék *vagy* tőke birtokosai" („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord *John Russel*". London 1821).

[27] „A tőke, a megtakarított tőke minden részének kamatos kamatával,

2. A politikai gazdaságtan téves felfogása a bővített újratermelésről

Mielőtt a *felhalmozásnak*, vagyis az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatásának néhány közelebbi meghatározásába bocsátkoznánk, ki kell küszöbölnünk egy kétértelműséget, amelyet a klasszikus közgazdaságtan agyalt ki.

Ahogyan azok az áruk, amelyeket a tőkés az értéktöbblet egy részén a saját fogyasztására vásárol, nem szolgálnak neki termelési és értékesítési eszközül, éppúgy az a munka, amelyet saját természetes és társadalmi szükségleteinek kielégítésére vásárol, sem *termelő munka*. Ezeknek az áruknak és ennek a munkának a megvásárlásával a tőkés az értéktöbbletet nem változtatja tőkévé, hanem fordítva, elfogyasztja, vagyis *elkölti* mint jövedelmet. A régi nemesi felfogással szemben, amely, mint Hegel helyesen mondja, „a meglevőnek az elfogyasztásában áll", és főleg a személyes szolgálatok fényűzésében terpeszkedik el, a polgári közgazdaságtan számára döntően fontos volt, hogy a tőke felhalmozását a polgár első kötelességévé nyilvánítsa és fáradhatatlanul prédikálja: nem tud felhalmozni az, aki egész jövedelmét megeszi, ahelyett, hogy annak jórészét pótlólagos *termelő munkások* felfogadására fordítaná, akik többet hoznak a konyhára, mint amennyibe kerülnek. Másrészt a polgári közgazdaságtannak küzdenie kellett azzal a népi előítélettel, amely a tőkés termelést a kincsképzéssel cseréli össze[28], és ezért azt hiszi, hogy a felhalmozott gazdagság olyan gazdagság, amelyet meglevő természeti formájában megóvnak a pusztulástól, tehát elvonnak a fogyasztástól, vagy a forgalomtól is megmentenek. A pénznek a forgalom elől való elzárása homlokegyenest az ellenkezője lenne tőkeként való értékesítésének, áruknak kincsképző értelemben való felhalmozása pedig merő bolondság[28a]. Áruknak nagy tömegben való felhalmozása a forgalom fennakadásának vagy a túltermelésnek az eredménye[29]. Igaz, hogy a népi elképzelés alapja egyrészt a gazdagok

annyira mindent magához ragad, hogy a világ egész gazdagsága, amely jövedelmet hoz, már régen tőkekamattá lett" (Londoni „Economist", 1859 július 19).

[28] „Egyetlen mai közgazdász sem érthet takarékoskodáson puszta kincsképzést: és túl ezen a korlátozott és elégtelen eljáráson, a nemzet gazdagságára vonatkozóan nem képzelhető el ennek a kifejezésnek más használata, mint az, amely a megtakarítottnak különböző felhasználásából kell hogy kiinduljon — a belőle fenntartott munka különböző fajtáinak valóságos megkülönböztetésére alapozva" *(Malthus:* „Principles etc." 38, 39. old.).

[28a] Így Balzacnál, aki a fösvénység minden árnyalatát oly mélyrehatóan tanulmányozta, Gobseck, az öreg uzsorás már gyerekessé vált, amikor felhalmozott árukból kezd kincset gyűjteni magának.

[29] „*Tőkék felhalmozása*... a csere megszűnése... túltermelés" *(Th. Corbet:* „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals". London 1841. 104. old.).

fogyasztási alapjában felhalmozott, lassan elfogyasztásra kerülő javaknak a képe, másrészt a *készletképzés*, egy olyan jelenség, amely valamennyi termelési módban megtalálható, és amelynél a forgalmi folyamat elemzésekor egy pillanatig időzni fogunk.

Ennyiben tehát a klasszikus közgazdaságtannak igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy *a felhalmozás folyamatának* jellegzetes *mozzanata* az, hogy a többletterméket *nem-termelő* munkások helyett *termelő munkások* fogyasztják el. De tévedése is itt kezdődik. *A. Smith* divatba hozta, hogy a *felhalmozást* pusztán a *többlettermék termelő munkások által való elfogyasztásaként*, illetve *az értéktöbblet tőkésítését pusztán annak munkaerővé való átalakításaként* ábrázolják. Hallgassuk meg például *Ricardót:* „Meg kell értenünk, hogy valamely ország összes termékeit elfogyasztják; de az elképzelhető legnagyobb különbség, hogy olyanok fogyasztják-e el, akik újra termelnek, vagy olyanok, akik nem termelnek újra egy másik értéket. Amikor azt mondjuk, hogy jövedelmet megtakarítanak és hozzácsapnak a tőkéhez, ezen azt értjük, hogy *a jövedelemnek azt a részét, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, nem-termelő munkások helyett termelő munkások fogyasztják el.* Nincs nagyobb tévedés, mint azt feltételezni, hogy a tőke nem-fogyasztás útján gyarapszik"[30]. Nincs nagyobb tévedés, mint A. Smith állítása, amit Ricardo és az összes későbbiek utána szajkóznak, hogy „*a jövedelemnek azt a részét*, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, *termelő munkások fogyasztják el*". E szerint az elképzelés szerint *minden értéktöbbletet*, amelyet tőkévé változtatnak, *változó tőkévé* lenne. Ezzel szemben, miként az eredetileg előlegezett érték, ez is megoszlik *állandó tőkére és változó tőkére*, termelési eszközökre és munkaerőre. A munkaerő az a forma, amelyben a változó tőke a termelési folyamaton *belül* létezik. Ebben a folyamatban magát a munkaerőt a tőkés elfogyasztja. Funkciója — *a munka* — révén a munkaerő termelési eszközöket fogyaszt el. Ugyanakkor a *munkaerő megvásárlására* kifizetett pénz átváltozik létfenntartási eszközökké, amelyeket nem a „*termelő munka*", hanem a „*termelő munkás*" fogyaszt el. *A. Smith* alapjában helytelen elemzéssel arra az ízetlen eredményre jut, hogy bár *minden egyéni tőke* állandó és változó alkatrészre oszlik, *a társadalmi tőke* csak változó tőkében oldódik fel, vagyis ezt csak munkabér kifizetésére fordítják. Tegyük fel például, hogy egy posztógyáros 2000 font sterlinget változtat tőkévé. Pénzének egy részét szövőmunkások vásárlásába, a másik részét gyapjúfonálba, gépi berendezésbe stb. fekteti. De azok az emberek, akiktől a fonalat és a gépi berendezést vásárolja, a kapott pénz egy részével ugyancsak

[30] *Ricardo:* „Principles etc." 163. old., jegyzet.

munkát fizetnek meg stb., míg az egész 2000 font sterlinget munkabér kifizetésére nem költötték, vagyis míg a 2000 font sterling által képviselt egész terméket termelő munkások nem fogyasztották el. Mint látjuk: ennek az érvnek egész ereje a „stb." szóban rejlik, amely Pontiustól Pilátushoz küld bennünket. Valóban, A. Smith éppen ott szakítja félbe vizsgálódását, ahol a nehézségek megkezdődnek[31].

Amíg csak az évi teljes termelési alapot vesszük szemügyre, az évenkénti újratermelési folyamat könnyen érthető. De az évi termelésnek valamennyi alkatrészét az árupiacra kell vinni, és itt kezdődik a nehézség. Az egyes tőkék és személyes jövedelmek mozgásai kereszteződnek, összekeveredtek, eltűnnek egy általános helyváltoztatásban — a társadalmi gazdagság forgalmában —, ami megzavarja a látást, és a vizsgálatot igen bonyolult feladatok elé állítja. A második könyv harmadik szakaszában meg fogom adni a valóságos összefüggés elemzését. — A fiziokraták nagy érdeme, hogy „Tableau économique"-jukban először kísérelték meg, hogy az évi termelésről abban az alakban adjanak képet, amelyben az a forgalomból kikerül[32].

Egyébként magától értetődik, hogy a politikai gazdaságtan nem volt rest a tőkésosztály érdekében kiaknázni A. Smith tételét: hogy a nettótermék egész tőkévé változtatott részét a munkásosztály fogyasztja el.

3. Az értéktöbbletnek tőkére és jövedelemre való megosztása. Az önmegtartóztatási elmélet

Az előző fejezetben az értéktöbbletet, illetőleg a többletterméket csak mint a *tőkés* egyéni *fogyasztási alapját* vettük szemügyre, ebben a fejezetben viszont eddig csak mint *felhalmozási alapot* vizsgáltuk.

[31] *J. St. Mill* úr „logikája" ellenére *sehol sem* ismeri fel elődeinek még olyan téves elemzését sem, amely a polgári látóhatáron belül, merő szakszempontból is helyesbítésért kiált. Mindenütt regisztrálja iskolás dogmatizmussal mestereinek gondolati zűrzavarát. Itt is: „*Maga a tőke végül is teljesen* munkabérekben oldódik fel, és ha a termék eladása révén pótolják is, *újra bérekké válik.*"

[32] A. Smith az újratermelési folyamat s ezért a felhalmozás ábrázolásakor is némely irányban nemcsak nem haladt előre, hanem határozottan visszaesést jelentett elődeihez, főleg a fiziokratákhoz képest. A szövegben említett illúziójával függ össze az a valóban csodálatos dogma, amelyet szintén tőle örökölt a politikai gazdaságtan, hogy *az áruk ára* munkabérből, profitból (kamatból) és földjáradékból áll, tehát pusztán *munkabérből és értéktöbbletből* tevődik össze. Erről a bázisról kiindulva *Storch* legalább naivul bevallja: „*Lehetetlen* a szükséges árat feloldani legegyszerűbb elemeire" *(Storch:* „Cours d'économie etc." Pétervári kiadás, 1815. II. köt. 141. old., jegyzet). Szép gazdaságtudomány, amely *lehetetlennek* jelenti ki az áruk árának legegyszerűbb elemeire való feloldását! Erre vonatkozólag közelebbit a második könyv 3. szakaszában és a harmadik könyv 7. szakaszában adunk.

Az értéktöbblet azonban sem csak az egyik, sem csak a másik, hanem mindkettő egyszerre. Az értéktöbblet egyik részét a tőkés *mint jövedelmet* elfogyasztja[33], a másik részét *mint tőkét használja fel*, vagyis *felhalmozza*.

Az értéktöbblet adott tömege esetén e részek egyike annál nagyobb, mennél kisebb a másik. Minden egyéb körülményt változatlannak véve, a felhalmozás nagyságát az az arány határozza meg, amely szerint ez a megosztás végbemegy. Ezt a megosztást azonban az értéktöbblet tulajdonosa, a tőkés végzi el. Ez tehát az ő akaratának aktusa. Az általa szedett sarcnak arról a részéről, amelyet felhalmoz, azt mondják, hogy megtakarítja, mert nem eszi meg, azaz mert tőkés funkcióját gyakorolja, azt a funkciót ugyanis, hogy meggazdagodjék.

A tőkésnek csak annyiban van történelmi értéke és csak annyiban van az a történelmi létjogosultsága, amely, mint a szellemes Lichnowski mondja, nincs dátumhoz kötve, amennyiben *megszemélyesített tőke*. Csak ennyiben rejlik benne saját átmeneti szükségessége a *tőkés termelési mód átmeneti szükségességében*. De ennyiben a tőkés mozgatója nem is a használati érték és az élvezet, hanem a csereérték és annak szaporítása. Mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra *kényszeríti*, hogy *magáért a termelésért termeljen*, tehát rákényszeríti a *társadalmi termelőerők* kifejlesztésére és azoknak az *anyagi termelési feltételeknek* megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma *reális bázisát* alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése. A tőkés csak mint a tőke megszemélyesítője tiszteletre méltó. Mint ilyent, őt is az abszolút gazdagodási ösztön hajtja, éppúgy, mint a kincsképzőt. Ami azonban ennél egyéni rögeszmeként jelenik meg, az a tőkésnél a társadalmi mechanizmus hatása, amelynek ő csak egy hajtókereke. Ezenkívül a tőkés termelés fejlődése szükségessé teszi az egy-egy ipari vállalkozásba fektetett tőkének folytonos növelését, és a konkurrencia minden egyéni tőkésre külső *kényszertörvényekként* rákényszeríti a tőkés termelési mód benső törvényeit. Kényszeríti őt, hogy tőkéjét folytonosan bővítse azért, hogy megtarthassa, bővíteni pedig csak egyre növekvő felhalmozással tudja.

Amennyiben tehát a tőkés egész tevékenysége nem más, mint az akarattal és tudattal felruházott tőke funkciója, annyiban saját

[33] Az olvasó észre fogja venni, hogy a *jövedelem* szót kettős értelemben használjuk, először, hogy az értéktöbbletet mint a tőkéből periodikusan származó hozamot, másodszor, hogy e hozamnak azt a részét jelöljük vele, amelyet a tőkés periodikusan elfogyaszt, illetve fogyasztási alapjához csatol. Ezt a kettős értelmet megtartom, mert összhangban van az angol és a francia közgazdászok szóhasználatával.

magánfogyasztása az ő számára tőkéje felhalmozásának megrablása, ahogyan az olasz könyvvitelben a magánkiadások a tőkés tartozik rovatában szerepelnek a tőkével szemben. A felhalmozás a társadalmi gazdagság világának a meghódítása. A kizsákmányolt emberanyag tömegével együtt kiterjeszti a *tőkés* közvetlen és közvetett *uralmát* is[34].

De az eredendő bűn mindenütt hat. A tőkés termelési mód, a felhalmozás és a gazdagság fejlődésével a tőkés megszűnik a tőke puszta megtestesülésének lenni. „Emberi érzés"* ébred benne önmaga Ádámja iránt, és oly művelttélesz, hogy mosolyog az aszkézisért való rajongáson mint az ódivatú kincsképző előítéletén. A klasszikus tőkés az egyéni fogyasztást a saját funkciója elleni bűnnek és a felhalmozástól való

[34] *Luther* egy *uzsorásnak*, a tőkés ódivatú, jóllehet állandóan megújuló formájának a példáján igen jól megmutatja, hogy az uralomvágy a meggazdagodási ösztönnek egyik eleme. „A pogányok józan ésszel fel tudták mérni, hogy az uzsorás négyszeres tolvaj és gyilkos. Mi keresztények azonban olyan tiszteletben tartjuk, hogy csaknem imádjuk pénzéért ... Aki másnak táplálékát kiszívja, elrabolja és ellopja, éppen olyan nagy gyilkosságot követ el (amennyire rajta fordul meg), mint aki valakit halálra éheztet és tönkretesz. Márpedig az uzsorás ezt műveli, és közben bizton ül a székén, ámbátor inkább az akasztófán kellene lógnia és annyi hollótól kellene szétmarcangoltatnia, ahány forintot lopott, ha ugyan volna annyi húsa, hogy oly sok holló osztozkodhasson rajta. Ezenközben a kis tolvajokat akasztják fel ... A kis tolvajokat kalodába zárják, a nagy tolvajok aranyban és selyemben pompáznak ... Ezért nincs is a földön nagyobb ellensége az embernek (az ördög után), mint a fösvény és uzsorás, mert *ez isten akar lenni minden ember fölött.* A törökök, a háborúskodók, a zsarnokok is gonosz emberek, de mégiscsak kell hogy élni hagyják az embereket és beismerjék, hogy gonoszok és ellenségek. És olykor egyeseken meg is tudnak könyörülni, sőt erre kényszerülnek. De az uzsorás és zsugori azt akarja, hogy az egész világ pusztuljon el érette éhségtől, szomjúságtól, bánattól és ínségtől, amennyiben rajta fordul meg, hogy aztán csak az övé lehessen minden, és hogy mindenki tőle *mint egy istentől kapjon mindent*, és örökre *jobbágya legyen.* Díszes köntöst, arany láncokat, gyűrűket visel, a pofáját törli, magát jóságos, jámbor embernek akarja mutatni és híresztelni ... Az uzsorás nagy rettentő szörny, mint a szakállas farkas, amely mindent elpusztít, többet mint Cacus, Gerion vagy Antaeus. És mégis cicomázza magát és jámbor akar lenni, hogy ne lássák, hova lettek *az ökrök, amelyeket farkuknál fogva húz be barlangjába.* De Herculesnek meg kell hallania az ökrök és a foglyok kiáltozását, meg kell keresnie Cacust a sziklák és a szirtek közepette is, az ökröket meg kell szabadítania a gaztól. Mert Cacusnak hívják azt a gazt, aki jámbor uzsorás, lop, rabol és mindent megzabál. És mégis úgy tesz, mintha semmit sem művelt volna, és azt hiszi, senki sem kaphatja rajta, hiszen *az ökröket farkuknál fogva húzta barlangjába, s lábuk nyomából úgy látszik, mintha kifelé mentek volna.* Tehát az uzsorás be akarja csapni a világot, mintha hasznot hajtana, és *ökröket adna a világnak, pedig hát csak elragadja és felfalja azokat* ... És ha az útonállókat, gyilkosokat és betörőket kerékbe törik és lenyakazzák, mennyivel inkább kellene minden uzsorást kerékbe törni és kizsigerelni ... elkergetni, kiátkozni és lenyakazni" *(Martin Luther:* „An die Pfarrherrn etc.").

* *Schiller:* „Die Bürgschaft". — *Szerk.*

„tartózkodásnak" bélyegezte, a modernizálódott tőkés viszont képes arra, hogy a felhalmozást élvezetvágyáról való „lemondásnak" fogja fel. „Két lélek lakozik, ah! kebelében, az egyik a mástól elszakadni vágyik!"*

A tőkés termelési mód történelmi kezdetein — és ezen a történelmi stádiumon minden tőkés parvenű egyénileg átmegy — a meggazdagodási láz és a fösvénység abszolút szenvedélyekként uralkodnak. De a tőkés termelés haladása nemcsak egy élvezetekből álló világot teremt. A spekulációval és a hitelüggyel a hirtelen meggazdagodás ezernyi forrását nyitja meg. A fejlődés bizonyos fokán a pazarlás egy konvencionális mértéke, amely egyúttal a gazdagság fitogtatása és ezért hiteleszköz, még üzleti szükségességgé is válik a „szerencsétlen" tőkés számára. A fényűzés belekerül a tőke reprezentációs költségeibe. Egyébként is a tőkés nem személyes munkájának és a fogyasztástól való személyes tartózkodásának arányában gazdagszik, mint a kincsképző, hanem abban a mértékben, amelyben idegen munkaerőt szipolyoz ki és a munkást arra kényszeríti, hogy az élet minden örömétől lemondjon. Ámbár a tőkés pazarlásának soha sincs olyan bona fine [jóhiszemű] jellege, mint a könnyűkezű hűbérúr költekezésének, sőt hátterében mindig a legpiszkosabb fösvénység és aggodalmaskodó számítás leselkedik, pazarlása mégis felhalmozásával együtt nő, anélkül, hogy az egyik a másikat szükségképpen lehetetlenné tenné. Ezzel egyidejűleg a tőke-egyén büszke kebelében fausti konfliktus fejlődik ki a felhalmozásnak és az élvezésnek a vágya között.

„Manchester iparát — mondja egy írás, amelyet 1795-ben *dr. Aikin* tett közzé — négy időszakra oszthatjuk. Az első időszakban a gyárosok kénytelenek voltak keményen dolgozni megélhetésükért." Különösen azáltal gazdagodtak, hogy meglopták azokat a szülőket, akik fiaikat apprentice-eknek (tanoncoknak) adták és ezért súlyos pénzeket kellett fizetniük, miközben a tanoncokat éheztették. Másrészt az átlagprofit alacsony volt és a felhalmozás nagy takarékosságot követelt. A gyárosok úgy éltek, mint a kincsképzők, és korántsem fogyasztották el tőkéjüknek még a kamatait sem. „A második időszakban kezdtek kis vagyont szerezni, de éppolyan keményen dolgoztak, mint azelőtt", mert, mint minden rabszolgahajcsár tudja, a a munka közvetlen kizsákmányolása munkába kerül, „és továbbra is ugyanolyan szerény életmódot folytattak, mint azelőtt . . . A harmadik időszakban megkezdődött a fényűzés, és kibővítették az üzletet azáltal, hogy a királyság minden vásártartási joggal felruházott városába lovasokat (lovasított kereskedelmi utazókat) küldtek ren-

* *Goethe:* „Faust". Ford. Czerny József. — *Szerk.*

delésekért. Valószínű, hogy 1690 előtt alig vagy egyáltalában nem volt olyan 3000—4000 font sterlingnyi tőke, amelyet az iparban szereztek volna. De ez idő tájt vagy valamivel később a gyárosok már pénzt halmoztak fel, és a fából és habarcsból készült házak helyett kőházakat kezdtek építeni . . . A XVIII. század első évtizedeiben egy manchesteri gyáros, aki vendégeit egy pint külföldi borral kínálta meg, még valamennyi szomszédja gúnyos megjegyzéseit és helytelenítését kockáztatta." A gépi berendezés megjelenése előtt a gyárosok esténkénti fogyasztása a kocsmákban, ahol összejöttek, sohasem volt több, mint 6 penny egy pohár puncsért és 1 penny egy göngyöleg dohányért. 1758-ban fordult elő először, s ez korszakalkotó, hogy „*egy*, az üzlettel valóban foglalkozó személyt saját hintóban" láttak! „A negyedik időszak", a XVIII. század utolsó harmada, „az üzlet kibővülése által előmozdított nagy fényűzés és pazarlás időszaka"[35]. Mit szólna a derék Aikin doktor, ha ma Manchesterben feltámadna!

Felhalmozni, felhalmozni! Ez a Szentírás! „Az ipar szolgáltatja az anyagot, amelyet a takarékosság felhalmoz"[36]. Tehát takarékoskodjatok, takarékoskodjatok, azaz változtassátok vissza az értéktöbbletet, illetve a többlettermék lehető legnagyobb részét tőkévé! Felhalmozni a felhalmozás kedvéért, termelni a termelés kedvéért, ebben a formulában mondotta ki a klasszikus közgazdaságtan a burzsoá időszak történelmi hivatását. Egy pillanatig sem áltatta magát a gazdagság szülési fájdalmai felől[37], de mit használ a síránkozás a történelmi szükségszerűséggel szemben? Ha a klasszikus közgazdaságtan számára a proletár csak értéktöbbletet termelő gép, akkor a tőkés is csak olyan gép, mely ezt az értéktöbbletet többlettőkévé változtatja át. Ez a gazdaságtan a tőkés történelmi funkcióját véresen komolyan veszi. Hogy keblét az élvezetvágy és a meggazdagodási vágy közti áldatlan konfliktustól megóvja, *Malthus* e század huszas éveinek elején olyan munkamegosztásért szállt síkra, amely a felhalmozás dolgát a termelésben valóban résztvevő tőkésre, a pazarlás dolgát pedig az értéktöbblet egyéb részeseire, a földbirtokos arisztokráciára, az állami, egyházi stb. javadalmakat élvezőkre osztja ki. Rendkívül fontos, mondja Malthus, hogy „a költekezés szenvedélyét és a felhalmozás szenvedélyét („the passion for expenditure and the passion for accumulation")

[35] *Dr. Aikin:* „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester". London 1795. [181,] 182. és köv. [188.] old.

[36] *A. Smith:* „Wealth of Nations". II. könyv, III. fej. [II. köt. 367. old.].

[37] Még *J. B. Say* is azt mondja: „A gazdagok megtakarításai a szegények költségére történnek." „A *római proletár* szinte teljesen a társadalom költségén élt . . . Szinte azt lehetne mondani, hogy a modern társadalom a proletárok költségén él, abból a részből, amelyet a munka díjazásánál tőlük elvon" *(Sismondi:* „Études etc." I. köt. 24. old.).

szétválasztva tartsuk"[38]. A tőkés urak, akik már régen élvhajhászokká és világfiakká váltak, felfortyantak. Micsoda — kiáltotta egyik szóvivőjük, egy ricardiánus —, Malthus úr magas földjáradékot, magas adókat stb. prédikál, hogy a gyárosokat a nem-termelő fogyasztók révén folytonosan ösztökéljé! Igaz, hogy a jelszó: termelni, mind nagyobb méretekben termelni, de a „termelést az ilyen eljárás sokkal inkább gátolja, mint előmozdítja. *Ezenkívül nem is egészen méltányos* (nor is it quite fair) egy csomó személyt ily módon semmittevésben eltartani, csak azért, hogy másokat sarkalljanak, akiknek jelleméből azt lehet következtetni („who are likely, from their character"), hogy eredménnyel fognak működni, ha működésre tudják kényszeríteni őket"[39]. Amennyire méltánytalannak tartja ez a szerző az ipari tőkést azzal felhalmozásra ösztökélni, hogy a zsírt lekanalazzák a leveséről, olyan szükségesnek véli, hogy a munkást lehetőleg a minimális bérre szorítsák, „hogy dolgos maradjon". Azt sem rejti véka alá egy pillanatig sem, hogy a többletcsinálás titka meg nem fizetett munka elsajátítása. „Megnövekedett kereslet a munkások részéről nem jelent egyebet, mint azt a hajlandóságukat, hogy *saját termékükből kevesebbet vegyenek el a maguk számára és nagyobb részt engedjenek át munkáltatóiknak*; s ha azt mondják, hogy ez a fogyasztásnak (a munkások fogyasztásának) csökkentése révén *glutot* (a piac túltelítettségét, túltermelést) idéz elő, erre csak azt felelhetem, hogy *a glut azonos értelmű a magas profittal*"[40].

A tudós perpatvar arról, hogy a munkásból kipréselt zsákmányt hogyan kell a felhalmozás szempontjából legelőnyösebben elosztani az ipari tőkés és a henyélő földtulajdonos stb. között, elnémult a júliusi forradalom láttán. Rövid idővel azután a városi proletariátus Lyonban megkondította a vészharangot, és a falusi proletariátus Angliában felrepítette a vörös kakast. A csatornának ezen az oldalán az owenizmus, túloldalán a saintsimonizmus és a fourier-izmus grasszált. Ütött *a vulgáris közgazdaságtan órája. Nassau W. Senior* éppen egy évvel azelőtt, hogy Manchesterben kitalálta, hogy a tőke *profitja* (beleértve a kamatot) a *meg nem fizetett „utolsó, tizenkettedik munkaóra"* terméke, egy másik felfedezést jelentett be a világnak. „Én — mondta ünnepélyesen —, én a *tőke szót*, amennyiben termelési szerszámnak tekintjük, az *absztinencia* (önmegtartóztatás) *szóval helyettesítem*"[41].

[38] *Malthus:* „Principles etc." 319, 320. old.

[39] „An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc." 67. old.

[40] Ugyanott, 50. old.

[41] *Senior:* „Principes fondamentaux de l'économie politique". Arrivabene fordítása, Párizs 1836. 308. old. Ez már mégis kissé sok volt a régi klasszikus

Felül nem múlt mintája ez a vulgáris közgazdaságtan „felfedezéseinek". Egy közgazdaságtani kategóriát egy tényérnyaló frázissal helyettesít. Voilà tout [ez az egész]. „Amikor a vadember — oktat ki Senior — íjat készít, akkor *ipart űz*, de *nem gyakorolja az önmegtartóztatást.*" Ez megmagyarázza, hogyan és miért készítettek a korábbi társadalmi rendszerekben *munkaeszközöket* a tőkés „önmegtartóztatása nélkül". „Mennél jobban halad előre a társadalom, annál több önmegtartóztatást követel"[42], azoktól ugyanis, akik azt az ipart űzik, hogy az idegen iparkodást és termékét maguknak elsajátítják. *Mostantól fogva a munkafolyamat valamennyi feltétele a tőkés ugyanannyi önmegtartóztatási gyakorlatává változik át.* Hogy a gabonát nemcsak megeszik, hanem *el* is *vetik*, a tőkés önmegtartóztatása! Hogy a bornak időt engednek, hogy kiforrjon, a tőkés önmegtartóztatása![43] A tőkés megrabolja önmagát, amikor „a termelési szerszámokat a munkásnak *kölcsönzi* (!)", azaz amikor a munkaerő bekebelezése révén tőkeként értékesíti őket, ahelyett, hogy a gőzgépeket, pamutot, vasutakat, trágyát, igáslovakat stb. *megenné*, vagy, ahogy a vulgáris közgazdász gyermetegen elképzeli, „*értéküket*" fényűzésre és más fogyasztási eszközökre tékozolná el[44]. Hogy a *tőkésosztály* ezt *hogyan* vigye véghez,

iskola híveinek. „Senior úr a munka és tőke kifejezést a munka és önmegtartóztatás kifejezéssel helyettesíti . . . Az önmegtartóztatás puszta tagadás. Nem az önmegtartóztatás, hanem a termelő módon alkalmazott tőke *használata* a profit forrása." *(John Cazenove* jegyzete Malthus „Definitions etc."-jának általa sajtó alá rendezett kiadásához, 130. old.) *John St. Mill* úr ezzel szemben az egyik oldalon Ricardo profitelméletét kivonatolja, a másikon pedig Senior „remuneration of abstinence" [az önmegtartóztatásért való kárpótlás] elméletét kebelezi be. Amennyire idegen tőle a hegeli „ellentmondás", minden dialektika forrása, annyira otthonos a lapos ellentmondásokban.

Pótlás a 2. kiadáshoz. A vulgáris közgazdásznak sohasem támadt az az egyszerű gondolata, hogy minden emberi cselekvést az ellenkezőjétől való „tartózkodásnak" lehet felfogni. Az evés tartózkodás a böjtöléstől, a járás tartózkodás az állástól, a munka tartózkodás a lustálkodástól, a lustálkodás tartózkodás a munkától stb. Az urak jól tennék, ha egyszer elgondolkoznának Spinoza szavain: *Determinatio est negatio* [a meghatározás tagadás].

[42] *Senior*, ugyanott, 342. old.

[43] „Senki . . . sem fogja például búzáját elvetni és egy éven át a talajban hagyni, vagy borát évekig a pincében őrizni ahelyett, hogy ezeket a dolgokat vagy egyenértéküket *azonnal* elfogyasztaná, ha nem reméli, hogy *pótlólagos értéket* kap stb." *(Scrope:* „Political Economy". A. Potter kiadása, New York 1841. 133, 134. old.).

[44] „*A nélkülözés, amelynek a tőkés aláveti magát* azáltal, hogy termelési szerszámait *a munkásnak kölcsönzi*" (ezt a szépítő kifejezést azért használják, hogy bevált vulgáris közgazdaságtani szokás szerint az ipari tőkés által kizsákmányolt *bérmunkást azonosítsák magával az ipari tőkéssel*, aki a pénzkölcsönző tőkéstől vesz kölcsönt!), „ahelyett, hogy *értéküket* saját használatára fordítaná azáltal, hogy azt hasznos vagy kellemes tárgyakká *változtatja*" *(G. de Molinari:* „Études économiques". 36. old.).

az a vulgáris közgazdaságtan eddig makacsul őrzött titka. Elég annyi, hogy a világ már csak Visnu e modern vezeklőjének, a tőkésnek önsanyargatásából él. Nemcsak a felhalmozás, hanem az egyszerű „fenntartása is egy tőkének a tőkés állandó erőfeszítésébe kerül, hogy ellenálljon a kísértésnek és ne egye meg"[45]. Az egyszerű emberszeretet parancsolja tehát nyilvánvalóan, hogy a tőkést megszabadítsák mártíromságától és a kísértéstől, ugyanolyan módon, ahogyan a georgiai rabszolgatartót nemrégiben a rabszolgaság megszüntetésével megszabadították attól a fájdalmas dilemmától, hogy a néger rabszolgából korbáccsal kivert többletterméket kizárólag pezsgőre tékozolja, avagy egy részét több négerré és több földdé változtassa vissza.

A legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban nemcsak egyszerű újratermelés, hanem — noha különböző méretekben — *bővített újratermelés* megy végbe. Fokozatosan egyre többet termelnek és többet fogyasztanak, tehát több terméket is változtatnak termelési eszközökké. Ez a folyamat azonban nem mint *tőke felhalmozása* és ezért nem is mint a *tőkés funkciója* jelenik meg, ameddig a munkással saját termelési eszközei, tehát saját terméke és saját létfenntartási eszközei még nem *állnak szemben tőke formájában*[46]. A néhány évvel ezelőtt elhúnyt *Richard Jones*, Malthus utóda a haileybury-i keletindiai főiskola politikai gazdaságtani tanszékén, ezt jól világítja meg két jelentős tényen. Minthogy az indiai nép túlnyomó része olyan parasztokból áll, akik maguk gazdálkodnak, termékük, munka- és létfenntartási eszközeik sohasem jelennek meg „*olyan alap formájában* („in the shape"), *amelyet idegen jövedelemből takarítanak meg* („saved from revenue"), és amely ezért *a felhalmozás megelőző folyamatán* („a previous process of accumulation") ment át"[47]. Másrészt a nemmezőgazdasági munkásokat azokban a tartományokban, ahol az angol uralom a régi rendszert a legkevésbé bomlasztotta fel, közvetlenül a nagyurak foglalkoztatják, akikhez a mezőgazdasági többlettermék egy része adó vagy földjáradék formájában odaáramlik. E termék egyik részét a nagyurak természeti formájában elfogyasztják, másik részét a munkások luxus- és egyéb fogyasztási eszközökké

[45] *Courcelle-Seneuil:* „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles". 57. old.

[46] „A jövedelemnek ezek a különleges osztályai, amelyek a legbőségesebben táplálják a nemzeti tőke fejlődését, fejlődésük különböző fokain változnak, és ennek következtében egészen különbözők az e fejlődésben más-más helyet elfoglaló nemzeteknél ... A profit ... a társadalom korábbi fokain a felhalmozásnak jelentéktelen forrása a bérekhez és járadékokhoz képest ... Ha a nemzeti munka erről valóban jelentékenyen megnövekedtek, akkor a profit viszonylag fontosabbá válik a felhalmozás forrásaként" *(Richard Jones:* „Textbook etc." 16, 21. old.).

[47] Ugyanott, 37. old.

változtatják számukra, míg a maradék a munkások bére, akik tulajdonosai munkaszerszámaiknak. A termelés és a bővített újratermelés itt halad a maga útján ama csodatevő szentnek, ama búsképű lovagnak, az „*önmegtartóztató*" *tőkésnek* minden közbejötte nélkül.

4. Körülmények, amelyek az értéktöbblet tőkére és jövedelemre való megosztásának arányától függetlenül meghatározzák a felhalmozás terjedelmét: A munkaerő kizsákmányolásának foka — A munka termelőereje — Növekvő különbség az alkalmazott és az elfogyasztott tőke között — Az előlegezett tőke nagysága

Ha azt az arányt, amelyben az értéktöbblet tőkére és jövedelemre oszlik, adottnak tételezzük fel, akkor a felhalmozott tőke nagysága nyilvánvalóan az értéktöbblet abszolút nagyságától függ. Feltéve, hogy 80%-ot tőkésítenek és 20%-ot megesznek, a felhalmozott tőke 2400 font sterling vagy 1200 font sterling lesz, aszerint, hogy az összértéktöbblet 3000 vagy 1500 font sterlingre rúgott. Ezek szerint a felhalmozás nagyságának meghatározásánál mindazok a körülmények közrejátszanak, amelyek az értéktöbblet tömegét meghatározzák. Itt még egyszer összefoglaljuk ezeket, de csak annyiban, amennyiben a felhalmozásra vonatkozóan új szempontokat adnak.

Emlékszünk arra, hogy az értéktöbblet rátája elsősorban a *munkaerő kizsákmányolási fokától* függ. A politikai gazdaságtan ezt a szerepet annyira méltányolja, hogy a felhalmozásnak a *munka fokozott termelőereje* által való meggyorsulását néha azonosítja e felhalmozásnak *a munkás fokozott kizsákmányolása* által való meggyorsulásával[48]. Az értéktöbblet termeléséről szóló szakaszokban állandóan azt tételeztük fel, hogy a munkabér legalábbis egyenlő *a munkaerő értékével*. De *a munkabérnek ez érték alá* való erőszakos *lenyomása* túlságosan fontos szerepet játszik a gyakorlati mozgásban, semhogy ne időzzünk itt egy pillanatig. Ez, bizonyos határok között, *a munkás szükséges fogyasztási alapját* ténylegesen *a tőke felhalmozási alapjává* változtatja.

[48] „Ricardo azt mondja: «A társadalom különböző stádiumaiban a tőkének, vagyis a munka alkalmazására (t. i. kizsákmányolására) szolgáló eszközöknek a felhalmozása gyorsabb vagy lassúbb, és minden esetben a munka termelőerőitől kell függnie. A munka termelőerői általában ott a legnagyobbak, ahol bőségesen van termékeny talaj.» Ha ebben a mondatban *a munka termelőerői azt jelentik, hogy kicsiny minden egyes terméknek ama hányada, amely azoknak jut, akiknek keze munkája termelte azt*, akkor a mondat tautológikus, mert *a fennmaradó rész az az alap*, amelyből, ha tulajdonosának úgy tetszik („if the owner pleases"), tőkét lehet felhalmozni. De többnyire nem így áll a dolog ott, ahol a talaj a legtermékenyebb" („Observations on certain verbal disputes etc." 74, 75. old.).

„A munkabéreknek — mondja J. St. Mill — nincs termelőerejük; nem egyebek, mint egy termelőerő árai; a munkabérek, magán a munkán kívül, éppoly kevéssé járulnak hozzá az árutermeléshez, mint magának a gépi berendezésnek az ára. *Ha vétel nélkül lehetne munkára szert tenni*, akkor a munkabérek feleslegesek lennének"[49]. Ha azonban a munkások levegőből élhetnének, akkor *semmi áron* sem lehetne megvenni őket. Tehát az, hogy *ne kerüljenek semmibe*, matematikai értelemben vett *határ*, amelyet soha nem lehet elérni, bár mindig meg lehet közelíteni. A tőke állandó tendenciája, hogy a munkabéreket erre a *nihilista* álláspontra nyomja le. Egy általam gyakran idézett XVIII. századi író, az „Essay on Trade and Commerce" szerzője, csak az angol tőke lelkének legbensőbb titkát árulja el, amikor *Anglia életbevágó történelmi feladatának* nyilvánítja, hogy az angol munkabért a francia és holland színvonalra nyomja le[50]. Többek között ezt mondja naivan: „Ha azonban a mi szegényeink (műszó a munkásokra) fényűzően akarnak élni ... akkor munkájuknak *természetesen* drágának kell lennie ... Nézzük csak *a felesleges dolgoknak azt a hajmeresztő tömegét* („heap of superfluities"), amelyet manufaktúra-munkásaink elfogyasztanak: pálinka, gin, tea, cukor, külföldi gyümölcs, erős sör, nyomott vászon, burnót és dohány stb."[51] A szerző idézi egy northamptonshire-i gyáros írását, aki az ég felé sandítva így siránkozik: „*A munka egy teljes harmaddal olcsóbb* Franciaországban, mint Angliában: mert a francia szegények keményen dolgoznak, táplálkozásuk és ruhájuk szűkös, és főleg kenyeret, gyümölcsöt, főzeléket, gyökeret és szárított halat fogyasztanak; mert húst nagyon ritkán esznek, s ha a búza drága, igen kevés kenyeret fogyasztanak"[52]. „Mindehhez — folytatja az *Essay* szerzője — járul még az is, hogy italuk vízből vagy vízhez *hasonló gyenge folyadékokból* áll, úgyhogy valóban bámulatosan kevés pénzt költenek ... A dolgok ilyen álla-

[49] *J. St. Mill:* „Essays on some unsettled Questions of Political Economy". London 1844. 90. old.

[50] „An Essay on Trade and Commerce". London 1770. 44. old. Hasonlóan ehhez a „Times" 1866 decemberében és 1867 januárjában angol bányatulajdonosok szívből jövő ömlengéseit közölte a *belga* bányamunkások boldog állapotáról, akik szerintük nem kérnek és nem is kapnak többet, mint amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy „mestereikért" élhessenek. A belga munkások sokat tűrnek, de azt már mégsem, hogy a „*Times*"-*ban* mintamunkásokként szerepeljenek! A feleletet 1867 február elején a belga bányamunkások szuronnyal és golyóval elfojtott sztrájkja (Marchienne mellett) adta meg.

[51] Ugyanott, 44, 46. old.

[52] A northamptonshire-i gyáros pia fraus-t [kegyes csalást] követ el, ami szívbéli igyekezete folytán megbocsátható. Állítólag az angol és a francia *manufaktúra-munkások* életét hasonlítja össze, de, mint később gügyeségében maga is bevallja, fentebb idézett szavaival francia *mezőgazdasági munkásokat* ábrázol!

pota bizonyára nehezen hozható létre, de nem elérhetetlen, mint ahogy azt létezése mind Franciaországban, mind Hollandiában csattanósan bizonyítja"[53]. Két évtizeddel később egy amerikai szélhámos, a bárósított jenki *Benjamin Thompson* (más néven Rumford gróf), isten és az emberek nagy tetszésére ugyanezt az emberbaráti vonalat követte. „*Essays*"-*je* szakácskönyv, tele mindenféle recepttel arra, hogyan kell a munkás drága normális ételeit pótanyagokkal helyettesíteni. Ennek a csodálatos „filozófusnak" egyik különösen jól sikerült receptje a következő: „Öt font árpa, öt font kukorica, 3 penny ára hering, 1 penny ára só, 1 penny ára ecet, 2 penny ára bors és zöldség — összesen 20 $^3/_4$ pennyért olyan levest ad, amely 64 embernek elegendő, sőt a gabona átlagos ára esetén az ellátást fejenként $^1/_4$ pennyre (nem egészen 3 pfennig) lehet lenyomni"[54]. A tőkés termelés előrehaladásával az *áruhamisítás* feleslegessé tette Thompson ideáljait[55].

A XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben az angol bérlők és földesurak az abszolút minimális fizetést erőszakolták ki azáltal, hogy a mezőgazdasági napszámosoknak munkabér formájában a minimumnál is kevesebbet juttattak, a maradékot pedig egyházköz-

[53] Ugyanott, 70, 71. old. Jegyzet a 3. kiadáshoz. Manapság, hála az azóta kialakult világpiaci konkurrenciának, már jóval tovább tartunk. „Ha Kína — magyarázza Stapleton parlamenti képviselő választóinak — nagy ipari országgá lesz, nem látom be, hogyan állhatná az európai munkásnépesség a harcot anélkül, hogy ne szálljon le konkurrenseinek színvonalára" („*Times*", 1873 szeptember 3). Már nem is kontinentális, hanem kínai munkabérek, ez most az angol tőke hőn óhajtott célja.

[54] *Benjamin Thompson:* „Essays, political, economical and philosophical etc." 3 kötet, London 1796—1802. I. köt. 288. old. *Sir F. M. Eden* „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc." c. munkájában melegen ajánlja a Rumford-féle koldusleves a dologházak igazgatóinak, és szemrehányóan figyelmezteti az angol munkásokat, hogy „a skótoknál sok az olyan család, amely búza, rozs és hús helyett hónapokon át csak sóval és vízzel kevert zabdarán és árpaliszten él, s méghozzá igen kellemesen" („and that very comfortably too") (ugyanott, I. köt. II. könyv, 11. fej. 503. [530.] old.). Hasonló „útmutatásokat" találunk a XIX. században. „Az angol mezőgazdasági munkások — olvassuk például — az alacsonyabbrendű gabonafajták keverékeit nem akarják megenni. Skóciában, *ahol jobb a nevelés*, ez az előítélet valószínűleg ismeretlen" (*Charles H. Parry, M. D.:* „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered". London 1816. 69. old.). Ugyanez a Parry viszont panaszkodik, hogy az angol munkás most (1815) sokkal rosszabb helyzetben van, mint Eden idejében (1797).

[55] Az élelmiszerek hamisítása ügyében kiküldött legutolsó parlamenti vizsgálóbizottság jelentéseiből látható, hogy Angliában még a gyógyszerek hamisítása sem kivétel, hanem szabály. Így például ópiumból vett 34 minta megvizsgálása, amelyeket ugyanannyi különböző londoni gyógyszertárban vásároltak, azt mutatta, hogy ezek közül 31 meg volt hamisítva mákgubóval, búzalisztte, guminyálkával, agyaggal, homokkal stb. Sok minta egy atom morfiumot sem tartalmazott.

ségi segély formájában fizették ki. Egy példa arra a komédiázásra, ahogyan az angol Dogberryk a bértarifa „törvényes" megállapításánál eljártak: „Amikor a squire-ok 1795-ben Speenhamland számára a munkabéreket megállapították, éppen ebédeltek, de nyilván úgy vélték, hogy a munkásoknak ilyesmire nincs szükségük . . . Úgy döntöttek, hogy egy férfi hetibére 3 shilling legyen, ha a 8 font 11 uncia súlyú kenyér ára 1 shilling, és szabályosan növekedjék, míg a kenyér 1 shilling 5 pennybe nem kerül. Mihelyt a kenyér ezt az árat meghaladja, a bérnek arányosan csökkenni kell, míg a kenyér ára a 2 shillinget el nem éri; és ekkor a munkás tápláléka $^1/_5$-del kevesebb legyen, mint azelőtt"[56]. A *lordok házának* vizsgálóbizottsága előtt, 1814-ben megkérdeznek egy bizonyos *A. Bennettet*, aki nagybérlő, békebíró, szegényházi gondnok és bérszabályozó: „Tartanak-e valamilyen arányt a napi munka értéke és a munkások egyházközségi segélye között?" *Felelet:* „Igen. Minden család heti keresetét névleges bérén felül fejenként egy gallonos (8 font 11 unciás) kenyérre és 3 pennyre egészítik ki . . . Feltételezzük, hogy a gallonos kenyér a család minden egyes tagjának eltartására elegendő egy hétre; a 3 penny pedig ruhára van; és ha az egyházközség inkább maga ad ruhákat, akkor a 3 pennyket levonják. Ez a gyakorlat nemcsak Wiltshire egész nyugati részén uralkodik, hanem, mint gondolom, az egész országban"[57]. „Ily módon — kiált fel egy akkori burzsoá író — a bérlők éveken át lealacsonyították honfitársaik egy tiszteletre méltó osztályát, mert arra *kényszerítették* őket, hogy a dologházban keressenek menedéket . . . A bérlő *megnövelte saját nyereségét* azáltal, hogy *a munkások oldalán még a legnélkülözhetetlenebb fogyasztási alap felhalmozását is megakadályozta*"[58]. Hogy manapság a munkás szükséges fogyasztási alapjának közvetlen megrablása milyen szerepet játszik az értéktöbbletnek s ezért a *tőke felhalmozási alapjának* képzésénél, azt megmutatta például az úgynevezett otthonmunka (lásd XIII. fejezet, 8. d). További tényeket e szakasz folyamán közlünk.

Ámbár valamennyi iparágban az állandó tőke munkaeszközökből álló részének elegendőnek kell lennie bizonyos — a vállalkozás nagy-

[56] *G. B. Newnham* (barrister at law [ügyvéd]): „A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws". London 1815. 20. old. Jegyzet.

[57] Ugyanott, 19, 20. old.

[58] *Ch. H. Parry:* „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered". 77, 69. old. A földesurak viszont nemcsak „kártalanították" magukat a jakobinusellenes háborúért, amelyet Anglia nevében folytattak, hanem rettentően meg is gazdagodtak. „Járadékaik 18 év alatt megkétszereződtek, megháromszorozódtak, megnégyszereződtek és, kivételes esetekben, meghatszorozódtak" (ugyanott, 100, 101. old.).

sága által meghatározott — számú munkás számára, mégsem kell mindig ugyanabban az arányban nőnie, mint a foglalkoztatott munkamennyiségnek. Tegyük fel, hogy egy gyártelepen száz munkás nyolcórás munka esetén 800 munkaórát szolgáltat. Ha a tőkés ezt az összeget a felével növelni akarja, beállíthat 50 új munkást; ekkor azonban új tőkét is kell előlegeznie, nemcsak a bérekre, hanem munkaeszközökre is. De azt is megteheti, hogy a régi 100 munkást nem 8, hanem 12 óra hosszat dolgoztatja, és akkor a már meglevő munkaeszközök is elegendők, csak gyorsabban kopnak el. Ily módon a munkaerő nagyobb megfeszítésével előállított, pótlólagos munka megnövelheti a többletterméket és az értéktöbbletet, a felhalmozás szubsztanciáját, anélkül, hogy az állandó tőkerészt arányosan növelnék.

A kitermelő iparban, például a bányákban, a nyersanyag nem alkatrésze az előlegezett tőkének. A munka tárgya itt nem előző munka terméke, hanem a *természet* ingyen ajándéka. Ilyen az érc, az ásványok, a kőszén, a kövek stb. Itt az állandó tőke csaknem kizárólag olyan munkaeszközökből áll, amelyek egy megnövelt munkamennyiséget igen jól elbírnak (például a nappali és éjjeli műszakot). Minden egyéb körülményt egyenlőnek véve azonban, a termék tömege és értéke az alkalmazott munkával egyenes arányban fog nőni. Mint a termelés első napján, az eredeti termékképzők, amelyek tehát a tőke elemeinek is képzői, az ember és a természet, itt karöltve haladnak. Hála a munkaerő rugalmasságának, a felhalmozás területe kibővült anélkül, hogy az állandó tőkét előzőleg megnövelték volna.

A mezőgazdaságban a megművelt területet nem lehet növelni anélkül, hogy pótlólagos vetőmagot és trágyát ne előlegeznének. Ha azonban ez az előlegezés egyszer megtörtént, akkor a talajnak merőben mechanikai megdolgozása is csodálatos hatással van a termék mennyiségére. Ily módon az eddigi munkáslétszám által teljesített nagyobb munkamennyiség növeli a termékenységet anélkül, hogy új munkaeszközök előlegezését követelné. Ismét az embernek a természetre való közvetlen hatása az, amely, új tőke közbejötte nélkül, a fokozott felhalmozás közvetlen forrásává lesz.

Végül a tulajdonképpeni iparban minden pótlólagos kiadás, amelyet munka megvásárlására fordítanak, megfelelő pótlólagos kiadást tételez fel nyersanyagra, de nem szükségképpen munkaeszközökre is. És minthogy a kitermelő ipar és a mezőgazdaság szolgáltatja a feldolgozó iparnak saját nyersanyagát és munkaeszközeinek nyersanyagát, ezért a feldolgozó iparnak az a termékszaporulat is javára van, amelyet amazok pótlólagos tőkeszaporulat nélkül állítottak elő.

Általános eredmény: a tőke azáltal, hogy a gazdagság mindkét ősi képzőjét, a munkaerőt és a földet bekebelezi, olyan terjeszkedő-

erőre tesz szert, amely megengedi, hogy felhalmozásának elemeit kiterjessze túl azokon a határokon, amelyeket saját nagysága — azoknak a már megtermelt termelési eszközöknek értéke és tömege, amelyekben a tőke létezik — látszólag von.

A tőke felhalmozásának másik fontos tényezője a társadalmi munka termelékenységének foka.

A munka termelőerejének növekedésével nő az a *terméktömeg*, amelyben egy meghatározott érték, tehát egy adott nagyságú értéktöbblet is megtestesül. Az értéktöbblet változatlan, sőt csökkenő rátája mellett, hacsak ez lassabban csökken, mint ahogy a munka termelőereje nő, a többlettermék tömege növekszik. Ezért, ha a többlettermléknek jövedelemre és pótlólagos tőkére való megoszlása nem változik, a tőkés fogyasztása növekedhetik anélkül, hogy a felhalmozási alap csökkenne. A felhalmozási alap aránylagos nagysága még a fogyasztási alap rovására is növekedhetik, miközben az áruk olcsóbbodása révén a tőkésnek ugyanannyi vagy több élvezeti eszköz áll rendelkezésére, mint azelőtt. De a munka termelékenységének növekedésével, mint láttuk, együtt jár a munkás olcsóbbá válása, tehát az értéktöbblet rátájának növekedése, még akkor is, ha a reális munkabér emelkedik. Ez sohasem emelkedik ugyanolyan arányban, mint a munka termelékenysége. Ugyanaz a *változó tőkeérték* tehát több munkaerőt és ezért több munkát hoz mozgásba. Ugyanaz az *állandó tőkeérték* több termelési eszközben, azaz több munkaeszközben, munkaanyagban és segédanyagban jelenik meg, tehát több termékképzőt is, több értékképzőt is, vagyis több munkafelszívót szolgáltat. Ezért, ha a pótlólagos tőke *értéke* változatlan, sőt akár csökken is, gyorsított felhalmozás megy végbe. Nemcsak, hogy az újratermelés szintje anyagilag bővül, hanem az értéktöbblet termelése gyorsabban nő, mint a pótlólagos tőke értéke.

A munka termelőerejének fejlődése *visszahat az eredeti tőkére*, vagyis *a termelési folyamatban már benne levő tőkére is*. A funkcionáló állandó tőke egy része munkaeszközökből, például gépi berendezésekből stb. áll, amelyeket csak hosszabb időszakok alatt fogyasztanak el, tehát termelnek újra, vagyis pótolnak ugyanolyan fajta új példányokkal. De minden évben ezeknek a munkaeszközöknek egy része elhal, vagyis elérkezik termelő funkciójának végcéljához. A munkaeszközök egy része ezért minden évben periodikus újratermelésének, vagyis ugyanolyan fajta új példányokkal való pótlásának stádiumában van. Ha a munka termelőereje e munkaeszközök *szülőhelyein* megnövekedett — márpedig állandóan fejlődik a tudomány és a technika szakadatlan haladásával —, akkor hatásosabb és, teljesítményüket tekintve, olcsóbb gépek, szerszámok, készülékek stb. lépnek a régiek helyére. *A régi tőke termelékenyebb formában termelődik újra*, nem beszélve

a meglevő munkaeszközökön végzett folytonos részleges változtatásokról. Az állandó tőke másik részét, a nyersanyagokat és segédanyagokat az éven belül, a mezőgazdaságból származókat többnyire évente folytonosan újratermelik. Minden jobb módszer stb. bevezetése itt tehát csaknem *egyidejűleg* hat a pótlólagos tőkére és a már funkcionáló tőkére. A kémia minden új vívmánya nemcsak megsokszorozza a hasznos anyagok számát és a már ismert anyagok felhasználási lehetőségeit, és bővíti ezért a tőke növekedésével együtt befektetési területeit. Ugyanakkor megtanít arra, hogyan kell a termelési és fogyasztási folyamat *exkrementumait* az újratermelési folyamat körforgásába visszadobni, tehát előzetes tőkebefektetés nélkül új tőkeanyagot teremt. Ugyanúgy mint a *természeti gazdagságnak* pusztán a munkaerő nagyobb megfeszítése révén elért nagyobb kiaknázása, a *tudomány* és a technika is olyan *potenciáját* alkotja a funkcionáló tőke *terjeszkedésének*, amely *független* e tőke *adott nagyságától*. Ez a potencia egyszersmind az eredeti tőkének a megújulás stádiumába lépett részére is visszahat. E rész új formájába ingyen bekebelezi a régi formájának háta mögött végbement társadalmi haladást. Igaz, hogy a termelőerőnek ezt a fejlődését egyúttal a funkcionáló tőkék részleges *elértéktelenedése* kíséri. Amennyiben ez az elértéktelenedés a konkurrencia révén akutan érezhetővé válik, a főteher a munkást sújtja, mert a tőkés az ő fokozott kizsákmányolásában keres kárpótlást.

A munka átviszi a termékre az általa elfogyasztott termelési eszközök értékét. Másrészt az adott munkamennyiség által mozgásba hozott termelési eszközök értéke és tömege abban az arányban növekszik, amelyben a munka termelékenyebbé lesz. Tehát, bár ugyanaz a munkamennyiség mindig csak ugyanolyan összegű új értéket tesz hozzá termékeihez, a munka növekvő termelékenységével mégis nő az a régi tőkeérték, amelyet egyidejűleg a termékekre átvisz.

Ha például egy angol és egy kínai fonómunkás ugyanannyi órán át ugyanazzal az intenzitással dolgozik, akkor mindketten egy hét alatt egyenlő értékeket termelnek. Ez egyenlőség ellenére óriási a különbség az angol munkás heti termékének értéke között, aki hatalmas önműködő géppel dolgozik, és a kínai heti termékének értéke között, akinek csak rokkája van. Mialatt a kínai munkás egy font gyapotot fon, azalatt az angol munkás többszáz fontot. A régi értékek több százszorosan nagyobb összege duzzasztja meg az angol munkás termékének értékét, amely termékben e régi értékek új hasznos formában fennmaradnak, s így újra tőkeként funkcionálhatnak. „1782-ben — közli *F. Engels* — az előző három esztendő egész gyapjútermése (Angliában) munkáshiány miatt még feldolgozatlanul hevert, és továbbra is hevernie kellett volna, ha az újonnan feltalált gépek nem

jönnek segítségül és nem fonják meg"[59]. A gépi berendezés formájában tárgyiasult munka természetesen közvetlenül egy embert sem varázsolt elő a földből, de lehetővé tette, hogy kevésszámú munkás viszonylag kevés eleven munka hozzátétele révén nemcsak hogy termelő módon fogyassza el a gyapjút és új értéket tegyen hozzá, hanem fonál stb. formájában *régi értékét is fenntartsa.* Ezzel egyszersmind eszközt és ösztönzést adott a gyapjú bővített újratermelésére. Az eleven munka természeti adománya, hogy régi értéket tart fenn, miközben új értéket teremt. Ezért termelési eszközei hatásosságának, terjedelmének és értékének növekedésével, tehát a termelőereje fejlődését kísérő *felhalmozással* a munka állandóan gyarapodó tőkeértéket tart fenn és örökít meg mindig új formában[60]. A munkának ez a ter-

[59] *F. Engels:* „Die Lage der arbeitenden Klasse in England". 20. old. [magyarul: 46—47. old.].

[60] A klasszikus közgazdaságtan a munka- és értékesülési folyamat hiányos elemzése következtében az újratermelésnek ezt a fontos mozzanatát sohasem értette meg kellőképpen, ahogy ez például Ricardónál látható. Ricardo például ezt mondja: Bárhogyan változik is a termelőerő, „egymillió ember a gyárakban mindig ugyanazt az *értéket termeli*". Ez helyes, ha munkájuk extenziója és intenzitásfoka adott. De ez nem akadálya annak — és Ricardo ezt bizonyos végkövetkeztetésekben nem veszi figyelembe —, hogy egymillió ember, ha munkájuk termelőereje különböző, igen különböző termelési eszköz-tömegeket változtasson termékké, s ezért termékében igen különböző *értéktömegeket* tartson fenn, hogy tehát az általuk szolgáltatott *termékértékek* igen különbözők legyenek. Ricardo, mellékesen megjegyezve, ezen a példán hasztalanul próbálta megvilágítani *J. B. Say-nek* a használati érték (amelyet itt wealth-nek, anyagi gazdagságnak nevez) és a csereérték közti különbséget. Say így felel: „Ami azt a nehézséget illeti, amelyet Ricardo úr kiemel, amikor azt mondja, hogy tökéletesebb eljárásokkal egymillió ember kétszer, háromszor annyi gazdagságot termelhet, anélkül, hogy több értéket termelne, ez a *nehézség* eltűnik, ha, mint ahogy kell, a *termelést cserének tekintjük,* amelyben munkánk, földünk és tőkénk termelő szolgálatait odaadjuk, hogy *termékeket* kapjunk. Valamennyi termékre, ami csak a világon van, e termelő szolgálatok révén teszünk szert... Tehát... annál gazdagabbak vagyunk, termelő szolgálataink értéke annál nagyobb, mennél nagyobb azoknak a hasznos dolgoknak a *mennyisége,* amelyeket e szolgálatok a *termelésnek nevezett cserében* számunkra hoznak" *(J. B. Say:* „Lettres à M. Malthus". Párizs 1820. 168, 169. old.). A nehézség — ez csak az ő számára létezik, Ricardo számára nem —, amelyet Say meg akar magyarázni, a következő: Miért nem növekszik a használati értékek értéke, ha mennyiségük a munka fokozódott termelőereje következtében nő? *Felelet:* A nehézség megoldódik azáltal, hogy a *használati értéket csereértéknek* kegyeskednek *nevezni.* A csereérték olyan dolog, amely így vagy amúgy *cserével* függ össze. Nevezzük tehát a *termelést* munka és termelési eszközök termék ellenében való *„cseréjének"*, és akkor világos, mint a nap, hogy annál több csereértéket kapunk, mennél több használati értéket szolgáltat a termelés. Más szavakkal: mennél több használati értéket, például harisnyát szolgáltat egy munkanap a harisnyagyárosnak, annál *gazdagabb* ez *harisnyákban.* Hirtelen azonban Say-nek eszébe jut, hogy a harisnyák „nagyobb *mennyiségével*" „áruk" (amelynek természetesen semmi köze a csereértékhez) *csökken,* „mert *a konkurrencia arra kényszeríti őket*

mészeti ereje *a tőkének* — amelybe a munkát bekebelezték — az *önfenntartó erejeként* jelenik meg, éppen úgy, ahogy a munka *társadalmi* termelőerői a *tőke* tulajdonságaiként és ahogy a többletmunkának a tőkés által való állandó elsajátítása *a tőke* állandó *önértékesítéseként.* A munka összes erői a tőke erőiként vetítődnek ki, ahogy az áru összes értékformái a pénz formáiként.

A tőke növekedésével *nő az alkalmazott és az elfogyasztott tőke közti különbözet.* Más szavakkal: nő az érték- és anyagtömege a munkaeszközöknek, például az épületeknek, gépi berendezésnek, alagcsöveknek, igavonó állatoknak, mindenfajta készülékeknek, amelyek hosszabb vagy rövidebb időszakon át, folytonosan ismétlődő termelési folyamatokban, egész terjedelmükben funkcionálnak, vagyis bizonyos hasznos hatások elérésére szolgálnak, noha csak fokozatosan kopnak, s ezért értéküket csak apránként veszítik el, tehát csak apránként viszik át a termékre. Abban az arányban, amelyben ezek a munkaeszközök termékképzőkül szolgálnak, anélkül, hogy a termékhez értéket tennének hozzá, tehát amely arányban egészben alkalmazzák, de csak részben fogyasztják el őket, ugyanazt az *ingyen szolgálatot* teljesítik, ahogy már korábban említettük, mint a természeti erők, a víz, a gőz, a levegő, az elektromosság stb. Ez az *ingyen szolgálata* a múltbeli munkának — amikor az eleven munka megragadja és lelket lehel belé — a felhalmozás növekvő szintjével együtt *halmozódik fel.*

Mivel a múltbeli munka állandóan *tőkévé*, azaz *A*, *B*, *C* stb. munkájának passzívája a nem-dolgozó *X* aktívájává álcázza magát,

---

(a termelőket), hogy a termékeket annyiért adják oda, amennyibe nekik kerülnek". De honnan ered hát a profit, ha a tőkés az árukat *azon az áron adja el,* amelybe *neki* kerülnek? Never mind [nem tesz semmit]. Say kijelenti, hogy a fokozott termelékenység következtében mindenki *ugyanazért* az egyenértékért most nem, mint korábban, egy, hanem két pár harisnyát stb. kap cserébe. Az eredmény, amelyhez elérkezik, éppen az a ricardói tétel, amelyet meg akart cáfolni. A gondolkodás e hatalmas erőfeszítése után diadalmasan e szavakkal fordul Malthushoz: „Ez, uram, az a *jól megalapozott tan,* amely nélkül, *kijelentem,* lehetetlen megoldani a politikai gazdaságtan legnehezebb problémáit, *különösen* pedig azt, hogyan lehetséges, hogy egy nemzet gazdagodik, amikor termékeinek értéke csökken, holott a gazdagság értékből áll" (ugyanott, 170. old.). Egy angol közgazdász a Say „Lettres"-jében található hasonló bűvészkedésekről megjegyzi: „A fecsegésnek ez az affektált modora („those affected ways of talking") alkotja egészében véve azt, amit Say úr *saját tanának* szeret nevezni, és amiről lelkére köti Malthusnak, hogy Hertfordban ezt tanítsa, mint ahogy ez már «Európa több részén» történik. Azt mondja: «Ha mindezekben a tételekben *némi paradox jelleget lát,* vizsgálja meg a *dolgokat,* amelyeket kifejeznek, és merem remélni, hogy igen egyszerűeknek és igen értelmeseknek tűnnek majd fel Önnek.» Minden bizonnyal — és egyszersmind ugyanezen folyamat következtében — minden másnak feltűnnek majd, csak eredetieknek vagy fontosaknak nem" („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc." 116, 110. old.).

polgárok és közgazdászok egyre csak a *múltbeli munka érdemeit* zengik, amelynek a skót lángész MacCulloch szerint még külön zsoldot (kamatot, profitot stb.) is kell kapnia[61]. Az eleven munkafolyamatban termelési eszközök formájában közreműködő múltbeli munka folyton növekvő súlyát tehát a múltbeli munka *tőkealakjának* tulajdonítják, annak az *alakjának*, amely *elidegenült* magától a munkástól, akinek múltbeli és meg nem fizetett munkája. A tőkés termelés gyakorlati szereplői és ideológus szószátyáraik ugyanúgy nem tudják elgondolni a *termelési eszközt* a manapság rátapadó antagonisztikus társadalmi jelmeztől elválasztva, ahogyan a rabszolgatartó *magát a munkást* annak rabszolga jellegétől elválasztva.

Ha a munkaerő kizsákmányolási foka adott, az értéktöbblet tömegét az egyidejűleg kizsákmányolt munkások száma határozza meg, s ez utóbbi, bár váltakozó arányban, a tőke nagyságának felel meg. Mennél jobban növekszik tehát a tőke a fokozatos felhalmozással, annál inkább növekszik az az értékösszeg is, amely fogyasztási alapra és felhalmozási alapra hasad. A tőkés tehát költekezőbben élhet és ugyanakkor többről „mondhat le". Végül pedig a termelés összes rugói annál energikusabban működnek, mennél jobban bővül a termelés szintje az előlegezett tőke tömegével együtt.

5. *Az úgynevezett munkaalap*

E vizsgálat folyamán kiderült, hogy a tőke nem rögzített nagyság, hanem a társadalmi gazdagság rugalmas része, amely az értéktöbbletnek jövedelemre és pótlólagos tőkére való megoszlásával állandóan ingadozik. Láttuk továbbá, hogy még a funkcionáló tőke adott nagysága esetén is az általa bekebelezett munkaerő, tudomány és föld (amelyen közgazdaságtanilag mindazok a *munkatárgyak* értendők, amelyek az ember közreműködése nélkül természettől megvannak) e tőkének rugalmas potenciái, amelyek bizonyos határokon belül a *saját nagyságától független mozgási teret* engednek számára. Eltekintettünk eközben a *forgalmi folyamat* összes viszonyaitól, amelyek miatt *ugyanazon* tőketömegnek igen különböző hatásfokai vannak. Eltekintettünk — minthogy a tőkés termelés korlátait, tehát a társadalmi termelési folyamatnak egy merőben természetadta alakját feltételezzük — a meglevő termelési eszközökkel és munkaerőkkel közvetlenül és tervszerűen létrehozható minden ésszerűbb kombinációtól. A klasz-

[61] MacCulloch a „wages of past labour"-t [a múltbeli munka bérét] jóval azelőtt szabadalmaztatta, hogy Senior bejelentette szabadalmát a „wages of abstinence"-re [az önmegtartóztatás bérére].

szikus közgazdaságtan kezdettől fogva szerette a társadalmi tőkét rögzített hatásfokú *rögzített nagyságnak* felfogni. De ezt az előítéletet dogmává először a tősgyökeres nyárspolgár *Jeremias Bentham* merevítette, a XIX. századbeli közönséges polgárértelemnek ez az ízetlenül pedáns, szenvtelenül locsogó orákuluma[62]. Bentham az a filozófusok között, ami Martin Tupper a költők között. Mindkettőt csak Angliában gyárthatták[63]. Dogmájával a termelési folyamat legmegszokottabb jelenségei, mint például hirtelen kiterjedései és összehúzódásai, sőt maga a felhalmozás, teljesen érthetetlenné válnak[64]. A dogmát mind maga Bentham, mind Malthus, James Mill, MacCulloch stb. apologetikus célra használták, nevezetesen arra, hogy a *tőke egy részét, a változó, vagyis munkaerővé átváltoztatható tőkét rögzített nagyságnak* ábrázolják. A változó tőke anyagi létezése, azaz a létfenntartási eszközöknek az a tömege, amelyet a munkás számára képvisel, vagyis az úgynevezett *munkaalap* meséjükben a társadalmi gazdagság ter-

[62] V. ö. többek között: *J. Bentham:* „Théorie des peines et des récompenses". Fordította Et. Dumont, 3. kiad. Párizs 1826. II. köt. IV. könyv, II. fej.

[63] *Jeremias Bentham* merőben angol jelenség. Még a mi *Christian Wolff* filozófusunkat sem kivéve, soha és semmilyen országban sem fordult elő, hogy a leglaposabb közhely ilyen önelégülten pöffeszkedett volna. A *hasznossági elv* nem Bentham találmánya volt. Ő csak szellemtelenül ismételte azt, amit Helvétius és más XVIII. századbeli franciák szellemesen mondtak. Ha például tudni akarjuk, mi hasznos egy kutya számára, akkor mélyére kell hatolnunk a kutyatermészetnek. Magát ezt a természetet nem lehet a „hasznossági elvből" megkonstruálni. Az emberre alkalmazva: ha minden emberi cselekedetet, mozgást, viszonyt stb. a hasznossági elv alapján akarunk megítélni, akkor először az emberi természetet általában kell megvizsgálnunk, s aztán a minden korszakban történelmileg módosult emberi természetet. Bentham nem sokat teketóriázik. A legnaivabb szárazsággal a modern nyárspolgárt, speciálisan az *angol nyárspolgárt* veszi *normálembernek*. Ami ennek a fura normálembernek és világának hasznos, az önmagában véve hasznos. Ezzel a mértékkel ítél meg aztán múltat, jelent és jövőt. A keresztény vallás például „hasznos", mert vallási szempontból ugyanazokat a rossz cselekedeteket kárhoztatja, amelyeket a büntetőtörvénykönyv jogi szempontból ítél el. A művészeti kritika „káros", mert tiszteletre méltó embereket megzavar Martin Tupper élvezetében stb. A derék férfiú, akinek jelmondata „nulla dies sine linea" [ne múljék el nap egy sor írás nélkül], egész könyvhegyeket töltött meg ilyen szeméttel. Ha olyan bátor lennék, mint H. Heine barátom, akkor Jeremias urat a polgári butaság lángeszének nevezném.

[64] „A közgazdászok túlságosan hajlamosak arra, hogy meghatározott mennyiségű tőkét és meghatározott számú munkást mint egyforma erejű és bizonyos egyforma intenzitással ható termelési szerszámokat kezeljenek . . . Azok, akik azt állítják, hogy csakis az *áruk* a termelés szereplői, azt bizonyítják, hogy a termelést egyáltalában nem lehet kibővíteni, mert az ilyen kibővítéshez a létfenntartási eszközöket, nyersanyagokat és szerszámokat előzetesen szaporítani kellene, ami a valóságban arra lyukad ki, hogy a termelés nem növekedhetik a termelés előzetes növekedése nélkül, vagyis, más szavakkal, hogy minden növekedés lehetetlen" (*S. Bailey:* „Money and its Vicissitudes". 58, 70. old.). Bailey a dogmát **főleg** a *forgalmi folyamat* álláspontjáról bírálja.

mészeti bilincsektől korlátozott és át nem hágható *különleges részévé* lett. Ahhoz, hogy a társadalmi gazdagságnak azt a részét, amelynek *állandó* tőkeként vagy, anyagszerűen kifejezve, termelési eszközként kell funkcionálnia, mozgásba hozzák, *meghatározott tömegű eleven munka* szükséges. Ez technológiailag adott. De nem adott sem azoknak a munkásoknak a száma, akik e munkatömeg folyósításához szükségesek, mert ez az egyéni munkaerő kizsákmányolási fokával változik, sem ennek a munkaerőnek az ára, hanem csak minimális korlátja, amely azonkívül igen rugalmas is. A tények, amelyeken a dogma alapul, a következők. Egyrészt a munkásnak *nincs beleszólása* abba, hogyan osztják meg a társadalmi gazdagságot a nem-dolgozók élvezeti eszközeire és termelési eszközökre. Másrészt csak kivételesen kedvező esetben bővítheti ki a munkás az úgynevezett „*munkaalapot*" a gazdag „*jövedelmének*" rovására[65].

Hogy milyen ízetlen tautológiához vezet, ha a *munkaalap tőkés korlátját társadalmi természeti korlátjává* költik át, az látható többek közt *Fawcett* professzornál: „Valamely ország *forgótőkéje*[66] — mondja — az ország munkaalapja. Ezért, ha ki akarjuk számítani azt az átlagos pénzbért, amelyet az egyes munkás kap, egyszerűen el kell osztanunk ezt a tőkét a munkásnépesség számával"[67]. Azaz először összeadjuk a valóban fizetett egyéni munkabéreket, és aztán azt állítjuk, hogy ez az összeg alkotja az istentől és a természettől ránkkényszerített „munkaalap" értékösszegét. Végül, az így nyert összeget elosztjuk a munkások számával, hogy újból felfedezzük, mennyi juthat átlagban minden egyes munkásra. Ugye hallatlanul ravasz eljárás? Fawcett urat ez nem akadályozza abban, hogy egyszuszra ki ne jelentse: „Az Angliában évente felhalmozott összes gazdagság két részre oszlik.

[65] *J. St. Mill* „Principles of Political Economy"-jében [II. könyv, I. fej. 3. §] ezt mondja: „A munka termékét manapság *a munkával fordított arányban* osztják szét — a legnagyobb részt azoknak adják, akik sohasem dolgoznak, a következő legnagyobbat azoknak, akiknek munkája szinte csak névleges, és így lefelé haladva, a javadalmazás abban a mértékben zsugorodik össze, ahogyan a munka keményebbé és kellemetlenebbé lesz, míg a legfárasztóbb és legkimerítőbb testi munka még csak életszükségleteinek kielégítésére sem számíthat biztosan." Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy ha olyan férfiak, mint J. St. Mill stb., az ósdi gazdaságtani dogmáik és modern tendenciáik közti ellentmondás miatt hibáztatandók is, mindenképpen igazságtalan volna őket a vulgáris közgazdász apologéták csürhéjével egy kalap alá venni.

[66] Emlékeztetem itt az olvasót, hogy a *változó* és *állandó tőke* kategóriákat én használom először. A politikai gazdaságtan Adam Smith óta a bennük foglalt meghatározásokat teljesen összekeveri az *álló* és *forgó* tőkének a *forgalmi folyamatból* eredő formakülönbségeivel. Közelebbit erről a második könyv második szakaszában.

[67] *H. Fawcett*, a politikai gazdaságtan professzora Cambridge-ben: „The Economic Position of the British Labourer". London 1865. 120. old.

Egy részét Angliában saját iparunk fenntartására használják. Másik részét kiviszik más országokba ... Az iparunkban felhasznált rész *nem jelentős hányada az évente ebben az országban felhalmozott gazdagságnak*"[68]. Az évente növekvő többletterméknek, amelyet az angol munkástól egyenérték nélkül eltulajdonítanak, nagyobb részét tehát nem Angliában, hanem idegen országokban tőkésítik. De hiszen az ily módon kivitt pótlólagos tőkével az isten és Bentham által feltalált „munkaalap" egy részét is kiviszik[69].

Huszonharmadik fejezet

A TŐKÉS FELHALMOZÁS ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYE

1. A munkaerő iránti kereslet növekedése a felhalmozással, a tőke változatlan összetétele esetén

Ebben a fejezetben azzal a befolyással foglalkozunk, amelyet a tőke növekedése a munkásosztály sorsára gyakorol. A legfontosabb tényező ennél a vizsgálatnál *a tőke összetétele* és azok a változások, amelyeken a felhalmozási folyamat során átmegy.

A tőke összetételét kettős értelemben kell venni. Az érték szempontjából az az arány határozza meg, amelyben a tőke állandó tőkére, vagyis a termelési eszközök értékére, és változó tőkére, vagyis a munkaerő értékére, a munkabérek összegére oszlik. Az anyag szempontjából, eszerint ahogyan az a termelési folyamatban funkcionál, minden tőke termelési eszközökre és eleven munkaerőre oszlik; ezt az összetételt az az arány határozza meg, amely egyrészt az alkalmazott termelési eszközök tömege, másrészt az alkalmazásukhoz szükséges munkamennyiség között van. Az elsőt a tőke *értékösszetételének*, a másodikat a tőke *technikai összetételének* nevezem. Kettőjük között szoros kölcsönös vonatkozás áll fenn. Hogy ezt kifejezzem, a tőke értékösszetételét, amennyiben azt technikai összetétele határozza meg és amennyiben az annak változásait tükrözi, a tőke *szerves összetételének* nevezem. Ahol röviden a tőke összetételéről van szó, ott mindig szerves összetétele értendő.

[68] *Fawcett:* „The Economic Position etc." 123, 122. old.

[69] Azt lehetne mondani, hogy Angliából évente nemcsak tőkét, hanem a kivándorlás formájában munkásokat is visznek ki. A szövegben azonban egyáltalában nincs szó a kivándorlók pecullumáról [megtakarított pénzecskéjéről], akik nagyrészt nem munkások. A kivándorlók nagy hányadát a bérlők fiai szolgáltatják. Az évente kamatozásra külföldre küldött angol pótlólagos tőke hasonlíthatatlanul nagyobb arányú az évi felhalmozáshoz képest, mint az évi kivándorlás a népesség évi növekedéséhez képest.

Az egy bizonyos termelési ágban befektetett számos egyéni tőke összetétele többé-kevésbé eltér egymástól. Egyéni összetételeik átlaga adja meg e termelési ág össztőkéjének összetételét. Végül az összes termelési ágak átlagos összetételeinek összátlaga adja meg egy ország társadalmi tőkéjének összetételét, és a következőkben végső soron csakis erről van szó.

A *tőke növekedése* magában foglalja változó, vagyis munkaerővé átalakult alkatrészének növekedését. A pótlólagos tőkévé átváltoztatott értéktöbblet egy részét állandóan vissza kell változtatni változó tőkévé, vagyis új munkaalappá. Tételezzük fel, hogy egyébként változatlan körülmények között a tőke összetétele változatlan marad, azaz egy meghatározott tömegű termelési eszköznek, vagyis állandó tőkének mindig ugyanakkora tömegű munkaerőre van szüksége, hogy mozgásba hozzák; ez esetben a munka iránti kereslet és a munkások létfenntartási alapja nyilvánvalóan a tőkével arányosan nő, mégpedig annál gyorsabban, mennél gyorsabban nő a tőke. Minthogy a tőke évente értéktöbbletet termel, amelynek egy részét évente az eredeti tőkéhez csatolják, minthogy maga ez a szaporulat a már funkcionáló tőke terjedelmének növekedésével évente növekszik, és minthogy végül a meggazdagodási vágy különleges sarkantyújától — mint például új piacok megnyílása, új tőkebefektetési területek újonnan kifejlődött társadalmi szükségletek következtében stb. — hajtva a *felhalmozás szintjét* hirtelen ki lehet terjeszteni *pusztán* azáltal, hogy *az értéktöbbletnek, illetve a többlettermléknek tőkére és jövedelemre való megoszlását megváltoztatják*, ezért a tőke felhalmozási szükségletei túlszárnyalhatják a munkaerő, vagyis a munkáslétszám növekedését, a munkások iránti kereslet felülmúlhatja a kínálatot, és ennek következtében a munkabérek emelkedhetnek. Sőt, ha a fent feltételezett körülmények változatlanul fennmaradnak, akkor ennek végül be is kell következnie. Mivel minden évben több munkást foglalkoztatnak, mint az előzőben, ezért előbb vagy utóbb el kell jutni egy olyan ponthoz, amikor a felhalmozás szükségletei kezdenek túlnőni a munka szokásos kínálatán, amikor tehát béremelkedés következik be. Erről panaszkodnak Angliában az egész XV. század folyamán és a XVIII. század első felében. A többé vagy kevésbé kedvező körülmények azonban, amelyek között a bérmunkások fenntartják magukat és szaporodnak, mitsem változtatnak a tőkés termelés alapvető jellegén. Ahogyan az *egyszerű újratermelés* állandóan *újratermeli magát a tőkeviszonyt*, tőkéseket az egyik oldalon, bérmunkásokat a másik oldalon, úgy a *bővített újratermelés, vagyis a felhalmozás, a bővített tőkeviszonyt* termeli újra, több tőkést vagy nagyobbakat az egyik oldalon, több bérmunkást a másikon. A munkaerő újratermelése, amelynek szakadatlanul

be kell kebeleződnie a tőkébe értékesítési eszkozként, amely tőle szabadulni nem tud, és amelynek jobbágyi függőségét a tőkétől csak az takarja el, hogy változnak az egyéni tőkések, akiknek eladja magát — valójában a tőke ujratermelésének egyik mozzanatát alkotja. *A tőke felhalmozása tehát a proletariátus szaporítása*[70].

A klasszikus gazdaságtan ezt a tételt oly jól megértette, hogy A. Smith, Ricardo stb., mint korábban említettuk, a felhalmozást helytelenul meg azonosították is az értéktobblet *egész* tőkésített részének termelő munkások által való elfogyasztásával, vagyis pótlólagos bérmunkásokká való átváltoztatásával. Már 1696-ban *John Bellers* ezt mondja: „Ha valakinek százezer acre foldje volna és ugyanannyi font pénze és ugyanannyi barma, vajon mi más volna ez a *gazdag* ember munkás nelkul, *mint maga is munkás*? És mivel a munkások embereket gazdaggá tesznek, *mennél tobb a munkás, annál tobb a gazdag* ... A szegény munkája a gazdag kincsesbányája"[71]. Hasonlóképpen *Bernard de Mandeville* a XVIII. század elejen: „Ahol a tulajdont kielégítoen megvédik, konnyebb lenne *pénz nélkul* élni, mint *szegények nélkul*, mert ki vegezne el a munkát? ... Ahogyan meg kell óvni a munkasokat az ehenhalástól, ugy nem kellene kapniuk semmit, ami megtakarításra érdemes. Ha itt-ott egy a legalsó osztályból való egyén rendkívuli szorgalommal és koplalással kiemelkedik abból a helyzetből, amelyben felnovekedett, ne akadályozza őt ebben senki: sőt tagadhatatlan, hogy minden magánszemély, minden egyes család számára a tarsadalomban a legbolcsebb terv mértékletesnek lenni; de *valamennyi gazdag nemzetnek az az érdeke*, hogy a szegenyek legnagyobb része sohase legyen tétlen és megis mindig elkoltsek, amit keresnek ... Azoknak, akik eletuket napi munkájukkal tartják fenn, semmijuk sincs, ami óket szolgálattételre osztonozné, kiveve szükség-

[70] *Karl Marx:* „Lohnarbeit und Kapital". [„Bermunka és tőke". *Marx—Engels:* Valogatott művek. 1. kot. Szikra 1949. 69. old.] — „A tomegek egyenlő elnyomasa eseten egy ország annál gazdagabb, mennél tobb a proletárja" *(Colins:* „L'économie politique, source des révolutions et des utopies pretendues socialistes". Paris 1857. III. kot. 331. old.) „Proletar"-on kozgazdaságtanilag a bermunkás ertendo, aki *„tőkét"* termel és értékesít, s akit az utcára dobnak, mihelyt *„Monsieur Kapital"* — ahogy *Pecqueur* ezt a személyt nevezi — értékesülesi szükségletei szempontjából folosleges *„Az őserdő beteges proletarja"* — ez Roscher csinos agyreme. Az őserdo lakoja tulajdonosa az őserdónek, és az őserdot tulajdonaként kezeli, ugyanolyan fesztelenul, mint az orangutan. Ez az ember tehát nem proletár. Csak abban az esetben lenne az, ha nem ó aknázná ki az oserdot, hanem az oserdő ot. Ami egeszsegi allapotat illeti, az bizonyára kiallja az osszehasonlitást nemcsak a modern proletaréval, hanem a vérbajos es gorvélyes „köztiszteletben állókéval" is. Wilhelm Roscher ur azonban őserdon valószínűleg a vele rokon luneburgi pusztát ért.

[71] *John Bellers:* „Proposals for raising etc." 2. old.

leteiket, amelyeket okos dolog enyhíteni, de bolondság lenne kikúrálni. Az egyetlen dolog, ami a dolgozó embert szorgalmassá teheti, a mérsékelt munkabér. A túl csekély bér a dolgozót, aszerint, hogy milyen a temperamentuma, csüggedtté vagy kétségbeesetté teszi, a túl magas bér szerénytelenné és lustává ... Az eddig kifejtettekből következik, hogy egy *szabad nemzetnél, ahol a rabszolgaságot* tiltják, *a legbiztosabb gazdagság a dolgos szegények sokaságából áll.* Azonkívül, hogy ők a flotta és a hadsereg soha ki nem apadó utánpótlási forrásai, nélkülük nem lenne semmiféle élvezet és egyetlen ország termékét sem lehetne értékesíteni. Ahhoz, hogy *a társadalmat* (amely természetesen a nem-dolgozókból áll) *boldoggá* és a népet nyomorúságos állapotában is megelégedetté tegyék, *szükséges, hogy a nagy többség tudatlan és szegény maradjon.* A tudás bővíti és megsokszorozza kívánságainkat, és mennél kevesebbet kíván egy ember, annál könnyebben lehet szükségleteit kielégíteni"[72]. Amit Mandeville, ez a becsületes ember és világos fő még nem ért meg, az az, hogy magának a felhalmozási folyamatnak a mechanizmusa a tőkével együtt szaporítja a *„dolgos szegények"* tömegét, azaz a bérmunkások tömegét, akik munkaerejüket a növekvő tőke növekvő értékesülési erejévé változtatják, és akiknek éppen ezáltal kell megörökíteniök *függőségi viszonyukat* saját, a tőkésben megszemélyesített *termékeiktől.* Erre a függőségi viszonyra vonatkozólag *Sir F. M. Eden* „A szegények helyzete, avagy Anglia dolgozó osztályának története" című munkájában megjegyzi: „A mi égövünk a szükségletek kielégítésére *munkát* követel, és *ezért* legalább *a társadalom egy részének fáradhatatlanul dolgoznia* kell ... Egyesek, akik nem dolgoznak, mégis rendelkeznek a szorgalom termékeivel. Ezt azonban e tulajdonosok csak *a civilizációnak és a rendnek* köszönhetik, és maguk *merőben a polgári intézmények teremtményei*[73]. Mert ezek az intézmények elismerték, hogy *a munka gyümölcseit másképp is el lehet sajátítani, mint munkával.* A független vagyonnal rendelkező emberek vagyonukat

---

[72] *B. de Mandeville:* „The Fable of the Bees". 5. kiad. London 1728. Jegyzetek, 212, 213, 328. old. — „Mértékletes élet és állandó munka — ez az út a *szegények* számára az anyagi boldogsághoz (amin a lehető leghosszabb munkanapot és a lehető legkevesebb létfenntartási eszközt érti), és az *állam számára* (t. i. a földbirtokosok, tőkések és ezek politikai méltóságai és ügynökei számára) *a gazdagsághoz*" („An Essay on Trade and Commerce". London 1770. 54. old.).

[73] Edennek meg kellett volna kérdeznie, hogy vajon kinek a teremtményei hát „a polgári intézmények"? A *jogi* illúzió álláspontjáról nem a törvényt tekinti az anyagi termelési viszonyok termékének, hanem fordítva, a termelési viszonyokat a törvény termékének. *Linguet* a *Montesquieu* illuzórikus „Esprit des lois"-ját [a törvények szellemét] megdöntötte ezzel az egy szóval: „L'esprit des lois, c'est la propriété" [A törvények szelleme a tulajdon].

szinte kizárólag mások munkájának köszönhetik, nem pedig saját képességüknek, amely semmivel sem jobb, mint a többieké: *nem a föld és a pénz birtoklása,* hanem *a munka fölötti parancsnoklás* („the command of labour") az, ami a gazdagokat a szegényektől megkülönbözteti . . . Ami a szegényhez illik, az nem megvetett vagy szolgai helyzet, hanem *kényelmes és liberális függőségi viszony* („a state of easy and liberal dependence"), a tulajdonnal rendelkező emberekhez pedig az illik, hogy elegendő befolyásuk és tekintélyük legyen *azok fölött,* akik *értük* dolgoznak . . . Az ilyen függőségi viszony, mint azt mindenki tudja, aki az emberi természetet ismeri, *maguknak a munkásoknak a kényelmére szükséges*"[74]. Sir F. M. Eden, mellékesen megjegyezve, *Adam Smith egyetlen tanítványa,* aki a tizennyolcadik század folyamán valami jelentékenyet alkotott[75].

---

[74] *Eden:* „The State of the Poor etc." I. kötet. 1. könyv, I. fej. 1, 2. old. és előszó XX. old.

[75] Ha az olvasó *Malthusra* emlékeztetne, akinek „Essay on Population"-ja 1798-ban jelent meg, akkor én arra emlékeztetem, hogy ez az írás első formájában nem más, mint iskolásan felületes és paposan fellengős *plágium* Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace stb. műveiből, és *egyetlenegy önálló tételt sem* tartalmaz.

Az a nagy feltűnés, amelyet e röpirat keltett, csupán pártérdekekből fakadt. A francia forradalom a brit királyságban szenvedélyes védelmezőkre talált; a „népesedési elvet", amelyet a XVIII. században fokról fokra dolgoztak ki, majd egy nagy társadalmi válság közepette síppal-dobbal Condorcet és mások tanainak biztos ellenmérgévé nyilvánítottak, az angol oligarchia ujjongva köszöntötte, mint az emberi továbbfejlődésre irányuló vágyak nagy kioltóját. Malthus, aki nagyon csodálkozott sikerén, ezután hozzálátott, hogy a régi sémát megtömje felületesen összeszedett anyaggal, és új, de nem Malthus által felfedezett, hanem általa csak birtokba vett dolgokat tegyen hozzá. — Mellékesen megjegyezve. Bár Malthus az angol magas egyház papja, mégis letette a nőtlenség szerzetesi fogadalmát. Ez ugyanis egyik feltétele a cambridge-i *protestáns* egyetem fellowshipjének [tagságának]. „*Nem engedjük meg,* hogy a kollégiumok tagjai *nősek legyenek,* hanem *mihelyt valaki megnősül, megszűnik a kollégium tagja lenni*" („Reports of Cambridge University Commission". 172. old.). Ez a körülmény előnyösen megkülönbözteti Malthust a többi protestáns paptól, akik a papi nőtlenség katolikus parancsát önmagukról lerázták és a „szaporodjatok és sokasodjatok" parancsot oly mértékben vindikálták sajátos bibliai küldetésüknek, hogy mindenütt valósággal illetlen fokban járulnak hozzá a népesség szaporításához, miközben ugyanakkor a munkásoknak a „népesedési elvet" prédikálják. Jellemző, hogy a közgazdaságtanba átültetett *bűnbeesést,* Ádám almáját, a „kínzó étvágyat", „az akadályokat, amelyek Cupido nyilait próbálják tompítani", ahogy Townsend tiszteletes vidáman mondja — ezt a kényes pontot a *protestáns* teológia, vagy méginkább a protestáns egyház urai monopolizálták és monopolizálják most is. *Ortes* velencei szerzetest, egy eredeti és szellemes írót kivéve, a legtöbb népesedéstanító *protestáns pap.* Így *Bruckner:* „Théorie du système animal", Leyden 1767, amely az egész modern népesedési elméletet kimerítően tartalmazza, és amelyhez *Quesnay-nek* és tanítványának, az idősebb *Mirabeau-nak* ugyanerről a témáról

Az eddig feltételezett, a munkások számára legkedvezőbb felhalmozási feltételek között a tőkétől való *függőségi viszonyuk* elviselhető, vagy Eden szavaival élve, „kényelmes és liberális" formákat ölt. A tőke növekedésével nem intenzívebbé, hanem csak extenzívebbé lesz, azaz a tőke kizsákmányolási és uralmi területe csak saját méreteivel és *alattvalóinak* számával együtt nő. Saját növekvő, és növekvő mértékben pótlólagos tőkévé változtatott terméktöbbletükből nagyobb rész áramlik vissza a munkásokhoz fizetési eszközök formájában, úgyhogy élvezeteik körét kibővíthetik, jobban elláthatják ruházati, bútor- stb. fogyasztási alapjukat és kisebb pénz-tartalékalapot képezhetnek. De ahogyan jobb ruházat, élelem, bánásmód és nagyobb peculium nem szünteti meg a rabszolga függőségi viszonyát és kizsákmányolását, éppoly kevéssé szünteti meg a bérmunkásét.

---

folytatott múló veszekedése adta az eszméket, aztán *Wallace* tiszteletes, *Townsend* tiszteletes, *Malthus* tiszteletes és tanítványa, az ízig-vérig pap *Th. Chalmers*, hogy kisebb papi firkászokról in this line [ezen a téren] ne is beszéljünk. Eredetileg a politikai gazdaságtant filozófusok művelték, mint Hobbes, Locke, Hume, üzletemberek és államférfiak, mint Morus Tamás, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, és — főleg elméletileg és a legnagyobb sikerrel — *orvosok*, mint Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Még a XVIII. század közepén *Tucker tiszteletes úr*, korának jelentős közgazdásza, mentegetődzik amiatt, hogy a mammonnal foglalkozik. Később, mégpedig a „népesedési elvvel", ütött a protestáns papok órája. Mintha csak megsejtette volna ezt a kontárkodást, *Petty*, aki a népesedést a gazdagság bázisaként kezeli, és *Adam Smithhez* hasonlóan a papok esküdt ellensége, ezt mondja: „A vallás akkor virágzik a legjobban, amikor a papokat a leginkább sanyargatják, mint ahogy a jog ott virágzik a legjobban, ahol az ügyvédek éhenhalnak." Ezért azt tanácsolja a protestáns papoknak, hogy ha már nem követik Pál apostolt és nem akarják testüket a nőtlenség által „megölni", akkor „legalább ne nemzzenek több papot („not to breed more Churchmen"), mint amennyit a meglevő egyházi javadalmak (benefices) fel tudnak szívni; azaz, ha Angliában és Walesben csak 12 000 javadalom van, akkor nem bölcs dolog 24 000 papot nemzeni („it will not be safe to breed 24 000 ministers"), mert a 12 000 ellátatlan mindig arra fog törekedni, hogy megélhetéshez jusson, és hogyan tehetnék ezt könnyebben, mint hogyha a nép közé mennek és elhitetik vele, hogy a 12 000 javadalmas pap megmérgezi a lelkeket, kiéhezteti őket és rossz utat mutat nekik az ég felé" *(Petty:* „A Treatise of Taxes and Contributions". London 1667. 57. old.). *Adam Smith* állásfoglalását a korabeli protestáns papsághoz a következő jellemzi. „A letter to *A. Smith*, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians" (4. kiad. Oxford 1784) c. írásában *dr. Horne*, a magas egyház norwichi püspöke megleckézteti Adam Smitht azért, mert Strahan úrhoz intézett nyílt levelében „bebalzsamozza az ő David barátját" (t. i. Hume-ot), mert elbeszéli a közönségnek, hogy „Hume a halálos ágyán Lukianosszal és whisttel szórakozott", sőt elég szemtelen volt, hogy azt írja: „Hume-ról mindig, mind életében, mind halála után azt tartottam, hogy olyan közel áll a tökéletesen bölcs és erényes férfi ideáljához, amennyire azt az emberi természet gyengesége csak megengedi." A püspök megbotránkozva így kiált fel: „Helyes-e Öntől, Uram, hogy tökéletesen bölcsnek

Ha a munka ára a tőke felhalmozása következtében emelkedik, ez valójában csak annyit jelent, hogy az aranyláncnak, amelyet a bérmunkás önmagának már megkovácsolt, olyan a hossza és a súlya, hogy lazábbra lehet engedni. Az e tárgyról folytatott vitákban többnyire a legfontosabbat nem vették észre, t. i. a tőkés termelés differentia specificáját [megkülönböztető jegyét]. Itt a munkaerőt nem azért vásárolják, hogy szolgálatával vagy termékével a *vevő személyes szükségleteit* elégítse ki. A vevő célja tőkéjének értékesülése, áruk termelése, amelyek több munkát tartalmaznak, mint amennyiért ő fizet, tehát olyan *értékrészt* tartalmaznak, amely *neki semmibe sem kerül* és *az áru eladása révén* mégis *realizálódik*. Értéktöbblet termelése, vagyis többletcsinálás — ez ennek a termelési módnak abszolút törvénye. A munkaerőt csak annyiban lehet eladni, amennyiben a termelési eszközöket mint tőkét fenntartja, saját értékét mint tőkét újratermeli, és meg nem fizetett munkában pótlólagos tőke forrását szolgáltatja[76]. A munkaerő eladásának feltételei tehát, akár kedvezőbbek, akár kedvezőtlenebbek a munkás számára, magukban foglalják állandó újraeladásának szükségességét és a *gazdagságnak tőkeként*

és erényesnek tünteti fel egy olyan ember jellemét és életvitelét, aki gyógyíthatatlan ellenszenvvel viseltetett minden iránt, amit *vallásnak* hívnak, és aki minden idegszálát megfeszítette, hogy amennyire tőle függ, a vallásnak még a *nevét* is kitörölje az emberek emlékezetéből?" (Ugyanott, 8. old.) „De ne hagyjátok magatokat elbátortalanítani, igazság kedvelői, az ateizmus rövid életű" (17. old.). Adam Smith „olyan förtelmesen elvetemült („the atrocious wickedness"), hogy az ateizmust országszerte terjeszti (tudniillik „Theory of Moral Sentiments" c. munkájával)... Ismerjük fortélyaitokat, Doktor Úr! Jól kigondoltátok, de ezúttal gazda nélkül csináljátok a számadást. *David Hume* példáján azt akarjátok elhitetni, hogy az ateizmus az egyetlen szíverősítő („cordial") a levert kedélynek és a halálfélelem egyetlen ellenmérge... Nevessetek csak Babilon romjain és kívánjatok csak szerencsét fáraónak, a megátalkodott gonosznak!" (Ugyanott, 21, 22. old.) A. Smith halála után egy ortodox gondolkodású kollégiumi hallgatója ezeket írja: „Hume iránti barátsága... megakadályozta Smitht abban, hogy keresztény legyen... Hume-nak puszta szavára elhitt mindent. Ha Hume azt mondta volna neki, hogy a hold egy zöld sajt, elhitte volna. Ezért azt is elhitte neki, hogy nincs isten és nincsenek csodák... Politikai elveiben a republikanizmust súrolta" („The Bee". Írta *James Anderson*. 18 kötet, Edinburgh 1791—1793. 3. köt. 166, 165. old.). *Th. Chalmers* tiszteletes azzal gyanúsítja Adam Smitht, hogy merő rosszindulatból az „improduktív munkás" kategóriáját külön a protestáns papok számára találta ki, holott áldásos munkát végeznek az Úr szőlejében.

[76] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Az ipari és a mezőgazdasági munkások foglalkoztatásának a határa azonban azonos: t. i. az, hogy munkájuk termékéből a vállalkozó profitra tehessen szert... Ha a munkabér rátája olyan magasra emelkedik, hogy a mester nyeresége az átlagprofit alá süllyed, akkor nem foglalkoztatja tovább a munkásokat, vagy csak azzal a feltétellel foglalkoztatja őket, hogy beleegyeznek a munkabér csökkentésébe" (*John Wade:* „History of the Middle and Working Classes". 241. old.).

történő állandóan bővülő *újratermelését*. A munkabér, mint láttuk, természeténél fogva feltételezi, hogy a munkás mindig szolgáltat bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát. Eltekintve attól, hogy a *munkabér emelkedése* együttjárhat a *munka árának süllyedésével* stb., *növekedése* a legjobb esetben is *csak* azt jelenti, hogy *mennyiségileg csökken az a meg nem fizetett munka*, amelyet a munkásnak végeznie kell. Ez a csökkenés sohasem érheti el azt a pontot, amelyen magát a rendszert veszélyeztetné. Eltekintve a munkabér rátája körüli erőszakos összecsapásoktól — és már *Adam Smith* megmutatta, hogy nagyjában és egészében az ilyen összecsapásban a mester mindig mester marad —, a munka árának a tőke felhalmozásából eredő emelkedése a következő alternatívát feltételezi:

Vagy tovább emelkedik a munka ára, mert növekedése a felhalmozás előrehaladását nem zavarja; ebben nincsen semmi csodálatos, mert, mondja *A. Smith*, „még csökkent profit esetében is a tőkék gyarapodnak; sőt gyorsabban nőnek, mint azelőtt... A nagy tőke még kisebb profit mellett is általában gyorsabban nő, mint a kis tőke nagy profit mellett" („Wealth of Nations". I. 189. [I. köt. 217. és köv. old.]). Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a meg nem fizetett munka csökkenése a tőke uralmának kiterjedését semmiképpen sem akadályozza. — Vagy pedig — és ez az alternatíva másik oldala — a felhalmozás a munka emelkedő ára következtében elernyed, mert a nyereség ösztökéje eltompul. A felhalmozás csökken. De csökkenésével eltűnik csökkenésének oka, t. i. a tőke és a kizsákmányolható munkaerő közti aránytalanság. A tőkés termelési folyamat mechanizmusa tehát önmaga küszöböli ki az akadályokat, amelyeket átmenetileg teremt. A munka ára ismét *a tőke értékesülési szükségleteinek* megfelelő színvonalra esik, akár alacsonyabb, akár magasabb ez most annál a színvonalnál, amely a bérnövekedés beállta előtt normálisnak számított, akár egyenlő vele. Látjuk: az első esetben nem a munkaerő, vagyis a munkásnépesség abszolút vagy aránylagos gyarapodásának csökkenése teszi a tőkét fölös mennyiségűvé, hanem éppen fordítva, a tőke növekedése teszi a kizsákmányolható munkaerőt elégtelenné. A második esetben nem a munkaerő vagy a munkásnépesség abszolút vagy aránylagos gyarapodásának növekedése teszi a tőkét elégtelenné, hanem fordítva, a tőke csökkenése teszi a kizsákmányolható munkaerőt, vagyis helyesebben annak árát fölös mennyiségűvé. A *tőke felhalmozásának ezek az abszolút mozgásai* tükröződnek vissza *a kizsákmányolható munkaerő tömegének relatív mozgásaiként*, s ezért *az a látszat*, mintha *az utóbbinak saját mozgása okozná* őket. Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva. Így feje-

ződik ki az ipari ciklus válság-szakaszában az áruárak általános esése *a pénz viszonylagos értékének emelkedésében*, és a virágzás szakaszában az áruárak általános emelkedése *a pénz viszonylagos értékének csökkenésében*. Az úgynevezett *currency-iskola* ebből arra következtet, hogy magas árak esetén túlságosan kevés, alacsony árak esetén pedig túlságosan sok pénz van forgalomban*. Tudatlanságában és a tények teljes félreismerésében[77] méltó társakra talál azokban a közgazdászokban, akik a felhalmozásnak ezeket a jelenségeit arra magyarázzák, hogy az egyik esetben túl sok, a másik esetben pedig túl kevés bérmunkás létezik.

A tőkés termelés törvénye, amelyen az állítólagos „természetes népesedési törvény" alapul, egyszerűen erre lyukad ki: a tőke, a felhalmozás és a bérráta közti viszony nem egyéb, mint a meg nem fizetett, tőkévé átváltoztatott munka és a pótlólagos tőke mozgásához szükséges pótlólagos munka közti viszony. Ez tehát semmiképpen sem két egymástól független nagyságnak — egyrészt a tőke nagyságának, másrészt a munkásnépesség számának — a viszonya, hanem végső soron csak *egy és ugyanazon munkásnépesség meg nem fizetett és megfizetett munkája közti viszony*. Ha a munkásosztály által szolgáltatott és a tőkésosztály által felhalmozott meg nem fizetett munka mennyisége elég gyorsan nő ahhoz, hogy csak a megfizetett munka rendkívüli szaporulata révén változhasson tőkévé, akkor a bér emelkedik és, minden egyebet azonosnak véve, a meg nem fizetett munka aránylag csökken. Mihelyt azonban ez a csökkenés eléri azt a pontot, amelyen a tőkét tápláló többletmunkát nem kínálják többé normális mennyiségben, ellenhatás következik be: a jövedelemnek kisebb részét tőkésítik, a felhalmozás megbénul, és a bérek felfelé irányuló mozgása ellenlökést kap. A munka árának emelkedése tehát továbbra is olyan határok közé van szorítva, amelyek nemcsak hogy érintetlenül hagyják a tőkés rendszer alapját, hanem növekvő szinten való újratermelését is biztosítják. A tőkés felhalmozás természeti törvénnyé misztifikált törvénye tehát valójában csak azt fejezi ki, hogy a tőkés felhalmozás *természete* kizárja a munka kizsákmányolási fokának minden olyan csökkenését vagy a munka árának minden olyan emelkedését, amely a tőkeviszony állandó újratermelését, mégpedig állandóan bővülő szinten való újratermelését komolyan veszélyeztethetné. Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek értékesülési szükségleteiért, nem pedig fordítva, az anyagi

* Valószínűleg elírás a következők helyett: „magas árak esetén túlságosan sok, alacsony árak esetén pedig túlságosan kevés pénz van forgalomban". — *Szerk.*

[77] V. ö. *Karl Marx:* „Zur Kritik der politischen Oekonomie". 166—168. old. [magyarul: 160—163. old.].

gazdagság a munkás fejlődési szükségleteiért. Miként a vallásban saját fejének szüleménye uralkodik az ember felett, úgy a tőkés termelésben saját kezének készítménye uralkodik rajta[77a].

2. A változó tőkerész viszonylagos csökkenése a felhalmozás és az azt kísérő koncentráció folyamán

Maguk a közgazdászok szerint a bérek emelkedését nem a társadalmi gazdagság meglevő terjedelme, és nem is a már megszerzett tőke nagysága idézi elő, hanem csakis a felhalmozás folytonos növekedése és e növekedés sebességének foka (*A. Smith*, I. könyv, 8. fej. [I. köt. 208. old.]). Eddig ennek a folyamatnak csak egy különleges szakaszát vettük szemügyre, azt, amelyben a tőke növekedése *a tőke* változatlan *technikai összetétele* mellett megy végbe. De a folyamat túlhalad ezen a szakaszon.

Ha a tőkés rendszer általános alapjai egyszer már adva vannak, a felhalmozás folyamán mindig bekövetkezik egy olyan pont, amelyen a társadalmi munka termelékenységének fejlődése a felhalmozás leghatalmasabb emeltyűjévé válik. „Ugyanaz az ok — mondja A. Smith —, amely a béreket emeli, tudniillik a tőke növekedése, a munka termelő képességeinek fokozására ösztönöz és lehetővé teszi, hogy kisebb munkamennyiséggel termékek nagyobb mennyiségét állítsák elő."

Eltekintve a természeti feltételektől, mint a talaj termékenysége stb., és a független és egymástól elszigetelten dolgozó termelők ügyességétől, ami azonban inkább minőségileg, a készítmény jóságában, semmint mennyiségileg, annak tömegében nyilvánul meg, *a munka társadalmi termelékenységének foka azoknak a termelési eszközöknek viszonylagos nagyságában* fejeződik ki, amelyeket egy munkás adott idő alatt, munkaerejének ugyanakkora megfeszítésével termékké változtat. A termelési eszközök tömege, amelyekkel dolgozik, munkája termelékenységével együtt nő. Ezek a termelési eszközök itt kettős szerepet játszanak. Egy részüknek növekedése *következménye* a munka növekvő termelékenységének, más részüké *feltétele* annak. Például, a munka manufaktúraszerű megosztásával és a gépi berendezés alkalmazásával ugyanazon idő alatt több nyersanyagot dolgoznak

[77a] „Ha azonban visszatérünk első vizsgálatunkra, ahol bebizonyítottuk, ... hogy maga a tőke csupán emberi munka eredménye, ... akkor teljesen érthetetlennek tűnik, hogy *az ember saját termékének — a tőkének — uralma alá kerülhessen, és hogy ennek alá legyen rendelve*; s minthogy a valóságban mégis tagadhatatlanul így áll a dolog, akaratlanul is felmerül a kérdés; hogyan válhatott a munkás a tőke urából — mint annak alkotója — a tőke rabszolgájává?" (*Von Thünen*: „Der isolierte Staat". Második rész. Második szakasz, Rostock 1863. 5, 6. old.) Thünen érdeme, hogy a kérdést felvetette. Válasza teljesen gyerekes.

fel, tehát a nyers- és segédanyagoknak nagyobb tömege kerül bele a munkafolyamatba. Ez *következménye* a munka növekvő termelékenységének. Másrészt az alkalmazott gépi berendezés, igavonó állatok, ásványi trágya, alagcsövek stb. tömege *feltétele* a munka növekvő termelékenységének. Ugyanez a helyzet az építményekben, óriáskohókban, szállító eszközökben stb. koncentrált termelési eszközök tömegével is. De akár *feltétel*, akár *következmény*, a termelési eszközöknek a beléjük kebelezett munkaerőhöz képest növekvő nagysága a *munka növekvő termelékenységét* fejezi ki*. Az utóbbinak a *növekedése* tehát abban

* A francia kiadásban (Párizs 1873) ezen a helyen (273. és köv. old.) a következő betoldás van:

„A nagyipar kialakulásakor Angliában felfedeztek egy módszert, amellyel a nyersvasat koksz segítségével kovácsolható vassá lehet változtatni. Ez az eljárás, amelyet *kavarásnak* neveznek és amely abban áll, hogy az olvasztott nyersvasat speciális szerkezetű kemencékben megtisztítják, a kohók óriási mértékű megnagyobbításához, forró levegőt fujtató készülékek alkalmazásához stb. vezetett, egyszóval az azonos munkamennyiség által felhasználható munkaeszközök és nyersanyagok olyan megnövekedését eredményezte, hogy csakhamar elegendő mennyiségű és elég olcsó vasat szállítottak ahhoz, hogy az a követ és a fát egy csomó felhasználási területről kiszoríthassa. Minthogy a vas és a szén a modern ipar nagy emeltyűi, ennek az újításnak a jelentőségét nem is lehet túlozni.

Ámde a kavaró, az a munkás, aki az olvasztott nyersvas tisztításával foglalkozik, olyan fajta kézi munkát végez, hogy a kemencék nagyságát, amelyeket kezel, továbbra is korlátozzák személyes képességei, és ez a korlátozás jelenleg akadályozza azt a bámulatos fellendülést, amely a fémiparban 1780, a kavarás feltalálása óta megindult.

«Tény — kiált fel az «Engineering», az angol mérnökök egyik lapja —, hogy a kézi kavarás elavult eljárása alig jobb a barbárságnál. Iparunk jelenlegi tendenciája az, hogy a gyártás különböző lépcsőfokain mind nagyobb mennyiségű anyagot dolgozzon fel. Ezért szinte minden évben nagyobb kohók, súlyosabb gőzkalapácsok, hatalmasabb hengerművek és óriásibb szerszámok keletkeznek, amelyeket a fémipar számos ágában alkalmaznak. Ez általános növekedés (a termelési eszközöknek az alkalmazott munkához képest való növekedése) közepette a kavaró eljárás csaknem változatlan maradt (és ma elviselhetetlen béklyókat rak az ipari fejlődésre . . . Ezért azon vannak, hogy ezt az eljárást minden nagy gyárban önműködő keverőkemencékkel helyettesítsék, amelyek olyan hatalmas adagokkal tudnak megbirkózni, amelyek messze meghaladják a kézi munka teljesítőképességét)» («The Engineering», 1874 június 12).

Így a kavaró eljárás, miután forradalmasította a vasipart és nagymértékben megnövelte a bizonyos mennyiségű munka által felhasználható munkaeszközök és nyersanyagok terjedelmét, illetve mennyiségét, a felhalmozás folyamán gazdasági akadállyá vált, s ettől éppen most igyekeznek megszabadulni olyan új eljárások segítségével, amelyek alkalmasak arra, hogy eltávolítsák azokat a korlátokat, amelyek az anyagi termelési eszközöknek az alkalmazott munkához viszonyított további növekedését még akadályozzák. Ez a története minden felfedezésnek és találmánynak, amely a felhalmozás nyomában jön létre, ahogyan ezt egyébként be is bizonyítottuk, amikor vázoltuk a modern termelés menetét eredetétől korunkig.

A felhalmozás előrehaladásával tehát nemcsak a tőke különböző dologi

jelenik meg, hogy *a munka tömege az általa mozgásba hozott termelési eszköz-tömeghez képest csökken*, vagyis, hogy a munkafolyamat szubjektív tényezője objektív tényezőihez képest kisebbedik.

A tőke technikai összetételének ez a megváltozása, a *termelési eszközök tömegének növekedése a beléjük életet lehelő munkaerő tömegéhez képest*, visszatükröződik a tőke értékösszetételében, abban, hogy *a tőkeérték állandó alkatrésze a változó alkatrész rovására megnövekszik.* Ha például egy tőkéből, százalékosan számítva, eredetileg 50%-ot fektetnek be termelési eszközökbe és 50%-ot munkaerőbe, később, a munka termelékenységi fokának fejlődésével, 80%-ot fektetnek be termelési eszközökbe és 20%-ot munkaerőbe stb. Ezt a törvényt, hogy t. i. az állandó tőkerész a változóhoz képest fokozatosan növekszik, lépten-nyomon igazolja (ahogy már fentebb kifejtettük) az áruárak összehasonlító elemzése, akár egyetlen nemzet különböző gazdasági korszakait hasonlítjuk össze, akár különböző nemzeteket ugyanabban a korszakban. Annak az árelemnek viszonylagos nagysága, amely csak az elfogyasztott termelési eszközök értékét, vagyis az állandó tőkerészt képviseli, egyenes arányban lesz a felhalmozás előrehaladásával, a másik, a munkát megfizető, vagyis a változó tőkerészt képviselő árelem viszonylagos nagysága pedig általában fordított arányban áll majd vele.

A változó tőkerész csökkenése az állandóhoz képest, vagyis *a tőkeérték megváltozott összetétele* azonban csak megközelítően mutatja meg *a tőke anyagi alkatrészeinek összetételében végbement változást.* Ha például manapság a fonodába fektetett tőkeérték $^7/_8$-a állandó és $^1/_8$-a változó, míg a XVIII. század elején $^1/_2$-e volt állandó és $^1/_2$-e változó, akkor ezzel szemben manapság egy meghatározott mennyiségű fonómunka sok százszor akkora tömegű nyersanyagot, munkaeszközt stb. fogyaszt el termelő módon, mint a XVIII. század elején. Az ok egyszerűen az, hogy a munka növekvő termelékenységével az általa elhasznált termelési eszközöknek nemcsak hogy a terjedelme növekszik, hanem *értékük* terjedelmükhöz képest csökken. Értékük tehát abszolúte növekszik, de nem arányosan terjedelmükkel. *Az állandó és a változó tőke közti különbség növekedése* tehát sokkal kisebb, mint a termelési eszközök tömege és a munkaerők tömege közti különbségé,

elemeinek mennyiségi és egyidejű növekedése megy végbe: a társadalmi munka termelőerőinek fejlődése, amelyet ez a haladás maga után von, minőségi változásokban, a tőke technikai összetételének fokozatos változásaiban is megnyilvánul, amely összetétel objektív tényezője a szubjektív tényezőhöz viszonyítva mindinkább növekszik, azaz a munkaeszközök és nyersanyagok tömege a felhasználásukhoz szükséges munkaerő összegéhez képest mindinkább nő. Abban a mértékben tehát, amelyben a tőke növekedése a munkát termelékenyebbé teszi, csökkenti, saját nagyságához viszonyítva, a munka iránti keresletet." — *Szerk.*

amelyekké az állandó, illetve a változó tőke átalakul. Az előbbi különbség az utóbbival együtt nő, de csekélyebb mértékben.

Egyébként, ha a felhalmozás előrehaladása csökkenti is a változó tőkerész relatív nagyságát, ezzel semmiképpen sem zárja ki abszolút nagyságának növekedését. Tegyük fel, hogy egy tőkeérték kezdetben 50% állandó és 50% változó tőkére, később 80% állandó és 20% változó tőkére hasad. Ha közben az eredeti tőke, mondjuk 6000 font sterling, 18 000 font sterlingre nőtt, akkor változó alkatrésze is $^1/_5$-del növekedett. 3000 font sterling volt, most pedig 3600 font sterling. Ahol azonban korábban 20%-os tőkeszaporulat elegendő lett volna ahhoz, hogy a munka iránti keresletet 20%-kal növelje, ott ehhez most az eredeti tőke megháromszorozására van szükség.

A negyedik szakaszban megmutattuk, hogy a munka társadalmi termelőerejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, hogy csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni, a termelési eszközöket tömeges koncentrációjuk révén gazdaságosabbá tenni, már anyagilag is csak közösen alkalmazható munkaeszközöket, például a gépi berendezés rendszerét stb. életrehívni, hatalmas természeti erőket a termelés szolgálatába kényszeríteni, és a termelési folyamatot a tudomány technológiai alkalmazásává változtatni. *Az árutermelés alapján*, amelyben a termelési eszköz magánszemélyek tulajdona, amelyben tehát a kétkezi munkás vagy elszigetelten és önállóan árukat termel, vagy munkaerejét mint árut adja el, mert nem rendelkezik az önálló üzemhez szükséges eszközökkel, ez a feltétel csak az *egyéni tőkék növekedése* révén válik valósággá, vagyis *abban a mértékben, amelyben a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkések magántulajdonává változtatják.* Az árutermelés talaja a nagybani termelést *csak tőkés formában* hordozhatja. Tehát a *tőkének* egyéni árutermelők kezében való bizonyos *felhalmozása előfeltétele a sajátosan tőkés termelési módnak.* A kézművességből a tőkés üzemre való átmenetnél ezért ezt *fel* kellett *tételeznünk.* Nevezhetjük ezt *az eredeti felhalmozásnak*, mert nem történelmi eredménye, hanem történelmi alapja a sajátosan tőkés termelésnek. Hogy maga ez az eredeti felhalmozás hogyan keletkezik, azt itt még nem kell megvizsgálnunk. Elég annyi, hogy ez a kiindulópont. De a munka társadalmi termelőerejének emelésére irányuló valamennyi módszer, amely ezen az alapon fejlődik ki, egyúttal módszer arra, hogy fokozottabb mértékben termeljenek értéktöbbletet, illetve többletterméket, amely pedig a felhalmozás alkotóeleme. Ezek tehát egyúttal módszerek tőkének tőkével való termelésére, vagyis a tőke gyorsított felhalmozásának módszerei. Az értéktöbblet tőkévé való folyamatos visszaváltoztatása *mint a termelési folyamatba bekerülő tőke nagyságának növekedése* jelenik

meg. Ez a maga részéről alapja lesz *a termelés kibővítésének*, az ezt kísérő, a munka termelőerejének növelésére irányuló módszereknek, valamint az értéktöbblet gyorsított termelésének. Ha tehát a tőkefelhalmozás bizonyos foka a sajátosan tőkés termelési mód feltételeként jelenik meg, e termelési mód visszahat és a tőke felhalmozásának gyorsulását idézi elő. *A tőke felhalmozásával kifejlődik ezért a sajátosan tőkés termelési mód, és a sajátosan tőkés termelési móddal a tőke felhalmozása.* Ez a két gazdasági tényező idézi elő — az egymásnak kölcsönösen adott lökés összetett arányában — a tőke technikai összetételének megváltozását, ami által a változó alkatrész az állandóhoz képest mind kisebb és kisebb lesz.

Minden egyéni tőke *termelési eszközök* nagyobb vagy kisebb *koncentrációja*, és ennek megfelelő parancsnoklás egy nagyobb vagy kisebb munkássereg fölött. Minden felhalmozás újabb felhalmozás eszköze lesz. A felhalmozás a tőkeként funkcionáló gazdagság *tömegének gyarapításával* kiszélesíti a tőke egyéni tőkések kezében való *koncentrációját*, s ily módon a nagybani termelés és a sajátosan tőkés termelési módszerek *alapját*. A társadalmi tőke növekedése sok egyéni tőke növekedése formájában megy végbe. Ha minden egyéb körülményt változatlannak tételezünk fel, akkor az egyéni tőkék — és velük a termelési eszközök koncentrációja — abban az arányban nőnek, amelyben a társadalmi össztőke hányadait alkotják. Ugyanakkor oldalhajtások válnak le az eredeti tőkékről és mint új önálló tőkék funkcionálnak. Nagy szerepet játszik ebben többek között a vagyon megosztása a tőkés családokban. Ezért a tőke felhalmozásával többé vagy kevésbé nő a tőkések száma is. A *koncentrációnak* ezt a fajtáját, amely közvetlenül a *felhalmozáson* nyugszik, illetve helyesebben vele *azonos*, két körülmény jellemzi. *Először:* a társadalmi termelési eszközöknek egyéni tőkések kezében való növekvő koncentrációját — egyébként változatlan körülmények között — *korlátozza a társadalmi gazdagság növekedésének foka. Másodszor: a társadalmi tőkének a termelés egy-egy különleges területén megtelepedett része sok tőkés között oszlik el*, akik mint független és egymással konkurráló *árutermelők* állnak szemben egymással. A felhalmozás és az azt kísérő koncentráció tehát nemcsak sok pontra forgácsolódik szét, hanem a funkcionáló tőkék növekedését új tőkék képződése és régiek széthasadása keresztezi. Ha tehát a felhalmozás egyrészt mint a termelési eszközök és a munka fölötti parancsnoklás növekvő koncentrációja jelenik meg, másrészt mint *sok egyéni tőkének egymástól való eltaszítása*.

A társadalmi össztőkének ezzel a sok egyéni tőkére való szétforgácsolódásával, illetve töredékeinek kölcsönös taszításával szemben kölcsönös *vonzásuk* fejt ki ellenhatást. Ez már nem a termelési eszközöknek

és a munka fölötti parancsnoklásnak egyszerű, a felhalmozással azonos koncentrációja többé. Ez *már létrejött tőkék koncentrációja*, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés által való kisajátítása, sok kisebb tőkének kevésszámú nagyobb tőkévé való átváltoztatása. Ez a folyamat az elsőtől abban különbözik, hogy *csak a már meglevő és funkcionáló tőkék megváltozott elosztását tételezi fel, tehát mozgási terét a társadalmi gazdagság abszolút növekedése, vagyis a felhalmozás abszolút határai nem korlátozzák.* A tőke itt egy kézben nagy tömeggé dagad, mert amott sok kézben elvész. Ez a *tulajdonképpeni centralizáció*, eltérően a *felhalmozástól* és a koncentrációtól.

A tőkék e centralizációjának, vagyis a tőke tőke által való vonzásának törvényeit itt nem fejthetjük ki. Elegendő lesz a tények rövid jelzése. A konkurrenciaharcot az áruk olcsóbbításával vívják. Az áruk olcsósága, caeteris paribus [egyébként azonos körülmények között], a munka termelékenységétől függ, ez viszont a termelés méreteitől. Ezért a nagyobb tőkék legyőzik a kisebbeket. Emlékszünk továbbá, hogy a tőkés termelési mód fejlődésével *növekszik a minimális terjedelme annak az egyéni tőkének*, amely szükséges ahhoz, hogy egy ipart annak normális feltételei között lehessen űzni. A kisebb tőkék ezért a termelés olyan területeire tódulnak, amelyeket a nagyipar még csak szórványosan vagy tökéletlenül kerített hatalmába. Itt a konkurrencia a versengő tőkék számával egyenes és nagyságukkal fordított arányban tombol. Mindig sok kisebb tőkés pusztulásával végződik, akiknek tőkéje részint a győző kezére kerül, részint elpusztul. Ettől eltekintve, a tőkés termeléssel együtt létrejön egy egészen új hatalom, a *hitelügy*, amely kezdetben lopva mint a felhalmozás szerény segítője oson be, láthatatlan szálakkal egyéni vagy társult tőkések kezébe vonja a társadalom felületén nagyobb vagy kisebb tömegekben szétforgácsolt pénzeszközöket, de csakhamar a konkurrenciaharc új és félelmetes fegyverévé lesz, és végül a tőkék centralizálására szolgáló óriási társadalmi mechanizmussá változik át.

Ugyanabban a mértékben, mint a tőkés termelés és felhalmozás, fejlődik a konkurrencia és a hitel, a centralizáció két leghatalmasabb emeltyűje. Emellett a felhalmozás előrehaladása gyarapítja a centralizálható anyagot, azaz az egyes tőkéket, miközben a tőkés termelés terjeszkedése megteremti az egyik oldalon a társadalmi szükségletét, a másik oldalon a technikai eszközeit azoknak a hatalmas ipari vállalatoknak, amelyeknek megvalósítása a tőke előzetes centralizációját követeli meg. Manapság tehát az egyes tőkék kölcsönös vonzóereje és a centralizációra irányuló tendencia erősebb, mint valaha. De ha a centralizáló mozgás viszonylagos kiterjedését és energiáját bizonyos fokig meghatározza is a tőkés gazdagság már elért nagysága és a gazda-

sági mechanizmus fölénye, mégis a centralizáció előrehaladása semmiképpen sem függ a társadalmi tőke pozitív növekedésétől. És éppen ez különbözteti meg a centralizációt a koncentrációtól, amely csak más kifejezés a bővített újratermelésre. A centralizáció bekövetkezhet már meglevő tőkéknek pusztán megváltozott elosztása révén, a társadalmi tőke alkatrészei mennyiségi csoportosulásának egyszerű megváltozása révén. A tőke itt egy kézben hatalmas tömeggé nőhet, mert amott sok egyes kézből kivették. Egy adott termelési ágban a centralizáció akkor érné el végső határát, ha az összes ott befektetett tőkék egyetlen tőkévé olvadnának össze[77b]. Egy adott társadalomban ezt a határt csak abban a pillanatban érnék el, amikor az egész társadalmi tőke egyetlen tőkés vagy egyetlen tőkés társaság kezében egyesülne.

A centralizáció kiegészíti a felhalmozás művét, azáltal, hogy lehetővé teszi az ipari tőkéseknek, hogy műveleteik méreteit kibővítsék. Mármost akár a felhalmozásnak, akár a centralizációnak a következménye ez az utóbbi eredmény; akár a bekebelezés erőszakos útján megy végbe a centralizáció — amikor bizonyos tőkék oly erős gravitációs centrumokká válnak mások számára, hogy ezek egyéni kohézióját megtörik és azután a különálló töredékeket magukhoz vonják —, akár részvénytársaságok alakításának simább eljárása útján történik egy csomó már kialakult, illetve alakulóban levő tőke összeolvasztása — a gazdasági hatás ugyanaz. Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejlesztésének, azaz annak, hogy elszigetelt és szokásszerűen űzött termelési folyamatokat mindinkább társadalmilag kombinált és tudományosan előírt termelési folyamatokká alakítsanak át.

Világos azonban, hogy a felhalmozás — a tőke fokozatos szaporítása a körformájából spirális mozgásba átmenő újratermelés útján — igen lassú eljárás a centralizációhoz képest, amelynek a társadalmi tőke alkotórészeinek mennyiségi csoportosulását kell csupán megváltoztatnia. A világ még ma is vasutak nélkül volna, ha addig kellett volna várnia, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkéket olyan méretűre növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével. A centralizáció viszont — a részvénytársaságok révén — máról holnapra véghezvitte ezt. S miközben a centralizáció ily módon fokozza és meggyorsítja a felhalmozás hatását, egyúttal bővíti és

[77b] {A 4. kiadáshoz. — A legújabb angol és amerikai „trösztök" már erre a célra törekszenek, azáltal, hogy megkísérlik, hogy egy iparágnak legalábbis az összes nagyüzemeit egyetlen nagy részvénytársaságba egyesítsék, amely gyakorlatilag monopóliummal rendelkezik. — *E. F.*}

meggyorsítja a tőke technikai összetételének forradalmi átalakulásait is, amelyek a változó tőkerész rovására az állandót növelik, és ezzel a munka iránti keresletet viszonylag csökkentik.

A centralizáció révén máról holnapra összeolvasztott tőketömegek éppúgy újratermelődnek és gyarapodnak, mint a többiek, csak gyorsabban, és ezzel a társadalmi felhalmozás új hatalmas emeltyűivé válnak. Ha tehát a társadalmi felhalmozás előrehaladásáról beszélnek, akkor ebben — manapság — hallgatólagosan a centralizáció hatásai is benne foglaltatnak.

A normális felhalmozás során képződött pótlólagos tőkék (lásd 22. fej. 1.) kiváltképpen új találmányok és felfedezések, általában ipari tökéletesítések kiaknázásának eszközéül szolgálnak. De idővel a régi tőke is elérkezik ahhoz a pillanathoz, amikor tetőtől talpig megújhódik, régi bőrét leveti, s ugyancsak tökéletesedett technikai alakban születik újjá, amelyben kisebb tömegű munka elegendő ahhoz, hogy nagyobb tömegű gépi berendezést és nyersanyagot hozzon mozgásba. A munka iránti keresletnek ebből szükségszerűen következő abszolút csökkenése természetesen annál nagyobb lesz, mennél inkább halmozódtak már fel tömegekké a centralizáló mozgás következtében azok a tőkék, amelyek ezen a megújulási folyamaton átmennek.

Egyrészt tehát a felhalmozás előrehaladásával képződött pótlólagos tőke, nagyságához viszonyítva, egyre kevesebb munkást vonz magához. Másrészt a periodikusan új összetételben újratermelt régi tőke egyre több olyan munkást taszít el, akiket korábban foglalkoztatott.

3. Viszonylagos túlnépesség, illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése

A tőke felhalmozása, amely eredetileg csak mint a tőke *mennyiségi* bővülése jelent meg, mint láttuk, *összetételének* folytonos *minőségi változásában*, állandó alkatrészének a változó rovására történő folytonos növekedésében megy végbe[77c].

A sajátosan tőkés termelési mód, a munka termelőerejének ennek megfelelő fejlődése, a tőke szerves összetételében ezáltal előidézett változás nemcsak lépést tart a felhalmozás előrehaladásával, vagyis a társadalmi gazdagság növekedésével. *Hasonlíthatatlanul gyorsabban halad előre*, mert az egyszerű felhalmozást, vagyis az össztőke abszolút

[77c] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Marx kézipéldányában itt a következő széljegyzet olvasható: „Itt a későbbiek miatt megemlítendő: ha a bővülés csak mennyiségi, akkor ugyanabban az iparágban a nagyobb és a kisebb tőke profitja úgy aránylik egymáshoz, mint az előlegezett tőkék nagysága. Ha a mennyiségi bővülés minőségileg hat, akkor egyidejűleg a nagyobb tőke profitrátája emelkedik." — *E. F.*

kiterjedését egyéni elemeinek centralizációja, a pótlólagos tőke technikai forradalmasodását pedig az eredeti tőke technikai forradalmasodása kíséri. A felhalmozás előrehaladásával tehát az állandó és a változó tőkerész aránya, ha eredetileg 1 : 1 volt, most 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 stb. arányra változik, úgyhogy a tőke növekedésével összértékének $^1/_2$-e helyett progresszíve csak $^1/_3$-a, $^1/_4$-e, $^1/_5$-e, $^1/_6$-a, $^1/_8$-a stb. alakul át munkaerővé, ezzel szemben $^2/_3$-a, $^3/_4$-e, $^4/_5$-e, $^5/_6$-a, $^7/_8$-a stb. termelési eszközökké. Minthogy a *munka iránti keresletet* nem az össztőkének, hanem változó alkatrészének terjedelme határozza meg, *ez a kereslet az össztőke növekedésével progresszíve csökken*, ahelyett, hogy mint előbb feltételeztük, vele arányosan növekednék. Az össztőke nagyságához viszonyítva csökken, mégpedig e nagyság növekedésével gyorsuló ütemben. Az össztőke növekedésével együtt növekszik ugyan változó alkatrésze, vagyis az általa bekebelezett munkaerő is, de állandóan *csökkenő arányban*. A közbenső szünetek, amelyek alatt a felhalmozás mint a termelésnek adott technikai alapon történő puszta *kibővítése* hat, megrövidülnek. Nemcsak hogy az *össztőke* növekvő haladványban *gyorsuló felhalmozására* van szükség ahhoz, hogy adott nagyságú pótlólagos munkáslétszámot szívhasson fel, sőt, hogy — a régi tőke állandó átalakulása folytán — a már funkcionáló létszámot foglalkoztathassa. Ez a *növekvő felhalmozás és centralizáció* a maga részéről a tőke összetétele új változásainak forrásába csap át, vagyis újból meggyorsítja a változó alkatrész csökkenését az állandóhoz képest. A változó alkatrésznek ez az össztőke növekedésével együtt gyorsuló, mégpedig az össztőke növekedésénél sebesebben gyorsuló viszonylagos csökkenése a másik oldalon, fordítva, úgy tűnik fel, mintha *a munkásnépesség abszolút száma állandóan gyorsabban nőne, mint a változó tőke, vagyis a munkásnépesség foglalkoztatásának eszközei*. Ellenkezőleg, *a tőkés felhalmozás* termel állandóan — mégpedig energiájával és terjedelmével arányosan — egy *viszonylag*, azaz *a tőke közepes értékesülési szükségleteihez viszonyítva fölös*, s ezért *fölösleges* vagy *pótlólagos munkásnépességet*.

A társadalmi össztőkét tekintve, *felhalmozásának mozgása* hol *periodikus* változásokat idéz elő, hol pedig a felhalmozás mozzanatai *egyidejűleg* eloszlanak a termelés *különböző* területein. Egyes területeken a tőke összetétele megváltozik anélkül, hogy abszolút nagysága növekednék, puszta koncentráció következtében; másutt a tőke abszolút növekedése változó alkatrészének, illetve az általa felszívott munkaerőnek *abszolút* csökkenésével jár együtt; ismét más területeken a tőke hol adott technikai alapján növekszik tovább és növekedésének arányában pótlólagos munkaerőt vonz magához, hol pedig szerves változás következik be és változó alkatrésze összezsugorodik; az

összes területeken a változó tőkerésznek, tehát a foglalkoztatott munkások számának növekedése mindenkor heves fluktuálásokkal és átmeneti túlnépesség termelésével jár együtt, akár azt a feltűnőbb formát ölti ez, hogy már foglalkoztatott munkásokat taszítanak el, akár azt a kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé hatékony formát, hogy a pótlólagos munkásnépesség nehezebben szívódik fel szokásos levezető csatornáiba[78]. A már funkcionáló társadalmi tőke nagyságával és növekedésének fokával, a termelés méretének és a dolgoztatott munkások tömegének kitágulásával, munkájuk termelőerejének fejlődésével, a gazdagság összes kútforrásainak szélesebb és teljesebb áradásával együtt *kitágul az a szint is*, amelyen a munkásoknak a tőke által való nagyobb vonzása nagyobb eltaszításukkal jár együtt, gyorsabban folynak le a tőke szerves összetételében és technikai formájában végbemenő változások és kibővül azoknak a termelési területeknek a köre, amelyeket ezek a változások hol egyidejűleg, hol pedig felváltva megragadnak. Tehát a munkásnépesség az önmaga által termelt tőkefelhalmozással együtt növekvő terjedelemben termeli *azokat az eszközöket, amelyek őt magát viszonylag létszámfelettivé teszik*[79].

[78] Az angliai és walesi cenzus többek közt a következőket mutatja: *A mezőgazdaságban foglalkoztatott összes személyek száma* (beleértve tulajdonosokat, bérlőket, kertészeket, pásztorokat stb.) — 1851: 2 011 447, 1861: 1 924 110, *csökkenés* — 87 337. *Fésűsfonó-ipar* — 1851: 102 714 személy, 1861: 79 242; *selyemgyárak* — 1851: 111 940, 1861: 101 678; *kartonnyomók* — 1851: 12 098, 1861: 12 556, amely csekély növekedés — ugyanakkor, amikor ez az ipar hallatlanul megnőtt — a foglalkoztatott munkások számának erős *viszonylagos csökkenését* feltételezi. *Kalapkészítők* — 1851: 15 957, 1861: 13 814; *szalmakalap és sapkakészítők* — 1851: 20 393, 1861: 18 176; *malátakészítők* — 1851: 10 566, 1861: 10 677; *gyertyaöntők* — 1851: 4949, 1861: 4686. Ez a csökkenés többek között a gázvilágítás terjedésének tulajdonítható. *Fésűkészítők* — 1851: 2038, 1861: 1478; *fafűrészelők* — 1851: 30 552, 1861: 31 647, csekély növekedés a fűrészgépek fellendülése következtében; *szögkészítők* — 1851: 26 940, 1861: 26 130, csökkenés a gépek konkurrenciája következtében; *ón- és rézbányák munkásai* — 1851: 31 360, 1861: 32 041. Ezzel szemben: *pamutfonodák és szövődék* — 1851: 371 777, 1861: 456 646; *szénbányák* — 1851: 183 389, 1861: 246 613. „A munkások számának növekedése 1851 óta általában olyan ágakban a legnagyobb, ahol eddig még nem alkalmaztak sikerrel gépeket" („Census of England and Wales for 1861". III. köt. London 1863. [35.] 36. [37. és köv.] old.).

[79] A változó tőke viszonylagos nagysága progresszív csökkenésének törvényét, a bérmunkásosztály helyzetére gyakorolt hatásaival együtt, inkább megsejtette, mintsem megértette a klasszikus iskolának néhány kiváló közgazdásza. A legnagyobb érdem e tekintetben *John Bartoné*, ámbár ő is, mint az összes többiek, összecseréli az állandó tőkét az álló-, a változót a forgótőkével. Ezt mondja: „A munka iránti kereslet a forgó- és nem az állótőke gyarapodásától függ. Ha igaz volna, hogy e kétfajta tőke között *az arány* minden időben és minden körülmények közt ugyanaz, akkor ebből valóban az következnék, hogy a foglalkoztatott munkások száma arányban van az állam gazdagságával. De ilyen állítás még valószínűnek sem látszik. Abban a mértékben, ahogy a mesterségeket kifejlesztik és a civili-

A tőkés termelési mód sajátságos *népesedési törvénye* ez, mint ahogy valójában minden külön történelmi termelési módnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye. Elvont népesedési törvény csak a növényekre és az állatokra vonatkozóan létezik, amennyiben az ember történelmileg be nem avatkozik.

Ha azonban egy fölös munkásnépesség a felhalmozásnak, vagyis a gazdagság tőkés alapon végbemenő fejlődésének szükségszerű terméke, ez a túlnépesség viszont a tőkés felhalmozás emeltyűjévé, sőt *a tőkés termelési mód egyik létfeltételévé* válik. *Rendelkezésre álló ipari tartalékseregetképez*, amely ugyanolyan abszolúte a tőkéé, mintha csak saját költségén nevelte volna fel. Megteremti a tőke váltakozó értékesülési szükségletei számára a mindig készenálló kizsákmányolható emberanyagot, függetlenül a népesség valóságos szaporodásának korlátaitól. A felhalmozással és a munka termelőerejének ezt kísérő fejlődésével nő *a tőke* hirtelen *terjeszkedőereje*, nemcsak azért, mert nő a funkcionáló tőke rugalmassága és az *abszolút gazdagság*, amelynek *a tőke* csak egyik rugalmas *része*, nemcsak azért, mert a hitel minden különleges ingerre egy szempillantás alatt a termelés rendelkezésére bocsátja e gazdagság rendkívül nagy részét mint pótlólagos tőkét. Magának a termelési folyamatnak a technikai feltételei, a gépek, szállító eszközök stb. lehetővé teszik, a legnagyobb méretekben, hogy a többletterméket a leggyorsabban változtassák át pótlólagos termelési eszközökké. A társadalmi gazdagságnak a felhalmozás előrehaladásával túláradó és pótlólagos tőkévé átváltoztatható tömege tombolva tódul régi termelési ágakba, melyeknek piaca hirtelen

---

záció terjed, az állótőke aránya egyre nagyobb lesz a forgótőkéhez képest. Az egy vég brit muszlin termelésében alkalmazott állótőke-mennyiség legalább százszor, de valószínűleg ezerszer nagyobb a hasonló vég indiai muszlin termelésében alkalmazottnál. A forgótőke aránya pedig százszor vagy ezerszer kisebb ... Még ha az évi összes megtakarításokat hozzátennék az állótőkéhez, akkor sem volna a munka iránti keresletet növelő hatásuk" *(John Barton:* „Observations on the Circumstances which influence the Conditions of the Labouring Classes of Society". London 1817. 16, 17. old.). „Ugyanaz az ok, amely növelheti az ország tiszta jövedelmét, egyidejűleg *fölös népességet* idézhet elő és *ronthatja a munkás helyzetét" (Ricardo:* „Principles etc." 469. old.). A tőke növekedésével *„a kereslet* (munka iránt) *csökkenő arányú lesz"* (ugyanott, 480. old., jegyzet). „A tőkének az az összege, amelynek rendeltetése a munka fenntartása, a tőke teljes összegének bárminő megváltozásától függetlenül változhatik ... *A nagy ingadozások a foglalkoztatottság fokában és a nagy nyomorúság gyakoribbá válhatnak, abban a mértékben, amelyben maga a tőke bőségesebbé lesz" (Richard Jones:* „An Introductory Lecture on Political Economy". London 1833. 13. old.). „A kereslet (munka iránt) *nem nő ... arányosan az általános tőke felhalmozásával* ... Ezért az újratermelésre szánt nemzeti tőke minden gyarapítása a *társadalom előrehaladásával mind csekélyebb hatással lesz a munkás helyzetére" (Ramsay:* „An Essay on the Distribution of Wealth", 90, 91. old.).

kitágul, vagy újonnan megnyitottakba, mint a vasutak stb., amelyeknek szüksége a régi termelési ágak fejlődéséből fakad. Minden ilyen esetben az szükséges, hogy hirtelen és anélkül, hogy a más területeken folyó termelés méretei kárt szenvednének, nagy embertömegeket lehessen a döntő pontokra vetni. A túlnépesség lehetővé teszi ezt. A modern ipar jellegzetes életútja, a közepes élénkség, lázas termelés, válság és pangás periódusaiból álló, kisebb ingadozásoktól megszakított tízéves ciklus az ipari tartaléksereg, vagyis a túlnépesség állandó képződésén, nagyobb vagy kisebb felszívódásán és újraképződésén nyugszik. Az ipari ciklus váltakozásai viszont toborozzák a túlnépességet, és újratermelésének egyik legenergikusabb hatótényezőjévé lesznek.

A modern iparnak ez a sajátságos életútja, amellyel az emberiség egyetlen korábbi korszakában sem találkozunk, a tőkés termelés gyermekkorában is lehetetlen volt. A tőke összetétele csak igen lassan változott. Felhalmozásának tehát nagyjából a munka iránti kereslet arányos növekedése felelt meg. Bármennyire lassú volt felhalmozásának előrehaladása a modern korszakhoz hasonlítva, beleütközött a kizsákmányolható munkásnépesség természeti korlátaiba, amelyeket csak majd később említendő erőszakos eszközökkel lehetett elhárítani az útból. A termelés méreteinek hirtelen és lökésszerű kitágulása előfeltétele hirtelen összehúzódásuknak; az utóbbi megint előidézi az előbbit, de az előbbi lehetetlen rendelkezésre álló emberanyag nélkül, a *munkások* számának a népesség abszolút növekedésétől független *szaporodása* nélkül. Ezt az az egyszerű folyamat teszi lehetővé, amely a munkások egyik részét állandóan „szabaddá teszi", olyan módszerekkel, amelyek a foglalkoztatott munkások számát a megnövelt termeléshez képest csökkentik. A modern ipar egész mozgásformája tehát abból ered, hogy a munkásnépesség egy részét állandóan foglalkoztatás nélküli vagy félig foglalkoztatott kezekké változtatják. A politikai gazdaságtan felületessége többek közt abban is megmutatkozik, hogy a hitel kitágulását és összehúzódását, az ipari ciklus váltakozó periódusainak puszta tünetét azok okává teszi. Miként az égitestek, ha egyszer meghatározott mozgásba kerültek, azt állandóan ismétlik, ugyanúgy a társadalmi termelés is, mihelyt egyszer a váltakozó kitágulás és összehúzódás e mozgásába belevették, állandóan ismétli ezt. Az okozatok a maguk részéről okokká lesznek, s a saját feltételeit állandóan újratermelő egész folyamat váltakozásai a *periodicitás* formáját öltik fel*. Ha aztán az utóbbi egyszer állandó-

* A francia kiadásban (Párizs 1873) ezen a helyen (280. old.) Marx betoldotta a következőket; „De csak attól a korszaktól kezdve, amikor a gépi ipar olyan

sult, akkor még a politikai gazdaságtan is felfogja, hogy egy viszonylagos, azaz a tőke közepes értékesülési szükséglete szempontjából fölös népesség termelése *létfeltétele a modern iparnak.*

„Tegyük fel — mondja *H. Merivale*, régebben a politikai gazdaságtan tanára Oxfordban, később az angol gyarmatügyi minisztérium tisztviselője —, hogy egy válság alkalmával a nemzet összeszedi minden erejét, hogy kivándorlás által megszabaduljon néhány százezer felesleges szegénytől, — mi lenne ennek a következménye? Az, hogy amint a munka iránti kereslet visszatér, hiány mutatkoznék. Bármilyen gyors is az emberek újratermelése, a felnőtt munkások pótlásához mindenesetre egy emberöltőre van szükség. Márpedig gyárosaink profitja főként attól a képességtől függ, hogy az élénk kereslet kedvező pillanatát kiaknázzák és így kárpótolják magukat a bénultság időszakáért. *Ezt a képességet csak a gépi berendezés és kétkezi munka fölötti parancsnoklás biztosítja nekik. Szükséges, hogy rendelkezésre álló kezeket találjanak*, szükséges, hogy képesek legyenek üzleti tevékenységüket a piac mindenkori állása szerint fokozni vagy csökkenteni, máskülönben semmiképpen sem őrizhetik meg a konkurrencia öldöklő iramában azt a fölényt, amelyen *ennek az országnak a gazdagsága alapul*"[80]. Maga *Malthus* is felismeri, hogy a túlnépesség — amelyet a maga korlátolt módján a munkásnépesség abszolút túlszaporodásával, nem pedig viszonylagos létszámfelettivé tételével magyaráz — *a modern ipar egyik szükségszerűsége.* Azt mondja: „A házasságra vonatkozó bölcs szokások, ha bizonyos méretekig hajtják őket egy olyan ország munkásosztályában, amely főleg az ipartól és a kereskedelemtől függ, károsak lennének erre az országra . . . A népesség természeténél fogva munkásszaporulatot, ha van is rá különleges kereslet, csak 16 vagy 18 év múlva lehet piacra vinni, a jövedelemnek megtakarítás útján tőkévé való átváltoztatása pedig sokkal gyorsabban történhetik meg; egy ország mindig *ki* van *téve* annak, hogy munkaalapja

mély gyökereket vert, hogy az egész nemzeti termelésre döntő befolyást gyakorolt; amikor ezáltal a külkereskedelem kezdte felülmúlni a belkereskedelmet; amikor a világpiac fokozatosan óriási területeket kebelezett be az Újvilágban, Ázsiában és Ausztráliában; amikor végül az ipari nemzetek száma, amelyek a porondra léptek, elég nagy lett — csak ettől a korszaktól kezdődnek azok a megújuló ciklusok, melyeknek egymást követő szakaszai évekig tartanak, és melyek mindig egy általános válságba torkollnak, mely az egyik ciklusnak a vége és egy másiknak a kiindulópontja. Eddig az ilyen ciklusok periodikus tartama 10—11 év, de semmi ok sincs arra, hogy ezt a számot állandónak tekintsük. Ellenkezőleg, a tőkés termelés éppen most kifejtett törvényeiből arra kell következtetnünk, hogy ez a szám változó és hogy a ciklusok periódusa fokozatosan rövidülni fog." — *Szerk.*

[80] *H. Merivale:* „Lectures on Colonization and Colonies". London 1841. és 1842. I. köt. 146. old.

gyorsabban nő, mint népessége"[81]. A politikai gazdaságtan — miután ily módon *a munkások viszonylagos túlnépességének állandó termelését a tőkés felhalmozás szükségszerűségének* nyilvánította — aggszűz alakjában, ami kitűnően illik hozzá, a következőképpen beszélteti „beau idéal"-ját [férfieszményképét], a tőkést, a „létszámfelettiekhez", akiket saját teremtményük, a pótlólagos tőke dobott az utcára: „Mi gyárosok megtesszük *értetek*, ami tőlünk telik, azáltal, hogy *gyarapítjuk a tőkét*, amiből élnetek kell; *nektek* pedig meg kell tennetek a többit, azáltal, hogy számotokat a létfenntartási eszközökhöz szabjátok"[82].

A tőkés termelés számára semmiképpen sem elegendő a rendelkezésre álló munkaerőnek az a mennyisége, amelyet a népesség természetes szaporodása szolgáltat. Szabad játékához *ettől a természeti korláttól független* ipari tartalékseregre van szüksége.

Eddig azt feltételeztük, hogy *a változó tőke növekedésének vagy csökkenésének* pontosan *megfelel a foglalkoztatott munkáslétszám növekedése vagy csökkenése.*

A parancsnoklása alatt álló munkások változatlan, sőt csökkenő száma mellett is nő azonban a változó tőke, ha az egyes munkás *több munkát* teljesít s ezért *munkabére* emelkedik — ámbár a *munka ára* azonos marad, sőt csökken, csak lassabban, mint ahogy a munka tömege növekszik. A változó tőke szaporulata ekkor több munkának, de nem több munkás foglalkoztatásának a mutatója lesz. Minden tőkésnek feltétlen érdeke, hogy meghatározott munkamennyiséget inkább kisebb számú munkásból préseljen ki, mintsem ugyanolyan olcsón, *sőt olcsóbban*, több munkásból. Az utóbbi esetben az állandó tőkére fordított kiadás a működésbe hozott munka tömegével arányosan nő, az előbbi esetben azonban jóval lassabban. Mennél nagyobbak a termelés méretei, annál döntőbb ez a mozzanat. Súlya együtt nő a tőke felhalmozásával.

Láttuk, hogy a tőkés termelési módnak és a munka termelőerejének fejlődése — a felhalmozásnak oka és egyszersmind okozata — képessé teszi a tőkést arra, hogy a változó tőkére fordított *ugyanakkora kiadással* az egyes munkaerők fokozott extenzív vagy intenzív kizsákmányolása révén *több munkát* folyósítson. Láttuk továbbá, hogy

---

[81] *Malthus:* „Principles of Political Economy". 215, 319, 320. old. Ebben a műben Malthus végre, *Sismondi* segítségével, felfedezi a tőkés termelés gyönyörű szentháromságát: *túltermelés — túlnépesedés — túlfogyasztás*, three very delicate monsters, indeed [három igen finom szörnyeteg, valóban]! V. ö. *F. Engels:* „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, Párizs 1844. 107—109. old.

[82] *Harriet Martineau:* „The Manchester Strike". 1832. 101. old.

ugyanakkora tőkeértékkel több munkaerőt vásárol, azáltal, hogy a tanultabb munkásokat mindinkább kevésbé tanultakkal, az éretteket éretlenekkel, a férfiakat nőkkel, a felnőtt munkaerőt fiatalokkal vagy gyerekekkel váltja fel.

Egyrészt tehát, a felhalmozás előrehaladásával, *nagyobb* változó tőke több munkát folyósít anélkül, hogy több munkást toborozna, másrészt *ugyanolyan nagyságú* változó tőke ugyanakkora tömegű munkaerővel több munkát folyósít, és végül a magasabbrendűek kiszorításával több alacsonyabbrendű munkaerőt hoz mozgásba.

A *viszonylagos túlnépesség termelése*, vagyis a *munkások szabaddá tétele* ezért még gyorsabban halad előre, mint a termelési folyamatnak a *felhalmozás előrehaladásával* amúgy is *meggyorsított* technikai forradalmasítása és a változó tőkerész ennek megfelelő arányos csökkenése az állandóval szemben. Míg a *termelési eszközök*, ahogy terjedelmük és hatóerejük növekszik, kisebb mértékben lesznek *foglalkoztatási eszközei a munkásoknak*, addig magát ezt az arányt ismét módosítja az, hogy abban a mértékben, ahogyan a munka termelőereje nő, a tőke gyorsabban növeli *munkával való ellátását*, mint *munkások iránti keresletét*. A munkásosztály foglalkoztatott részének túlmunkája megduzzasztja a tartalék sorait, miközben az a megnövekedett nyomás viszont, amelyet az utóbbiak konkurrenciájukkal az előbbiekre gyakorolnak, ezeket túlmunkára és a tőke parancsai előtti behódolásra kényszeríti. Az, hogy a munkásosztály egy részét a másik rész túlmunkája kényszerű tétlenségre kárhoztatja és fordítva, az egyes tőkés meggazdagodásának eszköze lesz[83], és *egyúttal meggyorsítja az ipari*

[83] Még az 1863. évi pamutínség alatt is találkozunk, a blackburni pamutfonók egyik röpiratában, heves kirohanással a túlmunka ellen, amely a gyári törvény miatt természetesen csak felnőtt férfimunkásokat érintett. „Ebben a gyárban a felnőtt munkásoktól napi 12—13 órai munkát követeltek, holott százával vannak olyanok, akik tétlenségre kényszerültek, s akik szívesen dolgoznának nemteljes időt, hogy családjukat fenntarthassák, és munkástestvéreiket a túldolgoztatás következtében beálló idő előtti haláltól megóvják." „Meg szeretnénk kérdezni — folytatja a röpirat —, hogy a túlórázásnak ez a gyakorlata vajon lehetővé teszi-e bármilyen elviselhető viszony kialakulását a mesterek és a «szolgák» között? A túlmunka áldozatai éppúgy érzik a méltánytalanságot, mint azok, akik ezáltal *kényszerű tétlenségre vannak kárhoztatva* (condemned to forced idleness). Az elvégzendő munka ebben a kerületben elegendő ahhoz, hogy részlegesen mindenkit foglalkoztatni lehessen, ha a munkát méltányosan osztják el. Csak jogos dolgot követelünk, amikor felszólítjuk a mestereket, hogy, legalábbis addig, míg a dolgok mai állása tart, általánosan csak nem-teljes időt dolgoztassanak, ahelyett, hogy a munkások egy részét túldolgoztatják, miközben a másik részt a munkahiány arra kényszeríti, hogy jótékonyságból tengesse életét" („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863". 8. old.). — A viszonylagos túlnépességnek a foglalkoztatott munkásokra gyakorolt hatását az „Essay on Trade and Commerce" szerzője megszokott csalhatatlan burzsoá ösztönével azonnal megérti. „A lustálkodás

tartalékshereg olyan méretű termelését, amely megfelel a társadalmi felhalmozás előrehaladásának. Hogy ez a mozzanat milyen fontos a viszonylagos túlnépesség képződésében, azt bizonyítja például Anglia. Itt a munka „megtakarítására" szolgáló technikai eszközök óriásiak. Mégis, ha holnap a munkát *általánosan* ésszerű mértékre korlátoznák, és a munkásosztály különböző rétegei számára ismét kor és nem szerint megfelelően osztanák be, akkor a meglevő munkásnépesség teljesen elégtelen volna ahhoz, hogy a nemzeti termelést a mostani méretekben folytassa tovább. A most „nem-termelő" munkások nagy többségét „termelőkké" kellene változtatni.

Nagyjában és egészében a munkabér *általános* mozgásait kizárólag *az ipari tartalékshereg kitágulása és összehúzódása* szabályozza, *amely az ipari ciklus periódusai váltakozásának felel meg.* A munkabér mozgásait tehát nem a *munkásnépesség abszolút számának mozgása* határozza meg, hanem *az a változó arány*, amelyben a munkásosztály aktív seregre és tartalékseregre oszlik, a túlnépesség viszonylagos terjedelmének növekedése és csökkenése, az a fok, amelyben a túlnépességet hol felszívják, hol ismét szabaddá teszik. A modern ipar számára, tízéves ciklusával és ennek periodikus szakaszaival, amelyeket ezenfelül a felhalmozás előrehaladása során egymást mind gyorsabban követő szabálytalan ingadozások kereszteznek, valóban szép kis törvény lenne az olyan, amely a munka keresletét és kínálatát nem *a tőke kitágulása és összehúzódása* révén, tehát *a tőke mindenkori értékesülési szükségletei szerint* szabályozná — úgy, hogy a munkapiac hol viszonylag üresnek látszik, mert a tőke kitágul, hol ismét túltelítettnek, mert összehúzódik —, hanem fordítva, a tőke mozgását tenné függővé *a népesség számának abszolút mozgásától.* Pedig ez a közgazdasági dogma. Szerinte a tőkefelhalmozás következtében emelkedik a munkabér. A magasabb munkabér a munkásnépességet gyorsabb szaporodásra ösztönzi, s ez mindaddig tart, amíg a munkapiac túltelítetté, tehát a tőke a munkáskínálathoz viszonyítva elégtelenné nem válik. A munkabér csökken, és most jön az érem másik oldala. A csökkenő munkabér mindjobban megtizedeli a munkásnépességet, úgyhogy hozzá képest a tőke újra túlságosan bőségessé lesz, vagy, mások magyarázata szerint, a csökkenő munkabér és a munkás ennek megfelelően nagyobb

(idleness) másik oka ebben a királyságban az, hogy *nincs elegendő számú dolgozó kéz.* Valahányszor a gyártmányokra irányuló valamilyen szokatlan kereslet folytán a munka tömege elégtelenné válik, a munkások megérzik saját fontosságukat és ezt mestereikkel is éreztetni akarják; ez bámulatos; de ezeknek a fickóknak a gondolkodása annyira romlott, hogy ilyen esetekben munkások csoportjai szövetkeztek, hogy mestereiket zavarba hozzák azáltal, hogy egy egész napot átlustálkodnak" („Essay etc." 27, 28. old.). A fickók ugyanis béremelést kívántak.

kizsákmányolása újra meggyorsítja a felhalmozást, miközben ugyanakkor az alacsony bér megakadályozza a munkásosztály növekedését. Így ismét bekövetkezik az a viszony, amelyben a munkakereslet felülmúlja a munkakínálatot, a bér emelkedik stb. Szép kis mozgási módszer ez a fejlett tőkés termelés számára! Mielőtt a béremelkedés következtében a valóban munkaképes népességnek bárminő pozitív növekedése *bekövetkezhetnék*, már számtalanszor lejárt volna az a határidő, amelyen belül az ipari hadjáratot véghez kell vinni, az ütközetet meg kell vívni és el kell dönteni.

1849 és 1859 között, a gabonaárak csökkenésével egyidejűleg, az angliai mezőgazdasági kerületekben bizonyos — gyakorlatilag tekintve csak névleges — béremelés következett be, például Wiltshire-ben a hetibér 7 shillingről 8-ra, Dorsetshire-ben 7 vagy 8 shillingről 9 shillingre emelkedett stb. Ez a mezőgazdasági túlnépesség *szokásosnál jóval nagyobb* lecsapolásának volt a következménye, amit a háborús kereslet, a vasútépítkezéseknek, gyáraknak, bányáknak stb. tömeges kibővítése idézett elő. Mennél alacsonyabb a munkabér, annál magasabb *százalékban* kifejezve még a legjelentéktelenebb emelkedése is. Ha például a hetibér 20 shilling és 22-re emelkedik, akkor az emelkedés 10%-os; ha viszont 7 shilling és 9-re emelkedik, akkor $28^4/_7$ százalékos, ami igen jelentékenynek hangzik. Mindenesetre a bérlők üvöltöztek, és még a „*London Economist*" is teljes komolysággal „általános és lényeges javulásról" [„a general and substantial advance"][84] fecsegett ezekkel az éhbérekkel kapcsolatban. Mármost mit tettek a bérlők? Talán vártak addig, amíg a mezőgazdasági munkások e remek fizetés következtében úgy elszaporodnak, hogy bérüknek ismét csökkennie kell, ahogyan a dolog a dogmatikus közgazdász agyában lejátszódik? Több gépet vezettek be, és a munkások máról holnapra megint „létszámfelettivé" váltak olyan arányban, amely még a bérlőket is kielégítette. A mezőgazdaságban most „több tőke" volt befektetve, mint azelőtt, mégpedig termelékenyebb formában. Ezzel a munka iránti kereslet nemcsak relatíve, hanem abszolúte is csökkent.

Ez a közgazdaságtani fikció összecseréli azokat a törvényeket, amelyek a *munkabér általános mozgását*, vagyis a munkásosztály — azaz az összmunkaerő — és a társadalmi össztőke közti viszonyt szabályozzák, azokkal a törvényekkel, amelyek *a munkásnépességet a termelés különleges területei között osztják el.* Ha például kedvező konjunktúra következtében a termelés bizonyos területén a felhalmozás különösen élénk, ha a profitok itt nagyobbak az átlagprofitnál, és pótlólagos tőke özönlik ide, akkor természetesen nő a munka iránti kereslet

[84] „Economist", 1860 január 21.

és a munkabér. A magasabb munkabér a munkásnépességnek nagyobb részét vonzza a kedvezőbb területre mindaddig, amíg az nem lesz telítve munkaerővel, s a bér, hosszabb időt tekintve, ismét korábbi átlagszínvonalára csökken, vagy, ha az odaözönlés túlságosan nagy volt, az alá süllyed. Ekkor nemcsak hogy megszűnik a munkások bevándorlása a szóban forgó iparágba, hanem éppen kivándorlásnak adja át helyét. A közgazdász itt látni véli, „hol és hogyan" megy végbe a bér növekedésével a munkások számának abszolút növekedése és a munkások számának abszolút növekedésével a bér csökkenése, de valójában csak egy különleges termelési terület *munkapiacának helyi ingadozását* látja, csak azokat a *jelenségeket* látja, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy a *munkásnépességet*, a tőke változó szükségleteinek megfelelően, a tőke különböző befektetési területeire *osztják el*.

Az ipari tartaléksereg a pangás és közepes fellendülés periódusában nyomást gyakorol az aktív munkásseregre, és a túltermelés és a lázas tevékenység periódusában fékentartja igényeit. *A viszonylagos túlnépesség tehát az a mögöttes alap, amelyen a munka keresletének és kínálatának törvénye mozog. A viszonylagos túlnépesség ennek a törvénynek a mozgási terét a tőke kizsákmányolásszomjának és uralomvágyának feltétlenül megfelelő korlátok közé szorítja.* Itt kell visszatérnünk a közgazdaságtani apologetika egyik hőstettére. Emlékszünk arra, hogy ha új gépi berendezés bevezetése vagy réginek a kibővítése révén egy darab változó tőkét állandóvá változtatnak, akkor az apologéta közgazdász ezt a műveletet, amely tőkét „köt le" és éppen ezáltal munkásokat „tesz szabaddá", fordítva úgy magyarázza, hogy ez tőkét tesz szabaddá *a munkás számára*. Csak most méltányolhatjuk teljes mértékben az apologéta arcátlanságát. Nemcsak a gép által közvetlenül kiszorított munkások válnak szabaddá, hanem ezeknek a munkásoknak az újoncállománya és az a pótlólagos kontingens is, amelyet az iparág a régi bázisán történő szokásos terjeszkedésekor rendszerint felszívott. Mindezeket most „szabaddá tették", és minden új, funkcionálásra vágyó tőke rendelkezhetik velük. Akár ezeket vonzza magához, akár másokat, a munka iránti általános keresletre ennek semmi hatása nem lesz, amíg ez a tőke éppen csak arra elegendő, hogy a piacot ugyanannyi munkástól szabadítsa meg, mint amennyit a gépek odadobtak. Ha kisebb létszámot foglalkoztat, akkor a létszámfelettiek tömege növekszik; ha nagyobbat, akkor a munka iránti általános kereslet csak annyival nő, amennyivel a foglalkoztatottak száma a „szabaddá tettek" számát meghaladja. Az a fellendülés tehát, amelyet a befektetést kereső pótlólagos tőkék a munka iránti általános kereslet terén különben kiváltottak volna, minden esetben semlegesítődött annyira, amennyire a gép által az utcára

dobott munkásokból futja. Ezek szerint tehát a tőkés termelés mechanizmusa gondoskodik arról, *hogy a tőke abszolút növekedését ne kísérje a munka iránti általános kereslet megfelelő növekedése.* És ezt nevezi az apologéta kiegyenlítésnek a kiszorított munkások nyomoráért, szenvedéseiért és esetleges pusztulásáért az átmeneti időszak alatt, amely az ipari tartalékseregbe száműzi őket! A munka iránti kereslet nem azonos a tőke növekedésével, a munka kínálata nem azonos a munkásosztály növekedésével, tehát nem két egymástól független potencia hat egymásra. *Les dés sont pipés* [a kockák hamisak]. A tőke működik mindkét oldalon egyidejűleg. Ha felhalmozása egyrészt szaporítja a munka iránti keresletet, másrészt viszont a munkások „szabaddá tétele" révén növeli a munkáskínálatot is, ugyanakkor pedig a nem-foglalkoztatottak nyomása a foglalkoztatottakat több munka folyósítására kényszeríti, tehát *a munkakínálatot* bizonyos mértékig *függetleníti a munkáskínálattól. A munkakereslet és kínálat törvényének ezen a bázison végbemenő mozgása betetőzi a tőke zsarnokságát.* Ezért mihelyt a munkások rájönnek a titokra, hogyan van az, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben többet dolgoznak, több idegen gazdagságot termelnek és nő munkájuk termelőereje, abban a mértékben még a tőke értékesítési eszközeként betöltött funkciójuk is mind bizonytalanabbá válik számukra; mihelyt felfedezik, hogy egymás közti konkurrenciájuk intenzitásának foka teljesen a viszonylagos túlnépesség nyomásától függ; mihelyt ezért megkísérlik, hogy szakszervezetek stb. révén a foglalkoztatottak és a nem-foglalkoztatottak között tervszerű együttműködést szervezzenek, hogy megtörjék vagy gyengítsék a *tőkés termelés e természeti törvényének* osztályukra gyakorolt pusztító következményeit — a tőke és tányérnyalója, a közgazdász, a kereslet és kínálat „örök" és úgyszólván „szent" törvényének megsértéséről kiabál. A foglalkoztatottak és a nem-foglalkoztatottak közötti minden összetartás ugyanis megzavarja e törvény „tiszta" játékát. Mihelyt viszont, például a *gyarmatokon,* kedvezőtlen körülmények *megakadályozzák az ipari tartaléksereg létrehozását* és ezzel együtt a munkásosztály *feltétlen függőségét* a tőkésosztálytól, a tőke, közhelygyártó Sancho Pansájával együtt, fellázad a kereslet és kínálat „szent" törvénye ellen és *kényszereszközökkel igyekszik a hóna alá nyúlni.*

4. A viszonylagos túlnépesség különböző létezési formái. A tőkés felhalmozás általános törvénye

A viszonylagos túlnépesség minden lehető árnyalatban létezik. Minden munkás hozzátartozik az alatt az idő alatt, amidőn felerészt van — vagy egyáltalában nincs — foglalkoztatva. Eltekintve azoktól

a nagy, *periodikusan* visszatérő formáktól, amelyeket *az ipari ciklus szakaszainak váltakozása* nyom reá — úgyhogy *hol* akutan jelenik meg a válságokban, *hol* krónikusan, a lanyha üzletmenet idején —, a viszonylagos túlnépességnek állandóan három formája van: *hullámzó, rejtett* és *pangó*,

A modern ipar központjaiban — a gyárakban, manufaktúrákban, kohókban és bányákban stb. — munkásokat hol eltaszítanak, hol nagyobb mértékben újra odavonzanak, úgyhogy a foglalkoztatottak száma nagyjában és egészében nő, habár a termelés méreteihez képest mindinkább csökkenő arányban. A túlnépesség itt *hullámzó* formában létezik.

Mind a tulajdonképpeni gyárakban, mind az összes nagy műhelyekben, ahol a gépi berendezés szerepet játszik, vagy legalábbis a modern munkamegosztást bevezették, tömegesen alkalmaznak olyan férfimunkásokat, akik még nem haladtak túl az ifjúkoron. Ha egyszer ezt a korhatárt elérték, csak igen kis számuk marad ugyanabban az iparágban alkalmazható, a többséget rendszerint elbocsátják. Ezek alkotják a hullámzó túlnépesség egyik elemét, amely az ipar terjedelmével együtt nő. Egy részük kivándorol, valójában csak a kivándorló tőke után utazik. Egyik következménye ennek az, hogy a női népesség gyorsabban nő, mint a férfi, bizonyság reá Anglia. Hogy a munkások tömegének természetes szaporulata a tőke felhalmozási szükségleteit nem elégíti ki, és ugyanakkor mégis meghaladja, ez magának a tőke mozgásának ellentmondása. A tőkének nagyobb tömegű fiatalkorú és kevesebb férfikorban levő munkásra van szüksége. Ez az ellentmondás nem kiáltóbb, mint a másik, hogy t. i. *kezek hiányáról* panaszkodnak ugyanakkor, amikor sok ezren az utcákon kóborolnak, mert a munkamegosztás egy meghatározott iparághoz láncolja őket[85]. Ezenfelül a tőke a munkaerőt oly gyorsan fogyasztja el, hogy a középkorú munkás többnyire többé-kevésbé már kiöregedett. A létszámfelettiek sorába hullik, vagy pedig magasabb fokról alacsonyabbra szorítják. Éppen a nagyipar munkásainál találkozunk a legrövidebb élettartammal. „Dr. Lee, Manchester egészségügyi tisztviselője megállapította, hogy ebben a városban az átlagos élettartam a jómódú osztályban 38 év, a munkásosztályban csak 17 év. Liverpoolban az elsőben 35 év, a másodikban 15 év. Ebből következik tehát, hogy a

[85] Miközben 1866 második félévében Londonban 80—90 000 munkás volt munka nélkül, az ugyanerről a félévről szóló gyári jelentésben ez olvasható: „Úgy látszik nem feltétlenül helyes, ha azt mondják, hogy a kereslet mindig létrehozza a kínálatot abban a pillanatban, amikor szükség van rá. A munkára vonatkozólag nem így volt, mert az elmúlt évben sok gép állt kezek hiánya következtében" („Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866". 81. old.).

kiváltságos osztálynak több mint kétszer olyan hosszú életre van utalványa (have a lease of life), mint kevésbé szerencsés polgártársainak"[85a]. Ilyen körülmények között a proletariátus *e csoportjának abszolút növekedése* olyan formát igényel, amely számát megduzzasztja, noha elemei gyorsan elhasználódnak. Tehát *a munkásnemzedékek gyors vállakozását igényli.* (A népesség többi osztályára ez a törvény nem érvényes.) Ezt a társadalmi szükségletet korai házasságok útján elégítik ki — ezek szükségszerű következményei azoknak a viszonyoknak, amelyek között a nagyipar munkásai élnek — és annak a prémiumnak az útján, amellyel a munkásgyermekek kizsákmányolása megjutalmazza világrahozásukat.

Mihelyt a tőkés termelés hatalmába keríti a *mezőgazdaságot*, illetve abban a mértékben, amelyben ezt teszi, *az itt funkcionáló tőke felhalmozásával abszolúte csökken a mezőgazdasági munkásnépesség iránti kereslet*, anélkül, hogy e munkások eltaszítását, mint a nem-mezőgazdasági iparban, nagyobb vonzás egészítené ki. A falusi népesség egy része ezért állandóan *ugrásra készen* áll, *hogy városi, vagyis manufaktúra-proletariátussá* alakuljon át, és lesi az erre az átalakulásra kedvező körülményeket. (Manufaktúrán itt minden nem-mezőgazdasági ipar értendő.)[86] A viszonylagos túlnépességnek ez a forrása *tehát állandóan folyik.* De a városok felé való állandó áramlása *magán a vidéken*, állandóan *rejtett* túlnépességet tételez fel, amelynek terjedelme csak akkor válik láthatóvá, ha a levezető csatornák kivételesen szélesre tárulnak. A mezőgazdasági munkást ezért a bér minimumára szorítják, s féllábbal mindig a pauperizmus mocsarában áll.

A viszonylagos túlnépesség harmadik kategóriája, a *pangó* túlnépesség, az *aktív* munkássereg egy részét alkotja, de foglalkoztatása teljesen rendszertelen. Így a tőke számára a rendelkezésre álló munkaerő kimeríthetetlen tartályát jelenti. Életkörülményei a dolgozó osztály átlagos normálszínvonala alá süllyedtek, és éppen ez teszi a tőke különleges kizsákmányolási ágainak széles alapjává. A lehető

[85a] Megnyitó beszéd az egészségügyi konferencián, Birmingham 1875 január 15, elmondta J. Chamberlain, akkor a város polgármestere {most (1883) kereskedelmi miniszter}.

[86] Az 1861. évi angliai és walesi cenzus „781 várost" sorol fel „10 960 998 lakossal, míg a falvak és vidéki egyházközségek lakossága csak 9 105 226 ... 1851-ben a cenzusban 580 város szerepelt, és ezeknek lakossága körülbelül egyenlő volt az őket körülvevő falusi kerületek lakosságával. De amíg az utóbbiakban a következő 10 év alatt a népesség csak félmillióval nőtt, az 580 városban 1 554 067-tel növekedett. A népességszaporulat a vidéki egyházközségekben 6,5 %, a városokban 17,3 %. A növekedés rátájának különbsége a *faluról a városba való vándorlásnak* tulajdonítható. A népesség össz-szaporulatának háromnegyede a városokra jut" („Census etc." III. köt. 11, 12. old.).

legmagasabb munkaidő és a lehető legalacsonyabb bér jellemzi e kategóriát. Fő formájával az otthonmunka rovatában már megismerkedtünk. Állandóan toborzódik a nagyipar és a mezőgazdaság létszámfelettijeiből, különösen pedig a pusztuló iparágakból, ahol a kézműves üzemet legyőzi a manufaktúra üzem, az utóbbit a gépi üzem. Terjedelme nő, ahogyan a felhalmozás terjedelmével és energiájával egyre többeket tesznek „létszámfelettivé". De egyszersmind a munkásosztálynak önmagát újratermelő és megörökítő elemét is alkotja, amelynek részesedése az egész osztály növekedésében aránylag nagyobb, mint a többi elemé. *Valójában nemcsak a születések és halálozások száma, hanem a családok abszolút nagysága is fordított arányban van a munkabér magasságával, tehát a létfenntartási eszközöknek azzal a tömegével, amellyel a különböző munkáskategóriák rendelkeznek. A tőkés társadalomnak* ez a *törvénye* vademberek, sőt civilizált gyarmatosok között is értelmetlennek hangzanék. Az egyénileg gyenge és sokat üldözött állatfajok tömeges újratermelésére emlékeztet[87].

Végül a viszonylagos túlnépesség legalsó üledéke a *pauperizmus* területén lakozik. A csavargóktól, bűnözőktől, prostituáltaktól, egyszóval a tulajdonképpeni *lumpenproletariátustól* eltekintve, ez a társadalmi réteg három kategóriából áll. *Először munkaképesekből.* Csak felületesen rá kell nézni az angol pauperizmus statisztikájára, és azt látjuk, hogy e kategória tömege minden válságban megduzzad és az üzlet minden megélénkülésekor megfogyatkozik. *Másodszor:* árvákból és pauperek gyermekeiből. Ezek az ipari tartaléksereg jelöltjei, és nagy fellendülések idején, mint például 1860-ban, gyorsan és tömegesen besorozzák őket az aktív munkásseregbe. *Harmadszor:* elzüllöttekből, lerongyolódottakból, munkaképtelenekből. Főleg olyan egyének ezek, akik azért pusztulnak el, mert a munkamegosztás megfosztotta őket mozgékonyságuktól, olyanok, akik a normális munkás-életkornál tovább élnek, végül az ipar áldozatai, akiknek száma a veszélyes gépi berendezéssel, bányászattal, vegyészeti gyárakkal stb. nő, rokkantak, betegek, özvegyek stb. A pauperizmus alkotja az aktív munkássereg rokkantházát és azt a holt súlyt, amelyet az

[87] „A szegénység, úgy látszik, kedvez a szaporodásnak" *(A. Smith:* [„Wealth of Nations". I. könyv, VIII. fej. Wakefield kiadása, I. köt. 195. old.]). Sőt a gáláns és szellemes *Galiani* abbé szerint ez isten különösen bölcs berendezése: „Isten úgy rendezte, hogy azok az emberek, akik a leghasznosabb foglalkozásokat üzik, bőségesen szülessenek" *(Galiani:* „Della moneta". 78. old.). *„A nyomorúság,* egészen az éhség és a dögvész végső pontjáig, *ahelyett, hogy akadályozná, növeli a népesség szaporodását" (S. Laing:* „National Distress". 1844. 69. old.). Miután Laing ezt statisztikailag szemlélteti, így folytatja: „Ha mindenki kényelmes körülmények között élne, akkor a világ hamarosan elnéptelenednék" („If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated").

ipari tartaléksereg magával cipel. Termelése bennfoglaltatik a viszonylagos túlnépesség termelésében, szükségszerűsége annak szükségszerűségében, azzal együtt a tőkés termelésnek és a gazdagság fejlődésének egyik létezési feltételét alkotja. A tőkés termelés faux frais-ihez [improduktív, de szükséges költségeihez] tartozik, amelyeket azonban a tőke nagyobbrészt a maga válláról a munkásosztály és a kis középosztály vállára tud hárítani.

Mennél nagyobb a társadalmi gazdagság, a funkcionáló tőke, mennél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája, *tehát a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje is*, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. A *rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazok az okok* fejlesztik ki, mint a *tőke terjeszkedési erejét*. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát a gazdagság potenciáival együtt nő. Mennél nagyobb azonban ez a tartaléksereg az aktív munkássereghez képest, annál tömegesebb az *állandósult* túlnépesség, melynek nyomora fordított arányban áll munkagyötrelmével. Végül mennél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. *Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.* Megvalósulásában, mint minden más törvényt, ezt is sokféle körülmény módosítja, amelyeknek elemzése nem tartozik ide.

Most már megértjük, milyen bolond az a közgazdaságtani bölcsesség, amely azt prédikálja a munkásoknak, hogy *számukkal a tőke értékesülési szükségleteihez alkalmazkodjanak*. A tőkés termelés és felhalmozás mechanizmusa ezt a számot állandóan ezekhez az értékesülési szükségletekhez alkalmazza. Az első szava ennek az alkalmazásnak a viszonylagos túlnépesség, vagyis az ipari tartaléksereg megteremtése, utolsó szava pedig az aktív munkássereg mind nagyobb rétegeinek nyomora és a pauperizmus holt súlya.

A törvény, amely szerint, hála a társadalmi munka termelékenysége haladásának, a termelési eszközök mind nagyobb tömegét progresszíve csökkenő emberi erőkifejtéssel lehet mozgásba hozni, ez a törvény *tőkés* alapon, ahol nem a munkás alkalmazza a munkaeszközöket, hanem a munkaeszközök a munkást, úgy fejeződik ki, hogy *mennél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb a munkások nyomása foglalkoztatási eszközeikre*, tehát annál bizonytalanabb létezésük feltétele: *saját erejük eladása* az idegen gazdagság szaporítására, vagyis a tőke önértékesítésére. Az tehát, hogy a *termelési eszközök és a munka termelékenysége gyorsabban nőnek, mint a termelő népesség, tőkés módon* fordítva *úgy fejeződik ki, hogy a munkásnépesség mindig gyorsabban nő, mint a tőke értékesülési szükséglete.*

A negyedik szakaszban a relatív értéktöbblet termelésének elem-

zésénél láttuk: a *tőkés rendszerben* a munka társadalmi termelőerejének fokozására irányuló összes módszerek az egyéni munkás rovására érvényesülnek; a termelés fejlesztésére szolgáló összes eszközök a termelő elnyomásának és kizsákmányolásának eszközeibe csapnak át, a munkást részemberré csonkítják, a gép függelékévé alacsonyítják, munkájának gyötrelmével megsemmisítik annak tartalmát, elidegenítik tőle a munkafolyamat szellemi potenciáit, ugyanabban a mértékben, amelyben a tudományt önálló potenciaként bekebelezik a munkafolyamatba; eltorzítják a feltételeket, amelyek között dolgozik, a munkafolyamat közben a legkicsinyesebben gyűlölködő zsarnokságnak vetik alá, életidejét munkaidővé változtatják, feleségét és gyermekét a tőke Dzsaggernot-kerekei alá dobják*. De az értéktöbblet termelésére szolgáló összes módszerek egyúttal a felhalmozás módszerei is, és fordítva, a felhalmozás minden terjeszkedése az értéktöbblet-termelés módszerei fejlesztésének eszközévé válik. Ebből következik tehát, hogy abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkásosztály helyzetének rosszabbodnia kell, *bármilyen is a fizetése*, akár magas, akár alacsony. Végül az a törvény, amely a *viszonylagos túlnépességet*, vagyis az *ipari tartalékseregét állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozás terjedelmével és hatékonyságával*, a munkást szorosabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény *a tőkefelhalmozásnak* megfelelő *nyomorfelhalmozást* feltételez. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson egyúttal a nyomor, kínzó munka, szolgaság, tudatlanság, eldurvulás és erkölcsi lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely *saját termékét mint tőkét termeli*.

A tőkés felhalmozásnak ezt az *antagonisztikus jellegét*[88] kozgazdászok különböző formában kimondják, bár összecserélik *kapitalizmus előtti* termelési módok részben hasonló, lényegében azonban mégis különböző jelenségeivel.

Ortes velencei szerzetes, a XVIII. század nagy kozgazdasági íróinak egyike, *a tőkés termelés antagonizmusát* mint *a társadalmi gaz-*

* Lásd a lábjegyzetet a 264 oldalon — *Szerk.*

[88] „Napról napra nyilvánvalóbb tehát, hogy a termelési viszonyoknak, amelyek között a burzsoázia mozog, nem egyszerű, egyszerű, hanem kettős jellege van, hogy ugyanazon viszonyok között, amelyek között a gazdagságot termelik, a nyomort is termelik, hogy ugyanazon viszonyok között, amelyek között a termelőerők kifejlődnek, van egy elnyomást termelő erő is, hogy ezek a viszonyok a *polgári gazdagságot*, azaz a burzsoá osztály gazdagságát csak ezen osztály egyes tagjai gazdagságának folytonos megsemmisítése, és egy állandóan növekvő proletariátus megteremtése közben állítják elő" (*Karl Marx* „Misère de la Philosophie". 116. old [magyarul 124—125 old.])

dagság általános természeti törvényét fogja fel. „A gazdaságilag jó és a gazdaságilag rossz egy nemzeten belül mindig egyensúlyban van (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), a javak bősége egyesek számára — mindig egyenlő hiányukkal mások számára (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Egyesek nagy gazdagsága mindig együtt jár azzal, hogy sokkal több más embert teljesen megfosztanak a szükségestől. Egy nemzet gazdagsága megfelel népességének, és nyomora megfelel gazdagságának. Egyesek dolgossága mások tétlenségét kényszeríti ki. A szegények és a dologtalanok szükségszerű gyümölcsei a gazdagoknak és a dolgosoknak" stb.[89] Egészen durva módon magasztalta körülbelül 10 évvel Ortes *után* a magas egyház protestáns papja, *Townsend*, a szegénységet a gazdagság szükségszerű feltételeként. „*A törvényes munkakényszer* túl sok fáradsággal, erőszakossággal és lármával jár, míg az *éhség* nemcsak békés, csöndes, szüntelen nyomás, hanem mint az ipar és a munka legtermészetesebb mozgatója a leghatalmasabb erőfeszítésre sarkall." Tehát minden azon fordul meg, hogy az éhséget a munkásosztály körében állandóvá tegyék, és erről — Townsend szerint — a népesedési elv gondoskodik, amely különösen a szegények között működik. „Úgy látszik *természeti törvény* az, hogy a szegények bizonyos fokig könnyelműek (improvident) legyenek (t. i. annyira könnyelműek, hogy a világra jöjjenek anélkül, hogy aranykanál lenne a szájukban), úgyhogy mindig *akadnak egyesek* (that there always may be some) a közösség legszolgaibb, legpiszkosabb és legalantasabb funkcióinak elvégzésére. Ez nagyon megnöveli az emberi boldogság alapját (the fund of human happiness), a finomabbak (the more delicate) megszabadulnak a robotolástól és zavartalanul folytathatják magasabb hivatásukat stb... A szegénytörvénynek az a tendenciája, hogy szétrombolja *ennek az isten és a természet* által a világban felállított *rendszernek* összhangját és szépségét, szimmetriáját és rendjét"[90]. Ha a velencei szerzetes a sors rendelésében, amely a nyomort

[89] *G. Ortes:* „Della economia nazionale libri sei". 1777. Custodi gyűjteményében: „Parte moderna". XXI. köt. 6, 9, 22, 25. stb. old. Ortes, ugyanott, a 32. oldalon ezt mondja: „Ahelyett, hogy haszontalan rendszereket agyalnék ki a népek boldogságának megteremtésére, arra szorítkozom, hogy megvizsgáljam boldogtalanságuk okait."

[90] „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind *(The Rev. Mr. J. Townsend)* 1786". Új kiadás, London 1817. 15, 39, 41. old. Ez a „finom" pap, akinek fentebb idézett írását és „Spanyolországi utazás"-át Malthus gyakran oldalszámra másolja, tanának legnagyobb részét *Sir J. Steuarttól* vette kölcsön, de elferdíti. Így például, amikor Steuart ezt mondja: „Itt, a rabszolgaságban, *erőszakos módszer* volt érvényben arra, hogy az emberiséget dolgossá tegyék (a nem-dolgozók számára) ... Az embereket akkoriban azért kényszerítették munkára (azaz másoknak végzendő ingyenmunkára), mert *mások rabszolgái*

örökössé teszi, a keresztényi jótékonyság, a papi nőtlenség, a kolostorok és kegyes alapítványok létjogosultságát találta meg, a protestáns javadalmas, ellenkezőleg, arra talál benne ürügyet, hogy elítélje azokat a törvényeket, amelyek alapján a szegénynek joga volt nyomorúságos köztámogatásra. — „*A társadalmi gazdagság haladása* — mondja *Storch* — teremti meg *a társadalomnak azt a hasznos osztályát* ... amely a legunalmasabb, legalantasabb és legutálatosabb foglalkozásokat űzi, egyszóval *mindent*, ami az életben kellemetlen és megalázó, a vállára vesz, s éppen ezáltal *a többi osztály* számára biztosítja az időt, a szellem derűjét és a *jellem konvencionális* (c'est bon! [ez jó!]) *méltóságát* stb."[91] Storch felveti magának a kérdést, mi tulajdonképpen az előnye ennek a tőkés civilizációnak, amely a tömegeket nyomorban tartja és lealacsonyítja, a barbársággal szemben? Feleletet csak egyet talál — *a biztonság!* — „Az ipar és a tudomány fejlődése révén — mondja *Sismondi* — minden munkás mindennap sokkal többet termelhet, mint amennyire fogyasztásához szüksége van. De ugyanakkor, amikor munkája a gazdagságot termeli, ez a gazdagság, ha maga a munkás volna hivatott elfogyasztani, kevéssé tenné őt alkalmassá a munkára." Szerinte „az emberek (azaz a nem-dolgozók) *valószínűleg lemondanának a művészetek minden tökéletesedéséről és mindazokról az élvezetekről, amelyeket az ipar nyújt nekunk, ha ezeket tartós munkával, mint amilyen a munkás munkája, kellene megszerezniok* ... Az erőfeszítések manapság el vannak választva jutalmazásuktól; nem egy és ugyanaz az ember az, aki előbb dolgozik és azután pihen; ellenkezőleg, éppen azért, mert az egyik dolgozik, kell a másiknak pihennie ... A munka termelőerői végtelen megsokszorozódásának tehát nem lehet más eredménye, mint a dologtalan gazdagok fényűzésének és élvezeteinek növekedése"[92]. — Végül *Destutt de Tracy*, a halvérű burzsoá doktrinér, brutálisan kimondja: „A szegény nemzetek azok, ahol a népnek jó sora van, és a gazdag nemzetek azok, ahol a nép rendszerint szegény"[93].

---

voltak; az emberek most azért kényszerülnek munkára (azaz nem-dolgozóknak végzendő ingyenmunkára), mert *saját szükségleteik rabszolgái*" — ebből ő nem vonja le azt a kovetkeztetést, mint a hájas egyházjavadalmas, hogy t. i. a bérmunkások állandóan éhezzenek. Steuart, éppen fordítva, szükségleteiket akarja szaporítani és szükségleteik novekvő számát egyúttal „a finomabbak" számára végzendő munkájuk osztonzójévé tenni.

[91] *Storch:* „Cours d'économie politique". Pétervári kiadás, 1815. III. köt. 223. old.

[92] *Sismondi:* „Nouveaux principes etc." I. kot. [78,] 79, 80, [81,] 85. old.

[93] *Destutt de Tracy:* „Traité de la volonté etc." 231. old.

5. A tőkés felhalmozás általános törvényének szemléltetése

a) Anglia 1846—1866

A modern társadalom egyetlen időszaka sem olyan alkalmas a tőkés felhalmozás tanulmányozására, mint az utolsó húsz év időszaka. Mintha csak megtalálták volna a bőség szaruját. Valamennyi ország közül azonban megint Anglia a klasszikus példa, mert megtartja az első helyet a világpiacon, mert a tőkés termelési mód csak itt van teljesen kifejlődve, és végül mert a szabadkereskedelem ezeréves birodalmának 1846-tal kezdődő bevezetése a vulgáris közgazdaságtant utolsó kibúvójától is megfosztotta. A termelés titáni haladását, amelynek következtében a húszéves időszak második fele az elsőt megint messze túlszárnyalta, a negyedik szakaszban már kielégítően vázoltuk.

Ámbár Anglia népességének abszolút növekedése az utolsó fél évszázadban igen nagy volt, *a viszonylagos növekedés, vagyis a szaporulat rátája folytonosan csökkent*, ahogy ezt a hivatalos cenzusból vett következő táblázat mutatja:

Anglia és Wales népességének évi százalékos szaporulata tízévi átlagokban

1811—1821	1,533%
1821—1831	1,446%
1831—1841	1,326%
1841—1851	1,216%
1851—1861	1,141%

Vizsgáljuk meg másrészt a *gazdagság növekedését*. A legbiztosabb támpont itt a jövedelemadó alá eső profitok, földjáradékok stb. alakulása. Az adóköteles *profitok* szaporulata (bérlők és néhány más kategória nélkül) Nagy-Britanniában 1853 és 1864 között 50,47% (vagyis évi átlagban 4,58%)[94], míg a *népesség szaporulata ugyanebben az időszakban* körülbelül 12% volt. A megadóztatható földjáradékok (beleértve a házak, a vasutak, a bányák, a halászterületek stb. járadékát) növekedése 1853 és 1864 között 38%, vagyis évi $3^5/_{12}$% volt, amiből legnagyobb mértékben a következő kategóriák részesedtek:

Az 1864-es évi jövedelem többlete az 1853-as felett		Évenkénti növekedés
Házakból	38,60%	3,50%
Kőbányákból	84,76%	7,70%
Bányákból	68,85%	6,26%
Vaskohókból	39,92%	3,63%
Halászterületekből	57,37%	5,21%
Gázművekből	126,02%	11,45%
Vasutakból	83,29%	7,57%[95]

[94] „Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue". London 1866. 38. old.

[95] Ugyanott.

Ha az 1853 és 1864 közti időszak négy-négy évét hasonlítjuk össze, a jövedelmek *gyarapodásának foka* folytonosan nő. Ez a fok 1853—1857-ben például a *profitból* származó jövedelmeknél évi 1,73%, 1857—1861-ben évi 2,74% és 1861—1864-ben évi 9,30%. Az Egyesült Királyság jövedelemadó alá eső összes jövedelmeinek összege 1856: 307 068 898 font sterling, 1859: 328 127 416 font sterling, 1862: 351 745 241 font sterling, 1863: 359 142 897 font sterling, 1864: 362 462 279 font sterling, 1865: 385 530 020 font sterling[96].

A *tőke felhalmozása* egyúttal *koncentrációjával* és centralizációjával járt. Ámbár Angliának nem volt hivatalos mezőgazdasági statisztikája (Írországnak azonban igen), 10 grófság önként megadta az adatokat. Az eredmény itt az volt, hogy 1851-től 1861-ig a 100 acre-nél kisebb bérletek száma 31 583-ról 26 597-re csökkent, tehát 5016-ot nagyobb bérletekkel olvasztottak össze[97]. 1815-től 1825-ig az örökösödési adó alá eső ingó vagyonok közül egy sem *haladta meg az 1 millió font sterlinget*, 1825-től 1855-ig viszont 8, 1856-tól 1859 júniusáig, azaz $4^1/_2$ év alatt 4[98]. De legjobban látható a centralizáció az 1864-ben és 1865-ben a D rovatba *(profitok*, a bérlők stb. kivételével) tartozó jövedelemadók rövid elemzéséből. Előljáróban megjegyzem, hogy az e forrásból származó jövedelmek 60 font sterlingtől felfelé income tax-et [jövedelemadót] fizetnek. Ezek az adóköteles jövedelmek Angliában, Walesben és Skóciában 1864-ben 95 844 222 font sterlingre és 1865-ben 105 435 787 font sterlingre rúgtak[99], a megadóztatottak száma 1864-ben a 23 891 009 összlakosságból 308 416 személy és 1865-ben a 24 127 003 összlakosságból 332 431 személy volt. Ezeknek a jövedelmeknek eloszlásáról a két évben lásd a következő táblázatot:

---

[96] Ezek a számok az összehasonlításhoz elegendők, de abszolút értelemben véve hamisak, mert évente talán 100 millió font sterling jövedelmet is „elhallgatnak". A Commissioners of Inland Revenue [belföldi jövedelmet összeíró biztosok] panasza a rendszeres csalásról — különösen kereskedők és gyárosok részéről — minden jelentésükben megismétlődik. Így például ezt írják: „Egy részvénytársaság adóköteles profitját 6000 font sterlingben adta meg, az adómegállapító 88 000 font sterlingre becsülte, és végül ez után az összeg után adóztak. Egy másik társaság 190 000 font sterlinget adott meg, majd kénytelen volt bevallani, hogy a valóságos összeg 250 000 font sterling" (ugyanott, 42. old.).

[97] „Census etc.", ugyanott, 29. old. John Bright állítását, hogy az angol föld fele 150 földesúr és a skót föld fele 12 földesúr tulajdonában van, nem cáfolták meg.

[98] „Fourth Report etc. of Inland Revenue". London 1860. 17. old.

[99] Ezek a tiszta jövedelmek, tehát bizonyos törvényesen engedélyezett levonások már megtörténtek.

	1864 április 5-ével végződő év		*1865 április 5-ével végződő év*	
	Profitból eredő jövedelem	Személyek száma	Profitból eredő jövedelem	Személyek száma
Összjövedelem	95 844 222 £	308 416	105 435 787 £	332 431
ebből	57 028 290 «	22 334	64 554 297 «	24 075
ebből	36 415 225 «	3 619	42 535 576 «	4021
ebből	22 809 781 «	822	27 555 313 «	973
ebből	8 744 762 «	91	11 077 238 «	107

Az Egyesült Királyságban 1855-ben 61 453 079 tonna *szenet* termeltek 16 113 167 font sterling értékben, 1864-ben 92 787 873 tonnát 23 197 968 font sterling értékben, 1855-ben 3 218 154 tonna nyersvasat 8 045 385 font sterling értékben, 1864-ben 4 767 951 tonnát 11 919 877 font sterling értékben. 1854-ben az Egyesült Királyságban üzemben levő vasutak hossza 8054 mérföld volt, a befizetett tőke 286 068 794 font sterling, 1864-ben a hossz 12 789 mérföld és a befizetett tőke 425 719 613 font sterling. 1854-ben az Egyesült Királyság összes kivitele és behozatala 268 210 145 font sterling volt, 1865-ben 489 923 285. Az alábbi táblázat mutatja a kivitel alakulását:

1847	58 842 377 £	1860	135 842 817 £
1849	63 596 052 «	1865	165 862 402 «
1856	115 826 948 «	1866	188 917 563 «[100]

E néhány adat alapján megértjük a brit nép *legfőbb anyakönyvvezetőjének* diadalkiáltását: „*Bármilyen gyorsan növekedett is a népesség, nem tartott lépést az ipar és a gazdagság előrehaladásával*"[101]. Forduljunk most ennek az iparnak közvetlen szereplői, illetve e gazdagság termelői, *a munkásosztály* felé. „Az ország társadalmi állapotának egyik leglehangolóbb jellemvonása — mondja *Gladstone* —, hogy a nép fogyasztási képességének csökkenésével és a dolgozó osztály nélkülözéseinek és nyomorának növekedésével egyidejűleg a magasabb osztályokban a gazdagság állandó felhalmozása és a tőke állandó növekedése megy végbe"[102]. Így beszélt ez a kenetteljes miniszter az alsóházban 1843 február 13-án. 1863 április 16-án, 20 évvel később, abban a beszédében, amelyben költségvetését beterjesztette, így szólott: „1842-től 1852-ig ennek az országnak megadóztatható jövedelme 6%-kal nőtt . . .

[100] Ebben a pillanatban, 1867 márciusában, az indiai és kínai piac a brit pamutgyárosok konszignációi következtében már megint teljesen túl van telítve. 1866-ban megkezdődött a pamutmunkások bérének 5%-os csökkentése, 1867-ben hasonló művelet következtében Prestonban 20 000 ember sztrájkba lépett. {Ez előjátéka volt a válságnak, amely rögtön utána kitört. — *E. F.*}

[101] „Census etc.", ugyanott, 11. old.

[102] *Gladstone* az alsóházban, 1843 február 13. („Times", 1843 február 14. — Hansard, február 13.)

Az 1853-tól 1861-ig eltelt 8 év alatt, ha 1853-ból indulunk ki mint alapból, 20%-kal novekedett. A tény oly bámulatos, hogy szinte hihetetlen ... *A gazdagságnak és hatalomnak e szédítő novekedése* ... teljesen *a vagyonos osztályokra korlátozódik*, de ... de *kozvetett előnnyel* kell járnia a munkásnépességre, mert *olcsóbbá teszi* az általános fogyasztási cikkeket — mikozben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak. *Hogy a szegénység végletei csokkentek*, azt nem merem állitani"[103]. Milyen gyenge csattanó! Ha a munkásosztály „szegény" maradt, csak „kevésbé szegény" abban az arányban, amelyben „a gazdagságnak és a hatalomnak szédítő novekedését" termelte a tulajdonnak az osztálya számára, akkor viszonylag ugyanolyan szegény maradt. Ha a *szegénység végletei* nem csokkentek, akkor novekedtek, mert a gazdagság végletei nőttek. Ami a létfenntartási eszkozok *olcsóbbodását* illeti, a hivatalos statisztika, például a *London Orphan Asylum* [londoni árvaház] adatai az 1860-tól 1862-ig terjedő 3 év átlagában 1851—1853-hoz képest *20%-os drágulást* mutatnak ki. A kovetkező harom év alatt, 1863-tól 1865-ig a hús, vaj, tej, cukor, só, szén és egy csomó más szukséges létfenntartási eszköz fokozódóan drágult[104]. Gladstone kovetkező koltségvetési beszéde, 1864 április 7-én, pindaroszi dicshimnusz a tobbletcsinálás előrehaladásáról és a népnek „szegénység" által mérsékelt boldogságáról. Beszél tomegekről, amelyek a „pauperizmus határán" állnak, iparágakról, „amelyekben a bér *nem emelkedett*", és végul a munkásosztály boldogságát e szavakban foglalja ossze: „Az emberi élet tíz eset kozül kilencben nem egyéb, mint a letért való küzdelem"[105]. *Fawcett* professzor, akit nem kotnek hivatalos szempontok, mint Gladstone-t, kereken kijelenti: „Természetesen nem tagadom, hogy a tőkének ezzel a novekedésével (az utolsó évtizedekben) a pénzbér

[103] *Gladstone* az alsohazban, 1863 aprilis 16. „Morning Star", április 17.

[104] Lásd a hivatalos adatokat a „Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI" c Kékkonyvben, London 1866. 260—273. old különböző helyeken. Az árvaházak stb. adatai helyett bizonyítékul szolgalhatnának a kormánylapok szónoklatai is, amelyekben a kiralyi haz gyermekeinek hozományat tamogatjak. Ezekben sohasem feledkeznek meg a letfenntartási eszkozok drágulásáról.

[105] *Gladstone* az alsóházban, 1864 április 7. A Hansard-fele változat így hangzik: „Még egyszer, és még altalánosabban szólva mi más az emberi elet, az esetek tobbsegében, mint a létert való küzdelem." — Gladstone 1863 es 1864. évi koltségvetesi beszedeinek folytonos, égbekiáltó ellentmondásait egy angol iró a kovetkező Molière-idezettel jellemzi

„Az ember, lásd, ilyen Hol fehér, hol setet.
Megrója reggel azt, mit vallott este meg
Másoknak terhes és kenyelmetlen magának,
Percenként váltogat nézetet, mint ruhákat." [Ford. Devecseri Gábor]

(„The Theory of Exchanges etc." London 1864. 135. old.)

emelkedett, de ez a látszólagos előny nagymértékben ismét veszendőbe megy, mert sok létszükségleti cikk állandóan drágul (ő azt hiszi, a nemesfémek értékének csökkenése miatt) ... A gazdagok gyorsan gazdagodnak (the rich grow rapidly richer), miközben a dolgozó osztályok kényelmének semmiféle növekedése nem észlelhető ... A munkások szinte rabszolgáivá lesznek a szatócsoknak, akiknek adósai"[106].

A munkanapról és a gépi berendezésről szóló szakaszokban lelepleződtek azok a körülmények, amelyek között a brit munkásosztály a vagyonos osztályok számára „a gazdagság és a hatalom szédítő növekedését" létrehozta. Mindazonáltal bennünket akkor a munkás elsősorban társadalmi funkciója *közben* foglalkoztatott. A felhalmozás törvényeinek teljes megvilágításához szemügyre kell vennünk a műhelyen *kívüli* helyzetét, táplálkozási és lakásviszonyait is. E könyv korlátai arra késztetnek bennünket, hogy ehelyütt elsősorban az ipari proletariátus és a mezőgazdasági munkásság legrosszabbul fizetett részét, azaz a munkásosztály többségét vegyük tekintetbe.

Elöljáróban még egy szót a *hivatalos pauperizmusról*, vagyis a munkásosztálynak arról a részéről, amelyet létfeltételétől, munkaereje eladásától, megfosztottak és amely közadakozásból tengeti életét. A pauperek hivatalos jegyzéke Angliában[107] 1855-ben 851 369, 1856-ban 877 767, 1865-ben 971 433 személyt tartott nyilván. A pamutínség következtében számuk 1863-ban és 1864-ben 1 079 382-re, illetve 1 014 978-ra duzzadt. Az 1866. évi válság, amely Londont érintette a legsúlyosabban, a világpiacnak ezen a székhelyén, amelynek több a lakosa, mint egész Skóciának, 1866-ban 19,5%-os pauperszaporulatot hozott létre 1865-höz képest és 24,4%-osat 1864-hez képest; 1867 első hónapjainak szaporulata 1866-hoz képest még ennél is nagyobb. A pauperstatisztika elemzésénél két pontot kell kiemelni. Egyrészt a pauperek tömegének növekedésében vagy csökkenésében az ipari ciklus periodikus váltakozásai tükröződnek vissza. Másrészt a *hivatalos* statisztika mind hamisabb képet ad a pauperizmus *valóságos* terjedelméről, abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozásával együtt kifejlődik az *osztályharc* és ezért a munkások önérzete. Így például a pauperekkel való barbár bánásmód, amiről az angol sajtó („Times", „Pall Mall Gazette" stb.) *az utolsó két évben* oly hangosan kiabált, régi keletű. *F. Engels* 1844-ben pontosan ugyanazokat a borzalmakat és pontosan ugyanazt a múló, álszent, a „szenzációirodalom"

[106] *H. Fawcett:* „The Economic Position etc." 67, 82. old. Ami a munkásoknak a szatócstól való növekvő függőségét illeti, ez foglalkoztatásuk mind nagyobb ingadozásainak és megszakításainak a következménye.

[107] *Anglián* mindig Wales is értendő, *Nagy-Britannián* Anglia, Wales és Skócia, az *Egyesült Királyságon* ez a három ország és Írország.

körébe tartozó kiáltozást állapítja meg. De az éhhalálesetek („deaths by starvation") szörnyű megszaporodása Londonban az utolsó évtized alatt feltétlen bizonyítéka annak, hogy a munkások mindinkább irtóznak a *workhouse-nak*[108], a nyomor e büntető intézetének rabszolgaságától.

b) A brit ipari munkásosztály rosszul fizetett rétegei

Forduljunk most az *ipari* munkásosztály rosszul fizetett rétegei felé. A pamutínség idején, 1862-ben a *Privy Council* [Titkos Államtanács] megbízta *dr. Smithl* azzal, hogy vizsgálja meg a nyomorgó lancashire-i és cheshire-i pamutmunkások táplálkozási viszonyait. Smith sokéves korábbi megfigyelés alapján arra az eredményre jutott, hogy „*éhségbetegségek* (starvation diseases) *elkerülésére*" egy átlagos nő napi táplálékának legalább 3900 grain szenet és 180 grain nitrogént kell tartalmaznia, egy átlagos férfi napi táplálékának pedig legalább 4300 grain szenet és 200 grain nitrogént, vagyis a nők számára körülbelül annyi tápanyagot, amennyit két font jó búzakenyér tartalmaz, férfiak számára $^1/_9$-del többet, heti átlagban felnőtt nők és férfiak számára legalább 28 600 grain szenet és 1330 grain nitrogént. Számítását a gyakorlatban meglepő módon igazolta az, hogy egyezett azzal a nyomorúságos táplálékmennyiséggel, amelyre az ínség a pamutmunkások fogyasztását lenyomta. Ezek a munkások 1862 decemberében hetenként 29 211 grain szenet és 1295 grain nitrogént kaptak.

1863-ban a *Privy Council* vizsgálatot rendelt el az angol munkásosztály legrosszabbul táplált részének ínségéről. *Dr. Simon*, a Privy Council orvostisztviselője erre a munkára a fent említett *dr. Smithl* jelölte ki. A vizsgálat egyrészt a mezőgazdasági munkásokra terjedt ki, másrészt selyemszövőkre, varrónőkre, bőrkesztyű-készítőkre, harisnyakötőkre, kesztyűszövőkre és cipészekre. Az utóbbi kategóriák, a harisnyakötők kivételével, kizárólag városlakók. A vizsgálat szabályává tették, hogy minden kategóriában a legegészségesebb és viszonylag legjobb helyzetben levő családokat kell kiválasztani.

Általános eredményként az derült ki, hogy „a nitrogénnel való ellátás a városi munkások megvizsgált osztályai közül csak *egyben* haladta meg kissé azt az abszolút *minimális mértéket*, amely alatt éhségbetegségek lépnek fel, hogy *két* osztályban hiány, mégpedig az egyikben *igen nagy* hiány mutatkozott nitrogén és szén tartalmú táplálékban, hogy a megvizsgált földművescsaládoknak több mint egyötöde

[108] Sajátos fényt vet az A. Smith óta megtett haladásra, hogy számára a workhouse szó néha még egyenértékű a manufactory [manufaktúra] szóval. Pl. a munkamegosztásról szóló fej. bevezető soraiban: „azok, akik a munka különböző ágaiban dolgoznak, gyakran ugyanabban a workhouse-ban lehetnek összegyűjtve."

a nélkulozhetetlennél kevesebbet kapott szén tartalmu táplálékból, tobb mint $^1/_3$-a a nélkülözhetetlennél kevesebbet kapott nitrogén tartalmu táplálékból és hogy három grófságban (Berkshire, Oxfordshire és Somersetshire) a nitrogen tartalmu táplálék átlagosan nem érte el a minimumot"[109]. A mezőgazdasági munkások kozul Angliának, az Egyesult Királyság leggazdagabb reszenek munkásai voltak a legroszszabbul tápláltak[110]. A hiányos táplálkozás a mezőgazdasági munkásoknál általában főleg a nőket és gyermekeket sújtotta, mert „a ferfinak ennie kell, hogy munkáját elvegezhesse". Még nagyobb inség dühongott a megvizsgált városi munkáskategóriák kozott. „Olyan rosszul tápláltak, hogy sok esetben kegyetlen és egészségromboló nélkülözésnek kell fennállania. (Mindez a tőkés *„lemondása"!* t. i. *lemondás arról, hogy megfizesse* kezeinek azokat a létfenntartási eszkozoket, amelyek életuk puszta tengetéséhez nélkulozhetetlenek!)"[111]

Az alabbi táblázat megmutatja a fent említett tisztán városi munkáskategóriák táplálkozási korulményeit, osszehasonlítva a dr. Smith által alapul vett minimális mértékkel és a pamutmunkások táplálkozásával legnagyobb nyomoruk idején:[112]

Mindkét nembeli munkások	Szen heti átlag	Nitrogén heti átlag
	Grain	*Grain*
Öt városi iparág	28 876	1 192
Munkanélkuli lancashire-i gyári munkások	29 211	1 295
A lancashire-i munkások számára — férfiak és nők egyenlő számban — javasolt min. mennyiség	28 600	1 330

A megvizsgált ipari munkáskategóriák fele, $^{60}/_{125}$, egyáltalában nem jutott sorhoz, 28%-a tejhez. A folyékony táplálék *heti átlaga* családonként 7 uncia (a varrónőknél) és 24 $^3/_4$ uncia (a harisnyakotőknél) kozott ingadozott. Azoknak tobbsége, akik nem kaptak tejet, londoni varrónó volt. A hetenként elfogyasztott kenyérféle mennyisége $7^3/_4$ font (a varrónőknél) és $11\,^1/_4$ font (a cipészeknél) kozott váltakozott, és az osszátlag egy felnőttre heti 9,9 font volt. A cukor (szirup stb.) heti 4 uncia (a bőrkesztyű-készítőknél) és 11 uncia (a harisnyakotőknél) kozott váltakozott; valamennyi kategória heti osszátlaga egy felnőttre 8 uncia volt. A vaj (zsír stb.) heti osszátlaga egy felnőttre 5 uncia. A hús (szalonna stb.) heti átlaga egy felnőttre $7^1/_4$ uncia (a selyemszovőknél) és $18^1/_4$ uncia (a bőrkesztyű-készítőknél) kozott ingadozott; a kulonboző kategóriák osszátlaga 13,6 uncia.

[109] „Public Health Sixth Report etc for 1863". London 1864 13 old
[110] Ugyanott, 17. old
[111] Ugyanott, 13 old
[112] Ugyanott, „Appendix" 232 old

Egy-egy felnőtt heti táplálékának költsége a következő általános átlagszámokat mutatta: *selyemszövők* 2 sh. $2^1/_2$ p., *varrónők* 2 sh. 7 p., *bőrkesztyű-készítők* 2 sh. $9^1/_2$ p., *cipészek* 2 sh. $7^3/_4$ p., *harisnyakötők* 2 sh. $6^1/_4$ p. A macclesfieldi selyemszövőknél a heti átlag csak 1 sh. $8^1/_2$ p. volt. A legrosszabbul táplált kategóriák a varrónők, a selyemszövők és a bőrkesztyű-készítők voltak[113].

Dr. Simon ezekről a táplálkozási viszonyokról általános egészségügyi jelentésében a következőket mondja: „Mindenki, aki az orvosi szegénypraxist vagy a kórházak akár bentfekvő, akár bejáró betegeit ismeri, igazolni fogja, hogy számtalan az olyan eset, amikor a táplálékhiány betegséget okoz vagy súlyosbítja azt . . . Mindazonáltal ehhez egészségügyi szempontból még egy másik, döntő körülmény járul . . . Emlékeznünk kell arra, hogy az emberek a tápláléktól való megfosztást csak nagy ellenkezéssel szenvedik el, s hogy az igen szűkös táplálkozás rendszerint csak más, előzetes nélkülözések után következik be. Jóval azelőtt, hogy a táplálékhiány egészségügyileg latba esnék, jóval azelőtt, hogy a fiziológus arra gondolna, hogy megszámolja azokat a nitrogén- és szén-graineket, amelyeken az élet vagy az éhhalál megfordul, a háztartást már teljesen megfosztják minden anyagi kényelemtől. A ruházkodás és a fűtés nyilván még szűkösebb volt, mint a táplálkozás. Nincs elegendő védelem az időjárás viszontagságai ellen; a lakótérség olyan mértékűre zsugorodik, hogy ez betegségeket okoz vagy súlyosbítja azokat; háztartási eszközöknek vagy bútoroknak szinte nyoma sincs; még a tisztaság is költségessé vagy nehezen megvalósíthatóvá válik. Ha önérzetből tesznek is még kísérleteket fenntartására, minden ilyen kísérlet az éhség újabb kínjait jelenti. Ott laknak, ahol legolcsóbban juthatnak fedélhez; olyan negyedekben, ahol az egészségügyi rendészetnek legkevesebb a látszatja, ahol nyomorúságos a csatornázás, alig seprik az utcákat, a szemét az úton hever, kevés vagy rossz a víz, és — városokban — legkevesebb a napfény és a levegő. Ezek az egészségnek azok a veszélyei, amelyeknek a szegénység elkerülhetetlenül ki van téve, ha ez a szegénység táplálékhiánnyal jár. Ha mindezek a bajok együttvéve szörnyűek az élet szempontjából, a táplálék puszta hiánya önmagában véve is borzalmas . . . Gyötrelmes gondolatok ezek, különösen ha meggondoljuk, hogy a szegénység, amelyről szó van, nem henyélők szegénysége, amelyet önmaguknak köszönhetnek. Munkások szegénysége ez. Sőt, ami a városi munkásokat illeti, a munka, amellyel szűkös falatjukat megszerzik, többnyire minden mértéken felül hosszúra szabott. És mégis csak igen feltételes értelemben mondhatjuk azt, hogy ez a munka fenntartja önmagát . . .

[113] Ugyanott, 232, 233. old.

Igen nagy mértékben a névleges önfenntartás csak rövidebb vagy hosszabb kerülőút lehet a pauperizmushoz"[114].

A legszorgalmasabb munkásrétegek kínzó éhsége és a gazdagoknak a tőkés felhalmozáson alapuló durva vagy raffinált tékozló fogyasztása közti benső összefüggés csak a gazdasági törvények ismeretében válik világossá. Másképp áll a dolog a *lakásviszonyokkal*. Minden elfogulatlan szemlélő látja, hogy mennél tömegesebb a termelési eszközök centralizációja, annál nagyobb a munkások ennek megfelelő összezsúfolódása *egy és ugyanazon területen*, hogy tehát mennél gyorsabb a tőkés felhalmozás, annál nyomorúságosabbak a munkások lakásviszonyai. A városoknak a gazdagság előrehaladását kísérő „*rendezése*" (improvements) — a rosszul épített negyedek lerombolása, paloták építése bankok, áruházak stb. céljára, az utak kiszélesítése az üzleti forgalom és a luxuskocsik számára, lóvasutak stb. bevezetése — a szegényeket szemmelláthatóan mind rosszabb és zsúfoltabb búvóhelyekre kergeti. Másrészt mindenki tudja, hogy a lakások drágasága fordított arányban van jóságukkal, és hogy a házspekulánsok több profittal és kevesebb költséggel aknázzák ki a nyomor bányáit, mint ahogy valaha is kiaknázták Potosi bányáit. A tőkés felhalmozás és ezért általában a *tőkés tulajdonviszonyok* antagonisztikus jellege[115] itt olyan kézzelfoghatóvá válik, hogy még az e tárgyról szóló hivatalos angol jelentések is tele vannak a legkülönfélébb kirohanásokkal a „tulajdon és annak jogai" ellen. A baj annyira lépést tartott az ipar fejlődésével, a tőke felhalmozásával, a városok növekedésével és „megszépítésével", hogy a puszta félelem a ragályos betegségektől, amelyek a „köztiszteletben állókat" sem kímélik, 1847-től 1864-ig nem kevesebb, mint 10 egészségrendészeti parlamenti törvényt hívott életre, és a megrémült polgárság néhány városban, így Liverpoolban, Glasgow-ban stb., helyi hatóságai útján avatkozott be. Mindazonáltal *dr. Simon* az 1865. évi jelentésében így kiált fel: „Általánosságban szólva, a visszásságokat Angliában nem ellenőrzik." A Privy Council parancsára *1864-ben* megvizsgálták a mezőgazdasági munkások lakásviszonyait, *1865-ben* pedig a városi szegényebb osztályok lakásviszonyait. *Dr. Julian Hunter* mesteri munkái a „Public Health"-ről [közegészségről] szóló *hetedik* és *nyolcadik* jelentésben találhatók. A mezőgazdasági munkásokra később térek rá. A városi lakásviszonyokra vonatkozólag előrebocsátom *dr. Simon* általános megjegyzését:

[114] „Public Health. Sixth Report etc. for 1863". London 1864. 14, 15. old.

[115] „A személy jogait sehol sem áldozták fel oly nyíltan és oly szemérmetlenül a tulajdon jogának, mint a dolgozó osztály lakásviszonyainál. Minden nagy város emberáldozatok színhelye, oltár, amelyen évente ezreket áldoznak fel a kapzsiság molochjának" (*S. Laing:* „National Distress". 150. old.).

„Ámbár hivatalos szempontom — mondja — kizárólag orvosi, a legelemibb emberség nem engedi, hogy ennek a bajnak másik oldalát figyelembe ne vegyem. A baj, magasabb fokán, szinte szükségképpen feltételezi minden jobb érzés olyan megtagadását, testeknek és testi műveleteknek olyan szennyes összevegyülését, a nemi meztelenség olyan feltárását, amely már nem emberi, hanem állati. Ilyen behatásoknak kitéve lenni olyan lealacsonyítás, amely annál jobban mélyül, mennél tovább tart. A gyermekek számára, akik ilyen *átok* alatt születtek, ez — *gyalázatra való megkeresztelés (baptism into infamy)*. És határtalanul reménytelen az a kívánság, hogy az ilyen körülmények közé került személyek egyéb tekintetben a civilizáció ama légköre felé törekedjenek, amelynek lényege a testi és erkölcsi tisztaság"[116].

A túlzsúfolt, sőt emberi tartózkodásra teljesen alkalmatlan lakások tekintetében *London* az első. „Két dolog — mondja *dr. Hunter* — biztos; először, Londonban kb. 20 nagy telep van, mindegyik kb. tízezer lakossal, akiknek nyomorult helyzete felülmúlja mindazt, amit valaha Angliában máshol láttak, s ez szinte kizárólag rossz lakásviszonyaik eredménye; másodszor, e telepek házainak túlzsúfoltsága és elhanyagoltsága ma *sokkal nagyobb, mint 20 évvel ezelőtt*"[117]. „Nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy London és Newcastle sok részében az élet *pokoli*"[118].

A munkásosztály jobb helyzetben levő részét is, a kis szatócsokkal és a *kis középosztály* más elemeivel együtt, Londonban mindinkább sújtja e gyalázatos lakásviszonyok átka, abban a mértékben, ahogyan a „városrendezés" és vele a régi utcák és házak lerombolása előrehalad, ahogyan a gyárak száma és az emberek özönlése a fővárosba nő, végül ahogyan a városi földjáradékkal együtt a házbérek emelkednek. „A házbérek oly mértéktelenül megdrágultak, hogy kevés munkás tud egy szobánál többet fizetni"[119]. Szinte alig van londoni háztulajdon, amelyet ne terhelne egy egész sereg „middleman" [közvetítő]. Londonban ugyanis a telek ára évi jövedelméhez képest mindig igen magas, mert minden vevő arra spekulál, hogy a telket előbb vagy utóbb jury-áron (kisajátítások esetén az esküdtek által megállapított áron) újra eladja, vagy valamely hatalmas vállalkozás közelsége folytán

[116] „Public Health. Eighth Report". London 1866. 14. old., jegyzet.

[117] Ugyanott, 89. old. Az e telepeken élő gyermekekre vonatkozóan dr. Hunter ezt mondja: „Nem tudjuk, hogy a szegények szoros összezsúfolásának e korszaka előtt hogyan nevelték fel a gyermekeket, és merész próféta volna az, aki megpróbálná megjósolni, milyen viselkedést lehet elvárni olyan gyermekektől, akik most ebben az országban példátlan viszonyok között arra nevelődnek, hogy a jövőben *veszélyes osztályokká* legyenek, amennyiben a fél éjszakát ébren töltik a legkülönbözőbb korú, ittas, trágár és veszekedő személyekkel" (ugyanott, 56. old.).

[118] Ugyanott, 62. old.

[119] „Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields". 1865.

rendkívüli értékemelkedésre tesz szert. Ennek az a következménye, hogy rendszeres adásvétel fejlődik ki lejárathoz közeledő bérleti szerződésekben. „Ennek az üzletágnak az uraitól el is várható, hogy úgy cselekednek, ahogy cselekednek, a lehető legtöbbet csikarják ki a lakóktól, és magát a házat a lehető legnyomorultabb állapotban adják át utódaiknak"[120]. A bérek hetenként fizetendők, és az urak semmit sem kockáztatnak. A város belsejében történő vasútépítések következtében „nemrégiben London keleti részén egy szombat este egész sereg, régi lakásából kikergetett családot lehetett látni, ahogy ide-oda vándoroltak, hátukon kevés ingóságukkal, amit e világon szereztek, s nem volt más tartózkodási hely számukra, mint a dologház"[121]. A dologházak már túlzsúfoltak, a parlament által már jóváhagyott „városrendezés" végrehajtása pedig éppen csak megkezdődött. Ha a munkásokat régi házaik lerombolásával elkergetik, nem hagyják el egyházközségüket, vagy legfeljebb annak határán, a szomszédságban telepednek le. „Természetesen lehetőleg arra törekszenek, hogy munkahelyük közelében lakjanak. Ennek az a következménye, hogy a családnak két szoba helyett egybe kell költöznie. *Még magasabb bér esetén* is a lakás rosszabb lesz, mint az a rossz, amelyből elkergetik őket. A Strand munkásai felének már két mérföldnyi utat kell megtennie munkahelyéig." Ez a Strand, amelynek főútja az idegenben impozáns benyomást kelt London gazdagságáról, példájául szolgálhat a londoni ember-összezsúfolásnak. Egyik egyházközségének területén az egészségügyi tisztviselő acre-enként 581 személyt számolt össze, holott a Temze felét is hozzámérték. Magától értetődik, hogy minden egészségrendészeti intézkedés, amely, mint ahogy eddig Londonban történt, a kimustrált házak lebontásával a munkásokat az egyik negyedből elkergeti, csak arra szolgál, hogy egy másik negyedben annál sűrűbben zsúfolja össze őket. „Vagy — mondja *dr. Hunter* — az egész eljárást mint ízetlenséget szükségképpen le kell állítani, vagy a köz rokonszenvének (!) fel kell ébrednie aziránt, amit most túlzás nélkül *nemzeti kötelességnek* lehet nevezni, hogy t. i. fedél alá juttassák azokat, akik *tőke hiányában* saját lakást szerezni nem tudnak, de képesek arra, hogy időszakos fizetéssel a bérbeadókat kártalanítsák"[122]. Érdemes megcsodálni a tőkés jogrendszert! A földtulajdonos, a háztulajdonos, az üzletember, ha „városrendezés", pl. vasútépítés, új utak építése stb. következtében kisajátítják, nemcsak *teljes kártalanítást* kap. Ezenfelül kényszerű „lemondásáért" isteni és emberi igazság szerint még tekintélyes *profittal* kell megvigasztalni. A munkást feleségével, gyermekével, holmi-

[120] „Public Health. Eighth Report". London 1866. 91. old.
[121] Ugyanott, 88. old.
[122] Ugyanott, 89. old.

jával az utcára dobják és — ha túl tömegesen tódul olyan városrészekbe, ahol a helyi hatóság sokat ad az illemre, *egészségrendészetileg üldözik!*

London kivételével a XIX. század elején nem volt Angliában olyan város, amely 100 000 lakost számlált. Csak öt városnak volt 50 000-nél több lakója. Most 28 olyan város van, amelynek lakossága meghaladja az 50 000-et. „Ennek a változásnak az eredménye nemcsak az volt, hogy a városi népesség rettentően megnövekedett, hanem az is, hogy a régi zsúfolt kisvárosok most középpontokká váltak, amelyeket minden oldalról körülépítettek, sehol sem engedve utat friss levegőnek. Minthogy a gazdagok számára már nem kellemesek, elhagyják őket a vidámabb külvárosok kedvéért. E gazdagok utódai beköltöznek a nagyobb házakba, *minden egyes szobára* egy család jut, gyakran még albérlőkkel együtt. Ily módon a lakosság olyan házakba zsúfolódott, amelyek nem az ő részére épültek, s amelyekbe nem illik bele, olyan környezetbe került, amely valóban lealacsonyítja a felnőtteket és tönkreteszi a gyermekeket"[123]. Mennél gyorsabban halmozódik fel a tőke egy ipari vagy kereskedelmi városban, annál gyorsabban áramlik oda a kizsákmányolható emberanyag, annál nyomorúságosabbak a munkások rögtönzött hajlékai. Ezért *Newcastle-upon-Tyne*, egy mind nagyobb hozamú szén- és bányakerület középpontja, *London után* a második helyet foglalja el a lakás-*pokolban*. Nem kevesebb mint 34 000 ember lakik ott kis kamrákban. Feltétlenül közveszélyes állapotuk miatt a rendőrség nemrégiben számos házat bontatott le Newcastle-ban és Gatesheadben. Az új házak építése igen lassan halad előre, az üzlet igen gyorsan. Ezért a város 1865-ben zsúfoltabb volt, mint valaha. Alig volt egyetlen kiadó kamra. *Dr. Embleton*, a newcastle-i járványkórház orvosa a következőket mondja: „Annak oka, hogy a tífusz tovább tart és terjed, kétségtelenül az emberi lények összezsúfolásában és lakásaik tisztátalanságában keresendő. A házak, amelyekben a munkások élnek, gyakran zárt zugutcákban és udvarokban épültek. Napfény, levegő, tér és tisztaság tekintetében az elégtelenség és egészségtelenség valóságos mintái, szégyenteljesek minden civilizált ország számára. Férfiak, nők és gyermekek egymás hegyénhátán fekszenek ott éjszakánként. Ami a férfiakat illeti, a nappali és az éjjeli műszak szakadatlanul váltja egymást, úgyhogy aligha van idő arra, hogy az ágyak kihűljenek. A házak rosszul vannak ellátva vízzel és még rosszabbul árnyékszékekkel, mocskosak, szellőzetlenek, dögletesek"[124]. Az ilyen lyukak hetibére 8 penny és 3 shilling között van. „Newcastle-upon-Tyne — mondja dr. Hunter — példája annak, hogyan süllyed hon-

[123] Ugyanott, 55, 56. old.
[124] Ugyanott, 149. old.

fitársaink egyik legszebb törzse külső körülmények, lakás- és utcaviszonyok következtében gyakran szinte vademberi elkorcsosulásba"[125].

A tőke és a munka dagálya és apálya következtében lehetséges, hogy egy ipari város lakásviszonyai ma elviselhetők, holnap förtelmesek. Vagy az is lehet, hogy a városi tanács végre összeszedi magát és hozzálát a legsúlyosabb visszásságok megszüntetéséhez. Holnap azonban lerongyolódott írek vagy elzüllött angol mezőgazdasági munkások száskahada vándorol be a városba. Pincékbe és pajtákba dugják őket, vagy az azelőtt tisztességes munkásházakat szállásokká változtatják, amelyekben a lakók oly gyorsan váltakoznak, mint a beszállásolások a harmincéves háború folyamán. Vegyük például *Bradfordot*. Ott a városi tanács nyárspolgárai éppen városrendezéssel voltak elfoglalva. Ezenfelül Bradfordban 1861-ben még 1751 lakatlan ház volt. De jött az üzleti fellendülés, amiről a szelíden liberális Forster úr, a négerek barátja, nemrégiben oly csinosan kukorékolt. Az üzleti fellendüléssel természetesen elárasztotta a várost az állandóan hullámzó „tartaléksereg", illetve „viszonylagos túlnépesség" áradata. Az undorító pincelakásokban és kamrákban, amelyeknek jegyzékét[126]

---

[125] Ugyanott, 50. old.

[126] Egy bradfordi munkás-biztosítótársaság ügynökének jegyzéke:

Vulcan Street 122. sz.	1 szoba	16	személy
Lumley Street 13. sz.	1 «	11	«
Bower Street 41. sz.	1 «	11	«
Portland Street 112. sz.	1 «	10	«
Hardy Street 17. sz.	1 «	10	«
North Street 18. sz.	1 «	16	«
North Street 17. sz.	1 «	13	«
Wymer Street 19. sz.	1 «	8	**felnőtt**
Jowett Street 56. sz.	1 «	12	személy
George Street 150. sz.	1 «	3	család
Rifle Court. Marygate 11. sz.	1 «	11	személy
Marshall Street 28. sz.	1 «	10	«
Marshall Street 49. sz.	3 «	3	család
George Street 128. sz.	1 «	18	személy
George Street 130. sz.	1 «	16	«
Edward Street 4. sz.	1 «	17	«
George Street 49. sz.	1 «	2	család
York Street 34. sz.	1 «	2	«
Salt Pie Street	2 «	26	személy
Pincék			
Regent Square	1 pince	8	személy
Acre Street	1 «	7	«
Robert's Court 33. sz.	1 «	7	«
Back Pratt Street, rézműves műhelynek használják	1 «	7	«
Ebenezer Street 27. sz.	1 «	6	«

(„Public Health. Eighth Report". London 1866. III. old.)

dr. Hunter egy biztosítótársaság ügynökétől kapta, többnyire jólfizetett munkások laktak. Ezek kijelentették, hogy szívesen *fizetnének* jobb lakást, ha kaphatnának. Közben egytől egyig lerongyolódnak és megbetegszenek, mialatt a szelíden liberális Forster, a parlament tagja, könnyekig meghatódik a szabadkereskedelem áldásain és ama kiváló bradfordi koponyák profitjain, akik fésüsfonálban üzletelnek. Az *1865 szeptember 5-i* jelentésben *dr. Bell*, Bradford szegényorvosainak egyike, kijelenti, hogy a ragályos betegek szörnyű halandósága kerületében lakásviszonyaiknak tulajdonítható: „Egy 1500 köbláb térfogatú pincében 10 személy lakik . . . A Vincent Street, a Green Air Place és a Leys 223 házat foglal magában 1450 lakóval, 435 ággyal, és 36 árnyékszékkel. Egy ágyra — és ezen bármiféle piszkos rongygöngyöleget vagy maréknyi gyaluforgácsot értek — átlagosan 3,3 személy, némelyikre 5—6 személy jut. Sokan ágy nélkül, ruhástul, a puszta földön alszanak, fiatal férfiak és nők, házasok és nem házasok, tarka összevisszaságban. Hozzá kell-e tenni, hogy ezek a szállások többnyire sötét, nedves, piszkos és bűzös lyukak, amelyek *emberi* lakás céljára teljesen alkalmatlanok? Ezek azok a központok, ahonnan a betegség és a halál kiindul és elragadja áldozatait *a jobb helyzetben levők* (of good circumstances) *közül is*, akik engedték, hogy ezek a dögvészes kelevények sorainkban gennyezzenek"[127].

A lakásnyomor tekintetében a harmadik helyet London után *Bristol* foglalja el. „Itt, Európa egyik leggazdagabb városában árad túl legjobban a csupasz szegénység („blank poverty") és a lakásnyomor"[128].

c) A vándornép

Most a nép olyan rétege felé fordulunk, amely faluról származik, de foglalkozása nagyobbrészt ipari. *A tőke könnyű gyalogsága* ez, amelyet szükségleteinek megfelelően hol erre, hol arra a pontra vet. Ha éppen nem menetel, akkor „táborozik". A vándormunkát különböző építkezési és alagcsövezési munkálatokra, téglakészítésre, mészégetésre, vasútépítésre stb. használják. A ragály vándorló hadoszlopa ez, amely himlőt, tífuszt, kolerát, vörhenyt stb. visz be azokra a helyekre, amelyeknek szomszédságában tábort üt[129]. Jelentékeny tőkebefektetést igénylő vállalkozásoknál, mint vasútépítésnél stb., többnyire maga a vállalkozó látja el hadseregét fakunyhókkal vagy hasonlókkal, rögtönzött falvakkal, amelyek híjával vannak minden egészségügyi

[127] Ugyanott, 114. old.
[128] Ugyanott, 50. old.
[129] Ugyanott, 18. old.

óvintézkedésnek, kívül esnek a helyi hatóságok ellenőrzési körén, és igen hasznothajtók a vállalkozó úrnak, aki a munkásokat kétszeresen zsákmányolja ki, mint az ipar katonáit és mint bérlőket. Aszerint, hogy a fakunyhó 1, 2 vagy 3 lyukat tartalmaz, lakójának, a földmunkásnak stb. heti 1, 3, 4 shillinget kell fizetnie[130]. Egy példa elegendő. *1864 szeptemberében* — közli *dr. Simon* — a belügyminiszterhez, Sir George Greyhez a következő feljelentés érkezett a sevenoaksi egyházközség *Nuisance Removal Committee-jának* [egészségrendészeti bizottságának] elnökétől: „A himlő ennek az egyházközségnek a területén körülbelül egy évvel ezelőttig teljesen ismeretlen volt. Röviddel ez idő előtt megkezdték egy Lewishamból Tunbridge-ba vezető vasútvonal munkálatait. Azonkívül, hogy a legfőbb munkálatokat e város közvetlen szomszédságában végezték, az egész vállalkozás fő raktárát is itt állították fel. Ezért itt sok személyt foglalkoztattak. Minthogy lehetetlen volt mindannyiukat cottage-okban elhelyezni, a vállalkozó, *Jay* úr, a vasútvonal mentén különböző pontokon kunyhókat építtetett a munkások elszállásolására. Ezeknek a kunyhóknak sem szellőzésük, sem csatornázásuk nem volt, s ezenkívül szükségképpen túlzsúfoltak is voltak, mert minden bérlőnek, bármilyen számos volt is saját családja, más lakókat is be kellett fogadnia, noha minden kunyhó csak kétszobás. A kapott orvosi jelentés szerint ennek az volt a következménye, hogy e szegény embereknek éjszaka a fulladás minden kínját el kellett szenvedniök, hogy elkerüljék a közvetlenül az ablakaik alatt levő piszkos pocsolyák és árnyékszékek dögletes kigőzölgését. Végül is egy orvos, akinek alkalma volt ezeket a kunyhókat meglátogatni, bizottságunkhoz panaszt nyújtott be. A legkeserűbb kifejezésekkel számolt be ez úgynevezett lakások állapotáról és igen komoly következményektől tartott, ha nem hoznak néhány egészségügyi intézkedést. Körülbelül egy évvel ezelőtt a fentemlített *Jay* kötelezte magát arra, hogy egy házat rendez be, ahová azokat az általa foglalkoztatott személyeket, akiken ragályos betegség tör ki, nyomban el lehet különíteni. Július végén megismételte ezt az ígéretét, de megvalósítására semmi lépést nem tett, ámbár ez idő óta több himlőmegbetegedés és ennek következtében két haláleset fordult elő. Szeptember 9-én Kelson orvos arról tudósított, hogy ugyanazokban a kunyhókban további himlőmegbetegedések történtek, és a kunyhók állapotát szörnyűségesnek vázolta. Az Ön (a miniszterről van szó) tájékoztatására hozzá kell tennem, hogy egyházközségünk rendelkezik egy elszigetelt házzal, az úgynevezett pestisházzal, ahol az egyházközség ragályos betegségben szenvedő tagjait ápolják. Ez a ház most

[130] „Public Health. Seventh Report". London 1865. 165. old.

hónapok óta állandóan túl van zsúfolva betegekkel. Egy családból öt gyermek halt meg himlőben és lázban. Ez év április elsejétől szeptember elsejéig himlő következtében nem kevesebb, mint 10 haláleset fordult elő, 4 a szóbanforgó kunyhókban, a ragály forrásaiban. A megbetegedések számát lehetetlen megadni, mert az érintett családok ezt, amennyire csak lehet, titkolják"[131].

A szén- és más bányákban dolgozó munkások a brit proletariátus legjobban fizetett kategóriáihoz tartoznak. Hogy bérükért milyen árat fizetnek, azt egy korábbi helyen megmutattam[132]. Itt lakásviszonyaikra vetünk egy gyors pillantást. A bánya kiaknázója, akár tulajdonos, akár bérlő, rendszerint bizonyos számú cottage-ot építtet „kezei" számára. A lakást és a fűtéshez való szenet „ingyen" kapják, azaz ezek *bérüknek természetben* nyújtott *részei*. Akiket ilyen módon nem lehet elhelyezni, azok ehelyett 4 font sterlinget kapnak kézhez évente. A bányakerületek hamarosan nagy népességet vonzanak magukhoz, amely magukból a bányászokból és a köréjük csoportosuló kézművesekből, szatócsokból stb. tevődik össze. Mint mindenütt, ahol sűrű a népesség, a földjáradék itt is magas. A bányavállalkozó tehát arra törekszik, hogy lehetőleg szűk helyen, a tárna szájánál annyi cottage-ot hányjon össze, amennyi éppen szükséges ahhoz, hogy ezekbe munkásait családjukkal együtt beszoríthassa. Ha a közelben új bányákat tárnak fel vagy régieket ismét művelés alá vesznek, a zsúfoltság nő. A cottage-ok felépítésénél egyetlen szempont uralkodik, a tőkés „*lemondása*" minden nem feltétlenül elkerülhetetlen *készpénzkiadásról*. „A bányászok és a Northumberland és Durham bányáival kapcsolatban levő más munkások lakásai — mondja *dr. Julian Hunter* — átlagban talán a legrosszabbak és legdrágábbak, amit Anglia ebből a fajtából nagy méretekben nyújt, kivéve mégis Monmouthshire hasonló kerületeit. Azért kivételesen rosszak, mert rengetegen laknak egy szobában, házak nagy tömegét építik fel szűk telken, hiány van vízben és nincsenek árnyékszékek, gyakran alkalmazzák azt a módszert, hogy

[131] Ugyanott, 18. old. Jegyzet. A Chapel-en-le-Frith-Union szegénygondozója a következőket jelenti a Registrar Generalnak [a legfőbb anyakönyvvezetőnek]: „Doveholesben egy csomó barlangot vájtak egy mészégetési maradványokból keletkezett nagy halomba. Ezek a barlangok szolgálnak lakásul a vasútépítésnél foglalkoztatott földmunkások és egyéb munkások számára. A barlangok szűkek, nedvesek, nincsen lefolyójuk és árnyékszékük. A tetőn vágott lyuk kivételével, amely egyúttal kéményül is szolgál, minden szellőzési lehetőség hiányzik. A himlő dühöng és már több halálesetet okozott (a barlanglakók között)" (ugyanott, 2. jegyzet).

[132] A 461. és köv. oldalakon megadott részletek főleg a szénbányák munkásaira vonatkoznak. A fémbányákban uralkodó még rosszabb viszonyokról v. ö. a Royal Commission 1864. évi lelkiismeretes jelentését.

az egyik házat a másikra építik vagy a házat *flat-ekre* osztják (úgyhogy az egyes cottage-ok egymás fölött levő emeleteket alkotnak)... A vállalkozó az egész kolóniát úgy kezeli, mintha az csak táborozna, nem pedig tartósan letelepedne"[133]. „Kapott utasításaim végrehajtása során — mondja *dr. Stevens* — meglátogattam a Durham Union legtöbb nagy bányászfaluját... Igen kevés kivétellel *valamennyire* érvényes, hogy *minden* olyan *intézkedést*, amely a lakosok egészségének biztosítását szolgálná, elhanyagolnak... Valamennyi bányamunkás 12 hónapra a bánya bérlőjéhez („lessee") vagy tulajdonosához van kötve („bound", ez a kifejezés éppúgy, mint a bondage, a *jobbágyság idejéből* származik). Ha elégedetlenségüknek hangot adnak vagy bárminő módon alkalmatlankodnak a felügyelőnek („viewer"), akkor az a felügyeleti könyvben megjelöli nevüket, vagy megjegyzést ír hozzá, és az évenkénti új „kötés" alkalmával elbocsátja őket... Az a benyomásom, hogy a *truck-rendszernek* egyetlen fajtája sem lehet rosszabb, mint az, amely e sűrűn lakott kerületekben uralkodik. A munkás kénytelen bérének egy része fejében egy ragályos behatásoktól körülvett házat elfogadni. Nem tud segíteni önmagán. *Minden tekintetben jobbágy (he is to all intents and purpose a serf).* Kérdésesnek látszik, hogy tud-e rajta valaki segíteni tulajdonosán kívül, e tulajdonos pedig elsősorban *mérlegszámlájához* fordul tanácsért, s az eredmény meglehetősen biztos. A munkást vízzel is a tulajdonos látja el. Akár jó a víz, akár rossz, akár megkapja, akár visszatartják, mindenképpen fizetnie kell érte, vagy helyesebben el kell tűrnie, hogy *béréből levonják*"[134].

A „közvéleménnyel" vagy akár az egészségügyi rendészettel történő összeütközései alkalmával *a tőke* egyáltalán nem átallja, hogy a részint veszélyes, részint lealacsonyító feltételeket, amelyek közé a munkás munkáját és otthoni életét kényszeríti, azzal „igazolja", hogy *ez szükséges ahhoz, hogy a munkást hasznothajtóbban zsákmányolhassa ki.* Így például amikor *lemond* a veszélyes gépek védőberendezéséről a gyárban, a szellőzési és biztonsági berendezésekről a bányákban stb. Ezt teszi itt a bányamunkások elszállásolásánál is. „Mentségül a *silány* lakásfeltételekre — mondja *dr. Simon*, a Privy Council orvostisztviselője *hivatalos* jelentésében — azt hozzák fel, hogy a bányákat rendszerint bérletben aknázzák ki, hogy a bérleti szerződés tartama (szénbányáknál *többnyire 21 év) túlságosan rövid* ahhoz, hogy a bánya bérlője érdemesnek tartsa a vállalkozás által odavonzott munkásoknak és iparosoknak stb. jó lakásfeltételeket

[133] „Public Health. Seventh Report". London 1865. 180, 182. old.
[134] Ugyanott. 515, 517. old.

nyújtani; *még ha neki magának szándékában volna is*, mondják, hogy e téren liberálisan járjon el, a földtulajdonos meghiúsítaná ezt. Az utóbbinak ugyanis az a szokása, hogy rögtön mértéktelenül magas pótlólagos járadékot követel azért a kiváltságért, hogy a földalatti tulajdonát megmunkálók elszállásolására tisztességes és kényelmes falut lehessen építeni a föld felszínén. Ez a tiltó ár, ha ugyan nem egyenes tilalom, szerintük másokat is elijeszt, akik egyébként szívesen építkeznének . . . Ennek a mentségnek az értékét nem akarom tovább vizsgálni, s azt sem kutatom, hogy végül is kire hárulna a tisztességes lakásokra fordított többletkiadás, a földesúrra, a bányabérlőre, a munkásokra vagy a nagyközönségre . . . De figyelembe véve azokat a gyalázatos tényeket, amelyeket a mellékelt jelentések (dr. Hunter, Stevens stb. jelentései) lelepleznek, orvoslást kell találni... A *földtulajdon jogcímét* arra használják, hogy nagy, a közt sújtó jogtalanságot kövessenek el. A földesúr mint *bányatulajdonos* a munka elvégzésére ipari kolóniát hív birtokára, s aztán mint *a föld felszínének tulajdonosa lehetetlenné* teszi, hogy az általa összegyűjtött munkások hozzájussanak az életükhöz nélkülözhetetlen, alkalmas lakáshoz. A bánya bérlőjének (a tőkés kiaknázónak) *semmi pénzbeli érdeke* nem fűződik ahhoz, hogy ellenszegüljön az üzlet e megosztásának, mert jól tudja, hogy ha a földtulajdonos igényei mértéktelenek is, következményeiket *nem ő viseli*, hogy a munkások, akik ezt viselik, túlságosan műveletlenek ahhoz, semhogy *egészségügyi jogaikat* ismernék, és hogy sem a legocsmányabb lakás, sem a legposhadtabb ivóvíz nem vált ki soha sztrájkot"[135].

d) A válságok hatása a munkásosztály legjobban fizetett részére

Mielőtt a tulajdonképpeni *mezőgazdasági munkásokra* rátérnék, egy példán még meg akarom mutatni, hogyan hatnak a válságok még a munkásosztály legjobban fizetett részére, a munkásosztály arisztokráciájára is. Emlékszünk, *1857* meghozta azoknak a nagy válságoknak egyikét, amelyekkel az ipari ciklus mindenkor lezárul. A legközelebbi határidő *1866-ban* volt esedékes. A válság — amelyet a tulajdonképpeni gyári kerületekben már előre leszámítoltak a pamutínség folytán, amely sok tőkét a szokott befektetési területről átkergetett a pénzpiac nagy központjaiba — ezúttal túlnyomórészt pénzügyi jelleget öltött. Kitörését *1866* májusában egy londoni óriásbank bukása jelezte, amelyet nyomban számtalan szédelgő pénzügyi társaság összeomlása

[136] „Public Health. Seventh Report". London 1865. 16. old.

kovetett. A katasztrófa által érintett nagy londoni iparágak egyike a vashajó-építés volt. Ennek az iparágnak a mágnásai a tomboló fellendülés idején nemcsak mértéktelen tultermelésbe estek, hanem még hatalmas szállítási szerződéseket is vállaltak, arra spekulálva, hogy a hitel forrása továbbra is ugyanolyan bőven fog buzogni. Most szornyú ellenhatás kovetkezett be, amely mind ez ideig, 1867 március végéig, a tobbi londoni iparágban is tart[136]. A munkások helyzetének jellemzésére szolgaljon az alábbi idézet a „*Morning Star*" egyik tudósítójának részletes jelentéseból, aki *1867 elején* meglátogatta a szenvedés fő részkeit. „London keleti reszén, Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse és Canning Town keruletekben legalább 15 000 munkás él a legnagyobb nyomorban családjával együtt, koztük tobb mint 3000 tanult gépmunkás. Tartalékalapjukat a hatnyolchónapos munkanélkuliség kimerítette ... Nagy fáradságomba került, hogy a (poplari) dologház kapujához előrehatoljak, mert kiéhezett embertomeg ostromolta. Kenyérutalványokra vártak, de a kiosztás ideje még nem érkezett el. Az udvar nagy négyzet, a falakon korulfutó védőtetóvel. Az udvar kozepén a kőkockákat nagy hóbuckák borították. Itt bizonyos kisebb helyeket fűzfafonadékkal elkerítettek, karámokhoz hasonlóan, ahol az emberek jobb időjárás esetén dolgoznak. Látogatásom napján a karámok ugy be voltak havazva, hogy senki sem ulhetett bennuk. A férfiak mégis, a tetőpárkány védelme alatt, utcakovek széttorésével foglalkoztak. Mindegyikuk egy nagy kovon ült, és súlyos kalapáccsal addig verte a jégborította gránitkovet, amíg abból ot bushelnyit szét nem tort. Ezzel napi munkáját elvégezte, s ezért 3 pennyt (2 ezustgaras, 6 pfennig) es egy kenyérutalványt kapott. Az udvar egy másik részen egy angolkóros kis faház állott. Midőn ajtaját kinyitottuk, telve találtuk emberekkel, akik szorosan osszebújtak, hogy egymást melegítsék. Hajókotelet fosztottak, és azon vitatkoztak, hogy ki tud kozüluk minimális táplálékkal a legtovább

[136] „A londoni szegények tomeges éhhalála! („Wholesale starvation of the London Poor!") ... Az utobbi napokban London falait nagy plakátokkal ragasztották tele, amelyeken a kovetkezo figyelemre melto kozlemény volt olvasható. «Hízott okrok, élhezo emberek! A hizott okrok elhagyták uvegpalotájukat, hogy a gazdagokat hizlalják fényúzó lakukban, mikozben az éhező emberek nyomorúságos odúikban meggebednek és felfordulnak » E veszjoslo felirással ellátott plakátokat állandóan megujítják. Alig vakarják le es ragasztják át a régieket, rogton újak jelennek meg ugyanott vagy egy másik, éppen olyan forgalmas helyen .. Ez azokra az elojelekre emlékeztet, amelyek a francia népet 1789 eseményeire készítették elő . Ebben a pillanatban, mikozben angol munkások asszonyostul és gyermekestül elpusztulnak a hideg es az éhség kovetkezteben, az angol pénznek, az angol munka termékének millióit orosz, spanyol, olasz és más kulföldi kolcsonokbe fektetik" („*Reynolds' Newspaper*", 1867 január 20).

dolgozni, mert a kitartás point d'honneur [becsület dolga] volt. Ebben az egyetlen dologházban 7000-en kaptak támogatást, köztük sok százan olyanok, akik 6—8 hónappal ezelőtt a legmagasabb szakmunkás-béreket keresték az országban. Számuk kétszer ennyi lett volna, ha nem lennének sokan, akik még egész pénztartalékuk kimerítése után is visszariadnak az egyházközséghez való folyamodástól, amíg van valamijük, amit zálogba tehetnek . . . Miután a dologházat elhagytam, sétát tettem az utcákon, a többnyire földszintes házak közt, amelyekből Poplarban olyan sok van. Vezetőm a munkanélküliek érdekében alakult bizottság tagja volt. Elsőnek egy vasmunkás házába léptünk be, aki 27 hete van munka nélkül. A férfit egész családjával együtt egy hátsó szobában ülve találtam. A szobában még volt néhány bútor és tűz égett benne. Ez szükséges volt, hogy a fiatal gyermekek meztelen lábát megvédjék a fagytól, mert kegyetlenül hideg nap volt. A tűzzel szemközt egy tányéron egy rakás kóc hevert, amelyet az asszony és a gyermekek tépdestek, hogy a dologház kenyerét megszolgálják. A férfi a fentebb leírt udvarok egyikében dolgozott napi 3 pennyért és kenyérutalványért. Most jött haza ebédre, igen éhesen, mint azt nekünk keserű mosollyal mondta, ebédje pedig néhány szelet zsíroskenyérből és egy csésze tej nélküli teából állott . . . A következő ajtót, amelyen bekopogtunk, egy középkorú nő nyitotta ki, aki anélkül, hogy egy szót szólt volna, egy kicsiny hátsó szobába vezetett bennünket. Ott ült egész családja, szótlanul, szemüket a már-már kialvó tűzre szegezve. Olyan sivárság, olyan reménytelenség vette körül ezeket az embereket és kicsiny szobájukat, hogy nem szeretnék még egyszer hasonló jelenetet látni. «Semmit sem kerestek, uram — mondta az asszony fiaira mutatva —, 26 hét óta semmit, és minden pénzünk odavan, minden pénzünk, amit én és az apjuk jobb időkben félretettünk, abban az őrült hitben, hogy rossz napokra tartalékot biztosítunk. Nézzen ide», kiáltotta szinte vadul, miközben elővett egy takarékkönyvet, benne szabályszerű bejegyzések a befizetett és visszakapott pénzről, úgyhogy láthattuk, hogyan indult a kis vagyon az első 5 shillinges betéttel, hogyan növekedett fel lassanként 20 font sterlingre, s hogyan olvadt azután ismét el, zsugorodott fontokból shillingekké, míg végül az utolsó bejegyzéssel a könyv olyan értéktelenné vált, mint egy üres papírdarab. Ez a család *egy* szűkös ebédet kap naponta a dologházból . . . Következő látogatásunkat egy ír munkás feleségénél tettük, akinek férje azelőtt a hajóépítő műhelyben dolgozott. Az asszony a táplálékhiánytól betegen, ruhástul feküdt egy matracon, éppenhogy betakarta egy darab szőnyeg, mert minden ágyneműjük a zálogházban volt. A nyomorult gyermekek vigyáztak rá, és úgy néztek ki, mintha fordítva, nekik lenne szükségük

anyai ápolásra. 19 heti kényszerű tétlenség juttatta őket ide, mondta az asszony, s miközben a keserű múlt történetét elbeszélte, úgy sóhajtozott, mintha minden reményét elvesztette volna egy jobb jövőben . . . Midőn a házból kiléptünk, egy fiatal ember futott hozzánk, s arra kért bennünket, menjünk az ő házába, és nézzük meg, nem tehetünk-e érte valamit. Egy fiatal asszony, két bájos gyerek, egy nyaláb zálogcédula és egy teljesen csupasz szoba — ez volt minden, amit mutatni tudott."

Az 1866. évi válság utórezgéseire vet fényt egy tory újságból vett alábbi kivonat. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy London keleti része, amelyről itt szó van, nemcsak a fejezet szövegében említett vashajó-építés székhelye, hanem az állandóan a minimum alatt fizetett u. n. „otthonmunkáé" is. „Rettenetes színjáték tárult elénk tegnap a főváros egyik részében. Ámbár az East End sokezer munkanélkülije nem vonult fel tömegesen fekete gyászszászlók alatt, az emberáradat mégis elég impozáns volt. Gondoljunk arra, mit szenved ez a népesség. Éhen pusztul. Ez az egyszerű és szörnyű tény. 40 000-en vannak . . . Szemünk láttára, e csodálatos főváros egyik negyedében, egészen közel a gazdagság leghatalmasabb felhalmozásához, amit a világ valaha látott, ennek közvetlen közelében 40 000 ember magára hagyva éhenhal! Ezek az ezrek most betörnek a többi negyedbe; ők, akik mindig az éhhalál határán állnak, fülünkbe kiáltják fájdalmukat, az égre kiáltanak, beszélnek nyomor sújtotta lakásaikról, arról, hogy lehetetlen munkát találni és haszontalan koldulni. A helyi szegényadó-kötelesek az egyházközségek követelései folytán maguk is a pauperizmus határára sodródtak" („*Standard*", 1866 április 5).

Minthogy az angol tőkések között divat *Belgiumot* munkásparadicsomnak feltüntetni, mert ott „*a munka szabadságát*" vagy ami ugyanaz, „a tőke szabadságát" sem a szakszervezetek zsarnoksága, sem gyári törvények nem csorbítják, szóljunk itt néhány szót a belga munkás „boldogságáról". E boldogság titkaiba bizonyára senki sem volt jobban beavatva, mint az elhunyt *Ducpétiaux* úr, a belga börtönök és jótékonysági intézetek főfelügyelője és a belga központi statisztikai bizottság tagja. Vegyük elő munkáját: „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique", Brüsszel 1855. Szerepel ebben többek között egy belga átlagos munkáscsalád, amelynek évi kiadásait és bevételeit igen pontos adatok alapján kiszámítja, majd táplálkozási viszonyait összehasonlítja a katonákéval, a haditengerészekével és a fegyencekével. A család „apából, anyából és négy gyermekből áll". E hat személy közül „négy az egész éven át hasznosan foglalkoztatható"; feltételezi, „hogy közülük egyik sem beteg vagy munkaképtelen", hogy nem költenek „vallási, erkölcsi és művelődési célokra, kivéve templomi ülésért egy csekélységet", hogy nem fizetnek „járulé-

kokat takarékpénztárba vagy öregségi biztosítópénztárba", hogy nincsenek „luxus- vagy egyéb felesleges kiadásaik". Az apa és a legidősebb fiú azonban megengedi magának, hogy dohányozzék és vasárnap a kocsmát is felkeresse, amire Ducpétiaux heti teljes 86 centime-ot vesz számításba. „A különböző iparágak munkásainak engedélyezett bérek összesítéséből következik ... hogy a napibér legmagasabb átlaga: férfiak számára 1 frank 56 centime, nők számára 89 centime, fiúk számára 56 centime és lányok számára 55 centime. Ilyen alapon számítva, a család évi bevétele legfeljebb 1068 frank lenne ... A tipikusnak vett háztartásban minden lehetséges bevételt összeszámoltunk. Ha azonban az anyának munkabért számítunk fel, akkor ezáltal megfosztjuk a háztartást vezetésétől; ki gondoskodik a házról, a kicsiny gyermekekről? Ki főzzön, mosson, foltozzon? A munkások mindennap szembekerülnek ezzel a dilemmával."

A család költségvetése ezek szerint:

az apa	300 munkanap ...	à 1,56 fr	.....	468.—	fr
az anya	« « ...	« 0,89 «	.....	267.—	«
a fiú	« « ...	« 0,56 «	.....	168.—	«
a leány	« « ...	« 0,55 «	.....	165.—	«
			összesen	1068.—	fr

A család *évi kiadása* és a felmerülő *hiány* az alábbi módon alakulna, ha a munkás úgy táplálkoznék mint

a haditengerész	1828.— fr	hiány	760.—	fr
a katona	1473.— «	«	405.—	«
a fegyenc	1112.— «	«	44.—	«

„Látjuk, hogy kevés munkáscsalád tud úgy táplálkozni, mint a haditengerész vagy a katona, sőt mint a fegyenc. Egy-egy fegyenc Belgiumban 1847—49-ben átlagosan 63 centime-ba került naponta, ami 13 centime-mal több, mint a munkás napi táplálkozási költsége. Az igazgatási és felügyeleti költségeket kiegyenlíti az, hogy a fegyenc nem fizet lakbért ... Hogyan lehetséges azonban, hogy sok munkás, mondhatni a munkások túlnyomó többsége, még szűkösebb viszonyok között él? Csak úgy, hogy olyan szükségmegoldásokhoz menekül, amelyeknek titkát csak a munkás ismeri; hogy lecsíp napi élelemadagjából; búzakenyér helyett rozskenyeret eszik; húst csak keveset vagy egyáltalában nem eszik; ugyanígy van a vajjal és a fűszerekkel; hogy családját egy vagy két kamrába zsúfolja össze, ahol lányok és fiúk együtt alszanak, gyakran ugyanazon a szalmazsákon; hogy takarékoskodik a ruházkodáson, a mosáson, a tisztálkodási szereken; hogy lemond a vasárnapi szórakozásokról, egyszóval, hogy a leg-

fájdalmasabb nélkülözésekre szánja el magát. Ha egyszer ehhez a végső határhoz elérkezett, akkor az élelmiszerek legkisebb áremelkedése, a munka megakadása, a betegség megnöveli a munkás nyomorát és teljesen tönkreteszi. Halmozódnak az adósságok, megtagadják tőle a hitelt, a ruhák, a legszükségesebb bútorok a zálogházba vándorolnak, és végül a család kéri a szegénylajstromba való felvételét"[137]. Valóban, e „tőkés paradicsomban" *a legszükségesebb létfenntartási eszközök legcsekélyebb árváltozását a halálesetek és a bűntények számának változása követi!* (Lásd a Maatschappij [társaság] kiáltványát: De Vlamingen Vooruit! Brüsszel 1860. 15, 16. old.) Egész Belgiumban 930 000 család él, s ezek közül a *hivatalos* statisztika szerint: 90 000 gazdag (választó) = 450 000 személy; 390 000 a városi és falusi kis középosztályhoz tartozó család, nagyrészük állandóan a proletariátusba hullik = 1 950 000 személy. Végül 450 000 munkáscsalád = 2 250 000 személy, akik közül a *mintacsaládok* a Ducpétiaux által vázolt boldogságot élvezik. A 450 000 munkáscsalád közül *több mint 200 000 szerepel a szegénylajstromban!*

e) A brit mezőgazdasági proletariátus

A tőkés termelés és felhalmozás *antagonisztikus* jellege sehol sem érvényesül *brutálisabban*, mint *az angol földművelés* (beleértve az állattenyésztést) *fejlődésében és az angol mezőgazdasági munkás visszafejlődésében*. Mielőtt *jelenlegi* helyzetére rátérnék, vessünk egy gyors pillantást a múltra. A modern mezőgazdaság Angliában a XVIII. század közepétől számítódik, ámbár a földtulajdonviszonyok forradalmasodása, amelyből mint alapból a megváltozott termelési mód kiindul, jóval korábbi keletű.

Ha *Arthur Youngnak*, egy pontos megfigyelőnek, de felületes gondolkodónak az *1771-es* év mezőgazdasági munkására vonatkozó adatait vesszük alapul, az utóbbi igen nyomorúságos szerepet játszik, összehasonlítva elődjével a *XIV. század végén*, „amidőn bőségben élhetett és *gazdagságot halmozhatott fel*"[138], nem is beszélve a *XV. századról*, „az angol városi és falusi munkás aranykoráról". De nem kell olyan messzire visszamennünk. Egy *1777-ből* való igen tartalmas írásban ezt olvassuk: „A nagy bérlő csaknem a gentleman színvonalára

[137] *Ducpétiaux:* „Budgets économiques etc." 151, 154, 155, [156.] old.

[138] *James E. Th. Rogers* (a politikai gazdaságtan professzora az oxfordi egyetemen): „A History of Agriculture and Prices in England". Oxford 1866. I. köt. 690. old. Ez a szorgalmas munka az eddig megjelent első két kötetben csak az 1259-től 1400-ig terjedő időszakot öleli fel. A második kötet pusztán statisztikai anyagot tartalmaz. Ez az első hiteles „History of Prices" [ártörténet], amellyel arra az időre vonatkozóan rendelkezünk.

emelkedett, míg a szegény mezőgazdasági munkást szinte a földig nyomták le ... Szerencsétlen helyzete világosan megmutatkozik, ha összehasonlítjuk mai és 40 évvel ezelőtti viszonyait ... Földtulajdonosok és bérlők karöltve nyomják el a munkást"[139]. Ezután részletesen bebizonyítja, hogy a reálbér a falun *1737-től 1777-ig* csaknem $^1/_4$-ével, vagyis 25%-kal csökkent. „A modern politika — mondja ezzel egyidejűleg *dr. Richard Price* — a magasabb néposztályoknak kedvez; a következmény az lesz, hogy előbb-utóbb az egész királyság csak gentlemanekből és koldusokból, nagyurakból és rabszolgákból fog állani"[140].

Mindazonáltal az angol mezőgazdasági munkás helyzete 1770 és 1780 között, akár táplálkozási és lakásviszonyait, akár önérzetét, szórakozásait stb. nézzük, később soha el nem ért *eszmény*. Átlagbére pint búzában kifejezve 1770—1771-ben 90, *Eden* idején (1797) már csak 65, 1808-ban pedig 60 pint volt[141].

A mezőgazdasági munkások helyzetét a *jakobinusellenes háború* végén, amely alatt a földbirtokos arisztokraták, a bérlők, gyárosok, kereskedők, bankárok, tőzsdelovagok, hadseregszállítók stb. oly rendkívüli módon meggazdagodtak, már korábban érintettük. A *névleges* bér részint a bankjegyek elértéktelenedése, részint az elemi létfenntartási eszközök árának attól független növekedése következtében emelkedett. A valóságos bérek alakulását azonban igen egyszerű módon meg lehet állapítani anélkül, hogy ehelyütt meg nem engedhető részletekbe mennénk bele. A szegénytörvény és annak adminisztrációja *1795-ben* és *1814-ben* ugyanaz volt. Emlékszünk rá, hogyan kezelték ezt a törvényt falun: az egyházközség alamizsna alakjában kiegészítette a névleges bért arra a névleges összegre, amely a munkás puszta tengődéséhez elengedhetetlen volt. A bérlő által *fizetett bér* és az egyházközség által pótolt *bérhiány* aránya megmutat két dolgot; először azt, hogy a munkabér mennyivel csökkent a minimum *alá*, másrészt azt, hogy a mezőgazdasági munkás milyen fokban tevődött össze bérmunkásból és pauperből, vagyis, hogy milyen fokban tették egyházközsége jobbágyává. Olyan grófságot választunk

[139] „Reasons for the late Increase of the Poorlaws; or, a comparative view of the price of labour and provisions". London 1777. 5, 11. old.

[140] *Richard Price:* „Observations on Reversionary Payments". 6. kiad. W. Morgan, London 1803. II. köt. 158, 159. old. Price a 159. oldalon megjegyzi: „A munkanap *névleges* ára jelenleg csak négyszer vagy legfeljebb ötször akkora, mint amekkora 1514-ben volt. De a gabona ára hétszer, a húsé és a ruházaté körülbelül tizenötször olyan magas. A munka ára ezért annyira lemaradt a létfenntartási költségek növekedése mögött, hogy úgy látszik e költségekhez viszonyítva most még a *felére* sem rúg az azelőttinek."

[141] *Barton:* „Observations etc." 26. old. A XVIII. század végére vonatkozóan v. ö. *Eden:* „The State of the Poor".

ki, amely valamennyi többi grófság átlagos viszonyait képviseli. *1795-ben* az átlagos hetibér Northamptonshire-ben 7 shilling 6 penny volt, egy hattagú család évi *összes kiadása* 36 font sterling 12 shilling 5 penny, *összes bevétele* 29 font sterling 18 shilling, az egyházközség által pótolt *hiány* 6 font sterling 14 shilling 5 penny. Ugyanabban a grófságban *1814-ben* a hetibér 12 shilling 2 penny, egy öttagú család évi *összes kiadása* 54 font sterling 18 shilling 4 penny, *összes bevétele* 36 font sterling 2 shilling, az egyházközség által pótolt *hiány* 18 font sterling 6 shilling 4 penny[142], vagyis *1795-ben* a hiány a munkabérnek kevesebb mint $^1/_4$-e, 1814-ben pedig több mint a fele. Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között az a csekély kényelem, amelyet *Eden* még talált a mezőgazdasági munkás cottage-ában, *1814-re* eltűnt[143]. A bérlő valamennyi barma közül ettől kezdve a munkás, az instrumentum vocale [beszélő szerszám], volt a leghajszoltabb, a legrosszabbul táplált és a legbrutálisabban kezelt állat.

Ez az állapot zavartalanul tovább tartott, míg „az 1830. évi Swing-felkelések a lángoló gabonakazlak fényénél meg nem mutatták nekünk (tudniillik az uralkodó osztályoknak), hogy a nyomor és a sötét, lázadó elégedetlenség éppoly vadul lobog a mezőgazdasági, mint az ipari Anglia felszíne alatt"[144]. *Sadler* akkoriban az alsóházban a mezőgazdasági munkásokat „fehér rabszolgáknak" („white slaves") keresztelte el, s egy püspök a felsőházban visszhangozta e jelzőt. Ez időszak legjelentősebb közgazdásza, *E. G. Wakefield*, ezt mondja: „Dél-Anglia mezőgazdasági munkása nem rabszolga, de nem is szabad ember, hanem pauper"[145].

A gabonatörvények eltörlését közvetlenül megelőző idő új fényt vetett a mezőgazdasági munkások helyzetére. Egyrészt a polgári agitátoroknak érdekükben állott bebizonyítani, mily kevéssé védték e védőtörvények a gabona *valódi* termelőit. Másrészt az ipari burzsoázia tajtékzott a dühtől, mert a földbirtokos arisztokraták megbélyegezték a gyárakban uralkodó állapotokat, mert ezek a velejükig romlott, szívtelen és előkelő naplopók együttérzést tettettek a gyári munkás szenvedéseivel, és mert „diplomatikusan buzgólkodtak" a gyári törvényhozásért. Régi angol közmondás, hogy ha két tolvaj hajbakap, akkor mindig valami hasznos dolog történik. És valóban, az uralkodó osztály két csoportjának zajos, szenvedélyes civakodása azon, hogy kettejük közül melyik zsákmányolja ki a legszemérmetlenebbül

[142] *Parry:* „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered". 86. old.

[143] Ugyanott, 213. old.

[144] *S. Laing:* „National Distress". 62. old.

[145] „England and America". London 1833. I. köt. 47. old.

a munkást, jobbról is, balról is segített az igazságot a világra hozni. *Shaftesbury gróf*, másnéven *Lord Ashley*, előharcosa volt az arisztokraták gyárellenes emberbaráti hadjáratának. Ezért 1844—1845-ben ő a kedvenc tárgya azoknak a leleplezéseknek, amelyeket a „Morning Chronicle" a *mezőgazdasági munkások* helyzetéről közölt. Ez az újság, akkoriban a legjelentékenyebb liberális lap, saját megbízottakat küldött a mezőgazdasági kerületekbe, akik egyáltalában nem elégedtek meg általános leírással és statisztikával, hanem közölték mind a megvizsgált munkáscsaládok, mind földesuraik *nevét*. Az alábbi jegyzék azokat a béreket tünteti fel, amelyeket három faluban, Blanford, Wimbourne és Poole környékén fizettek. A falvak G. Bankes úrnak és *Shaftesbury grófjának* a tulajdonai. Észre fogjuk venni, hogy a „low church"-nek [„alacsony egyház"-nak] ez a pápája, az angol pietisták feje, ugyanúgy, mint a fent nevezett Bankes, a munkások nyomorult béréből megint jelentékeny részt zsebel be a házbér ürügyén.

a) Gyermekek	b) Családtagok száma	c) Férfiak hetibére	d) Gyermekek hetibére	e) Az egész család hetibére	f) Heti lakbér	g) Hetibér összege a lakbér levonása után	h) Egy főre jutó hetibér
			Első falu				
		sh. p.		sh. p.	sh. p.	sh. p.	sh. p.
2	4	8 0	—	8 0	2 0	6 0	1 6
3	5	8 0	—	8 0	1 6	6 6	1 $3^1/_2$
2	4	8 0	—	8 0	1 0	7 0	1 9
2	4	8 0	—	8 0	1 0	7 0	1 9
6	8	7 0	(1) 1 sh. 6 p. (2) 2 «	10 6	2 0	8 6	1 $0^3/_4$
3	5	7 0		7 0	1 4	5 8	1 $1^1/_2$
			Második falu				
		sh. p.		sh. p.	sh. p.	sh. p.	sh. p.
6	8	7 0	(1) 1 sh. 6 p. (2) 1 « 6 «	10 0	1 6	8 6	1 $0^3/_4$
6	8	7 0	—	7 0	1 $3^1/_2$	5 $8^1/_2$	0 $8^1/_2$
8	10	7 0	—	7 0	1 $3^1/_2$	5 $8^1/_2$	0 7
4	6	7 0	—	7 0	1 $6^1/_2$	5 $5^1/_2$	0 11
3	5	7 0	—	7 0	1 $6^1/_2$	5 $5^1/_2$	1 1
			Harmadik falu				
		sh. p.		sh. p.	sh. p.	sh. p.	sh. p.
4	6	7 0	—	7 0	1 0	6 0	1 0
3	5	7 0	(1) 2 sh. (2) 2 « 6 p.	11 6	0 10	10 8	2 $1^1/_2$
0	2	5 0	—	5 0	1 0	4 0	2 0[146]

[146] „*London Economist*", 1845 március 29. 290. old.

A gabonatörvények eltörlése iszonyú lökést adott az angol földművelésnek. Igen nagyméretű alagcsövezés[147], az istállózásnak és a takarmánynövények mesterséges termesztésének új rendszere, gépi trágyázó-készülékek bevezetése, az agyagos föld új kezelése, az ásványi trágyázószerek fokozott használata, a gőzgép és mindenféle új munkagépek stb. alkalmazása, általában a belterjesebb művelés jellemzi ezt a korszakot. A Királyi Mezőgazdasági Társaság elnöke, Pusey úr, azt állítja, hogy a gazdálkodás (viszonylagos) költségei az újonnan bevezetett gépek következtében csaknem a felére csökkentek. Másrészt a föld tényleges hozama gyorsan növekedett. Acre-enkénti nagyobb tőkekiadás, tehát a bérletek gyorsuló koncentrációja is — ez volt az új módszer alapfeltétele[148]. Ugyanakkor a megművelt terület 1846-tól 1856-ig 464 119 acre-rel növekedett, nem is beszélve a keleti grófságok nagy területeiről, amelyeket vadaskertekből és sovány legelőkből dúsan termő gabonaföldekké varázsoltak. Azt már tudjuk, hogy egyidejűleg a mezőgazdaságban működő személyek *összlétszáma csökkent.* Ami a mindkét nembeli és legkülönbözőbb korú *tulajdonképpeni földművelőket* illeti, számuk az 1851. évi 1 241 269-ről 1861-ben 1 163 227-re csökkent[149]. Ezért, ha az angol legfőbb anyakönyvvezető joggal jegyzi meg: „A bérlők és mezőgazdasági munkások 1801 utáni szaporulata semmilyen arányban sincs a mezőgazdasági termék szaporulatával"[150], akkor ez az aránytalanság még sokkal inkább érvényes az utolsó időszakra, amikor *a mezőgazdasági munkásnépesség tényleges csökkenése* együttjárt a megművelt terület kiterjesztésével, a belterjesebb műveléssel, a földbe bekebelezett és a megművelésére fordított tőke hallatlan felhalmozásával, a föld hozamának az angol agronómia történetében példátlanul álló emelkedésével, a földtulajdonosok duzzadó járadékjegyzékeivel és a tőkés bérlők dagadó gazdagságával. Ha ehhez hozzávesszük a városi felvevő-

[147] A földbirtokos arisztokrácia e célra *az állampénztárból* előlegezett önmagának, természetesen a parlament útján, igen alacsony kamatra *alapokat,* amelyeket a bérlőknek kétszeresen kellett megtéríteniök.

[148] A közepes bérlők csökkenése különösen a „cenzus"-nak „A bérlő fia, unokája, fivére, unokaöccse, leánya, leányunokája, nővére, unokahúga" c. rovataiból, egyszóval a bérlő által foglalkoztatott saját családtagok rovataiból látható. Ezek a rovatok 1851-ben 216 851 személyt, 1861-ben csak 176 151 személyt öleltek fel. 1851-től 1871-ig Angliában a 20 acre-nél kisebb bérletek száma több mint 900-zal csökkent; az 50 és 75 acre közöttiek száma 8253-ról 6370-re zuhant; hasonló volt a helyzet valamennyi többi 100 acre-nél kisebb bérletnél. Ezzel szemben ugyanezen 20 év alatt a nagy bérletek száma megszaporodott; a 300—500 acre nagyságú bérletek száma 7771-ről 8410-re nőtt, az 500 acre-nél nagyobbaké 2755-ről 3914-re, az 1000 acre-nél nagyobbaké 492-ről 582-re.

[149] A birkapásztorok száma 12 517-ről 25 559-re emelkedett.

[150] „Census etc." 36. old.

piac szakadatlan gyors bővülését és a szabadkereskedelem uralmát, akkor a mezőgazdasági munkás post tot discrimina rerum [annyi megpróbáltatás után] végre olyan feltételek közé került, amelyeknek *secundum artem* [a művészet szabályai szerint] részegítően boldoggá kellett volna tenniök őt.

Rogers professzor ezzel szemben arra az eredményre jut, hogy a mai angol mezőgazdasági munkás helyzete, nem is a XIV. század második felében vagy a XV. században élt elődjéhez képest, hanem csak az 1770—1780-as időszakbeli elődjéhez viszonyítva, rendkívül megromlott, hogy „ismét jobbággyá lett", mégpedig rosszul táplált és rossz lakású jobbággyá[151]. *Dr. Julian Hunter a mezőgazdasági munkások lakásviszonyairól szóló* korszakalkotó *jelentésében* ezt mondja: „A hind (a mezőgazdasági munkásnak a jobbágyság idejéből származó neve) létfenntartási költségeit arra a lehető legalacsonyabb összegre rögzítették, amiből megélhet... bérét és lakását nem a belőle kifacsarandó profithoz viszonyítják. A bérlő számításaiban ő nulla..."[152] Létfenntartási eszközeit mindig fix mennyiségnek veszik"[153]. „Ami jövedelmének bárminő további csökkentését illeti, a munkás azt mondhatja: nihil habeo, nihil curo [semmim sincs, semmivel sem törődöm]. Nem fél a jövőtől, mert semmije sincs azon kívül, ami létezéséhez feltétlenül nélkülözhetetlen. Elérte a fagypontot, amelyen a bérlő számításai alapulnak. Jöjjön aminek jönnie kell, szerencse vagy szerencsétlenség, őt nem érinti"[154].

1863-ban hivatalosan megvizsgálták a száműzetésre és kényszermunkára ítélt bűnözők ellátási és foglalkoztatási viszonyait. Az eredményeket két vastag Kékkönyvben fektették le. „Az angliai börtönökben levő bűnözők, a dologházbeli pauperek és az ugyanezen országbeli szabad mezőgazdasági munkások kosztjának gondos összehasonlítása — olvasható ott többek között — vitathatatlanul azt mutatja, hogy az előbbiek sokkal jobban vannak táplálva, mint a másik két osztály bármelyike"[155], míg „a kényszermunkára ítélt fegyenctől megkövetelt munkamennyiség körülbelül fele annak, amit egy közönséges mező-

[151] *Rogers:* „A History of Agriculture etc." 693, 10. old. Rogers úr a liberális iskolához tartozik, Cobdennek és Brightnek személyes barátja, tehát nem laudator temporis acti [elmúlt idők dicsőítője].

[152] „Public Health. Seventh Report". London 1865. 242. old. Ezért egyáltalán nem szokatlan, hogy a ház bérbeadója felemeli a munkás lakbérét, mihelyt meghallja, hogy az valamivel többet keres, vagy hogy a bérlő csökkenti a munkás bérét, „mert felesége munkát talált" (ugyanott).

[153] Ugyanott, 135. old.

[154] Ugyanott, 134. old.

[155] „Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude". London 1863. 42. old. 50. sz.

gazdasági munkás elvégez"[156]. Néhány jellegzetes tanúvallomás: John Smithnek, az edinburgh-i börtön igazgatójának kihallgatása. 5056. sz.: „Az angol börtönökben sokkal jobb a koszt, mint a közönséges mezőgazdasági munkásoké." 5075. sz.: „Tény, hogy Skócia közönséges mezőgazdasági munkásai igen ritkán jutnak valamilyen húshoz." 3047. sz.: „Tud Ön valamilyen okot arra, miért kell a bűnözőket sokkal jobban (much better) táplálni, mint a közönséges mezőgazdasági munkásokat? — Nem tudok." 3048. sz.: „Helyesnek tart-e további kísérleteket abban az irányban, hogy a kényszermunkára elítélt fegyencek kosztját közelhozzák a szabad mezőgazdasági munkások kosztjához?"[157] „A mezőgazdasági munkás azt mondhatná: keményen dolgozom és nincs elég ennivalóm. Amikor a börtönben voltam, nem dolgoztam olyan keményen és bőségesen kaptam enni, s ezért jobb nekem a börtönben, mint szabadon"[158]. A jelentés első kötetéhez csatolt táblázatokból összehasonlító áttekintést állítottam össze.

Heti táplálékmennyiség[158a]

	Nitrogéntartalmú alkatrészek	Nitrogénmentes alkatrészek	Ásványi alkatrészek	Összesen
	uncia	*uncia*	*uncia*	*uncia*
Bűnöző a portlandi börtönben ...	28,95	150,06	4,68	183,69
Matróz a királyi tengerészetben ..	29,63	152,91	4,52	187,06
Katona	25,55	114,49	3,94	143,98
Hintókészítő (munkás)	24,53	162,06	4,23	190,82
Betűszedő	21,24	100,83	3,12	125,19
Mezőgazdasági munkás	17,73	118,06	3,29	139,08

A rosszabbul táplált néposztályok táplálkozási viszonyaival foglalkozó 1863. évi orvosi vizsgálóbizottság általános eredményét az olvasó már ismeri. Emlékszik még arra, hogy a mezőgazdasági munkáscsaládok nagy részének a tápláléka nem éri el „az éhségbetegségek elkerüléséhez" szükséges *minimális mértéket*. Nevezetesen ez a helyzet Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks és Herts valamennyi tisztán mezőgazdasági kerületében. „A táplálék, amelyet a mezőgazdasági munkás kap — mondja *dr. Simon* — több, mint amit az átlagmennyiség mutat, mert ő maga sokkal nagyobb részt kap az élelmiszerekből, mint családjának többi tagja, mivel ez nél-

[156] Ugyanott, 77. old. „Memorandum by the Lord Chief Justice".
[157] Ugyanott, II. köt. „Evidence".
[158] Ugyanott, I. köt. „Appendix". 280. old.
[158a] Ugyanott, 274, 275. old.

külözhetetlen munkája elvégzéséhez; a szegényebb kerületekben ő kapja csaknem az egész húst vagy szalonnát ... Az asszonyra jutó táplálékmennyiség, és éppen így az is, amely a gyerekeknek jut gyors növekedésük időszakában, sok esetben, mégpedig csaknem *az összes grófságokban*, hiányos, főleg nitrogénben"[159]. Azokat a férfi és női cselédeket, akik magánál a bérlőnél laknak, jól táplálják. Számuk az 1851. évi 288 277-ről 1861-ben 204 962-re csökkent. „A nők mezei munkája — mondja dr. Smith —, bármilyen egyéb hátrányokkal jár is, a jelenlegi körülmények között a család számára igen előnyös, mert megteremti az eszközöket cipőre, ruhára, a házbér megfizetésére, és így lehetővé teszi a jobb táplálkozást"[160]. Ennek a vizsgálatnak egyik legfigyelemreméltóbb eredménye az volt, hogy a mezőgazdasági munkás Angliában sokkal rosszabbul táplálkozik, mint az Egyesült Királyság többi részében („is considerably the worst fed"), ahogy az alábbi táblázat mutatja.

Az átlagos mezőgazdasági munkás heti szén- és nitrogénfogyasztása[161]

	Szén grain	Nitrogén grain
Anglia	40 673	1594
Wales	48 354	2031
Skócia	48 980	2348
Írország	43 366	2434

[159] „Public Health. Sixth Report. 1863". 238, 249, 261, 262. old.

[160] Ugyanott, 262. old.

[161] Ugyanott, 17. old. Az angol mezőgazdasági munkás csak $^1/_4$ annyi tejet és $^1/_2$ annyi kenyeret kap, mint az ír munkás. Az utóbbi jobb táplálkozását már *A. Young* észrevette e század elején „Tour in Ireland" c. munkájában. Ennek oka egyszerűen az, hogy a szegény ír bérlő hasonlíthatatlanul emberségesebb, mint a gazdag angol. *Wales* tekintetében a szövegbeli adat a délnyugati részre *nem* érvényes. „Minden ottani orvos megegyezik abban, hogy a gümőkórban, görvélyben stb. elhaltak arányszámának növekedése a népesség testi állapotának rosszabbodásával fokozódik, és ezt a rosszabbodást mindannyian a szegénységnek tulajdonítják. A mezőgazdasági munkás megélhetéséhez ott becslés szerint napi 5 pennyre van szükség, sok kerületben a bérlő (aki maga is nyomorog) kevesebbet fizet. Egy falat sózott hús, amely mahagóni-keménységűre száradt és alig éri meg az emésztés nehéz műveletét, vagy egy kis szalonna szolgál fűszerül a lisztből és hagymából készített nagy mennyiségű leveshez vagy zabkásához, és a mezőgazdasági munkásnak nap nap után ez az ebédje... Az ipar haladása az ő számára azzal a következménnyel járt e zord és nedves éghajlat alatt, hogy az erős házi-szőttes posztót kiszorította az olcsó pamutáru, s az erősebb italokat az «úgynevezett» tea ... Szélben és esőben végzett sok órai munka után a földműves visszatér cottage-ába, hogy letelepedjék a tűz mellé, amelyet tőzegből vagy agyaggal golyókká összetapasztott szénhulladékból rakott, s amelyből szénsav- és kénsav-

„Dr. Hunter jelentésének minden oldala — mondja dr. Simon a hivatalos egészségügyi jelentésében — *mezőgazdasági munkásaink lakásainak* elégtelen mennyiségéről és nyomorúságos minőségéről tanúskodik. S az állapotok e tekintetben hosszú évek óta *fokozódóan* rosszabbodtak. A mezőgazdasági munkás most sokkal nehezebben talál lakóhelyet, és ha már talált, az sokkal kevésbé felel meg szükségleteinek, mint talán *évszázadok óta. Különösen az utolsó 30 vagy 20 év folyamán* súlyosbodik a baj rohamosan, s a falusi ember lakásviszonyai *most a legnagyobb mértékben siralmasak.* Hacsak azok, akiket *munkája gazdaggá tesz*, nem tartják érdemesnek, hogy bizonyos fajta szánakozó kímélettel kezeljék, teljesen tehetetlen ebben az ügyben. Hogy talál-e hajlékot azon a földön, amelyet megművel, hogy az emberhez vagy disznóhoz méltó-e, hogy el van-e látva egy kis kerttel, amely a szegénység nyomását oly nagyon enyhíti, mindez nem attól függ, hogy hajlandó-e vagy tud-e megfelelő bért fizetni, hanem attól, hogyan tetszik másoknak élni azzal a «jogukkal, hogy tulajdonukkal azt tehetik, amit akarnak». Lehet a bérlet bármilyen nagy, nincs törvény, amely előírná,

---

felhők szállnak fel. A kunyhó fala agyagból és kövekből készült, padlója csupasz föld, amely a kunyhó építése előtt is ott volt, a tető egy csomó laza és felpuffadt szalma. Minden rést betömnek, hogy benntartsák a meleget, és pokoli bűzben, iszapos talajjal a lába alatt, gyakran egyetlen ruháját a testén szárítva vacsorázik a munkás feleségével és gyermekeivel. Bábák, akik kénytelenek voltak az éjszaka egy részét ezekben a kunyhókban tölteni, leírták, hogy lábuk elmerült a padló iszapjában, és hogy kénytelenek voltak a falba lyukat fúrni (könnyű munka!), hogy egy kis külön levegőhöz jussanak. Számos különböző rendű és rangú tanú bizonyítja, hogy a *hiányosan táplált* (underfed) paraszt minden éjjel ki van téve ilyen és más egészségtelen behatásoknak, és hogy az eredmény egy legyengült és görvélyes nép, arra valóban nincs hiány bizonyítékokban ... Carmarthenshire és Cardiganshire egyházközségi tisztviselőinek közlései meggyőzően bizonyítják ugyanezeket az állapotokat. Mindehhez még egy nagyobb vész járul, az idiotizmus elharapódzása. Még néhány szót az éghajlati viszonyokról. Évente 8—9 hónapon át heves délnyugati szelek száguldanak át az egész országon, s ezeket szakadó záporok kísérik, amelyek főképp a dombok nyugati lejtőit verik. Fák ritkák, kivéve a védett helyeket; ahol a védelem hiányzik, ott a szél teljesen kivetkőzteti őket formájukból. A kunyhók valamilyen védett hegyoldalban, gyakran szakadékban vagy kőbányában bújnak meg, s a legelőkön csak a legapróbb juh és az ottani szarvasmarha tud megélni ... A fiatalemberek Keletre, Glamorgan és Monmouth bányakerületeibe vándorolnak ... Carmarthenshire a bányásznépesség nevelőotthona és rokkantháza ... A lakosság csak nehezen tartja fenn létszámát. Így *Cardiganshire-ben:*

	1851	*1861*
Férfilakosság	45 155	44 446
Női lakosság	52 459	52 955
	97 614	97 401"

(*Dr. Hunter* jelentése a „Public Health. Seventh Report. 1864". London 1865. 498—502. oldalán, különböző helyeken.)

hogy egy bizonyos számu munkáslakásnak, még hozzá tisztességesnek, kell lennie rajta; éppoly kevéssé biztosítja a torvény a legkisebb jogot a munkásnak arra a foldre, amelynek szamára munkája eppoly nelkülozhetetlen, mint az eső és a napfény... Meg egy ismeretes korulmény esik komoly súllyal latba ellene... a szegénytorvénynek, valamint az illetőségrol es a szegényadó kivetéséről szóló rendelkezéseinek hatása[162]. E torveny hatása alatt minden egyházkozségnek pénzbeli érdeke, hogy a teruleten *letelepedo mezőgazdasági munkások* számát *a leheto legkisebbre korlátozza*; mert szerencsétlen módon *a mezogazdasági munka*, ahelyett, hogy biztos es állandó fuggetlenségról kezeskednek a kemenyen robotoló munkás és családja számára, tobbnyire *csak hosszabb vagy rovidebb kerulőút a pauperizmushoz*, a pauperizmushoz, amely a munkás egész pályája alatt oly kozel van, hogy minden betegség vagy bárminő idóleges munkanélküliség azonnal szükségessé teszi, hogy az egyházkozség segítségét vegye igénybe; s *ezért foldmüveló népesség bármilyen letelepedése* egy egyházkozség területén nyilvánvalóan *szegényadó-tobbletet jelent*... A nagy foldtulajdonosoknak[163] csak el kell határozniuk, hogy birtokaikon ne legyenek munkáslakások, és azonnal megszabadulnak a szegényekért való felelősségük felétol. Hogy az angol alkotmánynak és a torvénynek mennyire állt szándékában ilyenfajta korlátlan foldtulajdont biztosítani, amely a foldbirtokosnak, aki «tulajdonával azt teszi, amit akar», lehetővé teszi, hogy a fold megmüvelőivel mint idegenekkel bánjon és őket teruletéről elúzze — ez olyan kérdés, amelynek megvitatása nem reám tartozik... Ez az elúzési hatalom nem puszta elmélet. A gyakorlatban a legnagyobb méretekben érvényesítik. Egyike azoknak a korülményeknek, amelyek a mezőgazdasági munkás lakásviszonyain uralkodnak... A baj terjedelmét meg lehet ítélni a legutolsó cenzusból, amely szerint *a házak lerombolása, az iránluk megnyilvánuló nagyobb helyi kereslet ellenére*, a legutóbbi 10 év alatt Anglia 821 különboző kerületében tovább folytatódott, úgyhogy eltekintve azoktól a személyektől, akik kénytelenek voltak *nem-helybenlakókká* (t. i. abban az egyházkozsegben, ahol dolgoznak) lenni, 1861-ben 1851-hez képest $5^1/_8$%-kal nagyobb népességet zsúfoltak $4^1/_2$%-kal kisebb lakótérre... Mihelyt az elnéptelenítő folyamat elérte célját, az eredmény — mondja dr. Hunter — egy

[162] 1865-ben egy keveset javítottak ezen a torvényen. A tapasztalat csakhamar megmutatja majd, hogy az ilyesféle foldozgatás mitsem segít.

[163] A kovetkezok megértéséhez: *close villages-nek* (zárt falvaknak) nevezik azokat, amelyeknek foldtulajdonosa egy vagy nehány nagybirtokos, *open villages* (nyílt falvak) azok, amelyeknek foldje sok kisebb tulajdonosé Ez utóbbi helyek azok, ahol az építkezesi spekulansok cottage-okat és éjjeli szállásokat épithetnek

kirakat-falu (show-village), ahol a cottage-ok számát néhányra redukálták, s ahol senki sem lakhatik birkapásztorokon, kertészeken és vadőrökön, vagyis a rendes szolgaszemélyzeten kívül, akiket a kegyelmes uraság az osztályukban megszokott jó bánásmódban részesít[164]. A földnek azonban művelésre van szüksége és azt látjuk, hogy a rajta dolgozó munkások nem a földtulajdonos lakói, hanem egy talán három mérföldnyi távolságra levő *nyílt faluból* jönnek, ahol sok kis háztulajdonos fogadta be őket, miután cottage-aikat a zárt falvakban lerombolták. Ahol a dolgok ilyen irányban haladnak, ott a cottage-ok nyomorúságos külseje többnyire tanúskodik a sorsról, amelyre ítéltettek. E házak a természetes pusztulás különböző fokain állnak. Amíg a négy fal kitart, megengedik a munkásnak, hogy bért fizessen érte, s a munkás gyakran igen boldog, hogy ezt teheti, még akkor is, ha egy jó lakás *árát* kell fizetnie. De semmi rendbehozás, semmi javítás, kivéve azt, amit a kolduszegény lakó elvégezhet. Ha aztán végül teljesen lakhatatlanná válik, csak eggyel több a tönkrement cottage, és annyival kevesebb a szegényadó a jövőben. Miközben a nagy tulajdonosok ily módon lerázzák magukról a szegényadót az általuk ellenőrzött föld elnéptelenítése útján, a legközelebbi mezőváros kaga nyílt helység befogadja a kidobott munkásokat; a legközelebbi, mondom, de lehet, hogy ez a «legközelebbi» három vagy négy mérföldnyire van a gazdaságtól, ahol a munkásnak naponta robotolnia kell. *Ily módon napi munkáját megtoldják, mintha csak semmi sem volna, azzal, hogy napi 6 vagy 8 mérföldet kell gyalogolnia* mindennapi kenyere megszerzéséhez. A felesége és gyermekei által végzett minden mezőgazdasági munka is most ugyanezen megnehezítő körülmények között megy végbe. S ez nem az egyetlen baj, amit neki a távolság okoz. A nyílt helységben a a telekspekulánsok földdarabokat vásárolnak s ezeket, amilyen szorosan csak lehet, ellepik az elképzelhető legolcsóbb kalyibákkal. És ezekben a nyomorult hajlékokban, amelyeket még akkor is, ha a szabad mezőre nyílnak, *a legrosszabb városi lakások legszörnyűbb vonásai* jellemeznek, senyvednek Anglia mezőgazdasági munkásai . . .[165] Másrészt

[164] Egy ilyen kirakat-falu nagyon csinos látványt nyújt, de éppoly kevéssé reális, mint azok a falvak, amelyeket II. Katalin látott krími utazása alatt. Az utóbbi időben gyakran a birkapásztort is száműzik ezekből a kirakat-falvakból. Market Harborough mellett például van egy körülbelül 500 acre kiterjedésű juhtenyészet, amely csak *egyetlen* férfi munkáját igényli. Hogy ne kelljen sokat gyalogolnia e tágas síkságokon, Leicester és Northampton szép legelőin, a juhász egy cottage-ot szokott kapni a majorságban. Most egy tizenharmadik shillinget adnak neki lakásra, amelyet távol, a nyílt faluban kell keresnie.

[165] „A munkások házai (a nyílt helységekben, amelyek természetesen mindig túlzsúfoltak) rendszerint sorba épültek, háttal azon földdarab legeslegszélének, amelyet az építő spekuláns magáénak mondhat. Ezért a homlokzati oldal kivételé-

nem kell azt képzelni, hogy még az a munkás is, akit az általa megművelt földön szállásolnak el, olyan lakást talál, amilyet termelő iparkodásból álló élete megérdemel. Még a legfejedelmibb birtokon is a munkás cottage-a gyakran a legnyomorúságosabb. Vannak földesurak, akik úgy gondolják, hogy egy istálló is elég jó munkásaiknak és azok családjának, s akik mégsem tartják méltóságukon alulinak, hogy az ilyen bérleményből annyi készpénzt préseljenek ki, amennyit csak lehetséges[166]. Még ha a bérlemény csak egy düledező kunyhó is, amely *egyetlen* hálóhelyiségből áll, amelynek nincs tűzhelye, nincs árnyékszéke, nincsenek nyitható ablakai, nincs vízellátása, kivéve az árok, nincs kertje — a munkás védtelen a méltánytalanság ellen. Egészségrendészeti törvényeink (The Nuisances Removal Acts) pedig holt betűk. Hiszen végrehajtásukat éppen azokra a tulajdonosokra bízzák, akik ilyen lyukakat adnak bérbe ... Nem szabad, hogy kivételesen barátságosabb jelenségek láttán szem elől tévesszük azoknak a tényeknek

---

vel napfényhez és levegőhöz nem jutnak" *(Dr. Hunter* jelentése, ugyanott, 135. old.). Nagyon gyakran a falu kocsmárosa vagy szatócsa egyúttal házat is ad bérbe. Ebben az esetben a mezőgazdasági munkás a bérlő mellett második urat kap benne. Egyúttal vevőjének is kell lennie. „Heti 10 shillingből, amiből lemegy a 4 font sterling évi lakbér, köteles csekély tea-, cukor-, liszt-, szappan-, gyertya- és sörszükségletét a szatócs diktálta árakon bevásárolni" (ugyanott, 132. old.). Ezek a nyílt falvak valójában *az angol mezőgazdasági proletariátus „büntető gyarmatai"*. Sok cottage nem egyéb, mint éjjeli szállás, ahol a környék egész csavargó csőcseléke megfordul. A mezőgazdasági munkás és családja, akik gyakran igazán csodálatos módon a legpiszkosabb viszonyok között is megőrizték jellemük jóravalóságát és tisztaságát, itt teljességgel elzüllenek. Az előkelő Shylockok között természetesen divat farizeus módon vállat vonni az építkezési spekulánsok, a kistulajdonosok és a nyílt helységek fölött. Nagyon jól tudják, hogy az ő „zárt falvaik és kirakatfalvaik" a szülőhelyei a „nyílt helységeknek", s hogy ezek nélkül nem létezhetnének. „A nyílt helységek kistulajdonosai nélkül a mezőgazdasági munkások legnagyobb részének annak a birtoknak fái alatt kellene aludnia, amelyen dolgozik" (ugyanott, 135. old.). A „nyílt" és „zárt" falvak rendszere uralkodik egész Közép- és egész Kelet-Angliában.

[166] „A ház bérbeadója (a bérlő vagy a földbirtokos) közvetlenül vagy közvetve gazdagszik egy ember munkája révén, akinek heti 10 shillinget fizet, s aztán ettől a szegény ördögtől ismét kicsikar négy vagy öt font sterling *évi bért* olyan házakért, amelyek szabad piacon 20 font sterlinget sem *érnek*, de mesterséges árukat fenntartja a tulajdonos hatalma, aki azt mondhatja: «Vedd a házamat vagy szedd a holmidat és keress máshol elhelyezkedést, anélkül, hogy munkádról bizonyítványt adnék»... Ha valaki javítani szeretne helyzetén és egy vasúthoz akar menni sinfektetőnek, vagy egy kőbányába, ugyanaz a hatalom megint rögtön kijelenti: «Vagy dolgozol nekem ezért az alacsony munkabérért, vagy pedig hordd el magad egy heti felmondás után; vidd magaddal a disznódat, ha van, és gondolkozz, mit látsz majd a krumpliból, amely a kertedben nő.» Ha azonban érdeke az ellenkezőjét kívánja, akkor a tulajdonos (illetve a bérlő) ilyen esetben néha inkább a *házbér felemelésével* bünteti a szolgálatából való szökést." *(Dr. Hunter*, ugyanott, 132. old.).

nyomasztó túlsúlyát, amelyek szégyenfoltjai az angol civilizációnak. Valóban borzalmasnak kell lennie a helyzetnek, ha, a jelenlegi lakásviszonyok szemmellátható szörnyűsége ellenére, mérvadó megfigyelők egyhangúlag arra a végső következtetésre jutnak, hogy még a lakások általános hitványsága is mérhetetlenül kevésbé súlyos baj, mint pusztán számbeli elégtelenségük. A mezőgazdasági munkások lakásainak túlzsúfoltsága évek óta mély szomorúsággal töltötte el nemcsak azokat az embereket, akik az egészségre, hanem mindazokat, akik a tisztességes és erkölcsös életre adnak valamit. Mert a ragályos betegségek falusi kerületekbeli elterjedéséről jelentést tevők újra és újra, olyan egyforma kifejezésekkel, hogy gépies ismétlésnek látszik, a házak túlzsúfoltságát bélyegzik meg mint olyan okot, amely teljesen meghiúsít minden kísérletet, hogy az egyszer fellépett járvány továbbterjedését feltartóztassák. Újra és újra bebizonyították, hogy a falusi élet sok egészséges hatása ellenére az összezsúfoltság, amely a ragályos betegségek elharapódzását annyira meggyorsítja, nem ragályos betegségek keletkezését is előmozdítja. És azok az emberek, akik ezt az állapotot megbélyegezték, nem hallgatták el a további bajokat sem. Még ott is, ahol tulajdonképpeni tárgyuk csak az egészség ápolása volt, szinte rákényszerültek arra, hogy a kérdés más oldalaival is foglalkozzanak. Azáltal, hogy bebizonyították, milyen gyakran fordul elő, hogy mindkét nembeli, házas és nem-házas felnőtt személyeket dobálnak össze (huddled) szűk hálóhelyiségekbe, jelentéseiknek azt a meggyőződést kellett kiváltaniok, hogy a leírt körülmények között a szemérem- és tisztességérzést a legdurvábban megsértik és minden *erkölcsösség szinte szükségszerűen megsemmisül . . .*[167] Legutolsó jelentésem függelékében például dr. Ord, beszámolva a ragály kitöréséről Wingben (Buckinghamshire), megemlíti, hogy egy fiatalember érkezett oda lázas betegen Wingrave-ből. Betegsége első napjaiban kilenc másik személlyel aludt együtt egy hálóhelyiségben. Két hét alatt többen ezek közül megbetegedtek, néhány hét elteltével a kilenc személy közül öt kapta meg

[167] „Ifjú házaspárok nem nyújtanak épületes látványt ugyanabban a helyiségben háló felnőtt fivérek és nővérek számára, s ámbár példákat feljegyezni nem szabad, elegendő adat áll rendelkezésre annak a megjegyzésnek igazolására, hogy a vérfertőzés bűnében résztvett nők sorsa szörnyű szenvedés és gyakran a halál" *(Dr. Hunter,* ugyanott, 137. old.). Egy falusi rendőrtisztviselő, aki sok éven át mint detektív működött London legrosszabb negyedeiben, faluja leányairól a következőket vallja: „Zsenge korban ilyen durva erkölcstelenséget, ilyen szemtelenséget és szemérmetlenséget rendőri pályámon London legrosszabb részeiben sem tapasztaltam soha . . . Úgy élnek, mint a disznók, nagy fiúk és lányok, anyák és apák mind együtt alszanak ugyanabban a szobában" („Child. Empl. Comm. Sixth Report". London 1867. „Appendix". 77. old. 155. sz.).

a ragályt és egy meghalt! Ezzel egyidejűleg dr. Harvey, a St. George kórház orvosa, aki magángyakorlata során látogatta meg Winget a járvány idején, ugyanilyen értelemben tájékoztatott: «Egy fiatal lázbeteg nő éjszaka egy szobában aludt apjával, anyjával, törvénytelen gyermekével, két fiatal férfival — fivéreivel —, két nővérével és az utóbbiak egy-egy törvénytelen gyermekével, összesen 10 személy. Néhány héttel azelőtt 13 gyermek aludt ugyanabban a helyiségben»"[168].

Dr. Hunter 5375 mezőgazdasági munkásházat vizsgált meg, nemcsak a tiszta mezőgazdasági kerületekben, hanem Anglia valamennyi grófságában. Az 5375 közül 2195-nek csak egy hálóhelyisége volt (ez gyakran lakószobául is szolgált), 2930-nak csak kettő és 250-nek több mint kettő. Bemutatok egy kis csokrot egy tucat grófságból.

1. Bedfordshire.

Wrestlingworth: A hálószobák kb. 12 láb hosszúak és 10 láb szélesek, ámbár sok szoba még kisebb. A kis földszintes kunyhót gyakran deszkákkal két hálóhelyiségre osztják, gyakran az 5 láb 6 hüvelyk magas konyhában van egy ágy. A bér 3 font sterling. Árnyékszéket a bérlőknek maguknak kell építeniök, a háztulajdonos csak egy gödröt ad. Valahányszor egy bérlő árnyékszéket épít, azt az egész szomszédság használja. Egy Richardson nevű család háza utolérhetetlen szépségű. Habarcsfalai kidomborodnak, mint a női ruha térdhajtásnál. Oromzatának egyik vége domború, a másik homorú, s szerencsétlenségre az utóbbin van a kémény, egy elefántormányhoz hasonló, agyagból és fából készült görbe cső. Hosszú bot támasztja, hogy el ne dűljön. Az ajtó és az ablakok rombuszalakúak. A 17 meglátogatott házból csak 4-nek volt egynél több hálószobája, s ez a 4 is túl volt zsúfolva. Az egy hálóhelyiséggel rendelkező cotok [kunyhók] egyikében 3 felnőtt lakott 3 gyerekkel, egy másikban 1 házaspár 6 gyerekkel stb.

Dunton: 4-től 5 font sterlingig terjedő magas házbérek, a férfiak hetibére 10 shilling. Azt remélik, hogy a család szalmafonó munkájából kiszorítják a lakbért. Mennél magasabb a házbér, annál több embernek kell összeállnia, hogy megfizessék. 6 felnőtt, 4 gyerekkel egy hálószobában, 3 font sterling 10 shillinget fizet. A legolcsóbb házat Duntonban, amely kívülről 15 láb hosszú és 10 széles, 3 font sterlingért adják bérbe. A 14 megvizsgált ház közül csak egynek volt

[168] „Public Health. Seventh Report. 1864". 9—14. old. különböző helyeken.

két hálóhelyisége. Valamivel a falu előtt van egy ház, külső falai elé a lakók odapiszkítottak, az ajtóból alul 9 hüvelyk hiányzik, mert teljesen elrothadt, s ezt szellemesen úgy pótolják, hogy amikor este bezárják, néhány téglát tolnak elébe és valami gyékénnyel takarják el. Az egyik félablak, üveggel és kerettel együtt, már megjárta minden élőnek az útját. Itt 3 felnőtt és 5 gyermek zsúfolódott össze, bútorok nélkül. Dunton nem rosszabb, mint a Biggleswade Union többi része.

2. Berkshire.

Beenham: 1864 júniusában élt itt egy ember, feleségével és 4 gyermekével, egy cotban (földszintes cottage-ban). Az egyik leány vörhennyel jött haza a munkájából. Meghalt. Az egyik gyermek megbetegedett és meghalt. Midőn dr. Huntert hívták, az anya és egyik gyermeke tífuszban szenvedett. Az apa és a másik gyermek kint aludtak, de itt megmutatkozott, milyen nehéz elkülönítést biztosítani, mert a ragály sújtotta ház fehérneműje, mosásra várva, a nyomorúságos falu zsúfolt piacán hevert. — H. házának heti bére 1 shilling; egyetlen hálószobájában egy házaspár és 6 gyermek lakik. Egy ház, amelyet heti 8 pennyért adnak bérbe, 14 láb 6 hüvelyk hosszú, 7 láb széles, konyhája 6 láb magas: a hálószobának nincs ablaka, tűzhelye, ajtaja, sőt nyílása sem, csak a folyosóra, kert nincs. Nemrégiben egy férfi lakott itt két felnőtt leányával és serdülő fiával; az apa és a fiú az ágyon aludtak, a lányok a folyosón. Mindkét lány szült egy-egy gyermeket, mialatt a család itt élt, de az egyik a dologházba ment szülni és aztán visszatért.

3. Buckinghamshire.

Itt 30 cottage-ban — 1000 acre földön — kb. 130—140 személy lakik. A bradenhami egyházközség 1000 acre-t ölel fel; 1851-ben 36 háza volt és 84 férfiből meg 54 nőből álló népessége. A nemeknek ez az egyenlőtlensége 1861-re rendeződött, amikor is 98 férfi és 87 női lakosa volt; a szaporulat 10 év alatt 14 férfi és 33 nő. Ez idő alatt a házak száma eggyel csökkent.

Winslow: Nagy része újonnan épült, jó stílusban; úgy látszik a házak iránti kereslet jelentékeny, mert igen nyomorúságos cotokat heti 1 shillingért és 1 shilling 3 pennyért adnak bérbe.

Water Eaton: Itt a tulajdonosok, látva a népesség növekedését, a meglevő házaknak kb. 20%-át lerombolták. Egy szegény munkás, akinek körülbelül 4 mérföldet kellett gyalogolnia munkahelyéig, arra a kérdésre, hogy nem tud-e közelebb cotot találni, így válaszolt: „Nem,

azok átkozottul óvakodni fognak attól, hogy egy ilyen nagycsaládos férfit befogadjanak."

Tinker's End, Winslow mellett: Egy hálóhelyiség, amelyben 4 felnőtt és 4 gyermek lakik, 11 láb hosszú, 9 láb széles és legmagasabb pontján 6 láb 5 hüvelyk magas; egy másik, amely 11 láb 3 hüvelyk hosszú, 9 láb széles, 5 láb 10 hüvelyk magas, 6 személynek adott szállást. E családok egy-egy tagjának kevesebb helye volt, mint amennyi egy gályarabnak szükséges. Egyik háznak sem volt egynél több hálószobája, egyiknek sem volt hátsó ajtaja, vize pedig csak igen kevésnek. A ház hetibére 1 shilling 4 pennytől 2 shillingig terjed. A 16 megvizsgált házban csak egyetlen férfi keresett heti 10 shillinget. A levegőkészlet, amely az említett esetben az egyes személyekre jutott, megfelel annak, amelyet akkor kapnának, ha éjszakára egy 4 köbláb térfogatú skatulyába zárnák őket. Igaz, hogy a régi kunyhók bőséges természetadta szellőzéssel szolgálnak.

4. Cambridgeshire.

Gamblingay különböző tulajdonosoké. A leghitványabb cotok vannak itt, amiket csak látni valahol. Sok a szalmafonó. Halálos eltompultság, a piszokba való reménytelen beletörődés uralkodik Gamblingay-ben. A központjában tapasztalható elhanyagoltság gyötrelemmé változik a falu északi és déli szélén, ahol a házak fokozatosan elrothadnak. A távollevő földesurak vidáman vágnak eret a szegény fészken. A lakbérek igen magasak: 8—9 személy van begyömöszölve az egy hálószobával rendelkező helyiségekbe, két esetben 6 felnőtt, fejenként 1—2 gyermekkel, aludt egy kis hálóhelyiségben.

5. Essex.

Ennek a grófságnak sok egyházközségében az emberek és a házak száma párhuzamosan csökken. Nem kevesebb mint 22 egyházközségben azonban a házak lerombolása nem tartóztatta fel a népesség növekedését, vagy nem idézte elő azt a kiűzési folyamatot, amely „*a városokba való vándorlás*" néven mindenütt végbemegy. *Fingringhoe-ban*, egy 3443 acre-es egyházközségben, 1851-ben 145 ház állott, 1861-ben már csak 110, de a nép nem akart eltávozni, és képes volt még ilyen bánásmód mellett is szaporodni. *Ramsden Cragsben* 1851-ben 252 személy lakott 61 házban, de 1861-ben 262 személyt zsúfoltak össze 49 házba. Basildenben 1851-ben 1827 acre-en 157 személy élt 35 házban, az évtized végén 180 személy 27 házban. Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basilden és Ramsden Crags egyházközségekben 1851-ben 8449 acre-en 1392 személy élt 316 házban, 1861-ben ugyanezen a területen 1473 személy 249 házban.

6. Herefordshire.

Ez a kis grófság többet szenvedett a „kiűzési szellemtől", mint Anglia bármely más grófsága. *Nadbyben* a túlzsúfolt, többnyire két hálószobás cottage-ok túlnyomórészt a bérlők tulajdonai. Ezeket évi 3 vagy 4 font sterlingért könnyen bérbeadják és heti 9 shilling munkabért fizetnek!

7. Huntingdonshire.

Hartfordnak 1851-ben 87 háza volt; rövid idővel később 19 cottage-ot leromboltak ebben az 1720 acre-es kis egyházközségben; a *lakosság száma* 1831 : 452, 1851 : 382 és 1861 : 341 személy. 14 egyhálószobás cotot vizsgáltak meg. Az egyikben 1 házaspár, 3 felnőtt fiú, 1 felnőtt lány, 4 gyerek, összesen 10 személy lakott; egy másikban 3 felnőtt, 6 gyerek. Az egyik ilyen szoba, amelyben 8 személy aludt, 12 láb 10 hüvelyk hosszú, 12 láb 2 hüvelyk széles és 6 láb 9 hüvelyk magas volt; egy személyre átlag a kiugrások levonása nélkül kb. 130 köbláb jutott. A 14 hálóhelyiségben 34 felnőtt és 33 gyermek aludt. E cottage-oknak ritkán van kertjük, de a lakók közül sokan bérelhettek kis darab földet, rood-onként ($^1/_4$ acre) 10 vagy 12 shillingért. Ezek a parcellák távol esnek az árnyékszék nélküli házaktól. A családnak vagy a parcellájára kell mennie, hogy szükségét elvégezze, vagy — ahogy ez, tisztesség ne essék szólván, itt történik — a szekrény egyik fiókját kell megtöltenie. Mihelyt tele van, kihúzzák és kiürítik ott, ahol tartalmára szükség van. Japánban az életmegnyilvánulások körforgása tisztábban megy végbe.

8. Lincolnshire.

Langtoft: Egy férfi lakik itt Wright házában feleségével, anyósával és 5 gyermekével. A háznak konyhája és mosogatókamrája van, a hálószoba a konyha fölött foglal helyet, a konyha és a hálószoba 12 láb 2 hüvelyk hosszú, 9 láb 5 hüvelyk széles, az egész alapterület 21 láb 2 hüvelyk hosszú és 9 láb 5 hüvelyk széles. A hálószoba — padláshelyiség. Falai cukorsüveg alakban összefutnak a tető felé, s egy csapóablak nyílik a homlokzatra. Miért lakott itt ez az ember? A kert miatt? Ez rendkívül kicsiny. A lakbér miatt? Ez magas, heti 1 shilling 3 penny. Mert közel van munkahelyéhez? Nem, attól 6 mérföldre van, úgyhogy naponta 12 mérföldet gyalogol ide-oda. Azért lakott itt, mert ezt a cotot ki lehetett bérelni, s mert bárhol, bármilyen áron, bármilyen állapotban, de olyan házat akart, amelyben egyedül lakik. Itt következik egy statisztika Langtoft 12 házáról, ahol 12 hálószobában 38 felnőtt lakott 36 gyerekkel:

12 ház Langtoftban

Ház	Hálószobák	Felnőttek	Gyermekek	Személyek száma	Ház	Hálószobák	Felnőttek	Gyermekek	Személyek száma
1. sz.	1	3	5	8	7. sz.	1	3	3	6
2. sz.	1	4	3	7	8. sz.	1	3	2	5
3. sz.	1	4	4	8	9. sz.	1	2	0	2
4. sz.	1	5	4	9	10. sz.	1	2	3	5
5. sz.	1	2	2	4	11. sz.	1	3	3	6
6. sz.	1	5	3	8	12. sz.	1	2	4	6

9. Kent.

Kennington 1859-ben, amikor a diftéria felütötte fejét és az egyházközség orvosa hivatalosan megvizsgálta a szegényebb néposztály helyzetét, kétségbeejtően túlzsúfolt volt. Az orvos megállapította, hogy ebben a helységben, ahol sok munkára van szükség, több cotot leromboltak, újakat pedig nem építettek. Az egyik kerületben 4 ház állott, amelyeket *birdcage-eknek (madárkalitkáknak)* neveztek; mindegyikben négy helyiség volt, az alábbi méretekkel (láb és hüvelyk):

Konyha	9,5 × 8,11 × 6,6
Mosogatókamra	8,6 × 4,6 × 6,6
Hálószoba	8,5 × 5,10 × 6,3
Hálószoba	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Northamptonshire.

Brinworth, Pickford és Floore: Ezekben a falvakban télen 20—30 férfi munkahiány miatt az utcán lődörög. A bérlők nem mindig művelik meg eléggé a gabona- és répaföldeket, és a földbirtokos helyesnek tartotta, hogy összes bérleteit két vagy három bérletté vonja össze. Ezért hiány van foglalkoztatásban. Míg az árok egyik oldalán a föld munka után kiált, a másik oldalról a becsapott munkások vágyó pillantásokat vetnek feléje. Nyáron agyonhajszolják őket, télen félig éhenhalnak, s így nem csoda, ha saját szólásmódjukon azt mondják, „the parson and gentlefolks seem frit to death at them"[168a].

Floore-ban vannak esetek, hogy 4, 5, 6 gyermekes házaspárok laknak a legkisebb fajtájú hálószobában, vagy 3 felnőtt 5 gyermekkel, vagy egy házaspár nagyapával és 6 vörhenyes gyermekkel stb.; két házban, amelyekben 2—2 hálószoba van, két család lakik, egyenként 8 illetve 9 felnőttel.

11. Wiltshire.

Stratton: 31 házat látogattak meg, amelyek közül nyolcnak csak

[168a] „Úgy látszik a pap és a nemesember összeesküdtek, hogy agyongyötörjék őket."

egy hálószobája volt. *Pentill*, ugyanabban az egyházközségben: egy cotot heti 1 shilling 3 pennyért adtak bérbe 4 felnőttnek és 4 gyermeknek, a házban — az ép falakon kívül — a durva kövekből készült padlózattól kezdve a rothadó szalmatetőig semmi nem volt jó.

12. Worcestershire.

A házak lerombolása itt nem olyan veszélyes; mégis 1851-től 1861-ig az egy házra jutó személyek száma 4,2-ről 4,6-ra emelkedett. *Badsey:* Itt sok a cot és a kis kert. Egyes bérlők azt mondják, hogy a cotok „a great nuisance here, because they bring the poor" (nagy visszásságot jelentenek, mert ide csődítik a szegényeket). Egy úriember kijelentésére: „A szegényeknek ettől semmivel sincs jobb soruk; ha 500 cotot építenek, úgy elkapkodják, mint a cipókat, valóban, mennél többet építenek, annál többre van szükség" — tehát szerinte a házak szülik a lakókat, akik természeti törvény szerint nyomást gyakorolnak „az elszállásolási eszközökre" —, dr. Hunter megjegyzi: „Nos, ezek a szegények nyilván valahonnan jönnek, s minthogy Badseyben nincs semmiféle különleges vonzóerő, például nem osztanak alamizsnát, léteznie kell egy még kényelmetlenebb helyről való taszításnak, amely őket ide űzi. Ha mindegyikük találhatna egy cotot és egy darabka földet munkahelye közelében, akkor ezt bizonyára előnyben részesítené Badseyvel szemben, ahol talpalatnyi földjéért kétszer annyit fizet, mint a bérlő a sajátjáért."

Az *állandó elvándorlás a városokba*, az *állandó „létszámfelettivé tétel" a falun* a bérletek *koncentrációja*, *a szántóföldeknek legelővé való változtatása*, a gépek alkalmazása stb. következtében, és a *falusi népesség állandó kiűzése a cottage-ok lerombolása útján* — mindez vállvetve halad. Mennél ritkábban lakott a kerület, annál nagyobb a „viszonylagos túlnépessége", annál nagyobb ennek nyomása a foglalkoztatási eszközökre, annál nagyobb a falusi népesség abszolút többlete elszállásolási eszközei felett, tehát annál nagyobb a falvakban a *helyi túlnépesség* és az emberek ragályterjesztő összezsúfolása. Az embertömeg szétszórt kis falvakba és mezővárosokba való összesűrítésének a vidék nagy területeinek erőszakos kiürítése felel meg. Az, hogy a mezőgazdasági munkásokat szüntelenül „létszámfelettivé teszik", noha számuk csökken és termékük tömege nő, a bölcsője pauperizmusuknak. Esetleges pauperizmusuk indok kiűzésükre és fő forrása lakásnyomoruknak, amely megtöri végső ellenállóképességüket és a földesurak és bérlők igazi rabszolgáivá teszi őket[169],

[169] „A hind [mezőgazdasági munkás] istentől rendelt foglalkozása még az ő helyzetének is méltóságot kölcsönöz. *Nem rabszolga, hanem a béke katonája*, és

úgyhogy a legalacsonyabb munkabér természeti törvénnyé szilárdul számukra. Másrészt a falu, állandó „viszonylagos túlnépessége" ellenére, ugyanakkor *kevés népességű*. Ez nemcsak helyileg mutatkozik meg azokon a pontokon, ahol az emberek túlgyorsan áramlanak ki a városokba, a bányákba, a vasútépítkezésekhez stb., hanem mindenütt, aratás idején, tavasszal és nyáron egyaránt, azokban a gyakori pillanatokban, amikor az igen gondos és belterjes angol mezőgazdaságnak külön munkáskezekre van szüksége. A mezőgazdasági munkások mindig túl sokan vannak a földművelés közepes szükségletei számára és mindig túl kevesen a kivételes vagy időleges szükségletei számára[170]. Ezért találjuk a hivatalos okmányokban egy és ugyanazon helységek ellentmondó panaszait munkáshiányról és egyidejűleg munkásfeleslegről. Az időleges vagy helyi munkáshiány hatása nem a munkabér emelése, hanem az, hogy nőket és gyermekeket szorítanak a földművelésre, és hogy a korhatár egyre alacsonyabb lesz. Mihelyt a nők és a gyermekek kizsákmányolása nagyobb tért hódít, a maga részéről új eszközzé válik a férfi mezőgazdasági munkás létszámfelettivé tételére és bérének lenyomására. Anglia keleti részén e cercle vicieux-

megérdemli, hogy házasember számára alkalmas lakásban biztosítson neki helyet a földbirtokos, aki igényt tartott a kényszermunkára, hasonlóan ahhoz, ahogy az ország teszi ezt katonáival szemben. A mezőgazdasági munkás éppúgy nem kapja meg munkájának piaci árát, mint a katona. Mint a katonát, őt is fiatalon és tudatlanul fogják be, amidőn csak hivatását és lakóhelyét ismeri. A korai házasság és a különböző illetőségi törvények alkalmazása úgy hat az egyikre, mint a sorozás és a Mutiny Act [katonai büntetőtörvénykönyv] a másikra" *(Dr. Hunter*, ugyanott, 132. old.). Olykor valamelyik kivételesen lágyszívű földbirtokos elérzékenyül az általa teremtett pusztaság láttán. „Mélabús dolog az embernek egyedül lenni a földjén", mondta Leicester grófja, amikor gratuláltak neki Holkham felépítéséhez: „Körülnézek és nem látok más házat, csak a sajátomat. Én vagyok az óriástorony óriása, és valamennyi szomszédomat felfaltam."

[170] Hasonló mozgás megy végbe az utolsó évtizedekben *Franciaországban*, abban a mértékben, amelyben ott a tőkés termelés a mezőgazdaságot hatalmába keríti és „létszáamfeletti" falusi népességet a városokba űzi. A „létszámfelettiek" forrásánál itt is rosszabbodnak a lakás- és egyéb viszonyok. A sajátságos „prolétariat foncier"-ről [mezőgazdasági proletariátusról], amelyet a parcella-rendszer szült, lásd többek között *Colins* korábban idézett írását és *Karl Marx:* „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte". 2. kiad. Hamburg 1869. 56. és köv. old. [*Marx—Engels:* Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 310—314. old.]. 1846-ban Franciaország városi népessége 24,42, falusi népessége 75,58 százalék, 1861-ben a városi 28,86, a falusi 71,14 százalék. Az utolsó öt évben a falusi népesség százalékarányának csökkenése még nagyobb. *Pierre Dupont* már 1846-ban így énekelt „Ouvriers" c. versében:

„Rongyosan, romok közt élünk,
padlás-oduban, hol az éjnek
barátai lakoznak vélünk,
hol a baglyok, a tolvajok élnek." [Ford. Devecseri Gábor.]

nek [hibás körnek] szép gyümölcse érik — az úgynevezett *gangsystem* (csoport- vagy bandarendszer), amelyre itt röviden visszatérek[171].

A bandarendszer szinte kizárólagosan uralkodik Lincolnshire-ben, Huntingdonshire-ben, Cambridgeshire-ben, Norfolkban, Suffolkban és Nottinghamshire-ben, szórványosan pedig a szomszédos grófságokban, Northamptonban, Bedfordban és Rutlandban. Itt *Lincolnshire* szolgáljon például. Ennek a grófságnak nagy része új föld, amely azelőtt mocsár volt, vagy pedig, mint más említett keleti grófságokban, a tengertől elhódított terület. A gőzgép csodát művelt a vízmentesítés terén. A korábbi mocsár és homok most dús gabonakalászok tengerét és a legmagasabb földjáradékot hozza. Ugyanezáll a mesterségesen nyert hordalékföldekre, például Axholme szigetén és a Trent partjának többi egyházközségében. Abban a mértékben, amelyben az új bérletek létrejöttek, nemcsak hogy új cottage-okat nem építettek, hanem régieket is leromboltak, munkásokat pedig a dombok gerincén kígyózó országutak mentén több mérföldnyi távolságban levő nyílt falvakból hoztak. Csak a dombok gerincén talált a népesség korábban menedéket a hosszú ideig tartó téli árvizek elől. A 400—1000 acre-es bérleteken ottlakó munkásokat (ezeket itt „confined labourer"-eknek [szegődött munkásoknak] nevezik) kizárólag az állandó, nehéz és lovakkal végzendő mezőgazdasági munkára használnak. 100 acre-re átlagban alig egy cottage jut. A lápföld egyik bérlője például a következőket vallja a vizsgálóbizottság előtt: „Bérletem 320 acre-re terjed, mind gabonaföld. Cottage nincs rajta. Most egy munkás lakik nálam. Lovakkal négy emberem dolgozik, akik a környéken laknak. A könnyű munkát, amelyhez számos kézre van szükség, *bandák* végzik"[172]. A talaj sok könnyű mezei munkát kíván, például gyomlálást, kapálást, bizonyos trágyázási műveleteket, a kövek eltávolítását stb. Ezt a nyílt helységekben lakó csoportok vagy szervezett bandák végzik.

A banda 10—40 vagy 50 főből áll, mégpedig nőkből, mindkét nembeli fiatal személyekből (13—18 évesek), ámbár a fiúk többnyire kiválnak, ha betöltik 13-ik életévüket, végül pedig mindkét nembeli gyerekekből (6—13 év). Élén a *gangmaster* (bandagazda) áll, ez mindig közönséges mezőgazdasági munkás, többnyire úgynevezett falurossza, léha fráter, állhatatlan, részeges, de van benne bizonyos vállalkozószellem és savoir faire [ügyeskedés]. Ő toborozza a bandát, amely alatta dolgozik, nem a bérlő alatt. Az utóbbival legtöbbször darabszám állapodik meg, és jövedelme, amely átlagosan nem sokkal magasabb

[171] A „Child. Empl. Comm." hatodik és záró jelentése, amelyet 1867 március végén tettek közzé, csak a mezőgazdasági bandarendszert tárgyalja.

[172] „Child. Empl. Comm. VI. Report". „Evidence". 37. old. 173. sz.

a közönséges mezőgazdasági munkásénál[173], csaknem kizárólag attól az ügyességtől függ, amellyel a legrövidebb idő alatt a lehető legtöbb munkát tudja bandájából kipréselni. A bérlők felfedezték, hogy a nők csak a férfiak diktatúrája alatt dolgoznak rendesen, de hogy a nők és a gyerekek, ha már egyszer lendületben vannak — mint már Fourier is tudta — igazi szertelenséggel tékozolják életerejüket, míg a felnőtt férfimunkás van olyan alattomos, hogy amennyire csak tud, takarékoskodik erejével. A bandagazda egyik birtokról a másikra vonul, és így bandáját évente 6—8 hónapig foglalkoztatja. A vele való kapcsolat tehát sokkal jövedelmezőbb és biztosabb a munkáscsaládok számára, mint az egyes bérlővel való kapcsolat, aki gyermekeket csak alkalmilag foglalkoztat. Ez a körülmény annyira megszilárdítja a bandagazda befolyását a nyílt helységekben, hogy gyermekeket többnyire csak az ő közvetítésével lehet elszegődtetni. Ezeknek a bandától külön történő egyéni kikölcsönzése a bandagazda mellékjövedelme.

E rendszer „árnyoldalai" a gyerekek és fiatal személyek túldolgoztatása, az óriási gyalogutak, amelyeket az 5, 6 és néha 7 mérföldnyi távolságban levő birtokokra naponta oda-vissza megtesznek, és végül a „banda" demoralizálódása. Ámbár a bandagazda, akit egyes vidékeken „the driver"-nek (hajtónak) neveznek, hosszú bottal van felszerelve, ezt mégis csak ritkán használja, és a brutális bánásmódról szóló panaszok kivételesek. A bandagazda *demokratikus császár*, illetve afféle hamelni patkányfogó. Tehát szüksége van arra, hogy alattvalói között népszerű legyen és a védelme alatt virágzó cigányélettel láncolja őket magához. Durva szabadosság, szertelen vidámság és a legtrágárabb pimaszság ad szárnyakat a bandának. A bandagazda többnyire egy kocsmában osztja ki a fizetést, s aztán jobbról és balról egy-egy erőteljes nőszemélyre támaszkodva, tántorogva tér haza a menet élén, mögötte a gyermekek és fiatal személyek lármáznak, gúnydalokat és trágár nótákat énekelnek. A hazafelé vivő úton napirenden van az, amit Fourier „phanerogámiá"-nak nevez. Gyakran előfordul, hogy tizenhárom-tizennégy éves lányok teherbeesnek velük egykorú fiúktól. A nyílt falvak, amelyekből a banda toborzódik, Szodomává és Gomorrhává válnak[174], és kétszer annyi törvénytelen gyermeket szolgáltatnak, mint a királyság többi része. Hogy azután az ebben az iskolában nevelkedett leányok mint férjes asszonyok mit visznek végbe az erkölcs tekintetében, azt már korábban érintettük. Gyermekeik, ha az ópium el nem pusztítja őket, a banda születettújoncai.

[173] Mindazonáltal egyes bandagazdák 500 acre-es bérlőkké vagy egész házsorok tulajdonosaivá küzdötték fel magukat.

[174] „Ludford leányainak felét megrontotta a banda." „Child. Empl. Comm. VI. Rep." „Appendix". 6. old. 32. sz.

A bandát, imént leírt klasszikus formájában, nyilvános, közönséges vagy vándorbandának (public, common or tramping gang) nevezik. Vannak ugyanis *magánbandák* (private gangs) is. Összetételük olyan, mint a közönséges bandáé, de tagjaik száma kisebb, és nem a bandagazda, hanem egy öreg béres alatt dolgoznak, akit a bérlő jobbra nem tud használni. A cigányhumor itt eltűnik, a gyermekek fizetése és a velük való bánásmód azonban valamennyi tanúvallomás szerint rosszabbodik.

A bandarendszer, amely az utóbbi években mindjobban terjed[175], nyilván nem a bandagazda kedvéért van. A nagy bérlők[176], illetve a nagy földesurak[177] gazdagodásáért van. A bérlő számára nincs ennél elmésebb módszer arra, hogy munkásszemélyzetét mélyen a normális színvonal alatt tartsa, és mégis minden külön munkára mindig meglegyen a külön munkáskéz, hogy a lehető legkevesebb pénzzel a lehető legtöbb munkát préselje ki[178] és hogy a felnőtt férfimunkást „létszámfelettivé" tegye. A korábbi fejtegetés alapján megértjük azt, hogy egyrészt elismerik a falusi munkás nagyobb vagy kisebb munkanélküliségét, másrészt ugyanakkor a bandarendszert a férfi munka hiánya és a városokba való vándorlása miatt „*szükségesnek*" nyilvánítják[179].

---

[175] „Ez a rendszer az utóbbi években nagyon elterjedt. Egyes helyeken csak rövid idővel ezelőtt vezették be, másutt, ahol a rendszer régebben van meg, több, fiatalabb gyereket soroznak be a bandába" („Child. Empl. Comm. VI. Rep." 79. old. 174. sz.).

[176] „Kis bérlők a bandamunkát nem alkalmazzák." „Sovány földön nem alkalmazzák, hanem csak olyanon, mely acre-enként 2 font sterlingtől 2 font sterling 10 shillingig terjedő járadékot hoz" (ugyanott, 17. és 14. old.).

[177] Ez urak egyikének annyira izlik a járadék, hogy a vizsgálóbizottság előtt megbotránkozva jelenti ki, az egész kiabálás csak a rendszer neve miatt van. Ha „banda" helyett „fiatalok ipari-mezőgazdasági-szövetkezeti önfenntartó társulatának" keresztelnék, akkor minden all right [rendben] lenne.

[178] „A bandamunka olcsóbb, mint más munka, s ez az oka annak, hogy alkalmazzák", mondja egy egykori bandagazda („Child. Empl. Comm. VI. Rep." 17. és 14. old.). „A bandarendszer határozottan a legolcsóbb a bérlő számára, és éppoly határozottan a legrombolóbb a gyermekek számára", mondja egy bérlő (ugyanott, 16. old. 3. sz.).

[179] „Kétségtelen, hogy sok olyan munkát, amit most gyermekek végeznek bandákban, korábban férfiak és nők végeztek el. Ahol nőket és gyermekeket alkalmaznak, ott most több férfi munkanélküli (more men are out of work), mint korábban" („Child. Empl. Comm. VI. Rep." 43. old. 202. sz.). Ezzel szemben többek között: „Sok mezőgazdasági kerületben, különösen a gabonatermelőkben, a kivándorlás következtében és amiatt, hogy a vasutak könnyűvé teszik a nagy városokba való távozást, *a munkakérdés* (labour question) oly komollyá válik, hogy én (ez az „én" egy nagy uraság jószágigazgatója) a gyermekek szolgálatait teljesen nélkülözhetetlennek tartom" (ugyanott, 80. old. 180. sz.). *The labour question* (a munkakérdés) ugyanis az angol mezőgazdasági kerületekben, eltérően a civilizált világ többi részétől, azt a *landlords' and farmers' question-t* (a földbirtokosok-

Lincolnshire stb. kigyomlalt földje és emberi gyomja — a tőkés termelés polusa és ellenpólusa[180].

f) Irország

E szakasz befejezéseül egy pillanatra meg el kell vándorolnunk *Irországba*. Nézzük először az itt tekintetbe jövő *tényeket*.

Irország lakossága *1841-ben* 8 222 664 főre növekedett, *1851-ben* 6 623 985-re, *1861-ben* 5 850 309-re és *1866-ban* $5^1/_2$ millióra, azaz körülbelül az *1801* évi színvonalra olvadt le. A csökkenés az *1846-os* éhség-évvel kezdődött, úgyhogy Írország nem egész 20 év alatt elvesztette népességének több mint $^5/_{16}$-át[181]. A teljes ír kivándorlás

nak és bérlőknek azt a kérdését) jelenti. Hogyan lehet a falusi népesség állandóan növekvő elvándorlása ellenére a falun elegendő „viszonylagos túlnépességet" biztosítani, s ezáltal a „legalacsonyabb munkabért" a mezőgazdasági munkás számára orokösse tenni?

[180] Az általam korábban idézett „Public Health Report", amely a gyermekhalandósággal kapcsolatban futólag beszél a bandarendszerről, a sajtó és ezért az angol közönség előtt ismeretlen maradt. Ezzel szemben a „Child Empl. Comm." utolsó jelentése szívesen látott „sensational" [szenzációs] táplálékot adott a sajtónak. Míg a liberális sajtó azt kerdezte, ugyan miképpen lehetséges, hogy a finom urak, holgyek és egyházi javadalmasok, akik úgy hemzsegnek Lincolnshire-ben, olyan személyiségek, akik külön missziókat küldenek ki a világ másik végére „a déltengeri vadak erkölcseinek megjavítására", eltűrtek, hogy birtokaikon, a szemük előtt ilyen rendszer fejlődjék ki, a finomabb sajtó kizárólag a *parasztok* durva *romlottságáról* értekezett, akik képesek arra, hogy gyermekeiket ilyen rabszolgának adják el! Azok között az átkos körülmények között, amelyekre a „finomabb érzésűek" a parasztot kárhoztattak, az is megmagyarázható volna, ha felfalná saját gyermekeit. Ami valóban csodálatos, az a jellemnek az a szilárdsága, amelyet a paraszt nagyrészt megőrzött. A hivatalos jelentések szerzői bizonyítják, hogy a szülők meg a bandakeruletekben is írtoznak a bandarendszertől. „Az általunk összegyűjtött tanuvallomásokban boseges bizonyítékokat lehet találni arra, hogy a szülők sok esetben halásak lennének egy *kényszertörvényért*, amely képessé tenné őket arra, hogy ellenálljanak annak a kísértésnek és nyomásnak, amelynek gyakran ki vannak téve. Hol az egyházközség tisztviselője, hol, elbocsátással fenyegetőzve, munkáltatójuk unszolja őket arra, hogy gyermekeiket az iskola helyett munkába küldjék. Minden elpocsékolt idő és erő, minden szenvedés, amelyet a rendkívüli és haszontalan fáradozás a parasztnak és családjának okoz, minden olyan eset, amikor a szülők gyermekük erkölcsi romlását a cottage-ok túlzsúfoltságára vagy a bandarendszer beszennyező hatására vezetik vissza, olyan érzéseket ébreszt a dolgozó szegények kebleben, amelyeket nyilván mindenki meg fog érteni és amelyeket nem szükséges részletezni. Tudatában vannak annak, hogy sok testi és lelki kín erí őket olyan körülmények miatt, amelyekért ők semmiképpen sem felelősek, amelyekhez, ha hatalmukban áll, sohasem adták volna beleegyezésüket, és amelyek ellen küzdeni erőtlenek" („Child Empl. Comm. VI. Rep." XX. old. 82. sz. és XXIII. old. 96. sz.)

[181] *Irország népessége 1801* 5 319 867 fő, *1811* 6 084 996, *1821* 6 869 544, *1831.* 7 828 347, *1841* 8 222 664

1851 májusától 1865 júliusáig 1 591 487 fő volt, az utolsó 5 évben, 1861-től 1865-ig végbement kivándorlás pedig tobb mint egy fél millió. A lakott házak száma 1851-től 1861-ig 52 990-nel csokkent. 1851-től 1861-ig a 15—30 acre-es bérletek száma 61 000-rel, a 30 acre-nél nagyobb bérletek száma 109 000-rel nótt, mig az *osszes bérletek száma* 120 000-rel csokkent — ez a csokkenés tehát kizárólag a *15 acre-nél kisebb bérletek* megsemmisitésének, más néven *centralizaciójanak* tulajdonitható.

A népesség csokkenése természetesen nagyjában és egészében a terméktomeg csokkenésével járt egyutt. A mi celjainkra elegendő, ha az 1861-től 1865-ig terjedó 5 evet vizsgáljuk meg, amely idő alatt tobb mint $^1/_2$ millió ember vándorolt ki, és *a népesség abszolút száma* tobb mint $^1/_3$ millióval csokkent (lásd az A táblázatot).

A) Táblázat

Állatallomány

Év	*Lovak*		*Szarvasmarhák*		
	teljes száma	csokkenés	teljes szama	csokkenes	novekedés
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 891	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Év	*Juhok*			*Sertések*		
	teljes száma	csokkenés	novekedés	teljes szama	csokkenés	növekedés
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

A fenti táblázatból kovetkezik:

Lovak abszolut csokkenés	*Szarvasmarhák* abszolút csokkenés	*Juhok* abszolut novekedes	*Sertések* abszolut novekedés
71 944	112 960	146 662	28 821[182]

[182] Az eredmeny kedvezotlenebbul alakulna, ha messzebbre mennenk vissza. Igy például a *juhok* száma 1865 3 688 742, de 1856. 3 694 294, a *sertések* száma 1865: 1 299 893, de 1858. 1 409 883.

Forduljunk most a földművelés felé, amely az emberek és az állatok létfenntartási eszközeit szolgáltatja. Az alábbi táblázatban kiszámítottuk minden egyes évre a csökkenést vagy a növekedést a közvetlenül megelőző évhez viszonyítva. A *szemestermények* rovata magában foglalja a búzát, zabot, árpát, rozsot, babot és borsót, a *zöldségfélék* rovata a burgonyát, turnipot [fehérrépát], mangold- és takarmányrépát, káposztát, sárgarépát, paszternákot, bükkönyt stb.

B) Táblázat

A művelés alatt álló föld, és a rétnek (illetve legelőnek) használt terület növekedése vagy csökkenése acre-ekben

Év	Szemes termények		Zöldségfélék		Legelő és lőhere		Len		Földművelésre és állattenyésztésre szolgáló összterület	
	csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés
1861 ...	15 701	—	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862 ...	72 734	—	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863 ...	144 719	—	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864 ...	122 437	—	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865 ...	72 450	—	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861/65	428 041	—	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 870	—

1865-ben a „legelő" rovat ezenkívül még 127 470 acre-rel gyarapodott, főleg mert a „*használatlan* pusztaság és bog (tőzeges láp)" rovatban szereplő terület 101 543 acre-rel csökkent. 1865-öt 1864-gyel összehasonlítva, a *szemestermények* mennyisége 246 667 quarterrel *csökkent*, ebből búza 48 999 quarter, zab 166 605, árpa 29 892 stb.; a *burgonya* mennyisége, ámbár a *vetésterülete 1865-ben növekedett*, 446 398 tonnával *csökkent* stb. (lásd a C táblázatot).

Írország népességének és mezőgazdasági termelésének mozgásáról térjünk át a földbirtokosai, nagyobb bérlői és ipari tőkései *erszényében* végbemenő *mozgásra*. Ez a *jövedelemadó*-bevétel csökkenésében és növekedésében tükröződik vissza. A következő, D táblázat megértéséhez megjegyezzük, hogy a *D rovat (profitok*, kivéve a bérlők profitját) az úgynevezett „szabadfoglalkozásúak" profitját is magában foglalja, t. i. az ügyvédek, orvosok stb. jövedelmét; a külön fel nem sorolt C és E rovat pedig a tisztviselők, tisztek, állami szinekuristák, államkötvény-tulajdonosok stb. bevételeit.

C) Táblázat

A megművelt földterület, az acre-enkénti termés, valamint az össztermék növekedése vagy csökkenése 1865-ben 1864-hez képest[188]

Termék	Megművelt földterület acre-ben		Növekedés vagy csökkenés 1865-ben		Acre-enkénti termés		Növekedés vagy csökkenés 1865-ben		Össztermék			
	1864	1865	+	—	1864	1865	+	—	1864	1865	Növekedés vagy csökkenés 1865-ben +	—
					cwt	*cwt*	*cwt*	*cwt*	*quarter*	*quarter*	*quarter*	*quarter*
Búza	276 483	266 989	—	9 494	13,3	13,0	—	0,3	875 782	826 783	—	48 999
Zab	1 814 886	1 745 228	—	69 658	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605
Árpa	172 700	177 102	4 402	—	15,9	14,0	—	1,0	761 909	732 017	—	29 892
Bere [árpa fajta]	8 894	10 091	1 197	—	16,4	14,8	—	1,6	15 160	13 989	—	1 171
Rozs					8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 364	5 684	—
					tonna	*tonna*	*tonna*	*tonna*	*tonna*	*tonna*	*tonna*	*tonna*
Burgonya ...	1 039 724	1 066 260	26 536	—	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388	3 865 990	—	446 398
Fehérrépa ...	337 355	334 212	—	3 143	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659	3 301 683	—	165 976
Mangoldrépa	14 073	14 389	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—
Káposztafélék	31 821	33 622	1 801	—	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
Len	301 693	251 433	—	50 260	34,2*	25,2*	—	9,0*	64 506	39 561	—	24 945
Széna	1 609 569	1 678 493	68 924	—	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—

* Stone = 14 font

[188] A táblázat adatai az „Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts. Dublin" az 1860. és köv. évekre és az „Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the estimated average produce etc. Dublin 1866" anyagából vannak összeállítva. Ismeretes, hogy ez a statisztika hivatalos, és évente a parlament elé terjesztik.

Pótlás a 2. kiadáshoz. A hivatalos statisztika 1872-ben — 1871-hez képest — a megművelt terület 134 915 acre-es csökkenését mutatja ki. A zöldségfélék — fehérrépa, mangoldrépa és hasonlók — vetésterülete „növekedett"; „csökkent" a búza vetésterülete 16 000 acre-rel, a zabé 14 000 acre-rel, az árpáé és rozsé 4000 acre-rel, a burgonyáé 66 632 acre-rel, a lené 34 667 acre-rel, továbbá 30 000 acre-rel kisebb a rét, a lóhere, a bükköny és a réparepce területe. A búzával bevetett terület az utolsó 5 évben a következőképpen csökkent: 1868 — 285 000 acre; 1869 — 280 000 acre; 1870 — 259 000 acre; 1871 — 244 000 acre; 1872 — 228 000 acre. 1872-ben a csökkenés kerek számokban lovaknál: 2600, szarvasmarháknál: 80 000, juhoknál: 68 600 és sertéseknél: 236 000.

D) Táblázat

Jovedelemadó alá eső jovedelmek font sterlingben[184].

A rovat — *földjáradek*, B rovat — *bérlők profitja*, D rovat — *ipari stb. profit*, A — E — összes rovatok együtt

	1860	*1861*	*1862*	*1863*	*1864*	*1865*
A	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
B	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
D	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
A — E	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

A D rovat alatt a jovedelem növekedése 1853—1864 között évi átlagban csak 0,93, míg ugyanebben az időszakban Nagy-Britanniában 4,58 volt. Az alábbi táblázat a *profitok eloszlását (a bérlők* profitját *kivéve)* mutatja az *1864.* és *1865.* évben:

E) Táblázat

D rovat. Profitból eredő jovedelmek (60 font sterling felett) Írországban[185]

	1864		*1865*	
	Font sterling	Hány személy közt oszlik meg?	Font sterling	Hány személy közt oszlik meg?
Évi összbevétel	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Évi jovedelmek 60 font sterlingen felül és 100 font sterlingen alul	238 726	5 015	222 575	4 703
Az évi összbevételből	1 979 066	11 321	2 028 471	12 184
Az évi összbevétel maradéka	2 150 818	1 131	2 418 933	1 194
Ebből	1 073 906	1 010	1 098 027	1 044
	1 076 912	121	1 320 906	150
Ebből	923 397	75	1 034 881	72
	646 377	26	736 448	28
	262 819	3	274 528	3

Anglia, amely fejlett tőkés termeléssel rendelkező és elsősorban ipari ország, elvérzett volna népességének egy olyan lecsapolásán, amilyet Írország szenvedett. Írország azonban jelenleg nem egyéb, mint széles vizesárokkal elkerített mezőgazdasági kerulete Angliának, amelynek gabonát, gyapjút, állatokat, ipari és katonai újoncokat szállít.

— — ———

[184] „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue" London 1866.

[185] A D rovatba tartozó évi összjovedelem bizonyos törvényesen megengedett levonások miatt itt eltér az előző táblázattól.

Az elnéptelenedés folytán sok föld maradt parlagon, a földművelés termékeinek mennyisége erősen csökkent[186], és az állattenyésztés területének kibővülése ellenére annak egyes ágaiban abszolút csökkenés következett be, másokban alig említésre méltó, állandó visszaesésektől megszakított haladás. Mindazonáltal a nép tömegének csökkenésével a földjáradékok és a bérlők profitjai folytonosan emelkedtek, ámbár az utóbbiak nem olyan állandóan, mint az előbbiek. Ennek oka könnyen érthető. Egyrészt a bérletek összeolvasztása és a szántóterület legelővé változtatása révén az *össztermléknek* nagyobb része vált *többlettermékké*. A többlettermék növekedett, ámbár az össztermék, amelynek törtrésze, csökkent. Másrészt e többlettermék pénzértéke a húsnak, gyapjúnak stb. az utóbbi 20 év és különösen az utolsó 10 esztendő alatt emelkedő angliai piaci árai következtében még gyorsabban növekedett, mint tömege.

A szétforgácsolt termelési eszközök, amelyek magának a termelőnek szolgálnak foglalkoztatási és létfenntartási eszközül, anélkül, hogy idegen munka bekebelezése révén értékesülnének, éppoly kevéssé *tőkék*, mint ahogyan a saját termelője által elfogyasztott termék sem *áru*. Bár a nép tömegével együtt a mezőgazdaságban alkalmazott *termelési eszközök* tömege is csökkent, a benne alkalmazott *tőke* tömege növekedett, mert a korábban szétforgácsolt termelési eszközök egy részét tőkévé változtatták.

Írországnak a mezőgazdaságon kívül, az iparba és a kereskedelembe befektetett össztőkéje az utolsó két évtizedben lassan és folytonos nagy ingadozások között halmozódott fel. Ezzel szemben annál gyorsabban fejlődött egyéni alkatrészeinek koncentrációja. Végül, bárminő csekély volt is *abszolút* növekedése, *relative*, a népesség leolvadt számához viszonyítva megduzzadt.

Itt tehát szemünk láttára, nagy méretekben, olyan folyamat megy végbe, amelynél szebbet az ortodox közgazdaságtan nem kívánhatna annak a tantételének igazolására, hogy a nyomor abszolút túlnépesedésből ered, és hogy az egyensúly elnéptelenedés révén áll helyre. Hasonlíthatatlanul fontosabb kísérlet ez, mint a tizennegyedik század közepén fellépett pestis, amelyet a malthusiánusok annyira dícsőítenek. Mellékesen megjegyezve: már önmagában véve iskolamesteresen naiv dolog volt a XIX. század termelési és ennek megfelelő népesedési viszonyaira XIV. századbeli mértéket alkalmazni, de ez a naivitás

[186] A termékmennyiség *viszonylagosan*, *acre-enként is* csökken, de ne felejtsük el, hogy Anglia $1^1/_2$ évszázad óta közvetett módon *exportálta Irország földjét* anélkül, hogy megművelőinek megadta volna akár az eszközöket is a talaj alkatrészeinek pótlásához.

ezenfelül még azt sem vette észre, hogy míg a csatorna innenső oldalán, Angliában, ennek a pestisnek és a nép azt kísérő megtizedelésének a parasztság felszabadulása és meggazdagodása járt a nyomában, a túlsó oldalon, Franciaországban, nagyobb szolgasága és fokozott nyomora[186a].

Az éhínség 1846-ban Írországban több mint 1 millió embert ölt meg, de csupa szegény ördögöt. Az ország gazdagságát ez a legcsekélyebb módon sem érintette. Az ezt követő húszéves és még mindig fokozódó kivonulás nem tizedelte meg, mint például a harmincéves háború, az emberekkel egyidejűleg termelési eszközeiket is. Az ír lángész egészen új módszert talált fel arra, hogyan lehet egy szegény népet nyomorának színhelyéről sok ezer mérfölddel odébb varázsolni. Az Egyesült Államokba áttelepedett kivándorlók évente pénzt küldenek haza útiköltségül a visszamaradottak számára. Minden egyes csoport, amely ez évben kivándorol, a következő évben egy másik csoportot von maga után. A kivándorlás tehát Írországnak semmijébe sem kerül, sőt egyik legjövedelmezőbb kiviteli üzletága. Végül a kivándorlás rendszeres folyamat, amely nem időlegesen rág lyukat a nép tömegébe, hanem abból évente több embert szív ki, mint amennyit a szaporodás pótol, úgyhogy a népesség abszolút száma évről évre csökken[186b].

Milyen következményekkel járt ez a visszamaradókra, a túlnépességtől megszabadított ír munkásokra? Azzal, hogy a *viszonylagos* túlnépesség ma éppen akkora, mint 1846 előtt, hogy a munkabér éppen olyan alacsony és a munka hajszoltsága fokozódott, hogy a falusi nyomor ismét egy új válság felé visz. Az okok egyszerűek. A mezőgazdaságban lezajló forradalom lépést tartott a kivándorlással. A *viszonylagos túlnépesség* termelése gyorsabban haladt, mint az *abszolút elnéptelenedés*. Egyetlen pillantás a C táblázatra megmutatja, hogy a szántóföld legelővé változtatása Írországban szükségképpen még hevesebben hat, mint Angliában. Angliában az állattenyésztéssel együtt növekszik a zöldségfélék termelése, Írországban csökken. Miközben nagy tömeg korábban megművelt szántóföldet parlagon hagynak vagy állandó rétté változtatnak át, a korábban fel nem használt pusztaságok és lápföldek nagy része az állattenyésztés kiterjesztésére szolgál. A kisebb

[186a] Minthogy Írországot a „népesedési elv" ígéretföldjének tekintik, *Th. Sadler* a népesedésről szóló művének közzététele előtt kiadta „Ireland, its Evils and their Remedies" c. híres könyvét (2. kiad. London 1829), amelyben az egyes tartományok és a tartományokon belül az egyes grófságok statisztikájának összehasonlításával bebizonyítja, hogy a nyomor ott nem egyenesen arányos a népesség számával — ahogyan Malthus állítja —, hanem fordított arányban van vele.

[186b] Az 1851-től 1874-ig terjedő időszakban a kivándorlók összlétszáma 2 325 922 fő.

és közepes bérlők száma — ide számítom mindazokat, akik 100 acre-et vagy kevesebbet művelnek meg — még mindig körülbelül $^{8}/_{10}$-e az összes bérlőknek[186c]. A tőkés módon űzött földművelés konkurrenciája ezeket mindinkább megfojtja, egészen más mértékben, mint azelőtt, s ezért ezek a bérletek állandóan friss újoncokat adnak a bérmunkások osztályának. Írország egyetlen nagy iparának, a vászongyártásnak, aránylag kevés felnőtt férfira van szüksége, és egyáltalában, annak ellenére, hogy ez az iparág a gyapotnak 1861—66 között végbement megdrágulása óta terjeszkedik, csupán a népességnek aránylag jelentéktelen részét foglalkoztatja. Mint minden más nagy ipar, a saját területén végbemenő folytonos ingadozásokkal állandóan viszonylagos túlnépességet hoz létre, még akkor is, ha az általa felszívott embertömeg abszolúte nő. A falusi nép nyomora a talapzata az óriási inggyáraknak stb., melyeknek munkáshadserege nagyrészt szét van szórva a vidéken. Itt újra találkozunk az otthonmunka már korábban vázolt rendszerével, amelynek az alulfizetésben és a túldolgoztatásban megvannak a módszeres eszközei a „létszámfelettivé tételre". Végül az elnéptelenedés, ámbár nincsenek olyan romboló következményei, mint egy fejlett tőkés termeléssel rendelkező országban, mégis állandóan visszahat a belső piacra. Az a kiesés, amelyet itt a kivándorlás okoz, nemcsak a munka iránti helyi keresletet, hanem a kiskereskedők, kézművesek, általában a kis iparosok jövedelmét is csökkenti. Innen ered a 60 és 100 font sterling közötti jövedelmek csökkenése az E táblázatban.

Az írországi mezőgazdasági napszámosok helyzetének áttekinthető ábrázolása található az ír szegénygondozási felügyelők jelentéseiben (1870)[186d]. Mint egy olyan kormány hivatalnokainak, amely csak a szuronyok és a hol nyílt, hol burkolt ostromállapot révén tartja fenn magát, ügyelniük kell arra, amivel angliai kollégáik nem törődnek, arra, hogy megválogassák a szavakat; de ennek ellenére sem engedik, hogy kormányuk illúziókban ringatóddzék. Szerintük a még mindig igen alacsony falusi bérráta az utolsó 20 évben mégis emelkedett 50—60%-kal, és most átlagosan heti 6—9 shillingre rúg. E látszólagos emelkedés mögött azonban valójában a bér csökkenése húzódik meg, mert az emelkedés még ki sem egyenlíti a szükséges létfenntartási eszközök időközben bekövetkezett áremelkedését; bizonyíték rá az alábbi kivonat egy ír dologház hivatalos számadásából.

[186c] Jegyzet a 2. kiadáshoz. *Murphy* „Ireland, Industrial, Political and Social" 1870. c. munkájának [103. old.] egyik táblázata szerint a földterület 94,6%-a 100 acre-ig terjedő bérlet, és 5,4%-a 100 acre fölötti bérlet.

[186d] „Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", 1870. — V. ö. „Agricultural Labourers (Ireland) Return etc." 1861 március 8. London 1862.

Átlagos heti ellátási költségek fejenként

Év	Táplálék	Ruházat	Összesen
1848. szept. 29—1849. szept. 29.	1 sh. $3^1/_4$ p.	0 sh. 3 p.	1 sh. $6^1/_4$ p.
1868. szept. 29—1869. szept. 29.	2 sh. $7^1/_4$ p.	0 sh. 6 p.	3 sh. $1^1/_4$ p.

A szükséges létfenntartási eszközök ára tehát több mint kétszer, és a ruházaté pontosan kétszer akkora, mint 20 évvel azelőtt.

Még ettől az aránytalanságtól eltekintve is, pusztán a pénzben kifejezett bérráták összehasonlítása korántsem adna helyes eredményt. Az éhínség előtt a falusi bérek nagy részét természetben fizették ki, pénzben csak igen kicsiny részt; manapság a pénzbeli fizetés a szabály. Már ebből is következik, hogy bármiképp alakul is a valóságos bér, pénzbeli rátájának emelkednie kellett. „Az éhínség előtt a földműves napszámosnak volt egy darabka földje, amelyen krumplit termesztett és disznót és baromfit nevelt. Ma nemcsak hogy minden létfenntartási eszközét vásárolnia kell, hanem a disznó, a baromfi és a tojás eladásából származó bevételtől is elesik"[187]. Valóban, a mezőgazdasági munkások korábban egybeolvadtak a kisbérlőkkel és többnyire csak mezei hadai voltak a közepes és nagybérleteknek, amelyeken munkát találtak. Csak az 1846-os katasztrófa óta kezdtek a tiszta bérmunkások osztályának része lenni, külön rend, amelyet munkáltatójával már csak pénzviszonyok kapcsolnak össze.

Tudjuk, milyenek voltak lakásviszonyaik 1846-ban. Azóta ez még rosszabbodott. A mezőgazdasági napszámosok egy része, amely azonban napról napra csökken, még a bérlő földjén lakik túlzsúfolt kunyhókban, amelyeknek förtelmei messze felülmúlják a legrosszabbat, amit az angol mezőgazdasági kerületek e nemben elénk tártak. S ez általánosan érvényes, Ulster néhány részét kivéve; délen Cork, Limerick, Kilkenny stb. grófságokban; keleten Wicklow-ban, Wexfordban stb.; középen a King's és Queen's Countyban, Dublinben stb.; északon Downban, Antrimban, Tyrone-ban stb.; nyugaton Sligoban, Roscommonban, Mayoban, Galwayben stb. „Szégyene ez — kiált fel az egyik felügyelő —, szégyene ez a vallásnak és az ország civilizációjának." Hogy a napszámosok számára az odúikban való lakást elviselhetőbbé tegyék, rendszeresen elkobozzák az ősidők óta hozzájuk tartozó darabka földet. „E számkivetettség tudata, amelybe őket a földesurak és azok intézői taszították, a mezőgazdasági napszámosokban az ellenségesség és a gyűlölet megfelelő érzését váltotta ki azokkal szemben, akik őket jogtalan fajként kezelik"[187a].

[187] „Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin". 29, 1. old.

[187a] Ugyanott, 12. old.

A mezőgazdasági forradalom első cselekedete az volt, hogy a legnagyobb méretekben és mintegy felülről adott jelszóra elsöpörték a munka mezején levő kunyhókat. Így sok munkás arra kényszerült, hogy a falvakban és a városokban keressen menedéket. Ott aztán, mint a szemetet, padláskamrákba, lyukakba, pincékbe és a legroszszabb negyedek zugaiba dobták. Sok ezer ír család, amely még a nemzeti előítéletektől korlátozott angolok tanúsága szerint is kitűnik a házi tűzhelyhez való ritka ragaszkodásával, gondtalan derűjével és családi életének tisztaságával, egyszerre csak arra eszmélt, hogy a bűn melegházaiba ültették. A férfiaknak most a szomszédos bérlőknél kell munkát keresniük és csak egy-egy napra, tehát a legbizonytalanabb bérforma mellett szerződtetik őket; emellett „most hosszú utat kell megtenniük a bérletre és vissza, gyakran bőrig ázva és más olyan viszontagságoknak kitéve, amelyek sokszor legyengülést, betegséget és ezzel nélkülözést idéznek elő"[187b].

„A városoknak évről évre be kellett fogadniuk azt, ami a mezőgazdasági kerületekben munkásfeleslegnek számított"[187c], s akkor egyesek még csodálkoznak, „hogy a városokban és a falvakban munkásfelesleg, a vidéken pedig munkáshiány uralkodik!"[187d] Az igazság az, hogy e hiány csak a „sürgős mezőgazdasági munkák idején, tavasszal és ősszel" érezhető, „míg az év többi részében sok kéz tétlen marad"[187e]; hogy „az aratás után, októbertől tavaszig, alig van munka számukra"[187f], és akkor is, amikor dolgoznak, „gyakran egész napokat veszítenek el, és ki vannak téve mindenféle munkamegszakításnak"[187g].

A mezőgazdasági forradalomnak, azaz a szántóföld legelővé való változtatásának, a gépek alkalmazásának, a legszigorúbb munkamegtakarításnak stb. ezeket a következményeit még jobban súlyosbítják a mintaföldesurak, azok, akik ahelyett, hogy járadékukat külföldön fogyasztanák el, oly kegyesek, hogy Írországban, birtokukon laknak. Hogy a kereslet és kínálat törvénye teljesen csorbítatlan maradjon, ezek az urak „most csaknem egész munkaszükségletüket kis bérlőikből fedezik, akik így kénytelenek földesuraiknak robotolni olyan bérért, amely általában kisebb, mint a közönséges napszámosé, mégpedig tekintet nélkül a kényelmetlenségekre és veszteségekre, amelyek abból erednek, hogy a vetés vagy aratás kritikus idején saját földjüket el kell hanyagolniok"[187h].

[187b] Ugyanott, 25. old.
[187c] Ugyanott, 27. old.
[187d] Ugyanott, 25. old.
[187e] Ugyanott, 1. old.
[187f] Ugyanott, 32. old.
[187g] Ugyanott, 25. old.
[187h] Ugyanott, 30. old.

A foglalkoztatottság bizonytalansága és rendszertelensége, a munkának gyakori és hosszú tartamú fennakadása, a viszonylagos túlnépességnek mindezek a tünetei tehát a szegénygondozási felügyelők jelentéseiben mint az ír mezőgazdasági proletariátus megannyi panasza szerepelnek. Emlékszünk rá, hogy az angol mezőgazdasági proletariátusnál hasonló jelenségekkel találkoztunk. De a különbség az, hogy Angliában, egy ipari országban, az ipari tartalék a falun toborzódik, míg Írországban, egy mezőgazdasági országban, a földművestartalék toborzódik a városokból, az előzött mezőgazdasági munkások menedékhelyéről. Ott a földművelés létszámfelettijei gyári munkásokká válnak; itt a városokba űzöttek — miközben egyszersmind a városi bérekre is nyomást gyakorolnak — mezőgazdasági munkások maradnak, és munkát keresni állandóan visszaküldik őket a falura.

A hivatalos jelentéstevők a mezőgazdasági napszámosok anyagi helyzetét ebben foglalják össze: „Ámbár a lehető legmértékletesebben élnek, bérük mégis alig elegendő önmaguk és családjuk táplálékára és lakására; ruházkodáshoz további bevételek kellenek ... Lakásuk levegője, más nélkülözésekkel párosulva, különösen hajlamossá teszi ez osztályt a tífuszra és a tüdővészre"[187i]. Ezek után nem csoda, hogy, a jelentéstevők egybehangzó tanúsága szerint, sötét elégedetlenség hatja át ez osztály sorait, hogy visszakívánja a múltat, utálja a jelent, kétségbeesik a jövőn, „demagógok átkos befolyása alá kerül", és csak egy rögeszméje van, kivándorolni Amerikába. Ilyen tündérországgá változtatta a remek malthusi csodaszer, az elnéptelenítés, a zöld Erint [Írhont]!

Hogy milyen jól élnek az ír ipari munkások, annak megvilágítására elegendő egy példa:

„Legutóbbi felügyeleti utamon Észak-Írországban — mondja *Robert Baker* angol gyárfelügyelő — megkapott egy tanult ír munkás fáradozása, hogy a legszűkösebb eszközökből nevelést nyújtson gyermekeinek. Vallomását szó szerint közlöm, ahogyan tőle hallottam. Hogy *tanult* gyári munkás, az kitűnik, ha elmondom, hogy olyan cikkek készítésére használják, amelyek a manchesteri piacra kerülnek. *Johnson:* Beetler [tiloló] vagyok és hétfőtől péntekig reggel 6 órától éjjel 11 óráig dolgozom; szombaton este 6 óra tájban végzünk, és 3 óránk van étkezésre és pihenésre. 5 gyermekem van. Ezért a munkáért heti 10 shilling 6 pennyt kapok; feleségem is dolgozik és hetenként 5 shillinget keres. A legidősebb leány, aki tizenkét éves, a házra vigyáz. Ő a szakácsnőnk és egyetlen segítőnk. Ő készíti el a kisebbeket az iskolába menésre. Feleségem velem együtt kel fel, és együtt megyünk el hazulról. Reggel $^1/_2$6-kor egy leány kelt fel, aki a házunk

[187i] Ugyanott, 21, 13. old.

előtt megy el. Mielőtt munkába indulunk, nem eszünk semmit. A tizenkét éves gyerek gondoskodik napközben a kisebbekről. 8 órakor reggelizünk, s e célból hazamegyünk. Hetenként egyszer teázunk; különben kását (stirabout) eszünk, néha zab-, néha kukoricalisztből, aszerint, hogy mit tudunk megvenni. Télen a kukoricalisztthez egy kevés cukrot és vizet teszünk. Nyáron kiszedjük azt a kevés krumplit, amit magunk ültettünk egy darabka földön, s ha ez kifogy, visszatérünk a kásához. Így megy ez egyik napról a másikra, vasárnap és hétköznap, az egész éven át. Este, a napi munka elvégzése után, mindig nagyon fáradt vagyok. Néha kivételesen egy falat húst is látunk, de nagyon ritkán. Gyermekeink közül három iskolába jár, s ezért fejenként heti 1 pennyt fizetünk. Lakbérünk heti 9 penny, a tőzeg és a tüzelés kéthetenként legalább 1 shilling 6 pennybe kerül"[188]. Ilyenek az ír munkabérek, ilyen az ír élet!

Valóban, Írország nyomora megint mindennapos beszédtárgy Angliában. 1866 végén és 1867 elején a nagy ír földesurak egyike, *Lord Dufferin* a „Times"-ban nekilátott, hogy megoldja. „Ilyen nagyúrtól ennyi emberséget!"*

Az E táblázatból láttuk, hogy míg *1864-ben 4 368 610* font sterling összprofitból 3 többletcsináló csak *262 819-et* vágott zsebre, a „lemondásnak" ugyanez a három művésze *1865-ben 4 669 979* font sterling összprofitból *274 528* font sterlinget zsebelt be; *1864-ben 26* többletcsináló *646 377* font sterlinget, *1865-ben 28-an 736 448* font sterlinget; *1864-ben 121-en 1 076 912* font sterlinget, *1865-ben 150-en 1 320 906* font sterlinget; *1864-ben 1131-en 2 150 818* font sterlinget, az évi összprofitnak közel a felét, *1865-ben 1194-en 2 418 933* font sterlinget, az évi összprofitnak több mint a felét vágták zsebre. Az az oroszlánrész azonban, amelyet Anglia, Skócia és Írország elenyészően kisszámú nagy földesura az évi nemzeti összjáradékból elnyel, olyan iszonyatos, hogy az angol állami bölcsesség ildomosnak találja, hogy *a földjáradék* eloszlásáról ne közölje ugyanazt a statisztikai anyagot, amit a *profit* eloszlásáról. *Lord Dufferin* e hatalmas földesurak egyike. Hogy a járadékok és profitok valaha is *„létszámfelettiek"* lehetnek, illetve hogy bőségük valamiképpen is összefügg a népnyomor bőségével, ez természetesen éppannyira „tiszteletre nem méltó", mint „egészségtelen" (unsound) elképzelés. A *lord* a tényekhez tartja magát. A tény az, hogy ahogyan az ír népesség száma csökken, úgy nőnek az ír járadékok, hogy az elnéptelenedés „jót tesz" a földtulajdonosnak, tehát a földnek is, tehát a népnek is, amely csak a föld tartozéka. Tehát kijelenti, hogy Írország még mindig *túlnépesült*, s a kivándorlás folyója

[188] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866". 96. old.

* *Goethe:* „Faust". — *Szerk.*

még mindig túl lassan folyik. Írországból ahhoz, hogy tökéletesen boldog legyen, még legalább $^1/_3$ millió dolgozó embert kell lecsapolni. Ne gondolják, hogy ez a lord, aki ráadásul még költői lélek is, ama Sangrado iskolájához tartozó orvos, aki, valahányszor nem tapasztalt betegénél javulást, mindig újabb és újabb érvágást rendelt el, amíg csak a beteg a vérével együtt betegségétől is meg nem szabadult. Lord Dufferin csak $^1/_3$ milliós új érvágást kíván, ahelyett, hogy kb. 2 milliót kívánna, akiknek lecsapolása nélkül valóban nem lehet megvalósítani az ezeréves birodalmat Írországban. A bizonyítás könnyű.

Bérletek száma és területe Írországban 1864-ben

1		2		3		4	
1 acre alatti bérletek		1—5 acre-es bérletek		5—15 acre-es bérletek		15—30 acre-es bérletek	
száma	*acre*	*száma*	*acre*	*száma*	*acre*	*száma*	*acre*
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5		6		7		8
30—50 acre-es bérletek		50—100 acre-es bérletek		100 acre fölötti bérletek		Összterület
száma	*acre*	*száma*	*acre*	*száma*	*acre*	*acre*
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924[188a]

A centralizáció 1851 és 1861 között főleg az első három kategóriába tartozó, vagyis a kevesebb mint 1 acre-től 15 acre-ig terjedő bérleteket pusztította el. Mindenekelőtt ezeknek kell eltűnniük. Ez *307 058* „létszámfeletti" bérlőt és, ha a családokat alacsony átlagban négytagúnak számítjuk, *1 228 232* személyt jelent. Amellett a valószínűtlen feltevés mellett, hogy ezeknek $^1/_4$-e a mezőgazdasági forradalom befejeztével ismét felszívódik, marad *921 174* személy, akiknek ki kell vándorolniuk. A 4, 5, 6. kategóriák, *15-től 100* acre-ig, mint ezt Angliában már régen tudják, a tőkés módon való gabonatermelés számára túlságosan kicsinyek, juhtenyésztés szempontjából pedig szinte elenyésző nagyságok. Ugyanazon feltevésekből kiindulva, mint az előbb, további *788 761* személynek kell tehát kivándorolnia, vagyis *összesen 1 709 532* főnek. És, comme l'appétit vient en mangeant [minthogy evés közben jön meg az étvágy], a járadékosok szeme csakhamar fel fogja fedezni, hogy Írország $3^1/_2$ millió lakossal még mindig nyomorult, mégpedig azért nyomorult, *mert túlnépesült*, hogy tehát elnéptelenítését még tovább kell folytatni, hogy betölthesse igazi hivatását, t. i. hogy angol juh- és marhalegelő legyen[188b].

[188a] Az összterületben a „tőzeges láp és pusztaság" is bennfoglaltatik.

[188b] Hogy az éhínséget és az általa előidézett körülményeket mind az egyes földtulajdonosok, mind az angol törvényhozás hogyan aknázták ki tervszerűen arra, hogy a mezőgazdasági forradalmat erőszakkal keresztülvigyék és Írország népességét a földbirtokosoknak megfelelő mértékre ritkítsák meg, azt e munka

Ennek a jovedelmező módszernek is, mint minden jónak e világon, megvan az árnyoldala. A foldjáradék felhalmozásával Írországban lépést tart az írek felhalmozódása Amerikában. A juhok és okrok által kiszorított ír az óceán tulsó oldalán mint féniánus támad fel. És a tengerek oreg királynőjével szemben mind fenyegetőbben emelkedik fel az ifju óriaskoztársaság.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.
[Rómát keserves végzet uldozi,
A testvérgyilkos kéz büne.]*

Huszonnegyedik fejezet

AZ ÚGYNEVEZETT EREDETI FELHALMOZÁS

1. Az eredeti felhalmozás titka

Láttuk, hogyan változtatják át a pénzt tőkévé, hogyan csinálnak tőkéből értéktobbletet és értéktobbletből tobb tőkét. A tőke felhalmozása azonban feltételezi az értéktobbletet, az értéktobblet a tőkés

III. könyvében, a foldtulajdonról szolo szakaszban kimerítőbben fogom bizonyítani. Ugyanott majd a kisbérlők és a mezógazdasági munkások viszonyaira is visszatérek. Itt csak egy idezetet. *Nassau W. Senior* tobbek kozott a kovetkezőket mondja egy hátrahagyott irásában („Journals, Conversations and Essays relating to Ireland". 2 kot. London 1868. II. kot. 282. old). „Találóan jegyezte meg dr. G., hogy van szegénytórvényünk, s ez kitűnó eszkoz arra, hogy a foldbirtokosokat gyózelemre segítsük, egy másik eszkoz a kivándorlás. Írország egyetlen barátja sem kívánhatja, hogy a háború (a foldbirtokosok és a kis kelta bérlők kozott) elhuzodjék — s még kevesbe, hogy a berlók győzelmevel végzódjék . Mennél gyorsabban ér veget (ez a háború), mennél gyorsabban lesz Írország a legelők országáva *(grazing country)* olyan viszonylag csekélyszámú népességgel, amelyre egy ilyen országnak szuksége van, annál jobb valamennyi osztály számara." Az 1815-os angol gabonatorvenyek biztosították Írország számára a Nagy-Britanniába való szabad gabonabevitel monopoliumát. Tehát mestersége-sen elomozditottak a gabonatermelést. Ezt a monopoliumot 1846-ban a gabonatorvenyek eltorlésével hirtelen megszüntették. Minden egyéb korülménytől eltekintve, ez az esemény egymagában elég ahhoz, hogy hatalmas lenduletet adjon az ír szantóteruiet legelővé változtatásának, a bérletek koncentrációjának és a kisparasztok elűzésének. Miután 1815-től 1846-ig az ír talaj termekenységet dicsérték, és hangos szoval kijelentették, hogy maga a természet is búzatermelésre teremtette, az angol mezőgazdászok, kozgazdaszok, politikusok ettől kezdve hirtelen felfedezik, hogy semmi másra nem alkalmas, csak zoldtakarmány termelésére! Léonce de Lavergne úr sietett ezt a csatorna túlsó oldalán megismételni. Lavergne-fajta „komoly" ferfiunak kell lenni ahhoz, hogy valaki ilyen gyereksegeknek beugorjon.

* *Horatius:* VII epodus. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. — *Szerk*

termelést, ez utóbbi pedig azt, hogy nagyobb tőke- és munkaerőtömegek legyenek az árutermelők kezében. Úgy látszik tehát, mintha ez az egész mozgás hibás körben forogna, amelyből csak úgy tudunk kikerülni, ha feltételezzük, hogy a *tőkés felhalmozást* megelőzte egy „*eredeti*" felhalmozás (*„previous accumulation"*, mondja *Adam Smith)*, olyan felhalmozás, amely a tőkés termelési módnak nem *eredménye*, hanem *kiindulópontja*.

Ez az *eredeti felhalmozás* körülbelül ugyanazt a szerepet játssza a politikai gazdaságtanban, mint a *bűnbeesés* a teológiában. Ádám beleharapott az almába, és ezzel rászakadt az emberi nemre a bűn. Eredetét úgy magyarázzák, hogy az elmúlt idők anekdótájaként mesélik el. Egyszer, réges-régen élt az egyik oldalon egy szorgalmas, értelmes és mindenekelőtt takarékos elit, a másik oldalon meg lusta, mindenüket, sőt annál is többet eltékozló korhelyek. Igaz, hogy a teológiai bűnbeesés legendája azt meséli el nekünk, hogyan ítéltetett az ember arra, hogy orcája verítékével keresse kenyerét; a közgazdasági bűnbeesés meséje viszont leleplezi, hogyan lehet az, hogy vannak olyan emberek, akiknek erre semmi szükségük nincs. De egyre megy. Így történt, hogy az előbbiek *gazdagságot halmoztak fel*, az utóbbiaknak pedig végül nem maradt más eladnivalójuk, mint a saját bőrük. És ettől a bűnbeeséstől kelteződik a *nagy tömeg szegénysége*, amelynek még mindig, minden munkája ellenére, nincs más eladnivalója, mint saját maga, és a *kevesek gazdagsága*, amely folyton gyarapszik, holott már régen nem dolgoznak. Ilyen unalmas gyerekséget rág a szájába például *Thiers* úr, méghozzá államférfiúi komolysággal, az egykor oly szellemes franciáknak, hogy a *propriété-t* [a tulajdont] megvédelmezze. De mihelyt a tulajdon kérdése felmerül, szent kötelességgé lesz a gyermekmese álláspontjához, mint valamennyi életkorra és fejlettségi fokra nézve egyedül helyes állásponthoz ragaszkodni. A valóságos történelemben, mint ismeretes, a hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak játssza a fő szerepet. A szelid politikai gazdaságtanban kezdettől az idill uralkodott. Jog és „munka" volt kezdettől a meggazdagodás egyetlen eszköze, természetesen mindig „*ez* év" kivételével. Valójában az eredeti felhalmozás módszerei mindennek nevezhetők, csak nem idillieknek.

A pénz és az áru nem eleve tőke, éppoly kevéssé, mint a termelési és létfenntartási eszközök. *Át* kell őket *változtatni tőkévé*. Maga ez az átváltoztatás azonban csak meghatározott körülmények között mehet végbe, amelyek a következőkben csúcsosodnak ki: két igen különböző fajtájú árutulajdonosnak kell egymással szembe és szerződésre lépnie, egyrészt *a pénz, a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosainak*, akiknél arról van szó, hogy a tulajdonukban levő értékösszeget idegen

munkaerő megvásárlása révén *értékesítsék*, másrészt *szabad munkásoknak*, akik eladják saját munkaerejüket, s ezért munkát adnak el. *Szabad munkások* abban a kettős értelemben, hogy sem ők maguk nem tartoznak közvetlenül a termelési eszközökhöz, mint a rabszolgák, jobbágyok stb., sem a termelési eszközök nem tartoznak őhozzájuk, mint a maga földjén maga gazdálkodó paraszt stb. esetében, ellenkezőleg, ezektől szabadok és mentesek. Az *árupiacnak* ezzel a *polarizálódásával* adva vannak a tőkés termelés alapfeltételei. A tőkeviszony feltételezi *a munkások elválasztását a munka megvalósítási feltételeinek tulajdonától*. Mihelyt a tőkés termelés egyszer már a maga lábán áll, ezt az elválasztást nemcsak *fenntartja*, hanem *állandóan növekvő méretekben újratermeli*. Az a folyamat tehát, amely a tőkeviszonyt *létrehozza*, nem lehet más, mint *a munkás elválasztási folyamata munkafeltételeinek tulajdonától*, olyan folyamat, amely egyrészt a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket *tőkévé*, másrészt a közvetlen termelőket *bérmunkásokká változtatja*. Az úgynevezett *eredeti felhalmozás* tehát nem más, mint *a termelőknek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata*. „*Eredetinek*" azért mutatkozik, mert a *tőke* és a neki megfelelő termelési mód *előtörténetét* alkotja.

A tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak a felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.

A közvetlen termelő, a munkás, csak akkor rendelkezhetett saját személyével, ha már nem volt röghöz kötött és egy másik személy jobbágya vagy féljobbágya. Ahhoz, hogy munkaerejének szabad eladójává legyen, aki áruját mindenhova elviszi, ahol az piacra talál, meg kellett szabadulnia továbbá a céhek uralmától, tanonc- és segédszabályzataitól, valamint gátló munkaelőírásaitól. Következésképp a történelmi mozgás, amely a termelőket bérmunkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és a céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg; s a mi polgári történetíróink csak ezt az oldalt veszik figyelembe. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak azután válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszközüktől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak. S e kisajátításuk története tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe.

Az ipari tőkéseknek, ezeknek az új hatalmasságoknak, nemcsak a céhes kézművesmestereket kellett kiszorítaniok, hanem a gazdagság forrásait birtokló hűbérurakat is. Erről az oldalról felemelkedésük úgy mutatkozik meg, mint egy győzelmes harcnak a gyümölcse, harcnak a hűbéri hatalom és felháborító kiváltságai, valamint a céhek és azok ellen a béklyók ellen, amelyeket ezek a termelés szabad fejlődésére

és az embernek ember által való szabad kizsákmányolására raktak. De az ipar lovagjai csak azáltal tudták kiszorítani a kard lovagjait, hogy kihasználtak olyan eseményeket, amelyekben egészen ártatlanok voltak. Épp olyan aljas eszközök segítségével emelkedtek a magasba, mint amelyekkel a szabadon bocsátott római rabszolga egykor urává lett patrónusának.

A mind a bérmunkást, mind a tőkést létrehozó fejlődés kiindulópontja *a munkás szolgasága* volt. A haladás *e szolgaság formájának megváltozásában* állott, abban, hogy a *hűbéri kizsákmányolás tőkés kizsákmányolássá változott át.* Ahhoz, hogy e fejlődés menetét megérthessük, nem is kell ilyen messzire visszanyúlnunk. Ámbár a tőkés termelés legkorábbi kezdeteivel szórványosan már a XIV. és XV. században találkozunk néhány földközi-tengeri városban, *a tőkés korszak* csak a *XVI. századtól* kelteződik. Ahol fellép, ott a jobbágyság megszüntetése már régen megtörtént, és a középkor fénypontja, a szuverén városok fennállása, már hosszú idő óta elhalványulóban van.

Történelmileg korszakalkotók az eredeti felhalmozás történetében mindazok a forradalmi változások, amelyek a kialakuló tőkésosztály számára emeltyűkül szolgálnak; de mindenekelőtt azok a mozzanatok, amelyek során nagy embertömegeket hirtelen és erőszakosan megfosztanak létfenntartási eszközeiktől és mint proletárokat szabad prédául a munkapiacra dobják őket. Az egész folyamat alapja *a falusi termelőnek, a parasztnak, a földtől való megfosztása.* Ennek története különböző országokban különböző színeket ölt és a különböző szakaszokat különböző sorrendben és különböző történelmi korszakokban futja be. Klasszikus formája csak Angliában található, ezért ezt vesszük példának[189].

2. A falusi népesség megfosztása a földtől

Angliában a jobbágyság a XIV. század végén ténylegesen eltűnt. A népesség túlnyomó többsége[190] akkoriban, és még inkább a XV.

[189] Itáliában, ahol a tőkés termelés a legkorábban fejlődik ki, a jobbágyviszonyok felbomlása is a legkorábban megy végbe. A jobbágyot itt felszabadítják, mielőtt bármiféle szokásjogot biztosíthatott volna magának a földhöz. Felszabadulása tehát rögtön szabad prédául szolgáló proletárrá változtatja, aki ezenkívül a többnyire még a római időkből fennmaradt városokban az új urakat is készen találja. Amikor a világpiacnak a XV. század végén bekövetkezett forradalma megsemmisítette Észak-Itália kereskedelmi uralkodó helyzetét, fordított irányú mozgás jött létre. A városok munkásait tömegesen vidékre kergették, s ezek soha nem látott fellendülést idéztek ott elő a kertművelés módjára űzött kis gazdálkodásban.

[190] „A kis földtulajdonosok, akik saját földjüket saját kezük munkájával művelték és szerény jólétnek örvendtek ... akkoriban a nemzetnek sokkal fon-

században, szabad parasztokból állott, akik a maguk földjén maguk gazdálkodtak, akármilyen hűbéri cégér mögé volt is rejtve tulajdonuk. A nagyobb urasági birtokokon a bailiff-et (tiszttartót), aki korábban maga is jobbágy volt, a szabad bérlő szorította ki. A mezőgazdaság bérmunkásai részint parasztokból állottak, akik szabad idejüket úgy értékesítették, hogy nagy földtulajdonosoknál dolgoztak, részint a tulajdonképpeni bérmunkásoknak önálló, relatíve és abszolúte kisszámú osztályából. Még az utóbbiak is ténylegesen egyszersmind önállóan gazdálkodó parasztok voltak, mert bérükön kívül a cottagezsal együtt 4, sőt több acre-nyi szántóterületet kaptak. Ezenkívül a tulajdonképpeni parasztokkal együtt részesültek a *községi föld* haszonélvezetében is, ezen legelt jószáguk, és ez egyúttal tüzelővel, fával, tőzeggel stb. is ellátta őket[191]. Európa valamennyi országában a hűbéri termelést a földnek lehetőleg sok alhűbéres közötti megosztása jellemzi. A hűbérúr hatalma, mint minden uralkodóé, nem járadékjegyzékének terjedelmén, hanem alattvalóinak számán nyugodott, s az utóbbi az önállóan gazdálkodó parasztok számától függött[192]. Ezért Anglia földje, ámbár a normann hódítás után óriási báróságokra osztották, amelyek közül egy-egy gyakran 900 régi angolszász lordságot zárt magába, mégis kis paraszti gazdaságokkal volt teleszórva, amelyeket csak itt-ott szakított meg egy-egy nagyobb urasági birtok. Ilyen viszonyok — a városok egyidejű virágzása mellett, ami jellemző a XV. századra — lehetővé tették a *népnek* azt a *gazdagságát*, amelyet

---

tosabb részét alkották, mint manapság ... Nem kevesebb mint 160 000 földtulajdonos, akik családjukkal együtt az össznépességnek minden bizonnyal több mint $^1/_7$-ét alkották, élt abból, hogy kicsiny freehold telkén (freehold teljesen szabad tulajdont jelent) gazdálkodott. E kis földbirtokosok átlagos jövedelmét ... 60—70 font sterlingre becsülik. Kiszámították, hogy a saját földjüket megművelők száma nagyobb volt, mint az idegen földön gazdálkodó bérlőké" *(Macaulay:* „History of England". 10. kiad. London 1854. I. 333—334. old.). — Még a XVII. század utolsó harmadában az angol nép $^4/_5$-e földművelő volt (ugyanott, 413. old.). — Azért Macaulayt idézem, mert ő, mint rendszeres történelemhamisító, az ilyen tényeket lehetőleg „megnyirbálja".

[191] Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy maga a jobbágy nemcsak a házához tartozó telek *tulajdonosa*, habár szolgáltatásra kötelezett tulajdonosa, hanem a *községi föld társtulajdonosa* is volt. „A paraszt ott (Sziléziában) serf [jobbágy]." Mindamellett ezek a serfek birtokolnak *községi földeket*. „Eddig a sziléziaiakat még nem lehetett rábírni a községi földek felosztására, míg Neumarkban alig van olyan falu, ahol ezt a felosztást nagy sikerrel keresztül ne vitték volna" *(Mirabeau:* „De la Monarchie Prussienne". London 1788. II. köt. 125, 126. old.).

[192] *Japán*, tisztán hűbéri földtulajdonszervezetével és fejlett kisparaszti gazdaságával, sokkal hűbb képét adja az európai középkornak, mint valamennyi, többnyire polgári előítéletek sugallta történelemkönyvünk. Túlságosan kényelmes dolog a középkor rovására „liberálisnak" lenni.

Fortescue kancellár oly ékesszólóan írt le „De laudibus legum Angliae" című munkájában, de kizárták a *tőkegazdagságot.*

A tőkés termelési mód alapját megteremtő forradalmi átalakulás előjátéka a XV. század utolsó harmadában és a XVI. század első évtizedeiben játszódik le. Egy *tömeg szabad prédává lett proletárt* dobtak a *munkapiacra a hűbéri kíséretek feloszlatása* által, amelyek, mint azt Sir James Steuart helyesen jegyzi meg, „mindenütt haszontalanul töltötték meg a házat és az udvart". Ámbár a királyi hatalom, maga is a polgári fejlődés terméke, abszolút uralomra való törekvésében erőszakkal gyorsította e kíséretek feloszlatását, semmiképpen sem volt egyetlen oka annak. Sőt a királysággal és a parlamenttel éles ellentétben levő nagy hűbérúr *hasonlíthatatlanul nagyobb proletariátust* teremtett azzal, hogy erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt, mint neki magának, s hogy a parasztok községi földjét elbitorolta. A közvetlen lökést ehhez Angliában főként a flandriai gyapjú-manufaktúra felvirágzása és a gyapjúárak ennek megfelelő emelkedése adta meg. A régi hűbéri nemességet elnyelték a nagy hűbéri háborúk, az új nemesség kora gyermeke volt, amely kor a pénzt a hatalmak hatalmának tekintette. A szántóföldet juhlegelővé változtatni — ez lett tehát a jelszava. *Harrison* „Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles" című munkájában leírja, hogyan teszi tönkre a kisparasztok kisajátítása az országot. „What care our great incroachers!" (Mit törődnek ezzel a mi nagy bitorlóink?) A parasztok lakásait és a munkások cottage-ait erőszakkal lerombolták, vagy az enyészetnek adták át. „Ha — mondja Harrison — a lovagi birtokok régebbi leltárait összehasonlítjuk a mai állapottal, azt látjuk, hogy számtalan ház és kis parasztgazdaság eltűnt, hogy az ország sokkal kevesebb embert táplál, hogy sok város hanyatlóban van, ámbár néhány új felvirágzik . . . Sokat tudnék mesélni olyan városokról és falvakról, amelyeket juhlegelők kedvéért leromboltak, s ahol már csak az urasági házak állnak." E régi krónikák panaszai mindig túlzottak, de pontosan megmutatják, hogy milyen hatást tett a termelési viszonyokban végbemenő forradalom magukra a kortársakra. *Fortescue* kancellár és *Morus Tamás* írásainak összehasonlítása rávilágít a *XV.* és a *XVI.* század közötti szakadékra. Az angol munkásosztály — mint *Thornton* helyesen mondja — a maga aranykorszakából minden átmenet nélkül a vaskorszakba zuhant.

A törvényhozás megrémült ettől a forradalmi átalakulástól. Még nem állott a civilizációnak azon a fokán, amelyen a „*wealth of the nation*" [a nemzet gazdagsága], azaz a tőkeképzés és a nép tömegének kíméletlen kizsákmányolása és elszegényítése minden állami bölcsesség

ultima Thule-ja [végső határa]. VII. Henrikről szóló történelmi munkájában *Bacon* ezt mondja: „Ebben az időben (1489) megsokasodtak a panaszok arról, hogy szántóföldeket legelőkké (juhlegelőkké stb.) változtatnak, amelyeket néhány pásztor könnyen ellát; s az időre, élethossziglanra és évi felmondásra kiadott bérleteket (a yeomanek nagy része ebből élt) urasági földekké változtatták. Ez a nép pusztulását, s ennek következtében városok, templomok pusztulását, a tizedek megcsappanását okozta ... A király és a parlament bölcsessége ez idő tájt csodálatos volt e visszásság gyógyításában ... Intézkedéseket hoztak a községi földek ez elnéptelenítő elbitorlása (depopulating inclosures) és a nyomában járó elnéptelenítő legelőgazdálkodás (depopulating pasture) ellen." VII. Henrik egyik törvénye (1489. 19. c.) megtiltotta mindazoknak a parasztházaknak a lerombolását, amelyekhez legalább 20 acre föld tartozott. VIII. Henriknek uralkodása 25. évében hozott egyik törvénye megújítja ugyanezt a törvényt. Többek közt azt mondja, hogy „sok bérlet és nagy állatcsorda, különösen juhnyáj halmozódik fel kevesek kezében, ami által a földjáradékok igen megnövekedtek és a földművelés (tillage) nagyon lehanyatlott, templomokat és házakat leromboltak és a nép megdöbbentően nagy tömegei képtelenné váltak arra, hogy magukat és családjukat eltartsák". A törvény ezért elrendeli az elpusztult parasztházak újraépítését, megszabja a szántóföld és a legelő közti arányt stb. Egy 1533-ból származó törvény arról panaszkodik, hogy némelyik tulajdonosnak 24 000 juha van, s az egy személy által birtokolható juhok számát 2000-re korlátozza[193]. A nép panaszai, valamint a kisbérlők és parasztok kisajátítása ellen VII. Henrik óta vagy 150 éven át folyamatosan kiadott törvények egyaránt hasztalanok voltak. *Bacon* elárulja eredménytelenségük titkát, anélkül, hogy tudna róla. „VII. Henrik törvénye — mondja „Essays, civil and moral" című munkája 29. szakaszában — mély és csodálatra méltó volt, mert meghatározott normálméretű gazdaságokat és parasztházakat teremtett, azaz olyan terjedelmű földet tartott fenn számukra, hogy eléggé gazdag és nem szolgai helyzetű alattvalókat hozhassanak a világra és hogy *az eke szarvát tulajdonosok és ne béresek tartsák kezükben*" („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings")[193a]. *A tőkés rendszernek*

[193] „Utópiá"-jában *Morus Tamás* beszél arról a különös országról, ahol a „juhok felfalják az embereket" („Utopia". Robinson fordítása, Arber kiadása, London 1869. 41. old.).

[193a] Bacon kifejti a szabad és jómódú parasztság és a jó gyalogság közti összefüggést. „A királyság hatalma és méltósága szempontjából csodálatosan fontos volt, hogy elegendő méretű bérletekkel rendelkezzék, hogy a derék férfiak ne szenvedjenek szükséget, s hogy a királyság földjének nagy része szilárdan a

viszont, fordítva, a néptömegek szolgai helyzetére volt szüksége, arra, hogy ők maguk bérelhetőkké, munkaeszközeik pedig tőkévé változzanak. Ebben az átmeneti időszakban a törvényhozás arra is törekedett, hogy fenntartsa a *mezőgazdasági bérmunkás* cottage-a melletti 4 acre földet, és megtiltotta neki, hogy házába albérlőket vegyen. *1627-ben*, I. Jakab alatt, a frontmilli Roger Crockert még elítélték, mert a frontmilli manorban [urasági birtokon] cottage-ot épített anélkül, hogy 4 acre földet csatolt volna hozzá állandó tartozékul; *1638-ban*, I. Károly alatt, még királyi bizottságot neveztek ki, hogy kikényszerítse a régi törvények végrehajtását, nevezetesen azokét is, amelyek a 4 acre földre vonatkoztak; Cromwell még megtiltotta, hogy London körül 4 mérföldes körzetben házat építsenek anélkül, hogy azt 4 acre földdel látnák el. A XVIII. század első felében még panaszt emelnek, ha a mezőgazdasági munkás cottage-ához nem tartozik 1—2 acre föld. Manapság a mezőgazdasági munkás boldog, ha háza kis kertecskével van ellátva, vagy ha messze tőle pár rood földet bérelhet. „Földesurak és bérlők — mondja dr. Hunter — itt karöltve járnak el. A cottage-hoz tartozó néhány acre *túlságosan függetlenné tenné* a munkást"[194].

Új, szörnyű lökést kapott *a néptömegek erőszakos kisajátításának folyamata* a XVI. században a *reformációval* és ennek nyomán *az egyházi birtokok* óriási méretű *elrablásával*. A reformáció idején a katolikus egyház az angol föld nagy részének hűbéri tulajdonosa volt. A kolostorok stb. megszüntetése ezeknek lakóit a proletariátusba taszította. Magukat az egyházi birtokokat többnyire elajándékozták harácsoló

yeomanry birtokában legyen, vagyis olyan emberek birtokában, akik középütt állnak a nemesemberek és a zsellérek (cottagers), valamint a béresek között ... Mert a legilletékesebb hadiszakértőknek az az általános véleménye ... hogy egy hadsereg fő erőssége a gyalogság, vagyis a talpashad. De ahhoz, hogy jó gyalogságot lehessen teremteni, olyan emberekre van szükség, akik nem szolgaságban vagy ínségben, hanem szabadon és bizonyos jómódban nőttek fel. Ha tehát valamely állam túlságosan a nemesemberekre és finom urakra helyezi a fő súlyt, míg a parasztok és a szántóvetők ezeknek pusztán munkásai vagy béresei, vagy akár zsellérek, azaz kunyhóval rendelkező koldusok, lehet, hogy jó lovasságtok lesz, de sohasem lesz jó, kitartó gyalogságotok ... Ezt látjuk Franciaországban és Itáliában és néhány más külső országban, ahol valóban mindenki nemes vagy nyomorult pór ... annyira, hogy kénytelenek svájci és hasonló zsoldos csapatokat alkalmazni gyalogzászlóaljaik számára: amiből is az következik, hogy ezeknek a nemzeteknek sok a népük és kevés a katonájuk" („The Reign of Henry VII. etc. Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719". London 1870. 308. old.).

[194] *Dr. Hunter:* „Public Health. Seventh Report 1864". 134. old. — „Azt a földmennyiséget, amelyet (a régi törvények) kiutaltak, manapság túlságosan nagynak ítélnék munkások számára, és inkább arra vélnék alkalmasnak, hogy ezeket kis bérlőkké változtassa" *(George Roberts:* „The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries". London 1856. 184, 185. old.).

királyi kegyenceknek, vagy potom áron eladták spekuláló bérlőknek és városi polgároknak, akik a régi örökbérlőket tomegesen elűzték es gazdaságaikat egybeolvasztották. Az elszegényedett földműveseknek a papi tized egy részére torvényileg biztosított jogát hallgatólagosan elkobozták[195]. „Pauper ubique jacet" [mindenütt szegények], kiáltott fel Erzsébet királynő egy angliai körutazása után. Uralkodása 43. esztendejében végre rákényszerültek arra, hogy a *pauperizmust* hivatalosan elismerjék *a szegényadó* bevezetésével. „E törvény megalkotói szégyelték kimondani annak *okait*, és ezért, teljesen a szokás ellenére, *minden preamble* (bevezető indokolás) *nélkul* bocsátották útjára"[196]. A 16 Car. I. 4* e törvényt örökérvényűnek nyilvánította, és valóban csak 1834-ben nyert új, szigorúbb formát[197]. A reformáció-

[195] „A szegénynek azt a jogat, hogy a tizedben részesuljon, a régi statútumok szovege leszogezi" (*Tuckett:* „A History of the Past and Present State of the Labouring Population". II kot. 804, 805. old.).

[196] *William Cobbett.* „A History of the Protestant Reformation". 471 §.

* I. Károly uralkodásának 16. esztendejéből származó 4. torvény. — *Szerk.*

[197] A protestans „szellem" tobbek kozott a kovetkezőkből látható. Dél-Angliában különbozó foldtulajdonosok és jómódú bérlők osszedugták a fejüket és Erzsébet szegénytorvényének helyes értelmezésére vonatkozóan 10 kérdést állítottak ossze, amelyeket veleményezés végett az akkori idők egyik híres jogásza, Snigge sergeant (később, I Jakab alatt, bíro) elé terjesztettek. „*Kilencedik kérdés:* Néhányan az egyházkozség gazdag bérloi kozül okos tervet agyaltak ki, amelynek segélyével minden zavart ki lehet kuszobolni a torvény vegrehajtásában. Azt javasolják, hogy építsenek egy *bortont* az egyházkozségben. Minden szegénytől, aki nem hajlandó magát a fent nevezett bortonbe bezáratni, vonják meg a támogatást. Ezután tegyék kozhírré a kornyéken, hogy ha valakinek kedve van ez egyházkozség szegényeit *bérbe venni*, meghatározott napon adjon be lepecsételt ajánlatot, hogy milyen legalacsonyabb áron akarja óket tőlunk átvenni. E terv szerzői felteszik, hogy a szomszédos grófságokban vannak olyan személyek, akik nem akarnak dolgozni és sem vagyonuk, sem hitelük nincs, hogy berletre vagy hajóra tegyenek szert, s így munka nélkul megélhessenek („so as to live without labour"). Az ilyenek valószínűleg készek lesznek arra, hogy igen előnyos ajánlatokat tegyenek az egyházkozségnek. Ha *itt-ott egyes szegények a szerződtető oltalma alatt elpusztulnak, a bűn reá száll*, mert az egyhazkozség megtette kotelességét e szegények iránt. Félünk azonban, hogy a mostani torvény nem engedélyez ilyentajta ésszerű rendszabályt (prudential measure); Önnek azonban tudnia kell, hogy e grófság és a szomszédos grófság tobbi freeholdere csatlakozni fog hozzánk, hogy alsóházi tagjait egy olyan torvény beterjesztésére osztonozze, amely megengedi a szegények bebortönzését és kényszermunkáját, úgyhogy senki, aki a bebortonzésnek ellene szegül, semmiféle támogatásra ne legyen jogosult. Ez, reméljük, vissza fog tartani nyomorban élő személyeket attól, hogy támogatást *igényeljenek*" („will prevent persons in distress from wanting relief") *(R. Blakey:* „The History of Political Literature from the earliest times". London 1855. II. kot. 84, 85. old.). — *Skóciában a jobbágyságot* évszázadokkal később tórolték el, mint Angliában. 1698-ban a *sallouni* Fletcher még ezt jelentette ki a skót parlamentben: „A koldusok számát Skóciában nem kevesebb mint 200 000 főre becsülik. Az egyetlen orvosszer, amelyet én, aki elvben republikánus vagyok,

nak nem ezek a közvetlen hatásai voltak a legmaradandóbbak. *Az egyházi tulajdon a hagyományos földtulajdonviszonyok vallási védőbástyája volt.* Ledőltével ezek a földtulajdonviszonyok nem voltak tovább tarthatók[198].

A XVII. század utolsó évtizedeiben a yeomanry, a független parasztság, még számosabb volt, mint a bérlők osztálya. Ez alkotta Cromwell fő erősségét, és még Macaulay bevallása szerint is előnyös ellentétben állott a részeges kurtanemesekkel és lakájaikkal, a falusi papokkal, akiknek az volt a feladata, hogy az uraság „kedvenc cseléd-jének" bekössék a fejét. Maguk a falusi bérmunkások is részesültek még a községi tulajdonban. 1750 körül a yeomanry eltűnt[199], és a XVIII. század utolsó évtizedeiben a földművesek községi tulajdonának utolsó nyoma is elenyészett. *A mezőgazdasági forradalom merőben gazdasági hajtórugóitól* itt eltekintünk. *Erőszakos emeltyűit* kutatjuk.

A Stuartok restaurációja alatt a földtulajdonosok törvény segélyével vittek véghez egy olyan elbitorlást, amely mindenütt a kontinensen törvényes körülményesség nélkül is végbement. Megszüntették a föld hűbéri alkotmányát, azaz lerázták *magukról az államnak teljesítendő szolgáltatásokat*, az államot a parasztságra és a nép egyéb tömegeire kivetett adókkal „kártalanították", azokra a birtokokra, amelyekre csak hűbéri jogcímük volt, mint modern magántulajdonra formáltak jogot, és végül kierőszakolták azokat az *illetőségi törvényeket* (laws of settlement), amelyek mutatis mutandis olyan hatással voltak az angol

javasolhatok, az, hogy *állítsák helyre a jobbágyság régi állapotát*, és hogy *tegyék rabszolgává* mindazokat, akik képtelenek arra, hogy saját megélhetésükről gondoskodjanak." Ugyanúgy beszél *Eden*, „The State of the Poor". I. könyv, 1. fej. 60, 61. old.: „A pauperizmus a *földművesek szabadságától* keletkezik... Nemzeti szegényeink igazi szülői a manufaktúrák és a kereskedelem." Eden, akárcsak amaz elvben republikánus skót, csupán abban téved, hogy nem a jobbágyság megszüntetése, hanem földtulajdonának megszüntetése tette a földművest proletárrá, illetve pauperré. — Franciaországban, ahol a kisajátítás más módon ment végbe, az angol szegénytörvényeknek az 1571. évi moulins-i rendelet és az 1656. évi ediktum felel meg.

[198] *Rogers* úr, ámbár akkoriban az oxfordi egyetemen, a protestáns ortodoxia fő fészkében a politikai gazdaságtan professzora volt, „History of Agriculture"-je előszavában hangsúlyozza, hogy a reformáció pauperizálta a néptömegeket.

[199] „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman". Ipswich 1795. 4. old. Még a nagybérletek fanatikus védelmezője, az „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc." (London 1773. 139. old.) szerzője is ezt mondja: „Mélységesen sajnálom yeomanrynk elvesztését, azoknak a férfiaknak seregét, akik a valóságban fenntartották e nemzet függetlenségét; és fáj látnom, hogy földjeik most *monopolizáló lordok kezében* vannak, kis bérlőknek kiadva, akiknek bérleti feltételei olyanok, hogy alig van jobb dolguk, mint a vazallusoknak, akiknek minden bajos ügy esetén eleget kell tenniük a felhívásnak."

földművesekre, mint a tatár Borisz Godunov rendelete az orosz parasztságra.

A „*glorious revolution*" (dicsőséges forradalom) az orániai III. Vilmossal[200] együtt a földesúri és tőkés többletcsinálókat juttatta uralomra. Ezek az urak azzal szentelték fel az új korszakot, hogy az *állami uradalmaknak* eddig csak szerényen űzött *ellopását* óriási méretekben gyakorolták. Ezeket a birtokokat elajándékozták, potom áron eladták, vagy egyenes bitorlás útján magánbirtokokhoz csatolták[201]. Mindez a törvényes illemszabályok legcsekélyebb figyelembevétele nélkül történt. Az így csalárd módon eltulajdonított állami birtok, az egyháztól rabolttal együtt — amennyiben az utóbbi a köztársasági forradalom alatt nem veszett el — az alapja az angol oligarchia mai fejedelmi uradalmainak[202]. A polgári tőkések elősegítették ezt a műveletet, többek között azért, hogy a földet merő kereskedelmi cikké változtassák, a mezőgazdasági nagyüzem területét kiterjesszék, a vidékről származó, szabad prédát jelentő proletárok kínálatát szaporítsák stb. Ezenkívül az új földbirtokos arisztokrácia természetes szövetségese volt az új bankokráciának, a tojásból éppen hogy kibújt pénzmágnásoknak és az akkoriban védővámokra támaszkodó nagy manufaktúra-tulajdonosoknak. Az angol burzsoázia a saját érdeke szempontjából ugyanolyan helyesen cselekedett, mint a *svéd* városi polgárok, akik fordítva, gazdasági védőbástyájukkal, a parasztsággal együtt, támogatták a királyokat abban, hogy erőszakkal visszaszerezzék a koronauradalmakat az oligarchiától *(1604-től*, majd később X. és XI. Károly alatt).

A *községi tulajdon* — amely teljesen különbözik az imént vizsgált állami tulajdontól — ősi germán intézmény volt, amely a hűbériség

---

[200] E polgári hős magánerkölcsére vonatkozólag lásd többek között: „Az 1695-ben lady Orkneynek adományozott hatalmas írországi birtokok nyilvános bizonyítékai a király vonzalmának és a lady befolyásának ... Lady Orkney értékes szolgálatai állítólag — foeda labiorum ministeria [mocskos ajakszolgálatok] voltak". (A British Museum *Sloane Manuscript Collection-jában*, 4224. sz. A kézirat címe: „The charakter and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc." A kézirat tele van kuriózumokkal.)

[201] „A koronabirtokok *törvénytelen* elidegenítése részint eladás, részint ajándékozás révén, az angol történelem botrányos fejezete ... a nemzet óriás méretű becsapása (gigantic fraud on the nation)" *(F. W. Newman:* „Lectures on Political Economy". London 1851. 129, 130. old.). — {Hogy a mai angol nagybirtokosok hogyan jutottak birtokaikhoz, arról részletes adatokat lásd „Our old Nobility. By Noblesse Oblige". London 1879. — *E. F.*}

[202] El kell olvasni például *E. Burke* röpiratát a Bedford hercegi családról, amelynek ivadéka *Lord John Russel*, „the tomtit of liberalism" [a liberalizmus ökörszeme].

takarója alatt tovább élt. Láttuk, hogy ennek erőszakos elbitorlása, amelyet tobbnyire a szántófoldeknek legelőkké változtatása kísért, a XV. század végén kezdődik és a XVI. században tovább folytatódik. De akkoriban ez a folyamat mint *egyéni eroszakosság* ment végbe, amely ellen a torvényhozás 150 éven át hiába kuzdott. A haladás a XVIII. században abban nyilvánul, hogy most *maga a torvény* lesz *a nép foldje elrablásának elomozdítója*, ámbár emellett a nagybérlők a maguk kis független magánmódszereit is alkalmazzák[203]. A rablás parlamentáris formája a „Bills for Inclosures of Commons" (torvények a kozségi fold bekerítésére), más szóval olyan rendeletek, amelyek révén a foldesurak onmaguknak ajándékozzák magántulajdonul a nép foldjét, vagyis a népet kisajátító rendeletek. *Sir F. M. Eden* ravasz ügyvédi beszédét, amelyben a kozségi tulajdont a hűbérurak helyére lépett nagy foldtulajdonosok magántulajdonának igyekszik feltüntetni, onmaga cáfolja meg azzal, hogy ő is *„általános parlamenti torvényt"* kovetel „a kozségi foldek bekerítésére", tehát elismeri, hogy *parlamenti államcsinyre* van szükség ahhoz, hogy e foldeket *magántulajdonná változtassák*, másrészt pedig a torvényhozástól *„kártalanítást"* kovetel a kisajátított szegények számára[204].

Míg a fuggetlen yeomanek helyére *tenant-at-will-ek*, egy évre felmondható kisebb bérlők léptek, egy szolgai és a foldesurak onkényétől függő csapat, addig a kozségi tulajdonnak rendszeresen űzott ellopása, az állami uradalmak elrablása mellett, különosen elősegítette azoknak a nagy bérleteknek a megduzzadását, amelyeket a XVIII. században *tőkés bérleteknek*[205] vagy *kereskedő bérleteknek*[206] neveztek, valamint a falusi népességnek proletariátusként való „szabaddá tételét" az ipar számára.

Mindazonáltal a XVIII. század még nem értette meg annyira *a nemzet gazdagságának és a nép szegénységének azonosságát*, mint a XIX. évszázad. Ezért az akkori kozgazdasági irodalomban a leghevesebb vita folyik az *„inclosure of commons"-ról* [a kozségi foldek bekerí-

[203] „A berlők megtiltják a cottagereknek (zsellereknek), hogy onmagukon kívül bármilyen élolényt tartsanak, azzal az úrúggyel, hogy ha háziállatot vagy baromfit tartanának, takarmányt lopnának a csűrokből. Azt is mondjak, tartsátok szegénységben a cottagereket és akkor szorgalmasak maradnak. A való tény azonban az, hogy a berlók *ily modon a kozségi foldekre való minden jogot maguknak bitorolnak*" („A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands". London 1785. 75. old.).

[204] *Eden:* „The State of the Poor". Előszó [XVII, XIX old].

[205] „Capital farms" („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn By a Person in Business". London 1767. 19, 20 old).

[206] „Merchant-farms". „An Inquiry into the Present High Price of Provisions". London 1767. 11. old., jegyzet. Ennek a névtelenul megjelent kitúno irásműnek a szerzője *Nathaniel Forster tiszteletes*

téséről]. Néhány részt közlök az előttem levő bőséges anyagból, mert ezek élénken szemléltetik az akkori helyzetet.

„Hertfordshire sok egyházközségében — veti papírra egy felháborodott toll — 24 bérlet, amelyek átlagosan 50 és 150 acre közöttiek voltak, 3 bérletté olvadt össze"[207]. „Northamptonshire-ben és Lincolnshire-ben a községi földek bekerítése nagyon elharapódzott és a bekerítések révén keletkezett új lordságok legtöbbjét legelővé változtatták; ennek következtében sok lordságban, ahol korábban 1500 acre-t szántottak fel, most 50 acre-t sem művelnek meg... Egykori lakóházak, csűrök, istállók stb. romjai" — csak ezek a nyomai a korábbi lakóknak. „Némely helyen száz házból és családból... 8 vagy 10 maradt... A legtöbb olyan egyházközségben, ahol a bekerítés csak 15 vagy 20 évvel ezelőtt történt, igen kevés a földtulajdonos azoknak a számához képest, akik a földet bekerítetlen állapotában művelték. Nem ritka jelenség, hogy 4 vagy 5 gazdag állattenyésztő bitorol nagy, nemrégiben bekerített lordságokat, amelyek azelőtt 20—30 bérlő és ugyanannyi kisebb tulajdonos és lakos kezén voltak. *Mindezeket családostul kidobták birtokukról*, sok más családdal együtt, amelyeket ők foglalkoztattak és tartottak el"[208]. A bekerítés ürügyén nemcsak *parlagon heverő* földet csatolt a magáéhoz a szomszédos földesúr, hanem gyakran olyat is, amelyet a községnek fizetett bizonyos díj ellenében vagy közösen *műveltek*. „Itt olyan nyílt mezők és földek bekerítéséről beszélek, amelyeket már megműveltek. Még azok az írók is, akik a bekerítést védelmezik, elismerik, hogy az utóbbi a nagy bérletek monopóliumát növeli, a létfenntartási eszközök árát megdrágítja és elnéptelenedést idéz elő... és még a parlagföldek bekerítése is, ahogyan most gyakorolják, *elrabolja a szegénytől létfenntartási eszközeinek egy részét*, és megduzzasztja azokat a bérleteket, amelyek már amúgyis túlságosan nagyok"[209]. „Ha — mondja *dr. Price* — a föld néhány nagy bérlő kezére jut, a kis bérlők (ezeket korábban így jellemezte: „egy sereg kis tulajdonos és bérlő, akik magukat és családjukat az általuk megművelt föld termékéből, a községi földekre hajtott juhokból, szárnyasokból, disznókból stb. tartják el, úgyhogy nincs sok okuk vásárolni létfenntartási eszközöket") olyan emberekké *változnak*, akiknek *mások számára végzett munkával*

[207] *Thomas Wright:* „A short address to the Public on the Monopoly of large farms". 1779. 2, 3. old.

[208] *Addington tiszteletes:* „An Inquiry into the Reasons for and against enclosing open fields". London 1772. 37—43. old., különböző helyeken.

[209] *Dr. R. Price:* „Observations on Reversionary Payments". II. köt. 155. old. El kell olvasni Forster, Addington, Kent, Price és James Anderson írásait és össze kell hasonlítani MacCulloch nyomorult tányérnyaló feesegésével „The Literature of Political Economy" (London 1845) c. katalógusában.

kell kenyerüket megkeresniök, és akik arra kényszerülnek, hogy mindenért, amire szükségük van, *a piacra menjenek* . . . Talán *több munkát* végeznek, mert *nagyobb a kényszer* . . . A városok és a manufaktúrák nőnek, mert *tobb embert kergetnek oda*, akik munkát keresnek. Ez az a mód, ahogyan a bérletek koncentrációja természetszerűen hat és ahogyan ebben a királyságban már sok év óta valóban hatott"[210]. A bekerítések összhatását így foglalja össze: „Egészében véve az alsóbb néposztályok helyzete szinte minden tekintetben rosszabbodott, a kisebb földbirtokosokat és bérlőket a napszámosok és béresek színvonalára nyomták le; s ugyanakkor a *létfenntartás ebben a helyzetben* nehezebb lett"[211]. Valóban, a községi fold elbitorlása és az ezt kísérő mezőgazdasági forradalom olyan heves hatással volt a *mezőgazdasági munkásokra*, hogy bérük — maga *Eden* szerint — 1765 és 1780 között kezdett a *minimum alá* süllyedni, és hivatalos szegényalamizsnával kellett kiegészíteni. Munkabérük — mondja — „már csak éppen a feltétlen életszükségletekre volt elegendő".

Hallgassuk még meg egy pillanatra a bekerítések egyik védelmezőjét és dr. Price ellenfelét. „Nem helyes *elnéptelenedésre* következtetni abból, hogy ma már nem látni munkájukat a nyílt mezőn *eltékozló* embereket . . . Ha azután, hogy a kisparasztokat olyan emberekké változtatták át, akiknek *mások számára kell dolgozniuk, ezek több munkát folyósítanak*, ez olyan előny, amelyet *a nemzetnek* (amelyhez az átváltoztatottak természetesen nem tartoznak hozzá) kívánnia kell . . . A termék nagyobb lesz, ha *kombinált* munkájukat egyetlen bérleten alkalmazzák: így többlettermék jön létre a manufaktúrák

[210] *Dr. R. Price:* „Observations etc." II. kot. 147. [148.] old.

[211] Ugyanott, 159. old. A régi Róma jut eszunkbe. „A gazdagok hatalmukba kerítették a fel nem osztott foldek legnagyobb részét. Bíztak a korviszonyokban, hogy többé már nem fogják tőluk elvenni, s ezért a szegényeknek a kozelben levő folddarabjait részint azok beleegyezésével megvásárolták, részint erőszakkal elvették, úgyhogy most már nem egyes foldeket, hanem nagy kiterjedésű uradalmakat műveltek meg. Ekozben a foldműveléshez és az állattenyésztéshez rabszolgákat használtak, mert a szabad embereket elvették a munkától katonai szolgálatra. A rabszolgák birtoklása azért is nagy hasznot hajtott nekik, mert ezek, minthogy a katonai szolgálat alól mentesek voltak, zavartalanul szaporodhattak, s egy csomó gyerekuk lett. Így a hatalmasok minden gazdagságot magukhoz kaparintottak, s az egész vidék nyuzsgott a rabszolgáktól. Az itáliaiak viszont mind kevesebben maradtak, felőrolte őket a szegénység, az adók és a katonáskodás. De még ha békeidők jártak is, teljes tétlenségre voltak kárhoztatva, mert a fold a gazdagok birtokában volt, és megművelésére nem szabad embereket, hanem rabszolgákat alkalmaztak" (*Appianus:* „Romische Burgerkriege". I. 7.). Ez az idézet a liciniusi torvényt megelőző időkre vonatkozik. A katonáskodás, amely a római plebejusok romlását annyira siettette, Nagy Károlynak is egyik fő eszköze volt, amellyel a szabad német parasztoknak jobbágyokká és féljobbágyokká való átváltozását mesterségesen meggyorsította.

számára, és ezáltal a termelt gabonamennyiséghez viszonyítva szaporodnak a manufaktúrák, e nemzet aranybányái"[212].

Az a sztoikus lelki nyugalom, amellyel a közgazdász a „tulajdon szent jogának" pimasz meggyalázását és a személyek elleni durva erőszakot szemléli, mihelyt ez a *tőkés termelési mód alapjainak lerakásához* szükséges, megmutatkozik többek közt a méghozzá tory-színezetű és „emberbarát" *Sir F. M. Edennél.* A rablások, rémtettek és sanyargatások egész sora, amely a XV. század utolsó harmadától a XVIII. század végéig a nép erőszakos kisajátítását végigkíséri, csak a következő „vígasztaló" befejező elmélkedésre készteti: „*Ki kellett alakítani a szántóterület és a legelő közti helyes (due) arányt.* Az egész XIV. században és a XV. század legnagyobb részében 1 acre legelőre még 2, 3, sőt 4 acre szántó jutott. A XVI. század közepén ez az arány megváltozott, úgyhogy 2 acre legelő jutott előbb 2, majd 1 acre szántóra, míg végül is *elérték a helyes arányt: 3 acre legelő 1 acre szántóra.*"

A XIX. században természetesen még az emléke is eltűnt a földművesek és a községi tulajdon közötti összefüggésnek. Hogy későbbi időkről ne is beszéljünk, vajon kapott-e valaha egy fillér kárpótlást is a földművesnép azért a *3 511 770* acre községi földért, amelyet *1801* és *1831* között elraboltak tőle és amelyet a földesurak parlamentáris úton a földesuraknak ajándékoztak?

A *földművesek* földtől való *megfosztásának* utolsó nagy *folyamata* végül az úgynevezett *clearing of estates* (a *birtokok megtisztítása*, a valóságban az emberek kiseprése ezekről). Az összes eddig szemügyre vett *angol* módszerek csúcspontjukat a „megtisztításban" érték el. Ahogyan az előző szakaszban, a modern viszonyok leírásánál láttuk, most, amikor már nincsenek többé elűzhető független parasztok, a dolog a cottage-októl való „megtisztítással" folytatódik, úgyhogy a mezőgazdasági munkások az általuk megművelt földön már arra sem találnak helyet, hogy ott lakjanak. A „*clearing of estates*" tulajdonképpeni értelmét azonban csak a modern regényirodalom ígéretföldjén, a skót felföldön ismerjük meg. Itt ezt a folyamatot kiemeli rendszeres jellege, a nagy méretek, amelyekben egy csapásra keresztül viszik (Írországban a földesurak annyira vitték, hogy egyszerre több falut söpörtek el; a skót felföldön olyan földterületekről van szó, amelyeknek nagysága német hercegségekével vetekszik) — végül pedig az elsikkasztott földtulajdon különleges formája.

[212] „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc." 124, 129. old. Hasonló ehhez, de ellenkező tendenciával: „A munkásokat elűzik cottage-aikból és arra kényszerítik, hogy a városokban keressenek munkát; — ekkor azonban *nagyobb többlet adódik* és ily módon a *tőke* gyarapszik" („The Perils of the Nation". 2. kiad. London 1843. XIV. old.).

A skót felföld kelta lakossága clanokra [nemzetségekre] oszlott, amelyek közül mindegyik tulajdonosa volt az általa benépesített földnek. A clan képviselője, a főnök, illetve a „nagy férfiú", e földnek csak *címzetes tulajdonosa* volt, éppen úgy, mint ahogy az angol királynő a nemzet egész földjének címzetes tulajdonosa. Amikor az angol kormánynak sikerült a „nagy férfiak" belső háborúit és a skót alföld síkságaira való folytonos betöréseiket elfojtani, a clan-főnökök egyáltalán nem mondtak le régi rablómesterségükről; csak a formáját változtatták meg. Címzetes tulajdonjogukat önkényesen magántulajdonjoggá változtatták, s minthogy a clan tagjainál ellenállásba ütköztek, elhatározták, hogy ezeket nyílt erőszakkal elűzik. „Egy angol király ugyanilyen jogon arra vetemedhetnék, hogy alattvalóit a tengerbe kergesse" — mondja Newman professzor[213]. Ezt a forradalmat, amely Skóciában a trónkövetelő utolsó felkelése után kezdődött, első szakaszaiban nyomonkövethetjük Sir James Steuartnál[214] és James Andersonnál[215]. A XVIII. században a földjükről elűzött gaeleknek ugyanakkor megtiltották a kivándorlást, hogy erőszakkal Glasgow-ba és más gyárvárosokba hajtsák őket[216]. A XIX. században uralkodó módszerek[217] példájaképpen elég, ha itt *Sutherland hercegnő* „*tisztítá-*

[213] *F. W. Newman:* „Lectures on Political Economy". 132. old.

[214] *Steuart* ezt mondja: „Ezeknek a földeknek a járadéka (ezt a közgazdasági fogalmat tévesen átviszi arra az adóra, amelyet a taskmanek [alhűbéresek] fizettek a clan-főnöknek) kiterjedésükhöz viszonyítva teljesen jelentéktelen, de ami azoknak a személyeknek a számát illeti, akiket egy bérlet eltart, meglehet, azt fogjuk találni, hogy egy darab föld a skót felföldön tízszer annyi embert táplál, mint az ugyanilyen értékű föld a leggazdagabb tartományokban" („Works". I. köt. XVI. fej. 104. old.).

[215] *James Anderson:* „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc." Edinburgh 1777.

[216] 1860-ban erőszakkal kisajátított embereket hamis ígéretekkel kivittek Kanadába. Egyesek a hegyekbe és a szomszédos szigetekre menekültek. Rendőrök üldözték őket, ezekkel kézitusára keltek és sikerült elmenekülniük.

[217] „A felföldön — mondja *Buchanan*, A. Smith kommentátora 1814-ben — a *régi tulajdonviszonyokat* napról napra erőszakkal felforgatják ... A földesúr, tekintet nélkül az örökbérlőkre (ennek a fogalomnak a használata is helytelen itt), a legtöbbet ígérőnek adja a földet és ha ez újító (improver), rögtön új művelési rendszert vezet be. A korábban kis parasztokkal teleszórt föld a hozamával arányosan volt benépesedve; a tökéletesített művelés és megnövelt járadék új rendszere mellett a lehető legnagyobb hozamot igyekeznek elérni a lehető legkisebb költségekkel, és e célból a most feleslegessé vált kezeket eltávolítják ... A szülőföldjükről kitaszítottak a gyárvárosokban keresnek megélhetést stb." (*David Buchanan:* „Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations". Edinburgh 1814. IV. köt. 144. old.). „A skót nagyurak úgy sajátítottak ki családokat, mintha csak gazt irtottak volna, úgy bántak falvakkal és azok lakosságával, mint a bosszút álló indusok a vadállatok barlangjával ... Az embert egy birkabőrért vagy ürücombért, sőt kevesebbért vesztegetik ... A mongolok, amikor betörtek Kína északi tartományaiba, a tanácsban azt javasolták, hogy a lakosságot

sait" említjük. Ez a gazdaságilag képzett személy rögtön uralomralépésekor elhatározta, hogy gyökeres gazdasági gyógymódot alkalmaz, és az egész grófságot, amelynek lakossága korábbi hasonló műveletek következtében már *15 000-re* olvadt le, juhlegelővé változtatja. *1814-től 1820-ig* ezt a *15 000* lakost, körülbelül 3000 családot, rendszeresen elűzték és kiirtották. Valamennyi falujukat lerombolták és fölégették, valamennyi szántóföldjüket legelővé változtatták. Brit katonákat vezényeltek ki a végrehajtáshoz, és harcokra került sor a bennszülöttekkel. Egy öregasszony elégett kunyhója lángjaiban, amelyet vonakodott elhagyni. Ily módon ez a hölgy *794 000 acre földet* sajátított el, amely ősidők óta a clané volt. Az elűzött bennszülötteknek kiutalt a tengerparton kb. 6000 acre-t, családonként 2 acre-t. Ez a 6000 acre eddig megműveletlen volt és tulajdonosainak semmit sem jövedelmezett. A hercegnő nemes érzületében odáig ment, hogy acre-jét átlagosan 2 shilling 2 penny járadékért adta bérbe a clantagoknak, akik évszázadok óta ontották vérüket a hercegi családért. Az egész rablott clan-földet 29 nagy juhbérletre osztotta, amelyek mindegyikén egyetlen család lakik, többnyire angol béresek. 1825-ben a 15 000 gael helyét már 131 000 juh foglalta el. A bennszülötteknek a tengerpartra dobott része megpróbált halászatból megélni. Kétéltűekké lettek és — mint egy angol író mondja — félig a szárazföldön, félig a vízen éltek, s a kettőből is csak félig éltek meg[218].

De a derék gaeleknek még keményebben meg kellett bűnhődniök azért, hogy romantikus hegylakói módon bálványozták a clan „nagy férfiait". A nagy férfiak megérezték a halszagot. Valami hasznothajtó dolgot szimatoltak mögötte, és a tengerpartot bérbe adták a nagy londoni halkereskedőknek. A gaeleket másodszor is elűzték[219].

irtsák ki és földjüket változtassák legelővé. Ezt a javaslatot sok felföldi skót földesúr megvalósította saját hazájában saját honfitársaival szemben" *(George Ensor:* „An Inquiry concerning the Population of Nations". London 1818. 215, 216. old.).

[218] Amikor a mostani Sutherland hercegnő Londonban nagy pompával fogadta Mrs. Beecher-Stowe-ot, az „*Uncle Tom's Cabin*" [„Tamás bátya kunyhója"] szerzőjét, hogy kimutassa az amerikai köztársaság néger rabszolgái iránti rokonszenvét — amelyet azután a polgárháború alatt, mikor minden „nemes" angol szív a rabszolgatartókért dobogott, arisztokrata társnőivel együtt nagy bölcsen szegre akasztott —, a „New York Tribune"-ban bemutattam a sutherlandi rabszolgák helyzetét. (Cikkem néhány helyét idézi *Carey* „The Slave Trade"-jében. London 1853. 202, 203. old.) Cikkemet egy skót újság átvette, és csinos vita kerekedett az utóbbi és a Sutherlandok tányérnyalói között.

[219] Erről a halüzletről érdekes dolgok találhatók *David Urquhart* úr „Portfolio. New Series"-ében. — Nassau W. Senior a fentebb idézett hátrahagyott írásában „a sutherlandshire-i eljárást az emberemlékezet óta végrehajtott tisztítások (clearings) egyik legjótékonyabbjának" jellemzi („Journals, Conversations and Essays relating to Ireland". London 1868).

Végül pedig a juhlegelők egy részét visszaváltoztatják *vadászterületté*. Tudjuk, hogy igazi erdők Angliában nincsenek. Az a vad, amely a nagyurak parkjaiban él, alkotmányos háziállat, hájas, mint a londoni tanácsnokok. Ezért Skócia a „nemes szenvedély" utolsó menedékhelye. „A felföldön — mondja *Somers 1848-ban* — az erdőségeket nagyon megnövelték. Itt van Gaick egyik oldalán Glenfeshie új erdeje és amott a másik oldalon Ardverikie új erdeje. Ugyanerre található a Black Mount, egy hatalmas pusztaság, amelyet nemrégiben hoztak létre. Keletről nyugatra, Aberdeen környékétől az obani szirtekig most egybefüggő erdőség terül el, míg a felföld más részein Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston stb. új erdei láthatók ... Földjüknek juhlegelővé való változtatása ... a gaeleket terméketlenebb talajra kergette. Most a rőtvad kezd a juhok helyére lépni, és amazokat még őrlőbb nyomorba kergeti ... A vadaskertek[219a] és a nép nem lehetnek meg egymás mellett. Az egyiknek vagy a másiknak biztosan át kell adnia a helyét. Ha megengeditek, hogy a vadászatok száma és nagysága az elkövetkező negyed évszázadban úgy növekedjék, mint az előzőben, akkor rövidesen egyetlen gaelt sem fogtok találni szülőföldjén. Ez a mozgalom a felföldi földtulajdonosok között részint a divatnak tulajdonítható, arisztokratikus viszketegségnek, vadászszenvedélynek stb., részint azonban *kizárólag a profitra sandítva* űzik a vaddal való kereskedést. Mert tény, hogy egy darab hegyi föld, vadászterületté alakítva, sok esetben jóval hasznothajtóbb, mint ha juhlegelőnek használnák ... A szenvedélyes vadászt, aki vadászterületet keres, csak erszényének terjedelme korlátozza ajánlatában ... A felföldet olyan szenvedések sújtották, amelyek nem kevésbé kegyetlenek azoknál, amelyeket a normann királyok politikája zúdított Angliára. A rőtvad szabadabb mozgási térhez jutott, miközben az embereket mind szűkebb és szűkebb körbe hajtották ... A nép egyik szabadságát a másik után rabolták el ... És az elnyomás még napról napra fokozódik. A tisztítást és a nép előzését a tulajdonosok mint szilárd elvet követik, mint valami mezőgazdasági szükségességet, éppúgy, ahogy Amerika és Ausztrália vadonjaiban kiirtják a fákat és a bozótot, és ez a művelet a maga nyugodt, üzletszerű útján halad előre"[220].

[219a] Skócia „deer forest"-jeiben [vadaskertjeiben] egyetlen fa sincsen. A juhokat elhajtják, a szarvasokat felkergetik a puszta hegyekbe és ezt nevezik „deer forest"-nek. Tehát még csak erdőművelésről sincs szó!

[220] *Robert Somers*: „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847". London 1848. 12—28. old., különböző helyeken. Ezek a levelek eredetileg a *„Times"-ban* jelentek meg. Az angol közgazdászok a gaelek 1847. évi éhínségét természetesen *túlnépesedésükkel* magyarázták. Mindenesetre a gaelek „nyomást gyakoroltak" élelmiszereikre. — Németországban a „clearing of estates" vagy ahogy itt nevezték, a *„Bauernlegen"* különösen a harmincéves háború után jött szokásba, és a szász

Az egyházi birtokok elrablása, az állami uradalmak csalárd elidegenítése, a községi tulajdon ellopása, a hűbéri és clan-tulajdon bitorló módon és kíméletlen terrorizmussal véghezvitt átváltoztatása modern magántulajdonná, — ezek voltak *az eredeti felhalmozás* idilli *módszerei*. Ezek hódították meg a teret a tőkés mezőgazdaságnak, kebelezték be a földet a tőkébe és teremtették meg a városi ipar számára a szükséges kínálatot szabad prédául szolgáló proletárokból.

választófejedelemségben 1790-ben még parasztfelkeléseket idézett elő. Főleg Kelet-Németországban uralkodott. Poroszország legtöbb tartományában csak II. Frigyes biztosított tulajdonjogot a parasztoknak. Szilézia meghódítása után rákényszerítette a földesurakat arra, hogy állítsák helyre a kunyhókat, csűröket stb., hogy lássák el a parasztbirtokokat jószággal és felszereléssel. Katonákra volt szüksége hadserege számára és adókötelesekre államkincstára számára. Hogy egyébként milyen kellemes élete volt a parasztnak Frigyes pénzügyi garázdálkodása és despotizmusból, bürokráciából és hűbériségből összekotyvasztott kormányzása alatt, az kiderül csodálójának, *Mirabeau-nak* következő mondataiból: „A len tehát az észak-németországi paraszt egyik fő gazdagsága. Az emberi nem szerencsétlenségére ez csak a nyomor elleni segédeszköz, nem pedig a jólét forrása. Az egyenesadók, a robotmunka és a legkülönbözőbb egyéb szolgáltatások tönkreteszik a német parasztot, aki azon kívül közvetett adót is fizet mindenre, amit vásárol ... s hogy romlása teljes legyen, termékeit nem adhatja el ott és úgy, ahogy akarja; amire szüksége van, azt sem meri olyan kereskedőknél beszerezni, akik ezt olcsóbb áron adhatnák. Mindezek az okok észrevétlenül tönkreteszik, és a fonómunka nélkül nem volna képes az egyenesadókat esedékességük napján megfizetni; ez az ő segélyforrása, mert hasznosan foglalkoztatja asszonyát, gyermekeit, cselédlányait, béreseit és őt magát is. De e segítség ellenére is, milyen keserves az élete! Nyáron mint a gályarab dolgozik a szántásnál és az aratásnál; 9 órakor fekszik le és 2 órakor kel fel, hogy elkészülhessen munkájával; télen hosszabb pihenéssel kellene pótolnia erejét; de nem marad kenyere és vetőmagja, ha megválik termékeinek attól a részétől, amelyet el kellene adnia, hogy adóját megfizesse. Ezért, hogy ezt a lyukat betömje, fonnia kell ... mégpedig igen kitartóan. A paraszt tehát télen éjfélkor vagy 1 órakor fekszik le és 5 vagy 6 órakor kel fel; vagy pedig 9-kor fekszik le és 2 órakor kel, s ezt teszi élete minden napján, kivéve a vasárnapot. Ez a túlságosan hosszú ébrenlét és munka felőrli az emberi szervezetet, és innen van, hogy falun a férfiak és az asszonyok sokkal hamarabb öregszenek, mint a városban" (*Mirabeau:* „De la Monarchie Prussienne". III. köt. 212. és köv. old.).

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1866 áprilisában, 18 évvel Robert Somers fentebb idézett írásának közzététele után, Leone Levi professzor a Society of Arts-ban előadást tartott a juhlegelőknek vadaskertekké való változtatásáról, amelyben vázolta a skót felföld elpusztításának előrehaladását. Többek között ezeket mondotta: „Az elnéptelenítés és puszta juhlegelővé való változtatás a legkényelmesebb eszköz volt arra, hogy valaki befektetés nélkül jövedelemhez jusson ... *Deer forest* [vadaskert] a juhlegelő helyén, ez megszokott változás lett a felföldön. A vadállatok előzik a juhokat, mint ahogy azelőtt az embereket űzték el, hogy a juhoknak csináljanak helyet ... Dalhousie gróf forfarshire-i birtokaitól John o'Groatsig lehet gyalogolni anélkül, hogy az erdőt elhagynánk. — Sok helyen (ezekben az erdőségekben) meghonosodott a róka, a vadmacska, a nyest, a görény, a menyét és az alpesi nyúl, míg az üregi nyúl, a mókus és a patkány csak rövid idővel ezelőtt talált oda utat. Hatalmas földterületeket, amelyek Skócia statiszti-

3. *Véres törvényhozás a kisajátítottak ellen a XV. század végétől. Törvények a munkaber leszorítására*

A huberi kíséretek feloszlatása folytán és a lokesszeruen végrehajtott erőszakos foldkisajátítás kovetkeztében elkergetetteket, ezt a szabad prédául szolgáló proletariátust a keletkező manufaktura képtelen volt ugyanolyan gyorsan felszívni, mint ahogyan az létrejott. Másrészt azok, akiket életük megszokott pályájáról hirtelenul letaszítottak, nem szokhattak bele ugyanilyen hirtelenul az uj állapot kovetelte fegyelembe. Tomegesen lettek koldusokká, rablókká, csavargókká, részint hajlamból, tobbnyire azonban a korülmények kényszerítő ereje folytán. Ezért a XV. század végén és az egész XVI. század folyamán *egész Nyugat-Európában véres torvényeket hoznak a csavargás* ellen. A mai munkásosztály apáit mindenekelőtt megfenyítették azért, amit reájuk kényszerítettek, azert, mert csavargókká es pauperekke váltak. A torvenyhozás *„onkéntes" búnozokként* kezelte óket, és feltételezte, hogy *jószandékuktól* fugg, hogy *tovabb dolgozzanak a már nem létező regi viszonyok kozott.*

Angliában ez a torvényhozás *VII. Henrik* alatt kezdodott.

VIII. Henrik, 1530: Az oreg és munkaképtelen koldusok koldulási engedelyt kapnak. Ezzel szemben az erőteljes csavargóknak korbács es borton jár. Szekér végéhez kell őket kotni és addig korbácsolni,

---

kájában mint kivetelesen termekeny es nagy kiterjedesú legelők szelepeltek, most elzártak minden muvelestól es talajjavitástól, és kizárólag néhány személy vadászkedvtelésének — s ez az evnek csak egy rovid időszakán át tart — szenteltek őket."

A londoni „Economist" 1866 junius 2-i száma irja „Egy skóciai lap a múlt héten egyeb újságokon kívul a kovetkezőkről számolt be. «Sutherlandshire egyik legjobb juhtenyésztő-bérletét, amely ert nemrégiben, a bérleti szerzodés lejártakor, évi 1200 font sterling berleti díjat ajánlottak fel, deer forestté változtatják!» Működnek a hűbéri osztonok . . mint akkoriban, amidon a normann hodító . . . 36 falut lerombolt, hogy megteremtse a New Forestet . . . Kétmillio acre-t, amely terület Skócia néhány legtermékenyebb foldjet foglalja magában, teljesen és tokéletesen pusztasággá tettek Glen Tilt vadon novő füve Perth grofság legtáplálobb fuvei kozé számított, Ben Aulder deer forestje a legjobb fuves ret volt messzi vidéken Badenoch korül, a Black Mount-forest egy resze Skocia legkiválóbb legelőjét adta feketefejű juhok számára. A vadászkedvtelésért parlagon hagyott fold kiterjedeséről fogalmat alkothatunk abbol a ténybol, hogy jóval nagyobb területet olel fel, mint az egesz Perth grofság Hogy ez eroszakos elpusztásítás kovetkeztében milyen veszteség érte az országot termelési forrásokban, azt felbecsulhetjük abból, hogy a Ben Aulder-forest foldje 15 000 juhot tudott taplálni, s hogy ez Skócia egész vadászterületének csak $^1/_{20}$-a . Mindez a vadászterület teljesen improduktív . . . mintha csak az Északi-tenger hullámaiba süllyesztették volna Az ilyen rögtönzött pusztaságokat vagy sivatagokat a torvényhozásnak erős kézzel meg kellene szüntetnie"

amíg vér nem ömlik testükről, majd meg kell őket esketni arra, hogy visszatérnek szülőhelyükre, vagy oda, ahol az utolsó három évben laktak és „munkához látnak" (to put himself to labour). Mily kegyetlen gúny! A *VIII. Henrik* uralkodásának 27. évéből származó törvény megismétli az előbbi statútumot, de új pótlásokkal szigorítja. Csavargáson való másodszori tettenérés esetén a korbácsolást meg kell ismételni és a bűnös egyik fülét levágni, harmadszori visszaesésnél pedig mint megátalkodott bűnözőt és a köz ellenségét ki kell végezni.

VI. Edward: Az uralkodásának első évéből, *1547-ből*, származó egyik statútum elrendeli, hogy ha valaki vonakodik dolgozni, mint rabszolgát ítéljék oda annak a személynek, aki naplopásért feljelentette. A gazda kenyérrel és vízzel, híg levessel és olyan húshulladékkal táplálja rabszolgáját, amilyet megfelelőnek tart. Joga van ahhoz, hogy rabszolgáját korbácsolással és megláncolással bármilyen undorító munkára kényszerítse. Ha a rabszolga *14* napra eltávozik, akkor életfogytiglani rabszolgaságra ítélik és homlokán vagy arcán S betűvel* megbélyegzik; ha harmadszor is megszökik, mint hazaárulót kivégzik. Ura eladhatja, örökségül hagyhatja, mint rabszolgát bérbeadhatja, éppúgy, mint más ingó jószágot és állatot. Ha a rabszolgák valamit elkövetnek uruk ellen, akkor ugyancsak ki kell őket végezni. A békebíráknak feljelentésre nyomozniuk kell utánuk. Ha kiderül, hogy egy csavargó három napon át lődörgött, akkor születési helyére kell vinni, mellére izzó vassal V jelet** sütni, és megláncolva utcai vagy más szolgálatokra alkalmazni. Ha a csavargó hamis születési helyet ad meg, büntetésül életfogytiglani rabszolgája legyen ennek a helységnek, lakóinak vagy testületének, és S betűvel bélyegeztessék meg. Minden személynek jogában áll, hogy a csavargó gyermekeit elvegye tőle, és a fiúkat 24 éves korig, a leányokat 20 éves korig mint tanoncokat magánál tartsa. Ha elszöknek, akkor eddig az életkorukig a mester rabszolgái legyenek, aki őket megláncolhatja, korbácsolhatja stb., tetszése szerint. Minden mester vasgyűrűt tehet rabszolgájának nyakára, karjára vagy lábára, hogy jobban felismerje és biztosabb legyen felőle[221]. E statútum utolsó része arról gondoskodik, hogy bizonyos szegényeket azok a helységek vagy egyének foglalkoztassanak, akik hajlandók nekik enni és inni adni és munkát találni. Effajta egyház-

* A slave — rabszolga — szó első betűje. — *Szerk.*

** A vagabond — csavargó — szó első betűje. — *Szerk.*

[221] Az „Essay on Trade etc." szerzője, 1770-ben, megjegyzi: „VI. Edward uralkodása alatt az angolok úgy látszik valóban teljes komolysággal a manufaktúrák bátorítására és a szegények foglalkoztatására adták a fejüket. Ezt látjuk egy figyelemre méltó statútumból, amelyben az olvasható, hogy minden csavargót meg kell bélyegezni" stb. (ugyanott, 8. old.).

községi rabszolgák *roundsman* [kórbejárók] néven Angliában még a XIX. században is sokáig előfordultak.

Erzsébet, 1572: Engedély nélküli és 14 évesnél idősebb koldusokat keményen meg kell korbácsolni és a bal fülcimpájukon meg kell bélyegezni, *feltéve, hogy senki sem akarja őket két évre szolgálatába fogadni*; a visszaeséseket, ha 18 évesnél idősebbek, ki kell végezni, *feltéve, hogy senki sem akarja őket két évre szolgálatába fogadni*; a harmadszor visszaeséseket azonban könyörület nélkül ki kell végezni mint hazaárulókat. Hasonló statútum az Erzsébet uralkodásának 18. évében hozott 13. törvény és az 1597-es[221a].

I. Jakab: Aki ide-oda vándorol és koldul, azt csavargónak nyilvánítják. A petty session-ok [2—3 békebíráből álló bíróságok] békebíráit felhatalmazzák arra, hogy az ilyeneket nyilvánosan korbácsoltassák meg és első tettenérés esetén 6 hónapra, a másodiknál 2 évre bortonozzék be. A bortönben olyan gyakran és olyan mértékben kell korbácsolni őket, ahogyan azt a békebírák helyesnek találják...

[221a] *Morus Tamás* mondja „Utópiá"-jában: „Így történik, hogy egy mohó és telhetetlen habzsoló, szülőföldjének igazi csapása, több ezer acre földet szedhet össze, azt körülkövekelheti vagy sovennyel bekerítheti, vagy tulajdonosait erőszakkal és méltánytalansággal annyira gyötorheti, hogy ezek kénytelenek mindent eladni. Akár az egyik, akár a másik eszköz folytán, akarva nem akarva, kénytelenek odébbállni a szegény, együgyű, nyomorult lelkek! Férfiak, nők, férjek, feleségek, apátlan árvák, özvegyek, jajgató anyák csecsemőjükkel és az egész háztartás, mely szegényes, de nagy létszámú, mivel a földműveléshez sok kézre volt szükség. Elvonszolják magukat, mondom, az ismert és megszokott otthonból, anélkül, hogy helyet találnának, ahol fejüket lehajthatják; háztartási eszközeiknek eladása, habár nem nagy értékűek, más körülmények között bizonyos bevételt jelentene; de mivel hirtelen dobták ki őket, potom áron kell eladniuk. S ha már ide-oda kóboroltak, amíg csak az utolsó fillérük is el nem fogyott, mi mást tehetnének, mint hogy lopnak, s aztán, istenemre, jog szerint felakasztják őket, vagy pedig koldulni mennek. És akkor is bortonbe vetik őket mint csavargókat, mert kóborolnak és nem dolgoznak; őket, akiket senki sem akar munkába állítani, ha még oly buzgón ajánlkoznak is." E szegény földönfutók közül, akikről Morus Tamás azt mondja, hogy rákényszerítették őket a lopásra, „VIII. Henrik uralkodása alatt 72 000 nagy és kis tolvajt végeztek ki" *(Holinshed:* „Description of England". I. kot. 186. old.). Erzsébet idejében „a csavargókat sorozatosan akasztották fel; általában nem múlt el év, hogy az egyik vagy másik helyen háromszázat vagy négyszázat fel ne akasztottak volna" *(Strype:* „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign". 2. kiad. 1725. II. kot.). Ugyanezen Strype szerint Somersetshire-ben egyetlen év alatt 40 személyt kivégeztek, 35-öt megbélyegeztek, 37-et megkorbácsoltak és 183 „megátalkodott gazfickót" szabadon bocsátottak. Mindazonáltal, mondja Strype, „a vádlottaknak ez a nagy száma a békebírák hanyagsága és a nép ostoba részvéte miatt a főbenjáró bűnöknek még $^1/_5$-ét sem oleli fel". Ehhez még hozzáfűzi: „Anglia többi grófságában sem volt jobb a helyzet, mint Somersetshire-ben, sőt sok helyen még rosszabb volt."

A javíthatatlan és veszedelmes csavargókat meg kell bélyegezni balvállukon R betűvel*, és kényszermunkára kell fogni; ha pedig újból kolduláson érik, könyörtelenül ki kell végezni őket. Ezeket a rendelkezéseket, amelyek a XVIII. század elejéig érvényben voltak, csak az Anna királynő uralkodásának 10. évéből származó 23. törvény törölte el.

Hasonló törvények voltak Franciaországban, ahol a XVII. század közepén Párizsban egy csavargókirályság (royaume des truands) létesült. XVI. Lajos uralkodásának kezdetén *(1777* július 13-i rendelet) még minden 16 és 60 év közötti épkézláb embert, akinek nem volt foglalkozása és nem tudott megélni, a gályákra küldtek. Hasonlóképpen intézkedik Németalföldre vonatkozóan V. Károly *1537* októberében kiadott statútuma, Hollandia államainak és városainak *1614* március 19-i első ediktuma, az Egyesült Tartományok *1649* június 25-i rendelete stb.

Így a földjétől erőszakkal megfosztott, elűzött és csavargóvá tett falusi népességet *groteszkül terrorista törvényekkel* belekorbácsolták, -bélyegezték és -kínozták abba a fegyelembe, amelyet a bérmunka rendszere megkövetel.

Nem elég, hogy az egyik pólusra odalépnek a munka feltételei mint tőke, és a másikra az emberek, akiknek nincs egyéb eladnivalójuk, csak a munkaerejük. Az sem elég, ha arra kényszeritik őket, hogy önként eladják magukat. A tőkés termelés előrehaladásával kifejlődik egy olyan munkásosztály, amely nevelés, hagyomány, szokás alapján ennek a termelési módnak a követelményeit magától értetődő természeti törvényeknek ismeri el. A kifejlődött tőkés termelési folyamat szervezete minden ellenállást megtör, a viszonylagos túlnépesség állandó termelése a munka kínálatának és keresletének törvényét, s ezért a munkabért olyan határok közt tartja, amelyek a tőke értékesülési szükségleteinek megfelelnek, s a gazdasági viszonyok néma kényszere megpecsételi a tőkés uralmát a munkás felett. Gazdaságon kívüli, közvetlen erőszakot még mindig alkalmaznak ugyan, de csak kivételképpen. Amikor a dolgok a szokásos mederben folynak, a munkást rá lehet bízni „*a termelés természeti törvényeire*", azaz a tőkétől való függőségére, amely magából a termelés feltételeiből ered, s amelyet e feltételek biztosítanak és tesznek örökössé. Másképp van ez a tőkés termelés történelmi keletkezésénél. A feltörekvő burzsoáziának szüksége van az *államhatalomra*, és felhasználja arra, hogy a *munkabért* „*szabályozza*", azaz a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé szorítsa, hogy a *munkanapot* meghosszabbítsa, magát a munkást

* A rogue — csavargó, gonosztevő — szó első betűje. — *Szerk.*

pedig normális fokú *függőségben* tartsa. Ez az úgynevezett *eredeti felhalmozás* egyik lényeges mozzanata.

A bérmunkások osztálya, amely a XIV. század második felében jött létre, akkoriban és a következő évszázadban a népességnek csupán nagyon csekély részét alkotta, s a vidéken az önálló parasztgazdaság, a városban a céhszervezet révén igen védett helyzetben volt. A falun és a városban a mester és a munkás társadalmilag közel állottak egymáshoz. A munka a tőkének csak *formailag* volt alárendelve, azaz maga a termelési mód még nem volt sajátosan tőkés jellegű. A változó tőkerész nagy túlsúlyban volt az állandó fölött. Ezért a bérmunka iránti kereslet a tőke felhalmozásával gyorsan nőtt, míg a bérmunka kínálata csak lassan követte ezt. A nemzeti terméknek egy nagy része, amelyet később *a tőke felhalmozási alapjává változtattak át*, akkoriban még a *munkás fogyasztási alapjába* került.

A bérmunkára vonatkozó törvényhozást, amely már eleve a munkás kizsákmányolására irányult, és vele szemben később is mindig ellenséges[222], Angliában *III. Edward 1349. évi Statute of Labourers-je* [munkásstatútuma] nyitja meg. Ennek megfelel Franciaországban a *János* király nevében kiadott 1350. évi rendelet. Az angol és a francia törvényhozás párhuzamosan halad és tartalmilag azonos. Amennyiben a munkásstatútumok *a munkanap meghosszabbításának* kierőszakolására törekszenek, nem térek rájuk vissza, minthogy ezt a kérdést korábban (8. fejezet 5.) már tárgyaltuk.

A *Statute of Labourers-t* az alsóház sürgető panaszára bocsátották ki. „Régebben — mondja naivul egy tory — a szegények olyan magas munkabért követeltek, hogy ezzel fenyegették az ipart és a gazdagságot. Most olyan alacsony a bérük, hogy ez ugyancsak fenyegeti az ipart és a gazdagságot, de másképp, és talán veszélyesebben, mint akkoriban"[223]. Törvényesen megszabták a béreket város és falu számára, mind a darabbéreket mind a napszámot. A falusi munkások egy évre, a városiak „nyílt piacon" szerződjenek el. Börtönbüntetés terhe alatt tilos a törvényben megállapítottnál magasabb bért fizetni, de a magasabb bér elfogadását szigorúbban büntetik, mint kifizetését. Így Erzsébet tanoncstatútumának 18. és 19. szakasza még tíznapi börtönnel bünteti azt, aki magasabb bért fizet, ezzel szemben huszonegy napi börtönnel azt, aki elfogadja. Egy 1360. évi statútum megszigorí-

[222] „Valahányszor a törvényhozás megkísérli, hogy a vállalkozók és munkásaik közti nézeteltéréseket szabályozza, tanácsadói mindig a vállalkozók" — mondja *A. Smith*. „A törvények szelleme a tulajdon" — mondja *Linguet*.

[223] „Sophisms of Free Trade. By a Barrister". London 1850. 206. old. Kajánul hozzáteszi: „Mindig készek voltunk, hogy a munkáltató érdekében közbelépjünk. A munkavállaló érdekében nem történhetik semmi?"

totta a büntetéseket, sőt felhatalmazta a mestert, testi kényszerrel szorítsa rá a munkásokat arra, hogy a törvényes bérért dolgozzanak. Mindazokat a szövetkezéseket, szerződéseket, esküket stb., amelyekkel a kőművesek és ácsok kölcsönosen megkötötték egymást, semmisnek nyilvánítják. A *munkások szövetkezését* a XIV. századtól egészen 1825-ig, a szövetkezések elleni törvények eltörléséig, súlyos bűntettnek minősítik. Az 1349. évi munkásstatútumnak és utódainak szelleme fényesen kiviláglik abból, hogy a *legmagasabb munkabért* államilag megszabják, a *legalacsonyabbat* azonban a világért sem.

A XVI. században, mint ismeretes, a munkások helyzete erősen rosszabbodott. A pénzbér emelkedett, azonban nem arányosan a pénz elértéktelenedésével és az áruárak ennek megfelelő emelkedésével. A bér tehát valójában csökkent. Mindazonáltal a bérek leszorítását célzó törvények továbbra is érvényben maradtak, és továbbra is folyt a fülcsonkítása és megbélyegzése azoknak, „*akiket senki sem akart szolgálatába fogadni*". Az *Erzsébet* uralkodásának 5. esztendejében kibocsátott 3. törvény, a tanonctörvény, felhatalmazta a békebírákat arra, hogy bizonyos béreket megszabjanak, s ezeket az évszakoknak és az áruáraknak megfelelően módosítsák. *I. Jakab* ezt a munkaszabályzatot kiterjesztette a szövőkre, fonókra és minden lehetséges egyéb munkáskategóriára is[224], *II. Gyorgy* pedig a munkások szovetkezése elleni törvényeket terjesztette ki valamennyi manufaktúrára.

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban a tőkés termelési

---

[224] Az I. Jakab uralkodásának 2. esztendejében kiadott 6. statútum egyik zaradékából kitűnik, hogy bizonyos posztókészítők jogot formáltak arra, hogy hivatalosan megszabják, mint *békebírák*, saját műhelyükben a béreket. — Németországban, nevezetesen a harmincéves háború után, gyakoriak voltak a munkabér leszorítását célzó statútumok. „A foldesurak számára igen kellemetlen volt a cselédek és munkások hiánya az elnéptelenedett foldon. Minden falusinak megtiltották, hogy nőtlen férfiaknak vagy hajadonoknak kamrát adjanak bérbe, minden ilyen lakót fel kellett jelenteni a hatóságnak és bortonbe kellett dugni, ha *nem* akart *cseléd* lenni, még akkor is, ha egyéb tevékenységből tartotta el magát, a parasztoknak napszámért vetett vagy éppen pénzzel és gabonával kereskedett («Kaiserliche Privilegien und Sanctiones fur Schlesien». I. 125.). Egy egész évszázadon át a fejedelmi rendeletek újra meg újra keserűen panaszkodnak *a gonosz és jéktelen cselédekről*, akik nem akarnak beletoródni *a kemény feltételekbe*, nem elégszenek meg a *törvényes bérrel;* az egyes foldesúrnak *megtiltják*, hogy tobbet adjon, mint amennyit a tartományi díjszabás megállapított. És mégis a szolgálati feltételek a háború után egy ideig *még jobbak*, mint *100 évvel később; 1652-ben* Szilézíában a *mezőgazdasági cselédek* még hetenként kétszer kaptak húst, s a mi évszázadunkban ugyanott voltak olyan korzetek, ahol már csak évente háromszor kaptak. A háború után a *napszámbér* is magasabb volt, mint a kovetkező évszázadokban" *(G. Freitag:* [„Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes". Lipcse 1862. 34, 35. old.]).

mód eléggé megerősödött ahhoz, hogy a munkabér törvényes szabályozását megvalósíthatatlanná és egyúttal feleslegessé tegye, de szükség esetére nem akarták nélkülözni a régi fegyvertár fegyvereit. A *II. György* uralkodásának 8. évében hozott törvény még megtiltotta, hogy London és környéke szabósegédei 2 shilling $7^1/_2$ penny napibérnél többet kapjanak, kivéve az általános gyász eseteit; a *III. György* uralkodásának 13. esztendejéből származó 68. törvény a selyemszövők munkabérének szabályozását még a békebírák hatáskörébe utalta; 1796-ban még a felsőbb bíróságok két ítélete kellett annak eldöntéséhez, vajon a munkabérre vonatkozó békebírói határozatok *a nemmezőgazdasági munkásokra is* érvényesek-e; 1799-ben egy parlamenti törvény még megerősítette, hogy a skóciai bányamunkások bérét Erzsébetnek egy statútuma és két, 1661-ből és 1671-ből származó skót törvény szabályozza. Hogy azonban a viszonyok mennyire megváltoztak közben, azt bizonyította egy az angol alsóházban hallatlan eset. Itt, ahol már több mint 400 év óta arról a *maximumról* gyártottak törvényeket, amelyet a munkabérnek semmiképpen nem szabad túllépnie, *1796-ban Whitbread* törvényes *bérminimumot* javasolt a *földműves napszámosok számára. Pitt* szembeszállt vele, de elismerte, hogy a „szegények helyzete kegyetlen (cruel)". Végül, 1813-ban, a *bérszabályozó törvényeket* eltörölték. Nevetséges rendellenességgé váltak, amióta a tőkés a gyárat *magán-törvényhozása* útján szabályozta, s *a szegényadó* révén a mezőgazdasági munkás bérét a nélkülözhetetlen minimumra *kiegészíttette.* A munkásstatútumoknak a mester és a bérmunkások közti szerződésekre, a felmondási időkre stb. vonatkozó rendelkezései, amelyek a szerződésszegő mester ellen csak magánjogi, de a szerződésszegő munkás ellen büntetőjogi eljárás megindítását teszik lehetővé, mind a mai napig virulnak.

A szövetkezések elleni kegyetlen törvényeket 1825-ben a proletariátus fenyegető magatartása miatt eltörölték. Mindazonáltal csak részben szűntek meg. A régi statútumok néhány szép maradványa csak 1859-ben tűnt el. Végül az 1871 június 29-i parlamenti törvény azzal az igénnyel lépett fel, hogy a szakszervezetek törvényes elismerésével ennek az osztály-törvényhozásnak utolsó nyomait is eltávolítja. De egy ugyanaznapi keletű parlamenti törvény (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation [Törvény az erőszakra, fenyegetésre és zaklatásra vonatkozó büntetőtörvények kiegészítéséről]) valójában új formában visszaállította a korábbi állapotot. E parlamenti szemfényvesztéssel azokat az eszközöket, amelyekkel a munkások sztrájk vagy lock-out (a szövetségre lépett gyárosok sztrájkja gyáraik egyidejű bezárása útján) esetén élhetnek, kivonták a közönséges jog köréből, s egy kivételes büntetőtörvény körébe utal-

ták, amelyet — békebírói minőségükben — maguk a gyárosok értelmezhettek. Két évvel ez előtt ugyanaz az alsóház és ugyanaz a Gladstone úr ismert becsületes módjukon törvényjavaslatot terjesztettek be a munkásosztály ellen irányuló összes kivételes büntetőtörvények eltörlésére. De sose engedték, hogy a második olvasásnál tovább jusson, s így húzták-halasztották a dolgot, míg végül a „nagy liberális párt" a torykkal kötött szövetség révén elég bátorságot gyűjtött ahhoz, hogy határozottan szembeforduljon azzal a proletariátussal, amely őt uralomra juttatta. A „nagy liberális párt" azonban ezzel az árulással sem elégedett meg, hanem megengedte az uralkodó osztályokat mindig kutyahűséggel szolgáló angol bíráknak, hogy újra kiássák az „összeesküvésekre" vonatkozó elavult törvényeket, s azokat a munkások szövetkezéseire alkalmazzák. Látjuk, hogy az angol parlament csak akarata ellenére és a tömegek nyomására mondott le a sztrájkok és a szakszervezetek elleni törvényekről, miután ő maga öt évszázadon át szemérmetlen önzéssel töltötte be *a tőkések állandó szakszervezetének* szerepét a munkásokkal szemben.

A francia burzsoázia rögtön a forradalmi vihar kezdetén elég merész volt ahhoz, hogy a francia munkásokat frissen kivívott egyesülési joguktól ismét megfossza. Az 1791 június 14-i rendelet a munkások minden *szövetkezését „a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek"* nyilvánította, amely 500 livre pénzbüntetéssel és az aktív polgári jogok egyéves megvonásával büntethető[225]. Ez a törvény, amely a tőke és a munka konkurrenciaharcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok közé szorítja, túlélte a forradalmakat és az uralkodóházak váltakozását. Még a rémuralom is érintetlenül hagyta. Csak nemrégiben törölték a Code Pénalból [büntetőtörvénykönyvből]. Mi sem jellemzőbb, mint ennek a polgári államcsínynek az ürügye. „Ámbár — mondja *Le Chapelier*, a törvény előadója — kívánatos, hogy a munkabér magasabb legyen, mint most, hogy az, aki kapja, kiszabaduljon a szükséges létfenntartási eszközök nélkülözése okozta *feltétlen függőségből*, amely *szinte a rabszolgaság függősége*",

[225] E törvény I. cikkelye így hangzik: „Minthogy az azonos rendű és foglalkozású polgárok mindenfajta *testületének* [corporation] megszüntetése egyike a francia alkotmány alapjainak, ezért tilos e testületeket bármilyen *ürüggyel* és bármilyen formában visszaállítani." A *IV. cikkely* kijelenti, hogy ha „azonos foglalkozáshoz, mesterséghez, kézművességhez tartozó polgárok együtt tanácskoznak és megállapodnak, hogy közösen megtagadják iparuk vagy munkájuk szolgáltatását, vagy hogy azt csak egy bizonyos áron teljesítik, a szóban forgó tanácskozások és megállapodások ... *alkotmányellenesnek* és a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek nyilvánítassanak stb.", tehát államellenes bűnnek, éppúgy, mint a régi munkásstatútumokban („Révolutions de Paris". Párizs 1791. III köt. 523. old.).

a munkásoknak mégsem szabad érdekeikre vonatkozóan megegyezniük, közösen cselekedniük, s ezáltal „feltétlen függőségüket, amely szinte rabszolgaság", enyhíteniük, mert éppen ezáltal megsértik „*ci-devant maître-jeik* [egykori mestereik], a mostani vállalkozók *szabadságát*" (azt a szabadságot, hogy a munkásokat rabszolgaságban lehessen tartani!), és mert *a céhek* [Korporationen] *egykori mestereinek zsarnoksága elleni szövetkezés* nem más, mint — találják ki! — a francia alkotmány által *eltörölt céhek visszaállítása*![226]

4. *A tőkés bérlők keletkezése*

Miután megvizsgáltuk a szabad prédául szolgáló proletárok erőszakos megteremtését, a véres fegyelmet, amely őket bérmunkásokká változtatja, a piszkos uralkodói és állami komédiát, amely rendőri úton növeli a munka kizsákmányolási fokával együtt a tőke felhalmozását, felmerül az a kérdés, honnan jönnek eredetileg a *tőkések?* Hiszen a falusi népesség kisajátítása *közvetlenül* csak nagy *földtulajdonosokat* teremt. Ami a *bérlő* keletkezését illeti, ezt úgyszólván ujjunkkal tapinthatjuk, mert lassú, sok évszázadon át tartó folyamat. Maguk a jobbágyok — és a szabad kis földtulajdonosok is — igen különböző vagyoni viszonyok között éltek, s ezért igen különböző gazdasági feltételek között szabadultak fel.

Angliában a bérlő első formája a *bailiff*, aki maga is jobbágy. Helyzete hasonlít a régi római villicuséhoz, csak tevékenységi köre szűkebb. A XIV. század második felében olyan bérlő lép a helyére, akit a földesúr lát el vetőmaggal, jószággal és mezőgazdasági szerszámokkal. Helyzete nem nagyon különbözik a parasztétól, csak több bérmunkát zsákmányol ki. Csakhamar metayer, felesbérlő lesz belőle. Ő adja a földműveléshez szükséges tőke egyik részét, a földesúr a másikat. Az össztermésben szerződésben meghatározott arányban osztoznak. Ez a forma Angliában gyorsan eltűnik, hogy átadja helyét a tulajdonképpeni bérlőnek, aki saját tőkéjét értékesíti, bérmunkások alkalmazása révén, és a többlettermék egy részét fizeti, pénzben vagy természetben, a földesúrnak mint földjáradékot.

Ameddig — a XV. század folyamán — a független paraszt és a bérmunka mellett önállóan is gazdálkodó béres maga gazdagszik munkája révén, a bérlő körülményei és termelésének méretei egyaránt közepesek maradnak. A XV. század utolsó harmadában meginduló mezőgazdasági forradalom, amely csaknem az egész XVI. században (utolsó évtizedeit kivéve) tovább tart, éppoly gyorsan meggazdagítja

[226] *Buchez et Roux:* „Histoire parlementaire". X. köt. [193.] 195. old.

a bérlőt, mint ahogyan a földműves népet elszegényíti[227]. A községi legelők stb. elbitorlása lehetővé teszi számára, hogy állatállományát szinte minden költség nélkül nagymértékben szaporítsa, míg a jószág bőségesebb trágyát ad a föld megművelésére.

A XVI. században ehhez egy döntően fontos mozzanat járul még. Akkoriban a bérleti szerződések hosszúak voltak, gyakran 99 évre szóltak. A nemesfémek és ezért a pénz értékének folytonos csökkenése arany gyümölcsöt termett a bérlőknek. Minden egyéb, korábban megtárgyalt körülménytől eltekintve, csökkentette a *munkabért. A munkabér egy részét hozzácsapták a bérlő profitjához.* A gabona, a gyapjú, a hús, egyszóval valamennyi mezőgazdasági termék árának folytonos emelkedése a bérlő pénztőkéjét, ennek bárminő közreműködése nélkül, megduzzasztotta, míg a fizetendő *földjáradékot a szerződés a régi pénzértékben rögzítette*[228]. Ily módon egyidejűleg gazdagodott bérmunkásai és földesura rovására. Nem csoda tehát, ha Angliának a XVI. század végén az akkori viszonyokhoz képest gazdag „tőkés bérlő" osztálya volt[229].

---

[227] „Bérlők — mondja *Harrison* „Description of England"-jében —, akiknek korábban nehezükre esett 4 font sterling járadékot fizetni, most 40, 50, 100 font sterlinget fizetnek, és mégis azt hiszik, hogy rossz üzletet kötöttek, ha bérleti szerződésük leteltével 6—7 évi járadékot nem tesznek félre."

[228] A pénz XVI. századbeli elértéktelenedésének a társadalom különböző osztályaira való hatásáról lásd: „A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman" (London 1581). Ennek az írásnak párbeszédes formája hozzájárult ahhoz, hogy sokáig Shakespeare-nek tulajdonították, és még 1751-ben is az ő nevével adták ki. Szerzője *William Stafford.* Az egyik helyen a lovag (knight) a következőképpen elmélkedik:

Lovag: „Te, földműves szomszédom, te szatócs úr és te rézműves mester, valamint a többi kézművesek, ti aránylag könnyen segíthettek magatokon. Mert amennyivel az összes dolgok drágábbak, mint voltak, annyival emelitek áruitok és munkátok árát, amelyeket ismét eladtok. De nekünk nincsen semmi eladni valónk, aminek árát emelhetnénk, hogy kiegyenlíthessük azokat a dolgokat, amelyeket vennünk kell." Egy másik helyen a lovag megkérdi a doktortól: „Kérlek, mondd meg, milyen embercsoportok azok, amelyekre gondolsz. És először is, véleményed szerint, kik nem fognak ezen veszíteni?" — *Doktor:* „Úgy vélem, mindazok, akik vásárlásból és eladásból élnek, mert ha drágán vásárolnak, aszerint adnak is el." — *Lovag:* „Melyik a következő csoport, amely, mint ahogy mondod, nyerni fog ezen?" — *Doktor:* „Nos, mindazok, akiknek saját kezelésükben (azaz megművelésükben) levő vállalkozásuk vagy bérletük van, és régi bért fizetnek, mert ott, ahol a régi áron fizetnek, az új áron adnak el — azaz igen keveset fizetnek földjükért és mindazt, ami rajta terem, drágán adják el . . ." — *Lovag:* „Melyik csoport az, amely szerinted eközben többet veszít, mint amennyit amazok nyernek?" — *Doktor:* „Az összes nemesek, urak és mindazok, akik valamilyen megszabott járadékból vagy illetményből élnek, vagyis akik nem maguk kezelik (művelik) földjüket, vagy nem adásvétellel foglalkoznak."

[229] Franciaországban a *régisseur,* aki a korai középkorban tiszttartó és a hűbér-

5. A mezőgazdasági forradalom visszahatása az iparra. A belső piac kialakítása az ipari tőke számára

A földműves nép lökésszerűen végbemenő és folyton megújuló kisajátítása és elűzése, mint láttuk, a teljesen céhköteléken kívül álló proletároknak mind újabb és újabb tömegét bocsátotta a városi ipar rendelkezésére; olyan szerencsés körülmény volt ez, amely az öreg A. Andersont (nem cserélendő össze James Andersonnal) kereskedelemtörténetében arra késztette, hogy a gondviselés közvetlen beavatkozását lássa benne. Az *eredeti felhalmozásnak* ennél az eleménél még időznünk kell egy pillanatig. A független, önállóan gazdálkodó földműves nép megritkulásának nemcsak az ipari proletariátus összesűrűsödése felelt meg, mint ahogy *Geoffroy Saint-Hilaire* a világanyag egyik helyen való összesűrűsödését azzal magyarázza, hogy másutt megritkult[230]. Annak ellenére, hogy művelőinek száma csökkent, a föld továbbra is ugyanannyi vagy több terméket hozott, mert a földtulajdonviszonyokban végbemenő forradalom a művelés tökéletesített módszereivel, nagyobb kooperációval, a termelési eszközök koncentrációjával stb. járt együtt, és mert a mezőgazdasági bérmunkásokat nemcsak

---

úrnak teljesítendő szolgáltatások behajtója volt, csakhamar *homme d'affaires-ré* [üzletemberré] lesz, aki zsarolással, csalással stb. tőkéssé küzdi fel magát. Ezek a régisseurök néha maguk is előkelő urak voltak. Például: „Ezt a számadást nyújtja át Jacques de Thoraisse úr, Besançon lovagi várnagya urának, aki Dijonban a burgundi herceg és gróf nagyuram számára számadást vezet, azokról a járadékokról, amelyek a nevezett váruraságot 1359 december 25. napjától 1360 december 28. napjáig illetik" (*Alexis Monteil:* „Traité de matériaux manuscrits etc." I. köt. 234. és köv. old.). Már itt megmutatkozik, hogy a társadalmi élet minden területén az oroszlánrészt a közvetítőnek jut. A gazdasági területen például bankárok, tőzsdések, kereskedők, szatócsok fölözik le az üzleteket; a polgári jogban az ügyvéd kopasztja meg a feleket; a politikában a képviselő többet jelent, mint a választók, a miniszter többet, mint az uralkodó; a vallásban az Úristent háttérbe szorítja a „közbenjáró", s ezt viszont a papok, akik ismét elkerülhetetlen közvetítők a jó pásztor és nyája között. Angliához hasonlóan Franciaországban is a nagy hűbéri birtokok végtelenül sok kis gazdaságra oszlottak, de olyan feltételekkel, amelyek a falusi népre hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbek voltak. A XIV. század folyamán elterjedtek a bérletek, *ferme-ok* vagy *terrier-k*. Számuk állandóan növekedett, jóval 100 000 fölé. A termék 12-ed részétől 5-öd részéig váltakozó földjáradékot fizettek pénzben vagy természetben. A terrier-k hűbérbe, alhűbérbe stb. adott birtokok (fiefs, arrière-fiefs) voltak, az uradalmak értéke és terjedelme szerint, amelyek közül némelyik csak néhány arpent nagyságú volt. Mindezeknek a terrier-knek az ott lakók fölött valamilyen fokú bíráskodási joguk volt; négy ilyen fok volt. Elképzelhető, hogy a falusi nép e sok kis zsarnok alatt milyen nyomásnak volt kitéve. Monteil azt mondja, hogy akkoriban 160 000 bíróság volt Franciaországban, holott ma 4000 törvényszék (beleértve a békebíróságokat is) elegendő.

[230] „Notions de philosophie naturelle" c. munkájában, Párizs 1838.

intenzívebben dolgoztatták[231], hanem a termelésnek az a mezeje is, amelyen önmaguk számára dolgoztak, mindinkább összezsugorodott. A földműves nép szabaddá tett részével együtt tehát korábbi *tápláléka* is *szabaddá lesz*. Ez most a *változó tőke* anyagi elemévé változik át. A földjétől megfosztott paraszt arra kényszerül, hogy ezeknek az élelmiszereknek az értékét új urától, az ipari tőkéstől a munkabér formájában megvásárolja. Az ipar hazai *mezőgazdasági nyersanyagára* ugyanaz érvényes, mint a létfenntartási eszközökre. Ez az *állandó tőke* elemévé változott.

Tegyük fel például, hogy a westfáliai parasztok egy részét, akik II. Frigyes idejében mindnyájan, ha selymet nem is*, de lent fontak, erőszakkal kisajátítják és elkergetik földjéről, másik, hátramaradó részüket pedig nagybérlők napszámosává változtatják. Ezzel egyidejűleg nagy lenfonodák és szövödék jönnek létre, ahol a „szabaddá tettek" most bérért dolgoznak. A len ugyanolyan, mint azelőtt. Egyetlen rostja sem változott, de új társadalmi lélek költözött testébe. Most a manufaktúra-tulajdonos *állandó tőkéjének* része. Azelőtt számtalan kis termelő között oszlott meg, akik maguk termesztették és kis adagokban családjukkal együtt fonták, most viszont egyetlen tőkés kezében koncentrálódik, aki másokkal fonat és szövet a maga számára. A lenfonásra fordított külön munka azelőtt számtalan parasztcsalád külön jövedelmében vagy akár, II. Frigyes idején, a pour le roi de Prusse [szó szerint: a porosz királynak; átvitt értelemben: semmiért] fizetett adókban realizálódott. Most kisszámú tőkés *profitjában* realizálódik. Az orsók és szövőszékek, amelyek azelőtt szét voltak szórva a vidéken, most kisszámú nagy munka-kaszárnyába tömörültek, akárcsak a munkások, akárcsak a nyersanyag. Az orsók, a szövőszékek és a nyersanyag, amelyek a fonók és a szövők *független megélhetésének eszközei* voltak, mostantól kezdve olyan *eszközökké* változtak át, *amelyeknek segítségével nekik parancsolnak*[232] és meg nem fizetett munkát szívnak ki belőlük. A nagy manufaktúrákon, akárcsak a nagy bérleteken, nem látszik meg, hogy sok kis üzemből *olvasztották egybe* őket, s hogy sok kis független termelő *kisajátítása* révén jöttek létre. Az elfogulatlan szemlélőt azonban nem lehet megtéveszteni. Mirabeau, a forradalom

[231] Ezt a pontot Sir James Steuart kiemeli.

* Az eredetiben szójáték: „wenn auch keine Seide spannen" a szövegbeli szó szerinti fordításon kívül azt is jelenti „ha nem is éltek fényesen". — *Szerk.*

[232] „Megengedem nektek — mondja a tőkés —, hogy abban a megtiszteltetésben részesüljetek, hogy nekem szolgáltok, azzal a feltétellel, hogy azért a fáradságért, amellyel parancsnokok felettetek, nekem adjátok azt a csekélységet, ami marad nektek" (*J. J. Rousseau:* „Discours sur l'économie politique". [Genf 1756. 70. old.]).

oroszlánja idejében a nagy manufaktúrákat még *manufacture réunie-knek*, egybeolvasztott műhelyeknek nevezték, mint ahogy mi egybeolvasztott földekről beszélünk. „Csak azokat a nagy manufaktúrákat veszik észre — mondja *Mirabeau* —, amelyekben százával dolgoznak az emberek *egyetlen igazgató alatt*, és amelyeket általában *egyesített manufaktúráknak* (manufactures réunies) neveznek. Ezzel szemben azokat, amelyekben igen nagyszámú munkás szétforgácsolva és mindegyik a saját számlájára dolgozik, alig méltatják figyelemre. Egészen a háttérbe állítják őket. Ez igen nagy tévedés, mert csak ezek valóban fontos alkotórészei a nép gazdagságának ... Az egyesített gyár (fabrique réunie) csodálatosan meggazdagít egy vagy két vállalkozót, a munkások azonban csak jobban vagy rosszabbul fizetett napszámosok, és semmilyen tekintetben sem részesednek a vállalkozó jó sorában. Az *elkülönült gyárban* (fabrique séparée) viszont senki sem gazdagszik meg, de egy csomó munkás jólétben él ... A szorgalmas és takarékos munkások száma növekedni fog, mert a bölcs viselkedésben, a tevékenységben olyan eszközt találnak, amellyel helyzetüket lényegesen megjavíthatják, ahelyett hogy kis béremelést érnének el, amely sohasem lehet fontos a jövőre nézve, hanem legfeljebb arra ad módot az embereknek, hogy valamivel jobban éljenek máról holnapra. Az *elkülönült, individuális* manufaktúrák, többnyire kis mezőgazdasággal egybekötve, csak azok *szabadok*"[233]. A földműves nép egy részének kisajátítása és elűzése a *munkásokkal együtt* nemcsak *létfenntartási eszközeiket* és *munkájuk anyagát teszi szabaddá az ipari tőke számára*, hanem megteremti a *belső piacot* is.

Valóban, azok az események, amelyek a kisparasztokat bérmunkásokká, létfenntartási és munkaeszközeiket pedig a tőke dologi elemeivé változtatták, egyidejűleg megteremtették ez utóbbi számára a belső piacot. Azelőtt a parasztcsalád maga termelte és dolgozta fel azokat a létfenntartási eszközöket és nyersanyagokat, amelyeket azután nagyobbrészt maga fogyasztott el. Ezek a nyersanyagok és létfenntartási eszközök most *árukká* lettek; a nagybérlő eladja őket, s a *manufaktúrákban* megtalálja a maga piacát. A fonál, a vászon, a durva gyapjúszövet, azok a dolgok, amelyeknek nyersanyagai minden parasztcsaládnál megtalálhatók voltak, s amelyeket a család a maga használatára font és szőtt — most manufaktúra-cikkekké vál-

[233] *Mirabeau:* „De la Monarchie Prussienne". III. köt. 20—109. old., különböző helyeken. Hogy Mirabeau a szétforgácsolt műhelyeket gazdaságosabbaknak és termelékenyebbeknek is tartja, mint az „egyesítetteket", és az utóbbiakban csak mesterséges melegházi növényeket lát, amelyeket az állam gondoskodása tart életben, ez a kontinentális manufaktúrák nagy részének akkori állapotával magyarázható.

toznak, amelyeknek felvevőpiacát éppen a mezőgazdasági kerületek alkotják. A számtalan szétszórt vevő, aki eddig egy sereg kis, saját számlára dolgozó termelő feltétele volt, most *egy nagy piaccá* koncentrálódik, amelyet *az ipari tőke lát el*[234]. Ily módon a korábban önállóan gazdálkodó parasztok kisajátításával és termelési eszközeiktől való elválasztásukkal karöltve halad *a falusi mellékipar elpusztítása, a manufaktúra és a mezőgazdaság szétválasztásának folyamata.* És csak a falusi háziipar elpusztítása teheti egy ország belső piacát olyan naggyá és szilárddá, amilyenre a tőkés termelési módnak szüksége van.

Mindazonáltal a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak nem ér el gyökeres átalakulást. Emlékszünk rá, hogy a nemzeti termelést csak nagyon apránként keríti hatalmába, és mindig a városi kézművességen és a *falusi házi mellékiparon* nyugszik mint széles mögöttes alapon. Ha az utóbbiakat egyik formában, egyes iparágakban, bizonyos pontokon el is pusztítja, másutt ismét életrekelti, mert a nyersanyag feldolgozása szempontjából ezekre bizonyos fokig rá van szorulva. Ezért *a falusi kisemberek új osztályát* hozza létre, akik a földművelést mint mellékágat, az ipari munkát pedig, amelynek termékét — közvetlenül vagy a kereskedő közvetítésével — a manufaktúrának adják el, mint főfoglalkozást űzik. Ez az *egyik* oka, ha nem is fő oka annak a jelenségnek, amely az angol történelem kutatóját eleinte megzavarja. A XV. század utolsó harmadától kezdve folytonos — s csak bizonyos időközökre halkul el — az a panasz, hogy a vidéken tért hódít a tőkés gazdálkodás, és a *parasztság* mind gyorsabban pusztul. Másrészt ezt a parasztságot mindig újra megtalálja, habár kisebb számban és mind rosszabb formában[235]. A fő ok a következő: Anglia változó időszakokban hol elsősorban gabonatermelő, hol állattenyésztő, és a paraszti üzem kiterjedése ezzel együtt ingadozik. *Csak a nagyipar teremti meg a gépekkel a tőkés mezőgazdaság állandó alapját, sajátítja ki gyökeresen a földműves nép óriási többségét és fejezi be a mezőgazdaság és a falusi háziipar szétválasztását, mely utóbbinak a gyökereit — a fonást és a szö-*

[234] „Húsz font gyapjú, amelyet egy munkáscsalád saját szorgalmával, egyéb munkája szüneteiben, észrevétlenül a család évi ruházatává változtat — ez nem kelt feltűnést; de vigyétek a gyapjút a piacra, küldjétek a gyárba, aztán az ügynökhöz, majd a kereskedőhöz, s akkor nagy kereskedelmi műveleteket bonyolíttok le és hússzor annyi névleges tőkét használtok fel, mint amennyi a gyapjú értéke ... A dolgozó osztályt így azért zsákmányolják ki, hogy fenntartsanak egy elnyomorodott gyári népességet, egy élősdi boltos osztályt és egy fiktív kereskedelmi, pénz- és bankrendszert" *(David Urquhart:* „Familiar Words". 120. old.).

[235] Kivétel e tekintetben Cromwell ideje. Amíg a köztársaság tartott, az angol néptömegek minden rétege kiemelkedett abból a lealacsonyodásból, amelybe a Tudorok alatt süllyedt.

vést — kitépi[236]. Ezért csak a nagyipar hódítja meg az ipari tőke számára *az egész belső piacot*[237].

6. Az ipari tőkés keletkezése

Az *ipari*[238] *tőkés* keletkezése nem olyan lassú módon ment végbe, mint a bérlőé. Kétségtelen, hogy nem egy kis céhmester és még több önálló kis kézműves, sőt bérmunkás is változott át kis tőkéssé, s a bérmunka fokról fokra nagyobb kizsákmányolása, valamint az ennek megfelelő felhalmozás révén tőkéssé sans phrase [kereken tőkéssé]. A tőkés termelés gyermekkorában sokszor úgy történt, mint a középkori városok gyermekkorában, amikor azt a kérdést, hogy a szökött jobbágyok közül ki legyen a mester és ki a szolga, többnyire a szökés korábbi vagy későbbi időpontja döntötte el. Ennek a módszernek csigalassúsága azonban semmiképpen sem felelt meg az új világpiac kereskedelmi szükségleteinek, amelyet a XV. század végének nagy felfedezései teremtettek meg. De *a középkor örökül hagyta a tőke két különböző formáját*, amelyek a legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban megérlelődnek és a tőkés termelési mód korszaka előtt „*a*" *tőkének [Kapital quand même]* számítanak — az *uzsoratőkét* és a *kereskedőtőkét*. „Jelenleg a társadalom minden gazdagsága először a tőkés kezébe kerül . . . ő fizeti a földtulajdonosnak a járadékot, a munkásnak a bért,

[236] Tuckett tudja, hogy a tulajdonképpeni manufaktúrákból és *a falusi vagy házi manufaktúra szétrombolásából keletkezik*, a gépi berendezés bevezetésével, a *nagy gyapjúipar (Tuckett:* „A History etc." I. kót. [139—143.] 144. old.). „Az eke, az iga istenek találmánya és hősök foglalatossága volt: vajon a szövőszék, az orsó és a rokka származása kevésbé nemes? Elválasztjátok a rokkát az ekétől, az orsót az igától, s gyárakat és szegényházakat, hitelt és pánikot, két ellenséges nemzetet, földművelőt és kereskedőt kaptok eredményül" *(David Urquhart:* „Familiar Words". 122. old.). Most azonban megjelenik *Carey* és, kétségkívül nem igaztalanul, azzal vádolja Angliát, hogy minden más országot pusztán földművelő néppé akar változtatni, amelynek Anglia a gyárosa. Azt állítja, hogy így tették tönkre *Törökországot*, mert „a föld tulajdonosainak és megművelőinek sohasem engedték meg (t. i. Anglia), hogy az eke és a szövőszék, a kalapács és a borona közti természetes szövetség útján megerősödjenek" („The Slave Trade". 125. old.). Szerinte maga *Urquhart* is egyik fő előidézője Törökország romlásának, ahol az angolok érdekében szabadkereskedelmi propagandát űzött. A legjobb a dologban az, hogy Carey, aki mellékesen az oroszok lakája, a protekcionizmus rendszerével akarja megakadályozni azt a szétválasztási folyamatot, amelyet ez meggyorsít.

[237] A filantróp angol közgazdászok, mint Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett stb. és a liberális gyárosok, mint John Bright és társai, megkérdezik az angol földbirtokos arisztokratákat — mint ahogy isten kérdezte Káint testvére, Ábel felől —, hová lett a mi sok ezer freeholderünk [szabad birtokosunk]? De ti vajon honnan lettetek? E freeholderek elpusztításából. Miért nem kérdeztek tovább, hová lettek a független szövők, fonók, kézművesek?

[238] Az *ipari* itt a mezőgazdasági ellentéte. „Kategorikus" értelemben a bérlő éppúgy *ipari tőkés*, mint a gyáros.

az adó és a tized beszedőjének, ami neki jár, és a munka évi termékének nagy, valójában a legnagyobb és naponta növekvő részét tartja meg magának. A tőkést most úgy tekinthetjük, mint az egész társadalmi gazdagság *elsőkézbeli* tulajdonosát, holott semmilyen törvény nem adott neki jogot erre a tulajdonra ... Ezt a tulajdonban beállt változást az idézte elő, hogy a tőke után kamatot szednek ... és nem kevéssé különös, hogy egész Európa törvényhozói ezt az uzsora elleni törvényekkel meg akarták gátolni ... A tőkés hatalma az ország minden gazdagsága felett *teljes forradalom a tulajdonjogban*, és milyen törvény vagy a törvényeknek milyen sora idézte ezt elő?"[239] A szerzőnek azt kellett volna önmagának mondania, hogy forradalmakat nem törvényekkel csinálnak.

Az uzsora és a kereskedelem révén képződött *pénztőkét* a vidéken a hűbéri alkotmány, a városokban a céhalkotmány megakadályozta abban, hogy *átváltozzék ipari tőkévé*[240]. Ezek a korlátok a hűbéri kíséretek feloszlatásával, a földműves nép kisajátításával és részleges elűzésével leomlottak. Az új manufaktúrákat tengeri kiviteli kikötőkben vagy a vidék olyan pontjain létesítették, amelyek kívül estek a régi városok és céhalkotmányuk ellenőrzési körén. Ezért Angliában a *corporate townok* [céhes városok] elkeseredett küzdelmet folytattak az iparnak ez új melegágyai ellen.

Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az *eredeti felhalmozás fő mozzanatai*. Nyomukban jár az európai nemzetek *kereskedelmi háborúja*, amelynek színhelye az egész földkerekség. Kezdődik Németalföldnek Spanyolországtól való elszakadásával, óriási méreteket ölt Anglia jakobinusellenes háborújában, még továbbfolyik a Kína elleni ópiumháborúkban stb.

Az *eredeti felhalmozás* különböző mozzanatai, többé-kevésbé időbeli sorrendben, különösen Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egybefoglalják e mozzanatokat a *gyarmati rendszerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben* és a *protekcionizmus rendszerében*. Ezek a módszerek részben a legbrutá-

[239] „The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted". London 1832. 98, 99. old. A névtelen írás szerzője *Th. Hodgskin*.

[240] Még 1794-ben is a leedsi kis posztókészítők küldöttséget menesztettek a parlamenthez, hogy petíciót nyújtsanak be egy olyan törvény érdekében, amely minden *kereskedőnek* megtiltja, hogy *gyárossá* legyen (*Dr. Aikin:* „Description etc.").

lisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az *államhatalmat*, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. *Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes. Maga is gazdasági potencia.*

A keresztény *gyarmati rendszerről* egy ember, akinek a kereszténység a specialitása, *W. Howitt*, a következőket mondja: „Azoknak a barbárságoknak és elvetemült rémtetteknek, amelyeket az úgynevezett keresztény fajok a világ minden táján és minden nép ellen, amelyet le tudtak igázni, elkövettek, nincs párja a világtörténelem semmilyen korszakában, semmilyen fajnál, bármilyen vad és műveletlen, könyörtelen és szemérmetlen volt is az"[241]. A holland gyarmati gazdálkodás története — és Hollandia a XVII. század tőkés mintanemzete volt — „az árulás, megvesztegetés, orgyilkosság és aljasság felülmúlhatatlan képét tárja elénk"[242]. Mi sem jellemzőbb, mint celebeszi emberrabló rendszerük, amellyel Jáva számára rabszolgákat szereztek. Az emberrablókat e célra külön kiképezték. A rabló, a tolmács és az eladó voltak a főszereplők ebben az üzletben, és bennszülött hercegek a főeladók. Az elrabolt ifjakat a celebeszi titkos börtönökbe rejtették, míg megértek arra, hogy a rabszolgahajókra küldjék őket. Egy hivatalos jelentés a következőket mondja: „Ez az egy város, Makasszar, például tele van titkos börtönökkel, egyik szörnyűbb, mint a másik, zsúfolva nyomorultakkal, a kapzsiság és zsarnokság áldozataival, akiket erőszakkal elszakítottak családjuktól és láncravertek." Hogy Malakkát hatalmukba kerítsék, a hollandok megvesztegették a portugál kormányzót. Ez 1641-ben beeresztette őket a városba. Rögtön házához siettek és megegyilkolták, hogy „*lemondhassanak*" a 21 875 font sterling megvesztegetési díj megfizetéséről. Ahová a lábukat betették, pusztulás és elnéptelenedés járt a nyomukban. Banjuwanginak, egy jávai tartománynak 1750-ben több mint 80 000 lakosa volt, 1811-ben már csak 8000. Ez a doux commerce [szelíd kereskedelem]!

Az *Angol Keletindiai Társaság*, mint ismeretes, a kelet-indiai politikai uralmon kívül megkapta a teakereskedelem és az egész kínai kereskedelem, valamint az Európából jövő és Európába menő áruk szállítá-

[241] *William Howitt:* „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies". London 1838. 9. old. A rabszolgákkal való bánásmódról jó összeállítás található: *Charles Comte:* „Traité de la législation"-jában, 3. kiad. Brüsszel 1837. Ezt az anyagot részleteiben kell tanulmányozni, hogy meglássuk, mivé teszi a burzsoá önmagát és a munkást ott, ahol a világot zavartalanul a saját képére formálhatja.

[242] *Thomas Stamford Raffles*, late Lieut. Governor of Java: „Java and its dependencies". London 1817.

sának kizárólagos monopóliumát is. Az indiai partok mentén és a szigetek közt való hajózás, valamint az India belsejében űzött kereskedelem azonban a társaság főbb tisztviselőinek monopóliumává lett. A só, az ópium, a betel és más áruk monopóliuma a gazdagság kimeríthetetlen kincsesbányája volt. Maguk a tisztviselők szabták meg az árakat, és kedvük szerint nyúzták a szerencsétlen hindut. A főkormányzó részt vett ebben a magánkereskedelemben. Kegyencei olyan feltételekkel kaptak szerződéseket, amelyek segítségével, okosabban, mint az alchimisták, semmiből aranyat csináltak. Nagy *vagyonok* nőttek ki a földből gombamódra *egy* nap alatt, az *eredeti felhalmozás* végbement egyetlen shilling előlegezése nélkül. A Warren Hastings ellen indított bírói eljárás tele van ilyen példákkal. Nézzünk egy esetet. Egy ópiumszerződést egy bizonyos Sullivannak juttatnak, abban a pillanatban, amikor — hivatalos megbízásból — Indiának az ópiumkerületektől egészen távol levő részébe utazik. Sullivan eladja a szerződését 40 000 font sterlingért egy bizonyos Binn-nek, Binn még aznap továbbadja 60 000 font sterlingért, és a szerződés végső megvásárolója és kivitelezője kijelenti, hogy még ezután is óriási nyereséget zsebelt be. A parlament elé terjesztett jegyzék szerint a Társaság és tisztviselői 1757 és 1766 között 6 millió font sterlinget *ajándékoztattak* maguknak az indiaiakkal! 1769—1770-ben az angolok mesterségesen éhínséget idéztek elő azzal, hogy minden rizst összevásároltak és csak szédületes árakon voltak hajlandók újra eladni[243].

A bennszülöttekkel a legveszettebben természetesen a kizárólag kiviteli kereskedelemre szánt ültetvényeken bántak, mint Nyugat-Indiában, továbbá a szabad rablás és gyilkolás prédájára engedett gazdag és sűrűn lakott országokban, mint Mexikóban és Kelet-Indiában. Mindazonáltal a tulajdonképpeni gyarmatokon sem tagadta meg önmagát az *eredeti felhalmozás* keresztény jellege. A protestantizmus józan virtuózai, Új-Anglia puritánjai 1703-ban *assembly-uk* [törvényhozó gyűlésük] határozatai alapján 40 font sterling jutalmat tűztek ki minden indián skalpra és minden foglyul ejtett vörösbőrűre; 1720-ban 100 font sterling jutalmat minden skalpra; 1744-ben, miután Massachusetts-Bay egy bizonyos törzset lázadónak nyilvánított, a következő árak voltak érvényben: férfi — 12 éves vagy idősebb — skalpjáért 100 font sterling új pénzben, férfi fogolyért 105 font sterling, elfogott asszonyokért és gyermekekért 55 font sterling, *asszonyok és gyermekek skalpjáért 50 font sterling!* Néhány évtizeddel később a gyarmati rendszer megbosszulta magát a kegyes zarándokló atyák

[243] 1866-ban egyetlen tartományban, Orisszában, *több mint egymillió hindu halt éhen.* Mindazonáltal az angolok arra törekedtek, hogy meggazdagítsák az indiai állampénztárat azokkal az árakkal, amelyeken az éhenhalóknak élelmet adtak.

[pilgrim fathers] időközben lázadóvá vált utódain. Angol ösztönzésre és angol zsoldban *indián csatabárddal* [tomahawk] öldösték őket. A brit parlament kijelentette, hogy a vérebek és a skalpolás olyan „eszközök, amelyeket isten és a természet adott a kezébe".

A gyarmati rendszer melegházszerűen érlelte a kereskedelmet és a hajózást. A „Gesellschaften Monopolia" [monopol társaságok] (Luther) a tőkekoncentráció hatalmas emeltyűi voltak. A gyorsan sarjadó manufaktúrák számára a gyarmat felvevőpiacot és a piaci monopólium által hatványozott felhalmozást biztosított. Az Európán kívül nyílt fosztogatás, rabszolgaságba döntés és rablógyilkosság útján zsákmányolt kincs visszaáramlott az anyaországba és itt átváltozott *tőkévé*. Hollandia, amely a gyarmati rendszert elsőnek fejlesztette ki teljesen, már 1648-ban kereskedelmi nagyságának tetőpontján állott. „A kelet-indiai kereskedelem, valamint az Európa délnyugati és északkeleti része közötti forgalom szinte kizárólag az ő birtokában volt. Halászatának, tengerhajózásának, manufaktúráinak nem volt párja egyetlen más országban sem. A köztársaság tőkéje talán jelentékenyebb volt, mint Európa többi országáé együttvéve." *Gülich* elfelejti hozzátenni: Hollandia népét már 1648-ban jobban túldolgoztatták, elszegényítették és brutálisabban elnyomták, mint Európa többi országának népét együttvéve.

Manapság az ipari hegemóniával együttjár a kereskedelmi hegemónia. A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban ellenben a kereskedelmi hegemónia biztosítja az ipari uralmat. Innen adódik az a döntő szerep, amelyet a gyarmati rendszer akkoriban játszott. Ő volt az az „idegen isten", aki odaállt az oltárra Európa régi bálványai mellé, s egy szép napon egy csapással ledöntötte valamennyit. A gyarmati rendszer nyilvánította a többletcsinálást az emberiség végső és egyetlen céljának.

A közhitelnek, azaz az államadósságoknak a rendszere, amelynek kezdeteit Genovában és Velencében már a középkorban felfedezzük, a manufaktúra-időszakban egész Európát hatalmába kerítette. A gyarmati rendszer a maga tengeri kereskedelmével és tengeri háborúival melegház volt számára. Így először Hollandiában vetette meg a lábát. Az államadósság, azaz az állam — akár önkényuralmi, akár alkotmányos vagy köztársasági ez — elidegenítése rányomja bélyegét a tőkés korszakra. Az úgynevezett nemzeti gazdagság egyetlen része, amely a modern népeknek valóban közös birtokába kerül — államadósságuk[243a]. Ezért egészen következetes az a modern tanítás, mely

[243a] William Cobbett megjegyzi, hogy Angliában minden közintézményt *„királyi"-nak* neveznek, kárpótlásul viszont ott van a *„nemzeti" adósság* (national debt).

szerint egy nép annál gazdagabb, mennél mélyebbre merul az adósságban. A kozhitel a tőke hitvallásává lesz. És az állam eladósodásának megkezdődésével a szentlelek ellen való bun helyere, amelyre nincs bocsánat, az államadóssággal szemben való hitszegés lép.

Az államadóssag az eredeti felhalmozás egyik legerőteljesebb emeltyújéve válik. Mintha csak varázsvesszővel érintené, a terméketlen pénzt nemzőerővel ruházza fel és így tőkevé változtatja anélkül, hogy ezert az ipari, sőt még az uzsorabefektetéstől is elválaszthatatlan fáradságnak es veszelynek kellene kitennie magát. Az állam hitelezői a valóságban semmit sem adnak, mert a kolcsonadott osszeget konnyen átruházhato állami adósságkotvényekké változtatják, melyek kezükben továbbra is éppen ugy működnek, mintha ugyanannyi keszpenz volnának. De ha eltekintünk is a semmittevő járadekosok így teremtett osztályától, s a kormányzat és a nemzet kozott kozvetítőt játszó pénzemberek rogtonzott gazdagságától — valamint az adóbérlők, kereskedők, magángyárosok rogtonzott gazdagságától is, akiknek minden államkolcson egy-egy jókora darabja egből hullott toket jelent —, az államadósság lendítette fel a részvénytársaságokat, a legkulonbozőbb fajtáju átruházható ertékpapírokkal való kereskedest, az ázsiózuletet, egyszóval: a tőzsdejatékot és a modern bankuralmat.

A nemzeti címmel felcicomázott nagybankok szuletésüktől kezdve csak maganspekulánsok társaságai voltak, amelyek a kormány mellé álltak és — hála kapott kiváltságaiknak — tudtak neki pénzt kolcsonozni. Ezért az államadósság felhalmozódásának nincs csalhatatlanabb fokmérője, mint e bankok reszvényeinek fokozatos emelkedése, amely bankok teljes kibontakozása az Angol Bank alapításától kelteződik (1694). Az Angol Bank azzal kezdte, hogy penzét 8%-ért odakolcsonozte a kormánynak; ezzel egyidejűleg a parlamenttől felhatalmazást kapott arra, hogy ugyanebből a tőkeből pénzt kovácsoljon azáltal, hogy azt a kozonségnek még egyszer kolcsonadta bankjegyek formájában. Jogában állott ezekkel a bankjegyekkel váltót leszámítolni, árura kolcsont adni és nemesfémet vásárolni. Nem sok időbe telt és ez a magagyártotta hitelpénz lett az az érme, amellyel az Angol Bank az államnak kolcsonoket nyújtott, es amellyel az állam számlájára az államadósság kamatait kifizette. Nem elég, hogy az egyik kezével adott, hogy a másikkal tobbet kapjon vissza; mikozben ezt visszakapta, a nemzet orokos hitelezője maradt az utolsó kolcsonzott fillérig. Lassanként az ország fémkincsének nelkulozhetetlen őrzőjéve és az egész kereskedelmi hitel gravitációs kozéppontjává vált. Ugyanabban az időben, amikor Angliában megszunt a boszorkányégetés, megkezdték a bankjegyhamisítók felakasztását. Hogy a bankvezérek, pénzemberek, járadékosok, ugynokok, tőzsdei

alkuszok és tőzsdei hiénák e fajzatának hirtelen felbukkanása a kortársakra milyen hatást tett, azt e korszak írásai, például Bolingbroke munkái bizonyítják[243b].

Az államadósságokkal együtt létrejött egy nemzetközi hitelrendszer, amely gyakran elrejti az *eredeti felhalmozás* egyik forrását ennél vagy annál a népnél. Így a velencei rablórendszer aljasságai alkotják Hollandia tőkegazdagságának egy ilyen rejtett alapját, a hanyatló Velence ugyanis nagy pénzösszegeket adott kölcsön Hollandiának. Ugyanígy áll a dolog Hollandia és Anglia között. Hollandia manufaktúráit már a XVIII. század elején messze túlszárnyalták, és Hollandia megszűnt vezető kereskedő és ipari nemzet lenni. Ezért *1701—1776* között az lesz egyik fő üzletévé, hogy óriási tőkéket kölcsönöz ki, különösen hatalmas versenytársának, Angliának. Hasonló az eset ma Anglia és az Egyesült Államok között. Sok tőke, amely az Egyesült Államokban ma születési bizonyítvány nélkül fellép, nem egyéb Angliában csak tegnap tőkésített gyermekvérnél.

Minthogy az államadósság fedezetét az állami bevételek alkotják, amelyeknek fedezniük kell az évi kamat- stb. fizetéseket, a modern adórendszer a nemzeti kölcsönök rendszerének szükségszerű kiegészítője lett. A kölcsönök lehetővé teszik a kormány számára, hogy rendkívüli kiadásokat fedezhessen anélkül, hogy az adófizető ezt azonnal megérezné, de később mégis adóemelést tesznek szükségessé. Másrészt az egymást követő adósságok felhalmozódása által előidézett adóemelés arra kényszeríti a kormányt, hogy új rendkívüli kiadásoknál mindig újabb kölcsönöket vegyen fel. A modern adórendszer, amelynek tengelyét a legszükségesebb létfenntartási eszközökre kivetett adók (tehát ezek megdrágítása) alkotják, ezért magában hordja az automatikus fokozódás csíráját. A túladóztatás nem rendkívüli jelenség, hanem ellenkezőleg, alapelv. Ezért Hollandiában, ahol ez a rendszer először honosodott meg, de Witt, a nagy hazafi *Maximáiban* úgy ünnepelte, mint a legjobb rendszert arra, hogy a bérmunkásokat alázatossá, mértékletessé, szorgalmassá és . . . munkával túlterheltté tegyék. Az a romboló hatás, amelyet ez a rendszer a bérmunkások helyzetére gyakorol, itt mégis kevésbé érdekel bennünket, mint a parasztoknak, a kézműveseknek, röviden a kis középosztály valamennyi alkotórészének általa előidézett erőszakos kisajátítása. Erről a vélemények még a polgári közgazdászok körében sem térnek el. Kisajátító hatékonyságát még erősíti a protekcionizmus rendszere, amely a modern adórendszernek lényeges alkotórésze.

[243b] „Ha a tatárok ma elárasztanák Európát, igen nehéz volna velük megértetni, mit jelent nálunk egy pénzember" (*Montesquieu:* „Esprit des lois". IV. köt. 33. old. Londoni kiadás, 1769).

A gazdagság tőkésítésében és a tömegek kisajátításában az államadósságnak és a neki megfelelő adórendszernek oly nagy része van, hogy ez egy sereg írót, mint például Cobbettet, Doubledayt és másokat arra a gondolatra vezetett, hogy, helytelenül, benne keressék a modern népek nyomorának alapvető okát.

A *protekcionizmus rendszere mesterséges eszköz* volt *arra, hogy gyárosokat gyártsanak, független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tőkésítsék, a hagyományos termelési módból a modern termelési módba való átmenetet erőszakosan lerövidítsék.* Az európai államok tülekedtek e találmány szabadalmáért, és ha már egyszer a többletcsinálók szolgálatába állottak, e célból nemcsak saját népüket sarcolták meg közvetett módon védővámokkal, közvetlenül kiviteli prémiumokkal stb. A függő helyzetben levő szomszéd országokban minden ipart erőszakkal kiirtottak, mint például Anglia az ír gyapjú-manufaktúrát. Az európai szárazföldön Colbert eljárása alapján a folyamatot még jobban leegyszerűsítették. A *gyáros eredeti tőkéje* itt részben *közvetlenül az államkincstárból* folyik. „Miért keressük — kiált fel Mirabeau — oly messze az okot, hogy miért virágoztak Szászország manufaktúrái a hétéves háború előtt? 180 millió államadósság!"[244]

A gyarmati rendszer, az államadósságok, az adóteher, a protekcionizmus, a kereskedelmi háborúk stb., a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak e szülöttei, óriásira nőnek a *nagyipar* gyermekkorában. Az utóbbi megszületését a nagy heródesi *gyermekrablással* ünneplik meg. Mint a királyi tengerészet, a gyárak is erőszakkal toborozzák újoncaikat. Bármennyire egykedvűen szemléli is *Sir F. M. Eden* a földműves nép földtől való megfosztásának borzalmait, amelyek a XV. század utolsó harmadától az ő koráig, a XVIII. század végéig tartanak, bármennyire önelégülten kíván is szerencsét ehhez a folyamathoz, amely „szükséges" ahhoz, hogy a tőkés mezőgazdálkodást és a „szántóterület és a legelő közti igazi arányt kialakítsák", mégsem tanúsít ugyanilyen gazdasági megértést az iránt, hogy a *gyermekrablás és a gyermekrabszolgaság szükséges* ahhoz, hogy a manufaktúra üzem gyári üzemmé változzon át és *a tőke és a munkaerő közti igazi arány helyreálljon.* A következőket mondja: „Talán érdemes a közönségnek mérlegelnie, vajon bármilyen manufaktúra, amelynek az eredményes üzletvitelhez cottage-okból és dologházakból szegény gyermekeket kell elrabolnia, hogy ezeket csoportonként felváltva az éjszaka nagy részén át robotoltassa és a pihenéstől megfossza; egy manufaktúra, amely ezenkívül különböző korosztályú, hajlamú és mindkét nembeli csoportokat

[244] *Mirabeau:* „De la Monarchie Prussienne". VI. köt. 101. old.

úgy összekever, hogy a ragadós példa feltétlenül romlottsághoz és feslettséghez vezet — vajon egy ilyen manufaktúra gyarapíthatja-e a nemzeti és az egyéni boldogság összességét?"[245] „Derbyshire-ben, Nottinghamshire-ben és különösen Lancashire-ben — mondja *Fielden* — a nemrégiben feltalált gépeket nagy gyárakban alkalmazták, olyan folyóvíz közvetlen közelében, amellyel vízikereket lehet hajtani. Ezeken a helyeken, távol a városoktól, hirtelen sok ezer kéz vált szükségessé; és különösen Lancashire-nek, az eddig aránylag ritkán lakott és termékeny grófságnak most mindenekelőtt népességre volt szüksége. A kereslet elsősorban a kicsi és fürge ujjak iránt nyilvánult meg. Rögtön az a *szokás* támadt, hogy különböző londoni, birminghami és más egyházközségek dologházaiból hozattak *tanoncokat* (!). Sok-sok ezer ilyen kicsi, tehetetlen lényt, 7-től 13 vagy 14 éves korig, szállítottak így Északra. Az volt a szokás, hogy a tanoncokat a mester (azaz a gyermekrabló) ruházta, élelmezte és szállásolta el a gyár közelében levő «tanoncházban». *Felügyelőket* szerződtettek, hogy munkájukat ellenőrizzék. Ezeknek a rabszolgahajcsároknak érdekükben állott a gyermekeket agyondolgoztatni, mert fizetésük attól a termékmennyiségtől függött, amelyet a gyermekből ki tudtak préselni. Ennek természetes következménye a kegyetlenség volt . . . Sok gyári kerületben, különösen Lancashire-ben, a legszívfájdítóbb módon kínozták ezeket az ártatlan és örömtelen lényeket, akiket a gyáros uraknak bizományba adtak. Agyonhajszolták őket túlzott munkával . . . korbácsolták, megláncolták és a legválogatottabb, körmönfont kegyetlenséggel kínozták őket; sok esetben csonttá soványodtak, miközben a korbács munkára kényszerítette őket . . . Sőt néhány esetben a gyermekeket öngyilkosságba kergették! . . . Derbyshire, Nottinghamshire és Lancashire szép és romantikus völgyei, a nyilvánosság szemei elől elzárva, a kínzás és gyakran a gyilkolás szörnyű pusztaságaivá váltak! . . . A gyárosok profitja óriási volt. Ez csak növelte farkasétvágyukat. Megkezdték az «éjjeli munka» rendszerét, azaz miután a kezek egyik csoportja kimerült a nappali munkától, egy másik csoportot tartottak készenlétben az éjjeli munkára; a nappali csoport azokba az ágyakba vándorolt, amelyeket az éjszakai csoport éppen elhagyott és fordítva. Néphagyomány Lancashire-ben, hogy az ágyak sohasem hültek ki"[246].

[245] *Eden:* „The State of the Poor". II. köt. I. fej. [420.] 421. [422.] old.

[246] *John Fielden:* „The Curse of the Factory System". 5, 6. old. A gyárrendszer kezdeti gyalázatosságairól v. ö. *dr. Aikin:* (1795) „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester". 219. old. és *Gisborne:* „Enquiry into the Duties of Men". 1795. II. köt. — Minthogy a gőzgép a gyárakat a vidéki vízesések mellől a városok közepébe telepítette, a „lemondókedvű" többletcsináló most kéznél találta a gyermekanyagot, anélkül, hogy erőszakkal kellett volna rabszolgákat hozatnia a dologházakból. — Amidőn *Sir R. Peel* („a plauzibilitás

A tőkés termelésnek a manufaktúra-időszak alatti fejlődésével Európa közvéleménye elvesztette szégyenérzetének és lelkiismeretének utolsó maradványait is. A nemzetek cinikusan kérkedtek minden gyalázatossággal, amely *eszközül szolgált a tőkefelhalmozáshoz.* Olvassuk el például a jámbor *A. Anderson* naiv kereskedelmi krónikáját. Ebben az angol állambölcsesség diadalának kürtölik ki, hogy Anglia az utrechti békében az asiento-szerződéssel kikényszerítette a spanyoloktól azt a kiváltságot, hogy a rabszolgakereskedelmet, amelyet eddig csak Afrika és az angol Nyugat-India között űzött, most Afrika és a spanyol Amerika között is űzhesse. Anglia jogot nyert arra, hogy 1743-ig évente 4800 négerrel lássa el a spanyol Amerikát. Ez egyúttal hivatalos takaróul szolgált a brit csempészet számára. Liverpool a rabszolgakereskedelem bázisán nőtt naggyá. Ez volt az *ő* módszere *az eredeti felhalmozásra.* És a liverpooli „tiszteletre méltó polgárság" mind a mai napig Pindarosza a rabszolgakereskedelemnek, amely — v. ö. *dr. Aikin* 1795-ben kiadott idézett írásával — „a kereskedelmi vállalkozószellemet a szenvedélyig fokozza, remek tengerészeket nevel és óriási pénzeket jövedelmez". Liverpool 1730-ban 15 hajót foglalkoztatott rabszolgakereskedelemmel, 1751-ben 53-at, 1760-ban 74-et, 1770-ben 96-ot és 1792-ben 132-t.

A pamutipar, miközben Angliában bevezette a gyermekrabszolgaságot, egyúttal megadta a lökést ahhoz, hogy az Egyesült Államok korábban többé-kevésbé patriarchális rabszolgagazdálkodása kereskedelmi kizsákmányoló rendszerré változzék át. Egyáltalában az európai bérmunkások burkolt rabszolgaságához szükség volt arra az alapzatra, amelyet az Új Világ sans phrase [leplezetlen] rabszolgasága nyújtott[247].

Tantae molis erat [ekkora fáradságba került] a tőkés terme-

---

miniszterének" atyja) 1815-ben a gyermekek védelmére irányuló törvényjavaslatát beterjesztette, *F. Horner* (a Bullion-bizottság lumene [esze] és Ricardo bizalmas barátja) kijelentette az alsóházban: „Köztudomású, hogy egy csődbement gyáros értékeivel együtt gyári gyermekek egy bandáját — ha szabad ezt a kifejezést használnia — kínálták eladásra és árverezték el nyilvánosan, mint az illető tulajdonának részét. Két évvel ezelőtt (1813) undorító eset került a King's Bench elé. Egy csomó fiúról volt szó. Egy londoni egyházközség átadta őket egy gyárosnak, s ez a gyermekeket újra továbbadta. Végül is néhány emberbarát a *teljes kiéhezettség* (absolute famine) állapotában talált rájuk. Egy másik, még undorítóbb esetet mint a parlamenti vizsgálóbizottság tagja tudott meg. Néhány évvel ezelőtt egy londoni egyházközség és egy lancashire-i gyáros szerződésre léptek, amelyben megállapodtak, hogy a gyáros köteles minden 20 egészséges gyermek után egy gyengeelméjűt átvenni."

[247] *1790-ben* az angol Nyugat-Indiában 10 rabszolga, a franciában 14, a hollandban 23 jutott 1 szabad emberre *(Henry Brougham:* „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers". Edinburgh 1803. II. köt. 74. old.).

lési mód „örök természeti törvényeinek" szabad utat teremteni, a munkások és a munkafeltételek szétválasztási folyamatát véghez vinni, az egyik póluson a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket *tőkévé*, a másik póluson a nép nagy tömegét *bérmunkássá*, szabad „*dolgozó szegénnyé*", a *modern történelem* e *mesterséges teremtményévé* változtatni[248]. Ha a *pénz, Augier* szerint, „félorcáján természetes vérfoltokkal jön a világra"[249], akkor a *tőke* tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzadva[250].

7. A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája

Mire lyukad ki a *tőke eredeti felhalmozása*, azaz a tőke történelmi keletkezése? Amennyiben nem rabszolgáknak és jobbágyoknak közvetlen átváltoztatása bérmunkásokká, tehát *puszta formaváltoztatás*,

---

[248] A „*labouring poor*" [dolgozó szegény] kifejezés az angol törvényekben attól a pillanattól kezdve fordul elő, amikor a bérmunkások osztálya figyelemre méltóvá válik. A „labouring poor" ellentéte egyrészt az „idle poor"-nak [dologtalan szegénynek], koldusoknak stb., másrészt azoknak a munkásoknak, akik még nem megkopasztott csirkék, hanem tulajdonosai munkaeszközeiknek. A „labouring poor" kifejezés a törvényből átment a politikai gazdaságtanba, Culpepertől, J. Childtól stb. kezdve A. Smithig és Edenig. Ezen az alapon ítéljük meg az „execrable political cantmonger" [utálatos politikai képmutató] Edmund Burke bonne foi-ját [jóhiszeműségét], amikor a „labouring poor" kifejezést „execrable political cant"-nak [utálatos politikai képmutatásnak] nyilvánítja. Ez a tányérnyaló, aki az angol oligarchia zsoldjában a francia forradalommal szemben a romantikust játszotta, éppen úgy, ahogyan az észak-amerikai gyarmatok zsoldjában az amerikai bonyodalmak kezdetén az angol oligarchiával szemben a liberálist, keresztül-kasul közönséges burzsoá volt: „A kereskedelem törvényei a természet törvényei és következésképpen isten törvényei" *(E. Burke:* „Thoughts and Details on Scarcity". 31, 32. old.). Nem csoda, ha isten és a természet törvényeihez híven önmagát mindig a legjobb piacon adta el! *Tucker tiszteletes* írásaiban — Tucker pap volt és tory, egyébként azonban tisztességes ember és derék közgazdász — igen jó jellemzést találunk erről az Edmund Burke-ről abból az időből, amikor liberális volt. A gyalázatos jellemtelenség közepette, amely manapság uralkodik és teljes alázatossággal hisz a „kereskedelem törvényeiben", kötelességünk újra és újra megbélyegezni a Burke-öket, akik utódaiktól csak egyben különböznek — tehetségben!

[249] *Marie Augier:* „Du crédit public". [Párizs 1842. 265. old.]

[250] „A tőke, mondja a *Quarterly Reviewer*, menekül a tumultustól és a viszálytól, és félénk természetű. Ez nagyon igaz, de mégsem a teljes igazság. A tőke irtózik a profit hiányától, vagy a nagyon kicsi profittól, mint a természet az ürességtől. Megfelelő profit esetén a tőke bátor lesz. Tízszázalékos biztos profit, és mindenütt alkalmazható; 20 százaléknál élénkké válik; 50 százaléknál határozottan vakmerő; 100 százalékért minden emberi törvényt lábbal tipor; 300 százalék — és nincs olyan bűntett, amelyet meg ne kockáztatna, még ha akasztófa fenyegeti is. Ha a tumultus és a viszály profitot hoz, mindkettőt szítani fogja. Bizonyíték: a csempészet és a rabszolgakereskedelem" *(T. J. Dunning:* „Trades' Unions etc." [35,] 36. old.).

annyiban *a közvetlen termelők kisajátítását, azaz a saját munkán nyugvó magántulajdon megszüntetését* jelenti csupán.

Magántulajdon, mint a társadalmi, kollektív tulajdon ellentéte, csak ott létezik, ahol a munkaeszközök és a munka külső feltételei magánszemélyek tulajdonában vannak. Aszerint azonban, hogy ezek a magánszemélyek a munkások-e vagy a nem-dolgozók, a magántulajdonnak is más-más a jellege. Az a végtelen sok árnyalat, amit az első pillantásra mutat, csak az e két véglet között levő közbenső állapotokat tükrözi vissza.

A munkás magántulajdona termelési eszközei fölött az alapja a kisüzemnek, a kisüzem pedig egyik szükséges feltétele a társadalmi termelés és maga a munkás szabad egyénisége fejlődésének. Igaz, hogy ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon, a jobbágyságon és más függőségi viszonyokon belül is. De csak ott virágzik, ott fejti ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás *szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek*, a paraszt a földnek, melyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyet művészien kezel.

Ez a termelési mód a föld és a többi termelési eszköz *szétforgácsolását* tételezi fel. Kizárja nemcsak az utóbbiak *koncentrációját*, hanem a kooperációt, a munkának ugyanazon a termelési folyamaton belüli megosztását, a társadalom urrálevését a természeten és a természet társadalmi szabályozását, a *társadalmi* termelőerők szabad fejlődését is. Csak a termelés és a társadalom szűk természetadta korlátaival fér össze. Ennek megörökítését akarni annyit jelentene, mint — ahogyan Pecqueur joggal mondja — „az általános középszerűséget elrendelni". Egy bizonyos fejlettségi fokon ez a termelési mód megszüli saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. Ettől a pillanattól kezdve olyan erők és szenvedélyek mozdulnak meg a társadalom ölében, amelyek úgy érzik, hogy e termelési mód bilincsbe veri őket. Meg kell semmisíteni, meg is semmisítik. Megsemmisítése, *az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag koncentrált termelési eszközökké*, tehát sokak törpe tulajdonának kevesek tömegméretű tulajdonává való *átváltoztatása*, tehát *a nép nagy tömegének megfosztása a földtől, a létfenntartási eszközöktől és a munkaszerszámoktól, a nép tömegének* ez a szörnyű és kínos *kisajátítása* — ez a tőke előtörténete. Egy sor erőszakos módszert ölel fel, amelyek közül csak a korszakalkotókat vettük szemügyre mint a *tőke eredeti felhalmozásának módszereit*. A közvetlen termelők kisajátítását a legkíméletlenebb vandalizmussal és a leggyalázatosabb, legpiszkosabb, legkicsinyesebben gyűlölködő szenvedélyek ösztönzésére hajtják végre. A *saját munkával létrehozott*, úgyszólván az egyes, független *dolgozó egyénnek és munka-*

feltételeinek összenövésén *nyugvó magántulajdont* kiszorítja *a tőkés magántulajdon*, amely idegen, de formailag szabad munka kizsákmányolásán nyugszik[251].

Mihelyt ez az *átalakulási folyamat* a régi társadalmat elég mélyen és elég nagy területen szétbomlasztotta, mihelyt a munkások proletárokká, *munkafeltételeik tőkévé* változtak, mihelyt a tőkés termelési mód a saját lábán áll, a munka további társadalmasítása, s a földnek és a többi termelési eszköznek további átváltoztatása társadalmilag kiaknázott, tehát *közös termelési eszközökké*, következésképpen a *magántulajdonosok* további *kisajátítása, új formát* ölt. Amit most ki kell sajátítani, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés.

Ez a *kisajátítás maguknak a tőkés termelés* benső törvényeinek játéka útján, a *tőkék centralizációja* útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis *sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával* karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A *tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak*, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. *Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.*

A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, következésképpen a *tőkés magántulajdon, első tagadása az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdonnak*. De a tőkés termelési mód természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását. Ez a *tagadás tagadása*. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az *egyéni tulajdont* a tőkés korszak vívmánya: a *kooperáció* és a *földnek*,

[251] „A társadalomnak egy egészen új állapotában vagyunk . . . afelé haladunk, hogy a tulajdon minden fajtáját elválasszuk a munka minden fajtájától" (*Sismondi:* „Nouveaux principes de l'économie politique". II. köt. 434. old.).

valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapján.

Az egyének saját munkáján nyugvó, szétforgácsolt magántulajdonnak *tőkés* tulajdonná való átváltoztatása természetesen hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a ténylegesen már társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés tulajdon átváltoztatása *társadalmi* tulajdonná. Ott arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt arról, hogy néhány bitorlót kisajátít a nép tömege[252].

Huszonötödik fejezet

A MODERN GYARMATOSÍTÁSI ELMÉLET[253]

A politikai gazdaságtan elvből összecseréli a magántulajdon két igen különböző fajtáját, amelyek közül az egyik *a termelő saját munkáján alapul*, a másik idegen munka kizsákmányolásán. Elfelejti, hogy az utóbbi nemcsak szöges ellentéte az előbbinek, hanem csupán annak sírján virágzik.

Nyugat-Európában, a politikai gazdaságtan szülőföldjén, az eredeti felhalmozás folyamata tobbé-kevésbé befejeződott. A tőkés rendszer itt vagy közvetlenül uralma alá hajtotta az egész nemzeti termelést, vagy, ahol a viszonyok még fejletlenebbek, legalább közvetetten ellenőrzi a mellette továbblétező, lesüllyedő, az elavult termelési módhoz tartozó társadalmi rétegeket. A tőke e kész világára a közgazdász annál aggódóbb buzgalommal és annál kenetteljesebben

---

[252] „Az ipar haladása, amelynek a burzsoázia akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója, a munkásoknak a konkurrencia okozta elszigetelődése helyére társulás útján létrejövő forradalmi egyesülésüket állítja. A nagyipar fejlődésével tehát kicsúszik a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóit termeli. Pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt elkerülhetetlen ... Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály. A többi osztályt elzülleszti és elpusztítja a nagyipar, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke. A középosztályok, a kisüzemtulajdonos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt, mind azért küzdenek a burzsoázia ellen, hogy középosztályként való létezésüket a pusztulástól megóvják ... reakciósok, mert arra törekszenek, hogy a történelem kerekét visszafordítsák" *(Karl Marx und Friedrich Engels:* „Manifest der Kommunistischen Partei". London 1848. 11, 9. old. [„A Kommunista Párt kiáltványa". Szikra 1953. 42, 40. old.]).

[253] Itt *valóságos gyarmatokról* van szó, szűz földről, amelyet szabad bevándorlók gyarmatosítanak. Az Egyesült Államok, gazdasági szempontból, még mindig Európa gyarmata. Egyébként ide tartoznak azok a régi ültetvények is, ahol a rabszolgaság megszüntetése a viszonyokat teljesen felforgatta

alkalmazza a kapitalizmus előtti világ jogi és tulajdonképzeteit, mennél hangosabban rácáfolnak ideológiájára a tények.

Más a helyzet a *gyarmatokon*. A tőkés rendszer ott mindenütt *beleütközik* a termelőbe, aki mint saját munkafeltételeinek birtokosa, önmagát gazdagítja munkája révén, és nem a tőkést. *E két homlokegyenest ellenkező gazdasági rendszer ellentmondása itt gyakorlatilag* harcukban *nyilvánul meg*. Ahol a tőkés mögött ott áll az anyaország hatalma, ott igyekszik a *saját munkán alapuló termelési és elsajátítási módot* erőszakkal félretolni az útból. Ugyanaz az érdek, amely a tőke tányérnyalóját, a közgazdászt, az anyaországban arra készteti, hogy a *tőkés termelési módot* elméletileg saját ellentétének nyilvánítsa, ugyanaz az érdek itt arra ösztönzi, „to make a clean breast of it" [hogy tiszta vizet öntsön a pohárba] és nyíltan hirdesse a *két termelési mód* ellentétét. E célból bebizonyítja, hogy a munka társadalmi termelőerejének kifejlesztése, a kooperáció, a munkamegosztás, a gépi berendezés nagybani alkalmazása stb. lehetetlen a munkások kisajátítása és ennek megfelelően *termelési eszközeik tőkévé változtatása nélkül*. Az úgynevezett *nemzeti gazdagság* érdekében mesterséges eszközöket keres a *nép szegénységének* kialakítására. Apologetikus páncélja itt darabokra málik, mint a foszladozó tapló.

E. G. Wakefield nagy érdeme nem az, hogy a gyarmatokról valami újat mondott[254], hanem, hogy a gyarmatokon felfedezte az igazságot az anyaország tőkés viszonyaira vonatkozóan. Mint ahogy a protekcionizmus rendszere kezdetben[255] arra törekedett, hogy *tőkéseket gyártson az anyaországban*, Wakefield gyarmatosítási elmélete, amelyet Anglia egy időn át *törvények segítségével* próbált megvalósítani, *bérmunkásokat* igyekszik *gyártani a gyarmatokon*. Ezt „*systematic colonization*"-nak (rendszeres gyarmatosításnak) nevezi.

A gyarmatokon *Wakefield* először is felfedezte, hogy a pénz, a létfenntartási eszközök, a gépek és más termelési eszközök tulajdona még nem tesz egy embert tőkéssé, ha hiányzik a kiegészítő rész, a bérmunkás, a másik ember, aki rákényszerült arra, hogy magát önként eladja. Felfedezte, hogy a tőke nem *dolog*, hanem dolgok által közvetített *társadalmi viszony* személyek között[256]. Peel úr,

[254] Wakefieldnek magára a gyarmatok lényegére vonatkozó néhány világos meglátását az *idősebb Mirabeau*, a fiziokraták, és még sokkal korábban angol közgazdászok mindenben megelőzték.

[255] Később a protekcionizmus időleges szükségességgé lesz a nemzetközi konkurrenciaharcban. De bármi is az indítóoka, a következmények ugyanazok maradnak.

[256] „A néger — néger. Csak bizonyos viszonyok között lesz *rabszolgává*. Egy pamutfonógép — gép, amellyel pamutot fonnak. Csak bizonyos viszonyok között lesz *tőkévé*. Ha ezekből a viszonyokból kiragadjuk, éppoly kevéssé tőke,

panaszolja el nekünk, 50 000 font sterling értékű létfenntartási eszközt és termelési eszközt vitt magával Angliából Új-Hollandiába [Nyugat-Ausztrália], a Swan folyóhoz. Peel úr annyira óvatos volt, hogy ezenkívül magával vitt még 3000 személyt a dolgozó osztályból, férfiakat, asszonyokat és gyermekeket. Midőn a rendeltetési helyre érkeztek, „Peel úr ottmaradt egyetlen szolga nélkül, aki ágyát megvetette volna vagy vizet mert volna neki a folyóból"[257]. Szerencsétlen Peel úr, mindenre gondolt, csak arra nem, hogy az angol termelési viszonyokat exportálja a Swan folyóhoz!

Wakefield következő felfedezéseinek megértéséhez két előzetes megjegyzés. Tudjuk: *a termelési és létfenntartási eszközök*, ha a közvetlen termelő tulajdonában vannak, nem tőkék. *Tőkévé* csak olyan feltételek között válnak, amelyek között egyszersmind *eszközül szolgálnak a munkás kizsákmányolására és a rajta való uralkodásra.* E tőkés lelkük azonban a közgazdász fejében oly bensőséges házasságra lép anyagi szubsztanciájukkal, hogy minden körülmények között *tőkének* kereszteli őket, még ott is, ahol éppen az ellenkezői ennek. Így tesz *Wakefield* is. Továbbá: a termelési eszközöknek sok egymástól független, önállóan gazdálkodó munkás egyéni tulajdonaként való szétforgácsolódását *a tőke egyenlő eloszlásának* nevezi. A közgazdász úgy jár, mint a hűbéri jogász. Az utóbbi tiszta pénzviszonyokra is a maga hűbéri jogi cimkéit ragasztotta.

„Ha — mondja Wakefield — a tőke a társadalom valamennyi tagja között egyenlő arányban oszlanék el, *senkinek sem állna érdekében több tőkét felhalmozni, mint amennyit saját kezével felhasználhat.* Bizonyos mértékig így van ez az új amerikai gyarmatokon, ahol a földtulajdon iránti szenvedély *megakadályozza a bérmunkások osztályának létezését*"[258]. Ameddig tehát a munkás önmagának halmozhat fel — és ezt megteheti, ameddig termelési eszközeinek tulajdonosa marad —, a *tőkés felhalmozás* és a *tőkés termelési mód* lehetetlen. Hiányzik az ehhez nélkülözhetetlen *bérmunkás-osztály*. Hogyan hozták létre mármost a vén Európában *a munkás megfosztását munkája feltételeitől*, tehát a tőkét és a bérmunkát? Egy egészen eredeti *contrat social-lal* [társadalmi szerződéssel]. „Az emberiség . . . egyszerű módszert alkalmazott a *tőke felhalmozásának* előmozdítására", amely természetesen

---

mint ahogy az arany önmagában véve nem *pénz*, vagy a cukor nem a cukor *ára* . . . *A tőke társadalmi termelési viszony.* A tőke *történelmi termelési viszony*" (*Karl Marx:* „Lohnarbeit und Kapital". „Neue Rheinische Zeitung", 266. sz. 1849. ápr. 7. [„Bérmunka és tőke". *Marx—Engels:* Válogatott művek. Szikra 1949. I. köt. 66, 67. old.]).

[257] *E. G. Wakefield:* „England and America". II. köt. 33. old.

[258] Ugyanott, I. köt. 17, 18. old.

Ádám ideje óta létezése végső és egyetlen céljaként lebegett szeme előtt; *„felosztotta önmagát tőketulajdonosokra és munkatulajdonosokra . . . ez a felosztás önkéntes megállapodás és kombináció eredménye volt"*[259]. Egyszóval: az emberiség tömege *önmagát sajátította ki „a* tőke felhalmozásának" tiszteletére. Mármost azt kellene hinnünk, hogy e fanatikus önmegtagadás ösztönének különösen a gyarmatokon kell szabadon érvényesülnie, mert csak ott vannak olyan emberek és olyan körülmények, amelyek egy contrat social-t az álmok birodalmából a valóságba ültethetnek át. De akkor mire való egyáltalában a *„rendszeres gyarmatosítás"*, ellentétben a *természetadta gyarmatosítással?* De, de: „az amerikai Unió északi államaiban kétséges, vajon a népesség egy tizede is a bérmunkások kategóriájába tartozik-e... Angliában . . . a nép nagy tömege bérmunkásokból áll"[260]. Sőt a dolgozó emberiség ösztöne, hogy önmagát a tőke tiszteletére kisajátítsa, oly kevéssé van meg, hogy a *rabszolgaság*, még Wakefield szerint is, az egyetlen *természetadta* alapja a gyarmati gazdagságnak. Wakefield *rendszeres* gyarmatosítása puszta pis aller [kényszermegoldás], mivel már szabadokkal és nem rabszolgákkal van dolga. „Santo Domingo első spanyol telepesei nem kaptak munkásokat Spanyolországból. De munkások nélkül (azaz *rabszolgaság nélkül) a tőke* tönkrement vagy legalábbis olyan kis mennyiségekre zsugorodott volna, amekkorát minden egyén saját kezével felhasználhat. Ez valóban meg is történt az angolok alapította utolsó gyarmaton, ahol nagy tőke — vetőmag, jószág és szerszámok — ment tönkre bérmunkások hiánya miatt, és ahol egyetlen telepesnek sincs sokkal több tőkéje, mint amennyit saját kezével felhasználhat"[261].

Láttuk: *a nép tömegének földtől való megfosztása a tőkés termelési mód alapja.* Ezzel szemben a szabad *gyarmatnak* az a lényege, hogy a föld zöme még népi tulajdon, és ezért egy-egy részét minden telepes magántulajdonává és egyéni termelési eszközévé változtathatja, anélkül, hogy a későbbi telepest ugyanebben a műveletben megakadályozná[262]. Ez a titka nemcsak a gyarmatok virágzásának, hanem rákfenéjüknek is — annak, hogy szembeszállnak *a tőke megtelepedésével.* „Ahol a föld *igen olcsó* és *minden ember szabad*, ahol kívánsága szerint mindenki kaphat egy darab földet a maga számára, ott nemcsak hogy nagyon drága a munka, ami a munkásnak termékéből való

[259] Ugyanott, 18. old.
[260] Ugyanott, 42, 43, 44. old.
[261] Ugyanott, 5. old.
[262] „A földnek ahhoz, hogy a gyarmatosítás eleme legyen, nemcsak megműveletlennek kell lennie, hanem köztulajdonnak is, amelyet magántulajdonná lehet változtatni" (ugyanott, II. köt. 125. old.).

reszesedeset illeti, *hanem nehez barmilyen aron kombinalt munkat kapni*"[263].

Minthogy a gyarmatokon a munkás meg nincs, vagy csak szorvanyosan vagy korlatolt mertekben van elvalasztva a munkafeltetelektol es azok gyokeretol, a foldtol, ezert *a mezogazdasag* sem *valt* meg *el az ipartól, a falusi hazipar* sem *pusztult* meg *el*, s akkor honnan legyen *belső piac* a toke szamara? „Amerika nepessegenek egyetlen resze sem *kizarólag foldmuvelo*, kiveve a rabszolgakat es munkaltatoikat, akik nagy vallalkozasokra egyesitenek toket es munkat. A szabad amerikaiak, akik a foldet maguk muvelik meg, egyszersmind sok mas foglalkozast is üznek Az altaluk hasznalt butorok es szerszamok egy reszet rendszerint maguk allitjak elo Gyakran maguk epitik hazukat, es elviszik sajat iparuk termeket a legtavolabbi piacokra is. Fonnak es szonek, sajat hasznalatukra szappant es gyertyat, cipot es ruhat keszitenek Amerikaban a foldmuveles gyakran a kovacs, a molnar vagy a szatocs mellekfoglalkozasa"[264] Ilyen fickok kozott hol marad tere a tokes „lemondasanak"?

A tokes termeles szepsege eppen abban all, hogy nemcsak hogy a bermunkast folyton *ujratermeli* mint *bermunkast*, hanem *a toke felhalmozasa aranyaban mindig termel egy viszonylagos bermunkastulnépességet* Igy *a munka keresletenek es kinalatanak torvenyet* a helyes vaganyón tartjak, a berek ingadozasat a tokes kizsakmanyolasnak megfelelo korlatok koze szoritjak, es vegul biztositjak a *munkas* oly nelkulozhetetlen *szocialis fuggoseget a tokestol*, azt a *feltetlen fuggosegi viszonyt*, amelyrol a kozgazdasz otthon, az anyaorszagban, fellengosen azt hazudhatja, hogy *szabad szerzodeses viszony vevo es eladó, egyforman fuggetlen arutulajdonosok*, a toke-aru es a munka-aru tulajdonosa kozott De a gyarmatokon ez a szep teveszme szetfoszlik A nepesseg abszolut szama itt sokkal gyorsabban nő, mint az anyaorszagban, mert sok munkas mint felnott jon a vilagra, es ennek ellenere a munkapiacon mindig *kiany mutatkozik*. A munka keresletenek es kinalatanak torvenye csodot mond. Egyreszt az Óvilag allandoan dob be kizsakmanyolasra ehes, lemondasra vagyo toket, másreszt *a bermunkasoknak bermunkasokkent való rendszeres ujratermelese* a legarcatlanabb es reszben athaghatatlan akadalyokba utkozik. Hat meg a *letszamfeletti bermunkasok termelese* a toke felhalmozasanak aranyaban! Aki ma bermunkas, holnap fuggetlen, onalloan gazdalkodo paraszt vagy kezmuves lesz Eltunik a munkapiacról, de — nem a dologhazba. A *bermunkasoknak* ez *az allandó atvaltozasa fuggetlen termelokke*,

[263] *E G Wakefield* „England and America". I kot 247 old
[264] Ugyanott, 21 22 old

akik nem *a tőkének*, hanem onmaguknak dolgoznak, és nem a tőkés urat, hanem onmagukat gazdagítják, igen károsan hat vissza a *munkapiac* helyzetére. Nem elég, hogy a bérmunkás kizsákmányolási foka tisztességtelenül alacsony marad. Az utóbbi ezenfelül a függőségi viszonnyal együtt a lemondó tőkéstől való függőség érzését is elveszíti. Innen erednek mindazok a visszásságok, melyeket a mi E. G. Wakefieldünk oly bátran, oly ékesszólóan és oly megindítóan ír le.

A bérmunka kínálata, panaszolja, nem állandó, nem rendszeres és nem kielégítő. „Nemcsak túl kicsiny mindig, hanem bizonytalan is"[265]. „Ámbár a munkás és tőkés között felosztásra kerülő termék nagy, *a munkás oly nagy részt vesz el, hogy gyorsan tőkéssé válik* . . . Ezzel szemben csak kevesen tudnak nagy gazdagságot felhalmozni, még ha szokatlanul hosszú ideig élnek is"[266]. A munkások éppenséggel nem engedik meg a tőkésnek, hogy *lemondjon* munkájuk legnagyobb részének megfizetéséről. Az sem segít rajta, ha olyan ravasz, hogy saját tőkejével együtt saját bérmunkásait is Európából importálja. „Hamarosan megszűnnek bérmunkások lenni, hamarosan független parasztokká változnak, sőt régi gazdáik konkurrenseiként lépnek fel magán a bérmunka-piacon"[267]. Micsoda szörnyűség! A derék tőkés maga hozta be Európából a saját drága pénzén saját tulajdon konkurrenseit! Itt aztán igazán mindennek vége! Nem csoda, ha Wakefield arról panaszkodik, hogy a gyarmatokon *hiányzik a bérmunkások függőségi viszonya és függőségi érzése*. A magas bérek miatt, mondja tanítványa, *Merivale*, a gyarmatokon szenvedélyesen vágyódnak *olcsóbb és alázatosabb munkára, egy olyan osztályra, amelynek a tőkés diktálhatja a feltételeket, ahelyett, hogy az diktálná neki* . . . A régi civilizált országokban *a munkás, ámbár szabad, természeti törvénynél fogva függ a tőkéstől, a gyarmatokon ezt a függőséget mesterséges eszközökkel kell megteremteni*[268].

---

[265] *E. G. Wakefield:* „England and America". II. kot. 116. old.

[266] Ugyanott, I. kot. 131. old.

[267] Ugyanott, II. kot. 5. old.

[268] *Merivale:* „Lectures on Colonization etc." II. kot. 235—314. old., kulonbozo helyeken. Még *Molinari*, a szelíd, szabadkereskedő vulgáris kozgazdász is a kovetkezőket mondja: „Azokon a gyarmatokon, amelyeken a rabszolgaságot eltorolték, anélkul, hogy a *kenyszermunkát* pótolták volna *megfelelő mennyiségű szabad munkával, az ellenkezőjét* láttuk *lejátszódni annak, ami a szemunk előtt naponta végbemegy*. Láttuk, hogy a *közönséges* munkások *kizsákmányolják* az ipari vállalkozókat azaltal, hogy olyan béreket kovetelnek, amelyek semmilyen arányban sincsenek azzal a *jogos részesedéssel* [part légitime], amely őket a termékből megilletné. Az ultetvényesek, minthogy nem tudtak cukrukért olyan árat elérni, amely a bér emelkedését fedezné, arra kényszerultek, hogy a tobbletet először *profitjukból*, majd magából a tőkéjukből fedezzék. Egy sereg ultetvényes tonkrement ily módon, mások bezárták üzemuket, hogy a fenyegető romlást elkeruljék . . . Kétségtelenul inkább felhalmozott tőke pusztuljon, mint emberek nemzedékei

Mi mármost, Wakefield szerint, a következménye ennek a visszás állapotnak a gyarmatokon? A termelők és a nemzeti vagyon „szétszórásának *barbár rendszere*"[269]. A termelési eszközöknek számtalan önállóan gazdálkodó tulajdonos között való szétforgácsolása megsemmisíti, *a tőke centralizációjával együtt, a kombinált munka minden alapját.* Minden hosszúlélegzetű vállalkozás, amely évekre terjed és állótőke kiadását igényli, megvalósításában akadályokba ütközik. Európában a tőke egy pillanatig sem habozik, mert a munkásosztály ott a tőke eleven tartozéka, mindig fölös bőségben van meg, mindig rendelkezésére áll. De a gyarmati országokban! Wakefield elmesél egy igen fájdalmas kis történetet. Beszélgetett néhány kanadai és New York állambeli tőkéssel, ahol ezenfelül a bevándorlás hullámai gyakran megakadnak, tehát „létszámfeletti" munkások bizonyos üledéke csapódik le. „Tőkénk — sóhajtja a melodráma egyik szereplője — készen állott sok olyan műveletre, amelyek elvégzéséhez tekintélyes időre van szükség; de belekezdhettünk-e ilyen műveletekbe olyan munkásokkal, akik — tudtuk — nemsokára hátat fordítanak majd nekünk? Ha biztosak lettünk volna abban, hogy az ilyen bevándorlók munkáját meg tudjuk *tartani*, szíves-örömest rögtön szerződtettük volna őket, mégpedig magas áron. Sőt, bár biztos volt, hogy elveszítjük őket, mégis szerződtettük volna ezeket az embereket, *ha biztosak lettünk volna egy szükségletünknek megfelelő újabb kínálatban*"[270].

Miután Wakefield az angol tőkés mezőgazdálkodást és annak „kombinált" munkáját pompázatosan szembeállította a szétszórt amerikai parasztgazdasággal, akaratlanul felfedi az érem másik oldalát is. Az amerikai nép tömegét jómódúnak, függetlennek, vállalkozókedvűnek és viszonylag műveltnek ábrázolja, míg „az angol mezőgazdasági munkás nyomorult éhenkórász (a miserable wretch), pauper . . . Észak-Amerika és néhány új gyarmat kivételével vajon melyik országban haladja meg a mezőgazdaságban alkalmazott szabad munka bére említésre méltóan a munkás legnélkülözhetetlenebb létfenntartási esz-

(milyen nagylelkű Molinari úr!); de nem volna jobb, ha sem az egyik, sem a másik nem pusztulna el?" (*Molinari:* „Etudes économiques". 51, 52. old.) Ugyan, ugyan Molinari úr! Mi lesz a tízparancsolatból, Mózesből és a prófétákból, *a kereslet és kínálat törvényéből*, ha Európában az „entrepreneur" [vállalkozó] megrövidítheti a munkás part légitime-jét [jogos részesedését], Nyugat-Indiában pedig a munkás az entrepreneurét! És mondja kérem, mi ez a „part légitime", amelyet az Ön bevallása szerint a tőkés Európában naponta *nem* fizet meg? Molinari úrnak rettenetesen viszket a tenyere, hogy odaát, a gyarmatokon, ahol a munkások olyan „közönségesek", hogy „kizsákmányolják" a tőkést, a kereslet és kínálat egyébként önműködően ható törvényét rendőri úton terelje a helyes mederbe.

[269] *E. G. Wakefield:* „England and America". II. kot. 52. old.

[270] Ugyanott, 191, 192. old.

közeit?... Kétségtelen, hogy Angliában az igáslovakat, minthogy ezek értékes tulajdont jelentenek, sokkal jobban táplálják, mint az angol földmüvest"[271]. De never mind [nem tesz semmit], hiszen a *nemzet gazdagsága* természettől azonos a *nép nyomorával.*

Hogyan lehet mármost a gyarmatok tőkeellenes rákfenéjét gyógyítani? Ha az egész földet népi tulajdonból egy csapásra magántulajdonná változtatnák, akkor elpusztítanák ugyan a baj gyökerét, de vele együtt — *a gyarmatot* is. A művészet: két legyet ütni egy csapásra. Kormányintézkedéssel a szűz földre *a kereslet és kínálat törvényétől független, mesterséges árat* kell megszabni, amely a bevándorlót arra kényszeríti, hogy hosszabb ideig bérmunkát végezzen, míg elég pénzt kereshet ahhoz, hogy földet vásároljon[272] és független parasztlá változzék. Azt az *alapot* viszont, amely abból adódik, hogy a földeket a bérmunkások számára viszonylag *tiltó* áron adják el, tehát ezt a *munkabérből* a kereslet és kínálat szent törvényének megsértése útján kipréselt *pénzalapot*, abban a mértékben, ahogyan növekszik, használja arra a kormány, hogy *chenkórászokat* hozzon be Európából a gyarmatokra és így telített állapotban tartsa a tőkés úr *bérmunkapiacát.* Ilyen körülmények között tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles [minden a legjobban lesz ezen a lehető legjobb világon]. Ez a „*rendszeres gyarmatosítás*" nagy titka. „E terv alapján — kiált fel diadalittasan Wakefield — *a munka kínálatának állandónak és rendszeresnek kell lennie*; mert először is, minthogy egyetlen munkás sem tud földet szerezni, amíg pénzért nem dolgozott, az összes bevándorló munkások, azáltal, hogy bérért kombináltan dolgoznak, *alkalmazójuknak tőkét termelnének arra, hogy több munkát alkalmazzon;* másodszor mindenki, aki a bérmunkát szögre akasztaná és földtulajdonossá válnék, éppen *a föld megvásárlása által alapot biztosítana arra, hogy friss munkát lehessen áthozni a gyarmatokra*"[273]. Az állami úton kierőszakolt *földárnak* természetesen „*elegendőnek*" *(sufficient price)*, azaz oly magasnak kell lennie, „hogy megakadályozza a munkásokat abban, hogy független parasztokká váljanak, amíg mások nem jönnek, hogy

[271] *E. G. Wakefield:* „England and America". I. köt. 47. 246. old.

[272] „A föld és a tőkék elsajátításának köszönhető — teszitek hozzá —, hogy *az az ember, akinek nincs egyebe, csak a karja,* munkát talál és jövedelemre tesz szert... éppen ellenkezőleg, a *föld egyéni elsajátítása* az oka annak, *hogy vannak olyan emberek, akiknek nincs egyebük, csak a karjuk* ... Ha egy embert légüres térbe tesztek, megfosztjátok a levegőtől. Így cselekedtek akkor is, ha hatalmatokba kerítitek a földet... Ez azt jelenti, hogy az embert a gazdagságtól üres térbe helyezitek, hogy ne élhessen másképp, csak a ti akaratotok szerint" *(Colins:* „L'économie politique etc". III. köt. [267.] 268—271. old., különböző helyeken).

[273] *E. G. Wakefield:* „England and America". II. köt. 192. old.

helyüket a bérmunkapiacon elfoglalják"[274]. Ez az „elegendő *földár*" nem más, mint szépítő körülírása a *váltságdíjnak*, amelyet a munkás fizet a tőkésnek azért az engedélyért, hogy a bérmunkapiacról visszavonulhasson a vidékre. Először „*tőkét*" kell teremtenie a tőkés úr számára, hogy az *több munkást* zsákmányolhasson ki, s aztán a munkapiacon „*helyettest*" kell állítania, akit a kormány a munkás költségére szállít át a tengeren egykori tőkés ura részére.

Igen jellemző, hogy az angol kormány az „*eredeti felhalmozásnak*" ezt a Wakefield úr által külön a gyarmati országokban való használatra előírt módszerét éveken át gyakorolta. A kudarc természetesen éppoly csúfos volt, mint a Peel-féle banktörvényé. Csupán az történt, hogy a kivándorlók áradatát eltérítették az angol gyarmatoktól az Egyesült Államok felé. Közben a tőkés termelés előrehaladása Európában, amelyet a *kormányok* növekvő *nyomása* kísért, feleslegessé tette Wakefield receptjét. Egyrészt az óriási és folytonos emberáradat, amely évről évre Amerika felé tódul, az Egyesült Államok keleti részén megmegakadó lecsapódásokat hagy hátra, mert az Európából való kivándorlás hulláma az embereket gyorsabban dobja az ottani munkapiacra, mint ahogyan a Nyugat felé irányuló kivándorlás hulláma tovább tudja őket sodorni. Másrészt az amerikai polgárháború egyik következménye óriási nemzeti adósság volt, és ezzel az adóterhek növekedése, a legaljasabb pénzarisztokrácia kialakulása, a közföldek egy hatalmas részének elajándékozása vasutak, bányák stb. kiaknázására alakult spekuláns társaságoknak — egyszóval a tőke leggyorsabb centralizációja. A nagy köztársaság tehát megszűnt a kivándorló munkások ígéretföldje lenni. A tőkés termelés ott óriás léptekkel halad előre, habár a bércsökkentés és a bérmunkás függősége még korántsem érte el az európai normálszínvonalat. Az a körülmény, hogy a meg nem művelt gyarmati földet az angol kormány szemérmetlenül elkótyavetyéli arisztokratáknak és tőkéseknek — amit maga Wakefield is keményen megbélyegzett —, továbbá az az emberáradat, amelyet az aranymezők vonzanak oda, és az a konkurrencia, amelyet az angol áruk behozatala még a legkisebb kézművesnek is támaszt, különösen *Ausztráliában*[275] elegendő „viszonylagos munkás-túlnépességet" hozott létre, úgyhogy szinte minden postagőzös az ausztráliai munkapiac túltelítettségének

[274] E. G. Wakefield: „England and America". II. köt. 45. old.

[275] Mihelyt Ausztrália önmaga törvényhozójává lett, természetesen a telepeseknek kedvező törvényeket hozott, de az egyszer már véghezvitt angol földelkótyavetyélés ennek útjában áll. „Az első és legfontosabb cél, amelynek elérésére az 1862. évi új földtörvény törekszik, az, hogy jobban megkönnyítse a nép letelepedését" („The Land Law of Victoria, by the *Hon. G. Duffy*. Minister of Public Lands". London 1862. [3. old.]).

— „glut of the Australian labour-market" — hióbhirét hozza, s a prostitúció ott helyenként már oly buján tenyészik, mint a londoni Haymarketen.

De bennünket itt nem a gyarmatok állapota foglalkoztat. Bennünket kizárólag az a titok érdekel, amelyet az Óvilág politikai gazdaságtana az Újvilágban felfedezett és hangosan hirdetett: *a tőkés termelési és felhalmozási mód*, tehát *a tőkés magántulajdon* is, *feltételezi a saját munkán alapuló magántulajdon megsemmisítését, azaz a munkás kisajátítását.*

MUTATÓK

NÉVMUTATÓ — IDÉZETT MŰVEK

A

ADDINGTON, Stephen (1729—1796) — angol teológus, konzervatív miniszter, több iskolai tankönyv szerzője.

— *An Inquiry into the Reasons for and against enclosing open fields.* [A nyílt földterületek bekerítése mellett és ellen szóló érvek vizsgálata.] 2. kiad. London 1772. — 672

The Advantages of the East-India Trade to England. [A kelet-indiai kereskedelem előnyei Anglia számára.] London 1720. — 300, 318, 322, 324, 326, 342, 399, 476

AIKIN, John (1747—1822) — angol orvos és radikális író. — 550—51

— *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester.* [A Manchester körül 30—40 mérföldes körzetben elterülő vidék leírása.] London 1795. — 550—51, 694, 701—02

ANAKHARSZISZ (kb. i. e. VI. sz.) — szkíta filozófus. — 101

ANDERSON, Adam (1692—1765) — skót közgazdász.

— *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time.* [A kereskedelem eredetének történelmi és időrendi levezetése a legrégibb jelentésektől a jelenkorig.] London 1764. — 689, 702

ANDERSON, James (1739—1808) — angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadékelmélet terén. — 471, 672, 675, 689

— *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to Promote the Agriculture, Commerce, Manufactures and Fisheries of Scotland. In a Series of Letters, to a Friend written in the year 1775.* [Észrevételek a módszerekről, melyek a nemzeti iparkodás szellemének buzdítását célozzák, különös tekintettel Skócia mezőgazdaságának, kereskedelmének, manufaktúrájának és halgazdaságának előmozdítására. Levelek alakjában, amelyeket 1775-ben írt egy barátjának.] Edinburgh 1777. — 519, 675

— *The Bee.* [A méh.] 18 kötet. Edinburgh 1791—93. 3. köt. — 573

ANNA (1665—1714) — Anglia királynője (1702—1714). — 157, 682

Antaeus (Antaiosz) — görög mitológiai óriás, aki a Földdel való érintkezéstől mindig új erőre kap. — 549

ANTIPATROSZ, thesszaliai (i. e. és i. u. I. sz. fordulóján) — görög költő. — 381

APPIANUS, alexandriai (II. sz.) — római történetíró.

— *Römische Geschichten.* [Római történetek.] Német ford. F. L. I. Dillenius. Stuttgart 1830. „Römische Bürgerkriege" [Római polgárháborúk] címen idézve. — 673

ARBUTHNOT — angol közgazdasági író; a currency-elmélet híve; Sir Robert Peel magántitkára.

— *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer.* [Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi ára és a bérletek nagysága közötti összefüggésről stb. Írta Egy bérlő.] London 1773. — 290, 306—08, 669. 674

ARCHILOCHOSZ, paroszi (kb. i. e. 650) — görög költő. — 343

ARCHIMEDÉSZ, szirakuszai (i. e. 287—212) — görög matematikus, fizikus és technikus. — 287

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384—322) — „a legegyetemesebb koponya a régi görög filozófusok között", aki „már vizsgálat tárgyává tette a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit" (Engels). — 65—66, 85, 307, 380

— *Ethicorum ad Nicomachum libri decem.* I. könyv. Bekker kiadása, Berlin 1831. Magyar kiadás: Nikomachoszi ethika. Bp. 1942. — 65—66

— *De Republica libri octo.* [Az államról, nyolc könyvben.] I. könyv. Bekker kiadása, Berlin 1831. Magyar kiadás: Politika. Bp. 1923. — 88, 147—18, 158, 381

ARKWRIGHT, Richard (1732—1792) — angol vállalkozó, az ipari forradalom időszakában egész sor szabadalmat kaparintott meg, ezért, érdemtelenül, a fonógép feltalálójának tartják. — 345, 351, 356, 396, 400, 455

ARLEDGE (Arlidge), John Thomas (1822—1899) — londoni kórházi főorvos. — 230

ASHLEY, Antony Cooper, Earl of Shaftesbury (1801—1885) — angol politikus, tory, a tízórás törvényért folytatott arisztokrata „emberbaráti" mozgalom egyik vezetője. — 385, 627

— *Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, March 15th 1844.* [Törvényjavaslat a tízórás gyári munkanapról. Lord Ashley beszéde, 1844 márc. 15.] London 1844. — 375, 385—86

ASHWORTH, Henry (1794—1880) — pamutgyáros, Cobden híve; részt vett a Gabonatörvény Elleni Liga alapításában. — 271, 378—79

ATHÉNAIOSZ, naukratiszi (III. sz. eleje) — görög retorikus (a szónoklás mestere).

— *Deipnosophistarum libri quindecim.* [A bölcsek lakomája, tizenöt könyvben.] Schweighäuser kiadása, Strassburg 1802. — 101, 129

AUGIER, Marie — francia zsurnaliszta.

— *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours.* [Az állami hitelről és történetéről az ókortól napjainkig.] Párizs 1842. — 703

AVELING, Edward (1851—1898) — angol szocialista orvos. Marx legfiatalabb lányának, Eleanornak a férje. Darwinista és ateista, Engels hatására a marxizmushoz közeledett, részt vett a Szociáldemokrata Föderáció és a Szocialista Liga tevékenységében. Közreműködött a „Tőke" első kötetének angol fordításában. — 29

B

BABBAGE, Charles (1792—1871) — angol matematikus és mechanikus; könyvében „a nagyipart tulajdonképpen csak a manufaktúra-időszak szempontjából fogja fel" (Marx). — 328

— *On the Economy of Machinery and Manufactures.* [A gépi berendezés és la manufaktúrák gazdaságosságáról.] 1. kiad. London 1832. — 325, 328, 350, 365, 377—78

BACON, Francis, Baron Verulam (1561—1626) — angol filozofus es államférfi „Az angol materializmus igazi osapja „Baconnél, elso alkotojánál, a materializmus naiv módon meg magában hordozza a mindenoldalu fejlodés csiráit" „Maga az aforizmák formájában eloadott tana ellenben még hemzseg a teologiai kovetkezetlensegektol' (Marx) Szakit a skolasztikával es megalapozza az induktív logikát — 364

— *The Essays or Councils, civil and moral* [Polgári es erkolcsi tanulmányok, illetve tanacsok] London 1625 — 666

— *The Reign of Henry VII Verbatim reprint from Kennet s „England" ed. 1719.* [VII Henrik uralkodása Szo szerinti kulonlenyomat Kennet „England"-jenek 1719 es kiadásából] London 1870 — 666—67

BAILEY, Samuel (1791—1870) — angol filozofus es kozgazdasz, Ricardo ertekelmeletet tamadja Marx „izetlen, feluletes, mindenkinel bolcsebb kritikusnak" nevezi — 56, 62, 87

— *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr Ricardo and his followers By the author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc* [Kritikai ertekezes az ertek termeszeterol, mertekerol es okairol, kulonos tekintettel Ricardo urnak es kovetoinek irásaira A „Tanulmányok a velemények keletkezéserol es kozleserol stb szerzojétol] London 1825 — 68—69, 87, 496

— *Money and its Vicissitudes in Value, as they affect National Industry and Pecuniary Contracts with a Postscript on Joint Stock Banks By the author of the Rationale of Political Representation* [A penz és értékváltozásai, hogyan befolyasolják ezek a nemzeti ipart es a pénzben kotott szerzodéseket utoirattal a reszvenybankokról A „Politikai képviselet ésszerű kifejtése" szerzojétol] London 1837 — 57, 565

BAINES, Edward (1800—1890) — angol liberalis ujsagiro es kozgazdasz A szabadkereskedelem hive — 362, 364

BAKER, Robert — angol gyarfelugyelo, azelott orvos — 283, 372, 397, 418, 657

BALLARD, Edward (1818—1897) — angol orvos es fiziologus — 438

BALZAC, Honoré de (1799—1850) — nagy francia realista regényíro. — 545

BANKES, G — angol nagybirtokos — 627

BARBON, Nicolas (1640—1698) — angol kozgazdász, a merkantilizmus ellenfele, a szabadkereskedelem vedelmezoje — 121, 572

— *A Discourse concerning Coining the New Money Lighter, in answer to Mr Locke's Considerations about Raising the Value of Money* [Értekezés arrol, hogy az uj pénzt konnyebbre kell verni Válasz Locke ur „Megfontolásaira" a penzertek emeléséről] London 1696 — 43—45, 126, 139, 140

BARTON, John (XVIII sz második fele) — angol kozgazdász — 585

— *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society* [Észrevetelek azokról a korulmenyekről, melyek a társadalom dolgozo osztályainak helyzetet befolyásolják] London 1817 — 585—86, 625

BASEDOW, Johann Bernhard (1723—1790) — német polgári nevelesi reformátor — 456

BASTIAT, Frédéric (1801—1850) — francia vulgáris kozgazdász, a szabadkereskedelem hive. — 19, 67, 85, 184, 381, 522

BEBEL, August (1840—1913) — a nemet szocialdemokrata párt egyik alapítoja es vezere — 36

BECCARIA, Cesare Bonesana (1738—1794) — olasz matematikus és közgazdász. „Bűn és büntetés" c. munkájával vált híressé, amelyben elítéli a halálbüntetést. — 342

— *Elementi di economia pubblica.* [A közgazdaságtan elemei.] Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. 11. köt. Custodi kiadása, Milánó 1804. — 342—43

BEECHER-STOWE, Harriet Elizabeth (1812—1896) — amerikai írónő, a „Tamás bátya kunyhója" c. híres rabszolgaság ellenes regény szerzője. — 676

BELL — angol orvos. — 615

BELL, Sir Charles (1774—1842) — skót anatómus. — 263

BELLERS, John (1654—1725) — angol közgazdász, emberbarát, az utópista szocializmus előfutára, quaker. A manufaktúra-időszak tőkés termelésének ellentmondásait elemzi. Tőle származik az „Aki nem dolgozik, az ne is egyék" jelszó. Követelte többek közt az iskolai oktatás és a munka összekapcsolását és a munkások társadalmi biztosítását. — 326, 455

— *Proposals for raising a Colledge of Industry of all Useful Trades and Husbandry* [Javaslatok egy ipari főiskola felállítására, minden hasznos szakma és a mezőgazdaság számára.] London 1696. — 134, 306, 399, 569

— *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.* [Tanulmányok a szegényekről, manufaktúrákról, kereskedelemről, ültetvényekről és erkölcstelenségről stb.] London 1699. — 128, 141, 447

BENNETT, A. — angol szegényházi gondnok és bérszabályozó. — 558

BENTHAM, Jeremy (1748—1832) — angol jogi író, a hasznossági filozófia (utilitarizmus) megalapítója. „A polgári ostobaság lángesze" (Marx). — 168, 565, 567

— *Théorie des peines et des récompenses.* [A büntetések és jutalmazások elmélete.] Francia ford. Et. Dumont. 1. köt. 3. kiad. Párizs 1826. — 565

BERKELEY, George (1685—1753) — ír püspök, a reakciós szubjektív idealista filozófia megalapítója.

— *The Querist.* [A kérdező.] London 1750. — 315, 332

Biblia. (Mindenütt Károli Gáspár fordításában idézve.) — 89—90, 105, 134, 172, 234, 349

BIDAUT, J. N. (XIX. század első fele).

— *Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente.* [A monopóliumról, amely az ipari mesterségekben és a kereskedelemben a nagy gyártási gépek következtében keletkezik. Második füzet. A gyártás és az eladás monopóliumáról.] Párizs 1828. — 302

BIESE, Franz (1803—1895) — német filozófiai író, idealista.

— *Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt.* [Arisztotelész filozófiája belső összefüggéseiben írásai alapján kifejtve, különös tekintettel a filozófiai nyelvhasználatra.] 2. köt. Berlin 1842. — 381

BLAKEY, Robert (1795—1878) — angol liberális író és filozófus.

— *The History of Political Literature from the earliest times.* [A politikai irodalom története a legrégibb időktől.] 2. köt. London 1855. — 668

BLANQUI, Jérôme Adolphe (1798—1854) — francia közgazdász, a forradalmár Auguste Blanqui testvére; vizsgálta a munkásság helyzetét számos országban; közgazdasági nézeteiben Say követője.

— *Cours d'économie industrielle. Année 1837/38.* [Ipari gazdasági előadások 1837/38.] Összeállította Ad. Blaise, Párizs 1838/39. — 316
— *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848.* [A franciaországi dolgozó osztályok 1848-ban.] 1—2. rész. Párizs 1849. — 261

BLOCK, Maurice (1816—1901) — francia közgazdász és statisztikus.
— *Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes", juillet et août 1872.* [A szocializmus teoretikusai Németországban. Különlenyomat a „Journal des Economistes" 1872 júliusi és augusztusi számából.] Párizs 1872. — 20

BOILEAU, Etienne (kb. 1200—1269) — Párizs főbírája.
— *Règlements sur les arts et métiers de Paris, redigés au 13 ième siècle et connus sous le nom du Livre des métiers.* [Rendeletek a párizsi művességekről és mesterségekről, amely összeállíttatott a XIII. században, és Mesterségek könyve néven ismeretes.] Közzétette G. B. Depping, Párizs 1837. — 453

BOILEAU-DESPREAUX, Nicolas (1636—1711) — francia költő és szatirikus XIV. Lajos idejében. A 605. oldalon idézett, Molière-nek tulajdonított vers szerzője. (V. ö. Oeuvres de M. Boileau-Despréaux. [Boileau-Despréaux Művei.] T. 1. Satyre VIII. à M. Morel. London 1780.) — 605

BOISGUILLEBERT, Pierre le Pesant, Sieur de (1646—1714) — francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. Vele kezdődik a klasszikus közgazdaságtan Franciaországban. — 127
— *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs.* [Értekezés a gazdagság, a pénz és az adók természetéről.] Collection des principaux économistes. 1. köt. Economistes financiers du XVIIIième siècle. Daire kiadása, Párizs 1843. — 136

BOLINGBROKE, Henry St. John (1678—1751) — angol tory politikus és író. — 699

BOOTHROYD — angol orvos. — 230

BORISZ GODUNOV *lásd* Godunov

BOULTON, Matthew (1728—1809) — angol gyáros és mérnök. — 362; — utóda — 352

BOXHORN, Marcus Suerius (1602—1653) — humanista tudós és költő.
— *Institutiones politicae.* [Politikai intézmények.] Leyden 1663. — 399

BRAY, John Francis (1809—1895) — angol utópista szocialista, chartista. — 74

BRENTANO, Lujo (1844—1931) — német közgazdász, katedra-szocialista. Polgári reformokat követelt a marxista munkásmozgalom ellensúlyozására. — 35—39
— *Wie Karl Marx zitiert.* [Hogyan idéz Marx Károly.] *Névtelenül.* „Concordia", 1872 márc. 7., júl. 4., júl. 11. — 35—37

BRIGHT, John (1811—1889) — angol gyáros, politikus, a Gabonatörvény Elleni Liga vezetője. — 19, 240, 267, 517, 603, 629, 693

BRINDLEY, James (1716—1772) — angol csatornaépítő. — 327

BROADHURST, J. — angol vulgáris közgazdász.
— *Treatise on Political Economy.* [Értekezés a politikai gazdaságtanról.] London 1842. — 61

BRODIE, Sir Benjamin Collins (1783—1862) — angol fiziológus és orvos. — 263

BROUGHAM, Henry Peter (1778—1868) — angol jogász és politikus. Whig-párti, előbb a rabszolgaság mellett, később ellene harcol.

— *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers.* [Vizsgálódás az európai hatalmak gyarmati politikájáról.] 2. köt. Edinburgh 1803. — 702

BROUGHTON, Charlton. — 229

BRUCKNER, John (1726—1804) — angol pap, népesedés-elméleti munkáiból Malthus sokat átvett.

— *Théorie du système animal.* [Az állatok rendszerének elmélete.] Leyden 1767. — 571

BRUNNER, Johann Conrad — svájci anatómus. — 450

BUCHANAN, David (1779—1848) — angol közgazdász, „a fiziokraták nagy ellenfele" (Marx).

— *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain.* [Vizsgálódás Nagy-Britannia adórendszeréről és kereskedelmi politikájáról.] Edinburgh 1844. — 124

— *Adam Smith, „Wealth of Nations". With notes and an additional Volume by D. Buchanan.* [Adam Smith, „A nemzetek gazdagsága". Jegyzetekkel és egy kiegészítő kötettel ellátta D. Buchanan.] 1—4. köt. Edinburgh 1814. *Lásd* Smith

BUCHEZ, Philippe (1796—1865) — francia történetíró, burzsoá republikánus; Saint-Simon-i alapon „újkatolikus szocializmust" hirdetett.

— és ROUX-LAVERGNE, Pierre: *Histoire parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815.* [A francia forradalom parlamenti története vagy A nemzetgyűlések naplója 1789-től 1815-ig.] 10. köt. Párizs 1834. — 687

BURKE, Edmund (1729—1797) — angol liberális politikus és közgazdasági író. — 303, 703

— *A Letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale.* [A tiszteletre méltó Ed. Burke levele egy nemes lordhoz azokról a támadásokról, melyeket ellene és nyugdíja ellen indított a Lordok Házában Bedford hercege és Lauderdale grófja.] London 1796. — 670

— *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795.* [Gondolatok és részletek a szűkösségről, eredetileg a tiszteletre méltó W. Pittnek bemutatva 1795 november havában.] London 1800. — 196, 221, 303, 703

Busiris — a görög monda szerint kegyetlen egyiptomi király, akiről Iszokratész mint az erényesség példaképéről beszél. — 344

BUTLER, Samuel (1612—1680) — angol szatirikus költő. Az idézett hely „Hudibras" c., a puritánok ellen irányuló szatirikus eposzából való. — 44

BYLES, J. B. — angol jogász.

— *Sophisms of Free Trade and Popular Political Economy Examined by a Barrister.* [A szabadkereskedelem és a vulgáris politikai gazdaságtan szofizmái, megvizsgálta Egy jogász.] 5. kiad. London 1850. (Marx a 7. kiad. szerint idézi.) — 256, 683

C

Cacus — tűzokádó szörnyeteg a latin mitológiában, Vulcanus fia. — 549

CAIRNES, John Elliot (1823—1875) — angol közgazdász, ricardiánus.

— *The Slave Power: its Character, Career and Probable Designs etc.* [A rabszolga-

energia jellege, palyája es valoszínú sorsa stb] London 1862 — 187, 251, 312

CAMPBELL, George (1824—1892) — angol hivatalnok Indiában

— *Modern India A Sketch of the System of Civil Government* [Modern India A polgari kormányzati rendszer vazlata] London 1852 — 336

CANTILLON, Richard de (szul a XVII sz végen, megh 1734) — ír származásu francia kozgazdász, kereskedő, a klasszikus kozgazdasagtan jelentős kepvise lője, a fiziokratak elofutára — 572

— *Essai sur la nature du commerce en general* [Tanulmány a kereskedelem ter mészeteről általában] Amsterdam 1756 — 514

— *The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges* [Elemzes az iparrol, kereskedelemrol, pénzrol, aranyrudiol, bankokrol es külfoldi váltoárfolyamokról] (Az előbbi mű angol átdolgozása. Philip Cantillon neven jelent meg.) London 1759 — 514

CARD *lásd* Rouard du Card

CAREY, Henry Charles (1793—1879) — amerikai vulgáris kozgazdasz, azt hir dette, hogy a tőke és a munka érdekei kozott osszhang, harmónia van, mert az értéket az ujratermelesi koltsegek határozzák meg es a felhalmozott tőke állandoan elértéktelenedik („Principles of Political Economy") Támadta Ricardo járadekelmeletet es azt állította, hogy nem egyre rosszabb, hanem egyre jobb minőségú foldek megmúvelesére térnek at A szabadkereskedelem hívéből a védovám szoszolójává lett. — 206, 494

— *Essay on the Rate of Wages with an Examination on the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World* [Tanulmany a bérekrol a világ dolgozó népességének helyzetében mutatkozo kulonbsegek okainak vizsgalatával] Philadelphia 1835 — 521

— *The Slave Trade, Domestic and Foreign Why it Exists, and how it may be Extinguished* [A bel- és kulfoldi rabszolgakereskedelem, mik az okai, es hogyan lehetne megszüntetni] Philadelphia 1853 — 676, 693

CARLI, Giovanni Rinaldo (1720—1795) — olasz csillagász es kozgazdász, a mer kantilisták ellenfele

— *Jegyzetek P Verri „Meditazioni sulla economia politica"* [Elmélkedesek a politikai gazdasagtanrol] *c munkájahoz* Scrittori classici italiani di economia politica Parte moderna 15 kot Custodi kiadása, Miláno 1804 — 309

CARLISLE, Sir A (1785– 1856) — angol sebész es katonaorvos — 263

CARLYLE, Thomas (1795—1881) — angol publicista, tortenesz es idealista filozófus, tory, a reakcios romanticizmus és szelso individualizmus allas pontjarol bírálta az angol burzsoáziát 1848 után a forradalmi munkás mozgalom elkeseredett ellensége — 240

— *Ilias Americana in nuce* [Amerikai Ilász dióhejban], Macmillan's Magazine', 1863 aug — 240

The Case of our English Wool [Angol gyapjunk ugye] London 1685 — 236

CASTLEREAGH, Robert Stewart (1769—1822) — angol tory politikus, külugy miniszter — 400

CAUS, Salomon de (1576—1626) — francia epítomester es mernok — 351

CAZENOVE, John (1850 korul) — angol kozgazdász, malthusianus — 536

— *Jegyzetek Malthus „Definitions in Political Economy'* [Politikai gazdaságtani meghatározások] *c muvének általa gondozott kiadásához* London 1853 — 526, 553

CHALMERS, Thomas (1780—1847) — skót teológus és közgazdász, „egyike a legfanatikusabb malthusiánusoknak, aki szerint a szociális bajokra nincs más ír, mint a munkásosztály vallásos nevelése, amin a kereszténvien felcicomázott, paposan épületes malthusi népesedéselmélet bemagoltatását érti" (Marx). — 156, 572—73

— *On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society.* [A politikai gazdaságtanról, a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban.] 2. kiad. Glasgow 1832. — 148

CHAMBERLAIN, Joseph (1836—1914) — angol államférfi, a brit imperializmus egyik előharcosa.

— *Speech at Sanitary Congress, Birmingham.* [A birminghami egészségügyi kongresszus megnyitó beszéde.] „Times", 1875 jan. 15. — 596

The charakter and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc. [Vilmos király, Sunderland stb. jelleme és erkölcse, amint az Shrewsbury herceghez stb. intézett eredeti levelekből kitűnik.] British Museum Sloane Manuscript Collection, Nr. 4224. — 670

CHERBULIEZ, Antoine Elisée (1797—1869) — svájci politikus és közgazdász, Sismondi tanítványa. — 174

— *Riche ou pauvre.* [Gazdag vagy szegény.] Párizs 1840. Marx a „Richesse ou pauvreté" [Gazdagság vagy szegénység] c. újabb kiadás (Párizs 1841.) szerint idézi. — 178, 541

CHEVALLIER, Jean-Baptiste-Alfonse (1793—1879) — francia kémikus.

— *Dictionnaire des altérations et falsifications des substances alimentaires, médicamenteuses et commerciales avec l'indication des moyens de les reconnaître.* [A táplálék-, gyógyszer- és kereskedelmi anyagok meghamisításának szótára, a hamisítás felismerésére szolgáló eszközök megjelölésével.] Párizs 1850—52. — 234

CHILD, Josiah (1630—1699) — angol kereskedő és közgazdász, merkantilista, „az ipari és kereskedelmi tőke előharcosa", „a modern bankárok ősatyja" (Marx). — 703

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106—43) — római ügyvéd és politikus. — 103, 381

CINCINNATUS, Lucius Quinctius (kb. i. e. 519—438) — római hadvezér, akit a monda szerint az eke szarvától hívnak el dictatornak, s aki a győzelem után visszatér kis földjére. — 176

CLAUREN, H. — Carl Heun (1771—1854) írói álneve — a hivatalos „Allgemeine Preussische Staatszeitung" főszerkesztője; érzelgős elbeszéléseket írt. — 211

CLAUSSEN — a körkötőgép feltalálója. — 347

COBBETT, William (1763—1835) — angol publicista, a chartisták előfutára az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcban. — 272, 697, 700

— *A History of the Protestant „Reformation" in England and Ireland. Showing how that Event has Impoverished and Degraded the Main Body of the People in Those Countries. In a Series of Letters, addressed to All Sensible and Just Englishmen.* [A protestáns „reformáció" története Angliában és Írországban, amely kimutatja, hogyan szegényedett el és alacsonyodott le ez esemény következtében ez országok népességének nagy tömege. Levelek alakjában, melyek minden jóérzésű és igazságos angol emberhez szólnak.] London 1824. Magyar kiadás: A protestáns reformáció históriája Angliában s Irlandban. Nagyvárad 1834. — 668

COBDEN, Richard (1804—1865) — angol kartongyáros, politikus és kozgazdász, a Gabonatorveny Ellení Líga vezetoje — 19, 240, 267, 629

COLBERT, Jean-Baptiste (1619—1683) — francia államférfi, legkovetkezetesebb képviselője a merkantilista gazdaságpolitikának, amelyet rola „colbertizmusnak" is neveznek — 291, 700

COLINS, J G Hippolyte (1783—1859) — belga kozgazdász és szociálreformer, a „racionális szocializmus" utópista rendszerenek megalapitója

— *L'économie politique, source des révolutions et des utopies pretendues socialistes* [A politikai gazdaságtan, a forradalmak és az allítolag szocialista utopiak forrása] 3 kot Párizs 1857 — 569, 643, 713

COLLINS, H I

— *On Combination of Trades* [Az iparok egyesuléséről] *Névtelenul* Uj kiad. London 1834 — 517

COLUMBUS *lásd* Kolumbusz

On Combination of Trades *lasd* Collins

A Compendious or Brief e Examination etc *lasd* Stafford

COMTE, Auguste (1798—1857) — francia filozófus, a pozitivizmusnak, a XIX század liberális demokrata burzsoáziaja jellegzetes gondolkodasi irányának megalapitoja Jelszava ez volt Sem restauráció, sem forradalom! — 20, 312

COMTE, François Charles (1782—1837) — francia liberális politikus es iro

— *Traité de la législation* [Értekezes a torvenyhozásról] 3—4 kot 3 kiad Brüsszel 1837 — 695

CONDILLAC, Etienne Bonnot de (1715—1780) — francia szenzualista filozofus Mint kozgazdász a fiziokrata rendszer hive — 153

— *Le commerce et le gouvernement etc* [A kereskedelem es a kormányzat stb] (1776) Collection des principaux économistes 14 kot Mélanges d'economie politique Daire és Molinari kiadása, Párizs 1847 — 153

CONDORCET, Marie Jean, Marquis de (1743—1794) — francia filozofus, matematikus, a fiziokraták hive, elmeletet állitott fel az emberiseg korlátlan fejlődési lehetőségeiről Girondista — 571

Considerations concerning taking off the Bounty on Corn Exported etc. [Nézetek az exportált gabona kiviteli prémiumanak eltorleseről stb.] London 1753. — 301

Considerations on Taxes etc *lásd* Cunningham

CORBET, Thomas — angol kozgazdász, ricardiánus

— *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, or the Principles of Trade and Speculation explained* [Vizsgálodás az egyenek gazdagságának okairol és módozatairol, vagy A kereskedelem és spekuláció alapelveinek magyarázata] London 1841 — 145, 545

CORBON, Claude Anthime (1808—1891) — francia munkás, később kepviseló Átfogó szakmai nevelést kovetelt az ifjuság számára

— *De l enseignement professionnel* [A szakmai oktatásról] 2 kiad Párizs 1860 — 455

COURCELLE-SENEUIL, Jean Gustave (1813—1892) — francia kereskedő, majd kozgazdász és magasrangu hivatalnok

— *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires* [Elmeleti és gyakorlati értekezés az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vallalkozásokról vagy Az uzlet kézikonyve] 2 kiad Párizs 1857 — 218, 554

COWELL, J. W. — az 1833-as gyári vizsgálóbizottság tagja. — 519

A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value etc. *lásd* Bailey

CROMWELL, Oliver (1599—1658) — angol államférfi, az angol polgári forradalom vezére, később (1653-tól 1658-ig) az angol köztársaság „lord protectora" (államfője). — 667, 669, 692

CULPEPER, Sir Thomas (1578—1662) — angol közgazdász, az ipari tőke érdekében harcolt az uzsoratőke ellen, a kamat leszállítását javasolta. — 703

CUNNINGHAM, J.

— *Considerations on Taxes as they are supposed to Affect the Price of Labour etc.* [Nézetek az adókról, amennyiben azok, feltevés szerint, befolyásolják a munka árát stb.] *Névtelenül.* London 1765. — 258

— *An Essay on Trade and Commerce containing Observations on Taxes etc.* [Tanulmány az iparról és a kereskedelemről, megjegyzésekkel az adókról stb.] *Névtelenül.* London 1770. — 217, 219, 258—60, 345, 504, 556, 570, 590—91, 680

The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Governement with the Existing System of Banking in Scotland. By A Banker in England. [A currency-elmélet vizsgálata: Levél a skót néphez a kormánynak azzal a fenyegetésével kapcsolatban, hogy beavatkozik a bankügy Skóciában fennálló rendszerébe. Írta Egy angliai bankár.] Edinburgh 1845. — 135

CUSTODI, Pietro (1771—1842) — olasz politikus és történész, a „Scrittori classici italiani di economia politica" [Klasszikus olasz közgazdasági írók] c. gyűjtemény kiadója. — 51, 78, 92, 94, 148, 153, 600

CUVIER, Georges (1769—1832) — francia természetbúvár, tudománnyá emelte az összehasonlító anatómiát. A paleontológia egyik megalapítója.

— *Discours sur les révolutions de la surface du globe.* [Értekezés a föld felszínének forradalmairól.] Hoefer kiadása, Párizs 1863. — 477

CUZA, Sándor János I. (1820—1873) — Románia fejedelme (1859—1866); 1864-ben eltörölte a jobbágyságot. — 161

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (Чернышевский, Николай Гаврилович) (1828—1889) — „az egyetlen igazán nagy orosz író, aki az ötvenes évektől kezdve egészen 1888-ig egy egységes egészbe öntött filozófiai materializmus színvonalán tudott maradni . . . De Csernisevszkij nem volt képes felemelkedni, helyesebben: az orosz élet elmaradottsága következtében nem emelkedhetett fel Marx és Engels dialektikus materializmusáig" (Lenin).

— Очерки политической экономии по Миллю. [A politikai gazdaságtan vázlata Mill szerint.] Pétervár 1865. — 19

D

Daidalosz — mondabeli görög művész, akinek a fejsze, a fúró, a mérőón és más szerszámok feltalálását tulajdonítják. — 380

DAIRE, Eugène (1798—1847) — francia közgazdász, a „Collection des principaux économistes" [Legjelentékenyebb közgazdászok gyűjteménye] kiadója. — 44, 93, 108, 136, 153, 295

DANTE ALIGHIERI (1265—1321) – Olaszország legnagyobb költője a középkor alkonyán. — 231

— *La Divina Commedia* Magyar kiadás Isteni színjáték Révai Könyvkiadó 1950 — 15, 103—04

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (Даниельсон, Николай Францевич) (álneve Nyikolaj —on) (1844—1918) — orosz közgazdász, a nyolcvanas és kilencvenes években egyike a narodnyik mozgalom fobb elméleti képviselőinek Lopatyin letartóztatása után o folytatta a „Tőke orosz fordítását — 107, 480

DARWIN, Charles Robert (1809—1882) — angol természetbúvár A fajok változékonyságát és az ember természetes leszármazását hirdető fejlődéstan megalapítója — 347

— *The Origin of Species etc* Magyar kiadás Fajok keletkezése Bp e n — 320—21

DAUMER Georg Friedrich (1800—1875) — német költő és vallásfilozófus, eleinte vallásellenes, később egyházrajongó — 271

A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain etc [Nagy-Britannia földtulajdonosainak és bérlőinek védelme stb] London 1814 — 516

DEFOE (De Foe), Daniel (kb 1660—1731) — angol regényíró és radikális publicista, a „Robinson Crusoe" szerzője — 571

DE QUINCEY, Thomas (1785—1859) — angol író és közgazdász, ricardiánus.

— *The Logic of Political Economy* [A politikai gazdaságtan logikája] London 1844 — 369

DERBY, Edward Henry Stanley, Earl of (1826—1893) — reakciós angol államférfi — 425

DESCARTES, René (1596—1650) — francia filozófus és matematikus Az analitikai geometria megalapítója Metafizikáján belül kifejlesztí a mechanikus materializmus kezdeteit „Fizikájat tökéletesen elválasztja metafizikájától Fizikájában az anyag az egyedüli szubsztancia, a lét és megismerés egyedüli alapja" (Engels) Mechanikus felfogása a szerves világról, beleértve az embert is, a manufaktúra időszak jellegzetes filozófiája

— *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison* Párizs 1668 Magyar kiadás Értekezés az értelem helyes használatáról Bp 1906 — 363—64

DESTUTT DE TRACY, Antoine, Comte (1754—1836) — francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász — 84, 601

— *Elements d'idéologie IVe et V^e parties· Traite de la volonte et de ses effets* [Az ideológia elemei IV és V rész Értekezés az akaratról és annak hatásairól] Párizs 1826 — 84, 152, 157, 306, 308, 601

DIDEROT, Denis (1713—1781) — a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopédisták vezetője, harcos materialista és ateista — 130

DIETZGEN, Joseph (1828—1888) — német munkásíró, foglalkozása cserzővarga Oroszországban és Észak-Amerikában élt „ A maga módján felfedezte a dialektikus materializmust " „Kilenctized részben materialista" (Lenin) *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie etc* [A tőke A politikai gazdaságtan bírálata stb] „Demokratisches Wochenblatt", szerk W Liebknecht Lipcse 1868 aug 1 , 22 , 29 — 20

DIODORUS SICULUS (Diodorosz, szikeliai) (i e I sz második fele) — görög történész

— *Historische Bibliothek* [Történelmi könyvtár] Német ford J Fr Wurm 1 es 3 kot Stuttgart 1828—1829 — 138, 221, 319, 344, 476

A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies [Értekezés a kereskedelemről, kulonos tekintettel a kelet-indiaira] London 1689 — 93

A Discourse on the General Notions on Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other By A Merchant [Értekezes a penz, kereskedelem es valtouzlet fogalmáról altalában, amint ezek osszefuggesben állanak egymással Irta Egy kereskedő] London 1689 — 92—93

A Discours on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry [Értekezés a mechanikai ipar osztonzesének szuksegessegéről] London 1689 — 257

A Dissertation on the Poor Laws *lásd* Townsend

Dogberry — rendor Shakespeare „Sok húho semmiért" c darabjában A korlatolt, tulbuzgó kishivatalnok gunyneve. — 87, 397, 558

Don Quijote de la Mancha — „a buskepu lovag", Cervantes regenye nek hőse — 86, 555

DOUBLEDAY, Thomas (1790—1870) — angol publicista, liberális politikus es kozgazdász, a malthusi elmelet ellenfele — 700

DRYDEN, John (1631—1700) — angol udvari koltő Az idézett resz „A kakas és a roka" c Chaucer-meséjéből való — 227

DUCPETIAUX, Edouard (1804—1868) — belga publicista és kozgazdász, a belga bortonok és jotekonysági intezmenyek fofelugyelője Szocialreformer

— *Budgets economiques des classes ouvrieres en Belgique Subsistances, salaires, population* [Belgium dolgozo osztalyainak gazdasagi koltsegvetesei Meg elhetes, berek, nepesseg] Brusszel 1855 — 622—24

DUFFERIN and AVA Blackwood Frederick Temple, Marquess of (1826—1902) — angol diplomata, irországi nagybirtokos — 658—59

DUFFY, Sir Charles Gavan (1816—1903) — az ir szabadságmozgalom forradalmi szárnyának, a fenianusoknak egyik vezere Ausztráliába ment es ott a kormány tagja lett

— *The Land Law of Victoria* [Viktoria foldtorvenye] London 1862 — 714

DUNNING, T J (1799—1873) — az angol szakszervezeti mozgalom teoretikusa A konyvkotok szovetségének elnoke A polgari munkaspolitika képviselője

— *Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention* [Szakszervezetek es sztrajkok filozofiájuk és celjuk] London 1860 — 510—11, 513—14, 703

DUPONT, Pierre (1821—1870) — francia kolto, verseket írt a munkások eletéről, ezek miatt III Napoleon egy idoben uldozte

— *Chant des ouvriers* [Munkások dala] (1846) Oeuvres [Művei] Párizs 1854 — 643

Dzsaggernot (Dzsagannatha) — Visnu hindu isten egyik neve — 264, 599

E

The East India Trade a most Profitable Trade etc. *lásd* Papillon

Eckart — a huseges szolga alakja a nemet irodalomban. Goethe is írt rola verset. — 260

EDEN, Sir Frederic Morton (1766—1809) — angol polgári kozgazdász, Smith tanítványa Egy nemzetkozi biztositótársaság alapitoja és vezetője — 571, 625, 671, 673—74, 700, 703

— *The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period* [A szegények helyzete vagy Anglia dolgozó osztályainak tortenete a hódítástól napjainkig] 1—3 kot London 1797 — 229, 557, 570—72, 625, 669, 671, 701

EDWARD III, „of Windsor' (1312—1377) — Anglia kiralya (1327—1377) — 97, 255, 683

EDWARD VI (1537—1553) — Anglia es Irország királya (1547—1553) — 680

ELLIS, J — angol gyáros — 245, 246

EMBLETON — angol orvos — 613

EMERY, Charles Edward (szul 1838) — amerikai feltalalo, tokeletesitette a cotton gint (gyapottisztító gépet) — 358

ENGELS, Friedrich (1820—1895) — 28, 33—34, 39, 48, 54, 139—40, 200, 204, 222, 291, 316, 330, 362, 370, 401, 421, 454, 469, 481, 484, 493, 582—83, 604, 606, 670, 706

— *Umrisse zu einer Kritik der Nationalokonomie* [Vazlatok a kozgazdaságtan bírálatához] „Deutsch-Franzosische Jahrbucher", Arnold Ruge és Karl Marx kiadasa, 1—2 fuzet, Párizs 1844 — 79, 147, 158, 589

Die Lage der arbeitenden Klasse in England Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Lipcse 1845 Magyar kiadás A munkásosztály helyzete Angliában Szikra 1954 — 225, 229, 239, 252, 373, 394, 396 415, 561—62, 606

— *Die englische Zehnstundenbill* [Az angol tizorás torvenyjavaslat] „Neue Rheinische Zeitung Politisch okonomische Revue', Hamburg 1850 ápr — 275, 284

— *lasd még* Marx

Enquiry... *lasd* Inquiry...

ENSOR, George (1769—1843) — angol iró, kuzdott Irország angol leigázása ellen

— *An Inquiry concerning the Population of Nations containing a Refutation of Mr Malthus's Essay on Population* [Vizsgálódás a nemzetek népesedéséről, tartalmazza Malthus ur népesedésrol irott tanulmányának cáfolatát] London 1818 — 676

EPIKUROSZ (kb i e 341—270) — gorog materialista filozófus — 83

ERZSÉBET I (1533—1603) — Anglia es Írország királynője (1558—1603) — 256, 668, 681, 683—85

ESCHWEGE, Wilhelm Ludwig v (1777—1855) — nemet geologus, a portugál bányászat vezetoje — 48

ESKRIGGE — angol gyáros — 272

Essay on the Application of Capital to Land *lasd* West

An Essay on Credit and the Bankrupt Act [Tanulmány a hitelről es a csődtorvényről] London 1707 — 132

An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc *lásd* Massie

An Essay on the Political Economy of Nations [Tanulmány a nemzetek politikai gazdaságtanárol] London 1821 — 190, 289

An Essay upon Publick Credit [Tanulmány a kozhitelrol] 3 kiad London 1710 — 136

Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress [Tanulmányok a politikai gazdaságtanrol, melyekben megvilágítjak a jelenlegi nemzeti nyomor fő okait] London 1830 — 490

An Essay on Trade and Commerce etc *lasd* Cunningham

The Essential Principles of the Wealth of Nations *lasd* Gray

EVANS, N Howard.

— *Our old Nobility By Noblesse Oblige* [A mi regi nemessegunk Írta A nemesseg kotelez] London 1879 — 670

EVERET (XVIII sz) — angol feltalálo — 400

F

The Factory Question etc *lasd* Grieg

FAIRBAIRN, Sir William (1789—1874) — skot vállalkozo, mernok es feltaláló, Az elsők egyike, akı vashajokat épitett — 406

Falstaff, John — ieszeges szajhós Shakespeare „IV Henrik" es „A windsori vig nok" c darabjában — 54

FARRE, Frederick John (1804—1886) – londoni orvosprofesszor, botanikus — 263

FAUCHER, Julius (1820–1878) — nemet vulgáris kozgazdász, „a hazugságnak valódi Munchhausene", „olvan szabadkereskedo, akı azt sem tudja, mi a burzsoázia' (Marx) Nevet Marx a „Tokeben' csak belole képzett igék formájaban hasznalja (v o Marx levele Kugelmannhoz, 1867 nov. 30.) — 225, 435

FAULHABER, Johann (1580—1635) — nemet matematikus — 351

FAUST, Johannes dr. (kb 1480—1539) — német polihisztor, iskolamester, majd mágus, mondai alakká lett, az ordoggel kotott szovetségben lelkéért életet és tudományt kapott. Goethe nagy költemenyenek hőse. — 89

FAWCETT, Henry (1833—1884) — angol kozgazdász és liberális államférfi, emberbarát, J St Mill kovetoje — 693

— *The Economic Position of the British Labourer* [A brit munkas gazdasági helyzete] Cambridge és London 1865 — 517, 566—67, 605—06

FERGUSON, Adam (1723—1816) — skot filozofus és tortenetiro, Adam Smith tanítoja — 121, 332, 340

— *An Essay on the History of Civil Society* [Tanulmány a polgári társadalom torteneterol] Edinburgh 1767 — 332, 339—40

FERRAND — angol parlamenti kepviselo — 251, 532

FERRIER, Fı Louis Auguste (1777—1861) — a francia vamugyek helyettes felugyeloje, kozgazdász Marx „a bonapartista vedovámrendszer dicsoitője nek" nevezi — 67

— *Du gouvernement considere dans ses rapports avec le commerce* [A kormanyrol, a kereskedelemmel valo kapcsolatai alapján szemlelve] Párizs 1805 — 67

FICHTE, Johann Gottlieb (1762—1814) — nemet filozofus, „a szubjektiv idealizmus klasszikus kepviselője' (Lenin) A dialektika fejlődesében Hegel elofutara — 59

FIELDEN, John (1784—1849) — angol nagyiparos es politikus Cobbett tanítványa Támogatta a tizóras torvényt

— *The Curse of the Factory System or a Short Account of the Origin of Factory Cruelties etc* [A gyarrendszer átka vagy Rovid beszámolo a gyári kegyetlenségek eredeterol stb] London 1836 — 376, 385, 701

FLEETWOOD, William (1656—1723) — angol püspök, író, whig-párti.
— *Chronicon Preciosum: or an Account of English Gold and Silver Money.* [Árkrónika, vagy Beszámoló az angol arany- és ezüstpénzről.] London 1707. 2. kiad. London 1745. — 256

FLETCHER, Andrew (1635—1716) — skót hazafi, a skót parlament tagja. — 668

FONTERET, Antoine Louis (1850 körül működött) — francia orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott.
— *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier.* [A munkás testi és erkölcsi higiénéje a nagyvárosokban általában, és Lyon városában különösen.] Párizs 1858. — 341

FORBES — a churka, a gyapotszálakat a magtól elválasztó gép feltalálója. — 365

FORBONNAIS, François Véron de (1722—1800) — francia pénzember és közgazdász, merkantilista, a védővám híve, a fiziokraták ellenfele.
— *Eléments du commerce.* [A kereskedelem alapelemei.] 2. köt. Új kiad. Leyden 1766. — 93

FORSTER, Nathaniel (kb. 1726—1790) — angol prédikátor és közgazdász. — 672
— *An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions.* [Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi magas árának okairól.] *Névtelenül.* London 1767. — 258, 399, 477, 671

FORSTER, William Edward (1818—1886) — angol liberális államférfi, a szabadkereskedelem híve. — 614—15

FORTESCUE, John (kb. 1394—1476) — angol jogász, kancellár.
— *De laudibus legum Angliae.* [Anglia törvényeinek dicsérete.] Íródott 1470 körül. 1. kiad. 1537. — 665

FOURIER, François Charles (1772—1837) — francia utópista szocialista. „Fourier-nél a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyreható bírálatát találjuk meg . . . Kíméletlenül feltárja a polgári világ anyagi és erkölcsi nyomorát" (Engels). — 273, 358, 398, 552, 645
— *Le nouveau monde industriel et sociétaire.* [Az új ipari és társadalmi világ.] 3. kiad. 1848. — 273—74

FRANKLIN, Benjamin (1706—1790) — észak-amerikai politikus és közgazdász. Nagy szerepet játszott az amerikai függetlenségi mozgalomban. A felvilágosodás legjelentősebb képviselője Amerikában. Ő végezte el tudatosan először, 1729-ben „a csereértéket a munkaidőre visszavezető elemzést. Ezzel a modern politikai gazdaságtan alaptörvényét megfogalmazta" (Marx). — 172, 307, 571
— *The Works of B. Franklin.* [B. Franklin Művei.] II. köt. Sparks kiadása, Boston 1836. — 58, 158

FREYTAG, Gustav (1816—1895) — német regényíró, realista, a burzsoázia és a kézművesrend magasztalója, liberális.
— *Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes.* [Új képek a német nép életéből.] Lipcse 1862. — 684

FRIGYES II., Nagy (1712—1786) — Poroszország királya (1740—1786). — 678, 690

FULLARTON, John (1780—1849) — angol közgazdász, az ún. banking-iskola híve, amely bírálta a currency-elméletet. — 139
— *On the Regulation of Currencies, being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict within certain Fixed Limits the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country.* [A forgalmi eszközök szabályozásáról, vizsgálata

azon elveknek, melyeknek alapján javasolják, hogy az Angol Bank, valamint az ország többi bankja által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos meghatározott korlátok közé szoríttassanak.] 2. kiad. London 1845. — 125, 137, 140

FULTON, Robert (1765—1815) — amerikai mérnök (először ékszerészmunkás, majd arckép- és tájképfestő), a gőzhajó feltalálója. — 455

FÜLÖP VI., Valois (1293—1350) — Franciaország királya (1328—1350). — 93

G

GALIANI, Ferdinando (1728—1787) — olasz abbé és diplomata, mint közgazdász merkantilista, a fiziokraták ellenfele.

— *Della moneta.* [A pénzről.] (1750.) Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. 3. köt. Custodi kiadása, Milánó 1803. — 78, 92, 93, 100, 148, 153, 296, 597

GANILH, Charles (1758—1836) — francia politikus és közgazdász; újmerkantilista könyvét, a „Système d'économie politique"-ot Marx „nagyon rossz és felületes tákolmánynak" nevezi. — 67, 85, 94

— *La théorie de l'économie politique.* [A politikai gazdaságtan elmélete.] Párizs 1815. — 172

— *Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse.* [A politikai gazdaságtan rendszereiről, tanaik viszonylagos értékéről, és arról a rendszerről, amely legalkalmasabbnak látszik a gazdagság növelésére.] 1—2. köt. Párizs 1821. — 67, 166, 417

GARNIER, Germain, Comte (1754—1821) — bonapartista szenátor, „a direktórium és konzulátus közgazdásza" (Marx). A. Smith francia fordítója és kommentátora. — 340

— *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique.* [A politikai gazdaságtan alapelveinek vázlata.] Párizs 1796. — 511

— *Jegyzetek A. Smith „Wealth of Nations" c. művének francia fordításához.* Párizs 1802. — 340

GASKELL, P. — liberális manchesteri orvos.

— *The Manufacturing Population of England with an Examination of Infant Labour.* [Anglia ipari népessége, a gyermekmunka vizsgálatával.] London 1833. — 406, 414

GENOVESI, Antonio (1712—1769) — olasz teológus, filozófus, Locke tanítványa, elsőnek töltött be olasz közgazdaságtani tanszéket. Merkantilista.

— *Lezioni di economia civile.* [Előadások a polgári gazdaságtanból.] Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. 8. köt. Custodi kiadása, Milánó 1803. — 148

GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne (1772—1844) — francia természetbúvár.

— *Notions synthétiques, historiques et physiologiques de philosophie naturelle.* [A természetfilozófia szintetikus, történelmi és fiziológiai alapjai.] Párizs 1838. — 689

GERHARDT, Charles Frédéric (1816—1856) — francia vegyész. — 290—91

Gerion (Geryonész) — háromtörzsű óriás a görög mondában. — 549

GILLOTT, Joseph (1799—1873) — angol acéltollgyáros. — 430

GISBORNE, Thomas (1758—1846) — angol teológus.
— *Enquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain* [Vizsgálódás Nagy-Britannia társadalmának felsobb rendjeihez és középosztályaihoz tartozo emberek koteless·geiről.] 2. kot. 1795. — 701

GLADSTONE, William Ewart (1809—1898) — angol politikus, előbb konzervatív, később a liberálisok vezére. — 35—39, 421, 604—05, 686

Gobseck — fosvény uzsorás Balzac regenyeiben. — 545

GODUNOV, Borisz Fjodorovics (kb. 1551—1605) — orosz cár (1598—1605). Bojárellenes politikát folytatott. Mint az előző cár kormányának feje 1597. évi rendeletével teljessé tette az orosz parasztok roghozkotését. — 670

GOETHE, Johann Wolfgang (1749—1832) — német koltő.
— *West-ostlicher Divan. An Suleika.* [Nyugat-keleti diván. Zulejkához.] — 254
— *Faust.* — 74, 89, 186, 550, 658

GORDON, Sir John William (1814—1870) — angol tabornok. — 167

GOTTSCHED, Johann Christoph (1700—1766) — német esztéta és irodalomtörténész, a vaskalapos ember típusa. — 205

GRAY, John (1798—1850) — angol utópista szocialista, Owen tanítvanya. A szociális kérdést egy „munkapénz-csere utópiával" (Engels) akarta megoldani. — 74
— *The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.* [A nemzetek gazdagságának fő elvei stb.] *Névtelenul.* London 1797. — 155

GREENHOW, Edward Hedlam (1814—1888) — angol orvos, egészségugyi biztos. — 230, 276—77, 389

GREG, Robert Hyde (1795—1875) — angol gyáros és vulgáris kozgazdász, a szabadkereskedelem híve.
— *The Factory Question, considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Employed in Factories. And the Ten Hours Bill.* [A gyári kérdés, a gyárakban alkalmazottak egészségére és erkolcsére gyakorolt hatásával kapcsolatban szemlélve. És a tízórás torveny.] *Névtelenul.* London 1837. — 274

GREGOIR, H.
— *Les typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles.* [A nyomdászok a brüsszeli buntetőtörvényszék előtt.] Brüsszel 1865. — 515

GREY, Sir George (1799—1882) — angol liberális politikus, „hírhedt arról, hogy mint gyarmatügyi miniszter az angol gyarmatokat csaknem lázadásba kergette" (Marx). — 272, 616

GROVE, William Robert (1811—1896) — angol bíró és fizikus.
— *On the Correlation of Physical Forces.* [A fizikai erők kolcsonos viszonyáról.] London 1846. — 488

GUTHRIE, George James — londoni orvos, sebész. — 263

GÜLICH, Gustav v. (1791—1847) — német vállalkozó és gazdaságtorténész.
— *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit.* [Korunk legjelentősebb kereskedelmet űző államai kereskedelmének, iparának és foldművelésének történelmi ábrázolása.] 1—2. kot. Jéna 1830. — 17, 697

GYÖRGY II. (1683—1760) — Nagy-Britannia és Írország királya (1727—1760). — 47, 97, 684—85

GYÖRGY III. (1738—1820) — Nagy-Britannia és Írország királya (1760—1820). — 685

H

HALLER, Karl Ludwig v. (1768—1854) — svájci reakciós publicista és közgazdász. A feudális monarchista német körök ideológiai vezére a 48-as forradalom előtti időkben.
— *Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenüber gestellt.* [Az államtudományok restaurációja vagy A természetes-társas állapot elmélete, szemben a mesterséges-polgári állapot kimérájával.] Bern 1816—1834. — 363—64

HAMILTON, Sir William (1788—1856) — skót idealista filozófus, kantista. — 302, 323, 338, 453

HAMM, Wilhelm (1820—1880) — német mezőgazdasági író és vállalkozó.
— *Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur.* [Anglia mezőgazdasági szerszámai és gépei. A mezőgazdasági mechanika és géptan kézikönyve, a brit mezőgazdaság ismertetésével.] 2. kiad. Braunschweig 1856. — 469

HANSSEN, Georg H. (1809—1894) — német statisztikus és gazdaságtörténész.
— *Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein.* [A jobbágyság eltörlése és általában a földesúri paraszti viszonyok átalakulása Schleswig-Holstein fejedelemségben.] Pétervár 1861. — 222

HARDWICKE, William — angol orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott. — 459

HARRIS — boltoni rendőrfőnök. — 427

HARRIS, James (1709—1780) — angol filozófus, klasszikus filológus és zeneértő; parlamenti képviselő. — 342
— *Dialogue concerning Happiness.* [Beszélgetés a boldogságról.] London 1741. Újra nyomták a „Three treatises etc." [Három értekezés stb.] 3. kiadásában. London 1772. — 343

HARRIS, James, Earl of Malmesbury (1746—1820) — az előbbi fia, diplomata; résztvett a Franciaország elleni koalíció szervezésében. — 343
— *Diaries and Correspondence.* [Naplók és levelezés.] Unokája, J. Howard Harris, Earl of Malmesbury kiadása, 1844. — 343

HARRISON, William John (1534—1593) — angol történetíró.
— *Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles.* [Anglia leírása. Holinshed „Krónikájának" bevezetése.] London 1578. — 665, 688

HASSALL, Arthur Hill (Marxnál: Hassal) — angol orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott.
— *Adulterations Detected or plain instructions for the Discovery of Frauds in Food and Medicine.* [Felfedezett hamisítások vagy Világos útmutatások az élelmiszerek és gyógyszerek hamisításának felfedezésére.] 2. kiad. London 1861. — 167, 233

HASTINGS, Warren (1732—1818) — Brit-India első főkormányzója, ugyanakkor a Kelet-indiai Társaság szolgálatában állott. Az ország kifosztója és elnyomója. 1786-ban az angol parlamentben kelet-indiai önkényuralma miatt megvádolták, kilenc évvel később felmentették és a Társaság 80 000 márka évjáradékkal kártalanította. — 696

Héphaisztosz — a tűz és a kovácsmesterség görög istene. — 381, 599

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — a német klasszikus filozófia legjelentősebb képviselője, az objektív idealizmus hirdetője, a dialektika

törvényeinek kutatója Politikai és történelmi nézeteiben konzervatív. „Marx és Engels .. rendszerint Hegelre hivatkoznak, mint arra a filozófusra, aki a dialektika alapvonalait megformulázta Ez azonban nem jelenti azt, hogy Marx és Engels dialektikája azonos Hegel dialektikájával Valójában Marx és Engels Hegel dialektikájából csak annak «racionális magvát» vették át, a hegeli idealista burkot félredobták és a dialektikát tovább fejlesztették, hogy modern tudományos formát adjanak neki" (Sztálin) — 23, 393, 545

— *Die Wissenschaft der Logik.* [A logika tudománya.] Berlin 1834. — 290

— *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* I Teil Die Wissenschaft der Logik Berlin 1840 Magyar kiadás A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai I kot A logika Akadémiai Kiadó 1950 — 172, 247,

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts* [A jogfilozófia alapvonalai] Berlin 1840 — 51, 93, 161, 341

HEINE, Heinrich (1797 vagy 1799—1856) — német költő, Marx barátja — 565

— *Heinrich* — 284

HELVETIUS, Claude Adrien (1715—1771) — francia materialista filozófus, enciklopedista — 565

HENRIK III (1551—1589) — Franciaország királya (1574—1589) — 128

HENRIK VII (1457—1509) — Anglia királya (1485—1509) — 256, 666, 679—80

HENRIK VIII (1491—1547) — Anglia királya (1509—1547) — 666, 679—80

HÉRAKLEITOSZ, epheszoszi (kb i e 540—475) — görög filozófus, egyike az ókor nagy dialektikusainak — 105

Hercules (Heraklesz) — görög mondai hős, az erő és kitartás megszemélyesítője — 396, 549

HERRENSCHWAND, Jean (1728—1811) — svájci eklektikus közgazdász — 119

History of the Middle and Working Classes etc *lásd* Wade

HOBBES, Thomas (1588—1679) — angol filozófus „A bacon materializmus rendszerbe foglalója" (Marx) Az abszolút monarchia híve — 364, 572

— *Leviathan, or the Matter, Form and Power of the Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* [Leviathan, vagy Az egyházi és polgári közösség lényege, alakja és hatalma] Angol ford Works [Művei] Will Molesworth kiadása, London 1839—44 — 163

HOBHOUSE, Sir John Cam (1786—1869) — angol liberális politikus — 272

HODGSKIN, Thomas (1787—1869) — angol közgazdász, művei a politikai gazdaságtan jelentős termékei közé tartoznak Proletár szempontból bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant, de a ricardói elméletek foglya maradt

— *Labour Defended against the Claims of Capital, or the Unproductiveness of Capital proved By a Labourer* [A munka védelme a tőke igényeivel szemben; vagy A tőke improduktivitásának bizonyítása Írta Egy munkás] London 1825. — 333, 532

— *Popular Political Economy* [Népszerű politikai gazdaságtan] London 1827. — 318, 331, 498

— *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted* [A tulajdon természetes és mesterséges jogainak szembeállítása] *Névtelenül.* London 1832 — 694

HOLINSHED, Raphael (megh kb 1580) — angol történetíró

— *Chronicles of England, Scotland and Ireland.* [Anglia, Skócia és Írország krónikája] Harrison kiadása, London 1578 — 665, 681

HOMÉROSZ — legendás gorog koltó, akinek az Ilhasz és Odysszeia c eposzokat tulajdonítják (keletkezesi idejuk kb i e IX—VII szazad)
— *Ilász* Magyar kiadás Szépirodalmi Konyvkiado 1954 — 68
— *Odysszeia* Magyar kiadás Új Idok [1947] — 238, 343

HOPKINS, Thomas (irasai 1810 és 1860 kozott jelentek meg) — angol kozgazdász A foldjáradékot a foldmonopolium kovetkezményenek tekinti
— *On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population with Observations on the Operating Causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries* [A foldjáradekrol és a megelhetésre es népesedésre gyakorolt hatásáról megjegyzésekkel a kulonféle országok dolgozo osztályainak helyzetére kiható okokról] London 1828 — 217

HORATIUS, Quintus Flaccus (i e 65—8) — romai oda- és szatírakolto
— *VII epodus* — 660

HORNE, George (1730—1792) — norwichi puspok, pamfleteket írt Newton, Hume es A Smith ellen
— *A letter to Adam Smith, LL D on the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume By one of the People called Christians* [Level Adam Smith jogi doktornak, barátja, David Hume eleteről, halálárol és filozófiájáról Írta Valaki azok kozul, akiket kereszténveknek neveznek] 4 kiad Oxford 1784 — 572

HORNER, Francis (1778—1817) — angol kozgazdász, a Ricardo fele penzelmelet híve — 702

HORNER, Leonard (1785—1864) — angol geologus, mint állami gyárfelugyelő onfeláldozo, megvesztegethetetlen vedelmezoje a munkasok erdekeinek — 226, 261, 265, 268, 271, 273, 373—74, 386—87, 398, 511
— *A Letter to Mr Senior etc* [Level Senior urhoz stb] London 1837 — 211
— *Suggestions for Amending the Factory acts to enable the inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent* [Javaslatok a gyári torvények kiegészitesére, mi lyek lehetové tennek a felügyelók szamára, hogy meg akadályozzák a torvenyellenes dolgoztatást, amely most egyre nagyobb tért hodít] Factories Regulations Acts Ordered by the House of Commons to be printed [Gyári szabályozo torvények Kinyomtatva a Parlament rendeletére] 1859 — 226, 278

HOUGHTON, John (megh 1705) — angol kozgazdász, gyogyszeresz es kereskedő
— *Husbandry and Trade improved* [A megjavított mezogazdaság es ipar] 1—4 kot London 1727 — 399

HOWELL — angol gyarfelügyelo — 214, 226, 272, 274

HOWITT, William (1792—1879) — angol kutató, Ausztrália oslakosságának életét tanulmányozta
— *Colonization and Christianity a Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies* [Gyarmatosítás es keresztenyseg Nepszerú története annak, hogyan bánnak az europaiak a bennszulottekkel valamennyi gyarmatukon] London 1838 — 695

HUME, David (1711—1776) — angol filozofus, agnosztikus Mint kozgazdász a merkantilisták ellenfele volt, a szabadkereskedelem kovetkezetlen híve A legjelentosebb XVIII szazadbeli kepviselóje annak az elmeletnek, amely szerint az áru ára a forgalomban levo pénz mennyisegetol fugg es ezzel a ricardoi pénzelmélet előfutára — 120—21, 478, 514, 572—73

— *Essays and Treatises on Several Subjects.* [Tanulmányok és értekezések különböző tárgyakról.] 1. köt. London 1777. — 121

HUNTER, Henry Julian — angol orvos.
— *Jelentések.* V. ö. Public Health 6th, 7th, 8th Report. London 1864, 1865, 1866. — 371—72, 610—19, 629, 632—38, 643

HUTTON, Charles (1737—1823) — angol matematikus.
— *Course of Mathematics.* [Matematikai előadások.] 1—2. köt. 12. kiad. London 1841—1843. — 347

HUXLEY, Thomas Henry (1825—1895) — angol biológus, darwinista.
— *Lessons in Elementary Physiology.* [Leckék a fiziológia alapelemeiből.] London 1866. — 450

I

The Industry of Nations. Part II. A Survey of the Existing State of Arts, Machines and Manufactures. [A nemzetek ipara. II. rész. A mesterségek, gépek és manufaktúrák jelenlegi állapotának áttekintése.] London 1855. — 323, 359

An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions *lásd* Forster, Nathaniel

An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. *lásd* Arbuthnot

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus. [Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr.] London 1821. — 156, 166, 411, 477, 552, 563

ISZOKRATÉSZ (i. e. 436—338) — görög retorikus (a szónoklás mestere)
— *Busiris.* — 344

J

JACOB, William (1762—1851) — angol statisztikus.
— *A Letter to Samuel Whitbread Esq . . . on the Protection Required by British Agriculture etc.* [Levél Nagyságos Samuel Whitbreadnek . . . arról, milyen segítségre van szüksége a brit mezőgazdaságnak stb.] London 1815. — 207
— *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals.* [A nemesfémek termelésének és fogyasztásának történelmi vizsgálata.] London 1831. — 48

JAKAB I., Stuart (1566—1625) — Anglia királya (1603—1625). — 667—68, 681, 684

JÁNOS II., a Jó (1319—1364) — Franciaország királya (1350—1364). — 683

JONES, Richard (1790—1855) — angol közgazdász, kiválik „a termelési módok történelmi megkülönböztetése iránti érzékével" (Marx). A „felhalmozódó gazdagság birtokosai" és a „valóságos munkások" közötti ellentétből megállapítja a kapitalizmus pusztulásának szükségességét. — 35, 554
— *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation.* [Tanulmány a gazdagság elosztásáról és az adózás forrásairól.] London 1831. — 309
— *An Introductory Lecture on Political Economy.* Bevezető előadás a politikai gazdaságtanról.] London 1833. — 544, 586

— *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations.* [A nemzetek politikai gazdaságtanáról tartott előadások szövegkönyve.] Hertford 1852. — 290, 302, 313, 527, 554

JUAREZ, Benito (Pablo) (1806—1872) — mexikói politikus, a mexikói köztársaság elnöke (1861—1872). — 161

Jupiter — a legfőbb római isten, a mennydörgés istene. — 342, 535

K

Kalb — Schiller „Ármány és szerelem" c. drámájának egyik szereplője, a XVIII. század felfuvalkodott, ostoba udvaroncának típusa. — 533

KÁROLY I., Nagy (742—814) — a frankok királya (768—814) és római császár (800—814). — 673

KÁROLY I. (1600—1649) — Anglia királya (1625—1649). — 667

KÁROLY II. (1630—1685) — Nagy-Britannia és Írország királya (1660—1685). — 122

KÁROLY V., Habsburg (1500—1558) — Spanyolország királya és német császár (1519—1556). — 682

KÁROLY VI. (1685—1740) — német császár (1711—1740). — 399

KÁROLY X., Gusztáv (1622—1660) — Svédország királya (1654—1660). — 670

KÁROLY XI. (1655—1697) — Svédország királya (1660—1697). — 670

KARS, Williams of *lásd* Williams

KATALIN II. (1729—1796) — Oroszország cárnője (1762—1796). — 634

KAUFMAN, Illarion Ignatyevics (Кауфман, Илларион Игнатьевич) (1848—1916) — orosz közgazdász és statisztikus, a pétervári egyetem tanára.

— Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. [A politikai gazdaságtan bírálatának szempontja Marx Károlynál.] K—H. И. jelzéssel. „Vesztnyik Jevropi", 1872 máj. — 20—22

KENNET, White (1660—1728) — angol püspök és történész. — 667; *lásd még* Bacon

KENT, Nathaniel (1737—1810) — angol agronómus. — 672

KINCAID, Sir John (1787—1862) — gyárfelügyelő Skóciában. — 374

KIRCHMANN, Julius Hermann (1802—1884) — német jogász, politikus és filozófus; haladópárti képviselő. — 492

KISZELJOV, Pavel Dmitrijevics (Киселев, Павел Дмитриевич) (1788—1872) — orosz politikus, 1829-től Moldva és Havasasföld közigazgatási főnöke. 1835 óta állandó tagja a parasztkérdésekkel foglalkozó titkos bizottságoknak, amelyek a nagybirtokosok érdekeinek megfelelő fokozatos jobbágy-felszabadításra dolgoztak ki terveket. — 223

KOLUMBUSZ Kristóf (1446 vagy 1451—1506) — olasz származású tengerész, Amerika felfedezője.

— *Levél Jamaicából 1503 július 7. Spanyolország királyának és királynőjének.* — 128

KOPP, Hermann Franz Moritz (1817—1892) — német kémikus.

— *Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit.* [A vegytan fejlődése az újabb korban.] Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. [A tudományok története Németországban.] 12. köt. München 1871—1874. — 291

Die Krankheiten, welche verschiedenen Stänaen, Altern und Geschlechtern eigentumlich sind [A kulonféle rendek, korok és nemek sajátos betegségei] 6 kot Ulm 1860 — 341

KRUPP, Alfred (1812—1887) — esseni nagyiparos apja kisuzemet kora leg nagyobb acélontodejeve fejlesztette — 364

KUGELMANN, Ludwig (1828—1902) — hannoveri noorvos Az első Internacionále tagja, „Fanatikus híve Marxnak, Engelsnek es nezeteiknek „Tetőtől talpig becsuletes, kíméletlen és onfeláldozo és, ami a legfontosabb, meggyőző deses" Nagy propagandatevekenységet fejtett ki a „Toke" elso kotete erdekében — 16

I

LABORDE, Alexandre, Marquis de (1774—1842) — francia archeologus es utleíró, Ausztria oldalán harcolt a francia forradalom ellen A restauráció után különfele allami hivatalokat viselt Politikai gazdasagtani műveket írt

— *De l'esprit d association dans tous les interets de la communauté* [A szovetkezés szellemeról a kozosseg minden teruletén] Párizs 1818 — 494

Labour Defended against the Claims of Capital etc *lásd* Hodgskin

LA CHAIRE, Maurice (1814—1900) — francia történész, kommunar, a „Tőke" első francia kiadója — 24, 26, 30

LAING, Samuel (1780—1868) — angol iro es utazó, tobb művet irt az europai államok politikai, tarsadalmi es gazdasági helyzetéről

— *National Distress, its Causes and Remedies* [A nemzeti nyomor, okai es orvossagai] London 1844 — 189, 597, 610, 626

LAJOS XIV (1638—1715) — Franciaország királya (1643—1715). — 136

LAJOS XVI (1754—1793) — Franciaország királya (1774—1792) — 682

LAJOS FÜLÖP (1773—1850) — Franciaország királya (1830—1848), a penzarisztokrácia erdekeit védte — 262

LANCELLOTTI (Lancellotto), Secondo (1583—1643) — olasz abbe, tortenesz. — 399

— *L'hoggidì ovvero gl'ingegni non inferiori a' passati.* [Manapság, vagy A mai szellemek nem maradnak el a regiek mogott] L'hoggidì ovvero il mondo non peggiore nè più calamitoso del passato etc [Manapság, vagy A mai világ nem rosszabb, sem szerencsetlenebb a multnál] II rész. 2 kot Velence 1627—36 (A Marx idezte rész az 1658 as kiadás 468 oldalán található) — 399

LASKER, Eduard (1829—1884) — a német liberális burzsoazia vezeto politikusa 1866 után — 36

LASSALLE, Ferdinand (1825—1864) — német iro és politikus Az 1860-as evek elején, amikor a munkasmozgalom Németországban fellendult, Lassalle megalapította (1863) az Általános Német Munkásegyletet s ezzel megteremtette a nemet munkasság első, a polgári demokrata pártoktól független politikai tomegszervezetet Lassalle ennek a szervezetnek politikáját Bismarck politikájával igyekezett egybehangolni Bismarckkal már az Egylet megalapítasa előtt titkos egyességre lepett Az Egyletet a junkerburzsoá állammal való megegyezes útjára irányította Lassalle a német szocialista mozgalom reformista áramlatának elindítója — 11

— *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt.* [Az ephesszoszi Hérakleitosznak, a homályosnak a filozófiája. Töredékeinek új gyűjteménye és a régiek tanúságai alapján.] 1. köt. Berlin 1858. — 105
— *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit.* [Bastiat-Schulze von Delitzsch úr, a közgazdasági Julianus, vagy Tőke és munka.] Berlin 1864. — 11

LAUDERDALE, James, Earl of (1759—1839) — angol whig, majd tory politikus és közgazdász. 1804-ben „Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth" [Vizsgálódás a társadalmi gazdagság természetéről és eredetéről] c. írásában vitázik Adam Smithszel többek között ennek munkamegosztási elmélete ellen. A profitot apologetikus módon magyarázza. — 327

LAURENT, Auguste (1807—1853) — francia kémikus. — 290—91

LAVERGNE, L. G. Léonce de (1809—1880) — francia reakciós politikus és közgazdász. — 469, 493, 660

LAW, John (1671—1729) — skót pénzember és közgazdász. 1716-ban állami kiváltsággal rendelkező részvénybankot alapított Párizsban, amely csekély fémfedezetű papírpénzt adott ki, hogy a francia államadósságokat kifizessék. A pénzügyek főfelügyelője. 1720-ban alapításai csődbe jutottak. — 572
— *Considérations sur le numéraire et le commerce.* [Értekezés az érmeértékről és a kereskedelemről.] Collection des principaux économistes. 1. köt. Economistes financiers du XVIIIième siècle. Daire kiadása, Párizs 1843. — 93

LE CHAPELIER, Isaac René Guy (1754—1794) — francia politikus. Kacérkodott a forradalommal, hogy vagyonát megmentse. A munkások egyesülését eltiltó törvény előadója. Angliába menekült, visszatérésekor halálraítélték és lefejezték. — 686

LEE — orvos, Manchester egészségügyi tisztviselője. — 595

LEMONTEY, Pierre Edouard (1762—1826) — francia közgazdász, a jakobinusok ellenfele. — 340

LESSING, Gotthold Ephraim (1729—1781) — a német felvilágosodás kiemelkedő képviselője, drámaíró, költő és kritikus, a német polgárság irodalmi előharcosa az abszolutizmus elleni küzdelemben. — 23

LETHEBY, Henry (1816—1876) — angol orvos. — 239

LE TROSNE, Guillaume François (1728—1780) — francia közgazdász, fiziokrata.
— *De l'intérêt social.* [A társadalmi érdekről.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. — 44, 47, 93, 102, 110, 114, 117, 140, 152—53, 155, 157, 199

A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the Poor Rates and the High Price of Provisions By a Suffolk Gentleman. [Levél Sir T. C. Bunbury bárónak. A szegényadókról és az élelmiszerek magas áráról. Írta Egy suffolki gentleman.] Ipswich 1795. — 669

A Letter to Adam Smith etc. *lásd* Horne

LEVI, Leone (1821—1888) — angol közgazdász és statisztikus.
— *Lecture before the Society of Arts.* [Előadás a Műszaki Társaságban.] 1866 ápr. — 678

LICHNOWSKI, Felix Maria, herceg (1814—1848) — sziléziai nagybirtokos, író, a frankfurti nemzetgyűlés szélsőjobboldalának tagja. — 548

LICINIUS Stolo, Gaius (i. e. IV. sz.) — római néptribun, a plebejusok vezetője; az egyik róla elnevezett torvény elrendelte, hogy az ager publicusból senkinek se lehessen 500 holdnál tobb a birtokában. — 673

LIEBIG, Justus v. (1803—1873) — német természetbúvár, kémikus, a mezőgazdasági kémia úttorője. — 360

— *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie.* [A vegytan, a mezőgazdaságra és a fiziológiára való alkalmazásában.] 1. kot. 7. kiad. Braunschweig 1862. — 225, 471, 531

— *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft.* [Elméletről és gyakorlatról a mezőgazdaságban.] Braunschweig 1856. — 308

LINGUET, Simon Nicolas Henri (1736—1794) — francia jogász, író. „szembehelyezkedik felvilágosító kortársainak polgári liberális eszményeivel, a burzsoázia kezdődő uralmával" (Marx). — 271

— *Théorie des lois civiles ou Principes fondamentaux de la société.* [A polgári torvények elmélete vagy A társadalom alapvető elvei.] *Névtelenul.* 2. köt. London 1767. — 219, 314, 570, 683

LOCKE, John (1632—1704) — angol szenzualista filozófus, kovetkezetlen materialista. Mint közgazdász „Locke az új burzsoázia mellett állt ki annak minden alakjában, az ipari tőkések mellett a munkásosztállyal és a pauperekkel szemben, a kereskedelmi tőkések mellett a régimódi uzsorásokkal szemben . . . sőt egy kulon művében kimutatta, hogy a polgári értelem a normális emberi értelem" (Marx). — 43, 93, 102, 146, 364, 572

— *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money.* [Néhány megfontolás a kamat csokkentésének es a pénzérték emelésének kovetkezményeiről.] (1691.) Works. [Muvei.] 2. kot. 8. kiad. London 1777. — 44, 122

LONGE — angol vizsgálóbiztos. — 229, 231, 422, 452

LORD — angol vizsgálóbiztos. — 244, 441

LOUIS BONAPARTE (III. Napóleon) (1808—1873) — Franciaország császára (1851—1870). „Kalandor, az első Napóleon karikatúrája" (Marx). — 260

LOUIS PHILIPPE *lásd* Lajos Fulop

LOYD, Samuel Jones, Lord Overstone (1796—1883) — angol bankár. A currency-elv híve, az ezen az elven alapuló 1844. évi banktorvény atyja. — 122, 139

LUCRETIUS Carus, Titus (i. e. 98—55) — római koltő. A „De rerum natura" [A dolgok természetéről] c. mú írója, amelyben koltói formában fejti ki Epikurosz filozófiáját. — 203

LUKIANOSZ (kb. 125—180) — gorog szatírikus kòltő. — 572

LUTHER, Martin (1483—1546) — a német reformáció vezére. A mersékelt polgári reform protestáns táborának (városi polgárság, kisnemesség és a fejedelmek egy része) képviselője. A német parasztháborúban az ellenforradalmi katolikus táborral szovetkezik a Thomas Münzer képviselte forradalmi tábor ellen. — 291, 697

— *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung.* [A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés.] Wittenberg 1540. — 131—32, 184, 549

LYKURGOSZ (i. e. IX. sz. második fele) — spártai torvényhozó. — 396

M

MACAULAY, Thomas Babbington (1800—1859) — angol liberális történetíro. — 257, 261, 669

— *History of England from the Accession of James the Second* 10 kiad London 1854 Magyar kiadás Anglia tortenete II Jakab tronralepése ota 2 , atnézett kiadás Bp 1875—1877 — 257, 664

MACBEAN — angol orvos — 230

MACCULLOCH, John Ramsay (1789—1864) — angol kozgazdasz, a „ricardoi kozgazdaságtan vulgarizaloja, és egyuttal bomlasának legsiralmasabb látványa „A fennallo rend apologétája Az egyetlen dolog, ami egeszen a nevetségessegig megijeszti, a profit csokkeno tendenciája, a munkasok helyzetevel teljesen meg van elegedve, mint altalában a polgári gazdasag minden olyan ellentmondásával, amely a munkasosztályra nehezedik ' (Marx) — 183, 258, 302, 381, 408, 483—84, 564—65

— *The Principles of Political Economy with a Sketch of the Rise and Progress of the Science* [A politikai gazdaságtan alapelvei a tudomany kialakulasának es fejlődésének vazlatával] 2 kiad London 1830 — 148, 412

— *The Literature of Political Economy, a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science* [A politikai gazdaságtan irodalma, e tudomány kulonfele területeibe vago valogatott kiadvanyok osztályozott jegyzéke] London 1845 — 139, 672

— *A Dictionnary, Practical, Theoretical, and Historical of Commerce and Commercial Navigation* [A kereskedelem es a kereskedelmi hajozás gyakorlati, elmeleti és torteneti szotára] London 1847 — 146

MACGREGOR, John (1797—1857) — skot statisztikus és tortenesz — 258

MACLAREN, James — skot kozgazdász

— *A Sketch of the History of the Currency* [A forgalmi eszkozok tortenetenek vázlata] London 1858 — 98

MACLEOD, Henry Dunning (1821—1902) — skot kozgazdász — 67

— *The Theory and Practice of Banking with the Elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges* [A bankrendszer elmélete és gyakorlata a forgalmi eszkozok, arak, hitel- es váltouzlet alapelemeivel] 1 kot London 1855 — 149

MALTHUS, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap es kozgazdász Marx „ugyes plagizátornak" nevezi „Tulajdonkeppeni érdeme abban áll, hogy a főhangsulyt a tőke es bermunka nem egyenlo cseréjere fekteti " De ezt azert teszi, hogy „egyreszt kimutassa, hogy a dolgozó osztályok nyomora szukség szerű , másreszt, hogy a kapitalistáknak bebizonyitsa, hogy a jolhizlalt egyházi es állami klerus nélkulozhetetlen ' (Marx) A proletariátusnak szuletés szabályozást ajánlott a kapitalizmussal velejáro nyomor gyogyszerekent Ezt a nepesedési „elméletet" napjainkban az imperializmus szolgálataba állitották. — 156, 330, 471, 552—54, 562—63, 565, 571—72, 588 600, 653

— *An Essay on the Principle of Population* [Tanulmány a népesedés elvérol] *Nev telenul* London 1798 Magyar kiadas Tanulmany a népesedés torvenyeról Bp 1902 — 330, 571

— *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is Regulated* [Vizsgálódás a járadek természetéről es fejlodéséről es azokról az elvekrol, melyek szabályozzák] London 1815 — 295, 490

— *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Appli*

cation. 2. kiad. London 1836. Magyar kiadás: A közgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Bp. 1940. — 201, 536, 544—45, 551—52, 589

— *Definitions in Political Economy.* [Politikai gazdaságtani meghatározások.] Cazenove kiadása, London 1853. — 526, 531, 536, 553

MANDEVILLE, Bernard de (1670—1733) — angol orvos és szatíraíró. Kigúnyolta a polgári önmegtartóztatás és erkölcs képmutatóit. „Határtalanul merészebb és tisztességesebb, mint a polgári társadalom nyárspolgári védői" (Marx). — 570, 572

— *The Fable of the Bees, or Private Vices. Publick Benefits.* [Mese a méhekről, vagy Magánbűnök, közjótétemények.] 1. kiad. megjegyzések nélkül 1706., megjegyzésekkel 1714. — 333; — 5. kiad. London 1728. — 569—70

Margitész — egy az ókorban Homérosznak tulajdonított eposz és hőse. Az idézett sor Platón második „Alkibiadész" c. dialógusában maradt fenn. — 343

Maritornes — piszkos, csúnya szolgálólány Cervantes „Don Quijoté"-jában. — 88

MARTINEAU, Harriet (1802—1876) — angol írónő, Malthus és Bentham vulgáris gazdaságtani elméleteit terjesztette.

— *A Manchester Strike. A Tale.* [Egy manchesteri sztrájk. Elbeszélés.] Illustrations of Political Economy, 7. sz. London 1832. — 589

MARX-AVELING, Eleanor (Tussy) (1856—1898) — Marx legfiatalabb leánya, Edward Aveling felesége. Aktívan részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. Sok szocialista művet fordított angolra. — 29, 34, 38

MARX, Karl Heinrich (1818—1883). — 15, 20—39, 48, 79, 107, 147, 204, 248, 291, 316, 381, 388, 484, 492—93

— *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon.* Párizs és Brüsszel 1847. Magyar kiadás: A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr „A nyomor filozófiája" c. művére. Szikra 1952. — 85, 335, 337, 340, 392, 498, 599

— és ENGELS, Friedrich: *Manifest der Kommunistischen Partei.* London 1848. Magyar kiadás: A Kommunista Párt kiáltványa. Szikra 1953. — 454, 706

— *Lohnarbeit und Kapital.* „Neue Rheinische Zeitung", Köln 1849. Magyar kiadás: Bérmunka és tőke. Marx—Engels. Válogatott művek. Szikra 1949. I. köt. 47—82. old. — 536, 569, 708

— és ENGELS, Friedrich: *Thomas Carlyle „Latter-Day Pamphlets".* [Thomas Carlyle „Mai pamfletek".] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 ápr. (4. füzet). — 274

— *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 2. kiad. Hamburg 1869. Magyar kiadás: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Szikra 1949. — 32, 643

— *The Duchess of Sutherland and Slavery.* [Sutherland hercegnő és a rabszolgaság.] „New York Daily Tribune", 1853 febr. 9. — 676

— *Zur Kritik der politischen Oekonomie.* Berlin 1859. Magyar kiadás: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1952. — 11, 16, 18, 21, 43, 47, 49, 80, 82, 85, 90, 92, 96—98, 101, 113, 120, 122, 133—34, 138—39, 184, 218, 500, 575

— *Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation.* (1864.) Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Cure, London. Magyar kiadás: A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító üzenete. Marx—Engels. Válogatott művek. I. köt. 354—362. old. — 35—37

— *Das Kapital.* Kritik der politischen Oekonomie. Magyar kiadás. A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I., II., III. Szikra 1951—55. — 10—39, 107, 480, 493; — *1. könyv.* — 11, 26, 31; — *2. konyv.* — 14, 26, 31, 237, 459, 547; — *3. konyv.* — 14, 31, 84, 204, 378, 380, 420, 486, 523, 547, 659—60; — *4. konyv.* (*Theorien uber den Mehrwert* — Értéktobbletelméletek.) — 14, 26, 84, 289, 327, 476

— *Das Kapital* stb. 1. kot. 1. kiad. Hamburg 1867. — 11, 20—22, 26—27; — 2. kiad. Hamburg 1872. — 11, 16—17, 25, 28, 30, 47, 54, 58, 61, 67—68, 70, 78, 80, 82, 97—99, 100—01, 112, 133, 138, 140, 173, 203, 205, 207, 651; — 3. kiad. Hamburg 1883 — 26—27, 30, 34—35, 134, 204, 222, 237, 290—91, 330, 362, 481, 492—93, 583; — 4. kiad. Hamburg 1890. — 34—35, 48, 54, 138—40, 316, 370, 397, 401, 468—69, 582

— К. Маркс. Капитал. Критика политической экономии. 1. kot. Ford. Nyikolaj —on (Danyielszon). Pétervár 1872. — 20—21, 107, 480

— *Le capital.* Critique de l'économie politique. 1 kot Ford. J. Roy. Paris 1873. — 24—26, 29—30, 34, 492, 577—78

— *Capital.* A Critical Analysis of Capitalist Production. 1. kot. Ford. S. Moore és Ed. Aveling. Engels kiadasa, London 1887. — 29—34, 54, 200

MASSIE, Joseph (megh. 1784) — angol statisztikus és kozgazdasz. „Massie a kamatot még Hume-nál is határozottabban csupán a profit egy részének tunteti fel" (Marx).

— *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.* [Tanulmány a természetes kamatlábat meghatározó okokról stb.] *Névtelenul.* London 1750. — 478

MAUDSLEY, Henry (1771—1831) — angol mérnok, vállalkozó és feltaláló. — 358

MAURER, Georg Ludwig v. (1790—1872) — jogtörténész, bajor államtanácsos. Részletesen kimutatta, hogy a foldmagántulajdon csak a történelem folyamán alakult ki.

— *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der offentlichen Gewalt.* [Bevezetés a foldkozosség-, a telek-, a falu- és a városszervezet, valamint a kozhatalom történetébe.] Munchen 1854. — 76

— *Geschichte der Fronhofe, der Bauernhofe und der Hofverfassung in Deutschland.* [A jobbágytelkek, a parasztltelkek és a telekszervezet története Németországban.] 4. kot. Erlangen 1863. — 222

MAYER, Sigmund — bécsi gyáros. A szovegben „Die soziale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitsgebers»" [A szociális kérdés Bécsben. Egy „munkaadó" tanulmánya.] Bécs 1871. c. művéről van szó. — 17

MEITZEN, August (1822—1910) — mezógazdasággal foglalkozó német statisztikus és kozgazdasz.

— *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhaltnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866.* [A porosz allam foldje és mezőgazdasági viszonyai az 1866. évi terulet szerint.] Atlasz. Berlin 1873. — 222

MENDELSSOHN, Moses (1729—1786) — német kispolgári filozófus. — 23

MENENIUS AGRIPPA (megh. i. e. 493) — római konzul. A monda szerint a patríciusok uralma ellen lázadozó plebejusokat egy példabeszéddel békítette meg, amely szerint a plebejusok nem lehetnek meg a patríciusok nélkul, éppúgy, mint az emberi testrészek is elpusztulnának a gyomor nélkul. — 338

MERCIER DE LA RIVIERE, Paul Pierre (1720—1794) — francia kozgazdász, fiziokrata. „Sejti, hogy az értektobbletnek legalábbis az iparban . . . valami koze van magukhoz az ipari munkásokhoz" (Marx).

— *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques.* [A politikai közösségek természetes és lényeges rendje.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. — 108—09, 127, 143, 145, 152, 155, 182

MERIVALE, Herman (1806—1874) — angol politikus és közgazdász, a gyarmatosítás elméletével foglalkozott.

— *Lectures on Colonization and Colonies.* [Előadások a gyarmatosításról és a gyarmatokról.] 1—2. köt. London 1841—1842. — 588, 711

MEYER, Hermann Rudolf (1838—1899) — német közgazdász, Rodbertus kiadója. Feudális szocialista, Bismarck ellenfele. — 224, 492—93

MIKSA, Habsburg (1832—1867) — Mexikó császára (1864—1867). — 161

MILL, James (1773—1836) — angol történész, filozófus és közgazdász. „Az első, aki Ricardo elméletét rendszeres alakban fejtette ki." Azzal, hogy megkísérli a ricardói elmélet ellentmondásait „kimagyarázni . . . maga is ellentmondásokba keveredik és miközben megkísérli ezeket megoldani, egyszersmind annak az elméletnek kezdődő felbomlását is ábrázolja, amelyet dogmatikusan képvisel". — 113, 122, 408, 471, 565, 693

— *Elements of Political Economy.* [A politikai gazdaságtan elemei.] London 1821. — 149, 178, 331; — Francia ford. Parissot, Párizs 1823. — 526, 529, 531

— *Colony.* [Gyarmat.] Címszó. „Supplement to the Encyclopaedia Britannica", 1831. — 189

MILL, John Stuart (1806—1873) — az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, a szabadkereskedelem híve, eklektikus, a klasszikus közgazdaságtan epigonja, akiben beteljesedik a ricardói iskola felbomlása. Kompromisszumot keres a ricardói tanítások és a proletariátus szocialista követelései között. — 19, 122, 131, 408, 553

— *Essays on some unsettled Questions of Political Economy.* [Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről.] London 1844. — 122, 556

— *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy.* [A politikai gazdaságtan elvei és néhány alkalmazásuk a társadalombölcseletre.] Magyar kiadás: A nemzetgazdaságtan alapelvei, s ezek némelyikének a társadalom-bölcsészetre való alkalmazása. Bp. 1874—75. — 346, 471, 566; — London 1848. — 122; — 1868. — 479—81

— *Reports on Bank Acts. J. St. Mill's Evidence.* [Jelentések a banktörvényekről. J. St. Mill vallomása.] 1857. — 131

— *System of Logic.* [A logika rendszere.] London 1843. Magyar kiadás: A deduktív és induktív logika rendszere. Bp. 1877. — 547

MIRABEAU, Honoré, Comte de (1749—1791) — francia politikus, arisztokrata származása ellenére a burzsoáziához csatlakozott, amelynek vezetőjévé küzdötte fel magát. Híres szónok. Végül is hagyta, hogy az udvar megvásárolja. Az alkotmányos monarchia híve. — 445, 690

— *De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand.* [A porosz királyság Nagy Frigyes alatt.] 2—4. köt. London 1788. — 664, 678, 691, 700

MIRABEAU, Victor R., Marquis de (Mirabeau père) (1715—1789) — az előbbi apja, francia közgazdász, fiziokrata. „Bogarasan patriarchális." „A fiziokrata rendszer feudális külszine, amely a valóságban elpolgárosítja a feudalizmust, e rendszer rajongó hívévé és terjesztőjévé tette" (Marx). — 571, 707

MOLIER (Jean-Baptiste Pocquelin) (1622—1673) — nagy francia vígjátékíró. (Az idézett vers valójában Boileau-Despréaux-tól származik, *lásd* ott.) — 605

MOLINARI, Gustave de (1819—1911) — belga közgazdász, a liberális burzsoázia pártján állott. — 153, 711—12
— *Etudes économiques.* [Közgazdasági tanulmányok.] Párizs 1846. — 394, 553, 711—12
Moloch — az asszírok, főniciaiak és ammoniták istene, embereket áldoztak tiszteletére. — 610
MOMMSEN, Theodor (1817—1903) — német történész, az ókor kutatója.
— *Römische Geschichte.* [Római történelem.] 1—3. köt. 2. kiad. Berlin 1856—1857. — 161, 164
Money and its Vicissitudes etc. *lásd* Bailey
MONTALEMBERT, Charles René, Comte de (1810—1870) — francia politikus és író, ultramontán, a jezsuiták tanítási jogának fanatikus védelmezője. — 438
MONTEIL, Amans Alexis (1769—1850) — francia történész, a francia forradalom eszméinek védelmezője.
— *Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire.* [Értekezés a történelem különböző ágainak kézirásos anyagairól.] Új kiad. 1. köt. Párizs 1836. —689
MONTESQUIEU, Charles Louis de (1689—1755) — francia politikai író, az európai liberalizmus ősapja. A pénz, ún. mennyiségi elméletének képviselője. — 570
— *De l'esprit des lois.* [A törvények szelleméről.] Oeuvres. [Művei.] London 1767. Magyar kiadás: A törvények lelkéről. Pozsony 1833. — 93, 121, 570, 699
MOORE, Samuel (1830—1912) — angol bíró, Marx és Engels barátja. A „Tőke" első kötetét E. Avelinggel együtt lefordította angolra; segítségére volt Engelsnek a III. kötet 3. fejezetének matematikai feldolgozásában. — 29, 30
MORTON, John Chalmers (1821—1888) — angol agronómus.
— *Labourer.* [Munkás.] Címszó. „A Cyclopaedia of Agriculture, Practical and Scientific", London 1855. — 513
— *Tanulmány a mezőgazdaságban alkalmazott erőkről, felolvasás a Society of Artsban, 1861 jan.* — 351
MORUS (More), Thomas (1478—1535) — angol államférfi és utópista. — 572, 665
— *Utopia. Originally printed in Latin 1516. Transl. into English by Ralph Robinson.* [Utópia. Eredetileg latinul nyomtatva 1516-ban. Angolra ford. Ralph Robinson.] Edw. Arber kiadása, London 1869. Magyar kiadás: Utópia. Bp. é. n. — 666, 681
Mózes — zsidó törvényhozó és próféta. — 349
MUN, John Nicholas — Thomas Mun fia és műveinek kiadója. — 477
MUN, Thomas (1571—1641) — angol közgazdász, merkantilista, a Kelet-indiai Kereskedelmi Társaság igazgatóságának tagja, egyike kora leggazdagabb kereskedőinek.
— *England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure.* [Anglia kincse és a külkereskedelem. Vagy Külkereskedelmünk mérlege kincsünk szabályozója.] London 1669. — 477
MURPHY, John Nicolas — angol író.
— *Ireland, Industrial, Political and Social.* [Írország ipari, politikai és szociális tekintetben.] 1870. — 654
MURRAY, Hugh (1779—1846) — angol földrajztudós.
— és WILSON, James, és mások: *Historical and descriptive Account of British India etc.* [Történelmi és leíró beszámoló Brit-Indiáról stb.] 2. köt. Edinburgh 1832. — 319

MÜLLER, Adam Heinrich (1779—1829) — német politikus és közgazdász. Közgazdasági romantikus, akinek „mély értelme . . . abban áll, hogy a felszín porfelhőit látja és ezt a port nagyképűen valami titokzatosnak és jelentősnek nyilvánítja" (Marx). — 122

N

NAPÓLEON III. *lásd* Louis Bonaparte

NASMYTH, James (1808—1890) — angol mérnök, a gőzkalapács feltalálója. — 359, 387, 407

The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted *lásd* Hodgskin

NAYLOR — angol gyáros. — 244—45

NEWMAN, Francis William (1805—1897) — angol író, radikális, foglalkozott nyelvtudománnyal, matematikával, történelemmel, politikai gazdaságtannal, szociális kérdésekkel és vallással. Kossuth, Pulszky és Mazzini barátja.

— *Lectures on Political Economy.* [Előadások a politikai gazdaságtanról.] London 1851. — 670, 675

NEWMAN, Samuel Phillips (1796—1842) — amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára.

— *Elements of Political Economy.* [A politikai gazdaságtan elemei.] Andover és New York 1835. — 154, 197

NEWMARCH, William (1820—1882) — angol közgazdász és statisztikus, bankigazgató. Ricardiánus. Tooke „Az árak története" c. művéhez, amelyet újra kiadott, két folytatólagos kötetet írt. — 279; *Lásd még* Tooke

NEWNHAM, G. B. — angol ügyvéd.

— *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws.* [A parlament két házának bizottságai előtt a gabonatörvényekre vonatkozóan tett vallomások áttekintése.] London 1815. — 558

NIEBUHR, Berthold Georg (1776—1831) — német történész és diplomata.

— *Römische Geschichte.* [Római történelem.] 5. kiad. Berlin 1853. — 221

NORTH, Sir Dudley (1641—1691) — angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője. Az elmélet terén is az ipari és kereskedelmi tőke érdekeit képviseli a földbirtokkal szemben. Egyike az elsőknek, akik a szabadkereskedelmet követelik. — 102, 572

— *Discourses upon Trade; principally directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money.* [Értekezések a kereskedelemről; Különösen a kamatra, pénzverésre, pénzrontásra és pénzszaporításra vonatkozóan.] *Névtelenül.* London 1691. — 119, 122, 131, 364

O

Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply. [Megjegyzések néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban, különös tekintettel az értékre, valamint a keresletre és kínálatra.] London 1821. — 86—87, 194—95, 497, 555

Odysszeusz — ravasz és agyafúrt görög mondai hős, a homéroszi költemények egyik fő szereplője. — 238

OLMSTED, Frederick Law (1822—1903) — amerikai gyakorlati mezőgazdász. Beutazta Angliát és az Egyesült Államokat, a mezőgazdaság helyzetéről írt.

— *A Journey in the Sea Board Slave States with Remarks on their Economy* [Utazás a partmenti rabszolgaállamokban, gazdaságukra vonatkozo megjegyzesekkel] New York 1856 — 187

OPDYKE, George (1805—1880) — amerikai kozgazdász, newyorki bankár, késobb New York polgármestere, republikánus

— *A Treatise on Political Economy* [Értekezés a politikai gazdaságtanról] New York 1851 — 158

ORD – angol orvos — 636

ORKNEY, Elizabeth Villier (1657—1733) — III (Oraniai) Vilmos kedvese — 670

ORTES, Giammaria (1713—1799) — velencei szerzetes, egyike a legjelentosebb olasz kozgazdaszoknak, a merkantilisták ellenfele, a klasszikus politikai gazdaságtan elofutára — 571, 599

— *Della economia nazionale libri sei* [A nemzetgazdaságról, hat konyvben] 1777 Scrittori classici di economia politica Parte moderna Custodi kiadása, Milánó 1804 — 600

OTWAY, J H — angol biro

— *Judgement of Mr J H Otway, Belfast Hilary Sessions, County Antrim* [J H Otway ur itelete Belfastben, Hilary torvényszek, Antrim grófság] 1860 — 262

Our old Nobility etc. *lasd* Evans

Outlines of Political Economy etc [A politikai gazdaságtan alapvonalai stb] London 1832 — 189, 299, 485

OVERSTONE, Lord *lasd* Loyd

OWEN, Robert (1771—1858) — angol utopista szocialista, eredetileg gyaros gyáraiban szerzett gyakorlati tapasztalatok alapján jutott el kommunista tanához Elutasította az erőszak minden alkalmazását Minthogy kommunistának vallotta magát, a hivatalos társadalom kizárta soraibol Kíserletei, hogy Amerikában kommunista telepeket alapítson, kudarcot vallottak Erre „kozvetlenul a munkásosztályhoz fordult, amelynek koreben még harminc evig tevekenykedett Minden társadalmi mozgalom, minden tényleges haladás, mely Anglában a munkások érdekeben létrejott, Owen nevehez fúzodik" (Engels) — 80, 96, 282, 451, 468, 552

— *Observations on the effects of the manufacturing system* [Megfigyelesek a manufaktura rendszer hatásairol] 2 kiad London 1817 — 376

P

PAGNINI, Giovanni Francesco (1715—1789) — olasz kozgazdász, tobb munkát írt az árak alakulásáról

— *Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani* [Vizsgálodás a dolgok igazságos árárol, a pénz igazságos ertekéről es a romaiak kereskedelméről] (1751) Scrittori classici italiani di economia politica Parte moderna 2 kot Custodi kiadása, Milánó 1803 — 94

PÁL, apostol. — 572

PALMERSTON, Henry John Temple, Lord (1784—1865) — angol politikus, whig Kulugyminiszter, utobb miniszterelnok „Az elnyomok mindig számíthattak segitségere, mindazonáltal az elnyomottakra pazarolta szonoki nagylelkűségének nagy lenduletet" (Marx) — 425

PAPILLON, Thomas.
— *The East India Trade a most Profitable Trade to the Kingdom etc.* [A keletindiai kereskedelem igen jövedelmező kereskedelem a Királyság számára stb.] *Névtelenül.* London 1677. — 93

PARRY, Charles Henry (1779—1860) — angol orvos és író.
— *The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws considered, in their Relation to the Agricultural Labourer, the Tenantry, the Landholder and the Country.* [Vizsgálódás a fennálló gabonatörvények szükségességének kérdéséről, a mezőgazdasági munkással, a bérlővel, a földbirtokossal és az országgal kapcsolatban.] — London 1816. — 557—58, 626

PARRY, William Edward (1790—1855) — angol sarkkutató. — 96—97

PARSONS, Charles — angol orvos. — 231

PECQUEUR, Constantin (1801—1887) — francia közgazdász és szocialista; javasolta, hogy a termelési eszközöknek a polgári állam által való államosítása útján szüntessék meg ezek egyenlőtlen elosztását. — 569, 704

PEEL, Robert (1750—1830) — angol gyáros. — 701—02

PEEL, Robert (1788—1850) — az előbbi fia, angol politikus, tory. Róla nevezték el az 1844. és 1845. évi banktörvényt. „Ez a földbirtokos arisztokrácia vezetőjévé emelkedett burzsoá-fi . . . arra használta . . . vezérségét . . ., hogy szüntelenül engedményeket erőszakoljon ki a burzsoázia számára (a gabonavámok eltörlése). Leghíresebb beszédei tömegesen felhalmozott közhelyekből állanak, melyek közé ügyesen csoportosított nagyszámú statisztikai adatot" (Marx). — 19, 138, 218, 707—08, 714

PERIKLÉSZ (kb. i. e. 490—429) — az athéni demokrácia vezére a gazdasági és kulturális élet virágkorában. Megszüntette az arisztokrácia legfőbb előjogait, hogy az uralkodó osztályt tisztán vagyon szempontjából tagozza. Vezetése alatt az athéni állam nagy kereskedelmi és gyarmatosító tevékenységet fejtett ki. Haláláig ő irányította Spárta ellen a peloponnészoszi háborút. — 343

The Perils of the Nations etc. *lásd* Seeley

Perszeusz — Zeusz fia, görög mondai hős, aki láthatatlanná tevő sisakban győzte le a szörnyű Medúzát. — 13

PÉTER *lásd* Szent Péter

PETO, Sir Samuel Morton (1809—1889) — nagy angol építési vállalkozó. — 220

PETTY, William (1623—1687) — angol közgazdász és statisztikus. „A modern politikai gazdaságtan megalapítója, egyike a legzseniálisabb és legeredetibb közgazdasági kutatóknak" (Marx). — 51, 58, 85, 164, 257, 321, 326, 342, 401, 514
— *A Treatise of Taxes and Contributions.* [Értekezés az adókról és illetékekről.] London 1667. — 94, 120, 572
— *The Political Anatomy of Ireland.* [Írország politikai anatómiája.] (1672.) London 1691. — 137, 141, 256, 295
— *Quantulumcunque concerning Money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax.* [Mindenféle a pénzről, 1682. Lord Marquess Halyfaxnek.] London 1695. — 102, 141

PINDAROSZ (i. e. 522 — kb. 443) — görög lírikus. Az olympiai játékokról írt dicsőítő ódái nevét fogalommá tették, amelyet Marx gúnyosan alkalmaz az uralkodó osztály dicsőítőire. — 146, 391, 605, 702

PINTO, Isaac (1715—1787) — gazdag hollandi zsidó, a holland állam tanácsadója és pénzembere. Több közgazdasági munkát írt. — 146

— *Traité de la circulation et du crédit.* [Értekezés a forgalomról és a hitelről.] Amsterdam 1771. — 146

PITT, William, jr. (1759—1806) — angol tory, miniszterelnök a francia forradalom idején. Ő szervezte a forradalom elleni intervenciós háborút és az I. Napóleon elleni háborúkat; 1798-ban elnyomta az ír felkelést és számos reakciós intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. — 196, 685

PLATÓN (kb. i. e. 428—348) — görög filozófus, a rabszolgatartó osztály ideológusa. Az objektív idealizmus megalapítója. Tanítása szerint a dolgok ideái örökké és változatlanul léteznek téren és időn kívül. Ezeket mint az igazi létezőket állítja szembe a mulandó érzéki dolgokkal. Párbeszédeiben az idealista dialektika elemeit fejleszti ki. Politikailag a demokrácia ellenfele, az államról szóló könyvében az „örök" (azaz uralkodók, filozófusok és katonák) arisztokratikus osztálya számára a fogyasztási kommunizmus reakciós utópiáját állítja fel, a kézművesek és parasztok pedig az őrök alá vannak rendelve ebben az eszményi társadalomban, amelyben nincs kereskedelem és csere.

— *De Republica libri decem.* [Az államról, tíz könyvben.] II. könyv. J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckleman kiadása, 21 köt. Zürich 1839—1841. Magyar kiadás: Az állam. Platón összes művei. 1. köt. Bp. 1943. — 343—44

Plutón (Plutosz) — az alvilág görög istene, a gazdagság megszemélyesítője. — 129

A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the Causes of the Present High Price of Butchers' Meat. [Politikai vizsgálódás a megműveletlen földek bekerítésének következményeiről és a hentesáru jelenlegi magas árának okairól.] London 1785. — 671

Polonius — Shakespeare „Hamlet"-jének egyik szereplője, fecsegő udvarnagy. — 258

PONTIUS PILATUS (I. sz. első fele) — római helytartó Judeában. — 547

POSTLETHWAYT, Malachy (kb. 1707—1767) — angol közgazdász, egy nagy kereskedelmi lexikon kiadója, sok munkát írt a brit kereskedelmi politikáról.

— *First Preliminary Discourse, also Supplement to Universal Dictionnary of Trade and Commerce.* [Első bevezető előadás, egyúttal Kiegészítés az „Ipar és kereskedelem általános szótárához".] London 1751. — 257—59

— *Britain's Commercial Interest explained and improved.* [Britannia kereskedelmi érdeke, magyarázva és javítva.] London 1755. — 258

POTTER, Edmund — angol gyáros. — 278, 532—35

Price of Corn and Wages of Labour etc. *lásd* West

PRICE, Richard (1723—1791) — angol liberális teológus, síkraszállott az amerikai függetlenségi mozgalomért. Franklin barátja. Az állami pénzügyekről írt. — 258

— *Observations on Reversionary Payments.* [Megjegyzések a visszaháramló fizetésekről.] 2. köt. 6. kiad. London 1803. — 625, 672—73

A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation. [Pályamű a verseny és az együttműködés összehasonlított érdemeiről.] London 1834. — 301, 403

Prométheusz — görög mondai hős, ellopta Zeusztól a tüzet az emberek számára. Büntetésül egy sziklához láncolták. — 599

PRÓTAGORASZ, abderai (kb. i. e. 485—411) — görög filozófus, szofista, az embert állította tanításának középpontjába („az ember a mértéke minden dolognak"). Vádat emeltek ellene, mert az istenek létezését bizonytalannak mondotta. — 234

PROUDHON, Pierre Joseph (1809—1865) — francia kispolgári szocialista. „Proudhon a közgazdaságtani kategóriákat ... örök ideákká ködösíti és ezen a kerülőúton megint csak a polgári közgazdaságtan álláspontjára jut." Szocializmusa „a nyárspolgári utópia kiszínezése". „Minthogy valójában a tudományos dialektikát sohasem értette meg, csak a szofisztikáig jutott" (Marx). A proudhoni elméletek, amelyek ellen Marx „A filozófia nyomora" c. munkáját írta, hosszú ideig nagy hatással voltak Franciaországban. — 73—74, 85, 88, 394, 544

— *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la Misère.* [A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy A nyomor filozófiája.] 2. köt. — 478, 498

Public Economy concentrated, or a Connected View of Currency, Agriculture and Manufactures. By an Enquirer into First Principles. [Összefoglaló közgazdaságtan, vagy Összefüggő áttekintés a pénzforgalomról, mezőgazdaságról és iparról. Írta Valaki, aki a végső alapelveket keresi.] Carlisle 1833. — 369

PUSEY, Philipp (1799—1855) — angol agronómus, liberális képviselő. — 628

Q

QUESNAY, François (1694—1774) — francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. Közgazdasági táblázatában nem az egyes tőke, hanem a társadalmi tőke újratermelési folyamatát ábrázolta a maga egészében. Ez „a XVIII. sz. első harmadában, a közgazdaságtan gyermekkorában ... vitathatatlanul a legzseniálisabb ötlet volt, amelyet a politikai gazdaságtan mindmáig elkövetett" (Marx). — 18, 301, 514, 571—72

— *Dialogues sur le commerce et les travaux des artisans.* [Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. — 108, 301

— *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole.* [Egy földművelő ország gazdasági kormányzásának általános szabályai.] (1758.) Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. — 108.

QUETELET, Lambert Adolphe (1796—1874) — belga matematikus, a modern szociálstatisztika megalapítója.

— *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme.* [Társadalmi fizika, vagy Tanulmány az ember képességeinek fejlődéséről.] III. köt. V. könyv, „Az átlagos emberről és a társadalmi rendszerről". 1835. — 303

QUINCEY *lásd* De Quincey

R

RAFFLES, Sir Thomas Stamford (1781—1826) — angol gyarmati tisztviselő, Jáva helyettes kormányzója.

— *The History of Java.* [Jáva története.] 1. köt. London 1817. — 336, 695

RAMAZZINI, Bernardino (1633—1714) — olasz orvos, különösen a munkások betegségeit tanulmányozta.

— *De morbis artificum diatriba.* [Értekezés a kézművesek betegségeiről.] (1713.) Francia kiadás: Essai sur les maladies des artisans. 1781., újra nyomva: „Encyclopédie des sciences médicales" [Az orvosi tudományok enciklopédiája], 7ième discours [7. értekezés]. 1841. — 341

RAMSAY, Sir George (1800—1871) — angol filozófus és közgazdász. Eljutott addig a pontig, „amelyen maga a politikai gazdaságtan a termelés tőkés formáját, és ezért a tőkét, az elvégzett elemzés alapján, a termelésnek nem abszolút, hanem csupán «véletlenszerű» történelmi feltételének tartja. Ramsay mégsem ment eléggé messze az elemzésben, hogy levonja a következtetéseket" (Marx).

— *An Essay on the Distribution of Wealth.* [Tanulmány a gazdagság elosztásáról.] Edinburgh 1836. — 156, 159, 298, 475, 526, 586

RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) — angol közgazdász, utópista szocialista.

— *Thoughts on the Funding System and its Effects.* [Gondolatok az államadósság rendszeréről és hatásairól.] London 1824. — 401, 475

READ, George.

— *The History of Baking.* [A sütés története.] London 1848. — 235—36

Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions etc. [A szegényadók újabb növelésének okai; vagy Összehasonlító áttekintés a munka és az élelmiszerek árairól stb.] London 1777. — 529, 625

Reasons for a limited Exportation of Wool. [Érvek a korlátozott gyapjúkivitel mellett.] London 1677. — 529

REDGRAVE, Alexander — angol gyárfelügyelő. — 252—53, 352, 370, 375, 389, 405, 425—26, 507, 520—21

— *Report of a Lecture delivered at Mechanics' Institute in Bradford.* [Jelentés a bradfordi mechanikai intézetben tartott előadásról.] (1871 dec.) „Journal of the Society of Arts", London 1872 jan. — 418

REGNAULT, Elias (1801—1868) — francia publicista és történész, az 1848-as forradalom után a belügy- és később a pénzügyminisztérium kabinetfőnöke.

— *Histoire politique et sociale des principautés danubiennes.* A dunai fejedelemségek politikai és társadalmi története.] Párizs 1855. — 224

REICH, Eduard (1836—1915) — német orvos és népszerű természettudományos író.

— *Ueber die Entartung des Menschen etc.* [Az ember elkorcsosulásáról stb.] Erlangen 1868. — 341

Remarks on the Commercial Policy of Great Britain. [Megjegyzések Nagy-Britannia kereskedelmi politikájáról.] London 1815. — 515

RICARDO, David (1772—1823) — angol közgazdász, a klasszikus közgazdaságtan utolsó nagy képviselője. Ricardo abból indul ki, hogy az értéket a munkaidő határozza meg, s ezzel „kényszeríti a tudományt, hogy számot adjon arról, egyáltalán mennyiben felel meg a folyamatnak pusztán megjelenési formáit visszaadó . . . tudomány, valamint maguk ezek a felszíni jelenségek, annak az alapnak, amelyen a polgári társadalom belső összefüggése, valódi fiziológiája nyugszik . . . Ez tehát Ricardo nagy történelmi jelentősége a tudomány számára." Ezzel összefügg, „hogy Ricardo felfedi, kimondja az osztályok gazdasági ellentétét — ahogyan azt a belső ellentét megmutatja — és ezáltal felfogja, felfedezi a gazdaságban a történelmi harc és fejlődési folyamat gyökerét" (Marx). Ricardo azonban mégsem értette meg a tőkés termelési mód törté-

nelmi jellegét, öröknek fogta fel azt. — 17—18, 20, 61, 69, 80, 84, 87, 122, 139, 156, 160, 194—96, 216, 361—62, 366, 380, 471, 479, 483, 485, 489—90, 492, 496, 522, 552, 555, 562, 569, 702

— *On the Principles of Political Economy and Taxation.* (1817.) 3. kiad. London 1821. Magyar kiadás: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Akadémiai Kiadó 1954. — 84, 160, 179, 216, 362, 366—67, 402—03, 408, 531, 546, 586

RICHARDSON, Sir Benjamin Ward (1828—1898) — angol orvos.

— *Work and Overwork.* [Munka és túlmunka.] „Social Science Review", London 1863 júl. 18. — 239, 241

ROBERTS, Sir George (megh. 1860) — angol történész.

— *The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries.* [Anglia déli grófságai népének szociális története az elmúlt évszázadokban.] London 1856. — 667

Robinson Crusoe — Defoe regényének hőse. — 80—82, 272

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl (1805—1875) — német közgazdász, katedraszocialista, pomerániai földbirtokos. Rodbertus „sejti az értéktöbbletnek speciális formáitól való különbözőségét, de elhalad a helyes felfogás mellett, mert nála eleve egy meghatározott jelenségnek, a földjáradéknak magyarázatáról, nem pedig az általános törvény felkutatásáról van szó" (Marx). A nemzeti jövedelem elméletében „Rodbertus lényegében megismétli Adam Smith tanítását, alapvető tévedését [az értéknek munkabérben és értéktöbbletben való feloldása] beleértve" (Lenin).

— *Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.* [Szociális levelek v. Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardói elméletének megcáfolása és egy új járadékelmélet megalapozása.] Berlin 1851. — 492

— *Briefe und sozialpolitische Aufsätze.* [Levelek és szociálpolitikai értekezések.] Rudolf Meyer kiadása. 1. köt. Berlin 1881. — 492—93

ROGERS, James Edwin Thorold (1823—1890) — angol liberalis közgazdász, egyik fő képviselője az angol közgazdaságtan történelmi iskolájának. A szabadkereskedelem pártjának teoretikusa és gazdaságpolitikusa. — 693

— *A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the commencement of the Continental War — 1793.* [A mezőgazdaság és az árak története Angliában az Oxfordi Parlament utáni évtől (1259) a kontinentális háború kezdetéig (1793).] 1. köt. Oxford 1866. — 624, 629, 669

ROGIER, Charles Latour (1800—1885) — belga államférfi, mérsékelt liberális, az alkotmányos monarchia védelmezője. — 261

ROSCHER, Wilhelm (1817—1894) — német vulgáris közgazdász. Nála a vulgáris közgazdaságtan „tanáros formát ölt, történelmileg lát munkához és bölcs mérséklettel mindenhonnan a legjobbat keresi össze, miközben nem törődik az ellentmondásokkal, hanem teljességre törekszik... Minthogy ilyenfajta munkák csak akkor keletkeznek, amikor a politikai gazdaságtannak mint tudománynak köre bezárult, ezek egyszersmind sírhelyei is ennek a tudománynak" (Marx). — 196, 205, 215, 248, 304, 342, 569

— *Die Grundlagen der Nationalökonomie.* [A nemzetgazdaságtan alapjai.] System der Volkswirtschaft. [A nemzetgazdaság rendszere.] 1. köt. 3. kiad. Stuttgart és Augsburg 1858. Magyar kiadás: A nemzetgazdaság rendszere. Szeged 1901—03. — 94, 154, 196, 205

ROSSI, Pellegrino Luigi (1787—1848) — olasz vulgáris közgazdász, politikus, Tele van „álbölcsességgel és fontoskodó fecsegéssel" (Marx). — 530
— *Cours d'économie politique.* [Politikai gazdaságtani előadások.] Brüsszel 1842. — 166

ROUARD DU CARD, Pie-Marie — katolikus pap.
— *De la falsification des substances sacramentales.* [A szent szubsztanciák meghamisításáról.] Párizs 1856. — 234

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712—1778) — francia író, a forradalmi kispolgárság legjelentősebb ideológusa a francia forradalom előtt. Magasztalja az ősi egyenlőség természetes állapotát. R. szerint a civilizáció fejlődése az abszolút monarchiában az egyenlőtlenség legmagasabb fokára vezet és éppen ezáltal a társadalmi szerződés (contrat social) új egyenlőségét teremti meg. Ez a társadalmi szerződés nála csak ideológiai kifejezése a kapitalista árutermelés viszonyainak, amelyek alakilag szerződéses viszonyok. Megalapozza a nép jogát a zsarnokok erőszakos elűzésére. Pedagógiai és politikai írásai nagy hatással voltak kortársaira. A jakobinusok — így Robespierre — benne látták elméleti előfutárukat.
— *Discours sur l'économie politique.* [Értekezés a politikai gazdaságtanról.] Új kiadás. Genf 1760. — 690

ROUX-LAVERGNE, Pierre Célestin (1802—1874) — francia történész és politikus Buchez újkatolicizmusának híve, végül is ultramontán lett. — 687; *lásd még* Buchez

ROY, Joseph — Feuerbachnak és a „Tőke" első kötetének francia fordítója. — 25, 30

RUBENS, Peter Paul (1577—1640) — németalföldi festő. — 280

RUGE, Arnold (1802—1880) — német író, baloldali hegeliánus. Marxszal együtt kiadta a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t (1844). Marx csakhamar szakított vele. Kispolgári forradalmár; Bismarck híveként végezte. — 79, 147

RUMFORD *lásd* Thompson

RUSSEL, John, Lord (1792—1878) — angol liberális politikus. — 544, 670

RYDER — boltoni gyáros, feltaláló. — 363

S

SADLER, Michael Thomas (1780—1835) — angol szociálreformer, az alsóház tagja, tory, Malthusnak és a szabadkereskedelem híveinek ellenfele. — 626
— *Ireland, its Evils and their Remedies.* [Írország, bajai és azok orvossága.] 2. kiad. London 1829. — 653

SAINT-SIMON, Claude Henri, Comte de (1760—1825) — francia utópista szocialista. Egyike a három nagy utópistának; „... lángészre valló széles látóköre következményeképp csírájában már megvan nála a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem szigorúan ökonomiai gondolata" (Engels). — 552

Sancho Pansa — Don Quijote fegyverhordozója Cervantes regényében. — 594

SANDERSON, E. F. — angol gyáros. — 246—48

Sangrado — orvos Lesage „Gil Blas" c. regényében. — 659

SAUNDERS, Robert J. — gyárfelügyelő. — 274, 284, 376

SAY, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris kozgazdasz Marx „gyászviteznek" nevezi, „aki sivár feluletességet ugy akarja elrejteni, hogy A Smith felemássagait es bakloveseit abszolut es általanos frázisokban oldja fel" Az utána kovetkezo vulgaris kozgazdászoktol abban kulonbozik, „hogy o az anyagot még nem teljesen feldolgozott állapotban találja, tehát maga is tobbe kevesbé részt vesz a kozgazdasági problémáknak a kozgazdaságtan álláspontjárol valo feldolgozásában" (Marx) — 84, 113, 184, 195, 340, 362, 411, 484, 498

— *Traite d economie politique, ou Simple exposition de la maniere dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* [Értekezes a politikai gazdaságtanrol, vagy Egyszerü leirás arrol, hogyan keletkezik, oszlik meg es kerül elfogyasztásra a gazdagság] 3 kiad 1 és 3 kot Párizs 1817 — 149, 157, 196, 498, 551

— *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce* [Levelek Malthus urhoz a politikai gazdaságtan kulonféle kérdéseirol, nevezetesen a kereskedelem álta lános pangasának okairól] Párizs 1820 — 562—63

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich (1759—1805) — német koltó

— *Die Burgschaft* [A kezesség] — 549

— *Kabale und Liebe* [Ármány és szerelem] — 533

— *Das Lied von der Glocke* [Dal a harangrol] — 360, 379

SCHORLEMMER Carl (1834—1892) — német kémikus, a vegytan tanara Manchesterben, kommunista, Marx és Engels hú barátja

— *The Rise and Development of Organic Chemistry* [A szerves kémia keletkezése es fejlódése] London 1879 — 291

SCHOUW, Joakim Frederik (1789—1852) — dán botanikus

— *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch* [A fold, a novények és az ember] Német ford H Zeise 2 kiad Lipcse 1854 — 478

SCHULZ, Wilhelm (1797—1860) — nemet publicista, radikalis demokrata, aki a hessemi és wurttembergi reakciotol uldozotten Zürichben telepedett le mint magántanar — 215

— *Die Bewegung der Produktion Eine geschichtlich statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft* [A termelés mozgása Történelmi es statisztikai tanulmány egy uj állam- és társadalomtudomány megalapozására] Zürich és Winterthur 1843 — 347

SCHULZE DELITZSCH, Franz Hermann (1808—1883) — polgári kozgazdász es szovetkezeti apostol, mersékelt liberális A proletariátusnak az 1848 as forradalomban történt fellepesetól megijedve, szovetkezeteivel meg akarta akadályozni a kézmüveseknek proletárokká válását, es igy a burzsoáziának szociális támaszt kivánt teremteni a proletariátus ellen Nagy sikere volt az 1848 utáni reakciós korszakban A 60-as években Lassalle fellépett ellene — 11

SCRIVEN — angol gyarfelugyelő — 229

SCROPE, George Julius Poulett (1797—1876) — angol geologus és kozgazdász a szabadkereskedelem hive, a gyári torvények védelmezője

— *Political Economy* [Politikai gazdaságtan] A Potter kiadása, New York 1841 — 553

Seacoal — ejjelior Shakespeare „Sok húho semmiert" c darabjában — 87

SEELEY, K B

— *The Perils of the Nations An Appeal to the Legislature etc* [A nemzetek veszé-

delmei. Felhívás a törvényhozáshoz stb.] *Névtelenül.* 2. kiad. London 1843. — 674

SENIOR, Nassau William (1790—1864) — angol közgazdász, a „fennálló rend puszta apologetája és ennélfogva vulgáris közgazdász", „a művelt burzsoá szószólója" (Marx). — 211—15, 248, 302, 378—79, 408, 451, 552, 564

— *Three Lectures on the Rate of Wages.* [Három előadás a bérekről.] London 1830. — 504, 508

— *Outlines of Political Economy.* [A politikai gazdaságtan alapvonalai.] London 1836. — 215

— *Principes fondamentaux de l'économie politique.* [A politikai gazdaságtan alapelvei.] Francia ford. I. Arrivabene, Párizs 1836. — 552—53

— *Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture.* [Levelek a gyári törvényről, amennyiben az a pamutipart érinti.] London 1837. — 211, 215, 378

— *Előadás a „National Association for the Promotion of Social Science"* [Nemzeti szövetség a társadalomtudomány fellendítésére] *7. évi kongresszusán.* Reports of Proceedings etc. London 1863. — 450—51, 459

— *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland.* [Naplók, beszélgetések és tanulmányok Írországról.] London 1868. — 660, 676

SEXTUS EMPIRICUS (i. e. II. sz. végén) — római filozófus.

— *Adversus Mathematicos.* [A matematikusokhoz.] — 343

SHAFTESBURY *lásd* Ashley

SHAKESPEARE, William (1564—1616) — angol költő, a világirodalom egyik legjelentősebb drámaírója.

— *Henry IV.* [IV. Henrik.] — 54

— *The Merchant of Venice.* [A velencei kalmár.] — 270—71, 454

— *A Midsummer-night's Dream.* [Szentivánéji álom.] — 107

— *Much ado about nothing.* [Sok hűhó semmiért.] — 87

— *Timon of Athens.* [Athéni Timon.] — 129

SHEE — angol bíró. — 396

SHREWSBURY *lásd* Talbot

Shylock — pénzsóvár és bosszúvágyó uzsorás Shakespeare „Velencei kalmár"-jában. — 271, 635

SIDMOUTH, Henry Addington (1757—1844) — angol reakciós államférfi. — 400

Sikes, Bill — rablógyilkos Dickens „Twist Olivér" c. regényében. — 412

SIMON, John (1816—1904) — angol orvos, mint a titkos államtanács tagja számos vizsgálatot végzett az angol munkásnépesség egészségi állapotára és általános helyzetére vonatkozóan. — 372, 433—34, 607, 609—10, 616—19, 630—32

SISMONDI, Jean-Charles Simonde de (1773—1842) — svájci közgazdász és történetíró, a klasszikus politikai gazdaságtant a gazdasági romanticizmus szempontjából bírálja. „Különösen az alapvető ellentmondást érzi: egyrészt a termelőerő korlátlan fejlődése és a gazdagság növekedése — amely gazdagság egyszersmind árukból áll, tehát pénzzé kell tenni —, másrészt, mint alap, a termelők tömegének az elengedhetetlen létfenntartási cikkekre való korlátozása" (Marx). „Minden pontban különbözik a klasszikusoktól, mégpedig abban az értelemben, hogy rámutat a kapitalizmus ellentmondásaira. Másfelől egyetlen pontban sem képes (de nem is akarja) továbbvinni a klasszikusok által elkezdett elemzést, s ezért a kapitalizmusnak a kispolgár szem-

pontjából történő érzelgős bírálatára szorítkozik" (Lenin) — 18, 221, 538, 589
— *De la richesse commerciale ou Principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce* [A kereskedelmi gazdagságról, vagy A politikai gazdaságtan alapelveinek alkalmazása a kereskedelmi törvényhozásra] 1 kot. Genf 1803 — 497
— *Nouveaux principes de l'économie politique* [A politikai gazdaságtan új alapelvei] 1—2 kot Párizs 1819 Magyar kiadás A nemzetgazdaságtan újabb elmélete Bp 1899 — 150, 166, 525, 535, 539, 542—43, 601, 705
— *Études sur l économie politique* [Tanulmányok a politikai gazdaságtanról] Új kiad 1 kot Brusszel 1836 — 296, 551
SKARBEK, Frvderyk (1792—1866) — lengyel közgazdász
— *Theorie des richesses sociales* [A társadalmi gazdagság elmélete] 1 kot 2. kiad Párizs 1840 — 307, 329
SMITH — manchesteri gyáros — 232, 506
SMITH, Adam (1723—1790) — angol közgazdász és filozófus A klasszikus közgazdaságtan képviselője Marx a manufaktúra-időszak közgazdászának nevezi Nagy jelentőségűek voltak elméletei a munkamegosztásról, a termelő munkáról és az értéktöbbletről Tanítása szerint a nemzetek igazi gazdagsága nem a pénzben rejlik — mint ezt a merkantilisták állították —, hanem a hasznos, csereértéket termelő munkában Smith szerint nemcsak a mezőgazdasági munka — mint a fiziokraták állították —, hanem az ipari munka is értéktöbbletet teremt „A Smith ellentmondásainak az a jelentősége, hogy problémák rejlenek bennük, amelyeket, ha nem is old meg, de kimondja őket azáltal, hogy ellentmond önmagának"(Marx) Újratermelési elméletének fő hibája, amelyet Marx tárt fel, abban rejlik, hogy figyelmen kívül hagyja az állandó tőkét, hogy az áru értékét pusztán munkabérré és értéktöbbletté oldja fel — 20, 54, 84, 122, 160, 257, 327, 332, 339—40, 342, 362, 382, 429, 471, 484, 495, 499, 501, 514, 519, 546, 566, 569, 571—74, 607, 661, 683, 703
— *Theory of Moral Sentiments* [Az erkölcsi érzések elmélete.] London 1759 — 573
— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) Magyar kiadás Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól Bp 1940 — 120—21, 333, 340, 551, 574, 576, — David Buchanan kiadása Edinburgh 1814 — 518, 675, — E G Wakefield kiadása London 1835—39 — 54, 497, 597
SMITH, Eduard (kb 1818—1874) — angol orvos és orvosi író Az angol kormány szaktanácsadója a szegénytörvények terén — 368, 607—08, 631
SMITH, Goldwin (1823—1910) — angol történetíró és politikus Az amerikai polgárháború idején síkraszáll Észak mellett — 693
SMITH, John — az edinburghi fogház igazgatója — 630
SNIGGE — angol jogász és bíró a XVI—XVII. század fordulóján — 668
SOETBEER, Georg Adolf (1814—1892) — német polgári közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus — 27
SOMERS, Robert (1822—1891) — angol újságíró és újságkiadó, pénzügyi és bankkérdésekkel foglalkozott
— *Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847* [Levelek a skót felvidékről, vagy Az 1847-es éhínség] London 1848 — 677—78

Sophisms of Free Trade etc. *lásd* Byles

SORGE, Friedrich Albert (1828—1906) — német kommunista, résztvett az 1849-es badeni felkelésben. Mint az Egyesült Államokban tartózkodó emigráns, a német és az amerikai munkásmozgalomban kiemelkedő szerepet játszott. Állandóan levelezett Marxszal és Engelsszel, az Internacionálé észak-amerikai szekcióiban a Főtanács vonaláért küzdött. A Főtanácsnak New Yorkba való áthelyezése után (1872) az Internacionálé főtitkára (1874-ig). — 30

The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. [A nemzeti nehézségek forrása és orvossága. Levél Lord John Russelhez.] London 1821. — 544

SPINOZA, Benedictus de (1632—1677) — holland filozófus. Mint Engels mondja, a dialektika ragyogó képviselője az újabbkori filozófiában. Panteista. Egyike az első bibliakritikusoknak. — 23, 289, 553

STAFFORD, William (1554—1612) — angol író, udvaronc.

— *A Compendions or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman.* [Velős illetve rövid vizsgálata néhány honfitársunk közönséges panaszainak ezekben a mi napjainkban. Írta W. S. Gentleman.] London 1581. — 688

STAPLETON — az angol parlament tagja, konzervatív. — 557

STEUART (Stewart), Sir James (1712—1780) — angol közgazdász, tanítása „a merkantilizmus racionális kifejezése". „Érdeme a tőke megértése körül azon alapul, hogy bebizonyitja, hogyan megy végbe a termelési feltételeknek — mint meghatározott osztályok tulajdonának — és a munkaerőnek szétválasztási folyamata" (Marx). A profitot azzal magyarázza, hogy az ár meghaladja az értéket. — 35, 120, 140, 330, 514, 571, 600—01, 665, 690

— *An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations.* [Vizsgálódás a politikai gazdaságtan elveiről. Egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról.] 1. köt. London 1767. 2. kiad. Dublin 1770. — 171, 312, 401

— *Works.* [Művei.] Sir J. Steuart kiadása, London 1805. — 144, 675

STEVENS, William (1786—1868) — angol orvos. — 618—19

STEWART, Dugald (1753—1828) — skót filozófus és közgazdász. A. Smith vulgarizálója.

— *Lectures on Political Economy.* [Előadások a politikai gazdaságtanról.] Collected Works. [Összegyűjtött művei.] 8. köt. Sir W. Hamilton kiadása, Edinburgh 1855. — 302, 323, 338, 453

STOLBERG, Christian, Graf zu (1748—1821) — német költő.

— *Gedichte aus dem Griechischen übersetzt.* [Görögből fordított költemények.] Hamburg 1782. — 381

STORCH, H. (1766—1835) — orosz közgazdász. A. Smithszel vitázik. — 174, 196

— *Cours d'économie politique; ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* [Politikai gazdaságtani előadások; vagy Azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek jólétét meghatározzák.] Pétervár 1815. — 167, 338, 547, 601; — Párizs 1823. — 329, 337

STRAHAN, William (1715—1785) — angol nyomdász, David Hume, Adam Smith és mások műveinek kiadója. — 572

STRANGE, W. — a worcesteri General Hospital főorvosa.

— *The seven Sources of Health.* [Az egészség hét forrása.] London 1864. — 242

STROUSBERG, Bethel Henry (Marxnál Stroussberg) (1823—1884) — nagyvonalú német pénzügyi spekuláns, különösen a vasútépítés terén. Végül is csődbejutott — 220

STRYPE, John (1643—1737) — angol egyháztörténész, alvikárius

— *Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other various Occurences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign* [Évkönyvek a reformációról és a vallás megalapításáról és az Anglia egyházában Erzsébet királynő boldog uralkodása idején történt más különféle eseményekről.] 2 kiad. 1725 — 681

STUARTOK — skót uralkodóház. 1603-tól az angol trónon, 1649-ben a forradalom megdöntötte, 1660-ban visszahelyeztek, 1689-ben végleg elűzték — 669

STUART, J. — angol gyárfelügyelő — 272, 293

SULLY, Maximilien, de Béthune (1560—1641) — francia államférfi és közgazdász — 572

SUTHERLAND, Elizabeth, hercegnő (1806—1868) — 676

SZENT JERÓMOS (szül. 340 és 380 között, megh. 420) — egyházatya — 103

SZENT PÉTER — 103

Szisziphosz — a görög monda szerint az alvilágban egy mindig visszaguruló sziklatömböt kellett felhengeríteniük a hegyre. „Szisziphuszi munka" nehéz, eredménytelen, mindig újra kezdődő munkát jelent — 394

SZOPHOKLÉSZ (i. e. 495—406) — görög tragédiaíró

— *Antigoné* Magyar kiadás. Bp. 1946 — 129

T

TALBOT, Charles, Duke of Shrewsbury (1660—1718) — angol politikus, tory — 670

TAMERLAN *lásd* Timur

TAYLOR, Sedley — angol író, a szövetkezetekről írt Marxot idézethamisítással vádolta — 37—39

TEMPLE, William (1628—1699) — angol politikus és író — 572

The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 [A váltóárfolyamok elmélete. Az 1844-es banktörvény.] London 1864 — 135, 605

THIERS, Louis-Adolphe (1797—1877) — francia politikus és történész, a burzsoázia osztályérdekeinek gyáva és kíméletlen képviselője, a Párizsi Kommün vérbefojtója. „Kis állami gazságok mestere, a hamis eskü és árulás virtuóza", „csak a gazdagság utáni sóvárgásában és azok irántí gyűlöletében következetes, akik a gazdagságot eltörölték" (Marx)

— *De la propriété* [A tulajdonról.] Párizs 1848 — 412, 661

THOMPSON, Benjamin, Count of Rumford (1753—1814) — amerikai kalandor, termodinamikus, angol gyarmatügyi tisztviselő, majd a bajor állam szolgálatába állott mint hadügy- és rendőrminiszter. Szegényházak és kórházak „tökéletesítésével" is foglalkozott

— *Essays, Political, Economical and Philosophical etc.* [Politikai, közgazdasági és filozófiai tanulmányok stb.] 1—3 köt. London 1796—1802 — 557

THOMPSON, William (kb. 1785—1833) — angol közgazdász, az owení kommunizmus legjelentősebb tudományos képviselője

— *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary Equality of Wealth.* [Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon alapelveiről, amelyek leginkább vezetnek az emberek boldogságához, a gazdagság önkéntes egyenlőségének nemrég ajánlott rendszerére alkalmazva.] London 1824. — 339

Thor — a mennydörgés germán istene, hatalmas kalapáccsal szokták ábrázolni. — 359

THORAISSE, Jacques de (XIV. sz.) — besançoni várnagy a burgundi hercegek és grófok szolgálatában. — 689

THORNTON, William Thomas (1813—1880) — angol közgazdász, John Stuart Mill híve. — 665

— *Overpopulation and its Remedy.* [Túlnépesedés és orvoslása.] London 1846. — 164, 253

Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc. [Néhány gondolat a pénzkamatról általában és az államadósságok kamatairól különösen stb.] London kb. 1749/50. (British Museum katalógusa: 1750.) — 47, 54

THUKYDIDÉSZ (**kb.** i. e. 471 vagy 460—400) — athéni történetíró.

— *De bello Peloponnesiaco libri octo.* [A peloponnészoszi háború, **nyolc könyvben**.] Magyar kiadás: Thukydidész görögül és magyarul. Bp. 1887—88. — 343

THÜNEN, Johann Heinrich v. (1783—1850) — német közgazdász, mecklenburgi földbirtokos.

— *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.* [Az elszigetelt állam mezőgazdasági és nemzetgazdasági vonatkozásban.] Rostock 1863. — 576

TIMUR (Tamerlán) (1336—1405) — mongol hódító. — 248

TITUS, Flavius Vespasianus (40—81) — római császár (79—81). — 369

TOOKE, Thomas (1774—1858) — angol közgazdász. Szemben állott a currency-elv teoretikusaival. Marx azt írja róla, hogy ő „az utolsó angol közgazdász, aki ér valamit".

— és NEWMARCH, William: *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856.* [Az áraknak és a forgalom állapotának története 1793-tól 1856-ig.] London 1838—1857. — 279

TORRENS, Robert (1780—1864) — angol tiszt és közgazdász, a szabadkereskedelem híve, egyike a currency-elv fő képviselőinek. — 408

— *An Essay on the external Corn Trade.* [Tanulmány a gabona-külkereskedelemről.] London 1815. — 164

— *An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country.* [Tanulmány a gazdagság termeléséről; függelékkel, amelyben a politikai gazdaságtan elvei az ország jelenlegi állapotára alkalmaztatnak.] London 1821. — 155, 176

— *On Wages and Combination.* [A bérről és az egyesülésről.] London 1834. — 378

TOWNSEND, Joseph (1739—1816) — angol pap, „magasztalja a szegénységet mint a gazdagság szükségszerű feltételét" (Marx). — 330, 571—72, 600

— *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind.* [Értekezés a szegénytörvényekről. Írta Az emberiség egy jóakarója.] London 1786. Új kiadás. London 1817. — 600

TREMENHEERE, Hugh Seymour (1804—1893) — angol tisztviselő, vizsgálóbiztos. — 167, 234, 248

— *The Grievances Complained of by the Journeymen Bakers etc.* London 1862. *Lásd* Report etc. relative to the Grievances etc. a Jelentések mutatójában.

TRUEMAN — angol orvos. — **435**

TUCKER, Josiah (1712—1799) — angol közgazdász, A. Smith előfutára, a szabadkereskedelemről szóló tanítás híve, síkraszállott az amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való elszakadásáért. — 258, 572, 703

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) — angol quaker.

— *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity.* [A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlődésével együtt, megmutatja a bőség és a nyomor végletét a dolgozó osztályok között, gyakorlati útmutatással foglalkoztatásukra és jövendő jólétük elérésére.] London 1846. — 339, 668, 693

TUDOROK (1485—1603) — angol uralkodóház. — **692**

TUFNELL, Thomas Joliffe (1819—1885) — angol fogorvos, vizsgálóbiztos. — 248

TUPPER, Martin Farquhar (1810—1889) — angol író és költő, a polgári laposság mintaképe. — **565**

TURGOT, Anne Robert Jacques (1727—1781) — francia államférfi és közgazdász, fiziokrata, Quesnay legjelentősebb tanítványa. „A fiziokrata tan legfejlettebb alakjában Turgot-nál található" (Marx).

— *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses.* [Gondolatok a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról.] (1766.) Oeuvres. [Művei.] 1. köt. Daire kiadása, Párizs 1844. — 172, 295, 494

TURNER — wilmslowi lelkész. — 402

Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business. [Két levél a lisztkereskedelemről és a gabona drágaságáról. Írta Egy üzletember.] London 1767. — 671

U

URE, Andrew (1778—1857) — angol vegyész és közgazdász. A tőke és a nagyipar védelmezője. — 35, 214, 248, 256, 302, 326, 328, 345, 360

— *The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain.* [A manufaktúra filozófiája: vagy Nagy-Britannia gyárrendszere tudományos, erkölcsi és kereskedelmi gazdaságosságának kifejtése.] 2. kiad. London 1835. — 328—29, 345—46, 354, 377, 392—93, 396, 403, 407, 512, 516, 519

— *Philosophie des manufactures ou Economie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais.* [A manufaktúra filozófiája, vagy A pamut, gyapjú, lenvászon és selyem gyártásának ipari gazdaságossága, az angliai műhelyekben használt különféle gépek leírásával.] Francia ford. Párizs 1836. — 282

URQUHART, David (1805—1877) — angol diplomata és író, Törökország mellett lépett fel, az angol kormány (Palmerston) cárbarát keleti politikája ellen.

Leleplezései anyagul szolgáltak Marx és Engels számára nemzetközi politikával foglalkozó cikkekhez — 676
— *Familiar Words as affecting England and the English* [Bizalmas szavak Angliával és az angolokkal kapcsolatban] London 1855 — 101, 341, 470, 692

V

VALENTIN, Gabriel Gustav (1810—1883) — német fiziológus — 450
VALPY, Montagu — angol lelkész — 229
VANDERLINT, Jacob (megh. 1740) — angol közgazdász. A tulajdon helyesebb elosztását és az alsó és közepső osztályok fogyasztását követeli. A munkások védelmezője — 326, 572
— *Money answers all Things* [A pénz mindenre felel] London 1734 — 121, 127, 140, 258, 260, 295, 311
VANG Mao-jin (a XIX. sz. közepén) — a pénzügyminisztérium főtisztviselője (si lang) Hsien-feng császár idején — 124
VAUBAN, Sebastien le Prestre de (1633—1707) — úttörő francia hadimérnök. Szemben állott a colbertizmussal — 136
VAUCANSON, Jacques de (1709—1782) — francia mechanikus, a szövőgép feltalálója — 356
VERRI, Pietro (1728—1797) — olasz közgazdász, a szabadkereskedelem híve, a fiziokraták és A. Smith között áll
— *Meditazioni sulla economia politica* [Elmélkedések a politikai gazdaságtanról] (1773.) Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna 15 köt. Custodi kiadása, Milánó 1804 — 50—51, 92, 130, 309
VICKERS — angol gyáros — 244—45
VICO, Giovan Battista (1668—1744) — olasz filozófus, a modern történetiség előfutára — 347
VILLIERS, Charles Pelham (1802—1898) — angol liberális politikus, a „Szegénytörvény Hatósága" elnöke — 252
VILMOS III., Orániai (1650—1702) — Anglia és Írország királya (1689—1702) — 670
VILMOS IV. (1765—1837) — Anglia és Írország királya (1830—1837) — 272
Visnu — hindu isten — 286, 554
VISSERING, Simon (1818—1888) — holland közgazdász, Bastiat iskolájához tartozott
— *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde* [A gyakorlati államgazdaságtan kézikönyve] Amsterdam 1860 — 468
VOLTAIRE (François Marie Arouet) (1694—1778) — a francia felvilágosodás jelentős alakja, rendkívül szeleskörű irodalmi tevékenységet fejtett ki
— *Candide* Magyar kiadás: Candide. Kisregények. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955 — 186, 713

W

WADE, Benjamin Franklin (1800—1878) — amerikai politikus, az Amerikai Egyesült Államok alelnöke — 14
WADE, John (1788—1875) — angol publicista és történész

— *History of the Middle and Working Classes, with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles, which have influenced the past and present Condition of the Industrious Orders Also an Appendix of Prices, Rates of Wages, Population, Poor Rates, Morlality, Marriages, Crimes, Education, Occupations and other Statistical Information, illustrative of the former and present state of the Agricultural, Commercial and Manufacturing Classes* [A kozeposztály és a munkásosztály története, valamint azoknak a gazdasági és politikai elveknek nepszeru kifejtése, amelyek az ipari rendek multbeli és mostani helyzetet befolyasolják Továbbá egy fuggelék az árakról, munkaberekrol, nepesedesrol, szegényadokrol, halálozasrol, házasságkotesekről, bünözésről, nevelesrol, foglalkozásokrol es a foldmuvelo, kereskedó és ipari osztalyok korábbi és mostani helyzetét megvilágító egveb statisztikai adatokról] *Nevtelenul* 3 kiad London 1835 — 228, 256, 573

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796—1862) — angol kozgazdasz es gyarmat politikus — 497, 707, 714

— *England and America A Comparison of the Social and Political State of Both Nations* [Anglia es Amerika A ket nemzet társadalmi es politikai helyzetének osszehasonlítása] London 1833 — 253, 540, 626, 707—14

— *Jegyzetek Smith „Wealth of Nations" c muvének általa szerkesztett kiadasahoz Lásd* Smith

— *A View of the Art of Colonization* [Vélemény a gyarmatosítás művészetéről] London 1849 — 306

WALLACE, Robert (1697—1771) — angol pap, tobb konyvet irt a népesedés kérdéséről — 330, 571—72

WARD, John.

— *History of the Borough of Stoke upon Trent* [Stoke upon Trent szabad város tortenete] London 1843 — 251

WATSON, John Forbes (1827—1892) — skot orvos, tobb konyvet irt Indiáról

— *Paper read before the Society of Arts* [Előadás a Muszaki Társaságban] 1860 ápr 17 — 365

WATT, James (1736—1819) — skót mérnok, a gózgép feltaláloja — 350, 356, 359, 362, 455

WATTS, John (1818—1887) — angol owenista — 510

— *Facts and Fictions of Political Economists, being a Review of the Principles of the Science* [A kozgazdászok tényei és fikciói, egyúttal A tudomány alapelveinek áttekintése] Manchester 1842 — 510, 513

— *Trade Societies and Strikes, Machinery and Co operative Societies* [Szakszervezetek és sztrájkok, gépek és szovetkezetek] Manchester 1865 — 510

WAYLAND, Francis (1796—1865) — amerikai főiskolai tanár, kozgazdász

— *The Elements of Political Economy* [A politikai gazdaságtan elemei] (1837) Boston 1843 — 157, 197

WEDGWOOD, Josiah (1730—1795) — angol gyáros, a modern fazekasipar és az angol porcelángyártás megalapítoja — 251

WELDEN, Howard de — angol ügyvívő Brusszelben 1862-ben — 261

WELLINGTON, Arthur Wellesley (1769—1852) — angol tábornok, a waterlooi csatában legyőzte Napóleont, szélsősegesen reakcios tory politikus — 122

WEST, Sir Edward (1782—1828) — angol kozgazdász, a foldjáradék egyik első teoretikusa — 471, 489, 504

— *Essay on the Application of Capital to Land By a Fellow of University College*

of Oxford. [Tanulmány a tőkének a földbe való befektetéséről Írta Az Oxfordi University College egy tagja] London 1815 — 503—04
— *Price of Corn and Wages of Labour, with Observations upon Dr Smith's, Mr Ricardo's and Mr Malthus's Doctrines upon those Subjects etc* [A gabonaár és a munkabér, eszrevételekkel Dr Smith, Ricardo és Malthus ur e tárgyakkal kapcsolatos tanaira stb] London 1826 — 503
WHITBREAD, Samuel (1758—1815) — whig képviselő — 685
WHITE — angol vizsgálóbiztos — 231, 242, 246, 248, 375, 438, 440
WHITE, W — angol orvos — 449
WHITNEY, Eli (1765—1825) — a gyapottisztító gép amerikai feltalalaja — 357—58, 365
WILKS, Mark (kb 1760—1831) — angol tiszt es diplomata, magas katonai tisztséget viselt Indiában Lord Clive alatt
— *Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahommedan Dinasty in 1799* [Történelmi vázlatok Dél-Indiáról, ez állam hindu kormányzásának keletkezésétől a mohamedán uralkodoház 1799-ben bekovetkezett kihalásáig] London 1817 — 336
WILLIAMS, Sir William Fenwick, Baronet of Kars (1800—1883) — angol tábornok; 1856-ban a krimi háboruban Kars hegyi várát védte a cári csapatok ellen — 122
WILSON, James (1805—1860) — angol kozgazdász, a szabadkereskedelem híve, az „Economist" c folyóirat megalapitoja — 215, 319, *lásd meg* Murray
WIRTH, Max (1822—1900) — német vulgáris kozgazdász, mérsékelt vedovámos, Carey kovetője — 81, 215
WITT, Jan de (1625—1672) — holland államferfi A nemetalfoldi burzsoazia vezetője — 572, 699
WOLFF, Christian (1679—1754) — nemet filozófus es matematikus, a német felvilágosodás jelentős képviselője, Leibniz filozófiájának rendszerezője es népszerűsítője — 565
WOLFF, Wilhelm (1809—1864) — német kommunista Sziléziai napszámos fia, nehéz korülmények közott tanult, évekig volt vizsgálati es várfogságban 1846-tól egyike Marx és Engels legkozelebbi munkatársainak és barátainak Ragyogó agitátor és ujságíró, az 1848—1849-es forradalmi mozgalomban az első sorokban küzdott Angliába emigrált, ahol Manchesterben mint házi tanító tevékenykedett „A klasszikus ókor iskolájában kimüvelódott szellemét, gazdag humorát, nehéz elméleti kérdeseket felfogo tiszta értelmét, energikus, nyugodt lényét, megingathatatlan jellemerejet, minden kétségen felül álló feltétlen megbízhatóságát, ellenséggel és baráttal és sajatmagával szemben egyaránt tántoríthatatlan kotelessegérzetét" dicséri Engels Wolff „Die schlesische Milliarde" [A szilézíai milliárd] c cikksorozatához írt bevezetésében. Marx a „Tőke" első kötetet neki ajánlotta — 9
WOLLASTON — angol lelkész — 451
WRIGHT, Thomas (1711—1786) — angol termeszetbuvar
— *A short address to the Public on the Monopoly of large farms* [Rovid beszéd a nyilvánossághoz a nagy földberletek monopóliumáról] London 1779 — 672
WYATT, John (1700—1766) — angol feltaláló — 347

X

XENOPHÓN (kb. i. e. 430—354) — görög hadvezér és történész, Szókratész tanítványa. — 344

— *Cyropaedia.* Magyar kiadás: Xenophon Cyropaediája. Bp. 1910. — 344

Y

YARRANTON, Andrew (1616—kb. 1684) — a manufaktúra-időszak angol technikusa és agronómusa. — 326

YOUNG, Arthur (1741—1820) — angol író és statisztikus. — 258, 624

— *Political Arithmetic, containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of her Policy in the Encouragement of Agriculture.* [Politikai számtan, megjegyzésekkel Nagy-Britannia jelenlegi állapotára és a mezőgazdaságot támogató politikájának alapelveire.] London 1774. — 120, 216

— *A Tour in Ireland; with general Observations on the Present State of that Kingdom.* [Utazás Írországban; általános megjegyzésekkel ennek a királyságnak jelenlegi helyzetére.] 2. kiad. London 1780. — 631

Z

ZIBER, Nyikolaj Ivanovics (Зибер, Николай Иванович) (1844—1888) — orosz közgazdász, egyike azoknak, akik Marx gazdasági tanait először népszerűsítették Oroszországban. — 20

— Теория ценности и капитала Д. Рикардо. [D. Ricardo érték- és tőkeelmélete.] Kiev 1871. — 20

ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

Bayrische Zeitung. 1862 máj. 9. (Meyer adatai.) — 224
Bengal Hurkaru. Bi-monthly Overland Summary of News. 1861 júl. 22. — 308
Bury Guardian. 1860 máj. 12. — 252
Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage. (Brentano névtelen cikkei.)
1872 márc. 7. — 35
1872 júl. 4. — 36
1872 júl. 11. — 37
Daily Telegraph. London 1860 jan. 17. — 229
Demokratisches Wochenblatt. Lipcse 1868 aug. 1, 22, 29. (Dietzgen cikke.) — 20
Deutsch-Französische Jahrbücher. Arnold Ruge és Karl Marx kiadása, 1. és 2. füzet. Párizs 1844. (Engels cikke.) — 79, 165, 589
Economist. London
1845 márc. 29. — 627
1848 ápr. 15. (James Wilson cikke.) — 215
1859 júl. 19. — 545
1860 jan. 21. — 592
1866 jún. 2. — 679
The Engineering. 1874 jún. 12. — 577
Evening Standard. London 1886 nov. 1. — 32.
Glasgow Daily Mail. 1849 ápr. 25. — 292
Hansard etc. *lásd* Parlamenti jelentések
Journal des Economistes. 1872 júl.—aug. (Block cikke.) — 20
Journal of the Society of Arts. London 1872 jan. 5. (Redgrave előadása.) — 389
Macmillan's Magazine. 1863 aug. (Carlyle cikke.) — 240
Morning Advertiser. London 1863 ápr. 17. (Gladstone beszéde.) — 37
Morning Chronicle (1844—1845). — 627
Morning Star. London
1861—65. — 500
1863 ápr. 17. (Gladstone beszéde.) — 37, 605
1863 jún. 23. — 240
1867 jan. 7. — 620
Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln 1849 ápr. 7. (Marx cikke.) — 708
Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue. Hamburg 1850 ápr. (Engels cikke.) — 275
New York Daily Tribune.
1853 febr. 9. (Marx cikke.) — 676
1857 ápr. 18. (Marx cikke.) — 388

The Observer. London 1864 ápr. 24. — 135
Pall Mall Gazette. — 606
Peterburgszkije Vedomosztyi *lásd* Szankt-Peterburgszkije Vedomosztyi
Philosophie Positive. Párizs 1868 nov.—dec. — 20
Portfolio. Diplomatic Review. New Series. London 1843. — 676
Révolutions de Paris. Párizs 1791. 101. sz. — 686
Revue Positiviste *lásd* Philosophie Positive
Reynolds' Newspaper.
1866 jan. 20. — 238
1866 febr. 4. — 238
1867 jan. 20. — 620
Saturday Review. — 20
Social Science Review. 1863 júl. 18. (Richardson cikke.) — 241
Spectator. 1866 máj. 26. — 311
Standard. — 240
1861 okt. 26. — 517
1866 ápr. 5. — 622
Szankt-Peterburgszkije Vedomosztyi (Санкт-Петербургские Ведомости). 1872 ápr. 20. — 20
Times. London — 556, 606, 677
1843 febr. 14. (Gladstone beszéde.) — 604
1861 nov. 5. — 254
1862 nov. 26. — 196, 377
1863 márc. 24. (Potter levele.) — 278, 532, 534—35
1863 ápr. 17. (Gladstone beszéde.) — 36—38
1863 júl. 2. — 240
1864 febr. 26. — 440
1866 vége—1867 eleje. — 556; — (Lord Dufferin cikke.) — 658
1867 jan. 26. — 467
1873 szept. 3. (Stapleton beszéde.) — 557
1883 nov. 29. (Sedley Taylor levele.) — 37
To-Day.
1884 febr. (Eleanor Marx cikke.) — 38
1884 márc. (Sedley Taylor cikke és Eleanor Marx cikke.) — 38
Vesztnyik Jevropi (Вестник Европы) 1872 máj. (Kaufman cikke, *lásd* Névmutató.) — 20
Volksstaat. Lipcse
1872 jún. 1. (Marx cikke.) — 35
1872 aug. 7. (Marx cikke.) — 37
Lásd még Demokratisches Wochenblatt
Westminster Review. — 69
Workman's Advocate. 1866 jan. 13. — 237

PARLAMENTI JELENTÉSEK. HATÓSÁGOK ÉS EGYESÜLETEK KÖZLEMÉNYEI

Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland. [Mezőgazdasági munkások (Írország). Jelentés az írországi mezőgazdasági munkások átlagos heti keresetéről.] 1862. — 654

Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts. [Mezőgazdasági statisztikák, Írország. Általános áttekintés.] Dublin 1860 és köv. évek. — 650

Agricultural Statistics, Ireland. Tables Showing the Estimated Average Produce of the Crops for the Year 1866. [Mezőgazdasági statisztikák, Írország. Táblázatok az 1866. év becsléssel megállapított átlagos termeléséről.] Dublin 1867. — 650

Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw. [A pekingi Orosz Császári Követség munkálatai Kínáról, népéről, vallásáról, intézményeiről, szociális viszonyairól stb.] A Pétervárott 1852—57-ben kiadott orosz eredetiből németre fordította Karl Abel és F. A. Mecklenburg. 1. köt. Berlin 1858. — 124

Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3.: General Report. [Népszámlálás Angliában és Walesben 1861-ben. 3. köt.: Általános jelentés.] London 1863. — 413, 585, 596, 602, 603—04, 628, 633

Children's Employment Commission. Reports I—VI of the Commissioners on the Employment of Children and Young Persons in Trades and Manufactures not already Regulated by Law. [A gyermekek foglalkoztatását vizsgáló bizottság. A törvénnyel még nem szabályozott üzletágakban és üzemekben foglalkoztatott gyermekek és fiatal személyek foglalkoztatását vizsgáló biztosok I—VI jelentése.] — 225, 229, 281, 369, 397, 415

— *1st Report.* London 1863. — 229—31, 233, 254, 438—39, 506, 513

— *2d Report.* London 1864. — 430, 436—38, 440—45, 506, 512

— *3rd Report.* London 1864. — 168, 241, 370, 429, 433, 445, 458, 507—09, 513

— *4th Report.* London 1865. — 241—46, 248, 250, 328, 375, 406, 446—47

— *5th Report.* London 1866. — 244, 370, 403—04, 422, 431, 433, 447—49, 451—52, 456, 458—59, 507

— *6th Report.* London 1867. — 636, 644—47

Committee of 1855 on the Adulterations of Bread. [1855-ös bizottság a kenyérhamisítás kivizsgálására.] — 167

Compte rendu [Jelentés] a párizsi Nemzetközi Statisztikai Kongresszusról. 1864. — 282

Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions. [Levelezés őfelsége külföldi követségeivel, ipari kérdésekről és a szakszervezetekről.] 1867. — 14

Dunkirki (New York állam) *munkások határozatai.* 1866. — 283—84

Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 1859. [Gyári szabályozó törvények. Kinyomtatva a Parlament rendeletére, 1859.] — 226, 278

General Statutes of Massachusetts. [Massachusetts általános statútumai.] — 255

Gyári törvények *lásd* Tárgymutató

Hansard Parliamentary Debates.

— Speech of Mr. Gladstone on the Budget, 1843 febr. 13. London 1843. — 604
— Speech of Mr. Gladstone on the Budget, 1863 ápr. 16. London 1863. — 35—39, 605
— Speech of Mr. Ferrand, 1863 ápr. 27. London 1863. — 251, 389, 532
— Speech of Mr. Gladstone, 1864 ápr. 7. London 1864. — 605

House of Lords' Committee. [A Lordok Házának Bizottsága.] 1848. — 124

Jahresbericht der Handelskammer zu Essen. [Az esseni Kereskedelmi Kamara évi jelentése.] 1863. — 364

Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien. [Császári kiváltságok és szankciók Szilézia számára.] — 684

The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee. [Fonómesterek és gyárosok védelmi alapja. A bizottság jelentése.] Manchester 1854. — 395

Miscellaneous Statistics of the United Kingdom. [Az Egyesült Királyság különféle statisztikái.] VI. rész. London 1866. — 605

Parliamentary Returns. [Parlamenti jelentések.] 1839, 1850, 1856, 1862. — 387

Public Health. Report of the Medical Officer of the Privy Council. [Közegészség. A titkos tanács orvostisztviselőjének jelentése.] — 341, 369, 372, 433
— *3rd Report. 1860.* London 1861. — 229—30
— *4th Report. 1861.* London 1863. — 433
— *6th Report. 1863.* London 1864. — 167, 253, 371—72, 433—34, 507, 608—10, 631
— *7th Report. 1864.* London 1865. — 536, 616—19, 629, 632—37, 642—43, 647, 667
— *8th Report. 1865.* London 1866. — 432, 610—14

Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue. [Őfelsége belföldi jövedelmét vizsgáló biztosok negyedik jelentése.] London 1860. — 603

Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue. [Őfelsége belföldi jövedelmét vizsgáló biztosok tizedik jelentése.] London 1866. — 602, 651

Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude. [A vizsgálóbiztosok jelentése ... a deportálásról és fegyházbüntetésről.] London 1863. — 629—30

Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861. [Az Írország sütőiparával foglalkozó bizottság jelentése az 1861-es évre.] — 237

Reports of Her Majesty's Inspectors of Factories etc. [Őfelsége gyárfelügyelőinek jelentései stb.]
— *for the half year ending 31st December, 1841.* [az 1841 dec. 31-ével záródó félévre.] London 1842. — 261
— *for 1844 and the quarter ending 30th April, 1845.* [1844-re és az 1845 ápr. 30-ával záródó évnegyedre.] London 1845. — 265—66, 276, 383—84, 386
— *for the half year ending 30th April, 1848.* London 1848. — 269, 271, 507
— *for 31st October, 1848.* London 1849. — 215, 265, 267—70, 274, 281, 284, 508
— *for 1st December, 1848.* London 1849. — 273, 487
— *for 30th April, 1849.* London 1849. — 271—74, 292—93
— *for 31st October, 1849.* London 1850. — 264, 273
— *for 30th April, 1850.* London 1850. — 275, 284, 511
— *for 31th October, 1850.* London 1851. — 270
— *for 30th April, 1852.* London 1852. — 275
— *for 30th April, 1853.* London 1853. — 277
— *for 31th October, 1853.* London 1854. — 167, 253
— *for 30th April, 1855.* London 1855. — 214
— *for 31th October, 1855.* London 1856. — 253, 374, 398, 487
— *for 31th October, 1856.* London 1856. — 226, 228, 260, 354, 374, 387—88, 403, 418, 420
— *for 30th June, 1857.* London 1857. — 373
— *for 31th October, 1857.* London 1857—58. — 278, 374—75
— *for 30th April, 1858.* London 1858. — 226—27, 513, 516
— *for 31th October, 1858.* London 1859. — 367, 370, 374, 388, 403
— *for 30th April, 1859.* London 1859. — 594
— *for 31th October, 1859.* London 1860. — 265, 284—85
— *for 30th April, 1860.* London 1860. — 228, 252, 262, 278, 388, 507
— *for 31th October, 1860.* London 1861. — 227, 511
— *for 30th April, 1861.* London 1861. — 227
— *for 31th October, 1861.* London 1862. — 276, 283, 389
— *for 31th October, 1862.* London 1863. — 227, 278—80, 283, 372, 379, 387, 389, 391, 418, 425, 447
— *for 30th April, 1863.* London 1863. — 280, 284, 397, 428, 507
— *for 31st October, 1863.* London 1864. — 227, 399, 405, 426, 450, 507, 590
— *for 30th April, 1864.* London 1864. — 427
— *for 31st October (December), 1864.* London 1865. — 281, 284
— *for 31th October, 1865.* London 1866. — 383, 393, 418, 426—27, 429, 443—45, 449—51, 457
— *for 30th April, 1866.* London 1866. — 352
— *for 31th October (December), 1866.* London 1867. — 394, 398, 519—21, 595, 658

Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside. [Őfelsége nagykövetségi és követségi titkárainak jelentései, azon országok iparáról, kereskedelméről stb., ahol tartózkodnak.] 1863. 6. sz. — 322

First and Second Report from the Lords Committee, into the State of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto. [A Lordok Háza Bizottságának első és második jelentése a gabona növekedésének, kereskedelmének és fogyasztásának állapotáról és az összes idevágó törvényekről.] 1814—1815. — 490, 515

Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields. [A St. Martin's in the Field-i egészségügyi tisztviselő jelentése.] 1865. — 611

Report from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin [A szegénytorveny felugyelőinek jelentese, a dublini mezőgazdasagi munkasok béreről] 1870 — 654—57

Report of Proceedings of the Seventh Annual Congress of the National Association for the Promotion of Social Science [A Nemzeti Szovetseg a tarsadalomtudomány fellendítesere 7 evi kongresszusanak jegyzőkonyve] London 1863 — 367, 450—51, 459

Report of the Registrar-General of Birth, Deaths and Marriages in England [Anglia legfőbb anyakonyvvezetőjenek jelentése a szuletesekrol, halálesetekről és hazassagokrol]

— 1861 oktober — 254

— 1864 februar — 440

Report and Second Report etc relative to the Grievances Complained of by the Journeymen Bakers, with Appendix of Evidence [Jelentes es Második Jelentes stb a péklegények panaszairol, vallomások fuggelékevel] London 1852 es 1863 — 167, 234—36, 509

First and Second Report from the Select Committee on the Adulteration of Food etc [Az elelmiszerhamisításokkal foglalkozó szűkebb bizottsag első es második jelentese] 1855 — 557

Report from the Select Committee on the Bank Acts [A banktorvenyekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentese]

— 1857 — 131

— 1858 jul — 136

Report of the Select Committee on Mines [A bányákkal foglalkozo szukebb bizottság jelentese] London 1866 — 225, 461—62

Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn Laws of this Kingdom, together with the Minutes of Evidence and an Appendix of Accounts [E királyság gabonatorvényeivel kapcsolatos petíciokat kivizsgálo szűkebb bizottság jelentése, a vallomások jegyzőkonyvevel es jelentesfuggelekkel.] 1813/14 — 515

Revised Statutes of the State of Rhode Island [Rhode Island állam jovahagyott statutumai] 1857 — 255

Royal Commission on Mines [Királyi Banyabizottság] 1864. (Jelentese az erc bányákrol) — 617

Royal Commission on Railways Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866 [Királyi vasuti bizottság A biztosok előtt 1865 marciusától 1866 majusáig tett vallomások jegyzokonyve] London 1867 — 404, 519

State of New Jersey An Act to Limit the Hours of Labour etc [New Jersey állam. A munkaórak korlatozásárol stb szólo torveny] 1855 — 255

Statistical Abstract for the United Kingdom [Az Egyesult Királyság statisztikai áttekintese] 8 sz 1846—1860 London 1861 — 391, — 13 sz 1857—1865 London 1866 — 391

De Vlamingen Vooruit' Maatschappij [A „Flamandok Előre!" Társaság] *kialt vanya Gerigt tot alle de Voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het National Congress van 1830* [Szól mindazokhoz, akik hívei az 1830 as nemzeti kongresszus által megszavazott belga alkotmány becsületes és tisztességes megvalósitasanak.] Brusszel 1860 — 624

TÁRGYMUTATÓ*

Absztrakció *lásd* Módszer
Adó (adórendszer)
— a természetbeni a.-k pénzbeli adóvá változnak 136
— forgalmi a. Amerikában a polgárháború alatt 333 j
— és értéktöbblet 483—84 j
— a.-köteles jövedelem eltitkolása 603 j
— II. Frigyes a.-rendszere 678, 690
— a modern a.-rendszer 697—700
Afrika 250—51, 414, 421 j, 694, 702
Állam
— pénzverés és pénzforgalom 122—26
— és a manufaktúrák fejlesztése 291, 690—91, 700
— és az indiai csatornázás 478 j
— és a munkás egyéni fogyasztása 531
— mint eszköz a burzsoázia kezében 255, 594, 682, 695, 700, 707, 711
— államadósság 694, 697—98
— és gyarmatok 695—97, 711—15
— és adórendszer 699
Állandó tőke *lásd* Tőke
Amerika
— Dél- és Közép-Amerika 48, 228 j, 338, 476 j, 530—31 j, 696, 702, 708—09
Amerikai Egyesült Államok
— rabszolgaság a déli államokban 161 j, 187—88 j, 221, 229, 240, 250—51, 271, 283, 312 j, 414, 500, 702
— kivándorlás A.-ba 252, 428, 653, 657 714
— a munka törvényes szabályozása 255, 283—84
— az Új-Mexikói törvénykönyv 271 j
— munkásmozgalom és nyolcórás agitáció 283
— kooperáció és aratás a nyugati államokban 308—09
— népsűrűség 331
— a munka társ. megosztása és manufaktúraszerű megosztása közötti különbség 332—34
— gépek alkalmazása 366—67, 401
— gazdaságilag még európai gyarmat 421 j, 706
— gyapot- és gabonakivitel Angliába 421 j
— pamutipar 425; konkurrencia az angol p.-ral 428
— a kézművességnek gépi alapon történő újratermelése 429 j
— mezőgazdasági gépek A.-ban 469
— a nagyipar romboló hatása a mezőgazdaságra 471
— trösztök 582 j
— A. kapcsolatai Angliával a nemzetközi hitel rendszerében 699
— mint a független kistermelők országa 710—11
— függetlenségi háború 13, 703 j
— polgárháború 13, 240 j, 271 j, 333 j
— — és a rabszolgaság 161 j, 187—88 j, 500 j
— — és az angol tőzsdespekuláció 183 j
— — és a nyolcórás agitáció 283
— — és az angol pamutipar 368 j, 405, 425, 532
— — és a gépek tökéletesítése 403—04
Analízis *lásd* Módszer
Anarchia, a munka társadalmi megosztásának a.-ája 334—35; a termelés a.-ája 446
Anglia
— a tőkés termelés klasszikus hona 12
— a parlament 13, 262—72, 370, 444—45, 461, 626, 685

* A számok melletti „j" betű a megfelelő oldal lábjegyzetére utal. — *Szerk.*

[Anglia]
— a forradalom békés menetének lehetősege az imperializmus elotti A -ban 13–14, 32
— az angol magas egyház és jovedelme 14
— és a polit gazd -tan 17–18
— a burzsoázia politikai terhoditása 1830 után 18
— a marxi elméletek hatása az angol szocialista mozgalomra 32
— A világpiaci monopóliumának megszűnése 32
— az angol nyelv (néhány terminus) 44 j, 54 j
— az Angol Bank 124 j, 138 j, 698
— nemesfém-kivitel A -ból Indiába es Kínába 127–28
— behozatal és kivitel 127–28, 390, 420–25, 604
— az egyszerű és a magasabb foku munka 188 j
— angol iparágak a kizsakmányolas torvényes korlátja nelkul 228–41
— halandóság A.-ban 240, 251, 276–77, 371–72, 433, 440, 616–17, 620, 631–32 j
— a váltási rendszer 241–48
— az a -i pamutipar 252, 278 424–28, 519–20
— munkásstatutumok 254–55, 515, 683–87
— tanonctorvenyek 257, 345
— női munka, gyermekmunka 256–57, 368–76, *lásd még* Nők, noi munka
— gyári torvenyhozás 261–80, 448–68
— az angol gyári munkások a modern munkasosztály bajvivói 282
— munkamegosztás terulet szerint 332
— szerszámgepek gépi termelése 348
— vízierő és gőzerő alkalmazása 350–52
— a nagyipar szulőhelye 351
— a modern papírgyár példája A -ban 355–56
— a gépek alkalmazásának korlátai 366
— az angol pamutipar és az amerikai polgarháboru 368 j, 405, 425, 532
— a gépek fejlódése es tokéletesedese 387–90
— népi ellenállás a gepekkel szemben 399–408
— mezógazdasag es nagyipar 401–02, 469–72, 692
— a pamutszovők pusztulása, nyomora 402–03, 419–20
— munkásstatisztika 416
— bérek alakulasa 422 j, 488–89, 519, 555–57, 591–92
— az egész világ rongykereskedelmének lerakata 432
— a modern otthonmunka 434–48
— ruházati cikkek gyártása 438–43
— az élelmiszerek emelkedő ára 1799–1815-ben 489–90
— „sweating-system" 512–13
— A. 1846–1866-ban 602–07
— a munkásosztály helyzete 607–15
— a modern mezőgazd a XVIII. század kozepétől számitodik 624
— a mezogazd -i proletariátus 624–46
— Swing-felkelések 626
— a falusi népesség kisajátítása 401–02, 663–78
— a jobbágyság eltűnése a XIV–XV században 663–64
— a nagy hűbéri háboruk és az a feudális nemesség 665
— az angol tőkés bérlők 671, 687–88
— az egyesulés ellení torvenyek 684–86
— az eredeti felhalmozás módszereit egybefoglalja a XVIII sz végén 694–95
— kiirtja az ir gyapju-manufaktúrát 700
Lásd még Forradalom, Gyárfelügyelők, Torvényhozás, és lásd az egyes iparágakat

Ár, árak
— az á = valamely áru értékkifejezése aranyban 96
— a pénzárunak nincs ára 96
— az á csak eszmei forma 96
— az áruárak viszonya a pénz értékéhez 99–100, 114–18, 154–55
— az á. = az aruban tárgyiasult munka pénzneve 102, 107
— az á és az értéknagyság sokszor nem fedik egymást 102–03
— az áru ára és eladhatósága 104
— az áru árának realizálása egyuttal a pénz használati értékének realizálása 108
— az árak mozgása 115–17, 119–21, 159–60 j, 498–99, 536, 574–75
— a forgalmi eszkozok tomeget az áruk realizálandó árosszege határozza meg 116
— az értéktobblet képződese nem magyarázható azzal, hogy az áruk értékuk folott kelnek el 155, 160 j
— a munkaerő es a munka ára 165–66, 481–91, 496–502, 506–09, 555–57
— a létfenntartási eszkozok árának csokkenésével csokken a munkaerő érteke is 297, 301

[Ár, árak]
– ugyanaz a folyamat csokkenti az árakat és noveli az értektobbletet 300–01
– az árak ingadozása 498–99
– az á elemei a polgári polit gazd tanban 547]
– az á elemeinek viszonylagos nagysága 578
Arany
– az a erteke 48, 92–95, 98–99, 125
– az a. általános egyenértek az áruvilágon belul 75, 95
– az a a tobbi áruval csak azert lep szembe mint penz, mert már elozőleg szemben állt veluk, mint áru 75
– az a penzáru, általános ertekmérő 92, 95–104
– az áruerték kifejezése a -ban es az áru ára 96
– az a kettős funkcioja 98–99
– eszmei es reális a 103
– az a mindig realizált áruárakat kepvisel, kiveve termelési forrásánál 108, 128
– érme, értékjel 122–26
– az a mint forgalmi eszkoz elter az a -tol mint az árak mércejétol 123
– a forgalom folyamatában az érmek hivatalos fémtartalma jelkeppe változik 123
– az a azáltal, hogy váltopénzre cserélik ki, állandoan kivetődik a kisforgalomból 123
– a papírpénz a -jel 125
– kincskepzés 127–31
Lásd meg Ár, Nemesfém, Penz
Árfolyam *lasd* Nemesfem
Arisztokrácia *lasd* Foldbirtokos arisztokrácia
Áru
Az áru termeszete
– az á elemzese 11
– a polg társad.-ra nézve az áruforma a gazdasági sejtforma 12
– az á munka terméke 45–46
– a kulonb termékek nem léphetnenek fel egymással szemben mint aruk, ha nem testesítenenek meg minőségileg kulonb hasznos munkákat 49
– csak egymástol független magánmunkák termékei léphetnek fel egymással szemben mint áruk 49–50
– az á fétisjellege 76–87, 95
– minden dolog á -vá valik 83, 87], 90–92, 103–04, 128, 129–31
es kapitalizmus
– a tőkés társad gazdagsága „oriasi arugyújtemeny" formájában jelenik meg 43
– az áruk kozotti viszonyok árutulajdonosok kozotti viszonyok 87–88
– a termekek á -formája a tőkes korszakban válik általanossá 163]
Az áruforma
– az a kettős formája 54–56
– az á penzformája 55
– viszonylagos értékforma es egyen ertekforma 55–66
– valamely á termeszetes formája egy másik á ertekformája lesz 59–61, 62–66
– az egyenertékforma 62–66
és használati érték
– a haszn é elválaszthatatlan az a tol 44–45, 48, 178
– minden á nem-haszn e tulajdonosa számára, es haszn e nem-tulajdonosa számára 88, 104–05, 110–11, 114, 154
és érték
– valamely áru erteket az eloállításához társadalmilag szukséges munkaido határozza meg 47, 178–81
– haszn e és érték 66, 178
– az á érteke tulajdonosa társad gazdagsagának merteke 129
– a válságokban az á es ertekalakja kozott fennallo ellentet az abszolut ellentmondasig fokozodik 134
– a termelok á ikat ertekukon adják el 155–60
– a forgalom v az árucsere nem hoz létre erteket 157
– az á egyeni es tarsad erteke 298
– az á értéke a munka termeloerejevel forditottan aranyos 300
Az áru mozgása
– áruforgalom 95–141, *lasd még* Forgalom
aruatalakulas 104–21
– a cserefolyamat alaki oldalárol tekintve az a -k atalakulasa, mely a társadalmi anyagcserét kozvetiti 104
– az á elso atalakulása 106–09
– az á második átalakulása 109–13
– hitelre valo vetel eseteben megfordul az áruátalakulások sorrendje 131–33
és pénz 43–141
– az á átváltozása penzzé 89
– a penz mint általanos á 92, 136
– az a.-kat nem a pénz teszi osszemerhetővé 95

[Az áru mozgasa]
— az á árának realizalása ugyanakkor a penz haszn ertekenek realizalasa 108
— a penz csak azert jut a forgalmi eszkoz funkciojához, mert az á k onállosult értéke 114
— az á -k ára a penz értekevel ford arányban változik 115
— ha az á -k tomeget adottnak vesszuk, akkor a forgásban levó pénz tomege az á -k áringadozásával együtt hul lámzik 117
— a pénz fémalakja minden a alt egyenertekformája marad 130
— a penz mint abszolut á 134
— a világpiacon a pénz mint kulonleges á. funkcionál 138
Lasd meg Forgalom, Munka, Munkaerő, Pénz, Termelés, árutermelés stb
Árucsere *lasd* Áru, Forgalom
Athen 221, 343 j, 344, 476, *lasd még* Ókor
Ausztrália 128, 252 j, 421, 425, 708, 714, *lásd meg* Kivandorlás
Ausztria 261, 520
Automatizmus *lasd* Gepek, Gépi uzem
Ázsia
— az oázsiai termelesi mod 83
— a foldjáradék az adó legfőbb eleme 136
— az a -i tarsadalmak változatlansaga 136—37, 336
— kooperacio az okori Á -aban 314
— a keziszovők tonkretétele gépek altal 402—03, 412 j, 430—31
— gyapjukivitel Anglhaba 421, 425—28
— kedvezo termeszeti feltételek 478—79
— vasutak epitése A -ban 521
Lasd meg az egyes ázsiai országokat

Balesetek 237—41, 393—94 j, 397—98, 449, 466—68
Bandamunka, bandák 372, 644—47
Bankok
— és a penz forgasa 113—21
— az Angol Bank 124 j, 138, 698
— az áruk istenenek templomai az okorban a „szent bankok" 128 j
— es fizetesi eszkoz 131—38
— a tartalékalapok 140
— a fejlett polg termeles országaiban 141
— es az 1866—67-es válság 619—22
— a b szerepe az eredeti felhalmozás ban 699
Bányaipar (bányaszok)
— bányatorvények es munkakorulmenyek 167—68 j, 241—42 j, 367, 461—68, 613, 617—19
— a banyász a termeszetben keszen találja a munka targyat 174, 559
— belga bányászok 282 j, 556
— az angol b ban foglalkoztatott munkások száma 413, 416, 585 j
— tuldolgoztatas a b -ban 432
— a foldbirtokosok es az ipari tokesek erdekeinek egybeesese 461, 619
— delamerikai bányászok 530—31 j
— es felhalmozás 559
— szentermeles Anglhában (1855, 1864) 604
— skot bányászok munkáját szabályozó torvények (1661, 1671) 685
— arany- és ezustbányászat *lásd* Nemesfém
Belgium
— mint polgari mintaállam 261 j, 282 j, 622—23
— belga banyaszok 282 j, 556
— uveggyartas 325 j
— Anglia rongyelláto forrása 432
— pamutipara 520
— a munkásosztály helyzete 556, 622—23
Bérek *lasd* Munkabéi
Berló, berlok
— a tőkes b keletkezése 290 j, 671, 687—88
— a tőkés modon uzott foldmúvelés konkurrenciája mindinkabb megfojtja a kisbérloket 654, 658—59, 671—73
— a kisberlók viszonyai 660
— felesberlo es tulajdonkeppeni b 687
Bérmunka *lasd* Munka
Bermunkásság *lasd* Munkás, Proletariatus
Burzsoázia, polgarság
— térhoditása Franciaországban es Anglhában 18
— és burzsoa termelesi viszonyok 599 j
— feudális abszolutizmus mint a b fejlódesenek terméke 664—65, 670
— a feltorekvó b felhasználja az államhatalmat a berek szabályozására 682—83
Lasd még Foldbirtokos arisztokrácia, Kapitalizmus, Tokes stb

Cehek
— cehrendszer es tokés fejlódes 236, 290, 336—37
— és manufaktura 302—03

[Céhek]
– a c. keletkezésének természeti törvénye 318–19
– a c. küzdelme a keresk. tőke ellen 336–37
– a munkás felszabadítása a céhkorlátok alól 662
– a munkabér korlátozása és a szövetkezés eltiltása a c. idején 683–84
– céhmester és ipari tőkés 693–94
– pénztőke és céhalkotmány 694
Centralizáció 580–83, 603, 705; *lásd még* Felhalmozás; Koncentráció; Tőke
Chartizmus 264–65, 267, 268
Ciklusok 32, 587–88, 591–92, 606–07; *lásd még* Válság
Currency-iskola 139–40 j, 575

Család 82, 329–30, 368, 456–57, 597
Csere
– a termelők magánmunkáinak kettős társadalmi jellege a cs.-ében jelenik meg 78
– a cserefolyamat, a cs. feltételei 87–95, 104
– az árutulajdonosok számára a cs. egyéni és általános társadalmi folyamat 89
– közvetlen termékcsere 90, 111–12, 330
– az áru cserefolyamata két ellentétes átalakulásban folyik le 105–06
– és áruforgalom 110–13
– az árucsere tiszta formájában egyenértékek cs.-éje 152, 159
– az árucserében az eladók vevők és a vevők eladók 156
– a forgalom v. az árucsere nem hoz létre értéket 157, 160
Lásd még Forgalom
Cseréérték
– a cs. mindenekelőtt mint mennyiségi viszony jelenik meg 44
– és használati érték 43–44, 86–87, 87–95, 152–53, 178–81, 562 j
– a cs. véletlen, viszonylagos vminek látszik 44–45
– ha az árutestek használati értékétől eltekintünk, csak egy tulajdonságuk marad, az, hogy munkatermékek 45–46
– és érték 66
– a cs. bizonyos társad. mód a dolgokra fordított munka kifejezésére 86, 564
– a tőkés szubjektív célja a cs. 145, 148, 178, 216, 280, 300–01, 310–11, 472–73, 548–49, 573
– a munkaerő eladója is realizálja áruja cs.-ét és elidegeníti használati értékét 185, 541–42
– ellentmondás a cs. termelésénél 301
Cserépgyártás *lásd* Téglagyártás
Csillagászat 298, 477 j
Csipkeipar 229, 279, 435–38, 443 j, 456 j, 458 j, 506 j

Darwinizmus 320
Dialektika *lásd* Módszer
Divatáruipar *lásd* Ruházati ipar
Dologházak, szegényházak 252, 261, 370, 376 j, 607, 612, 620–21, 654–55, 701–02, 710
Dunai fejedelemségek 161 j, 220–24

Egyenérték
– az e. áru, melyben egy másik áru értéke fejeződik ki 55–61
– az egyenértékforma 62–66, 69–70, 73–75
– a pénz fém-formája minden áru általános e.-formája 130
– áruk cseréje tiszta formájában e.-ek cseréje 152–54, 159–60
– nem-egyenértékek cseréje 154
– az e.-ek cseréje a felhalmozásban 540
Egyenlőség
– minden munka e.-e és az emberi e. fogalma 66
– az e. polgári felfogása 168–69
– és tőke 238
– a tőkések e.-et követelnek a konkurrencia feltételeiben 457
Egyesült Államok *lásd* Amerika
Egyház; az angol egyház 14, 85, 88 j, 249 j, 551, 627
– az e.-i tulajdon eltörlése és a reformáció 667–70
– az e.-i javak elrablása 670
Lásd még Katolicizmus; Protestantizmus; Vallás
Egyiptom
ókori Egyiptom
– az aranybányák munkásai 221 j
– egyszerű kooperáció 313
– nagy építészeti alkotások 313, 476
– kasztrendszer 318, 344
– a mesterember csak saját mesterségével foglalkozhat 344 j
– mint ipari mintaország 344
– természetes gazdagsága 476
– a gyermekek nevelése 476
– a vízszabályozás és a papi osztály uralma 477

[Egyiptom]
modern Egyiptom
– egyiptomi gyapot 426
– a rongybehozatal forrása Anglia számára 432
Éhínség
– Kelet-Indiában 331, 478 j, 696
– az 1846-os é. Írországban 653, 659–60
Éjjeli munka 241–52, 700–01; *lásd még* Váltási rendszer
Eladás *lásd* Vétel és eladás
Elkorcsosulás a tőkés kizsákmányolás szükségszerű következménye 224, 228–81, 253–54, 337–42
Ellentmondások, ellentétek *lásd* Módszer
Ember
– a munka: folyamat az e. és a természet között 170
– az e. munkája során tudatos célt valósít meg 170–71
– és a munkaeszköz 171–72
– az e. szerszámkészítő állat 172, 307 j
– az e. maga, ha munkaerő puszta létezéseként tekintjük, természeti tárgy 192
– az e. társas állat 307
– az e. mint hajtóerő 349–53
– a gép termelékenységének mérése 364
– az e. természete, mint a munka termelékenységének természeti feltétele 476
– a tőkés termelésben az e.-en saját kezének a készítménye uralkodik 576
Emberi jogok 168, 275, 284–85, 370–71, 478
Eredeti felhalmozás 660–715
– az e. f. a sajátosan tőkés termelési mód előfeltétele 579, 660–63
– keletkezése 660–63
– titka 660–63
– és politikai gazdaságtan 661
– módszerei 660–63, 683, 694–95, 704
– alapja: a paraszt kisajátítása 663
– az államadósság az e. f. egyik legerősebb emelője 698
– és a bankok 698
– az e. f. a közvetlen termelő kisajátítása 704
Érme *lásd* Pénz
Erőszak 13, 32–33
– és eredeti felhalmozás 660–63, 683, 694–95
– az e. minden új társadalommal terhes régi társad. bábája; maga is gazdasági potencia 695
Érték
– az é. szubsztanciája 11–12, 16, 46–47
– az é. csak meghatározott mennyiségű egyszerű munkát képvisel 51–53, 56–58, 65–66, 72, 78–80, 187–89
– az értéktárgyiság 54–55
– az é. hordozója vmilyen használati é. kell hogy legyen 62–63, 180, 192
– az é. tisztán társad. kategória 63, 66
– az é.-kifejezés titkát csak akkor lehet megfejteni, amikor az áruforma a munkatermékek ált. formája 66
– a tőkévé vált é. arra a tulajdonságra tett szert, hogy é.-et hozzon létre 149
– az értéktörvény 185, 334, 497, 518–19, 541–42
Az érték nagysága
– az é.-nagysággal kapcs. szóhasználat 60 j
– egy áru é.-nagysága 62, 152
– az é.-nagyság szükségszerű viszonyt fejez ki a társad. munkaidőhöz 79–80, 102–03
– az ár és az é.-nagyság nem esik szükségképp egybe 102–03
– egyéni és társad. é. 379
és munkaidő
– é.-nagyság és m.-idő 46–49, 52–54, 79–80, 102–03, 178–83, 199–200
– csakis a társadalmilag szükséges m.-idő számít é.-képzőnek 46–49, 180–81, 199–200
– adott nagyságú munkanap mindig ugyanabban az é.-termékben jelenik meg 561; *lásd még* Munkaidő
és munka 84 j, 85–86
– az áru é.-ének nagysága a munka termelőerejével fordított arányban változik 48, 53–54, 345
– a munkafolyamat az é.-képzési folyamatban pusztán mennyiségi oldaláról mutatkozik meg 186
– a munkafolyamat különb. tényezőinek szerepe a termék é.-ének létrehozásában 189–200
– a munka mozgásának minden mozzanata új é.-et teremt 197
– vmely tőkés által termelt é. tömege függ a mozgásba hozott munka mennyiségétől 288
– az é.-törvény és a munka társadalmi megosztása 334
– a munka intenzitásának növekedése és a termelt é. 486–87; *lásd még* Munka; Munkaerő
– az é. mérője 95–104, 115–16, 125, 138; *lásd még* Arany; Nemesfém; Pénz

Értékforma
– értékforma 11, 16, 54–75
– az egyszerű ér. 55–56, 66–68
– teljes v. kifejlett ér. 68–70
– általános ér. 71–74
– átmenet a pénzformába 74–75
– a viszonylagos ér. 55–61, 67–69, 72–74
– egyenértékforma 55–56, 62–66, 69–70, 72–74
– az é.-nagyság független az ér.-ától 62, 152
– az áru ér.-ája az áruértek természetéből fakad 66
– az ér. elemzése Arisztotelésznél 65–66
– a termék é.-ének kifejezése a termék arányos részeiben 208–10
és áru
– az ált. ér. vonatkoztatja az árukat mint é.-eket egymásra 71–72
– az ált. ér. az áruvilág társad. kifejezése 72
– a pénz mint az áruérték megj. formája 91–92
– az áruk ára a pénz é.-ével fordított arányban változik 115
– az áru é.-e méri tulajdonosa társadalmi gazdagságát 129
– az áru és é.-alakja, a pénz kozotti ellentét az abszolút ellentmondásig fokozódik 134
– az áruk egyéni és társad. é.-e 298–300
– az áruk é.-e a munka termelőerejével fordítottan arányos 300
az é. pénzformája 74–75
– a pénz saját é.-e 94
– az ár az e. kifejezése aranyban 96
– a pénz csak azért jut a forgalmi eszkoz funkciójához, mert az áruk onállósult é.-e 114; *lásd még* Ár; Arany; Pénz

Értéktermelés
– a forgalom v. az árucsere nem hoz létre é.-et 153–54, 157, 159–60
– a term. eszk. a terméknek csak azt az é.-et adja át, amelyet maga mint term. eszk. elveszített 192–97, 561–62
– értékt. és kooperacio 302–03
– értéktermelés és tőke *lásd* Tőke
– értéktermelés és értéktobblet *lásd* Értéktobblet
– értéktermelés és gép *lásd* Gépek

Az elmélet története
– az érték- és pénzelmélet történetének tárgyalása 11
– az é. és é.-nagyság elemzése a polit. gazd.-tanban 84
Lásd még Csereérték; Hasznalati érték

Értékesulés
– az érték é.-i folyamata 146–47, 148–50, 178–89, 292, 562
– az érték é.-e a tokés szubj. celja 148, 548–49
– az é.-i folyamat szempontjából a termelési eszkozok idegen munka felszívásának eszkozeivé válnak 292
– a munkaerő viszonylagos elértéktelenedése a tőke magasabb é.-ét zárja magába 329

Értéktobblet
– az é. = az eredeti érték feletti novekménnyel 146
– az é. a tőkés termelés hajtóereje és célja 146, 148, 176–77, 178, 181–92, 216, 310–11, 472–73, 548–49, 573
– érték és é. különbsége és egysége 149–50
– az é. keletkezési helyének kérdése 150–60
– az é. nem magyarázható az árak emeléséből 155–58, 159–60 j
– az é. a termék értékének abban a tobbletében jelenik meg, mellyel ez a termelés alkotóelemeinek értékosszegét meghaladja 200
– az é. természeti alapja 475–81
– a tőkefelhalmozás feltételezi az é.-et 660

Az értéktobblet összefüggései
és munka
– a munkaerő elfogyasztásának folyamata egyúttal az áru és az é. termelésének folyamata 168
– az é. a munka mennyiségi tobbletének eredménye 188, 228, 291
– nem a munka termelőereje az é. keletkezési oka 479
– a munkaerő árának és az é.-nek nagyságváltozásai 481–91
– és a klasszikus polit. gazd.-tan *lásd* Politikai gazdaságtan
és tőke
– a tőkés az é.-nek első elsajátítoja, de nem utolsó tulajdonosa 31, 523
– az é. kulonbozó részei 30–31, 208, 523
– az állandó t. nem szul é.-et 201–02
– az é.-nek az egész előlegezett t.-hez való viszonya 203–06, 216, 363, 485–86
– a kulonb. tőkék által termelt értékek és é.-ek tomege úgy viszonylik egymáshoz, mint e tőkék változó alkatrészeinek nagysága 288, 379–80

[Az értéktobblet összefugései]
– az é. a tőkéből eredő jovedelem formáját nyeri el 525
– a felhalmozott tőke: tőkésített é. 528, 536–37
– az é.-nek tőkévé való átváltoztatása 536–67
– pótlólagos tőke: tőkésített é. 539–40
– az új tőke értéke magában foglalja az előlegezett tőke értékét es az é.-et 542
– a tőkésített é. állandó és változó tőkére bomlik 546
– az é.-nek tőkére és jovedelemre osztása 547–55
– a tőke felhalmozása feltételezi az é.-et 660

Az értéktobblet rátája
– az é.-rata a kizsákmányolás kifejezője 200–08, 216–17, 555
– az é. rátája 204–08, 216–19
– az é.-ráta és profitráta összekeverése 206, 485
– az é.-ráta és a tobblettermék viszonylagos nagysága 216
– az é. rátája és tomege 285–93
– az é. általános rátája 304
– különb. formulák az é. rátájára 491–95
az é.-ráta változásai
– az é.-ráta csokkenése változatlanul hagyja a termelt é. tomegét, ha a változó tőke arányosan nő 287
– az é. és a munkanap fiziológiai határa 287–88
– az é.-termelés matematikai határa 289–90
– az é. általános rátájának novekedése 298

Abszolút értéktobblet
– az absz. é. termelése 170–293
– meglevő értékek puszta összeadásából sohasem származik é. 182
– az é.-termeléssel a túlmunka civilizált borzalmai járnak együtt 221
– abszolút és relatív é. 297, 472–81
– az absz. é.-termelés a tőkés rendszer alapja 473

Relatív értéktobblet
– a relatív é. fogalma 294–302
– a relatív é. termelése 294–471
– abszolút é. és relatív é. 297, 472–81
– külon é. (extraprofit) 226, 298–99
– és munkatermelékenység 300–01
– és a munka manufaktúraszerű megosztása 342
– és a gépek tőkés alkalmazása 346
– és a munka technikai folyamatainak forradalmasítása 473

Az értéktobblet nagysága
– és munkatermelékenység 300–01
– a munkaero árának és az é.-nek nagyságváltozásai 481–91
– az é. mindig kisebb mint az értéktermék 493
– a felhalmozott tőke nagysága és az é. abszolút nagysága 555
Lásd még Értékesülés; Kizsákmányolás; Tobblettermék

Eszkimók 97 j
Etruszkok 221, 313
Európa 12, 14, 32, 251–52, 268, 429 j, 520, 557 j, 664, 679, 694, 700, 702, 706, 708, 714
Extraprofit 226, 298–99
Ezust *lásd* Nemesfém

Falu
– a f.-si népesség kisajátítása 401–02, 663, 678–79
– a mezőgazd. munkásnépesség csokkenése 469, 628
– a f. tarsadalmi antagonizmusai 470
– rejtett túlnépesedés 596
– a reálbér csokkenése a XVIII. sz.-ban 625
– a f.-si népesség belekényszerítése a bérmunka rendszerébe 682
– a hűbéri rend akadályozza, hogy a pénztőke iparı t.-évé alakuljon a f.-n 694
Lásd még Mezőgazdaság; Város
Fazekasipar 229–31, 251, 254 j, 279, 383, 397, 443–44, 459, 513 j
Fehérítok 279–80 j, 343–44 j, 357, 444, 506–07 j
Felfedezések *lásd* Találmányok
Felhalmozás 522–60
a f. feltételei
– a f. első feltétele 523
– a f. a tobbletterméknek tőkéve való átváltoztatása 538
– és egyenértékek cseréje 539–40
– a f. nem az árutermelés torvényeinek megsértéséből, hanem alkalmazásukból származott 541
– és a tokes termelési mód 580
– a f. előrehaladása a munkásnépesség természeti korlátaiba ütkozik 587
– a f. feltételezi az értéktobbletet 660
– a f. feltételezi a munkás kisajátítását 715

[Felhalmozás]
a f. meghatározása
– a f. az értéktöbbletnek tőkévé való visszaváltoztatása 536–39
– a f. a tőkének mind magasabb szinten való újratermelésében oldódik fel 538
– a f. a polgári polit. gazd.-tan szerint a polgár első kötelessége 545
a f. nagysága 558–60
– a f. n.-ának meghatározása 548
– a f. n.-át meghatározó körülmények 555–64
a f. általános törvénye 567–660
– és pauperizmus 597–602
– emberhúskereskedelem mint a f. módszere 702–03
– a f. történelmi tendenciája 703–06
– és újratermelés 527–29, 536–47
– és munkabér 567–76
– a f. egyben a prol.-tus szaporítása 569
– a f. növekvő koncentrációt eredményez 580, 603
– és centralizáció 579–83, 603; *lásd még* Eredeti felhalmozás
– és a munkástúlnépesség 583–88, 598–601
– a f. a munkakereslettel egyszerre növeli a munkakínálatot 593–94
– és a prol.-tus elnyomorodása 598–99, 604–05, 705–06
Lásd még Eredeti felhalmozás
Fémipar 241–48, 400, 414–17, 419, 431, 457, 577–78 j
Festődék *lásd* Fehérítők
Fetisizmus 76–87, 95, 112, 130, 570–71; *lásd még* Áru; Pénz
Feudalizmus
– a földtulajdon hatalma személyes uralmi és szolgasági viszonyokon nyugszik 142 j
– a f. alapja a kis parasztgazdaság és az önálló kézművesség 314
– a f. felbomlása és a tőkés fejlődés 662–78
– a feudális termelés jellegzetessége 663–65
– a feudális abszolutizmus és a polgárság 664, 670
– a feudális földalkotmány megszüntetése 665–66
– a hűbérúr szolgáltatásainak kezelője tőkéssé lesz 688–89
– a feudális alkotmány meggátolja a pénztőkének ipari tőkévé alakulását 694
– uzsoratőke és keresk. tőke a f.-ban 142, 474, 693–94; *lásd még* Tőke
Lásd még Céhek; Jobbágyság; Középkor; Parasztság; Robotmunka; Termelési mód
Fiziokraták 67, 86, 94 j, 171–72, 182 j, 473, 494, 499, 547, 707 j
Fogyasztás
– az áru kiesése a forgalom területéről a f. területére 104, 114–15
– a munka f.-i folyamat 175–76
– termelő f. és egyéni f. 176, 529, 536 j
– a munkaerő tőkés f.-a 177, 525, 529
– és társadalom 524
– a munkás egyéni f.-a a tőke szempontjából 528–31, 549–50
– improduktív f. 531
Lásd még Használati érték; Szükségletek; Táplálkozás
Forgalom, forgás
– forgalmi eszköz 104–26
– és közvetlen termékcsere 111–12
– a forgalmi eszközök mennyiségét meghatározó három tényező 119–21
áruforgalom
– az áru kiesése a f. területéről a fogyasztás területére 104, 114–15
– az áf. mint összfolyamat 110–11
– az áf. áttöri a termékcsere korlátait 111
– az áf. állandóan pénzt izzad 112
– és az áruban rejlő ellentét 112
– az áf. közvetítője 113
– a pénz csak azért jut forgalmi eszköz funkciójához, mert az áruk önállósult értéke 114
– az áf. területei 122
– az egyszerű áf. az eladással kezdődik és a vétellel végződik 144, 523
– az áf. célja 145
– az áf. tiszta alakjában egyenlő értékek cseréjét tételezi fel 153–54, 159–60
– az árucserében az eladók vevők és a vevők eladók 156
– a forgalom v. az árucsere nem hoz létre értéket 153, 157
a pénz forgása
– a pénz: forgalmi eszköz 104–26
– az áruforg. csak mint a pénz mozgása mutatkozik 114
– a pénz mint f.-mi eszköz a f. körében tartózkodik 115
– a f.-mi eszközként funkcionáló pénz tömegének meghatározása 117–18
– a f.-mi folyamat az érmét fémtartalmának jelképévé változtatja 123

[Forgalom, forgás]
— a pénzforg. elválasztja az érme valóságos tartalmát annak névleges tartalmától 123
— a váltópénz a kis f.-ban kiszorítja az aranyat 123
— a papírpénz f.-ának torvenye 124–26
— az áruforg kezdetén az arany és az ezust a gazdagság társad kifejezoi 127
— a penz mint fizetési eszkoz 131–33
— a f.-ban levo fizetési eszkozok tomege 133–34
— egy adott idoszakban forgo pénz teljes osszege 135
— a tőkeként szereplő penz f.-a 142–44, 151, 522
— a pénztulajdonos a f. koreben és mégsem a f. korében válik tokéssé 160, 168, 186
forgalom és értéktobblet
— az ertektobblet a tőkekent forgo pénz novekménye 146, 523
— a f. nem forrása az értéktobbletnek 150–54, 157–60, 168, 186
— a tőke forgása *lasd* Toke, a tőke mozgása
Forradalom
— a f. békes menetenek lehetősege az imp előtti Angliában 13–14, 32
— a termelési mód változása a mezőgazdaságban kezdetben inkább politikai f.-nak látszik 401
— és nagyipar 468
az 1789-es forradalom
— a francia f. a foldet pénzanyaggá teszi 92
— a francia f. hatása Anglliában 571 j
— Le Chapelier fele torveny 686
az 1830-as forradalom 18, 552
az 1848-as forradalom
— visszahatása Anglliára 18–199, 268
— és a tízórás torvény 268
— a februári f. és a tizenketorás torvény Franciaországban 282–83
— és a „nemzeti muhelyek" 393 j
— az 1688-as angol „forradalom" 670
a szocialista f. 14, 32–33, 468, 705
Fold
— a f. az anyagi gazdagság anyja 51, 471, 559–60
— a f. az emberi munka ált tárgya 171
— mint munkaeszkoz 172
— a szántóföldek legelővé, vadászterulette változtatása 649, 656, 665–67, 670–78, 679
— es gyarmatosítás 709–10
Lásd még Tulajdon, földtulajdon
Földbirtokos arisztokrácia
— es a burzsoázia 18, 264–65, 552, 626–27, 693 j
— és az ipari tokések a bányaiparban 461, 619
— a f. a élosdi jellege 551–52, 626–27, 679
— és a földek kisajátítása 668–71, 675–77, 693 j
— az angol f. a és a nagyburzsoázia 670
Földjáradek *lasd* Járadék
Franciaország
— ellentet a parcellatulajdon és a nagy földtulajdon kozott 18
— 1830-ban a burzsoazia politikai hatalmat hódít 18
— Landit piaca a XII sz.-ban 87 j
— arany és ezust bevitele és kivitele 98 j
— III. Henrik elrabolja a kolostorok ereklyeit 128 j
— a hadisarc fizetese 140 j
— a katonák testmagasságának csokkenese 224–25 j
— a munkanap szabalyozása 254 j, 260–61, 262 j, 282–83, 515
— a munkások a manufaktura-időszakban 259–60, 345
— az 1848-as juniusi felkeles 268
— francia forradalmi módszer a munkanap szabályozására 282–83
— selyemfonó es -szovoipar 316 j
— az ércfeldolgozás modja a XVI. sz.-ban 326 j
— a XVIII. sz.-i papirgyártás mint a manufaktura mintája 355–5›
— francia talalmányok kivitele Angliába 366
— kereskedelmi szerződés Angliával 425
— pamutgyárak, átlagos orsószám 520
— a proletariátus lyoni felkelése 552
— a munkások helyzete és a berek szín vonala 556 j
— a tokés termeles a mezőgazdaságban 643 j
— a f.-i pestis hatása 653
— szegenytorvények F.-ban 669 j
— csavargótorvenyek F. ban 682
— az 1350-es torvények a bermunkaról 683
— egyesulés-ellenes torvenyek 685–87
— a kozvetítok szerepe a hűberi tulajdonnak tőkés tulajdonná való átváltozásában 688–89 j
— a berletek elterjedése a XIV. sz. ban 689 j
— és az eredeti felhalmozás 694
— és a protekcionizmus 699—700

Gabonatorvények *lásd* Törvényhozás
Gazdagság
— a tőkés társadalomban a gazdagság óriási árugyűjteményként jelentkezik 43
— használati értékek teszik a g. anyagi tartalmát 44, 53
— a g. két forrása 50–51, 471, 559–60
— az anyagi g. novekvő tomegének értéknagysága egyidejű esése felelhet meg 53
— a társad. g. az áruforgalom kezdetén 127
— az áru mint haszn. érték az anyagi g. eleme, az áru értéke viszont a tulajdonos társad. g.-át méri 129
— a polg. társad. és a kincs esztétikai formája 130
— a pénz az egyetlen g. a pénzválságban 134
— a g. abszolút társadalmi megtestesulése 139
— a rabszolgaság: gyarmati gazdagság 251, 709
— a tókés termelés aláássa minden gazdagság forrását 471
— természeti g. 475–76, 561
— a tőke mint „felhalmozott gazdagság", mellyel értéktobbletet termelnek 544, 545, 551–52
— a tőke nem változatlan nagyság, hanem a társad. g. rugalmas része 564
— mennél nagyobb a társad. g., annál nagyobb a dolgozók nyomora 597–602, 671
— Anglia g.-ának gyarapodása 602–03
— a g. eredete a polit. gazd.-tan szerint 661
— a nép g.-a és a tőke g.-a a XV. sz.-i Angliában 665
— az ún. nemzeti g. egyetlen része, amely valóban a modern népek kozos birtokába kerul: az államadósság 697
Gazdaságosság, a munka gazdaságossá tétele 239, 301–02, 304–10, 360–67, 382–83, 431–34, 490–91; *lásd még* Munkaintenzitás
Gépek, gépi berendezés
— a g. felépítése és osszetevó részei 346–60
— a gépek g. által való termelése 356–60
a g. kopása 376–78
A gépek alkalmazása
— g. alk. a manufaktúrában 326–27
— és a gépi berendezés fejlődése 346–60, 403–05
— az alkalmazás feltételei 365–67, 413
gép és érték 360–67
— a g. sohasem tesz hozzá a termékhez tobb értéket, mint amennyit elhasználása kozben átlagosan elveszít 361
— a g. termékében a munkaeszkozre eső értékrész relatíve nő, de abszolúte csokken 363
— a g. alk.-ának első időszakában a g. a termék társad. értékét egyéni érteke folé emeli 379, 420
a g. alk.-a a kapitalizmusban 346, 380
— a g. alk.-ának határai a kapitalizmusban 366–67
— a g. tőkés alk.-ának belső ellentmondásai 380, 411–12
— a munkás egy részgép része a kapitalizmusban 394, 451
— harc a g.-i berendezés tőkés alk.-a ellen 399–408, 412
— a g. fegyver a tőkés kezében a munkások ellen 406
— a g. tőkés alk.-a és a közgazdasági apologetika 408–17
— a g. tőkés kiaknázása tomegesen termeli újra a modern „szolgáló osztályt" 416
A gépek alkalmazásának következményei
a technikában
— a g. a szerszámot nem szorítja ki 360
— a g. termelékenységét az méri, hogy milyen fokban helyettesíti az emberi munkaerőt 364
— a gépsebesség fokozása 385–88, 397–98 j
— a g. szaporítja a nyersanyagot 420
a társadalomban
— azzal, hogy a g. a munkáscsaládot piacra dobja, csokkenti a munkaerő értékét 368
— a g. noveli az emberanyag kizsákmányolásának fokát 368–69
— a g. forradalmasítja a munkaeró vevője és eladója kozotti jogviszonyt 370
— a g.-ben a munkaeszkoz mozgása és tevékenysége a munkással szemben onállóvá lett 376
— a g.-re kiadott tokerész novelése a munkanap meghosszabbítására késztet 378
— a g. fólos munkásnépességet termel 380, 401–02
— a g. tökéletesítése a munkaintenzitás fokozása irányában hat 382–83, 384–90, 391

[A gépek alkalmazásának következményei]
– a munkamegosztás a gyárakban úgy jelenik meg, hogy a munkásokat a specializált g.-ek között osztják el 392
– a g. nem a munkást szabadítja meg munkájától, hanem munkáját tartalmától 395
– a munkaeszköz mint g. a munkás konkurrensévé lesz 399–408, 412–15
– a g. hatása a mezőgazdaságra 414, 469–71
– a g. hatása a munkára és a munkásokra 412–15, 438–43
– a g.-i berendezés szaporítja a munka rabszolgáit 417
– a kézművesség g.-i alapon történő újratermelése 429 j
Lásd még Ipari tartaléksereg; Szerszámgép
Gépi üzem 355–56, 360–61, 430–31
– forradalmasítja anyagi alapját 356
– és a termelési eszközök gazdaságossá tétele 431; *lásd még* Gépek
Görögország 128 j; *lásd még* Athén; Ókor
Gőzgép és ipari forradalom 349–50

Gyapjúipar 262, 281, 332 j, 353–54, 366–67, 386–88, 390, 393–94 j, 400, 413–14
Gyár
– a gy.-ban mindig megjelenik az egyszerű kooperáció 353
– a részműveletek folyamatossága a gy.-ban 352–57
– és automatizmus 356, 391–93
– és munkamegosztás 391–98
– a gy.-i munkás rabszolgasága 393–95, 417; *lásd még* Munkás; Proletariátus
– átmenet a gy.-rendszerbe 428–31, 433–48; *lásd még* Gépek; Nagyipar
– – a manufaktúra gy.-rá alakulása 438–39, 443–45
– – a gy.-rendszer visszahatása a manufaktúrára és az otthonmunkára 430–31
– gy.-i törvényhozás 448–68
– – a nagyipar gyümölcse 448
Gyárfelügyelők
– az angol gy. pártatlansága és tántoríthatatlansága 13, 212
– a tőkések farkasétvágyáról 225
– a gy. száma 262, 461 j
– a gy. harca a relais-rendszer ellen 264, 271–72
– bányafelügyelők 466
Gyári törvény
– a gy. t.-ek feltárják a munkaerő féktelen kiszipolyozására irányuló törekvést 224
– a gy. t.-ek a modern termelési mód természeti törvényei 266
– a gy. törvényhozás anarchiája 275
– 1833-as Factory Act 211, 256, 262–65, 269, 451
– 1840-es bányatörvény 461–68
– 1841-es francia gy. t. 262 j
– 1844-es gy. t. 265–66, 269–76, 373–74
– 1845-ös (Printworks' Act) 278, 283 j, 375 j
– 1847-es tízórás törvény 214 j, 271–75, 278 j, 282 j, 284 j
– 1850-es gy. t. 225 j, 375–79
– 1850-es francia tizenkétórás gy. t. 260–61 j, 282
– 1867-es gy. t. (Extension Act) 445, 460, 468
– 1867-es gy. t. (Workshops' Regulation Act) 460, 468
– 1867-es gy. t. (Hours of Labour Regulation Act) 459 j
– 1872-es bányatörvény 459, 467
– 1877-es svájci gy. t. 469 j
– 1878-as gy. t. (Factory and Workshops Act) 468–69
– 1860-as gy. t. a fehérítőkre és festődékre 279, 283 j
– 1863-as gy. t. a szabad levegőn történő fehérítésre és a pékségekre 279–80
Lásd még Munkanap; Törvényhozás
Gyarmatosítás, gyarmatok 332
– a gy. az idegen országokat nyersanyagtermelő területté változtatja 421
– az ipari tartaléksereg létrehozása a gy.-on 594
– a gy. módszerei 694–97, 706–10
– és a kereskedelem fellendülése 696–97
– modern gy.-i elmélet 706–15
– eredeti felhalmozás a gy.-on 706–07
Gyémánt 48
Gyermekmunka, gyermekek
– az angol iparban 228–48, 254 j
– a gy. szabályozása 255–64
– a gy. kizsákmányolása a parasztoknál 257 j, 643–47
– az 1833-as gyári törvény 262–65, 275–76
– az 1844-es gyári törvény 265–66, 269–71, 275–76

[Gyermekmunka, gyermekek]
– az 1845-ös gyári törvény 278
– az 1847-es gyári törvény 266–67
– az 1850-es gyári törvény 279
– az 1853-as gyári torvény kiegészítése 278
– az 1863-as külön törvény 279–80
– és a gépek 366–67, 418
– a munkás eladja feleségét és gyermekét 369
– gyermekkereskedelem 370, 563 j, 646 j, 701 j
– nagyipar és gyermekrablás 376 j, 700–02
– és balesetek 393 j
– gy. a modern manufaktúrában 431–34
– gy. a csipkeiparban 434–38
– a gy. kizsákmányolása a munkamegosztás új alapja 452
– a nagyipar megakadályozza a szakmai tanulást 452
– a szülői hatalom, a gyermekek joga és a nagyipar 456–57, 596
– a nagyipar és a gyermektorvényhozás 456–60
– gy. a bányákban 462–65
– a gy. a munkaerő értékét meghatározó mozzanat 518
– gy. a bandákban 643–47
– gyermekrabszolgaság 702–03
Lásd még Oktatás; Tanoncok
Gyufagyártás 231, 444

Háború
– amerikai függetl. h. 13, 703 j
– jakobinusellenes h. 489–90, 515, 558 j, 625, 694
– a nagy hűbéri h.-k 665
– a harmincéves h. 677–78 j, 684
– az európai nemzetek kereskedelmi h.-ja 694
– ópiumháború 694
Lásd még Amerika
Hajóépítés 358, 510, 620
Halandóság 230, 236, 240–41, 251–52, 276–77, 371, 434, 440, 597, 616, 620, 631–32; *lásd még* Éhínség
Hamisítás, élelmiszerhamisítás 167 j, 233–34, 509, 557
Használati érték
– vmely dolog hasznossága h. é.-ké teszi azt 44, 49–50
– a h. é.-ek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát 44, 53
– a h. é.-től való elvonatkoztatás a cserében 46
– a h. é.-ek nem szükségképp értékek is 48
– h. é. létrehozásához bizonyos meghatározott fajtájú termelőtevékenységre van szükség 49, 52–53
– a h. é.-ek természeti anyag és munka egyesülései 50, 176
– a h. é.-ek kulonbségei feloldódnak az értékben 52–53
– a h. é. a munka termelőerejének változásával egyenes arányban változik 53
– a h. é. az ellenkezőjének, az értéknek megjelenési formájává lesz 62
– a h. é.-nek értékké változása társadalmi mozzanat 79
– és a klasszikus politikai gazdaságtan 84 j
– az áru nem h. é. tulajdonosa szemében és h. é. nem-tulajdonosa szemében 89, 110–11, 154–55
– a h. é. nem a tőkés közvetlen célja 148
– a munkaerő h. é.-e utólagos erőkifejtésből áll 166, 184–85
– a h. é. termelése 170–78
– a h. é. funkciója a munkafolyamatban 175
– a termék: használati é. 178
– az árutermelés: h. é.- és értéktermelés 178
– a h. é. az érték hordozója 180, 192
– a munkaerő eladója is realizálja az áru csereértékét és elidegeníti h. é.-ét 185, 541–42
– és a munkafolyamat 185–87, 195–97
Lásd még Csereérték; Munka
Háziipar 430–31, 435–38; *lásd még* Otthonmunka
Hitel
– hitelpénz 124, 134–36
– a h. eredete 132
– és az áruátalakulás sorrendje 133
– a h.-rendszer átcsapása a monetárrendszerbe 134 j
– a munkás a tőkés hitelezője 167, 480, 500–01, 526
– a h.-rendszer és a tőkés termelés 581
– a konkurrencia és a h. a centralizáció leghatalmasabb emeltyűi 581
– az állami h. (államadósság) rendszere 697
– nemzetkozi h.-rendszer 699
Hollandia, Németalföld
– munkastatútumok 254 j
– a munkások a manufaktúra-időszakban 259, 345 j, 556–57
– vetélők gyártása a XVII. sz.-ban 331 j

[Hollandia, Németalföld]
— a munkások fegyelmezetlensége 345 j
— a szél erejének alkalmazása 349–50 j
— a papírmanufaktúra példája 355–56
— gépek alkalmazása 366
— a szalagmalom (Bandmühle) alkalmazása és eltiltása 399
— rongykereskedelem 432
— öntözésügy 477
— csavargók elleni törvények 682
— eredeti felhalmozás 694
— gyarmatosítás és rabszolgakereskedelem 694–97
— H. kereskedelmi vezetőszerepe 697
— a h. nép 1648-ban 697
— az államadósság rendszere 698–99
— adórendszer 699
Hulladékanyagok és a tőkés felhalmozás folyamata 561
Hűbériség *lásd* Feudalizmus

Idénymunka 239, 445–48
Igazságszolgáltatás, tőkés i. 238–41, 249 j, 261, 271–73, 274–75, 396–99, 403–12, 466, 612–15, 679–88; *lásd még* Jog, jogi viszonyok
India, Kelet-India
— a köztulajdon i.-i formája 82–83, 223, 308, 314, 335–36
— ezüstkereslet 98 j, 128, 131 j
— ópium 133, 372 j, 696
— a hindu takács termelési módja 318–19
— gyapottermelés 331, 420–21, 426
— népsűrűség 331
— éhínség 331 j, 478, 696
— munkamegosztás az i.-i közösségekben 335–36
— papírkészítés 356
— a pamutszövők tönkremenése 402–03, 405, 412 j, 420–21
— mint Anglia nyersanyagának termelési területe 420–21
— gyapotkereskedelem 421 j, 424–26,
— csatornázás és az államhatalom 477–79
— az önálló gazdálkodás túlsúlya 554
— meghódítása az eredeti felhalmozás idilli folyamata 694
— az Angol Keletindiai Társaság 695–97
— a bennszülöttekkel való bánásmód 696
— Hollandia a kelet-indiai kereskedelem ura 697
Ipar
— a manufaktúra fogalma a klasszikus polit. gazd.-tanban 31
— patriarchális i. 82
— a normálmunkanap kezdete a modern i.-ban 262
— az i.-ban a parancsnoklás a tőke velejárója lesz 312
— a manufaktúra kifejleszti az i.-ágak specializálódását 330–33
— a manufaktúra talapzata a városi kézművesség és a vidéki háziipar 345
— a modern i. technikai alapja forradalmi 454
— a tőkés termelési mód megteremti az i. és a mezőgazdaság egyesülésének előfeltételeit 470–71
— az i. fejlődésével a szükséges munka természeti korlátjai háttérbe szorulnak 478
— és felhalmozás 558–59
— a tőke bizonyos felhalmozása a modern i. kiindulópontja 579
— és viszonylagos túlnépesség 587
— a modern i. ciklikus fejlődése 587
— a mezőgazd. forrad. visszahatása az i.-ra 689–93
— a földműves nép kisajátításával a proletariátus tömegei állnak az i. rendelkezésére 689
— a falusi háziipar pusztulása 690–93
Lásd még Nagyipar
Ipari forradalom
— az i. f. a szerszámgépből indul ki 346–52
— és kooperáció 401
— az i. f. a manufaktúrában, a kézművességben és az otthonmunkában 428–48
— az i. f. az átmeneti formák tarka összevisszaságában megy végbe 441
— és mezőgazdaság 469–71
Ipari tartaléksereg 454–55, 583–601, 614, 715; *lásd még* Túlnépesség
Írország
— a péklegények agitációja az éjjeli és a vasárnapi munka ellen 236
— Í. elnéptelenedése 252 j, 414, 647–48, 652–54, 659–60 j
— pamutipar 405–06, 532
— otthonmunka 430–31
— lenipar 532
— az ír és az angol mezőgazd. munkás viszonyai 630–33, 655–56
— a felhalmozás és az ir mezőgazdaság 647–60
— fenianizmus 660
— a falvak „elsöprése" 674
— az ír gyapjú-manufaktúra tönkretétele 700

Japán 137, 640, 664 j
Járadék
— és értéktöbblet 31, 521
— a fiziokraták illúziója a j.-kal kapcsolatban 86
— földj. Ázsiában 137
— a földj. alakulása Írországban 651, 658–60
— a j. fogalmának átvitele a skót clanokra 675
— a bérlő földj. formájában a többlettermék egy részét fizeti ki a tulajdonosnak 687
— a XVI. sz.-ban a pénz elértéktelenedésével a földj. csökken 688
Jobbágyság
— a dézsma és a tized nem áru 48
— a szükséges munka és a többletmunka 81–82, 220–24, 247–48, 526–27
— jobbágy és bérmunkás 81–82, 222, 527, 618, 624–26, 629, 661–63, 703–05
— a j. keletkezése és a robotmunka 220–23
— a j. eltörlése Olaszországban 663 j; Angliában 663; Skóciában 663 j a földművest nem a j. megszüntetése, hanem földtulajdonának megszüntetése tette proletárrá 668 j
— és a kisüzem 703–04
Lásd még Feudalizmus; Parasztság; Robotmunka
Jog, jogi viszonyok
— a polgári társadalomban az a jogi fikció uralkodik, hogy minden ember mint áruvásárló egyetemleges áruismerettel rendelkezik 44 j
— az árutermelés j.-i képzetei 73–74 j, 88, 544
— a j. felépítmény-jellege 85 j, 87–88, 570 j
— szerződéses viszony, j.-i egyenlőség 88
— — a munkaerő eladója és vevője között 161, 167–68, 185, 218–20, 284–85, 369, 396–98, 531, 535–36, 540–41, 544
— a királyok pénzhamisítási jogának dogmája 93 j
— a bérmunkás és a rabszolga j.-viszonyának megkülönböztetése 160–62, 240 j, 531
— a munkaszerződés időtartamának j.-i szabályozása 161 j
— a munkás és a tőkés viszonyában jog áll joggal szemben; egyenlő j.-ok között az erőszak dönt 218–20
— a gép forradalmasítja a munkaerő eladója és vevője közti j.-viszonyt; ez j.-i indoklásul szolgál a gyári ügyekbe való állami beavatkozásra 369–71
— a munkabér megjelenési formáján alapszanak a munkás és a tőkés összes j.-i képzetei 493–95, 501
— a tulajdon és kisajátítás dialektikája 540–44, 610, 661
— és meggazdagodás 661
— a tőkés világ előtti j.-i és tulajdonképzetek alkalmazása a tőke kész világára 707
Lásd még Emberi jogok; Igazságszolgáltatás; Törvényhozás
Jogászok, ügyvédek 93 j, 283 j, 572 j, 689 j 708
Jövedelem
— mint a tőke értékének periodikus gyümölcse, az értéktöbblet a tőkéből eredő j. formáját nyeri 525
— a j. használata a polit. gazd.-tan szerint 538–39, 545–46, 551–53
— az értéktöbblet megosztása 547–55
— a j. szó kettős értelme 548 j
— j.-megoszlás Angliában (1864–1865) 603–04; Írországban 651

Kafferek 97 j
Kamat 363 j, 478 j, 544
Kapitalizmus (tőkés termelési mód)
— a k. Marx kutatásainak tárgya 12
— a k. klasszikus hazája: Anglia 12
— a k. „óriási árugyűjtemény" 43
— a tőke modern élettörténete a XVI. században kezdődik 142
— az ókori k. — képtelenség 161 j
— a k. történelmi kategória 162–63
— a k. jellegzetessége 163 j, 184 j
— a tőkés termelési folyamat: munkafolyamat és értékesülési folyamat 188
— és szabadverseny 253–54, 548
— és a gyári törvények 266–67
— a k. mint a munkaerő kiszipolyozója, minden régi termelési rendszert túlszárnyal 291
— a k. kezdete, feltételei 302, 660–66, 674
— és kooperáció 302–04, 311, 315
— a munkafolyamat társadalmi folyamattá alakul 314–15
— és az ésszerűsítés 449
— a k. aláássa minden gazdagság forrását: a földet és a munkát 471
— és értéktöbblet 473
— és darabbér 515

[Kapitalizmus (tőkés termelési mód)]
— újratermeli a munkaerőnek a munkafeltételektől való kulonválasztását 535, 773
— egy bizonyos tőkefelhalmozás az előfeltétele a sajátosan tőkés termelési módnak 579
— a tőkés termelési mód hasonlíthatatlanul gyorsabban halad előre a felhalmozasnál 583
— és a saját munkán alapuló tulajdon kisajátítása 660–706, 715
— az államhatalom mint erőszakos eszkoz a k.-ba való átmenet előmozdítására 695
— a tőkemonopólium a termelés bilincsévé lesz 705
— és gyarmatosítás 706–15
Lásd még Termelés; Tőke; Tőkés
Katolicizmus 86 j, 571–72 j; *lásd még* Egyház; Vallás
Kémia 57, 290–91 j, 561; *lásd még* Vegyipar
Kenyér, kenyérgyártás 233–37, 251, 279–80, 288, 292, 350, 509
— a k. hamisítása 167 j, 233–36, 509
Kereskedelem *lásd* Csere; Forgalom
Kereskedelmi tőke *lásd* Tőke
Kereszténység *lásd* Vallás
Kézművesség
— a manufaktúra a céhes kézművességtől eleinte csak a foglalkoztatott munkások nagyobb számában kulonbozott 302–03
— a kézművesek kooperációja a manufaktúraban 315–18, 345–46
— a különnemű (heterogén) manufaktúra 315–18
— a szerves (organikus) manufaktúra 316–18
— a k. a manufaktúra technikai bázisa 317–18, 345–46, 401, 453
— a korábbi társadalmak arra torekedtek, hogy a szakmákat orokletessé tegyék 318
— és a gépek feltalálása 326–27
— és nagyipar 428–48
— a munkagép ismét kézműves-jellegű uzem alapjául szolgálhat 428–30
Kiegyenlítési elmélet 408–17, 592–94
Kína
— ópium, ópiumháborúk 76 j, 372 j, 694
— k.-i ezüstkereslet 98 j, 128
— az állampjegy-bizottság és a bankjegy átválthatósága 124 j
— munkakivitel 308 j
— papírgyártás 356
— angol pamutszövet bevitele 405 j
— gyapotkereskedelem 424, 604
— a tőkés Európában is a k.-i színvonalra akarja leszallítani a béreket 557 j
— az angol és a k.-i fonómunkás 561
Kincsképzés 127–31, 138; a k. nem felhalmozás 545
Kisajatítás
— a kozvetlen termelők k.-a 662, 705, 715
— a falusi termelők k.-a 663–78, 679, 687–93
— torvények a kisajátítottak ellen 679–87, 802
— a kisajátítók k.-a 705
— és felhalmozás 714–15
Kivándorlás 252, 420–21, 531–35, 567 j, 653–54, 658–60, 675 j, 712–15
Kivitel 390 j, 421–23, 603–05; *lásd még* az egyes országokat
Kizsákmányolás
— a munkaerő k.-i foka 200–08, 286–87, 288–89, 555–64, 566, 575, 711
— az ókorban és a dunai fejedelemségekben 220–24
— a munkaerő egyenlő k.-a a tőke legelső joga 275
— mint munkaerő kizsákmányolója, a tőke minden régebbi termelési rendszert túlszárnyal 291
— és toke 310–11, 704–05
— és gépi berendezés 368, 410–12
— a gyermekek k.-a és a szulők 369, 456, 596
— a manufaktúrában és az otthonmunkában 431–32
— az „olcsó munka" k.-a 430–31, 452
— a k. természeti korlatai és a gépi berendezés bevezetése 438–39
— a darabbér és a munkás munkás által való k.-a 513
— a feudális k. átalakulása tőkés k.-sá 660–63
Lásd még Gyermekmunka; Ipar; Munka; Nők, noi munka; Tobbletmunka; Tőke stb.
Kommunizmus *lásd* Szocialista társadalom
Koncentráció
— és felhalmozás 579–81, 603
— és gyári torvények 445
— minden egyéni tőke a termelési eszkozok kisebb-nagyobb k.-ja 580
— és centralizáció 580–83
— a kozvetlen termelők magántulajdonán alapuló termelési mód kizárja a k.-t 704–05

[Koncentráció]
Lásd még Centralizáció; Felhalmozás; Konkurrencia; Tőke
Konkurrencia
— a k. kényszertörvényei 254, 298, 300, 548
— és a gyári törvények 254–55, 264–65, 275, 457–58
— a tőkés zsarnoksága és a k. a tőkések között 334
— a munkás és a gép k.-ája a kapitalizmusban 401–03
— és a munka ára 506–09
— a darabbér fokozza a munkások közötti k.-át 512–15
— a világpiac k.-ájának hatása a bérek színvonalára 557 j
— a tőkések közötti k. és a tőkekoncentráció 580–81
— és a hitel a centralizáció leghatalmasabb emeltyűi 581
— a munkások közti k. és a szakszervezetek 594
— és a kisbérlők tönkremenetele Írországban 653
Kooperáció
— meghatározása és jellege 302–15
— és tőke 309–15
— és munkamegosztás 314–15, 428–30
— és manufaktúra 324, 354–55
— a gyárban mindig megjelenik az egyszerű k. 353, 391–93
— és mezőgazdaság 401
— és a termelőmunka fogalma 472–73
Kőművesmunka, kőművesek 189 j, 220 j, 307, 505–06, 507 j, 688
Könyvkötészet 341, 432, 458–59 j, 507 j
Középkor
— a dézsma és a tized nem áru 48
— a k.-ban személyi függőség jellemzi a társadalmi viszonyokat 81
— a k.-ban a munka közvetlenül társadalmi formájában jelenik meg 81–82
— közismert szólamok a k.-ról 85–86 j
— pénzverés a k.-ban 93–94 j, 122 j
— osztályharc és harc a hitelező és az adós között 132
— a fizetések kiegyenlítésének módszerei a középkori lyoni virement-okban 133
— kooperáció a k.-ban 314
— k.-i találmányok 327
— az uzsoratőke és keresk. tőke: átmeneti forma a késői k.-ban 474, 693–94
Lásd még Céhek; Eredeti felhalmozás; Feudalizmus; Jobbágyság; Robotmunka
Községi földek *lásd* Tulajdon, köztulajdon

Lakásviszonyok 239, 618–19, 629, 632–47, 655–56
Lenipar 214–15 j, 262, 281, 390 j, 416, 449, 654
Luddíták 400
Lumpenproletariátus 597
Luxus, fényűzés, luxustermelés 172–73 j, 415, 538 j, 550–51, 554

Magántulajdon *lásd* Tulajdon, magántulajdon
Manufaktúra
a m. meghatározása, jellege
— a klasszikus polit. gazd.-tanban 31
— a céhmester műhelye és a m. között kezdetben csupán mennyiségi volt a különbség 302–03
— a m. alapja a kézművesség 317–18, 345–46, 401, 453
— a m. két alapformája 320–29
— a m. alapelve: az áru előállításához szükséges munkaidő csökkentése 327
— a m. tőkés jellege 337–46
— a m. elve: az egyes részműveletek elkülönítése 355
a m. története 341–42
— a m. kettős eredete 315
— az óragyártás a különnemű m. klasszikus példája 321
— az organikus m. 323–24
— a polit. gazd.-tan mint önálló tudomány a m.-korszakban keletkezett 342
— a nagy m.-ák keletkezése 689–91
és nagyipar
— a m. a nagyipar közvetlen technikai alapja 356, 414–15
— a gyár visszahatása a m.-ára 430–31
— a modern m. 431–34
— a modern m. átalakulása nagyiparrá 438, 442–43
és munkamegosztás 313–46
— a m.-korszak írói a munkamegosztásról 121 j, 332–33, 338–41, 399–401
— a munkamegosztáson nyugvó kooperáció a m.-ában ölt klasszikus alakot 315
— a m. az egyes munkást egy bizonyos részmunkához láncolja 318–20, 323–24, 393

[Manufaktúra]
— a m.-ában a kooperáció elve szerves viszony kifejezése 324
— a munka megosztása a m.-ában és a munka megosztása a társadalomban 329–37
— a munka m.-jellegű megosztása és a munkáslétszám 337
— a m.-jellegű munkamegosztás határai 337–42
— a munkások ellenállása a m.-jellegű munkamegosztásnak 344–46
— a m.-ában a társad. munkafolyamat tagozása tisztán szubjektív 353–60
és termelés
— a m. növeli a munka termelőerejét 317–18
— a m.-ában technikai törvény lesz, hogy adott munkaidő alatt adott termékmennyiséget kell előállítani 324
— és a gépek 326–27, 346
— a m. kifejleszti a specializálódást 330–32
— a m. szűk technikai bázisa ellentmondásba kerül az önmaga teremtette termelési szükségletekkel 345
és társadalom
— a m.-ában az áru a kézművesek egyesülésének társadalmi terméke 317
— a kollektív munkás a m.-korszak sajátos gépezete 327
— a munkaerők hierarchiája és a munkabérek rangsora a m.-ában 328
— női munka és gyermekmunka a m.-ában 431–34
— a m. a falusi kisemberek új osztályát hozza létre 691–93
— és protekcionizmus 691, 700
Matematika 202
— az árkifejezés képzetessé válik, mint bizonyos nagyságok a m.-ában 103
— ellipszis 104
— a m. terminológiája 204 j
— és a gépek alkalmazása 327
— és a gép fogalma 346–47
Mechanika
— és a gépek 326–28, 346–48, 351–52, 393–94 j, 453–54
— m.-ai erő alkalmazása 351
— és a tőkés elsajátítás 360
Lásd még Találmányok; Technológia; Tudomány
Merkantilizmus
— a m.-isták a fősúlyt az értékkifejezés minőségi oldalára helyezik 67
— a m. Ganilh-féle felújítása 67, 94 j, 172 j
— a monetárrendszer illúziói 86
— a m. jelszava 139
— a tőke meghatározása a merkantilistáknál 150
— a m. a profitot a cseréből vezeti le 479
— Mill és a m. 479–80
Mexikó 161 j, 696
Mezőgazdaság
— a m. előfeltételei 170–75
— m.-i munkafeltételek 237–38, 253, 256, 299
— és gépek 351
— és kooperáció 401
— és a gyári törvények 468
— és nagyipar 469–71
— a tőkés termelési mód megteremti az ipar és a m. egyesülésének feltételeit 470–71
— felhalmozás a m.-ban 559–60
— a m.-ban foglalkoztatottak számának változása 585 j
— a m.-i munkásnépesség iránti kereslet csökken a m.-i tőke növekedésével 596
— a modern m.-i viszonyok Angliában 624–47
— az angol m. és a gabonatörvények eltörlése 628
— m. Írországban 647–60
— a m. és az ipar szétválasztási folyamata 691–93
Lásd még Falu; Mezőgazdasági forradalom; Mezőgazdasági proletariátus; Parasztság
Mezőgazdasági forradalom 401, 469–71, 653–60, 663–78, 687–90
— a m. f. visszahatása az iparra 689–93
Mezőgazdasági proletariátus
— a m. p. munkafeltételei 237–38, 253, 256, 299, 367
— az első m.-i munkásszakszervezet megalakulása 237 j
— az angol m. p. 259 j, 493, 552, 624–47
— a gyapjú gépi feldolgozása a szántóföldek legelővé változtatásához és a m. p. elkergetéséhez vezetett 414
— a m. p. és a darabbér 515–17
— a m. p. bére mindig minimális 557–58, 643
— és pauperizmus 596–97, 633, 642
— a m. p. táplálkozása 607–08, 625–31
— a m. p. lakásviszonyai 613–14, 632–44, 655–56
— a m.-i munkás újra jobbágy lesz 626, 629
— Swing-felkelések Angliában 626
— és a gabonatörvények 626–29
— a francia m. p. 556, 643 j

[Mezőgazdasági proletariátus]
– az ír m. p. 654–60
– az ír m. p. életfeltételei és a mezőg. forradalmasítása 659–60 j
– a m.-i munkások házainak lerombolása 665–67
Lásd még Bérlő; Eredeti felhalmozás; Parasztság
Módszer, dialektikus módszer, dialektikus materializmus
– az elvonatkoztatás a gazdasági formák elemzésének m.-e 12, 20–23
– a dialektikus m. 21–23
– az előadási mód és a kutatás módja 22
– a hegeli dialektika 22–23, 290, 553 j
– az eszmei és az anyagi 23
– mennyiség, minőség 49, 52–53, 56, 59–61, 76, 186–87, 190–97, 290–91, 577–78 j
– az értéktükör és az emberi tudat kialakulása 59 j
– a reflexiós meghatározások 59 j, 64 j, 73 j, 90 j
– megjelenési forma és tartalom 62–66, 79–80, 298, 412, 502
– eldologiasodás 76–78, 112, 576
– az emberi élet formáin való elmélkedés a valóságos fejlődéssel ellenkező úton indul el 80
– a politikai gazd.-tan kategóriái 80, 83–85, 161–64, 566 j, 661 63
– alap és felépítmény 85–86 j, 96 j, 173 j, 281, 345, 347 j, 570–71, 704–05
– annak a formának a megteremtése, amelyben az ellentmondások mozognak, az egyetlen m., amellyel a valóságos ellentmondások megoldódnak 104, 112–13
– ember, munka és természet 173 j, 477–78
– az elvont természettudományos materializmus és a tudományos materializmus 347
– gondolkodási m. és termelési mód 363–64
– a magántulajdon dialektikája 540–44, 703–06
– Spinoza „determinatio est negatio"-ja 553 j
– a „hasznossági elv"-ről 565
– a tagadás tagadása 705
Lásd még Törvény
Monopólium
– „Die Gesellschaften Monopolia" 291, 697
– a gépi üzem bevezetése időszakában mintegy m.-ot jelent 379
– a centralizáció és a m.; a trösztök törekvése m. létrehozására 581–83
– az Angol Keletindiai Társaság m.-a 695
– és a gyarmati rendszer 696–97
– a tőkemonopólium és a kisajátítók kisajátítása 705
Lásd még Részvénytársaságok
Mozgatóerő, hajtóerő
– az ipari forradalom kezdetben a m. pusztán mechanikus szerepét az emberre bízza 349
– az ember helyettesítése mechanikai erővel mint m.-vel 350–51, 428; *lásd még* Gépek
Munka
– a m. emberi munkaerő kifejtése 46–47, 51–52, 57–58, 72, 78–81
– a m. kettős jellege 49–55, 189–92
– a m. mint hasznos m. az ember létezési feltétele 50
– a m. az anyagi gazdagság egyik forrása 50–51, 471, 559–60
– a m. mennyisége és a m. minősége 52–54, 76, 191
– a m. folyamat az ember és a természet között 170
– az ember m.-jában tudatosan kitűzött célokat valósít meg 171
– a m. fogyasztási folyamat 176
– a m. áru volta a polg. pol. gazd.-tanban 497–98
– konkrét m. és elvont m. 45–47, 57–59, 64–66, 72, 78, 170–72, 190–92
– a társad. átlagmunka 46–49, 304
– egyszerű m. és bonyolult m. 51–53, 188
– hasznos m. 49–54, 76, 170–78, 187–88
– termelő m. 190–91, 282 j, 451, 472
– fizikai és szellemi m. 338–40, 395, 451
– bérmunka 500–01, 544, 682–87
szükséges m. 204–05, 216–20, 294–95, 500
– a robotmunka formájában a többletmunka élesen elkülönül a szükséges munkától 221–22, 500–01
– a szükséges m. természeti korlátjai háttérbe szorulnak az ipar fejlődésével 478
– szükséges m., többletmunka és munkabér 500; *lásd még* Többletmunka
társadalmasított m.
– a m. társadalmi jellege 51–52, 57–58, 65–66, 72, 78–80, 82, 187–89, 360; *lásd még* Munkaidő

[Munka]
a m tárgya
– a föld a m általános t-a 171
– ha a m t-at korábbi m már megszűrte, nyersanyagnak nevezzük 171
– a termék szempontjából a m-eszköz és a m-tárgy termelési eszköz 173
– az értékképzés szempontjából a nyersanyag meghat mennyiségű m felszívójának számít 181
a m folyamata 170–78, 186, 193–95, 198, 202, 218–19
– a m-folyamat a termékben ér véget 173
– és a használati értékek 175
– a m-folyamat az emberi élet orok természeti feltétele valamennyi társad formában 176
– a m-folyamat a tőkés rendszerben 177, 310–11
– a manufaktúrában 354–55, 359–60
– és a relatív értéktöbblet termelése 474
– és értékesülési folyamat hiányos elemzése a klasszikus polit gazdtanban 562–63 j
a m mennyisége
– a m m-i hozzájárulása új értéket teremt, a hozzáadott m minősége pedig megőrzi a termelési eszközök értéket 191, 196, 561–63
– a m m-e és az állandó tőke m-eszközökből álló része 558–59
a m határai
– a m korlátozását a gyárakban ugyanaz a szükségszerűség diktálta, amely guanót szórt az angol földekre 224
– mihelyt a m-erő olcsóbbá tétele át nem hágható természeti korlátokba ütközik, út a gépi berendezés bevezetésének órája 439
– a m-erő kifejtésében megmutatkozó szabálynélküliség leginkább a termelés anarchiájából ered 446
Lásd még Áru, Érték, Gépek, Használati érték, Munkaerő Munkaidő
Munkaalap 525–27, 564–67, 589
Munkabér 496–522
– bér és érték 522 j
– a m meghatározása 295 j
– a tőkés igyekszik a m t erőszakosan a munkaerő értéke alá nyomni 295, 422
– és manufaktúra 327–29
– a munkaerő értékének m-re változása 493–502
– a munka veletlen árai és a munka értéke 498–501
– a munkaerő értéke és ára a m formájában magának a munkának értékévé és árává változik át 499
– a bérmunka megjelenési formája 500–02
– m, szükséges munka, többletmunka 500
– a m-nek és a munka árának viszonylagos változásai 503–09
– a formai különbség a m kifejezésében mitsem változtat a bérmunka természetén 510–11
– a munkás nemcsak az értéktöbbletet, hanem a változó tőkét is megtermelte, mielőtt m formájában visszaáramlana hozzá 525
– a m erőszakos leszorítása a munkás szükséges fogyasztási alapját ténylegesen a tőke felhalmozási alapjává változtatja 555
– a mezőgazd munkások bére mindig minimális 557–58, 643
– a pangó tulnépesség minimális bére 597
– a földjétól megfosztott paraszt a létfenntartási eszközöket m formájában vásárolja meg 690
a m-ek mozgása
– a bérek csökkenése 267, 295–96, 556–57
– és a m-nek a munkaerő értéke alá nyomása 295–96
– a m abszolút hullámzása és az ipari tartaléksereg 424, 591–92, 682
– a m valóságos mozgása 502
– a m-ek nemzeti különbözősége 517–22
– a bérek változása és a felhalmozás 555–56, 567–76, 589
– a reálbér csökkenése falun 624–27, 654–55
– az időbér 503–09
– a darabbér 510–17
– az un munkaalap 525–27, 564–67, 589
– a törvényhozás a bérekről 682–87
Lásd meg Munkakereslet, munkakínálat
Munkaerő
– a különb árukban közös a munkaerő, az emberi munka kifejtése 46, 51, 58, 72, 78–80, *lásd még* Munka, konkrét m
– a bonyolult munka és az egyszerű munka 51–53, 188–89
– a m meghatározása 160–62

[Munkaerő]
– a m. elfogyasztásának a folyamata egyúttal az áru és az értéktöbblet termelésének a folyamata 168
– a munkafolyamat a tőkés számára a m. elfogyasztása 177, 185–86
– a m. normális jellege 187
– az ember maga, a m. puszta megtestesüléseként tekintve, csupán természeti tárgy 192–93
– a m.-vé átalakított tőkeresz a változó tőke 198–200, 546–47
– és manufaktúra 328, 338
a m. használati értéke
– az egyéni m.-nek az időtartammal való mérése a patriarchális iparban már eleve mint maguknak a munkáknak társad. meghatározottsága jelenik meg 82
– m. használata a munka 164, 166–67, 170, 185, 192–93
– a munkás m.-jének használati értékét mindenutt előlegezi a tőkésnek 167
m. és érték
– az emberi m. folyékony állapotban értéket teremt, de maga nem érték 58
– az értékképzés és a m. átalakítása értékké 184–85, 197–200, 203–08
– m., érték és gép 366
a m. vétele és eladása 160–69, 338, 368–69
– a m. eladója realizálja áruja értékét és elidegeníti használati értékét 56–57, 185, 540–43
– a kooperáció mérete annak a tőkének nagyságától függ, melyet az egyes tőkés m.-k vásárlására kiadhat 310
– a m. vevője és eladója kozotti jogviszonyt a gépek forradalmasítják 368–71
– a m. eladásának és vételének ismétlődése 536, 541–44
– a m. eladásának feltételei 573
a m. értéke
– a m. értékének meghatározása 163, 184, 197–98, 203–08, 216–18, 294–302, 368–69, 481–88, 490–91, 498–500
– a változó tőke a tőkés által egyidejűleg foglalkoztatott m. összértékének pénzkifejezése 285
– a tőkés igyekszik a munkabért erőszakkal a m. értéke alá nyomni 295, 422
– a m.-nek viszonylagos elértéktelenedése a tőke nagyobb értékesülését zárja magába 328–29
– mihelyt a szerszámot a gép kezeli, a m. használati értékével együtt csereértéke is megszűnik 402
– a m. értékének ill. árának átváltozása munkabérré 491–95, 496–502, 503–09
– a munka értéke, ára 496–502, 503–09
– a klasszikus polit. gazd.-tan és a munka értékének meghatározása 498–99, 545–47
– és a munkabér 500–01
– és a munkaerő ára 503–05
Lásd még Kizsákmányolás; Munkakereslet; Munkás

Munkaeszkoz
– a használati érték lehet termék, nyersanyag és m. 171–75
– a m.-ok megkulonboztetik az egyes gazdasági korszakokat 172–73
– a termék szempontjából a m. és a munkatárgy: termelési eszkoz 173
– a m. elhasználódása és az új érték 192–94
– és kooperáció 305
– a m.-ok fejlődése 346–52
– a m. forradalmasítása a nagyipar kiindulópontja 353, 367
– a gépekben a m. mozgása és munkálkodása a munkással szemben önállóvá lett 376
– magát a m.-t a munkás csak a gépek bevezetése óta támadja 399
– mint gép a m. a munkás versenytársa 401–04
– a m.-ok tomege és az alkalmazott munka mennyisége kozti viszony a termelés kulonb. ágaiban 558–61
Lásd még Szerszám; Termelési eszkoz

Munkafeltételek
– a vas- és acélművekben 241, 243–48, 431
– a gyárakban 395–96
Lásd még Gyár stb. és az egyes iparágakat

Munkaidő
– a társadalmilag szükséges m. határozza meg az érték nagyságát 16, 47, 62, 79–80, 94, 96, 102, 179–81, 187, 199, 296–99
– a m. a munka mennyiségének mértéke 46
– és az arany értéke 48, 94
– a m. mint a termékek mértéke a kozépkorban 81–82
– a m. kettős szerepe a szocialista társadalomban 83
– a m. az áruk immanens értékmérője 96

[Munkaido]
– az elfogyasztott használati értékek előállításához szükséges m az uj haszn értek eloállításához szukseges m része 190
– és szukseges munka 203–06, 216–19, 294–95, 500
– a munkás egesz rendelkezesre állo ideje m a tőke számára 249
– a munkáknak egymástól valo függese miatt a munkások kénytelenek műveleteikre csupán a szukseges m-t fordítani 324
– a manufaktura alapelve az áru elő állításához szukseges m csokkentése 326
Lásd meg Érték, Munka, Munkás, Munkanap, Tobbletmunka
Munkaintenzitás 319, 381–90, 513, 517
– a m a munkaerő árának es az értéktobbletnek viszonylagos nagyságát meghatározo egyik korulmény 482–91
– a m változása 486–87, 488–91
– es darabber 513
– a kozepes m nemzeti kulonbozósége 517–19
Munkakereslet, munkakínálat 578–79, 585–86
– a m keresletet nem az osztóke, hanem annak csupan valtozó része határozza meg 584
– es tókefelhalmozás 591, 594
– es viszonylagos tulnepesseg 593–94
– a gyarmatokon a toke kenyszereszkozokkel igyekszik modosítani a m-kereslet es m-kínalat torvenyet 594, 711–15
Lasd meg Iparı tartaleksereg, Tulnépesseg
Munkamegosztás
a m jellege, m általában
– a m az árutermeles létezesi feltetele 49
– es a termelók termékei a piacon 106–07
– a m a munka terméket aruvá változtatja 107
– nemzetkozi m 420–21
– a m uj alapja a női munka, a gyermekmunka es a tanulatlan munka kizsákmányolása 451–52
– es a szocialista társadalom 455
a munka társadalmi megosztása 49–50, 329–37
– a társad m eredete 329–30
– a m alapja a város es a falu elkulonülése 330
– a m meghatározott népsűrűséget tételez fel 331
– a társad m anarchiája es a manufakturajellegű m zsarnoksaga 334–35
– fizikai es szellemi m 338–40, 395
– a gepi uzem a társad m-t jóval tovább hajtja, mint a manufaktura 415–17
– a társad m természeti alapja 477
és nagyipar
– a m a gyárban ujra megjelenik 392–95
– a kézművességen és a m-on nyugvó kooperáció megszuntetese 428–30
– a nagyipar tókés formájaban ujratermeli a munka régi megosztását 454
a m történetileg
– m az ókori írók műveiben 319, 343–44, 381
– az indiai kozosségekben 335–36
– a kozépkori cehekben 319, 336–37
– m a klasszikus polit gazd tan szerint 342–43
– m a manufaktura korszak írói szerint 120 j, 340–41, 400–01, *lasd meg* Manufaktura
Munkanap 216–85
– a m ket része 204–07, *lasd még* Tobbletmunka
– a m határai 216–20, 294–98, 487–95
– normal m 219–20, 248–85, 506
– a m szabalyozása harc a tokés és a munkás kozott 220, 254
– nappali es ejjeli munka 241–52, 700–03
– a tóke a m meghosszabbítására torekszik 248–61
– a m szabályozása Franciaországban 260–62, 282–83
– a m korlátozása 261–85
– az 1833 as gyári torvény ota kezdődik a normálmunkanap az iparban 262
– a tízórás m 264–65, 267–70
– a nyolcórás m-ért folytatott harc 283–84
– a m meghosszabbításával ki lehet egyenlíteni a munkások számának csokkenesét 287
– a m határa az ertektobblettermelés abszolut határa 287–88, 288–91
– a tókes termelesben a munka termelőereje fejlesztésének nem a m megrovidítése a célja 301–02
– társad átlagmunkanap 303–04
– a kombinált m sajátos termelóereje a munka társadalmi termelóereje 309
– a m meghosszabbítása a gepi berendezés hatására 376–81

[Munkanap]
– a rövidített m. és a gépek alkalmazása fokozza a munkaintenzitást 381–84
– az ún. „természeti korlátok" 444–45, 447
– a m. a munkaerő árának és az értéktöbbletnek viszonylagos nagyságát meghatározó egyik körülmény 482–91
– adott nagyságú m. mindig ugyanabban az értéktermékben jelenik meg 482
– a m. változása 487–91
– a m. megrövidítése időbér esetében 505
– mennél hosszabb a m. vmely iparágban, annál alacsonyabb a bér 507
Lásd még Gyári törvények; Gyermekmunka; Munka; Munkaidő; Női munka; Többletmunka; Törvényhozás; Váltási rendszer

Munkanélküliség *lásd* Ipari tartaléksereg; Pauperizmus; Túlnépesség

Munkás
és tőke
– ahhoz, hogy a pénztulajdonos a pénzt tőkévé változtathassa, szabad m.-t kell találnia az árupiacon 162, 314, 662
– a szabad m. meghatározása 161–63
– a pénztulajdonos és a szabad m. közötti viszony előzetes történelmi fejlődés eredménye 162
– a m. munkaerejének használati értékét előlegezi a tőkésnek 167
– az angol gyári m.-ok a modern m.-osztály bajvívói 282
– az elszigetelt m. a tőkés termelés bizonyos fejlettségi fokán ellenállás nélkül alulmarad 282
– a kooperáció tőkés formája már eleve szabad bérm.-t tételez fel 314
– a tőke fejlődése során elpusztítja a földet és a m.-t 470–71
– a piacon a tőkés nem a munkát, hanem a m.-t találja 497
– a m. a tőke tulajdona, még mielőtt magát a tőkésnek eladta volna 535
– a tőkés termelési folyamat újratermeli a tőkeviszonyt, az egyik oldalon a tőkést, a másikon a munkást 536
– a tőkés termelés viszonylagos m.-túlnépességet termel 583, 710; *lásd még* Túlnépesség
– tőkefelhalmozás és m.-elnyomorodás 597–601
– és a munkaidő *lásd* Munkaidő; Munkanap
és munkabér
– a munkaerő értékcsökkenésének foka a tőke nyomásától és a munkás ellenállásától függ 484
– órabér esetén a tőkés bizonyos mennyiségű többletmunkát préselhet ki a m.-ból 505–06
– a darabbér és a kizsákmányolás 512–16
– a m. saját fizetésének alapját megteremtette, még mielőtt az munkabér formájában visszaáramlik hozzá 525
– és az ún. munkaalap 525–27, 564–67, 589
– a m.-ok béreinek konkurrenciája a világpiacon 555–58
– a munkás kizsákmányolása *lásd* Kizsákmányolás
és termelés
– és a munkaeszköz 171–73
– a termelő m. fogalma és polgári felfogása 472–73
a m. mint a tőke termelője
– az egyes m. által termelt értéktöbblet tömegét az értéktöbblet rátája határozza meg 286
– a m. saját terméke tőke formájában állandóan eltávolodik tőle 526
– a m. egyéni fogyasztása csupán a tőke újratermelésének mozzanata 530
– a m. a gyár ingó tartozéka 531–36
a m.-ok száma
– a foglalkoztatott m.-ok számának csökkenését a munkanap arányos meghosszabbításával ki lehet egyenlíteni 287
– a tőke a foglalkoztatott m.-ok számát a lehető legkisebbre igyekszik csökkenteni 287
– a foglalkoztatott m.-ok számának változása 416–22, 584–85
– a m.-ok számának abszolút csökkenése a termelés fejlettségének bizonyos fokán 418
– a foglalkoztatott m.-ok számának relatív csökkenése megfér a m.-ok abszolút növekedésével 419
– a kizsákmányolt m.-ok száma a társadalmi felhalmozással párhuzamosan nő 584–85
– a m.-népesség mindig gyorsabban nő, mint a tőke értékesülési szükséglete 598; *lásd még* Ipari tartaléksereg; Termelők; Túlnépesség
a m.-ok életfeltételei
– a foglalkoztatás bizonytalansága 422–24

[Munkás]
— a m. állandóan úgy kerül ki a termelési folyamatból, ahogy belépett 528
— a m. egyéni fogyasztása csupán a termelés mozzanata 530
— a középkorú m. legtöbbször már kiöregedett 595
— a tőke felhalmozása és a m. elnyomorodása 598—99; *lásd még* Munkabér; Halandóság; Munkafeltételek; Táplálkozás, és lásd az egyes iparágakat
— az angol m.-ok életkörülményei 604—15
— a válságok hatása a m.-osztály legjobban fizetett részére 619—24
— az angol „aranykor" 625
Lásd még Jog; Mezőgazdasági proletariátus; Munkaerő; Osztályok; Proletariátus; Szocialista társadalom
Munkásosztály *lásd* Munkás; Osztályok; Proletariátus
Munkatermék *lásd* Termék
Műhelyek; középkori m. és a manufaktúrák 302—03, 460

Nagyipar
— a n. periodikus körforgása 18, 587
— a n. megszületésétől kezdve roham indul a munkanap meghosszabbításáért 261
— és gép 346—471
— a manufaktúra a n. közvetlen technikai alapja 356
— a n.-nak fejlődése bizonyos fokán új alapot kell teremtenie 356
— a n. gépeket gépekkel termelve megteremtette adekvát technikai alapját 358
— a n.-nak objektív termelési organizmusa van, amelyet a munkás készen talál 360
— az ember a n.-ban tanulja meg múltbeli munkája termékét természeti erőként ingyen működtetni 361
— a n. kiindulópontja a munkaeszköz forradalmasítása 367
— és a szellemi és fizikai munka 395
— és a falusi lakosság 401, 470
— és luxustermelés 415
— és a gyári törvényhozás 448
— a n. a munkamegosztás új alapjait teremti meg 451—52
— a n. tőkés formájában újratermeli a munka régi megosztását 451, 454
— és gyermekmunka 452
— a n. megteremtette a technológiát 453—54
— a n. abszolút ellentmondása 454—55
— és a munkás sokoldalúsága 454—55
— a n. kikényszeríti a gyermekek jogainak elismerését 456—57
— a n. új gazdasági alapot teremt a család és a nemek viszonyának magasabb formája számára 457
— és a munka szabályozása 457
— és mezőgazdaság 469—71, 692—93
— és túlnépesség 587
Lásd még Gépek; Ipar; Túlnépesség
Négerek *lásd* Amerika; Rabszolgaság
Nemesfém
— az arany és az ezüst mint pénz társad. viszonyt képvisel 86
— váltóárfolyam 86, 140
— általános egyenérték 91
— a n.-nek tisztán mennyiségbeli különbségek feltüntetésére kell képesnek lennie 92
— a n. mint képzetes érték 93
— emberi munka közvetlen megtestesülése 95
— az arany és ezüst mint értékmérő 96—98, 138—41
— az arany és ezüst világpiaci forgalma 97—98 j, 127—28, 131, 140—41
— a n.-ek termelési forrásuknál közvetlenül cserélődnek más árukkal 108, 128
— és az áruk értékváltozása 114—17
— a n. mint pénzanyag 122—27
— a n. mint a gazdagság társad. kifejezése 127
— a n. a kincsképzés eleme 130—31
— a n. mint világpénz 138—41
— n.-bányászat 138—40 j, 221, 694
— az arany és ezüst, mint a gazdagság abszolút társadalmi anyaga 139
— a n.-ek állandó értékcsökkenésének hatása a XVI. sz.-ban 688
Lásd még Arany
Németország
— tőkés termelés N.-ban 13, 17
— a politikai gazd.-tan N.-ban 17, 27—28
— a pénz- és mértékegységek sokfélesége 27
— a jobbágyság 222 j, 664 j, 677 j
— a katonák testmagasságának csökkenése 224—25 j
— N. a munkaerőutánpótlás forrása Anglia számára 236, 251
— a porosz munkás életkörülményei 253 j
— a gyermekmunka a XVII. sz. végén 257
— a manufaktúrák állami támogatása 291, 690—91, 700

[Németország]
— a szélmalom találmánya és a nemesség és a papság kozotti harc 349
— az essení Krupp-gyar 364 j
— a szalagmalom feltalálása 399
— a parasztok kisajátítása 401, 677 j, 690
— N. az angol ipar rongyellátó forrása 432
— a pamutipar 520–21
— a XVIII. sz.-i parasztok 664 j, 677 j, 690
— a mezőgazdasági bérek leszorítását célzó torvények a harmincéves háború után 684 j
— a kistermelők kisajátítása 690–91
Nemzetkozi Munkásszovetség a nyolcórás munkanapért 283–84
Népesedés, népesség
— a tőkes termelési mód sajátos n.-i torvénye 22, 586, 598
— a n.-elmélet 156 j, 330 j, 471, 490 j, 565–66, 571–73 j, 584–89, 598, 652
— a munkásn. novekedése az értéktobblet-termelés matematikai határa 287
— és társadalmi munkamegosztás 330–31
— az ún. „természetes nepesedési torvény" 575
— a felhalmozás folyamata beleutközik a kizsákmányolható munkásnépesség természeti korlátaiba 587
— és a munkabér mozgásai 591–92
— és a modern ipar 595–96
— és a munka termelőereje 598
— Anglia n.-ének novekedése 602
— az ír lakosság számának csokkenése 647–48, 651–54, 659–60
Lásd még Falu; Kivándorlás; Mezőgazdasági forradalom; Politikai gazdaságtan; Túlnépesség
Nők, női munka 368–75
— a n.-i munka a fazekasiparban 229; a divatáruuzemekben 238–41; a hajóvontatásban 367; a bányákban 367; a pamutiparban 368; a modern manufaktúrában 431–34
— és az 1844-es gyari torvény 265
— és az 1847-es (tízórás) gyári torvény 267–69
— és a gépi uzem 367
— a n. m. a munkamegosztás új alapja 451–52
— és a nagyipar 457–58
— és az 1867-es gyári torvény 458–59
— a n.-i munka mint a munkaerő értékét meghatározó mozzanat 518
— n.-i munka falun 631, 643
Nyelv, kozgazdaságtani műnyelv 43–44 j, 54 j, 59, 79
Nyereség 148, 211–12, 523; *lásd még* Profit
Nyersanyag 171, 174–75, 181, 420–21, 690
Nyolcórás munkanap *lásd* Munkanap
Nyomdák, nyomdaipar 327, 431–32, 434, 452, 459, 510
Nyomóuzemek, textilnyomóüzemek 232–33, 278, 365, 374–75, 407, 444–45, 506 j
Nyugat-India 250–51, 696, 702, 712 j

Ókor
— az értékkifejezés és megfejtésének korlátja Arisztotelésznél 65–66
— az ó.-i társad. forma a polgári polit. gazd.-tan szerint 85 j
— az ó.-i termelési mód 85 j
— a delphoi kincsek elrablásának szerepe a gorog történelemben 128 j
— az ó. megbélyegzi a pénzt 129
— osztályharc az ó.-ban 132
— adófizetés a Római Birodalomban 136
— az aranytermelés technikája az ó.-ban 138–39 j
— Róma és a kisázsiai városok 156
— a tőke teljes kifejlódésének lehetetlen volta az ó.-ban 161 j
— túlmunka az ó.-ban 221
— az ember meghatározása 307
— az egyszerű kooperáció az ó.-ban 313–14
— a munkamegosztás az ó.-i írók műveiben 318–19, 343–44, 381
— a munka természeti feltételei az ó.-ban 476–77
— antik és modern proletár 551 j
Lásd még Athén; Egyiptom; Rabszolgaság; Róma
Oktatás, nevelés
— a munkára nevelés a XVII. sz.-ban 257
— nevelés a szocializmusban 282 j, 450–51, 455–57
— népoktatás és munkamegosztás 340
— a gyári torvények nevelési záradékai és kijátszásuk 373–75, 393–94
— az elemi o. és a gyári torvények 450–51, 455
— angol nyomdászoktatás régen és a XIX. sz. kozepén 452
— tőkés o. 473
Olaszország 347 j, 663, 697, 699
Ópium, ópiumfogyasztás 133 j, 368 j, 371, 372, 557 j, 645, 694, 696

Óragyártás 321–22, 327
Oroszország
– a „Tőke" orosz fordítása 20 j
– a koztulajdon szláv formája 82 j, 223–24
– O. a jobbagyság eltorlésének orve alatt torvényesítette a jobbágyviszonyokat a dunai fejedelemsegekben 222–24
– pamutipar 241, 248 j, 520
– bőréért és faggyújáért leolik a marhat 276
– rongykereskedelem 432
– Potemkin-falvak 634
– Borisz Godunov rendelete és az orosz parasztság 670
Osztályok
– a társadalmi forradalmasodási folyamat és a munkásosztály fejlettsége 13–15
– a német munkásosztály elméleti tudata 17, 19
– a munkásosztály történelmi hivatása 19, 704–05
– a tőkésosztály 157, 221–22, 454, 525–26, 538–39, 548, 575, 599, 662–63
– az angol gyári munkások a modern munkásosztály bajvívói 282
– a munkásosztály összefogásának szükségessége 284
– a termék megoszlása az o. kozott 525–27
– a munkásosztály a tőke tartozéka 531–36
– a tobblettermék mint a munkásosztályból kipréselt sarc 539
– a munkásosztály tobbletmunkájával teremtı meg azt a tőkét, amely új munkát fog foglalkoztatni 540
– a tőke novekedése és a munkásosztály sorsa 567
– a munkásosztály termeli azokat az eszkozoket, amelyek őt magát viszonylag folosszámúvá teszik 585
– a viszonylagos túlnépesség kulonbozó létformái 594–601
– a tőkés gazdagsága és a munkás nyomora 599
– a bérmunkások o.-ának keletkezése a XIV. sz. második felében 663–87
– a tőkés termelési mód torvényei mint „természeti torvények" 682–83
osztályharc
– az oh. és a politikai gazd.-tan tudománya 17–20
– oh. az antik világban és a középkorban 132
– a munkanap korlátozasáért folyo harc a tőkésosztály és a munkásosztály kozott 220, 254; *lásd még* Munkanap
– a nagy és kis foldtulajdonos és a tőke és bermunka kozotti harc 401–02
– és pauperizmus 606; *lásd még* Pauperizmus
– a burzsoázia megteremti saját sírását 705
– csak a prol.-tus forradalmi osztály 706 j
Lásd még Munkás; Proletariátus, Tőkés
Otthonmunka 281, 430–31, 434–48, 456, 458, 469, 597

Önmegtartóztatás, az o. elmélete 183–85, 215 j, 219, 238, 248 j, 449, 546, 547–55, 608, 612, 617–19, 658, 695, 701, 710
Öntozésugy szerepe az európai és az ázsiai népek életében 477–78
Őstársadalom
– a koztulajdon 81–82
– a csere története, kezdetei, a kozvetlen termékcsere 83, 90–91, 330
– a munka első osztonos formái 170–71
– a munkaeszkozok 171–72
– – a munkaeszkozok és a letűnt korok megítélése 172–73
– kooperáció a vadásznépeknél és az indiai kozosségeknél 314
– a munka megosztása 330
– az indiai kozosségek változatlan újratermelése 335–36
– az amerikai indiánok tulajdona 476
– a kelet-ázsiai szigetvilág lakói 478–79
Lásd még Tulajdon, koztulajdon

Pamutipar
– egy pamutfonoda termelési adatai 1871-ben 206–07
– és munkaidő 206–07, 254 j, 278 j
– a p. és Senior utolsó oraja 214–15
– a váltási rendszer túlsúlya a p.-ban 241, 248 j
– halandóság a p.-ban 251
– az 1860-as év az angol p. delelője 252, 278, 404, 425, 597
– a p. mintaipar Angliában 252–53 j
– p.-i munkabér Angliában és a kontinensen 252–55 j, 520
– az 1833-as gyári torvény 262
– vízierő alkalmazása 351–52
– és gyapjúipar 354
– a munkások egészségi állapota 368 j

[Pamutipar]
– a gyapotválság 368 j, 405, 424–25, 607, 619–20
– a p. fejlődése és gépesítése 387–88, 404–06
– a munka intenzitása 389
– p.-i kivitel 390 j
– levonások a bérből 397 j, 512 j
– balesetek 397–98
– a kéziszövők pusztulása 402–03, 412 j, 420
– műszaki haladás és koncentráció az amerikai polgárháború után 404–06
– és rabszolgakereskedelem 414
– a munkások száma Angliában 419–20, 585 j
– és a gyarmatok 420–21
– válságok a p.-ban 424–28
– a munkások kivándorlása és ennek megakadályozása (1863) 535
– a munkások táplálkozása 607–11
Papíripar 244 j, 317, 326, 353, 355–56, 432, 458–59
Parasztság, parasztok
– a dézsma és a tized nem áru 48
– a p.-család patriarchális ipara 82
– a természetbeni adók pénzadókká változása és a p. nyomora XIV. Lajos alatt 136
– robotmunka 220–24, 526–27, 678 j
– a német parasztháboru 222 j
– a szabad p. Németországban a XV. és a XVI. században 222 j
– a gyermekek kizsákmányolása a p.-nál 257 j
– Bauernlegen 401 j, 677 j
– a p. kisajátítása 401, 663–88
– – a lakosság túlnyomó többsége a XV. sz. Angliájában önállóan gazdálkodó p.-ból állott 663
– – törvények a p. kisajátítása ellen 666
– – yeomanry: független p.-ok osztálya 669
– – az 1790-es szász p.-felkelés 678 j
– a nagyipar a p.-ot megsemmisíti és bérmunkával helyettesíti 470
– a poroszországi p. II. Frigyes idején 664 j, 678 j, 690
– a földjétől megfosztott p. létfenntartási eszközeit munkabér formájában vásárolja meg 690
– a p.kisajátítása és a belső piac 690–94
– a p.-i házi mellékipar tönkretétele, felélesztése majd végleges szétrombolása 691–94
– a kivándorolt mezőgazd. munkás független paraszttá válása Amerikában 711–15
Lásd még Falu; Feudalizmus; Jobbágyság; Mezőgazdasági proletariátus; Robotmunka
Pauperizmus 252, 260–61, 401–03, 417 j, 596–602, 605–07, 610, 625–33, 642–43, 668–69 j
– hivatalos pauperstatisztika 606–11
– Erzsébet alatt a szegényadó bevezetésével hivatalosan elismerik a p.-t 668
Pékségek *lásd* Kenyér, kenyérgyártás
Pénz
és érték
– a p.-forma az értékforma kész alakja 11–12
– a p.-forma eredete 55, 89–92
– átmenet az ált. értékformából a p.-formába 74–75
– a nomád népek fejlesztették ki először a p.-formát 91–92
– a p.-nek puszta jelként való felfogása 93–94 j, 105 j
– a p.-forma emberi viszonyok megjelenési formája 93
– a p. értékének változásai 99–101, 575, 688
és áru
– a pénz az áruvilág kész formája, mely a társadalmi viszonyokat elrejti 80
– az áru átváltozása p.-zé 89–90
– a p. általános áru 92
– a p.-fetis rejtélye 95
– áru-pénz átalakulás 104–09
– pénz-áru átalakulás 109–10
– pénz-áru összátalakulása 110–13
– és áru a vételben és eladásban 150
– a vevő és az eladó szemében a tőkés puszta árutulajdonos és p.-tulajdonos 150–51
a p. funkciói
– értékmérő 95–101; *lásd még* Áru; Érték
– forgalmi eszköz 104–26
– – az áru eltűnik a forgalomból, a p. a forg. területén marad 115
– kincsképzés 127–31
– fizetési eszköz 131–38
– – a hitelpénz közvetlen forrása 135
– – a p. a szerződések ált. áruja 136
– világpénz 138–41
– a p. hatalma 128–29, 665; *lásd még* Arany
– radikális egyenlősítő 129
– a pénz forgása *lásd* Forgalom
és tőke
– a p. átváltozása tőkévé 142–69, 539–40

[Pénz]
— a tőke a földtulajdonnal szemben mindenutt először p. formájában jelenik meg 142
— a p.-nek mint tőkének a korforgása 142–45
— a P-Á-P korforgás hajtóereje maga a csereérték 145
— a tőkeként szereplő p. és az egyszerű p korforgása közötti különbség 144–46
— a P-Á-P folyamat két végiete közti mennyiségi különbség az értéktöbblet 146
— a p.-tulajdonos célja az értéktöbblet 148
— a p. eredeti átváltozása tőkévé az árutermelés törvényeivel összhangban megy végbe 542
— a p. minden hatalom legnagyobbika a XVI. sz. új angol nemességének szemében 664–65
és munka
— a munkapénz-utópia 96 j
— a p. átváltozása tőkévé feltételezi, hogy a pénztulajdonos a szabad munkást készen találja 162
az érme
— a p.-egységek sokfélesége Németországban 27
— pénznév 75, 100–04
— pénzhamisítás 93 j, 100–01
— pénzverés 98, 122–26
— számolási pénz 101
— érme, értékjel 122–26
— a váltópénz állandóan aranyat vet ki a részletforgalomból 123–24
— hitelpénz 124, 135–38
— papírpénz 124–27, 134
— világpénz 138–41
Lásd még Ár; Arany; Nemesfém

Piac
— a munkapiac az árupiac különleges osztálya 161–64
— gyarmati felvevőpiac 420–21, 697
— a belső p. kialakítása az ipari tőke számára 689–93
Lásd még Világpiac

Politikai gazdaságtan
— és a szabad tudományos kutatás 14
— Németországban 17–20, 26–28
— Angliában és Franciaországban 17–19
— a p. g. terminológiaja 27, 29–31; *lásd még* Nyelv
— és a vallás 85, 565, 571–73 j, 600–01, 661
— a p g. mint önálló tudomány a manufaktúrakorszakban lép fel 342
— és a munkamegosztás 342–43
— és a filozófia 363–64 j, 571–73 j
— Nyugat-Európa a p. g. szülőföldje 706
polgári politikai gazdaságtan
— a p. p. g.-nak mint tudománynak a feltételei, korlátja és felbomlása 17–19, 502
— a népesedési elmélet 22, 156 j, 330 j, 471, 490 j, 565–66, 571–73 j, 584–89, 598, 652
— a p. p. g. és a pénzforma eredetének kimutatása valamint az egyenértékforma rejtélyének megfejtése 55, 63–66, 94 j
— a p. p. g. kategóriái társadalmilag érvényes objektív gondolati formák az árutermelés termelési viszonyai számára 80
— szereti a robinzonádokat 80
— fetisizmusa 84–86
— és a pénz jelként való felfogása 93 j, 105 j
— a gazdasági apologetika 113 j, 408–12, 501, 564–67, 594, 707
— a p. p. g. farizeusai és a törvényileg korlátozott munkanap szükségességének felismerése 278–79
— és a gépek alkalmazása 380 j, 409–12, 417
— és a csökkenő földhozam kérdése 471
— és az értéktöbblet eredetének kérdése 479–81
— és a munkaalap 525–27, 564–67, 589
— és a munkás egyéni fogyasztása 531
— és az eredeti tőke eredete 539
— a p. p. g. a tőkefelhalmozást a polgár első kötelességévé nyilvánítja 545
— a múltbeli munka érdemeit zengi 564
— a társadalmi tőkét rogzített nagyságnak fogja fel 565
— a válság jelenségeinek teljes félreismerése a currency-iskolában 575
— a hitel mozgását az ipari ciklus szakaszainak okává teszi 587
— felismeri, hogy a viszonylagos túlnépesség a modern ipar szükségszerű kelléke 588
— összekeveri a bér mozgástörvényeit a munkásosztály elosztódásának törvényeivel 592
— az eredeti felhalmozás felfogása 661
— sztoikusan szemléli a magántulajdon megsértését, mihelyt ez a tőkés termelési mód alapjainak lerakásához szükséges 674
— a filantróp angol közgazdászok 693

[Politikai gazdaságtan]
— összecseréli a magántulajdon két fajtáját, a termelő saját munkáján és az idegen munka kizsákmányolásán alapuló tulajdont 706
klasszikus politikai gazdaságtan
— Anglia k. p. g.-a a fejletlen osztályharcok korába esik 17
— megelégedett azzal, hogy a kereskedői és az ipari élet kifejezéseit úgy vegye át, ahogy voltak 30–31, 498
— a k. p. g. elemzésének fogyatékosságai 83–87, 289, 479, 491–95, 498–502, 545–47, 562–63 j
— a k. p. g. az értéktobblet termelését tette a termelő munkás döntő jellemzőjévé 473, 546
— és az értéktobblet törvénye 491–95, 525–26
— a tőke–munkaviszony helyébe a társasviszony hamis látszata lép 494, 525–26
— a munka értékének és a munkaerő értékének összekeverése, a „munka ára" stb. kategóriák bírálat nélküli elfogadása 490
— megkozelíti a valóságos tényállást, anélkul azonban, hogy azt tudatosan megformulázná 502
— és felhalmozás 545–47, 551–52, 555–56, 568–71, 575–76, 598–601, 661
— ricardóista fellépés Malthus ellen 552
— Smith óta összekeveri az állandó és a változó tőkét az álló- és a forgótőkével 566 j, 585–86 j
— a munka áráról 573–75
— és a változó tőke viszonylagos nagyságának fokozódó csokkenése 585
vulgáris gazdaságtan
— a ricardói elmélet vulgarizálása 18
— a júliusi forrad. után utott a v. g. órája 18, 552
— és a szabadkereskedelem győzelme Angliában 19, 602
— és az érték nagysága 61 j
— a v. g. meghatározása 85 j
— és a csere 152
— és az értéktobblet 183, 195–96 j, 287 j
— és az onmegtartóztatási elmélet 183, 553–55
— a tőkés „szolgálatai" 183–84, 196, 215, 562–63 j
— a jelenségek törvényszerűségével szemben a látszatra hivatkozik 289, 496–502
— és a nagyipar 468
— különbségtétel Mill és a v. g. között 566
Lásd még Currency-iskola; Fiziokraták; Merkantilizmus; Szabadkereskedelem

Profit
— Ricardo kutatásainak ugrópontja 16
— a termék meg nem fizetett részének elosztása 30–31
— a klasszikus polit. gazd.-tan nem ment soha túl a p. és a járadék szokásos fogalmain 30–31
— a profitráta 202–06, 216, 363–81, 485–86, 573–74
— és Senior 215 j
— és az első gépek alkalmazása 420
— a p. az értéktobblet átváltozott formája 523

Proletariátus, proletár
— a német pr. elméleti osztálytudata 17, 19
— a pr. történelmi hivatása 19, 507
— a klasszikus polit. gazd.-tan a pr.-t csak értéktobbletet termelő gépnek tartja 551
— antik és modern pr. 551 j
— meghatározása 569 j
— és a tőke felhalmozása 569, 596
— a pr. megteremtése 663–71
— a földművest földtulajdonának megszüntetése tette pr.-rá 669 j
— és az egyesülésellenes törvények eltörlése 1825-ben 685
— a burzsoázia megteremti saját sírásóját, a pr.-t 705
Lásd még Mezőgazdasági proletariátus; Munkás; Osztályok

Prostitúció 87 j, 253 j, 274, 372, 427, 507 j, 597, 645–47, 715

Protekcionizmus 291, 694, 699–700, 707; *lásd még* Állam; Szabadkereskedelem

Protestantizmus 83, 259, 571 j, 601, 667–69 *lásd még* Egyház; Vallás

Rabszolgaság, rabszolga (ókori és modern)
— a gorogoknél és rómaiaknál 65–66, 85–86 j
— a r. mint eredeti pénzanyag 91–92
— és a bérmunka társadalma 160–61, 205, 220–22, 282, 531, 572–73, 600–01 j, 662, 703–05, 707
— Mexikóban 161 j
— a rabszolga a jobbágy és a bérmunkás 161–62, 240 j, 312, 500, 531, 662, 703–05
— a római villicus és a r. 164 j, 687
— a r. felfogása az ókorban 187 j, 564, 626

[Rabszolgaság]
– a r.-ra alapozott termelés drágasága 187–88 j
– a r. a Mexikói-obol mentén és a földművelés modszere 187 j
– és a csereérték pénzformában való előállítása 221
– az egyiptomi aranybányákban 221 j
– rabszolgakereskedelem 229, 250–52, 414, 694–95, 702–03
– munkarabszolgaság a kapitalizmusban 229, 239–41, 396–97, 417 j, 686
– „fehér rabszolgák" 240, 626
– az angol parlament torvénye a r.-ák munkaidejéről 263
– Új-Mexikoban 271 j
– a r. bénította a munkásmozgalom kifejlődését az Egyesült Államokban 283
– a termelés költségei és a r.-munka folotti felugyelet 312
– a kooperáció az ókorban, a kozépkorban és a gyarmatokon a r.-on nyugszik 313–14
– a munkás mint r.-kereskedő 369–70, 647
– az ókori és a modern r. alapja 381, 662–63
– a nagyipar és a modern házi r.-ák 416–17
– a rabszolgaságnak szabad társulási formává varázsolása 494 j
– és a szükséges munka és többletmunka 500–01
– az átlagtól eltérő munkaerő előnye ill. hátránya a r.-rendszerben a r.-tartóé 502
– a r.-munka és a római plebejus romlása 673 j
– VI. Edward rendelkezése a r.-munkáról 680–81
– gyermekrabszolgaság Angliában 702
– a kisuzem a r.-ságban és a jobbágyságban is megvan 704
– a r. mint a gyarmati gazdagság természetes alapja 709
Reformáció és az eredeti felhalmozás 667–69; *lásd még* Protestantizmus
Relais rendszer *lásd* Váltási rendszer
Részvénytársaságok 253–54, 291, 312–14, 582, 698 *lásd még* Monopólium
Robotmunka (jobbágymunka)
– a jobbágymunka kozvetlen társadalmi munka 81–82
– és többletmunka 221, 500
– és jobbágyság 220–24
– a r. az uralkodó osztálynak teljesített legfontosabb adónem 222–23
– Kiszeljov Règlement Organique-ja, a r. torvénykonyve (1831) 223–24
– és munkabér 526–27
Lásd még Feudalizmus; Jobbágyság
Róma
– a r.-i magántulajdon típusai levezethetők az indiai koztulajdon formáiból 82 j
– a r.-iak gazdasága 85–86 j
– a r.-i kóztársaság története a földtulajdon története 86 j, 673 j
– a r.-i jog pénzfogalma és a pénzhamisítás 93–94 j
– az arany- és ezustérmék eleinte mint külföldi áruk voltak forgalomban 100
– a plebejus adós pusztulása R.-ában 132, 271 j
– a császárság kísérlete az adóknak pénzben való beszedésére 136–37
– a kisázsiai városok pénzsarca és kereskedelme R.-ával 156
– a villicus 164 j, 687
– a tobbletmunka és a civis romanus 221
– a patríciusok és plebejusok 271 j, 338, 673
– a gépi berendezés legegyszerűbb formáját: a vízimalmot a r.-i császárság hagyta ránk örokul 327, 381
– a r.-i és a modern proletár 551 j
– a felszabadult r.-i rabszolga felulkerekedése 663
Lásd még Ókor; Rabszolgaság
Románia *lásd* Dunai fejedelemségek
Ruházati ipar 238–40, 414, 439–43, 447, 458 j, 607–09

Selyemipar 262, 276–77, 281, 316 j, 370, 388–89, 390, 422 j, 429, 432, 609, 685
Skócia
– mint munkaerő-ellátó 236
– a skót mezőgazd. munkásság 237, 557 j, 630
– a 30 000 „gallant highlander" 253 j
– a váltási-rendszer 272, 292–93
– a gyárosok nem akarják alkalmazni az iskolakoteles gyermekeket 374
– textilipar 391 j, 405–06
– háziipar 453 j
– túlóra a fehéritodékben 506–07 j
– a jobbágyság eltorlése 668 j
– pauperizmus 669
– a falusi népesség kisajátítása 675–79
– a clanok és a nemzetségfők 675
– a gaelok elűzése 676–78
– a vadaskertek 677

[Skócia]
— a bányászok munkabérének szabályozása 685
Spanyolország, spanyolok 228, 478, 694, 709
Spekuláció 182–83, 199, 219–20, 235–36, 253–54, 301–02, 550, 610–13, 697–99
Statisztika 13, 225 j, 256, 282–83, 597, 606
Svájc 260, 322 j, 469 j, 520
Svédország 670
Sweating-system 512

Szabadkereskedelem
— a sz. győzelme és a vulg. polit. gazd.-tan 18–19, 602
— sz.-i ügynökök 67, 225 j
— az áruforgalom megnemértése 111–12
— a sz. fogalmait az egyszerű áruforgalomból meríti 169
— és a tízórás törvény 264–69, 274, 394 j, 424
— és a selyemipar védővámja 277 j
— és politika 500 j, 615, 629 j, 693 j, 711–12 j
— Carey — a mai sz. bölcsességének titkos forrása 521
Szabadság, a sz. illúziója a tőkés termelési módban 73 j, 168–69, 370–71, 501
Szabadverseny *lásd* Konkurrencia
Szakszervezetek; trade-unionok
— a mezőgazdasági munkások első sz.-ének megalakulása Skóciában 1865-ben történelmi jelentőségű esemény 237 j
— a sz. harca a bérek megjavításáért 517 j
— a munkások megkísérlik, hogy a sz. révén a dolgozók és a munkanélküliek között tervszerű együttműködést szervezzenek 594
— az egyesülés elleni törvények 683–87
Lásd még Munkanap; Sztrájk
Szalmafonás 437–38
Szerszám, szerszámok
— az ember: szerszámkészítő állat 172, 307 j
— és a rabszolga 187–88 j
— a részmunkás és sz.-a 318–20, 402
— és a munkatermelékenység 319–20
— a sz. differenciálódása és specializálódása 320
— a munkaeszközök átalakulása sz.-géppé 346–54
— és a gép közötti különbség 346–48
— a sz. mint a gépi műveletek operatív szerve 348–49, 402–03
— a gép a sz.-ot nem szorítja ki 360
— a sz. teljesítőképessége felszabadul az emberi munkaerő személyes korlátai alól 392; *lásd még* Gépek
Szerszámgép, munkagép
— a sz. az ipari forradalom kiindulópontja 348
— a sz. meghatározása 348–49
— az ember mint a sz. mozgatóereje 349–50, 451–52 j
— a munkagépek ugyanazon mozgatómechanizmus egyenlő fajta szervei 353
— a géprendszer fogalma 353–54
— a sz. a kézműves-üzem átmeneti újratermelésének alapjául szolgálliat 429
Szocialista társadalom, szocializmus; kommunista társadalom
— az elosztás módja 82–83
— a gépek alkalmazása a kommunizmusban 366
— nevelés a sz.-ban 450–51, 454–55
— és a régi munkamegosztás megszüntetése 455
— az egyén teljes és szabad fejlődése 455, 548
— a nemek viszonyának, a családnak magasabb formája 456–57
— és nagyipar 468
— a mezőgazdaság és az ipar egyesülése 470
— a szükséges munka fogalma a sz. t.-ban 490–91
— a munka egyenletes elosztása 490–91
— a kapitalista társadalom szükségszerűen megteremti a sz. t. alapjául szolgáló termelési feltételeket 548, 704–05
— az „improduktív" munkások „produktívvá" változtatása 591
— a kisajátítók kisajátítása 705
— a termelési eszközök köztulajdona 705
— kispolgári szocializmus 73 j, 88 j, 90 j, 394 j, 498 j, 544 j
— utópikus szocializmus 80 j, 96 j, 273, 282 j, 311 j, 468 j, 552
Sztrájk, sztrájkok
— a londoni építőmunkások sz.-ja a normál-munkanapért 220 j, 505–06, 507 j
— a buckinghamshire-i mezőgazd. bérmunkások 1867-es sztrájkja 237 j
— sz. az elnyomó gyári rezsim ellen 397 j
— és a gépi berendezések fejlesztése 406–08
— a coventry-i szalagszövők 1860-as sz.-ja 514
— az 1867-es belga bányászsztrájk 556 j

[Sztrájk]
– az 1867-es prestoni sz. 604 j
– kivételes torvény a sz. ellen Angliában 1871-ben 685–86
Szükségletek 43, 162–63; *lásd még* Fogyasztás

Tagadás tagadása *lásd* Módszer
Talaj 470–71, 477; *lásd még* Fold
Találmányok 326–27, 346–60, 363, 399–408, 443–45, 455, 577–78; *lásd még* Gőzgép
– és a sztrájkok 406–08
– és a gazdasági fejlődés 577–78 j
Tanoncok
– a dologházi „tanoncok" 252, 701
– az árvákat és a koldusok gyermekeit „törvényesen" t.-nak tekintik 252 j, 680
– és a XVII. sz.-i törvények 257
– tanonctörvények 345; *lásd még* Oktatás
– vidéki t. a londoni nyomdákban és szabóságokban 434
– Erzsébet tanonctörvénye 684
Tapétagyártás 232–33
Táplálkozás 251, 256, 530, 556–57, 607–09, 625–26, 629–32
Társadalom
– egy t. még ha nyomára jott is mozgása természeti törvényének, természetes fejlődési szakaszokat nem ugorhat át, de megrövidítheti a szülési fájdalmakat 13
– a középkori t. 81–82
– a régi t.-ak arra törekszenek, hogy a szakmákat orokletessé tegyék 318–19
– a t.-i munka megosztása és a népsűrűség 331
– a munka t.-i megosztása és manufaktúraszerű megosztása 329–37; *lásd még* Manufaktúra
– egy t. éppoly kevéssé hagyhatja abba a termelést, mint ahogy nem szűnhetik meg fogyasztása 524
Lásd még Kapitalizmus; Szocialista társadalom stb.
Technológia (technika)
– a t. fejlodése 171–72, 351–52, 377 j, 453–54, 579
– a t. kritikai története 347 j
– a t.-ában semmi sem lehetetlen 445
– a t. felfedezte a termelési tevékenység mozgásának néhány nagy alapformáját 453–54, 561
– a munkások t.-i oktatása 455
– a termelési folyamat t.-ájának tőkés fejlődése 471–72
– és a tőke kiterjedése 560–63; *lásd még* Mechanika; Találmányok; Tudomány
Téglagyártás 432–33
Termék
és munka
– a munkatermék áruformája 12, 76–79
– és csere 45–46
– a t. emberi munka felhalmozása 46–47
– csak egymástól független magánmunkák t.-ei léphetnek fel egymással szemben mint áruk 50
– a t.-ek mint értékek 78–79
– a munka megoszlása a t.-t áruvá alakítja 107–08
– a munkatermékek áruformája a tőkés korszaktól kezdve válik általánossá 163 j
– és munkafolyamat 173–78
– a munka t.-et fogyaszt, hogy t.-et teremtsen 176
– a t. tokés termelés esetén a tőkésé, nem pedig a munkásé 177
– a manufaktúrában 316–17, 324
– azzal, hogy a t. az egyes termelők kozvetlen termékéből társadalmi t.-ké válik, szükségképpen kibóvul a termelő munkának a fogalma 472
– a t. mennyiségének változása 482–91
– a t. tőke formájában mindjobban eltávolodik a munkástól 526
és használati érték
– a nyersanyag lehet a t. alapanyaga vagy segédanyag 174
– a használati érték lehet t., nyersanyag, munkaeszkoz 175
– a t.: használati érték 178
és érték
– az elhasznált termelési eszközok értéke újra megjelenik, mint a t. értékének alkatrésze 189–97, 541
– a munka különb. tényezőinek funkciói a t. értékének képzésében 189–200
– a t. értéke és az értéktobblet 200–10, 541–42
– a t. értékének kifejezése a t. arányos részeiben 208–10
– a gép t.-ében a munkaeszkozre eső értékrész relatíve nő, de abszolúte csokken 363
– a gépek hatása a t. társadalmi értékére és egyéni értékére 379
és termelési eszkozok
– a t. szempontjából a munkaeszkoz is, a munkatárgy is termelési eszközként jelenik meg 173

[Termék]
– mint termelési eszközök a t.-ek elvesztik t. jellegüket 175
– hogyan viszik át a termelési eszközök értéküket a t.-re 190–97, 360–67
Termelékenység *lásd* Termelőerő
Termelés
termelési folyamat
– a tőkés t.-i folyamat 31, 162–63, 302; *lásd még* alább
– termelési f. és értékesülési f. 178–89
– a t.-i f.-ban a holt munka helyére eleven munka lép 202, 218–19
– a tőkés kooperáció a tőkés t.-i f. sajátos formájaként jelenik meg 314
– és manufaktúra 324, 327
– és nagyipar 359–60
– a t.-i anarchia és a munkás munkamódja 445–46
– minden társad. t.-i f. egyszersmind újrat.-i f. 524
– a t.-i f. ismétlődésével minden tőke felhalmozott tőkévé alakul 528–29
– a t.-i f. és a munkás egyéni fogyasztása 529–31
a t. jellegzetességei
– a rabszolgarendszer feltételei 187–88 j
– a t. különb. területei arra törekszenek, hogy egyensúlyba kerüljenek 334
– és manufaktúra 345; *lásd még* Manufaktúra
– és a munkások száma 416
– és nagyipar 420
– a modern t. törvénye 454–55
– a t. fejlesztésére szolgáló eszköz a termelő feletti uralomnak és kizsákmányolásának eszközébe csap át 599
– a hűbériség jellegzetes vonása 663–65
árutermelés
– a át. és a munka megosztása 49–50
– a fetisizmus elválaszthatatlan az át.-től 76–78
– az át. és a közgazdasági apologetika 112–13
– az át. kezdetén szükségszerű a kincsképződés 127
– az át. nem feltételezi szükségképpen a tőkés t.-i módot 162–63
– a munkaerő elfogyasztásának folyamata egyúttal az áru és az értéktöbblet termelésének folyamata 168, 188
– az át. nemcsak használati érték, hanem érték és értéktöbblet termelése 178
– át. és tőkés termelés 187–88, 541–44
– át. és manufaktúra 317, 326, 332–33
– a felhalmozás az át. törvényeiből származik 541
– a pénz eredeti átváltozása tőkévé az át. törvényeivel összhangban megy végbe 542
tőkés termelés 535, 549–50
– a t. t. törvénye 12
– a t. t. Németországban 17
– a t. t.-ben a termék a tőkésé 177
– t. t. és árutermelés 187–88, 540–44
– a t. t. benső ösztöne arra irányul, hogy a nap 24 órájában munkát sajátítson el 241, 249
– és a szabadverseny 254, 548
– és az egyes munkás 282
– és a munkásosztály egyesülése 284, 704–05
– és a munka termelőerejének növelése 302–03
– a tőke parancsnoksága 310–11
– a t. t. csak úgy fejlődhet, ha közben aláássa minden gazdagság forrását 470–71
– a t. t. lényegében az értéktöbblet termelése 473–75
– és a munka természeti feltételei 475–79
– a t. t. megkülönböztető jegye 573
– a t. t. és a „természetes népesedési törvény" 575
– a t. t. immanens törvényei elvezetnek a tőkések kisajátításához 704–05
– és a bérmunkás túlnépesség 710
Lásd még Kapitalizmus; Manufaktúra stb.
Termelési eszköz
– a termék szempontjából a munkaeszköz és a munkatárgy t. e.-ként jelenik meg 173
– az elhasznált t. e.-ök értékei újra megjelennek mint a termék értékének alkatrészei 189–97
– a t. e.-ökké változtatott tőke az állandó tőke 198–99
– a t. e.-ök az értékesülési folyamat szempontjából 291–93
– gazdaságosság a t. e.-ök alkalmazásában 305–10, 361–62, 431, 491
– és kooperáció 309–10
– a társadalomnak termékei egy részét t. e.-ökké kell visszaváltoztatnia 524
– a t. e.-ök kettős szerepe 576
– a termelő különválasztása a t. e.-öktől a tőkés rendszer alapja 662–63
– a munkás magántulajdona t. e.-ei felett a kisüzem alapja 703–05
Lásd még Munkaeszköz; Szocialista társadalom; Tulajdon

Termelési mod
– meghaladott t m -ok 13
– ahhoz, hogy a tőke fokozza a munka termelőerejet, forradalmasítania kell a t m -ot 297
– a t m átalakítása és az államhatalom 695
Lasd még Feudalizmus, Kapitalizmus, Rabszolgaság, Szocialista társadalom, Termelés, tőkés termelés

Termelesi viszonyok
– a tőkés t i es forgalmi viszonyok a „Toke" kutatasanak tárgya 12
– a tőkés agyában csak a t v látszata tukrozódik vissza 509
– a tőkés termelési folyamat a tőkés t v -at mindig ujratermeli 535

Termelőerő (termelékenység)
– a munka társadalmi t -eje mint a tőke t -eje 312–14, 338–39
– a kooperációból és a munkamegosztasból eredo t a tőkenek semmibe sem kerül 313, 359–60
– az osszmunkásnak a társadalmi t -ben való gazdagodása feltételezi a munkás egyéni t -ének szegényedését 339–40
– a tőkés rákenyszeríti az emberiséget a t -k kifejlesztésére, hogy egy magasabb társad forma reális alapját alkossák 548, 704–05

termelékenyseg
– korulmények, amelyek meghatározzák a t -t 47–48, 319–20, 475–79, 484–85
– a tőkés a munka t -nek novelésére törekszik 296–97, 299, 301
– a munka t -ereje és a munkaerő értéke 297–98, 300–01, 484–85, 489
– az áruk érteke a munka t -évei forditottan arányos 300, 484–85
– es a relatív értéktobblet 300–01
– nem a munkanap megrovidítése a celja a tokesnek, amikor noveli a munka t -et 301–02
– es manufaktura 317–18
– és nagyipar 360–61
– és a természeti feltételek 475–79
– a munka t -eje a munkaerő árának és az értéktobbletnek viszonylagos nagyságát meghatározo egyik korulmény 482–91
– adott nagysagu munkanap mindig ugyanabban az ertektermekben jelenik meg, bármikepp változzék is a munka termelekenysége 482
– a munka t.-ejének változása 482–86, 488–91
– és felhalmozás 559–63, 576–79, 598–99
– a munkatermelékenység novekedésével nő az a termektomeg, amelyben egy meghatározott érték megtestesul 560
– a t novekedése és a tőkének az uj termékbe átvitt regi értéke 561

Termelők
– a t viszonyai munkatermékeik társad viszonyának formáját oltik 76–77
– a t. magánmunkáinak kettős társad jellege a cserében mutatkozik meg 77–78
– a t egyoldalu terméket szolgáltatnak 106, 110
– a forgalom emancipálja a t.-et 111
– t a forgalomban 155
– darabbérnel az a látszat, mintha a termelő teljesitoképessége határozná meg 510
– a termeles fejlesztésére szolgálo eszkozok es a t. a tőkés társadalomban 598–99
– a t -nek és a termelési eszkozoknek a szétválasztása 662
– a t kisajátítása 662–63, 703–05

Termeszet
– a munka mindenekelótt folyamat az ember es a t kozott 170, 176, 472
– azzal, hogy az ember megváltoztatja a t -et, megváltoztatja saját t -ét is 170
– a t -i elem a munkafolyamatban 170–74
– t -es kiválogatodás 253, 320–21, 334, 347 j
– a társad munka t -i erői 359–62
– és ember kozotti anyagcsere 470
– az ertektobblet t -i alapja 475
– a munkatermelékenység t -i feltételei 475–79
– a t -i gazdagság kiaknázása 561

Tobbletmunka
– a t meghatározása 204–05, 209–10, 217, 294–96, 491–95
– a t -át nem a tőke találta fol 220
– farkasétvágy a t -ára 220–28
– és robotmunka 221–22, 500
– es szukséges munka 222, *lasd meg* Munka
– a t nagysága és a munka természeti feltételei 475–81
– a munkanap és a t változásai 487–91
– es a szükséges munka fogalma a szocialista társadalomban 490–91
– és a munkabér formája 502

[Tobbletmunka]
– és időbér 505–06
– a munkásosztály t.-ája termeli meg a pótlólagos tőkét 540; *lásd még* Értéktobblet; Kizsákmányolás; Rabszolgaság; Robotmunka
Többlettermék
– a t. meghatározása 30–31, 216, 492, 538
– a t. már az új tőke dologi alkatrészeit tartalmazza 537–40
– a politikai gazd.-tan úgy ábrázolja a tőkést, mint a t. „birtokosát" 544
– a munka termelőerejének növekedésével együtt nő a t. 560
– a földjáradék az évi t. része 687
Lásd még Értéktobblet; Tobbletmunka
Tőke
A tőke meghatározása
– a t. általános képlete 142–50
– az ált. képlet ellentmondásai 150–60
– a t. már eleve a társad. termelési folyamat egész korszakát nyitja meg 163 j
– a t. megfizetetlen idegen munka megtestesítője 528
– a t. a polgári polit. gazd.-tan szerint 544
– a tőkés = megszemélyesített t. 548
– a t. a társad. gazdaság rugalmas, változó része 565–67
– a t. személyek közötti, dolgok által közvetített társadalmi viszony 707
A tőke formái
– uzsoratőke 142, 158, 474, 549 j, 693
– kereskedőtőke t. 142, 145–46, 150, 157–58, 336, 474, 693
– ipari t. 150, 692, 694
– kamatozó t. 150
A tőke funkciói
– parancsnoklás és igazgatás 291–93, 302–04, 310–12, 315–16, 495, 571, 580, 605–06
– – a t. zsarnoksága 311–12, 334, 395–96, 594, 599
– koncentráció és centralizáció 580–83, 603
A tőke eredete
– a t. modern élettörténete a XVI. sz.-ban kezdődik 142
– a t. tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzad 703
– társadalmi (szociális) feltételek
– – a pénztulajdonosnak szabad munkást kell találnia az árupiacon 161–62, 528–29
– – a munkatermékek áruformája általánossá válik 163 j
– a minimális határ
– – a pénz és érték t.-évé változtatásához szükség van egy minimális pénzv. értékmennyiségre 289–91, 309–10
– – a t. minimális nagyságának progresszív növekedése 291, 377
– és pénz
– – a pénz átváltozása t.-évé 142–69, 542
– – a pénz a t. első megjelenési formája 142
– – a t. a földtulajdonnal szemben először pénz formájában lép fel 142
A tőke mozgása
a t. korforgása
– a pénznek, mint t.-ének a korforgása a vétellel kezdődik és az eladással végződik 142–45, 150–52
– a t.-ként szereplő pénz és az egyszerű pénz korforgása közötti különbség 143–45
– a t.-ként szereplő pénz korforgásának meghatározó célja a csereérték 145
– a t.-évé vált érték arra a tulajdonságra tesz szert, hogy értéket hoz létre 149
– a korforgás sebessége módosítja egy adott t. hatásfokát 564–65
– a t. forgalmi folyamata 523, 564–67
tőkekoncentráció
– a gyári törvények meggyorsítják a t.-koncentrációt 445
– a nagyobb t.-ék legyőzik a kisebbeket 581
a t. újratermelése
– a munkás újratermelése a t. újratermelésének feltétele 529–30
– egyszerű újratermelés 524–36, 542
– – az e. u. hosszabb-rövidebb idő alatt minden t.-ét felhalmozott t.-évé változtat 528
– a többlettermék az új t. dologi alkatrészeit tartalmazza 538
– a munkásosztály teremt tőkéből t.-ét 540
– a tudomány a t. újratermelésében 561
– a t. növekedésével nő az alkalmazott és az elfogyasztott t. közötti különbözet 563
Lásd még Értéktobblet; Felhalmozás
A tőke összetétele
– a t. o. és változásai 288–89, 567
– és a polgári polit. gazd.-tan 566–67

[A tőke összetétele]
– a t. értékösszetétele és technikai ö.-e 567, 576–79
– a t. szerves ö.-e 567
állandó tőke 189–200
– értéktermelés céljából előlegezett á. t. 200–02
– az á. t. nem szul értéktobbletet 201–02
– az á. t. azért létezik, hogy munkát és tobbletmunkát szívjon magaba 241, 247
– az á. t. novekedése a munkanap meghosszabbítására késztet 292, 378
– az á. t. és a gépi berendezés 413, 419–20
– a tőkésített értéktobblet megoszlása 546–47
– az á. t. munkaeszkozokből álló része nem nő szukségszerűen a foglalkoztatott munkamennyiség arányában 558–59
– a termelési eszkozok tomegének novekedése visszatükrozódik az á. t.-rész novekedésében 578
– az á. és a változó t. kozti kulonbség novekedése sokkal kisebb, mint a termelési eszkozok tomege és a munkaerők tomege kozti kulonbségé 578–79
– a mezőgazdasági nyersanyagok az á. t. alkotó részeivé válnak 690
változó tőke 189–200
– a v. t. mint értéktöbblet forrása 200–08
– a t. a változó részét a lehető legkisebbre igyekszik csokkenteni 287
– a foglalkoztatott munkaerő értékének pénzkifejezése 285–86
– az értéktöbblet adott rátája és a munkaerő adott értéke esetén az értéktöbblet tomege az előlegezett v. t. nagyságával egyenesen arányos 288
– a v. t. újratermelése 526–27
– a v. t. előlegezett érték-jellegét csak akkor veszti el, ha a tőkés termelés megujulasanak folyamatában vizsgáljuk 527
– a tokésített értéktobblet állandó és v. t.-ére oszlik 546
– a t. novekedése változó részének novekedését zárja magába 568
– a v. t.-rész viszonylagos csökkenése 576–86
– az állandó és a változó toke kulonbségének változása 578–79, 583–85
változások a t. összetételében 671–88
– az állandó és a változó t. arányában beálló változás nem érinti a funkciók kozti kulonbséget 200
– a t. alkotó részeinek aránya a kulonb. termelési ágakban 288
– a t. alkotó részeinek aránya és a gépi berendezések alkalmazása 413, 419–20
– a termelési eszkozok tomegének novekedésével a t. állandó része a változó rész rovására novekszik 578
– a centralizáció a t. technikai összetételének átalakulását is bővíti és gyorsítja 582–83

A tőke és a munka
– a t. és a m. antagonizmusa 17–18, 218–19
– a m. társadalmi termelőereje a t. immanens termelőerejeként jelenik meg 312–14, 338–39
– a kooperációból és a m. megosztásából eredő termelőerők semmibe nem kerulnek a tőkésnek 313, 359–60
– a termelő munkás fogalma olyan társadalmi viszonyt zár magába, amely a munkást a t. kozvetlen értékesítési eszkozévé bélyegzi 473
– a munkás és a tőkés kozti társasviszony hamis látszata 494
– a bér formája láthatatlanná teszi a munkás és a tőkés kozotti valóságos viszonyt 500–01
– a munkásosztály a t. tartozéka 531
és kizsákmányolás
– a munkás egész rendelkezésre álló ideje munkaidő s így a t. onértékesítésére szolgál 249
– a t. a munkanapnak tisztán fizikai korlátját is áthágja 249
– a t. igyekszik meghosszabbítani a munkanapot 254–66, 280
– a relais-rendszer 263, 265, 271; *lásd még* Váltási rendszer
– a t. és a munkásnak munkás által való kizsákmányolása 512–13
és tobbletmunka 220–28
– az állandó t.-ének az a feladata, hogy tobbletmunkát szívjon magába 241, 247, 292, 378
– a t. lényegében parancsnoklás a meg nem fizetett munka felett 495
és munkás
– a munkás saját terméke t. formájában állandóan eltávolodik tőle 526
– a t. egyetlen gondja az, hogy az egyéni fogyasztást lehetőleg a szukségesre korlátozza 530

[A tőke és a munka]
— a t. mozgásának hatása a munkások sorsára 583—87, 599—600
Tőkés
— a t. természete 31, 150—53, 157—58, 218—24, 289—93, 523, 540, 549—50
— — és a vulgáris közgazdaságtan 183, 225 j
— — a t. megszemélyesített tőke 148, 218, 548
— — a t. funkciója a klasszikus gazdaságtan szerint 551
— a t. célja és funkciója 145, 148, 176—78, 181—92, 216, 280, 287, 301, 311, 473, 548—49, 573
— a t. keletkezése 160, 291, 688—89 j, 693—703
— és a munkás 167, 220, 226—28, 254, 497—98, 505, 531, 536, 682
— — a t. és a munkás fogyasztása 531
— — a t.-ek kisajátítása 705
— és a munka 169, 287—89, 299—300, 310—11, 360, 512
— — a t. harca a munka szabályozása ellen 261—80, 448—50
— — a t. azzal igyekszik olcsóbbá tenni az árut, hogy a munkabért erőszakkal a munkaerő értéke alá nyomja 422
— és a termelés törvényei 304, 334, 509
— — a t. termelésben a termék a t.-é 177—78
— — és szabadverseny 254, 548
— és a gépek 366, 393—94, 406, 451
Lásd még Kapitalizmus; Osztályok; Önmegtartóztatás; Tőke stb.
Törökország 136—37, 693 j
Törvény
— a tőkés termelés t.-ei 12
— a társad. mozgásának természeti t.-e 13, 18, 21—22
— a tőkés termelési mód népesedési t.-e 22, 534—35, 598
— a társadalmilag szükséges munkaidő t.-e 79
— az árutermelés törvényei 185, 541—44
— Hegel mennyiség és minőség t.-e 290
— a kasztok és a céhek eredetének természeti t.-e 318—19
— a termelési folyamat technikai t.-e a manufaktúrában 324
— az értéktörvény 185, 334, 497, 518—19, 541—42
— a verseny t.-ei 366
— a nagyiparban a munkás lehető legnagyobb sokoldalúsága általános termelési t. 455
— a munkaerő értékét és az értéktöbbletet meghatározó három t. 482—85
— az árutermelés tulajdontörvényei a tőkés elsajátítás t.-eibe csapnak át 544
— a tőkés felhalmozás általános t.-e 567—76
— az értéktöbblet termelése a tőkés termelési mód abszolút t.-e 573
— a tőkés felhalmozás t.-e és természeti t.-nyé való misztifikálása 574—76
— a változó tőkerész viszonylagos nagysága csökkenésének t.-e 578—79, 585—86 j
— a bér tőkés t.-e 591—95
— a munkakereslet és -kínálat t.-e 593—94, 682, 710—13
— a tőkés társad. t.-e, hogy a családok abszolút nagysága fordított arányban van a bérek magasságával 597
— mennél nagyobb a társad. gazdagság, annál nagyobb a pauperizmus 597—601
— a munkásnépesség mindig gyorsabban nő, mint a tőke értékesülési szükséglete 598—601
— a viszonylagos túlnépességet és a felhalmozás terjedelmét egyensúlyban tartó t. 598—600
— a termelés „természeti" t.-ei 600, 682, 703
Lásd még Gyári törvény; Törvényhozás
Törvényhozás, törvények
— gabonatörvények 18—19, 265—66, 424, 428, 626—29, 660
— pénzügyi t. 138 j
— t. a munkaszerződésről 161 j
— Kiszeljov Règlement Organique-ja 223—24
— az angol gyári t. 228—29, 261—80
— a szegénytörvény 252, 600, 625, 633, 668
— az angol gyári t.-ek és a gy. t.-ek más országokban 254—55, 260—61. 280—85, 448—69, 469 j
— a munkanapra szabott határok 254—61
— a gyári t. anarchiája 275
— a t. angol és francia módszere 280—83
— a gyári t. kivételes jellege majd általánossága Angliában 281—82
— a gyári törvények nevelési záradékai 373—75, 393—94 j, 450—51. 455
— a gyári t. kiterjesztése 444
— a gyári t. a nagyipar szükségszerű terméke 448
— egészségügyi t. 448—50, 610—12
— a gyári t. és a mezőgazdaságra való sikertelen alkalmazásuk 468

[Törvényhozás, törvények]
— a gyári t. és a darabbér elterjedése 516—17
— az arisztokrácia buzgólkodása a gyári t.-ért 626
— maga a törvény lesz a községi földek elrablásának előmozdítója 671
— törvények a parasztok kisajátítása ellen 679—83
— véres törvények a kisajátítottak ellen 679—83
— a bérmunkára vonatk. t. 682—87
— az egyesülés elleni t. 424, 685—87
— az ausztráliai földtörvény (1862) 714
Lásd még Gyári törvény; Igazságszolgáltatás; Munkanap
Trösztök 582 j; *lásd még* Monopólium; Részvénytársaságok
Truck-rendszer 167 j, 438, 618
Tudomány
— minden kezdet nehéz — ez minden t.-ban érvényes 11
— a természettudományos elemzés 12
— a polit. gazd.-tan és a szabad t.-os kutatás 13—14
— és a munkásosztály 19, 455
— a gazdasági élet és a biológiai fejlődéstörténet analógiája 22
— a fényhatás és megjelenési formája 77
— a levegő t.-os szétbontása elemeire nem szünteti meg a levegőformát 79
— természetes kiválogatódás 253, 320—21, 334, 347 j
— a t. tőkés kiaknázása 338—39, 360—61
— természeti technológia, ipari technológia 347
— a termelési folyamat átalakulása a t. technológiai alkalmazásává 453—54, 579
— és technika a tőke terjeszkedésének egy potenciája 561
Lásd még Csillagászat; Kémia; Matematika; Mechanika; Módszer; Technológia
Tulajdon
— az árutermelés t.-törvényeinek átcsapása a tőkés elsajátítás törvényeibe 536—44
köztulajdon
— a kt. a t. eredeti formája 82 j
— az indiai kt. 82—83, 223, 308, 314, 335—36
— a kt. szláv formája 82 j, 223
— az ager publicus 223
— a hadi és papi méltóságok elbitorolják a kt.-t 223
— a keleti kt. felbomlása 314
— a községi földek és a jobbágyok 663—65
— a községi t. elbitorlása 664—76
magántulajdon 82 j
— szabad mt. a közösség tagjainál 223
— a t. és a kisajátítás dialektikája 540—44, 610—13
— a tőke és a t. eredete 661
— a modern földmagánt. története 663—79
— a mt. jellege és változásai 703—06
— a munkás szabad mt.-a termelési eszközei felett és ennek megsemmisítése 703—05
földtulajdon
— ellentét a parcellatulajdon és a nagy földtulajdon között Franciaországban 18
— a tőke pénzvagyon formájában lép fel a ft.-nal szemben 142
— a nagy- és a kisföldtulajdonosok harca és a mezőgazd. forradalmasítása 401
— az éhínség felhasználása Irországban a ft. érdekeinek megfelelően 660 j
— a ft. kialakulásának története 663—79
— az egyházi ft. és elkobzása 667—68
— az új amerikai gyarmatokon a ft. iránti szenvedély megakadályozza a bérmunkások osztályának létrejöttét 708
— ft. a gyarmatokon 709
Túlnépesség, túlnépesedés
— és a tőke értékesülési szükségletei 253
— és a gépek tőkés alkalmazása 380, 401—02
— a relatív t. fokozódó termelése 583—94
— és a tőkés termelési mód 585—91
— és tőkés felhalmozás 586, 710
— és az ipari ciklus 587, 591—94, 614
— a relatív t. termelése a tőke értékesülési szükséglete szerint szabályozza a munkaeresletet és kínálatot 591—94, 598—99, 682
— a relatív t. különb. létezési formái 594—601
— a relatív t. falun 642—44, 656—57
Lásd még Ipari tartaléksereg; Pauperizmus
Túltermelés 545, 589 j; *lásd még* Válság

Újratermelés
— egyszerű ú. 524—36, 542—43
— a változó tőke ú.-e 525—27
az egyszerű ú. esetén is minden tőke felhalmozott tőkévé változik 528
a munkás egyéni fogyasztása a tőke ú.-ének mozzanata 530

[Újratermelés]
— a felhalmozás és a tőke bővített szinten való ú.-e 536—47
— a politikai gazdaságtan téves felfogása a bővített ú.-ről 545—47
Lásd még Felhalmozás
Uzsoratőke *lásd* Tőke

Üvegipar 241—42 j, 244 j, 248 j, 325—26, 328, 460

Vallás
— a v.-ban az emberi fej termékei saját élettel felruházott önálló alakok 77, 576
— az árutermelők társadalma számára a legmegfelelőbb v.-i forma a kereszténység (különösen a protestantizmus és a deizmus) 83
— a v. a való világ visszfénye 83, 347
— egyházatyák 85, 88 j
— és politikai gazdaságtan 85, 507 j, 565 j, 571—73 j, 600—01, 661, 703 j
— a v.-történet tudományos módszere 347 j
— a v.-ban az ember saját fejének szüleménye uralkodik az ember fölött 77, 576
— az egyházi tulajdon a régi földtulajdonviszonyok v.-i védbástyája 667—70
— a közbenjáró szerepe a v.-ban és a társadalomban 689 j
— a keresztény gyarmatosítási rendszer 695
Lásd még Egyház; Katolicizmus; Protestantizmus
Válság
— az 1825-ös és az 1830-as v. 18
— az ipari ciklus csúcspontja 23
— a v. 1825-től 1867-ig mindig ismétlődött 32
— és áruátalakulás 112—13
— a pénz fizetési eszköz funkciójának ellentmondása és a pénzválság 134
— az áru és értékalakja, a pénz közötti ellentét a v.-ban az abszolút ellentmondásig fokozódik 134
— a v.-ban a pénz az egyetlen gazdagság 134
— a tőkeérték megőrzésének költségei nőnek a válság idején 196—97
— túlmunka a válság idején 226—27
— az 1857—1858-as v. 226
— az 1861—1865-ös v. 227
— és a pamutipar 227, 405, 424—28, 531—32, 607
— az 1846—1847-es v. 267
— az 1862-es v. „előnyei" a pamutmunkások számára 368 j
— gyapotválság 368 j, 405, 424—25, 607, 619—20
— és a munkások helyzete 422
— és a munkásosztály újratermelése 531—35
— az ipari ciklus v.-szakasza, az árak és a pénz értéke 574—75
— a v. periodikussága 568—88
— a v.-okban a relatív túlnépesség heveny módon van meg 595
— és a pauperstatisztika 597, 606
— az 1867—1868-as v. 604 j
— és a munkásarisztokrácia 619—24
Váltási rendszer 241—52, 700—03
— a relais-rendszer 263—66, 270—75, 292—93, 393
Változó tőke *lásd* Tőke
Vándornép 615—19
Város
— a v. és a falu elkülönülése a munkamegosztás alapja 330
— a falu szociális ellentéteit a nagyipar egyenlővé teszi a v.-eival 470
— a v.-ba vándorlás 596—97, 628
— az olasz v.-ok munkásainak vidékre kergetése 663 j
— a v.-ok virágzása a XV. sz.-ban 664
— a svéd v.-i polgárok a királyi hatalomért az oligarchia ellen 670
— a v.-i céhalkotmány akadályozza, hogy a pénztőke ipari tőkévé alakuljon 694
Vasutak 237—38, 358, 415, 446, 521, 616
Vegyiipar 172—75, 432
Velence *lásd* Olaszország
Verseny *lásd* Konkurrencia
Vétel és eladás
— a v. és e. két polárisan ellenkező személy egyazon művelete 112
— v. és e. megjelenése a pénzforgás sebességében 118—19
— és fizetési eszköz 131—32
— a tőkeként szereplő pénz forgása v.-lel kezdődik és e.-sal végződik 143—44
— a munkaerő v.-e és e.-a 160—69, 184—85, 370—71, 540—44, 573—74
Világpiac
— az arany és ezüst v.-i forgalma 97—98, 127—28, 131 j, 139—40
— a v. az áruforgalom általános területe 122
— a pénz a v.-on 138

[Világpiac]
– a v.-on kettős értékmérő van: arany és ezüst 138
– az arany és az ezüst mozgása a v.-on 138–41
– a v. megnyitja a XVI. sz.-ban a tőke modern élettörténetét 142
– a v. kitágulása a manufaktúra-időszakban 332
– a gyárrendszer terjeszkedőképessége és függősége a v.-tól 420–22
– és a tőkések közötti harc 422
– és a munkaintenzitás 518
– a v. forradalmasodása a XV. sz. vége után és az északitáliai kereskedelem 663 j
– és a XV. sz.-i felfedezések 693

Yeomanry *lásd* Parasztság

SÚLYOK, MÉRTÉKEK ÉS PÉNZNEMEK

Súlyok

Avoirdupois súlyrendszer (kereskedelmi súlyegységek)

tonna *(ton, t)* = 20 hundredweight	1016,05 kg
hundredweight *(cwt)* = 4 quarter	50,80 «
font *(pound, lb)* = 16 uncia	453,59 g
uncia *(ounce, oz)* = 16 dram	28,35 «
dram	1,77 «
stone = 14 font	6,35 kg

Troy-súlyrendszer (nemesfémek gyógyszerek számára)

font *(troy pound)* = 12 uncia	372,24 g
uncia *(troy ounce)* = 12 pennyweight	31,01 «
pennyweight = 24 grain	1,56 «
grain	0,065 «

Mértékek

Hosszmértékek

yard = 3 láb	91,44 cm
láb *(foot)* = 12 coll	30,48 «
hüvelyk *(inch)* = 12 line	2,54 «
mérföld *(mile)* (angol)	1609,33 m
rőf *(Elle)* (berlini v. porosz)	66,69 cm

Területmértékek

acre = 4840 négyzetyard	4046,8 m^2
rood = $^1/_4$ acre	1011,7 «

Űrmértékek

kobláb *(cubic foot)*	28,32 l
quarter = 8 bushel	290,79 «
bushel = 8 gallon	36,35 «
gallon = 10 line	4,54 «
pint	0,57 «
véka *(Scheffel)* (porosz)	54,96 «

Lóerő (HP):

angol lóerő: az az erő, amely 1 perc alatt 33 000 fontot 1 angol láb magasra, vagy 1 fontot 33 000 láb magasra emel (lásd a 109* jegyzetet, 362 old.) = = 1,01386 normál-lóerő.

normál-lóerő: az az erő, amely 1 másodperc alatt 75 kg-ot 1 méter magasra, vagy 1 kg-ot 75 méter magasra emel.

A hőmérséklet mértéke:

t° Fahrenheit = $^5/_9$ (t—32)° Celsius. Pl. 100° F = 37,78° C.

Pénznemek[1]

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43	Mk
shilling (*sh.*) = 12 penny	1,02	«
penny (*penny, pence, d.*)	8,51	Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = $^1/_4$ penny	2,12	«
sovereign (aranypénz) = 1 font sterling		
guinee (régi angol aranypénz) = 21 shilling	21,45	Mk
garas (*groat*) (már csak számolási egység) = 4 penny	0,34	«
garas *(Groschen)* (német)	0,12	«
frank *(franc, fr.)* (francia) = 100 centime	kb. 0,81	«
livre (francia) = 1 frank		
maravedi (régi spanyol rézpénz)	kb.0,06	«
reis (portugál pénz)	0,45	Pf
dukát (késő középkori aranypénz több európai országban)	kb.9	Mk
tallér (régi ezüstpénz különböző értékben és különböző néven) általában	kb. 3	«
dollár (*dollár*, $) = 100 cent	kb. 4,20	«

[1] A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik (1 márka [Mk] = 100 pfennig [Pf] = $^1/_{2790}$ kg színarany), a dollárnál pedig az 1878. évre.

TARTALOM

A magyar kiadáshoz . . 5
Ajánlás 9
MARX. Előszó az első kiadáshoz . 11
MARX. Utószó a második kiadáshoz 16
MARX. Elő- és utószó a francia kiadáshoz 24
ENGELS. A harmadik kiadáshoz 26
ENGELS. Előszó az angol kiadáshoz 29
ENGELS. A negyedik kiadáshoz 34

Első konyv

A TŐKE TERMELÉSI FOLYAMATA

Első szakasz

ÁRU ÉS PÉNZ

Első fejezet..AZ ÁRU . 43
1. Az áru két tényezője: használati érték és érték (értékszubsztancia, értéknagyság) 43
2. Az árukban megtestesulő munka kettős jellege 49
3. Az értékforma vagy a csereérték 54
A. Egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma 55
1. Az értékkifejezés két pólusa: a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma 55
2. A viszonylagos értékforma 56
a) A viszonylagos értekforma tartalma 56
b) A viszonylagos értékforma mennyiségi meghatározottsága . 59

3. Az egyenértékforma 62
4. Az egyszerű értékforma egészben véve 66
B. Teljes vagy kifejlett értekforma 68
1. A kifejlett viszonylagos ertékforma 68
2. A kulonos egyenértékforma 69
3. A teljes vagy kifejlett ertekforma hianyosságai 69
C. Általános értékforma 70
1. Az értékforma megváltozott jellege 71
2. A viszonylagos értékforma és az egyenértekforma fejlődésének viszonya 72
3. Átmenet az általános értékformából a pénzformába 74
D. Pénzforma 75
4. Az áru fétisjellege és ennek titka 76

Második fejezet. A CSEREFOLYAMAT 87

Harmadik fejezet. A PÉNZ VAGY AZ ÁRUFORGALOM 95

1. Értékmérő . 95
(Ár 96 — Az árak mércéje 98 — Az árak általanos emelkedése vagy esése 99 — A pénz számolási nevei, szamolasi pénz 101 — Az értéknagyság és az ár kozotti mennyisegi meg nem egyezés 102 — Ugyanezek minőségbeli meg nem egyezése 103 — Az ár csak eszmei értekformája az árunak 103)

2. Forgalmi eszkoz 104
a) Az áruk átalakulása 104
(Á—P—Á korforgás 105 — Eladas: Á—P 106 — Vetel. P—Á 109 — Az áru osszátalakulása 110 — Áruforgalom 111 — Az áruforgalom es a termekcsere kozti kulonbség 111)
b) A pénz forgása 113
(Áruátalakulás és pénztorgás 114 — A pénz kettős helycseréje 115 — A forgalomban levő pénz mennyisége 115 — A pénzforgás sebessége 117 — A forgás folyása és megakadása 118 — Tényezők, amelyek a forgalomban levő pénz mennyiségét meghatározzák 119)
c) Az érme. Az értékjel 122
(Érme és rúd, az érme kopasa 122 — Értekjel 123 — Ezust- és rézjegyek 123 — Papírpénz 124 — A kényszerárfolyamú papírpénz forgalmának torvenye 124)

3. Pénz 126
a) Kincsképzés .. 127

b) Fizetési eszkoz 131
c) Világpénz 138

Második szakasz

A PÉNZ ÁTVÁLTOZÁSA TŐKÉVÉ

Negyedik fejezet. A PÉNZ ÁTVÁLTOZÁSA TŐKÉVÉ 142
1. A tőke általános formulája 142
2. Az általános formula ellentmondásai 150
3. A munkaerő vétele és eladása 160
(A „szabad munkás" 161 — A munkaerő értéke 163 — A „munkaerő"-áru sajátságos természete 166)

Harmadik szakasz

AZ ABSZOLÚT ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Ötödik fejezet MUNKAFOLYAMAT ÉS ÉRTÉKESULÉSI FOLYAMAT 170
1. A munkafolyamat 170
(Munkafolyamat 170 — Munkatárgy, nyersanyag, munkaeszkoz 171 — Termelési eszkoz 173 — Termelő fogyasztás 176 — A munkafolyamat mint a tőkés által való munkaerőelfogyasztas folyamata 177)
2. Az értékesulési folyamat 178
(Értekképzési folyamat 178 — A munkaerő értéke és a munkafolyamatban való értékesulese kulonböző nagyságok 184 — Értekesulesi folyamat 185 — A tőke eredete 185)

Hatodik fejezet. ÁLLANDÓ TŐKE ÉS VÁLTOZÓ TOKE 189

Hetedik fejezet. AZ ÉRTÉKTOBBLET RÁTÁJA 200
1. A munkaerő kizsákmányolási foka 200
2. A termék értékének kifejezése a termék arányos részeiben 208
3. Senior „utolsó órája" 211
4. A tobblettermék 216

Nyolcadik fejezet. A MUNKANAP 216
1. A munkanap hatarai 216
2. Farkasétvágy a tobbletmunkára. Gyáros és bojár 220

3. A kizsákmányolás törvényes korlátja nélkül dolgozó angol iparágak 228
(Csipkeipar 229 — Fazekasság 229 — Gyufagyártás 231 — Tapétagyártás 232 — Pékség 233 — Vasúti üzem 237 — Divatárukészítés 238 — Kovácsok 240)

4. Nappali és éjjeli munka. A váltási rendszer..... 241
(Kohászat és fémipar 241)

5. A normálmunkanapért vívott harc. Kényszertörvények a munkanap meghosszabbítására a XIV. század közepétől a XVII. század végéig 248
(A tőke nem kíméli a munkás egészségét és nem törődik élettartamával 249 — Angol munkásstatútumok 254 — A munkanap korlátai a XVII. században a nagyipar korszakáig 257)

6. A normálmunkanapért vívott harc. A munkaidő kényszertörvényekkel való korlátozása. Az angol gyári törvényhozás 1833—1864-ig 261
(Az 1833. évi törvény 262 — Az 1844. évi 265 — Az 1847. évi 267 — Az 1850. évi 275 — Selyemgyártás 276 — Kartonnyomóüzemek 278 — Festödék és fehérítők 279)

7. A normálmunkanapért vívott harc. Az angol gyári törvényhozás visszahatása más országokra 280

Kilencedik fejezet. AZ ÉRTÉKTÖBBLET RÁTÁJA ÉS TÖMEGE .. 285

Negyedik szakasz

A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Tizedik fejezet. A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET FOGALMA 294

Tizenegyedik fejezet. KOOPERÁCIÓ 302
(A tőkés termelés kiindulópontja, mennyiségi különbözősége a céhes ipartól 302 — Társadalmi átlagmunka 303 — A termelési eszközök gazdaságossága 305 — A kooperatív munka társadalmi termelőerői 306 — A kooperáció korábbi formái 313 — Tőkés formája 314)

Tizenkettedik fejezet. A MUNKA MEGOSZTÁSA ÉS A MANUFAKTÚRA 315

1. A manufaktúra kettős eredete 315

2. A részmunkás és szerszáma 318

3. A manufaktúra két alapformája — a különnemű manufaktúra és a szerves manufaktúra 320
4. A manufaktúrán belüli és a társadalmon belüli munkamegosztás 329
5. A manufaktúra tőkés jellege 337

Tizenharmadik fejezet. GÉPI BERENDEZÉS ÉS NAGYIPAR 346

1. A gépi berendezés fejlődése 346
2. A gépi berendezés által a terméknek átadott érték 360
3. A gépi üzem legközvetlenebb hatásai a munkásra 367
a) Pótlólagos munkaerők elsajátítása a tőke által. Női és gyermekmunka 368
b) A munkanap meghosszabbítása 376
c) A munka intenzívebbé tétele 381
4. A gyár 391
5. Harc a munkás és a gép között 399
6. A kiegyenlítési elmélet a gépi berendezés által kiszorított munkásokra vonatkozóan 408
7. Munkások taszítása és vonzása a gépi üzem fejlődésével. A pamutipar válságai 417
8. A manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka forradalmasítása a nagyipar által 428
a) A kézművességen és a munka megosztásán nyugvó kooperáció megszüntetése 428
b) A gyár visszahatása a manufaktúrára és az otthonmunkára 430
c) A modern manufaktúra 431
d) A modern otthonmunka 434
(Csipkegyártás 435 — Szalmafonás 437)
e) A modern manufaktúra és otthonmunka átmenete a nagyiparba. E forradalom meggyorsítása a gyári törvényeknek ezekre az üzemmódokra való alkalmazása által 438
(A varrógép 440)
9. Gyári törvényhozás. (Egészség- és nevelésügyi záradékok.) Általánossá válása Angliában 448
(Bányaipar 461)
10. Nagyipar és mezőgazdaság 469

Ötodik szakasz

AZ ABSZOLÚT ÉS RELATIV ÉRTÉKTOBBLET TERMELÉSE

Tizennegyedik fejezet. ABSZOLÚT ÉS RELATIV ÉRTÉKTOBBLET 472

Tizenotodik fejezet. A MUNKAERŐ ÁRÁNAK ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLETNEK NAGYSÁGVÁLTOZÁSAI 481

I. A munkanap nagysága és a munka intenzitása állandó (adott), a munka termelőereje változó 482
II. A munkanap állandó, a munka termelőereje állando, a munka intenzitása valtozó 486
III. A munka termelőereje és intenzitása állandó, a munkanap változó 487
IV. Egyidejű változások a munka tartamában, termelőerejében és intenzitásában 488

Tizenhatodik fejezet. KÜLONBOZŐ FORMULÁK AZ ÉRTÉKTOBBLET RÁTÁJÁRA 491

Hatodik szakasz

A MUNKABÉR

Tizenhetedik fejezet. A MUNKAERŐ ÉRTÉKÉNEK, ILLETVE ÁRÁNAK ÁTVALTOZÁSA MUNKABÉRRÉ 496

Tizennyolcadik fejezet. AZ IDŐBÉR 503

Tizenkilencedik fejezet. A DARABBÉR 510

Huszadik fejezet. A MUNKABÉREK NEMZETI KULONBOZŐSÉGE 517

Hetedik szakasz

A TŐKE FELHALMOZÁSI FOLYAMATA

[Előzetes megjegyzés] 523

Huszonegyedik fejezet. EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS 524
(A munkasosztály mint a tőke tartozéka 530 — A tőkés termelési folyamat ujratermeli a tőkés és a munkás kozotti viszonyt 535)

Huszonkettedik fejezet. AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZTATÁSA TŐKÉVÉ 536

1. Tőkés termelési folyamat bővített szinten. Az árutermelés tulajdontorvenyeinek átcsapása a tőkés elsajatítas torvenyeibe 536
2. A politikai gazdaságtan téves felfogása a bővített újratermelésről 545
3. Az értéktobbletnek tőkére és jovedelemre való megosztasa. Az onmegtartóztatási elmélet 547
4. Korulmények, amelyek az értektobblet tőkére és jovedelemre való megosztásának arányatól fuggetlenul meghatározzák a felhalmozás terjedelmét: A munkaerő kizsakmanyolásának foka (555) — A munka termelőereje (560) — Novekvő kulonbség az alkalmazott és az elfogyasztott tőke kozott (563) — Az előlegezett tőke nagysága (564) 555
5. Az úgynevezett munkaalap.... .. . 564

Huszonharmadik fejezet. A TŐKÉS FELHALMOZÁS ÁLTALÁNOS TORVÉNYE . .. 567

1. A munkaerő iránti kereslet novekedése a felhalmozással, a tőke valtozatlan osszetetele eseten 567
2. A változó tőkerész viszonylagos csokkenése a felhalmozás és az azt kísérő koncentráció folyamán 576
3. Viszonylagos túlnepesseg, illetve ipari tartaleksereg fokozódó termelése 583
4. A viszonylagos túlnépesség kulonbozó létezési formái. A tőkés felhalmozás általános torvénye 594
5. A tőkés felhalmozás általános torvényének szemléltetése 602
   a) Anglia 1846—1866 602
   b) A brit ipari munkásosztály rosszul fizetett rétegei 607
   (Táplálkozási viszonyok 607 — Lakasviszonyok 610 — London 611 — Newcastle upon Tyne 613 — Bradford 614 — Bristol 615)
   c) A vándornép 615
   (Lakasviszonyok 616 — Vasúti munkások 616 — Szénbányászok és egyéb bányamunkások 617)
   d) A válsagok hatasa a munkásosztaly legjobban fizetett reszere 619
   (Vashajó-épitő munkások London keleti reszen 620)
   e) A brit mezógazdasagi proletariátus 624
   (Vandor bandák 644)
   f) Írország 647

Huszonnegyedik fejezet. AZ ÚGYNEVEZETT EREDETI FELHALMOZÁS 660

1. Az eredeti felhalmozás titka 660
2. A falusi népesség megfosztása a földtől 663
(A szántóföldek legelőkké változtatása a XV. század utolsó harmadában és a XVI. század első évtizedeiben 665 — A reformáció és az egyházi birtokok elrablása 667 — A hűbéri tulajdon átváltoztatása polgári tulajdonná 669 — A restauráció és a „glorious revolution" 669 — Az állami uradalmak ellopása 670 — A községi tulajdon és elrablása 670 — Clearing of estates, szántóföldek juhlegelőkké és juhlegelők vadászterületekké változtatása a skót felföldön 674)
3. Véres törvényhozás a kisajátítottak ellen a XV. század végétől. Törvények a munkabér leszorítására 679
4. A tőkés bérlők keletkezése 687
5. A mezőgazdasági forradalom visszahatása az iparra. A belső piac kialakítása az ipari tőke számára 689
6. Az ipari tőkés keletkezése 693
(Gyarmati rendszer 695 — Az államadósságok rendszere 697 — Modern adórendszer és protekcionizmus 699 — Gyermekrablás a nagyipar kezdetén 700)
7. A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája 703

Huszonötödik fejezet. A MODERN GYARMATOSÍTÁSI ELMÉLET 706

MUTATÓK

Névmutató — Idézett művek 719
Újságok és folyóiratok 768
Parlamenti jelentések. Hatóságok és egyesületek közleményei . 770
Tárgymutató 774
Súlyok, mértékek és pénznemek 814

Felelős szerkesztő: Vujovits Erzsébet

7033. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28
Felelős: Vértes Ferenc